

ISSN: (E) 2181-1784
SJIF 2024 = 7.404
ASI-Factor = 1.7

TOGETHER WE REACH THE GOAL

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

Exact sciences

Natural sciences

Engineering sciences

Pedagogical sciences

Social and Human sciences

Philological sciences

Philosophy sciences

Economic sciences

VOLUME 4

№05

2024

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

VOL. 4 / ISSUE 5

ISSN 2181-1784

Impact Factor: 7.404

ASI Factor = 1.7

May

2024

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. LAZIZ A. TURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical
Sciences, Head of the Department for the
organization of research activities of students of
TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies
and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State
University of Oriental Studies. Professor at the
Antique World International Academy of
Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

PhD. AZIZA A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences Associate
professor of the department of Pedagogy and
Psychology of Tashkent State University of
Oriental Studies

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

QO‘QON ADABIY MUHITIDA MUQUMIY VA FURQAT FENOMENI

Temirova Orasta Tulkin qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Filologiya fakulteti 2-kurs magistranti

@orastatemirova56@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolamizda o‘z davrining muhim shaxslari qatorida bo‘la olgan ikki buyuk siymo Muqumiy va Furqat fenomeni haqida baholi qudrat qalam tebratdik. Ular o‘zlaridan qoldirgan beqiyos katta va kichik lirik merosidan tashqari, bizga ma‘lum bo‘lgan devonlar ham tartib berganliklari bugungi kun adabiyotshunoslariga ham muhim manba bo‘lib kelmoqda. XIX asrda yashab ijod etgan ijodkorlar Muqumiy va Furqat haqidagi yirik manba Po‘latjon Qayyumovning “Tazkirai Qayyumiy” asari orqali tahlilni amalga oshirdik.

Kalit so‘zlar: *Muqimiy, Furqat, tazkira, g‘azal, muxammas, Ibrat, Ho‘qand, muhit, XIX asr, shuaro.*

ABSTRACT

In this article, we have written about the phenomenon of Muqumi and Furqat, two great figures who were among the important figures of their time. Apart from the incomparable great and small lyrical heritage they left behind, the fact that the divans known to us are also an important source for today's literary scholars. We analyzed the work of Polatjon Qayyumov's "Tazkirai Qayyumiy", a major source about the artists Muqumiy and Furqat who lived and created in the 19th century.

Key words: *Muqimi, Furqat, tazkira, ghazal, mukhammas, Ibrat, Hoqand, environment, XIX century, shuaro.*

KIRISH

Bu yorug‘ olam bunyod bo‘libdiki, inson zoti nimagadir intilib, kurashib yashaydi va bu kurashlar goh g‘oliblik, gohida esa mag‘lubiyat bilan tugaydi. Shunday kurashlardan birida butun bir davlat xonliklarga va amirliklarga parchalanib ketdi. Bunday kurashlar, asosan, ilm-fan insonlariga ham ruhiy, ham moddiy ziyon keltiradi. Shunday bo‘lsa ham ta‘bi nozik ilm-fan insonlari adabiyotshunoslar, shoirlar va yozuvchilar yo‘q bo‘lib ketmadi va ular o‘zlarining o‘lmas asarlari bilan bugungi kun shoirlariga ma‘naviy ustoz bo‘lib kelmoqda. Nafaqat bugungi kun shoirlari, balki o‘zi yashab turgan davr shoirlari ham bu insonlarni o‘zlariga faxr bilan ustoz deb bilgan. Ba‘zilari bevosita ustoz-shogirdlikka kirishgan bo‘lsa, ba‘zilari esa bilvosita ularni o‘zlariga ustoz deb bilgan. Bu shoirlarga el orasida

hurmat ortishiga sabab bo'lgan. Bilaks, ushbu maqolamizda o'z davrining muhim shaxslari qatorida bo'la olgan ikki buyuk siymo Muqumiy va Furqat fenomeni haqida baholi qudrat qalam tebratdik. Ular o'zlaridan qoldirgan beqiyos katta va kichik lirik merosidan tashqari, bizga ma'lum bo'lgan devonlar ham tartib berganliklarni bugungi kun adabiyotshunoslariga ham muhim manba bo'lib kelmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XIX asrda yashab ijod etgan ijodkorlar Muqumiy va Furqat haqidagi yirik manba Po'latjon Qayumovning "Tazkirai Qayyumiy" asarining II jildidan ishonchli va xolis ma'lumotlar keltiringan. Bizga ma'lumki, mazkur tazkirada qamrab olingan shoir va ijodkorlar o'zlari yashagan davriga ko'ra tasnif qilingan. Tazkirada ushbu ikki shuaro oldinma ketinlikda o'rin olgan va ular haqida bir qancha ma'lumotlar berib o'tilgan. Jumladan, bu shoirning nomi Muhammad Amin xo'ja bo'lib Ho'qand shahrida Xo'jan dahasida Bekbachcha mahallasida kosib, nonvoy oilasida dunyoga kelganligi va boshlang'ich maktabni mahallasidagi masjidida tamom etganligi va keying bosqichni madrasada Mullahomluhammad domladan taxsil ko'rgan so'ngra Buxoroga borib itmot etib kelganligi keltirilgan. Muqumiyni Buxoroda she'riy quvvati paydo bo'lib mashhur shoir bo'lib qaytadi va bu haqida Qayumov Mulla Abdulqodir kotibdan eshitganligini ta'kidlaydi. Muqumiy Ho'qandga qaytgach Madrasai Hazratdan bir hujra olib umrini oxirigacha shul hujrada yashaydi. Qayumovning aytishicha, onasi juda erta vafot etgan va otasi undan so'ng bir ayolga uylangan, Muqumiy Buxorodan Xo'qandga qaytguncha otasi ham haqning rahmatiga qovishganligi va ikki dona hamshirasi bo'lganligi va bir ayolga uylanganligi u ayol garchand o'zi xohlab Muqumiya tegsa ham, ammo ta'biga uning to'g'ri kelmaganligi sababli tark aloqa etib qo'yganligi va ularda bir o'g'il farzandning borligini, uning ismini Nishonxo'ja qo'yganligi, bolaning oyoq bosh barmoqlaridan birining qo'shaloq bo'lganligi sababli shu nomni berganligi aytib o'tgan. Muqumiy bu o'gilchasiga sunnat to'y ham qilib elga osh berganligini jiyani Ro'zi Muhammad xoji so'zlaydi. Muqumiyning Xayriniso ismli hamshirasi bo'lganligi va Muqumiy Madinayi Munavvarda turib qolgan Qori Rahmatilla (nazmda taxallusi Maxzun) Muqumiya ayni tog'a emas, o'gay tog'a bo'lib Xayrinisoga tog'ayi aynnidur, deydi Muqumiyning jiyani xoji Ro'zi Muhammadxon.

Antalogiyada Muqumiy 1850-yilda iyun oyida tug'ilganligi haqida ma'lumot keltirilgan. Bunga sabab esa "Muallim Abdulqorining bog'chasida Mulla Ismoil Jumaboyev, Havz labida nastaliqni mashq qilib o'lturardim, Muqumiy kirib keldilar, soat o'n birlar edi. Muallim qori tut qoqishni buyurdi. Tut qoqish uchun men daraxtga chiqdim. Jabbor qori soatsoz ham bor edilar. Ular choyshab ushlab turdilar va keyin to'rtalamiz o'ltirib tut yedik", "Men tutni juda yaxshi ko'raman- chunki meni o'zim

ham tut pishig‘ida tug‘ilgan ekanman”, hazil ila aytdi-mi, to‘g‘ri so‘zladi-mi noma‘lum, deydi Mulla Ismoli Jumaboyev. Mulla Ro‘zi Muahammad qorining so‘zicha, tog‘asi 53 yoshida o‘lganligiga ishonmaydi. Oltmishga kirmagan, ammo ellikdan oshgandi. O‘limidan ikki yil oldin ko‘rdim, soqoli qora erdi. 56 yoshlar deb seza olmayman, deydi. Muqumiy o‘limidan 15 kun oldin Shayhon qabristoning mudiri Mulla G‘ofurjon nomli go‘rkovga: ”Mavlabiy Jabbaliyning dahmasining sahnidan men uchun bir go‘rkovlashing mumkin-mi? Faqir orzuyim shudir, uzoqroq muddad qabrim el ko‘ziga ko‘rinib turib fotihalaridan umid tutar edim”, deydi. Muqumiyning tashqi ko‘rinishi haqida Mulla Ixson Xo‘jamqul o‘g‘li bunday deydi: “Muqumiy Muhammad Alixon madrasasida o‘qiganda, men ham talaba edim, Xomush, indamas qotmaroq bug‘doy rangli kishi edi. Guldestaga chiqib olib dars tayyorlab o‘lturganini ko‘p ko‘ra edim”.

Tazkirada Muqumiyning bir nechta g‘azal va muxammaslari va bir she‘ri keltirilgan. Quyida: “Keldim” radifli g‘azalidan

Ko‘p erdi xasratim jono qilay izhori deb keldim,
Muqumiy kunji g‘am erdim, sani g‘amxo‘r deb keldim.
Xatingmi rasta-rasta sabzai rayhoni jannatmu,
Yuzing ko‘rib tomosho aylayin gulzor deb keldim.

Ushbu g‘azal 9 baytdan iborat va tazkirada to‘liq holda berilgan. Ya‘na tazkirada 6 baytdan iborat “Ham”, “Qachongacha”, “Ayladim” kabi g‘azallari va Navoiy va Amiriyning g‘azallariga ham muxammaslar bog‘lagan. Namangondagi do‘sti Nodimga Ro‘zadan shikoyat qilib “Tasviri ro‘zadoron” [1,210] nomli she‘rni maktub qilib jo‘natganligi haqida ham tazkirada keltirilgan. Tazkirada yana shunday manbalar ham keltirilganki, Roniq taxallusida ijod qilgan va Muqumiya xosroq qilib bir muxammas yozgan, mazkur muxammasda zamonadan shikoyat qilgan [3,463]

Yuqorida qayd etganimizdek, Muqumiyni o‘ziga ustoz deb bilganlar va bu bilan el orasida mashhurlikka erishmoqchi bo‘lganlardan yana biri G‘aribiydir. Ushbu shoir Ho‘qand shahrida Xo‘jand dahasiga dohil bo‘lgan Bekbachcha II mahallasida 1885-yilda kosib oilasida dunyoga kelgan va juda faqirlikda hayot ko‘rgan. Biroz ilm chiqargach diniy lavozimlarda xizmatda bo‘lib, o‘rta holroq tirikchilik qilgan. Elga o‘zini Muqumiyning shogirdi deb ko‘rsatsa-da, adabiy borada Muqumiyan bahralanganlik ko‘rinmaydi. Yozgan she‘rlari so‘z yig‘indilaridan iboratdir. [3,627] Quyida ijodidan parcha:

**Ey Muqumiy, yashnadi gulzoringiz
Ochdi davron g‘uncha gul ruxsoringiz.**

Baxtu iqboli zabun tole baland

Bir quyosh yanglig‘ to‘lib anvoringiz

**Javri charx barbod tegirmon tosh sinib
Bo‘ldi rohatga mubaddal chekdigi ozoringiz**

**Tanasidan siynasiga o‘t tushib
Rashkdin kuygan kuygan hama ozoringiz**

**Furqati, Zavqiy yaqin do‘stlar muhib
Sevgida hamdardi, ham asroringiz**

**Siz tarafdori edingiz faqir elil
Zulum etuvchiga nafrat erdi koringiz**

**Qiymatin topdi asrlar pur baho
Xush ahlidir ahli yoringiz**

**Kuylaringiz dilga baxsh etgay safo
Mutrib ahli sozidin ash‘oringiz**

**To‘tiyo aylar o‘zingizni g‘arib
Mavzuningiz naqdijon aysoringiz.**

G‘aribiyning ushbu she‘ri Muqumiyning yubileyiga atab yozilgan. She‘rdan angashilgan mazmunga ko‘ra Muqumiy Furqat va Zavqiylar bilan hamdard, hamnafas bo‘lgan.

O‘z davrida eng sermahsul ijod qilgan, xalqni tasvishini qila olgan va uning dardini o‘zirikidek his etgan shoirlar, yozuvchilar zamonlar o‘zgarsa ham, avlodlar o‘zgarsa ham o‘zining kitobxonini va muxlisini yo‘qotmaydi. Chunki ular haqiqat uchun kurashgan xalq farzandlaridir. Furqatning umrining eng gullab-yashnagan davri vatanjudolikda o‘tdi. Turkuston general-gubernatorligidagi mustamlaka amaldorlar Furqatni ahvolini xalqdan sir tutgan, xalqning nazarida bu ulug‘, jonkuyar shoir sayohatda yallo qilib yuribdi, deb bildirganlar. Ammo tarixdan va o‘zining yaqin do‘stlari bo‘lmish Zavqiy bilan ham nasriy, hamda nazmiy xat almashganlar. Yozishmalaridan shu ma‘lum bo‘ladiki, Furqat o‘zining 18 yillik umrini vatandan ayro o‘tkazgan va Qo‘qonni juda ham qumsab yashagan. Bunga isbot tariqasida “Ahvolot” nasriy asaridan parcha keltiramiz: “Chun yoshim soati umr gabro‘zida yigirma to‘rt shumorig‘a yeti, ul vaqt Ho‘qand viloyatidag‘i fozili

rasotabe kishilar bilan birga ittihad aylab, alarning suhabatidin ko‘p bahralar topdim va asr shuarolarikim, Mavlono Muhiy, Mavlono Muqumiy, Mavlono Zavqiy, Mavlono Nisbatdurlar hamisha majlisi bunyod aylab, zodai tabilarimizdin mushaira qilur erduk. Va bir g‘azaldan tatabbu’ ko‘rguzib bir mazmun har nav ifoda topar erdi. Goh hamd gulshanidin gul uzub, goh na’t naxlistonidin samarchin bo‘lur erdik. Va ba’zi vaqt ishq tavsifi va husn tarifida g‘azal mashq aylab va gohi qadimiy shuarolar devonlaridin bir sho‘x g‘azalni tofib, anga har qaysimiz alohida muhammas bo‘glar erdik”[2,225] Shundan ma’lum bo‘ladiki, Furqat o‘zidan yosh jihatidan ancha buyuk va ijodda pesh qadamroq bo‘lgan ustozlari, hamda do‘stlar ila bo‘lgan bu mushoira kechalarini sargardonlikda qattiq qumsab yurgan. Shu o‘rinda Qo‘qon adabiy muhiti haqida eng ishonchli manba bo‘lgan “Tazkirai Qayyumiy”ga ham bir nazar solsak, Furqatning hayoti va ijodiy faoliyati haqida shoirning ismi Firqat shaklida keltirilgan. Bu shoir Qo‘qon shahridan Xo‘jand dahasidagi Beshariq mahallasida Xolmuhammad ismli mayda savdogar oilasida tug‘ilgan. Ilk ta’limni mahallasidagi masjidida usuli qadim maktabida oladi. Bu maktab 1901-yilda yopiladi. Xat savodli bo‘lgach madrasai Muhammad Alixonda davom ettiradi. Muqumiy bilan ham shu davrda tanishadi. Abbasxo‘ja o‘g‘li Kalonxo‘ja Firqatni shunda xotirlagan 25 yoshgacha bo‘lgan davr hayoti feodalizm davri edi. 27 yoshlarida shoir bo‘lib tanilgan edi, Xudoyorxon shahardan chiqib ketib O‘rinburg‘ga nazorat ostida turagda feodallarga maqbul tarzda Xudoyor tilidan bir muxammas yozadi. Bu o‘sha zamon ruhiga mos tushadi:

Qabul aylab xudo bu tavba birla oxu zorumni

Yana Farg‘onaga bir yo‘l o‘taygaymi gulzorimni

Quvonsa notavon ko‘nglim ko‘rib yoru diyorumni

Duogo‘ylar ichinda yaxshi bilgay e‘tiborimni

Darig‘o Firqatiydek diyda giryonlar qayon qoldi

Ushbu muxammasi xalq orasida ancha mashhur bo‘ladi. Insonlar uni aytib yuragaligini va bu chor hukumatining ham qulog‘iga yetib borganligi ehtimoldan holi emas, ammo hukumat xalqning taniqli shoirini jazolab, xalqni g‘azablantirmaslik uchun indamagan bo‘lishi mumkin.[3,227] Furqat yurtidan uzoqda bo‘lgan davrlarida ham ijod qilganligi va ijod namunalarini Qo‘qondagi do‘stlariga yuborganligini tazkirada o‘rin olgan yana bir shoirida ham ko‘rishimiz mumkin. “*Bu shoir asl Marg‘ilondan bo‘lib Toshbolta Muhammad Ibrohim o‘g‘lidir Firqat ila do‘st Roiq taxallusi bilan shuhratlansa ham yozgan ashorlarida Ibrat tahallusini ixtiyor etgan to‘la g‘avdali inson bo‘lgan*” [3,456] Ibrat taxallusida Furqatning bir g‘azaliga muxammas bitgan.

Qoshi mexrobinda qilg‘an jilvasidur Firqatiy

*Nisbatiy, zavqiy, Muqimiy shevasidir Firqatiy
Ibratiyning hayrat etgan hadisidir Firqatiy
Bir kamon abru shahidi g'amzasiydir Firqatiy
Qabrimi ko'rsata har kim qon oqar barmog'idin*

Tazkirada Roiqni Furqat bilan madrasaning bir hujrasida birga turganligi va uning yana boshqa g'azallariga ham muxammaslar bitganligini ko'rishimiz mumkin: "Ko'k mozor madrasasida Furqat bilan birga turatdik. U rastada choyfurushtlik ham qilardi."

Furqat "Kashmirda", "Tafsirada", "Taqdirda" radifli g'azallarini aynan shu kishiga berib yuborganligi va uni Muqumiyga ham berib qo'yishi kerakligini aytgan [3,465-b]. Furqat bir muddat Marg'ilonda turgan kezlarda Ibrat bilan ham birga turganligi va birgalikda ashula aytib xofizlik qilishar erdi, deydi shoir Mufazza. [3,466-b] Furqat ketgandan so'ng esa uni sog'inib "Ketding, ketding" radifli bir g'azal ham yozgan quyida g'azaldan parcha:

*Yig'lamoqdin bir pari hajrinda ey ahboblar,
O'ng ko'zimdin oqdi qonu so'ngidin zardoblar.*

Xulosa qilib aytganda, bu ikki o'z davrining mashhur shaxslari xonliklar va mustamlakichilar davrida yashab ijod etgan bo'lsa-da o'z atrofiga, o'zi yashagan ijtimoiy sharoitiga qaramasdan yaxshi bir adabiy maktab va o'ziga xos ijod qilgan fenamenlardir. Bu zotlarni fenomenlar deyishimizdan maqsad yuqorida ham keltirdikki, ular atroflarida bir qancha tabi nazmni jamlaganligi va ularga shogirdlik tushish istagi baland bo'lgan shoirlarni ham ko'rdik. Alalxusus, Muqumiy va Furqatni o'z davrning eng yorqin vakillari ekanligidan dalolat bo'ladi. Nafaqat ijodda balki ijtimoiy va siyosiy sohada ham faol ishtirok etgan. Bunga misol tariqasida Furqatning Xudoyorxon va uning avlodlari bilan bo'lgan munosabati va yozishmalarini va hatto general gubernator bilan ham muzokaralar olib borgan, xalq farzandlar deb atasak xato qilmagan bo'lamiz, chunki bular o'sha davrning ahvolini ya'ni oddiy xalqning turmush tarzini ham o'z ijodida garchand hazil mutoyiba shaklida bo'lsa-da baralla kuylay olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muqimiy, Ikki tomlik asarlar to'plami. II-tom -Toshkent, 1960, B-199
2. Qayyumov P. Tazkirayi Qayyumiy 1-jild -Toshkent, 1997, B-244
3. Yusupov Sh . Xudoyorxon va Furqat - Toshkent, Sharq,1995 , B-69-67
4. Муҳиддинов, М. Қ. (2023). СЎЗ ГУҲАРИ... *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 786-793.

O‘ZBEK TILI IQTISODIY TERMINLARINING TARIXIY- ETIMOLOGIK XUSUSIYATLARI

Durdona Muxtorovna Xamidova

Tadqiqotchi - o‘qituvchi, O‘zDJTU

dhamidova10@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola ingliz va o‘zbek tillari iqtisodiy terminlarning tarixiy-etimologik jihatdan olib borilgan tahlil natijalarini yoritib, soha terminologiyasida terminlarning kelib chiqishi, vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyotini qamrab oladi, xususan, qadimgi turkiytil, eski turkiy til manbalari tadqiqetiladi. Maqoladan ko‘zda tutilgan maqsad maxsus lug‘at tizimida etimologik tadqiqotni amalga oshirishdan iborat.

***Kalit so‘zlar:** termin, terminologiya, iqtisodiy terminlar, etimologiya, olinma terminlar, terminlashuv jarayoni.*

HISTORICAL-ETYMOLOGICAL FEATURES OF UZBEK ECONOMIC TERMS

Durdona Mukhtorovna Khamidova

Researcher - teacher, UzSWLU

ABSTRACT

This article discusses the the results of historical-etymological analysis of English and Uzbek economic terms and studies the origin and historical development of economic terms. The purpose of the article is to investigate the ways through which they were borrowed or derived from. It set the aim of carrying a research out in a special vocabulary system.

***Key words:** term, terminology, economic terms, etymology, derivation, derived terms, terminisation.*

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Хамидова Дурдона Мухторовна

Научный сотрудник – преподаватель, УзГМЛУ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются результаты историко-этимологического анализа английских и узбекских экономических терминов, а также изучается происхождение и историческое развитие экономических

терминов. Цель статьи - исследовать пути, посредством которых они были заимствованы или получены. Была поставлена цель провести исследование в специальной словарной системе.

***Ключевые слова:** термин, терминология, экономические термины, этимология, деривация, производные термины, терминизация.*

KIRISH

Turkiy xalqlar istiqomat qilgan hududlarda xalqlar o'rtasida tovar ayirboshlash va savdo munosabatlari eramizdan avvalgi II asrlardayoq paydo bo'lgan edi. U davrlarda ham qabilalararo siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy aloqalarni mustahkamlashda savdo-sotiq ishining roli katta ahamiyat kasb etgan. Savdo-sotiq munosabatlari qadimiy bo'lganidek, o'zbek tili iqtisodiy leksikasining taraqqiyot tarixi ham uzoq o'tmishga borib taqaladi.

Ma'lumki, XX asrning ikkinchi choragida o'zbek tili terminologiyasini ilm-fan tarmoqlari bo'yicha to'plash va tadqiq qilishning ilmiy me'yorlarini ishlab chiqish borasida qator tadqiqot ishlari olib borilgan. S. Nazarov [1,46], U. Tursunov [2,21], S.Ibrohimov[3,69], Oybek[4,58], Qori Niyozov [5], E. Musin [6], M. Solihov [7], N. Alimuhamedovlar[8] yozgan risola va maqolalar ushbu harakatning yorqin misolidir.

Tilshunos olimlar R.Doniyorov va H.Dadaboyevlar terminlarning o'zbek tilida paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini tadqiq etib, "XI –XIV asr eski turkiy til manbalaridagi ijtimoiy siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminologiya" [Doniyorov,1976] nomli izlanishi qayd etilgan terminologik tizimni diaxron aspektda turkiyshunoslikda ilk bor tadqiq etgani bilan xarakterlanadi. Ilmiy faoliyatini leksikografiya va terminografiya masalalarini o'rganishga bag'ishlagan A.Madvaliyevning "O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari"[10, 136] kitobi terminologiya va lug'atchilikning dolzarb muammolariga bag'ishlangani bilan ahamiyatli. Unda o'zbek tili leksikasi va terminologiyasining rivojlanish masalalari, o'zbek lug'atchiligi tarixi, uning bugungi taraqqiyoti tamoyillari, so'z o'zlashtirish, terminlarni tartibga solish kabi mavzulardagi tadqiqotlar joy olgan [10, 384].

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Tarixiy nuqtai nazardan iqtisodiy terminlarning shakllanishi va rivojlanishi N.A. Baskakov tomonidan ikki katta davrga bo'lib o'rganilgan:

- Oktyabr revolyutsiyasigacha bo'lgan davr;
- Revolutsiyadan keyingi davr [11,110].

H.Dadaboyev o'zbek tili terminologiyasini davrlashtirgan holda tadqiq etish usulini ilgari surib, bu orqali terminlarning tilimizda baydo bo'lish omillari va rivojlanish bosqichlari haqida batafsilroq tasavvurga ega bo'lishimizga yordam

bergan. Terminosistemaning tarixiy-etimologik taraqqiyotini davrlashtirib o‘rganishning bu usuli “...salkam o‘n to‘rt asrlik vaqt mobaynida terminologik leksika tizimida intralingvistik va ekstralingvistik omillar negizida sodir bo‘lgan jarayonlarni anglab yetish imkonini beradi”[12, 12].

O‘zbek tili iqtisodiy terminlarning tarixiy etimologiyasini tadqiq etish maqsadida bu borada olib borilgan izlanishlar, yurtimiz davlatchiligining tarixiy taraqqiyot yo‘li va unda yuz bergan siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, demografik o‘zgarishlarni inobatga olgan holda o‘zbek iqtisodiy terminologiyasi rivojlanish bosqichlarini quyidagicha davrlashtirdik:

–VII asrdan 1917-yil (Oktyabr inqilobi)gacha bo‘lgan davr iqtisodiy terminologiyasi;

–1917-yildan yurtimiz mustaqilligigacha bo‘lgan davr iqtisodiy terminologiyasi;

–istiqlol davri o‘zbek tili iqtisodiy terminologiyasi.

Har qanday til tarixiy-etimologik rivojlanishning turli bosqichlarda o‘z resurslarini turli til vositalari yordamida boyitib boradi. Har bir davrning tilga ta’sir ko‘rsatuvchi omillari o‘ziga xos bo‘lib, ular tilda nafaqat umumadabiy so‘zlarni, balki, maxsus tushunchalarni ifodalovchi lug‘aviy birliklardan tashkil topgan terminosistemani shakllanishida har biri alohida ahamiyatga ega. Har bir davrda til rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillar turlicha bo‘lgan. Jumladan, qadimgi turkiy til terminologik leksikasi tarkibi ham barcha tillar kabi umumadabiy til so‘z va maxsus termin yasash modellari vositasida shakllangan bo‘lib, undagi iqtisodiy terminlar asosini asl turkcha so‘zlar (*čičğay – kambag‘al*), so‘g‘d (*xazne – ombor, g‘azna*), xitoy (*bau – pul, teang – xazina*) va sanskrit (*sart – tojir, savdogar*) tillaridan o‘zlashgan. Lekin bu terminlarning asosiy qismi vaqt o‘tishi bilan arxaizmlar qatoridan joy oldi.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, o‘zbek tilining hozirgi zamon iqtisodiy terminlari tarkibida zamonaviy neologizmlar bilan bir qatorda qadimgi turkiy til va eski o‘zbek adabiy tili manbalarida uchraydigan terminlar ham mavjud: alim – qarz olish; berim – qarz to‘lovi, to‘lov.

Qadimgi turkiy til, undan keyin eski turkiy tilda mavjud bo‘lgan iqtisodiy terminlarning rivojlanish tarixini tadqiq etishda asosiy tarixiy manbalardan biri sifatida Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asariga murojaat etish lozim. Ushbu lug‘at turkiy xalqlar madaniy hayotida, xususan tilshunoslikda alohida ahamiyatga egadir. Muallif yirik lug‘atchi sifatida IX–X asr umumturkiy tilining lug‘aviy boyligini to‘laligicha namoyon etgan.

MUHOKAMA.

“Devon”da o‘z ifodasini topgan ba’zi iqtisodiyotga oid terminlar hozirgi o‘zbek tilida ham muayyan fonetik yoki orfografik o‘zgarishlar bilan qo‘llanmoqda: tavar (tovar), satig‘ (sotuv), berim (oldi-berdi). **Satig‘** (trade) termini Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida “oldi-sotdi, savdo-sotiq” ma’nosini bildiradi [13,32]. Asarda “oldi-sotdi” ma’nosidagi *satīy* istilohi ishlatilgan. “Qutadg‘u bilig” matnida narsa-buyumlar bahosini ifodalaydigan *qijmāt* istilohi bugungi kunda ayni shaklda qo‘llanadi: *Bilir bolsa qijmāt ol arsiqmasa, satīyda tavīyda neq alsiqmasa* – bahoni biladigan bo‘lsa toki aldanmasa, oldi-sotdida mol orttirib olishga intilmasa.

Savdo (*trde*) so‘zi fors-tojikcha bo‘lib, “oldi-sotdi muomalasi” ma’nosini anglatadi. O‘zbek so‘zlashuv nutqida bu leksema “*sovda*” shaklida ham ishlatiladi: shunga ko‘ra o‘zbek tilida yasalgan “*savdolash*” termini ham “*sovdolash*” tarziga ega. **Savdogar** (*tradesman*) termini forscha “*savdo*” otiga -*gar* qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan bo‘lib, “savdo bilan shug‘ullanadigan kishi” ma’nosini anglatadi. Fors-tojikcha “*savdogar*” otiga o‘zbekcha -*chilik* qo‘shimchasi qo‘shilib, “savdo-sotiq ishi bilan shug‘ullanuvchi kasb” ma’nosidagi so‘z hosil bo‘lgan [15, 204]. “Qissasi Rabg‘uziy”da esa sotuvchi, savdogar tojar – “*satıyğ‘chı: tojir*” ma’nosi asl turkcha hamda fors-tojikcha “*bāzırgān*” [16, 45] istilohlari bilan ifodalangan.

Pandnoma matnida “savdogar, tojir”(merchant) ma’nosini anglatgan sanskritcha *sart* so‘zi bilan birgalikda sof turkiy *satīyçī* so‘zi ham qo‘llangan. *Negü ter eşitgil bu sartlar başı, azun tezginip neğgä tegmiş kişi* – savdogarlar boshi nima deydi eshitgin, olam kezib mol dunyoga erishgan kishi. O‘zlashma “Devonu lug‘otit turk”da ham shu ma’noda qo‘llangan: *Sartniñ azuqıarıy bolsa, jol üzä jer*– savdogarning moli toza, beshubha bo‘lsa, yo‘l ustida yeydi [13,54].

Mazkur terminlarning ba’zilari esa vaqt o‘tishi bilan iste’moldan tushib hozir arxaizmga aylanib qolganligini qayd etish lozim: alim- ayıchı – xazinachi, sart – savdogar, jarmaq – pul, darb – hisob, saqış – hisob-kitob, ayır – qimmat, üjüz – arzon, kebit - do‘kon [13,47], *oto ‘nch* – qarz [14,450], *o ‘ro ‘nch* – pora [14, 451], yıyz - jo‘n, arzon-baho [14,88], *yomg‘a* – mollarni saqlovchi va ularni yig‘uvchi amaldor [14, 451], *terchi* – ish haqi oluvchi [14,394] va h.k.

Turkiy tilda qo‘llangan terminlar hozir ham yo‘qolib ketishda davom etmoqda, ularning ba’zilari yurtimizning ba’zi hududlari dialektlarida, asosan, yoshi ulug‘ vatandoshlarimiz tilida saqlanib qolgan. Misol tariqasida mulkchilik bilan bog‘liq qadimgi turkiy til terminlaridan biri **enchi** lug‘aviy birligini oladigan bo‘lsak, *ota farzandlariga tirikligida bo‘lib bergan mol-mulk* [O‘TIL, E] ma’nosini beruvchi

bu termin hozirgi zamon o‘zbek tilida nafaol qatlamga mansub, mulozamat iboralarida uchraydi:”...*hamma yoq enchi*”. B.A.Rahmonov bu termini yo‘qolib borayotgan etnografizmlar qatorida bergan [Rahmonov, 2021].

O‘zbek tilining naqadar boy til ekanligi barchamizga ma’lum. Juda ko‘plab so‘zlar tarixiy va arxaik so‘zlarga aylanib ketgan. Albatta, zamon o‘tmoqda, sezishga ham ulgurmas darajadagi rivojlanish bo‘lmoqda. Bugunga kelib, vazifasi ham, nomi ham yo‘qolib ketayotgan yoki boshqa nom bilan atalayotgan istilohlarni tarixiy qo‘lyozmalarda, bitiklarda va albatta, tarixiy asarlar matnida uchratish mumkin. Bugungi kunga qadar O‘rxun-enasoy va Ko‘k turk yozuvlarida bir qancha iqtisodiy matnlar topilgan bo‘lib, ular davlatchilik tarixida amalda bo‘lgan qadimgi tilning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishi haqida yetarlicha ma’lumotlar beradi.

Misol sifatida o‘tgan asr boshlarida ingliz sharqshunosi A.Steyn boshchiligidagi ekspeditsiya tomonidan qo‘lga kiritilgan rasmiy yozishmalar, Mug‘ qal’asi xarobalaridan topilgan bitiklar, A.Gryunvedel boshchiligidagi nemis ilmiy ekspeditsiyasi tomonidan Sharqiy Turkistondan topilgan vasiqa, rus sharqshunosi S.F. Oldenburg ekspeditsiyasida Turfonda topilgan yuridik hujjatlarni keltirish mumkin. Mazkur topilmarani tadqiq qilgan olimlar ularni VII–VIII yuzyilliklarga tegishli ekanini aytadilar. 1911- yili Yorkent yonidagi Robul qo‘rg‘onidan Qoraxoniylar davriga oid 15ta matn topilgan bo‘lib, ular asosan turkiy yozuvda, to‘rttasi uyg‘ur va bittasi arab yozuvida bitilgan. Rasmiy matnlarda qayd etilgan *sotuvchi, oluvchi, guvoh* leksemalari odamlar ismi – Ali, Ahmad, Usmon, Hasan, Is’hoq, Yaqub, Sulaymon, Mekoyil, Muhammad singari musulmoncha otlar bilan atalgan [Sodiqov, 2004,6]. Bundan ko‘zlangan maqsad savdo munosabatiga kirishgan kishilarning xato qilishlarini oldini olish bo‘lgan va ularning arab yozuvida berilganlari o‘qilishda ham adashmasliklari uchun harflar harakatlari qo‘yib ketilgan. Ular *tilxat, garovga qo‘yish, omonatga berish, xo‘jalik yuritish, xarajatlar, qarz, ijara, oldi-sotdi* kabi faoliyatlar bilan bog‘liq yozishmalar mavjud. Shu o‘rinda mazkur yozishmalarda iqtisodiy aloqalarni ifdalovchi terminlarni ko‘rib chiqamiz:

Satig‘ – sotuv; savdo-sotiq ma’nosini anglatadi. Bu so‘z o‘z o‘rnida “baho, narx”ni ham bildiradi: yer *satig‘i* “yerning bahosi” degani;

Tut – “tutmoq”, “ishlamoq”; sotilayotgan qul yoki yerga nisbatan ishlatiladi; taplasar, o‘zi tutsun, taplamasar, adin kisika o‘tkuru satsun – “(yerni) istasa, o‘zi ishlatsin, istamasa, boshqa birovga sotib yuborsin”;

Asig‘ – “foyd” ma’nosida; *asig‘i bila koni berurman* – “foydasi bilan to‘liq qaytaraman”. Hujjatlarda **asig‘** bilan **tus** o‘zaro sinonim sifatida ishlatiladi.

Alim – olim, olinadigan narsa, qarz; **alimchi** – qarz beruvchi;

Uluslug‘ – ulushli; hissali.

Muhim jihati, ilk o'rta asr jamiyatining iqtisodiy munosabatlari narsa-buyum ishlab chiqarish, hunarmandchilik, to'qimachilik, dehqonchilik bilan bir qatorda, savdo-sotiq, oldi-berdi, ayirboshlashga ham tayanadi.

Terminlarga etimologik talqin berishda ularning tovush tarkibi jihatidan, mazmun jihatidan o'zgargan yoki o'zgarmagani, hozirgi o'zbek tiliga qadar ro'y bergab modifikatsiyalarni bilish ahamiyatlidir. Qadimgi turkiy tilda, shuningdek, unilarning qisqa yoki cho'ziqligi ham so'z ma'nolarini o'zaro farqlashga xizmat qiladi.

Ayirboshla – *ayir* + *bosh* + *la* < az – alohida bo'l + iyr – orttirma nisbat qo'shimchasi > *azîr* > *ayîr* > *äyir* – alohida qil. Bu termin orfoepik va orfografik jihatdan *î* unlisi qattiqligining yo'qolishi hamda *z* unlisi *y* unlisi bilan almashishi kabi o'zgarishlarga uchragan, shuningdek, *a* unlisi cho'ziq *ä* ga almashgan. Mazmun jihatdan *azîr* + *bash* > *äyir* + *bosh* > *äyirbosh* – *boshma bosh almash degan* ma'noni anglatib, o'sha davrda bir xil qiymatdagi narsalarni o'zaro almashish orqali amalga oshirilgan savdoning asosiy turi hisoblangan. Garchi shu shakli bilan ham hozirgi ma'nosini ifodalagan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan unga *-la* fe'l yasovchi qo'shimchasi qo'shilgan;

Navbatda keltiriladigan terminlarda ham ma'no saqlanib qolgan holda yozilishida o'zgarishlar bolgan: *Tovar* – talab, ehtiyojni ta'minlovchi barcha narsa, mahsulot; sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida oldi-sotdi, bozor munosabatlari obyektii [O'TIL, 2006, IV; 13], ayirboshlash, sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot [Rahmatullayev, 2000; 343]. Bu ot qadimgi turkiy tilda *tavar* tarzida talaffuz qilingan. *Tavar* boylik ma'nosida ham kelgan: tamu qapuyin a'ar tavar – boylik do'zahning darvozasini ochadi; olar ikki tavar satisyan alisyanlar ol – ular ikkisi bir-birlari bilan savdo qilishadi [17]. O'zbek tilida *a* unilari *ä(o)* unililariga, almashgan: *tavar* – *tävär*. Bu so'z dastlab *uy hayvonlari, mol-ho* [Sevortyan, 2003;115] ma'nosini anglatgan umumiste'mol so'zi bo'lgan. "Qisasi Rabg'uziy [Rabg'uziy, 1991]"da ham *tovar* – *tavar, mal* – *tovar, mol* ma'nosida kelgan [Abdushukurov, 2008; 45]. Bu termin bugungi kunda rus tilida ham faol qo'llanadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy termini sifatida *tovar* – sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot. Tovar ehtiyojlarni qondirish mumkin bo'lgan va bozorda sotib olish, foydalanish yoki iste'mol qilish uchun taklif etiladigan hamma narsa ma'nosini ifodalaydi [Mamanazarov, 2012; 404].

Boy – *ba:y* > *bay* > *boy* [Devon III 173] – keyinroq bu termindan boylik termini hosil qilingan; *ish* – qadimgi turkiy tilda *i:sh* deb cho'ziq talaffuz qilingan har qanday mehnatni nazarda tutgan; *olibotar* – qadimgi turkiy tilda bu so'z sifatdosh bo'lgan va keyinroq otga ko'chgan. *älib sätädi* > *älibsätär* > *olibotar; soliq* – *aholidan*

davlat foydasiga to'lanadigan mablag' – **saldī** so'zi qadimgi turkiy tilda *chiqar* degan ma'noni bergan [Devon II, 32], *sal* fe'liga *-ig'* qo'shish bilan yasalgan: **sal + ig' = salig' > saliq > soliq**.

Sot – *kelishilgan pul evaziga berish* ma'nosida qo'llanadigan bu termin pul paydo bo'lishidan avval *biror narsa evaziga ber* degan ma'noni anglatgan. **Sat** so'zi [*sad*] deb talaffuz qilingan, vaqt o'tishi bilan *sot* shakliga o'zgargan. Bu so'zga *-ig'* qo'shib **satig'** (*sotiq*) – *savdo muomalasi* termini yasalgan; shuningdek, **sotuvchi** termini ham shu o'zakdan yasalgan otdan kelib chiqqan bo'lib, qadimgi turkiy tilda *sat* fe'liga *-g'u* sifatli yasovchi hamda *-chi* shaxs oti yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan. **satg'uchi** termini **satig'**dan tasalgan **satig'chi** terminiga variantdosh hisoblanadi [Devon, II, 342]. Shuningdek, Devonda **satildi** – *sotildi* fe'li **tavar satildi** – *tovar(mol) sotildi* birikmasi bilan qayd etilgan va uning *satilur*, *satilmoq* shakllari berilgan [Devon, II, 137].

Quyidagi terminlarda esa ham ma'noda ham yozilishida o'zgarishlar bo'lgan:

yalan (yalang) – *hech narsasi yo'q* – **yal** (hech narsasi yo'q) + **in** (bo'l) = **yalin** > **yalan** > **yalon** – *hech narsasi yo'q bo'l* – qadimgi turkiy tilda kambag'allikning eng past darajasini belgilagan bu termin hozir determinizatsiyaga uchrab, **yalang** shaklida (1) *kiyimsiz*; (2) *nech narsa o'smagan tekis yer* kabi ma'nolarda umumxalq tilida qo'llanadi;

yig'im – *xalqdan hokimiyat foydasiga olinadigan pul yoki buyum*, M.Qoshg'ariy bu so'zni **jig'im topraq** – *yig'ilgan tuproq* birikmasida sifat tarzida keltiradi va **n** tovushi **m** ga almashganini aytadi. Bu so'z tarkibidagi qattiq unlilar ham o'z qattiqligini yo'qotgan.

Asli yasama bo'lgan terminlarga hozirgi o'zbek tilida tub deb qarash termin tarkibidagi o'zak va qo'shimchalar orasidagi chegaraning davrlar o'tib bilinmay ketgani sababdir. Asli qo'shma so'z bo'lgan ba'zi hozirgi zamon terminiga sodda o'zakli birlik deb qarashga ham yuqorida aytilgan holat sabab bo'lgan.

Qadimgi turkiy tilda quyidagi kabi pul birliklarini ifodalovchi terminlar mavjud bo'lgan:

So'm – *yuz tiyinga teng pul birligi*, talaffuzida o'zgarish bo'lmagan bu so'z ummumxalq tiliga tegishli bo'lgan metal *parchasi*, *quyma* ma'nolarin ifodalagan, pul birligi ma'nosida ishlatilmagan.

Tiyin – *chaqa, bir so'mning yuzdan biriga teng pul birligi*; lekin qadimgi turkiy tilda bu o'lchov nazarda tutilmagan, asli "*teyiq*" – "*olmaxon* sozidan kelib chiqqan. O'sha davrlarda savdod-ayirboshlashda olmaxon terisidan vosita sifatida foydalanilgan. Bu so'z pul birligi ma'nosini olganda talaffuzida ham o'zgarishlarga uchragan: **teyiq > tiyin**;

Paqir – ikki tiyinlik qiymatga ega bo‘lgan pul miqdori, qadimgi turkit tilda *mis* ma’nosini anglatgan **baqir** so‘zidan kelib chiqqan. O‘TILda **bir paqirga qimmat** iborasi – *juda past arzimas* ma’nosini ifodalashi qayd etilgan. Hozirgi o‘zbek tilida **bir tiyinga qimmat** shakli ommalashgan.

Turkiy xalqlarning tili muntazam ravishda O‘rta Osiyoda azaldan yashab kelgan va qardosh bo‘lmagan eroniy tillar bilan ham aloqada bo‘lgan. Forscha-tojikcha o‘zlashmalar qadim davrlrdanoq tilimiz lug‘at boyligining o‘shishiga hissa qo‘shgan asosiy tashqi manbalardan biri hisoblanadi.

Fors-tojik tilidan umumiste’molso‘zlari qatorida iqtisod sohasi terminlari ham turli shakllarda kirib kelgan:

Sodda o‘zakli terminlar: **arzon** – qimmat emas; **guzar** – qishloq markazidagi savdo rastalari joylashgan maydon; **daromad** – olingan sof foyda; **tim** (t) – usti yopiq bozor; **tovon** (t) – evaz, badal sifatida to‘lanadigan mablag‘; **xarid** – sotib olingan tovar; **savdo** – oldi-sotdi jarayoni; **rasta** – savdo qilish peshtaxtasi;

Murakkab o‘zakli terminlar: **dastmoya** (t. dast – birlamchi + moya – asos, kapital) – biror faolliyatni boshlash uchun asos bo‘ladigan mablag‘; **sarmoya** (t. sar – bosh + moya – asos) – biror faoliyat uchun tikilgan yirik mablag‘, kapital; **sarmoyador** – biror faoliyatga foyda olish maqsadida pul tikkan shaxs, investor; **sarkor** – (t. sar – bosh + kor – ish) – ish boshqaruvchi, menejer; **sudxo‘r** – (t. sud – qarzga berilgan pul evaziga olinadigan foiz, savdodan tushadigan foyda + xo‘r – yemoq) – *sud* termining brinchi ma’nosi nazarda tutiladi qarzga berilgan pul evaziga katta foiz olib boylik orttiragan kishi, **tannarx** – (t. tan – tana, gavda + narx – qiymat) mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlar bahosi; **mardikor** (mard – erkak + kor – ish izofali birikma) – yollanib mehnat qiladigan ishchi;

Savdo-sotiq, savdo karvonlariga aloqador yana ko‘plab terminlarni “Qissasi Rabg‘uziy” asarida ham uchratishimiz mumkin: *arqyish* “karvon”, *karavan* – “karvon”, *rabat* – “karvonsaroy”¹. Savdo karvoni ma’nosidagi *qafila* so‘zi turk tiliga arab tilidan kirib kelgan bo‘lib, dastavval XIV asr Xorazm manbalarida uchraydi. *Hijaz qafilasynda bir faqir bizim birla yoldash edi. Bir qach ayyamdyn son qafila ittifaq qyldilar.* Alisher Navoiy asarlarida bu so‘z “karvon” ma’nosidan tashqari “yo‘lga tushgan insonlar guruhi” ma’nosida ham keladi [Dadaboyev, 1991;84].

XULOSA.

Turkiy tilning o‘z qatlamiga mansub bo‘lgan *boy bitim, chegirma, ishchi, ishbay, kirim, kimoshdi, kunbay, olibsotar, yo‘qsil, chiqim, soliq, sotiq, sotuv, sotuvchi tejam, tekin, tushum, tiyin, tovar, ulgurji, ustama* kabi terminlar hanuz iste’molda

¹Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qissasi Rabg‘uziy. (ma’sul muharrir N.A.Asilova).

bo'lgani holda, ayni shu davrda tilimizda qo'llanilmay, arxaizmga aylanib qolgan terminlar hamtalaygina: daftardor(xon oilasi xarajatlariga mas'ul amaldor), dafina (yerga ko'milgan boylik), istefoda, mutavalli(soliq yig'imiga mas'ul amaldor), musarrif/sarrof(pul maydalovchi), masrif(sarf-xarajat).

Ko'p hollarda o'z qatlamga tegishli so'zlardan foydalanib yangi terminlar hosil qilinadi: kunbay, *moliyaci, sanoatchi, raqobatbardosh, xo'jalik, ijarachi, iqtisodchi, vositachi va boshqalar. Hozirgi kunda ham bu metod o'z samaradorligini saqlab kelmoqda*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nazarov S. Istiloh masalasi// Til – imlo masalalari, – Toshkent-Samarqand. 1929,- B 46
2. Tursunov U. O'zbek terminologiyasi masalalari, – Toshkent, 1933; O'sha muallif. Terminologiya masalalari. –Toshkent, 1938; O'sha muallif . Til – terminologiyada burjuaziya intilishlariga qarshi// Науч. Работы УзНИИИС. Т.1. Вып. I. – Ташкент. 1933,- Б 21
3. Tursunov U. O'zbek terminologiyasi masalalari, – Toshkent, 1933; O'sha muallif. Terminologiya masalalari. –Toshkent, 1938; O'sha muallif . Til – terminologiyada burjuaziya intilishlariga qarshi// Науч. Работы УзНИИИС. Т.1. Вып. I. – Ташкент. 1933,- Б 21
4. Oybek. Falsafa terminlari ustida bir qancha so'z //Kitob va inqilob. – 1933, – 1-son B 58
5. Кары-Ниязов Т.Н. История создания узбекской математической терминологии//Материалы к первому съезду ученых Узбекистана. – Ташкент, 1937, - Б 35
6. Musin E. Falsafa terminlari // Kitob va inqilob. Toshkent. 1932. – 2-son. B 112
7. Solihov M. Adabiy til va istiloh // Til - imlo masalalari. – Toshkent–Samarqand, 1929. B 152
8. Almuxamedov N. Til va atamachilik to'g'risida // Kitob va inqilob. – 1932. – 3-son. B 76
9. R.Doniyorov. Rus tili – o'zbek tili texnikaviy terminologiyasini boyituvchi muhim manba. // O'zbek tili va adabiyoti, 1976. 2-son.
10. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. To'plam. –Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017
11. Н.А.Баскаков.Современное состояние терминологии в языках народов СССР. Институт языкознания. М., 1959
12. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, Nodirabegim. 2020

13. Mahmud qoshg'ariy. (1967). Devonu lug'otit turk. Indeks lug'at.–Toshkent.
14. Mahmud qoshg'ariy.. (1960 – 63). Devonu lug'otit turk.. I-III. – Toshkent
15. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I jild, Toshkent. Universitet. 2009. B 204.

O'ZBEK ADABIYOTIDA AYOLLAR NUTQINING KOMMUNIKATIV JIHATLARI

Bobokalonov Ramazon Rajabovich

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

a-mail : boboramazon@yahoo.fr

Nurmatova Ma'mura Fayzullo qizi

Buxoro Davlat Universiteti 1-bosqich magistranti

a-mail : nurmatovamamura780@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ayollar nutqining lingvomadaniy, psixolingvistik, etnolingvistik, sotsiolingvistik va lingvodidaktik jihatlari tahlil qilinadi. O'zbek mentaliteti va madaniyatida ayollar nutqi o'ziga xos tarzda namoyon bo'lib turadi. Shunga ko'ra, badiiy asarlardagi ayollar nutqidan misollar keltirilgan va qahramonlar nutqidagi ijobiy hamda salbiy jihatlarga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, maqolada tilshunoslikning muayyan yo'nalishlari – psixolingvistika, etnolingvistika, lingvodidaktika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi sohalarga aloqador kommunikativ nutq muammolari yuzasidan umumiy mulohazalar jamlangan.

***Kalit so'zlar:** lingvodidaktika, psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi, ayollar nutqi, nutqning tarbiyaviy ahamiyati, psixolingvistika, intonatsiya, urg'u, geminatsiya, leksik qatlam, ma'no ko'chishi, diskurs, psixologik va fiziologik jarayonlar, sintaktik va paralingvistik vositalar, frazeologizmlar, morfologik ko'rsatkichlar, olamning lisoniy manzarasi.*

COMMUNICATIVE ASPECTS OF WOMEN'S SPEECH IN UZBEK LITERATURE

Bobokalonov Ramazon Rajabovich

professor of BukhSU, doctor of philology

a-mail : boboramazon@yahoo.fr

Nurmatova Ma'mura Fayzullo kizi,

A graduate student of the 2nd stage of Bukhara State University

a-mail : nurmatovamamura780@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the linguocultural, psycholinguistic, ethnolinguistic, sociolinguistic and linguodidactic aspects of women's speech. In the Uzbek mentality and culture, women's speech is manifested in its own way. Accordingly, examples of

women's speech in works of art are presented, and attention is paid to the positive and negative aspects of the characters' speech. Also, the article contains general comments on the problems of communicative speech related to certain areas of linguistics - psycholinguistics, ethnolinguistics, linguodidactics, sociolinguistics, computer linguistics.

Key words: *linguodidactics, psycholinguistics, ethnolinguistics, sociolinguistics, computer linguistics, women's speech, educational value of speech, psycholinguistics, intonation, stress, gemination, lexical layer, meaning transfer, discourse, psychological and physiological processes, syntactic and paralinguistic tools, phraseologisms, morphological indicators, linguistic landscape of the universe.*

KIRISH

Manbalarda ta'kidlanishicha, til-ijtimoiy hodisa, kishilar, jamoalar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi ekanligi asrlar davomida Sharq va G'arb olim-u shoirlari, mutafakkirlari tomonidan o'rganilib kelinadi. Mir Alisher Navoiy hazratlari e'tirof etganidek: "Odam tili bilan boshqa mavjudotlardan imtiyozlidir. Uning tili orqali boshqa odamlardan afzalligi bilinadi. Til shuncha sharafi bilan nutqning quolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir". Har bir milliy adabiyotda ayol obrazini tasvirlashga keladigan bo'lsak, u o'sha xalqning tabiatiga, zamon ruhiga mos tarzda aks ettirilganligini ko'ramiz. Shuningdek, ayollar nutqiga ularning qaysi millat vakilasi ekanliklari ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Masalan, G'arb ayollari savol berib suhbatni davom ettirishga suhbatdoshiga dalda berishga, suhbatni qisqa javoblar bilan qo'llab turishga moyil bo'ladilar. Sharq ayollarining nutqi G'arb ayollari nutqidan ba'zi xususiyatlari bilan farqlanadi. Kattalarga hurmat, shirin muomalalilik, andisha, hayo va hamiyatlikning beqiyos darajasi ularning nutqini bezovchi xususiyatlar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

O'zbek nasrida ayol obrazi talqini mumtoz va zamonaviy adabiyotda ko'p uchraydi. XX asrning dastlabki yillarida ayollar obrazlari mahorat bilan yoritilgan asarlar soni yanada oshdi va ular orasida aynan nasriy janrda yozilgan asarlarni alohida ko'rsatish mumkin. Misol uchun, Kumushbibi, Zaynab (O'tkan kunlar), Zebi (Kecha va kunduz), Unsin (Dahshat), Gulnor (Qutlug' qon), Saida (Sinchalak) obrazlari o'zbek nasrida yaratilgan ayol siymosi mohirlik bilan ochib berilgan asarlar sirasiga kiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ayollar nutq madaniyligida bir holat borki, ayollar qarshi jins vakillariga nisbatan bo'ysinuvchanlik xarakteriga egadirlar. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi Oftoboyim nutqida bu holat yaqqol namoyon bo'ladi:

-Siz muvofiq ko'rgan bir ishka qarshi tushib ra'yingizni qaytarolmayman, chunki nima bo'lganda ham sizning otaliq ismingiz bor, ham ko'broq ixtiyor sizning qo'lingizdadir,'' - deya Mirzakarim qutidorning qizlarini Otabekka berish taklifiga ko'nadi. Ayollar nutqidagi ushbu xususiyat turg'un emasligi bilan ham ajralib turadi. Aynan shu romandagi Otabekning validasi O'zbek oyim obrazi bo'ysinuvchanlik xususiyatidan ancha yiroq qahramondir. Zero, Otabekni ikkinchi bor uylashga majburlar ekan, Yusufbek hojining shoshma deyishiga qaramay:

- Siz shu kungacha barcha ixtiyorni o'g'lingizga topshirib, bolani bola qilmadingiz bir xudbin qildingiz. O'g'ul o'stirish bir turda bo'lmas, deya keskin fikr bildirishi yuqoridagi bo'ysinuvchanlik omilining tamoman ziddidir. Bundan kelib chiqilsa, bo'ysinuvchanlik omili ham fe'l-atvorga va ayolning oiladagi mavqeyiga ham bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin (Qarang: Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar, "Yangi asr avlodi". Toshkent, 2018).

Shu bilan bir qatorda o'zbek ayollari nutqiga xos aylanay, girgitton, o'rgilay, qoqindiq kabi so'zlar ijobiy ma'no nozikligini ifodalovchi leksik vositalar sanaladi. Ular ko'proq keksa ayollar tomonidan qo'llanadi. Chunonchi, O'lmas Umarbekovning "Odam bo'lish qiyin" romanida Abdullaning buvisi nutqida shunday so'zlar ishlatilgan:

"Voy, o'la qolay! Abdullamisan? Voy, bo'yingga qoqay! Voy, sadag'ang ketay! Sen keladigan kun ham bor ekan-ku. Voy, men o'lay seni tanimay! Indamay termilib o'tiribman-a. Esonmisan, omonmisan? Nechuk, bolam, nechuk? O'zing keldingmi? Oying, dadang eson-omonmi? Voy, kel, bolam, kel!" (Umarbekov O'. Odam bo'lish qiyin. Yangi asr avlodi – T.: 2018).

Ayollar ko'pincha his-hayajon bilan emotsiyaga berilgan holda o'z gaplarini yetkazib bera oladi. Yuqoridagi asardan olingan parchada ham ayol o'z nutqida ko'proq undov so'zlardan foydalangan va bu gaplardan taajublanish, xursandchilik, so'roq ohangi kuchli.

O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asaridagi "Kaltakesakning dumi" hikoyasi shunday so'zlar bilan boshlanadi:

Ertalab tong otishi bilan onam darvozani lang ochib qo'yadi: farishta kirarmish. Hali uyg'onmasimdan gangur-gungur suhbat boshlanadi.

- Yaxshi o'tiribsizmi, poshsha oyi?

- Shukur aylanay. O'g'lingizdan xat bormi?

- *Ikki haftadan buyon xat kelmayapti, ko'nglim g'ash.*

- *Unaqa bo'lsa erta-indin o'zi kirib keladi. Meni aytdi dersiz (Qarang: Hoshimov O'tkir. Dunyoning ishlari, "Yangi asr avlodi". Toshkent, 2018).*

Ushbu misol ham yuqoridagi fikrimizga yorqin dalil bo'la oladi.

Hamma ishlari joyida bo'lgan paytda farzandlarini erkalab, oila a'zolari yoki boshqalar bilan suhbat jarayonida imkon qadar muloyimlik va nafosat bilan, munosabatda bo'ladilar. Aksincha, turmush o'rtog'I yoki boshqa birov bilan arazlashib, asabiylashib turganda esa, buning tamoman aksi, ya'ni suhbatdoshiga qo'pollik bilan javob beradilar va hatto bunday hollarda ayollar nutqidan qarg'ish so'zlar ham o'rin egallashi mumkin. " – *Maniki bo'lsa bir paqir suv olib kelmaydi, qo'lgining sinib akashak bo'lib qolgur. Uyim-joyim deb bo'ynini egmaydi, bo'yniginang kesilgur eshshak! Xudoyo bo'yniginang Hazrat Alining qilichida kesilmasa, u dunyo-bu dunyo rozimasman!*" (O'.Hoshimov "Dunyoning ishlari").

XULOSA

Adabiyotshunoslikda ayol obrazini yoritishga qaratilgan asarlar juda ko'p, deyarli har bir asarda ayol xarakterini, ayolning ichki kechinmalarini to'laqonli ochib beruvchi qahramonlar mavjud. Ayollar nutqining turli xususiyatlarini o'rganishda ular nutqidagi alohida jihatlarga e'tibor qaratish lozim. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ayollar nutqi insonni shaxs sifatida tarbiyalashi va uning ruhiyatiga ijobiy ta'sir o'tkazishi bilan ham har qanday sohaning o'rganilishi zarur bo'lgan dolzarb mavzularidandir. Ayolning ayolligi ham so'z sehrini bilishida va har qanday tarang vaziyatni ijobiy tarafga o'zgartira oladigan nutqiy salohiyat yetukligining sohibasi ekanligidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Benveniste, Émile. Problèmes de linguistique générale, 1, 1966; 2, 1974./ Бенвенист Э. - Общая лингвистика / Под ред. Ю.С. Степанова. М., "Прогресс".1974. Изд.3. УРСС. 2009
2. Bobokolonov R. O'zbekcha-fransuzcha semantik-funksional shakllangan gaplarning differentsiyasi va kommunikativ neyropsixolingvistika tadqiqi. Filol.fan. dokt. dissert. Buxoro, 2022, -3-284 b.
3. Bobokalonov R. R. Erkatoyini erkalatsin onasi. Sog'lom avlod uchun.3-4 son, 1997, 47-48 b.
4. Bobokalonov R.R. Sayfullayeva R.R. Neyropsixolingvistika: lingvistik shaxs va xarizmalı inson. Globe Edit,2023

5. Butayeva U.A. Shaxs psixologiyasi. Samarqand davlat universiteti, Samarqand – 2021.
6. Бобокалонов Р. Р. Нутқий ҳосила, семиотик белги, дискурс ва нейропсихоллингвистик ҳолат. Монография, GlobeEdit, Chisinau, Moldavia-Europe, 2023234 с. ISBN 978-620-0-64729-0.
7. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar, "Yangi asr avlodi". Toshkent, 2018
8. Umarbekov O`. Odam bo`lish qiyin. Yangi asr avlodi – T.: 2018
9. Hoshimov O'tkir. Dunyoning ishlari, "Yangi asr avlodi". Toshkent, 2018

МОДАЛЬНОСТЬ ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Мирахатова Диёра Миразим кизи

Докторант ТГУВ

+998903373301

mirakhatova@gmail.com

Модальность является одной из основных категорий естественного языка – языковой универсалией, выражающей виды отношений высказывания к действительности и виды субъективной оценки информации. Категория модальности – активная ментальная деятельность, производимая субъектом (автором) по оценке его представлений (модус) о фактической информации (диктум). Поскольку модальность служит выражению оценки, она может быть объективной: на средствах выражения рациональной оценки в плане реальности объекта, и субъективной, связанной с выражением собственного отношения автора к высказываемому смыслу. Содержательный объем модальности включает не только значения возможности, необходимости и действительности, но и значения реальности / ирреальности, достоверности, вероятности, желательности, а также утверждение / отрицание, эмоциональность, авторизация, оценка, волеизъявление, прагматика контекста, вопрос/ ответ.

Значительный интерес представляет модальность газетно-публицистического дискурса, являющегося идейным и семантико-стилистическим центром публицистического произведения и обладающего целенаправленным социальным действием. При этом важно подчеркнуть, что изучение модальности текста не может быть полным без анализа авторской модальности, «скрепляющей все единицы текста в единое смысловое и структурное целое»². Публицистический текст, таким образом, становится каналом передачи информации и определенного видения действительности. В то же время в тексте фиксируются события и характеры, вызывающие у автора (=лица, ведущего повествование), различные оценочные реакции³.

Важной особенностью газетно-публицистического дискурса является «чередование экспрессии и стандарта»⁴, обусловленное функцией воздействия на адресата и функцией сообщения. В зависимости от преобладания той или

² Валгина Н.С. Теория текста. Москва: изд-во МГУП «Мир книги», 1998. – С. 96.

³ Романова Т.В. Модальность. Оценка. Эмоциональность. Нижний Новгород. 2008. – С. 18

⁴ Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе: Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. Москва. Российская государственная библиотека. 1971. С. 68.

иной функции в газетных текстах выделяются информационные и воздействующие аналитические тексты⁵. При этом текстовая модальность проявляется по-разному: «в одних текстах доминирует или является единственно возможной объективная оценочность (прежде всего в научных, деловых, новостных текстах), в других, напротив, превалирует личностная, индивидуальная оценочность (особенно в художественных, рекламных, аналитических текстах)»⁶.

Поскольку характерной чертой современного газетно-публицистического дискурса является не просто информирование читателя, а формирование у него определенного отношения к полученной информации, то воздействующая функция нередко приобретает явный оттенок манипуляции, что выделяет ее на фоне любого другого речевого воздействия.

Именно эта ярко выраженная прагматическая направленность современных газетных текстов определяет и специфику отбора модальных средств, максимально усиливающих прагматический потенциал журналистского текста.

В газетных и журнальных текстах реализуются как объективная и субъективная модальности, но и полимодальность, с помощью вербальных, так и невербальных средств. Эта категория имеет значение при создании научно-популярного текста – через своё отношение к описываемым событиям автор формирует отношение к ним читателя, при этом мнение автора не будет навязано – читатель, скорее всего, согласится с оценкой более компетентного в данном вопросе журналиста. Для объективной модальности денотатом является окружающий, реальный мир, а для субъективной он заключается в осмыслении этого мира и явлений, происходящих в нём. Основными модальными характеристиками событий в текстах газетного дискурса является их действительность или недействительность, по отношению к ним верна только оппозиция «действительность – недействительность». Модальность действительности и модальность недействительности могут относиться и к прямому высказыванию, и к косвенной речи – частому способу оформления высказывания в газетном тексте.

В тексте изложению фактов противопоставляются мнения различных исследователей по поводу описываемой проблемы и мнение автора текста. Каждый вид модальности, таких как необходимости, возможности, побуждения, желания, разрешения или запрета, чужого высказывания, некатегоричного

⁵ Потсар А.Н. Речевая структура персонажа в массовом тексте. СПбГУ. СПб. 2007. С. 82-83

⁶ Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация. Академия. Москва. 2003. С. 30

высказывания – семантический инвариант, реализуемый через модальные значения и соответствующие формы выражения. Модальность – понятийная категория «со значением отношения говорящего к содержанию высказывания и отношение содержания высказывания к действительности, выражаемую различными лексическими и грамматическими средствами (формы наклонения, модальные глаголы, т. п.)». Самым распространённым является «широкое» понимание модальности как «сложного комплекса значений, характеризующих с точки зрения говорящего отношение основы содержания высказывания к действительности по доминирующим признакам реальности/ирреальности». Отношение к этим признакам представлено в значениях:

- актуальности/потенциальности;
- оценки достоверности;
- коммуникативной установки высказывания;
- утверждения/отрицания;
- засвидетельствованности.

Категория модальности реализуется в газетном тексте с помощью следующих лексических средств: местоимений, наречий, кратких прилагательных, глаголов, частиц, междометий, союзов и вводных слов с модальным оттенком, фразеологических единств, структур модуса эмоциональной оценки (обратный порядок слов, эмоционально окрашенных выражений). С этими средствами взаимодействуют единицы синтаксиса, морфологии, невербальные средства выражения субъективной модальности.

По мнению исследователей В. В. Дружининой и К. Келер, при рассмотрении модальных отношений следует учитывать:

- 1) отношение субъекта действия к описываемому действию, которое выражается инфинитивом (необходимость или возможность действия);
- 2) отношение говорящего к высказыванию с точки зрения степени вероятности соответствующего действия;
- 3) отношение говорящего к высказыванию с точки зрения его реальности или нереальности;
- 4) модальные конструкции, с помощью которых оформляется чужое высказывание.

Модальность имеет большое значение при создании научно-популярного текста – через своё отношение к описываемым событиям автор формирует отношение к ним читателя (причём мнение автора не будет навязано – читатель, скорее всего, согласится с оценкой более компетентного в данном вопросе журналиста). Для объективной модальности денотатом является окружающий,

реальный мир, а для субъективной он заключается в осмыслении этого мира и явлений, происходящих в нём. Поскольку модальность служит выражением оценки, она может быть объективной, базирующейся на средствах выражения рациональной оценки в плане реальности объекта, и субъективной, связанной с выражением собственного отношения автора к высказываемому смыслу. Субъективная модальность - «функционально-семантическая категория, служащая воплощению оценки со стороны говорящего степени достоверности передаваемой информации»⁷. Основными модальными характеристиками событий в научно-популярных текстах является их действительность или недействительность, по отношению к ним верна только оппозиция «действительность - недействительность».

Субъективная модальность реализуется и с помощью модальных глаголов, хотя их основной функцией и является выражение объективной модальности. Субъективно-модальное значение предположения имеют глаголы с модальной семантикой. Они выступают как средства синтаксического уровня и реализуют субъективно-модальный смысл частей текста в составе вводных модальных предложений. Эти предложения указывают на отношение автора к ситуации, выражающееся помощью модальных слов, частиц и конструкций с вспомогательными глаголами. Посредством субъективной модальности создаются подзаголовки. Полимодальность широко задействуется в газетных текстах – в них одновременно происходит информирование читателя и формирование его оценки при помощи предоставляемой ему информации. Она проявляется в большой степени с помощью невербальных средств – фотографий.

Поскольку характерной чертой современного газетно-публицистического дискурса является не просто информирование читателя, а формирование у него определенного отношения к полученной информации, то воздействующая функция нередко приобретает явный оттенок манипуляции, что выделяет ее на фоне любого другого речевого воздействия (М.А. Кормилицына, Н.С. Володина, Н.Е. Петрова, Л.В. Рацибурская и др.). Именно эта ярко выраженная прагматическая направленность современных газетных текстов определяет и специфику отбора модальных средств, максимально усиливающих прагматический потенциал журналистского текста.

⁷ Рымкевич О.Е. Текстобразующий статус категории субъективной модальности в немецком языке. АКД, Минск, 1991. – С. 12.

Главным свойством современного газетно-публицистического стиля является обязательное осуществление в нем одновременно двух функций: информативной и социального воздействия. Причем из этих двух функций

на первое место выходит воздействующая, так как язык газетных текстов отражает внутреннее состояние автора, его эмоции, настроения, заменяя тем самым информацию о факте и его интерпретацию.

Основные лексико-стилистические особенности публицистического жанра арабского языка: широкое использование приема лексической замены, насыщенность текстов эпитетами, образный характер выражения идеи, богатая синонимия, широкое использование оксюморона и гиперболы, особенности синтаксиса, использование стилистических средств, основанных на социокультурных реалиях, большое количество метафор и религиозных фразеологизмов, повышенная эмоциональность текстов и частое употребление модальных конструкций.

В качестве примера мы рассматривали газету Объединенных Арабских Эмиратов «الإتحاد» («Аль-иттихад», в переводе означает «Союз») – это старейшая и наиболее продолжительно издающаяся газета Эмиратов на арабском языке, ее первый номер был издан 20 октября 1969 года. В переводе на русский ее название означает «Союз». Первое время она печаталась на 12-ти страницах как еженедельник и распространялась бесплатно, с 1971 года — каждый день. Классический номер «Al-Ittihad» состоит из 30-ти страниц. Газета распространяется во всех крупных городах Эмиратов, включая Абу-Даби и Дубай, а также в других странах Персидского Залива, в Ливане (Бейрут), Египте (Каир). У газеты есть собственные типографии в Дубае и Абу-Даби, считающиеся самыми крупными на всем Среднем Востоке⁸.

Так как газета является новостной, в ней изобилуют модальные обороты и модальные глаголы. Например, очень часто употребляется модальный глагол:

وأكد الدكتور محمد عتيق الفلاحي، أمين عام هيئة الهلال الأحمر، أن جهود "الهلال" تنطلق من نهج دولة الإمارات في تقديم مختلف أشكال الدعم الإنساني والخبري و التتموي الى الدول و الشعوب المحتاجة في جميع المجالات⁹.

«Д-р Мухаммад Атик Аль-Фалахи, Генеральный секретарь Управления Красного Полумесяца, подчеркнул, что усилия «Полумесяца» проистекают из подхода ОАЭ к предоставлению различных форм гуманитарной, новостной и дополнительной поддержки нуждающимся странам и народам. во всех областях.»

⁸ <http://mrtranslate.ru/smi/uae/al-ittihad/>

⁹ الإتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 3

و أكد تلك الرؤية دبلوماسيون في تصريحاتهم ل "الإتحاد"¹⁰.

«...Это видение было подтверждено дипломатами в их заявлениях «Аль-Иттихад»»

و في ختام الاجتماع أكد الجانبان حرصهما على استمرار تعزيز العلاقات الثنائية¹¹

«В завершение встречи стороны подтвердили свою заинтересованность в дальнейшем укреплении двусторонних отношений.»

С тем же значением «подтверждать» помимо глагола أكد употребляется выражение **جدد الثقة**:

جدد الشيخ راشد بن حميد النعيمي رئيس مجلس إدارة اتحاد الكرة، **الثقة** في لاعبي المنتخب¹² الوطني خلال الجلسة الودية، التي دعا إليها صباح أمس،

«Шейх Рашид бин Хумайд Аль Нуайми, председатель совета директоров Футбольной ассоциации, подтвердил уверенность в игроках национальной сборной во время товарищеской встречи, на которую он созвал вчера утром.»

Так же часто употребляются модальные глаголы возможности, например:

و تتولى ألمانيا حالياً الرئاسة الدورية للاتحاد الأوروبي و مدتها ستة أشهر، و **يمكنها** أن تحدد ما إذا كانت العقوبات ستمضي قدماً¹³

«Германия в настоящее время председательствует в ЕС в течение шести месяцев, и она **может решить**, будут ли введены санкции.»

В следующем примере-цитате использованы различные глаголы с разными оттенками модальности, например глагол предположения **وجد** , модальный глагол становления **ظل** и глагол долженствования, выраженное причастием страдательного залога **مجبورون**:

لم **أجد** جملة شاملة، قاطعة مانعة جامعة، مثل مثلنا القديم؛ «محمول و يترفس»، حين ينعنون شخصاً يكون محمولاً على الأكتاف أو على كفوف الراحة، ولا يرضى بذلك، ولا يشكر، بل **يظل** يرفس و يترفس، محملاً

¹⁰ الإتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 3

¹¹ الإتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 3

¹² الإتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 4

¹³ الإتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 4

الآخرين أنه سمح لهم بحمله، وأنه متفضل عليهم أن أعطاهم تلك البركة، وأنهم مجبورون على رضاه كيفما فعل¹⁴

«Я не нашел окончательного, исчерпывающего предложения, как наша старая поговорка; «Несется и лягает», когда описывают человека, который носится на плечах или на ладонях от комфорта, и не удовлетворяется этим, и не благодарит, а продолжает брыкаться и брыкаться, неся других, что он позволил им нести его, и что для них лучше дать им это благословение, и что они обязаны принять его, каким бы он ни был.»

أصر رئيس الاتحاد على الانفراد بجميع اللاعبين دون حضور أي عضو من أعضاء مجلس الإدارة¹⁵

«Президент федерации настоял на том, чтобы все игроки были одни без присутствия кого-либо из членов совета администрации»

Как видим, в арабском газетном дискурсе модальность обычно носит формальный и объективный характер. Новостные статьи обычно пишутся в простой и фактической манере с упором на предоставление читателям точной информации. Язык часто является точным и ясным, избегая чрезмерно эмоциональных или предвзятых высказываний. Заголовки краткие и информативные, резюмирующие основные положения статьи. Кроме того, газеты на арабском языке также могут использовать цитаты из источников, чтобы повысить достоверность своих сообщений. В целом модальность газетного дискурса на арабском языке направлена на профессиональное и беспристрастное информирование и обучение читателей. Арабоязычный газетный текст обладает не только признаками, сближающими его с текстами других типов, но и присущими только ему специфическими особенностями. Такие текстовые категории как целостность, завершенность, связность информативность, логичность и др. обнаруживают в тексте газеты качественно новое своеобразное проявление, что позволяет отличить газетный текст от других текстов, как с точки зрения содержания, так и с точки зрения структуры и формы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация. Академия. Москва. 2003.

¹⁴ الاتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 7

¹⁵ الاتحاد 8 ديسمبر 2020 م. ص 4

2. Валгина Н.С. Теория текста. Москва: изд-во МГУП «Мир книги», 1998.
3. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе: Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. Москва. Российская государственная библиотека. 1971.
4. Потсар А.Н. Речевая структура персонажа в массовом тексте. СПГУ. СПб. 2007.
5. Рымкевич О.Е. Textoобразующий статус категории субъективной модальности в немецком языке. АКД, Минск, 1991.
6. <http://mrtranslate.ru/smi/uae/al-ittihad/>

URDU TILIDA MAQOLGA NISBATAN QO‘LLANILUVCHI ATAMALAR

Yusupova Mohira

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
“Urdu tili, adabiyoti, Pokiston tarixi va madaniyati”
kafedrasi o‘qituvchisi
mohraxon9@gmail.com
(894)6959442

ANNOTATSIYA

Maqolada maqolning boshqa atamalardan farqi hamda urdu tilida qaysi atamalar maqolga nisbatan qo‘llanilishi, ularning bir-biridan farqli jihatlari ochib berilgan.

***Kalit so‘zlar:** maqol, kahavt, masal, zarbulmasal, matal, ibora, hikoya, lo‘kokti, aforizm, maqula, kehnaut, proverb.*

АННОТАЦИЯ

В статье объясняется разница между пословицей и другими терминами, а также какие термины используются для пословиц на урду и их различия.

***Ключевые слова:** пословица, кахавт, басня, зарбулмасал, притча, фраза, рассказ, лококоти, афоризм, макула, кехнаут.*

ABSTRACT

The article explains the difference between a proverb and other terms, and which terms are used for proverbs in Urdu and their differences.

***Keywords:** proverb, kahavt, fable, zarbulmasal, saying, idiom, story, lokokti, aphorism, maqula, kehnaut.*

KIRISH

Maqollar bizning ham do‘stimiz, ham ustozimiz, ham tabibimiz, ham rahbarimiz. Biron masala paydo bo‘lganda birona maqol uni hal qilishga tayyor bo‘ladi. Shu shart bilan ular bizning esimizda qoladi. Ba‘zan ularning ishlatilinishi qiziq yoki uyatli ham bo‘lishi mumkin.

Mazmuniga ko‘ra “maqol – qisqa masal shakliga ega; uning o‘zi “oddiy gap maqol emas”ligini aytib turadi. Bu – kinoya bilan aytilgan va xalq tomonidan sayqallanib, iste‘molga kirgan hukm, muhokama, nasihatdir”¹⁶.

“Maqolga eng yaqin janr matal hisoblanadi. Xalq tili bilan aytganda, matal – gul, maqol – uning mevasidir”¹⁷.

¹⁶ Даль В.И. Пословицы русского народа. Т.1. М., Русская книга. 1984.- С.13.

¹⁷ Там же произведение. С.9.

“Matal - maqol va masalga aylanishga ulgurmagan element hisoblanadi”¹⁸.

“Matal – ko‘chma ma‘nodagi ibora, oddiy kinoya, lekin unga biron hikoyat, hukm, hayotiy tajriba xos emas u maqolning birinchi yarim qismidir”¹⁹.

Maqol va matallar xalq og‘zaki ijodi mahsuli sifatida V.P.Anikin va Yu.G.Kruglovlar tomonidan batafsil o‘rganilgan. Tadqiqodchilar maqolga quyidagicha ta‘rif beradilar: “Maqol – nutqda qo‘llaniladigan qisqa, barqaror, ritmik shakllangan obrazli ibora bo‘lib, so‘zlashuvda ko‘p ma‘noda qo‘llanilish xususiyatiga ega. Bu ta‘rifda keltirilgan qisqalik, ko‘p ma‘nolilik, barqarorlik va ritmga ega bo‘lish xususiyatlari ko‘p hollarda boshqa xususiyatlarni ham o‘z ichiga qo‘shib oladi²⁰. Qolaversa, maqol deganda xalqning ijtimoiy-tarixiy va turmush tarzidagi orttirgan tajribasini o‘zida mujassam qilgan hodisa tushuniladi”²¹. Ularning fikriga ko‘ra, “agar maqol muayyan xalqning turmush tarzi, uning tili va urf-odatlarining natijasi sifatida ko‘rilsa, uni adabiy janr deb atash mumkin”²².

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maqollarda muayyan hukmni mantiqiy izchillikda, keskin qutbiylikda ifodalash yetakchilik qiladi. Shuning uchun ham maqolda voqelik yo izchil ijobiy, yo keskin salbiy jihatdan baholanadi. Fikr keskin qutbiylikda ifodalanganligi uchun ham har bir maqolda ikki mantiqiy markaz mavjud. Bu markazlar mazmunan bir-biriga yo o‘xshatiladi, yo taqqoslanadi, yoki butunlay zid qo‘yiladi.²³ Masalan, urducha

" تلوار کا زخم بھر جاتا ہے، بات کا نہیں بھرتا "

“**Qilich yarasa bitadi, so‘z yarasi bitmaydi**” maqolida zid qo‘yish orqali gap jarohati bitishiga ko‘p vaqt kerakligi va ba‘zi vaqtlar bu ham yetarli bo‘lmasligi ifodalanyapti.

“Xalq og‘zaki janrlari orasida hajmi, tashqi shakliy xossalari hamda voqelikni aks ettirish tarzi jihatidan maqollarga yaqin turuvchi matal, topishmoq kabi janrlar mavjud bo‘lib, bu janrlar orasidagi o‘xshash jihatlarning ko‘pligi tufayli ular orasidagi farqlarni anglash biroz muammo tug‘dirishi mumkin”²⁴.

Xuddi o‘zbek tilidagi singari boshqa tillarda, jumladan, urdu tilidagi maqollarda ham shu muammoga duch kelamiz. Ba‘zi olimlar tomonidan masal, matal, aforizm, zarbulmasal atamaları maqolning sinonimi sifatida qo‘llaniladi va o‘z navbatida bu ularning bir-biridan farqlarini ajratish joizligiga ishora qiladi.

¹⁸ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М.: «Искусство», 1976.-С.527.

¹⁹ Даль В.И. Пословицы русского народа. Т.1. М., Русская книга. 1984.-С.14.

²⁰Аникин В.П. Ю.Г. Круглов Русское народное творчество. Л., Просвещение., 1983.-С.11.

²¹Там же произведение. С.117.

²² Там же произведение. С.116.

²³ Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. T.: “O‘qituvchi” 1990 - B. 92.

²⁴Imomov K., Mirzayev, T. Sarimsoqov, B. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. T.: “O‘qituvchi” 1990. - B.92.

O‘zbek, rus, ingliz olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda matal, masal va maqol so‘zi o‘rnida qo‘llaniluvchi yana bir qator atamalarning ishlatilishidagi umumiylik va farqlar deyarli yakdildir. Ammo urdushunos olimlarning qarashlari ularga zid nazariyalarni ilgari suradi. Urdu tilida maqol uchun "ضرب المثال" zarbulmasal, "کہاوت" kahavt, "مثل" masal, "مقوله" maqula va yana boshqa atamalar ham qo‘llaniladi.

Hindistonlik professor Imran Shehzadi o‘zining "عربی اور اردو ضرب الامثال" nomli maqolasida maqolni zarbulmasal atamasi bilan qo‘llagan. Uning fikricha, zarbulmasal arab tilidan olingan "ضرب" ismi va "مثل" dan oldin ال artiklining qo‘shilishi bilan yasalgan. Masal o‘xshashlik, hadis, sifat, bir xillik degan ma’nolarda qo‘llaniladi. Urdu tilida zarbulmasalning ma’nosi "کہاوت" kahavt yoki "کہنوت" kehnutni anglatadi²⁵.

Mazhar Husayn Go‘ndal ham o‘zining "كتاب القواعد" nomli asaridagi "Ilmi bayan" bo‘limida "ضرب المثال" asosan zarbulmasal terminini keltiradi va uning inglizcha varianti sifatida "Proverb" ni qo‘llash bilan bir vaqtda sinonim sifatida "کہاوت" kahavt ishlatadi.

Olimning fikricha, zarbulmasalning ma’nosi "misol keltirmoq", "biron namuna keltirmoq" hisoblanadi. U shunday jumla, avlodan-avlodga o‘tuvchi inson tajribasining qiyomi va unda biron-bir axloqiy saboq yoki ibrat bo‘lsa, uni zarbulmasal deb atashadi²⁶.

پاک رہ، بے پاک رہ۔

So‘zma-so‘z tarjimasi: Halol yasha, qo‘rqmay yasha.

Izohi: Halol va dindor inson hech narsadan qo‘rqmasa ham bo‘ladi.

O‘zbekcha muqobili: Oshing halol bo‘lsa, ko‘chada ich.

Professor Anvar Jamal adabiy janrlar borasidagi "ادبی اصطلاحات" nomli asarida maqol mavzusiga alohida urg‘u bergan.

Olimning fikricha, "کہاوت" ning qayta-qayta qo‘llanilishidan keng yoyilgani "ضرب المثال" hisoblanadi²⁷.

Hindistonlik olim Yunus Agaskar maqollarni batafsil yoritib bera oladigan "اردو کہاوتیں اور ان کے سماجی و لسانی پہلو" nomli asarida asosan maqolga nisbatan "کہاوت" atamasini qo‘llagan bo‘lsa-da, asarda "ضرب المثال"، "مقوله"، "مثل" so‘zlaridan ham keng foydalanilgan.

انور جمال ادبی اصطلاحات اسلام آباد نیشنل بک فاؤنڈیشن ۲۰۱۲ ص ۲۲۳ –

انور جمال ادبی اصطلاحات اسلام آباد نیشنل بک فاؤنڈیشن ۲۰۱۲ ص ۲۲۳ –

مظہر حسین گوندل کتاب القواعد اردو مطالعہ پاکستان ص ۲۹۷ –

Olimning ta'kidlashicha, "كهوت" so'zi hindiy tiliga oid so'z hisoblanib hindiy tilidagi "ك" so'zidan yasalgan. Unga ma'nodosh sifatida "كهوت", "كهوتى", "مثل" "so'zlari ham kiritilgan²⁸.

"كهوت" so'zi zamonaviy hind-oriy tillarida ancha mashhur. Lekin uning ko'rinishi har bir tilda bir xil emas. Urdu, hindiy, nepaliy tillarida bir xil aytiladi va bir xil ma'noda qo'llaniladi. Masalan, urdu tilida "كهوت" kahavtga sinonim sifatida "ضرب المثال" va "مثل" qo'llanilsa, hindiy tilida maqol "كهوت", "كهوت" deya ifodalanib, ularga sinonim sifatida "اپ كهان", "لوکوکتی" so'zlaridan foydalaniladi. Sharif Ahmad Qurayshiyning "اردو كهوتی" "Urducha maqollar" nomli asarida boshqacha talqinni ko'rish mumkin. Odatda kahavt, lo'kokti va zarbulmasal yoki masalni bir-biriga sinonim yoki ma'nodosh deb o'ylashadi, aslida esa bunday emas. Zarbulmasal so'zi yoki masal va lo'kokti xususan savodli yoki oliy ta'limga ega tabaqadan kelib chiqqan. Kahavt so'zi esa xalqqa tegishli yoki to'liq jamiyatdan olingan. Bironta savodsiz, o'qimagan, kam ta'lim olgan va qishloqlik odamning og'zidan odatda zarbulmasal so'zi yoki lo'koktini eshitish uchramaydi. Ko'plab o'qimagan yoki qishloqliklar zarbulmasal yoki lo'koktini tushunishmaydi ham. Ha, ba'zi odamlar masal so'zidan albatta voqif, lekin kahavat so'zi kam ta'lim olgan, savodsiz, o'qimagan, madaniyatsiz, shaharlik, qishloqlik boshqa har tabaqadagi odamlardan olingan. Barcha odamlar ushbu so'zni qo'llaydi, tushunishadi va ishlatishadi. Boshqa tomondan gap shundaki, bironta yozma-yu og'zaki yoki biron ma'lum shaxslarning og'zidan chiqqan muhim jumlar, gaplar, hikmatli so'zlar ko'p ishlatilishi sabab xalq merosi paydo bo'lganda va saroy jihatdan ishlatila boshlanganda zarbulmasal yoki kahavt shaklini ixtiyor qiladi, lekin kahavt oddiy xalqqa tegishlidir. Uning rivojlanishi yoki tashkil topishi oddiy xalq yoki noma'lum shaxslar orqali bo'ladi²⁹. Olimning e'tiroficha, kahavtga aloqador كتهاورت، كتهوستو، كتهاپینت، كتهاپیتیه، كتهاورتا، كتهاورتا، كتهاپیتیه، كتهاپینت، كتهوستو، كتهاورت، كتهاورت sanskrit so'zlar bo'lishi kerak. Ularning orasida eng yaqin so'z kathavt كتهاورت dir. Undan kahavt so'zi yasalgan. Agar biz kahavtning yasaliishi كتهاورت bilan aloqadorligini tan olsak, ishonch bilan ayta olishimiz mumkinki, kahavat so'zining ishlatilishi butunlay lo'kokti va zarbulmasal uchun emas, balki faqat ularning kelib chiqishidagi bironta hikoya, hikoyat, qissa, talmeh yoki bironta voqea tomonga ishora qilishi ularni birlashtirishi mumkin. Shu sababli odatda kahavt, zarbulmasal va lo'koktini bir-biriga sinonim yoki ma'nodosh degan fikrni ilgari surishadi. Shuning uchun bugungi kunda ularning ishlatilishidagi farqini va chegarasini belgilash to'g'ri emas. Hozirgi davrda biz uni faqat kahavt deb atashimiz ham mumkin emaski, ulardagi qissa yoki hikoyatni yaratuvchisi oddiy xalq yoki noma'lum shaxslar bo'lsa

²⁸ Rasul S.. Gender and Power Relationships in the Language of Proverbs: Image of a Woman// FWU Journal of social Sciences. – 2015. – No 2 (9). – P. 53-62.

²⁹ شریف احمد قریشی اردو كهوتی بک کارنر ۲۰۱۶ ص ۲۰۴

ham. Bu bilan ko‘plab kahavtlarni kahavtlar sirasidan chiqarishga to‘g‘ri keladi. Masalan, "بنوز دلی دو راست ہے", "انگور کھٹے ہیں", "So‘ngra zarbulmasal va kahavtni osonlik bilan ikki turga taqsimlash mumkin. Ularni kahavt deyish mumkin, qachonki, uning zamirida biron hikoya, qissa, hikoyat, voqea yoki talmeh bo‘lsa, ya‘ni hikoyatli zarbulmasalgina kahavtdir. Lo‘kokti va zarbulmasal doirasiga esa barcha zarbulmasal va kahavtlarni kiritish mumkin, garchand ularga aloqador bironta hikoya, hikoyat yoki talmeh va boshqalar xoh bo‘lsin, xoh bo‘lmasin. So‘zlarga boy boshqa barcha kahavtlar zarbulmasaldir, lekin barcha zarbulmasal kahavt bo‘la olmaydi.

Olim Surur Alimzar esa yuqoridagi urdushunos olimlarning qarashlariga zid bo‘lgan nazariyani ilgari suradi. Uning fikricha, odatda odamlar "کہاوت" va "محاورہ" iboraning farqini yaxshi tushunishadi, lekin "ضرب المثال" va "کہاوت" ning farqi borasida ko‘pincha odamlarning fikrida noaniqlik bor³⁰.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, maqollar frazeologik birlik emas, balki paremiya sifatida tadqiq etiladi va har bir tilning ko‘rkini ta‘minlovchi manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, matal, masal, aforizmlarning maqollardan farqli va o‘xshash xususiyatlari borasidagi qarashlar o‘zbek, rus, ingliz tillarida deyarli mushtarakdir. Urdu tilida "کہاوت", "ضرب المثال", "مثل", "مقولہ" atamalarining barchasi maqol ma‘nosida qo‘llaniladi. Bu jihatdan urdu tilida maqol borasidagi nazariyalarning o‘zbek tilidan farqini anglash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и паремология. Учеб. Пособие для бакалаврского уровня филол. образования. М.: Изд-во Флинта, 2009. – 600 с.
2. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное творчество. Л.: Просвещение., 1983. – 250 с.
3. Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме// Паремнологические исследования. М.: 1984. – 45 с.
4. Бутенко Е.Ю. «Лингвокультурология» М.: Изд-во «Флинта», 2014.-125 с.
5. Даль В.И. Пословицы русского народа. Т.1. М.:Русская книга.1984.-300 с.
6. Imomov K., T. Mirzayev, B. Sarimsoqov, O. Safarov. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. T.: “O‘qituvchi”, 1990. - 240 b.
7. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. T.: “Musiqqa”, 2010.- 220 b.
8. Uluqov. N. Tilshunoslik nazariyasi. T.: “Barkamol fayz mediya”, 2016. –300 b.
9. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. T.: 1990. – 523 b.
10. Rasul S. Gender and Power Relationships in the Language of Proverbs: Image of a Woman// FWU Journal of social Sciences. 2015. – 170 p.

³⁰ ۲۰۱۷ حصہ اول - سرور عالم راز، کھاوتیں

11. یونس اگاسر "اردو کہاوٹیں اور ان کے سماجی و لسانی پہلو" کالگ ۱۹۸۸ ص ۳۵۵
12. شریف احمد قریشی اردو کہاوٹیں بک کارنر ۲۰۱۶ ص - ۲۵۴
13. مظہر حسین گوندل کتاب القواعد اردو مطالعہ پاکستان ص - ۲۹۷
14. انور جمال ادبی اصطلاحات اسلام آباد نیشنل بک فاؤنڈیشن ۲۰۱۲ ص - ۲۲۳

ДИЗАЙН СОҲАСИ РИВОЖИДА КОНЦЕПТУАЛ КОСТЮМ ТЎПЛАМЛАРИНИНГ ЎРНИ

Зарипова М.

К. Бехзод номли МРДИ

Либос дизайни кафедраси катта ўқитувчиси

Абдуллаева Ф.

К. Бехзод номли МРДИ

Либос дизайни кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Сўнги йилларда концептуал костюм тўпламлари мазкур соҳанинг ривожланиш тамойилларида ўзига хос ўринга эга бўлмоқда.. Мақолада концептуал моданинг шаклланиши, ривож ва ҳозирги кундаги актуал принциплари ёртиб берилган.

***Калит сўзлар:** концептуал мода, тамойил, деконструктивизм, сюрреализм, функционалик, замонавий мода тенденциялари*

АННОТАЦИЯ

В последние годы концептуальная мода в развитии современного дизайна одежды является одним из направлений, оказывающих наибольшее влияние на принципы развития этой области. В статье описаны становление, развитие и современные принципы концептуальной моды.

***Ключевые слова:** концептуальная мода, тенденция, сюрреализм, современные тенденции моды*

ABSTRACT

In recent years, conceptual fashion in the development of modern clothing design is one of the areas that have the greatest impact on the principles of development of this area. The article describes the formation, development and modern principles of conceptual fashion.

***Keywords:** conceptual fashion, trend, surrealism, modern fashion trend*

КИРИШ

Сўнги йилларда дизайн соҳаларининг ривожланиш тамойилларида замонавий технологиялар ривож беқиёс аҳамият касб этиб келмоқда. Бу жараёнда нафақат технология ва ихтироларнинг дизайн соҳалари, хусусан либос дизайни соҳасига бўлган таъсири балки, ахборот алмашинув воситаларининг ўрни ҳам актуаллик касб этмоқда.

Ўзбекистонда дизайн соҳаларининг ривожига ўз таъсирини кўрсатган тарихий анъаналар ва замонавий тенденцияларни ўзида акс эттириб келаётган концепцияларга доир илмий тадқиқотларни олиб бориш кун тартибидан ўрин олмоқда. Хусусан, мамлакатимиз мода соҳасига кириб келаётган ёш мутахассисларни концептуал мода талаблари билан таништириш ва уларга амалий йўл йўриқлар кўрсатиш нечоғлик аҳамиятли эканлигини таъкидлаш ўринли албатта.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД

Концептуал мода доирасида костюм лойиҳалаш методларининг назарий асослари, унинг келажакда амалий лойиҳалашдаги вазифа ва мақсадларини аниқлаш жараёнларига таъсир кўрсатади. Масалан, мутахассис ўз олдида миллий анъаналардаги замонавий либос тўплами яратишни мақсад қилган бўлса, лойиҳанинг илк босқичи ўзида ушбу тўпلام либослари учун концепция танлашдан иборат бўлади. Мазкур йўналишдаги эътиборли илмий тадқиқот сифатида К.Шверованинг “Концепция и методы проектирования в дизайне одежды” номли тадқиқотини келтириш мумкин.

Манбада таъкидланишича, дизайнерлар томонидан лойиҳаланган тўпلامларда фойдаланилган ҳар бир концептуал метод ўзида эстетик ёки функционал талабларни мужассамлаштиради. Масалан, инсонларни ҳайратда қолдириш мақсади асосида (авангард услуби) лойиҳаланаётган тўпلام учун костюм лойиҳалашнинг антифункционаллик тамойилидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлса, прет-е-порте йўналиши учун лойиҳаланаётган либослар учун функционаллик концепцияси мос келади.

МУҲОКАМА

Либос дизайни соҳаси ривожига мода концепцияларининг ўрни ҳақида айтиш мумкинки, ҳозирги кунда юқори суратларда ривожланаётган мода брендлари фаолиятида улар томонидан танланган бренд фалсафаси ва ушбу йўналиш учун фойдаланилган концепциялар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. Хусусан, мазкур концепцияларда дизайнерларнинг жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда бўлаётган воқеъликларга нисбатан дунё қараши, индивидуал фикр доираси ўз аксини топган. Шу билан бирга уларда лойиҳалаш маданиятининг жамиятда ҳукм сураётган замонавий тенденцияларга доир факторларининг ҳам мужассамламтира олинганлигини кузатиш мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтилган муаллифлик ижодий концепциялари таниқли дизайнер Viktor & Rolf — 1993 йилда Виктор Хорстинг (1969 йилда туғилган,

Гелдроп) ва Ролф Сноерен (1969 йилда туғилган, Донген) томонидан асос солинган голландиянинг авангард от-кутюр модалар уйи. [1] Йигирма йилдан ортиқ вақт давомида Виктор ва Ролф мода ҳақидаги олдиндан ўйланган тушунчаларга қарши чиқишга ва мода ва санъат ўртасидаги тафовутни бартараф етишга интилишди. Viktor & Rolf мода уйи ҳам юқори мода, ҳам тайёр либослар коллекцияларини яратиб келадилар. Бу дуэт ўзининг авангард дизайнлари яъни, концептуал коллекциялари билан машҳур бўлиб, улар асосан театр ва сахна кўринишидаги мода махсулотларини эслатади. (1-расм).

1-расм. Виктор ва Ролф либос тўпламлари

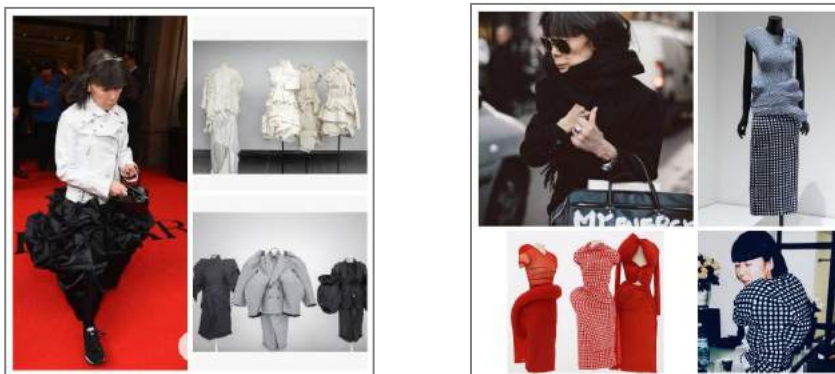
Концептуал мода йўналишида ижод қилган илк мутахассис - XX асрнинг ёрқин кутьюреларидан бири бўлган Эльза Скиапареллидир. У яратган либослар ўз даврига нисбатан бир неча 10 йилликларга илгарилаб кетган концептуал тамойиллар асосида яратилган. Кутьюре ижодий концепцияларини шакллантириш жараёнида машҳур санъаткор, rassom Салвадор Дали билан коллаборациялари маълум бир маънода у яратган либосларнинг мода оламида барча даврлар учун юксак ҳисобланиб келинадиган либос тўпламлари яратишига замин бўлган (2-расм).

2-расм. Э.Скиапарелли яратган комтјом шакллари

Ушбу икки новатор ижодкорлар сюрреалистик принципларга хос бўлган либос тўпламларида акс этган жиҳатлар – фукси ранги (*shoking pink*), нашр этилган матнларни газламаларга принт сифатида тушириш ва яна кўплаб ихтиролари замонавий мода оламида актуал бўлган концептуал тамойиллар доирасида дизайнерлар фойдаланадиган ёрқин либос намуналари сифатида аҳамиятли.

Япониялик машҳур дизайнерларнинг концептуал мода шаклланиши ва ривожига ўзига хос ўринлари бор. Уларнинг 1980 йиллар мобайнида Париж Модалар ҳафталигида намоиш этган либос тўпламлари европа мода намоёндаларининг мода ҳақидаги қарашларини ўзгаришига сабаб бўлган. Р.Кавабуко, И.Мияке, Й.Ямомото сингари мутахассислар ўзларининг ноодатий концептуал ғоялари билан жаҳон модаси йўналишларининг том маънодаги инқилобини шакллантира олганлар десак муболаға бўлмайди. Масалан, ушбу дизайнерлар либос тўпламларидаги япон халқининг миллий либосига бўлган ўзгача ёндошув, костюмлардаги шакл ва принт уйғунлиги, монохром ва контраст рангларининг ноодатий қўлланилганлиги мазкур либос намуналарини концептуалликни қадрлайдиган, оммадан ўзгача бўлишни истайдиган мода ихлосмандлари гуруҳини шаклланишига сабаб бўлган. Шунингдек, мазкур мутахассисларнинг ўзига хос йўналиши мода оламида “япония йўналиши” деб аталадиган мода анъаналарини шаклланишига хизмат қилган. Ассиметрияга хослик, тугалланмаганлик, иллюзияга хос деталлар, метафораларга мурожаат қилиш сингари Япония халқининг фалсафасига монанд образлар юқорида номлари келтирилган санъаткор-дизайнерларнинг жаҳон мода саноатида концептуал мода анъаналарининг илк қалдирғочлари десак муболаға бўлмайди. Хусусан, ушбу концептуал мода намуналарини миллий анъаналар ҳамда энг сўнгги замонавий технологиялар уйғунлигида яратилганлиги костюм шакллариининг ноънанавий ва ёрқин кўринишлари сифатида талқин этиш мумкин (3-расм).

3-расм. Р.Кавабуко. Дизайнер яратган концептуал комтјом шакллари

Миллий костюм анъаналари асосида концептуал мода шакллари яратиш бўйича XX аср бошларида ижод қилган кутюреларнинг ҳам салмоқли меҳнатлари бор. Хусусан, рус миллий кўйлаги (рубaha) шакли асосида ўзига хос костюм коллекцияларини Ж.Ланвен, К.Шанель, П.Пуаре, Ж.П.Готье, К.Лагерфелдлар яратганлар. Ҳозирги кунда эса мазкур йўналишдаги концептуал ғоялар асосида Dolce&Gabbana, Kenzo, Roberto Cavalli, Valentino сингари таниқли мода брендлари либос тўпламларини ихлосмандлар эътиборига ҳавола этиб келмоқдалар.

Шу ўринда юртимиз мода соҳасида ҳам концептуал метод ва тамойиллар ўзининг ёрқин интерпретациясини топган ҳолда, мазкур соҳанинг ривожига ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб келмоқда. Ана шундай дизайнерлар қаторига Dildora Kasimova ва Lali брендларини киритиш мумкин. Шунингдек, ушбу тажрибали дизайнерларимиз сафига Мах Fardan ва ArtAnsar брендлари остида фаолият юритаётган дизайнерларимизни ҳам киритиш мумкин. Ушбу икки дизайнер тўпламларида концептуаллик аввало либосларнинг ноодатий бичимлари ҳамда контраст ранглар гаммаси асосида намоён бўлади. Улар ўзида ёшликнинг чегараланмаган орзу-мақсадлари, индивидуалликка интилиш, оммадан ажралиб туриш каби принципларга монандликни очиб бера олганлиги билан эътиборлидир.

Dildora Kasimova брендининг либос тўпламларида эса концептуаллик миллийлик тамойиллари билан шунчалар моҳирона қўлланилганки, уларни бир биридан алоҳида тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис, ушбу либос тўпламлари нафақат юртимиз балки, чет давлатлар мода ихлосмандларининг шахсий гардеробидан муносиб ўрин эгаллаб келмоқда (4-расм).

4-расм. Д.Касимова яратган концептуал комтјом намуналари

Концептуал мода белгилари доирасида либос шаклини ҳосил қилиш қўйидаги воситалар ёрдамида амалга оширилади. Яъни, либос дизайнери тўплам ғоясига мос ҳолда лойиҳанинг концептуал ва модификациялаштирилган йўналишларидаги амалий фаолият доирасида:

- либосларнинг концептуал мода тенденцияларидаги шакли, силуэти ва бичимини яратиш;

- инсон қоматига пропорционал жиҳатларни ўз ичига олган концептуал мода тенденцияларида хос бўлган ўзига хосликларини аниқлаш, уларнинг умумий характеристикасини таҳлил қилиш ва чиқарилган хулосаларни шакл ҳосил қилиш жараёнларида амалга ошириш;

- либослардаги конструктив ва декоратив воситалардаги ритм ташкил қилиш қонуниятига мос ҳолда дизайн ечимлар ғояларини таклиф қилиш ва уни амалда қўллаш. Шу билан бир қаторда концептуал мода намуналарини яратишга доир шакл ҳосил қилиш жараёнларида дизайнерлар учун муҳим бўлган яна бир жиҳат бу амалга оширилиши зарур бўлган ижодий ва технологик вазифаларнинг уйғун ҳолдаги ечимини яратишда кўзга ташланади.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, нафақат миллий анъаналар асосида яратилган либос тўпламлари, балки замонавий мода тенденциялари асосида яратилган ҳар бир либос тўплами концептуал жиҳатдан мукамал шакллантирилган бўлса ушбу либос тўпламини муваффақиятли деб айта олиш мумкин. Сабаби, концепция доирасида чуқур ва асосли фикр юритиш малакасига эга бўлган дизайнер мутахассислари либос тўпламининг қолган жиҳатларини ҳам моҳирона кўрсатиб бера оладилар. Натижада эса, бир неча мавсумлар давомида уфда қоладиган индивидуал муаллифлик тўпламлари шакллантирилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Волевич Г. Красиво и модно: Одежда для молодежи. –М.: Молодая гвардия, 1981. -175 с.
2. Вейль Г. Симметрия. –М.: Мир, 1968.
3. Зайцев В. Этот многоликий мир моды. М.: Советская Россия, 1982. -80 с.
4. Зайцев В. Такая изменчивая мода. –М.: Молодая гвардия, 1980. 206 с.

**MARKAZIY OSIYO TASAVVUF TARIQATI ALLOMASI
BAHOUDDIN NAQSHBAND VA UNING ILMIY MEROSI TO'G'RISIDA
MA'LUMOT BERUVCHI MANBALAR TAHLILI**

Abdurasulov Shahzod

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari”

mutaxassisligi 2-kurs magistranti

abdurasulovshahzod944@gmail.com

94 602 2399

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'rta Osiyolik so'fiy olim Bahouddin Naqshband haqidagi ko'plab manbalardagi muhim ma'lumotlar va uning ilmiy merosi tahlil qilinadi. Bu manbalar Xojagon Naqshbandiy tasavvufini chuqur tahlil qilishda katta yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu manbalar orqali naqshbandiya tariqatining jamiyat ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotiga ta'siri o'rganiladi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, manbalar, islom, tasavvuf, tariqatlar, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy, Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul uns” asari, Alisher Navoiyning “Nasoim ul-muhabbat” asari, Muhammad Porso.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются важные сведения из многих источников о Бахауддине Накибанде, исследователе суфизма из Центральной Азии, и его научном наследии. Эти источники оказывают большую помощь в углубленном анализе мистицизма Ходжагона Накибанди. Кроме того, через эти источники рассматривается влияние порядка Накибанди на социальную, политическую и культурную жизнь общества.

Ключевые слова: Центральная Азия, источники, ислам, суфизм, секты, Бахауддин Накибанд, Ходжа Ахрар Вали, произведение Абдурахмана Джами «Нафахот ул унс», произведение Алишера Навои «Насаим уль-Мухаббат», Мухаммад Порсо.

ABSTRACT

This article analyzes important information from many sources about Bahauddin Naqshband, a scholar of Sufism from Central Asia and his scientific heritage. Such sources are of great help in the in-depth analysis of Khojagon Naqshbandi mysticism. In addition, through these sources, the impact of the Naqshbandi order on the social, political and cultural life of the society is considered.

Key words: *Central Asia, sources, Islam, Sufism, orders, Bahauddin Naqshband, Khwaja Ahrar Vali, Abdurrahman Jami's work "Nafahot ul uns", Alisher Navoi's work "Nasayim ul-Muhabbat", Muhammad Porso.*

KIRISH

XI– XII asrlarga kelib, Markaziy Osiyoda butun islom olami miqyosida umume'tirof etilgan Yassaviya, Kubraviya, Xojagon Naqshbandiya kabi nufuzli mustaqil tariqatlar vujudga kelgan. Markaziy Osiyodagi tasavvuf tariqatlari shayxlarining faoliyati mintaqaning ijtimoiy, siyosiy va diniy holatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Bahouddin Naqshband va uning ilmiy merosi haqida ko'plab manbalarda ahamiyatga molik bo'lgan ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Naqshbandiya tariqatiga oid ma'lumotlar avvalo Bahouddin Naqshbandning shogirdi Muhammad Porsoning "Qudsiya"³¹, Abul Muhsin Muhammad Baqir ibn Muhammad Alining "Maqomoti hazrati Bahouddin Naqshband"³² asarlari hamda o'z davri uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan asarlar Abdurahmon Jomiyning "Nafahot al-uns va hazorot al-quds"³³, Sayyid Sharifning "Tarixi Rokimiy", Amir Hamzaning "Maqomoti Amir Sayyid Kulol", Salohiddin ibn Muborak al-Buxoriyning "Anisul-tolibin va uddatus-solikin"³⁴, «Risolai hazrat Mavlavi Jomi», Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvatnoma", Sayfiddin Ali Safiyning "Rashaxot-ul-ayn-ul hayot"³⁵, Ahmad Sirxindiyning "Maktuboti Imom Rabboniy", "Panj latoifai Nodirai muazzama" va Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat min shamoyimul futuvvat"³⁶ kabi manbalarga asoslangan.

Bu manbalar bilan birga yana quyidagi manbalarda: Xo'ja Ahrorning "Anfosi Nafisa", Abdurahmon Naqshbandi Laxuri Pokistoniyning "Shajarai tayyiba", Jalol Xiraviyning "Risolai digar mansub ba Sohibzoda", Ahmad G'uriyning "Kanzal-ibod fi sharx al-avrod", Irbiliy shayx Muhammadning "Al ijobatul rabboniya li sharx va manofe", Viridi Naqshbandi Shayxul Akbaril Sayyid Muhammad Bahouddin al Husaynining "al-Hasani al-Uvaysi al-Buxoriy Naqshband" va Ahmad al Naqshbandi

³¹ Muhammad Porso. Qudsiya. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 6546\2 raqami ostida saqlanmoqda.

³² Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali Bahouddin Balogardon /Tahrir hay'ati: A. Rustam va boshq; forsiydan tarj, so'zboshi va lug'at muallifi Mahmudxon Maxdum Xasanxon Maxdum o'g'li. - Toshkent: Yozuvchi, 1993. – 208 b.

³³ Жомий А. Нафаҳотул-унс / таржима қўлэзма маини қўлэзма ЎзРФА ШИ Қўлэзмалар фондида 7286 рақами остида сақланади.

³⁴ Salohiddin ibn Muborak al-Buxoriyning "Anisul-tolibin va uddatus-solikin. O'zRFA SHI Qo'lyozmalar fondida 2520/I raqami ostida saqlanadi.

³⁵ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт (الحيات عين رشاخات). / Форс тилидан Худойберган ибн Бекмухаммад таржимаси / Нашрга тайёрловчилар: М. Ҳасаний ва Б. Умрзоқ. – Тошкент, 2004. – 536 б.

³⁶ Алишер Навоий. Хожа Баҳауддин Нақшбанд к.т.с. / Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. – Тошкент: «ФАН», 2001. –553 б. 133-б.

Xolidiyning “Jami’ al-usul fi al-avliya” naqshbandiylikka oid ma’lumolar borligi aniqlangan.

Bahouddin Naqshbandning “Tuxfatul ansob”³⁷ kitobida Bahouddin nasablari haqida ma’lumot berilgan. Hazrat Bahouddin ota tomondan hazrat Ali ibn Abu Tolibga, ona tomonidan esa sidqiydurlar, ya’ni nasablari Abu Bakr Siddiqa borib taqaladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Manbalarning guvohlik berishicha, Bahouddin Naqshbandning shogirdlari Muhammad Porso va Alouddin Attolar uning nutqlari, hikmatli so‘zlarini yozib, to‘plab yurgan. O‘tmishda yaratilgan “Hazrati Bahovuddin Naqshband maqomotlari”ga kirgan barcha gaplar, ustozning fikrlari, uning dahosi xususidagi ko‘plab mahobatli afsonalar ana shu manbalardan olingan yoki ularga suyanib yozilgan. Xususan, Muhammad Porsoning “Risolai qudsiya” asari Xoja Bahouddin Naqshband qudsiy kalimalarining sharhi hisoblanadi. Bu kalimalar Bahouddin Naqshbandning o‘z og‘zidan eshitilgan bo‘lib, Muhammad Porso ularni jamlab yurgan. Bu haqda uning o‘zi shunday deydi: “Bu so‘zlar (ularning) muborak og‘izlaridan chiqqan so‘zlardan bir tomchisigina bo‘lib, bu zaif banda... bu qudsiy kalimalardan ba’zilarini sadoqat va irodat yuzasidan tabarrukona va irshod sifatida qalamga olib yurardi”³⁸. Muhammad Porso o‘zining bu asarida ustozining qudsiy kalimlarini keltiribgina qolmay, ularni sharhlab ham beradi. Asar Bahouddin Naqshband hayoti, uning xizmatlari va ma’naviy olamini ochib berish hamda Naqshbandiya sulukining asoslari haqida chuqur ma’lumotlarni o‘z ichiga olganligi bilan nihoyatda qimmatlidir.

Bahouddin Naqshbandning zikri holi, sarguzashti va ta’limotiga oid asosiy ma’lumotlar “Maqomati hazrati Bahouddin Naqshband”³⁹ kitobida keltirilgan. Muhammad Boqirning bu kitobi Sharq xalqlari tafakkuri taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan Bahouddin Naqshbandning hayoti va bosib o‘tgan yo‘lini mukammal bayon qiluvchi yagona manbadir. Asarda naqshbandiya sulukining asoslari va uning rivojlanishiga hissa qo‘shgan kishilarning faoliyati hikoyalar orqali bayon qilib berilgan. Mazkur asar Bahouddin Naqshbandning 1993-yilda nishonlangan 675-yillik yubileyi munosabati bilan "Bahouddin Balogardon" nomi ostida nashr qilindi.

³⁷ Elektron manba: <https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/sadrid-din-salim-buxoriy-hazrat-bahouddin-naqshband.html>

³⁸ Muhammad Porso. Qudsiya. O‘zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 6546\2 raqami ostida saqlanmoqda.

³⁹ Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali Bahouddin Balogardon /Tahrir hay’ati: A. Rustam va boshq; Forsiydan tarj, so‘zboshi va lug‘at muallifi Mahmudxon Maxdum Xasanxon Maxdum o‘g‘li. - Toshkent: Yozuvchi, 1993. – 208 b.

“Maqomoti hazrati Bahouddin Naqshband” kitobida naql etilishicha, Sayyid Amir Kuloldan dars olishi tugagach, amakisi Bahouddinni Samarqandga eltadi va mashhur darveshlar huzuriga qo‘yib, ulardan ta‘lim oldirtiradi. Kunlardan bir kun Bahouddinning tushiga hazrati Hizr kirib “agar sen haqiqiy so‘fi bo‘lishni istasang, xotining bilan aloqani uzishing kerak” deydi⁴⁰. Shundan so‘ng Bahouddin oilasi bilan ajrashadi. Bu kabi afsonaviy hikoyalar “Maqomoti hazrati Bahouddin Naqshband” kitobida ko‘plab uchraydi. “Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband” asaridagi naqlarda Bahouddinning Buxoro xalqini tashqi dushman hujumlari, hokimlar zulmi, tabiat ofatlari, hayvonlar hujumi, Qarshi aholisini qurg‘oqchilik ofati va balolardan asraganlari yozilgan. Eng asosiysi Bahouddin Naqshband xalqni nafsni ammora balosidan qutilib, tinch-totuv va baxtli yashashlariga yordam berganlar.

Nashqbandning o‘z zamoniga eng yaqin ishonarli ma‘lumotni biz Navoiyning “Nasoyim ul muhabbat”⁴¹ idan topamiz. Bu ma‘lumot haqiqiy, ishonarli dalillar asosida bo‘lishi bilan birga, unda ulug‘ shoir biror narsani qo‘shmasdan Nashqbandning boshqa shayxlardan farqli o‘laroq asl siymosini ko‘rsatadi va naqshbandiylik nazariyasini qiyosiy tarzda aniq va ravshan belgilaydi. Shu bois bugungi kundagi Nashqbandiya haqidagi fikrlar asosan Navoiy ma‘lumotiga tayanadi.

Navoiyning xoja Bahouddin xususidagi mazkur so‘zi “Nasoyim ul muhabbat”ida shunday keltirilgan. Ulug‘ shoir xoja Bahouddinni pirsiz ustozlik maqomini topgan zot deydi va XII asrda yashagan xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniyning muborak ruhini ilhomlanishiga sabab qilib ko‘rsatadiki, bu mazkur uvaysiylik g‘oyasiga asoslangan tushuncha edi. Shu tariqa, Navoiy ko‘rsatgan xoja Bahouddinning manoqiblariga va Navoiyning ilmiy xulosalariga tayanib shu natijaga kelish mumkinki, xoja Bahouddin har holda uvaysiylik tariqatining shayxlaridandir, ya‘ni pirsiz, xoja Abdulxoliq ruhiyatida tarbiya topgan zot edi. Ammo amalda xoja Muhammad Boboyi Samosiy va Amir Sayid Kulol tarbiyasini ham ko‘rganlar.

Naqshbandiya tariqatining zikr usullaridan yana bittasi suhbat vositasi edi. Bu haqida Navoiy tariqat rahbari tilidan keltiradi: “Va der ermishlarki, bizning tariqatimiz suhbatdur... va xayriyat jamiyatdadur va jamiyat suhbatda bu shart bilaki bir-biriga naf‘ bo‘lurg‘ay va ulcha ul buzurg buyurubturki... agar jam‘i bu yo‘l solihlari bir-biri bila suhbat tutsalar, anda ko‘p xayr-u barakat bo‘lur”⁴². Suhbat usuli Navoiyning ta‘kidlashicha, jamoa bilan birga bo‘lish, fikr almashish va hamroh

⁴⁰ Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali Bahouddin Balogardon /Tahrir hay‘ati: A. Rustam va boshq; Forsiydan tarj, so‘zboshi va lug‘at muallifi Mahmudxon Maxdum Xasanxon Maxdum o‘g‘li. - Toshkent: Yozuvchi, 1993. -- 208 b. 123-bet.

⁴¹ Алишер Навоий. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қ.т.с. / Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. – Тошкент: ФАН, 2001. 133-б.

⁴² Алишер Навоий. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қ.т.с. / Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. – Тошкент: ФАН, 2001. –553 б. 134-б.

tutinishni taqozo etadi va bundan insonga “ko‘p nafi va ko‘p xayr-u barakat bo‘lg‘ay”. Bu usul esa yolg‘izlik va xilvatnishinlikni yoqtirmaydi va insonni hamjihatlikka da‘vat etadi, unga yaxshilik, naf va manfaat keltiradi.

Bundan tashqari, “Latoif ut-tavoif” muallifi Mavlono Ali Safiyning “Rashahot” kitobida Nashqband hayoti, ijodi hamda faoliyatiga oid qimmatli dalillarni uchratishimiz mumkin. Xususan, bu manbada “anjumanda xilvat” iborasining mohiyatini naqshbandiylikning navbatdagi zikr usuli «dast ba kor-u dil ba yor» (qo‘l ishda-yu ko‘ngil yorda) iborasi bilan ko‘rish mumkin. Bu ibora ilk bor «Latoif ut-tavoif» muallifi Mavlono Ali Safiyning “Rashahot”⁴³ kitobida tilga olingan va haligacha ishlatiladi va barcha davr uchun o‘z ahamiyatini saqlab qoladi. Ushbu zikrda to‘g‘ridan to‘g‘ri mehnat manbai tashviq etiladi, uning ahamiyati ta‘kidlanadi, inson uchun rizq vositasi deb bilinadi.

Bahouddin Naqshband kamol topishlarida ustozlarining o‘rni kattadir. Naqshbandga ilk saboq berib, zohiriy va botiniy ilmlardan xabardor etgan muborak zot Muhammad Boboyi Samosiydir (vafoti 1336). Muhammad Boqirning "Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband" asarida yozilishicha, Bahouddin Naqshbandning birinchi shogirdlari Xoja Alouddin Attor naql qiladiki, Bahouddin Naqshband shunday aytganlar: "Hazrat Haq Subhanahu taoloning bu faqirga nisbatan qilgan mehribonliklaridan biri shu ediki, bolalik chog‘larimdan buzrugvor shayx Xoja Muhammad Boboyi Samosiy quddisa sirrihuning nazari muboraklariga musharraf bo‘ldim va ular meni farzandlikka qabul qildilar"⁴⁴.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali Bahouddin Balogardon /Tahrir hay‘ati: A. Rustam va boshq; forsiydan tarj, so‘zboshi va lug‘at muallifi Mahmudxon Maxdum Xasanxon Maxdum o‘g‘li. - – Toshkent: Yozuvchi, 1993.– 208 b.
2. Абдулхай ибн Абдулфатх ал-Хусайний. Ҳазрати Хожа Ахрори Валий насабномаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 152 б.
3. Абдулкарим ас-Самоний. Насабнома / Форс тилидан А. Раззоқов таржимаси. – Бухоро, 1999. – 48 б.

⁴³ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт (الحيات عاين رشاخات). / Форс тилидан Худойберган ибн Бекмухаммад таржимаси / Нашрга тайёрловчилар: М. Ҳасаний ва Б. Умрзоқ. – Тошкент, 2004. – 536 б. 117-120 бетлар.

⁴⁴ Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali Bahouddin Balogardon /Tahrir hay‘ati: A. Rustam va boshq; Forsiydan tarj, so‘zboshi va lug‘at muallifi Mahmudxon Maxdum Xasanxon Maxdum o‘g‘li. - T.: Yozuvchi, 1993. – 208 b.

4. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Муқаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. – Тошкент: ФАН, 2001. – 534 б.
5. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт (الحيات عاين راشاخات). / Форс тилидан Худойберган ибн Бекмуҳаммад таржимаси / Нашрга тайёрловчилар: М. Ҳасаний ва Б. Умрзоқ. – Тошкент, 2004. – 536 б.
6. Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир ул-аҳбоб (اخباب ال موزكّر) (Дўстлар ёдномаси) / Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. - Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993 й, – 320 б.
7. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норқулов, М. Ҳасанийлар таржимаси. – Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1994. – 353 б.
8. Зайниддин Муҳаммад Восифий. Бадоеъул вақоеъ (нодир воқеалар) / Форсчадан Н. Норқулов таржимаси. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 108 б.
9. Жомий А. Нафаҳотул-унс / таржима қўлёзма маини қўлёзма ЎзРФА ШИ Қўлёзмалар фондида 7286 рақами остида сақланади.

FEMALE EDUCATION AND CHILD MORTALITY: THE CASE OF TAJIKISTAN

Sadibekova B.Dj.

c.e.s, associate professor

Tashkent State University of Oriental studies

Khakimov B.A.,

goldmax2618@gmail.com

0009-0005-7573-1355

Turdikulov F.R.

Al-Bukhariy University

ABSTRACT

In developing countries, the living standards of the population can be judged analysing the rates of child mortality in these countries. Child mortality in Central Asia, particularly, Tajikistan, will be worthy to scrutinize as the rate was too high from the past (UNICEF Data, 2020). Aim: The purpose of this paper is to investigate the determinants of this high rate in Tajikistan. Methods: Demographic and Health Survey data from Tajikistan in 2017 are used for Probit/MLE regression analyses of the four groups of the main determinants of child mortality: mother, family income, household and child. Findings: Variables of female education (v133), wealth index (v190a), existence of refrigerator (v122), distance from home to hospital (v467d), doctor present during birth (m3a) and age of the mother at the first birth (v212) are found to have significant effect in the determination of child survival. Female education has a significant at 5% coefficient with the value of 2% increase in the child survival chances respective to 1 more year of education. The suggestion is made for governments to draw close attention to the education of women in Central Asia.

Keywords: *Child mortality; Female education; Health care; Living standards.*

INTRODUCTION

Health, especially children's health, plays a crucial role in economic growth and one can evaluate the living standards of the population in a country glancing at the mortality rate among children. Child mortality has been one of the biggest concerns of humanity from the past. Before Modern Revolution, every fourth child died in infancy. In Europe, for example, parents lost on average 3-4 of their children (Roser, *et.al.* 2019). The world has seen remarkable reductions of about 60% in under-five child mortality in the past three decades – from 93 death per 1,000 live birth to 38

(World Health Organization (2020); Roser, *et.al.* 2019 – see appendix Figure 1 & 2). Yet, on any average day, around 15,000 children under-five are dying throughout the world (Roser, *et.al.* 2019). Many countries are suffering from the occurrence of mortality, especially, in early childhood. Central Asia, particularly, Tajikistan is not an exception, where 34 children out of 1,000 live-born are not reaching their fifth birthday (UNICEF Data, 2020). Yet, this rate is much lower in comparison with indexes from past (The World Bank, 2020 – see appendix Figure 3). To be more precise, in 1990, more than 10% of all children aged under-five could not survive and this rate continued to grow until 1994, where it peaked at 113.6 per 1,000 live births. Since then, the rate of child mortality has been declining considerably to 10.2% in 1997, 7.7% in 2001 and 5.2% in 2006. From 2006, this dramatic decline has slowed down, but continued to diminish gradually. As per the data from the World Bank (2020), child mortality rate was nearly 34 per 1,000 live births. To compare this rate with Central Asian countries, Tajikistan is the 3rd worse among Afghanistan (60.3), Turkmenistan (42), Kyrgyzstan (18.3), Uzbekistan (17.4) and Kazakhstan (10.5 child death per 1,000 live births) (The World Bank, 2020 – see Figure 4).

Since Tajikistan has higher number of early childhood deaths in Central Asia, and the culture similar to Uzbekistan, we are inclined to examine the main determinants of this high rate of child mortality in the case of Tajikistan. For this purpose, we are going to employ the Demographic and Health Survey of 2017 conducted in this country. As maternal education is considered to play a crucial role in children's survival, we will be mainly focusing on this variable. We are expecting the confirmation of female education to have a significant positive impact on child survival in Tajikistan. Yet, we are including other factors that have influence on child mortality. This study attempts (1) to identify the list of child mortality determinants; (2) to find the level of the impact of female education on child mortality and (3) formulate recommendation for the government to combat against the mortality in early childhood.

The work continues with the review of literature on child mortality and its causes. The following section describes the methodology and econometric analyses undertaken in the work. Section 5 presents the results of the study, while the conclusions of the study and suggestion of the author are given in the last section.

Literature review

Most of the research on child mortality was conducted starting from the last quarter of the previous century. The interests of researchers on this topic can be divided into two groups: the research mainly directed to study the characteristics of household; or investigating the case from government aspects.

One of the papers that targeted to examine the role of parents on child survival was carried out in 1982 by Wolfe and Behrman, who undertook a research on the main determinants of child mortality in one of the developing countries – Nicaragua. Probit model was utilized to analyse the cross-sectional multipurpose survey for 1977-1978. As per the results, mother's education (literate/illiterate) was determined as the most crucial factor influencing child mortality. However, the determinants differed considerably across regions of Nicaragua. To be more precise, father's education was found to be noteworthy only in urban areas whereas income has substantial effect on child survival only in rural areas. Findings also reveal an inverse relationship between the number of children and child survival within a family.

The factors resulting in child mortality in Jordan was scrutinized by Tekçe and Shorter in 1984. Based on a household survey of the last two decades up to 1984, they investigated the main determinants of child mortality and explored the level of mother's education, the quality of the house, the occupation of the head in the family and income level of the household as the main causes contributing to the mortality among children of Jordan. Employing MCA (Multiple Classification Analysis) model, they were able to see gross and net influence of the factors on the dependent variable. Amid these variables, the most powerful impact comes from mother's education whilst head's occupation, together with household income is found to have mild effect on child mortality.

The profound impact of mother's education was also discovered by a couple of researchers. Studying child mortality based on a sample data from 1980 Brazilian census and applying Trussell's variant of the Brass method, Wood and Lovell (1990) noticed mother's education as the most important determinant, ahead of running water in the household, father's education, membership in the social security system and region. They also proved that rich children live 10 years more than children of the poor.

At the same time similar research was conducted by Gupta (1990) in the case of Punjab, India, where mother's education was confirmed as the main determinant of child mortality. Additionally, the author deeply explained the role of woman's autonomy, which is found to have significant negative impact on the death in childhood, followed by death cluster, claiming "...child mortality is highly clustered within families". As the reason for such cluster are believed to be the low abilities of incompetent parents giving their children poorer care, particularly, lacking of realizing children's needs on time and thus, ending up with child loss.

Using National Family Health Survey of 1992 Gokhale *et.al.* (2002) studied the same country and came across the strong positive association of female illiteracy with

child mortality. They divided females into three groups considering their illiteracy levels (best/medium/worst) and found out that child mortality rates per 1,000 live-birth was equal to 24, 64 and 91 respectively.

India was also investigated by Makepeace and Pal (2008) for the period of 1992-1993 and 1998-1999. They delved deeply into the role of siblings on child survival employing the household-level data from urban and rural West Bengal. The results indicate the negative association of child mortality with prior/posterior spacing between children in a family since they compete for limited parental resources.

Another common example of the research mainly directed to study the characteristics of household is given by Biradar *et.al.* (2019). They study Nigerian 2013 Demographic and Health Survey with Bi-variate and Cox regression for a cross-section of 119,386 children under 5. They conclude that many maternal characteristics, such as occupation sphere, literacy level, age and wealth play important role in determining child's health. In line with this, they claim strong negative correlation between birth intervals, especially of less than two years, and child survival.

Moreover, Klugman *et.al.* (2019) observed the impact of the Women, Peace and Security (WPS) Index on maternal and infant mortalities. With the help of fully adjusted Poisson regression model, the authors were able to come up with the following inference: 0.01 increase on the WPS Index results in 2.3% diminution in the amount of infant death and 2% decline in maternal death.

However, Kembo and Ginneken (2009) analysing the Demographic and Health survey of 2005-2006, discovered that the negative impact of maternal schooling on infant mortality, which was explored from the survey of 1994-1999, disappeared after a decade. With the help of multivariate Proportional Hazards Regression Models, they identified that birth order, birth intervals, maternal age and type of birth are dominant, whilst maternal schooling is marginal determinant of infant mortality. Moreover, quality of sewage system has stronger influence on child mortality rather than infant. The researchers insist upon practicing birth spacing methods since they noticed strong negative effect of multiple births on infant survival.

On the other hand, some authors point out the qualities of the society, where the child is born, to have more significant impact. One of the studies conducted in this field is by Lachaud (2004), who study Demographic and Health Survey of the Comoros for 1996. He studies the data with probit/log linear regression model in order to identify the factors of child mortality, survival and juvenile issues. Importance of advancement of geographical location, quality of household assets and

community characteristics, such as morbidity levels, access to vaccination or childbirth assistance, are claimed to be significant drivers of child mortality.

Analysing over 60 low-income countries based on Demographic and Health Survey, Wang (2003) could identify the determinants of child mortality, both at the national level and for urban/rural areas separately. As per the findings, at the national level, child mortality can be extensively decreased through vaccination in infancy (the only significant factor in rural areas), availability of electricity (the only significant factor in urban areas), income and public health spending. Furthermore, the author inferred that "...as child mortality declines, the gap in mortality between the poor and the better-off widens". Mortality rate in rural is much higher than urban, besides, the reduction pace is also slower there.

In 2007, Schell *et.al.* conducted a research analysing National-level data from 152 low-, middle-, and high-income countries and identified three core determinants of infant mortality, namely, GNI/capita, maternal illiteracy and income equality (only for middle-income countries) – which predicted 92% variation in national infant mortality rate. Poverty rate and public spending on health were found to have marginal effects. In low-income countries, the most important factor was maternal illiteracy while in high-income countries none of the above was significant.

The impact of country health spending on infant and child mortality was examined by Farag *et.al.* (2013) in the case of 133 low- and middle-income countries. Findings reveal a strong impact of health spending on mortality rates. They also claim that depending on the quality of good governance, government health spending also affects reduction of infant/child mortality rates considerably.

Erdoğan *et.al.* (2013) detected a high negative correlation between real per capita GDP and infant mortality indexes. Selecting 25 high-income OECD countries for the period of 1970-2007 and applying two-way fixed effects model, they proved that infant mortality rate diminishes in response to the positive economic growth.

Finally, one of the extensive studies of government level determiners of child mortality is discussed by Olper *et.al.* (2018). They study emerging and developing countries from 1960 to 2010 under Synthetic Control Method in order to analyse correlation between child mortality and trade openness. Due to heterogeneity, this relationship is found to be insignificant for many of countries. However, in the countries for which this relationship is found significant, the reduction of more than 20% in the child mortality is claimed to be due to trade liberalisation. They conclude that trade is more effective to reduce child mortality in the countries where (1) democracy is more prevalent than autocracy; (2) income levels are higher; and (3) the trade openness brings reduction in taxation of the farmers.

All in all, having much work on developing countries, the literature lacks papers on transition states of the former Soviet Union. This lack is especially noticeable in terms of Central Asian countries, which have their distinct culture specific to only this region. As a result, a paper discussing the effects of female education on child mortality rates taking into account the specifications of Central Asian culture is needed. This paper is to conduct such analysis.

4. Methodology

To conduct the current research on the effect of female education on child mortality, we have chosen Tajikistan, which is the country in Central Asia. The reason for selecting this country is that (1) the culture of Tajikistan, which is much more similar to Uzbekistan, can represent the culture of Central Asia and (2) DHS has more recent data (2017) for Tajikistan than for other Central Asian countries.

The empirical model to be analysed in this research is given as:

$$CHM = \alpha + \beta \times M + \gamma \times FI + \delta \times H + \varphi \times CH + \varepsilon.$$

The variables included in the model are categorized into 4 groups with the purpose of clarity. M stands for MOTHER category of variables which are characteristics of the mother found important in child survival. FI is FAMILY INCOME category which includes income related factors. H represents HOUSEHOLD category where all household related features are included. Finally, CH stands for CHILD characteristics which are individual variables about the child under discussion. CHM is a binomial variable, being YES or NO, whose proxy is whether the child is alive at the time of the survey. The Greek letters stand for parameters of intercept and slope, except for ε , which implies error terms.

The dataset provides all necessary information to investigate the impact of maternal education on child survival. In total, we are going to use 19 variables from this dataset. The list of all variables is demonstrated in the table below:

Characteristics related to ...			
Mother	Family Income	Household	Child
FE	HW	DHF	CHW
FAB	HR	H	
MBI	HC	DW	
FAM		E	
BI		T	
WA		HS	
DA			
AVP			

Table 1: Variables by corresponding groups

The following table illustrates the names of variables, their codes in the dataset, the descriptions and expected influence on the dependent variable:

The list of variables by groups			
1.	Characteristics related to Mother		
<i>Abr.</i>	<i>Var. Code in Dataset</i>	<i>Description</i>	<i>Expected effect on CHM</i>
FE	v133	<u>Education in single years.</u> We suppose that mother's education is very important in child survival. A mother with more education takes care of her child properly rather than a mother with low or no educational background. We expect the impact coming from this variable on child mortality to be negative.	N
FAB	v212	<u>Age of respondent at 1st birth.</u> The mother who gave birth after her 20 th is believed to be more able to up-bring her children in comparison with very young mother who has not become an adult yet. The lower the age, the higher the probability of child mortality.	N
MBI	v221	<u>Marriage to first birth interval (months).</u> This variable is used to calculate the next variable – Mother's age at marriage, which we could not find in the dataset. We divide the number of months (intervals) by 12 and subtract the result from mother's age at first birth.	
FAM		<u>Mother's age at marriage.</u> Women got married much earlier than usual are thought to have health problems in the future. The variable is expected to have negative impact on child mortality.	N
BI	b11	<u>Preceding birth interval (month).</u> The optimal birth interval between siblings is considered to be around 3-5 years. Shorter interval affects both the new-born child and his older siblings negatively.	N
WA	v743b	<u>Person who usually decides on large household purchases.</u> This variable from the dataset is used as a proxy for woman's autonomy. The woman with more freedom in terms of making decisions for her children and herself is believed to be less likely to lose them.	N
DA	m3a	<u>Assistance: Doctor.</u> The availability of a doctor during pregnancy, especially, in the course of parturition is very important in child survival and his health in the future.	N
AVP	m14	<u>Number of antenatal visits during pregnancy.</u> Giving birth to a healthy child strongly depends on the health of	N

		both woman and her child. Woman with more antenatal visits to doctor during pregnancy is more likely to give birth to healthy child in comparison with woman not visiting the doctor at all.	
2. Characteristics related to Family Income			
<i>Abr.</i>	<i>Var. Code in Dataset</i>	<i>Description</i>	<i>Expected effect on CHM</i>
HW	v190a	<u>Wealth index for urban/rural.</u> Wealth of a family if one of the essential factors contributing child survival. Families with higher income/wealth are able to satisfy all needs of their children in financial terms. A simple example can be the vitamins and medicines which are highly needed for a child. The higher the income, the lower the death rate among children.	N
HR	v122	<u>Household has refrigerator.</u> Another asset that can represent the income level of a family is refrigerator, which enables us to keep food products safe and fresh. The relationship is supposed to be negative.	N
HC	v125	<u>Household has car/truck.</u> The availability of personal car is very important in the wellbeing of a family. A family with a car is believed to have adequate income and this asset is very needed in a daily life. It is supposed to have negative relationship with child mortality.	N
3. Characteristics related to Household			
<i>Abr.</i>	<i>Var. Code in Dataset</i>	<i>Description</i>	<i>Expected effect on CHM</i>
DHF	v467d	<u>Getting medical help for self: distance to health facility.</u> This variable represents the accessibility to health facilities like hospitals, polyclinics and others. The lower the access to health facilities, the higher the risk of mortality.	P
H	v745a	<u>Owens a house alone or jointly.</u> A family that owns a house is more likely to create the needed environment for their children in comparison with a family that rents a house, changes the place of living every certain period or a family that does not possess a house at all.	N
DW	v113	<u>Source of drinking water.</u> As the drinking water is vital for humanity, the availability of this source directly affects the health of children and their mothers.	N
E	v119	<u>Household has electricity.</u> The availability of electricity in the household implies the usage of machinery to ease the workload on family members, such as machinery of heating, refrigerating and so on. This in turn decreases child mortality rates by giving mother more time to take	N

		care of the child	
T	v153	<u>Household has telephone (land-line).</u> This variable is another indicator of infrastructure, giving the family opportunity to get access to public services, like first aid or the police. As a result, probability of child mortality declines.	N
HS	v136	<u>Number of household members (listed).</u> This variable is also believed to be significant since the higher the quantity, the lower the quality. Children in such families tend to compete with each other for limited maternal/parental resources.	P
4. Characteristics related to Child			
<i>Abr.</i>	<i>Var. Code in Dataset</i>	<i>Description</i>	<i>Expected effect on CHM</i>
CHW	m19	<u>Birth weight.</u> One of the first indicators of a new-born child is his weight. The lower the weight than normal, the lower the probability of survival.	P

Table 2: List of variables

The econometric tool to be used in this paper is Maximum Likelihood Estimator. This is because Child Mortality rate is presented by a variable which takes only values “yes” or “no”. Probit model based on MLE is preferred by many authors in literature (Makepeace and Pal, 2008; Lachaud, 2004). It ensures the predicted values of the dependent variable to stay in the range between 0 and 1. STATA-14 econometric tools package will be employed in order to manipulate the dataset and conduct Probit analysis.

Descriptive Statistics

Because of the data cleaning, the Tajikistan DHS of 2017 which surveyed more than 25,000 Tajik women is diminished into a sample of 3,725 observations. The dataset under study contains of 20 variables, 9 of which are quantitative, 6 binary and 5 categorical.

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
v133	3,725	10.25987	3.281398	0	19
v136	3,725	8.035436	3.439336	1	23
v201	3,725	2.597584	1.307437	1	12
v212	3,725	21.70121	3.25007	11	39
v218	3,725	2.504698	1.232086	0	9
v221	3,725	18.7404	18.03117	0	323
m14	3,725	5.510872	7.229118	0	98
m19	3,725	3269.647	589.3297	800	6000
b11	2,893	38.8842	27.09334	8	218

Table 3: Summary statistics of quantitative variables

In terms of the health conditions of child birth, the weight of the newborn (m19) goes as low as 800 grams and 8 months of birth interval (b11). Both of these indicators highlight bad health condition of the newborn.

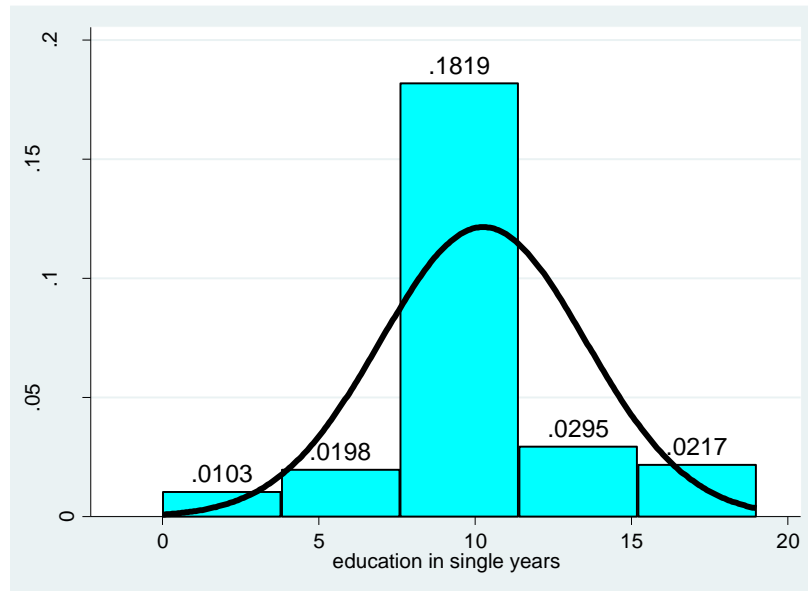

Figure 1: Density distribution of years of education of mothers

Figure 1 shows the histogram of density of mothers' education. Looking at the figure, it is clear that the distribution is approximately normal with high density centered around 9-11 years.

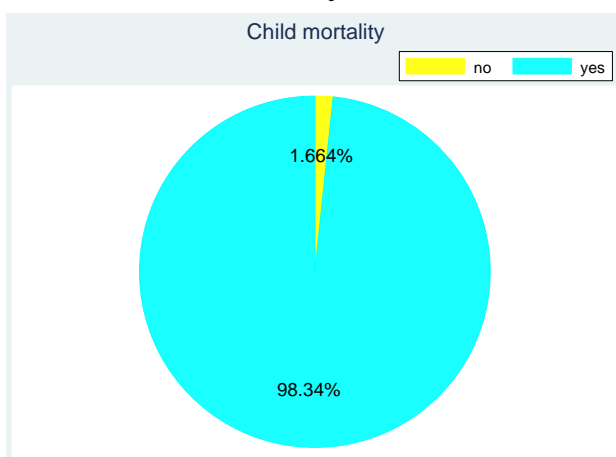

Figure 2: Child mortality rate among the respondents

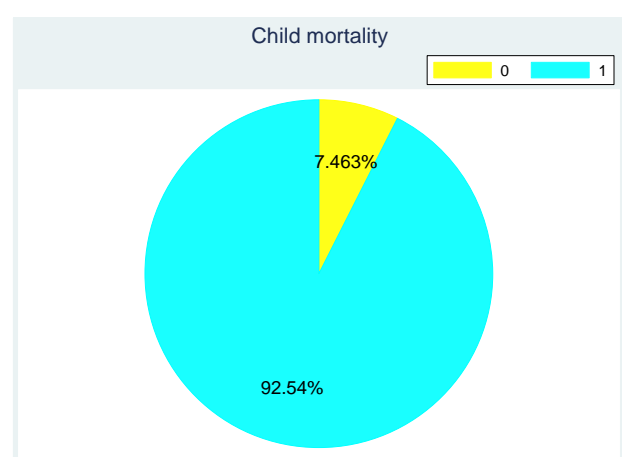

Figure 3: Child mortality rate among the respondents

Figure 2 shows the pie chart of the shares of answers to the question of whether the child born in the past 5 years is still alive. In the dataset in this study, the cases of lost child life constitute 1.66%. Despite seeming small, 16.6 deaths among 1,000 births is still a bad statistic.

	v133	v190a	v122	v467d	m3a	v212	v743b	m14	v745a
v133	1.0000								
v190a	0.1330	1.0000							
v122	0.0592	0.1544	1.0000						
v467d	0.0839	0.1803	0.0767	1.0000					
m3a	0.1115	-0.0046	0.0117	0.0972	1.0000				
v212	0.1247	-0.1097	-0.0090	-0.0421	0.0432	1.0000			
v743b	-0.1165	0.0441	-0.0169	-0.0526	-0.0228	-0.1535	1.0000		
m14	0.0891	0.0875	0.0749	0.0799	0.0797	0.0048	-0.0538	1.0000	
v745a	0.0324	-0.0718	-0.0625	-0.0156	-0.0292	0.0526	-0.0680	-0.0747	1.0000
v136	-0.1324	-0.0381	-0.0102	-0.0687	-0.0511	-0.0957	0.2597	-0.0644	-0.0920
	v136								
v136	1.0000								

Table 4: Correlation matrix of all variables.

Another interesting aspect to study is the strength of the women’s opinions/decisions in the family. To provide brief knowledge, the information on the ownership of the house in which the household resides is depicted in Figure 3. The bar chart displays that the biggest part of the respondents have no ownership rights in the housing, all rights being kept by the husband. A very small part of the respondents are the owners of their housing facility. This indicates that the influence of Tajik women in their family is weak.

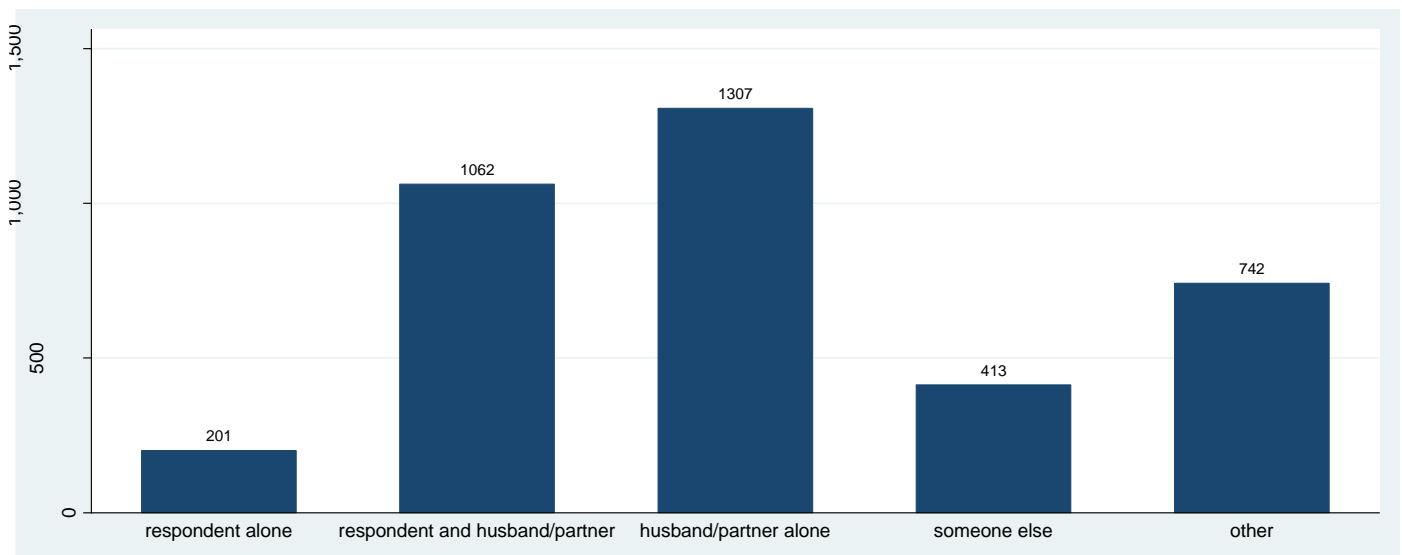

Figure 4: The ownership of the house

Empirical results.

If there is no relationship between child mortality and female education in simple OLS, there is no point adding further controls or improving the specifications. Table 6 presents the preliminary regression. The results are in line with the theory, presenting positive significant coefficient for female education (v133).

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	3,725
Model	.518871729	1	.518871729	F(1, 3723)	=	7.52
Residual	256.733746	3,723	.068958836	Prob > F	=	0.0061
				R-squared	=	0.0020
				Adj R-squared	=	0.0017
Total	257.252617	3,724	.06907965	Root MSE	=	.2626

y2	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
v133	.0035972	.0013114	2.74	0.006	.0010261 .0061683
_cons	.8884622	.0141259	62.90	0.000	.860767 .9161574

Table 5: Preliminary regression of OLS with child mortality and female education only

The problem with the correlation is to be checked next. In order to do this, an OLS regression with all independent variables is run and VIF test is conducted on its result. Table 6 presents the results of the OLS regression, while Table 7 presents the VIF scores.

According to the OLS regression, a range of variables appear to be significant, while the others are not. The most surprising results is that doctor's existence at birth affects the baby's chances to survive negatively.

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	3,725
Model	4.5401354	12	.378344617	F(12, 3712)	=	5.56
Residual	252.712482	3,712	.068079871	Prob > F	=	0.0000
				R-squared	=	0.0176
				Adj R-squared	=	0.0145
Total	257.252617	3,724	.06907965	Root MSE	=	.26092

y2	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
v133	.0027336	.0013672	2.00	0.046	.000053 .0054143
v190a	.0104296	.0031931	3.27	0.001	.0041692 .0166901
v122	.0117817	.0037902	3.11	0.002	.0043507 .0192126
v467d	.0414873	.0111914	3.71	0.000	.0195455 .0634292
m3a	-.0332442	.0127934	-2.60	0.009	-.058327 -.0081614
v212	.0028999	.0014887	1.95	0.051	-.0000188 .0058186
v743b	.0046454	.002855	1.63	0.104	-.0009521 .0102428
v221	-.000086	.0002623	-0.33	0.743	-.0006004 .0004283
m14	.0003189	.0006018	0.53	0.596	-.000861 .0014987
v745a	-.0049039	.0036862	-1.33	0.183	-.0121312 .0023234
v136	.0005612	.0013074	0.43	0.668	-.002002 .0031244
m19	7.09e-06	7.31e-06	0.97	0.332	-7.24e-06 .0000214
_cons	.7041569	.0507342	13.88	0.000	.6046872 .8036266

Table 6: Preliminary OLS with all independent variables

As the variables with high correlation are taken out, the VIF scores show no multicollinearity.

Variable	VIF	1/VIF
v212	1.28	0.780944
v221	1.22	0.816985
v743b	1.11	0.902679
v136	1.11	0.904216
v133	1.10	0.908237
v190a	1.10	0.908432
v467d	1.06	0.944857
v122	1.04	0.965918
m14	1.04	0.965970
m3a	1.03	0.967436
v745a	1.03	0.972569
m19	1.01	0.985912
Mean VIF	1.09	

Table 7: Variance Inflation Factors

The binary feature of the dependent variable is introduced into the regression and the results are obtained. This is conducted using Probit regression. The results are provided in Table 8 below. The results are not different from those which are obtained from OLS, except the categorical variable of the person who makes decisions for the family (v743b).

y2	Robust				
	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
v133	.0193165	.0095111	2.03	0.042	.0006752 .0379579
v190a	.0665681	.0232104	2.87	0.004	.0210766 .1120596
v122	.1347133	.0479947	2.81	0.005	.0406455 .2287811
v467d	.2509402	.0742049	3.38	0.001	.1055012 .3963792
m3a	-.2695134	.0999682	-2.70	0.007	-.4654474 -.0735793
v212	.0224951	.0113819	1.98	0.048	.000187 .0448031
v743b	.0340497	.0205055	1.66	0.097	-.0061403 .0742398
v221	-.0008383	.0020054	-0.42	0.676	-.0047687 .0030921
m14	.0027874	.0057563	0.48	0.628	-.0084948 .0140696
v745a	-.0359259	.0257766	-1.39	0.163	-.0864472 .0145954
v136	.0012435	.0105211	0.12	0.906	-.0193775 .0218646
m19	.0000486	.0000588	0.83	0.408	-.0000666 .0001638
_cons	-.0095029	.3798278	-0.03	0.980	-.7539518 .734946

Table 8: Probit regression

Female education has a significant role in deteriorating child mortality. This can be interpreted as almost 2% of better chances for a newborn to survive childhood if

the mother gets one more year of education. Similarly, around 6.5% better chances are present to a newborn if the parents' wealth index gets higher by 1 unit.

The list of 5 variables are removed from the model as they are not found statistically significant. The results of this specification are displayed in Table 10.

y2	Robust		z	P> z	[95% Conf. Interval]	
	Coef.	Std. Err.				
v133	.0190122	.0092675	2.05	0.040	.0008482	.0371762
v190a	.070311	.0231158	3.04	0.002	.0250048	.1156171
v122	.1374594	.0479356	2.87	0.004	.0435073	.2314114
v467d	.252274	.0741418	3.40	0.001	.1069587	.3975892
m3a	-.2551952	.0992232	-2.57	0.010	-.449669	-.0607213
v212	.0198495	.0101437	1.96	0.050	-.0000319	.0397309
v743b	.0350269	.0200896	1.74	0.081	-.004348	.0744019
_cons	.1546122	.3040482	0.51	0.611	-.4413113	.7505356

Table 9: Robustness check

The regression with new specification does not present different results from the main model. Similar results may be observed in the robustness check specification with the change of a proxy. The variable of refrigerator ownership (v122) is replaced by its closely-correlated counterpart variable of access to electricity (v199). The regression with this specification is given in Table 10. These results also support the previous analysis.

y2	Robust		z	P> z	[95% Conf. Interval]	
	Coef.	Std. Err.				
v133	.020666	.0094071	2.20	0.028	.0022284	.0391036
v190a	.0850548	.0226347	3.76	0.000	.0406917	.129418
v119	.1096655	.0458814	2.39	0.017	.0197396	.1995915
v467d	.2689268	.0736151	3.65	0.000	.1246438	.4132099
m3a	-.2717479	.0998795	-2.72	0.007	-.4675081	-.0759877
v212	.0217644	.0113864	1.91	0.056	-.0005526	.0440815
v743b	.0326169	.0204402	1.60	0.111	-.0074451	.0726789
v221	-.0008072	.0019941	-0.40	0.686	-.0047154	.0031011
m14	.0030122	.0058716	0.51	0.608	-.0084959	.0145202
v745a	-.0358405	.0256926	-1.39	0.163	-.086197	.014516
v136	.0023224	.0105789	0.22	0.826	-.018412	.0230567
m19	.0000509	.0000588	0.86	0.387	-.0000645	.0001662
_cons	-.115131	.3797166	-0.30	0.762	-.8593618	.6290998

Table 10: Robustness check with electricity access

All things considered, the 2% positive effect of female education on child survival chances significant at 5% should be accepted as robust result. The importance of wealth index and infrastructure provision, like electricity and fridge,

should not be skipped without attention. Their effects are also positive significant. Age of the mother at first birth is also a significant positive factor of child survival chances.

CONCLUSIONS

The determinants of child mortality are studied in this work using the example of Tajikistan from DHS 2017. A sample of 3,725 women is obtained on different variables, such as education in single years, number of children ever born and number of children alive. Using this dataset, Probit regression is conducted on the share of children alive over total. 19 control variables of 4 categories, MOTHER, FAMILY INCOME, HOUSEHOLD and CHILD are taken. Variables of female education (v133), wealth index (v190a), existence of refrigerator (v122), distance from home to hospital (v467d), doctor present during birth (m3a) and age of the mother at the first birth (v212) are found to have significant effect in the determination of child survival.

Female education is the main independent variable of interest. Its performance in the model meets the expectations. This variable has a significant at 5% coefficient with the value of 2% increase in the child survival chances respective to 1 more year of education.

Some significant conclusions can be drawn from the results. Firstly, female education is a significant variable in the determination of child mortality. Therefore, close attention should be drawn to the education of women in Central Asia. Secondly, wealth and infrastructure access are important for safety in early life of the child. Governments are highly encouraged to improve employment and salary conditions of people, as well as access to infrastructure.

REFERENCES

1. Biradar, R. *et.al.* (2019). Effect of Birth Interval and Wealth on Under-5 Child Mortality in Nigeria. *Clinical Epidemiology and Global Health*, 7, 234–238. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2213398418300927> [Accessed 4 November 2020].
2. Erdoğan, E. *et.al.* (2013). The Strategic Role of Infant Mortality in the Process of Economic Growth: An Application for High Income OECD Countries. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 99, 19–25. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813039128> [Accessed 13 December 2020].
3. Farag, M. *et.al.* (2013). Health Expenditures, Health Outcomes and the Role of Good Governance. *International Journal of Health Care Finance and Economics*, 13

- (1), 33–52. Available from <https://www.jstor.org/stable/23352541> [Accessed 11 November 2020].
4. Gokhale, M.K. *et.al.* (2002). Infant Mortality in India: Use of Maternal and Child Health Services in Relation to Literacy Status. *Journal of Health, Population and Nutrition*, 20 (2), 138 – 147. Available from <https://www.jstor.org/stable/23498935> [Accessed 13 December 2020].
5. Gupta, M.D. (1990). Death Clustering, Mothers' Education and the Determinants of Child Mortality in Rural Punjab, India. *Population Studies*, 44 (3), 489–505. Available from <https://www.jstor.org/stable/2174464> [Accessed 4 November 2020].
6. Kembo, J. and Ginneken, J.K.V. (2009). Determinants of Infant and Child Mortality in Zimbabwe: Results of Multivariate Hazard Analysis. *Demographic Research*, 21, 367–384. Available from <https://www.jstor.org/stable/26349349> [Accessed 4 November 2020].
7. Klugman, J. *et.al.* (2019). How are the Domains of Women's Inclusion, Justice, and Security Associated with Maternal and Infant Mortality across Countries? Insights from the Women, Peace, and Security Index. *SSM – Population Health*, 9, 100486. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352827318302210> [Accessed 4 November 2020].
8. Lachaud, J.P. (2004). Modelling Determinants of Child Mortality and Poverty in the Comoros. *Health & Place*, 10, 13–42. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1353829202000709> [Accessed 4 November 2020].
9. Makepeace, G. and Pal, S. (2008). Understanding the Effects of Siblings on Child Mortality: Evidence from India. *Journal of Population Economics*, 21 (4), 877–902. Available from <https://www.jstor.org/stable/40344708> [Accessed 11 November 2020].
10. Olper, A. *et.al.* (2018). Trade Liberalization and Child Mortality: A Synthetic Control Method. *World Development*, 110, 394–410. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X18301888?via%3Dihub> [Accessed 4 November 2020].
11. Roser, M. *et.al.* (2019). Child and Infant Mortality. *Our World in Data*. Available from <https://ourworldindata.org/child-mortality#:~:text=Child%20mortality%20today%20is%20the,to%205.4%20million%20in%202017> [Accessed 16 December 2020].
12. Schell, C.O. *et.al.* (2007). Socioeconomic Determinants of Infant Mortality: A Worldwide Study of 152 Low-, Middle-, and High-Income Countries. *Scandinavian*

- Journal of Public Health*, 35 (3), 288–297. Available from <https://www.jstor.org/stable/45149855> [Accessed 26 October 2020].
13. Tekçe, B. and Shorter, F.C. (1984). Determinants of Child Mortality: A Study of Squatter Settlements in Jordan. *Population and Development Review*, 10, 257–280. Available from <https://www.jstor.org/stable/2807964> [Accessed 4 November 2020].
14. The World Bank, (2020). DataBank | World Development Indicators. *The World Bank Group*. Available from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> [Accessed 16 December 2020].
15. UNICEF, (2020). Key Demographic Indicators. *UNICEF Data*. Available from <https://data.unicef.org/country/tjk/> [Accessed 16 December 2020].
16. Wang, L. (2003). Determinants of Child Mortality in LDCs. Empirical Findings from Demographic and Health Surveys. *Health Policy*, 65, 277–299. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0168851003000393> [Accessed 4 November 2020].
17. Wolfe, B.L. and Behrman, J.R. (1982). Determinants of Child Mortality, Health, and Nutrition in a Developing Country. *Journal of Development Economics*, 11, 163–193. Available from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0304387882900025> [Accessed 4 November 2020].
18. Wood, C.H. and Lovell, P.A. (1990). Indirect Measures of Child Mortality: Overview and Application to Brazil, 1980. *Social Indicators Research*, 23 (3), 247–267. Available from <https://www.jstor.org/stable/27520844> [Accessed 4 November 2020].
19. World Health Organization, (2020). Child Mortality. *World Health Organization*. Available from <https://www.who.int/data/gho/data/themes/topics/topic-details/GHO/child-mortality> [Accessed 16 December 2020].

KASB TANLASHDA OILANING O‘RNI

Qalandarov Usmon Egamberdiyevich

UrDU “San’at” kafedrası o‘qituvchisi,

usmon-art@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada jamiyat va Vatan ravnaqi yo‘lida bel bog‘laydigan kelajak yoshlarini tarbiyalash, oilaning farzand tarbiyasidagi o‘rni hamda uning kelajakdagi aniq maqsadlari haqida fikr yuritiladi

Kalit so‘zlar: *oila, jamiyat, Vatan, maqsad, san’at*

ABSTRACT

This article discusses the role of the family in raising children and its specific goals for the future

Keywords: *family, society, motherland, goal, art*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль семьи в воспитании детей и ее конкретные цели на будущее

Ключевые слова: *семья, общество, Родина, сель, искусство*

KIRISH

Oila jamiyatning muqaddas bo‘g‘ini sifatida qarar ekanmiz, albatta, bu qo‘rg‘onning ustunini mustahkamlash, qaddini rostdash muhimdir. Aks holda qo‘rg‘onga putur yetadi. Bu ustun Yaratgan tomonidan ato qilingan ne‘mat ya‘ni, farzand ekanligi inkor etib bo‘lmas voqeadir. Oilada farzand tarbiyasi juda nozik parvarishni talab qilishi ota va onalik martabasiga erishganlar uchun begona emas. Jamiyatga ulkan hissa qo‘shadigan, ulug‘ maqsad sari intiluvchi shaxs sifatida shakllangan farzandni tarbiyalash ma‘suliyatli vazifadir. Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir,” – degan fikri ham yuqoridagi fikrlarimizga hamohangdir.

Prezidentimizning “Barchamizga ayonki, yurtimizdagi har qaysi inson, har qaysi oilaning eng ezgu orzu-maqsadlari, hayotiy manfaatlari, avvalambor, uning farzandlari timsolida namoyon bo‘ladi, ro‘yobga chiqadi”⁴⁵ – deb, ta‘kidlaganlari ilgari surmoqchi bo‘lgan fikrimizni asoslaydi hamda oiladagi farzand tarbiyasi masalalariga jiddiy e‘tibor qaratishimizga undaydi.

Buyuk mutafakkirlarimiz tarbiya masalalarida juda ko‘plab fikr va qarashlarini ilgari surib, g‘oyaviy yechimlarini ham ko‘rsatib o‘tganlar. Misol uchun, Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida bola tarbiyasiga alohida e‘tibor

⁴⁵ Mirziyoyev SH.M. 2016 8 dekabr. “Xalq so‘zi” gazetasi.

qaratib, “Tarbiyaning zamoni”, “Badan tarbiyasi”, “Fikr tarbiyasi”, “Axloq tarbiyasi” kabi bo‘limlarga ajratgan holda tadqiq etishi ham bu ma’suliyatli vazifa ekanligiga yana bir marotaba e’tiboringizni qaratadi.

Sharq adabiyoti o‘tmishiga nazar solar ekanmiz, islomiy g‘oyalar negizida sug‘orilgan asarlar pand-nasihat, hikmatlar ko‘rinishida yaratilganiga shohid bo‘lasiz. Bu turdagi asarlar orqali farzand tarbiyasi masalasi islom madaniyatida katta ahamiyat kasb etganligini anglash mumkin. Bunday tarbiyaviy masalalarda ko‘tarilgan g‘oyalar shaxsning ma’naviy va jismoniy kamolotga erishishga qaratilganidir.

Buyuk ajdodlarimizdan Imom Buxoriy, Imom Moturudiy, Hakim at-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Al Xorazmiy, Al Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar o‘zlarining beqiyos ilmlari bilan umuminsoniy ma’naviyat, madaniyat va ma’rifat rivoji uchun katta hissa qo‘shganliklari butun dunyoga ayon.

Ma’rifatchilik g‘oyalarini ilgari surgan Gulxaniy, Ahmad Donish, Ogahiy, Nodira, Uvaysiy, Anbar otin, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, jadidchilik harakatining namoyondalari – Behbudiy, Avloniy, Tavallo, So‘fizoda, Fitrat, Hamza, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon singari yozuvchi va shoirlar jamiyatni ma’rifat asosida tarbiyalashdek ulkan maqsad sari kurashdilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Afsuski, bugungi kunimizda farzandlarimiz, jamiyatimizning ko‘plab yosh a’zolari maqsadsiz kelajak sari odimlashlari og‘riqli holatga aylanib bo‘ldi. Yoshlarimizning kasb tanlash borasida ham maqsadsiz intilishlari dolzarb masalaga aylangan. Ta’lim dargohlarida tahsil olayotgan talabalardan: maqsading nima?, kelajakda nima qilmoqchisan? – kabi savollar bilan murojaat qilar ekansiz, ularning aksariyati “amallab o‘qishga kirsam”, “ammalab tugatsam”, “amallab biror ish topib ishlarman” qabilidagi fikrlar bilan o‘ralib qolishlari bizni sergaklikka chorlaydi. Bunday “amallab”lar qobig‘i maqsadsiz intilishlar natijasida borgan sari o‘ralib borveradi.

Yuqorida oila va farzand tarbiyasi hamda maqsad haqida fikrlarni shunchaki yuritmadik. Naslimiz davomchilariga beg‘ubor bolaligidanoq o‘z oldiga jamiyat mafaati, vatan ravnaqi yo‘lida aniq maqsadlar qo‘yishni o‘rgatishdek vazifa ota-ona deb atalmish zotlarga ham sharaflil ma’suliyat yuklaydi.

Bunday sharaflil ma’suliyat Sahna san’ati ijodkorlarini ham sergaklikka tortishi zarur. Chunki, Teatr san’ati o‘zining funksiyasiga ko‘ra inson qalbini boyituvchi san’at ekanligi ham aytmoqchi bo‘lgan fikrimizga ta’luqlidir. Ma’naviy ozuqa, estetik zavq hamda tarbiyaviy ahamiyat kasb etuvchi sahna san’atining betakrorligi nuqta’iy

nazridan ham kasb tanlash uchun farzandlarimiz hamda yoshlarimizni ulug‘ maqsadlar, g‘oyalarga yetaklovchi munosib sahna asarlarini yaratish sahna ijodkorlariga sharaflil vazifalar yuklaydi. Sahnalashtiriladigan spektakllarda o‘rnak bo‘luvchi, jamiyat, millat uchun manfaatli xizmat qiladigan kasb egalarining chinakam obrazini yaratish ushbu soha egalariga zalvorli ma’suliyat yuklaydi.

Shu o‘rinda, teatr va kino san’ati rejissyorlari, aktyorlar, bastakorlar, shoirlar, honandalar va boshqa san’at egalariga shuni eslatib o‘tishni joiz deb bildikki: siz ijod mahsulini ijro qilar yoki yaratar ekansiz, chinakam san’at asari talablari darajasida yondoshing. Siz ijro qilayotgan, yaratayotgan asarlaringizni jamiyat manfaatini ulug‘lovchi, millat qadrini ko‘taruvchi, milliy g‘urur! Vatan! – deganda faxr tuyg‘ularini qo‘zg‘atuvchi g‘oyalar bilan sug‘oring! Chunki, sizning ijodingiz zamirida yurtimiz bolalari ulg‘aymoqda, shakllanmoqda!

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kelajak ertasi bo‘lgan yosh avlodni tarbiyalashda bolaligidanoq aniq kasbga muhabbat tuyg‘ularini shakllantirish, sevib qolgan kasbi nuqta’i nazaridan jamiyat, Vatan ravnaqi manfaatlariga katta hissa qo‘shadigan oliy maqsadlarni oldiga qo‘yib, uni amalga oshirish yo‘lida bel bog‘laydigan farzandlarni tarbiyalash hamda kasbga yo‘naltirish bugungi kunning muhim vazifasidir. Bu vazifani amalga oshirish avvalo oila va uning asosiy yetakchilari bo‘lmish ota-onalar zimmasidagi ma’suliyat.

REFERENCES

1. Mirziyoyev SH.M. 2016 8 dekabr. “Xalq so‘zi” gazetasi.
2. Aristotel. Poetika. –T.: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at, 1980.
3. Knebel M. O. Poeziya pedagogiki. –M.: Iskusstvo,1976.
4. Qodiriy A. Ijod mashaqqati. T: O‘qituvchi, 1995.

XITOIY BUDDAVIYILIGI XUAYAN MAKTABINING (XUAYAN SZUN) FALSAFIY TA'LIMOTIGA DOIR MULOHAZALAR

Mamatqulova Nilufar Xusanovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tadqiqotchisi

mamatqulovanilufar1991@bk.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xitoy buddaviyligi Xuayan maktabining rivojlanishi tarixi va falsafiy ta'limoti haqida mulohaza yuritilgan. Shuningdek, Xuayan maktabining Uzoq Sharq falsafiy tafakkuri rivojiga ta'siri bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Xitoy Buddaviyligi, Xuayan maktabi (Xuayan szun), Buddha, Shakyamuni, "Xuayan szin" ("Avatamsaka sutra"), Fa-szan, Bodxixarma, Xuey-nen.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается история и философское учение школы китайского буддизма Хуаянь. Также описано влияние школы Хуаянь на развитие дальневосточной философской мысли.

Ключевые слова: китайский буддизм, школа Хуаянь (Хуаянь сюнь), Будда, Шакьямуни, «Хуаянь син» («Аватамсака сутра»), Фа-сзан, Бодхичарма, Хуэй-нэн.

ABSTRACT

This article discusses the history and philosophical teachings of the Huayan School of Chinese Buddhism. Also, the influence of the Huayan school on the development of Far Eastern philosophical thought is described.

Key words: Chinese Buddhism, Huayan School (Huayan szun), Buddha, Shakyamuni, "Huayan szin" ("Avatamsaka Sutra"), Fa-szan, Bodhicharma, Hui-nen.

KIRISH

Xuayan maktabi – xitoy buddaviyligining falsafiy yo'naltirilgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu holat uni boshqa maktablar tomonidan aybalanishiga sabab bo'lgan. Ular Xuayan maktabini o'z nazariy ta'limotlariga sodiqligi uchun buddaviylikning diniy amaliyotini mensimaslikda ayblangan.

Xuayan maktabi o'z nomini ta'limot asoslangan sutraning nomlanishidan olgan. "Xuayan szin" ("Avatamsaka sutra") – milodning boshlarida birlashtirilgan bir necha sutralarning jamlanmasidan iborat (Markaziy Osiyoda jamlangan bo'lishi

kerak). Xuayan maktabi uchun ularning ichida eng muhimi “Gandavioxa sutra” hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mashhur olimlar O.O. Rozenbergning “Труды по буддизму” hamda Xuan Chanxuaning “Xitoy Buddaviyligi maktablari ta’limotlarining mohiyati” asarlari metodologik manba sifatida foyladanildi. Mazkur maqolani tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning tarixiylik, mantiqiylik, analiz, sintez va obyektivlik usulidan foydalanildi. Mazkur tadqiqot jarayonida Xitoy buddaviyligi Xuayan maktabining rivojlanishi tarixi va falsafiy ta’limoti jihatlarini obyektiv ochib berildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xuayan falsafasining boshlang‘ich nuqtasi va doktrinal asosi – xudo Indraning qimmatbaho to‘ri timsoli hisoblanadi, bu jihat “Gandavyuxa sutrasi”da tavsiflangan. Ushbu to‘r qimmatbaho toshlardan iborat iplardan to‘qilgan bo‘lib, har bir toshda boshqa barcha toshlar aks etgan va o‘z navbatida o‘sha tosh boshqa toshlarda ham o‘z aksini topgan. Xuayan tarafdorlari bu timsolda “Dxarma dunyosi”, ya’ni yagona va bir butun universumni qiyofasini ko‘rishgan. Xuayan ta’limotini o‘z shogirdlariga tushuntirar ekan, Fa-szan o‘nta ko‘zguni Buddha haykali atrofida doira shaklida joylashtirib chiqqan, natijada Buddha haykali bu ko‘zgularda cheksiz darajada namoyon bo‘lgan (Bunday turdagi ekpozitsiyalarni Xitoydagi zamonaviy buddaviylik ibodatxonalarida ham ko‘rish mumkin). Yuqorida qayd qilingan misol Xuayan maktabining to‘rt asosiy qoidalaridan biri “barcha narsa bittada va bitta narsa barchada namoyon” – har bir unsurda butun dunyo va bu unsur – boshqa har bir unsurda namoyon bo‘lishi qoidasini isbotlaydi⁴⁶.

Yuqorida qayd qilingan qoidalar xuayan maktabi mutafakkirlari tomonidan rivojlantirilib, quyidagi ikki doktrina yordamida mukammal diniy-falsafiy tizimga aylantirildi: tamoyillar va fenomenlarning o‘zaro bir-biriga zid kelmasligi (lishi uay); ikkinchisi esa, fenomenlarning o‘zaro bir-biriga zid kelmasligi (shi-shi u ay). Bu doktrinalarni ko‘rib chiqishdan avval Xuayan maktabi mutafakkirlari tamoyil (li) va fenomen(shi) tushunchalari deganda nimani tushunishlarini aniqlab olish zarur.

Tamoyil (li) tushunchasining kelib chiqishi konfutsiychilikning miloddan avvalgi III asrda yashagan mutafakkiri Syun-szi va miloddan avvalgi III-IV asrda faoliyat ko‘rsatgan daos-konfutsiychilik maktablarining sinkretik falsafasi – syuan-syuegaga borib taqaladi. Lekin bu tushuncha Xuayangacha markaziy falsafiy kategoriya sifatida ahamiyatga ega bo‘lmagan. Keyinchalik XI-XII asrlarda faoliyat ko‘rsatgan Chen Xao, Chen I va Chju Si kabi neokonfutsiychi faylasuflar li

⁴⁶ Чебунин А. В. История проникновения и становления буддизма в Китае: [монография]. — Улан-Удэ: Изд.-полигр. комплекс ФГОУ ВПО ВСГАКИ, 2009. Стр-73.

kategoriyasini Xuayan maktabidan olib, o‘z ta’limotlarni ushbu kategoriya atrofida shakllantirdilar hamda o‘z tizimlarini “tamoyilshunoslik” (li syue) deb nomladilar⁴⁷.

Kundalik hayotda li so‘zi dastlab dalalarni chegaralash, keyinchalik esa qimmatbaho toshlarga ishlov berish, silliqlash, qirralash ma’nolarini anglatgan. Dastlabki vaqtlardan o‘q ushbu so‘zda tartibga solish, shakl berish, tuzilishini o‘zgartirish kabi ma’nolar aks etgan. Shundan kelib chiqib, keyinchalik li so‘zi tamoyil, qoida, me’yor, aqllilik, ma’no, sabab kabi ma’nolarni o‘zida ifodalagan. Falsafada esa ushbu so‘z aqlga tayangan tizim va shakl tashkil qiluvchi tamoyil ma’nosini ifodalaydi. Zamonaviy xitoy tilida aqlga muvofiqlik tushunchasi “xeli” so‘zi orqali ifodalanadi, buning tarjimasini – tamoyilga muvofiq keluvchi, “li”ga muvofiq keluvchi ma’nolarini anglatadi.

Shi so‘zi ikkita asosiy ma’noga ega: 1) ish va 2) fe’l sifatida xizmat qilmoq. Falsafiy matnlarda shi so‘zi dastlab u (narsa, mavjudot) so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan. Bu esa doimiy o‘zgarish jarayonida (i) bo‘lgan ishlarni narsalar sifatida qarashdan kelib chiqqan. Bundan kelib chiqadigan bo‘lsa, li qandaydir abadiy va o‘zgarmas tamoyil g‘oyasini o‘zida ifodalasa, shi uning muvaqqat, joriy, o‘zgaruvchan qiyofasi hisoblanadi. Ushbu yuqorida ko‘rib chiqilgan tushunchalar Xuayan buddaviylik falsafasining asosiy aqidalari bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi.

Xuayan falsafiy tizimida yuqorida ko‘rib chiqilgan ikki tushuncha buddaviylik falsafiy tizimga kiritilgan. Mashhur rossiyalik buddaviyshunos O.O. Rozenbergning fikricha, li tamoyili haqiqatdan ham mavjud bo‘lgan real voqelikni o‘zida ifodalaydi. “Narsa-hodisalar” (shi) – empirik voqelikning unsurlari bo‘lib, tamoyilning namoyon bo‘lishi, dxarmaning ularning ifodasida aks etishi hisoblanadi. Nirvana va sansaraning fundamental aynanligi haqidagi Maxayana yo‘nalishining aqidalaridan kelib chiqqan holda, Xuayan maktabi faylasuflari tamoyil va narsalar(fenomen)ni nafaqat uzviy bog‘liq jarayon hisoblashadi, balki fenomen (hodisa)ning mohiyatan ibtidosi – bu tamoyilning namoyon bo‘lishi, tamoyilning o‘z borlig‘idan chiqib, sababiy shartlangan omillar dunyosiga o‘tishini bildiradi. Shuning uchun hodisalar tamoyildan tabiatan mustaqil emaslar, agar tamoyil narsalarda aks etsa, o‘z navbatida narsalar tamoyil tabiatiga ega bo‘ladilar⁴⁸.

Li-shi u ay maxayananing umumiy qoidalariga to‘liq muvofiq kelsa, shi-shi uay Xuayan buddaviylikning hosilasi hisoblanadi.

Fenomenlar tamoyil tabiatiga ega ekan, o‘zlarida uning atributlarini namoyon qiladilar, xususan, cheksizlik atributiga ham ega bo‘ladilar. Kelib chiqadiki, har bir fenomen, har bir unsur, har bir dxarma o‘ztabiatga ko‘ra cheksiz va

⁴⁷ Ch'en K.K.S. Buddhism in China. A Historical Survey. Princ., 1964; – P.98.

⁴⁸ Розенберг О.О. Труды по буддизму. М., 1991. – С.78.

umumlashtiruvchi xususiyatga egadir: “Har bir gul o‘zida Buyuk Aravaning barcha sutralari donishgmandligini aks ettiradi”.

Butun empirik dunyo – o‘zaro tarkiblariga kiruvchi fenomenlar, cheksizlarning bir butuni, tizimi hisoblanadi (Indra ma‘budining to‘ri obrazi). Gang daryosining bir qum zarrasi tarkibida cheksiz Gang daryolari bo‘lgan cheksiz dunyolar mavjud, bir soch tolasida butun bir oltin arslon mavjud bo‘ladi (Fa-szanning imperatrisaga tushuntirgan ta‘limotidan olingan). Zamonaviy fandan iqtisbos oladigan bo‘lsak, gologrammada har bir bo‘lak o‘zida butunning xususiyatlarini aks ettiradi; golografiya tamoyili yangi ilmiy paradigmaning shakllanish jarayonida muhim o‘rin tutmoqda va ilmiy bilish, fan metodologiyasi soahalarining aksariyat mutaxassislari unga qiziqish bildirmoqdalar. Dunyo real voqelikda – tamoyilning yagona bir butun tizimi bo‘lib, narsalarda aks etadi, narsalar esa o‘zida qolganlarini aks ettiradi. Bu dunyo (dxarma-xashu fa sze) – Budda Vayrochana timsolida mujassamlashgan Buddaning tanasi bo‘lib, Yagona Aqlni tashkil qiladi va u mavjudotlarning tanlanganlarining aql-shuurida namoyon bo‘ladi⁴⁹.

Xuayan maktabi o‘z ta‘limotini eng mukammal va to‘liq Buddaviylik ta‘limoti deb biladi hamda o‘z ta‘limotini Yagona Arava deb nomlaydi. Xuayan ta‘limotining boshqa buddaviylik maktablaridan ustunligi shunchaki uning izdoshlari tomonidan e‘lon qilinmaydi, balki ta‘limotlarning tasniflashtirish (pan szyao) bo‘yicha an’anaviy doksografik va tarixiy-falsafiy matnlar asosida isbotlanadi.

Bunday birinchi matn (“Besh ta‘limot haqidagshi ta‘limot”, “U szyao chjan”) Fa-szan tomonidan yozilgan. U o‘z ta‘limotida xalq buddaviyligi (karma doktrinasi), Xinayana, Maxayananing ikki maktabi – yogachara va madxyamaka, shuningdek, Xuayan ta‘limotlarini tahlil qilib chiqdi. Fa-szan ushbu ta‘limotlarning haqiqiyliigi va to‘liqligini ularda “men” (vo: bu yerda – ong, sub’ekt, birlik) va dxarma (fa: bu yerda – narsalar, ob’ektlar, ko‘plik) o‘rtasidagi o‘zaro munosabat muammosining qanday hal qilinishiga qarab belgiladi. Natijada Fa-szan quyidagi xulosaga keladi:

Xalq buddaviyligi (keyinchalik “insonlar va xudolar” ta‘limoti deb nomlangan, ushbu ta‘limot ruhning ozod bo‘lishini emas, balki uni inson yoki xudo qiyofasida tug‘ilishini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi): “men” ham, dxarma ham mavjudligini ilgari suradi. Xinayana esa: “men” yo‘q, dxarma mavjudligini ilgari suradi. Maxayana ta‘limotida esa: 1) Yogachara: “men” mavjud, dxarma yo‘qligini, 2) madxyamaka esa: “men” ham, dxarma ham mavjud emas, balki ular orasidagi munosabat mavjudligini ilgari suradi. Xuayan (Ekayan) esa: “men” ham mavjud, dxarma ham mavjud, lekin ular orasida ziddiyat yo‘q, ular orasidagi muxolifat olib tashlangan.

⁴⁹ Розенберг О.О. Труды по буддизму. М., 1991. – С.86.

Bu sxemada ikki xil holat muhim. Birinchidan, uning dialektik aloqadorlikda ekanligi. Dastlab ikki tezis ham tan olinadi, keyin esa ulardan biri tan olinadi, so'ng ular har ikkisi ham inkor qilinib, ular orasidagi munosabatning realligi tasdiqlanadi va nihoyat ikki tamoyil ham tasdiqlanib, ular orasidagi munosabat (ularning muxolifati, yoki ularning o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi) inkor qilinadi. Ikkinchidan, Buddaviylik psixologiyasi ("men", dxarma) tushunchalari bu yerda mumtoz abxidxarma ta'limotlaridan ancha uzoq mohiyatda, yogachar ta'limotiga yaqin mohiyatda istifoda qilinadi. Ma'lumki, yogacharada "men" tushunchasi ostida empirik ob'ekt bilan bog'liq bo'lgan empirik sub'ekt sifatida namoyon bo'ladi⁵⁰.

Xuayan maktabining Fa-szan tomonidan ilgari surilgan eng oliy nuqtayi nazari – Dxarma olami konsepsiyasi hisoblanadi. Dxarma olamida sub'ekt (chju – "xo'jayin" yoki shi - bu) ham, ob'ekt (ke – "mehmon" yoki bi – u) ham, birlik ham, ko'plik ham birgalikda mavjud bo'lib, ular orasida qarama-qarshilik yoki o'zaro istisno qilish mavjud emas, ular o'zlari borligicha mavjuddirlar. Fa-szanning tasniflashini Xuayan maktabining beshinchi rahbari bo'lgan Szun-mi (780-841) to'ldirgan va rivojlantirgan. Szun-mi Chan maktabining Xotsze an'alarini saqlovchi ham hisoblanadi. U yuqorida qayd qilingan ta'limotlar qatorida konfutsiychilik va daosizmga ham ta'rif bergan va ularni eng quyi va tashqi ta'limot(vaydao) sifatida baholagan.

XULOSA

Xuayan maktabi Xitoy buddaviyligining mustaqil yo'nalishi sifatida IX asrning ikkinchi yarmida tanazzulga yuz tutadi. Chan maktabi Xuayan maktabining falsafiy ta'limotini Chan maktabi o'zining mushohada amaliyotining nazariy asosi sifatida Xuayan maktabining falsafiy ta'limotiga tayangan. Szun-mi Chan maktabining mushohada amaliyotiga asos solgan. Xuayan maktabining ta'limoti Chan maktabi ta'limoti doirasida hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan.

Xuayan maktabi Koreyada (Xvaom) va Yaponiyada (Kegon) cheklangan tarzda tarqalgan. Bugungi kunda Xitoy va Yaponiyada bittadan xuayan ibodatxonasi mavjud bo'lib, xuayan falsafasini Chan (Dzen) maktablarining ko'p sonli ibodatxonalarida izchil o'rganish davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Чебунин А. В. История проникновения и становления буддизма в Китае: [монография]. — Улан-Удэ: Изд.-полигр. комплекс ФГОУ ВПО ВСГАКИ, 2009. Стр-73.
2. Ch'en K.K.S. Buddhism in China. A Historical Survey. Princ., 1964; – P.98.

⁵⁰ Розенберг О.О. Труды по буддизму. М., 1991.– С.89.

3. Розенберг О.О. Труды по буддизму. М., 1991. – С.78.
4. Huai-Chin, Nan (tr. Thomas Cleary); The Story of Chinese Zen. Charles E. Tuttle Company, 1995. P-34/
5. McRae, John R. Seeing through Zen: Encounter, Transformation, and Genealogy in Chinese Zen Buddhism. — Berkeley: [University of California Press](http://www.berkeleyca.edu/ucpress/), 2004. P-69.
6. 换产花。佛小个迅带 Xuan Chanxua. Fotszyao geszun da i (Xitoy Buddaviyligi maktablari ta'limotlarining mohiyati). Taybey, 1973;142-bet.
7. Кацуки С. Дзэн-Буддизм: Основы Дзэн-Буддизма. Практика Дзэн. — Бишкек: МП «Одиссей», 1993.Стр

ТУРКИСТОНЛИК АЁЛЛАРНИНГ СИЁСИЙ МАҚОМИ

М. М. Инагамова,

юримдик фанлар номзоди, доцент (ТДТрУ)

Н. Ю. Жўрабоев,

тарих фанлари номзоди, доцент (ТДТрУ)

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Шарқ аёлларнинг сиёсат сахнасидаги ўзига хос ўрни, давлат бошқарувидаги иштироки, айрим сиёсий масалаларни ҳал этишидаги зукколиги, подшоҳларга яқин маслаҳатчи, шу билан бирга, садоқатли ёр, оқила, олима ва ижодкор бўлганликлари мавжуд тарихий манбалар асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: тарих, сиёсат, Туркистон, “Бухоро тарихи”, Ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Шамсиддин Камолиддин, Амир Темур, Бибиҳоним, Гавҳаршодбегим, Хонзодабегим, Гулбаданбегим, Нуржаҳонбегим, Аржумандбону, Жаҳонробегим, Мохчучукбегим, Қутлуғ Туркон Оғобегим, Султон Бахтбегим, Робия Султонбегим, Зебунисобегим, Нодирабегим, Қурбонжон додхоҳ.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подчеркивается место восточных женщин в политической жизни страны, их участие в государственном управлении, умение находить правильные решения политических вопросов, что позволяло быть им советниками правителей и в то же время быть лояльными, интеллигентными, учеными что подтверждают многочисленные исторические источники.

Ключевые слова: история, политика, Туркестан, «История Бухара», Ибн Арабшах, Низамиддин Шами, Шамсиддин Камолиддин, Амир Темур, Бибиханум, Гавхаршадбегим, Ханзадабегим, Гулбаданбегим, Нурджаханбегим, Арджуманбану, Мохчучукбегим, Туркан Оғабегим, Султан Бахтбегим, Рабия Султанбегим, Зебунисабегим, Надирабегим, Курбанджон додхоҳ.

КИРИШ

Кўхна мозийдан хабар берувчи тарих саҳифаларини варақлар эканмиз, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида эркаклар билан бир қаторда буюк жасорат соҳибаларининг номлари ҳам тараннум этиб келинганини гувоҳи бўламиз. Маълумки, аёллар орасидан шавкатли ҳукмдорлар, оқила маслаҳатгўйлар, етук донишмандлар, забардаст олималар, зукко ижодкорлар

етишиб чиққан. Хусусан, массагетлар ҳукмдори Тўмарис, қадимий Пальмиранинг ҳукмрони Зиновия, испан қироличаси Изабелла, арман маликаси Тамаралар ўз даврининг етук сиёсатдон ҳукмдорлари бўлганлар. Гарчи бундай ҳукмдор, олима, шоира ва донишманд аёллар Фарбда бармоқ билан саналса-да, Шарқ мамлакатларида уларни кўплаб учратиш мумкин.

Ўрта асрлар Марказий Осиё давлатчилиқ саҳифаларида аёлларнинг сиёсатдаги ўрнига доир дастлабки маълумотлар тарихчи Абу Бакр Муҳаммад Жаъфар ан-Наршахийнинг “Бухоро тарихи” номли асарида учрайди. Хусусан, асарнинг 3-қисмида Бухорога подшоҳ бўлган хотун ҳақида гап боради. Муаллифнинг ёзишича, бу хотун Бидун Бухорхудод ўлдирилганидан кейин (680 й.) Бухоро тахтига ўтириб, 680-695 йилларда ҳукмронлик қилган. Ана шу подшоҳ аёлнинг юргизган сиёсий ҳаёт тарзини таърифлар экан, Наршахий куйидагиларни қайд этади: “Унинг даврида араблар Бухорога кела бошладилар; ҳар гал келганларида хотин улар билан сулҳ тузар ва мол берар эди. Айтишларича, унинг даврида ундан кўра донороқ биронта ҳам киши бўлмаган; у донолик билан ҳукмронлик қилар ва халқ унга итоатда эди. Унинг одати шундай эдики, у ҳар куни отга миниб, Бухоро ҳисори дарвозасидан ташқари чиқар ва «Алаффурушлар дарвозаси» деб аталган Регистон дарвозасига келиб тахтга ўтирар, унинг олдида эса ғуломлар, хожасаролар, яъни бичилган қуллар ва улуғ кишилар турар эдилар. У қишлоқ аҳолиси учун шундай қоида ўрнатган эдики, ҳар куни деҳқонлар ва маликзодалардан икки юз нафар йигит заррин камар боғлаб, қиличларини осиб хизматга ҳозир бўлиб, узоқроқда туришар, хотин ташқарига чиққач, ҳаммалари уни олқишлашар ва икки сафга тизилишар эди; хотин эса подшоҳлик ишлари билан машғул бўлар, яхшиликка даъват қилиб, ёмонликдан қайтарар, истаган кишисига сарпо кийгизиб, истаган кишисига жазо берар эди”. [1]

Тарихчи-шарқшунос олим Шамсиддин Камолиддин томонидан келтирилган ушбу маълумотлар мазкур даврга оид тасаввурларимизни янада кенгайтиради. Унинг ёзишича: “VI-VII асрларда Туркистоннинг Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона, Панжикент, Сағаниён ва бошқа вилоятларида зарб этилган мис тангаларда подшоҳнинг сурати билан бирга маликанинг сурати акс эттирилган. Шуниси диққатга сазоворки, бу типдаги, яъни подшоҳлар ва маликалар сурати туширилган тангалар VI-VII асрларда фақат Туркистон ва Византияда муомалада бўлган. Бу эса Византия империясида маликаларнинг тутган ўрни қандай юқори бўлса, Туркистонда ҳам худди шундай бўлганлигидан гувоҳлик беради”. [2]

Айниқса, Темур ва темурийлар даврида яшаб, у ёки бу тарзда сиёсий фаолият юритган аёллар тўғрисидаги маълумотлар эса ғоят диққатга сазовордир. Амир Темурнинг рафикаси – Сароймулкхоним (1341-1408, Бибихоним), Ҳиротда Шохрух Мирзонинг (1377-1447) рафикаси – Гавҳаршодбегим (1379-1457), Умар Шайх Мирзонинг (1456-1404) тўнғич қизи – Хонзодабегим (1477-1544), Заҳриддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг (1483-1530) қизи Гулбаданбегим (1523-1603), Жаҳонгир Шохнинг (1569-1627) хотини – Нуржаҳонбегим (1577-1645), Шох Жаҳоннинг қизи – Жаҳон Оробегим (1614-1681) ва бошқалар шулар жумласидандир. Шу ўринда мазкур аёллар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтсак, бу фойдадан ҳоли бўлмаса керак.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Амир Темурнинг суюкли хотини *Сароймулкхоним* номи тилга олинганда кўз ўнгимизда, давлат ва жамият ишларида арбоблик даражасида юксалган, ҳар қандай эркак сиёсатчи ҳавас қилса арзигудек доно ва тадбиркор аёл намоён бўлади. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришларида Сарой Мулкхоним кўпинча бирга юрган. Тарихий манбаларнинг яқдиллик билан берган маълумотларига кўра, ўта зийрак, тадбиркор Сароймулкхоним салтанатни бошқаришда вужудга келган айрим муаммоларни ҳал қилишда ўзининг оқилона маслаҳатлари билан фаол қатнашган. Амир Темур Сарой- мулкхонимга ошқора бўйсунмаса-да, бироқ унинг оқилона маслаҳатларига ўзида қандайдир эҳтиёж сезиб турган.

1404 йили Самарқандда бўлиб ўтган тадбирлардан бирида Сарой Мулкхонимни кузатиш имкониятига эга бўлган испаниялик элчи Руи Гонсалес де Клавихо уни шундай таърифлайди: “Сароймулкхонимни тахминан уч юз нафар аёл кузатиб келарди. Сароймулкхоним Амир Темур ҳузурига кириб келади ва ҳукмдор ёнидан бир оз пастроқдаги тахтдан жой олади”. [3] Демак, Сароймулкхоним Амир Темур ҳарамининг бош бекаси, саройдаги катта нуфузга эга шахс бўлган. У ҳақида сўз кетганда, оммабоп адабиётда унинг меъморчилик, ободончилик соҳасидаги фаолиятига урғу бериш одат тусига кирган. Ҳақиқатдан ҳам Амир Темур давлатимизни бошқарган давр нафақат бизнинг халқимиз, балки Шарқ мамлакатлари тарихида ҳам кўплаб бунёдкорлик, ободончилик ишлари амалга оширилгани билан ажралиб туради.

Мазкур жараёнда Сароймулкхонимнинг ҳам ҳиссаси бўлган. Чунончи, Самарқандда унинг саъй-ҳаракатлари билан олий даражадаги бино – мадраси қурилган. [4] Сароймулкхонимнинг мавқеи унинг фақатгина Амир Темурнинг хотини, давлатнинг бош малакаси бўлганлиги билангина белгиланмаган. Эрининг ўлиmidан сўнг юзага келган мураккаб вазиятда қандай иш тутиш

борасида амир Шайх Нуриддин ва бошқа амирлар кенгаш қилганлари маълум. Хориж давлатлар вакиллари билан ҳам бемалол мулоқатда бўла олиш қобилятини ва ҳуқуқини ўз мисолида синаб кўрган испаниялик элчи Клавихо ёзишича, унинг май ичмаслигини эшитган Сароймулкхоним элчини ҳузурига чақириб, узоқ вақт ушбу масалада у билан баҳс юритган экан. [5] Демак, Амир Темур давлатида бу каби ҳуқуқ манбаларининг мавжудлиги, уларнинг ҳаракати, бажарилиши ва риоя қилиниши устидан қаттиқ назоратнинг бўлиши, шубҳасиз, қонунчиликни мустаҳкамлашга хизмат қилган. Шу ўринда мазукр аёллар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтсак, бу фойдадан ҳоли бўлмаса керак,

Гавҳаршодбегим Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шохруҳ Мирзонинг суюкли катта хотини бўлиб, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Гавҳаршодбегим юксак дид-фаросатли, оқила, тадбиркор, суҳандон, бир сўзли – қатъиятли, ҳусн бобида ҳам беназир аёл бўлган. Табиатан диндор Шохруҳ Мирзо кўп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларди. Салтанат, девон ишларини ўқтам ва тадбиркор хотини Гавҳаршодбегим бошқарарди. Бу зийрак аёл қайнотаси Амир Темур вафотидан сўнг, секин-аста салтанат ишларини ўз қўлига олди. Зотан, Шохруҳ Мирзонинг ўзи ҳам хотини Гавҳаршодбегимнинг донолигига тан берар, салтанатни бошқаришда оқилона ва тадбирли маслаҳатларига эҳтиёж сезиб турарди. Шу боис, салтанатга доир кўпгина ишлар маликанинг назар-эътиборига ҳавола қилинган. Вилоятларга ҳоким тайинлаш, қўшинга саркарда белгилаш, ҳатто кимга қандай инъом ва кимга қандай жазо бериш масалалари ҳам маликанинг инон-ихтиёрида бўлган.

Хусусан, 1440 йил 6 майда машҳур Ҳирот тарихчиси (кейинчалик сарой тарихчиси) Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад Ҳавофий (1375–1442) малика Гавҳаршодбегимнинг ғазабига учраб, икки мартаба қисқа муддатли қамоққа ҳукм қилинади. [6] Табиатан ватанпарвар, билимдон ва зукко Гавҳаршодбегим мамлакат равнақи йўлида тинмай ғамхўрлик қилади. Унинг дастурида маданий ва маърифий ҳаёт биринчи ўринда бўлиб, Ҳиротдаги жуда кўп қурилиш ишларига раҳномолик қилди. Хусусан, Ҳиротда иккита катта мадраса «Дорушшифо» номли касалхона, «Дорулҳадис» номли хонақоҳ, кутубхона ва мақбара қурдирган. Айни вақтда, хусусий мулкдор, давлатманд кишиларга хайрия тариқасида қурилишлар бунёд этилишига ижозат берилган ва рағбатлантириб турилган.

Хонзодабегим Умар Шайх Мирзонинг (1456–1494) қизи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг опаси. У 1478 йилда Андижонда туғилган. Унинг онаси – Қутлуғ Нигор хоним Тошкент хони Юнусхоннинг қизи эди. Тарихий манбаларнинг шоҳидлик беришича, Хонзодабегим дид-фаросатли, ўткир

зеҳнли ва ақл-заковат соҳибаси бўлган. Хонзода бегим Бобур Мирзо ва унинг ўғли Ҳумоюншоҳ саройида маслаҳатчи вазифасини бажарган.

Гулбаданбегим Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг Дилдор бегим исмли хотинидан туғилган учинчи қизи бўлиб, ўз замонасининг оқила, донишманд аёлларидан бўлган.

У жияни Жалолиддин Акбар подшоҳнинг «Фирдавс макон ва жаннат ошён Ҳазрат ҳақидаги воқеалардан нимаики билсангиз, ёзингиз», — деган ишорасига мувофиқ, «Ҳумоюннома» номли ажойиб ва муҳим тарихий асарини ёзишга киришади. «Ҳумоюннома» Бобур подшоҳ билан Ҳумоюн подшоҳнинг ҳаёт тарзи ва саргузаштларининг мухтасар тарихи бўлиб, мантиқан «Бобурнома»нинг давомидир. Бу асарнинг муҳимлиги яна шундаки, «Бобурнома» асаридаги айрим воқеаларнинг келиб чиқиш сабаблари мукамал очиб берилади. [7] *Гулбаданбегим* ўз асарида сарой аҳлининг ҳаёт тарзи, шунингдек, тарихий асарларда учрамайдиган Бобур подшоҳ хонадонининг нозик хусусиятлари, оилавий шароитлари, тўй ва аза билан боғлиқ удумлар, уй-рўзгор асбоблари, кийим-кечак турлари каби жиҳозлар ҳақида муфассал ҳикоя қилади. Аммо, афсуски, асарнинг охириги қисми ўша замоннинг суронли йилларида йўқолиб кетган.

Нуржаҳонбегим Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Бобурий шахзодалардан учинчиси – Жаҳонгиршоҳ (Салим, 1569 – 1627)нинг иккинчи хотинидир. Тарихий манбаларнинг берган маълумотига кўра, *Нуржаҳон- бегимнинг* ҳақиқий исми *Меҳринисо* бўлиб, асли келиб чиқиши Эрондан бўлган. *Меҳринисо* ўз гўзаллиги, зийраклиги, фаросатли ва тадбиркорлиги туфайли фақат Жаҳонгиршоҳни эмас, балки сарой аҳлини ҳам ўзига ром қилади. Эндиликда уни *Меҳринисо* эмас, *Нурмахал* (Саройнинг нури) деб, кейинчалик эса жаҳоннинг нури, яъни *Нуржаҳон* деб атайдилар. *Нуржаҳон- бегим* Жаҳонгиршоҳ салтанатида доно маслаҳатчи, нозиктаъб шоира, бир неча хил хуш таъм, лазиз таомлару хона безакларини яратади. Манбаларда қайд этилишича, *Нуржаҳонбегим* кейинроқ давлат ишларини Жаҳонгиршоҳ номидан бошқарган. Подшоҳ фармонларига унинг ҳам имзоси қўйилган, тангаларда ҳам *Нуржаҳон* номи зикр қилинган. Етим қизларнинг тўйини ўтказиб берган. Отаси Мирзо Ғиёснинг бош вазир, акаси Осифхоннинг саройдаги йирик мансабни эгаллашига ёрдам кўрсатган. Жаҳонгиршоҳ вафотидан сўнг тахтни куёви Шаҳриёрга олиб беришга ҳаракат қилган. Шоҳжаҳон тахтни эгаллаганидан сўнг, Лоҳурда Жаҳонгиршоҳ мақбарасини ва Аграда отасига атаб Ётимодуд-Давла мақбараларини қурдирган. [8]

Тарихий манбаларнинг берган хабарига кўра, Жаҳонгиршоҳ суюкли хотини Нуржаҳонбегим шарафига «Нури Жаҳон» деб аталган ўн икки граммли олтин танга зарб эттирган.

Аржумандбону тахминан 1594 йилда Машҳадда туғилган. У асли эронлик бўлиб, бобоси ва ота-онаси камбағаллик юзасидан Ҳиндистонга кўчиб келиб, Акбаршоҳ мулозиматиغا хизматга киради. 1611 йилда Аржумандбонунинг аммаси Нуржаҳон (Меҳринисо) Жаҳонгиршоҳга турмушга чиққач, Аржумандбонунинг бобоси Ётимод-уд Давлат бош вазирлик мансабига, отаси Ётиқодхон (Осафхон) эса сарой бошқарувчиси лавозимиغا кўтарилади. 1613 йили 19 ёшли Аржумандбону 21 ёшли шахзода Хуррамга (Шоҳ Жаҳон) турмушга чиқади. Ўткир ақл- идрок ва дид-фаросат соҳибаси бўлган Аржумандбону тез кунда тадбиркорлиги, нозик табиати, иффати ва тенгсиз ҳусн-латофати билан сарой аъёнлари ўртасида катта эътибор қозонади. Хусусан, Жаҳонгиршоҳ Аржумандбонуни ниҳоятда эъзозлаган, чунки Жаҳонгиршоҳ билан шахзода Хуррам ораларида вужудга келган айрим келишмовчиликларни Аржумандбону ҳал қилишга киришар ва бу ишнинг уддасидан чиқарди. Табиийки, бундай эзгу хизматлари эвазига ҳар икки томоннинг илтифотиغا сазовор бўлади. Шунинг учун бўлса керак, кўп ўтмай саройда Аржумандбону – Мумтоз Маҳал бегим (Саройнинг кўрки) дея атала бошланди. Аржумандбонуга берилган ушбу ном унга шон-шуҳрат келтириб жаҳонга машҳур қилди ва номи тарих саҳифаларига кўчди.

1628 йил февралда эри Шоҳ Жаҳон тахтга ўтиргач, ёш малика Мумтоз Маҳалбегим салтанат ишларида унга ёрдамлашиб, режалик маслаҳатлари билан ҳукмдорни тўғри йўлга бошлади. Саройда у маслаҳатчи ва муҳрдорлик лавозимида эди. Мумтоз Маҳалбегим яхши кунларда ҳам, оғир дамларда ҳам, ҳарбий сафарларда ҳам эрига вафодор ёр, содиқ ҳамроҳ ва жафокаш ҳамдард бўлди. У қисқа умри давомида 14 нафар фарзанд кўрди. Мумтоз Маҳалбегим ўлим олдидан ўз болалари билан видолашаркан, Шоҳ Жаҳоннинг аҳволидан хабардор бўлиб, унга ғамхўрлик қилиб туришни ўзининг катта қизи – Жаҳон Оробегим зиммасига юклайди. Шоҳ Жаҳон севикли рафиқаси Мумтоз Маҳалбегимнинг васиятларига тўла амал қилади Зотан, у кейинги 36 йиллик умри давомида уйланмай ўтади. Мунис ва вафодор рафиқасининг номини абадийлаштириш мақсадида, унга атаб ялтироқ оқ мраммардан ҳашаматли мақбара қурдиради.

Агра шаҳридаги улкан мақбаранинг қурилишига йигирма минг мутахассис уста ва ишчилар жалб қилиниб, 18 йилда қуриб битказилди. Бу улуғвор обида — «севги ва вафо» қасрининг қурилишига 40 миллион рупия

маблағ сарфланган. Мақбара қуриб битказилгач, мархума Мумтоз Маҳал-бегимнинг хокини кўчириб келтириб дафн этишди. Ушбу улуғвор ҳашаматли мақбарани Мумтоз Маҳалбегим бошига кийдирилган тож рамзида «Тож Маҳал» деб атадилар. [9]

Жаҳон Оробегим (1614 й.) Шоҳ Жаҳоннинг катта қизи. Шоҳ Жаҳоннинг тахтга ўтириш маросимида Жаҳон Оробегим учун отаси унга 40 минг дона ёқут жавоҳир инъом этиб, яна йилига 600 минг рупия миқдорида нафақа белгилаган. Жаҳон Оробегимнинг жисми исмига монанд бўлиб, хусн-латофатда, ақл-идрокда ва илму одобли ва гўзал ғазаллар битарди. Шоҳ Жаҳон бу қизига алоҳида меҳр ила қарарди. У Мумтозбегимдан қолган барча бойлик ва мулкларни шу қизига топширади. Оқила Жаҳон Оробегим оилада ака-укалар ўртасидаги келишмовчилик, ҳатто отаси билан укаси Аврангзеб ораларида келиб чиқадиган можароларни усталик билан бартараф қилишга моҳир эди. Унинг саройда обрў-эътибори орта бориб, аста-секин онаси Мумтоз Маҳалбегимнинг мавқеини эгаллай бошлади. Зотан, Жаҳон Оробегим салтанат ишларини бошқариш, ички ва ташқи сиёсат, дипломатия масалаларида отасига фойдали маслаҳатлари билан ёрдамлашар эди. Унда бобокалони Бобуршоҳга ўхшаш меъморчилик ва ободончилик ишларига қизиқиш ва ҳавас катта эди. Бинобарин, Аграда қурилган жомеъ масжидининг тархи (лойиҳа) Жаҳон Оробегимнинг қаламига мансубдир. У Деҳли, Сураат, Амбола, Беҳал ва Панипат шаҳарларида карвонсаройлар қурдирди, Лоҳурда эса оромбахш катта боғ бунёд эттирди.

Жаҳон Оробегим мамлакатдаги ғариб-ғурабо ва фақирларга моддий ёрдам уюштириб, камбағаллар учун уй-жойлар қурдирди. Шунингдек, Кашмирда «Пари Маҳал» (Парилар саройи) номли ажойиб боғ барпо қилди, Шаҳдхонободда Алимарлонхон ариғини қаздириб, нақшкор ҳовуз қурдирди. Жаҳон Оробегим «Рисолайи соҳибия» (Дўстлик ҳақида рисола) асарининг муаллифидир⁵¹. Жаҳон Оробегим гарчи шоҳ қизи бўлса-да, табиатан камтар ва олий ҳимматлилиги туфайли бойлик ҳамда шон-шуҳратларга қизиқмаган.

Келтирилган маълумотларга асосланиб, Темурий маликаларнинг давлат бошқарув ишларида маслаҳатчи, сиёсат, адабиёт ва ижтимоий соҳаларда эркин фаолият юритиб, тўғри қарорлар қабул қилганликлари ҳақида хулоса қилиш мумкин.

Мазкур даврда нафарқат Амир Темур давлатидаги аёллар, балки, мамлакатнинг бошқа аёллари барча соҳаларда фаол бўлишган. Жумладан, Амир Темур сипоҳдрни яроғ-аслаҳалар, маош ва бошқа зарур нарсала билан

таъминлага алоҳида эътибор берди. Жангчиларнинг хизматларини кадрлади ва ўзини кўрсатганларга «Баҳодур» унвонин таъсис этди. Ҳатто, ҳарбий хизматга бир неча минг аёлларни ҳам жалб қилиб, уларга уруш техникасидан сабоқлар берди. Бу ҳақда жонли гувоҳ бўлган Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: «Темур лашкарлари орасида аёллар ҳам бўлиб, улар душман билан бўлган тўқнашувларда матонат кўрсатар эдилар. Найза санчишда, қилич ўйнатишда ва камондан мўлжалга олишда моҳир эркаклардан кўра устароқ эдилар». Кўриниб турибдики, Ватанга содиқлик ва жанговарлик ғоялари аёлларда ҳам юксак даражада бўлган.

Моҳчучукбегим. У Бобурнинг ўғилларидан бири Комрон Мирзонинг рафиқаси бўлган. Комрон мирзо маликаси Моҳчучукбегимни севиб, хурмат қилиб, вафо кўрсатиб, ғоят эъзозлаган. Малика ҳам отанинг уйидаги роҳату фароғат, тинч-тотув ҳаётни тарк этиб, отасининг буйруғи ва илтимосларига бўйсунмай, кўзи ожиз ва шоҳликдан тушган эрига эргашиб, сўнгги дамгача унинг ҳамдами бўлган.

Моҳчучукбегим эри Комрон мирзодан шунчалик меҳр-садоқат, вафо-садоқат, айниқса, севгини кўрган эканки, эрга содиқликни ота-онанинг меҳридан устун қўйиб, йўл азоби ва бундан кейинги оддий фақирона ҳаётни, шоҳона яшашдан афзал билган. Умрининг сўнгигача Комрон мирзонинг ёнида қолган. Ҳамда турмуш ўртоғининг вафотидан сўнг фироқига чидай олмай вафот этган. Буларнинг барчаси Комрон Мирзо севгисининг улуғворлиги ҳамда бунга жавобан Моҳчучукбегимнинг садоқати рамзи бўлганлиги шубҳасиздир. «Тарихи Синд» деган асарда булар ҳақида янада қимматли маълумотлар учрайди. [10]

Қутлуғ Туркон оғо (1331-1383). Амир Темурнинг опаси. Амир Довудбек дуғлатнинг хотини. Маълумки, соҳибқирон 1360 йиларнинг бошларида ғанимлари таъқиби туфайли Самарқандга келиб, Қутлуғ Туркон Оғо уйида 48 кун турган. 1375 йил Соҳибқирон Ўзганда Дилшод оғога уйланган чоғда Қутлуғ Туркон Оғо нўёнлар ва амирлар билан тўйга етиб келган. Низомиддин Шомийнинг ёзишича, 1383 йил Дилшод оғо вафотидан бир неча кун ўтгач, «ўзининг хайрли ишлари, инъому эҳсони билан замонаси хотинларидан ўзган, ўз холис молларидан мадрасалар, хонақоҳлар қурдирган, ҳар нав эзгуликлари билан жаҳон халқига фойда етказган улуғ хотун — Амир Соҳибқироннинг опаси Қутлуғ Туркон оғо вафот этган. Бундан соҳибқирон бундан қаттиқ изтиробга тушган. Бир неча муддат мамлакат ва давлат ишлари билан шуғулланмай қўйган. [11]

Қутлуғ Туркон Оғо ниҳоятда доно ва заковатли аёл бўлган. Амир Темур барпо этган кўп бинолар унинг маслаҳати билан ишланган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича эса, Қутлуғ Туркон оғо юксак эътибор билан Қусам ибн Аббоснинг мазорига яқин жойга дафн қилинган..

Султон Бахтбегим. Амир Темурнинг қизи. У соҳибқироннинг суюкли хотини Улжой Туркон Оғодан туғилган. Улжой Туркон Оғо Чигатой хонларидан Амир Қазағоннинг набираси, Балх амири Амир Хусайннинг сингилиси бўлган. “Зафар йўли” китобида бу ҳақда шундай дейилади: “Бир куни мен улусдагиларнинг маслаҳати билан Амир Қазағоннинг мажлисига бордим, чунки отам қариб, улус билан муомала қилишга ожиз эди. Унинг ўрнига Амир Қазағон билан суҳбат қилдим, сўзларим таъбига мос тушди ва мен билан узоқ гаплашди, сўнг, тўсатдан менгаўз набирасини никоҳлаб берди”. Тарихда Амир Темур Қозоғон вафот этганида (1357-58) унинг жанозасига боргани ва ўшанда Туркон Оғони кўриб, унга кўнгил кўйгани ҳақида маълумотлар ҳам учрайди.

Амир Темур ва Амир Хусайн мўғулларга қарши биргалашиб курашган йилларда Улжой Туркон Оғо ҳаминша эри билан бирга бўлаган ва машаққатли оғир кунларни бошдан ўтказган. Амир Хусайн феълидаги худбинлик, давлатга, бойликка ўчлик қутқуси баланд келганида ўзининг қимматбаҳо зебзийнатларини унга инъом қилиб юборади. Хуллас, онасидаги мардлик эркакларга хос шижоат соҳиб бўлган Султон Бахтбегимда бўй кўрсатган. У отасига хиёнат қилган эри Муҳаммад Мирак вафотидан кейин (у Шохрух Мирзо томонидан 1388 йили қатл этирилган), Амир Довудбек Дўғлатнинг ўғли Сулаймоншоҳга узатилган. Султон Бахт бегим эри Сулаймоншоҳ қарашларига содиқ қолган. Сулаймоншоҳ Халил Султонга садоқат билан хизмат қилгани каби, Султон Бахт бегим ҳам унинг йўлидан бориб, Мироншоҳ Мирзо ёнида бўлаган. У мағрур ва айни вақтда камторона ҳаётни хуш кўрган. Ҳолбуки, кимсан соҳибқироннинг қизи ўз хомийлари Мироншоҳ ва Сулаймоншоҳлар вафотидан кейин Шохрух хузурига бориб, шоҳона ҳаёт кечирса ҳам бўларди. Аммо у салтанат ичкарасида бўлишни хоҳламайди. У 66-67 йил умр кўрган, Эроннинг Нишопур шаҳрида яшаган ва шу ерда вафот этган. Ибн Арабшоҳ бу ҳақда: “Нишопурда улуғвор хотун, Амир Соҳибқирон Амир Темур қизи Султон Бахт бека вафот этди”, деб ёзади. Худди шундай маълумот Фасиҳ Хавофий китобининг 1429-1430-йиллар воқеалари акс этган қисмида ҳам келтирилган. [12]

Робия Султон Бегим, (тахминан 1435-1485) Улуғбекнинг Абулхайрхонга турмушга чиққан қизи. У Абулхайрдан учта ўғли кўрган: Кўчкунжи Хон,

Суюнчхўжа Хон ва Оқ-Бурун Султон. Робия Султон Бегим халқ томонидан ҳурматга сазовор бўлган ва сиёсатга таъсир кўрсатган. Чунончи, у жияни Муҳаммад Жукига Самарқанд учун курашда Абу Саидга қарши ёрдам сўраганда унга ёрдам берган. Америкалик олим Оллворс таъкидлаганидек, Робия Султон бегим «Шайбонийлар ва Темурийларни қариндошлик алоқалари билан боғлади ва икки рақиб гуруҳ ўртасида сиёсий иттифоқ тузди».

Робия Султон Бегим 1485 йилда вафот этган. Унинг қабр тошида "яхши ишлар билан танилган ва олийжаноблиги билан ажралиб турарди", деб ёзилган. «Абулхайрхон тарихи» асарида у «шаҳина, буюк она, бешик ва энг юқори парда, ўз даврининг Билқиси» деб аталган (яъни, Сава маликасига нисбат берилган). Унинг шарафига мақбара қурилган бўлиб, у 19-аср охиригача сақланиб қолган ва 1980 йилда қайта қурилган. [13]

Зебунисо Бегим. Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб (тахтбезаги) Оламгирнинг қизи, 1639 йил Деҳлида туғилган. Зебуннисо бегим ўз замонасининг фозила аёлларидан Ҳафиза Марям Бону кўлида савод чиқарган. Отаси Зебуннисонинг шоирлик истеъдодини пайқаб, унга ўз даврининг етук олимларидан Мулло Муҳаммад Ашраф Исфаҳоний ва Мулло Жовонни муаллим қилиб тайинлайди. Зебуннисо бегим забардаст шоира, етук олима, уста танбур чертувчи созанда ва моҳир хаттот бўлиб етишади. Араб-форс тилларининг сарфу наҳв (морфология ва синтаксис)ини, фикҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштиради. У настаълик, нақш ва шикаста хатларини зўр маҳорат ила битган. Куръонни бир неча маротаба ҳуснихатда кўчирган ва ёддан қироат билан ўқиган. Зебуннисо бегим араб ва форс тиллари сарфу наҳвини эгаллаб, шу тилларда ҳам ижод қилди.

Зебуннисо бегим олимларга, шоирларга ва санъат аҳлларига ҳомийлик кўрсатиб, уларга маош тўлаб турган. «Олами Ислом» тазкирасида «Зебуннисо бегим отаси ҳукмдорлик билан қозонолмаган шуҳратни илм ва одоб билан қозонган», деб эътироф этилган. Зебуннисо бегим бир қатор шогирдпешаларни илм-маърифат, одоб ва ғазалиёт бобида тарбиялаб, камолотга етказган. Шарқнинг машҳур шоири Мирзо Абдуқодир Бедил ўз қизини Зебуннисо бегим тарбиясига топширган. Зукко олима, ҳассос шоира бўлмиш гўзаллар гўзали Зебуннисо бегим отаси шоҳ Аврангзеб Оламгирнинг яқин маслаҳатчиси ҳам эди. [14]

Зебуннисо бегимнинг ҳаёт йўли афсонавий воқеаларга бой. Унинг насли ота тарафидан ҳам, она тарафидан ҳам Бобур подшоҳга бориб туташади. Демак, шоҳ қизи, боз устига ақл ва идрокда тенгсиз, юксак шеърый истеъдод соҳибаси,

назм мулкининг маликаси, маликалар ичра гўзали... Зебуннисо бегим ҳусну латофат ва малоҳатда беназир, фазилатда беқиёс бўлса-да, ўзининг 63 йиллик умри давомида ўзига муносиб, ҳамдарад ёр топа олмади. У 1702 йилда 63 ёшида Дехлида вафот этди. Уни Дехлидаги «Зарзари» қабристонига дафн қилишган. [15]

Нодирабегим. Нодирабегим тахаллуси билан ижод қилган Моҳларойим 1792 йилда Андижон ҳокими Раҳмонқулибий оиласида таваллуд топади. Унинг онаси Ойшабегим оилавий силсиласига кўра Заҳириддин Муҳаммад Бобур наслига мансуб маърифатли аёл бўлган. Моҳларойимнинг таълим тарбияси айнан шу муҳитда камолотга етди ва у халқимизнинг тарихи, маданияти, илм ва адабиёти равнақидан жуда яхши хабардор бўлиб вояга ети. Шеърятга жуда эрта ҳавас қўйган Моҳларойим Навоий, Жомий ва Бедил каби алламоларнинг асарларини ўқиб, улардан беҳад баҳраманд бўлган.

Нодирабегим ўз вақтида сиёсатга аралшиб, нотавон ўғил Муҳаммадалихонни инсофга, адолатга чақиради, давлат ва раъиятни бошқаришда унга яқиндан ёрдам беришга ҳаракат қилади. Гарчи шоиранинг ҳаёти фожиёна яқун топган бўлса-да, шеърлари куйга солиниб, ижро этиб келинмоқда, шунингдек, шоиранинг адабий мероси ўзининг ғоявий-бадиий аҳамияти нуқтаи назаридан мумтоз шеърятнинг гўзал намуналаридан саналади.

Келтирилган маълумотларга асосланиб, Темурий маликаларнинг давлат бошқарув ишларида маслаҳатчи, сиёсат, адабиёт ва ижтимоий соҳаларда эркин фаолият юритиб, тўғри қарорлар қабул қилганликлари ҳақида хулоса қилиш мумкин. Шунингдек, мазкур даврда нафақат Амир Темур давлатидаги аёллар, балки мамлакатнинг бошқа аёллари ҳам кўплаб соҳаларда фаол бўлишган. Жумладан, Амир Темур сипоҳлари яроғ-аслаҳалар, маош ва бошқа зарур нарсала билан таъминлашга алоҳида эътибор берди. Жангчиларнинг хизматларини қадрлайди ва ўзини кўрсатганларга «Баҳодур» унвонини таъсис этади. Ҳатто, ҳарбий хизматга бир неча минг аёлларни ҳам жалб қилиб, уларга уруш техникасидан сабоқлар беради. Буларга жонли гувоҳ бўлган Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: “Темур лашкарлари орасида аёллар ҳам бўлиб, улар душман билан бўлган тўқнашувларда матонат кўрсатар эдилар. Найза санчишда, қилич ўйнатишда ва камондан мўлжалга олишда моҳир эркаклардан кўра устарақ эдилар”. [16]

Темурийлар сулоласига мансуб бўлмаган, аммо Туркистон сиёсий ҳаётида ўзига хос ўринга молик аёллардан яна бири – бу *Қурбонжон додхоҳдир*. Қурбонжон Маматқизи, Олой маликаси номи билан шуҳрат қозонган

Қурбонжон додхоҳ 1811 йили Ўш яқинидаги Модди қишлоғида таваллуд топган. Қўқон хонлиги вазири Олимбек додхоҳ Ҳасанбой ўғли (1800-1863)нинг рафиқаси бўлган. Олимбек додхоҳ ҳокимият учун курашларда сарой фитнаси натижасида ўлдирилгач (1863), Қурбонжон додхоҳ эри ўрнига бир муддат Андижон ҳокими бўлган. Сўнгра фарзандларини олиб, ўз овулига жўнаб кетган. Бухоро амири Музаффархон жасур ва довиюраклиги боис Қурбонжонга “додхоҳ” унвонини берган. Амир ёрдамида Қўқон тахтини қайта эгаллаган Худоёрхон Қурбонжон додхоҳни Олай воҳасининг ҳокими қилиб тайинлайди (1865). Унинг катта ўғли Абдуллабек эса Ўшда ҳокимлик қилади. Маълумотларга қараганда, Қурбонжон додхоҳ билан Қашқардаги Еттишаҳар уйғур давлати ҳукмдори Ёқуббек ўртасида ҳам яхши муносабатлар ўрнатилган.

Қўқонда хон зулми ва чор Россияси мустамлакачилигига қарши кўтарилган Пўлатхон кўзғолонида Қурбонжон додхоҳ ва унинг фарзандлари - Абдуллабек, Маҳмудбек, Ҳасанбек, Ботирбек ва Қамчибек ҳам қатнашган. Пўлатхон кўзғолони бостирилгандан кейин Олай воҳасидаги аҳоли Қурбонжон додхоҳ бошчилигида курашни давом эттиради. Қўзғолон бостирилгач (1876), Туркистон генерал-губернатори Кауфман томонидан Қурбонжон додхоҳ авф қилинади. Олай воҳасидаги ички бошқарувда Қурбонжон додхоҳ ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Қурбонжон додхоҳ ҳақида Фарғона водийси аҳолиси ўртасида кўплаб кўшиқлар ва ривоятлар тўқилган. Модди қишлоғида уй-музейи мавжуд. Фарғона ва Ўшда кўчалар, мактаблар унинг номига қўйилган [17].

Кўриниб турибдики, Ватанга содиқлик ва жанговарлик ғоялари, бадиий ижодда мукамаллик, ижтимоий ҳаётда фаоллик, сиёсатда зукколик Шарқ аёлларида ҳам юксак даражада бўлган ва бу, ўйлаймизки, таҳсинга ҳамда янада чуқур илмий таҳлилга арзигулик мавзудир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Бакр Муҳаммад Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. - <https://studylib.ru/doc/6272081/abu-bakr-narshaxiy.-buxoro-tarixi--1->).
2. Шамсиддик Камолиддин. Хотун. Қадимий туркий маликалар. – Мозийдан садо”, 4(24), 2004, 12-бет.
3. Азамат Зиё. Ўзбек аёллари тарих сахнасида. – Т., “Фан” нашриёти. 2002., 12-13-бетлар.
4. Азамат Зиё. Ўзбек аёллари тарих сахнасида. - Т., “Фан” нашриёти. 2002, 29-бет.
5. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати (Тарихий очерк). – Т., 1994, 34-бет.

6. Қаранг. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Т., 1992, 6-б.; Руи Гонселос де-Кливиho. Дневник путишествия ко двору Темура в Самарканд в 1403-1406 годах. - Подлинный текст с переводом и примечаниями И.И.Срезневского. СПб, 1881. С.238; Якубовский А.Ю. Тимур (опыт краткой характеристики) Вопросы истории. 1946. №8-9. С. 53.
7. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати (Тарихий очерк).Т., 1994. 45-46-бетлар; Файзиев Т. Заҳриддин Муҳаммад Бобур унинг авлодлари. Т., 1996, 12-бет.
8. (Бобур Энциклопедияси. - Т., “Шарқ” нашриёти, 2014, 401-402-бетлар).
9. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. - Т., 1995, 291-293-бетлар.
10. Бобур Энциклопедияси. - Т., “Шарқ” нашриёти, 2014, 347-бетлар.
11. Низомиддин Шомий. Зафарнома. - Т., “Ўзбекистон”, 2014, 123-бет.
12. <https://tavorix.islamonline.uz/site/item/1241>
13. <https://tavorix.islamonline.uz/site/item/1236>
14. Бобур Энциклопедияси.-Т., “Шарқ” нашриёти, 2014, 256-257-бетлар.
15. <https://tavorix.islamonline.uz/site/item/569>
16. Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-II китоблар. - Т., “Фан” нашриёти, 2019 й.
17. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. - Т., 2000, 175-178-бетлар.

HARBIY XIZMATCHILAR TA'LIMI JARAYONIDA HUQUQIY ONG MASALALARI

Y.S.Po'latov

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizlik universiteti professori, yu.f.d.

V.E.Umaraliyev

O'zMU, "Huquqiy fanlar" kafedrasida dotsenti, yu.f.n.

ANNOTATSIYA

Maqolada huquqiy ong va huquqiy madaniyatning harbiy xizmatchilarga ta'siri, muammolari va ularni hal qilishning ba'zi usullari ko'rib chiqiladi.

***Kalit so'zlar:** ta'sir, huquqiy ong, madaniyat, burch, qonuniylik, harbiy xizmatchilar, o'qitish, ta'lim, shaxs, vazifalar.*

ABSTRACT

The article examines the impact of legal consciousness and legal culture on military personnel, problems and some ways to solve them.

Key words: influence, legal consciousness, culture, duty, legality, military personnel, training, education, personality, tasks.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan 2019-yil, 13-dekabrdagi "Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligini ta'minlash, bu borada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, shuningdek, jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ – 4551-son qarorida:

"Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar samaradorligi, tinchlik va taraqqiyotning asosiy kafolati Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlash bilan ham bevosita bog'liq" [1].

Jamiyatimizda ro'y bergan, jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, siyosiy tizimini, iqtisodiy tizimini isloh qilishdan iborat bo'lgan tub o'zgarishlar bilan bir vaqtda ma'naviy qadriyatlarning qayta baholanishi ham oldingi ta'lim tizimining barbod bo'lishiga olib keldi. Jamiyatdagi huquq me'yorlari O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan ko'p hollarda idrok qilinadi, baholanadi, noto'g'ri talqin qilinadi va buziladi, bu bilan jamiyatni jinoiy javobgarlikka tortadi. Andijon viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi va hokazolarda sodir bo'lgan voqealar bundan ishonchli dalolat beradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida yuzaga kelgan nizoni hal etishda asosiy samarali kuch O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining harbiy

xizmatchilari bo'lib, ularga belgilangan tartibda qonun ustuvorligini ta'minlash va tiklash mas'uliyati yuklangan. O'zbekiston Respublikasi hududi.

Milliy gvardiya jangovar vazifalarni bajaradigan ijtimoiy va millatlararo keskinlikning yuzaga kelgan sharoitlarini hisobga olgan holda, ularni hal qilishning zaruriy shartlaridan biri barcha harbiy xizmatchilarning yuqori darajada rivojlangan huquqiy ongi bo'lishi mumkin. Bu muammo O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 4-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3898-son qarorida ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi" nomli hujjatda "Harbiy xizmatchilar ongiga Vatanni himoya qilish muqaddas burch, milliy armiyamiz bilan faxrlanish, davlat xavfsizligini himoya qilish uchun mas'uliyat tuyg'ularini singdirish..." [2] qoidasi mustahkamlangan . .

Ushbu muammoning muhimligini hisobga olgan holda, ushbu maqola harbiy xizmatchilarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatining ta'siriga bag'ishlangan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti bitiruvchisiga jamoat xavfsizligini ta'minlash va huquq-tartibotni, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda o'ziga bo'ysunuvchi harbiy xizmatchilarni tayyorlash vazifalari yuklatilgan. Ular ham Qurolli Kuchlarning boshqa ta'lim muassasalari bitiruvchilari, boshqa harbiy xizmatchilar kabi jangovar xizmat vazifalarini beg'araz bajarishlari uchun har birida adolat tuyg'usi yuksak darajada rivojlangan bo'lishi zarur. Yuqori darajada rivojlangan huquqiy ongga ega bo'lish zarurati, harbiy xizmatchi berilgan buyruqlarni bajarish maqsadga muvofiqligi haqida o'ylamas, aniq huquqiy vazifalarni bajarishda namoyon bo'ladi, chunki qonunlarga rioya qilish zarurati uning ichki ishonchi va ehtiyojiga aylandi. Sudlanganlikning mavjudligi qismda olib borilayotgan huquqiy tarbiyaga, huquqiy madaniyatiga va pirovardida har bir harbiy xizmatchining huquqiy ongiga bog'liq.

Huquqiy ongni tarbiyalash axloqiy qadriyatlarni, oila, maktab, ma'naviy muloqot normalarini o'zlashtirishdan boshlanadi. Bu erda huquqiy ong elementlari shakllanadigan axloqiy poydevor qo'yiladi. Hayotni kuzatishda, qonun normalari bilan bog'liq bo'lgan odatiy hodisalar va kundalik ijtimoiy ziddiyatlar haqida fikr yuritishda huquqiy baho, huquqiy g'oyalar va qarashlar tasdiqlanadi, yosh fuqarolarning yuksak yoki ma'naviy tuyg'ulari rivojlanadi. Jamiyatning huquqiy hayotida ishtirok etishning o'zi shaxsning huquqiy ongiga ta'sir qiladi va huquqiy bilim va ko'nikmalarni egallashga yordam beradi. Zamonaviy sharoitda jamiyatimizda odamlarning ma'lum bir qismini qamrab olgan huquqiy nigilizmni

bartaraf etish, qonunga hurmat va mas'uliyat tuyg'usini, o'zboshimchalik va korrupsiyaga qarshi murosasizlikni tarbiyalash zarur.

O'zboshimchalik, nihilizm, ijtimoiy loqaydlikka barham berish bo'yicha olib borilayotgan barcha ishlarning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri fuqarolarni, bunda harbiy xizmatchilarni huquqiy tarbiyalashni faollashtirishdir.

Huquqiy ta'lim - bu huquqni oddiy anglash va shaxsda huquqiy masalalar bo'yicha rasmiy bilimlarni to'plash emas, balki qonunning asosiy qoidalarini ongli ravishda o'zlashtirish, qonunga chuqur hurmat tuyg'usini rivojlantirish, huquqni o'zgartirish. olingan bilimlarni shaxsiy e'tiqodga, qonun talablariga qat'iy rioya qilishga qat'iy munosabatda bo'lishga, keyin esa – ichki ehtiyoj va uni amalga oshirish odatiga, fuqarolarning huquqiy faolligini shakllantirish.

Huquqiy ta'limda badiiy adabiyot, ommaviy axborot vositalari, televidenie, radio va matbuot katta rol o'ynaydi. Huquqiy ongni tarbiyalash jamiyatning butun madaniy hayotining ajralmas qismi, davlatning ijtimoiy funksiyasidir. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yuqorida qayd etilgan 3898-sonli qarorida "Harbiy xizmatchilarning estetik tarbiyasini kuchaytirish, ularning madaniyat va san'atning turli sohalariga qiziqishini oshirish, shu maqsadda "Harbiy xizmatchilarning estetik tarbiyasini kuchaytirish" vazifasi belgilangan. adabiyot, kino, teatr, tasviriy san'at imkoniyatlaridan tizimli ravishda keng foydalanish" [3].

Bo'lajak ofitserlarning huquqiy ongini tarbiyalashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- tarbiyaviy va tarbiyaviy ishlar jarayonida kursantlarning huquqiy tayyorgarligi;
- ommaviy axborot vositalari, devor gazetalari, ma'ruzalar, suhbatlar, uchrashuvlar, og'zaki tashviqot, mavzuli kechalar orqali huquqiy bilimlarni huquqiy targ'ib qilish;

- qonuniy talablarning bajarilishi (komandirlar, kichik va katta ofitserlar uchun faxriy sudlar, huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan).

Tarbiyaviy ishlar shaxsning individual huquqiy ongini butun jamiyat va davlat manfaatlariga javob beradigan eng umumiy huquqiy tamoyillar va talablarni tushunishga ko'taradi. Huquqiy va qonuniylik ruhida tarbiyalash faqat huquqiy tarbiya, qonunga, huquqqa ijobiy munosabatni shakllantirish bilan cheklanib qolmay, balki harbiy xizmatchining huquqiy faoliyatida, uning huquqiy madaniyatida o'z yakunini topadi.

O'z-o'zini tarbiyalashga katta e'tibor berilishi kerak, bu qonunga chuqur hurmat va huquqiy ko'rsatmalarga qat'iy rioya qilishning ongli ehtiyojini o'z-o'zini

tarbiyalash, huquqiy hodisalarni va shaxsiy amaliyotni mustaqil tahlil qilish orqali tarbiyalashdan iborat.

Huquqiy ong jamiyat huquqiy madaniyatining elementidir. Uning mazmuniga shuningdek: jamiyatning huquqiy hayotining holati, huquqiy hujjatlar va huquqiy faoliyat darajasi, shaxsning xatti-harakati, davlatning huquqiy faoliyati va boshqalar kiradi.

Kasbiy huquqiy madaniyat - bu me'yoriy-huquqiy hujjatlar va huquqning boshqa manbalarini chuqur bilish, huquq tamoyillari va huquqiy tartibga solish vazifalarini to'g'ri tushunish, huquqqa va uni qo'llash amaliyotiga kasbiy munosabatda bo'lishdir. *Harbiy xizmatchilarga nisbatan huquqiy madaniyat* - bu qonunni bilish va tushunish, uning ko'rsatmalarini (buyruqlarini, ko'rsatmalarini) ongli ravishda bajarish. Huquqiy madaniyatda shaxs, jamoa va jamiyatning huquqiy ongi u yoki bu darajada amalga oshiriladi. *Fuqaroning, shu jumladan harbiy xizmatchining huquqiy madaniyati darajasi quyidagi xususiyatlarga ega:*

1) huquqiy madaniyatga ega harbiy xizmatchi ma'lum bir minimal huquqiy bilimga ega;

2) u qonunlar va harbiy nizomlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishi bilan ajralib turadi;

3) o'zini huquqiy me'yorlar talablariga muvofiq tutsa va harbiy xizmatchi unvonini kamsituvchi huquqbuzarlik sodir etmasa.

Xizmatchilarning xizmat va uyda axloqiy va axloqiy me'yorlarini, Qurolli Kuchlarning umumiy harbiy nizomlarida belgilangan qoidalarni qo'pol ravishda buzadigan qasddan noqonuniy xatti-harakatlar (harakat yoki harakatsizlik) harbiy xizmatchining unvonini obro'sizlantiradigan huquqbuzarlikdir. Harbiy xizmatchining sha'ni va qadr-qimmatini, harbiy qismning yoki umuman O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining obro'-e'tiborini kamsituvchi harbiy intizom talablariga zid bo'lgan O'zbekiston Respublikasi kuchlari hamda idoraviy me'yoriy va idoralararo hujjatlar [4].

XULOSA

Shunday qilib, harbiy xizmatchining huquqiy madaniyati uning huquqiy bilimlari, davlat qonunchiligiga munosabati va haqiqiy xatti-harakatlarining birligidir.

Huquqiy ongni shakllantirish muammosi har tomonlama bo'lishi va harbiy xizmatchilarning barcha toifalari tomonidan amalga oshirilishi lozim, chunki harbiy xizmatchilar, birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi tomonidan jangovar xizmat va harbiy xizmat vazifalarini bajarishda qonun ustuvorligiga rioya qilishlari shart. harbiy xizmatchilar tomonidan

huquqbuzarliklarning oldini olish huquqiy tarbiyaga qaratilgan sa'y-harakatlarga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 14.12.2019 y. № 07/19/4551/4162.
2. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2018-yil 13-avgust, 32-son, m. 656.
3. Qarang: para. 5 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-avgustdagi 3898-son qaroriga 1-ilovaning 5-bandi // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2018-yil 13-avgust, 32-son, m. 656.
4. Qarang: para. 14 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 12-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining harbiy xizmatni o'tash tartibi to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida"gi PQ – 4447-son qarorining 2-bandi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi , 09.13.2019, № 07/19/4447/3747.

MILLIY Gvardiyaning ijtimoiy munosabatlari tizimidagi huquqiy munosabatlari xususiyatlari

Y.S. Po'latov

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizlik universiteti professori, yu.f.d.

V.E. Umaraliyev

O'zMU, "Huquqiy fanlar" kafedrasida dotsenti, yu.f.n.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Milliy gvardiyaning ijtimoiy munosabatlari tizimidagi o'rni va roli, shuningdek, Milliy gvardiya tarkibidagi sub'ektlarning huquqiy munosabatlari haqidagi savollarga bag'ishlangan.

***Kalit so'zlar:** subyektlar, Milliy gvardiya, o'rni, roli, ijtimoiy munosabatlari, huquqiy munosabatlari, tizim.*

ABSTRACT

This article deals with questions about the place and role of the "National Guard" in the system of social relations, as well as the legal relations of the entities within the "National Guard".

***Key words:** subjects, National Guard, place, role, social relations, legal relations, system.*

KIRISH

Jamiyat doimo odamlar uchun eng muhim bo'lgan tovarlarni himoya qilishi kerak. Bunday himoyaning mohiyati inson va jamiyat uchun eng muhim qadriyatlarga (hayot, sog'liq, mulk va boshqalar) nisbatan odamlarning xatti-harakatlarini davlat tomonidan tartibga solish asosida ushbu imtiyozlardan foydalanishdir.

Shu bilan birga, ma'lum bir tovarga oid ijtimoiy ahamiyatga ega munosabatlari me'yoriy jihatdan tartibga solinishiga qaramay, ularning davlat kafolati muammosi saqlanib qolmoqda. Bunday kafolatning etarli emasligining asosiy belgisi odamlarning jamiyat uchun eng muhim qadriyatlarga kirishi paytida namoyon bo'ladigan haqiqiy va me'yoriy tavsiya etilgan xatti-harakatlar o'rtasidagi keng tarqalgan tafovutdir. Bunday nomuvofiqlikning eng nomaqbul shakllari huquqbuzarliklardir (xususan, jinoyatlar va ma'muriy huquqbuzarliklar).[3]

Bunday nomuvofiqlikni bartaraf etish maqsadida jamiyat o'z davlat organlarining sa'y-harakatlari bilan normativ hujjatlarda nazarda tutilgan qarorlar qabul qilinishini va vakolatli shaxslar tomonidan harakatlarni amalga oshirishni ifodalovchi harbiy va huquqni muhofaza qilish faoliyatini amalga oshiruvchi organlar tizimini yaratdi. jismoniy, yuridik shaxslarning va butun davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya

qilishga, shuningdek, mamlakat xavfsizligini, shuningdek, huquq, tartibot va jamoat xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan [4].

Harbiy huquqni muhofaza qilish tizimida markaziy o'rinlardan birini O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi egallab, uning maqsadlari, vazifalari, funktsiyalari, tuzilmasi ijtimoiy jihatdan belgilanadi. Shu bois Milliy gvardiya va boshqa harbiy tuzilmalarning u yoki bu shakldagi ijtimoiy maqsadi, ijtimoiy mohiyati masalasi ularning faoliyatiga bag'ishlangan bir qator huquqiy hujjatlar yoki ilmiy tadqiqotlarda ko'rib chiqiladi. Bu fikr bizning davrimizdan tarixan uzoq bo'lgan manbalarga ham, zamonaviy nashrlarga ham tegishli.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi bo'linmalari o'z "ijtimoiy maqsadi"ni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun "O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida belgilangan asosiy vazifalarni hal etishlari zarur:

jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish;

terrorizmga qarshi kurashda, shuningdek, oqibatlarini bartaraf etishda ishtirok etish;

terroristik harakatlar, tabiiy va texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlar;

ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar bo'yicha tergovga qadar tekshiruvlar o'tkazish, surishtiruvlar o'tkazish, jinoyat ishlarini qo'zg'atish va ish yuritish;

jismoniy va yuridik shaxslarning davlat, ayniqsa muhim, toifali va boshqa obyektlarini, mulkini muhofaza qilish;

xavfsizlik faoliyati sohasida davlat siyosatini amalga oshirish;

huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirish, shu jumladan

ularning paydo bo'lish sabablarini va ular uchun qulay shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish;

jamoat tartibini, shu jumladan ommaviy tadbirlar, mitinglar, yig'ilishlar, namoyishlar o'tkazish vaqtida hamda fuqarolar gavjum bo'lgan joylarda muhofaza qilish;

favqulodda holat, maxsus muddat sharoitida huquqiy rejimni ta'minlash va terrorizmga qarshi operatsiyalarni o'tkazish;

himoya qilinadigan shaxslarning xavfsizligini ta'minlashda ishtirok etish;

xorijiy davlatlarning rasmiy vakillari, xorijiy delegatsiyalarning uchrashuvlari va jo'nab ketishi chog'ida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ishtirokidagi tantanali tadbirlarda tantanali tadbirlarni yuqori saviyada o'tkazish;

jinoyatchilikning oldini olish, aniqlash va ularga chek qo'yish maqsadida aholi punktlarida jamoat joylarini patrul qilish;

Qurolli Kuchlardan jangovar foydalanish rejalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududiy mudofaa tizimidagi alohida vazifalarni hal etish, Davlat xavfsizlik xizmati Chegara qo'shinlariga O'zbekiston Respublikasi Davlat chegarasini qo'riqlash va himoya qilishda yordam ko'rsatish;

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Milliy gvardiyaning barcha tarkibiy bo'linmalari va xizmatlarining harbiy xizmatchilari (xodimlari) tomonidan, ular bajaradigan funksiyalarning yo'nalishi va ularga yuklangan bevosita majburiyatlardan qat'i nazar bajarilishi qat'iyydir.

Shu bilan birga, Milliy gvardiyaning faoliyati aniq huquqiy asosga ega bo'lishi kerak, chunki puxta huquqiy tartibga solish Milliy gvardiya harbiy xizmatchilariga (xodimlariga) o'z faoliyatida qat'iy qonun qoidalariga rioya qilish imkonini beradi, shuningdek, huquq-tartibotni mustahkamlash, shuning uchun ularga yuklatilgan muammolarni yanada samarali hal etish imkonini beradi. Bular jumlasiga mamlakatning hududiy mudofaasi va jamoat tartibini ta'minlash, jinoyat va huquqbuzarliklarning oldini olish hamda ularga chek qo'yish sohasidagi vazifalar kiradi. Milliy gvardiyani tashkil etish va faoliyatini shunday tartibga solish zarurki, huquqiy munosabatlar ishtirokchilari – vakolatli va majburiy shaxslar aniq belgilansin; huquq va majburiyatlar ularning qat'iy izchilligi va o'zaro bog'liqligini ta'minlaydigan tarzda taqsimlangan; vakolatli shaxs o'z huquqlarini amalga oshirishi va majburiyatlarni to'g'ri bajarishga majburlashi kerak bo'lgan qonuniy vositalar o'rnatilgan; Huquqlarning to'g'ri amalga oshirilishi va majburiyatlarning bajarilishini ta'minlaydigan davlat organlari belgilandi. Bularning barchasi huquqiy munosabatlar qanchalik to'g'ri tartibga solinganligini va bu kelishuv huquqiy norma ko'zlangan maqsadlarga mos kelishini aniqlash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasida Milliy gvardiya faoliyatining normativ-huquqiy bazasi quyidagilardan iborat: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari [6] O'zbekiston Respublikasining boshqa normativ-huquqiy hujjatlari, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari, nizomlari.

Milliy gvardiya tabiatan bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan turli funksiyalarni bajaradi. Shunga ko'ra, Milliy gvardiya nomidan ish olib boradigan ularning harbiy xizmatchilari (xodimlari) o'z faoliyati davomida kiradigan huquqiy munosabatlar juda xilma-xildir, chunki ular huquqning turli sohalari (konstitutsiyaviy, ma'muriy, harbiy, jinoiy, jinoyat-protsessual va boshqalar).

Bunday xilma-xillik, shubhasiz, Milliy gvardiya ishtirokidagi huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyati bo'lib, ularning faoliyatini quyidagi sabablarga ko'ra ancha murakkablashtiradi:

Milliy gvardiya faoliyatini huquqiy tartibga solishning bir nechta manbalarining mavjudligi . Milliy gvardiya xodimlari o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan tortib mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining me'yoriy hujjatlarigacha bo'lgan o'nlab me'yoriy hujjatlarni qo'llashlari va amalga oshirishlari shart ;

2) Milliy gvardiya faoliyatini huquqiy tartibga solishning turli manbalari;

Milliy gvardiya bilan bog'liq bo'lgan, ularning faoliyatini bevosita emas, balki bilvosita tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar tarkibidagi salmoqli salmoq .

Milliy gvardiya tizimidagi huquqiy munosabatlarni turli mezonlarga ko'ra ma'lum turlarga ajratish mumkin. Quyidagi asoslar bo'yicha tasniflash ushbu huquqiy munosabatlarning xarakterli xususiyatlarini to'liq aniqlash imkonini beradi.

1. *Huquqiy mazmuniga ko'ra. Milliy gvardiyadagi huquqiy munosabatlarga quyidagilar kiradi:* xizmat-mehnat munosabatlari (xizmatni tashkil etish jarayonida o'rnatiladi); xizmat-funksional (xizmatni amaliy amalga oshirish jarayonida shakllanadi).

2. *Huquqiy tartibga solish manbalariga qarab huquqiy munosabatlar bo'lishi mumkin :* konstitutsiyaviy va huquqiy; harbiy-huquqiy; ma'muriy va huquqiy; mehnat; moliyaviy va huquqiy; jinoyat huquqi; jinoyat-protsessual; fuqarolik huquqi va huquqning boshqa sohalari.

3. *Munosabatlar yo'nalishiga ko'ra. Milliy gvardiya faoliyatida huquqiy munosabatlar rivojlanadi:* organ ichida (tizim ichidagi); tegishli Milliy gvardiya tashqarisida (tashqi).

4. *Voqea sodir bo'lish xususiyatiga ko'ra. Ushbu huquqiy munosabatlar quyidagilarga ega bo'lishi mumkin:* yuqori va bo'ysunuvchi o'rtasidagi xizmat-ierarxik xususiyat; gorizontaal xususiyat - bir-biriga bo'ysunmaydigan harbiy xizmatchilar (xodimlar) o'rtasida; davlat-imperatorlik xarakteri - Milliy gvardiya xodimi, hukumat vakili sifatida va tashqi shaxs o'rtasida.

5. *Ishtirokchilar tarkibiga ko'ra. Ushbu sohadagi huquqiy munosabatlar o'rtasida tuziladi :* Milliy gvardiyaning harbiy xizmatchilari (xodimlari); Milliy gvardiyaning harbiy xizmatchilari (xodimlari) va tashqi tuzilmalar (fuqarolar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar) [7].

Bunday munosabatlarda vakolatli shaxs Milliy gvardiyaning (yoki Milliy gvardiyaning tarkibiy bo'linmasining) tegishli boshlig'i yoki uning o'rinbosari, bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) va bilvosita (yuqori), majburiy shaxs esa quyi Milliy gvardiya bo'linmalari hisoblanadi. Milliy gvardiya va ularning harbiy xizmatchilari (xodimlari).

Milliy gvardiyadagi huquqiy munosabatlar deganda , O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi o'rtasida turli huquq sohalari (konstitutsiyaviy, harbiy, jinoiy, ma'muriy,

mehnat, fuqarolik va boshqalar) normalari asosida shakllanadigan individuallashtirilgan ijtimoiy aloqalar tushuniladi. Xizmatga qabul qilish, xizmatni tugatish va uni tugatish masalalarida O'zbekistonni tegishli organ rahbari va Milliy gvardiya harbiy xizmatchilari (xodimlari), shuningdek harbiy xizmatchi (xodim) bilan tashqi shaxs (fuqaro, tashkilot va boshqalar) o'rtasida taqdim etadi.) fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamoat tartibini himoya qilish, jamoat xavfsizligini ta'minlash, aniqlash, bostirish, oshkor qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshirishi munosabati bilan asoslanadi.

XULOSA

Yuqoridagi dalillar shuni ko'rsatadiki, huquqiy munosabatlar - bu huquqiy munosabatlarning sub'ektlari, huquqiy munosabatlar ob'ekti va tomonlarning o'zaro sub'ektiv huquqlari va huquqiy majburiyatlari shaklidagi mazmunini o'z ichiga olgan murakkab tarkibiy shakllanishdir. Shunga ko'ra, Milliy gvardiya ishtirokidagi huquqiy munosabatlar ham xuddi shunday tuzilishga ega ekanligi haqiqatdir.

Shunday qilib, Milliy gvardiya tizimidagi huquqiy munosabatlarning subyektlari quyidagilardir:

- Milliy gvardiya - umuman;
- uning boshqa tarkibiy bo'linmalari;
- Milliy gvardiyaning ayrim mansabdor shaxslari;
- Milliy gvardiyaning harbiy xizmatchilari (xodimlari).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Milliy gvardiya tizimida shaxsiy tarkib harbiy xizmatchilar va xizmatchilarga bo'linadi.
2. Qarang: San'atning 5-bandi. 2018 yil 20 noyabrdagi O'RQ-647-sonli Qonunining 33-moddasi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2020 yil 19 noyabr,
3. № 03/20/647/1569.
4. Qarang: Po'latov Yu.S., Ismoilov I.U., Mamadaliyev U.O. Ichki ishlar organlarida boshqaruv asoslari: Darslik. - , T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2005. - 63-b.
5. Qarang: Uzbekiston Respublikasining 2018 yil 20 noyabrdagi O'RQ-647-sonli Qonuni; O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari ichki xizmati ustavi // O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining umumiy harbiy nizomlari. Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik jamiyati bosh tahririyati, 2004 y.
6. Mirziyoyev ularning ijrosi qat'iy ta'minlanishini yana bir bor ta'kidladi (qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-dekabrda "Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4551-son qarori. qonun, bu borada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish,

shuningdek, jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish” // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 14.12.2019 y. № 07/19/4551/4162.

7. Taxminan bir xil tasnifni V.B. Gaidanov ichki ishlar organlariga nisbatan (qarang: Gaidov V.B. Ichki ishlar organlarida xizmat federal davlat xizmatining bir turi sifatida. Tezis ... yuridik fanlar nomzodi . - Omsk, 2001. P. 96-97), shuningdek. qarang.: Po’latov Yu.S., Ismoilov I.U., Mamadaliyev U.O. - B. 54, 76-77.

ВЛИЯНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА НА ИСПАНСКИЙ ЯЗЫК

Темуров Азизбек Темурович

Студент Узбекского государственного университета мировых языков

научный руководитель: **Бахронова Дилрабо Келдиёровна**

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье рассматривается влияние арабского языка на испанский, ключевой аспект культурного и языкового обмена, произошедшего в результате многовекового арабского присутствия на Иберийском полуострове. Начиная с VIII века, этот период обширных контактов оказал существенное воздействие на лексический состав и фонетику. Статья делает акцент на количественном и качественном анализе арабизмов, интегрированных в испанский язык, выделяя сферы лексики, которые были наиболее подвержены влиянию: архитектура, математика, астрономия, и быт.

Ключевые слова: Арабский язык, Испанский язык, лексика, фонетика.

INFLUENCE OF ARABIC ON SPANISH LANGUAGE

Azizbek Temurov

Student at the Uzbek State University of World Languages

scientific supervisor: **Dilrabo Bakhronova**

ABSTRACT

This article examines the influence of Arabic on Spanish, a key aspect of the cultural and linguistic exchange that occurred as a result of the centuries-long Arab presence in the Iberian Peninsula. Beginning in the 8th century, this period of extensive contact had a significant impact on lexical composition and phonetics. The article focuses on the quantitative and qualitative analysis of Arabisms integrated into the Spanish language, highlighting the areas of vocabulary that were most influenced: architecture, mathematics, astronomy, and everyday life.

Keywords: Arabic, Spanish, vocabulary, phonetics.

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос влияния арабского языка на испанский является одним из самых горячо обсуждаемых тем для дискуссий среди специалистов филологической сферы. Освещение данного вопроса позволяет нам изучить культурные исторические, а также, разумеется, в первую очередь непосредственно лингвистические аспекты, способствовавшие формированию уже современного испанского языка. Влияние арабской стороны на испанский язык стартует с завоевательных действий на Иберийском полуострове мусульманами в VII веке

и оставило значительный след в словарном составе явив тем самым периоды культурного и научного процветания в Андалусии. Анализ заимствований и их значений не только раскрывает процессы адаптации и интеграции арабских слов в испанский языковой корпус, но и подчеркивает тонкие нюансы культурных и исторических контактов между народами. В данной статье будет предпринята попытка исследовать эти заимствования, сосредоточив внимание на том, как они формировали и продолжают формировать лексическую и семантическую структуру испанского языка.

Исторический контекст. Если рассматривать непосредственно самую хронологию завоевания арабскими силами испанских земель можно заметить, что данный процесс завершился, довольно-таки быстро став совершенно неожиданным для жителей Испании. За исчисления возьмем стартовую точку начиная с 711 года, когда первая значительная группа мусульман высадилась в Южной Испании и путем крупномасштабных грабительских набегов разгромили Вестготское королевство, что в те времена находилось далеко не в лучшем экономико-политическом состоянии. В последующих 713-714 годах арабы медленно, но упорно продвигались вглубь Пиренейского полуострова, однако, кончина военачальника Абд ал-Азиза ознаменовала собой конец этапа завоевания Испании, что длился с 711 по 716 года. На северо-западе оставались значительные территории, которых оккупация не коснулась в других местах также очевидно были районы, где контроль мусульман был далеко не полным.

После вышеописанных событий организационное единство страны, что слегка пошатнулось было восстановлено. Был создан административный аппарат, в соответствии с расположением войск охвативший почти весь полуостров.

За весь срок, который арабы провели в качестве владык испанских земель, а именно с 711 по 1492 года. арабская культура и язык активно взаимодействовали с местной испанской средой, что привело к богатому наследию арабских заимствований в испанском языке. Этот период характеризуется как эпоха культурного расцвета и интеллектуальных достижений, что обогатило оба языка.

Лингвистическое влияние и примеры заимствований и их значений. Как уже было отмечено влияние арабского языка на испанский является одним из самых заметных, а также значимых примеров культурно языковой интеракции в истории. Испанский язык впитал в себя огромное количество арабских заимствований.

В первую очередь следует отметить, что арабский оказал сильное влияние в первую очередь на словарный состав испанского в таких областях как архитектура, математика, астрономия, философия и даже на бытовую жизнь. Наиболее заметно это проявляется в словах, которые начинаются с al-, представляющие собой арабский определенный артикль «аль».

Из сферы архитектуры мы имеем такие слова как например:

Alcázar (алькасар) — от арабского القصر (al-Qaṣr) – крепость, замок.

Alhambra (альгамбра) — от арабского الْحَمْرَاء (al-Ḥamrāʾ) – «Красная» (крепость в Гранаде).

Alminar (альминар) — от арабского المنار (al-Manār) – минарет или маяк.

В астрономии можно отметить такие слова как:

Aldebarán (альдебаран) — от арабского الدبران (al-Dabarān) – следующий (название звезды).

Alfaquí (алфаки) — от арабского الفقيه (al-Faqīh) – ученый, обладающий знаниями в исламском праве. Хотя это слово связано с религиозными учениями, оно также имеет отношение к астрономии, учитывая важность астрономии в исламской науке для определения времени молитв и календаря.

В свою очередь из мира философии нам открыты такие слова как:

Algoritmo (алгоритм) — от имени тюркского/узбекского ученого Аль-Хорезми, الخوارزمي (al-Khwārizmī), хотя само слово не является примером использования артикля al-, история его происхождения связана с арабской культурой.

Álgebra (алгебра) — от арабского الجبر (al-Jabr) – восстановление, связывание, название дано научной дисциплине математика Аль-Хорезми.

Если брать более примитивные слова, встречающиеся нам в повседневной жизни, можно привести в пример следующие слова:

Algodón (альгодон) — от арабского القطن (al-Qutn) – хлопок.

Azúcar (асукар) — от арабского السُّكَّر (as-Sukkar) – сахар.

Alfombra (альфомбра) — от арабского الخمرة (al-ḥumra) – ковер.

Almohada (альмоада) — от арабского المخدة (al-Mukhadda) – подушка.

Из приведенных выше примеров становится понятно, что влияние арабской культуры и быта в лексике испанского встречается повсеместно, на самом деле набор подобных слов исчисляется сотнями единиц, которые повседневно используются носителями испанского языка.

Кроме, разумеется, лексического вклада, арабское влияние распространилось и на другие аспекты рассматриваемого языка, включая фонетику и минимально на грамматику.

Рассмотрим фонетику:

В старо испанском языке присутствует достаточное количество гортанных звуков.

Гортанные звуки речи — это звуки с основным местом артикуляции ближе к задней части полости рта, где трудно различать место артикуляции звука и его фонацию. Примером может служить старо испанский звук «j», который произносился более гортанно, чем в современном испанский, который в нынешнее время избавился от большинства гортанных звуков, присущих арабскому.

Так же следует отметить, что некоторые ученые такие как Рамон Менендес, предполагают, что мелодика испанского языка в Андалусии также частично была позаимствована из арабского, особенно в отношении ритма и интонации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В ходе проведенного анализа было выявлено, что арабский язык оказал значительное влияние на структуру и лексический состав испанского языка. Этот эффект носит исторически обусловленный характер, обусловленный многовековым присутствием и взаимодействием арабской культуры на территории Пиренейского полуострова. Арабы, доминировавшие на данной территории в течение приблизительно восьми столетий, оказали весомое влияние на культурную ткань Испании, что нашло отражение в языковом наследии. Проявление арабского влияния на испанский язык углубленно раскрывается через лексические заимствования. Выявленные языковые особенности свидетельствуют о процессе интенсивного кросс-культурного обмена и адаптации, что присвоило испанскому языку уникальные черты, выделяющие его среди прочих романских языков. В контексте данного анализа важно подчеркнуть, что арабское наследие внесло существенный вклад в формирование идентичности современного испанского языка, обогатив его вокабуляр и способствуя развитию уникальных языковых конструкций. Этот процесс отражает глубину культурного взаимодействия между арабским и испанским народами в контексте исторических событий, происходивших на Пиренейском полуострове.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахронова Д. К. Антропозоморфизмларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2018. – 100 б.
2. Уотт У.М., Какиа П. Мусульманская Испания. 1997.

3. Álvaro Galmés de Fuentes. Arabic Words in Spanish. 1973.
4. Bakhronova D., Muxtorov Kh. AGUA: Etymological journey throughout the cultures and rivers Guadalquivir and Guadiana. O'zbekiston: Til va madaniyat. Lingvistika., 2024. – P. 19-27. Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature. Website: www.linguistics.tsuull.uz
5. Bakhronova, D. (2021). Words and culture. Language, globalization and interculturality. *Religación. Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, 6(27), 239-246. <https://doi.org/10.46652/rgn.v6i27.781>
6. Baxronova D., Burxonov O'. O'zbek va ispan tillariga o'zlashgan arabizmlarning lingvistik-etimologik xususiyatlari. Fledu.uz. <https://journal.fledu.uz/uz/ozbek-va-ispan-tillariga-ozlashgan-arabizmlarning-lingvistik-etimologik-xususiyatlari/>
7. Federico Corriente. The Arabic Influence on the Spanish Language. 1997.
8. Míkel de Epalza. Spanish and the Arabic Heritage. 1988.

SO‘ZLASH MAHORATI - YUKSAK NUTQIY SAN’AT NAMUNASI SIFATIDA

Aziza Xasanovna Aripova

JIDU O‘zbek va rus tillari kafedrası dotsenti, f.f.n. PhD

mumtozim@mail.ru

ANNOTATSIYA

Chiroyli va badiiy saviyada nutq so‘zlash, mazmun mohiyati jihatidan qisqa, mazmundor nutq odobini saqlash ham - bir san’at. Notqlik - bu nutqiy mahorat, noyob qobiliyat ham. Nutqiy mahoratni egallash uchun notiq, avvalo, o‘z oldiga talab qo‘yadi va shu talablarga rioya qiladi. Har bir notiq o‘z ustida xolis ishlab, nutqiy mahoratini oshiradi. Mazkur maqolada o‘sib kelayotgan avlodning ma’naviy tarbiyasida nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish muhimligi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlari: *nutq madaniyati, notqlik mahorati, komil inson, notqlikning lisoniy-uslubiy xususiyatlari.*

ABSTRACT

Speaking at a beautiful and artistic level, maintaining short and meaningful speech manners in terms of content is also an art. Oratory is a speaking skill, a unique ability. In order to master speaking skills, a speaker first of all sets requirements for himself and complies with these requirements. Every speaker works objectively on himself and improves his speaking skills. This article talks about the importance of forming speech skills in the spiritual education of the growing generation.

Key words: *speech culture, oratorical skills, perfect person, linguistic and stylistic features of oratory.*

KIRISH

Mamlakatimizda o‘sib kelayotgan avlod ma’naviyatini shakllantirish masalasi bugungi kun – ya’ni, jamiyat poydevorini barpo etishda g‘oyat katta ahamiyatga ega. Hayotimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlarning samaradorligi, avvalo xalq ma’naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosining chuqur o‘rganilishi, madaniyat va san’at, fan va ta’lim rivoji, eng muhimi, jamiyat tafakkurining o‘zgarishi va yuksalishi bilan uzviy bog‘liqdir. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida jamiyatning siyosiy faolligi ortib borishi hamda barcha sohalarda chuqur islohotlarni ta’kidlab, ajdodlarning donishmandlik an’alariga amal qilinishini teran anglagan holda, qat’iy islohotlar amalga oshirilishi lozimligini va mamlakatning yangi qiyofasi shakllantirilishi dolzarb masalalardan biri ekanligi haqida nutq so‘zladi. Xususan: “

...bugungi kunda O‘zbekiston jadal rivojlanmoqda. Ulardan ko‘zlangan maqsad – inson manfaatlarini hamma narsadan ustun, degan oddiy va aniq-ravshan tamoyilni amalga oshirish, ustuvor, ahamiyatga molik demokratik-huquqiy davlat va adolatli jamiyat barpo etishdan iborat. Bugungi dunyo yoshlari – son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoraning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlarni yaratish, o‘z fikrini erkin va teran ifodalay olishi uchun yo‘llanma berish...”⁵² muhimligini aniq belgilab berdi.

Shu boisdan ham, o‘z haq-huquqini taniydigan, o‘z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan, voqea-hodisalarga mustaqil yondasha oladigan, ayni zamonda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlarini bilan uyg‘un holda ko‘radigan, har jihatdan barkamol yosh avlodni tarbiyalash vazifasi - o‘ta muhim, hal qiluvchi masalaga aylandi. Zero, o‘sib kelayotgan avlodga, uning ma‘naviy tarbiyasiga nihoyatda katta javobgarlik hissi bilan yondashish – dolzarb vazifa.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda umumjahon xalqlar o‘rtasida komil inson, ma‘naviy barkamol insonga talab yuqoridir. Komil inson - bu o‘zligini, tarixini bilgan, o‘z urf-odatlarini o‘zlashtirgan, erkin, mustaqil fikrga ega, bilimdon odamlargina emas, balki o‘z fikrlarini ravon, aniq va go‘zal ifodalaydigan kishi hamdir. Komil inson ma‘naviyati yuksak darajaga yetsa, kamol topgan shaxsdir: «Ma‘naviyat – uzluksiz harakatdagi jarayon. Man‘aviyat deganda, avvalambor, odamlarni ruhan poklanishga, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, inson ichki dunyosini, irodasini baquvvat, iymon-e‘tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg‘otadigan kuchdir...»⁵³.

Insonning kimligi uning ikki jihati – xatti-harakati va so‘zi (nutqi), odamlar bilan o‘zaro muomalasida ayon bo‘ladi.⁵⁴ Mana shu ikki jihat fikrni to‘liq va mukammal ifodalashga yordam beradi. Fikrni go‘zal ifodalash-nutq madaniyatini egallashga bog‘liq. Bu masala bilan odamlar juda qadimdan qiziqib kelganlar.

Nutq madaniyati va notiqlik mahorati qadimdan shakllanib kelgan ijtimoiy hodisa. Qadimgi Yunon mamlakatida bu ta‘limot nazariy jihatdan asoslandi: epos, she‘riyat, drama, musiqa va boshqa san‘at namunalari qatorida ritorika (so‘zlash mahorati) yuksak nutqiy san‘at namunasi hisoblangan. Markaziy Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati va uslubiyat muammolari bilan shug‘ullanish qadimdan mavjud bo‘lgan va o‘ziga xos xususiyatlarga egadir. Mashhur turkiyshunos Mahmud

⁵² O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan (19.09.2017).

⁵³ Karimov I. O‘z kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan qurmoqdamiz.-T.: O‘zbekiston, 1999, 17-b.

⁵⁴ Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Avtoreferat. 2000 y., 1-b.

Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridagi bu masalaga oid ba'zi mulohazalari, keltirilgan lisoniy dalillari, nutq madaniyati va nutq odobi masalalari juda qadimdan o'rta qo'yib kelinganligidan dalolat beradi.

Nutq madaniyati ifodasining taniqli tadqiqotchisi E.Begmatov bu haqida quyidagilarni yozadi: «...Mahmud Koshg'ariyning mashhur «Devoni lug'atit turk» asarida «kuy so'zini tushunib bo'lmaydi, qattiq toshni yiqitib (sindirib) bo'lmaydi», «odam so'zning shirinligi bilan lazzatlansa, unga asir bo'lib ketadi», «Odobning boshi til» singari aforizmlarini uchratish mumkin». ⁵⁵ Nutq odobi masalasi XI asrda yashab ijod qilgan xorazmlik buyuk olim, alloma Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamahshariyning «Navobig' ul-kalim» («Nozik iboralar») nomli asarida yoritilgan.

Chiroyli va badiiy saviyada nutq so'zlash, mazmun mohiyati jihatidan qisqa, mazmundor nutq odobini saqlash ham bir san'atdir.

Qadimda Sharqda notiqlik san'ati – voizlik deb atalgan. «Va'z» so'zi arabcha targ'ib qilish, pand-nasihatchilik degan ma'nolarni anglatadi, «voiz» so'zi esa va'z aytuvchi, nutq so'zlovchi shaxs ma'nosini bildiradi.

IX asrgacha Sharqda voizlik vazifasini xalifalar, shohlar bajarganlar ⁵⁶.

IX asrdan boshlab davlat hukmdorlari bu tadbirni o'z ixtiyorlaridagi maxsus so'z ustalariga yuklab, ularning ism-shariflariga «Voiz» so'zini qo'shib aytganlar.

XII asrdan boshlab voizlik san'ati nazariyasi va amaliyotini talqin va tavsif etadigan ko'plab ilmiy, tarixiy, uslubiy risolalar yozilgan. Bular qatoriga Muhammad Rafiq Voizning «Avbob ul-inon», Voiz Qazviniyning «Zilolu maqol» Voiz Shirvoniyning «Ahsan ul-ahodis», Muhammad Voizning «Hidoyat ul-taqvim», Quraysh Saidiyning «Anis ul-voizin», Voiz Samarqandiyning «Ravzat ul-voizin», Qozi O'shiyning «Miftoq ul-najjih», Voiz Koshifiyning «Dah Majlis», «Mahzan ul-insho» kabi asarlari kiradi ⁵⁷. Shuningdek, tarixchi, shoir, muhaddislarning asarlarida ham voizlik san'atiga aloqador ba'zi fikrlar bayon etilgan.

Nutq madaniyati, notiqlik san'ati masalasi bilan so'z mulkinging sultoni Alisher Navoiy ham jiddiy shug'ullangan. Alisher Navoiy davrida o'zbek tili mavqei, notiqlik san'ati ancha yuksak darajaga ko'tarildi. Alisher Navoiy «Mahbubul-qulub» asarining 24-bobini voizlikka bag'ishlagan. Ushbu asarida Xo'ja Muayyad Mehnagi, Mavlono Riyoziy, Mavlono Irshod, Hotam Asom, Voiz Koshifiy, Muin Voiz kabi o'nlab voizlarning nutq mahoratlari haqida so'z yuritilgan.

⁵⁵ Begmatov E. Nutq, odobi. –T, O'qituvchilar gazetasi, 1969, 25 may, 3-bet.

⁵⁶ Ortiqov A. va b. Oliy maktab pedagogining nutq madaniyati. –T.:IIB Akademiyasi, 2001 y, 5-bet.

⁵⁷ Ortiqov A. O'sha asar. 6-bet.

O‘sha davrda notiqlik san’ati va unga yaqin sohalar bilan shug‘ullanuvchilarni «nadimlar, qissago‘ylar, masalgo‘ylar, badi-hago‘ylar, qiroatxonlar, muammogo‘ylar, voizlar, go‘yandalar, maddohlar, qasidaxonlar»⁵⁸ deb yuritilgan.

Voizlik san’ati asosan uch shaklda bo‘lgan: dabirlik, xatiblik, muzakkirlik. Dabirlik – davlat maqomidagi yozishmalarni qiroat bilan o‘qish, xatiblik – xutba o‘qish, muzakkirlik – juma kunlaridagi, hayit va boshqa tantanalardagi nutqlardan iborat bo‘lgan.

Voizlik san’ati tinglovchilarning, voizlarning ijtimoiy-siyosiy mavqe va lavozimlarini hamda boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda ham uchga ajratilgan: sultoniyot – yuqori tabaqa a‘yonlari uchun; jihodiya-janggoh ishtirokchilari uchun; g‘aribona – oddiy fuqarolarga mo‘ljallangan nutqlar. Har birining yozilishi, o‘qilishi, shuningdek, va‘z etilish shartlari, usuli har xil bo‘lgan.

Nutq va nutq madaniyati muammolari bilan ilmiy asosda jiddiy shug‘ullanish lozimligi masalasi birinchi marta Praga lingvistik to‘garagi vakillari tomonidan o‘rtaga tashlandi. Ular 1929-yilda Pragada bo‘lib o‘tgan slavistlarning I se‘zdi uchun tayyorlangan maxsus tezislari va keyingi asarlarida bu masalaga alohida to‘xtalib o‘tganlar.

Praga lingvistik to‘garagining nutq madaniyati va adabiy normaga oid ilmiy fikrlari E.Begmatovning ba‘zi ishlarida batafsil tahlil qilingan. U o‘z tahlillari tufayli shunday xulosaga kelgan: «Adabiy til, adabiy norma va nutq madaniyati haqidagi Praga lingvistik to‘garagi oldiga surgan qarashlar barcha xalq adabiy tillari uchun umumiy qonuniyat deyish mumkin. O‘z navbatida, ushbu ta‘limot o‘zbek adabiy tili va o‘zbek nutq madaniyatining ham bir qator masalalarini ilmiy hal etishda dastur bo‘la oladi...»⁵⁹

Hozirgi paytda jahoning turli mamlakatlari, jumladan, Amerika, Angliya, Yaponiya, Germaniya kabi davlatlardagi olimlarning e‘tiborida nutq madaniyati va notiqlik alohida o‘rinda turadi. Bunga Pol. L.Soper, Edgar I.Uillis, D.Karnegi, M. Berkli-Alen, Kris Styuard, Mayk Uilkinson kabilarning ishlarini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

O‘zbek tilshunosligida nutq madaniyati hamda notiqlik muammollari bilan jiddiy shug‘ullanish 1969- yilda Toshkentda o‘tkazilgan 1 Respublika anjumanida ta‘kidlandi. Afsuski, o‘zbek tili nutq madaniyati va notiqlik san’ati, notiqlik uslubiga oid ishlarda uni nazariy jihatdan o‘rganishga jiddiy e‘tibor berilgan emas. O‘zbek tilshunoslaridan E.Begmatov, S.Inomxo‘jaev, L.Xo‘jaeva, T.Qudratov, X.Jalilov, R.Qo‘ng‘urov, Yo.Tojiev, B.O‘rinboev, A.Soliev, M.Mukarramov ishlarida

⁵⁸ Inomxo‘jaev S. O‘sha asar. 111-b.

⁵⁹ Begmatov E. va b. O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari.-T.: Fan, 1988, 27-b.

notiqlikka oid ba'zi izlanishlar olib borilgan. Shunga qaramasdan, «nutq madaniyati va notiqlik, notiqlik san'ati tushunchalari orasidagi umumiylik va farqli tomonlarni tadqiq qilish, notiqlik san'atida nutqiy madaniyatning o'rni va rolini belgilash» dolzarb muammolardan biri bo'lib turibdi.

Notiqlikning lisoniy-uslubiy xususiyatlari uslubiyat fanining hali to'liq nazariy asoslanmagan muammolaridan bo'lib, notiqlikning lisoniy-uslubiy amaliyoti ustida hali tugal bir qo'llanma yaratilmagan. Shu paytgacha o'zbek filologiyasida notiqlikka san'at sifatida qaralib, uning ijtimoiy yo'nalishi o'rganilib, xususiyatlari lisoniy aspektda yoritilmagan.

Notiqlik san'atining o'ziga xos lisoniy birliklari, vositalari mavjudki, aynan, shu vositalar notiqlik mahoratini yuzaga keltiradi. Notiqlik san'atining yuzaga kelishida notiqlikning lisoniy-uslubiy vositalari ahamiyatini isbotlash hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir. Jonli so'zning beqiyos qudratidan bahramand bo'lish o'zbek xalqining xislatlaridan biridir. Notiqlik – chiroyli va ta'sirchan nutq so'zlash ilmi, badiiy yetuk so'zlangan nutq san'atidir. Notiqlik nutqi daliliy materiallarga boy bo'lib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: 1. O'z fikrini isbotlash, ya'ni keltirilgan dalillarning to'g'riligini ko'rsatib berish; 2. Tinglovchilarga estetik zavq bag'ishlash; 3. Tinglovchilarning ongiga, qalbiga, kayfiyatiga ta'sir etish, kishilarni faollikka undash. Qayd etilganidek, jonli so'z, notiqlik san'atiga qadim zamonlardan buyon alohida e'tibor berib kelinadi. Hozirgi vaqtda esa bu soha kishilariga talab kattadir. Notiq oldida o'z nutqining sifatini yaxshilash va takomillashtirish vazifasi turadi. Nutqning muvafaqqiyatli chiqishida, nutqning shakliy tomoni ham katta ahamiyatga ega.

Nutqning ta'sirchan bo'lishi uchun aniq va ravshan talaffuz, to'g'ri, o'z o'rnida qo'yilgan to'xtamlar bo'lishi shart. Shuningdek, nutq sur'ati, ovoz kuchi, nafas, tinglovchilar bilan izchil aloqa bog'lay olish, qo'l harakati va shu kabi nolisoniy va boshqa lisoniy vositalarga ham alohida ahamiyat berish talab qilinadi.

Til boyligidan mohirlik bilan foydalanish, matn mazmuniga moslab qo'llash, ularni asosiy maqsad va vazifalarga bo'ysundira olishning o'zi nutq madaniyatidir. Notiqlik o'zida mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, hissiylik va shu orqali ishoniruvchanlik kabi xususiyatlarni mujassamlashtiradi.

Notiqlik nutqida ritorik savol-javoblar, ko'tarinki so'z va so'z birikmalari, bo'yoqdor so'zlar, xitob qilish, murojaat etish kabi va yana boshqa bir qator usullar qo'llanadi.

Tinglovchi bilan notiq o'rtasida aloqa o'rnatilishida ritorik savol usulining qo'llanishi ahamiyatlidir. Bu usulning qo'llanishi tinglovchilarni nutq mavzusi ustida

o‘ylashga, fikr yuritishga undaydi. Masalan, ritorik savol: «Hayotni kim sevmaydi?! Undan kim zavqlanmaydi-ya?!» kabi.

Notiqlik - bu nutqiy mahorat, noyob qobiliyat ham. Nutqiy mahoratni egallash uchun notiq, avvalo, o‘z oldiga talab qo‘yadi va shu talablarga rioya qiladi. Har bir notiq o‘z ustida ishlab, nutqiy mahoratini oshirib borishi shart. Qadimgi Rimning mashhur notiqalaridan sanalgan Mark Tulliy sitseron shunday degan edi: «Kishi shoir bo‘lib tug‘iladi, notiq bo‘lib yetishadi». ⁶⁰ sitseron fikricha, notiqqa qo‘yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

1. Notiq nutq jarayonida dadil bo‘lishi, nutq mavzusini chuqur bilishi kerak;
2. Nutq to‘la isbotlanishi kerak;
3. Nutq oldi-qochdi so‘zlardan, ahamiyatsiz fikrlardan holi bo‘lishi lozim;
4. Nutq materiallarini sidqidillik bilan to‘plash, bu materiallar o‘z mavzusi bilan tinglovchilarda qiziqish uyg‘otishi kerak;
5. Manbalarni reja asosida joylashtirish, tushunishga oson bo‘lishini ta’minlash lozim.

Notiq o‘z tinglovchisini topa olishi va so‘ziga qarata olishi kerak, buning barchasi notiqning aytayotgan so‘ziga, yuritayotgan fikriga bog‘liq: «Behuda so‘z aytmagilkim, behuda so‘z devonalarning so‘zidir. Har kishiga gapirmoqchi bo‘lsang, qaragilkim, u sening so‘zingning xaridorimi yo yo‘qmi:.. eshitkuvchiga yoqadigan so‘zni gapir, toki sening so‘zingga xaridor bo‘lsin». ⁶¹

Keltirilganlardan xulosa qilib shuni aytish lozimki, notiqlik nutqi lug‘aviy, sintaktik nuqsonlar, mantiqiy murakkablik va chalkashliklardan holi bo‘lgan, o‘ziga xos talaffuz, ohang, ritorik shakllar kabi xususiyatlarga ega, lug‘aviy, grammatik, sintaktik hamda nolisoniy vositalar bilan ifodalanadigan chin ma’nodagi nutqiy kamoladdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Khasanovna, A. A. (2021). The Live Word Is An Important Tool That Constitutes The Content-Essence Of The Oratory Art. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(02), 417-434.
2. Aripova, A., Khodjayeva, K., & Yuldasheva, N. (2020). Methods, aspects and components of teaching the Uzbek (Russian) language as a foreign language on the experience of foreign students. *Journal of Critical Reviews*, 7(4), 393-398.
3. Aripova, A. (2007). Нотиқлик ва унинг лисоний-услугиий воситалари. *Tashkent, University of World Economy and Diplomacy*.

⁶⁰ Об ораторском искусстве. -М.: Политиздат, 1973. -С. 67.

⁶¹ Kaykovus. Qobusnoma. -Т.: O‘qituvchi, 1973, 7-bob, 40-41-b.

BASIC CONCEPTS AND PRINCIPLES OF LANGUAGE COMMUNICATION IN PRAGMALINGUISTICS

Kuchkarova Maftuna Dilmurod kizi,

Independent scientific researcher,
Uzbekistan state world languages university,
aishkhanna1991@gmail.com

ABSTRACT

The article "Basic Concepts and Principles of Language Communication in Pragmalinguistics" explores the foundational elements of pragma linguistics, a subfield of linguistics focusing on the practical aspects of language use in context. It delves into key concepts such as speech acts, implicature, deixis, and conversational maxims. The authors discuss how these principles facilitate effective communication by helping interlocutors interpret and respond to utterances appropriately. The article emphasizes the dynamic nature of language, influenced by various social, cultural, and contextual factors. It also examines the interplay between linguistic form and function, highlighting the importance of understanding pragmatic rules to grasp the intended meaning behind words and phrases. This comprehensive overview serves as an essential resource for students and researchers interested in the practical application of linguistic theory in real-world communication.

Key words: *pragmalinguistics, communication, speech acts, implicature, deixis, and conversational maxims.*

АННОТАЦИЯ

В статье "Основные понятия и принципы языковой коммуникации в прагмалингвистике" рассматриваются фундаментальные элементы прагмалингвистики, подполе лингвистики, которое фокусируется на практических аспектах использования языка в контексте. В статье подробно обсуждаются ключевые понятия, такие как речевые акты, имплицатура, дейксис и максимы общения. Авторы рассматривают, как эти принципы способствуют эффективной коммуникации, помогая собеседникам правильно интерпретировать и реагировать на высказывания. В статье подчеркивается динамичная природа языка, на которую влияют различные социальные, культурные и контекстуальные факторы. Также исследуется взаимодействие между лингвистической формой и функцией, подчеркивая важность понимания прагматических правил для понимания предполагаемого значения слов и фраз. Этот всеобъемлющий обзор служит важным ресурсом для

студентов и исследователей, интересующихся практическим применением лингвистической теории в реальной коммуникации.

Ключевые слова: прагмалингвистика, коммуникация, речевые акты, импликатура, дейксис, разговорные максимы.

INTRODUCTION

The article "Basic Concepts and Principles of Language Communication in Pragmalinguistics" explores the foundational elements of pragma linguistics, a subfield of linguistics focusing on the practical aspects of language use in context. It delves into key concepts such as speech acts, implicature, deixis, and conversational maxims. The authors discuss how these principles facilitate effective communication by helping interlocutors interpret and respond to utterances appropriately. The article emphasizes the dynamic nature of language, influenced by various social, cultural, and contextual factors. It also examines the interplay between linguistic form and function, highlighting the importance of understanding pragmatic rules to grasp the intended meaning behind words and phrases. This comprehensive overview serves as an essential resource for students and researchers interested in the practical application of linguistic theory in real-world communication., a specialized area within the field of linguistics, investigates the practical dimensions of language utilization in diverse settings, with a particular emphasis on the processes involved in constructing and interpreting meaning during communication. By synthesizing perspectives from pragmatics, which examines language usage, and linguistics, which analyses language structure, pragmalinguistics offers a comprehensive insight into the operational mechanisms of language in real-world interactions. This paper discusses the fundamental concepts and theories underpinning language communication within the realm of pragmalinguistics, referencing the seminal works of prominent scholars and conducting a detailed analysis of their scholarly contributions. The objective is to furnish a comprehensive comprehension of how the principles of pragmalinguistics can be effectively employed to enrich communication in various contexts.

Methods

This article uses an extensive literature review approach to examine various scholarly sources and consolidate the latest understanding of fundamental ideas and principles of language communication in pragmalinguistics. It draws on important works by John Austin, John Searle, H.P. Grice, Deborah Tannen, and other notable figures. The review delves into both theoretical underpinnings and real-world uses, providing a comprehensive overview of the subject.

Results

The idea of speech acts, initially introduced by John Austin in 1962 and further elaborated by John Searle in 1969, is fundamental to the field of pragmalinguistics. Austin's ground-breaking book, "How to Do Things with Words," suggests that utterances go beyond conveying information and can also carry out actions. He identifies three kinds of acts: locutionary (the act of saying something), illocutionary (the intended purpose of the statement), and perlocutionary (the impact on the listener). Searle built upon Austin's concept by classifying illocutionary acts into five categories: assertives, directives, commissives, expressives, and declarations. These classifications offer a framework for comprehending how language operates in different communication settings (Austin, 1962; Searle, 1969).

H.P. Grice's (1975) cooperative principle is a fundamental concept in pragmalinguistics. Grice suggested that successful communication is based on the idea that speakers and listeners work together to reach a shared understanding. He outlined this principle using four conversational rules: quantity (giving appropriate information), quality (being truthful), relation (staying relevant), and manner (being clear and organized). These rules offer direction for how people should interact in conversations, aiding them in managing the intricacies of communication (Grice, 1975).

Politeness theory, created by Penelope Brown and Stephen Levinson in 1987, explores how individuals handle situations that may threaten their social standing in order to preserve harmony. The theory introduces the notions of positive face (wanting to be accepted and valued) and negative face (wanting to act freely without hindrance). Strategies of politeness are used to lessen the negative effects of these situations, finding a balance between clear communication and maintaining social connections. This theory has significant implications for comprehending the importance of politeness across different cultural settings.

The significance of context in pragmalinguistics is highlighted by Deborah Tannen (1993), who stresses that context includes more than just the immediate surroundings, incorporating participants' prior knowledge, social positions, and cultural standards. Contextual elements impact the interpretation of messages and the selection of communication tactics. Recognizing context is essential for successful communication, as it determines the understanding and response to spoken words (Tannen, 1993).

Dan Sperber and Deirdre Wilson's (1986) relevance theory suggests that communication is driven by the anticipation of relevance. In this theory, speakers share information they consider important to the listener, while listeners decode

messages by looking for the most pertinent meaning. Relevance is gauged based on cognitive impact (how the information affects the recipient) and processing difficulty (the level of effort needed to comprehend the information). This theory provides a deeper understanding of the mental processes involved in communication and emphasizes the significance of relevance in interpreting messages (Sperber & Wilson, 1986).

Howard Giles' (1973) theory of speech accommodation delves into the ways in which individuals modify their speech patterns to either align with or differentiate from their conversational partners. This adaptation is shaped by factors such as social identity, interpersonal dynamics, and the aim of accomplishing communication objectives. Convergence, characterized by the adoption of comparable speech patterns, promotes social unity and favorable interpersonal connections. Conversely, divergence, marked by the accentuation of linguistic distinctions, can strengthen social identity and assert personal uniqueness. This theory highlights the flexible nature of communication and its significance in shaping social exchanges (Giles, 1973).

Discussion

The combination of these ideas and rules demonstrates the complex relationship between language structures and social interactions in pragmalinguistics. Speech acts theory showcases the diverse functions of language, illustrating that utterances can serve various communication purposes beyond just exchanging information. Grice's conversational maxims provide a structure for comprehending how speakers and listeners collaborate to achieve successful communication. Politeness theory stresses the significance of social factors, illustrating how speakers balance politeness and efficiency during interactions.

Relevance theory presents a cognitive viewpoint, clarifying how speakers and listeners handle the expectation of relevance in communication. This theory underscores the importance of cognitive processes in understanding and producing language. Speech accommodation theory emphasizes the fluid nature of communication, showing how speakers adapt their speech to match or distinguish themselves from their conversation partners based on social and relational aspects.

These principles have important implications for different fields, such as intercultural communication, language education, and artificial intelligence. In intercultural communication, grasping pragmalinguistic principles can improve cross-cultural interactions by offering insights into how different cultures utilize language in specific contexts. In language teaching, these principles can guide the creation of teaching approaches that focus on pragmatic skills, aiding learners in using language

effectively in real-world scenarios. In artificial intelligence, knowledge from pragmalinguistics can shape the development of natural language processing systems that are better at understanding

Intercultural communication is an area where the principles of pragmalinguistics play a crucial role. Cultural variations can result in misinterpretations and breakdowns in communication if not handled properly. By grasping the pragmalinguistic norms of diverse cultures, individuals can better navigate these discrepancies. For instance, politeness strategies differ significantly among cultures, with some preferring indirectness and formality for politeness maintenance, while others find directness and informality more appropriate. Being aware of these distinctions can help individuals prevent unintended rudeness and foster stronger intercultural connections (Scollon & Scollon, 1995).

The field of language education can greatly benefit from the perspectives offered by pragmalinguistics. While traditional language teaching typically emphasizes grammatical skills, the importance of pragmatic skills for successful communication cannot be overlooked. By integrating pragmalinguistic concepts into language instruction, learners can gain a better understanding of how to use language effectively in various situations. For example, teaching about speech acts can help learners grasp how to properly make requests, offer compliments, or apologize in ways that are culturally appropriate. Similarly, instruction on the cooperative principle and conversational maxims can assist learners in honing their abilities to maintain coherence and relevance in conversations (Kasper & Rose, 2002).

Pragmalinguistics provides valuable insights into language communication, but there are challenges that must be addressed. One issue is accurately modelling the various contextual factors that influence communication, which includes the physical environment, social, cultural, and cognitive backgrounds of the speakers. Developing comprehensive models to account for this complexity is a continuous challenge for researchers. Another challenge is the ever-evolving nature of language use, with new forms like digital communication posing new obstacles for pragmalinguistic research. Understanding how traditional principles apply to these new forms and identifying emerging principles is crucial for future research. For instance, social media and instant messaging have introduced novel ways of managing politeness and relevance, necessitating further exploration. Furthermore, there is a need for more empirical research to validate and refine existing theories. While many pragmalinguistic principles are supported by theoretical arguments and qualitative data, there is an increasing demand for quantitative studies to provide stronger evidence.

Experimental and corpus-based approaches can offer valuable insights into how these principles function in real-life communication.

CONCLUSION

Pragmalinguistics is a theoretical framework that combines pragmatics and linguistics to analyze language communication in social settings. It focuses on concepts like speech acts, conversational maxims, and politeness theory, as well as contextual factors, relevance, and speech accommodation. These principles have important implications for intercultural communication, language teaching, and artificial intelligence, offering practical benefits for communication in various areas.

Future research in pragmalinguistics should explore the dynamic nature of language use, especially in digital communication and new technologies. By addressing challenges and expanding empirical research, researchers can improve our understanding of how language operates in different contexts and generate new insights for both theoretical and practical purposes.

REFERENCES

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford University Press.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
4. Giles, H. (1973). Accommodation theory: Optimal levels of convergence. *Communication Yearbook*, 7, 395-409.
5. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics* (Vol. 3, pp. 41-58). Academic Press.
6. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2021). *Speech and Language Processing* (3rd ed.). Pearson.
7. Kasper, G., & Rose, K. R. (2002). *Pragmatic Development in a Second Language*. Blackwell Publishing.
8. Scollon, R., & Scollon, S. W. (1995). *Intercultural Communication: A Discourse Approach*. Blackwell Publishing.
9. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
10. Sperber, D., & Wilson, D. (1986). *Relevance: Communication and Cognition*. Harvard University Press.
11. Tannen, D. (1993). *Framing in Discourse*. Oxford University Press.

O‘ZBEK AN‘ANAVIY CHOLG‘ULARI VA MILLIY CHOLG‘U MUSIQIY JANRLARI

Muhammadjonova Mohinur

Farg‘ona davlat universiteti San‘atshunoslik fakulteti

“Musiqqa ta‘limi” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada “Musiqqa cholg‘usi” tushunchasi va uning xususiyatlari, musiqa cholg‘ular tavsifi va ularning xarakterli xususiyatlari bayon etiladi.

***Kalit so‘zlar:** Cholg‘u, membrafonlar, idiofonlar, janr, organologiya, torli cholg‘ular, puflama-damli cholg‘ular*

ABSTRACT

This article describes the concept of "musical instrument" and its characteristics, description of musical instruments and their characteristic features.

***Key words:** Instrument, membraphones, idiophones, genre, organology, string instruments, wind instruments*

KIRISH

Musiqiy cholg‘ular insoniyat ma‘naviyatini ohanglarda tarannum etuvchi vosita, ya‘ni xalq ijodiyoti mahsuli bo‘lib, azal-azaldan omma orasida shakllanib, mohir soz ustalari tomonidan yasalib, tobora mukammallashib kelayotgan mo‘jizaviy va ifodaviy asboblardir. Cholg‘ularda har bir xalqning milliy g‘ururi, an‘anasi, qadriyatlari o‘z ifodasini topganki, ulardan taraladigan ovoz ham shunga moslashgan. Bular barchasi yaratilajak cholg‘ulaming shakliga va milliylik mezoniga asos bo‘lib xizmat qiladi. Tarix davomida doimo musiqiy cholg‘ularga bo‘lgan e‘tibor katta bo‘lishi bilan birga tarbiyaviy tomonlari bilan ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Zamonaviy jarayonda o‘tmish an‘analariga yangicha qarash, ilg‘or rivojlangan texnikadan munosib foydalanish hamda komil insonni tarbiyalash kabi omillarga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

O‘zbek madaniy merosi musiqiy cholg‘ularga boy va ularning har biri uzoq o‘tmish, tarkibiy rivojlanish va texnikaviy takomillashish jarayonidan o‘tganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ijro mezonlariga ko‘ra o‘zbek xalq cholg‘ulari ikki guruhga bo‘linadi. Birinchi guruhga barcha an‘anaviy xalq cholg‘ulari kiradi. Ikkinchi guruhga XX asr madaniy rivoji bilan bog‘liq bo‘lib takomillashgan, ya‘ni qayta ishlangan (rekonstruksiya qilingan) cholg‘ular kiradi. An‘anaviy xalq cholg‘ulari tarkibidan joy olgan cholg‘u sozlar: tanbur, dutor, sato, rubob, ud, nay, surnay, qo‘shnay, karnay, g‘ijjak, chang, qonun, doira, nog‘ora. Xalq ijodiyotida qo‘llaniladigan sozlarga changqo‘biz, sibizg‘a, safoil kiradi.

Qayta ishlangan cholg‘u asboblariga - rubob, g‘ijjak, dutor va chang sozlarining musiqaning soprano, alt, tenor, bas ovozlari mezonlariga ko‘ra qayta ishlangan namunalari kiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

An‘anaviy cholg‘u ijrochiligi azaldan xalq ijro amaliyotida shakllanib, ulardan turli ko‘rinish va tarkiblar asosida foydalanish an‘ana bo‘lib kelgan. Avvalo an‘anaviy cholg‘ularning har biri yuqori professional darajadagi individuallik xususiyatiga ega. Xalq ijrochilik amaliyotida shunga mos ijro imkoniyatlari, sharoitlar va ijro uslublari yuzaga kelgan. Ko‘p asrlik ijrochilik amaliyoti esa (xalq va an‘anaviy) cholg‘ularni guruh bo‘lib ijro etilishini ham taqozo etgan. Shunga binoan cholg‘ular sozandalar tomonidan bir-birlariga mos o‘z turlari va ovoz imkoniyatlari doirasida guruhli tarkiblar tuzilib amaliyotda qo‘llanilib kelingan.

Karnay, surnay, nog‘ora va doira tarkibidagi damli va urma cholg‘ular guruhi qadimdan ijro amaliyotida shakllanib, xalqimizning barcha ommaviy tadbirlarining faol ishtirokchisiga aylangan. An‘anaviy cholg‘u sozlar ansambllari esa o‘z xususiyatlaridan kelib chiqib qo‘llanilgan. Ijroda keng ko‘lamli va katta ovoz imkoniyatiga ega bo‘lish maqsadida barcha cholg‘ular yig‘indisidan katta cholg‘ular ansambli tashkil etilgan. Cholg‘u musiqasi ijrochiligi va maqom ijrochilik amaliyotida esa kichik-kichik guruhlar bo‘lib ijro etish ham an‘anaga aylangan. Jumladan: har bir cholg‘u doyra jo‘rligi bilan ijro etish; tanbur dutor bilan; tanbur, dutor doyra jo‘rligi bilan; tanbur, dutor, g‘ijjak doyra jo‘rligida ud, qonun doyra bilan birga va h.k.

O‘zbek an‘anaviy xalq cholg‘ulari tasnifotini ikki yirik olimlar V.Belyayev va F.Karomatovlar, o‘z ilmiy tadqiqotlarida yoritib berganlar. Ushbu tadqiqotlar nashr etilib, o‘quv jarayonida keng qo‘llaniladi.

Tabiiy tuzilish va ijroviy imkoniyatlariga ko‘ra o‘zbek xalq cholg‘ulari uch guruhga tasniflanadi.

Birinchi guruh - torli cholg‘ular;

Ikkinchi guruh - puflama damli cholg‘ular;

Uchinchi guruh - urma-zarbli cholg‘ular.

Har bir guruh cholg‘ulari ichki xususiyatlaridan kelib chiqib turlarga bo‘linadi.

1. Torli cholg‘ular, ijroviy imkoniyatlarini inobatga olib to‘rt turga ajratiladi:

a) torli chertma cholg‘ular (barmoqlar yordamida chertib ijro etiladigan cholg‘ular);

b) torli plektorli (maxsus moslama yordamida ijro etiladigan) cholg‘ular;

d) torli kamonli (kamon yordamida chalinadigan) cholg‘ular;

e) torli urma (maxsus cho‘plar bilan ijro etiladigan) cholg‘ular.

2. Puflama - damli cholg'ular tarkibiy va ijroviy xususiyatlari doirasida uch turga ajratiladi:

- a) naysimon (bevosita havoni puflash orqali ijro etiladigan) cholg'ular;
- b) tilsimon (ovoz manbai cholg'udan ajratilgan tildan hosil bo'ladigan) cholg'ular;
- d) munshtukli (maxsus naycha yoki naypachoqlar bilan ijro etiladigan) cholg'ular.

O'zbek cholg'ulari zamonaviy tasniflanishi umumbashariyat tasnifotiga ko'ra: Maylon, Verkov, Xornbostel, Zaks kabi olimlar cholg'ularning tovush chiqarish xususiyati, sadolanishi bo'yicha nima orqali tovush hosil qilishi kabi xususiyatlar hisobga olgan holda 4 ta asosiy guruhlariga va uning ichidagi turlariga bo'linadi.

3. Urma - zarbli cholg'ular (tovush balandligi aniq va tovush balandligi noaniq bo'lgan cholg'ular)

Torli cholma manbalarida keltirilgan rivoyatlarga ko'ra, birinchi kashf etilgan torli cholg'uning nomi Borbad bo'lgan va ilk bor buyuk yunon olimi Fisog'urs (Pifagor) tomonidan ixtiro etilganligi qayd etiladi. Darhaqiqat, ilk yasalgan (yaratilgan) cholg'u har tomonlama sodda va oddiy bo'lgan so'ngra keyinchalik rivojlangan. Bu haqida maqomshunos olim I.Rajabov yozadi: "Fisog'ursdan so'nggi davrlarda yashagan musiqachilar Borbadni takomillashtiradilar va uning asosida 2-3-4 torli musiqa asboblari yasadilar. Borbadni esa, ko'p manbalarda hamma torli asboblarning yuzaga kelishida asos bo'lgan, deb ko'rsatiladi". Borbad esa udsimon cholg'u ekanligi va ud cholg'usini yasashda Borbad asos bo'lganligi ham ko'p manbalarda bayon etilgan. Ular qadim zamonlardan shakllanib, turli xalqlar amaliyotida o'z ma'naviyati va an'anasi doirasida rivoj topib kelgan musiqiy asboblardan bir turi hisoblanadi. Torli cholg'uning kelib chiqishi tarixiga aniq bir ma'lumot berish mushkul. Inson tafakkuri torli cholg'uni ixtiro etib, uni ma'lum darajada rivojlantirgandan so'ng, uning umumbashariy rivoji har bir xalqda rivoj topadi. Cholg'ularni har bir xalqning o'ziga xos va turli vositalar orqali ijro etiladigan namunalari yuzaga keladi. "Oldiniga torli cholg'ularning shakllari, - deb yozadi. V.Belyayev - yoysimon bo'lgan. Ya'ni, yog'ochli (taxtali) egma Fisog'urs yunoncha ismi Pifagor. Eramizdan oldingi VI asrda yashab ijod etgan buyuk faylasuf alloma. Musiqiy cholg'ular yaratilishiga bog'liq rivoyatlar I.Rajabovning "Maqomlar masalasiga doir" kitobida, musiqada yettita tovush mujassamligi borasida A.Navoiyning "Lison ut-tayr" kitobidagi "Qaqnus" hikoyasida keltiriladi. Tanali (korpusli) bo'lgan va unga bir va bir nechta torlar tortilgan. Vaqt o'tishi bilan ushbu taxtali tana to'g'rilanib borgan va dasta yoki cholg'u asbobi dastasi shakliga kelgan. Shu bilan birga dastaga mos rezonator vazifasini bajaradigan kosaxonalar, avvaliga

jonzodlardan (toshbaqa, zihir) yoki o‘simlik mevalari (qovoq, kakos yong‘og‘i va h.k.) biriktirilgan. Taraqqiyot jarayoni esa har bir xalqning o‘z cholg‘u asboblari yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Cholg‘ularning kosaxonasi qaysi jihozdan va uning katta-kichiklik hajmi, dastasining uzun-qisqaligi hamda torlar soni va nisbati davrlar o‘tishi bilan rivojlanib takomillashib borgan.

O‘zbek xalq cholg‘ulari orasida torli hamda chertib ijro etiladigan cholg‘ularga do‘mbira va dutor kiradi. Ushbu cholg‘ular o‘z ijrochiligi, tabiati, ovoz tarannumi bilan amaliyotda alohida ahamiyat kasb etib kelgan. Shu bilan birga, xalq ijrochilik amaliyotida o‘z o‘rni va yo‘nalishiga ega bo‘lib, baxshi va sozandalar qo‘lida, o‘tmishdan so‘zlovchi cholg‘ular sifatida o‘z mavqei saqlab kelmoqda.

Do‘mbira - torli o‘zbek an’anaviy cholg‘ularidan biri bo‘lib, ayni paytda o‘zbek baxshichilik san’atining yetakchi cholg‘usi hisoblanadi. Cholg‘uning ikki torliligi va turli tovushlarga sozlanib bir paytda ijro etilishidan, uni cholg‘u ijrochiligining

ancha shakllangan davrida yuzaga kelgan asbob, deb qayd

etadi

V.Belyayev. Do‘mbira, tanburga nisbatan kosasi katta, dastasi esa kalta, dutorga nisbatan dastasi kalta, kosasi kichkina ikki torli cholg‘udir. Kosasining shakli ko‘proq tanburga o‘shash bo‘lib, asosan tut, yong‘oq yoki o‘rik daraxtidan o‘yib yasaladi. Uning qopqog‘i tut daraxtidan yupqagina qilib yasalgan. Dastasi esa unchali uzun bo‘lmagan va maxsus pardalar ham bog‘lanmagan. Cholg‘uning ikkita tori bo‘lib kvarta kichik oktava lya-re yoki lya bemol-re bemol yoki lya-mi yoki lya bemol-mi bemol; kvinta - lya-mi yoki lya bemol-mi bemol oralig‘ida sozlanadi. Diapazon ikki oktavani qamrab oladi. Cholg‘uning xarragi ham soz jussasiga mos qilib bag‘ri qattiq tut yoki yong‘oqdan yasaladi. Do‘mbirada ikki tor bir vaqtda chertilishi bilan birga alohida alohida ham ijro etiladi. Bu ijrochi baxshilarning badihasiga bog‘liq. Cholg‘u alohida simlarda chertilganda har ikki toridan keng foydalanilishi mumkin. Shu bilan birga chap qo‘lni “pisikato” usuli bilan ijro etish uslubi ham keng qo‘llaniladi.

Dutor - o‘zbek an’anaviy chertim cholg‘u sozlaridan biri. Uzoq o‘tmishdan xalq ijrochilik amaliyotidan munosib o‘rin egallab kelayotgan dutor, ayni paytga kelib an’anaviy ijro uslubiga xos barcha guruhlar tarkibidan joy oldi. An’anaviy yakkanavoz cholg‘u sifatida shakllandi va yetakchi cholg‘ular qatoriga kirdi. Dutorning tarixiy shakllanishi va boshqa cholg‘ular bilan uyg‘unlik jihatlari uzoq o‘tmishga borib taqalsada, musiqiy risolalarda XV asrdan boshlab ta’riflanib keladi.

“Forobiy ma’lumotlariga qaraganda, Xuroson tanburi o‘zining ko‘plab belgilari bilan zamonaviy dutorni eslatadi”. Lekin, dutorning o‘z nomi va uning barcha (shakliy, tarkibiy, ijroviy) imkoniyatlari bilan ilk bor XV asrda yashab ijod etgan musiqashunos olim Zaynullobiddin al-Husayniy o‘zining musiqa ilmiga bag‘ishlangan “Qonuni ilm va amali musiqiy” nomli risolasida bayon etgan. Darhaqiqat, unda ikkita torli va ularning oralig‘i kvarta intervalini tashkil etuvchi, dastasiga bog‘langan pardalari o‘n bitta bo‘lgan dutor cholg‘u asbobi ta’riflanadi.

Ud – an’anaviy cholg‘ularning eng qadimiysidir. Ijrochilik amaliyotida mashhur bo‘lgan ud turli xalqlarda mavjud bo‘lgan. Ajam xalqlarida - ud, Xitoyda - pipa, Ovrupada - lyutniya, arablarda esa al-ud nomlari bilan atalib kelingan. Cholg‘u arablar mamlakatida o‘sadigan ud daraxtidan yasalgan. Daraxt xushbo‘y hid taratuvchilik xususiyatiga ega bo‘lgan. Ud o‘tmishdan ijrochilikda keng qo‘llanilgan, O‘rta asrlarda Farobiy, Urmaviy kabi olimlarning musiqashunoslik ilmiy-tadqiqotlari uchun asos vazifasini o‘tagan. XVI-XVII asrlarga kelib ud cholg‘usi o‘rnini boshqa cholg‘ular egallaganligi sababli amaliyotda kam uchragan. O‘zbekistonda ud cholg‘u sozi XX asrning 70-80-yillarida ijrochilik amaliyotida qayta tiklandi. Cholg‘ular ansambli qatoridan munosib o‘rin topdi. Yakkanavoz cholg‘u sifatida ham omma orasida keng tarqaldi. Cholg‘uning O‘zbekistonda qayta tiklanishda mohir sozanda Rifatilla Qosimovning xizmatlari e’tiborlidir. Ud cholg‘usining ulkan rezonatorli katta kosa va qisqa pardalar boylanmagan dastasi mavjud. Kosa, odatda, bir-biriga mutanosib holda yopishtirilgan 10-12 ga yagin qovurg‘asimon taxtachalardan tayyorlanib yasaladi va ustki qismiga qopqoq yopishtiriladi. Qopqoqda ovoznining harakatini ta’minlab beruvchi uchta teshiklar bo‘lib, ular naqshlar bilan bezab yasaladi. Cholg‘uning xarragi ham qopqoqqa zich holatda yopishtirib qo‘yiladi. Cholg‘u dastasi kosaga mahkam biriktirib qo‘yiladi. Uning boshlang‘ich qismida quloqlar o‘rnatiladigan qismi mavjud. Unda 11 ta torni tortish uchun mo‘ljallangan quloqlar joylashgan (5 tasi o‘ng va 6 tasi chap tomonida). Ud sozi 5 juft va 1 ta toq torlardan iborat. Uning birinchi, ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi torlarining orasi kvarta intervaliga sozlanadi. To‘rtinchi va beshinchi, beshinchi va oltinchi torlar orasi katta sekunda intervali, ya’ni 1 ton oralig‘ida sozlangan. Zamonaviy o‘zbek ud cholg‘uchiligida esa, maqom kuylarini ijro etishda qulay bo‘lishini inobatga olgan holda to‘rtinchi va beshinchi torlar oralig‘i sekundadan kvartaga o‘zgartirilgan.

Tanbur - musiqiy cholg‘ular orasida qadimiysi va eng zabardasti hisoblanadi. Tarixiy manbalarda ham qadim zamonlardan xalqlar orasida tanbur, tamera nomli cholg‘ular keng ommalashganligi xususida ko‘p ma’lumotlar bayon etilgan. Forobiy, Ibn Sino, Darvish Ali Changiy, Fitrat risolalarida tanburning turli (tarixiy, shakliy, tarkibiy namunalari va ijrochilik) xususiyatlari ifodalangan. Tanbur o‘tmishdan xalq

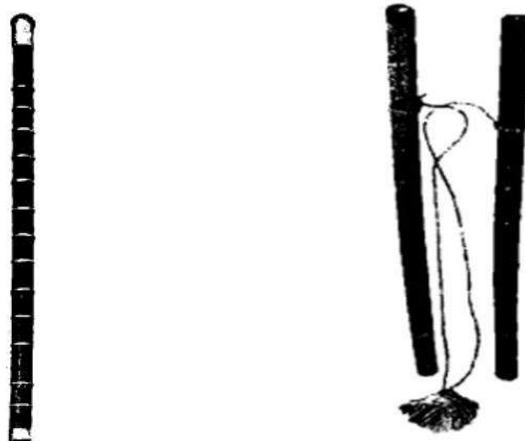
ijrochilik amaliyotida keng qo‘llanilib kelinganligi sababli uning turlari ham bo‘lgan. O‘rta asrlarda kasbiy musiqaning shakllanishiga tanbur ham o‘zining hissasini qo‘shganligi munosabati bilan amaliyotda yetakchi sozlar qatoriga kira boshlagan. O‘zbek maqom san‘atining shakllanishida ham tanbur asos va yetakchi cholg‘u sifatida e‘tirof etiladi.

Qadimgi ajdodlarimiz inson ovoizidan kuchliroq tovush beradigan, ochiq havoda chalinadigan cholg‘ularni ixtiro qilgan va uni ovda, harbiy yurishlarda, to‘y, sayil, bayram va boshqa turli yig‘inlarda qo‘llash odat tusiga kirgan. Damli cholg‘ular eramizdan avvalgi III-I asrlarda ham naysimon, tilli va karnaysimonlarga tavsiflangan. Qadimgi Misr, Bobil va boshqa Sharq mamlakatlarida damli cholg‘ular haqida ma‘lumot beruvchi tasviriy san‘at asarlari mavjud bo‘lib, ular haykalchalar va arxeologik topilmalarda o‘z aksini topgan. Qadimgi Misr tarixiy yodgorliklaridan ma‘lumki, yuksak qadrlangan harbiy sozandalarga kohinlar qatoridan o‘rin ko‘rsatilgan, hatto jang maydonida sozandalar o‘dirilmas, balki asir olinib, o‘z kasbi doirasida xizmat qilishga buyurilgan. Qadimgi Xorazm hududidagi “Qo‘y qirilgan qal’a” (miloddan oldingi IV-III asr), “Tuproq qal’a” (I-III asr), “Qirq qiz qal’a” (V-VI asr) istehkomlaridan topilgan nay, mizmar, surnay, daf va nog‘oraga o‘shash asl nomlari saqlanmagan cholg‘u sozlari ushlagan mutriba ayol va erkaklar tasvirlangan tangachalar, ganch haykalchalar hamda Ayritomdan topilgan haykalchalardagi cholg‘ular tasviridan biz ularning qaysi turga mansubligini aniqlashimiz mumkin. Ammo ularning o‘sha paytda qanday atalgani ma‘lum emas. Ya‘ni nomlari hozirgacha saqlanib qolmagan.

Qadimdan shu davrgacha xalq orasida quyidagi cholg'ular iste'foda qilingan: G'ajir-nay, cho'pon-nay cholg'usi to'g'ri silindr shaklidagi ikki tomoni ochiq nay bo'lib, cho'l burgutining g'ovak suyagidan ishlanadi. Uzunligi 300 mm. Barmoq bilan bosib chalinadigan 4 ta teshikchadan iborat. Diatonik tovushqatorga ega. U cho'ponlar amaliyotida ko'proq qo'llaniladi va lirik tarzdagi kichik kuylar ijro qilishga qulay. Ushbu nayning besh teshikligi ham mavjud bo'lib, u burgut qanotining gavdasiga yaqin joyidan yasaladi. Ushbu nayning bosh tomonidan tish bilan labning oralig'ida tepa jag'ga joylagan holda puflab chalinadi. U xushtaksimonlar oilasiga kiradi. Ishvalak, ushbullak, loyxushtak - turli qush va jonzotlar shaklida sopoldan yasaladi va har xil bo'yoqlar bilan bezatiladigan xushtaksimon cholg'u. Uning xushtak hosil qiladigan bitta teshigi va barmoq bilan bosiladigan ikkinchi teshikchasi mavjud. Ishvalak asosan bolalar o'yinchog'i sifatida qo'llaniladi. Sibiziq - (bizillovchi ma'nosida) 150 mm, uzunlikdagi g'arov gamishdan yasalgan cholg'u. Uning bosh qismida tilcha kesib ochilgan, barmoq bilan bosiladigan uchta teshigi bor. Tovushqatori diatonik. Sibiziq cho'ponlar cholg'usi bo'lib, unda sho'x - o'ynoqi kuylar chalinadi. Sibiziq turkmanlarning dilli-tuydukiga o'shaydi.

Nay - silindr shaklida 400-600 mm uzunlikdagi yonlama cholg'u bo'lib, mevali yog'ochdan (yog'och - nay), bambukdan (g'arov - nay), oq misdan (mis - nay), latundan (brinj - nay) yasaladi. Nayda barmoq bilan bosiladigan 6 ta asosiy teshik bo'lib, ulardan tashqari puflash uchun teshik, yog'och va g'arov naylarda asosiy teshiklari orasida bitta hamda quyi qismida yana to'rtta teshiklar mavjudki, bularning barchasi nay tovushiga chiroyli tus berish uchun ochilgan. Nayning tovushqatori diatonik bo'lib, ikki yarim oktava (birinchi oktava lya dan to'rtinchi oktava re gacha) tovush ko'lamiga ega.

Qo‘shnay - g‘arov qamishdan yasalgan 220-250 mm uzunlikdagi juft naylardan tashkil topgan cholg‘u bolib, naylarining bosh tomoni yopiq va uchlaridan 5 sm uzunlikda tilchalar kesib ochilgan. Tilchalar ip bilan xomut qilib yuqoriga va pastga (sozlash uchun) suriladigan qilib bog‘langan. Qo‘shnayda barmoq bilan bosiladigan 7 (ba‘zan 8) ta teshik ochilgan. U ikki oktavaga yaqin, birinchi oktava re dan ikkinchi oktava si (uchinchi oktava do gacha) diatonik tovushqatorga ega bo‘lib, ikkinchi oktava tovushlari asosan nafas bosimi natijasida hosil etiladi. Lab boshqaruvi natijasida romatik tovushqator chalish mumkin. Qo‘shnay ikkita qamishni birlashtirib, orasiga ipdan popuk qo‘yiladi. U yasalganda ikkala qamishi ham bir tubdan olinadi. Shundagina ular bir-biriga qoyim soz bo‘ladi. Qo‘shnayning tovushi kuchli, mungli ohangga ega. Asosan yakka, ansambl va o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestrida qo‘llaniladi. Hozirgi davrda Xorazm, Toshkent va Farg‘onada keng tarqalgan.

Qayroq - to‘rtta silliqlangan uzunchoq qayroq toshchalardan iborat. U zarbli cholg‘ular tarkibiga kiradi va turli ritmik-usullarni chalish uchun qo‘llaniladi. Xorazm qayroqlarining ikkitasi temirdan va ikkitasi toshqayroqdan yasaladi. Qayroqni ijrochi har qo‘lida bir juftdan (bosh barmog‘iga bittasini va qolgan barmoqlariga boshqasini) ushlaydi va bir-biriga urishi natijasida quruq chaqqillagan tovush hosil bo‘ladi. Qayroq asosan raqs kuylarida asar koloritini boyitish maqsadida ishlatiladi.

Safoyil - zarblilar ichida o‘ziga xos cholg‘u bo‘lib, shaqqildoqlar turiga kiradi. U yuqori tomoniga ikkita katta temir halqa o‘rnatilgan juft tayoqcha bo‘lib, katta temir halqalarning har biriga o‘n oltita temir halqachalar kiygizilgan. Ushbu cholg‘uda tovush uch xil yo‘l bilan amalga oshiriladi: kichik halqachalarni titratish, ijrochining o‘ng yelkasiga safoyilni urish va shuningdek, safoyilni oldinga silkitib, katta halqalarni tayoqchaga urilishini ta‘minlash natijasida tovush hosil qilinadi. Safoyil asosan raqs kuylarida xalq cholg‘ulari ansambliga jo‘rlik qiladi.

Qoshiq - tut yog‘ochidan 160-180 mm hajmida ikkitasi o‘yib yasaladi va teri tasmachalar bilan juft qilib boylanadi. Qoshiqlarni silkitish yoki qo‘lning kaftiga urish natijasida tovush hosil gilinadi. Qoshiqlar o‘zi yakka holda ritmik usullarni chalishi yoki doyraga qo‘shilishi mumkin. Ushbu cholg‘u dunyoning turli mamlakatlarida kastanet yoki ispancha kastanet kabi nomlar bilan raqqoslar raqs tushganda usulni yanada bo‘rttirib ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Hozirgi davrda qoshiq xalq cholg‘ulari ansamblida zamonaviy kuylarni chalishda ishlatiladi.

Inson hayotida musiqa cholgʻularining yaratilishi bevosita ushbu cholgʻu orqali ijro etiladigan kuylarni ijod etishiga undaydi. Bizning xalqimiz xilma-xil cholgʻularga ega boʻlib, oʻziga xos cholgʻu musiqasini yaratgan. Bu cholgʻular tovush chiqarish xususiyatlari boʻyicha torli (torli chertim, torli plektor, torli kamonli va torli urma), puflama-damli (naysimon, tilsimon va karnaysimon) va urma-zarbli (teri bilan qoplangan va oʻzi sado beruvchi) cholgʻular guruhi va turlariga boʻlinadi. Har bir cholgʻu oʻz tuzilishi, tasviriy vositalarining xarakteri xususiyatlari va ijrochilik uslublari bilan ajralib turadi. Oʻzbek musiqa cholgʻulari anʼanaviy (nay, sibizgʻa, qoʻshnay, gʻajir nay, surnay, bulamon, karnay, tanbur, dutor, doʻmbira, qonun, qoʻbiz, sato, changqoʻbiz, doyra, nogʻora, dovul va boshq.) va qayta ishlangan (gʻijjak, qashqar va afgʻon ruboblari, chang, ud) xillariga boʻlinadi. Bu cholgʻularning har biri ijro etiladigan musiqa asari xususiyatlari va vazifalariga qarab yakkasoz yoki maʼlum ansambl tarkibida ishlatiladi. Shu tufayli anʼanaviy yakkasoz va ansambl ijrochiligi yuzaga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Р. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2005.
2. Беляев В.М. Музыкальные инструменты Узбекистана. М., 1933.
3. Begmatov S., Matyoqubov M. Oʻzbek anʼanaviy cholgʻulari. Toshkent, 2008.
4. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. М., 1980.
5. История узбекской советской музыки, в 3 томах. Ташкент, 1972-1973, 1991.
6. История музыки Средней Азии и Казахстана. М., 1995.
7. Кароматов Ф. Узбекская инструментальная музыка (наследие). Ташкент, 1972.
8. Кароматов Ф. Узбекская домбровая музыка. Ташкент, 1962.

9. Matyoqubov M. An'anaviy cholg'u ijrochilik uslubiyoti. Toshkent, 2015.
10. Toshmatov O'. Cholg'ushunoslik. Toshkent, 2007.
11. Toshpo'latova I. An'anaviy dutor ijrochiligi. Toshkent. 2004.
12. Qosimov R. An'anaviy ijrochilik. Toshkent, 2007.
13. Хожимаматов А. ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МИЛЛИЙ МУСИҚИЙ МЕРОСГА МУНОСАБАТНИ ЎЗГАРИБ БОРИШ ТЕНДЕНЦИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ. "JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN". JURNALI VOLUME 1, ISSUE 2, 2023. JUNE.
14. Jalilova, R. (2022). TASVIRIY SAN'ATDA QALAMTASVIR TECHNOLOGIYASINI O'QITISHNING DIDAKTIK PRINSIPLARI. *Scienceandinnovation*, 1(C2),
15. Jalilova, R. (2022). THE DEVELOPMENT OF VISUAL ART IN PENCIL DRAWING, PAINTING, COMPOSITION AND INDEPENDENT PAINTING. *Science and Innovation*, 1(3),.
16. Jalilova, R. (2022). HEREDITARYDISEASES. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(11),
17. Jalilova, R. Q. (2022). About identification of one model of nonstationary filtration. *Математическое и компьютерное моделирование естественных и социальных проблем: материалы XVII Всероссийс*, 131.
18. Jalilova, R. Z. (2023). Representation of Human Face, Hands, Clothes in Painting and Pencil Drawing. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 18,
19. Jalilova, R. (2023). EDUCATIONAL METHODOLOGY OF AESTHETIC EDUCATION OF LANDSCAPE PAINTING. *Science and innovation*, 2(C7),
20. Jalilova, R. (2023). HISTORY OF LANDSCAPE IN MIDDLE ASIAN WORKS OF ART, PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC METHODOLOGY OF EDUCATIONAL PROBLEMS AND SOLUTIONS. *Science and innovation*, 2(C7),
21. Achildiyeva, M. (2023). PATNISAKI ASHULANING IJTIMOIIY JARAYONDA FALSAFIY TARAQQIYOTI XUSUSIDA. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*, 1(2), 254-266.
22. Achildiyeva, M. (2023). QADIMGI DAVR CHOLG 'U SOZLARI VA ULARNING KELIB CHIQISHI. *DENMARK" THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC PROGRESS IN MODERN SOCIETY"*, 14(1).
23. Achildiyeva, M., & Mohinur, M. (2023). O 'ZBEK SAN'ATINING ZABARDAST HOFIZI JO 'RAXON SULTONOV. *DENMARK" THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC PROGRESS IN MODERN SOCIETY"*, 14(1).

24. Achildiyeva, M., & Sabina, B. (2023). ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MUSIQIY ATAMALAR. *GospodarkaiInnowacje.*, 34,
25. Achildiyeva, M., & Atkiyoyeva, R. (2023). O 'ZBEK MILLIY BALETLARINING PSIXO-ESTETIK AHAMIYATI. *Gospodarka i Innowacje.*, 34,
26. Ikromova, F. Y. Q., & Achildiyeva, M. (2023). XOR SAN'ATINING KELIB CHIQISH TARIXI, UNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O 'RNI VA AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5),
27. Achildieva, M., &Ikromova, F. (2022). THE USE OF MAQOM METHODS IN THE OPERA" LEYLI AND MAJNUN" BY REINGOLD GLIER AND TOLIBJON SODIKOV. *Science and Innovation*, 1(4),
28. Xojimamatov, A., &Ikromova, F. (2022). PROBLEMS OF PERFORMING MUSICAL STAGE WORKS (ON THE EXAMPLE OF THE OEUVRE OF UZBEK COMPOSERS). *Science and Innovation*, 1(4),
29. Khojimamatov, A., &Ikromova, F. (2022). Look at the Polyphony and Theoretical Heritage of SI Taneev. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*, 8,
30. Hojimamatov, A. (2022). CHANG CHOLG 'USI TARIXIGA BIR NAZAR VA UNING ORNAMENTAL BEZAKLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2),
31. Achildiyeva, M., Khojimamatov, A., Dilafruz, Y., & Ikromova, F. (2021). Uyghur Folk Singing Genre. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(10).
32. Achildiyeva, M. (2022). SHASHMAQOM MUSHKILOT BO'LIMINING NAZARIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2),
33. Achildiyeva, M.,& Ikromova, F. THE SCIENCE OF MUSIC IN THE FORMATION OF HUMAN VALUES IN YOUNG PEOPLE'S LIFE. *INTERNATIONAL JOURNAL FOR ENGINEERING AND MANAGEMENT RESEARCH*, Vol 10 Issue02, Feb 2021ISSN 2456-5083
34. Achildiyeva, M., Xojimamatov, A., &Ikromova, F. (2022). Shashmaqomsaboqlari:" Navo" maqomixususida. *INTERNATIONAL JOURNAL FOR ENGINEERING AND MANAGEMENT RESEARCH*, 11(01),
35. Achildiyeva M 2021 Academic YunusRajabi and His Scientific Heristage *Annals of Romanian Society for Cyell Biology* 25(4)
36. Achildieva, M., Ikromova, F., Abutolipova, M., &Khaydarova, O. (2021). The third renaissance towards ascending. *European Scholar Journal*, 2(9),

37. Achildiyeva, M., Axmedova, N., Ikromova, F., Haydarova, O., Ibrahimova, G., & Abdurahmonov, A. (2021). TANBUR: ONE OF ANCIENT INSTRUMENTS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(6),
38. Achildiyeva, M., & Ikromova, F. (2020, December). THE PLACE OF UZBEK MUSIC IN THE ART. In *Archive of Conferences* (Vol. 10, No. 1, pp. 90-93).
39. Achildiyeva, M. (2022). SHASHMAQOM MUSHKILOT BO'LIMINING NAZARIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 344-352.
40. Achildiyeva M. Ikromova F. THE BALLET "TOMARIS" IN THE CULTURE OF UZBEK BALLET PLASE AND SIGNIFICANCE SPECTRUM *Journal of Innovation, Reforms and Development* (2022) ISSN (E):2751-1731
41. Achildiyeva M, Butabayeva N, Nosirova M. A GLANCE AT THE SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE OF BORBAD MARVAZI *European Journal of Agricultural and Rural Education (EJARE)* Vol. 4 No. 05, May 2023 ISSN: 2660-5643
42. Achildiyeva M. The Role of Music in Forming the Artistic-Aesthetic Taste of Youth *BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT* ISSN: 2835-3579 Volume:2 Issue:7|2023
43. Xojimamatov A Evolution of Philosophical Views on Music and National Musical Heritage *BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT* ISSN: 2835-3579 Volume:2 Issue:7|2023
44. Achildiyeva M. Atkiyoeva R. O'ZBEK VA JAHON SAHNALARIDA KATTA ASHULANING O'RNI VA AHAMIYATI *Journal of Engineering, Mechanics and Modern Architecture* Vol. 2, No. 7, 2023 ISSN:2181-4384
45. Xojimamatov A. Atkiyoeva R. "VODIY BULBULI" TAVAKKAL QODIROVNING IJODIY MEROSI BUGUNGI KUN NIGOHIDA *Journal of Innovation, Creativity and Art* Vol. 2, No. 7, 2023 ISSN:2181-4287
46. Achildiyeva M. Ikromova F. THE BALLET "TOMARIS" IN THE CULTURE OF UZBEK BALLET PLASE AND SIGNIFICANCE *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development* ISSN (E):2751-1731 15-19 bet (Berlin Germany 2022)
47. Maxfuzakhon Karimova, Muyassarkhon Achildiyeva, Farangiz Ikromova (2021) USE FROM REDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN MUSIC LESSONS EUROPEAN SCHOLAR JOURNAL "An open accyess, peyer reviyewyed multidisciplinary journal" 2 (4)

48. Achildiyeva M, Ikromova F Choir Art in Uzbekistan BotirUmidjonov *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences (Brussel, Belgium 2022)* ISSN 2795-7683
49. Achildiyeva M, Ikromova F (2021) ABOUT MAHMUDJON TOJIBOYEVS PEDAGOGICAL ACTIVITY *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)* 9(5)
50. Achildiyeva, M., & Atkiyoyeva, R. XX-АЧИИГ «ХАМНАФАС» ХОФИЗЛАРИ" *ENGLAND" MODERN PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY: PROBLEMS AND SOLUTION* Vol. 10 No. 1 (2023)
51. Хojimamatov A The Process of Changes and Depreciation of the Aesthetic Effectiveness of Musical Values under Globalization *Journal of Creativity in Art and Design* Volume: 2 Issue: 1 Year: 2024 11 <http://journals.proindex.uz>
52. Achildiyeva, M Historical Development of Uzbek Musical Art Stages and Ways of Improvement *Journal of Creativity in Art and Design* Volume: 2 Issue: 1 Year: 2024 20 <http://journals.proindex.uz>

QADIMGI HIND XALQINING FALSAFASIDA MAHABXORAT DOSTONINING AHAMIYATI

Nizomova O.Sh.

Toshkent Davlat transport universiteti tayanch doktoranti
nizomovaodina96@gmail.com

ANNOTATSIYA

Hindiston qadimdan o'ziga xos madaniyatga, diniy, falsafiy qarashlariga ega bo'lgan eng qadimgi davlatlardan biridir. Mahabxorat dostoni qadimgi hind xalqi madaniyati, falsafiy qarashlari haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Kalit so'zlar: Qadimgi Hindiston, "Mahabxorat", "Ramayana", Bharata sulolasi, dharma, inson, abadiylik, buyuk qonun.

ЗНАЧЕНИЕ ЭПОСА МАХАБХОРАТ В ДРЕВНЕ-ИНДИЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ

АННОТАЦИЯ

Индия – одна из древнейших стран со своей уникальной культурой, религиозными и философскими воззрениями. Эпос Махабхарата дает ценную информацию о культуре и философских воззрениях древнего индийского народа.

Ключевые слова: Древняя Индия, «Махабхарат», «Рамаяна», династия Бхарата, дхарма, человек, вечность, великий закон.

SIGNIFICANCE OF MAHABHORAT EPIC IN ANCIENT INDIAN PHILOSOPHY

ABSTRACT

India is one of the oldest countries with its own unique culture, religious and philosophical views. The Mahabharata epic provides valuable information about the culture and philosophical views of the ancient Indian people.

Key words: Ancient India, "Mahabhorat", "Ramayana", Bharata dynasty, dharma, man, eternity, great law.

KIRISH

Ming yillik tarixga ega Hindiston falsafasini o'rganar ekanmiz, avvalo, uning o'chmas tarixiga nazar tashlamog'imiz lozim. Hindiston tarixini batafsil yoritib beradigan ikkita muhim epik asar mavjud. Bular biri "Mahabxorat" (महाभारत), ikkinchisi "Ramayana" (रामायण) dostonidir. "Mahabxorat" ning shakllanishi (miloddan avvalgi 1-ming yillikning ikkinchi yarmi) Qadimgi Hindistonning ijtimoiy hayotidagi keng va ancha tub o'zgarishlarning davri edi. Qabilaviy tuzum sinfiy tartib

bilan almashtirildi, qishloq xo‘jaligi iqtisodiy tartibning asosiy tarkibiy qismi sifatida chorvachilik o‘rnini egalladi, hokimiyat monarxlar qo‘lida to‘plandi va din va falsafa sohasida Vedik qarashlar asta-sekin “mashhur” dinlar - buddizm va hinduizm bilan almashtirildi. Ilgari diniy ta‘lim ko‘proq metafizik xususiyatga ega bo‘lsa, yangi bosqichda axloqiy tabiat tushunchalari diqqat markaziga o‘tdi. Ularning eng muhimi dharma tushunchasi - axloqiy qonunlar, adolat, haqiqat, fazilat va burchning mohiyati bo‘lib qoldi. Ushbu konsepsiya o‘z rivojlanishini jarayonida hind xalqi tafakkuriga, shu jumladan, “Mahabxorat” ning barcha g‘oyaviy muammolariga ta‘sir ko‘rsatdi.

Mahabxorat” - qadimgi Hindistonning ikkita asosiy sanskrit dostonlaridan biri 74 mingdan ortiq misralar, shuningdek, uzoq nasriy parchalar yoki jami 1,8 million so‘zdan iborat bo‘lib, bu dunyodagi eng uzun epik she‘r (“Iliada” va “Odissey” ning taxminan 10 barobar kattaligi) edi”. “Mahabxorat” (महाभारत) nomi “Bharata sulolasining buyuk ertagi” deb tarjima qilinishi mumkin. “An‘anaga ko‘ra “Mahabxorat” Rishi Vyasaga tegishli. O‘zining ulkan uzunligi tufayli olimlar uning tarixiy o‘sishi va kompozitsion qatlamlarini yechishga urinib ko‘rganlilari uzoq tarixga ega. Oxirgi shakliga, milodiy III-V asrlarda qurilgan, uning markaziy asosi miloddan avvalgi 500 yilgacha bo‘lgan deb taxmin qilinadi”.

Hikoya voqealarining tarixiyliigi aniq emas. Ko‘plab tarixchilar buni badiiy asar deb hisoblashadi. Eposning sozlanishi Vedik Hindistonda tarixiy voqelikka ega, u yerda Kuru qirolligi ikkinchi ming yillikning oxiri va birinchi ming yillikning boshlarida siyosiy hokimiyatning markazi bo‘lgan.

Boshqa ko‘plab dostonlar singari, “Mahabxorat” ham insonning iroda erkinligi va taqdir irodasi o‘rtasidagi munosabatlar masalasini hal qilishga urinish atrofida qurilgan. P. A. Grintser ta‘kidlaganidek, birinchi qarashda dostonning asosiy g‘oyasi taqdirning qudratliligi va inson o‘z yo‘lida biron narsani o‘zgartira olmasligi haqidagi g‘oyadir; ammo dharma tushunchasi va dostonda sezilarli darajada to‘ldirilgan va karma haqidagi ta‘limot, asarning axloqiy dominantini tashkil etadigan, birinchi navbatda burchga oid ba‘zi axloqiy g‘oyalarni shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Garchi, mualliflarning fikriga ko‘ra, inson kelajakni o‘zgartira olmasa ham, unga hayotning mazmuni va qadr-qimmatini belgilaydigan axloqiy tanlov ham berilgan - boshqacha qilib aytganda, taqdirning irodasi ham, insonning axloqiy javobgarligi ham tan olinadi.

Bizning davrimizda “Mahabxorat” tarixiy hikoya sifatida qabul qilinadi, axloqiy ta‘limotlarga to‘la va tabiatning g‘oyat sezgir rejalari to‘g‘risida bilim olishga intilganlar uchun chindan ham oltin koni hisoblanadi. Epos tarixchi uchun ulkan ahamiyatga ega, axloqshunos va hatto shogird-teosofist uchun yanada katta ahamiyatga ega, chunki unda odamlarning pastki va yuqori “men” lari o‘rtasidagi

urush batafsil tasvirlangan. Eposning yana bir karakterli jihat qahramonlar o'zlaridagi ruhiy odam bilan moddiy odam o'rtasida jangni keltirib chiqaradi. Asardagi Dhritarashtraning o'g'li Duryodhona ko'r va moddiy kuchlarining markaziy nuqtasi bo'lib tasvirlanadi. U va uning taxtga bo'lgan da'volari, ya'ni inson ustidan hokimiyat o'rnatishga harakat qilishi ruhiy odam bilan moddiy odam o'rtasida, jism va ruh o'rtasida jangni keltirib chiqaradi. Yorug'lik kuchlarining markazida esa, Arjun turadi. Arjun haqiqat va adolat posboni sifatida ifodalanadi. Bu ikki qarama-qarshi kurashining markaziy bog'lovchi nuqtasi taqdiring irodasi bilan raqiblar tomonida harakat qiladigan Karna obrazi bilan ifodalanadi.

“Mahabxorat” dostonida ham inson tushunchasi alohida e'tiborga molikdir. “Mahabxorat” falsafasida Dharma tushunchasi asosiy qismi bo'lsada, uning bajaruvchisi dharmani dharma buyuk qonun holiga keltirgan insondir. Dharma oliy qonun burch, vazifa uning bajaruvchisi inson. Inson hayoti davomida shu dharmalar asosida harakat qiladi. Inson koinotga bevosita bog'langan hamda bu koinotdan qonunlardan chiqib ketishga harakat qiladi. Abadiylikka mukammalikka intilib yashaydi. Bunga erishishda albatta o'z dharmasini chuqur anglashi va uni bajarishi lozim. Insonning hayotida asosiy tushuncha bu karmadan halos bo'lib nirvanaga yetishishdir. “Mahabxorat” qadimgi hindiston xalqining butun bir falsafiy qarashlari haqida bir bilimlar to'plami deyishimiz mumkin. Qadimgi jamiyatlar, tuzumlar haqida ham ko'pgina ma'lumotlar berilgan.

“Mahabxorat”da tasvirlangan manzaralar, jang epizodlarining, asar personajlarining badiiy ifodasi asrlar mobaynida hind adiblarini ilhomlantirib keldi. Qadimda butun bir hind xalqining eposi bo'lgan “Mahabxorat” bugungi kunda Hindiston xalqining o'z “Mahabxorat” ini yaratishga zamin bo'ldi. Bugungi kunda Hindistonda har bir millatning o'z “Mahabxorat” i mavjuddir. Jumladan, Andhra Pradesh xalqining “Andhra Mahabharati” eposi buyuk “Mahabxorat” ning tarjimai emas, balki andhra xalqining “Mahabxorat” eposidan ta'sirlanib yaratgan yangi asaridir, shu bois uning nomi ham “Mahabxorat” nomi bilan bog'liq.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'rib turganimizdek, Mahabxorat dostoni bir mukammal falsafaning hamma jihatlarini mujassamlashtirgan asar sifatida hayotning, falsafaning turli jihatlarini o'rganishga, ochib berishga harakat qiladi. Har bir ilm fan deymizmi, yoki ta'limotmi, dinmi barchasida inson tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Tabiat, jamiyat va inson tushunchalarini o'zaro bog'lab ularning ma'no mazmuni ochib berishga harakat qilamiz.

“Mahabxorat” ijtimoiy-falsafiy masalalarga to'xtalar ekan, jamiyatlarning aylanma harakatini ko'rishimiz mumkin. bir jamiyat yaxshi rivojlanadi, so'ngra

tanazzulga yuz tutadi, yana odamlar birlashib rivojlantiradi, vaqt o'tib yana tanazzulga uchraydi. Yuqorida aytganimizdek, axloq tushunchasi hind falsafasida alohida ahamiyat kasb etadi, shu jumladan, ijtimoiy qarashlarida ham. Inson yomon ishlardan o'zini tiyishi, axloqiy me'yorlarga amal qilishi, yana bir asosiy jihat bu tirik jonlarga ozor yetkazmasligi lozim. "Mahabxorat"da mardlik, jasorat, oila, er va xotin munosabatlari, farzand tarbiyasi haqidagi masalalar ham yoritilgan. mahabxoratda ijtimoiy falsafiy qarashlar tub asosida ham dharma yotadi. inson hayoti davomida dharmaga amal qilib, yashasa jamiyat ham rivojlanadi.

"Mahabxorat" dostonining yaratilishi bevosita shu davrdagi hind tafakkuri namunasi sifatida, hind xalqining ijtimoiy, falsafasiy qarashlarini bayon etadi. Ko'rinib turganidek, tashqi qiyofasi va mazmunining o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan qadimgi hind eposining yaratilish tarixi uzoq, murakkab va g'ayrioddiydir. "Mahabxorat" va "Ramayana" Hindiston va qo'shni Osiyo mamlakatlari adabiyoti va madaniyatiga ko'rsatgan chuqur va ko'p qirrali ta'siri hali ham tugamagan.

REFERENCES

1. Austin, Christopher R. Pradyumna. Lover, Magician, and Son of the Avatara. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 320 p.
2. Sharma R.K. Elements of Poetry in the Mahābhārata. – Berkeley: University of California Press, 1964. –177 p.
3. Gonzalez R.L. The Mahabharata and the Yugas. N.Y.: Cambridge University, 2002. – 323 p.
4. Брамин Ч.О. Размышления о Гите. – Москва: Наука, 1883. – 256 с.
5. Гринцер П. Великий эпос Индии Махабхарата, Рамайна. – Москва: Академия наук СССР, 1974. – 421с.
6. Смирнов Б.Л. Санкхья и Йога Махабхарата. Книга Двенадцатая, Шантипарва. Мокша-Дхарма (Основа освобождения). – Москва: Древнее и Современное, 2012. – 211 с.
7. Кальянов В.И., Баранников А.П. Махабхарата. Книга Первая. Адипарва / Пер. с санскр. и ком- мент. – Москва: Академия наук СССР, 1950. – 738 с.

UO‘K: 821+811.512+141.31

“MAHBUB UL QULUB” ASARINING MUQADDIMASI

Sayidolimov Javoxirbek Baxtiyorjon o‘g‘li

FarDU adabiyotshunoslik kafedrası o‘qituvchisi

javoxirsayidolimov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning so‘nggi asari hisoblangan “Hayrat ul-abror”ning muqaddima qismi haqida qisqacha so‘z yuritilgan. Makur asarda muallif jamiyatning turli qatlamlarining o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr bildiradi. Yoshlik chog‘ida boshlab umrining so‘nggi damlarigacha bo‘lgan oraliqda boshdan kechirganlarini badiiy usulda tasvirlaydi. Asarning muqaddima qismi esa ijodkorning ijodiy niyati aks ettirish bilan birga asosiy qismning kitobxon uchun tushunarli bo‘lishini ta‘minlaydi. Muqaddima qismidagi hamd, nat’, asar yaratilishi bilan bog‘liq jarayonlar ijodkor tomonidan ta‘kidlab o‘tiladi. “Hayrat ul-abror”ning muqaddimasi asarni tushunish yo‘lidagi dastlabki qadam hisoblanadi.

***Kalit so‘zlar:** muqaddima, ijodiy niyat, hamd, nat’, ijtimoiy hayot, tajriba, ibrat, nasr.*

ПРЕЛЮДИЯ К ПРОИЗВЕДЕНИЮ “МАХБУБ УЛЬ КУЛУБ”

АННОТАЦИЯ

В статье кратко рассказывается о предисловии к “Хайрат уль-аброр”, считающемся последним произведением Алишера Навои. В работе автор высказывает мнение об особенностях различных слоев общества. Он художественно описывает то, что он испытал, начиная с юности и заканчивая последними моментами своей жизни. Предисловие к произведению, с другой стороны, гарантирует, что основная часть будет понятна читателю, отражая творческие намерения создателя. Похвала в предисловии, нат, процессы, связанные с созданием произведения, будут отмечены создателем. Предисловие к “Хайрат уль-аброру” считается первым шагом на пути к пониманию произведения.

***Ключевые слова:** предисловие, творческое намерение, похвала, Нат, общественная жизнь, опыт, поучение, проза.*

PREAMBLE OF “MAHBUB UL QULUB”

ABSTRACT

The article briefly mentions the preamble to “Hayrat ul-abror”, considered the last work of Alisher Nawai. In the work Makur, the author comments on the

peculiarities of different layers of society. Artistically describes what they experience in the interval from youth to the end of their lives. And the preamble part of the work, along with the reflection of the creative intention of the creator, ensures that the main part is understandable to the reader. Praise in the preamble part, nat', the processes associated with the creation of the work are insisted on by the creator. The preface to the "Hayrat ul-abror" is an early step towards understanding the work.

Keywords: *preface, creative intention, praise, nat, social life, experience, lesson, prose.*

KIRISH

Alisher Navoiyning chuqur falsafiy ma'nolar, hayotiy tajriba va kuzatishlar natijasida yaratilgan "Hayrat ul-abror" asari ijodkorning kelajak avlod uchun qoldirgan "hikmatnomasi" hisoblanadi. Muallif uzoq yillik tajribalari asosida jamiyatdagi turli qatlamlarning o'ziga xos xususiyatlarini ta'riflab o'tgan. Alisher Navoiy mazkur asarida ma'lum bir toifa haqida so'z yuritgan vaqtida ularning ijobiy va salibiy jihatlarini kitobxonga yetkazishga harakat qiladi. Bu orqali o'quvchini mushohada qilish va xulosa chiqarishga undaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek adabiyotshunosligida ko'plab tadqiqotlarga uchun asos bo'lgan "Hayrat ul-abror" asari olim va tadqiqotchilar tomonida anchayin keng o'rganilgan. Hamid Sulamon, Aziz Qaumov, Suyma G'aniyeav, Shuxtar Sirojiddinov singari yetuk olimlar tomonidan asarning tanqidiy matnlar, tabdillari ryaratilgan. Yuqoridagi olimlarning asarlariga, maqolalariga murojaat qilingan holda "Hayrat ul-abror" asari muqaddimasining badiiy va falsafiy jihatlariga e'tior qaratildi.

NATIJAR VA MUHOKAMA

Alisher Navoiy nafaqat Sharq she'riyati, balki nasrining rivojiga ham munosib hissa qo'shgan hamda yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqa olgan. "Mahbub ul-qulub" asrida bu yaqqol ko'zga tashlanadi. Navoiy o'zigacha yaratilgan mazkur turdagi manbalarni sinchiklab o'rgangan va ulardan farqli ravishda mumtoz adabiyotimizda takrorlanmas asar yaratdi. Muallifgacha bo'lgan davrda pandnoma ruhida yaratilgan asarlarda ijtimoiylikka kam e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari ma'lim bir mavzu haqida so'z yuritilganda faqat yaxshi jihatlar ayrim vaqtda yomon tomonlari haqida fikr bildirilgan. Shu bilan bir qatorda jamiyatning quyi tabaqalari haqidagi qarashlar bayon etilgan. "Mahbub ul-qulub" asarida esa buning aksini ko'rishimiz mumkin. Alisher Navoiy mazkur asarda jamiyatning ham quyi, ham yuqori tabaqalari haqida so'z yuritish barobarida ulardagi ijobiy va salbiy jihatlarini

ochib beradi. Eng asosiysi esa bunday ta'riflar muallifning boshdan kechirganlari – hayotiy tajribalari va kuzatishlari natijasida reallikdan uzilmagan holda ijodkor yashagan davrdagi ijtimoiy hayotni namoyon etadi. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asari muqaddimasida buni quyidagicha izohlaydi: “... bu xoksor parishon ro‘zgor shabob avonining bidoyatidin kuhulat zamoning nihoyatig‘acha davron voqeotidin va sipehr gardon hodisotidin va dahri fitnaangiz buqalamunlig‘idin va zamonayi rangomiz gunogunlig‘din muddati madid va ahdi baid har nav shiq va suratda aqdom urdim va tavr suluk va kisvatda yugurdum va o‘zumni yaxshi-yamon xizmat va suhbatig‘a yetkurdim. Goh mazzalat va ano vayronida shevan ko‘rguzdum va goh izzat g‘ino bo‘stonida anjuman tuzdum” [1. 5]. Yoshlik chog‘laridan to umrining oxirgi damlarigacha bo‘lgan vaqtda muallif boshidan turli sinovlar o‘tganligini va hayotiy tajribalarining oshganligini alohida e’tirof etadi. Bu hayoti tajribalarda muallif qalbida dog‘lar qoldirganligini ham unutmazlik kerak. Shu sababda asar muqaddimasini Alisher Navoiy quyidagicha yakunlaydi: “Umid ulkim, chun o‘qug‘uvchilar diqqat va e’tobor ko‘zi bila nazar solg‘aylar va har qaysi o‘z fahm-u idkorlarig‘a ko‘ra bahra olg‘aylar, bitguchiga ham bir duo bila bahra yetkurgaylar va ruhini ul duo futuhi sevundurgaylar” [1. 8]. Muallif o‘quvchidan asarni o‘qigach to‘g‘ri xulosa chiqarishini umid qiladi. O‘z navbatida asarni mutolaa qilgan kitobxon ma’lum bir toifaning sifatlarini atroflicha bilib oladi va hayotda duch keladigan qiyinchilikarni bartaraf etish mazkur asardan olgan xulosalari asosida fikr yuritadi. Shuning uchun ham mazkur asarni anglagan kitobxon o‘zgalarga o‘rnak bo‘lish, yaxshilik va yomonlikni anglash, chirkin illatlardan uzoq bo‘lish, din va e’tiqoddan sobit turish, ezgulikka intilish, poklikni saqlash, tinchlikni ezozlash kabi insoniy tushunchlarning aslida balandparvoz gap emasligini asarga amal qilganlar yaxshi anglashni tushunib yetadi. “Inson o‘zining ma’naviy dunyosi bilan boshqa mavjudotlardan ajralib turar ekan, har bir kishining insonlik darajasi ham uning ma’naviy boyligi bilan belgilanadi. Ma’naviy yetuklik kishini ezgu amalga boshlab, yovuzliklardan saqlaydi” [2. 15]. Alisher Navoiy ma’naviy dunyosini anglashimizda “Hayrat ul-abror” asari ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy asarda keltirilgan toifalarning sifatlarini ta'riflar ekan mazkur tasnifni ma’lum ma’noda muqaddimadan boshlaydi. Ya’ni hamda qismida Yaratganning sifatlarini bayon etish chog‘ida bandalariga nisbatan mehribon ekanligini takidlash barobarida haq yo‘ldan adashganlar uchun jazo berishiga ham e’tibor qaratadi. Shu o‘rinda Yaratganning bandalariga nisbatan “jazo berishi”ni ham to‘g‘ri anglash lozim, ya’ni adolatli zot ekanligi nazarda tutilmoqda. Chunki asarda keltirilgan tabaqalarning yomon qilmishlari, xususan, yuqori tabaqadagilar uchun Yaratganning o‘zi adolatli hukm chiqarish quyi tabaqalarning qalbiga taskinlik

berishiga ishora borday taassurot qoldiradi. “Qahorlig‘i sarsari uchururga sobit va sayyor, nastarinning sochilg‘on yafrog‘lari jabborlig‘ quyuni sovurg‘a dahri g‘addor. Bayt ul-hazanning to‘kulg‘on tufrog‘lari yo‘qni bor qilmoq va borni yo‘q qilmoq aning qudratig‘a oson, bor-u yo‘q va yo‘q-u bor aning ehsonidin umidvor va qahridin haroson.” Makur jumlalarda Yaratganning “Qahor” va “Jabor”lik sifatleri bejizga keltirilmagan. Quyidagi jumlalarda esa bu yanada ochiqroq bayon etiladi. “Bir ovuch tufrog‘ini malakut xaylida xilofot taxtig‘a o‘lturmoq anga yarashur va yillar maloyikayi muqarrabing‘a peshvolik qilg‘onning bo‘ynig‘a la‘nat tavqi ul solur”.

Nat‘ qismda ham asarning mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda keyingi o‘rinlarga ishora borligini ko‘rishimiz mumkin. Mazkur qismda Muhammad alayhissalomning sifatleri haqida so‘z yuritilib bashariyat uchun namuna ekanligiga e‘tibor qaratiladi. “Xujasta tiynati ruhi pokdin tohir va varxunda, xilqati anosir tarkibidin pok erkani zohir. Anosirning yeli Masih anfosi va tufrog‘i Ya‘qub ko‘zining to‘tiyosi va suyi Xizr chashmasining zuloli va o‘ti Kalim daraxtining nori ishti‘oli”. Muallif Muhammad alayhissalomda barcha payg‘ambarlarning xulqi mujassamlashganligini ul zotning o‘zi ham ruhi ham pok ekanligini ta‘kidlaydi. Bundan tashqari Muhammad alayhissalomgacha bo‘lgan payg‘ambarlarning qissalari Muhammad alayhissalom ummatiga ibrat ekanligi, ya‘ni oldingi ummatlar xatosini takrorlamaslik uchun bayon qilingan. Alisher Navoiy ham hayotiy kuzatishlari orqali kelajak avlodning to‘g‘ri yo‘lda sobit bo‘lishlari uchun o‘ziga xos dasturilamal sifatida mazkur asarni yaratdi. Bizningcha Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub”da keltirilgan tabaqalarning afolini umumlashtirib ularning yaxshi xulqlarini o‘zlashtirganlarning jisman va ruhan poklanishligiga ishora qilganday. Chunki asarda keltirilgan tabaqalarning yaxshi fe‘llari islomiy qadriyatlar asosida shakllanganligini ham unutmashlik lozim.

Nat‘ qismidan so‘ng muallif asar yozish sabablarini bayon etadi. Alisher Navoiyning badiiy mahorati tasvir etilayotga voqealarni ham nasrda, ham nazmda ta‘sirchan usulda berishidir. Quyidagi to‘rtlikda buni ko‘rishimiz mumkin.

Gahe topdim falakdin notavonlig‘,
Gahe ko‘rdim zamondin kamronlig‘,
Base issig‘, sovug‘ ko‘rdim zamonda,
Base achchig‘, chuchuk tottim jahonda.

“Alisher Navoiy tarix zarvaraqlarida mangu naqshlanishiga uch asos sababligini yaxshi bilamiz. Bular: uning benazir istedodidan darak beruvchi buyuk asarlari, mashhur davlar arbobi bo‘lgani va nihoyat, ulug‘ pir maqomiga ko‘tarilgan xulq-atvori” [3. 68]. Shu jihatdan ham mazkur asar Navoiy shaxsiyatini o‘rganishda ahamiyatli, sababi “Hayrat ul-abror” asarida akademik Sh.Sirojiddinov takidlab

o'tgan uch xislatni o'zida namoyon etadi. Alisher Navoiy boshdan kechirgan barcha mushkulotlarda ilm orqali najot topganligini alohida e'tirof etadi. "Iflos va notavonlig'hangomida, ya'ni falokat va nomurodlig' ayyomida goh ilm madorisida safi niolda yer tuttum, goh ulamo majlisida ilm nuridin ko'ngullni yoruttum". Asarda keltirilgan tabaqalarning ulug'likka erishishlariga ilm sabab bo'lgan bo'lsa, yomon illatlar ilmga amal qilmaslik natijasida yuzaga kelganligi mahorat bilan tasvirlangan. Bundan tashqari ijodkor ayrim vaqtlarda fe'li yomon insonlar tufayli aziyat chekkanligini ham takidlaydi: "Va goh laimlar ollida xorlig'li va goh arzollar ollida bee'tiborlig' ko'rdim". Navoiy mansab pilapoyalaridan yuqori ko'tarilgan chog'larida bir dam bo'lsa-da, xalq ahvoliga e'tiborsiz bo'ladi. "Ammo shug'ul va kamronliq chog'ida va ko'ngul mulki xalq hujumi bulg'og'ida va goh amorat masnadida o'lturdim va hukm va hukumat mahkamasida dodxoh so'rdim va goh podshoh nayobatida taqarrub tuzdum va nazororagar elga o'zumni komrom ko'rguzdim". Bunday hayotiy tajribaga – yo'qsillik hamda amaldorlikni ko'rgan ijodkor asardagi barcha voqealarni haqqoniy tasvirleydi. Og'ir kunlar boshiga tushganda atrofida sodiq do'stlari qolgan, mol-davlat, mansab nasib qilganda esa parvonalar ko'payganligi, odamlarning yaxshi-yomon xislatlarning guvohi bo'lgan. Xalq ko'nglini topa olgan Navoiy siyosiy kurashlar, harbiy urushlar davrida hayotiy tajribalari asosida bir-biriga qarshi tomonlarni ham murosaga keltirgan. "Va goh salotin muxolafatlarida arog'a kirdim va munozaatlarni muvafaqatg'a qaror berdim. Goh harb ma'rakasig'a o'zumni soldim va jahl va nodonliq tuhmatin bo'ynumga oldim". Alisher Navoiy hari bir narsadan yaxshi xulosa chiqarganligi va hayoti davomida qo'llaganligi yuqoridagi fikrlarda ham ko'rishimiz mumkin. Shunday bo'lsa ham muallif o'zini har vaqt kamtarlikni o'ziga kasb qilib olganligi mazkur asar muqaddimasida namoyon bo'ladi. "Ammo ba'd: fuqoroning gadoyi va g'aroyib masturalarning chehrakushoyi al-faqir ul-haqir Alisher al-mulaqqab bin-Navoiy". Alisher Navoiy boshqa asarlarida farqli ravishda mazkur asarni uch qismga ajratadi:

1. Har xil toifa odamlar fe'l atvori va ahvoli kayfiyati.
2. Yaxshi fe'llar va yomon xislatlar xosiyati.
3. Xilma-xil foydalar va hikmatli so'zlarning ko'rinishi.

Bunday qismlarga bo'linish ma'lum ma'noda asar g'oyasini ham namoyon etadi. Alisher Navoiy muqaddimada jamiyat a'zolarining barchasi bir xatoni takror qilmasliklariga e'tibor qaratadi. Aql egalar boshqalarning ishidan o'rnak olishlarini ta'kidlaydi. "Va har nav el suhbat va xususiyatiki, alarg'a havas bo'lg'ay, bu faqirning tajribasi alarg'a bas bo'lg'ay". Shunda kelib chiqqan holda muallif asarga "Mahbub ul-qulub" deya nom berilganligini aytib o'tadi.

Asarning asosiy qismiga e'tibor qaratsak, barcha tabaqalarning avval yaxshi xislatlari haqida so'z yuritilgandan so'ng insonni insoniylikdan begona qiladigan sifatlar bayon etiladi. Bu ham ijodkor shaxsiyatini tushunishimizda katta ahamiyatga ega. "Shoirning badiiy mahoratini va ijodiy muvaffaqiyatini to'liq anglash uchun uning estetik prinsiplarini aniqlash kerak. Buni bilish uchun esa san'atkorning borliq, jumladan, inson haqidagi fikrlarining falsafiy asoslarini bilish zarur" [2. 7]. Hazrat Navoiy har qanday holatda ham birinchi navbatda xalq mafaatlari ko'zlagani, hamisha insonlarni tushungan, ularga nisbatan chiroyli xulq bilan muomala qilgan. Xondamirning "Makorim ul-axloq" asari bilan tanish kitobxon buni holni yanada yaxshiroq anglaydi.

XULOSA

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asari ijodkorning hayotiy tajribalariga kuzatishlari natijasida yaratilgan. Asar muqaddimasi asar mohiyatini ochish va voqelikni baholashda kitobxon uchun o'ziga xos dastur vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018.
2. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1979.
3. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – Toshkent: Akademnashr, 2011

O‘ZBEKISTON VA HINDISTON MADANIY ALOQALARINING TARIXIY ILDIZI (ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR MISOLIDA)

Mahliyo Turdixo‘jayeva Muqimxo‘ja qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

tayanch doktorant

E-mail: turdixujayevamakhliyo@gmail.com

ORCID-ID:0009-0008-5599-9647

ANNOTATSIYA.

Maqola O‘zbekiston va Hindiston madaniy aloqalarining qadim o‘tmishiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda Buyuk Ipak yo‘lida joylashgan Farg‘ona vodiysining qadimgi shahri Quva topilmalari tahlil etilgan. Undagi arxeologik artefaktlar orqali vodiyning qadimda Hindiston bilan o‘zaro iqtisodiy-madaniy, san‘at, hunarmandchilik aloqalari va almashuvlari yaxshi yo‘lga qo‘yilganligi tahlil etilgan. Quva topilmalari Hindistonda aniqlangan arxeologik topilma materiallarga solishtirish orqali ikki mdaniyatning aynan o‘xshashligi, o‘rta asrlarda ikki hudud madaniy-iqtisodiy aloqalarining yanada rivojlanganligi haqida fikrlar bildirilgan.

***Kalit so‘zlar:** Qadimgi Farg‘ona, buddaviylik, Quva, Hindiston, Quva ibodatxonasi, Shri Devi.*

ABSTRACT

The article is devoted to the ancient past of the cultural relations between Uzbekistan and India, in which the findings of the ancient city of Kuva, located on the Great Silk Road, in the Fergana Valley, are analyzed. Through the archeological artefacts in it, it is analyzed that the valley had good economic-cultural, art, handicraft relations and exchanges with India in ancient times. By comparing the finds of Kuva with the archaeological finds found in India, opinions were expressed about the exact similarity of the two cultures and the further development of the cultural and economic relations between the two regions in the Middle Ages.

***Key words:** Ancient Ferghana, Buddhism, Kuva, India, Kuva temple, Sri Devi.*

KIRISH

Bugungi kunda davlatlararo munosabatlarning tarixiy ildiziga nazar solish o‘zaro munosabatlarda muhim xususiyatlardan hisoblanadi. O‘zbekiston va Hindiston o‘rtasidagi o‘zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini kengaytirish har ikki davlatning uzoq muddatli manfaatlariga javob beradi va Markaziy va Janubiy Osiyo mintaqalarining tarixiy o‘zaro bog‘liqligini qayta tiklashga hizmat qiladi. Bugungi kunda O‘zbekiston–Hindiston munosabatlarida, ikki tomonlama hamkorlikning maqsadli yo‘nalishlarini belgilab beruvchi 100 dan ortiq davlatlar, hukumatlar va

idoralararo hujjatlar qabul qilinganligi bejiz emas. Ikki mintaqada o'rtasidagi umumiy tarixiy meros, xalqlar o'rtasidagi yaqinlik qadim tarixga borib taqaladi. Tarixga nazar tashlaganimizda ham arxeologik tadqiqotlar bergan ma'lumotlar qadimgi davrlarda Hindiston va O'zbekiston, xususan Farg'ona vodiysi o'rtasidagi iqtisodiy-madaniyat, san'at, hunarmandchilik aloqalari va almashuvlari yaxshi yo'lga qo'yilganidan darak beradi. Farg'ona vodiysining arxeologik obyekti hisoblanmish Quva topilmalari Hindistonda aniqlangan arxeologik topilma materiallarga aynan o'xshashligi, o'rta asrlarda ikki hudud madaniy-iqtisodiy aloqalarining yanada rivojlanganini, madaniyat va san'atni yuksalganini ko'rsatadi. Quva o'ziga xos yirik iqtisodiy, savdo-sotiq shahri bo'lganligi ham barchamizga birdek ma'lum. Shu bilan birga Quva madaniy markazlardan biridir. U karvon yo'llari tutashgan chorrahadagi shahar edi. Bundan tashqari Quvada dunyodagi yirik dinlar –otashparastlik, budda va musulmonlik kabilar ildiz otgan edi. Buddizmning keng yoyilishi ushbu shaharning Hindiston sivilizatsiyasiga yaqin elementlar bera olishini anglatadi. Taniqli arxeolog V.A. Bulatova rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiya Quvada Markaziy Osiyoda yagona budda ibodatxonasi bo'lganligi aniqlangan. Budda madaniyatiga oid bu namunalarda Toshkent muzeylarida saqlanadi va ular VII asrga oid deb taxmin qilingan[5:51]. Buddizm O'rta Osiyoga o'zining kelib chiqish markazi bo'lgan Hindistondan Baqtriya orqali kirib kelgan. Buddistlar ibodatxonasining me'moriy detallari va Ayritomdagi musiqachilar ishtirokidagi mashhur friz topilmalari, Qoratepa g'or monastirida olib borilgan qazishmalar Baqtriyaning ham katta rol o'ynaganiga shubha tug'dirmaydi. Buddizmning tarqalishi va buddizm madaniyati va san'atining gullab-yashnashida. Qoratepadagi arxeologik materiallar Baqtriya monastiri rohiblarining kushon va hind tillari va yozuvlarini bilishlari haqidagi yozma manbalardan olingan ma'lumotlarni tasdiqlaydi. Ular O'rta Osiyoning turli hududlariga–Choch, So'g'd, Farg'ona, Marg'iyona, Sharqiy Turkistonga buddizm ta'limotini targ'ib qilish uchun borib, u yerda monastir va ibodatxonalar, tashkil etgan, ularning ba'zilar sovet arxeologlari tomonidan topilgan va o'rganilgan[1:58].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibodatxonadan topilgan budda dini ilohlari (xudolari) bilan bog'liq siymolarning haykallari va tasvirlari shunga guvohlik bermoqda. Bunga ikki odam bo'yi bilan barobar keladigan haybatli budda haykalini va budda dinidagi Shri-devi, Manchjushri ilohlari siymolari haykallari kiradi. Haykallarni yuz tuzilishi yoki boshqa belgilarida O'rta Osiyo budda yodgorliklaridagi ana shunday topilmalar bilan umumiy o'xshashlik bor. Lekin Quvadagi budda obrazlarini siymolarida ozgina bo'lsada turkiylashgan tip tasviri berishga harakat qilingan. Bu Quva budda ibodatxonasigagina xos bo'lgan narsadir. Bu ibodatxona Farg'ona vodiysi uchun

noyob topilmadir. Sababi hozirga qadar vodiya budda dini ibodatxonasi topilganicha yo'q. Qolaversa, Quva Farg'ona aloqalari savdo yo'li bo'yidagi yirik shahar edi. Bu shaxarda g'arbdan, sharqdan va janubdan kelayotgan savdo karvonlari qo'nim topganlar. Balkim, bir tomondan Quva budda ibodatxonasi xuddi shu yo'lovchi dindorlarga mo'ljallab qurilgan bo'lishi extimoldan xoli emas[6:53]. T.K.Mkrtichev bu yo'nalishda Quva majmuasida ishlagan, ammo bu bo'yicha batafsil tahlil hali mavjud emas. Qiyosiy tahlilga kelsak, budda yodgorliklarini qazish bo'yicha bir qator nashrlar mualliflari qo'shni mamlakatlarning budda san'ati bilan taqqoslashdi[2:196]. Mintaqalararo aloqalarning mustahkamlanishi Markaziy Osiyo mintaqalari iqtisodiyotining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ayirboshlash markazlari paydo bo'ldi. Uzoq mamlakatlar bilan savdo aloqalari mavjudligini Baqtriya, Marg'iyona va Farg'onadan topilgan oltin va kumushdan yasalgan idishlar, Mesopotamiya, Elam, Eronning shimoli-sharqida, Balujiston va Xarappada yasalgan bronza buyumlari dalolat beradi. Biroq ular G'arbiy Osiyo aholisi va Hind sivilizatsiyasi vakillarining O'rta Osiyoga ko'chishi natijasida mintaqaga kirib kelishi mumkin edi[4:75-83].

Quvani arxeologik o'rganishda B.A.Latinin, V.D.Jukov, A.N.Bernshtam, V.A.Bulatova, I.A.Axrarov va Yu.A.Zadneprovkiylarning hizmatlari katta[5:44]. Bundan tashqari turli yo'nalishlar bilan Quvani o'rgangan tadqiqotchilar talaygina ularning ishlari ham arxeologik tadqiqotlar bilan birgalikda o'rganilmoqda. Buddizmning teskari yo'nalishda tarqalishining ikkinchi to'lqinini ko'rsatadigan artefaktlar mavjud. Ular orasida peshonasida uchinchi ko'zi bo'lgan mo'ylovli Buddaning boshi bo'lgan haykalning tanasi bor. Farg'ona vodiysidan Xitoy uslubi ta'sirida mahalliy hunarmandlar tomonidan yasalgan bu haykal VII asrga oid Quva buddistlar ibodatxonasini qazish jarayonida topilgan. Quva ibodatxonalari masalalari ham yuqoridagi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, T.K. Mkrtinchevning 1997-yilda nashr etilgan ilmiy tadqiqoti ushbu muammoga bag'ishlangan Bundan tashqari Tigran Konstantinovichning doktorlik ilmiy ishida budda ibodatxonalari va ularning joylashuvi xususida ham fikrlar beriladi. X-XI asrlarga tegishli madaniyat o'chog'i ostida budda ibodatxonasi qoldiqlari topilgan. U tabiiy bo'rtib chiqqan tepalikka qurilgan bo'lib, eng cho'qqisiga toshdan qilingan zina-poya yetaklaydi va mahalliy aholi yashash joyidan balandlikda turib, shaharning uzoq nuqtalaridan ko'rinib turadi. Shaharchaning aholi yashovchi dahalaridan u zina-poyali poydevor ustidagi paxsadan qurilgan devor bilan ajratilgan. Shahristonning shimolida VII asrga oid ibodatxona yoki ibodatxona majmuasi bo'limlari qazilgan bo'lib, ular qator kirish xonalari, markaziy hovli va ikkita katta zaldan iborat bo'lgan. Quvadagi qazishmalar natijasida butun turar-joy maydoni topilgan, ammo ekspeditsiyaning

asosiy kashfiyoti buddaviylik ibodatxonasi edi. Buddistlar majmuasining qoldiqlari keyingi davrlar qatlami ostida, shu jumladan X–XI asrlarga oid uch qavatli dafn marosimlari ostida yashiringan. Ibodatxonani qurish paytida paxsa va loy g‘ishtlardan foydalanilgan, pollari yog‘och bo‘lgan. Uning qudratli devorlari ikki metr dan oshmagan balandlikda saqlanib qolgan, shunga qaramay bu topilma tadqiqotchilarga buddistlar majmuasini qayta qurish imkoniyatini berdi. Ibodatxonaning janubiy qismida, chuqur joyida, yog‘och soyabon ostida ayvon mavjud bo‘lgan. Ayvon devorida haykallar uchun fon bo‘lib xizmat qilgan rasm qoldiqlari topilgan. Ikki otlilik haykalning parchalari va ularga hamroh bo‘lgan askarlar ham bor edi. Ibodatxonada monumental haykallarning parchalari, turli xudolarning haykallari mavjud bo‘lib, ular Farg‘ona vodiysida buddizmning tarqalganini tasdiqladilar. Kirish eshigi yaqinida, bo‘yi ikki yarim bo‘lgan Buddaning loydan yasalgan haykali ko‘milik qolgan. Yaqin atrofida boshqa buddaviylikka oid haykallar parchalari, shu jumladan buddaviylik himoyachisi, qora rangga bo‘yalgan Shri Devi ma‘budasining boshi topilgan. Olimlar ibodatxonaning ayvondagi haykaltaroshlik kompozitsiyasida Shri Devi boshchiligidagi Mara iblisleri rahbarlari Buddaning dushmani bilan bo‘lgan ezgu kuchlarning kurashi tasvirlangan deb taxmin qilishmoqda. Tadqiqotlarda Maheshvara (“Buyuk Xudo”) va Budda Vajraharaning tasvirlari topilgan. Ko‘rinishidan, dastlabki o‘rta asrlarda Quvada Vajrayana yo‘nalishi bilan bog‘liq budda ibodatxonasi bo‘lgan – bu mustaqil qarash, xulq-atvor va meditatsiya amaliyoti bilan Buyuk Mahayana yo‘lining motivatsiyasi va falsafasiga asoslangan tezkor o‘zgartirish usuli. Mutaxassislarining tadqiqotlariga ko‘ra, Quvada buddaviy ibodatxonaning bunyod etilishi buddaviylikning yangi yo‘nalishi–Vajrayana bilan bog‘liq bo‘lib, uning shakllanishi I ming yillik o‘rtalariga borib taqaladi.

Quva ibodatxonaidagi haykallar Baqtriyada keng tarqalgan loy ganch plastikasi texnikasi asosida ishlangan, o‘ziga xos jihati ko‘zlar o‘rniga qora va oq toshlar qadalishidadir. Quvada buddaviylik majmuasi qurilishining aniq sanasi hali aniqlanmagan. Uning gullab-yashnagan davri VII asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri kelganligi va VIII asrda ibodatxona arablar tomonidan vayron qilinganligi aniqlangan. Ibodatxona xarobalarida inshootni yo‘q qilgan yong‘inning aniq izlari bor. Boshida toj kiygan itoatkor ma‘buda Shri Devi obrazi ham prototiplarga ega: Hindiston, Shinjon, Afg‘onistonda bir vaqtda va Markaziy Osiyoda undan kattaroq - ona ma‘buda Markaziy Osiyoning kichik koroplastikasi buni bizga mahalliy yoki “yunon-baqtriya madaniyatiga xos” degan talqinda beradi. O‘rta Osiyoda arablargacha bo‘lgan me‘morchilik yodgorliklarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, paxsa inshootlari keng tarqalgan. Xorazm, So‘g‘d, Choch, Toxariston saroylari va qal‘alarining poydevorida mustahkam tayanch platformasi bo‘lgan. Ularning balandligi turlicha

bo'lib, ba'zan 15–16 m ga yetgan (Varaxsha, Bolalik-tepa, Panjikent va boshqalar). Binoning arxitekturasi va rejalashtirish texnikasi yangi emas va asrlar davomidagi an'analarga ega. Baland platformalardagi ibodatxonalar Eron, Hindiston va Sharqiy Turkistonda ma'lum. Xatto A.Gryunvedel Hindistondagi buddist me'morchiligining eng qadimiy shakli ayvonlardagi ibodatxona ekanligini ta'kidlagan. Platformaning sharqiy tomonida, polda, dumba yaqinida matoga o'ralgan va oyoqlarigacha ko'p burmalar bo'lib tushgan odam haykalining pastki qismi topilgan. Burmalar va pardalarning shakli, ularning plastik ifodasi bizga Hindiston va Sharqiy Turkistonning buddist haykalidan tanish. Chor-xon tipidagi shiftlar O'rta Osiyo, Hindiston va Afg'onistonda keng tarqalgan. Ular turar-joy va diniy qurilishda ishlatilgan va hozir ham qo'llanilmoqda.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, bu aloqalar shunday qadimiy an'anaga aylanganiki ularni bugungi kunda bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ikki mintaqa o'rtasidagi madaniy aloqlarning tarixiy ildizini birgina Farg'ona vodiysi arxeologik topilmalari yaqqol tasdiqlab turibdi. Mintaqalararo aloqalarning rivojida tarixiy bilimlar rivojini inobatga olish ikki tomonlama hamkorlik munosabatlarida tayanch vazifasini o'taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Булатова В.А. Древняя Кува. Т., 1972
2. Литнинский Б.А. Буддизм в Средней Азии (проблемы изучения) //Критика и библиография –М., 2001
3. Мкртычев Т.К. Кувинский храм: проблемы интерпретации //Верования и культуры домусульманской Средней Азии. –М., 1997.
4. Мавланов У.М., Эшов Б.Ж. Из истории формирования и развития древнейших путей Средней Азии // Tractus Aevorum –Т., 2019
5. Матбобоев Б.Х. Қадимги Қува (Қубо) //Ўзбекистон тарихида Қадимги Фарғона –Т.,2001.
6. Матбобоев Б.Х., Шамсутдинов Р.Т, Мамажонов А. Буюк ипак йўлидаги Фарғона шаҳарлари. –А., 1994.

“БИР МАКОН, БИР ЙЎЛ” ЛОЙИХАСИДА КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ИШТИРОКИ

Душаева Гулбахор Зоҳиджон қизи

Тошкент шаҳридаги Аджу университети Илмий котиби

Тошкент давлат шарқшунослик университети мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Жанубий Кореянинг “Бир макон бир йўл”га муносабати кўриб чиқилиб, собиқ президент Пак Кин Хенинг “Евросиё ташаббуси” ва президент Мун Чжэ Иннинг “Янги Шимолий сиёсати”га ҳамда ҳозирги президент Юн Сок Ёль сиёсатига эътибор қаратилади. Кореянинг ушбу лойиҳага бўлган қизиқиши транспорт коридорларининг Шимолий ҳудудларга яъни Россия, Моғулистон, Марказий Осиё ва Европагача очилишига ҳамда Корея ярим оролини унга жалб этишига интилишига асосланади. Ҳозирги кундаги дунёдаги зиддиятли вазиятлар пайтида Жанубий Корея учун энг яхши йўл “Бир камар ва йўл”ни ўзининг ташқи сиёсий ташаббуслари билан боғлаш йўллари излаш бўлиб қолмоқда.

Калит сўзлар: *“Бир макон бир йўл”, “Евросиё ташаббуси”, “Янги Шимолий сиёсати”, транспорт коридорлари, Хитой, Корея ярим ороли, Евросиё, Марказий Осиё.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается реакция Южной Кореи на программу «Один космос, один путь», уделяя особое внимание Евразийской инициативе бывшего президента Пак Кын Хе и новой северной политике президента Мун Чжэ Ина, а также политике нынешнего президента Юн Сок Ёля. Интерес Кореи к этому проекту основан на открытии транспортных коридоров в северные регионы, то есть в Россию, Монголию, Среднюю Азию и Европу, и желании привлечь к нему Корейский полуостров. В современном мире конфликтов лучшим курсом действий Южной Кореи остается поиск способов связать инициативу «Пояс и путь» с ее внешнеполитическими инициативами.

Ключевые слова: *«Одно пространство, один путь», «Евразийская инициатива», «Новая северная политика», транспортные коридоры, Китай, Корейский полуостров, Евразия, Центральная Азия.*

ABSTRACT

This article examines South Korea's response to the One Space, One Road program, focusing on former President Park Geun-hye's Eurasian Initiative and President Moon Jae-in's New Northern Policy, as well as the policies of current

President Yoon Seok-yeol. Korea's interest in this project is based on the opening of transport corridors to the northern regions, that is, to Russia, Mongolia, Central Asia and Europe, and the desire to attract the Korean Peninsula to it. In today's world of conflict, South Korea's best course of action remains to find ways to link the Belt and Road Initiative to its foreign policy initiatives.

Key words: “One Space, One Road”, “Eurasian Initiative”, “New Northern Policy”, transport corridors, China, Korean Peninsula, Eurasia, Central Asia.

КИРИШ

Жанубий Кореянинг “Бир макон бир йўл” билан ҳамкорлиги собиқ президент Пак Кин Хенинг “Евросиё ташаббуси” ва президент Мун Чже Иннинг “Янги Шимолий сиёсати”га ҳамда ҳозирги президент Юн Сок Ёль сиёсати билан боғлиқлиги Кореянинг ушбу лойиҳага бўлган позициясини кўрсатиб беради. Пекиннинг ҳам ички, ҳам қўшни мамлакатлардаги сиёсий ва ижтимоий барқарорлик билан бандлигини ҳисобга олсак, Пекин учун иқтисодий мақсадлар кенгроқ миллий мақсадларнинг қуйи таркибий қисмлари эканлигига шубҳа йўқ, бу эса ўз навбатида геосиёсий ҳисоб-китоблар учун асос яратади. БМБЙ Пекин раҳбариятининг ўз хоҳиш-истакларини яхшироқ акс эттириш учун атрофдаги худудларни тартибга солувчи қоидалар ва меъёрларни шакллантиришга уринишини англатади. 2013 йилда Си Цзиньпин БМБЙ лойиҳасини эълон қилгандан сўнг, Сеул Эвроосиё ташаббусини (ЭОТ) Шарқ ва Ғарб алоқаси бўйича ўз қарашлари сифатида эълон қилди. Қадимги Ипак йўлини қайта тиклашга чақирар экан, Президент Паркнинг асосий мақсади Корея ярим оролини Марказий Осиё ва Европа билан иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ўзаро алоқалар оқимини қўллаб-қувватлаш эди. Унинг сиёсати, биринчи навбатда, ярим оролнинг бўлиниши билан боғлиқ сиёсий ва хавфсизлик мақсадларига асосланган эди. [1] Паркнинг вориси Президент Мун Хитойнинг БМБЙ лойиҳасини қўллаб қувватлаган ҳолда, ўзининг ташқи сиёсатида “Янги шимолий сиёсат” (ЯШС) эълон қилди, у Эвроосиё давлатлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришни ўз ичига олган “Янги Шимолий сиёсат”ни амалга ошириш орқали ўзаро ҳамкорликнинг истиқболлари тўғрисида ўз қарашларини таклиф қилган. Тинчлик ва умумий фаровонлик манфаатлари учун шимолий иқтисодий ҳамжамиятни шакллантиришни кўзда тутди. Ушбу лойиҳага Корея Республикаси 2018 йилнинг 1 майида расман кирган ҳисобланади. Ҳозирги кунда ҳам Кореянинг ташқи сиёсатида президент Юн бошчилигида БМБЙга нисбатан ижобий муносабатда ва бунда Корея ҳам

ўз ташаббуслари билан ҳамкорлик қилиб келаётганлигини гувоҳи бўлимиз мумкин.

Асосий Қисм

2013-йил сентябрь ойида Хитой икки йўналиш – Ипак йўли иқтисодий камари ва XXI аср денгиз ипак йўлини ўз ичига олган “Бир макон, бир йўл” ташаббуси бошланганини эълон қилганида, Пак Кин Хе маъмурияти Хитой ташаббусини кўллаб-қувватлади ва ўша йилнинг октябрь ойида бошланган ва Евроосиёда интеграцияга оид Жанубий Корея қарашларини ифодаловчи Евроосиё ташаббуси (Евроосиё ташаббуси Жанубий Кореяни Шимолий Корея, Россия, Хитой, Марказий Осиё ва Европа билан боғлайдиган “Ипак йўли” экспресс йўналишини қуриш ва шу орқали Евроосиё электр тармоқларини интеграциялаш ва нефт ва газ қувурларини қуриш орқали энергия тармоғини яратишни назарда тутди.) билан боғланиш йўллари излаш йўллари белгилаб берди. [2] Шу билан биргаликда “Бир макон бир йўл” ташаббуси Кореяга нима фойда бериши ҳам аҳамиятлидир. Сабаби шундан келиб чиққан ҳолда Хитой ва Жанубий Кореянинг ташаббуслари уйғунлигида ҳамкорлиги ривожланиб бориши муҳимдир. Аслида ушбу ташаббус Корея ярим ороли ва Шимолий-Шарқий Осиё учун иқтисодий имкониятлар яратишига ҳам кўзда тутилган. “Кўриш ва ҳаракатлар” режасига кўра, учта шимоли-шарқий вилоятлар (Лиаонинг, Жилин ва Жеилонгжианг) Россия, Мўғулистон ва Узоқ Шарқдаги бошқа ҳудудларни боғловчи денгиз-қуруқлик “деразаларига” айланади. [3] Шу нуқтаи назардан, Корея ҳукуматининг Евроосиё ташаббуси билан ҳамкорлик қилишнинг кўплаб нуқталари ва “Бир макон, бир йўл” Шимолий-Шарқий Осиё ҳамда марказий Осиё билан иқтисодий зонасини барпо этишга қаратилган йўналишларни ўз ичига олади. Шунингдек, Евроосиё ташаббусининг асосий лойиҳаларидан бири Корея ярим оролида тинчликни мустаҳкамлаш учун асосий ўқлари сифатида транс-Корея темир йўли ва қитъалараро темир йўллари ўз ичига олган Ипак йўли экспрессини қуриш ҳисобланган. Хитой аллақачон Шимолий Кореяда транспорт инфратузилмаси билан боғлиқ бир нечта бизнес лойиҳаларини, масалан, автомобил ва темир йўллари илгарисурган, шунинг учун Жанубий Кореянинг ушбу лойиҳаларда иштирок этиш имконияти мавжуд бўлган.

Икки ташаббус орқали ҳамкорликни ривожлантиришда Пак Кин Хе маъмуриятининг (2013–2017) ХХРга нисбатан ижобий муносабати, шунингдек, изчил олиб борилаётган Евроосиёга чуқурроқ кириб бориш сиёсати муҳим рол ўйнади. Жанубий Корея маъмурияти томонидан ўзининг ва хитойлик

ташаббусларини бирлаштириш натижасида синергия эффектига ишонди. [4] Пак Кин Хе ҳукумати Корея ярим оролини ядросизлантириш ва КХДРни минтақавий иқтисодий ҳамкорликка жалб этишда Хитойдан ёрдам олишга интилди. Сеул Пекин билан икки томонлама эркин савдо шартномасини яратиш тўғрисида битим тузишдан манфаатдор эди, бу хитойликлар томонидан иккала давлатнинг Эвросиё ташаббусларини боғлаш учун асос сифатида белгиланган. [5]

2015 йил октябрь ойида Корея Республикаси Президенти Пак Кин Хе ва Хитой ҳукумати раҳбари Ли Кетсян ўртасида бўлиб ўтган саммит чоғида томонлар Жанубий Кореянинг Евроосиё ташаббуси ва Хитойнинг “Бир макон, бир йўл” лойиҳаси ўртасидаги ўхшашликни қайд этиб, минтақавий ривожланиш ташаббуслари ва ташқи бозорни ривожлантириш бўйича ўзаро англашув меморандумини имзоладилар. Бироқ Шимолий Корея ҳукумати 2016 йил февраль ойида узоқ масофали ракетани синовдан ўтказди кейин эса Жанубий Корея раҳбариятининг 2017 йилда узоқ масофали ракетани синовдан ўтказган КХДРдан келаётган ракета таҳдидини зарарсизлантириш учун ўз ҳудудида АҚШнинг (ТНААД) ракетага қарши мудофаа тизимларини жойлаштириш тўғрисидаги қарори туфайли қўшма режаларни муҳокама қилиш ва амалга ошириш тез орада тўхтатилди. Ушбу қарор Хитойнинг кескин салбий муносабатига сабаб бўлди, у Жанубий Кореянинг маданият, кўнгилочар ва туризм соҳаларига қарши иқтисодий санкциялар киритди. Шу билан биргаликда, Шимолий Кореянинг тўртинчи ядровий синови туфайли Жанубий ва Шимолий Корея ўртасидаги муносабатлар кескинлашгани сабабли, “Ипак йўли экспреси” (Silk Road Express) амалга ошириб бўлмайдиган орзу бўлиб қолди. [3]

Шунга қарамай, Жанубий Корея ҳам, Хитой ҳам “Бир макон, бир йўл” ва “Евросиё ташаббуси”ни боғлаш истагига бўлган. Шимолий Кореянинг ядровий ривожланиш муаммоси туфайли Транскорея темир йўли қурилиши амалга оширилмаса ҳам, Жанубий Корея-Хитой ҳамкорлигининг бошқа кўплаб усуллари мавжуд бўлиб, Корея нафақат ривожланаётган мамлакатларда инфратузилмани қуришда иштирок этиши, балки Хитой билан тақсимлаш, ресурсларни ривожлантириш ва янги саноат соҳаларида саъй-ҳаракатларни бирлаштириши мумкин. Бундай ҳамкорлик ҳар икки томон учун ҳам фойдали ҳисобланади. [6]

Жанубий Корея ва Хитой муносабатларидаги кутилган илиқлашув пайти президент Мун келгандан сўнг содир бўлди. 2017 йилнинг май ойида Корея Республикаси Президенти лавозимида Пак Кин Хе ўрнига келган Мун Чже Ин

Хитой билан муносабатларни нормаллаштириш, АҚШ ва Хитойга нисбатан мувозанатли сиёсат куриш йўналишини белгилаб берди. Мун Чже Ин “Бир макон, бир йўл” ташаббусини қўллаб-қувватлади ва уни Евроосиё ташаббуси ўрнини босувчи “Янги Шимолий” ва “Янги Жануб сиёсати” – мамлакат янги раҳбариятининг икки томонлама йўналиши билан боғлаш йўналишида ҳамкорлик қилиш имкониятларини излашдан манфаатдорлигини билдирди. [7] Мун Чже Иннинг муносабати Хитойда ижобий қабул қилинди.

“Янги Шимолий сиёсат” доирасида йўналишлар саноат ва иқтисодий хусусиятлари бўйича уч гуруҳга бўлинган бўлиб, Евроосиё мамлакатлари билан иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш режалаштирилган: Россия, Хитой (биринчи навбатда, учта шимоли-шарқий вилоят) ва Марказий Осиё. “Янги Шимолий сиёсат” Корея ярим оролининг “иқтисодий бирлашуви” - Жанубий Корея ва Шимолий Корея ўртасидаги иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва умумий ўзаро ҳамкорликни яратишга қаратилган “Корея ярим оролининг янги иқтисодий харитаси” концепцияси билан чамбарчас боғлиқ. Амалда ушбу концепция Корея ярим оролининг жануби ва шимолини боғлайдиган ва Шимолий-Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодиётига интеграциялашган учта минтақавий иқтисодий камарни яратиш орқали амалга оширилиши режалаштирилган. [8] Агарда ушбу ташаббуслар орқали Корея ярим ороли бирлашса ёки икки Кореянинг муносабатлари яқинлашса ҳамда режалаштирилган транспорт коридорлари амалга ошса, бу Марказий Осиё учун ҳам савдо-сотик айланмасини ошиши ва энергетика бўйича ҳамкорликни ривожланишига олиб келади.

Мун Чже Ин Корея ярим оролининг шимолида жойлашган давлатлар (жумладан, Россия, Мўғулистон ва Марказий Осиё давлатлари) билан янада фаол ҳамкорлик қилишни ва ўзаро боғловчи “тўққиз кўприк” куришни назарда тутувчи Янги Шимолий сиёсати орқали Корея ярим оролининг транспорт, логистика ва энергетика инфратузилмасини Евроосиё куруқликнинг қолган қисмига етказиш. Транскорея иқтисодий ҳамкорлик лойиҳаларини (Россия, КХДР ва Корея Республикаси иштирокида) амалга ошириш кўзда тутилган. Мун Чже Ин ташаббуси Хитойнинг “Бир макон, бир йўл” ташаббуси билан ҳам қўллаб ҳамкорлик нуқталарига эга. Хусусан, у “Бир макон, бир йўл” билан боғлиқ лойиҳаларни ва Хитойнинг учта шимоли-шарқий провинциясини қамраб олган кўп томонлама ҳамкорлик лойиҳаларини илгари суриш; Осиё инфратузилма инвестиция банки ва Катта Тумен ташаббуси ёрдамида Хитой-Мўғулистон-Россия иқтисодий коридори ташаббуси билан боғлиқ лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва илгари суриш (Хунчунда халқаро логистика мажмуасини

ривожлантириш каби тўхтатилган лойиҳаларни қайта тиклаш имкониятларини кўриб чиқиш); Транс-Хитой темир йўли ва Транс-Мўғул темир йўлидан фойдаланишни кўпайтириш ва натижада Корея Республикаси ва Шимолий Корея темир йўллари қайта боғлаш».

Умуман олганда, Мун Чже Ин олдинги маъмуриятнинг “Бир макон, бир йўл” бўйича сиёсатини давом эттирди. 2018 йилда Сеул ва Пекин Жанубий Кореянинг Евроосиё ташаббуси ва Хитойнинг “Бир камар, бир йўл” ташаббуси бўйича аввал тузилган англашув меморандумини кўриб чиқиш ва такомиллаштиришга келишиб олдилар. [9] Корея Республикаси “Бир камар, бир йўл”га доимий равишда қизиқиш кўрсатиб келмоқда ва Хитой билан мумкин бўлган ўзаро ҳамкорлик вариантлари бўйича давлат идоралари, илмий-тадқиқот институтлари ва ишбилармон доиралар даражасида фаол мулоқот олиб бормоқда. 2019 йилда Жанубий Кореяда “Бир макон, бир йўл” хусусий тадқиқот маркази очилди, у ташаббус бўйича тадқиқот олиб бориш билан шуғулланиб, уни “Бир макон, бир йўл” мавзусидаги илмий конференциялар ва семинарлар, жумладан, “Бир макон, бир йўл” халқаро ёшлар форумини ташкил этиш орқали тарғиб қилади. [10]

Президент Мундан сўнг Корея Республикаси давлат раҳбарлигига келган Юн Сок Ёль ўзининг ташқи сиёсат бўйича йўналишларини эълон қилди. Бу ерда албатта АҚШ, Япония каби давлатлар билан ҳамкорликдан ташқари корея ярим ороли масаласи, Хитой, Марказий Осиё ва бошқа минтақа, мамлакатлар билан алоқаларга тўхталиб ўтган. [11] Шу ўринда Корея ташқи сиёсатида Хитойнинг “Бир макон, бир йўл” лойиҳаси доирасидаги ҳамкорлиги динамикасининг ўзгарганлигини кузатишимиз мумкин. Буни аввало бор мамлакат “Давлат хавфсизлиги стратегияси”да биров муҳимлиги жиҳатидан давлатларнинг ўрни ўзгарганлигини кўришимиз мумкин. [12] Олдинги ҳукуматлар (Парк ва Мун) даврида АҚШ, Хитой ва Япония бўлган бўлса, ҳозир эса АҚШ, Япония ва Хитой бўлиб турибти. Бироқ Корея ва Хитой муносабатларини ижобий даражадалигини гувоҳи бўлишимиз мумкин. 2022 йилда икки мамлакатнинг дипломатик алоқаларининг ўрнатилганига 30 йил тўлди ва Юн Сук Ёл ҳукумати “ишбилармонлик алоқалари гуллаб-яшнаши” суръатига асосланиб, “Бир макон, бир йўл”га қўшилишига катта умид билдиришди. “Бир макон, бир йўл” Жанубий Кореянинг қитъалараро Евроосиё шу жумладан Марказий Осиёда ҳам логистика тармоғини яратишда иқтисодий режаси билан уйғунлашади, шу билан бирга юқори технологияли sanoat занжирларини чуқурроқ интеграциялашувига ёрдам беради ва икки қўшнининг учинчи бозорларни биргаликда ўрганишига йўл очади. [13]

Таҳлилчиларнинг таъкидлашича, Вашингтоннинг “Бир макон, бир йўл” устидан кўрқув уйғотаётгани ва Пекингга қаратилган босимнинг кучайиши фонида Жанубий Кореянинг “Бир макон, бир йўл”да иштирок этишидан улуш жуда юқори, чунки бу икки томонлама муносабатларда “миқдорий юксалиш”га олиб келади ва ўзаро ишончни янада мустаҳкамлайди. Кўпчилик Сеул “эҳтиёткорлик билан” ўзининг иқтисодий ривожланиш ҳаракатларига асосланган прагматик қарор қабул қилаётгани ва “фаол кириш”ни ўз ичига олган “Бир макон, бир йўл”га тегишли лойиҳаларни амалга оширишдан бошлаши ҳақида фикр билдиришган. [13]

“Бир макон, бир йўл”нинг афзалликлари ҳақида китоб нашр этган Жон Хонг-жиннинг таъкидлашича “Агар Жанубий Корея ҳукумати иқтисодий сиёсатни олға сурмоқчи бўлса ва ўз иқтисодиётини ривожлантиришга интилса, “Бир макон, бир йўл”да иштирок этиш ва ташаббус доирасида Хитой билан ҳамкорликни чуқурлаштириш зарурдир”. [13]

Бугунги кунга қадар Юн ҳукумати “Бир макон, бир йўл” бўйича аниқ позицияни эълон қилмади. Аммо Мун Чже Иннинг мега инфратузилма ташаббусига қатъий ва ижобий нуқтаи назарга эга эканлиги ва у 2019 йилда Хитой олий раҳбарияти билан бўлиб ўтган учрашувда Жанубий Корея “Хитой томони билан биргаликда “Бир макон, бир йўл” қуришга ва учинчи томон бозорларини кенгайтиришда ҳамкорлик қилишга тайёр” эканлигини позициясида турганлигини кузатимиз мумкин.

“Бир макон, бир йўл” лойиҳасида Жанубий Кореянинг фаоллашгаинини 2017-йилда бўлиб ўтган биринчи форумда Жанубий Корея ташқи ишлар вазири ўринбосари ва ҳукмрон партиядан нуфузли депутатлар, 2019-йилда бўлиб ўтган иккинчи тадбирда делегацияга Бош вазирнинг иқтисодиёт масалалари бўйича ўринбосарининг иштироки орқали кўришимиз мумкин. 2023 йил 17-18 октябрь кунлари учинчи форумда эса Корея иштирокини кузатмадик. Бу эса Корея ҳукуматининг ташқи сиёсатдаги йўналишларини ўзгариб бораётганлигидан даолатдир. Бироқ Корея Республикаси Хитой билан ўзаро ҳурмат, ўзаро манфаат ва умумий манфаатлар асосида ҳамкорликни давом эттиришини билдириб ўтган.

“Бир макон, бир йўл” Жануби-Шарқий Осиё ва Шимоли-Шарқий Осиёда иқтисодий интеграцияни тезлаштиради. Шунингдек, “Бир макон, бир йўл” доирасида Хитой Марказий Осиё ва Европа ўртасида муқобил транзит йўлини очиб, Хитой-Мўғулистон-Россия иқтисодий коридори ташкил этилиши мумкин. “Бир макон, бир йўл” Кореянинг иқтисодий ривожланиш учун катта имкониятлар беради. Ҳозирги кундаги вазиятдан келиб чиққан ҳолда Жанубий

Кореянинг “Бир макон, бир йўл” лойиҳасида нейтралигини сақлаган ҳолда катта лойиҳаларда иштирок этади.

Умуман олганда, Жанубий Корея Хитойнинг “Бир макон, бир йўл” ташаббусида иштирок этиш бўйича мувозанатли позицияни сақлаб қолишдан манфаатдор. Икки давлат манфаатларига Марказий Осиё, Жануби-Шарқий Осиё ва бошқа худудларда инфратузилмани биргаликда ривожлантириш, шунингдек, Шимолий Кореянинг минтақавий иқтисодий ҳамкорликка жалб этилишидан манфаатдордир. Корея Республикасининг стратегик вазифаси, маъмуриятнинг қайси партияга мансублигидан қатъи назар, Евроосиёда иқтисодий фаолият майдонини кенгайтириш бўлиб қолмоқда. Шу жумладан, “Бир макон, бир йўл” лойиҳаси орқали Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорликни кенгайтириш ва ушбу минтақа билан ўзаро инвестициялар бўйича эркин савдо зонасини яратиш тўғрисидаги битимни тузишга, шунингдек, энергетика ва транспорт инфратузилмаси соҳасидаги лойиҳаларни амалга оширишга катта қизиқиш билдирмоқда. Шу боис, Корея Республикаси Евроосиёда транспорт тармоғини ривожлантиришга кўмаклашувчи ташаббус сифатида “Бир камар ва йўл”ни қўллаб-қувватлайди ва Корея ярим оролини унга жалб этишга интилади. Шундай қилиб, Жанубий Корея учун энг яхши йўл “Бир камар ва йўл”ни ўзининг ташқи сиёсий ташаббуслари билан боғлаш йўллари излаш бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- [1] А. П. О. Пугачева, “ПОЛИТИКА ЮЖНОЙ КореИ В ОТНОШЕНИИ КИТАЙСКОЙ ИНИЦИАТИВЫ “ПОЯС И ПУТЬ”,” *МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ*, %1-tom65, %1-son10, pp. 81-90, 2021.
- [2] “Korea and China Select Eurasia Initiative and 'One Belt and One Road' as Focus for Bilateral Cooperation This Year,” *Ministry of Economy and Finance*, 29.01.2015.
- [3] Т. Н. Lee, “One Belt, One Road strategy and Korean-Chinese cooperation,” *International Institute for Asian Studies*, 2016.
- [4] J. Hwang, “China’s ‘One Belt, One Road’ project can sync up with Korean trade efforts,” 25.08.2015.
- [5] R. Yuanzhe, “China’s Perspective on the China-ROK Strategic Partnership: Developments, Debates, and Difficulties,” *CHINESE PERSPECTIVES: Towards the Korean Peninsula IN THE AFTERMATH OF NORTH KOREA’S FOURTH*

NUCLEAR TEST, 01.06.2016.

- [6] C. He-suk, “[Hwang’s China and the World] Chinese thoughts on Belt and Road Initiative, its shine and shade,” *The Korea Herald*, 30.06.2022.
- [7] K. Rahn, “Moon calls for joint economic expansion between South Korea, China,” 16.12.2017.
- [8] “Realizing the “New Economic Map” Initiative and economic unification of the Korean Peninsula,” *Ministry of Unification*.
- [9] “Korea and China Agree on Strengthening Economic Cooperation,” *Ministry Economy and Finance*, 05.02.2018.
- [10] S.-H. Park, “The Belt and Road Initiative’s Silent Infiltration of South Korea,” 19.06.2021.
- [11] “Эксперты обсудили внешнюю политику нового правительства Республики Корея,” *Санкт-Петербургский государственный университет*, 09.10.2022.
- [12] О. Кирьянов, “Южная Корея обнародовала новую внешнеполитическую стратегию,” 08.06.2023.
- [13] L. Xuanmin, “South Korea expected to make pragmatic decision on BRI as initiative set to align with its economic plan, facilitate third-market cooperation,” *Global Times*.

THE ROLE OF IMMERSIVE EXPERIENCES IN DEVELOPING LINGUACULTURAL COMPETENCE AMONG PRE-SERVICE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Kholmatova Elnura Sherali kizi

Fergana State University

ABSTRACT

This article explores the significance of immersive experiences in fostering linguacultural competence among pre-service foreign language teachers. By examining the cultural values of Uzbeks and their reflection in communicative behavior, the study aims to highlight the importance of immersive experiences in developing a deep understanding of the target language and culture. The findings suggest that immersive experiences play a crucial role in enhancing pre-service teachers' ability to navigate cultural nuances and effectively communicate in the target language. The article concludes with recommendations for incorporating immersive experiences into foreign language teacher education programs.

Keywords: *immersive experiences, linguacultural competence, pre-service teachers, foreign language education, communicative behavior.*

CHET TILI O'QITUVCHILARI O'RTASIDA LINGVA MADANIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA IMMERSIV TAJRIBALARNING O'RNI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola chet tili o'qituvchilari orasida lingua madaniy kompetentsiyasini rivojlantirishdagi immersiv tajribalarning ahamiyatini o'rganadi. Tadqiqot o'zbeklarning madaniy qadriyatlari va ularning kommunikativ xulq-atvorda aks etishini o'rganib chiqib, maqsadli til va madaniyatni chuqur tushunishni rivojlantirishda immersiv tajribalarning ahamiyatini ta'kidlashga qaratilgan. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, immersiv tajribalar xizmat oldidan o'qituvchilarning madaniy nuanslarni boshqarish va maqsadli tilda samarali muloqot qilish qobiliyatini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Maqola chet tili o'qituvchilarini o'qitish dasturlariga immersiv tajribalarni kiritish bo'yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: *immersiv tajribalar, lingua madaniy kompetentsiyasi, xizmatdan oldingi o'qituvchilar, chet tili ta'limi, kommunikativ xulq-atvor*

РОЛЬ ИММЕРСИВНОГО ОПЫТА В РАЗВИТИИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ, ПОДГОТОВЛЕННЫХ К РАБОТЕ ДО НАЧАЛА ОБУЧЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В этой статье исследуется значение иммерсивного опыта для развития лингвокультурной компетентности у преподавателей иностранных языков, готовящихся к работе. Изучая культурные ценности узбеков и их отражение в коммуникативном поведении, исследование направлено на то, чтобы подчеркнуть важность иммерсивного опыта для развития глубокого понимания изучаемого языка и культуры. Полученные результаты свидетельствуют о том, что иммерсивный опыт играет решающую роль в повышении способности учителей ориентироваться в культурных нюансах и эффективно общаться на изучаемом языке. В заключение статьи даются рекомендации по включению опыта погружения в учебные программы для учителей иностранных языков.

***Ключевые слова:** опыт погружения, лингвокультурная компетентность, подготовительные курсы, иноязычное образование, коммуникативное поведение.*

INTRODUCTION

The development of linguacultural competence is a critical aspect of foreign language teacher education [1]. Immersive experiences, such as study abroad programs and cultural exchanges, have been recognized as valuable tools in fostering this competence [2]. This article investigates the role of immersive experiences in developing linguacultural competence among pre-service foreign language teachers, with a specific focus on the cultural values of Uzbeks and their reflection in communicative behavior.

METHODS AND LITERATURE REVIEW

The study employs a mixed-methods approach, combining linguistic pragmatics comparisons [3], communication acts analysis [4], and the discourse completion test [5]. The research draws upon the work of Blum-Kulka, House, and Kasper [6] in cross-cultural pragmatics and utilizes their framework for analyzing communication strategies. A comprehensive literature review was conducted to identify key concepts and theories related to immersive experiences and linguacultural competence development.

RESULTS

The results of the study indicate that immersive experiences have a significant impact on pre-service teachers' linguacultural competence. Participants who engaged in immersive experiences demonstrated a deeper understanding of the target language and culture, as evidenced by their ability to navigate cultural nuances and employ appropriate communication strategies. The discourse completion test revealed differences in communication strategies between Uzbek and Russian participants, highlighting the influence of cultural values on communicative behavior.

ANALYSIS

The analysis of the collected data suggests that immersive experiences provide pre-service teachers with authentic opportunities to engage with the target language and culture. Through these experiences, participants gain first-hand knowledge of cultural norms, values, and communicative practices. The linguistic pragmatics comparisons and communication acts analysis further support the notion that cultural values shape communicative behavior and underscore the importance of developing linguacultural competence.

DISCUSSION

The findings of this study align with previous research on the benefits of immersive experiences in foreign language teacher education [7]. By engaging in immersive experiences, pre-service teachers develop a more nuanced understanding of the target language and culture, which enhances their ability to teach effectively [8]. The study highlights the need for foreign language teacher education programs to prioritize immersive experiences as a means of fostering linguacultural competence.

CONCLUSIONS

In conclusion, immersive experiences play a vital role in developing linguacultural competence among pre-service foreign language teachers. The study confirms the hypothesis that communication strategies differ due to cultural values and emphasizes the importance of understanding these differences in effective cross-cultural communication. Foreign language teacher education programs should integrate immersive experiences to better prepare pre-service teachers for the challenges of teaching in diverse cultural contexts.

REFERENCES

1. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. *Multilingual Matters*.
2. Uktamovna, B. L. (2023). Modern Methods of Teaching Monologue and Dialogue Speech in Foreign Language.

3. Буранова, Л. (2024, April). ЗНАЧЕНИЕ ТОНА В УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ФОРМАХ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 379-382).
4. Буранова, Л. (2023). The peculiarities of monologue speech in teaching foreign language. *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*, 1(5), 74-78.
5. Буранова, Л. У. (2023). FORMING THE SKILLS OF MONOLOGUE AND DIALOGUE SPEECH IN FOREIGN LANGUAGE. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 6(3).
6. Buranova, L. U. (2017). THE USE OF DEFINITE PHONETIC FEATURES IN THE CULTURE OF THE TARGET LANGUAGE. *Гуманитарный трактат*, (20), 38-39.
7. Buranova, L. U. (2017). TEACHER'S ROLE IN THE READING CLASSROOM. *Гуманитарный трактат*, (8), 49-51.
8. Буранова, Л. У. (2016). Хамлет монологи ва унинг таржималари хақида. *Евразийский научный журнал*, (5), 503-504.
9. Uktamovna, B. M., & Uktamovna, B. L. COMMUNICATIVE-ORIENTED TEACHING AT FOREIGN LANGUAGE LESSONS. *Chief Editor*.
10. Муртазоев, Б. (2019). Жомий ва Навоий.«Межлитературные связи и взаимопроникновение культур». In *Материалы Международной научно-практической конференции*.
11. Sirojova, Z. (2022). INGLIZ TILIDAGI QOSHMA GAPLARDA SINTAKTIK MUNOSABATLAR SINKRETIZMINING FUNKSIONAL TADQIQI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz)*, 25(25).
12. Sirojova, Z. (2023). INGLIZ, OZBEK VA RUS TILLARIDA RAVISHDOSH VA UNING SINKRETLASHUVI. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(19).
13. Тагаева, Т. Б. (2023). US MAUGHAM BADIY USLUBINING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 6(3).
14. Тагаева, Т. (2022). Индивидуальные особенности художественного стиля УС Моэма. *Общество и инновации*, 3(11/S), 132-137.
15. Тагаева, Т. Б. (2018). ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ В СЕМАНТИКЕ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ. In *Культурные инициативы* (pp. 205-207).
16. Rasulova, S., & Husanova, M. (2024, April). DESCRIPTION OF THE GENRE OF FICTION IN THE WORKS OF WASHINGTON IRVING. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 539-542).
17. Rasulova, S., & Khamiddinov, O. (2024, April). ARTISTIC ROMANCE OF THE AMERICAN PAST IN THE WORK OF WASHINGTON IRVING (AS AN

- EXAMPLE OF RIP VAN WINKLE). In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 547-549).
18. Rasulova, S. (2024, April). AMERIKA ADABIYOTIDA ILK ROMANTIZM PROZASINING TILI VA BADIY XUSUSIYATLARI. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 557-562).
19. Rasulova, S. U., & Khamiddinov, O. (2023). LEARNING STRATEGIES FOR ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY. *THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD*, 1(9), 44-47.
20. Saidov, S. (2023). IKKINCHI TIL O'RGANISHDA EKSTRAVERSIYANING FOYDALARI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 27(27).
21. Karimova, D. (2024). VARIATION AND INVARIANCE OF MEANS OF EXPRESSION. *American Journal of Innovation in Science Research and Development*, 1(3), 71-77.
22. Halimovna, K. D. (2024). Comparative Analysis of German and Uzbek Fairy Tales (As the Example of the Translation of Grimms Fairy Tales). *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 3(3), 422-425.
23. Каримова, Д. (2023). АКА-УКА GRIMM ERTAKLARI O'ZBEKCHA TARJIMA VARIANTLARINING DAVRIY STATISTIKASI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 32(32).
24. Tagayeva, T., & Kabridinova, K. (2024, April). INDIVIDUAL FEATURES OF ARTISTIC STYLE OF WM THACKERAY. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit* (pp. 543-546).
25. Bobomurodova, N., & Jabborova, I. (2024, January). BERUNIYNING HINDISTON ASARI. In *Международная конференция академических наук* (Vol. 3, No. 1, pp. 103-107).
26. ТАШЕВА, З. И. (2024). РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ И ВОВЛЕЧЕННОСТИ СОТРУДНИКОВ. *АКТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ*, (4), 9.
27. Tasheva, Z. Upskilling And Reskilling In The Age Of Digital Transformation: The Role Of Hr In Facilitating Continuous Learning And Development In The Oil And Gas Industry.
28. Tasheva, Z., & Karpovich, V. (2024). SUPERCHARGE HUMAN POTENTIAL THROUGH AI TO INCREASE PRODUCTIVITY THE WORKFORCE IN THE COMPANIES. *American Journal of Applied Science and Technology*, 4(02), 24-29.
29. Буранова, Л. У. (2016). Хамлет монологи ва унинг таржималари хакида. *Евразийский научный журнал*, (5), 503-504.

30. Uktamovna, B. M., & Uktamovna, B. L. COMMUNICATIVE-ORIENTED TEACHING AT FOREIGN LANGUAGE LESSONS. *Chief Editor*.
31. Buranova, L. U. (2017). THE USE OF DEFINITE PHONETIC FEATURES IN THE CULTURE OF THE TARGET LANGUAGE. *Гуманитарный трактат*, (20), 38-39.

MIRZA G‘OLIB SHE‘RIYATINING FALSAFIY MOHIYATI

Abdusalimov Abror Vali o‘g‘li

SamDU Urgut filiali Xalqaro hamkorlik bo‘lim boshlig‘i

ANNOTATSIYA

Maqolada Mirza G‘olibning hayot yo‘li, she‘riyati, g‘azallarida ifodalangan falsafiy fikrlar, ularning shakllanishiga sabab bo‘lgan omillar, ijtimoiy va siyosiy qarashlarining shakllanishi, uning jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga munosabati, tarbiyaviy hamda ta‘limga oid qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada Mirza G‘olib she‘riyatiga mahalliy hamda xorijiy olimlarning munosabati ham o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: *Mirza G‘olib, Asad, saljuqiylar, urdu tili, falsafa, tasavvuf falsafasi, vahdat-ul-vujud, G‘olib Akademiyasi, g‘azal, maktublar, ta‘lim, o‘quv dasturi, dunyoviy qadriyatlar, Ralf Rassel, Pankaj K. Deo.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются жизненный путь, поэзия, философские мысли, выраженные в газетах Мирза Галиба, факторы, способствовавшие их формированию, формирование его социальных и политических взглядов, его отношение к социальным и политическим процессам, происходящим в обществе, его взгляды на воспитание и образование. В статье также отражено отношение как отечественных, так и зарубежных ученых к поэзии Мирза Галиба.

Ключевые слова: *Мирза Галиб, Асад, сельджуки, урду, философия, философия суфизма, Вахдат-уль-вуджуд, Академия Галиба, газель, письма, образование, учебная программа, светские ценности, Ральф Рассел, Панджа к к. Deo.*

ABSTRACT

The article analyzes the philosophical thoughts expressed in Mirza Ghalib's life path, poetry, ghazals, the factors that led to their evolution, the formation of his social and political views, his attitude to public and civic processes taking place in society, moral and educational views. The article also includes the perception of domestic and foreign scholars to Mirza Ghalib's poetry.

Keywords: *Mirza Ghalib, Asad, Seljuks, Urdu, philosophy, philosophy of Sufism, Wahdatul-wujud, Ghalib Academy, ghazal, letters, education, curriculum, secular values, Ralph Russell, Pankaj K. Deo.*

KIRISH

Mashhur hind shoiri Mirza beg Asadullaxon 1797 yil 27 dekabrda Agra shtatining Kala-mahal shahrida tugʻilgan. 19-asrda Hindiston yarim orolida urdu va fors tillarida ijod qilgan eng mashhur shoirlardan biri edi. U Mirza Gʻolib va Asad taxalluslari ostida ijod qilgan. U saljuqiylar hukmronligi agʻdarilgandan keyin Samarqandga kelib oʻrnashgan turkiy xonadanga (Manbalarda mugʻul xonadoni shaklida keltirilgan) mansub boʻlgan. Oʻsha davrdagi oʻzgaruvchan siyosiy vaziyat Gʻolibning hayoti va sheʼriyatida yaqqol aks etgan. Uning asarlari Buyuk Britaniyaning Sharqiy Hindiston (East India) kompaniyasi nazorati ostida Boburiylar imperiyasining qulashi va 1857 yilgi Hindiston qoʻzgʻoloniga aloqador voqealarni tasvirlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

Mirza Gʻolib Urdu tilida ijod qilgan eng taniqli va koʻp qirrali shoiri sifatida qaraladi. U shuningdek, adabiy sohadagi fors tilidan ham yaxshigina xabardor edi. U kuchli va qizgʻin ravishda hayot kechirdi. Shafqatsiz haqiqatgoʻy, oshkora samimiy, umuminsoniy xayrixohlik xislatlari va liberal dundyoyarashga ega Mirzo Gʻolib oʻz-oʻzini hurmat qilishning himoyachisi edi. Bundan tashqari, u fikr va harakatda mustaqil, yangilikka ishtiyoqmand va boshqalar yurib oʻtgan yoʻldan yurishni xohlamas, oʻz yoʻliga ega boʻlishni xohlar edi.

Nihoyatda taʼsirchan boʻlish bilan birga Gʻolib, yetuk va yuksak salohiyatga ega edi. U oʻzi tasavvur qilgan va boshidan kechirgan boy tajriba va mukammal dunyoqarashga ega inson edi. Gʻolib sheʼriyatida uning falsafiy qarashlari ochib berilgan. Uning falsafasi koʻpincha Vandat-ul-vujud, yaʼni Xudoning mavjudligidan boshqa hamma narsa yoʻq boʻlishga mahkum, oʻzgarmas va haqiqiy mavjudlik faqatgina Xudoga xos deb talqin qilinadi.

Gʻolibning sheʼriy ifodalarining goʻzalligidan taʼsirlangan odamlar uni shoir sifatida tushunishgan va qadrlashgan. Gʻolib sheʼrlarini falsafiy nuqtai nazardan talqin qilish va ushbu falsafiy talqinlar asosida yashirin tarbiyaviy fikrlarni yoritish boʻyicha tizimli ishlarini kamdan kam hollarda uchratish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Gʻolib buyuk va taniqli shaxs boʻlib, odatda buyuk shaxslar nafaqat ichki, balki oʻzlari yashayotgan muhit taʼsiri ostida rivojlanishgan. Gʻolibning shaxsiyati ham oʻzi yashagan davr va muhit taʼsirida rivojlangan. Bugungi kunda ham odamlar Gʻolibni ommaviy darajada oʻqiydilar. Dehlida Gʻolib haqidagi kitoblar va jurnallar markazi boʻlgan Gʻolib Akademiyasi tashkil etildi. Deyarli har yili dunyo boʻylab Gʻolib toʻgʻrisida milliy va xalqaro seminarlar oʻtkaziladi.

Mirza Gʻolib hayot yoʻlini kuzatar ekanmiz, u boshidan koʻplab qiyinchiliklarni kechirganligini guvohi boʻlamiz. Jumladan, yosh bolalik chogʻidayoq otasining

o‘limi, oradan ko‘p o‘tmay vasiy amakisidan judolik, ukasi, o‘zining yeti farzandi va bu ham yetmagandik asrab olgan farzandining ham o‘limi, doimiy ravishda qarzarlar sabab qamoqa tushish xavfining mavjud bo‘lishi, adabiy munozaralarda u tomonidan ilgari surilgan diqqatga sazovor fikrlarning tan olinmasligi va qo‘pol tarzda qattiq haqorat qilinish, qimorbozlar qamoqxonasining sharmandali qiynoqlari, ko‘plab kasalliklarning og‘rig‘i va azoblari va hammasidan ham yomoni o‘g‘ir hayot tarzi - G‘olib kabi ta‘sirchan odam uchun achinarli holat edi. Ammo G‘olib azob-uqubatlarga yengilmadi, aksincha boshiga tushgan qiyinchiliklarni o‘zidan zeriktirdi, g‘azallar yozishdan to‘xtamadi.

G‘olibning borliq haqidagi qarashlari Allohdan (Xudodan) boshqa hech narsa mavjud emasligini ta‘kidlovchi tasavvuf falsafasi Vahdat-ul-Vujud bilan bog‘liq edi. Bu shoir yashagan davrda keng tarqalgan falsafa bo‘lib, unga ham katta ta‘sir ko‘rsatadi. Uning shaxsiy va ijtimoiy hayotidagi vaziyatlar uni Xudodan tashqari dunyoviy narsalar, shu jumladan insonning mavjudligi ham haqiqiy emas, aksincha aldanchi va xayoliy ekanligiga ishonishga undaydi. Uning fikricha, har bir jonzot aniq hayot davomiyligi va aniq faoliyat doirasi ega, shunday ekan ularning mavjudligi doimiy emas, balki o‘tkinchi ekanligi aniq.

Vahdat-ul-Vujud sirlaridan xabardor bo‘lishiga qaramay, G‘olib hayotdan qochib qutula olmaydi. Aksincha, u hayotning har bir rang va shakllariga ishtiyoq va sabrsizlik bilan boqadi. U hayotdan qochmaydi, aksincha unda ishtirok etadi va u bilan qo‘shilib ketadi. Bundan tashqari, G‘olib xudojo‘y gumanist edi. Uning ko‘plab maktublari va baytlari uning insonparvarlik haqidagi qarashlarini aks ettiradi. Biz uning asarlarini tahlil qilsak, ularda ko‘plab dunyoviy va gumanistik fikrlarni topishiz mumkin.

Mirza G‘olib ijodiy ishlarining tarbiyaviy xulosalarini, ta‘limning maqsadlari, o‘quv dasturi, o‘qitish metodikasi, o‘qituvchi va o‘quvchilarning ahamiyati va maktabdagi tartib-intizom kabi tushunchalarni o‘zining falsafiy fikrlari orqali ifodalagan.

Shoir o‘z-o‘zini hurmat qilishning muhimligiga alohida e‘tibor qaratganligi bois, ta‘lim bolaga o‘z-o‘zini hurmat qilish va o‘zidan faxrlanishga erishish uchun imkon berishi kerak degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shuningdek, u bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirishga ham yordam berishi kerak. G‘olib ilgari surgan ta‘limning yana bir maqsadi bolani o‘limni zavq bilan kutib olishga tayyorlash bo‘lishi mumkin, chunki uning fikriga ko‘ra, o‘lim nafaqat salbiy ko‘rinishga ega, balki uning ijobiy tomoni ham bor, chunki o‘limni anglash insonning hayotdan zavqlanishiga sabab bo‘ladi. G‘olib ilgari surgan ta‘limning yana boshqa bir muhim jihati talabalar o‘rtasida dunyoviy qadriyatlarni rivojlantirish bo‘lishi mumkin. Biz

G‘olibning insonlarni terisining rangi, e‘tiqodi, irqi yoki dinidan qat‘iy nazar boshqalarga nisbatan sevgi va muhabbat, umumiy birodarlikka chorlaganligini ko‘rishimiz mumkin.

O‘quv dasturiga kelsak, har bir shaxs o‘zning shaxsiy salohiyatiga ega bo‘lgani sababli, har birining alohida o‘z o‘quv dasturi bo‘lishi kerak. Shuning uchun o‘quv dasturi bir xil emas va talabalarning imkoniyatlariga qarab turlicha bo‘ladi.

G‘olib o‘z she‘riyatida shuningdek axloqiy tarbiyaning ahamiyatiga ham katta e‘tibor qaratadi. Shuning uchun axloqiy tarbiya ham o‘quv dasturiga kiritilishi kerak.

G‘olibning maktublarini o‘rganganimizda, biz uni masofaviy va sirtqi ta‘lim shakllarini qo‘llaganligini ko‘rishimiz mumkin. Uning rahbarligi ostida she‘riy asarlari shoir tomonidan tuzatilgan ko‘plab shogirdlari bor edi. G‘olib undan tuzatib berishlarini so‘rab yozilgan shogirdlarining asarlarini o‘z ichiga olgan xatlarni qabul qilar va tuzatishlar kiritar hamda ularning xatlariga javob berish orqali ko‘rsatmalar berar edi.

G‘olibning maktublarini o‘rganar ekanmiz, uning asosan o‘qitishning masofaviy va sirtqi o‘qitish usullarini qo‘llaganini ko‘rishimiz mumkin. Uning qo‘l ostidagi shogirdlari ko‘pchilikni tashkil qilar edi, ularning ishlarini tuzatishda G‘olib she‘rdan foydalangan. G‘olib odatda tuzatishlarni so‘ragan o‘quvchilarning asarlarini o‘z ichiga olgan xatlarni qabul qilar edi va odatda ushbu xatlarga javob berishda tuzatishlar va ko‘rsatmalarini she‘rlar orqali ifodalab berar edi.

Dunyoda nafaqat keng o‘qiladigan va o‘rganiladigan, balki kundalik hayotda istisnosiz hamma narsadan iqtibos keltiradigan shoirlar kamdan kam. Mirza G‘olib ana shunday shoirlardan biridir. Dunyoga mashhur Shekspir, Sofokl boshqa yozuvchilar singari, uning she‘riyati ham yashashni davom ettiradi va barcha yuraklarning nozik torlarini chertib turadi. G‘olib she‘riyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, u bizga hayotning son-sanoqsiz soyalarini ochib beradi. Hayotning bu son-sanoqsiz soyalari uning she‘rlarida va maktublarida aks etgan. Ralf Rassel G‘olib haqidagi kitobni sharhlaganida, u haqida quyidagilarni ta‘kidlaganda haq edi. “Mirza G‘olibni tushunish uchun nafaqat dunyoni, balki butun koinotni ham qamrab olish kerak”. Bu G‘olibning she‘riyatining ko‘p o‘lchovli va plyuralistik tabiatiga nisbatan munosib fikr edi. U shu qadar boy shoirki, uning she‘riyatida hali ham tushunilmagan ko‘plab soyalar mavjud. G‘olibning o‘zi sir-sinoat, hali to‘liq hal qilinmagan jumboq, aynan shu narsa uning buyukligini yanada oshiradigan narsa. Rassel G‘olibning ko‘plab baytlari barcha biladigan mavqega erishganligi va odamlar ulardan iqtibos kiltirishi, yod olganliklari, hatto vaqti-vaqti bilan uning g‘azallari ular tomonidan kuylanishini haqida gapirganda haq edi. Mirza G‘olib g‘azallarining ko‘p qirrali tabiati, paradokslar orqali dialektik burilishlari

ularni doimo jozibali qilib, barcha uchun qadrlı bo‘lishini ta‘minlaydi. Uning asarlari kastasi, terisining rangi, e‘tiqodi, jinsi va dinidan qat‘iy nazar barcha uchun dahldordir. Shu sababdan ham, Mirza G‘olib kabi shoir hech qachon eskirmaydi va har bir o‘tgan kun sayin unga bo‘lgan talab ortib boraveradi. Pankaj K. Deo “G‘olib: barcha davrlar shoiri” maqolasida shunday deydi:

“G‘olib har qanday kayfiyat, har qanday vaziyat va har bir inson uchun she‘r yozgan va shuning uchun urdu tilida eng ko‘p misol qilib keltiriladigan shoirligicha qolmoqda. Eng yaxshi tomoni shundaki, siz har safar uning she‘rlarini o‘qiganingizda, undan yangi ma‘no kelib chiqadi. Ajablanarlisi shundaki, har bir avlod G‘olibni o‘ziga xos tarzda talqin qilgan va bu uning tabiatining o‘zgaruvchanligidandir va aynan shu narsa uni barcha davrlarga aloqadorligini ta‘minlaydi. Barcha davr o‘quvchilari G‘olibning she‘rlarida o‘zlarining his-tuyg‘ulari va istaklarini ko‘rishadi va shoir ularni hech birini ko‘nglini qoldirmaydi, chunki u minglab shunday hayajonli she‘rlar yozgan”.

Hayotiylik davrida u o‘zini hali mavjud bo‘lmagan bog‘ning bulbuli deb atagan, ammo xuddi shu bog‘ qisman allaqachon mavjud edi, chunki biz hech bir mubolag‘asiz aytishimiz mumkinki, G‘olib maqomiga mos keladigan boshqa shoirni topish juda ham mushkil. U o‘zining she‘riyatiga shunchalik ishonganki, uni farishtaning ovozi bilan taqqoslagan.

ADABIYOTLAR

1. Beg., abdulla Anvar. The Life and Odes of Ghalib. – Lahore: Urdu Academy Lohari, 1940. P.206.
2. Mulmule N.M. Mirza Ghalib: A Self-Actualizing Poet with Poetry of Nihilism. – Indian J Psychol Med. 2022;44(5) p.504–509.
3. Tasleem A. War. Myriad Shades of Life in Mirza Ghalib. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2021. P.160.

BAG‘RIKENGLIK TUSHUNCHASINING GLOBAL AHAMIYAT KASB ETISHI

Pardayev Abdurahim Chori o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti

Falsafa va mantiq kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: choriyevich94@mail.ru

tel: 97 140 06 00

ANNOTATSIYA

Butun yer yuzida diniy bag‘rikenglik, diniy konfessiyalararo o‘zaro hurmat, bir-birini tushunish asosiy hayotiy tamoyilga aylanmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asl mohiyati ham millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik, o‘zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritishga yo‘naltirilgan, mamlakatimizning xalqaro nufuzini yanada oshirishga qaratilgan. Globallashuv hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda shuni ob‘yektiv tan olish kerak – bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo‘shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaqa va hududlar bilan shunday chambarchas bog‘lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emasdir.

***Kalit so‘zlar:** Globallashuv, diniy erkinlik, bag‘rikenglik, tolerant- tolerare, e e‘tiqod, vijdon, xavfsizlik, baynalmilal, do‘stlik, qadriyatlar, ma‘naviyat, dinlararo totuvlik, milliy g‘oya.*

ABSTRACT

Religious tolerance, inter-religious respect, and mutual respect have become vital conditions all over the world. The regenerating state implemented in our country will also help to further strengthen its international prestige, which is aimed at conducting policies in an international, beneficial and practical spirit. The main factor and reason for its rapid and deep penetration into our global life should be objectively recognized when talking about the movement - the development and level of any country today is a natural close and close relationship with its near and far neighbors, but also with other favorable and close ties on a global scale. the country is being left out of the process.

***Key words:** Globalization, religious freedom, tolerance, tolerance, faith, conscience, situation, international, friendship, values, spirituality, interreligious harmony, national idea.*

АННОТАЦИЯ

Религиозная толерантность, межрелигиозное уважение и взаимное уважение стали жизненно важными условиями во всем мире. Возрождающееся государство, реализованное в нашей стране, также будет способствовать дальнейшему укреплению ее международного престижа, который направлен на проведение политики в международном, полезном и практическом духе. Говоря о движении, объективно следует признать главный фактор и причину его быстрого и глубокого проникновения в нашу глобальную жизнь - развитие и уровень любой страны сегодня - это естественная тесная и тесная связь со своими ближними и дальними соседями, но и с другие благоприятные и тесные связи в мировом масштабе остаются за рамками этого процесса.

Ключевые слова: *Глобализация, свобода вероисповедания, толерантность, толерантность, вера, совесть, ситуация, интернационализм, дружба, ценности, духовность, межрелигиозное согласие, национальная идея.*

KIRISH

Globalashuv sharoitida diniy soha rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Hozirda tezkorlik, ochiqlik, erkinlik tamoyillariga asoslangan integrasiya jarayonlarining chuqurlashib borayotgani barcha sohalarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda. Shuningdek, bir tomondan, yangi tashkil topgan davlatlarda milliy va diniy o'z-o'zini anglash jarayonlari kechayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, madaniyatlararo o'zaro ta'sir kuchayib, jamiyat sohalari doirasida global yaxlitlashish tendensiyasi vujudga kelmoqda.

Globalashuv jarayoni hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda shuni ob'yektiv tan olish kerak – bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo'shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaqa va hududlar bilan shunday chambarchas bog'lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emasdir.

Ma'lumki, globalashuvning vujudga kelishi haqida turli-tuman qarashlar, yondashuvlar mavjud. Ularning birida globalashuvda siyosiy omilning o'rniga alohida e'tibor berilgan bo'lsa⁶², boshqasida iqtisodiy jihatlar⁶³ yoki demografik

⁶² Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: ЛОГОС, 2000. С. 432.; Глобализация и моделирование социальной динамики. М.: Институт социальных наук, 2001. С. 237.; Крылова И.А. Проблема безопасности России в контексте глобализации. М: Институт философии РАН, 2001. С. 94.; Глобализация и моделирование социальной динамики. \ Отв. ред. Николаев В.Р. М.: Институт социальных наук, 2001. С. 212

jarayonlarga ⁶⁴ urg‘u berilganini ko‘rish mumkin. Shuningdek, ular orasida globallashuv axborot texnologiyalarining mislsiz takomillashuvi natijasi ekani haqidagi yondashuv nihoyatda ustuvordir. Albatta, ushbu yondashuvlarning har biri o‘zining rasional izohlariga ega.

Shunday bo‘lsa-da, “globallashuv – bu avvalo hayot sur‘atlarining beqiyos darajada tezlashuvi...”⁶⁵ ekani haqidagi fikrdan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, real voqelik jahon sahnidagi mavjud dinlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarning ham intensivlashib borayotganini ko‘rsatmoqda. Bu esa, diniy yo‘nalishdagi o‘zaro aloqalarda barqarorlikka erishish zarurligini anglatadi. Globallashuv jarayonlarining tez sur‘atlarda rivojlanishini ta‘minlovchi asosiy omil zamonaviy axborot kommunikasiya texnologiyalari ham buzg‘unchi kuchlar tomonidan g‘arazli maqsadlar doirasida keng foydalanilmoqda. Jumladan, manbalarda keltirilishicha, so‘nggi yillarda terroristik tashkilotlar va ularning g‘oyalarini targ‘ib-tashviq qilishga qaratilgan veb-saytlarning soni bir necha barobarga oshgan. Xususan, 10 yil avval bunday saytlar 20 ta bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib turli segmentlarda joylashtirilgan ushbu vayronkor resurslarning soni 5000 dan ortib ketgan⁶⁶.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dinlararo muloqotga ko‘maklashuvchi turli nohukumat xalqaro tashkilotlar orasida Diniy erkinlik xalqaro Assosiasiyasi (MARS) hamda uning mamlakatlardagi bo‘limlari alohida o‘rin tutadi. Ushbu Assosiasiya turli diniy e‘tiqod egalarining o‘zaro hamkorligini ta‘minlash maqsadida ochilgan bo‘lib, hozirda diniy konfessiyalarning o‘zaro teng muloqoti uchun qulay sharoitlarga ega keng miqyosdagi forumlar shaklida faoliyat olib boradi. Umuman olganda, diniy sohadagi global o‘zgarishlar turli sivilizasiyalar qadriyatlarini muvofiqlashtirish va keng miqyoslarda dinlararo muloqotni ta‘minlashga konstruktiv yondashuv modelini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu dolzarb vazifani samarali bajarishda BMT va boshqa xalqaro tashkilotlarning sa‘y-harakatlari bilan birga jahon dinlarining ham bu jarayonda faol ishtiroki talab etiladi.

Shu o‘rinda bunday sharoitda bag‘rikenglik masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

⁶³ Қаранг: Геогенезис: философия и методология геоэкономики и геофинансов. Научный альманах высоких гуманитарных технологий. \ Под. ред. Ивановой Г.М. М.: НАВИГУТ, 2003. С. 250

⁶⁴ Қаранг: Практическая демография \ Под. ред. Л.Л.Рыбаковского. М.: ЦСП, 2005. С. 164.; Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования). М.: УФН, 2000. С. 164.

⁶⁵ Каримов И.А. Юксақ маънавият – энгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. Б. 111.

⁶⁶Количество террористических сайтов за 10 лет выросло на 2 порядка <http://www.securitylab.ru/news/308574.php>.

“Tolerant” atamasining lugʻaviy maʼnosi lotincha “tolerare”(chidamoq) soʻzidan olingan. “Bagʻrikenglik” soʻzi deyarli barcha tillarda bir xil yoki toʻldiruvchi mazmunga ega. Ularni umumlashtirib “bagʻrikenglik” Tolerantlik biror narsani oʻzgacha fikr yoki qarashni, oʻz shaxsiy tushunchalaridan qatʼi nazar, imkon qadar bagʻrikenglik va chidam bilan qabul qilishni anglatadi. Diniy bagʻrikenglik vijdon erkinligi va maʼnaviyat jihatdan katta ahamiyat kasb etadi, u boshqa shaxs yoki dinga hurmatni bildiradi. Turli din hamda konfessiya vakillari eʼtiqodida aqidaviy farqlar boʻlishiga qaramay, ularning yonma-yon va oʻzaro tinch-totuv yashashni anglatadi.

“Tolerant” tushunchasi dastavval tibbiyotda qoʻllanilgan boʻlib, organizmning chidamliligi, oʻz muhitiga kirib olgan tashqi narsalarga toqat qila olishini bildiradi. Yangi davrga kelib bu tushuncha oʻzgacha fikr, eʼtiqod, dinlarga nisbatan toqatlilik maʼnosida qoʻllanila boshlandi⁶⁷.

XX asrning ikkinchi yarmidan rasmiy hujjatlarda “tolerantlik” oʻzbekchada bagʻrikenlik deb tarjima etildi. Bu tushuncha turli dinlarga mansub kishilarning bir muhitda tinch-totuv, oʻzaro hurmat bilan yashashini bildira boshladi. Xalqaro bagʻrikenlik kuni (16 noyabr) eʼlon qilindi, koʻplab anjuman va muloqotlar oʻtkazildi, tashkilotlar tuzila boshlandi.

YUNESKO ustavida taʼkidlanganidek, oʻzaro bir-birini tushunmaslik butun insoniyat tarixi davomida oʻzaro shubhalanish va ishonchsizlikning ildiz otishiga sababi boʻlgan, bu esa oqibatda turli ixtiloflar va nizolarga olib kelgan⁶⁸. Shu nuqtai nazardan qaraganda, buyuk ajdodimiz Abu Rayhon Beruniyning “Odamlar bilmagan narsalariga dushmanlik koʻzi bilan qaraydilar”⁶⁹ degan fikrlari chuqur mazmunga egaligini qayd etish lozim.

Bagʻrikenglik - boshqa fikr va qarashga toqatli boʻlish, oʻziga maʼqul va maqbul boʻlmagan eʼtiqod va ibodatlarni cheklamaslik, qoralamaslik kabilarda namoyan boʻladi. Halimlik, kechirimlilikning mumtoz namunasi- paygʻambarimiz Muhammad (s.a.v) dirlar.

Mahatma Gandining, “faqat kuchlilargina kechirimli boʻladi” degan gʻoyasi bagʻrikenglik va kuchlilik orasidagi uzviylikning yorqin ifodasidir”. Bagʻrikenglikning chegarasi bor va boʻlishi kerak. Bagʻrikenglik meʼyordan oshsa - prinsipsizlikka, oʻz qadriyatlarini va tartiblaridan voz kechishga olib keladi. Meʼyoriga etmagan tolerantlik har qanday yangilikka, chetdan boʻladigan taʼsiriga qarshilik kayfiyatini yuzaga keltirgani kabi, meʼyoridan oshgan bagʻrikenglik tashqi taʼsiriga

⁶⁷ Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Т.: Тошкент ислом унверситети, 2011. -б 60

⁶⁸ Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Устави. //ЮНЕСКО Халқаро меъёрий ҳужжатлари. –Т.: Адолат, 2004. – Б.5.

⁶⁹ Беруний Абу Райҳон. Тарвихалар.-Т.: Мерос, 1991.-Б. 38.

tez berilishi, yangilik qiyofasida kirib kelayotgan ma'naviy xatarga e'tiborsizlik ruhiyatini tug'diradi.

Bag'rikenglikning mezoni bitta - bu milliy manfaat. Mamlakat istiqloli va millatning istiqboliga xizmat qilmaydigan har qanday yangilik va ta'sirga nisbatan bag'rikenglik prinsipi qo'llanilmaydi.

Xalqaro hujjatlarda ta'kidlanganidek, "Hozirgi dunyoda bag'rikenglik o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Biz iqtisodning globallashuvi va yanada tezlashuvi, kommunikasiyalarning tez rivojlanishi, integrasiya va o'zaro bog'liqlik, keng miqyosli migrasiya va aholining ko'chib yurishi, shaharlashuv hamda ijtimoiy tuzilmalarning yangidan o'zgarishi asrida yashamoqdamiz. Har bir mintaqa xilma-xildir va shuning uchun toqatsizlikni va nizolarni kuchaytirish dunyoning barcha hududlariga birdek tahdid soladi. Bunday tahdiddan milliy chegaralar ortiga berkinib bo'lmaydi, chunki u umumbashariy hususiyatga egadir"⁷⁰.

Bag'rikenglik mohiyat e'tibori bilan "boshqalari" va "o'zgacha" qadriyatlar haqidagi bilimlar, baholar va unga asoslangan amaliy faoliyat tizimini o'z ichiga oladigan ijtimoiy-madaniy hodisadir⁷¹.

O'zbek xalqi o'zining butun tarixi davomida, hamma vaqt boshqa xalqlar, millat va din vakillariga hurmat bilan yondashishini namoyon etib kelgan. Etnik, madaniy va diniy xayrixohlik o'zbek xalqining eng go'zal fazilatlaridan biriga aylangan. Shu bois ham O'zbekiston YUNESKO bosh konferensiyasi tomonidan 1996 yil 16 noyabrda "Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasi"ning qabul qilinishini faol qo'llab-quvvatladi. ushbu deklaratsiyaning 1-moddasida qayd etilganidek: "Bag'rikenglik — bizning dunyomizdagi turli boy madaniyatlarni o'zini ifodalashning, insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmatlash, qabul etish va to'g'ri tushunishni anglatadi. Buni esa bilim, samimiyat, ochiq muloqot hamda hur fikr, vijdon va e'tiqod vujudga keltiradi".

Darhaqiqat, Deklaratsiyada ta'kidlanganidek, bag'rikenglik turli-tumanlikdagi birlikdir. O'zbekistonda bu borada amalga oshirilayotgan ishlar, erishilgan natijalar I.Karimovning YUNESKO ijroiya kengashi sessiyasining Toshkentda bo'lib o'tgan 155 yakunlovchi majlisida aytgan quyidagi so'zlarida ham o'z ifodasini topgan: "Men sizlarning e'tiboringizni bizning xalqimiz misolidagi noyob voqelikka, qimmatli tajribaga qaratmoqchi edim. YUNESKO yordamida bu ibratli tajribani butun dunyoga namoyish etsa arziydi. Bu — turli dinga mansub bo'lgan xalqlarning ko'p millatli davlat sharoitida ham tinchlik va totuvlikda yashay olishi tajribasidir.

⁷⁰ Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. // ЮНЕСКО халқаро меъёрий ҳужжатлари. Т.: Адолат, 2004. Б. 92.

⁷¹ Очилдиев А. Бағрикенглик — барқарорлик ва тараққиёт омили.Т.:Тошкент ислом университети, 2007. Б. 9.

Bu yaqin sharqda o‘n yillar mobaynida turli millat va diniy qarash vakillari o‘rtasida muhosasiz kurash to‘xtamayotgan, etnik va diniy qarama-qarshilik mintaqaviy mojarolarning avj olishiga manba bo‘lib xizmat qilayotgan hozirgi zamonda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lur edi... Etnik, madaniy va diniy hayrixohlik va ochiq ko‘ngillik o‘zbek xalqining o‘ziga xos tug‘ma fazilatlaridan biriga aylangan.

O‘ylaymanki, turli diniy e‘tiqod, konfessiyalarga mansub kishilarning tinchtotuv yashashidan iborat bo‘lgan bizning tajribamizni millatlararo, diniy va etnik asosdagi turli-tuman ichki va mintaqaviy mojarolarni bartaraf etishda muvaffaqiyat bilan qo‘llash mumkin».

“Bag‘rikenglik bo‘yicha Bibliyadagi qarashlar yuzasidan savollar (A Biblical Perspective on Tolerance) maqolasida quyidagicha keltiriladi: “Bu atama ushbu din doirasida oliyjanob ish ekanligidadir. Biroq endilikda bu tushuncha “ma’siyat” so‘zi bilan hamfikir bo‘lib qoldi. Bu shuni anglatadiki biz bag‘rikeng bo‘la olamizmi yoki yo‘q buning chegarasi gunoh ish qilish yoki qilmaslik bilan o‘lchanadi. Bag‘rikenglik biror kimsaning kayfiyati va odati bilan o‘lchanmaydi. Hurmat qilish nafaqat boshqa xilqat yoki harakterni hurmatlash, balki gunohkor odamni ham o‘z chegarasida hurmatlash demakdir. Bu bag‘rikenglik nuqtai nazaridan yangicha qarashlarni ham gavdalantiradi. Inson qo‘li bilan bajariladigan yaxshi yoki yomonlikni belgilash bu inson bilan emas balki yaratganning o‘zi hal etishi bilan belgilanadi⁷² (Ikkinchi qonun 5:32). So‘nggi yillarda bag‘rikenglik muammosi doirasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlarda bu tushunchaning ta‘riflari ishlab chiqilmoqda. Ulardan biriga ko‘ra, “bag‘rikenglik bu fuqarolik jamiyatining barcha fuqarolarning turlicha bo‘lish huquqida namoyon bo‘ladigan qadriyatlar va sotsial me‘yorlaridir. Shuningdek, u turli konfessiyalar, siyosiy, etnik va boshqa sotsial guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro barqaror uyg‘unlikning ta‘minlanishini, dunyodagi turli madaniyatlar, sivilizasiyalar va xalqlar xilma-xilligini hurmat qilishni, tashqi ko‘rinishi, tili, e‘tiqodi, an‘analariga ko‘ra farqlanuvchi odamlar bilan hamkorlik qilishga tayyorlikni ham anglatadi”⁷³.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda bugungi kunda dunyo hamjamiyati murakkab taraqqiyot jarayonini boshdan kechirayotgan bir paytda diniy bag‘rikenglik, turli dinlarga mansub xalqlar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlikni kengaytirish nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu boisdan, diniy bag‘rikenglikning xalqimiz o‘tmishi, hozirgi hayotidagi o‘rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan ochib berish dolzarb mavzudir.

Globalashuv sharoitida turli dinlardan iborat millat vakillari istiqomat qiluvchi jamiyatda tinchlik va barqarorlikni saqlash masalalari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib

⁷² By Rebecca S. May A Biblical Perspective on Tolerance. Distributed by www.relationalconcepts.org

⁷³ Очилдиев А. Бағрикенглик — барқарорлик ва тараққиёт омили. Т.:Тошкент ислом университети, 2007. Б.121.

borish tadqiqotchilar oldida turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi. Shu jihatdan, bag'rikenglik tushunchasining mazmun mohiyatini ochib berish, uning O'zbekiston misolida ko'rinishlari hamda jahon dinlarining asl manbalari asosida xolislik nuqtai nazaridan tahlil qilinishi mavzuning dozarbligini belgilaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasini 2017–2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi Prezident Farmoni PF–47-49-son. 07.02.2017.
2. Sh.M. Mirziyoyevning 2017-yil 19-maydagi “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” [PF–50-46-son. 19.05.2017.]gi Farmoni
3. N. Alimova, Sh. Asqarov, R. Haydarov, Sh. Amirjo'jaye'v “Milliy g'oya: asosiy tushuncha va tamoyillar”. 2014. – B. 222
4. Очилдиев А. Бағрикенглик — барқарорлик ва таракқиёт омили. Т.:Тошкент ислом университети, 2007. Б.121
5. Геогенезис: философия и методология геоэкономики и геофинансов. Научный альманах высоких гуманитарных технологий. \ Под. ред. Ивановой Г.М. М.: НАВИГУТ, 2003. С. 250
6. Практическая демография \ Под. ред. Л.Л.Рыбаковского. М.: ЦСП, 2005. С. 164.; Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования). М.: УФН, 2000. С. 164.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. Б. 111.
8. By Rebecca S. May A Biblical Perspective on Tolerance. Distributed by www.relationalconcepts.org

XORAZM TANBUR CHIZIG‘I

Kamola Xasanova

Farg‘ona davlat universiteti “San‘atshunoslik” fakulteti
“Musiqqa ta‘limi” yo‘nalishi 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm tanbur chizig‘i xususida so‘z boradi. Shuningdek, Sharq mazkur nota yozuvining shakllanish debochalari, rivoji atroflicha tarixiy dalillar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Tabulatura, cholg‘u, nota, ud, zir, masna, hadd, maslas, bam*

ABSTRACT

This article is about Khorezm tanbur line. Also, the preliminaries of the formation of this Eastern notation, its development are analyzed on the basis of historical evidence.

Key words: *Tablature, instrument, note, ud, zir, masna, hadd, maslas, bam*

KIRISH

“Tabulatura” — biron-bir cholg‘u soziga moslangan maxsus nota yozuvi demakdir. Masalan, oldinlari Sharqda ud asbobi negizidagi yozuv qo‘llanilgan. U ud torlari (bam, maslas, masna, zir, hadd) va cholg‘uning dastasida parda bosadigan barmoqlar (sabboba, vusto, binsir, xinsir)ning nomlari belgi qilib olinishiga asoslangan. Komil Xorazmiy tabulaturaning tanburga moslangan maxsus navini yaratdi. Unda tanbur pardalariga ko‘ra 18 chiziq olinadi. Ba‘zan 18 chiziqning hammasi yozib o‘tirilmaydi va sharoitga qarab faqat tegishlilari yonboshida raqam bilan ko‘rsatiladi. Chiziqning osti-ustita nuqtalar qo‘yilib, ularning ustma-ust yoki yonma-yon joylanishi tanbur zarblari (“yakka zarb”, “qo‘sh zarb”lar)ga ishora deb bilinadi. Pauza (jimlik) alomati “sukun” sifr (nol) belgisi (o) bilan ifodalanadi. Doyra usullari uzun-qisqa zarblarni anglatuvchi bo‘g‘inlar harakatida ko‘rsatiladi: “gul”, “taq”, “ta-qa”, “taq-qa” vahokazo. Kuy bo‘laklari “xona”, “bozgo‘y”, “hang” iboralari; to‘xtov (jumla ohiri) yoyli chiziq (strelka) ishorasi vositasida belgilanib boriladi. Tanbur chizig‘ida she‘riy matnlar ham beriladi. Ular to‘liq yoki lavha tarzida kuy yo‘lini anglatuvchi nuqtalardan alohida, bir chekkada yoziladi. Aksariyat hollarda she‘rlar-ning faqat boshlang‘ich misralari keltiriladi. Unga qarab ashulachilar g‘azalning qolgan qismlarini esga solib oladilar. Tanbur notasi arab yozuviga o‘xshab, o‘ngdan chapga o‘qiladi.

Tanbur chizig‘idan ko‘zlangan asosiy maqsad, Xorazm maqomlarining kuy, usul va ijro asoslarini qonunlashtirish bo‘lgan. Zero, saroyda rasm etilgan mumtoz maqom yo‘llari, el orasidagi kuy va ashulalardan farkli ravishda, qonun-qoidalarga

bo'ysungan holda mukammal ijro etilishi taqozo qilinadi. Feruz sozandani koyib "Bizni uyni (uy-xona, kuy bo'lagi ham "xona" deyiladi) buzishga qanday jur'at qildingiz" deganda, aynan shu tanbur chizig'ida rasmiylashtirilgan musiqiy nizomlar ko'zda tutilgan.

Bu yozuv maqomlarni ommalashtirish yoki musiqaga endi kirib kelayotgan shogirdlarga kuy o'rgatish vazifasidan holi. Tanbur notasi maktab ko'rgan sozandalarga maqom matnlari va uning qat'iy nizomlarini esga solish uchun ishlangan. Unga qarab ustozlar maqom yo'llarining qonun-qoidalari va butun boshli yirik turkumlarining kuy hamda usullarini joy-joyiga qo'yib, muvofiqlashtirib borganlar.

Notaga olingan kuy yo'llari qat'iy nizom, erkin ijod etish uchun asos. Qulog'i qotmagan ijrochi undan natija chiqara olmaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tanbur chizig'ining ixtirosi Komil Xorazmiy va o'g'li Muhammad Rasul nomlari bilan bog'liq bo'lsada, uning vositasida Xorazm maqomlarining mukammal matnlari yozib olinishida ko'plab sozandalar ishtirok etishgan. Ustozlarning gapiga qaraganda maqomlarning notaga olinish tartibi quyidagicha bo'lgan: turli maqomlarni notaga yozish har xil sozandalarga buyurilgan. Ular ishlagan variantlar Xon boshchiligida nufuzli hay'at tomonidan ko'rib chiqilgan. Yozuv ma'qullangandan keyin, kuy matnlarini oqqa ko'chirish tajribali xattotlarga buyurilgan. Ularning eng mukammallari jamlanib, kitob holiga keltirilgan.

Ana shunday puxta ishlangan nushalardan biri Muhammad Yusuf Bayoniy tomonidan tuzilgan. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, u eng to'liq va ishonchli variat deb topilgan. Mazkur to'plam 448 betdan iborat yagona kitob shaklida ishlangan. U uch xil xat bilan yozilgan har bir bo'lagining sanalari ham alohida qayd etilgan: (1299 (1881-82 y.), 1300 (1882-83y.), 1301 (1883-84 y.). To'plam oxiridagi tarixga ko'ra u 1920-yilda, yuqorida zikr etilgan nushalardan jamlangan).

Bugungi kunda tanbur chizig'ining yigirmaga yaqin nushalari ma'lum. Ularning aksariyati maqom ilmidan yaqindan xabardor bo'lgan ixtisosli xattotlar tomonidan bitilgan. Mavjud nota to'plamlarining ko'pchiligi bir-biriga o'xshab ketadi. Ba'zi holatlarda esa ular muayyan matnning ko'chirmalari sifatida namoyon bo'ladi. Ilyos Akbarov olib borgan dastlabki qiyosiy kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, tanbur chizig'i asosan mumtoz doiradagi Olti yarim maqom: Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq va Panjgoh turkumlarining matnlarini yozib olishga qaratilgan. Ammo tabulaturaning yangi nushalari topilishi, unda olti yarim maqom tizimidan tashqaridagi turkumlar ham qog'ozga tushirilganligi ma'lum bo'ladi. 2002-yilda hazorapslik Hofiz Ollanazarovda 168 betdan iborat tanbur chizig'ining noma'lum bir

nushasi borligi ma'lum bo'ldi. Afsuski, bu noyob manbaning qachon va kim tomonidan tuzilganligini hali aniqlay olmadik. Aytishlaricha, to'plam Muhammad Rahimxon Feruzning nazariga tushgan mashhur hazorasplik go'yanda Iskandar mahzum iste'molida bo'lgan (Hofiz Ollanazarov - Iskandar mahzumning chevarasi). Uning har bir betida tag'iz qilib ikki-uch qator ashula yo'llari xatga tushirilgan. Maqomlarning cholg'u kuylari esa to'plamga kiritilmagan. Nushaning musiqiy va she'riy matnlari juda puxta ishlangan. Barcha ashulalarning nomlari, doyra usullari, kuy unsurlari (xona, bozgo'y va ohanglar) boshdan oxirigacha maxsus ishora vositasida belgilab chiqilgan. She'riy matnlar ham kuy jumllariga muvofiqlashtirilib to'la-to'kis keltirilgan.

Eng muhimi, bunda avvalgi manbalardan bizga tanish bo'lgan Rost, Navo, Segoh, Dugoh va Buzruklardan tashqari yana yettita maqom - Zihiy Nazzora, Qaddim xamliqi (Urganjiy), Miskin, Rahoviy, Sadri Iroq, Oxyor, Choki giribon deb nomlanuvchi aytim yo'llardagi turkumlar yozib qoldirilgan. Bu yerda Olti yarim maqom tizimidagilardan tashqari yana alohida Dutor maqomlari (ya'ni dutor jo'rligida aytiladigan mumtoz yo'llar) xatga tushirilgandir.

Mazkur nushaning favqulodda ahamiyati shundaki, unda tanbur va dutor maqomlarining ashula yo'llari to'la she'riy matnlar bilan yozib olingan. Bizga ma'lum bo'lgan o'ndan ortiq oldingi ro'yxatlarning birontasida ham she'riy matnlar to'la berilmagan, Dutor maqomlari esa umuman uchramaydi. Bu noyob manbaning asl nushasi endilikda O'zbekiston davlat konservatoriyasida saqlanmoqda.

Tanbur chizig'i Xorazmdan tashqarida ham tarqalgan. Xususan, uning nushalari Buxoro sozandalarining qo'lida bo'lganligi ma'lum. 1923-yilda V.A.Uspenskiy Shashmaqomni notaga yozish paytida Buxoroda Dugoh maqomining Saqili Ashkullo qismini ustozlar eslay olmagan. Shunda tanbur chizig'iga qarab Saqili Ashkullo tiklanganligini V.Uspenskiyning o'zi yozib qoldirgan.

Tanbur chizig'iga rus va yevropa tadqiqotchilari ham murojaat etganlar. Birinchi bo'lib bu ishni V.M.Belyayev boshlagan. Bu noyob manba xususida u matbuotda axborot ham bergan. 40-yillarda V.Belyayev Xorazm tabulaturasining matnini 5 chiziqlik yevropa nota yozuviga ko'chirgan. Keyinchalik bu ishni Ilyos Akbarov davom ettirib, yettita qo'lyozma asosida matnning yig'ma variantini ishlab chiqdi. Bu tadqiqot hozirda O'zbekiston davlat konservatoriyasining kutubxonasida saqlanmokda.

So'nggi yillarda tanbur chizig'ini bevosita maqom amaliyoti bilan qiyoslab o'rganishga kirishgan xorazmlik sozanda Ozod Bobonazarov bo'ldi. Uzoq yillar davomidagi izlanishlar evaziga, u birmuncha muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Yangi topilgan "Hazorasp nushasi" ustida Urganch universitetida musiqashunos Botir

Rahimov rahbarligida bir qancha malakali yosh maqomchilar Rustam Boltayev, Samandar Xudoyberganov, Matrasul Matyoqubovlar ilmiy-ijodiy izlanishlarni boshlagan. Ularning samarasi Xorazm maqom an'analari haqidagi taassurotlarni ancha kengaytirishga imkon beradi.

Shunday qilib, Feruz Xiva taxtida 47 yildan ziyod xonlik qildi. Uning hukmronlik davri rus istilosiga to'g'ri kelib, katta siyosiy qiyinchiliklar tug'ilganligiga qaramasdan, Xiva tarixida madaniy-ma'rifiy yuksalish davri sifatida belgilanadi. Xususan, musiqa sohasida o'ziga xos uyg'onish to'liqlini bo'ldi. Feruz rahnamoligida Xorazm klassik musiqasining yangi tarixiy shakli - maqomotning mustaqil ko'rinishi "Olti yarim maqom" deyilgan tushuncha yuzaga keldi. Umuman olganda esa, XIX-XX asr boshlarida Buxoro Shashmaqomiga o'xshab, XIX asr o'rtalaridan sarhisob etish mumkin. Xorazm maqomlarining taraqqiyotida yangi burilish yasagan ustoz sozanda Niyozjon Xo'janing nomi ko'plab yozma hamda og'zaki manbalarda e'tirof etiladi. Aytishlaricha, XIX asrning boshlarida yetuk ustoz bo'lib shakllangan Niyozjon Xo'ja maqom o'rganish uchun Buxoroga kelgan. Bunda "maqom o'rganish" deganda mumtoz doiradagi kuy va ashulalar emas (ular oldindan Xorazmda mavjud bo'lganligi shubhasiz), balki Shashmaqom tamoyillari, ya'ni maqom yo'llarining "navbat" tarzida uyg'unlashgan tizimi nazarda tutiladi. Keyinchalik navbat majmualarini shakllantirishni Niyozjon Xo'jadan ta'lim olgan Muhammadjon sandiqchi, Abdusattor Mahram, so'ngra Usto Xudoybergan etikchi, Pahlavon Mirzaboshi (Kamil Xorazmiy) va ularning shogirdlari davom ettirgan. Xullas, Xorazm maqomlarining muayyan barqaror turkumlarga uyg'unlashish jarayoni hamda unga xizmat etgan mashhur ustozlar shajarasi yozma manbalarda va sozandalar xotirasida aniq tasavvur etiladi.

Shu tariqa XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Xorazmda navbat shaklidagi "Rost", "Buzruk", "Navo", "Dugoh", "Segoh", "Iroq" va "Panjgoh"lardan iborat "Olti yarim maqom" tizimi hamda oddiyroq navba tarzidagi el sozandalari orasida "dutor maqomlari" deb nom olgan ma'muliy qatlamlar qaror topganligini e'tirof etish mumkin.

Feruz zamonida yuksalishga yuz tutgan musiqiy jarayon, keyinchalik asta-sekin tanazzulga uchray boshladi. 20-yillardan e'tiboran xos saroy uslubiga aloqador maqom ustozlarining ba'zilari: Xudoybergan Muhrkan, Rasul Mirzaboshi, Matyoqub Pozachi, Qalandar Do'nmaslar hayotdan ko'z yumdilar. Qolganlari yangi ijtimoiy sharoitda kun ko'rish choralari axtara boshladilar. Eng achinarlisi, maqom san'atiga bo'lgan e'tibor keskin ravishda pasayib ketdi. Chunki o'tmish merosiga nisbatan ochiqdan-ochiq salbiy munosabatda bo'lgan sho'ro siyosati to'la-to'kis yangi sotsialistik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. I.Rajabov. “Maqomlar masalasiga doir” T. 1963 y.
2. O.Matyaqubov. “Og‘zaki an‘anadagi professional muzikaga kirish” T. 1983 y.
3. O.Matyaqubov. “Maqomot” T. 2004 y.
4. M.Xarratov. “Xorazm musiqa tarixchasi”. T. 1998 y.
5. Хожимаматов А. ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МИЛЛИЙ МУСИҚИЙ МЕРОСГА МУНОСАБАТНИ ЎЗГАРИБ БОРИШ ТЕНДЕНЦИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ. “*JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN*”. *JURNALI VOLUME 1, ISSUE 2, 2023. JUNE*.
6. Jalilova, R. (2022). TASVIRIY SAN‘ATDA QALAMTASVIR TECHNOLOGIYASINI O‘QITISHNING DIDAKTIK PRINSIPLARI. *Scienceandinnovation, 1(C2)*,
7. Jalilova, R. (2022). THE DEVELOPMENT OF VISUAL ART IN PENCIL DRAWING, PAINTING, COMPOSITION AND INDEPENDENT PAINTING. *Science and Innovation, 1(3)*,
8. Jalilova, R. (2022). HEREDITARYDISEASES. *Евразийский журнал академических исследований, 2(11)*,
9. Jalilova, R. Q. (2022). About identification of one model of nonstationary filtration. *Математическое и компьютерное моделирование естественно-научных и социальных проблем: материалы XVI Всерос, 131*.
10. Jalilova, R. Z. (2023). Representation of Human Face, Hands, Clothes in Painting and Pencil Drawing. *Texas Journal of Philology, Culture and History, 18*,
11. Jalilova, R. (2023). EDUCATIONAL METHODOLOGY OF AESTHETIC EDUCATION OF LANDSCAPE PAINTING. *Science and innovation, 2(C7)*,
12. Jalilova, R. (2023). HISTORY OF LANDSCAPE IN MIDDLE ASIAN WORKS OF ART, PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC METHODOLOGY OF EDUCATIONAL PROBLEMS AND SOLUTIONS. *Science and innovation, 2(C7)*,
13. Achildiyeva, M. (2023). PATNISAKI ASHULANING IJTIMOIIY JARAYONDA FALSAFIY TARAQQIYOTI XUSUSIDA. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan, 1(2)*, 254-266.
14. Achildiyeva, M. (2023). QADIMGI DAVR CHOLG ‘U SOZLARI VA ULARNING KELIB CHIQISHI. *DENMARK" THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC PROGRESS IN MODERN SOCIETY"*, 14(1).
15. Achildiyeva, M., & Mohinur, M. (2023). O ‘ZBEK SAN‘ATINING ZABARDAST HOFIZI JO ‘RAXON SULTONOV. *DENMARK" THEORETICAL*

AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC PROGRESS IN MODERN SOCIETY", 14(1).

16. Achildiyeva, M., & Sabina, B. (2023). ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MUSIQIY ATAMALAR. *GospodarkaiInnowacje.*, 34,
17. Achildiyeva, M., & Atkiyoyeva, R. (2023). O 'ZBEK MILLIY BALETLARINING PSIXO-ESTETIK AHAMIYATI. *Gospodarka i Innowacje.*, 34,
18. Ikromova, F. Y. Q., & Achildiyeva, M. (2023). XOR SAN'ATINING KELIB CHIQISH TARIXI, UNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O 'RNI VA AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5),
19. Achildieva, M., &Ikromova, F. (2022). THE USE OF MAQOM METHODS IN THE OPERA" LEYLI AND MAJNUN" BY REINGOLD GLIER AND TOLIBJON SODIKOV. *Science and Innovation*, 1(4),
20. Xojimamatov, A., &Ikromova, F. (2022). PROBLEMS OF PERFORMING MUSICAL STAGE WORKS (ON THE EXAMPLE OF THE OEUVRE OF UZBEK COMPOSERS). *Science and Innovation*, 1(4),
21. Khojimamatov, A., &Ikromova, F. (2022). Look at the Polyphony and Theoretical Heritage of SI Taneev. *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*, 8,
22. Hojimamatov, A. (2022). CHANG CHOLG 'USI TARIXIGA BIR NAZAR VA UNING ORNAMENTAL BEZAKLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2),
23. Achildiyeva, M., Khojimamatov, A., Dilafruz, Y., & Ikromova, F. (2021). Uyghur Folk Singing Genre. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(10).
24. Achildiyeva, M. (2022). SHASHMAQOM MUSHKILOT BO'LIMINING NAZARIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2),
25. Achildiyeva, M.,& Ikromova, F. THE SCIENCE OF MUSIC IN THE FORMATION OF HUMAN VALUES IN YOUNG PEOPLE'S LIFE. *INTERNATIONAL JOURNAL FOR ENGINEERING AND MANAGEMENT RESEARCH*, Vol 10 Issue02, Feb 2021ISSN 2456-5083
26. Achildiyeva, M., Xojimamatov, A., &Ikromova, F. (2022). Shashmaqomsaboqlari:" Navo" maqomixususida. *INTERNATIONAL JOURNAL FOR ENGINEERING AND MANAGEMENT RESEARCH*, 11(01),
27. Achildiyeva M 2021 Academic YunusRajabi and His Scientific Heristage *Annals of Romanian Society for Cyell Biology* 25(4)

28. Achildieva, M., Ikromova, F., Abutolipova, M., &Khaydarova, O. (2021). The third renaissance towards ascending. *European Scholar Journal*, 2(9),
29. Achildiyeva, M., Axmedova, N., Ikromova, F., Haydarova, O., Ibrahimova, G., &Abdurahmonov, A. (2021). TANBUR: ONE OF ANCIENT INSTRUMENTS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(6),
30. Achildieva, M., &Ikromova, F. (2020, December). THE PLACE OF UZBEK MUSIC IN THE ART. In *Archive of Conferences* (Vol. 10, No. 1, pp. 90-93).
31. Achildiyeva, M. (2022). SHASHMAQOM MUSHKILOT BO‘LIMINING NAZARIY ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 344-352.
32. Achildiyeva M. Ikromova F. THE BALLET “TOMARIS” IN THE CULTURE OF UZBEK BALLET PLASE AND SIGNIFICANCE SPECTRUM *Journal of Innovation, Reforms and Development* (2022) ISSN (E):2751-1731
33. Achildieva M, Butabayeva N, Nosirova M. A GLANCE AT THE SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE OF BORBAD MARVAZI *European Journal of Agricultural and Rural Education (EJARE)* Vol. 4 No. 05, May 2023 ISSN: 2660-5643
34. Achildiyeva M. The Role of Music in Forming the Artistic-Aesthetic Taste of Youth *BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT* ISSN: 2835-3579 Volume:2 Issue:7|2023
35. Xojimamatov A Evolution of Philosophical Views on Music and National Musical Heritage *BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT* ISSN: 2835-3579 Volume:2 Issue:7|2023
36. Achildiyeva M. Atkiyoeva R. O‘ZBEK VA JAHON SAHNALARIDA KATTA ASHULANING O‘RNI VA AHAMIYATI *Journal of Engineering, Mechanics and Modern Architecture* Vol. 2, No. 7, 2023 ISSN:2181-4384
37. Xojimamatov A. Atkiyoeva R.“VODIY BULBULI” TAVAKKAL QODIROVNING IJODIY MEROSI BUGUNGI KUN NIGOHIDA *Journal of Innovation, Creativity and Art* Vol. 2, No. 7, 2023ISSN:2181-4287
38. Achildiyeva M. Ikromova F. THE BALLET “TOMARIS” IN THE CULTURE OF UZBEK BALLET PLASE AND SIGNIFICANCE *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development* ISSN (E):2751-1731 15-19 bet (Berlin Germany 2022)
39. Maxfuzakhon Karimova, Muyassarkhon Achildiyeva, Farangiz Ikromova (2021) USE FROM REDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN MUSIC LESSONS EUROPEAN SCHOLAR JOURNAL “An open accyess, peyer reviyewyed multidisciplinary journal” 2 (4)

40. Achildiyeva M, Ikromova F Choir Art in Uzbekistan BotirUmidjonov *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences (Brussel, Belgium 2022)* ISSN 2795-7683
41. Achildiyeva M, Ikromova F (2021) ABOUT MAHMUDJON TOJIBOYEVS PEDAGOGICAL ACTIVITY *GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)* 9(5)
42. Achildiyeva, M., & Atkiyoyeva, R. XX-АЧИИГ «ХАМНАФАС» ХОФИЗЛАРИ" *ENGLAND" MODERN PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY: PROBLEMS AND SOLUTION* Vol. 10 No. 1 (2023)
43. Хojimamatov A The Process of Changes and Depreciation of the Aesthetic Effectiveness of Musical Values under Globalization *Journal of Creativity in Art and Design* Volume: 2 Issue: 1 Year: 2024 11 <http://journals.proindex.uz>
44. Achildiyeva, M Historical Development of Uzbek Musical Art Stages and Ways of Improvement *Journal of Creativity in Art and Design* Volume: 2 Issue: 1 Year: 2024 20 <http://journals.proindex.uz>

KORPORATSIYALARDA YIRIK BITIMLARNI TUZISH TO'G'RISIDAGI QAROR QABUL QILISH VA MA'QULLASH TARTIBI

Xusanova Muxlisa Xayrullo qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Xo'jalik jamiyatining yirik bitimini tuzish to'g'risidagi qarorining xo'jalik jamiyati boshqaruv organlari tomonidan qabul qilinishi tartibi masalasini O'zbekiston Respublikasi hamda xorijiy davlatlar qonunchiligi asosida tahlil qilib o'tamiz.

***Kalit so'zlar:** yirik bitim; korporatsiya; kuzatuv kengashi, umumiy yig'ilish, ko'pchilik ovozi, qaror qabul qilish.*

PROCEDURE FOR DECISION-MAKING AND APPROVAL OF MAJOR TRANSACTIONS IN CORPORATIONS

ABSTRACT

We will analyze the issue of the decision on the conclusion of a major transaction of company by the management bodies of company based on the legislation of the Republic of Uzbekistan and foreign countries belonging to the common law system.

***Keywords:** major transaction; company; supervisory board, general meeting, majority vote, decision-making.*

KIRISH

Har qanday korporatsiya o'z faoliyatini amalga oshirishi jarayonida turli xil bitimlarga kirishadi, muayyan bitimlarni tuzish fuqarolik qonunchiligining umumiy qoidalari bilan bir qatorda xo'jalik jamiyatlari to'g'risidagi qonun hujjatlarining maxsus normalari bilan ham tartibga solinadi. Bunday bitimlarni amalga oshirishning qonun hujjatlarida nazarda tutilgan alohida tartibi jamiyatning mulkiy holatini sezilarli darajada o'zgartirishga qaratilgan harakatlarni ishtirokchilar yoki aksiyadorlar tomonidan jamiyatning ijro etuvchi organlari tomonidan amalga oshirilishi ustidan nazorat o'rnatish zarurati bilan izohlanadi⁷⁴. Ushbu turdagi bitimlardan biri sifatida yirik bitimni tuzish to'g'risidagi qarorni qabul qilish hamda ma'qullash masalasini tahlil qilib o'tamiz.

⁷⁴ Корпоративное право. Ответственный редактор - доктор юридических наук И.С. Шиткина. Учебный курс. Второе издание, переработанное и дополненное. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова юридический факультет

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jamiyat tomonidan mol-mulkni olish yoki uni boshqa shaxsga berish yoxud mol-mulkni boshqa shaxsga berish ehtimoli bilan bog‘liq bitim (shu jumladan qarz, kredit, garov, kafillik va boshqalar) yoki o‘zaro bog‘langan bir nechta bitim, agar boshqa shaxsga berilayotgan mol-mulkning yoki olinayotgan mol-mulkning balans qiymati bunday bitimlarni tuzish to‘g‘risidagi qaror qabul qilinayotgan sanada oxirgi hisobot davri uchun buxgalteriya hisobotlari ma‘lumotlari asosida jamiyat sof aktivlari miqdorining o‘n besh foizidan (mas‘uliyati cheklangan jamiyatda yigirma besh foizidan) ortig‘ini tashkil etadigan bitimlar yirik bitim hisoblanadi⁷⁵. Balans qiymati yoki olish qiymati bitim tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat sof aktivlari miqdorining o‘n besh foizidan ellik foizigachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to‘g‘risidagi qaror jamiyat kuzatuv kengashining a‘zolari tomonidan bir ovozdan qabul qilinishini ko‘rishimiz mumkin. Ya‘ni bitimning qiymati 15-50% gacha bo‘lgan taqdirda ushbu bitimni tuzish to‘g‘risidagi qaror jamiyat kuzatuv kengashi a‘zolarining barchasi tomonidan ma‘qullangan bo‘lishi – bir ovozdan qabul qilinishi lozim. Agar bunday yakdillikka erishilmagan taqdirda yirik bitim tuzish to‘g‘risidagi masala kuzatuv kengashining qaroriga ko‘ra aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi hal qilishi uchun olib chiqiladi.

Shu o‘rinda jamiyat kuzatuv kengashining yirik bitimni tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun o‘tqaziladigan majlisi xususida so‘z yuritadigan bo‘lsak. “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 78-moddasida jamiyat kuzatuv kengashining majlisi kuzatuv kengashining raisi tomonidan uning o‘z tashabbusiga ko‘ra, jamiyat kuzatuv kengashi, taftish komissiyasi (taftishchisining), ijroiya organi a‘zosining, shuningdek jamiyat ustavida belgilangan boshqa shaxslarning talabiga ko‘ra chaqirilishi ko‘rsatilgan. Jamiyat kuzatuv kengashining majlisini o‘tkazish uchun kvorum jamiyat ustavida belgilanadi, biroq u jamiyat kuzatuv kengashiga saylangan a‘zolarining yetmish besh foizidan kam bo‘lmasligi kerak.

Jamiyat kuzatuv kengashining majlisida kuzatuv kengashining har bir a‘zosi bitta ovozga egalik qiladi.

Jamiyat kuzatuv kengashining majlisida bayonnoma yuritilib, u majlis o‘tkazilganidan so‘ng o‘n kundan kechiktirmay tuziladi. Majlis bayonnomasida quyidagilar ko‘rsatiladi:

- majlis o‘tkazilgan sana, vaqt va joy;

⁷⁵ O‘zbekiston Respublikasi “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. 06.05.2014- yildagi O‘RQ- 370-son.

•majlisda ishtirok etadigan, shu jumladan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda masofadan turib ishtirok etadigan shaxslar;

•majlisning kun tartibi;

•ovoz berishga qo'yilgan masalalar, ular yuzasidan o'tkazilgan ovoz berish yakunlari;

•qabul qilingan qarorlar⁷⁶.

Jamiyat kuzatuv kengashi majlisining bayonnomasi majlisda ishtirok etayotgan jamiyat kuzatuv kengashining har bir a'zosi tomonidan imzolanib, ular kuzatuv kengashi majlisi bayonnomasining mazmuni va to'g'ri rasmiylashtirilganligi bo'yicha javobgar bo'ladi.

Jamiyat kuzatuv kengashi majlisining bayonnomasi u imzolangan kunda jamiyatning ijroiya organiga majlisda qabul qilingan qarorni ijro etish uchun topshiriladi. Kuzatuv kengashi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini chaqirish to'g'risida qaror qabul qilgan taqdirda mazkur qaror haqidagi axborot jamiyatning ijroiya organiga kuzatuv kengashining majlisi o'tkaziladigan kuni topshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunining 84-moddasi 3-qismida balans qiymati yoki olish qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat sof aktivlari miqdorining ellik foizidan ortig'ini tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Ushbu normadan ko'rishimiz mumkinki, yirik bitim predmetini tashkil etuvchi mol-mulkning qiymatiga ko'ra, bunday bitimni tuzish to'g'risidagi qaror jamiyatning u yoki bu organi tomonidan ko'rib chiqiladi.

Umumiy qoidaga ko'ra, ovozga qo'yilgan masala bo'yicha aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori, agar Qonunda boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, jamiyatning ovoz beruvchi aksiyalari egalari bo'lgan, yig'ilishda ishtirok etayotgan aksiyadorlarning ko'pchilik (oddiy ko'pchilik) ovozi bilan qabul qilinishi nazarda tutilgan. Shu o'rinda ko'pchilik va oddiy ko'pchilik tushunchalariga biroz izoh berib o'tamiz.

"Oddiy ko'pchilik" ko'pchilikning o'ziga xos turi bo'lib, unda boshqa har qanday tanlovga qaraganda ko'proq ovoz talab qiladi, lekin umumiy ovozlarning yarmidan ko'pini olish shart emas. Boshqacha aytganda, umumiy ovozlarning ellik foizidan oshmasa ham, eng ko'p ovoz to'plagan variant g'alaba qozonadi.

⁷⁶ O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. 06.05.2014- yildagi O'RQ- 370-son. 78-modda

Shunday qilib, "ko'pchilik" va "oddiy ko'pchilik" boshqa variantlardan ko'ra ko'proq ovozga ega bo'lish orqali g'alaba qozonishni nazarda tutsa-da, birinchisi umumiy ovozlarning yarmidan ko'pini talab qiladi, ikkinchisi esa mavjud variantlar orasida eng ko'p ovozni talab qiladi.

Biroq, Qonunning 60-moddasida yirik bitimni tuzish bo'yicha qaror aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etayotgan ovoz beruvchi aksiyalarning egalari bo'lgan aksiyadorlarning to'rtidan uch qismidan iborat ko'pchilik (*malakali ko'pchilik*) ovozi bilan qabul qilinishi belgilab qo'yilgan.

Qonunda umumiy yig'ilishda aynan yirik bitim tuzish bo'yicha masalalarni hal etish yuzasidan aksiyadorlarning malakali ko'pchilik ovozi talab qilinganini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni aksiyadorlarning $\frac{3}{4}$ qismi rozilik bergan taqdirda qaror qabul qilinishi mumkin.

Bu qoida mas'uliyati cheklangan jamiyatlar uchun biroz farqli ko'rinishda ishlaydi. Ya'ni, odatda qiymatidan qat'iy nazar yirik bitimni tuzish to'g'risidagi qaror jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi.

Lekin, jamiyatda jamiyatning kuzatuv kengashi tuzilgan taqdirda, qiymati jamiyat mol-mulki qiymatining yigirma beshdan to ellik foizigachasini tashkil etadigan mol-mulki olish, tasarrufdan chiqarish yoki jamiyat bevosita yoxud bilvosita tasarrufidan chiqarishi ehtimoli bilan bog'liq bo'lgan yirik bitimlarni tuzish to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish jamiyatning ustaviga binoan jamiyat kuzatuv kengashining vakolatiga kiritilishi mumkin. Bunda kuzatuv kengashining aybi bilan yirik bitim tuzilishi natijasida yetkazilgan zarar uchun jamiyatning kuzatuv kengashi umumiy yig'ilish oldida javobgar bo'ladi⁷⁷.

Shuningdek, yirik bitimlarni tuzish to'g'risida qaror qabul qilishning anglo-sakson huquq oilalariga mansub xorijiy davlatlarda belgilangan tartibi bilan tanishib chiqadigan bo'lsak. Delaver umumiy korporatsiya qonunining (*DGCL*) 271-moddasida har bir korporatsiya direktorlar kengashi yoki boshqaruv organining har qanday yig'ilishida o'zining butun yoxud mol-mulki hamda aktivlarining muhim qismini jamiyat aksiyadorlari yoki tegishli korporatsiya aksiyadorlik jamiyat bo'lmagan taqdirda jamiyat ishtirokchilarining ko'pchilik ovozi bilan agar kuzatuv kengashi bunday shartnoma kompaniya manfaatlari uchun maqsadga muvofiq deb topsa, sotishi, ijaraga berishi yoki ayirboshlashi mumkin⁷⁸. Bunda ahamiyat qaratishimiz muhim bo'lgan jihati shundaki, kompaniyaning sotilayotgan, ijaraga berilayotgan yoki ayirboshlanayotgan barcha yoki deyarli barcha aktivlarini

⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi "Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi Qonuni. 06.12.2001-yildagi O'RQ-310-II-son.

⁷⁸ <https://delcode.delaware.gov/title8/c001/sc10/index.html>

miqdorini aniqlashga oid aniq mezonlar yoki boshqa ko'rsatmalar mavjud emas. Bunday holatlarda sudlar tomonidan miqdoriy va sifat omillarning kombinatsiyasiga asoslangan holda bitim korporatsiyaning mavjudligi va maqsadlariga ko'rsatgan ta'siri aniqlanadi⁷⁹. Shuningdek, jamiyat ishtirokchilarining ko'pchilik ovozi bitim tuzishda qaror qabul qilish uchun yetarli hisoblanib, O'zbekiston Respublikasining qonunchiligida o'rnatilganidek malakali ko'pchilik ovozi talab qilinmaydi.

Rossiya qonunchiligiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 2016-yilgacha bo'lgan holatga ko'ra xo'jalik jamiyati o'z ustavida yirik bitimlar direktorlar kengashi yoki ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlashni talab qilmasligini ko'rsatishi mumkin bo'lgan. Bu xo'jalik jamiyatning ustavida ushbu turdagi jamiyat faoliyatini ixtiyoriy tartibga solishni aks ettiruvchi qonunda nazarda tutilgan yirik bitimlarni tasdiqlash rejimini rad etishi mumkinligini anglatardi. Hozirda bu normaga o'zgartirish kiritilib, kuzatuv kengashi va umumiy yig'ilish roziligi talab qilinishi bilan bir qatorda yirik bitimlar uchun qonunda belgilangan miqdordan yuqori miqdorni belgilash cheklab qo'yilgan⁸⁰.

Rossiya Federatsiyasining "Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida"gi federal qonuni 78-moddasida yirik bitimlar tuzish to'g'risida qaror qabul qilish va ma'qullash bo'yicha alohida modda nazarda tutilgan bo'lib, unga muvofiq, yirik bitimni tuzish to'g'risidagi qaror qonun talablariga javob berishi zarur. Ushbu qarorda, quyidagi ma'lumotlar majburiy ravishda ko'rsatiladi: tomonlar, foyda oluvchilar, narx, bitim predmeti va boshqa muhim shartlar. Yirik bitimni tasdiqlash to'g'risidagi qoidalarga rioya etilishini baholashda quyidagilarni hisobga olish kerak:

1) bitimni tasdiqlash to'g'risidagi qarorda uning taraflari (tomonlari), naf oluvchi bo'lgan shaxs (shaxslar), shuningdek uning asosiy shartlari (narx, predmet va boshqalar) ko'rsatilishi kerak;

2) agar uning asosiy shartlari uni tasdiqlash to'g'risidagi qarorda yoki ushbu qarorga ilova qilingan bitim loyihasida aks etgan ushbu bitim to'g'risidagi ma'lumotlarga mos keladigan bo'lsa, tuzilgan bitim tasdiqlangan deb hisoblanadi;

3) bitimni tasdiqlash to'g'risidagi qarorda tegishli bitimning asosiy shartlarining muqobil variantlari ko'rsatilishi mumkin;

4) bitimni tasdiqlash to'g'risidagi qarorda u bir vaqtning o'zida faqat bir nechta bitimlarni amalga oshirishga ruxsat berilganligi, masalan, garov yoki kafillik shartnomasini tuzishda faqat kredit berish mumkinligi ko'rsatilishi mumkin⁸¹.

⁷⁹ <https://corp.gov.law.harvard.edu/2023/07/15/what-constitutes-a-sale-of-all-or-substantially-all-of-a-companys-assets/>

⁸⁰ Шиткина Ирина Сергеевна, Новый режим совершения крупных сделок «ЭЖ-Юрист», №09 (960) 2017
Источник: <https://www.eg-online.ru/article/338221/>

⁸¹ <http://kodeks.karelia.ru/api/show/420349838>

XULOSA

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, yirik bitimlarning asosiy xususiyati bu jamiyatning tabiati yoki yo'nalishini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkinligi hisoblanadi. Ya'ni korporatsiya yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror qabul qilishi orqali o'zining faoliyati va maqsadlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababdan ham, korporatsiya tomonidan tuziladigan boshqa bitimlardan farqli ravishda yirik bitimlarni tuzish to'g'risida qaror qabul qilish va ma'qullashning alohida tartibi belgilab qo'yilgan. Bunda yirik bitimni tashkil etuvchi mol-mulk miqdoridan kelib chiqib bunday qaror kuzatuv kengashi yoki umumiy yig'ilish tomonidan qabul qilinishini aksiyadorlik jamiyati va mas'uliyati cheklangan jamiyatlar misolida ko'rib chiqdik. Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish natijasida shunga guvoh bo'lishimiz mumkinki, qaror qabul qilish hamda ma'qullash tartibi bilan bir qatorda, qarorga nisbatan muayyan talablar, ya'ni unda taraflar, narx kabi muhim shartlarning aks ettirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. X.P. Raḥmonqulov. S.C. Guļyamov. Korporativ huquq. Huquqshunoslik oliy ŷquv yurtlari uchun darслиk. – T.: TDЮИ, 2007. 277-б.
2. V.Umarov, X.Atajanov. Korporativ huquq. O'quv qo'llanma. TOShKENT-2021.
3. Корпоративное право. Ответственный редактор - доктор юридических наук И.С. Шиткина. Учебный курс. Второе издание, переработанное и дополненное. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова юридический факультет
4. <https://www.eg-online.ru/article/338221/>
5. <https://delcode.delaware.gov/title8/c001/sc10/index.html>
6. <https://corpgov.law.harvard.edu/2023/07/15/what-constitutes-a-sale-of-all-or-substantially-all-of-a-companys-assets/>
7. <http://kodeks.karelia.ru/api/show/420349838>

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUCHLARIDA SHARTNOMA BO ‘YICHA HARBIY XIZMAT QILISH MUNOSABATLARI

Y.S.Po‘latov

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizlik universiteti professori, yu.f.d.

V.E.Umaraliyev

O‘zMU, “Huquqiy fanlar” kafedrasida dotsenti, yu.f.n.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qonun hujjatlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarini asosan shartnoma asosidagi harbiy xizmatchilar bilan ta’minlash masalasi ko‘rib chiqildi.

***Kalit so‘zlar:** asos, uskunalar, shartnoma Qurolli Kuchlar, O‘zbekiston Respublikasi, afzalliklari, harbiy xizmatchilar, qonun, me’yoriy hujjat, lavozim, yo‘nalish.*

ABSTRACT

In this article, the issue of providing the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan with military personnel mainly on the basis of contracts was considered on the basis of legal documents and other normative legal documents.

***Key words:** base, equipment, contract Armed Forces, Republic of Uzbekistan, advantages, military personnel, law, regulatory document, position, direction.*

*Fuqarolar harbiy yoki muqobil bo‘lishlari shart qonun hujjatlarida belgilangan tartibda xizmat ko‘rsatish.
(O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 64-moddasi)*

Qurolli kurash vositalari, shakllari va usullarini ishlab chiqish harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligiga yangi talablarni qo‘yadi. Jangovar qo‘mondonlik va boshqaruvning asosiy bo‘linmalariga, qurol-yarog‘ va harbiy texnikaga ilg‘or axborot texnologiyalarining joriy etilishi, resurslar cheklangan sharoitida ham harbiy qismlarning, ham har bir harbiy xizmatchining jangovar salohiyatini sezilarli darajada oshirish zarurati muqarrar ravishda harbiy xizmatni professionallashtirish masalasini ko‘taradi.

Mazkur muammoni hal etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 12-sentabrdagi PQ-4447-son qarori bilan “O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining harbiy xizmatni o‘tash tartibi to‘g‘risidagi nizom” tasdiqlandi [1].

Serjantlar tomonidan to‘ldiriladigan harbiy lavozimlarga, Qurolli Kuchlarning doimiy jangovar shay holatda bo‘lgan qo‘shin va harbiy qismlarga ishga o‘tishini ta’minlashdan iborat. O‘zbekiston Respublikasi chegara qo‘shinlari va qo‘riqlash

qo‘shinlarining harbiy qismlari belgilangan harbiy pozitsiyalarni shaxsiy tarkib bilan to‘ldirishning yangi usuliga o‘tkazilmoqda, ko‘rsatilgan qo‘shinlar va harbiy qismlarning jangovar shayligini oshirmoqda [2].

Ushbu maqsadga erishish quyidagi tadbirlarni amalga oshirish orqali ta'minlanadi [3]:

1) kontrakt bo'yicha harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilar, askarlar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan, yangi tarkibga o'tkazilgan harbiy qismlarda harbiy lavozimlar asosida professional armiyaga o'tish;

2) shartnoma bo'yicha harbiy xizmatning jozibadorligini oshirish maqsadida choraklik shartlarini takomillashtirish va jangovar tayyorgarlikning alohida shartlari uchun tabaqalashtirilgan nafaqani joriy etish;

3) harbiy qismlarni taqvim va safarbarlik kadrlarini tayyorlash va to'plash tizimiga tegishli o'zgartirishlar va tegishli tuzatishlar bo'yicha ishga qabul qilishning yangi usuliga o'tkazish;

4) kontrakt bo'yicha xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarning jangovar tayyorgarligi va kasbiy mahoratini oshirish orqali ishga qabul qilishning yangi usuliga o'tkazilgan harbiy qismlarning jangovar tayyorgarligini oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ushbu yo'nalishdagi qarori qoidalari ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda:

- askarlar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy lavozimlarda shartnoma asosida harbiy xizmatni ijtimoiy ta'minlash va jozibadorligini oshirish;

- chaqiruvning yangi usuliga o'tgan harbiy qismlarning jangovar tayyorgarligini oshirish.

Birinchi yo'nalishni amalga oshirish quyidagilar bilan ta'minlanadi:

- harbiy lavozimlarda kontrakt bo'yicha xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarni to'g'ridan-to'g'ri joylashtirish shartlariga o'zgartirishlar kiritilishi, harbiy qismlarda askar va serjantlar bilan almashtirilishi shart bo'lgan harbiy xizmatga qabul qilishning yangi usuliga o'tkazilgan;

- kontrakt bo'yicha harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarning askarlar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy lavozimlarda, ishga qabul qilishning yangi usuliga o'tkazilgan harbiy qismlarda ijtimoiy holati va moddiy ahvoli o'zgarishi.

Yuqorida ko'rsatilgan huquqiy hujjatning shartnoma bo'yicha harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarni joylashtirish shartlarini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlari:

a) kazarmalarni soddalashtirilgan turdagi harbiy yotoqxonalarga rekonstruksiya qilish (konvertatsiya qilish);

b) yangi harbiy yotoqxonalar qurish;

v) kazarma zonasi ob'ektlarini belgilangan me'yorlarga muvofiqlashtirish;

d) kazarma zonasida mavjud va foydalanishga topshirilayotgan ob'ektlarning ishlashini ta'minlash uchun ijtimoiy va muhandislik infratuzilmasini rivojlantirish.

Shartnoma bo'yicha harbiy xizmatning jozibadorligini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarga quyidagilar kiradi:

1) jangovar tayyorgarlikning alohida shartlari uchun tabaqalashtirilgan mukofot to'lash;

2) oilali ko'rsatilgan harbiy xizmatchilarga O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlar bo'yicha qo'shimcha ijaraga olingan uy-joy uchun kompensatsiya to'lash;

3) ko'rsatilgan harbiy xizmatchilarning kiyim-kechak bilan ta'minlanish darajasini O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlarga yetkazish;

4) ushbu harbiy xizmatchilarning huquqlarini amalga oshirishni ta'minlash:

- tibbiy yordam uchun, shu jumladan sanatoriy-kurortda davolanish uchun oylik kompensatsiya belgilash;

-harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolarining yangi navbatchilik joyiga borishi, shu jumladan ta'til joyiga va qaytib kelishlari uchun har oylik kompensatsiya to'lovlarini to'lash;

5) maxsus (dala) sharoitlarda jangovar topshiriqlar va jangovar tayyorgarlik vazifalarini bajarishni rag'batlantirish;

6) bepul oliy ma'lumot olish huquqini berish yoki o'rta maxsus ta'lim.

Ikkinchi yo'nalishni amalga oshirish quyidagilar bilan ta'minlanadi:

- harbiy qismlarning jangovar tayyorgarligi va moddiy-texnik ta'minotini yaxshilash;

- harbiy qismlarning texnik jihozlarini saqlash;

- O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari, boshqa qo'shinlar, harbiy tuzilmalar va harbiy xizmatchilar bilan shartnoma bo'yicha xizmatni o'tayotgan organlarni jalb etish tizimining barqaror ishlashini ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratish.

Yuqorida qayd etilgan hujjatning harbiy qismlarning jangovar tayyorgarligini va moddiy-texnik ta'minotini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlari quyidagilarni nazarda tutadi:

a) harbiy lavozimlarda kontrakt bo'yicha xizmat qilayotgan, harbiy xizmatchilar va serjantlar bilan almashtirilishi shart bo'lgan, ishga qabul qilishning yangi usuliga

o'tkazilgan harbiy qismlarda harbiy xizmatchilarni jangovar (maxsus) tayyorgarlik bilan bog'liq bo'lmagan vazifalarni bajarishdan va ularning mehnat majburiyatlarini bajarishdan ozod qilish;

b) jangovar tayyorgarlikning o'quv, moddiy-texnik bazasini takomillashtirish;

v) talablarga muvofiq jangovar tayyorgarlikni tashkil etish;

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan;

d) jangovar tayyorgarlikning o'quv, moddiy-texnika bazasi va infratuzilma ob'ektlari sonini ko'paytirishni ta'minlash;

e) jangovar tayyorgarlikning yuqori shakllarini o'tkazishni ta'minlash.

Ushbu qonunning harbiy qismlarni texnik jihozlarini saqlashga qaratilgan chora-tadbirlari quyidagilarni nazarda tutadi:

- qurol-yarog' va harbiy texnikaning tegishli texnik holatini saqlash (jangovar mashg'ulotlar paytida ish intensivligi oshishi sababli qurol va harbiy texnikaga joriy texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash);

- harbiy qismlarning infratuzilma ob'ektlarini jangovar tayyorgarlik va jangovar tayyorgarlikni takomillashtirishni ta'minlaydigan darajada saqlash.

Yuqorida qayd etilgan huquqiy hujjatning O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari, boshqa qo'shinlari, harbiy tuzilmalari va organlarini shartnoma bo'yicha harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilar bilan to'ldirish tizimining barqaror ishlashini ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan chora-tadbirlari:

1) rejalashtirilgan tadbirlarni ilmiy ta'minlash;

2) ishga qabul qilishning yangi usuliga o'tgan harbiy qismlarda askar va serjant sifatida harbiy lavozimlarni egallab turgan harbiy xizmatchilarning shartnoma bo'yicha harbiy xizmatni o'tashini me'yoriy-huquqiy jihatdan ta'minlashni takomillashtirish;

3) kontrakt bo'yicha harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarni ishga qabul qilishning yangi usuliga o'tgan harbiy qismlarda askar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy lavozimlarga jalb qilishga o'tishning tashkiliy masalalarini hal qilish;

4) rejalashtirilgan tadbirlarni axborot bilan ta'minlash;

5) O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari, boshqa qo'shinlari, harbiy tuzilmalari va organlarini jalb etishning barqaror va markazlashgan tizimini yaratish.

Harbiy qismlarni chaqirishning yangi usuliga o'tish sharoitida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari, chegara va qo'riqlash qo'shinlarining jangovar va safarbarlik shayligini oshirishni ta'minlaydigan shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan yuqoridagi chora-tadbirlarda :

- qo'shimcha texnik xavfsizlik va signalizatsiya tizimlarini sotib olish va o'rnatishni ta'minlash;

- harbiy xizmatga shartnoma asosida harbiy xizmatga kirgan harbiy xizmatchilarni askar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy xizmatga qabul qilishning yangi usuliga o'tgan harbiy qismlarda, o'quv markazlari va harbiy tayyorgarlik bo'linmalarida dastlabki tayyorgarlikdan o'tkazish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yuqorida qayd etilgan qarori va Vazirlar Mahkamasining ko'rib chiqilayotgan masala bo'yicha qarori ijrosi kelgusi yillarda harbiy xizmatga qabul qilishning yangi usuliga o'tkazilgan harbiy qismlarni harbiy xizmatchilar bilan to'ldirish uchun sharoit yaratadi. askar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy lavozimlarda shartnoma bo'yicha harbiy xizmatni o'tash.

Ushbu normativ-huquqiy hujjatlarni amalga oshirish natijalari quyidagilar bo'ladi:

- harbiy xizmatni kontrakt bo'yicha o'tayotgan harbiy xizmatchilarni ishga olishning yangi usuliga o'tkazilgan harbiy qismlarda (birinchi navbatda, Afg'oniston bilan chegarada joylashgan va (yoki) topshiriqlarni bajaruvchi harbiy qismlarda) askar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy lavozimlar bilan muntazam ravishda almashtirish; ;

- kontrakt bo'yicha muddatli harbiy xizmatga kirayotgan fuqarolarning ishga qabul qilishning yangi usuliga o'tgan harbiy qismlarda askar va serjantlar tomonidan to'ldiriladigan harbiy lavozimlarga dastlabki shartnomalar tuzishi uchun shart-sharoit yaratish va shartnoma bo'yicha xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilar sonini ko'paytirish; bu lavozimlarda.

Yuqorida rejalashtirilgan tadbirlarni amalga oshirish natijasida quyidagilarga erishiladi:

- muddatli harbiy xizmatni o'tayotgan harbiy xizmatchilarni, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari, boshqa qo'shinlar, harbiy tuzilmalar va organlarga jalb etish va ushbu harbiy xizmatchilarni Afg'oniston bilan chegarada harbiy xizmatga jo'natishning amaldagi tizimidan jamiyatda hukm surayotgan past qoniqishni kamaytirish; ;

- muddatli harbiy xizmatni bir yilgacha davom ettirish.

Shartnoma asosidagi harbiy xizmatchining kasbiy mahoratining ajralmas sharti uning harbiy burchini ongli ravishda bajarishiga yordam beradigan yuksak huquqiy madaniyati va mustahkam huquqiy bilimi, shuningdek, o'z huquq va qonuniy manfaatlarini mustaqil himoya qilish va himoya qilish qobiliyatidir. Ushbu kitob shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchilarning huquqiy bilimlarini oshirish va kundalik

mehnat faoliyatida huquqiy vositalardan foydalanish ko'nikma va ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berish uchun mo'ljallangan [4].

ADABIYOTLAR

1. Qarang: Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2019-yil 13-sentabr, № 07/19/4447/3747. Mazkur normativ-huquqiy hujjat O'zbekiston Respublikasining 2002 yil 12 dekabrda 436- II- son "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi Qonunlari qoidalarini ham o'z ichiga oladi. //Vedomosti Oliy O'zbekiston Respublikasi Majlisi , 2002 yil, 12-son, m. 217 (o'zgartirish va qo'shimchalar bilan); 2003 yil 25 aprelda 478- II- son "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari rezervida xizmat qilish to'g'risida" // Oliy Vedomosti. O'zbekiston Respublikasi Majlisi , 2003 y., 5-son, m. 65 (o'zgartirish va qo'shimchalar bilan).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvarda "2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni 1-moddasi 7-bandi ham ana shu maqsadlarga erishishga qaratilgan // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., No 06/22/60/0082, 18/03/2022, № 06/22/89/0227.
3. "Respublika Qurolli Kuchlarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3898-son Farmonida ham belgilangan. O'zbekiston" // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2018 yil 13 avgust, 32-son, m. 656.

MINTAQA IQTISODIYOTINI OSHIRISHDA INFRATUZILMANING O'RNI

Nurullayev Baxrom Botirovich

Urganch Ranch texnologiya universiteti,

Iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada iqtisodiyotni rivojlantirishda infratuzilmalarni rivojlanishi haqida yozilgan bo'lib, bunda xalqaro va mintaqaviy kesimdagi infratuzilmalar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Infratuzilma, ijtimoiy, iqtisodiy, ishlab chiqarish, iqtisodiy infratuzilma, umumiy ishlab chiqarish shartlari.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье написано о развитии инфраструктур в развитии экономики, в которой выделены международные и региональные инфраструктуры.

Ключевые слова: *Инфраструктура, социальная, экономическая, производственная, экономическая инфраструктура, общие условия производства и др.*

ABSTRACT

This article is written about the development of infrastructures in the development of the economy, in which the international and regional infrastructures are highlighted.

Key words: *Infrastructure, social, economic, production, economic infrastructure, general production conditions*

KIRISH

Mintaqa iqtisodiyotida infratuzilmaning o'rnini aniqlashda dastlab mintaqqa iqtisodiyoti va infratuzilma atamalarining mazmun-mohiyatini tushunib olish zarur. Mintaqaviy iqtisodiyot mintaqqa taraqqiyotining ob'ektiv shart-sharoitlari va omillarini, ishlab chiqarish tarkibi, ijtimoiy soha va aholining turmush sharoitini, aholi va xo'jalikning joylashishini, iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishi va uning boshqarish mexanizmini, mazkur mintaqaning boshqa mintaqalar va mamlakatlar bilan o'rnatgan iqtisodiy aloqalarini tadqiq etadi.

Mintaqa (region) bu ma'lum hudud bo'lib, u boshqa hududlardan qator belgilar bo'yicha farq qiladi va o'ziga xos bir butunlik, tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjudligi bilan ifodalanadi. «Region» lotincha so'z bo'lib (regio),

tarjima qilinganda mamlakat, o'lka, oblastma'nosini anglatadi. «Region» so'ziga sinonim qilib «rayon» tushunchasi ko'pchilik olim va tadqiqotchilartomonidan qabul qilingan.

Infratuzilma esa (lotincha: “infra”— pastda, ostida va “structura”— tuzilma, joylashuv)—ishlab chiqarishga va butun iqtisodiyotga xizmat qiladigan, ular uchun go'yoki umumiy poydevor, tayanch yaratadigan tarmoqlar va faoliyat turlari majmuidir.

Iqtisodiyot infratuzilmasi transport va aloqa vositalari, omborxonalar, energiya va suv ta'minoti va boshqalarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot infratuzilmasi sifatida tasniflangan tarmoqlar doirasi turli mamlakatlarda turlicha belgilanadi. Ularning umumiy maqsadi sotuvchilar va xaridorlar o'rtasidagi tovar va xizmatlar oqimini soddalashtirish va samaraliroq qilishdir. Ayrim mualliflar iqtisodiyotning infratuzilmasi sifatida fan, sog'liqni saqlash va ta'lim tizimini ham kiritib, ularni iqtisodiyotning noishlab chiqarish (ijtimoiy) infratuzilmasi deb ataydilar.

Shuningdek, infratuzilma tushunchasiga ta'rif berilganda ayrim tadqiqotchilar uni tovarlar shakli va ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita aloqador bo'lmagan, shuningdek, ishlab chiqaruvchiga to'g'ridan-to'g'ri foyda (yoki daromad) keltirmaydigan “jamiyat sarf xarajatlari” sifatida baholasalar, ayrim tadqiqotchilar ishlab chiqarish amalga oshirilishini va samaradorligini ta'minlashning zaruriy xarakterdagi shartlar (yo'llar va kommunikatsiyalar tarmog'i, transport vositalari va qatnovi, yer qurilishi va boshq.) majmuasi, deya e'tirof etadilar. Xuddi g'arb iqtisodiy tadqiqotchilik tizimida bo'lgani kabi, yaqin xorij, jumladan, rossiyalik bir qator olimlar ilmiy ishlarida ham, qolaversa, milliy tadqiqotchilikda ham infratuzilmalarga yagona, umumiy fikrdagi qarash mavjud. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, infratuzilmalarga berilayotgan tavsiflarning xilma-xillik ko'p hollarda tadqiq etilayotgan obyekt yoki faoliyat sohasining yetakchiligini ta'minlashga bo'lgan bo'lgan moyillik ta'siriga uchraydi. Ya'ni, ayrim tadqiqot ishlarida moddiy ishlab chiqarish sektorini o'rganilish jarayonida ularda kechadigan munosabatlardagi infratuzilmalarning o'rni tadqiq etiladi va bunda tabiiyki, infratuzilmalar tarmoqosti soha sifatida baholanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Infratuzilma masalalarini o'rganish ancha uzoq tarixga ega bo'lib, u mahalliy iqtisodiyot fanida D.I.Mendeleyev, A.I.Chuprov, shuningdek, sovet iqtisod fanida K.Myuller-Byulov, A.Yu.N. Xomyanskiy, S.S. Nosova nomlari bilan bog'liq. Chet el iqtisodiyotida K. Marks, J. Marksning asarlarida infratuzilma muammolari muhokama qilingan.

A.V. Chuprov infratuzilma masalalarini asosan temir yo‘l transporti misolida o‘rgandi^[1]. K.Marks infratuzilma, birinchi navbatda, transport va kommunikatsiyalar haqida gapirdi. Shuningdek, zamonaviy „infratuzilma“ tushunchasini ifodalash uchun ishlatiladigan atamalarning ko‘pligini ta’kidlash kerak. Masalan, K. Marks o‘z asarlarida „mehnatning umumiy shartlari“^[2], „umumiy ishlab chiqarish shartlari“^[3] atamalarini ishlatgan.

Infratuzilmaga kiritiladigan sarmoyalarni xalqaro darajada ko‘radigan bo‘lsak, infratuzilmaga sarmoya kiritish bo‘yicha jahon yetakchisi Xitoy bo‘lib, u yalpi ichki mahsulotlarning o‘rtacha 8,5 foizini sarflaydi. Rossiya har yili yalpi ichki mahsulotlarning 3,2 foizini shu kabi maqsadlarga sarflaydi^[4].

So‘nggi yillarda dunyo bo‘yicha infratuzilmaga kiritilgan investitsiyalar: AQShda-yalpi ichki mahsulotning 1,0%, Xitoyda-yalpi ichki mahsulotning 10,9%, Germaniyada-yalpi ichki mahsulotning 1,3%. Investitsiya kiritishda ayrim muammolar sifatida ko‘pincha pul bo‘lmagan ekvivalentda o‘lchanadigan ushbu turdagi investitsiyalarga qaytishni baholashni misol qilish mumkin. Masalan, amerikalik ekspertlarning fikricha, AQSHda transport inshootlari qurilishiga 1 million dollarlik sarmoya kiritilishi 35 ming ish o‘rni yaratish imkonini beradi^[5].

Mintaqada iqtisodni rivojlantirishda infratuzilmaning o‘rnini aniqlashda Xorazm viloyati kesimida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, joriy yilning 5 - yanvar kuni Urganch shahridagi studiyadan Xorazm viloyatining jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini rag‘batlantirish bo‘yicha monitoring ishlariga bag‘ishlangan O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o‘rinbosari S. Umurzoqov rahbarligida videokonferensiya shaklida uchrashuv bo‘lib o‘tdi^[6].

Yig‘ilishda vazirliklar, idoralar, sanoat birlashmalari, tijorat banklari rahbarlari, mahalliy hokimiyat organlari, to‘rtta sektor rahbarlari, shuningdek Xorazm viloyatining barcha tuman va shaharlari 519 ta mahalla rahbarlari ishtirok etishdi.

Yig‘ilishda iqtisodiy salohiyatni, aholini ish bilan ta‘minlashning muhim yo‘nalishlarini, infratuzilmaning hozirgi holatini va har bir mahallaning ijtimoiy sohasining rivojlanish darajasini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi zarurligi ta’kidlandi. Ma’lum bo‘lishicha, hozirgi paytda Xorazm viloyatida umumiy qiymati 9,8 trillion so‘m bo‘lgan 686 ta investitsiya loyihalarini amalga oshirish rejalashtirilgan bo‘lib, ular 15 mingga yaqin yangi ish o‘rinlarini yaratishga imkon beradi.

Qo‘shimcha ravishda shuni aytish lozimki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni ijrosini ta‘minlash, Xorazm viloyati hududlarida sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollari hamda har bir tuman va

shaharning “o’sish nuqtalari”ni belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori mavjud bo’lib, unga ko’ra:

-hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo’yicha o’rnatilgan yangi tartib asosida Xorazm viloyatining tuman va shaharlaridagi mavjud muammo va imkoniyatlar chuqur o’rganilgan holda, hududlar kesimida muhim loyihalar shakllantirilganligi va mahalliy jamoatchilik ishtirokida keng muhokama qilinganligi ma’lumot uchun qabul qilish;

-Xorazm viloyatida 2022 — 2026-yillarda yalpi hududiy mahsulot hajmini 1,4 baravarga, sanoat mahsulotlari hajmini 1,4 baravarga, qishloq xo’jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni 1,1 baravarga, xizmatlar hajmini 3,1 baravarga hamda qurilish ishlari hajmini 1,2 baravarga oshirishni nazarda tutuvchi shahar va tumanlar kesimidagi maqsadli ko’rsatkichlar parametrlari 1-ilovaga muvofiq tasdiqlanishi nazarda tutilgan.

Shuningdek, 2022-yilda Xorazm viloyatida muhandislik-kommunikatsiya, ishlab chiqarish va xizmat ko’rsatish infratuzilmasini rivojlantirish hamda ijtimoiy soha obyektlarini qurish, rekonstruksiya qilish va ta’mirlash bo’yicha kompleks tadbirlar, iqtisodiy taraqqiyot va kambag’allikni qisqartirish vazirligi va Moliya vazirligi ushbu qaror doirasida respublika budjetidan ajratiladigan mablag’lar o’z vaqtida ajratib borilishi keltirilgan.

Iqtisodiy taraqqiyot va kambag’allikni qisqartirish vazirligi, Moliya vazirligi joriy yilda ilovaga kiritilgan obyektlarning loyiha hujjatlarini ishlab chiqish uchun zarur mablag’larni 2022-yilgi ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturi doirasida loyiha-qidiruv ishlari uchun nazarda tutilgan mablag’lar hisobidan moliyalashtirish hamda 2023-yilga mo’ljallangan ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturiga kiritish orqali viloyatda sezilarli darajada iqtisodiy o’zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Xorazm viloyatida 2022 — 2026-yillarda kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlar parametrlari								
T/r	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Jami	Yillar kesimida				
				2022	2023	2024	2025	2026
Xorazm viloyati								
1.	Yalpi hududiy mahsulot (YaHM)	hajmi (trln so'm)	1,4 baravar	33,4	39,5	46,7	55,2	65,4
1.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	107,3	107,1	107,4	107,6	107,7
		ming so'm	-	17 047,0	19 811,3	23 023,7	26 797,1	31 207,0
2.	Sanoat mahsulotlari	hajmi (trln so'm)	1,4 baravar	15,3	17,1	19,2	21,6	25,3
2.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	107,8	107,4	107,9	108,1	112,4
3.	Hududiy sanoat mahsulotlari	hajmi (trln so'm)	1,3 baravar	6,0	6,7	7,3	8,2	9,5
3.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	104,3	105,7	105,4	107,2	111,5
4.	Iste'mol tovarlari	hajmi (trln so'm)	-	9,6	10,7	12,1	13,7	16,0
4.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	105,3	106,2	105,7	107,8	111,5
5.	Qishloq xo'jaligi mahsulotlari	hajmi (trln so'm)	-	25,2	25,9	26,7	27,7	28,7
5.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	103,2	103,2	103,5	103,6	103,7
6.	Xizmat ko'rsatish	hajmi (trln so'm)	-	13,1	17,9	23,3	29,0	34,9
6.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	150,0	134,5	127,2	122,0	119,0
7.	Qurilish ishlari	hajmi (trln so'm)	-	5,5	6,5	7,8	9,4	11,3
7.1	aholi jon boshiga	o'sish (%)	-	104,4	104,2	105,2	105,2	105,5
8.	Mahalliy budjet daromadlari	mird so'm	12 153	1 913,6	2 029,2	2 358,7	2 729,1	3 122,4
9.	Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida ajratiladigan kreditlar	mird so'm	5163,0	695,0	834,0	998,0	1198,0	1438,0
10.	Noqishloq yerlarni aqsiyonga chiqarish	birlik	-	5440	1218	1153	1088	1023
11.	Ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturiga kiritilgan loyihalarni bo'yicha o'zlashtirish hajmi va loyihalar soni	mird so'm	4 429,2	663,1	761,6	865,3	995,1	1 144,1
		birlik	X	89	X	X	X	X
12.	"Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari doirasida bajariladigan ishlar hajmi	mird so'm	2 212,5	367,1	369,6	425,0	488,8	562,1
13.	Aholini bozor tamoyillariga asoslangan ipoteka kreditlari asosida uy-joy bilan ta'minlash	mird so'm	3 333	505	513	625	784	906
		birlik	485/11556	93/2192	83/1972	93/2172	105/2500	111/2720
14.	Ichimlik suv tarmoqlarini tortish va rekonstruksiya qilish	km	2 973,7	800,4	711,3	603,5	443,2	415,3
15.	Aholining ichimlik suv bilan ta'minlanish darajasi	foiz	95,8	86,9	89,3	91,9	94,3	95,8
16.	Oqova suv tizimi bilan qamrov darajasi	foiz	11,5	8,2	9,2	9,9	10,8	11,5
		dona	485	93	83	93	105	111
17.	Ko'p qavatli uy-joylar qurish	xonadon soni	11 556	2 192	1 972	2 172	2 500	2 720
18.	Ipoteka kreditlari hisobiga yakka tartibdagi uy-joylarni qurish	dona	3100	500	650	650	650	650
19.	Elektr ta'minotini yaxshilash:							
19.1	elektr tarmoqlarini qurish va rekonstruksiya qilish	km	5 129,3	1 005,3	1 010,5	1 020,7	1 041,2	1 051,6
19.2	transformatorlarni qurish va ta'mirlash	dona	1 077	217	215	215	215	215
19.3	podstanyalarni yangilash	dona	10	5	3	0	1	1
20.	Avtomobil yo'llarini qurish va ta'mirlash	km	4713,40	544,10	1004,02	1046,92	1052,22	1066,12
20.1	umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarini:	km	1195,0	201,10	213,5	246,9	259,8	273,7
	asfalt bilan qoplash	km	1195,0	201,10	213,5	246,9	259,8	273,7
20.2	ichki xo'jalik yo'llarini:	km	3256,4	319,0	734,52	734,02	734,42	734,42
	qum-shag'al aralashmasi bilan qoplash	km	2940,5	202,0	684,62	684,62	684,62	684,62
	asfalt bilan qoplash	km	257,9	59	49,9	49,4	49,8	49,8

XULOSA

Yuqorida keltirilgan fikrlarni va ma'lumotlarni o'rganib chiqish natijasida shuni xulosa qilib aytish mumkinki, mintaqada iqtisodni rivojlantirishda iqtisodiy infratuzilmani to'g'ri shakllantirish muhim rol o'ynaydi. To'g'ri tashkil etilgan infratuzilmaga amal qilgan holda hududda ko'plab o'zgarishlar amalga oshirilishi, kamchiliklar sezilishi va bartaraf etilishi mumkin. Shuningdek, hududda yaxshi rivojlanishi mumkin bo'lgan sohalar yaqqol namoyon bo'lishi va unga e'tibor qaratish natijasida ish soni ko'payishi va aholi daromadlarini ham oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кокурин Д.И., Назин К.Н.. *Формирование и реализация инфраструктурного потенциала экономики России*. М.: Транслит, 2011
2. Маркс К., Энгельс Ф.. *Сочинения*. М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955
3. Маркс К., Энгельс Ф.. *Сочинения*. М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955

4. Альбер Еганян. *Инвестиции в инфраструктуру: Деньги, проекты, интересы. ГЧП, концессии, проектное финансирование.*, 2015.
5. Назин К.Н. Влияние логистической инфраструктуры на состояние экономики: межрегиональный аспект“, *Интеграция и координация логистических процессов в цепях поставок*, 2012
6. <https://brightuzbekistan.uz/uz/xorazm-viloyati-mahallalari-tumanlari-va-shaharlarini-ijtimoiy-iqtisodiy-rivojlantirish-boyicha-kompleks-dasturni-tayyorlash-boyicha-ishlarning-borishi-korib-chiqildi/>

ЭЛЕМЕНТЫ КОМБИНАТОРИКИ

Зайнолобидинова Х.Р.

Ферганский государственный университет

xzaynolobidinova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены некоторые примеры решаемые с помощью классического определения теории вероятности, геометрического определения теории вероятности.

***Ключевые слова:** вероятность, полная группа, элементарные исходы, равновозможные события, размещение, сочетание.*

ABSTRACT

This article provides some examples that can be solved using the classical definition of probability theory and the geometric definition of probability theory.

***Key words:** probability, complete group, elementary outcomes, equally possible events, placement, combination.*

Комбинаторика – это раздел математики, который занимается подсчетом возможных вариантов расположения, комбинаций или выбора объектов, а также поиском закономерностей или структур, возникающих в результате такого расположения.

Комбинаторика может, к примеру, ответить на такие вопросы:

Какова вероятность того, что при бросании монеты выпадет герб?

Сколькими способами можно посадить 5 студентов на 5 стульев?

Сколькими способами можно посадить 4 студентов на 9 стульев.

В сувенирном магазине продаются 6 видов кружек, Сколько есть способов выбрать 4 разные?

Пусть m – число элементарных исходов испытания, благоприятствующих появлению события A ; n – общее число возможных элементарных исходов испытания.

Определение. Вероятность события A равна отношению числа элементарных событий благоприятствующих событию A , к общему числу равновозможных элементарных событий.

При классическом определении вероятность определяется равенством

$$P(A) = m/n$$

Предполагается, что элементарные исходы образуют полную группу и равновозможны.

1. При перевозке ящика, в котором содержались 21 стандартная и 10 нестандартных деталей, утеряна одна деталь, причем неизвестно какая. Наудачу извлеченная (после перевозки) из ящика деталь оказалось стандартной. Найти вероятность того, что была утеряна:

а) стандартная деталь; б) нестандартная деталь[1-3].

Решение. а) Извлеченная стандартная деталь, очевидно не могла быть утеряна; могла быть потеряна любая из остальных 30 деталей

($21-1+10=30$), причем среди них было 20 стандартных ($21-1=20$). Вероятность того, что была потеряна стандартная деталь,

$$P(A) = 20/30 = 2/3.$$

б) Среди 30 деталей, каждая из которых могла быть утеряна, было 10 нестандартных. Вероятность того, что потеряна нестандартная деталь,

$$P(B) = 10/30 = 1/3.$$

Ответ: а) $P(A) = 2/3$; $P(B) = 1/3$.

Определение. Перестановки – это специальный случай размещений, когда выборка так же велика, как данное множество.

Размещения по n элементов из n называются перестановками из n элементов.

Вычисляя перестановки, определяем, сколькими способами можно переупорядочить элементы множества, не меняя их количество.

Количество перестановок обозначается как P_n , где n – количество элементов множества.

Перестановки вычисляется по формуле:

$$P_n = n!$$

Перестановки с повторениями вычисляется по формуле:

$$\bar{P}_n(k_1, k_2, \dots, k_l) = \frac{n!}{k_1! * \dots * k_l!}$$

2. Сколькими способами можно посадить 5 студентов на 5 стульев?

Решение. Так как количество студентов и количество стульев равны, воспользуемся формулой перестановки. $n = 5$, так как число стульев и студентов равно пяти.

$$P_5 = 5! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5$$

$$\text{Отсюда, } P_5 = 120$$

$$\text{Ответ: } P_5 = 120.$$

Определение. Размещением из n элементов по m элементов ($m \leq n$) называется упорядоченная выборка элементов m из данного множества элементов n .

Количество размещений из n элементов по m элементов обозначается A_n^m (читается как «размещение из n элементов по m элементов»).

Число m показывает количество элементов размещения (сколько элементов выбирается).

Число n показывает количество элементов данного множества.

Два размещения из n элементов считаются различными, если они отличаются самими элементами или порядком их расположения.

Размещения вычисляется по формуле:

$$A_n^m = \frac{n!}{(n-m)!} \text{ или } A_n^m = n \cdot (n-1) \cdot (n-2) \cdot \dots \cdot (n-m+1)$$

Размещения с повторениями вычисляется по формуле:

$$\bar{A}_n^k = n^k$$

3. В пассажирском поезде 9 вагонов. Сколькими способами можно рассадить в поезде 4 человека, при условии, что все они должны ехать в различных вагонах?

Решение. Так как все пассажиры должны ехать в разных вагонах, требуется отобрать 4 вагона из 9 с учетом порядка (вагоны отличаются номерами), эти выборки – размещения из n различных элементов по m элементов, где $n = 9$, $m = 4$. Число таких размещений находим по формуле:

$$A_n^m = n \cdot (n-1) \cdot (n-2) \cdot \dots \cdot (n-m+1).$$

Получаем: $A_9^4 = 9 \cdot 8 \cdot 7 \cdot 6 = 3024$.

Ответ: 3024 способами можно рассадить в поезде 4 человека.

Определение. Сочетанием из n элементов по m элементов ($m \leq n$) называется выборка элементов m из данного неупорядоченного множества

Количество сочетаний обозначается как C_n^m (читается: сочетания из n по m).

Сочетания вычисляется по формуле:

$$C_n^m = \frac{n!}{m!(n-m)!}$$

Сочетания с повторениями вычисляется по формуле:

$$\bar{C}_n^k = C_{n+k-1}^k = \frac{(n+k-1)!}{k! \cdot (n-1)!}$$

4. Найти вероятность того, что при бросании трех игральных костей шестерка выпадет на одной (безразлично какой) кости, если на гранях двух других костей выпадут числа очков, на совпадающие между собой (и не равные шести) [4-5].

Решение. Общее число элементарных исходов испытания равно числу сочетаний из шести элементов по три, т. е. C_6^3 .

Число исходов, благоприятствующих появлению шестерки на одной грани и различного числа очков (не равного шести) на гранях двух других костей, равно числу сочетаний из пяти элементов по два, т. е. C_5^2 .

Искомая вероятность равна отношению числа исходов, благоприятствующих интересующему нас событию, к общему числу возможных элементарных исходов: $P(C) = C_5^2 / C_6^3 = 1/2$.

Ответ: $P(C) = 1/2$.

Вывод: При решении задач важно применить одну из формул сочетания, размещения и перестановки. Если порядок выбранных элементов не важен, то применяем формулу сочетания. Если порядок выбранных элементов важен, то применяем либо формулу перестановки, либо размещения. Формула перестановки применяется, когда выбираются все n элементов, если наоборот, то размещения. Формула сочетаний с повторениями, размещений с повторениями, перестановки с повторениями используются когда среди выбранных элементов есть повторения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. – М.: Физматгиз, 1988.
2. Гмурман В. Е. Руководство к решению задач по теории вероятностей и математической статистике – М.: Высш. Школа, 1979.
3. Yusupova, A., & Gafforov, R. (2021). The role of student attentiveness in the classroom of probability theory and mathematical statistics in higher education. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 11(11), 72-76.
4. Yusupova, A. K., & Gafforov, R. A. (2021). Refining One Theorem For The Romanovsky Distribution. *The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research*, 3(06), 103-108.
5. Абдулатипова Зарнигор Алишер кизи, Юсупова Анора Каримовнаю. Комбинаторные задачи о шахматах. LXXVIII международная научно-практическая конференция "Химия, физика, биология, математика: теоретические и прикладные исследования". 17.11.2023с.17-25.

YOZYOVON HUDUDIDA QAYD ETILGAN EREMIAS (REPTILIA:SQUAMATA) URUG'I VAKILLARINING SISTEMATIKASI

Shohruh Yo'ldashev

Magistrant, zoologiya va umumiy biologiya kafedrası, Farg'ona davlat
universiteti, Farg'ona, 150101, O'zbekiston

shohruhbahtiyarvich@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tadqiqotning maqsadi Yozyovon hududi gerpetofaunasining xilma-xilligini o'rganish va tarqalish arealini hududlar kesimida tahlil qilishdan iborat. Maqolada Yozyovon gerpetofaunasini o'rganish maqsadida Farg'ona viloyatining Yozyovon hududida 2023-yilning sentabr-oktabr oylarida olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar natijalari taqdim etilmoqda. Kuzatuv tadqiqotlarimiz "Yozyovon tabiat yodgorligi" va Yangiobod cho'llarida olib borildi. Tadqiqot natijasida 1 oila 1 urug'ga mansub 4 tur aniqlanganini ma'lum qilamiz:

Kaltakesaksimonlar (Lacertilia) kenja turkumiga oid 4 tur: chiziqli kaltakesakcha (Eremias lineolata Nikolskii, 1897), o'rtacha kaltakesakcha (Eremias intermedia Strauch, 1876), ildam kaltakesakcha (Eremias velox Pallas, 1771) va tojik kaltakesakchasi (Eremias regeli Bedriagai, 1905).

Kalit so'zlar: Yozyovon tabiat yodgorligi, reptilia, squamata, lacertilia, eremias.

АННОТАЦИЯ

Цель исследования — изучить разнообразие герпетофауны Язьяваны и проанализировать ареал распространения в разрезе регионов. В статье представлены результаты наблюдений и исследований, проведенных в сентябре-октябре 2023 года в Язьяванском районе Ферганской области с целью изучения герпетофауны Центральной Ферганы. Наши наблюдательные исследования проводились на территории «Памятника природы Язьяван» и Янгиабадской пустыни. Сообщаем Вам, что в результате исследований выявлено 4 вида, принадлежащих к 1 семейству и 1 роду:

4 вида, принадлежащих к подсемейству ящериц (Lacertilia): линейчатая ящурка (Eremias lineolata Nikolski, 1897), средняя ящурка (Eremias intermedia Strauch, 1876), быстрая ящурка (Eremias velox Pallas, 1771), таджикская ящурка (Eremias regeli Bedriagai, 1905).

Ключевые слова: «Памятник природы Язьяван», рептилии, чешуйчатые, ящерицы.

ABSTRACT

The purpose of the study is to study the diversity of the herpetofauna of Yazyavan and to analyze the area of distribution in a cross-section of regions. The article presents the results of observations and research conducted in September-October 2023 in the Yazyavan region of Fergana region in order to study the herpetofauna of Central Fergana. Our observation studies were conducted in "Yozyovon Nature Monument" and Yangiabad deserts. We inform you that 4 species belonging to 1 families and 1 genera were identified as a result of the research:

4 species belonging to the subfamily of lizards (Lacertilia): striped racerunner (*Eremias lineolata* Nikolskii, 1897), Aralo-Caspian racerunner (*Eremias intermedia* Strauch, 1876), rapid racerunner (*Eremias velox* Pallas, 1771) and tajik racerunner (*Eremias regeli* Bedriagai, 1905)

Key words: Yazyavan natural monument, reptilia, squamata, lacertilia, eremias.

KIRISH

O'zbekistonning gerpetofaunistik ro'yxati so'nggi bor 2006-2021 yillarda shakllantirilgan bo'lib, gerpetofaunaning 14 oilaga mansub 62 turi (shundan *eremias* spp.ga oid 9 tur) qayd etilgan (Ananjeva va boshq., 2006; Martin va boshq., 2017; Showler, 2018;). Farg'ona viloyatida esa 27 tur sudralib yuruvchilar mavjudligi tadqiqotlar natijasida aniqlangan (Nazarov va boshq., 2023).

Markaziy Farg'ona hududi o'zining boy flora va faunasi bilan uzoq asrlar davomida olimlar va ilmiy tadqiqotchilarning qiziqishini o'ziga jalb etib kelmoqda. Jumladan, so'ngi yillarda mamlakatimizda bioxilma-xillikni saqlashga qaratilgan chora-tadbiralarning ko'rilishi hudud flora va faunasini chuqurroq tadqiq etish zaruratini vujudga keltirdi. Jumladan, Farg'ona vodiysida cho'l majmualarining tabiiy bioxilma-xilligini saqlab qolish uchun 1994-yilda tashkil etilgan Yozyovon tabiat yodgorligining maydoni yetarli emas (1962,9 ga) va muhofaza qilinadigan hududlar tarmog'ini yaratish maqsadga muvofiqdir (Bondarenko, 2020). Chunki, Farg'ona vodiysidagi 27 turdan 8 tasi (30%) noyob hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan bo'lsa, 5 turi (18,5%) IUCN Qizil kitobiga kiritilgan va 3 tasi (11%) CITES tomonidan himoyalangan (Nazarov et al., 2023).

Shu sababli, Farg'ona vodiysi gerpetofaunasini chuqur tadqiq etish, hududda tarqalgan turlar ro'yxatini shakllantirish, muhofazaga molik turlarning holatini aniqlash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yozyovon hududi misolida turlar tarkibini aniqlash va muhofazaga molik turlar ro'yxatini shakllantirish mazkur yo'nalishdagi muammolarga yechim bo'lishi mumkin.

Tadqiqotning material va metodikasi. Kuzatishlarimiz 2023-yilning kuz oylarida Farg'ona viloyatining Yozyovon va Qo'shtepa tumanlari hududida joylashgan

Yozyovon tabiat yodgorligi va Yangiobod cho‘llarida olib borildi (1-rasm). Yozyovon hududi gerpetofaunasini o‘rganish maqsadida olib borilgan kuzatuv tadqiqoti natijasida *eremias spp.* ga oid 17 ga yaqin individlar ro‘yxatga olindi. Ro‘yxatga olingan individlarning taksonomik o‘rni aniqlandi. Kuzatuv natijasida qayd etilgan individlar *eremias* urug‘iga oid 4 tur ekanligi taksonomik jihatdan tahlil qilindi. Ushbu hududdan gerpetofaunaning tangachalilar turkumiga mansub na‘munalari yig‘ib olindi va ularni keyinchalik morfologiyasini va tur tarkibini o‘rganish maqsadida ho‘l preparatlar tayyorlandi. Buning uchun namunalar anestiziya qilingandan so‘ng 10 foizli formalin eritmasida fiksatsiya qilindi. Formalin eritmasida 7 kun saqlangan namunalar suvda (H_2O) yuvildi va 75 foizli spirt (C_2H_5OH) eritmasiga olindi (Pisani, 1973). Sudralib yuruvchilarning turlarini aniqlashda va ularning morfologik jihatdan tahlil qilishda O‘zbekiston umurtqali hayvonlar aniqlagichidan (Laxanov, 2015) foydalanildi.

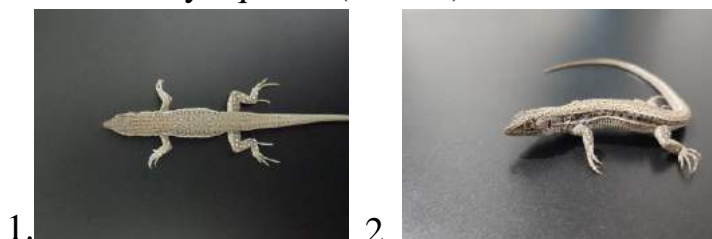

1-rasm.

Gerpetofaunistik kuzatuv amalga oshirilgan hudud [40.69N, 71.47E]

NATIJALAR

Yozyovon hududi bo‘ylab o‘tkazilgan kuzatuv-tadqiqot ishlari hudud gerpetofaunasining holati, tur tarkibi haqidagi dastlabki ma‘lumotlarni olish imkonini berdi. Yig‘ilgan va o‘rganilgan namunalar natijasida kaltakesaksimonlar kenja turkumining (*Lacertilia*) 4 vakili aniqlandi. Turlar morfologik nuqtai nazardan identifikatsiya qilindi (2-rasm).

2-rasm.

Yozyovon hududida qayd etilgan *eremias* urug‘i vakillari (19.10.2023-yil, rasmlar muallifi: Yo‘ldashev Sh.)

1. *Eremias intermedia*
2. *Eremias velox*.
3. *Eremias lineolata*
4. *Eremias regeli*.

3.

4.

Eremias urug‘i vakillarining sistematik o‘rni aniqlagich yordamida aniqlandi:
Turkum (Order) : Tangachalilar turkumi — Squamata Opper, 1811

Kenja turkum (Suborder) : Kaltakesaksimionlar kenja turkumi — Sauria
Macartney, 1802

Oila (Family) : Asl kaltakesaklar oilasi — Lacertidae Opper, 1811

Urug‘ (genus) : Kaltakesakchalar — *Eremias* Fitzinger, 1834

1. Tur (Species) : Ildam kaltakesakcha — *Eremias velox* Pallas, 1771

2. Tur (Species) : Tojik kaltakesakchasi — *Eremias regeli* Bedriagai, 1905

3. Tur (Species) : O‘rtacha kaltakesakcha — *Eremias intermedia* Strauch,
1876

4. Tur (Species) : Chiziqli kaltakesakcha — *Eremias lineolata* Nikolskii,
1897

Hududda sudralib yuruvchilardan 4 turga mansub 17 individ tadqiqotlar natijasida ro‘yxatga olindi va 13 individ morfometrik tahlil uchun tutilib, ho‘l preparat tayyorlandi (1-jadval).

1-jadval

Tadqiqot kundaligi (Ro‘yxatga olindi/Namuna olindi)

2023-yil sentabr- oktabr oylari	17.09.2023 Yozyovon tabiat yodgorligi	24.09.2023 Yozyovon tabiat yodgorligi	08.10.2023 Yangiobod cho‘li	15.10.2023 Yozyovon tabiat yodgorligi	22.10.2023 Yozyovon tabiat yodgorligi	29.10.2023 Yozyovon tabiat yodgorligi
<i>E.intermedia</i>	1/0	—	—	1/1	—	1/1
<i>E.lineolata</i>	—	—	1/1	—	1/1	—
<i>E.velox</i>	2/0	—	1/1	4/1	—	2/1
<i>E.regeli</i>	1/0	—	—	—	1/1	1/1

Yuqoridagi ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki hududda *eremias velox* (Ildam kaltakesak) eng yuqori foiz ko‘rsatkichi (53%) bilan dominant tur maqomini olayotgan bo‘lsa, urug‘ning ikki turi: *e.intermedia* (o‘rtacha kaltakesakcha) va *e.regeli* (tojik kaltakesakcha) 17 % ulushni tashkil etdi. *E. lineolata* (chiziqli kaltakesakcha) 13 % ulush bilan qayd etildi (2-jadval).

2-jadval

Eremias urug‘i vakillarining statistik ko‘rsatkichlari

Turlar	<i>E.Velox</i>	<i>E.Intermedia</i>	<i>E. Lineolata</i>	<i>E.Regeli</i>	<i>Eremias spp.</i>
Ro‘yxatga olingan individlar soni	9	3	2	3	17
%	53%	17%	13%	17%	100%

MUHOKAMA

Tadqiqotlar natijasida Yozyovon hududidagi *eremias* spp.ning dastlabki holati shakllantirildi. Bu tadqiqot ishi gerpetoxilma-xillikning viloyat-tuman kesimidagi kuzatuv ishi hisoblanadi. Aniqlangan namunalar xalqaro qidiruv bazalaridagi ma’lumotlarga (The Reptile Database (www.reptile-database.org), Global Biodiversity Information Facility (www.gbif.org) va bundan avvalgi tadqiqotchilarning tur ro‘yxatiga (D.A.Showler, 2018) mosligi solishtirildi (3-jadval).

3-jadval

Eremias urug‘i vakillarining sistematik ro‘yxati. (Showler bo‘yicha)

N.	Species	Synonyms	English version	Uzbek (Rus) version
1.	<i>Eremias velox</i> (Pallas, 1771)	<i>Eremias (Aspidorhinus) velox</i>	Rapid racerunner	Ildam kaltakesakcha (Быстрая ящурка)
2.	<i>Eremias regeli</i> Nikolsky, 1905	<i>Eremias bedriagai, Eremias (Dimorphea) regeli.</i>	Tajik racerunner	Tojik kaltakesakchasi (Таджикская ящурка)
3.	<i>Eremias intermedia</i> (Strauch, 1876)	<i>Eremias transcaspia, Ommateremias intermedia, Scapteira intermedia.</i>	Aralo-Caspian racerunner	O‘rtacha kaltakesakcha (Средняя ящурка)
4.	<i>Eremias lineolata</i> (Nikolsky, 1897)	<i>Rhabderemias lineolata, Scapteira lineolata.</i>	Striped racerunner	Chiziqli kaltakesakcha (Линейчатая ящурка)

Ildam kaltakesakning ro‘yxatga olingan 9 individidan 8 tasi Yozyovon tabiat yodgorligi hududidan qayd etilgan bo‘lsa, 1 tasi u yerga yaqinroq boshqa hudud (Yangiobod cho‘li)dan aniqlandi. Bu esa Yangiobod hududining so‘nggi 20 yil ichida aholi tomonidan o‘zlashtirilishi va sholi plantatsiyalarining tashkil etilishi tufayli

uzoq asrlik cho‘l ekotizimini buzilishiga, tur xilma-xilligining kamayishiga sabab bo‘lganligining yorqin misolidir.

Tojik kaltakesakchasi (*e.regeli*) Yozyovon tabiat yodgorligi va unga yaqin hududlardan qayd etildi. Cho‘l ekotizimi buzilgan Yangiobod hududida bu turga mansub individlar aniqlanmadi.

Eremias lineolata hududda eng kam uchragan tur (faqatgina 2 dona individ) sifatida ro‘yxatga olindi. Bu tur Yozyovon tabiat yodgorligi hududining bir nuqtasida va Yangiobod cho‘li hududining bir nuqtasida qayd etildi.

Xulosa qilib aytganda, Yozyovon hududining tabiiy cho‘l mintaqalarining aholi tomonidan yillar davomida o‘zlashtirilishi mazkur hudud ekosistemasiga o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatmay qolmayapti. Tabiiy cho‘l senozlarining sholi plantatsiyalari va boshqa turdagi agroekosistemalar uchun o‘zlashtirilishi hudud faunasiga ta‘sir qilmoqda. Birgina *eremias* urug‘i vakillarining turli hududlardagi uchrash chastotasi antropogen omilning tabiiy ekosistemaga jiddiy ta‘sir etuvchi omil ekanligini ko‘rsatmoqda. Ammo, Yozyovon tabiat yodgorligi muhofaza qilinuvchi hudud bo‘lsa ham, mazkur hudud himoyasi yetarli darajada tashkil etilmagan va inson omili to‘liq cheklanmagan.

Yozyovon tabiat yodgorligiga yaqin hududda joylashgan katta Yozyovon cho‘li ham muhofaza qilinuvchi hudud hisoblanadi. Mazkur hududda barpo qilingan “Markaziy Farg‘ona suv ombori” inshooti strategik obyekt bo‘lib, cho‘l hududida barpo qilingan sun‘iy antropoekosistema hisoblanadi. Suv omborining tabiiy cho‘l ekosistemasiga, hususan sudralib yuruvchilar olamiga ta‘sirini baholash zarur va bu sohada chuqur ilmiy-tadqiqot ishlarini o‘tkazish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki, katta Yozyovon cho‘li o‘ziga xos sudralib yuruvchilar olamiga ega bo‘lib, hududdagi ayrim turlar endemik yoki muhofazaga molik turlar hisoblanadi. Mazkur hududning tur tarkibini shakllantirish, o‘zgargan muhitning reptilialar hayot faoliyatiga ta‘sirini o‘rganish ekologik vaziyatni baholashga imkon beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

7. Ananjeva N.B., Orlov N.L., Khalikov R.G., Darevsky I.S., Ryabov S.A. and Barabanov A. The Reptiles of Northern Eurasia: taxonomic diversity, distribution, conservation status. Pensoft Publishers, Sofia, Bulgaria, 2006 pp. 245. [Originally published in Russian, 2004].
8. D. A. Showler. A Checklist of the Amphibians and Reptiles of the Republic of Uzbekistan with a review and summary of species distribution . www.lacerta.de (murojaat etilgan sana: 12.10.2023)
9. Д. А. Бондаренко. Население пресмыкающихся песчаных местообитаний Ферганской долины (Узбекистан) и проблема сохранения эндемичных видов //

СОВРЕМЕННАЯ ГЕРПЕТОЛОГИЯ. 2020. Т. 20. Сtr–15
<https://doi.org/10.18500/1814-6090-2020-20-1-2-3-15>

10. George R.Pisani. A Guide to Preservation Techniques for Amphibians and Reptiles // Society for the Study of Amphibians and Reptiles. Kansas (USA), 1973. – P.26

11. Global Biodiversity Information Facility (murojaat etilgan sana: 14.01.2024)

https://www.gbif.org/occurrence/taxonomy?country=UZ&has_coordinate=true&has_geospatial_issue=false&taxon_key=11592253&occurrence_status=present

12. J.L.Laxanov. O‘zbekistonning umurtqali hayvonlar aniqlagichi. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2013 – 38-44 b.

13. Nazarov R.A, Abduraupov T.V et.all. The Ferghana Valley Is an Isolate of biodiversity:A discussion of the endemic herpetofauna and description of two species of *Alsophylax* (Sauria:Gekkonidae) from Eastern Uzbekistan // Animals,2023. – №13

14. Thomas Edward Martin, Mathieu Guillemin, Valentin Nivet-Mazerolles, Cecile Landsmann, Jerome Dubos, Rémy Eudeline, and James T. Stroud. The herpetofauna of central Uzbekistan // Amphibian & Reptile Conservation,2017. – №11. – P.93-107.

15. The Reptile Database. (murojaat etilgan sana: 14.01.2024)

<https://reptile-database.reptarium.cz/search?search=uzbekistan&submit=Search>

АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Кудратова Ирода Турдибаевна

Тошкент давлат иқтисодий университетини

Самарканд филиали ассистенти

АННОТАЦИЯ

Мақолада агросервис хизматларини ривожлантиришнинг институционал йўналишидаги тадбирлар қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилар ва агросервис субъектлари ҳуқуқлари, қишлоқ хўжалигида сервис хизматини кўрсатишни ривожлантиришга таъсир этувчи омилларга алоҳида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: агросервис, қишлоқ хўжалиги, бозор муносабатлари, давлат, бош ислоҳатчи, иқтисодий ислоҳот, хизмат.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРОСЕРВИСА

Кудратова Ирода Турдибаевна

ассистент Самаркандского филиала Ташкентского государственного

экономического университета

АННОТАЦИЯ

В статье меры институционального направления развития агросервиса ориентированы на права сельхозпроизводителей и субъектов агросервиса, факторы, влияющие на развитие предоставления услуг в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: агросервис, сельское хозяйство, рыночные отношения, государство, главный реформатор, экономическая реформа, сервис.

INSTITUTIONAL DIRECTIONS FOR AGRO SERVICE DEVELOPMENT

Kudratova Iroda Turdibaevna

assistant of the Samarkand branch of the Tashkent State Economic University

ABSTRACT

In the article, measures of the institutional direction of development of agricultural services are focused on the rights of agricultural producers and subjects of agricultural services, factors influencing the development of service provision in agriculture.

Key words: agroservice, agriculture, market relations, state, main reformer, economic reform, service.

КИРИШ

Барқарор иқтисодий ривожланиш илмий сифими юқори бўлган маҳсулотлар тайёрлашни, иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашни, доимий равишда замонавий технологиялар ҳамда инновацияларни жорий этишни талаб қилади.

Бизнингча иқтисодий барқарор ривожланиш – бу бозор шароитида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ижтимоий–иқтисодий фаолиятини тўлиқ таъминлаши учун етарлича маблағ ишлаб топиши ва ундан самарадорли фойдаланиш ҳамда бозор ўзгаришларига мослаша олиш қобилияти тушунилади.

Шу нуқтаи назардан миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантириш кўп жиҳатдан иқтисодиётни бозор шароитида бошқариш ва унинг йўналишлари ҳамда соҳаларини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини барпо этиш, ер ва бошқа ресурслардан унумли фойдаланиш бўйича қулай шарт-шароитларни яратиш билан бевосита боғлиқ. Шу боис, мамлакатимизда иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун унинг тармоқлари ролини, айниқса юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоғи зарур.

Республикамиз иқтисодиётининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланган қишлоқ хўжалигини босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтказишда давлат бош ислоҳатчи ва изчил иқтисодий ислоҳотларни амалга оширувчиси ҳисобланади. Айниқса, қишлоқ хўжалиги тармоғининг мавсумий характерга эга эканлиги ва унинг табиий иқлим шароитига боғлиқлиги, шунингдек тармоқнинг республикамиз саноати учун асосий хом-ашё етказиб берувчи ва аҳолини эса зарурий озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминловчи соҳаси сифатида табиий равишда давлат томонидан қўллаб-қувватлашни тақозо этади.

Тадқиқот методологияси. Изланишларимиз натижасида агросервис хизматларини ривожлантириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш бўйича илмий хулосалар ва таклифлар берилган. Тадқиқотни олиб бориш жараёнида абстракт фикрлаш, иқтисодий-статистик таҳлил каби усуллардан кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар.

Агросервис хизматларини ривожлантиришнинг институционал йўналишидаги тадбирлар қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилар ва агросервис субъектлари ҳуқуқлари, қишлоқ хўжалигида сервис хизматини кўрсатишни ривожлантиришга қаратилган қонунлар ва қонун ости меъёрий ҳужжатлар, шунингдек амалдаги бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш масалаларини ўз ичига олади. Айниқса, бундай йўналишдаги тадбирларни амалга оширишда агросервис хизматлари бозорида эркин рақобат муҳитини шакллантиришга имкон берувчи хизмат кўрсатиш билан шуғилланадиган хусусий тадбиркорлик корхоналарини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, истеъмолчига етказиб беришга доир хизматларни амалга оширувчи субъектлар бўйича меъёрий ҳужжатларни мукаммаллаштирилиши мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида агросервисни ривожлантиришни ҳукумат томонидан қўллаб-қувватловчи иқтисодий йўналишларга молия, кредит, солиқ, суғурта, шартномавий муносабатлар, моддий-техника ресурслари таъминоти, ҳамда агросервис субъектларини иқтисодий эркинлик ва мулкий ҳуқуқларни таъминлаш (хусусий хизмат кўрсатувчи субъектлар) бўйича амалга ошириладиган иқтисодий вазифалар киради.

Давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг агротехнологик йўналиши агросервис хизмат кўрсатиш орқали амалга ошириладиган илмий-технологик чора-тадбирлар, жумладан, ерни ҳайдаш, экинлар селекцияси ва уруғчилик тизимини ривожлантириш, зооветеринария, наслчилик тизими ва ем-хашак таъминоти хизматини такомиллаштириш каби вазифаларда ўз аксини топади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 февралдаги ПҚ-5006-сон қарорида қатъий вазифаларни, жумладан “Қишлоқ хўжалиги ерлари билан боғлиқ муносабатларнинг барқарорлигини таъминлаш, давлат мониторинги, қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш ва соҳага ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш”⁸² зарурий масалалардан бири эканлигини белгилаб берган.

Ҳозирги табиий-иқлим шароитларининг глобал миқёсда ўзгариши экологик муҳофаза йўналишидаги масалаларни республикамизда агросервис хизматларини амалга оширишда ҳам долзарб муаммога айлантиради. Шу сабабли, экология билан боғлиқ вазифаларни маҳаллий бошқарув органлари

⁸² ПҚ-5006-сон 24.02.2021. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида (lex.uz)

иштирокида давлат томонидан ҳал қилиш бўйича қуйидаги махсус чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши зарур. Жумладан:

- қишлоқ хўжаликда агросервисни амалга оширувчи бир қатор субъектларда заҳарли химикатлар ва ўғитлардан белгиланган меъёр ва муддатларда фойдаланишни назоратга олиш;

- ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича мелиорация ва ирригация хизматларини амалга оширишда ҳамда сув, шамол эрозиясидан сақланишда мақсадли инвестиция маблағларидан тўғри фойдаланиш;

- суғоришда СИУ хизматлари фаолиятини амалга ошириш жараёнида атроф муҳитни ифлосланиш, шурланишдан муҳофаза қилишга йўналтириш ва назорат қилиш;

- чорва моллари ва қишлоқ хўжалиги экинларини турли тез тарқалувчан юқумли касалликларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш хизматларининг самарали фаолиятини йўлга қўйиш;

- республиканинг ҳар бир ҳудудда табиатни асрашга имкон яратувчи турли экологик хизматларни муқобил шакллари (давлат, нодавлат)ни самарали тизимини яратиш.

Бироқ, давлат томонидан экология билан боғлиқ бўлган чора-тадбирларни амалга ошириш ва экологик мувозанатни сақлаш масаласини ҳал этиш жараёнида ҳар бир агросервис хизматларини амалга оширишда шу соҳада банд бўлган ишловчиларни фаол қатнашиши, уларни доимо ўзининг экологик саводхонлигини ошириши асосий вазифалардан бири сифатида эътироф этилиши зарур.

Ижтимоий йўналишдаги агросервисни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларига сервис хизмат кўрсатиш тузилмаларини ривожлантириш, аҳоли учун муносиб турмуш шароитини яратиш, қишлоқ хўжалигик корхоналарига хизмат кўрсатишда банд бўлганларни ижтимоий суғурталаш, касаллик ва аёлларнинг ҳомиладорлик даврларида моддий-молиявий ёрдам бериш, маориф ва тиббий хизмат кўрсатиш тизимларини такомиллаштириш каби бир қатор бошқа масалалардан иборат.

Қишлоқ хўжалигида агросервис хизматларини давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватлаш учун, бизнинг фикримизга кўра, биринчи навбатда аграр тармоқни молиялаштиришнинг салмоқли манбаи бўлган кредит ресурслари билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Республикада қишлоқ хўжалигида агросервис хизматларини кредитлаш асосан:

- тижорат банкларининг мақсадли кредит маблағлари ва давлат бюджети ҳисобидан ажратиладиган мақсадли маблағлар;
- давлат эҳтиёжи учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳисоб-китоби бўйича ажратиладиган махсус жамғарма маблағлари;
- бошқа турли жамғармалар томонидан ажратиладиган маблағлар;
- кредит уюшмалари ҳисобидан ажратиладиган маблағлар;
- ҳамкорликдаги корхона ёки ташкилотларнинг бўнак маблағлари;
- қишлоқ хўжалиги техника воситаларини лизинг асосида харид қилишда вужудга келадиган маблағлар;
- шахсий, хусусий ва бошқа маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Бизнинг фикримизча, энг аввало, қишлоқ хўжалигида сервис хизматини такомиллаштириш ва ривожлантириш учун кредит ажратиш режасини республикамиз ҳудудлари бўйича бир хил миқдорда кредит ажратиш режаси ўрнига, Ўзбекистон Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Республика Фермер хўжаликлари уюшмаси ва молия институтлари билан ҳамкорликда қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларининг моддий-техника таъминоти, асосий воситалар ва айланма маблағларга бўлган талабларини ўрганиш бўйича мониторинг натижаларига асосан кредитлар ажратиш тизимига ўтиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining 07.01.2021 yildagi “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasida bayon etilgan takliflar va xulosalardan kelib chiqadigan vazifalar to‘g‘risida” qarori, 681-IV-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi “2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” Farmoni, PF-60-son.
3. “Ўзбекистон – 2030” стратегияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги PF-158 сонли Фармони.
4. Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка. 2-е изд. М., 1882. Т. IV. С.512.
5. Ожегов С.И. и др. Грамматический словарь русского языка. -М.: Русский язык. 1991. -432стр.
6. Котлер Ф. Основы маркетинга. М. Прогресс. 1992.-734с.

7. Ширай В.И. Мировая экономика и международные отношения: Учебное пособие. М.: Дашков И. К.2003. С.226.
8. Котлер Ф. Маркетинг-менеджмент // Экспресс-курс. 2-е изд. С.301.
9. Составлено по кн.: Николайчук В.Е. Маркетинг и менеджмент услуг // Деловой сервис. Спб.: Питер, 2005. С.608.
10. Мирзаев К.Ж. Агросервис хизматлари самарадорлигини оширишнинг методологик асослари. Иқтисодиёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Самарканд: 2012. 157 бет.
11. Қ.Ж Мирзаев, Э.Ш. Шавқиев, Б.К. Жанзаков. Инновацион иқтисодиёт. (Ўқув қўлланма - Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»,2020. - 298 бет.
12. Mirzaev K. The market livestock service of the Republic Uzbekistan // Spanish journal of rural development University of Santiago de Compostela. Volume II, - No 2. Spain. 2011. - P. 97-106.
13. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма, -Т.: “Иқтисод-молия”, 2014. Б -111.
14. Mirzaev, K. (2011). Approaches and issues for developing livestock services in Uzbekistan. Perspectives of Innovations, Economics and Business, PIEB, 8(2), 23-25.

ANTIFERROMAGNETIKLAR VA ULARNING QO‘LLANILISHI

S.Zaynolobidinova

FDU, zajsapura@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada antiferromagnitlar va ularning qo‘llanilishi keltirilgan bo‘lib, moddalarning diamagnit, paramagnit va ferromagnit magnit xossalari, kristallga xos bo‘lgan Neel temperaturasidan past temperaturada antiferromagnetiklarda ionlar magnit momentlarining o‘zaro teskari tartiblashuvi amalga oshishi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *Kristall, magnit, ion, magnit momenti, energiy, zaryad, gisterezis, paramagnet, diyamagnetik, temperatura, antiferromagnetik, anizotropiya, rezonans chastota, magnit maydoni, magnit maydon kuchlanganligi.*

ABSTRACT

Antiferromagnets and their application are presented in the article, the diamagnetic, paramagnetic and ferromagnetic magnetic properties of substances, the mutual reverse ordering of the magnetic moments of ions in antiferromagnets at a temperature lower than the Neel temperature characteristic of a crystal are studied.

Key words: *Crystall, magnet, ion, magnetic moment, energy, charge, hysteresis, paramagnet, diamagnetic, temperature, antiferromagnetic, anisotropy, resonant frequency, magnetic field, magnetic field strength.*

KIRISH

Har bir jism ma’lum miqdorda magnit xususiyatiga ega. Shuning uchun jismlarning magnit xususiyatlarini o‘rganishda magnetiklar degan tushuncha kiritiladi. Er, Quyosh va yulduzlar ham magnit xususiyatiga ega. Magnit maydon kosmik fazoda ham mavjudligini kosmik zaryadli zarralarning harakatida ko‘rish mumkin. Magnit hodisalarining kosmik fazodan mikrozaralargacha taaluqli bo‘lishi ularning fan va texnikada ahamiyatining nihoyatda kattaligini bildiradi.

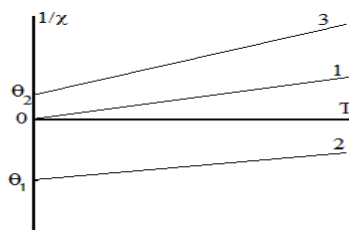
Gaz, suyuqlik va qattiq jismlarning magnit xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish kimyoviy reksiya jarayonlarida bo‘layotgan hodisalarni mukammal yoritish imkonini beradi

TAHLIL VA NATIJALAR

Moddalarda diamagnit, paramagnit va ferromagnit magnit xossalari keng tarqalgan. Lekin boshqa magnit xossalari ham uchraydi. Ularni ochilishida magnit qabul qiluvchanlik χ ni temperaturaga bog‘lanishini o‘rganish ahamiyatli bo‘lgan.

Kyuri qonuniga ko‘ra paramagnetiklar uchun $\chi = C/T$ ga teng, ferromagnetiklar uchun esa, Kyuri T_c temperaturasidan yuqori haroratlarda

$\chi = C'/(T - T_c)$. Keyinchalik antiferromagnetik deb atalgan moddalarda magnit qabul qiluvchanlik $\chi = C''/(T + T_c)$ ko‘rinishga ega ekan [1-4]. 1-rasmda absissa o‘qida T , ordinata o‘qida $1/\chi$ miqdorlar joylashtirilgan. Yuqoridagi uch turli magnit xossalari uchun bunday bog‘lanishlar chiziqli xarakterga ega. Paramagnitlar uchun $1/\chi = T/C$ - (1-chiziq) koordinata boshidan o‘tuvchi to‘g‘ri chiziqdan iborat. Ferromagnitlar uchun $1/\chi = T/C' - \theta_1$ - (2-chiziq) quyidan o‘tuvchi, antiferromagnetiklar uchun $1/\chi = T/C'' + \theta_2$ - (3-chiziq) yuqorida joylashgan o‘tuvchi to‘g‘ri chiziqdan iborat.

1-rasm. Magnit qabul qiluvchanlik χ ni temperaturaga bog‘lanishi

Magnit qabul qiluvchanlikni temperaturaga bog‘lanishidagi bunday keskin farq antiferromagnetiklarni yangi magnit xossalarga ega bo‘lgan moddalar guruhi ekanligini ko‘rsatadi. Past temperaturalarda, kristallga xos bo‘lgan T_N kritik temperaturadan pastda, o‘rganilayotgan bog‘lanishda yana yangi xossani ko‘ramiz, χ qabul qiluvchanlikni kristalldagi yo‘nalishga bog‘liqligi namoyon bo‘ladi va bog‘lanish xarakteri o‘zgaradi. Magnit maydonning kristalldagi yo‘nalishga bog‘liq ravishda chegaraviy chiziqlar hosil qilinadi, boshqa yo‘nalishlardagi magnit maydon uchun $1/\chi$ bog‘lanish bu ikki chiziqni orasida yotadi. Shunday qilib kritik temperaturadan pastda $1/\chi$ ni temperaturaga bog‘lanishida kristall anizotropiyasi sezilar ekan.

Antiferromagnetning xossalari, tuzilishi 1930 yillarda rus olimi L.D. Landau va fransuz olimi L.Neel tomonidan tushuntirildi. Yuqori temperaturada ionlarning magnit momentlari oddiy paramagnetiklardagi kabi betartib bo‘ladi, magnit maydon bo‘lmaganda magnitlashuv nolga teng bo‘ladi. Temperatura chegaraviy T_N - Neel temperaturasidan pasaysa, ionlar orasida almashinuv kuchlari ustun kelib, ferromagnetiklardagi kabi ionlar magnit momentlarini tartiblashuvi kuzatiladi [5-8].

Shunday qilib, kristallga xos bo‘lgan Neel temperaturasidan past temperaturada antiferromagnetiklarda ionlar magnit momentlarining o‘zaro teskari tartiblashuvi amalga oshadi. Tashqi magnit maydon bo‘lmaganda magnitlashuv nolga teng bo‘ladi. Magnit maydonda paramagnetiklardagi kabi kuchsiz magnitlashuv

($\chi \approx 10^{-4} - 10^{-6}$) kuzatiladi va u magnit maydonni kristalldagi yo‘nalishga kuchli bog‘liq bo‘ladi.

XULOSA

Antiferromagnitizm mingdan ortiq moddalarda aniqlangan. Ularning ayrimlarida temperatura pasayishi bilan, ikkinchi turdagi faza o'tishi kuzatilib, moddani ferromagnetik holatga o'tishi aniqlangan. Masalan, *Er* kristallari uchun magnitlashuv nolga aylanadigan temperaturalar $85K$ va $20K$ ga teng. Temperatura $20K$ dan pasayganda kristall ferromagnetikka aylanaadi. Modda paramagnetik holatdan antiferromagnetik holatga o'tganda ham, undan ferromagnit holatga o'tganda ham magnit xossalardan tashqari moddaning issiqlik sig'imi va o'tkazuvchanligi, moddadagi tovush tezligi va sochilishi, elektromagnit to'lqinlar uchun sindirish ko'rsatkichi va tarqalish tezligi kabi bir-necha xossalarda anomal (odatdan tashqari) o'zgarishlar sezilgan.

Antiferromagnetiklarning xossalaridan va o'rganish imkoniyatlardan biri ularda elektromagnit nurlarni yutilishi o'rganilganda, yutilishning rezonans chastotalari aniqlangan, bu hodisa antiferromagnit rezonans deb nomlangan. Bu rezonans chastotalar magnit maydon kuchlanganligiga va yo'nalishiga bog'liq bo'lib yutilish ionlarning magnit momentlari bilan bog'liqligini tasdiqlaydi. Elektromagnit to'lqin ionlarning magnit momentlarini tebratib, bunda rezonans amalga oshganda yutilish keskin kuchayadi. Rezonans chastotani o'lchanishi esa ionlararo almashinuv energiyasini va uni magnit maydonga bog'liqligini aniqlash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Zaynolobidinova, S. M., & Raxmatullayeva, F. U. (2023, November). **MAGNIT MATERIALLAR ULARNING QO'LLANILISHI**. In Fergana state university conference (pp. 159-159).
2. Атакулов, Ш. Б., Зайнолобидинова, С. М., Набиев, Г. А., Набиев, М. Б., & Юлдашев, А. А. (2013). Теория явлений переноса в поликристаллических пленках халькогенидов свинца. Подвижность. Невырожденная статистика. Физика и техника полупроводников, 47(7), 869-873.
3. Онаркулов, К. Э., & Зайнолобидинова, С. М. (2023, October). **ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ ПРОЗРАЧНОСТИ ПОТЕНЦИАЛЬНОГО БАРЬЕРА ОТ ТЕМПЕРАТУРЫ**. In Fergana state university conference (pp. 219-222).
4. Атакулов, Ш. Б., Зайнолобидинова, С. М., Отажонов, С. М., & Тухтаматов, О. А. (2010). Особенности рассеяния носителей тока межкристаллитными потенциальными барьерами, образованными электронными поверхностными состояниями в поликристаллических полупроводниках. Фізична інженерія поверхні, (8, № 4), 365-370.

5. Zaynolobidinova, S. M. (2023). POLIKRISTALL YUPQA PARDALAR XUSUSIYATLARIGA CHET KIRISHMALARINING TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 283-288.
6. Onarqulov, K. E., Rahmanqulov, M. K., Zaynolobidinova, S. M., & Omonov, B. U. ON THE KINETICS OF THE ELECTRICAL CONDUCTIVITY OF POLYCRYSTALLINE FILM STRUCTURES. *Annotation*, 293, 2.
7. Atakulov, S. B., Zainolobidinova, S. M., Nabiev, G. A., & Tukhtamatov, O. A. (2012). Effect of the structural features of polycrystalline semiconductor films on the formation of anomalous photovoltage: I. Phenomenon mechanism. *Semiconductors*, 46(6), 708-713.
8. Atakulov, S. B., Zainolobidinova, S. M., Nabiev, G. A., & Tukhtamatov, O. A. (2012). Effect of the structural features of polycrystalline semiconductor films on the formation of anomalous photovoltage: II. Comparison with experiment. *Semiconductors*, 46(6), 714-718.

IKKI O'LCHOVLI DINAMIK TIZIMLARDA GRAFIK TAHLIL VA FAZALI PORTRET

Kutlimuratov Ravshanbek Rozboyevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o'qituvchisi

ravshanbektdiutf@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Grafik tahlil va fazali portret ikki o'lchovli dinamik tizimlarni o'rganish uchun muhim vosita bo'lib va bu usulning tutgan o'rni yuzasidan fikr va mulohazalar yuritiladi. Shuningdek soha rivoji uchun o'z hissamizni qo'shish maqsadida, maqolada turli mulohazalar va takliflar taqdim etildi.

Kalit so'zlar: *dinamik tizim, fazali portret, nuqtaning harakatini, traektoriy, ishlab chiqarish.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье графический анализ и фазовый портрет являются важными инструментами исследования двумерных динамических систем, и обсуждается роль этого метода. Также в целях содействия развитию отрасли в статье представлены различные комментарии и предложения.

Ключевые слова: *динамическая система, фазовый портрет, движение точки, траектория, производство.*

ABSTRACT

In this article, Graphical analysis and phase portrait are important tools for the study of two-dimensional dynamic systems, and the role of this method is discussed. Also, in order to contribute to the development of the industry, various comments and suggestions were presented in the article.

Key words: *dynamic system, phase portrait, point movement, trajectory, production.*

KIRISH

Fazali portret - bu tizim holatini tavsiflovchi miqdorlar (dinamik o'zgaruvchilar deb ham ataladi) bir-biriga qanday bog'liqligini ko'rsatadigan grafik tasvirdir. Bu bizga tizimning vaqt va makondagi xatti-harakatlarini tasavvur qilish imkonini beradi.

Matematika nuqtai nazaridan har qanday dinamik tizim fazodagi nuqtaning harakatini tavsiflaydi, bu fazoviy traektoriyadir. Haqiqiy ob'ektlarning fazaviy

portretlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, bu usul ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligini qiyosiy ishlab chiqarish uchun ishlatilishi mumkin.

Tizimning fazali portretini qurish uchun x, y tekislikning har bir nuqtasida tizim traektoriyalarining yo'nalishlarining vektor maydonini qurish kerak. Bu qiyin vazifa, shuning uchun sifatli yondashuv qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, grafik tahlil va fazali portretlar dinamik tizimlarni o'rganish uchun qo'llaniladigan ko'plab vositalardan faqat bittasi bo'lib, ularning qo'llanilishi aniq tizim va muammoga qarab farq qilishi mumkin.

MUHOKAMA

Bizga berilgan ikki o'lchovli ixtiyoriy akslantirish $Q_{c_1c_2} = \begin{cases} x' = f_1(x, y, c_1) \\ y' = f_2(x, y, c_2) \end{cases}$

uchun grafik analiz metodini kiritamiz. Grafik analiz metodi deganda tekislikda olingan ixtiyoriy nuqtani $Q_{c_1c_2}$ orqali akslantirsak berilgan nuqtaning orbitasi qanday bo'lishini grafik usulda tekshirishni tushunamiz. Masalan bir o'lchovli dinamik sistema uchun Kyonigsa – Lameraya diagrammasi nomli [Sharkovski] grafik analiz metodi mavjud. Ikki o'lchovli ixtiyoriy akslantirish $Q_{c_1c_2}$ uchun grafik analiz metodini quyidagicha kiritamiz. XOY tekislikda ixtiyoriy (a, b) berilgan nuqtaning $Q_{c_1c_2}$ akslantirishda orbitasi haqida nima deya olamiz? Bitta koordinatalar sistemasida XOY tekisligida $x = f_1(x, y, c_1)$ va $y = f_2(x, y, c_2)$ funksiyalarning grafigini chizamiz. (a, b) nuqtadan $x = f_1(x, y, c_1)$ funksiyaning grafigi bilan kesishguncha OX o'qiga parallel chiziq chizamiz va shu kesishish nuqtasidan OY o'qiga parallel vertikal chiziq chizib uni V_1 orqali belgilaymiz. Keyin (a, b) nuqtadan $y = f_2(x, y, c_2)$ funksiyaning grafigi bilan kesishguncha OY o'qiga parallel chiziq chizamiz va shu kesishish nuqtasidan OX o'qiga parallel gorizantal chiziq chizib uni G_1 orqali belgilaymiz. V_1 va G_1 chiziqlarning kesishish nuqtasi (a, b) nuqtaning tasviri bo'ladi va uni (a_1, b_1) orqali belgilaymiz. Keyin (a_1, b_1) nuqta uchun huddi shunday amal bajarib V_2 va G_2 chiziqlarni chizib ularning kesishish nuqtasi ya'ni (a_1, b_1) nuqtaning tasviri bo'lgan (a_2, b_2) nuqtani topamiz va hokazo... .

NATIJA

Bu usulda bajarilgan grafik analiz metodiga bitta misol keltiraylik

$$Q_{c_1c_2} = \begin{cases} x' = y^2 + c_1 \\ y' = x^2 + c_2 \end{cases}$$

Bitta koordinatalar sistemasida XOY tekisligida $x = y^2 + c_1$ va $y = x^2 + c_2$ funksiyalarning grafigini chizamiz. Tekislikdagi ixtiyoriy (a, b) nuqtadan $x = y^2 + c_1$ parabola bilan kesishguncha OX o'qiga parallel chiziq chizamiz va shu kesishish nuqtasidan OY o'qiga parallel vertikal chiziq chizib uni V_1 orqali belgilaymiz. Keyin (a, b) nuqtadan $y = x^2 + c_2$ parabola bilan kesishguncha OY o'qiga parallel chiziq chizamiz va shu kesishish nuqtasidan OX o'qiga parallel gorizantal chiziq chizib uni G_1 orqali belgilaymiz. V_1 va G_1 chiziqlarning kesishish nuqtasi (a, b) nuqtaning tasviri bo'ladi va uni (a_1, b_1) orqali belgilaymiz. Keyin (a_1, b_1) nuqta uchun huddi shunday amal bajarib V_2 va G_2 chiziqlarni chizib ularning kesishish nuqtasi ya'ni (a_1, b_1) nuqtaning tasviri bo'lgan (a_2, b_2) nuqtani topamiz va hokazo... Agar (a, b) nuqta $y = x^2 + c_2$ parabolada bo'lsa, (a_1, b_1) nuqta $x = y^2 + c_1$ parabolada, (a_2, b_2) nuqta esa $y = x^2 + c_2$ parabola va hokazo...

Grafik analiz metodi yordamida $Q_{c_1c_2} = \begin{cases} x' = y^2 + c_1 \\ y' = x^2 + c_2 \end{cases}$ akslantirish orqali

tekislikda uchlari (a, b_1) va (a, b_2) nuqtalarda bo'lgan gorizantal kesma uchlari $(b_1^2 + c_1, a^2 + c_2)$ va $(b_2^2 + c_1, a^2 + c_2)$ nuqtalarda bo'lgan vertikal kesmaga akslanadi va uzunliga $(b_1 + b_2)$ marta o'zgaradi. Lekin gorizantal kesmaning proobrazi bitta yoki ikkita yoki to'rta vertikal kesma bo'ladi, bitta vertikal kesmaning proobrazi esa bitta yoki ikkita yoki to'rta gorizantal kesma bo'ladi.

Huddi shuningdek tomonlari koordinata o'qlariga parallel bo'lgan to'gri to'rtburchakning tasviri ham yana tomonlari koordinata o'qlariga parallel bo'lgan to'gri to'rtburchak bo'ladi, tomonlari qizqarishi yoki uzayishi mumkin.

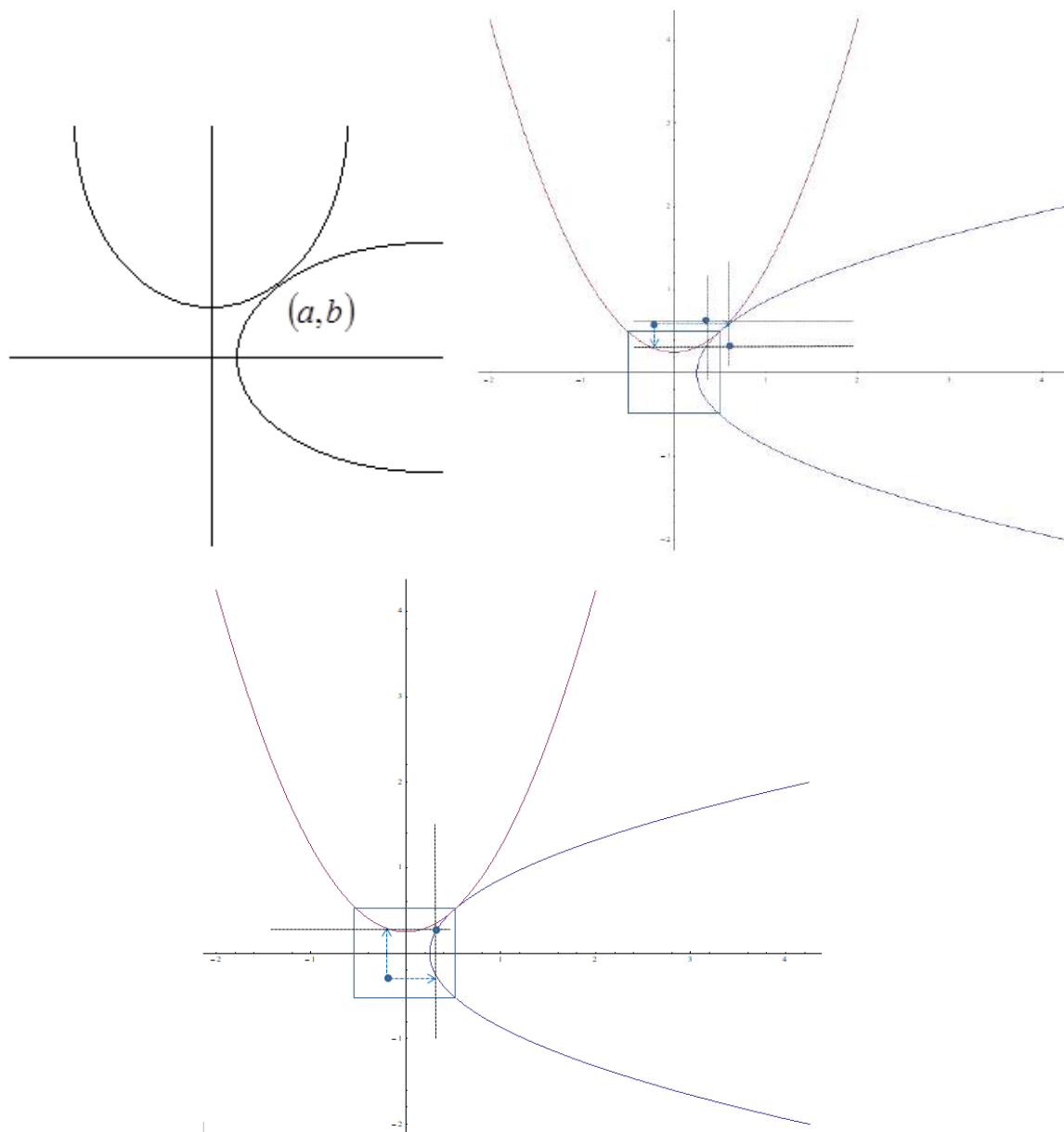
Lekin to'gri to'rtburchakning proobrazi bitta yoki ikkita yoki to'rtta to'gri to'rtburchakdan iborat bo'ladi.

Grafik analiz metodidan ko'rinadiki agar $y = x^2 + c_2$ va $x = y^2 + c_1$ parabolalar umumiy nuqtaga ega bo'lmasa, tekislikdan olingan ixtiyoriy nuqta

$Q_{c_1c_2} = \begin{cases} x' = y^2 + c_1 \\ y' = x^2 + c_2 \end{cases}$ akslantirish orqali cheksizlikka intiladi. Keling $y = x^2 + c_2$

va $x = y^2 + c_1$ parabolalar bitta umumiy nuqtaga ega bo'lgan holda grafik analiz

metodini tekshirib ko'ramiz. Parabolalarning urinish nuqtasi (a, b) bo'lsin u holda bu nuqta $Q_{c_1c_2}$ akslantirish uchun qo'zga'mas nuqta bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda bugungi kunga kelib dunyoda aniq fanlar, axborot, matematik iqtisodiyot, internet va raqamlashtirish kabi zamonaviy sohalar izchil rivojlanmoqda. Tabiiyki zamon bilan hamnafas holda, iqtisodiyotimizning ravnaqi va yuksalishi yo'lida yuqoridagi sohalar rivojini yurtimizda ham taminlashimiz zarur. Zero bu bilan mamlakatimiz iqtisodiyoti rivoji uchun o'z hissamizni qo'shibgina qolmay, aholi farovonligi, yurtimiz osoyishtaligida ham naf keltirgan hisoblanamiz. Endi siz "Ikki o'lchovli dinamik tizimlarda grafik tahlil va fazali portret" haqida

yaxshiroq tushunganingizdan so'ng, ularni iqtisodiy faoliyhatingizda qo'llash imkoniyatiga egasiz.

REFERENCES

1. Ganikhodzhayev R.N., Narziyev N.B., Seytov Sh.J. Multi-dimensional case of the problem of Von Neumann- Ulam. *Uzbek Mathematical Journal* Vol. 3, Issue 1, 11-23 (2015).
2. Devaney R. L. *An Introduction to Chaotic Dynamical Systems*. New York, (1989).
3. Seytov Sh. J., Ganikhodzhayev R.N. The method of graphical analysis for some two dimensional dynamical systems. *Bulletin of the Institute of Mathematics*. Vol 2. Issue 4, 22-26 (2020.)
4. Seytov, Sh.J., Narziyev, N.B., Eshniyozov, A.I., Nishonov, S.N. The algorithms for developing computer programs for the sets of Julia and Mandelbrot. *AIP Conference Proceedings* 2023, 2789, 050021.
5. Seytov, S.J., Eshniyozov, A.I., Narziyev, N.B. Bifurcation Diagram for Two Dimensional Logistic Mapping. *AIP Conference Proceedings*, 2023, 2781, 020076.
6. Seytov, S.J., Nishonov, S.N., Narziyev, N.B. Dynamics of the Populations Depend on Previous Two Steps. *AIP Conference Proceedings.*, 2023, 2781, 020071.
7. Seytov, S.J., Sayfullayev, B.Sh., Anorbayev, M.M. Separating a Finite System of Points from each Other in Real Euclidean Space. *AIP Conference Proceedings.*, 2023, 2781, 020043.
8. Seytov, S.J., Eshmamatova, D.B. Discrete Dynamical Systems of Lotka–Volterra and Their Applications on the Modeling of the Biogen Cycle in Ecosystem. *Lobachevskii Journal of Mathematics.*, 2023, 44(4), страницы 1471–1485.
9. Eshmamatova, D.B., Seytov, S.J., Narziyev, N.B. Basins of Fixed Points for Composition of the Lotka–Volterra Mappings and Their Classification. *Lobachevskii Journal of Mathematics.*, 2023, 44(2), страницы 558–569.
10. Ganikhodzhaev, R.N., Seytov, S.H.J. Coexistence chaotic behavior on the evolution of populations of the biological systems modeling by three dimensional quadratic mappings. *Global and Stochastic Analysis.*, 2021, 8(3), страницы 41–45.
11. Ganikhodzhayev, R., Seytov, S. An analytical description of mandelbrot and Julia sets for some multi-dimensional cubic mappings. *AIP Conference Proceedings.*, 2021, 2365, 050006.

THE ROLE OF FREE ECONOMIC ZONES (FEZS) IN ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENT (FDI): THE CASE OF SOUTH KOREA

Valiev Oybek Shuhrat-ugli

Faculty of Tashkent Chemical Technology Institute

Shakhrisabz branch

oybekjon.valiev@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-1573-938X>

Umrzoqov Jonibek Baxtiyor ugli

Undergraduate student of Tashkent Chemical Technology Institute

Shakhrisabz branch

ABSTRACT

This paper explores the role of Free Economic Zones (FEZs) in attracting Foreign Direct Investment (FDI) in South Korea. FEZs are designated areas that offer preferential policies and incentives to foreign investors, such as tax preferences, regulatory support, and advanced infrastructure. This study investigates the effectiveness of these zones in enhancing FDI inflows and their impact on the South Korean economy. Through an analysis of policy frameworks, economic data, and specific case studies, FEZs have contributed to increased foreign investments, job creation, export growth, and regional development were studied in this paper. Despite these successes, the study also highlights challenges such as competition from other countries, and sustainability concerns. The findings suggest that while FEZs have been instrumental in driving economic growth, further policy enhancements are necessary to sustain their attractiveness and effectiveness in a competitive global environment.

Key words: *Free Economic zones (FEZ), Foreign Direct Investment (FDI), export, economic growth*

ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB QILISHDAGI ROLI: JANUBIY KOREYA MISOLIDA

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Janubiy Koreyada to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni (TTXI) jalb qilishda erkin iqtisodiy zonalarning (EIZ) rolini o‘rganadi. Erkin iqtisodiy hududlar xorijiy investorlarga soliq imtiyozlari, ma‘muriy qo‘llab-

quvvatlash va ilg'or infratuzilma kabi imtiyozlarni taklif qiluvchi belgilangan maxsus tartib amal qiluvchi hududlardir. Ushbu tadqiqot ushbu zonalarining to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimini oshirishdagi samaradorligini va ularning Janubiy Koreya iqtisodiyotiga ta'sirini o'rganadi. Ushbu maqolada erkin iqtisodiy hududlarning ma'muriy-huquqiy asoslari, iqtisodiy ma'lumotlar va aniq misollarni tahlil qilish orqali xorijiy investitsiyalar, yangi ish o'rinlari yaratish, eksport o'sishi va mintaqaviy rivojlanishga hissasi o'rganiladi. Ushbu maqolada erishilgan natijalar bilan birgalikda, boshqa mamlakatlarning raqobati va barqarorlik muammolari kabi muammolarga ham e'tibor qaratiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, EIZlar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, raqobatbardosh global muhitda ularning jozibadorligi va samaradorligini saqlab qolish uchun iqtisodiy siyosatni yanada takomillashtirish zarur.

Kalit so'zlar: *Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ), to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI), eksport, iqtisodiy o'sish*

РОЛЬ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН (СЭЗ) В ПРИВЛЕЧЕНИИ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ (ПИИ): НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОЙ КОРЕИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется роль свободных экономических зон (СЭЗ) в привлечении прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в Южную Корею. СЭЗ — это обозначенные территории, которые предлагают преференциальную политику и стимулы для иностранных инвесторов, такие как налоговые преференции, нормативная поддержка и развитая инфраструктура. В этом исследовании изучается эффективность этих зон в увеличении притока прямых иностранных инвестиций и их влияние на экономику Южной Кореи. Посредством анализа политических рамок, экономических данных и конкретных тематических исследований в этой статье были изучены СЭЗ, которые способствовали увеличению иностранных инвестиций, созданию рабочих мест, росту экспорта и региональному развитию. Несмотря на эти успехи, исследование также выдвигает на первый план такие проблемы, как конкуренция со стороны других стран и проблемы устойчивого развития. Результаты показывают, что, хотя СЭЗ сыграли важную роль в стимулировании экономического роста, необходимы дальнейшие улучшения политики для поддержания их привлекательности и эффективности в конкурентной глобальной среде.

Ключевые слова: свободные экономические зоны (СЭЗ), прямые иностранные инвестиции (ПИИ), экспорт, экономический рост.

INTRODUCTION

Foreign Direct Investment (FDI) is a vital driver of economic growth, providing capital, technology transfer, and managerial expertise that can significantly enhance the productive capacities of a host country. Recognizing the importance of FDI, many nations have implemented various strategies to attract foreign investors, with Free Economic Zones (FEZs) being one of the most prominent tools. FEZs are specially designated areas within a country where businesses benefit from preferential policies, including tax incentives, streamlined regulations, and superior infrastructure, aimed at creating a conducive environment for foreign investment.

South Korea, an exemplar of rapid industrialization and economic advancement, has effectively utilized FEZs as part of its broader economic strategy. The country's transition from a war-torn economy in the mid-20th century to a global industrial powerhouse by the early 21st century is largely attributed to its open economic policies and strategic investment initiatives. As of today, South Korea hosts several FEZs, each with its unique focus and advantages, such as the Incheon Free Economic Zone (IFEZ), the Busan-Jinhae Free Economic Zone (BJFEZ), and the Gwangyang Bay Area Free Economic Zone (GFEZ).

The purpose of this paper is to delve into the role of FEZs in attracting FDI to South Korea, examining how these zones contribute to the nation's economic objectives. The analysis will cover the policy frameworks that underpin the establishment and operation of FEZs, the economic impacts they generate, and the specific advantages they offer to foreign investors. Additionally, this study will identify the challenges FEZs face and propose recommendations to enhance their effectiveness.

By investigating the South Korean model, this paper aims to provide valuable insights into the efficacy of FEZs as a mechanism for attracting FDI and fostering economic development. The findings could serve as a useful reference for other countries looking to implement or improve their own FEZ strategies to better compete in the global market. Through a detailed exploration of South Korea's FEZs, this paper will highlight both the successes and the areas requiring further improvement to ensure sustained economic growth and competitiveness.

LITERATURE REVIEW

The concept of FEZs is rooted in economic theories related to spatial economics, agglomeration economies, and trade liberalization. FEZs aim to create a favorable

investment climate by reducing barriers to trade, offering fiscal incentives, and providing superior infrastructure. According to Ghazalian (2023) the creation of such zones can foster competitive advantages by concentrating resources and economic activities in specific regions, thus benefiting from agglomeration economies. These zones serve as testing grounds for broader economic reforms and can enhance a country's overall investment climate. Johansson and Nilsson (1997) argue that FEZs can reduce operational costs and risks for foreign investors, thereby increasing their attractiveness compared to non-FEZ regions.

South Korean Experience with FEZs. South Korea's experience with FEZs offers valuable insights into their effectiveness as a tool for attracting FDI. The country has established several FEZs since the early 2000s, including the Incheon Free Economic Zone (IFEZ), Busan-Jinhae Free Economic Zone (BJFEZ), and Gwangyang Bay Area Free Economic Zone (GFEZ). These zones have been instrumental in transforming South Korea into a regional economic hub. Lee (2022) provide an in-depth analysis of the IFEZ, highlighting its success in attracting high-tech industries and multinational corporations. They attribute this success to the zone's strategic location near Incheon International Airport, comprehensive infrastructure, and targeted incentives for specific industries.

Comparative studies offer a broader perspective on the effectiveness of FEZs. Farole and Akinci (2011) analyze FEZs in various countries, including China, the United Arab Emirates, and India, highlighting the factors that contribute to their success. They argue that while tax incentives are important, factors such as political stability, market access, and the quality of infrastructure are equally crucial.

Jong-Wha Lee (2016) provide critical evaluations of FEZs in South Korea and China, noting that while these zones can attract significant FDI, their impact on broader economic development is mixed. Issues such as labor exploitation, environmental degradation, and economic enclaves can limit the positive spillover effects of FEZs.

METHODS

The basis of the research methods is the work carried out in our country to increase GDP. In the analysis process, comparison, systematic analysis methods were used. Based on the statistics, the indicators of GDP growth are considered.

RESULTS AND DISCUSSION

1. FDI Inflows into FEZs. The analysis of FDI data from 2003 to 2023 reveals a significant increase in foreign investment within South Korea's Free Economic Zones

(FEZs). The Incheon Free Economic Zone (IFEZ) attracted the highest volume of FDI, followed by the Busan-Jinhae Free Economic Zone (BJFEZ) and the Gwangyang Bay Area Free Economic Zone (GFEZ). Key findings include:

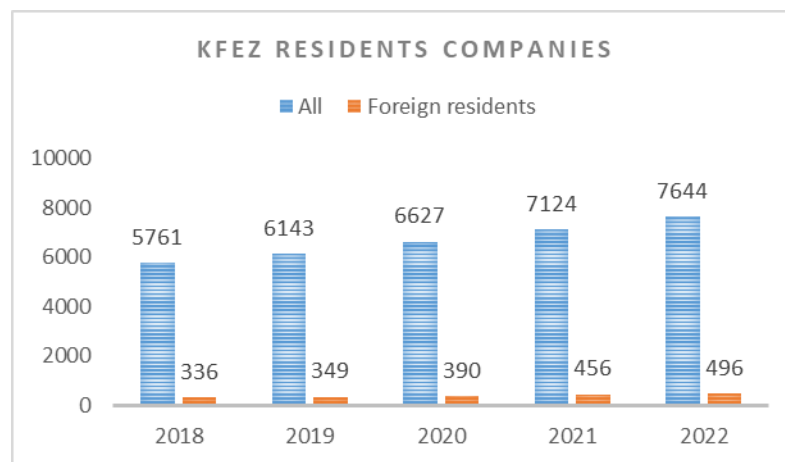
- Incheon Free Economic Zone (IFEZ): IFEZ experienced a steady growth in FDI, with major investments in logistics, biohealth, and information technology sectors. Notable investors include multinational corporations like Samsung Biologics and GE Healthcare.

- Busan-Jinhae Free Economic Zone (BJFEZ): BJFEZ attracted significant investments in maritime industries, shipbuilding, and logistics. Companies like Hyundai Heavy Industries and CMA CGM have established substantial operations in this zone.

- Gwangyang Bay Area Free Economic Zone (GFEZ): GFEZ saw considerable investments in steel production, petrochemicals, and logistics. POSCO and LG Chem are among the prominent investors.

Figure 1.

KFEZ Residents companies⁸³

2. Economic Impact of FEZs. The economic performance indicators show that FEZs have positively impacted South Korea's economy. Key impacts include:

- Job Creation: FEZs have generated substantial employment opportunities.

- Export Growth: The zones have significantly boosted export volumes. The GFEZ, with its strong industrial base, contributed notably to South Korea's steel and petrochemical exports.

⁸³ [Korean Free Economic zones Major statistics \(fez.go.kr\)](https://www.fez.go.kr/fezstat/eng) https://www.fez.go.kr/fezstat/eng

- Regional Development: FEZs have promoted balanced regional development, reducing economic disparities between the capital region and other parts of the country.

Figure 2.

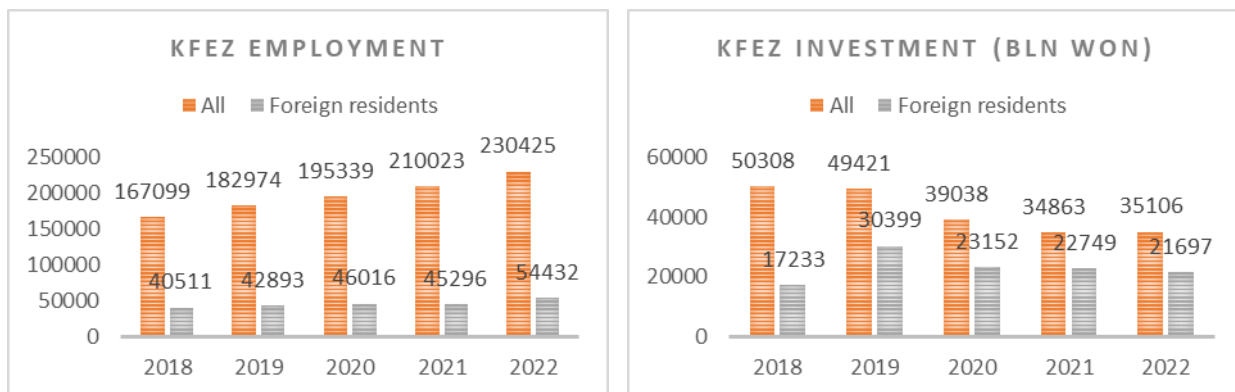
Korean FEZ Economic statistics⁸⁴

3. Sectoral Contributions. Different FEZs have specialized in various sectors, contributing to the diversification of South Korea's industrial base:

- IFEZ: Focus on high-tech industries, including biotechnology and information technology.
- BJFEZ: Emphasis on maritime industries, shipbuilding, and international trade.
- GFEZ: Strong presence in heavy industries, particularly steel and petrochemicals.

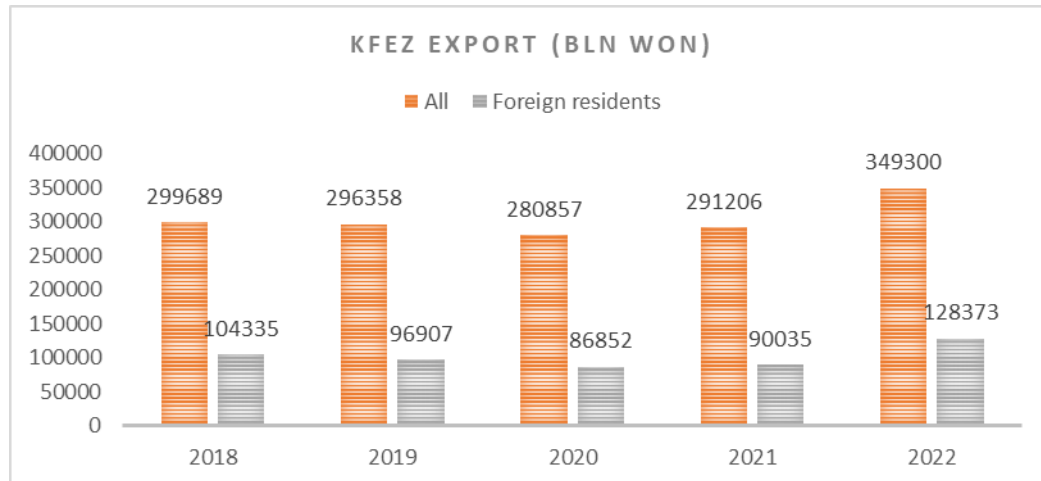
Figure 3.

KFEZ Export statistics (2018-2022)⁸⁵

⁸⁴ [Korean Free Econimoc zones Major statistics \(fez.go.kr\)](https://www.fez.go.kr/fezstat/eng) https://www.fez.go.kr/fezstat/eng

⁸⁵ [Korean Free Econimoc zones Major statistics \(fez.go.kr\)](https://www.fez.go.kr/fezstat/eng) https://www.fez.go.kr/fezstat/eng

SWOT analysis

Strengths	Opportunities
<ul style="list-style-type: none"> ○ Strategic Location; ○ Robust Infrastructure; ○ Advanced Facilities; ○ Comprehensive Support Services; ○ Policy Incentives; ○ Tax Benefits; ○ Regulatory Flexibility; ○ Educational Excellence; 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Emerging Industries; ○ High-Tech and Green Technologies; ○ Regional Integration; ○ Economic Partnerships; ○ Innovation and R&D; ○ Collaborative Ventures; ○ Policy Enhancements; ○ Further Reforms;
Weaknesses	Threats
<ul style="list-style-type: none"> ○ High Costs; ○ Living and Operating Expenses; ○ Limited Scale; ○ Zone Size and Capacity; 	<ul style="list-style-type: none"> ○ Global Competition; ○ Rival FEZs; ○ Economic Volatility; ○ Global Economic Fluctuations; ○ Geopolitical Tensions; ○ Regional Instability; ○ Environmental and Sustainability Concerns; ○ Sustainability Issues;

The SWOT analysis highlights that South Korean FEZs possess significant strengths in terms of strategic location, robust infrastructure, and favourable policies, making them attractive destinations for FDI. However, addressing weaknesses such as bureaucratic challenges and high costs is essential. By seizing opportunities in

emerging industries and innovation, and mitigating threats from global competition and economic volatility, South Korean FEZs can enhance their role in attracting FDI and contributing to the country's economic growth.

Discussions

1. Effectiveness of Policy Frameworks and Incentives. The success of South Korea's FEZs can be largely attributed to well-designed policy frameworks and attractive incentives. Tax breaks, streamlined regulations, and advanced infrastructure have created a favorable business environment. However, the effectiveness varies across different zones:

- IFEZ: Its strategic location and focus on high-tech industries have made it highly successful in attracting top-tier multinational corporations.

- BJFEZ and GFEZ: These zones have leveraged their industrial strengths and geographic advantages to attract substantial FDI, although they face competition from similar zones in neighboring countries.

2. Challenges and Areas for Improvement. Despite their success, FEZs in South Korea face several challenges:

- Competition from Other Countries: Increasing competition from FEZs in China, Vietnam, and other countries poses a threat to South Korea's attractiveness as an investment destination.

- Sustainability Concerns: Managing environmental sustainability and urban development within FEZs is a growing challenge. Ensuring that industrial activities do not compromise environmental standards is critical for the long-term viability of these zones.

3. Recommendations for Enhancing FEZs. To further enhance the effectiveness of FEZs in attracting FDI, several recommendations are proposed:

- Infrastructure Investment: Continue investing in cutting-edge infrastructure to maintain a competitive edge, particularly in high-tech and green technology sectors.

- Sustainable Development: Implement robust environmental regulations and sustainable practices to ensure that economic growth within FEZs does not come at the expense of environmental health.

- Promotion of Innovation: Foster innovation through incentives for research and development (R&D) and by encouraging partnerships between foreign and domestic firms.

CONCLUSION

The study concludes that Free Economic Zones have played a crucial role in attracting Foreign Direct Investment to South Korea, contributing significantly to the nation's economic growth, job creation, export expansion, and regional development.

While the FEZs have been largely successful, addressing the existing challenges and implementing the recommended improvements can further enhance their effectiveness. This will ensure that South Korea remains a competitive and attractive destination for foreign investors in the increasingly globalized economy.

REFERENCES

1. Ghazalian, P. L. (2023, December 19). Does Economic Growth Attract FDI Inflows? A Dynamic Panel Analysis. *Economies*. <https://doi.org/10.3390/economies12010001>
2. Johansson, H. and Nilsson, L. (1997) Export Processing Zones as Catalysts. *World Development*, 25, 2115-2128. - References - Scientific Research Publishing. (n.d.). <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2024671>
3. Lee, J. W. (2022, February 1). Strategic Approaches to Free Economic Zones for the Digital Economy: Lessons from a Comparative Study. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4035115
4. Farole, T. and Akinci, G. (2011) Special Economic Zones Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. World Bank Publications. - References - Scientific Research Publishing, n.d.)
5. Jong-Wha Lee (2016) The Republic of Korea's Economic Growth and Catch-Up: Implications for the People's Republic of China, ADBI Working Paper Series No. 571 April 2016
6. Korean Free Econimoc zones Major statistics (fez.go.kr)

KASBIY INGLIZ TILI O'QITISHDA INTERAKTIV METODLAR VA TEXNALOGIYALAR

Urunova Shaxlo Rafikovna

Andijon mashinasozlik instituti assistenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kasbiy ingliz tilini o'qitishda interaktiv metodlar va texnologiyalar ko'rib chiqildi. Muallif ushbu metod va texnologiyalarning ba'zilarini ingliz tili darsida qo'llash imkoniyatini tasvirlaydi.

***Kalit so'zlar:** Interaktiv usullar va texnologiyalar, ingliz tili, kompetensiya, zamonaviy pedagogika, motivatsiya.*

ABSTRACT

In this article were considered interactive methods and technologies in teaching professional English. The author describes the possibility of using some of these methods and technologies in the English language class.

***Key words:** Interactive methods and technologies, English language, competence, modern pedagogy, motivation.*

KIRISH

Keyingi yillarda maktabgacha ta'lim muassasasida tarbiyalanuvchilardan boshlab ta'lim bosqichlaridagi o'quvchi va talabalarga ingliz tili darsi jarayonida interaktiv metodlar va texnologiyalar asosida o'rgatish asosiy vazifalardan biri sanaladi. Respublikamizda dunyodagi davlatlar bilan turli sohalarni rivojlantirish bo'yicha serqirra hamkorlik qilish, iqtisodiy, ma'naviy, madaniy ishlarda aloqalar o'rnatish, ayniqsa bir-birini anglash va tushunish, qadrlash, e'zozlash, hurmat qilish singari insoniy tuyg'ular rivoji ingliz tilini o'rganish bilan chambarchas bog'liq [1].

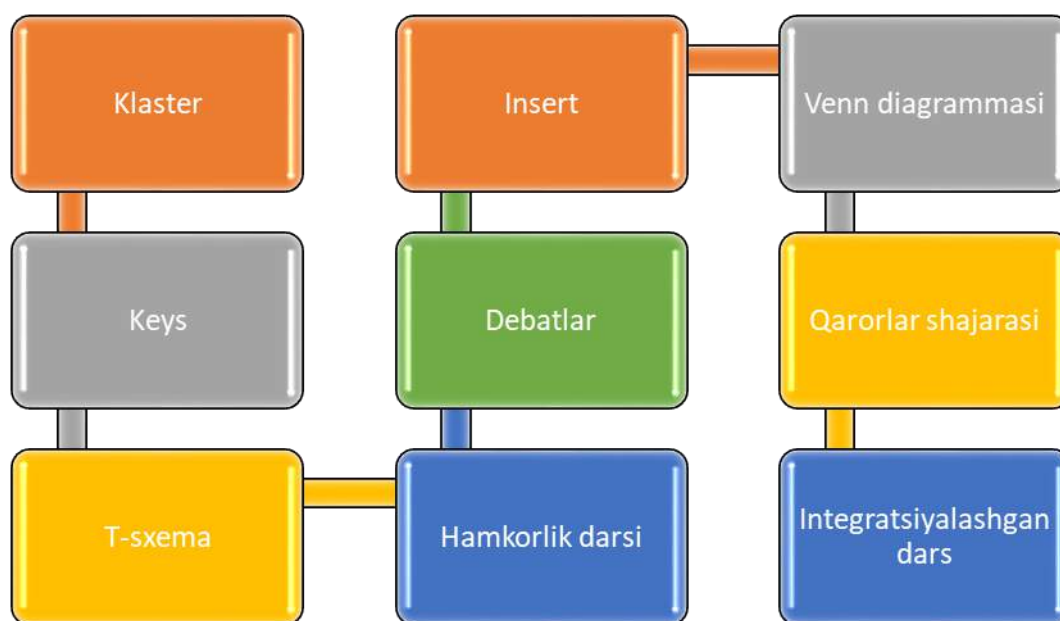
Har bir o'qituvchi ingliz tili o'qitish jarayonida ta'lim oluvchilarning shaxs sifatida shakllanishi, rivojlanishi, bilim olishi va uni egallashga sharoit yaratadi. Til o'rganish asosida o'quvchi, talabalarda fanni o'rganib ingliz tilining grammatikasini bilgan holda erkin muloqot qilishi, mustaqil holatda fikr bildira olishi, tafakkur qilishi muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Shuning uchun ingliz tili darslarini ilg'or zamonaviy usullar, interaktiv metodlar va texnologiyalarni qo'llab darsni tashkil qilish ularning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda, og'zaki va yozma nutqini o'stirishda o'rni salmoqli sanaladi. Shu tufayli ingliz tilini o'qitish metodologiyasida interaktiv metodlar va texnologiyalardan foydalanish ko'plab ijobiy natijalarni, afzalliklarni yuzaga kelishiga yordam beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Interaktiv ("Inter" - o'zaro va "act" - harakat qilish) - bu metod jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib, ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Interaktiv metod va texnologiyalarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ular o'qituvchi va talabalar bilan hamkorlikda, birgalikda faoliyat olib borishi vositasida amalga oshiriladi [4].

Interaktiv ta'limning maqsadi - darsning barcha ishtirokchilari o'zaro ta'sirda. Ularning barchasi o'quv jarayonida faol ishtirok etadi. O'qituvchi yordamchi sifatida ishlaydi [3].

Interaktiv metod va texnologiyalar jarayonida talabalar fikrlashni, muammolarni hal qilishni, qaror qabul qilishni va muhokamalarda qatnashishni o'rganadilar. Zamonaviy pedagogikada ko'plab interaktiv metodlar va texnologiyalar mavjud. Ular orasida quyidagilar mavjud:

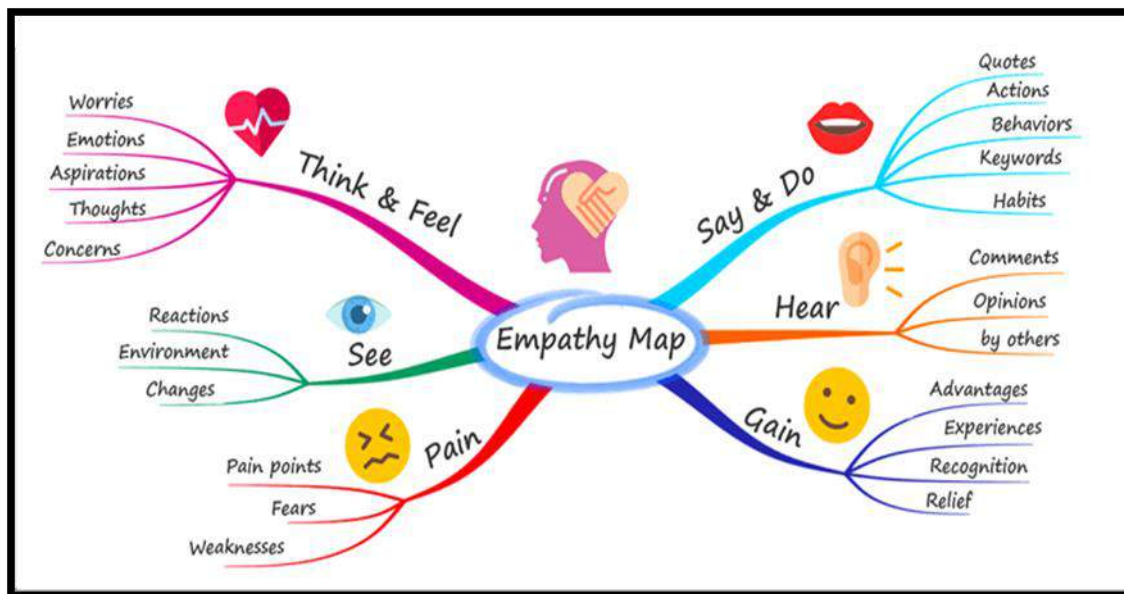

Ushbu ro'yxatni kengaytirish mumkin, chunki har bir o'qituvchi o'z texnikasi va usullarini joriy qilishi mumkin.

Bitta maqolaning ko'lami ingliz tilini o'qitishning barcha interaktiv metodlar va texnologiyalarini tavsiflashga imkon bermaydi, shuning uchun biz faqat amalda qo'llaniladiganlarini ko'rib chiqamiz.

"Aql xaritasi" (Mind Map) ni tuzish texnikasi. Birinchi marta bu atama ingliz psixologi, eslab qolish texnikasi muallifi Toni Byuzenom tomonidan taklif qilingan. Xarita - bu bir-biri bilan bog'liq bo'lgan va qandaydir umumiy muammo bilan

birlashtirilgan turli g'oyalar, vazifalar, tezislarni vizual tarzda namoyish etadigan diagramma.

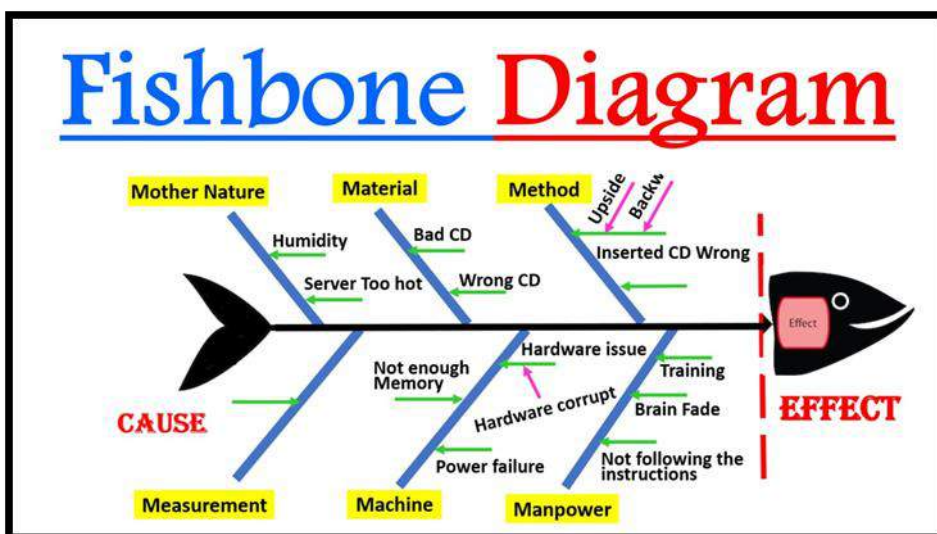

Ra

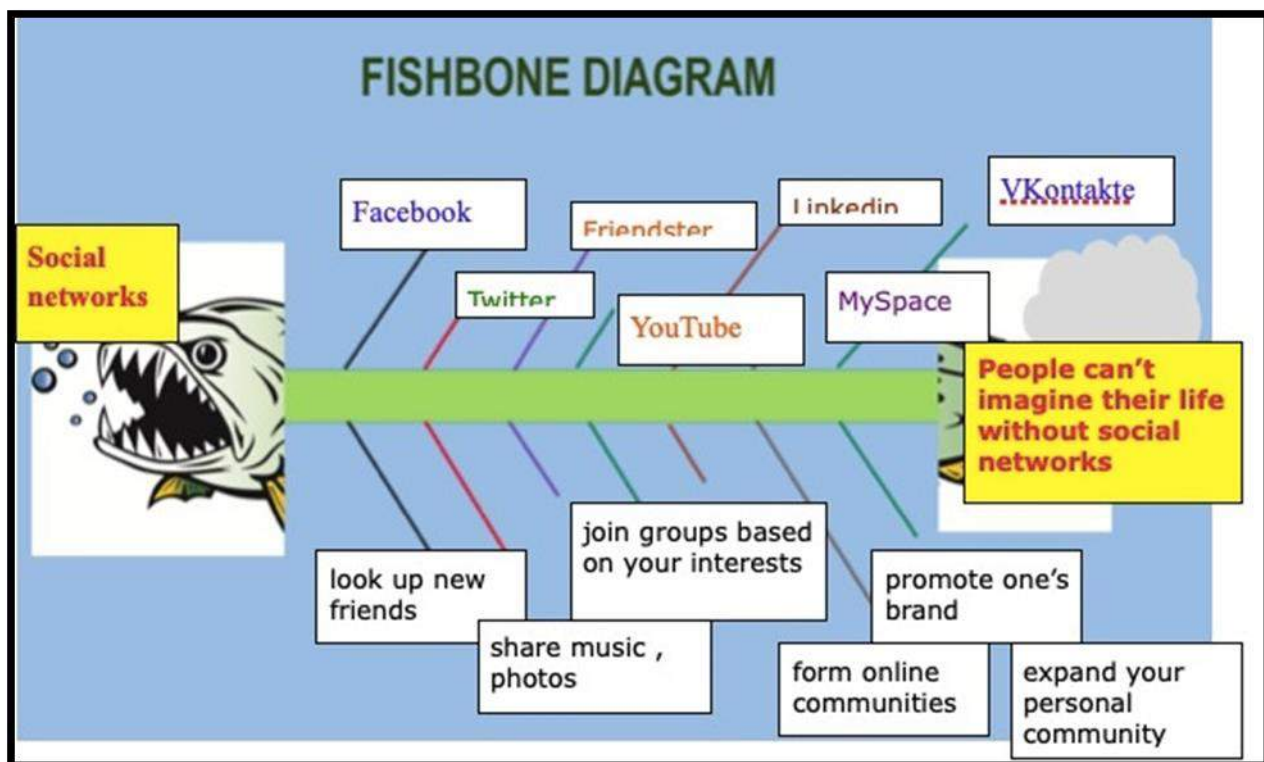
sm 1. "Aql xaritasi" (Mind Map)

Xarita butun vaziyatni bir butun sifatida qamrab olish, shuningdek, bir vaqtning o'zida katta hajmdagi ma'lumotlarni ongingizda saqlash imkonini beradi. Grafik jihatdan bu xaritani quyosh shaklida chizish mumkin (uning markazida asosiy tushuncha ko'rsatilgan), undan assotsiatsiya nurlari tarqaladi. Masalan, frazemalarning "aqliy xaritasi" (Rasm 1).

Bunday kartaning yana bir misoli baliq skeleti (Fishbone) usulidir. "Bosh" da biz asosiy muammoni, yuqori suyaklarda talabalar muammoning sababini, pastki qismida esa muammoning mohiyatini aks ettiruvchi faktlarni yozadilar (Rasm 1, 2).

Rasm 2. Baliq skeleti (Fishbone)

Rasm 3. Ingliz tili darsida Baliq skeleti (Fishbone)metodi “Social networks” mavzusini tushuntirish jarayonida

"Joylashuvni tanlang" usuli. Talabalarga muammoli savol beriladi, ular 3 guruhga bo'linishi kerak. Birinchi guruhda "Ma'qul" nuqtai nazari bor, ikkinchisi "Qarshi" va uchinchisi "Bilmayman, o'z pozitsiyam haqida qaror qilmadim". Talabalar guruhlariga bo'linadi va o'z pozitsiyalarining to'g'riligini muhokama qiladilar. Har bir guruhning bir yoki bir nechta a'zosi o'z pozitsiyasini bahslashadi, shundan so'ng muammoni jamoaviy muhokama qilish va to'g'ri qaror qabul qilish amalga oshiriladi. Masalan, "The Internet " kabi muammoni muhokama qilish.

Dastlab, o'qituvchi talabalarga quyidagi iborani taqdim etadi: *Just a century ago we didn't even know about computers and the Internet. But today we take them for granted and can't imagine our life without these inventions, especially without internet.....* Shundan so'ng mavzu guruhlarda muhokama qilinadi.

Cinquain: 5 line Poetry

Syllabic verse form. Gradually increasing number of syllables in each line until the last line, which returns to two syllables.

Form for younger students:

Line 1: 2 syllables One word giving the title. (noun)

Line 2: 4 syllables Two words that describe the title. (adjectives)

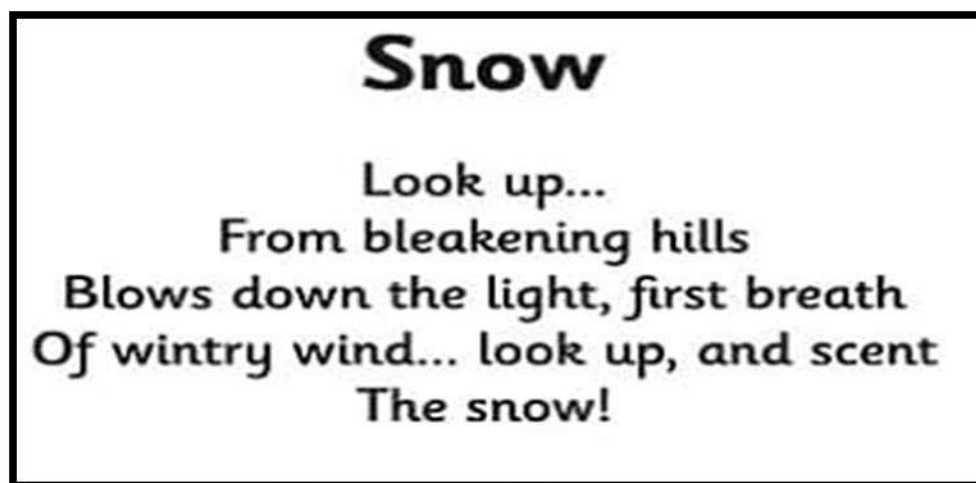
Line 3: 6 syllables Three words that express action. (Verbs) (End in –ing)

Line 4: 8 syllables Four words that express feeling or describe more.

Line 5: 2 syllables One word that gives the title a different name. (synonym)

Rasm 4. Sinkveyn - (fran. cinquains, ing. cinquain) metodi

Amalda qo'llaniladigan eng qiziqarli interaktiv metod bu sinkveyn hisoblanadi (Rasm 4). Sinkveyn - (fran. cinquains, ing. cinquain) - XX asr boshlarida AQShda yapon she'riyati ta'sirida paydo bo'lgan besh qatorli she'riy shakl. Keyinchalik u didaktik maqsadlarda, tez natija olish imkonini beruvchi obrazli nutqni rivojlantirishning samarali metodi sifatida foydalanila boshlandi (Rasm 5).

Rasm 5. Ingliz tili darsida Sinkveyn metodi

Shuni ta'kidlashni istardimki, zamonaviy multimedia texnologiyasi asosida interaktiv metodlar foydalanilsa dars jarayoni yanada samarali bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, interaktiv metodlar va texnologiyalar kasbiy ingliz tilini o'rganishda motivatsiyani oshiradi, o'quv jarayoni yanada qiziqarli va jonli bo'ladi, talabalar esa o'zlarini erkin his qiladilar. Bundan tashqari, interaktiv metodlar va texnologiyalar muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradi, o'qituvchini jamoada ishlashga va talabalarni bir-birini tinglashga o'rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduvaxobova D. (2022). O'quvchilarga ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarning ahamiyati. *Scientific progress*, 3 (2), 263-266.
2. Abduganieva, E. ., & Akhmedova , M. . (2023). Development of creative thinking in the process of teaching russian language in primary school. *Евразийский журнал технологий и инноваций*, 1(12), 61–66. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/24136>
3. Ахмедова Мадинабону Махмуджоновна. (2023). Эффективность инновационных методов в обучении будущих учителей РКИ. *Ilmiy tadqiqot va innovatsiya*, 2(1), 28–33. Retrieved from <https://ilmiytadqiqot.uz/index.php/iti/article/view/123>
4. Мухаббат Мамаджановна Курбанова, Расул Мамадсолиев, Ойбек Хусанов, & Шохрух Шомуродов (2022). Инглиз тилини ўқитишда инновацион технологиялар. *Academic research in educational sciences*, 3 (10), 479-484.
5. Yo'ldoshev N. (2022). Chet tillarni o'qitishda interfaol texnologiyalar // *Вестник науки и образование*. № 5. 65-67.

АРАБ МАТБУОТ ТИЛИ ВА УНИНГ ТАҲЛИЛИ

Нигора Сабитовна Азимова

Жаҳон иқтисодиёти ва Дипломатия Университети

Шарқ тиллари кафедраси ўқитувчиси

Тошкент, Ўзбекистон

nigoraazimova1985@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари расмий мулоқотда ҳам муайян тарзда акс этади. Ахборотлашув таъсирида араб тилида эълон қилинадиган расмий ахборотлар ҳажми кенгайиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, газета, журнал саҳифаларидаги матбуот тилининг хусусиятларини таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга.

Мазкур мақолада Араб мамлакатларида газета ва журналларидан араб грамматикасининг қай тарзда ишлатилиши ҳолатларини кузатишимиз мумкин.

***Калим сўзлар:** "الأهرام" va "الأخبار" gazetalari, gap, terminlar, ommaviy gazeta . yordamchi fe'llar*

ABSTRACT

The specificity of each language is reflected in a certain way in official communication. Thanks to the influence of communication, the volume of official information published in Arabic is expanding. From this point of view, the analysis of the peculiarities of the language of the press on the pages of newspapers and magazines acquires particular importance.

In this article, we can observe how Arabic grammar is used in newspapers and magazines in Arab countries.

***Keywords:** "Al-Ahram" and "Al-Akhbar" newspapers, speech, terms, public newspaper. auxiliary verbs*

КИРИШ

Маълумки, матбуот халқлар ва миллатлар тил бойлиги акс этадиган асосий бўғин ҳисобланади. Айни пайтда, матбуотда адабий тил нормаларига қатъий риоя қилинади. Нима учун биз матбуот тили таҳлиliga ўтдик?- деган савол туғилиши табиий. Ахир матбуот бу публицистик услуб. Чунки бизда расмий музокараларда бевосита иштирок этиб, уни таҳлил этиш имкони йўқ. Матбуотдаги мақолаларда эса расмий учрашувлар ёритилади. Шу жиҳатдан қараганда матбуот тили бизнинг расмий мулоқот мавзусига яқин.

Араб матбуоти феълий жумласида гап бўлаклари асосан икки хил қўлланилади:

1. феъл – ўрин холи – пайт холи – эга

⁸⁶ وصل إلى بيروت امس قادما من عمان رئيس فرنسا في أطار جؤلتِه الحالية في منطقة الشرق الأوسط.

2. феъл - эга- тўлдирувчи – ҳол ёки ҳол – тўлдирувчи.

⁸⁷ أعلن وزير الخارجية لروسيا الإتحادية معارضة بلاده لتوسّع حلف شمال الأطلسي شرقاً.

Иккинчи жумланинг бундай бошланишига сабаб у матннинг иккинчи қисми ҳисобланганлигида.

Маълумки араб мамлакатлари 22 давлатдан иборат бўлиб, араб адабий тили борасида араб халқлари яшайдиган мамлакатлар бўйича бир неча вариантлар шаклланганини таъкидлаш жоиз.

Хусусан, араб адабий тилининг Саудия ҳудудий варианты ва унинг матбуотда акс этилишини тавсифлашга келсак, Форс кўрфази давлатлари ва хусусан, Саудия Арабистони доимо араб мусулмон анъаналари, урф-одатларининг сақловчиси сифатида тушуниланган. Шунинг учун Форс кўрфази давлатларининг матбуоти бошқа араб мамлакталари матбуотига нисбатан мумтоз араб тили анъаналарини кўпроқ сақлаб қолган. Бунга боғлиқ равишда Саудия матбуотида исломга бағишланган китобларда аксарият ҳолларда учратиш мумкин бўлган диний характердаги лексика қўлланилади. Бу масалан қуйидаги иборалар حفظه الله «Уни Аллоҳ сақласин», ايده الله «Уни Аллоҳ қўллаб қувватласин», بعتماد الله «Аллоҳ муҳофазаси ва кўмагида», و رعايته «Аллоҳга таваккал қилиб» ва х.к.з. Бундай субстантивациялашган конструкциялар Саудия Арабистони қиролининг кўп сонли эпитетларидан биридир. Аммо улар Саудия матбуотида улар белгилаётган шахсга бевосита кўрсатишсиз қўлланилади, бу эса ўқувчиларда тушунмовчиликка сабаб бўлиши мумкин.

Саудия матнларида حفظه الله турдаги оборотлар пунктуациянинг турли услублари ёрдамида ажратилади. Бу ерда дефис, қавс қўлланилиши мумкин, ёки тиниш белгилари умуман қўлланмаслиги мумкин. Шу билан бирга, бундай ҳолатда "و" олмоши номловчи ролини ўйнайди. Чунки бу ерга тушум келишиги шаклида қўлланилиши мумкин бўлган ҳар қандай олмош ишлатилиши мумкин, бу у қайси шахсга кўрсатаётганлигига боғлиқ, масалан, حفظهم الله «уларни Аллоҳ сақласин», حفظكم الله «сизни Аллоҳ муҳофаза қилсин» ва х.к.з.

Охирги пайтда حفظهما الله «у икковини Аллоҳ муҳофаза қилсин» шакли охирги пайтда жуда ҳам оммавийлашди, чунки Саудия Арабистони қироли ва

⁸⁶ Майбуrow Н.А. Читаем и переводим арабскую газету. -М.: Муравей, 2003.-С.12

⁸⁷ Майбуrow Н.А.. Читаем и переводим арабскую газету. -М.: Муравей, 2003.-С.14

меросхўр шахзода охирги пайтда биргаликда қайд этилмоқдалар. Одатда, бу формула фақат шу қирол шахсларини номлаганда қўлланилади. Бундан ташқари, агарда ولي العهد “меросхўр шахзода” сўз бирикмаси араб дунёсининг барча мамлакатларида қўлланилса, унинг ёнида матнда Саудия Арабистони қироли қайд этилганида бу ибора бироз ўзгаради ва фақатгина Саудия Арабистонига хос бўлган сўзма-сўз «ҳокимият муддатининг содиқ риюя қилувчиси» шаклида қўлланилади. Масалан:

اجتمع سُمُو ولي العهد قائد قوّة الدفاع للبحرين مع نائب رئيس الوزراء لبريطانيا و وزيرى الخارجية و الدفاع و عددٍ من كبار المسئولين السياسيين و العسكريين و تناول البحث العلاقات السياسية و سُبُل دَعْم التعاون العسكرى.⁸⁸

Бундан ташқари *عاهل* “хукумрон, давлатпаноҳ” кенг тарқалган умум араб сўзи бошқа мамлакатларда тез-тез қўлланилса, Саудия Арабистонида фақатгина хорижий подшоҳларни, қиролларни номлаш учун қўлланилади ва ҳеч қачон Абдулла Абд Саид қиролини номлаш учун қўлланилмайди⁸⁹.

Диний лексикани кенг қўллаш Саудия матбуотининг яна бир қизиқарли хусусияти билан бевосита боғлиқдир: давлатнинг олий мансабдор шахслари номи зикр этилганда узун титулларни тез-тез қўллаш. Шу туфайли тасвирланаётган объектни юксалтирувчи, буюклаштирувчи ўзига хос маъно градацияси ясалади. Бадиий ифодавийликнинг бундай услуби тез-тез расмий услубда қўлланилади, масалан, расмий хатда мамлакат раҳбарлари ва давлат олий мансабдор шахсларига мурожат этганда. Аммо бошқа араб мамлакатларининг матбуоти тили учун бу ходиса Форс кўрфази мамлакатлари, айниқса, Саудия Арабистони матбуот тили учун характерли бўлганидек каби эмасдир.

Бундай титулатура аксарият ҳолларда музокара, учрашувлардаги алоҳида протокол вазиятларининг контекстида аксарият ҳолларда кузатилади. Бундай ҳолатларда *في وداع* «кузатиш пайтида», *في الإستقبال* «учрашув вақтида (масалан, аэропортда)», *حضر المقابلة* «... лар учрашувда бўлдилар» каби иборалар қўлланилади. Бир томондан, ҳокимиятнинг монархик шакли *صاحب السمو* «жаноби олийлари», *صاحب المعالي* «олам паноҳ», *صاحب الغلالة* (Бош вазирдан ташқари барча вазирларнинг титули). Бошқа томондан, дунёни ислом нуқтаи назаридан идрок этиш ҳам муҳим ролни ўйнайди. Шунга боғлиқ равишда Саудия матбуотида қуйидаги лексик бирикларни учратиш мумкин: *شيخ* «шейх» (диний уламоларга мурожат этганда), *اخ* «ака/биродар» (мусулмонни мусулмонга мурожат этганда) ва х.к. *فخامة* «буюклик» титули

⁸⁸ Майбуrow Н.А. Читаем и переводим арабскую газету. -М.: Муравей, 2003.-С.29

⁸⁹ Блинов А.А. Территориальные варианты арабского литературного языка и их отражений в прессе. -М.: Афтореферат. 2009.

саудия ҳудудий вариантда бошқа мамлакатлар президентларини белгилаганда қўлланилади. Мисол:

تلقى صاحب السمو الشيخ زايد بن سلطان آل نهيان رئيس الدولة برقية جوابية من أخيه الملك فهد بن عبد العزيز آل سعود عاهل المملكة العربية السعودية, رداً على البرقية التي كان سموه بعث بها بمناسبة عبوره أجواء المملكة العربية السعودية الشقيقة.⁹⁰

Юқорида келтирилган мисолларда куйидаги қоидалар кузатилади: саудияликлар дастлаб маълум давлат арбобининг титулини, кейин унинг исми шарифини сўнгра эса унинг мансаби ёки мансабларини келтирадилар. Мазкур ҳолатда мансабларнинг кўп сони ҳақида гапириш мумкин, улар ҳам кетма-кет келиб титул билан бир қаторда зарурий маданий тасвирни яратадилар. Саудия Арабистонида давлатнинг олий шахслари аксарият ҳолларда кўплаб турли мансабларни эгаллайдилар ва фаолиятнинг ҳар хил турлари учун масъул бўладилар, бу эса шу тарздаги хилма-хиллик вужудга келишига сабаб бўлади.

Саудий сўзларнинг мисоли сифатада куйидаги лексемалар хизмат қилади: «аср/оқшом» (айниқса, عصر أمس «кеча оқшом», عصر يوم «бугун оқшом» ва х.к.з.), مَقْدَم ва قُدُوم «келиш», manhağ «йўл» ва gālin сифати «қадирли, суюкли» маъносида, буларнинг барчаси Форс кўрфази мамлакатлари учун умумий тарзда хосдир (бошқа вариантларда бу сўз буюмнинг нархини белгилаш учун қўлланилади).

Араб адабий тилининг Саудия ҳудудий вариантыдаги ўзлаштирмалар ҳақида алоҳида гапириш мумкин. Мазкур ҳолатда уларнинг қўлланилиши чекланган, имконият туғилганида уларни араб эквивалентлари билан алмаштирадилар. Масалан, “вертолет” тушунчасини ифодалаш учун аксарият ҳолларда унинг араб эквивалентлари, яъни مرواحية ёки حافلة «автобус» طائِرة، عُمُودِيَّةُ «зал» قاعة، «компьютер» حاسب العالی ва х.к.лар ишлатилади. Айнан бунда биз замонавий араб тилида мавжуд бўлган янги тушунчани белгилашда инглиз сўзининг асосида тенг ва қулай эквивалентни танлашга бўлган тенденцияни кузатамиз, айнан шу ҳодиса туфайли араб тили ўз софлигини сақлаб қолмоқда.

Саудия Арабистони ҳамда Форс кўрфазининг бошқа мамлакатларида, яъни ислом меъёрларига қатъий риоя қиладиган давлатларда рўзномаларда ой тақвимида ойларининг мусулмон номлари қўлланилади: صفر «Мухаррам», محرّم «Сафар», ربيع الاول «Раби аль-авваль» ва х.к.).

Маъмурий ҳудудий жиҳатдан Саудия Арабистони 13 амирликка бўлинади, бу ерда улар асосан، منطقة إدارية «маъмурий туман» сўз бирикмаси билан аталади, аммо матнда кўпроқ мазкур сўзнинг соддароқ шакли бўлган منطقة кўпроқ

⁹⁰.Фатеева И. Г. Араб матбуот тили устида ишлаш. -Т.:2004. –С.5

учрайди. Янада майдароқ маъмурий ҳудуд مُحَافَظَة «провинция»дир. Саудия Арабистонида округ тушунчаси مركز سۇزي ёрдамида белгиланади.

Саудия Арабистонидаги араб тилида морфологик хусусиятлар йўқ бўлишига қарамадан, бу ерда синтаксис нуқтаи назаридан бир қатор хусусиятлар кузатилади. Масалан, Саудия матбуотида доимо мажхул/пассив конструкцияларнинг кўп сони учраб туради. Ҳозирги пайтда умумараб газета тилида пассив конструкциялар аста-секин эскирмоқда, тобора кам ишлатилмоқда. Аммо саудия ҳудудий вариантыда улар жуда ҳам оммалашган.

Бошқа синтактик хусусият от ва сифатдан ташкил топган сўз бирикмасини диний контекстли сўз билан бўлинишидир. Араб адабий тилида бундай ҳолатларда мослашган аниқловчи иккинчи аъзо сифатида олмошдан иборат бўлган изофадан сўнг қўйилади. Аммо Саудия ҳудудий вариантыда бундай узвий алоқа юқорида ўрганилган диний контекстли сўзлар билан бузилади, улар кириш конструкцияси ролини ўйнаб, гапга осонгина киритилиши ва чиқарилиши мумкин. Масалан:

زيارته أيده الله التفقدية «уни назорат сафари (Аллоҳ кўмагида)».

Ҳақиқатда бундай ҳолатларда бу конструкциялар изофанинг қисми эмасдир, улар вергул билан ажратилиши ёки изофадан сўнг қўйилиши мумкин. Масалан, Саудия матбуотида қуйидаги вариантлар тез-тез учраб туради:

زيارته، حفظه الله، التفقدية، زيارته التفقدية أيده الله. Бундай услуб маҳаллий ҳудудий вариант учун жуда хосдир.

Араб адабий тилининг Миср ҳудудий варианты ва уни матбуотда акс этилишига тўхталадиган бўлсак, Мисрдаги араб адабий тилининг ҳудудий вариантнинг хусусиятларини Миср матбуоти материалида кузатиш қийин, чунки улар Тунис ва Саудия Арабистони каби ёрқин ифодаланмаган. Миср матбуоти араб тили замонавий ривожининг натижасидир. У ўзига хос замонавий газета услубининг намунаси. Бу ерда араб дунёсининг бошқа мамлакатларининг газеталарида ишлатиладиган умумараб сиёсий лексикаси, ўзига хос “газета” барқарор ибора ва конструкциялари қўлланилади.

وصل الرئيس المصري حسني مبارك إلى رومانيا في زيارة تستغرق 24 ساعة، هي المحطة الثانية من جولة قادته إلى المانيا و ستقوده إلى روسيا غداً. وسيجري الرئيس مبارك مباحثات مع الرئيس إيون إيليسكو. ويتوقع أن يكون الوضع في الشرق الأوسط في صلب محادثات الرئيسين.⁹¹

Ҳозирги пайтда Миср матбуоти кўп жиҳатдан Ғарбий нашрларга ўхшаш. Гап шундаки, узок вақт давомида Миср бутун араб матбуотининг етакчиси, ўзига хос моданинг асосчиси ҳисобланган. Қолган мамлакатлар унинг ортидан эргашиб, бу соҳада Мисрни намуна деб тан олганлар. Бундан ташқари, кўплаб

⁹¹.Яковенько Э. В. Учебное пособие по дипломатической переписке.- М.:МГИМО(У)МИД России.2007.-С.7

ёзувчилар, жумладан, тунислик ёзувчилар ҳам ўзларининг биринчи ижодий асарларини айнан Миср нашриётларида жамоа ҳукмига ҳавола қилдилар. Қолган мамлакатларнинг матбуоти Миср матбуотига оҳангда, услубда, гап тузилиш ҳамда матнни ифодалаш хусусиятларида тақлид қилишга ҳаракат қилганлар. Бу эса ҳозирги пайтда Миср рўзнома ва ойномалари кўп жиҳатдан бутун араб дунёсининг нашрларини эслатишига олиб келди. Миср лексикаси ҳам кўп мамлакатларда умумқабул қилингандир. Масалан, عمل «иш» араб дунёсининг деярли барча мамлакатларида оммалашгандир, лекин شغل сўзи фақатгина мағриб мамлакатларида ишлатилади.

Араб адабий тили худудий вариантларининг пунктуация хусусиятлари барча мамлакатларда деярли бир хилдир, аммо Мисрда вазият бошқача: мисрликлар тиниш белгиларини ҳамма жойда қўллашга ҳаракат қиладилар, баъзида араб тили қонунларига мувофиқ ажратилиши лозим бўлмаганни ҳам ажратишга ҳаракат қиладилар. Бунда мисрликлар араб дунёсидан кўра, пунктуацияга кўпроқ эътибор қаратилган Ғарбий матбуот анъаналарига риоя қиладилар.

موسكو – وكالة أنباء الشرق الأوسط – وصل إلى موسكو امس...سفير جمهورية مصر العربية و
المفوض فوق العادة في روسيا الإتحادية لتسلم مهام عمله الجديد.⁹²

Вергуллар ёрдамида мисрликлар ноанъанавий тарзда эргаш гапларни, фикрдан-фикрга ўтишни хаттоки, ўртасида кучли грамматик алоқалар бўлган гап бўлакларини, масалан, кесим-эга-тўлдирувчи бирикмасини ажратадилар. Бироқ бу гапни кўп маъноли қилиб қўяди. Масалан:

بدات إدارة مرور الجيزة, تطبيق نظام جديد
янги тартибни жорий эта бошлади».

Кириш конструкциялари ва бошқа оборотлар аксарият ҳолатларда тире билан ажратиладилар, дефис кўп қўлланилади, бир фикрдан бошқа фикрга ўтиш учун кўп нуқта қўлланилади. Сўзларни қўштирноқ билан ажратиш ҳам жуда қизиқдир, чунки мисрликлар улар умум араб қўлланилишидан фарқли бўлган тамоман турли вазиятларда доимо қўллайдилар. Булар ичига атоқли отлар (жумдаан, исм- шарифлар), турли сонлар (статистика, фоиз маълумотлари, йиллар сони, мақола, битим, резолюция, телефон ва х.к. рақамлари) ва метофаралар киради. Масалан:

«أبلغ متوسط معدل التضخم السنوي في شهر أغسطس الماضي نحو 7,5%
инфляциянинг ўрта йиллик кўрсаткичлари 7,5% га етди».

Ўтган асрнинг 60-йилларигача мумтоз адабий араб тили сўзлари билан бир қатрда шева сўзларини қўллаш Миср матбуотида нафақат умумқабул қилинган

⁹² Майбуrow Н.А. Читаем и переводим арабскую газету. –М.: Муравей, 2003.-С.29

ходиса, балки ўзига хос модага айланди. Шундай қилиб, Миср рўзномалари оддий инсонларга уларнинг кундалик мулоқотда фойдаланган тиллари орқали яқинроқ бўлишга ҳаракат қилдилар. Ҳозирги Миср ҳудудий вариантыда Миср шеvasи сўзлари ва ибораларини кўчирма нутқда ишлатилади, бу айниқса, адабий матнларда кўп кузатилади, бу ерда аксарият ҳолларда оддий адабий сўзлар қуйида келтирилган шева сўзлар билан биргаликда қўлланилади. Масалан, نعال ta‘ālā «кел», قدام uddām «олди, олдинга», مدم «хонум, мадам» (Мисрда умум тарқалган ўрта ёшдаги аёлга бўлган мурожат), ميعاد «учрашув, висол» (умум адабий مؤعد ўрнига), عَرَبِيَّة «автомобиль, машина» (умум адабий سيارَة ўрнига), آلي «қайсики» (умум адабий الذي ўрнига).

Бундай ҳолатларда шева бирликлари адабий тил доирасидаги ўзига хос киритишлар ҳисобланади, улар адабий тилнинг тузилмасига таъсир ўтказмайдилар, аммо Миср матбуотида ўз пайтида маҳаллий газета лексикаси томонидан Миср шеvasидан ўзлаштирилган ва тилда қаттиқ мустаҳкамланган лексик бирликлар ҳам учрайди.

Масалан, маҳаллий ҳудудий вариантда مصر “Миср” лексемаси аксарият ҳолларда “Қоҳира” маҳаллий шеvasи қўлланилади. Бошқа шева сўзи كرنية “гувоҳнома” миср тилига француз тилидан (carnet «рўйхат, реестр») кириб келган бўлиб, Миср матбуотида кенг қўлланилади. Миср шеvasига италян тилидан кириб келган لوكندة «меҳмонхона» лексема ҳам тез-тез учраб туради.

Миср матбуотида асосан инглиз тилидадан ўзлаштирилган сўзлар учрайди, бу Мисрда инглиз ҳукмронлигининг узоқ муддат давом этгани билан тавсифланади. Ҳозирги пайтда баъзи бир араб терминлари учун 2 ном – хорижий ўзлаштирама (мазкур ҳолатда инглиз сўзи) ва унга мувофиқ араб эквиваленти мавжудлиги ҳаммага маълум. Миср газеталарининг таҳлили шуни кўрсатадики, мисрликлар матнда айнан инглиз тилидан ўзлаштирилган сўзларни қўллашни маъқул кўрадилар. ميكروباص «автобус», باص, أوئوبيس «микроавтобус» каби бир-бирига яқин бўлган сўзлар тез-тез мисрлик журналистлар томонидан қўлланилади ва Мисрда кенг тарқалгандир. Мисрда “телефон” сўзи تلفون (ингл. telephone), «мобил телефон» - السلفون المحمل (al-mah mūl) ёки موبيل (ингл. mobile phone) сўзларидан ясалган. كنفترول Kuntrūl (инглиз. control «назорат») лексемаси ҳам миср ҳудудидаги араб тилига инглиз тилидан кириб келган, бундай сўзлар бошқа ҳудудий вариантларга хос эмас, мисрликлар уни тез мослаштириб, كنفولات (тартибга солувчи органлар) дериватини ясадилар. ديسك оти ҳам Мисрда 2 инглиз сўзи disk «диск» ва desk «редакция» ни қайта англашиш натижасида шаклланди, аммо улар араб тилида [e] фонемаси бўлмаганлиги сабаб бир сўз билан белгилайдилар.

Юқорида санаб ўтилган миср худудий вариантни янги сўзлар билан бойитилишининг алоҳида туридир. Бир томондан, бу ерда барча араб мамлакталарида маълум бўлган, Миср минтақасида кўпроқ қўлланиладиган ўзлаштирилма қузатилади (أوتوبيس ва تلفون кабилар). Бошқа томондан, маҳаллий худудий вариант замонавий умумараб тилида деярли номаълум бўлган янги ўзлаштирилмаларнинг бир қаторини тақдим этади (ديسك، كينترولات ва х.к.).

Миср рўзномаларида ойларнинг асосан транслитерация қилинган ва қисман мослаштирилган европа номлари қўлланилади (يناير «январь», فبراير «февраль», مارس «март» ва х.к.), баъзида куёш тақвими ойлари асл араб номлари қўлланилади (كانون الثاني «январь», شباط «февраль», آذار «март» ва х.к.).

Маъмурий-худудий муносабатда Миср 28 та провинция (محافظة) ва ўз-ўзини бошқарадиган битта шаҳардан иборат (Луксор). Ҳар бир провинцияни губернатор (محافظ) бошқаради, уни миср Президенти тайинлайди. Миср провинцияларини икки гуруҳга бўлиш мумкин: шаҳар туридаги провинциялар ва қишлоқ туридаги провинциялар, улар ўз ичига майдароқ бирликларни (مركز марказларни) ёки бир нечта қишлоқлар гуруҳи бўлган маъмурий округларни киритадилар.

ХУЛОСА

Араб матбуоти ҳозирги глобаллашув шароитида муҳим аҳамият касб этади. Арабларнинг 22 давлати матбуоти ўзига хос хусусият, сўз қўллаш, гап таркиби унсурларига эгадир. Шунингдек, араб тилига чет тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг қўлланиши ҳам турли араб давлатларида турлича. Арабшунос олим В.М.Белкиннинг таъкидлашича, "Замонавий араб адабий тилини ўрганиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, Европа тилларидан олинган ўзлашма сўзларнинг умумий миқдори у қадар кўп эмас ва луғат бойлигининг бир фоизига яқин қисминигина ташкил қилади".⁹³

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Фатеева И.Г. Араб матбуот тили устида ишлаш. -Т.:2004
2. Яковенько Э.В. Учебное пособие по дипломатической переписке. – М.:МГИМО(У)МИД России.2007
3. Майбуров Н.А. Читаем и переводим арабскую газету.- М.: Муравей, 2003
4. Блинов А.А. Территориальные варианты арабского литературного языка и их отражений в прессе.. автореф. Диссер. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.Москва 2009

⁹³ Белкин В.М. Арабская лексикология - М.:1975. - С. 117.

5. Белкин В.М. Язык арабской прессы: Информационно-описательные тексты, часть 1, -М.: Изд. Моск. ун-та, 1978.
6. Botirovich A. S. TARJIMASHUNOSLIKDA USLUB MUAMMOSINING O‘RGANILGANLIGI //Ta’lim fidoyilari. – 2022. – Т. 18. – №. 5. – С. 359-362.
7. Abdunabiev S. B. THE LEXICOLOGICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE WORDS ENTERED INTO UZBEK FROM ARABIC //INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE" SCIENTIFIC ADVANCES AND INNOVATIVE APPROACHES". – 2023. – Т. 1. – №. 5. – С. 68-70.
8. Abdunabiev S. B. TERMINOLOGY IN ARABIC LINGUISTICS //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 11. – С. 285-290.
9. Shamukhutovna K. A. Trends in the Development of Satirical Journalism in the Uzbek Press //Texas Journal of Philology, Culture and History. – 2022. – Т. 13. – С. 58-61.
10. Shamukhutovna K. A. THE CONTENT OF RECREATIONAL FUNCTION IN JOURNALISM //EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2023. – Т. 9. – №. 5. – С. 318-320.
11. Абдунабиев, С. Б. (2024). АРАБ ТИЛИДАГИ СИЁСИЙ АТАМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ТАРЖИМАДА БЕРИЛИШИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(3), 256-263.
12. Азимова, Н. (2023). МАДАНИЯТЛАР ҚИЁСИ ВА УНИНГ ТАРЖИМАДА АКС ЭТТИРИЛИШИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1-2), 279-282.
13. Azimova, N. S. (2024). "الأهرام" VA "الأخبار" GAZETALARIDA YORDAMCHI FE‘LLARNING QO‘LLANILISHI. *JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING*, 3(4), 117-121.
14. Niyozova, O. E. (2024). O‘XSHATISHLLARNI VUJUDGA KELTIRUVCHI GRAMMATIK VOSITALARNI TARJIMADA IFODALANISHI. *ZAMONAVIY TARAQQIYOTDA ILM-FAN VA MADANIYATNING O‘RNI*, 3(2), 34-37.
15. Niyozova, O. E. (2024). KOREYS VA O‘ZBEK MULOQOTIDA SALOMLASHISH XUSUSIYATLARI. *ILM FAN TARAQQIYOTIDA ZAMONAVIY METODLARNING QO‘LLANILISHI*, 4(2), 26-28.
16. Niyozova, O. E. (2022). O‘ZBEKCHA-KOREYSCHA TARJIMALARDA O‘XSHATISHLLARNI TARJIMA QILISH USULLARI. *Academic research in educational sciences*, 3(1), 27-34.

17. Niyozova, O. E. (2021). O‘ZBEKCHA-KOREYSCHA TARJIMALARDA O‘XSHATISHLARNI VUJUDGA KELTIRUVCHI GRAMMATIK VOSITALAR TARJIMASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 70-76.

JAHON VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LISONIY BIRLIKLAR SHAKL VA MAZMUN DIALEKTIKASI TADQIQI

Иминjonova Husnida Zamirdinovna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada til birliklarida shakl va mazmun dialektikasi haqida so'z yuritilgan. Bu masalada jahon va o'zbek tilshunoslarining fikr va qarashlari tahlil qilingan. Shakl va mazmun tuzilishi birbiriga muvofiq kelishi ham, muvofiq kelmasligi ham mumkin. Bu dialektik aloqadorlik tilda ham yorqin o'z ifodasini topadi. Chunki til sistemasining fonologik sathdan boshqa barcha sath birliklari uchun shakl va mazmun munosabati daxldordir. Har qanday mazmun muayyan moddiy shakl vositasida ifodalangandagina u real lingvistik birlikka aylanadi. Shunday ekan, lingvistik birliklar o'rtasidagi shakl va mazmun munosabatini o'rganish ham katta ahamiyatga ega. Lingvistik birliklarning shakl va ma'nosi o'rtasidagi munosabat antik davrlardayoq faylasuflar e'tiborini tortgan. Ular uzoq vaqt lingvistik birliklarni ifodalovchi va ifodalanmish tomoni o'rtasidagi munosabatning xususiyati, ya'ni ular o'rtasidagi munosabat erkinmi yoki tabiiymi, degan masala ustida bahs yuritdilar. Maqolada aynan shu masalalarga e'tibor qaratiladi.

***Kalit so'zlar:** shakl, mazmun, lisoniy birlik, mazmun elementlari, substansial morfologiya, grammatik shakl.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИАЛЕКТИКИ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В МИРОВОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Иминжанова Хуснида Замирдиновна,
докторант Кокандский государственный педагогический институт

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о диалектике формы и содержания в языковых единицах. По данному вопросу проанализированы мнения и взгляды мировых и узбекских лингвистов. Структура формы и содержания могут быть совместимыми или несовместимыми друг с другом. Эта диалектическая связь ярко выражена и в языке. Потому что отношение формы и содержания актуально для всех уровней единиц языковой системы, кроме фонологического уровня. Любое содержание становится настоящей языковой единицей только тогда, когда оно выражено через определенную материальную форму.

Поэтому важно также изучать соотношение формы и содержания между языковыми единицами. Связь между формой и значением языковых единиц привлекала внимание философов с древних времен. Они долго спорили о характере взаимоотношений между экспрессивной и выраженной стороной языковых единиц, т. е. о том, является ли связь между ними свободной или естественной. Статья посвящена этим вопросам.

***Ключевые слова:** форма, содержание, языковая единица, элементы содержания, предметная морфология, грамматическая форма.*

RESEARCH OF THE DIALECTIC OF FORM AND SUBSTANCE OF LANGUAGE UNITS IN WORLD AND UZBEKI LINGUISTICS

Iminjonova Khusnida Zamirdinovna,

Doktorant of Kokand State Pedagogical Institute

ABSTRACT:

This article talks about the dialectic of form and content in language units. The opinions and views of world and Uzbek linguists have been analyzed in this matter. The structure of the form and content may or may not be compatible with each other. This dialectic relationship is also clearly expressed in language. Because the relation of form and content is relevant for all level units of the language system except the phonological level. Any content becomes a real linguistic unit only when it is expressed through a specific material form. Therefore, it is also important to study the relationship of form and content between linguistic units. The relationship between the form and meaning of linguistic units has attracted the attention of philosophers since ancient times. They argued for a long time about the nature of the relationship between the expressive and the expressed side of linguistic units, that is, whether the relationship between them is free or natural. The article focuses on these issues.

***Key words:** form, content, linguistic unit, elements of content, substantive morphology, Grammatical form.*

KIRISH

Olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va bog'lanishning turlaridan biri shakl va mazmun dialektikasidir. Shaklsiz mazmun bo'lmagandek, shaklning mavjudlik usuli, tarkibi va tuzilishi ham mazmunsiz bo'lmaydi. Demak, shakl va mazmun ma'lum bir obyektning o'zaro dialektik aloqador bo'lgan ikki tomonidir. Mazmun va shakl masalasi tilshunoslar diqqat-

e'tiboridagi masalalardan sanaladi. Maqolada ana shu masalaga oid tadqiqotlar tahlilga tortiladi, munosabat bildiriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mashhur Daniya tilshunosi L.Yelmslevning figuralar haqidagi qarashlari ham, leksikada uzviy tahlil tamoyillari ham, S.N.Ivanovning substansional morfologiya haqidagi qarashlari ham til tuzilishiga substansional yondashuv asosida maydonga keldi. Grammatik shaklni munosabatda, sintaktik funksiyada namoyon bo'ladigan ma'lum xususiyat – ma'nolar tashuvchi sifatida substansional tushunish uning ikkilangan va ziddiyatli morfologiksintaktik tabiatini o'zida aks ettiradi. Substansionallik nuqtayi nazaridan muayyan munosabatga kirishgunga qadar ham o'zining mustaqil mavjudligiga ega. Shu bilan birgalikda u o'zining yakka aloqalaridagina real mavjud bo'ladi. Ana shu nuqtayinazaridan grammatik shakllarning bunday ziddiyatli birligi dialektikadagi umumiylik va alohidalikning, mohiyat va hodisaning namoyon bo'lishi sanaladi. Sintaktik birliklarning shakl va mazmun munosabati bir qator o'zbek tilshunoslarining diqqatini jalb etdi. Bu sohada prof. N.Mahmudov, A.Berdaliyev singari olimlarning ishlarini alohida ta'kidlash lozim.

METODOLOGIYA VA METODLAR

Maqolada tavsiflash, tasniflash, qiyoslash metodlaridan foydalanildi. Jahon va o'zbek tilshunosligida shakl va mazmun dialektikasiga oid qarashlarga metodologik jihatdan asoslanildi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Mazmun deganda obyektning barcha elementlarining tarkibi, uning xossalari, ichki jarayonlarining, aloqalarining rivojlanish ziddiyatlari va mayllarining birligi ko'zda tutiladi. Masalan, organizmning mazmuni uning organlarining oddiy majmuidan iborat emas, balki muayyan shaklda o'tadigan hayotiy faoliyat jarayonidan iborat. Shakl deganda mazmunning tashqi ifodalanish usuli, mazmun elementlari aloqalarining nisbatan barqaror muayyanligi va ularning o'zaro ta'siri, mazmunning tipi va strukturasi tushuniladi. Mazmun va shakl bir obyektning o'zaro ziddiyatli ikki qarama-qarshi qutbidir. Bu tushunchalar bir-birini taqozo qiluvchi, birisiz ikkinchisi mavjud bo'lolmaydigan tushunchalardir. Shakl bilan mazmun bir konkret obyektga o'zaro ajralmasdir. Shakl ichki va tashqi birlikdan iborat. Mazmun elementlarining bog'lanish usuli sifatida shakl ichki bir hodisadir. U obyektning strukturasi tashkil etadi va mazmunning bamisoli bir momenti bo'lib qoladi. Muayyan mazmunning boshqa narsalar mazmuni bilan

bog'lanish usuli sifatida shakl tashqi bir narsadir. Masalan, badiiy asarning ichki shakli avvalo syujetdan, asarning mazmunini tashkil etuvchi badiiy obrazlar, g'oyalarning bog'lanish usulidan iborat. Tashqi shaklni esa asarning hissiy fahmlanadigan qiyofasi, uning tashqi shakllanishi tashkil etadi. Gegelning ta'kidlashicha, shakl va mazmun o'rtasidagi qaramaqarshiliklarni qarab chiqayotganda shuni nazardan qochirmaslik kerakki, mazmun shaklsiz bo'lmaydi. Shakl esa ayni vaqtda mazmunning o'zida ham mavjuddir va unga nisbatan tashqi bir narsadan iboratdir. Shakl va mazmun munosabatida yetakchi tomon mazmundir. Tashkil topish shakli nimaning tashkil topishiga bog'liqdir. Hech qanday tashqi kuch emas, balki mazmun o'zini o'zi shakllantiradi. Mazmun bilan shakl o'rtasida ichki ziddiyat bor. Narsalarning, jarayonlarning shakli bilan mazmuni o'rtasidagi ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va bartaraf qilinishi taraqqiyotning qaramaqarshiliklar yo'li bilan eng muhim va eng umumiyifodalanishlaridan biridir. Shakl va mazmun o'zaro dialektik bog'liq bo'lsa ham, lekin ular ma'lum darajada nisbiy mustaqillikka ega. Shakl va mazmun, avvalo, o'z ichki tuzilish birliklari bilan farq qiladi. Shakl va mazmun tuzilishi birbiriga muvofiq kelishi ham, muvofiq kelmasligi ham mumkin. Bu dialektik aloqadorlik tilda ham yorqin o'z ifodasini topadi. Chunki til sistemasining fonologik sathdan boshqa barcha sath birliklari uchun shakl va mazmun munosabati daxldordir. Har qanday mazmun muayyan moddiy shakl vositasida ifodalangandagina u real lingvistik birlikka aylanadi. Shunday ekan, lingvistik birliklar o'rtasidagi shakl va mazmun munosabatini o'rganish ham katta ahamiyatga ega. Lingvistik birliklarning shakl va ma'nosi o'rtasidagi munosabat antik davrlardayoq faylasuflar e'tiborini tortgan. Ular uzoq vaqt lingvistik birliklarni ifodalovchi va ifodalanmish tomoni o'rtasidagi munosabatning xususiyati, ya'ni ular o'rtasidagi munosabat erkinmi yoki tabiiymi, degan masala ustida bahs yuritdilar. Nihoyat filosoflarning katta guruhi ifodalovchi bilan ifodalanmish o'rtasidagi munosabatning erkin ekanligini tasdiqladilar. Shuningdek, shakl va mazmun munosabatiga substansional yondashuv ham ana shu muammoning tarkibiy bir qismi sanaladi. Leksik, morfologik birliklarning shakl va mazmuni o'rtasidagi munosabatni o'rganish qanchalik muhim bo'lsa, sintaktik birliklarning shakl va mazmuni o'rtasidagi munosabatni yoritish ham hozirgi o'zbek tilshunosligi uchun shunchalik muhimdir. Bir ma'noning bir necha shakllar orqali ifodalanishi leksik va morfologik sath misolida yetarli darajada o'rganilgan. Lekin xuddi shu masalaning sintakti sathda namoyon bo'lishiga hanuzgacha jiddiy e'tibor qaratilganicha yo'q. Sintaktik sathda muayyan axborotning turli sintaktik shakllar orqali ifodalanishi yoki bir sintaktik shakl orqali bir necha axborotni ifodalashi mumkinligi masalasini yoritish shu tilning ichki imkoniyatlarini, uning o'ziga xos

xususiyatlarini ko'rsatib berishga olib keladi. Bu esa har bir tilning umumiylik va o'ziga xoslik dialektikasini ochishga imkon tug'diradi. Shuning uchun ham sintaktik birliklarning shakl va mazmun munosabati bir qator o'zbek tilshunoslarining diqqatini jalb etdi. Bu sohada prof. N.Mahmudov, A.Berdaliyev singari olimlarning ishlarini alohida ta'kidlash lozim. Avvalo, sintaktik birliklarning shakl va mazmun o'rtasidagi munosabati haqida fikr yuritilganda, dastlab uning qaysi tomonini asos qilib olish mumkin, degan masala ko'ndalang bo'lishi tabiiy. Bu masalani hal etishda hozirgacha bo'lgan tilshunoslikda ikki yo'nalish maydonga keldi: 1) semasiologik yo'nalish; 2) onomasiologik yo'nalish. Semasiologik yo'nalish tarafdorlari shaklni asos qilib oladilar va har bir shakl qanday ma'nolarni ifodalashini ochib berishga harakat qiladilar. Onomasiologik yo'nalish tarafdorlari esa, aksincha, ma'noni asos qilib oladilar va muayyan ma'no qanday yo'llar bilan ifodalanishini yoritishga ahamiyat beradilar. Tilshunoslikda mavjud bo'lgan har ikki yo'l bir-birini inkor etmaydi, balki birbirini to'ldiradi. Onomasiologik yo'nalish muayyan ma'noning qanday ifoda vositalari bilan ifodalanishi masalasini o'rganishga e'tiborni qaratarkan, xuddi mana shu yo'nalish turli sistemadagi tillarni tipologik planda o'rganishga, bu tillarning umumiy, turli nuqtalari qayerdayu, xususiy, o'ziga xos tomonlari qayerda ekanligini yoritishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham bu usul turli sistemadagi tillarning tipologik tadqiqotlarida ham katta ahamiyatga ega. Onomasiologik yo'nalishda tayanch nuqta mazmun, sintaktik birliklarning mazmuniy tuzilishi deb qaralar ekan, avvalo, ana shu mazmuniy tuzilish birliklari qanday belgilanadi, degan masalani hal etish eng zaruriy masalalardan sanaladi. Bu masalani hal etishga e'tiborni qaratgan olimlar falsafadagi propozitsiya atamasini tayanch nuqta qilib oldilar. Propozitsiya tushunchasi har bir nutq egasining ongida mavjud bo'lgan obyektiv reallikning in'ikosi, nutq vaziyatidir. Ma'lum nutq vaziyati elementlari obyektiv borliqda o'zaro munosabatda bo'lgan va inson sezgi a'zolariga ta'sir etadigan elementlarning umumlashgan obrazlarining ongda aks etishidir. Inson ongida aks etgan ana shu borliq elementlarini ayrim tilshunoslar signifikat atamasi bilan ham nomlaydilar. Bundan ko'rinadiki, signifikat elementlari shakliy elementlar bilan qiyoslashga asos bo'lib xizmat qiladi. Bir signifikativ ma'no tuzilishi bir necha shakliy tuzilish birliklari orqali ifodalanishi mumkin. Bu sintaktik sinonimiyani vujudga keltiradi. Aksincha, bir necha signifikativ ma'no bir sintaktik shakl tuzilishi bilan ifodalanishi mumkin. Natijada sintaktik omonimiya vujudga keladi. Demak, sintaktik birliklarning shakl va mazmun dialektikasi mazmuniy birliklarning to'liq yoki noto'liq shakliy ifodasini topishi masalasini o'rganishdan, bu ikki struktura o'rtasida mutanosib (simmetrik) va nomutanosib (asimmetrik) munosabat mavjudligini aniqlashdan tashqari, sintaktik sinonimiya, sintaktik omonimiya va

sintaktik polisemiya masalalarini ham qamrab oladi. Shuning uchun ham sintaktik sinonimiya, sintaktik omonimiya va sintaktik polisemiya masalalarini sinchiklab o'rganish sintaktik birliklarning shakli va mazmuni o'rtasidagi munosabatni chuqurroq yoritishga qulay imkoniyat yaratib beradi. Ko'rinadiki, nutqiy jarayonda mazmuniy birliklar bilan shakliy birliklar o'rtasida ko'pincha nomutanosiblik mavjud bo'ladi. Chunki nutq jarayonida so'zlovchi oz moddiy vositalardan foydalangan holda, ko'proq ma'noni ifodalashga harakat qiladi, so'zlovchining obyektiv olamdan olgan taassuroti to'lig'icha o'z shakliy ifodasini topmaydi. Faqat eng muhim jihatlari fikran ajratiladi va ana shu eng muhim deb ajratilgan jihat o'z shakliy ifodasiga ega bo'ladi. Qolgan tomonlar so'zlashuvchilarning oldindan bilish fondiga va til ko'nikmasiga ko'ra ma'lum bo'ladi. Masalan, bironbir qalam ma'lum bir xontaxta ustida turganligi vaziyatini ko'raylik. Bunda qalamning rangi, shakli, uchining holati, xontaxtaning shakli, rangi, estetik ko'rinishi va boshqa jihatlari bor. So'zlovchi shu vaziyatning axborot tashishi uchun eng muhim jihatlarni tanlaydi va ana shu tanlangan qismlarga mos shakllarni belgilaydi. Shuning uchun mashhur nemis olimi V.Gumboldt nutqda so'zlashuvchilar o'rtasida bir vaqtning o'zida ham tushunish bor va ham tushunmaslik bor, deydi. Shakl bilan mazmunning nisbiy mustaqilligini shunda ham ko'rish mumkinki, ayni bir mazmun turli shakllarga kirishi mumkin (sintaktik sinonimiya). Bir shaklning o'zi esa bir necha mazmunga ham ega bo'lishi mumkin (sintaktik omonimiya). Sintaktik sath birliklaridagi ana shunday shakl va mazmun dialektikasi ayrim asarlarni e'tiborga olmaganda, hali tilshunoslar diqqatini yetarli ravishda jalb etgani yo'q. Bu esa bugungi o'zbek tilshunosligi uchun ushbu mavzuning naqadar dolzarb ekanligini ko'rsatadi. Gapning shakli va mazmuni o'rtasidagi aloqa to'g'risida fikr yuritgan D.Lutfullayeva «gapning mazmuni o'ziga muvofiq shaklni taqozo etar ekan, bu ikki tomonning butunlay nomuvofiqligi haqida gapirib bo'lmaydi. Shakl va mazmuni butunlay muvofiq kelmaydigan gapning o'zi yo'q» ekanini ta'kidlaydi. Lisoniy birliklarning shakl va mazmuni o'rtasidagi munosabatni ifodalashda umumiylik xususiylik dialektikasini ham e'tiborga olamiz. Chunki har qanday lisoniy birlik bevosita kuzatishda xususiy birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Xususiy birliklarni qiyoslash, ular o'rtasidagi umumiy jihatlarni topish orqali xususiyliklar ma'lum umumiyliklarga fikran birlashtiriladi. Shunday qilib, har qanday umumiyliklar bevosita kuzatish bosqichida xususiyliklar orqali namoyon bo'ladi.

XULOSA

Gap bo'laklari sathida umumiylik xususiylik dialektikasi morfologik shakl va sintaktik shakl, morfologik ma'no va sintaktik ma'no munosabati orqali ifodalanadi. Morfologik shakl va ma'no sintaktik shakl va ma'noning ichki tomonini, nimadan

tashkil topishini, strukturasi belgilaydi. Funktsional tomoni esa gap tarkibida qanday pozitsiyasini egallashni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бердиалиев А. Эргаш гапли қўшма гап конструкцияларида семантик-сигнификатив парадигматика. – Т.: Фан, 1989.
2. Гегель. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1974.
3. Нурмонов А., Йўлдашев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Т.: Шарқ. 2001.
4. Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий мазмуний номувофиқлик: Филол. Фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1997.
5. Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Т.: Ўқитувчи, 1984.
6. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
7. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Т., 1988.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. –М., 1988.

TURK MAQOLLARIDA FARZAND OBRAZINING METAFORIK TALQINI

Altinboyev Nuriddin Abdumannonovich

JOKU katta o'qituvchisi

nuriddinaltinbaev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada turk xalqi madaniyatida farzand obrazining talqini, tutgan o'rni maqollardagi metaforalar tahlili orqali yoritiladi. Bunda ushbu konseptning xalq lingvomadaniyatida o'ziga xos lisoniy vositalar orqali namoyon bo'lishi va turli metaforalar yordamida yuzaga chiqishi tahlilga tortilgan.

***Kalit so'zlar:** lingvomadaniyatshunoslik, konsept, lisoniy manzara, maqol, farzand, metafora*

KIRISH

Madaniyat xalqning ijtimoiy va tarixiy jarayonida vujudga kelgan, jamiyat taraqqiyotida tarixan erishilgan, sivilizatsiya bosqichini xarakterlaydigan moddiy va ma'naviy xususiyatlarning majmuidir⁹⁴. Til madaniy ma'lumotlarni uzatish vositasi sifatida xalqlarning madaniyati, dunyoqarashi, moddiy va ma'naviy turmushining xususiyatlarini yaqqol namoyon qiladi. Til – madaniyat ko'zgusi, unda xalqning o'z-o'zini anglashi, mentaliteti, milliyligi, hayot tarzi, an'analari, urf-odatlar, axloqiy me'yorlari, qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi, olamga munosabati aks etadi⁹⁵. Bu esa tilshunoslikka shaxsni shakllantiruvchi gumanitar bilimlarning majburiy qismi sifatida qarash imkonini beradi.

Lingvomadaniyatshunoslik V. Teliya boshchiligidagi iboralar maktabi tadqiqotlari asosida Y. Stepanov, N. Arutyunova, V. Vorobyev, V. Shaklein, V. Maslova kabi izlanuvchilarning ishlari bilan bog'liq ravishda rivojlandi⁹⁶. V. Maslova xalqning o'tmish asrlarga oid qarashlari tildagi maqollarda, frazeologik birliklarda, metaforalarda va madaniy ramzlarda hozirgi kunimizga qadar saqlanib qolishini bayon qilib, mazkur fanning tadqiqot doirasini belgilab berishini ta'kidlaydi.⁹⁷ Maqollar har bir xalq madaniyatida muhim o'rin tutadi. Turk tilida oilaga oid maqollar juda ko'pchilikni tashkil qiladi va hayotiy tajribalar mahsuli bo'lgan

⁹⁴ Мардиев Т.К. Инглиз ва ўзбек тилларида инсон туйғулари ифодаланишининг концептуал таҳлили, PhD илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, Самарқанд.:2019, 11 б.

⁹⁵ Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – С.14.

⁹⁶ PAŞAOĞLU, Canan, Rus ve Türk Dil Dünya Görüşlerinde Aile Konsepti, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.8, Sayı:25, s.165

⁹⁷ Маслова, В.А., Лингвокультурология, Москва, Academia, 2001, с.17

maqollarni bugungi kun kishilariga yo‘l-yo‘riq ko‘rsata oladigan “donishmand maktabi” deb atash mumkin. Maqollarga shu kundga qadar ko‘p va xo‘p ta‘riflar berilgan. Masalan, “qanotli so‘z”, “nasihat”, “javohir so‘z”, “ibratli so‘z”, “oltin so‘z”, “tilning bo‘stoni”, “xalq maktabi”, “xalq hikmati”, “ruh tabibi”, “aqlning ko‘zi” kabi juda ixcham iboralar bilan ataladi⁹⁸. Umuman, xalq og‘zaki ijodi va bu adabiyotni tashkil etuvchi janrlar ham shakliy, ham ichki tuzilish jihatidan butun bir xalqning his-tuyg‘ularini, fikr-mulohazalarini, hayotiy qarashlarini ifodalaydi. Ushbu janrlar yaxlit fikrlay oladigan, baholay oladigan va voqealarni yo‘naltiruvchi tushunchaga ega bo‘lgan donolikning mahsuli⁹⁹ hisoblanadi, Bunday asarlar jamiyatning dunyoqarashi, didini ifodalash, shu boisdan ham jamiyatning psixologiyasi, xarakteri va asosiy ruhiy tuzilmalarini o‘qib, xulosalar chiqarish orqali ba‘zi xulosalarga kelish jihatidan nihoyatda qimmatlidir¹⁰⁰. Ifoda qudrati va nutqdagi jozibasi bilan maqollar o‘zining ulg‘ayib kelayotgan avlodning shaxsini kamol toptirishda, shaxs bo‘lib yetishishida oila, ona, ota, ayol kabi tushunchalarning o‘rni va rolini didaktik usulda taqdim qiladi. Maqollar ba‘zan yoshi ulug‘ insonning yoshlarga pand-nasihatini, ogohlantirishi mazmunida ifodalansa, ba‘zan erkak kishining boshqa jinsdoshiga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishini, ta‘qiqlar haqida xabarini beradi, ba‘zan esa ayol kishining dunyoqarashidan kelib chiqqan holda uning tilidan bayon qilinadi.

Metaforik talqin

Erkaklar va ayollar turli tillardan foydalanishlari sotsiolingvistikada yillar davomida o‘rganilayotgan asosiy masalalardan biridir. Ayol ishlatadigan til erkak ishlatadigan tildan farq qilishidan tashqari, Lakoff jamiyatda ayollar va erkaklarga nisbatan qo‘llaniladigan til ham turlicha ekanligini ta‘kidlaydi. Til jins vakillarining fikrlarini qadrsizlantirishi yoki jamiyatdagi o‘rnini pasaytirishi mumkin. U jinsga asoslangan ijtimoiy stereotiplar majmuini yaratadi. “Erkaklar shafqatsiz” yoki “Ayollar matematikani tushunmaydilar” kabi. Jamiyatda ayollar va erkaklarga nisbatan qo‘llaniladigan tilni o‘rganish ana shu stereotiplarni ochishga yordam beradi¹⁰¹. Aristotel davridan beri faqat adabiy tilning bir qismi sifatida ko‘rilgan va ritorikadagi ritorikadan biri bo‘lgan metafora san‘ati kundalik tilning ajralmas qismi bo‘lib, madaniy xulq-atvorni ochib berish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega. Metaforik so‘z – bu o‘xshash tushunchani ifodalash uchun ishlatiladigan bir yoki bir nechta so‘zlarning odatiy, an’anaviy ma’nosidan tashqari, tushuncha uchun

⁹⁸ Çobanoğlu, Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: AKM Yayınları, 2004, 3.s.

⁹⁹ Öztürk, A. Türk Anonim Edebiyatı. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1986, 9s.

¹⁰⁰ Akbalık, E. Türk Atasözlerinde Cinsiyet Algısı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Sayı 36 – Nisan 2013, 81.s

¹⁰¹ Alagözlü, N. Dil ve Cins: Türkçe Atasözlerinde ve Deyimlerinde Kadın Üzerine Eğretilmeler ve Toplum-Bilişsel Yapı, International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, 2009, 38.s.

ishlatiladigan lingvistik elementlardir. Bu bir semantik maydonni boshqa semantik maydon bilan aniqlashdir. Metaforalar nafaqat fikrni tasvirlash va insonning xohish-istaklari, his-tuygʻulari va fikrlarini yoritish uchun emas, balki ijtimoiy xulq-atvor modellari va munosabatlarini ham ochib beradi. Til va madaniyat oʻrtasidagi bogʻliqlik yoki tilning madaniyatni aks ettirish kuchi yangi nuqtayi nazar emas. Ushbu gʻoya va uning asosidagi jarayonlarni chuqur oʻrganishni birinchi boʻlib Lakoff va Jonson oʻzlarining “Biz bilan yonma-yon yashayotgan metafora”¹⁰² asarida amalga oshirgan. Ular ilgari surgan “Konseptual metafora nazariyasi” bilan metafora nafaqat til bezaklari, balki tafakkur tizimi va madaniyatining ifodasi ekanligini ham taklif qildilar.

Lakoff va Jonsonning kontseptual metaforalari ikki qismdan iborat: manba kontseptual soha va maqsadli kontseptual soha. Ushbu ikkita kontseptual soha uchun ikkita asosiy vazifa mavjud: metafora ifodalari uchun “manba domen” (source domen) va biz tushunishga harakat qilayotgan “nishon domen” (target domen). Xarita deb ataladigan tasvir maqsad va manba maydonlarini tashkil etuvchi elementlar oʻrtasidagi tizimli aloqalar seriyasidir. Maqsadli hududning koʻplab elementlari manba hududidan keladi. Oʻxshashning barcha xilma-xil tomonlari bu taqsimotda oʻxshash va oʻxshatish oʻrtasidagi munosabatda taqdim etiladi va uni har tomonlama tavsiflaydi. Ushbu taqsimotni miyadagi kontseptual metaforalarga misol sifatida keltirish mumkin, Lakoff va Jonson ishidagi “vaqt” tushunchasi. Vaqt tushunchasini “pul” tushunchasi yordamida tushuntirish yoki tushunish mumkin¹⁰³. Masalan, u sarflanadigan, qimmatli narsa. Yana “hayot” tushunchasi sayohat tushunchasi bilan izohlanadi. “Hayot - bu sayohat”. “Uning boshlanishi va oxiri bor”, “Bu jarayon”, “Uning maqsadi bor”, “Bu harakat” kabi.

Metafora va idrok oʻrtasidagi taxminiy munosabat metafora va mafkura (dunyoga qarash) munosabatini ham koʻrsatadi va nutqning gʻoyaviy tuzilishini tizimli ravishda oʻqishni taʼminlaydi. Metafora til dunyoqarashini aks ettirishda katta rol oʻynaydi. Taʼriflanayotgan yoki tavsiflanadigan tushuncha bilan bogʻliq boʻlgan boshqa tushunchalar turkumining ijobiy yoki salbiy maʼnolarni yuzaga keltirishi tasvirlanayotgan tushunchaga munosabat va qarashlarni ochib beradi.

Mazkur fikrlardan kelib chiqqan holda ushbu maqola doirasida turk xalqi madaniyatida farzand obrazi maqollarda qay tariqa berilganligini tahlil qilamiz.

Farzand obrazining metaforalar orqali ifodalanishi

Farzand turk madaniyatida oila mavjudligini belgilab beruvchi asosiy omil sanaladi. Turk jamiyatida farzand er-xotin aloqalarning mustahkamlovchi, ayolning

¹⁰² Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live by*, The University of Chicago Press, Chicago – 1980

¹⁰³ Lakoff G., Johnson M. *Koʻrsatilgan asar*, Chicago – 1980, p.9

oiladagi o'rnini belgilovchi, otaning jamiyatdagi mavqeyini ko'rsatuvchi asosiy faktor hisoblanadi. Farzand, ega bo'linishi kerak bo'lgan va hayotning go'zalligini oshiradigan qadriyat sifatida qaralib, uning yo'qligi qat'iy qoralanadi va tanqid qilinadi: *Çocuksuz kadın meyvesiz ağaç gibidir* (Befarzand ayol mevasiz daraxtga o'xshaydi), *Oğlanı kızı olmayan avrattan, eski hasır yeğdir* (O'g'il qizi yo'q xotindan eski bo'yra yaxshi), *Çocuk evin meyvesidir* (Bola uyning mevasidir), *Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar* (Bolali uy bozor, bolasiz uy mozor), *Evlâdı olmayanda merhamet olmaz* (Bolasi yo'qning shafqati bo'lmaydi). Farzand meva, bozor, shafqat so'zlari bilan turk madaniyatidagi o'z o'rnini aniq ko'rsatib bergan. Farzandsiz insonlar, asosan, ayollarga nisbatan salbiy qarashni kuzatish mumkin.

O'g'il farzand ko'rish istagining nisbatan ustunligi haqida gapirish mumkin bo'lsa-da, qiz farzand ko'rish ham talab qilinadigan holat: *Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz* (Bir onaga bir qiz, bir boshga bir ko'z), *Kızı kim istemez, kımız kim içmez* (Kim qiz istamas, qimiz kim ichmas) kabi maqollar buni tasdiqlasa ham, qiz farzandli bo'lish ko'p qiyinchiliklar va muammolarga duchor bo'lishni talab etuvchi holatdir. Boshga ko'z qanchalik kerak bo'lsa, qiz farzand ona uchun shunday ahamiyatlidir. Oiladagi yumushlarni, odatda, xotinidan keyin qiz farzandlar o'z zimmasiga oladi. Qiz bola otasiga sidqidildan xizmat qiladi (qimiz keltirib beradi). Shunday bo'lishiga qaramasdan, qizlarni har jihatdan himoya qilish, ularga g'amxo'rlik qilish, ularning tarbiyasi, odob-axloqi, or-nomusi, turmush qurishi, turmush o'rtog'ini to'g'ri tanlashi kabi masalalar har tomonlama ota-onaning zimmasida bo'lganligi sababli qiz farzandli bo'lish "og'ir" sanaladi: *Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün* (O'g'il tug'gan maqtansin, qiz tug'gan tizzasin mushtlasin), *Kız doğuran tez kocar* (Qiz tug'gan tez qatiydi), *Kızın var, sizin var* (Qizing bor, muammong bor), *Bir ev (gemi) donanır, bir kız (çıplak) donanmaz* (Bir uy (kema) jihazlanishi mumkin, qiz esa yo'q). Qizlar o'g'il bolalardan ham jismonan, ham ruhiy jihatdan zaifroq hisoblanganligi sababli, ular himoya va yashirinishga muhtoj bo'lib ko'riladi. Shu ma'noda qizlarning ta'lim-tarbiyasi va nazorati katta ahamiyatga ega. Qizlar to'g'ri qaror qabul qilishda, irodasidan to'g'ri foydalanishda qiynaladi. Shuning uchun turk xalqi nazdida ular har doim oila nazorati va himoyasida bo'lishlari kerak: *Kızını dövmeyen dizini döver* (Qizini urmagan, tizzasin mushtlar), *Kızı kendi gönlüne bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya* (Qizning ko'ngliga qarasang, yo do'mbirachini, yo surnaychini tanlaydi), *Oğlun pazar aşu tatmasın, kızın komşu evinde yatmasın* (O'g'ling bozor oshi totmasin, qizing qo'shni uyida yotmasin).

Endi farzand bilan bog'liq metaforik o'xshatishlarni ko'rib chiqamiz. Farzand bilan bog'liq umumiy tushunchalar qismida bularga aslida biroz to'xtalib ham o'tdik.

Yegulik: *Evlət kısmı şirin lokmadır, ne iyisinden geçilir, ne kötüsünden* (Bola degani shiringina luqmadir, na yaxshisidan, na yomonidan kecha olasan), *Herkes pişirdiğini soğutsun, doğurduğunu büyütsün* (Hamma o'zi pishirganini sovutsin, tug'ganini katta qilsin), *Çocuk evin meyvesidir* (Farzand uying mevasidir), *Armut dalının dibine düşer* (Nok shoxining tagiga tushadi), *Evladın hamı tatlı olur* (Bolaning pishmagani(xomi) shirin bo'ladi), *Oğlanı doğuran ana sevinmesin de, ekmeğini yiyen sevinsin* (O'g'il tug'gan ona emas, nonini yegan ona suyunsin), *Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe gülü* (O'g'ılıniki asil asal, qızıniki hovli guli) *Anasız çocuk evde çürür, babasız çocuk çarşıda* (Onasiz bola uyda chirydi, otasiz bola – bozorda) maqollarida farzand luqma, pishgan narsa, meva, nok, xomi, non, asal kabi obrazlar orqali beriladi.

O'simlik: *Ekin ekdim yel aldı, değirmen yaptım sel aldı, oğul yetiştirdim el aldı* (Ekin ekdim yel oldi, tegirmon qurdim sel oldi, o'g'il o'stirdim el oldi), *Karpuz kökeninde büyür* (Taruuz tubida o'sadi), *Karpuz sulandıkça büyür* (Taruuz suvlagan sari o'sadi), *Kız büyür bahtı beraber büyür* (Qiz o'sadi, baxti o'zi bilan birga o'sadi), *Ağaç yaş iken eğilir* (Daraxt novdaligida egiladi), *Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe gülü* (O'g'ılıniki asil asal, qızıniki hovli guli) maqollarida farzand o'stirmoq (*yetiştirdim*), tarvuz (*karpuz*), o'smoq (*büyür*), daraxt (*ağaç*), hovli guli (*bahçe gülü*) obrazlari oqali tasvirlangan.

Narsa-buyum: *Bir ev donanır, bir kız donanmaz* (Bir uy jihazlanadi, qiz jihazlanmaydi), *Bir evde ikki kız, biri çuvaldız, biri biz; bir evde iki oğlan, biri devlet biri mihnet* (Bir uyda ikki qiz, biri juvaldi(katta igna), biri bigiz, bir uyda ikki o'g'il, biri davlat, biri mashaqqat),

Tashvish, dard, muammo, qiyinchilik: *Çocuğu olanın bin, olmayanın bir derdi var* (Bolasi borning ming, bolasi yo'qning bir dardi bor) yoki *Evladın varsa bin derdin var, evladın yoksa bir derdin var* (Farzanding bo'lsa, ming darding bor, farzanding yo'q bo'lsa, bir darding bor), *Evladın var mı, derdin var* (farzanding bormi, darding ham bor), *Bir evde ikki kız, biri çuvaldız, biri biz; bir evde iki oğlan, biri devlet biri mihnet* (Bir uyda ikki qiz, biri juvaldi(katta igna), biri bigiz, bir uyda ikki o'g'il, biri davlat, biri mashaqqat), *Çocuk büyütme taş kemirmek* (Bola katta qilish tosh kemirish), *Çocuk isteyen belasını da istemesi gerek* (Bola tilagan balosini ham tilashi kerak), *Kızı olan tez kocar* (Qizi bor odam tez qariydi), *Kızın var, sizin var* (Qizing bor bo'lsa, o'g'rig'ing ham bor), maqollarida farzand dard (*derdin var*), mashaqqat (*mihnet*), tosh kemirish (*taş kemirmek*), tez qarish (*tez kocar*), o'g'riq (*sızın var*) obrazlari orqali talqin qilingan.

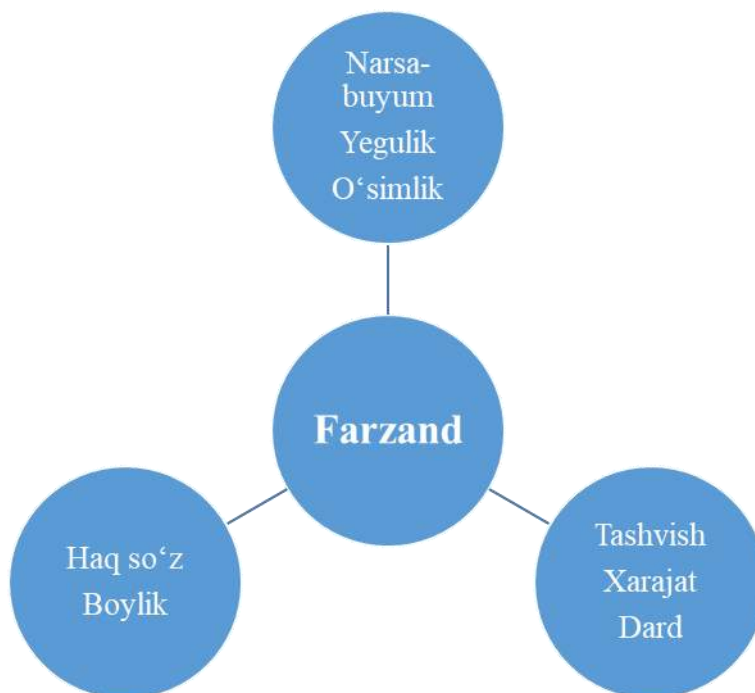
Qimmatbaho buyum: *Kız ile altın gizli gerek* (Qiz bilan oltin yashirilishi kerak), *Çocuk kari koca arasında altın toptur* (Bola er-xotin orasidagi oltin to‘p) maqollarida farzand oltin (*altın*), oltin to‘p (*altın toptur*) obrazlarida namoyon bo‘ladi.

Xarajat, to‘ymas “mavjudot”: *Oğlanın karası para kesesi, kızın karası can tasası* (O‘g‘ilning yomoni – hamyonga jabr, qizning yomoni joningga jabr), *Bir kaz doymaz, bir kız* (Bir g‘oz to‘ymaydi, bir qiz), *Kız boğazı kırk boğum olur* (Qiz tomog‘i qirq bo‘g‘im bo‘ladi), *Yavru kuşun ağzı büyük olur* (Polaponning og‘zi katta bo‘ladi) *Eşeğe ‘sıpan oldu’ demişler, ‘sırtındaki yükümü atacak değil ya, önümdeki yemimi alacak’ demiş* (Eshakka “xo‘tikchali bo‘lding” deyishibdi, “ustimdagi yukni olmaydi, oldimdagi yemni oladi” debdi) maqollarida esa hamyon (*para kesesi*), to‘ymaydi (*doymaz*), qirq bo‘g‘im (*kırk boğum*), og‘zi katta (*ağzı büyük*), yem (*yemimi alacak*) so‘zlari orqali metafora hosil bo‘lgan.

Do‘st-dushman: *Yılana yavrusu düşman olur* (Ilonning bolasi o‘ziga dushman bo‘ladi), *Oğul babaya, kız anaya yar olur* (O‘g‘il otaga, qiz onaga do‘st bo‘ladi), *Çocuk kısmı hem ağlatır, hem güldürür* (Bola ham kuldiradi, ham yig‘latadi), *Çocuk kısmı hem dost, hem düşman* (Bola ham do‘st, ham dushmandir), *Çocukla çıkma yola, düşersen güler, düşerse ağlar* (Bola bilan yo‘lga chiqma, yiqilsang kuladi, yiqilsa yig‘laydi) maqollarida farzand dushman (*düşman*), do‘st (*yar, dost*), kuldiradi (*güldürür*), yig‘latadi (*ağlatır*), yiqilsang kuladi (*düşersen güler*) so‘z va birikmalar orqali talqin qilingan.

Ishonchsizlik va xavf: *Oğluna güvenme, koluna güven* (O‘g‘lingga ishonma, bilagingga ishon), *Büyükler evde söyler, çocuklar damda söyler* (Kattalar uyda gapirishadi, bolalar tomda aytishadi), *Çocuğa emniyet olmaz* (Bolaga ishonib bo‘lmaydi), *Çocuğun bulunduğu yerde dedikodu olmaz* (Bola bor joyda mish-mish bo‘lmaydi), *Kadına, çocuğa, sarhoşa sırrını açma* (Ayolga, bolaga, sarxushga siringni aytma) maqollarida farzand ishonma (*güvenme*), aytib qo‘yadi (*damda söyler*), ishonch yo‘q (*emniyet olmaz*), mishmish bo‘lmaydi (*dedikodu olmaz*), siringni aytma (*sırrını açma*) kabi so‘z va so‘z birikmalari yordamida ifodalangan.

Haq so‘z: *Haberin doğrusunu oğlandan al* (Xabarning to‘g‘risini o‘g‘londan ol), *Çocuktan al haberi* (Boladan xabarni(haqiqatni) bilib ol) maqollarida rost xabar (*haberin doğrusunu*) va haqiqat, xabar, ma‘lumot (*haber*) so‘zlari orqali bolalar yolg‘on gapirmasliklari, haqiqatni yashirmasliklari bayon qilingan.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, turk madaniyatida farzand oilaning eng asosiy omillaridan biri bo‘lishiga qaramay, farzand bilan bog‘liq maqollarning aksariyati bolaning salbiy jihatlarni ko‘rsatgan. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, turk xalqi “ming dardni bir darddan” afzal ko‘radi. Oila konseptini ochib berishda farzand obrazi muhim rol o‘ynaydi. Turk xalqining lisoniy manzarasida farzand ramziy tarzda narsa-buyum, yegulik, o‘simlik, haq so‘z, boylik, dard, tashvish, xarajat(chiqim) kabi bir qator tushunchalarni ifodalab keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мардиев Т.К. Инглиз ва ўзбек тилларида инсон туйғулари ифодаланишининг концептуал таҳлили, PhD илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация, Самарқанд.:2019
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000
3. Paşaoğlu, Canan, Rus ve Türk Dil Dünya Görüşlerinde Aile Konsepti, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.8, Sayı:25
4. Маслова, В.А., Лингвокультурология, Москва, Academia, 2001
5. Çobanoğlu, Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: AKM Yayınları, 2004
6. Öztürk, A. Türk Anonim Edebiyatı. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1986
7. Akbalık, E. Türk Atasözlerinde Cinsiyet Algısı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Sayı 36 – Nisan 2013

8. Alagözlü, N. Dil ve Cins: Türkçe Atasözlerinde ve Deyimlerinde Kadın Üzerine Eğretilmeler ve Toplum-Bilişsel Yapı, International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, 2009
9. Lakoff G.,Johnson M. Metaphors We Live by, The University of Chicago Press, Chicago – 1980
10. Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul 2016

“TARIXI RASHIDIY” ASARINING MARKAZIY OSIYO TARIXINI YORITISHDAGI AHAMIYATI

Sharipova Dilnavoz

Xalqaro islom akademiyasi magistranti

+998906072544

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIV-XVI asrlarda Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda tarixchi va sarkarda Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asarining ahamiyati hamda asarda keltirilgan noyob va qimmatli ma'lumotlar keltirilib o'tilgan. Shuningdek, Mavaraunnahr, Xuroson,, Mo'g'uliston hududlaridagi harbiy-siyosiy vaziyatlarni ochib beradi.

Kalit so'zla: *Muhammad Haydar, “ Tarixi rashidiy”, Mo'g'uliston, chig'atoylar, o'zbeklar, Amur Temur harbiy yurishlari, islom.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается значение труда «История Рашиди» историка и полководца Мирзы Мухаммада Хайдара в изучении истории Средней Азии XIV-XVI веков и уникальные и ценные сведения, представленные в работе. Упоминается.раскрывается военно-политическая обстановка в районах Иллистана.

Ключевые слова: *Мухаммад Хайдар, «История Рашиди», Монголия, чигатайцы, узбеки, военные походы Амур-Тимура, ислам.*

ABSTRACT

In this article, the significance of the work "History of Rashidi" by the historian and general Mirza Muhammad Haydar in the study of the history of Central Asia in the 14th-16th centuries and the unique and valuable information presented in the work are mentioned. Reveals the military and political situations in the regions of Movarounnahr, Khurasan, Mongolia.

Key words: *Muhammad Haydar, "History of Rashidi", Mongolia, Chigatays, Uzbeks, Amur Timur's military campaigns, Islam.*

KIRISH

XIII-XV asrlarda Markaziy Osiyo ko'plab hukmdorlarga va ijtimoiy-siyosiy voqealarga guvoh bo'ldi. Bu davrlardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, hukmron sulolalar, harbiy yurishlar, siyosiy aloqalar va madaniy hayot haqida juda ko'plab asarlar yozildi. Shunday asarlardan biri tarixchi va sarkarda Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asaridir. Bu asar fors tilida yozilgan bo'lib, tarixchilar uchun qimmatli manba hisoblanadi. Chunki, asardagi ko'plab ma'lumotlar va tarixiy

faktlar muallifning o‘zi qatnashgan hamda guvoh bo‘lgan voqea-hodislarga tayanadi. Asar Movarounnahr, Xuroson, Hindiston va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilgan olti sulolalar -Temuriylar, boburiylar, shayboniylar, mo‘g‘ul xonlari, qozoq xonlari va safaviylar shajaralari keng va uzviy holda yoritilgan. Shuningdek, asarda Tug‘luq Temur, Amir Temur, Shayboniyxon, Zahridin Muhammad Bobur, Yunusxon va boshqa bir qancha o‘zbek xonlari, mo‘g‘ul xonlari va boburiylardan bo‘lgan hukmdorlar haqida anchagina mufassal tarzda bayon etilgan. Asarning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, unda mo‘g‘ul hukmdorlarining islomni qabul qilish tarixi, jarayonlari va shart- sharoitlari keltirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tarixan Mirzo Muhammad Haydar Ayoziyning “Tarixi Rashidiy” asaridagi nafaqat milliy, balki ko‘pgina jahon adabiyoti namoyondalarining nazarida bo‘lgan. Bugungi kunga qadar asar rus, turk, xitoy, qozoq, uyg‘ur kabi ko‘pgina Sharq va G‘arb tillariga tarjima qilingan. Xususan, 1940-yilda E.Denison Ross va Neil Elias tomonidan ingliz tiliga o‘g‘irilgan. “Tarixi Rashidiy” ni ingliz tiliga ilk marta britaniyalik sharqshunos olim Eduard Denison Ross (1871-1940) tarjima qilgan edi. Dastlab, “Tarixi Rashidiy” asari Emin Vongning evarasi Mir Tohirning o‘g‘li, Qashqar hokimbegi Zuhuriddin hokimbekning farmoniga binoan Xoja Muhammad Sharif tomonidan fors tilidan turkiy tilga tarjima qilingan.

Britaniya “Qirollik geografiya jamiyati”ning oltin medal sohibi, Britaniya qirolichasining XuRosson va Seyistonga tayinlagan konsul-general, geograf, sayyoh olim Ney Elias (1844-1897) esa tarjimini tahrir qilib, izohlar va xarita bilan boyitib, Londonda 1895 yili “Sampson Lou, Martson and Company, Ltd.”da bosib chiqargan[1;796].

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar xazinasida Mirzo Muhammad Haydar (1499-1551)ning fors tilida yozilgan mashhur asarining bitta turkiy tarjima nusxasi 10191/II raqamda saqlanmoqda.

Shuningdek, asar turkiy tarjimasining to‘liq va to‘liqsiz 10 ta qo‘lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan bo‘lib, ularning 7 ta nusxasi Rossiya Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo‘limida saqlanmoqda. Ko‘plan olimlar bu asarni o‘rganganligi sababli ko‘plab tillarga tarjima ham qilingan. Jumladan: Muhammad Sodiq Qoshg‘ariy, Mullo Muhammad Niyoz Abdulg‘afur o‘g‘li, fransuz olimi Rene Grosse, ingliz olimlari Uilyam Erksin, Tomas Arnold, amerikalik Uiler Tekston, eronlik Husayn Razmjo, Qozi Ahmad Tataviy, o‘zbek olimi Hamidulla Hasanov, Bo‘ribov Ahmedov, Asomiddin O‘rinboev va yana

boshqa olimlar. Shuningdek, rus olimlardan V.V.Bartold, V.V.Velyaminov Zernov o‘z tadqiqotlarida ushbu asardan asosiy manba sifatida foydalanishgan. 1996-yilda U.Takston asarni inglizchaga to‘liq o‘giradi, kirish so‘zi yozib, izohlar, ko‘rsatkichlar, xarita ilova qiladi va Harvard universitetidagi Yaqin Sharq tillari va madaniyati fakultetida nashr etadi. Ushbu nashr “Mirza Haydar Dughlt’s Tarikhi-i-Rashidi:A History of the Khans of Moghulistan” deb nomlangan. 2008-yil esa asarning inglizcha nusxasi beshinchi marta, Nyu- Yorkda chop etildi va u “A History of Moghuls of Central Asia: The Tarikh-i” deb nomlandi. Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asari yozilganidan keyin 1 asr o‘tar-o‘tmas sharq geograflari va tarixchilari tmonidan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XIII-XV asrda Movarounnahr ko‘plab hukmdorlarning boshqaruvi guvohi bo‘ldi. Hukmron sulolalar va ularning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta’siri to‘g‘risida ko‘plab asarlar yozildi. Shunday asarlardan biri “Tarixi Rashidiy” dir.

Asarning birinchi fasli hazrati Odam alayhissalomdan to hazrati Muhammad Rasulullohgacha o‘tgan podshohlari haqida qisqacha ma’lumot berilgan bo‘lib, asarning 2-7 fasllarida Temuchin Chingizxonning nasabi, uning avlodilari to‘g‘risida ma’lumot berilsa, 8-faslida asarning yozilishi va uning “Tarixi Rashidiy” deb atalishi sabablari bayon etiladi[2;30].

Shuningdek, asar 2 qismdan iborat bo‘lib, u daftar ham deb ataladi. Asarning birinchi daftari Qoshg‘ar, Qozog‘iston, shuningdek, Movarounnahr va Turkistonning XIV-XVI asr boshlaridagi siyosiy tarixini mukammal qamrab oladi. Ikkinchi daftar esa birinchisidan keskin farq qilib, muallifning esdaliklaridan, ya’ni voqealarga boy jo‘shqin hayoti davomidagi ko‘rgan-kechirgan xotiralarining jonli va ta’sirli bayonidan iborat. Bu ma’lumotlar Qoshg‘ar, Movarounnahr, Afg‘oniston hamda Shimoliy Hindistonning XVI asrning birinchi yarmidagi tarixini o‘rganishda asosiy va qimmatli manbalardan hisoblanadi. Asarning qimmatli tomoni ham shunda, ya’ni asar aniq faktlarga tayangan. Bunda muallif odatda o‘zi ishtirok etgan yoki zamondoshlaridan aniq eshitgan hodisalarini bayon qiladi. Mirzo Haydar asarning ko‘p joylarida “Mo‘g‘ullarning ishonchli kishilari og‘zidan eshitganim va otam hamda amakim (Alloh taolo ularga behisht bog‘lardan joy ato qilsin)ning hikoya qilishlaricha “-deya e’tirof etishi ham asarning qanchalik aniq ma’lumotlarga tayanishini bildiradi.

Asarning birinchi daftari turli naql-rivoyatlar, shuningdek, Yoqut Hamaviyning «Mujam ul-buldon», Juvayniyning «Tarixi Jahonkushoy», Rashididdinning «Jome ut-tavorix», Jamol Qarshiyning «Mulhaqot us-suroh», Sharafuddin Ali Yazdiyning

«Zafarnoma», Mirzo Ulug'bekning «Tarixi arba' ulus» va nihoyat Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla' us-sa'dayn» kitoblaridagi ma'lumotlar asosida yozilgan. Lekin, unda ham Markaziy Osiyoning XIV-XV asrlardagi ijtimoiy-siyosiy hayotiga oid yangi, yuqoridagi manbalarda bo'lmagan ma'lumotlar ko'p. Qolaversa, birinchi daftar Qoshg'ar, Qozog'iston, shuningdek, Movarounnahr va Turkistonning XIV-XVI asr boshlaridagi siyosiy tarixini mukammal qamrab olishi bilan qimmatlidir[3;29].

Asarda mo'g'ul hukmdorlari haqida juda keng va qimmatli ma'lumotlar bor. Xususan, asarning birinchi qismida mo'g'ullarning islom dinini qabul qilish tarixi quyidagicha yoritilgan; “Tug'luq Temurxon xon bo'ldi. Bu xabar Mavlono Arshadiddinga etgan zahoti u Oqsuvdan Mo'g'ulistonga jo'nadi. Xon ulug'vor hukmdor edi, Mavlono u bilan uchrashishga va muloqot qilishga qancha urinmasin, bunga muyassar bo'la olomadi. Shunda u xon qarorgohiga yaqin joyda har tongda azon ayta boshladi. Bir kuni tongda xon o'z mulozimlaridan birini chaqirib:”Mana bu tovushni eshityapsanmi? Ancha kundan beri tong mahali kimdir mana shunday qichqiradi. Borib uni keltir”, -dedi. Mavlono janoblari hali azonni to'xtatmay o'sha mo'gul paydo bo'ldida, Mavlono giribonidan tutib, xon qoshiga sudrab keldi. Xon un yoniga chorlab: “Sen qanday odamsanki, har kuni tongda, uyquning eng shirin paytida dod solasan?” deb so'radi. “Men bir vaqtlar sen musulmon bo'laman, deb va'da bergan odamning o'g'li bo'laman” dedi va yuqorida zikr qilingan hikoyani aytib berdi. Xon esa “ Yaxshi, nega sen kelding, otang qayerda?” deb so'radi. Mavlono: “Otam vafot etdi va bu ishni menga vasiyat qildi” dedi. Xon aytdiki: Xon ko'tarilganimdan buyon shunday so'z berganimni doimo yodga olaman, o'sha odam esa kelmasdi, sen endi xush kelibsan. Nima qilish kerak?”.

O'sha tong hidoyat oftobi inoyat mashrig'idan chiqib, kofirning qorong'u kechasini yoritdi. Mavlono janoblari xonni g'usl qildirib, iymon mohiyatini tushuntirdi. Xon musulmon bo'ldi. Bundan tashqari, ular islomni oshkora targ'ib qilish va yoyish rejasini tuzdilar”[4.9]

Bundan tashqari, “Tarixi Rashidiy” asarida Amir Temur shaxsiga ham alohida to'xtalgan va uning harbiy yurishlari, hokimiyati shaxsiyatiga aslohida e'tibor qaratilgan. Amir Temurning hokimiyat tuzishi, mo'g'ullar bilan munosabati, adolatli qarorlari barchasi mufassal bayon qilingan. Mirzo Haydar asardagi Amir Temur bilan bog'liq ma'lumotlar uchun Sharafiddin Ali Yazdiyning “ Zafarnoma” asaridan foydalangan.

“Tarixi Rashidiy”ning boshqa tarixiy asarlardan farq etuvchi xususiyati shundaki, unda hukmdorlar tarixi talqini bilan uzviy ravishda turli davrlardagi diniy-ruhoniylar peshvolik vakillari - pir-murshidlarining ham o'ziga xos sulolalari faoliyati

o‘z aksini topgandir.[5;7]. Chingiz tomonidan Qoraqurumga ko‘chirilgan Mavlono Shujo‘iddin Mahmuddan boshlab, Tug‘luq Temurxonni islomga keltirgan Mavlono Arshadiddin, uning avlodidan Xoja Tojiddin, Xoja Muhammad Yusufargacha bu tarixda ma‘lumotlar bor. Ularning eng mashhurlari Xoja Ubaydulloh Ahror va Xoja Nuro bo‘lib hisoblanadilar. Xoja Ubaydullohning sodiq muridi - Xoja Nuro nafaqat diniyruhiy jabhaning buyuk arbobi, ayni paytda o‘z zamonining mislsiz hoziq tabibi ham bo‘lib hisoblanadi. Chunki u Sharq mamlakatlarning ilm-fan markazlarida bo‘lib, tibbiyot sohasining eng mo‘tabar ustozlaridan saboq olgan va birga xizmat ham qilgan. Muhammad Haydar Mirzo u kishining karomatu tabobati haqida juda ko‘tarinki ruhda fikr yuritadi. “Tarixi Rashidiy” muallifi o‘z kitobida ko‘pgina diniy arboblardan va ularning asarlariga o‘rin ajratadi. Ularning faoliyatini elyurt xaloskorligini ta‘minlashda, ma‘naviy-ma‘rifiy jabhada shohu gadoga teng ta‘sir o‘tkazishda kuzatadi. O‘z e‘tiqodi manbai va shaxsiy yutuqlarini shu piri murshidlar faoliyatlari sharofatidan ko‘radi.[6;174].

XULOSA

Tarixchi olim asarni yozish davomida bevosita o‘sha davr jonli muhitini kitobxonlarga his qildirishga harakat qilgan. Tarixiy yurishlar bilan birgalikda mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol va ra‘iyatning ahvoli ham bayon etilgan. Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asarlari qator tarixchi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Asar yaratilgandan beri o‘tgan davr mobaynida ko‘plab turli saviyadagi kotiblar nusxalar ko‘chirishgan, tarjimonlar bir necha marotaba turkiy tilga o‘girganlar. Ana shu jarayonda nusxalararo farqlar tobora ko‘paya borgan. Ko‘plab olimlar tomonidan ushbu asar o‘rganilib o‘z ona tillariga tarjima qilingan. O‘zbekiston va jahon tarixchi olimlari “Markaziy Osiyo haqidagi yagona mukammal asar” deb bir og‘izdan tasdiqlagan. “Tarixi Rashidiy” nafaqat Mo‘g‘uliston, ayni paytda O‘rta Osiyoning o‘sha davrdagi yirik shaharlari Andijon, Toshkent, Xo‘jand, Sayram, Turkiston, O‘ratepa,

Buxoro, Qarshi, Hisor, Qunduz, Marv va boshqa mamlakatlar: Afg‘oniston, Pokiston, Hindiston, Sharqiy Turkiston va Kashmirning XV-XVI asrlardagi tarixini o‘rganishda birlamchi asosiy manbalardan bo‘lib xizmat qiladi.

Muhammad Haydar va uning “Tarixi Rashidiy” asari o‘tgan asrning o‘rtalaridan beri ilmiy jamoatchilikning diqqat-e‘tiborini jalb etib keladi. Uning ayrim qismlari uyg‘ur, o‘zbek va rus tillariga tajjima qilingan. Asarning qisqartirilgan inglizcha tajjimasi bo‘lib, 1895-yili Londonda nashrdan chiqqan. A.O‘rinboyev, R.Jalilova va L.Epifanova ruschaga tajjima qilib, so‘zboshi va zarur izohlar bilan, 1996-yili Toshkentda chop etgan. Kitob qozoq tiliga ham tajjima qilib nashr etilgan. “Tarixi

Rashidiy” asarining qo’lyozmalari Sankt-Peterburg, Toshkent, shuningdek, ko’pgina xorijiy mamlakatlarning kutubxonalarida saqlanmoqda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Samandarova N. “Tarixi Rashidiy” asari tarixiy manba sifatida/ Innavatsion in technology and science education 2023. 796-bet.
2. Rustamova.M “Tarixi Rashidiy” asari tahlili, 2016.30-bet.
3. Akhmedov B. Source of history of Uzbekistan, - 2001
4. Мирзо Мухаммад Хайдар Аёзий. Тарихи Рашидий. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, таъдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи т.ф.н. О.Жалилов. – Т.: О’zbekiston, 2011. – Б. 38.
5. Xamidov, M. (2023). ON SOME SIMILAR AND DIFFERENT ASPECTS OF PROVERBS AND SUBJECTS. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 15, 66-68.
6. Xamidov, M. (2023). BADIY MATNLARDA UCHROVCHI O ‘ZBEK SHEVA MAQOLLARINING TRANSFORMATSIYASI. *MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH*, 3(25), 204-206.

ROSSIYA IMERIYASI TOMONIDAN O'RTA OSIYONI BOSIB OLINISHI VA MUSTAMLAKAGA AYLANIRILISHI MASALALARINING MAHALLIY VA NEMIS TARIXSHUNOSLARI TOMONIDAN O'RGANILISHI

Sayfullayev Samarbek Dilshod o'g'li

Toshkent Xalqaro molyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti Ijtimoiy
gumanitar fanlar kafedrasini (tarix) o'qituvchisi
sayfullayevsamarbek@gmail.com

ANNOTATSIYA

Rossiya imperiyasi keng mustamlakachilik siyosatini O'rta Osiyoni bosib olishga qaratdi. Mazkur maqolada O'rta Osiyo xonliklarning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi bosqichlari va mahalliy aholining rus bosqiniga qarashi kurashi, O'rta Osiyo xonliklarning taslim bo'lishi mahalliy va nemis adabiyotlaridagi talqini tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo xonliklariga nisbatan olib borgan bosqinchilik siyosati, bosib olish bosqichlari.*

ANNOTATION

The Russian Empire focused its extensive colonial policy on conquering Central Asia. This article analyzes the stages of the conquest of the Central Asian khanate by the Russian Empire, the struggle of the local population against the Russian invasion, the interpretation of the surrender of the Central Asian khanate in local and German literature.

Key words: *the invasion policy of the Russian Empire against the Central Asian khanates, the stages of conquest.*

АННОТАЦИЯ

Российская империя сосредоточила свою обширную колониальную политику на завоевании Средней Азии. В данной статье анализируются этапы завоевания Среднеазиатского ханства Российской империей, борьба местного населения против российского нашествия, трактовка капитуляции Среднеазиатского ханства в местной и немецкой литературе.

Ключевые слова: *захватническая политика Российской империи против среднеазиатских ханств, этапы завоеваний.*

KIRISH

Turkiston o'lkasining uch xonlikka bo'linib ketishi uning nafaqat siyosiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy tanazzulga yuz tutishiga olib keldi, mamlakatni boshqarib boradigan davlatchilik asoslarining zaiflashib ketishiga, bir millat va diniy

e'tiqodga ega bo'lgan mintaqada mahalliychilikni kuchayib ketishiga ham sabab bo'ldi. XIX asrning 50-yillarida Turkiston xar tomonlama inqirozga uchragan hudud edi. Bu inqiroz boshqa mamlakatlar ta'siri ostida emas, balki asta-sekinlik bilan o'zaro ichki nizolar orqali pishib yetilgan edi. Inqiroz o'lkani Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinishini tezlashtirdi va imkoniyat yaratdi. Rossiya imperiyasining Turkiston boyliklariga qiziqish Pyotr I davrida boshlangan bo'lib, bosqinchilikga tayyorgarlik bir yarim asr davom etdi¹⁰⁴. XIX asr o'rtalarida ikki yirik mustamlakachi imperiya – Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari manfaatlari Turkistonda to'qnashdi. Ularning har biri o'zbek xonliklari bilan savdo-sotiq, diplomatik aloqalar olib borayotgan Buyuk Britaniya Rossiyaning Turkistonga kirib kelayotganidan xavfsiramoqda edi. Buyuk Britaniya hind va eron savdogarlarli orqali Turkistonni bosib olish uchun juda qat'iy harakatlar olib bordi.¹⁰⁵ Rossiya imperiyasining Orta Osiyoni bosib olishi tarixiy nuqtai nazardan unchalik ko'p vaqtga cho'zilmadi. 1865–1895-yillarda kechgan istilochilik jarayoni o'zaro sarxadlari belgilab olinmagan O'rta Osiyo xalqlarini imperiyaga mute bo'lishiga olib keldi¹⁰⁶. Xonliklarning shimoliy-g'arbiy hududida Orenburg General-gubernatori Perovskiy katta qo'shin bilan 1853-yilda Qo'qon xonligining strategik ahamiyatga molik bo'lgan Oqmasjid (hozirgi Qizilo'rda) qal'asini bosib olgan¹⁰⁷.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Rus manbalarida keltirilishicha, Oqmasjid qamalining dastlabki kunlaridanoq qal'a qo'mondoni Muhammad Vali halok bo'lgan. Qal'a himoyachilaridan 230 kishi talofat ko'rdi, 74 kishi asir olindi, 35 kishi yarador bo'ldi. Qamal jarayonida ruslardan jami 106 kishi halok bo'ldi va yaralandi. 1864-yil may oyida Qo'qon xonligi hududiga sharq tomondan Chernyayev qo'mondonligidagi Rossiya qo'shinlari, g'arbdan Verevkin qo'shinlari bostirib kirgan. Ular tomonidan Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlari: Avliyoota, Suzoq, Turkiston egallangan. Bosqinchilar 1864-yil 14-iyulda Chimkentga yurish boshlagan. Bu orada Qo'qon xoni Sulton Sayyidxon va Alimquli Amirlashkar bor kuchlarini to'plab, Chimket atrofida jangga tayyorlangan. Uch kun davomida qattiq jang bo'lgan. Jangda Alimquli Amirlashkar qo'shinlari g'olib chiqqan, Chernyayev qo'shinlari jangda yengilib, orqaga chekinishga majbur bo'lgan. Alimquli Amirlashkar o'z qo'shinlarini bosqinchilar egallagan shaharlarni ozod qilish uchun jangga tayyorlayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarning Qo'qon xonligi hududlariga bostirib kirganligi

¹⁰⁴ Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B. 17

¹⁰⁵ Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B. 18

¹⁰⁶ Ahmadjonov F. A. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda. – T.: Sharq, 2002. – B. 24

¹⁰⁷ Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890.-B.: 12-13

to'g'risida xabar olingan¹⁰⁸. Alimquli Amirlashkar o'z qo'shinini bosqinchilarga emas, Buxoro amiriga qarshi Qo'qonni himoya qilishga otlantirishga majbur bo'lgan. Vaziyat Chernyayevga qo'l keldi, uning qo'shinlari Orenburg otryadlari bilan Sayramda qo'shib, 1864-yil 14-sentabrda Chimkentga yangidan yurish uyushtirdi va shaharni bosib olgan¹⁰⁹.

Mansab va unvonlarga o'ch Chernyayev 1864-yil 2-oktabr kuni Toshkentga hujum boshladi¹¹⁰. Toshkent Qo'qon xonligining eng yirik, muhim strategik ahamiyatga molik shaharlaridan bo'lib, 100 ming atrofida aholi yashagan. Shahar Shayxontoxur, Sebzor, Beshyog'och va Ko'kcha dahalariga bo'lingan. 12 darvozasi, 189 masjid, 10 madrasasi mavjud bo'lgan. Toshkent uzunligi 25 chaqirim, eni 2-3 metr, balandligi 5-7 metr bo'lgan devor bilan o'rab olingan edi. Toshkent mudofaachilarining mardona harakati tufayli Chernyayev qattiq mag'lubiyatga uchradi, jangda 72 zobit va askarni yo'qotgan. Chimkentga qaytishga majbur bo'ldi. Urush davrida Toshkentning zodogon boylari mudofaachilarni qo'llab turdilar. Toshkentlik Qozoqbek Dodhoh o'g'li mulla Solihbek Oxund (1812–1867-y.) butun boyligini Toshkent mudofasi uchun sarflab, 45 kunlik qamal chog'ida xalqni moddiy jihatdan qo'llab turgan¹¹¹. Chernyayev 1864 – 1865-yil qishini harbiy tayyorgarlik bilan o'tkazgan. Uning qo'shinlari Sibir va Orenburgdan yetib kelgan qurol-yarog', yangi batalyonlar, sapyorlar rotalari bilan to'ldirilgan. 1865-yil bahoridan Chernyayevning yangi hujumi boshlangan. 1865-yil 29-aprelida kuni Niyozbek qal'asi 7 ming qo'qo'n qo'shinlarini taslim bo'lgan¹¹², Toshkentni suv bilan ta'minlab turuvchi Kaykovuz anhoriga Chirchiq daryosidan suv chiqarib beruvchi to'g'ronni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldirilgan. Alimquli Amirlashkar katta qo'shin bilan Qo'qondan Toshkentga yetib kelgan. Toshkent uchun shiddatli janglar bo'lgan. Alimquli Amirlashkar og'ir yaralandi va halok bo'lgan. Nihoyat shahar himoyachilarining qarshiligi sindirilgan, 15-iyun kuni Chernyayev Toshkentni zabt etgan. 17-iyunda Chernyayev Toshkentning nufuzli kishilari bilan muzokara olib boradi va zo'ravonlik bilan shahar o'z ixtiyoriga ko'ra rus qo'shinlariga taslim bo'lgani, shahar aholisi o'z dinida qolishi, ishlar shariat asosida olib borilishi, hovli va bog'lar o'z egallari qo'lida qolishi to'g'risida ikki tomonlama ahdnoma imzolangan. Toshkent Rossiya imperiyasining tarkibiy qismiga aylantirilgan.

¹⁰⁸ Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B.20

¹⁰⁹ Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890.-B.: 31

¹¹⁰ Arxiv hujjatlaridan

¹¹¹ Ahmadjonov F. A. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda. – T.: Sharq, 2002. – B. 24

¹¹² Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B.23

Natijada Orenburg General-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tuzilgan, uning harbiy gubernatori etib general Chernyayev tayinlangan¹¹³.

1866-yil 28-yanvarda Chinozdan Sirdaryo tomonga 14 rota askar, 600 kazak, 16 ta to'pdan iborat harbiy otryad safarbar qilingan¹¹⁴. Lekin Chernyayev boshchiligidagi Jizzaxga uyushtirilgan ushbu hujum mag'lubiyatga uchragan. Shundan so'ng O'zboshimchaligi uchun Chernyayev Sankt-Peterburga chaqirib olingan, o'rniga general Romanovskiy tayinlangan.

Romanovskiy Sibir va Orenburgdan yordam olib Buxoro amirligiga qarshi yurish boshlashga tayyorgarlik ko'rgan. Rossiya imperiyasi qo'shinlari tomonidan Qo'qon hududlari bosib olinayotgan bir paytda Buxoro amiri tomoshabin bo'lib turgan bo'lsa, endi Buxoro amirligi hududlariga hujum boshlangan paytda Qo'qon xoni Xudoyorxon sukut saqlab turgan. 1866-yil 8-mayda general Romanovskiyning boshliq 3600 qo'shin Erjar tomon yurishi Buxoro qo'shining 5 ming jangchi mag'lubiyati va istehkomlashtirilgan o'rdaning qo'lga kiritilishi bilan tugagan¹¹⁵. Amir Jizzaxga qochishga majbur bo'ladi. Romanovskiy yurishni Xo'jand tomonga yo'naltirgan, 1866-yil 19–22 may kunlari bo'lgan qattiq janglar natijasida Xo'jand egallangan. 1866-yil avgustda Orenburgdan General-gubernator Krijanovskiy Toshkentga kelgan va Romanovskiy bilan birgalikda Buxoro amirini tobe qilish harakatini boshlangan. Katta qo'shin yordamida 1866-yil oktabrda O'ratepa viloyati, Zomin qal'asi bosib olingan. Jizzax uchun katta jang bo'lgan. Jizzax shahri balandligi 4 metr va eni 3 metrlik ikki qavat devor bilan o'rab olingan bo'lib, qal'aga o'xshash mudofaga ega edi. Shaharda 10 ming himoyachi askar, 53 to'p bor edi. Himoyachilar shaharga kirib chiqadigan darvozalarni tuproq bilan ko'mib tashlab jang olib borganlar. Nihoyat 11–18 oktyabr kunlari bo'lgan jang natijasida bosqinchilar Jizzaxni egallagan¹¹⁶.

Aleksandr II 1867-yil 14-iyulda Turkiston General-gubernatorligi va Turkiston harbiy okrugini tuzish to'g'risida farmon bergan. General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-ad'yutant K. P. fon Kaufman tayinlangan. Unga urush e'lon qilish, sulh tuzish, harbiy-ma'muriy, moliyaviy-iqtisodiy, fuqarolik ishlarini mustaqil hal qilish huquqlari berilgan. Shu boisdan u "Yarim podshoh" deb etirof etilgan¹¹⁷. Bu tadbir Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi yo'lidagi harakatida yangi bosqich bo'lgan. Kaufman navbatdagi yurishni Samarqandga tomon boshlagan.

¹¹³ Turkistonning yangi tarixi I tom. – T.: Sharq, 2002. – B. 24

¹¹⁴ O'zbekiston poytahti Toshkent 2200 yoshda (Toshkent shahrining 2200 yillik yubedeyiga bag'ishlangan Xalqaro ilmiy konferentsiya materiyallari). – T.: Fan, 2009. – B. 298.

¹¹⁵ Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B.24

¹¹⁶ Majid Hasaniy. Turkiston bosqini. – T.: Nur, 1992. – B. 30

¹¹⁷ Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890.-B.:37

1868-yil 1-may kuni shahar yaqinidagi Cho'ponota tepaligida Buxoro amiri qo'shinlari bilan jang qilib, ularni osongina mag'lubiyatga uchratgan, dovrug'i olamni tutgan Samarqand 2-may kuniyoq deyarli jangsiz dushmanga taslim bo'lgan. Ikki tomon qo'shinlari Zirabuloqda 1868-yil 2-iyunda to'qnashgan, qattiq jang natijasida amir qo'shinlari tor-mor etilgan. Bu orada Samarqandda istilochilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarilgan¹¹⁸. Shahrisabz va Kitob hokimlari Jo'rabek va Bobobek hamda amirning o'g'li Abdumalik To'ra 27-may kuni Samarqandga qo'shin bilan yetib kelib, qo'zg'olonchilar bilan birgalikda Kaufman tomonidan Samarqandga qoldirilgan polkovnik Nazarov va mayor Shtempel boshliq harbiy qismlar bilan qattiq jang qilganlar. Jang 8 kun davom etgan. 500 kishidan iborat dushman kuchlaridan 275 ta askar qirib tashlangan va yarador qilingan. Samarqanddagi voqealardan xabar topgan Kaufman zudlik bilan Samarqandga qaytib kelgan va 8-iyun kuni shaharni to'plardan yoppasiga o'qqa tutishga, aholini beomon otish, shaharni yondirishga buyrug' bergan¹¹⁹. Aholi qirg'in qilingan, masjidlar va tarixiy yodgorliklar yondirilgan, qadimiy noyob moddiy va ma'naviy obidalar Peterburga olib ketilgan. 1868-yil 23-iyunda Kaufman bilan amir Muzaffar o'rtasida sulh bitimi imzolangan. Buxoro amirligi Rossiya impreyasining vassaliga, ya'ni xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qila olmaydigan davlatga aylantirilgan. 1868-yil 28-iyunda Zarafshon okrugi tashkil etilgan¹²⁰. Sulhga binoan, Xo'jand, O'ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgan, amir 125 ming tilla (500 ming so'm) tovon to'lash majburiyatini olgan. To'lanadigan tovon pulidan 10 ming tilla zudlik bilan undirilgan¹²¹. Bunday bosqinchilik, talonchilik asoslangan sulh aholining yuqori tabaqa vakillarining nafratini kuchaytirdi. Abdumalik, Jo'rabek va Bobobek kuchlari nafaqat bosqinchilarga, shuningdek, amir Muzaffarga qarshi ham qaratilgan edi. Ular Abdumalikni amir deb e'lon qilganlar. Amir Muzaffar endi bosqinchilarga emas, Kaufman yordamida o'z vatandoshlariga qarshi urushga kirishgan va 1870-yil avgustida ularni kuch bilan bostirib, o'z taxtini saqlab qolgan. Shahrisabz va Kitob beklilari amirlik tarkibida qolgan.

Kaufman 1873-yil bahorida 12 mingdan ortiq zobit va askar, 56 to'p-zambaraklar bilan Xiva xonligiga yurish boshlagan va Xiva xonligi uzzoqda joylashgani va taitiy sharoitdi rus qo'shinlarining yaxshi tayyorgarlik ko'rishga majbur qilgan. Ayni paytda Xivaga qarshi Orenburg Golovachev, Mang'ishloq dan N.P.Lomakin, Krasnovodsk V.I.Marzakov, shuningdek, Kavkazdan Verevkin okrugi qo'shinlari ham yurishga kirishgan edi¹²². Xiva xoni Muhammad Rahimxon II

¹¹⁸ Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B.25

¹¹⁹ O'zbekistonning yangi tarixi 1 tom.- O':1997-B.170

¹²⁰ Majid Hasaniy. Turkiston bosqini. – T.: Nur, 1992. – B. 31

¹²¹ Avaz Muhammad Attor Ho'qandiy. Tarixi joxonomayi // Sharq yulduzi, № 8. 1991. – B. 139.

¹²² Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B.32

bosqinchilarga qarshi o'z qo'shinlarining bir qismini Muhammadmurod devonbegi boshchiligida Chorjo'y tomonga, yana bir qismini amir To'ra boshchiligida Xazoraspga, yana bir qismini Eltuzar inoq boshchiligida Qo'ng'irod tomonga, Inoqbek boshchiligidagi qismni Xo'jayliga safarbar etgan. Amudaryo bo'ylarida qirg'inbarot janglar bo'lgan. 1873-yil 18-may kuni Kaufman otryadlari Amudaryodan o'tib Xazoraspni egallagan, Qo'ng'irod va Xo'jayli shaharlari, Mang'it qal'asi zabt etilib, talangan. Istilochi qo'shinlar Xivaga yaqinlashib qolganda Muhammad Rahimxon poytaxtni tashlab chiqqan va turkman ovuliga yashiringan¹²³. Xivalik Otajon to'ra Kaufman huzuriga kelib shaharni vayron etmaslikni so'ragan. Kaufman shaharni zabt etib, Otajon to'raga xonni topishni buyurgan va xon xazinasini, moddiy-ma'naviy boyliklarni qo'lga kiritadi.

Harbiy yurishlarda ishtirok etgan rus harbiylarining esdaliklariga nazar tashlaydigan bo'lsak, ayrim ma'lumotlarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, Xivaga qarshi harbiy yurishda ishtirok etgan polkovnik Kolokolsevning kundaliklarida Jizzaxdan Xivaga qadar Rossiya qo'shinlarining Turkiston harbiy okrugi yo'nalishidagi harbiy harakatlari qayd etib borilgan. Ushbu kundalikda rus qo'shinlarining Xivaga 28-may kungi dastlabki hujumida ko'rilgan talofatlarni aniq keltirgan. Unda keltirilishicha, ruslardan jami 40 kishi (shundan 4 tasi halok bo'lgan, qolganlari esa yaralangan) talofat ko'rdi, bundan tashqari 2 ta shtab-ofitseri, 6 ta ober-ofitser va bir necha otryad rahbarlari yaralangan. Boshqa bir manbada keltirilishicha, ushbu hujumda halok bo'lganlar 4 kishi (1 tasi ofitser), yaradorlar 41 kishi (shular qatorida general Veryovkin va 6 ta ofitser)ni tashkil etgan¹²⁴.

1873-yil 12-avgustda Xivaga yaqin Gandimiyon qishlog'ida Kaufman bilan Muhammad Rahimxon II uchrashuvi bo'ldi¹²⁵. Bu yerda tarixda Gandimiyon shartnomasi deb nom olgan shartnoma imzolangan. Shartnomaga muvofiq Xiva xonligi Rossiyaning vasaliga aylantirilgan. Amudaryo quyi oqimining o'ng tomonidagi yerlar Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgan, xonlikka 2 million 200 ming so'm tovon to'lash yuklatilgan, Rossiya savdogarlari Buxoroda erkin savdo qilish huquqini, Amudaryo chap qirg'og'ida savdo omborlari qurish huquqini qo'lga kiritganlar¹²⁶.

XULOSA

Kaufman Xiva xonligi taqdirini hal qilgach, Qo'qon xonligini tugatishga kirishgan. Bu vaqt Qo'qon xonligida xokimiyat uchun ichki kurash avjga chiqqan edi.

¹²³ Pierce, Russian Central Asia.-L.:1960. B.30

¹²⁴ Arxiv hujjatlari

¹²⁵ Shamsiddinov R., Karimov Sh., Ubaydullayev O'. Vatan tarixi... – B. 174.

¹²⁶ Murtazayeva Y. H. O'zbekiston tarixi. – Toshkent, 2010. – B. 272.

1868-yil 13-fevralda Kaufman va Qo'qon xoni Xudoyorxon o'rtasida shartnoma imzolangan bo'lib, xonlikning istilochilar bosib olgan hududlari Rossiya tasarrufiga o'tganligi e'tirof etilgan edi. Rossiya savdogarlariga Qo'qon xonligining barcha hududlarida hech qanday moneliksiz faoliyat yuritish, karvonsaroylarga ega bo'lish huquqi berilgan edi. Bu shartnomadan qoniqmagan kuchlarning Xudoyorxondan noroziligi ortib borgan. Buning ustiga xonlik hududi qisqarganligini ro'kach qilib, xazinani to'ldirish uchun yangi-yangi soliqlar joriy etilgan. Xudoyorxon bosqinchilarga o'zini yaqin tutar, Qo'qon bilan Rossiya o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga harakat qilgan. Bunday vaziyat Farg'ona vodiysida Xudoyorxonga qarshi g'alayonlarni keltirib chiqargan. Qozg'alonchilarning bir qismiga mullo Is'hoq boshchilik qilgan, o'zini Qo'qon xoni Olimxonning nabirasi Po'latxon deb e'lon qilgan. Xonlikda Xudoyorxonning o'g'illari Nasriddinbek va Muhammad Aminbek, ukasi Sulton Murod, nevarasi Nazarbek, Sherali dodxoh, Abdurahmon oftobachi va boshqalar ham bosh ko'targanlar. Ular bir tomondan, Rossiya impreyasi bosqinchilarga qarshi, ikkinchi tomondan, Kaufmanga batamom tobe bo'lib qolgan Xudoyorxonga qarshi kurash boshlagan edilar. Xalq qozg'alonchi kuchlarga ergashadi va 1873-yildan e'tiboran butun vodiya qozg'alon boshlangan. Xudoyorxon ularni bostirishga ojizlik qilib, oxiri Qo'qondan Toshkentga qochib ketgan. Kaufman Xudoyorxonning 40 aravadagi boyliklarini musodara qilib, o'zini Orenburgga jo'natib yuborgan. Xon u yerdan qochib hajga ketadi va hayoti ayanchli yakun topgan. Xudoyorxon qochgach, qozg'alonchi kuchlar kimni xon qilib ko'tarish masalasida ikkiga bo'linib ketadi. Ayrim kuchlar Nasriddinbekni, boshqalari Po'latxonni taxtga chiqarmoqchi bo'lgan, ziddiyat yanada kuchayib borgan¹²⁷.

Kaufman xonlikdagi ichki kelishmovchilikdan foydalanib, uni batamom bosib olish uchun 1875-yil avgustda katta qo'shnlarni urushga safarbar etgan. Nasriddinbek, lashkarboshi Abdurahmon oftobochi bosqinchilarga taslim bo'lib ular tomoniga o'tganlar. 1876-yil fevralda Po'latxon boshchiligidagi xalq qozg'alonlari qon bilan bostirilgan. Po'latxon 1876-yil 1-martda dorga osib o'ldirilgan, uning safdoshlari ayovsiz jazolangan. 1873–1876-yillardagi Farg'ona vodiysidagi qozg'alonlar xalqning milliy ozodlik harakati edi. Buni o'sha davrda Kaufman ham xalq qozg'aloni deb e'tirof etgan¹²⁸. Endi bosqinchilar turkmanlar yashaydigan hududlarni istilo qilishga kirishganlar. 1880-yilda Ko'ktepani zabt etish rejasi tuzilgan¹²⁹. 1877-yilda Qizil Arvot, 1881-yilda Ashhabot, 1884-yilda Marv bosib olingan. Bosib olingan yerlarda Kaspiyorti viloyati tuzilib, u Turkiston General-gubernatorligi tarkibiga kiritilgan. 1867-yilda tuzilgan Turkiston General-

¹²⁷ O'zbekistonning yangi tarixi. -Toshkent. Sharq-B.:130

¹²⁸ Pierce von Russian Central Asia.-L.:1960. B.:35

¹²⁹ Tohir Qahhor. Hur Turkiston uchun. – T.: CHO'lpn nashriyoti, 1994. – B. 54.

gubernatorligi rus podsholarining tom ma'nodagi mustamlaksiga aylantirilgan edi¹³⁰. Ular bu yerda mustahkam o'rnashish maqsadida boshqaruv tizimini imperiya manfaatlariga xizmat qiladigan tarzda tashkil etishga kirishganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Eshov B. O'zbekistonda Davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – T.: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 426.
2. Sodiqov H., Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – T.: Sharq, 2011. – B. 122.
3. Bedauerlicherweise war dem Autor nur die Übersetzung in Schmeidler zugänglich und keiner der Verträge im russischen Original; deshalb wird im folgenden der Vertrag mit dem Khanat Khokant nach Schmeidler, Das Russische Reich, S. 466f. zitiert. Bei Bennigsen wird der Vertrag nur nebenbei, ohne genauer auf seinen Inhalt einzugehen, erwähnt; vgl. Alexandre Bennigsen, Die Türken unter der Zaren- und Sowjetherrschaft, in: FW, Bd. 16, S. 212
4. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областей. – СПб., 1867, – С. 47-48.
5. «Русский вестник», 1868, № 5; Зияев Х. Завоевание Бухарского и Хивинского ханств царизмом // «Общественные науки в Узбекистане». 1990, № 8 – Б. 39.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т.:Шарқ, 2000. – Б. 191.
7. Бартольд В. В. Сочинения II том. Общие работы по истории Средней Азии, работы по истории Кавказа и восточной Европы. – Москва, 1963. – С. 350
8. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – T.: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 423.
9. Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890.-B.:54
10. Rohrbach, Paul von Russische Kolonisation in Asien-Berlin. 1900.-B.76.
11. Abduraximova N. Turkistonda chor mustamlakachilik tizimi. – Toshkent: Akademiya, 2002. – B. 32.
12. Christian Bachner von Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890...-Lengthal bei Dingolfing B.:45.

¹³⁰ Ziyoyeva D. Turkistonda milliy ozodlik harakati. – T.: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – B. 6.

13. Christian Bachner von Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890...-
Lengthal bei Dingolfing B.:46

SOVET HUKUMATINING ADABIYOT VA SAN'ATDA PARTIYA TARG'IBOTI

Choriyev Sanjar Hamzaevich

Termiz davlat universiteti

Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Sovet adabiyoti va san'atining partiyaviyligi, markscha-lenincha ta'limot hamda adabiyot va san'atga partiya rahbarligi, o'zbek sovet adabiyoti va san'atida partiyaviylikning namoyon bo'lishi ustida haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Adabiyot va san'at da Sovet hukumatining mafkuraviy targ'iboti, partiya hukmronligi, Sovet yozuvchilari ,V.I.Lenin «Partiya tashkiloti va partiya adabiyoti» asari haqida.*

АННОТАЦИЯ

Обсуждаются партийность советской литературы и искусства, марксистско-ленинское учение и партийное руководство литературой и искусством, а также проявление партийности в узбекской советской литературе и искусстве.

Ключевые слова: *идеологическая пропаганда советской власти в литературе и искусстве, партийная власть, советские писатели, труд В.И.Ленина «Партийная организация и партийная литература».*

ABSTRACT

The partisanship of Soviet literature and art, the Marxist-Leninist doctrine and party leadership of literature and art, and the manifestation of partisanship in Uzbek Soviet literature and art are discussed.

Key words: *History of Uzbek theater, Surkhandarya musical drama theater, Culture, theater, literature and art served the Soviet ideology.*

KIRISH

Sovet hukumati mafkuraviy siyosati asosiy yurituvchisi yagona Komunistik partiya bo'lib, partiya barcha soha ustidan hukmron bo'lgan. Partiya tomonidan Sovet adabiyoti va san'ati millionlab kishilar uchun shodlik va ilhom manbai bo'lib xizmat qilishi, ularning irodasi va fikrlarini ifodalashi, g'oyaviy boyishi va ma'naviy tarbiyasi uchun vosita bo'lib xizmat qilishi lozimligi soha ijodkorlariga singdirilgan. Sovet hukumatining mafkuraviy targ'ibotiga ko'ra adabiyot va san'at inson tabiatining nozik jihatlariga chuqur kirib borishi, kommunizm qurayotgan million-million sovet kishilarining ma'naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qilishi kerakligi ko'rsatilgan. Shuning uchun Sovet hukumatining barcha davrlarida va

barcha rahbarlari tomonidan mafkuraviy-g'oyaviy siyosatga alohida e'tibor qaratgan. Bunga misol qilib, V. I. Lenin boshqa muhim masalalar bilan bir qatorda adabiyot va san'atga doimo zo'r e'tibor berganligini ko'rishimiz mumkin. V.I.Leninning «Umumiy, goyaviy jihatdan pishiq, revolyutsion sotsial-demokratiyani g'oyaviy jihatdan birlashtira oladigan» [1,B.393] yangicha adabiyot va san'atni vujudga keltirishga, sovet mafkurasidagi ijodkorlarni tarbiyalashga qaratilgan fikridan bilish mumkin. Sovet hukumati adabiyot va san'atning partiyaviyligini, uning umumxalq ishiga, sovet mafkurasiga xizmat qilishi lozimligini ijodkorlar ongiga singdirgan. To'g'ri har bir davrda adabiyot va san'at davlatning mafkurasiga xizmat qilgan. Ammo, Sovet hukumati davrida bunga alohida etibor qaratilgan. Kommunistik partiyasi esa V.I.Lenin g'oyalarini amalga oshirish uchun qattiq kurashgan, kommunizm qurish, sovet odamlarini kommunistik ruhda tarbiyalashda, mehnatkashlar orasida kommunistik-gumanizm g'oyalarini keng targ'ib qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan adabiyot va san'atga doimiy ravishda alohida e'tibor berib, g'amxo'rlik qilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sovet rahbariyati tomonidan Partiya sezdlarida, Markaziy Komitetning ideologiya to'g'risidagi qarorlarida adabiyot va san'atning partiyaviyligi, xalqchil bo'lishi kerakligi aytilgan. «Adabiyot va san'atni rivojlantirishdagi bosh yo'l,- deb yozilgan KPSS dasturida, - xalq turmushi bilan aloqani mustahkamlashdan, sotsialistik voqelikning boylklari va rang-barang tomonlarini haqqoniy va yuksak badiiylik bilan aks ettirishdan, yangi, chinakam kommunistik voqelikni ilhom bilan va yaqqol hamda jamiyatning olg'a harakat qilishiga to'sqinlik qiluvchi hamma narsani fosh etib borishdan iborat».[2,B.133-bet]

Adabiyot va san'at partiya tomonidan ko'rsatib berilgan ana shu bosh yo'ldan og'ishmasdan, lenincha partiyaviylik prinsiplariga mos tarzda harakat qilgan. Adabiyot va san'atda partiyaviy bo'lish - partiya va xalq uchun, kommunizm manfaatlari uchun sidqidildan izchillik bilan ijod qilish, xalqning didiga mos keladigan g'oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratib, yosh avlodni kommunistik ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi kerak edi.. Bu yuksak burchni bajarish uchun partiya ana shunday ijodkorlar guruhiga zarur sharoitlarni yaratib bergan, adabiyot va san'atda ijod erkinligini va ijodkorlarning rang-barangligini, sotsialistik hayot haqiqatini to'g'ri aks ettirish, kommunistik jamiyat qurish uchun olib borilayotgan kurashdagi xalq qahramonligini va mehnatkashlar ommasining rolini to'laligicha. tasvirlab berish uchun keng imkoniyatlar yaratib berilgan.

Shunday qilib, kommunistik partiya va sovet hukumati adabiyot va san'atning lenincha partiyaviyligi prinsipini amalga oshirish uchun barcha tadbirlarini amalga

oshirgan va doimiy ravishda g'amxo'rlik qilgan. Adabiyot va san'atning partiyaviyligi masalasini ilmiy asosda tahlil etish markscha-lenincha estetikaning, shu jumladan sovet adabiyotshunosligi va san'atshunosligining asosiy muammolaridan biri bo'lgan.

Adabiyot va san'atdagi lenincha partiyaviylik prinsipini to'g'ri tushunish sovet adabiyoti va san'atining asosiy vazifasini, sovet adabiyotining harakterini, uning taraqqiyot yo'llarini, ijodkorning partiya va xalq oldidagi burchini qay yo'sinda bajarayotganligini tug'ri baholay olishga, shu bilan birga, o'tmish adabiy- badiiy merosimizning sotsial mohiyatini aniq tushina olishimizga yordam beradi.

Binobarin, sovet adabiyoti va san'atining lenincha partiyaviyligi prinsipini, kommunistik partiyamizning adabiyot va san'at masalalari bo'yicha tutgan siyosatini o'quvchilar ommasiga tushuntirish va propaganda qilish mazkur asarning asosiy maqsadidir.

Adabiyot va san'atning partiyaviyligi, badiiy ijodni bema'ni san'atbozlikdan, g'oyasizlikdan qutqarish yo'llari haqidagi, adabiyot va san'atni xalqqa, ishchilar sinfi manfaatlariga xizmat qilishi to'g'risidagi g'oyalarni birinchi bo'lib Marks va Engels asos soldilar. Marks va Engelsning adabiyot va san'at haqidagi fikrlarini

V. I. Lenin yangi davr, yangicha-sovetcha mafkurada rivojlantirdi.

V. I. Leninning adabiyot va san'atning partiyaviyligi haqidagi ta'limoti uning 1905 yilda yozilgan «Partiya tashkiloti va partiya adabiyoti» nomli asarida adabiyotning partiyaviyligi to'g'risidagi marksistik ta'limotni yaratdi va uni mukammal ilmiy materialistik xulosalar bilan asoslab berdi. U ijtimoiy xodisalar taraqqiyotini chuqur analiz qilib, adabiyot va san'atning sotsial xarakteri va jamiyatdagi mavqeini zo'r dalillar bilan belgilab berdi. Asarda o'sha davrlarda «hech qanday partiyani tan olmaymiz, adabiyot va san'atni siyosatsiz yo'ldan olib boramiz, sof san'at uchun kurashamiz» deb jar solib yurgan ayrim san'atkorlarning amalda riyokorlik bilan burjua mafkurasiga xizmat qilib yurganliklari ochib tashlandi. «Burjua yozuvchisi, rassomi, artistining ozodligi puldorga, pulga, xo'jasiga qaramlikdan (yoki munofikona nikoblanadigan qaramlikdan) boshqa narsa emas» [3,B.36]ligi ayovsiz sur'atda fosh etildi.

V. I. Lenin burjua adabiyoti va san'atining kapitalistlar xizmatini u yoki bu tarzda bajo keltirayotganini ochib tashlash bilan birga, proletar adabiyoti umumproletar ishining bir qismi bo'lishi lozimligini, «butun ishchilar sinfining butun ongli avangardi yurgizib turgan yagona, katta bir sotsial-demokratik mexanizmning «parrak va vintchasi, bo'lmog'i kerak» [4,B.36]ligini asoslab berdi.

Shunday qilib, Lenin K. Marks va F. Engelsning adabiyot va san'atning partiyaviyligi tug'risidagi marksistik ta'limotni yaratdi; partiya xalq ommasiga

xizmat qilganidek adabiyotning ham xalqqa, partiyaga xizmat qilishi kerakligi aytilgan.

Rossiya Federatsiyasidagi avtanom respubliklarning barcha poytaxtlarida, hamma o'lk va oblast, shaharlarida yozuvchilar tashkilotlari bo'lgan. Ular respublikaning ijtimoiy va madaniy hayotida tobora katta ro'l o'ynagan, partiya siyosatini targ'ibot qilish va amalga oshirishda faol ishtirok etgan.

Sovet yozuvchilari kommunizm binokori bo'lgan yangi insonni tarbiyalashda hamisha partiyaning sodiq yordamchilari bo'lib kelgan. Sovet yozuvchilari zamonning eng muhim mavzularini badiiy jihatdan ishlab chiqishda faol qatnashgan, xalq, va mamlakat hayotidagi eng muhim voqealarni ifodalovchi asarlar yaratishni o'zlarining yuksak burchlari deb bilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES

1. V. I. Lenin. Asarlar, 4-tom, 393-bet.
2. Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasining Programmaen, davnashr, 1961, 133-bet
3. V. I. Lenin. Asarlar. Uzdavnashr, 10-tom, 36-bet
4. X.Doniyorov, S.Mirzayev, S.Shermammedov "Adabiyot va san'atda Lenincha partiyaviylik prinsiplari" 45-bet

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ПО РЕГИСТРАЦИИ ГРАЖДАНСТВА

Омонов Алим Толибович

Самостоятельный соискатель

Университет общественной безопасности

Республики Узбекистан

Кафедра государственно-правовых наук и прав человека

АННОТАЦИЯ

Отражены исторические этапы развития регистрации гражданства, также историческая необходимость регистрационной системы граждан в развитии и укреплении государства; роль государственного управления в развитии регистрационной системы.

Ключевые слова: *государственное управление, регистрация граждан, миграция, учет и контроль за передвижением населения, паспортная система, история развития регистрационного законодательства.*

ABSTRACT

The historical stages in the development of citizenship registration are reflected, as well as the historical need for the registration system of citizens in the development and strengthening of the state; the role of public administration in the development of the registration system.

Key words: *public administration, registration of citizens, migration, accounting and control over the movement of the population, passport system, history of the development of registration legislation.*

В результате ускорения процессов глобализации и интеграции в мире увеличение потоков миграции порождает необходимость внедрения механизмов, позволяющих эффективно гарантировать права человека на свободное передвижение и выбор места жительства, в Помимо обеспечения безопасности и стабильности. История деятельности органов внутренних дел по регистрации гражданства отражает эволюцию правовых и социальных норм в различных обществах. Этот процесс имеет свои этапы развития, которые варьируются в зависимости от исторического контекста и политических условий страны.

В мире проводятся научно-исследовательские работы по изучению организационно-правовых проблем эффективного регулирования миграционных процессов. В связи с этим изучить закономерности развития

таких сложных тенденций, как социальное неравенство, взаимное недоверие и конфликты, вооруженные конфликты, конфликты между нациями и конфессиями, таких как политическое бегство, вынужденная эмиграция и нелегальная миграция, предупреждение социальных опасностей, которые могут возникнуть. в результате действия этих факторов, а также исследования, направленные на поиск научных решений проблем, связанных с разработкой научных критериев организации управления населением на уровне продуманной политики, определением приоритетов совершенствования регулирования отношений в сфера миграции приобретает все большее значение.

Термин "гражданство" имеет свой теоретико-методологический базис, который определяется как теоретическими концепциями и методами, используемыми для изучения сущности и функций гражданства в рамках различных научных дисциплин. Рассмотрим ключевые аспекты теоретико-методологического базиса этого термина:

1. Политическая теория: В политической теории гражданство рассматривается как основа государственного устройства и гражданского общества. Здесь изучается роль гражданства в формировании политической идентичности, участии граждан в политической жизни, а также вопросы обязанностей и прав граждан перед государством.

2. Юридическая наука: В юридической науке гражданство рассматривается как юридический статус личности, определяющий её правовые связи с конкретным государством. Здесь изучается законодательство о гражданстве, процедуры его приобретения и утраты, а также права и обязанности, связанные с гражданством.

3. Социология: В социологии гражданство анализируется как социальный институт, определяющий структуру общества и социальные отношения между его членами. Исследуются вопросы социальной интеграции и идентичности граждан, а также взаимосвязь между гражданством и социальной стратификацией.

4. Историческая наука: В исторической науке изучается исторический контекст и эволюция понятия гражданства в различных обществах и культурах. Анализируются исторические прецеденты и тенденции развития института гражданства в разные эпохи.

5. Философия: В философии гражданство рассматривается в контексте общих принципов и ценностей, лежащих в основе государственного строя и правовой системы. Анализируются вопросы обоснования и оправдания гражданских прав и обязанностей.

Таким образом, термин «гражданство» имеет широкий теоретико-методологический базис, охватывающий различные научные дисциплины и подходы к его изучению.

Гражданство – это правовой статус личности, который определяет её принадлежность к определённому государству и связанные с этим права, обязанности и привилегии. Гражданство устанавливается законодательством каждого конкретного государства и может быть приобретено различными способами, такими как рождение в стране, национальность родителей, брак с гражданином, естественное или особое приобретение через натурализацию.

Гражданство предоставляет личности ряд прав и обязанностей, включая право на защиту государства, участие в государственном управлении (например, право голоса на выборах), право на социальное обеспечение, обязанность соблюдения законов и т.д. Гражданство также обеспечивает личности определенную защиту со стороны своего государства, включая право на защиту за границей и доступ к консульской помощи.

В современном мире гражданство является одним из основных элементов идентичности личности и имеет важное значение как для самого человека, так и для государства, к которому он принадлежит.

Теоретико-методологический анализ регистрации гражданства представляет собой изучение основных концепций, методов и принципов этого процесса с целью выявления его сущности, особенностей и эффективности.

1. Понятие и сущность регистрации гражданства: Анализ начинается с определения понятия регистрации гражданства как юридического процесса установления личности гражданина и его правового статуса в соответствии с законодательством государства. Это включает в себя оформление документов, подтверждающих гражданство, и внесение информации о гражданине в государственные реестры.

2. Цели и задачи регистрации гражданства: Анализируются основные цели и задачи регистрации гражданства, такие как обеспечение идентификации личности, установление прав и обязанностей гражданина перед государством, обеспечение гражданских прав и свобод.

3. Правовые и нормативные аспекты: Исследуется законодательная база, регулирующая процесс регистрации гражданства, включая конституционные нормы, законы о гражданстве, а также иные нормативные акты, регламентирующие этот процесс.

4. Институциональные и организационные аспекты: Анализируются органы и учреждения, ответственные за регистрацию гражданства, их функции,

компетенция, структура и взаимодействие с другими государственными органами.

5. Процедуры и методы регистрации: Исследуются процедуры и методы, используемые при регистрации гражданства, включая необходимые документы, порядок и сроки подачи заявлений, а также технологические средства и информационные системы, применяемые в этом процессе.

6. Эффективность и проблемы: Анализируется эффективность системы регистрации гражданства с точки зрения достижения ее целей и задач, а также выявляются основные проблемы и недостатки, мешающие эффективной реализации этого процесса.

Теоретико-методологический анализ регистрации гражданства позволяет понять суть и особенности этого важного аспекта правовой и социальной жизни государства, а также выявить пути совершенствования его регулирования и практики осуществления.

История регистрации гражданства и ее развитие тесно связаны с общественными и политическими изменениями. Она отражает стремление государств к учету своего населения, обеспечению прав и защите интересов граждан. История деятельности органов внутренних дел по регистрации гражданства прошла через ряд значительных этапов, отражающих эволюцию правовых норм и социальных потребностей общества.

1. Формирование первичных учетных систем: В древности и средневековье учет гражданства осуществлялся в форме племенных списков, канцелярских реестров и других подобных документов, характерных для той или иной эпохи и культуры.

2. Закрепление правового статуса гражданства: С развитием государственности и законодательства гражданство становится формализованным правовым статусом. Этот этап связан с формированием гражданских кодексов, в которых определяются права и обязанности граждан, а также порядок их регистрации.

3. Переход к систематизации учета: В XIX - начале XX века наиболее развитые страны начали внедрять переписи населения, что стало важным этапом в систематизации учета гражданства. Это способствовало более точному определению демографических и социально-экономических характеристик населения.

4. Стандартизация документации: В XX веке процесс стандартизации документации и процедур стал особенно актуальным. С развитием технологий

и ростом государственных функций упрощение и стандартизация процессов регистрации гражданства стали необходимостью.

5. Цифровизация и автоматизация: В настоящее время многие страны активно внедряют цифровые технологии в процессы регистрации гражданства. Это включает в себя создание единой электронной базы данных о гражданах, онлайн-сервисы для подачи заявлений и получения документов, что существенно повышает эффективность и удобство процесса.

6. Защита данных и приватность: С увеличением объема персональных данных, хранящихся в государственных базах данных, вопросы защиты информации и приватности становятся все более актуальными. Законодательство по защите данных и правам граждан на контроль над своей персональной информацией становится важной составляющей регистрации гражданства.

Эти этапы и изменения в деятельности органов внутренних дел по регистрации гражданства отражают стремление государственных органов к улучшению качества обслуживания граждан, соблюдению прав и защите интересов населения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Оқюлов О. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини вужудга келиши ва бекор бўлиши асосларининг шарҳлари // Ҳуқуқ-Право-Law. – 2003. – No 1 (21). – Б. 15-21.
2. Раҳимов Ф. Паспорт тизими тушунчаси ва унга оид назарий-ҳуқуқий қарашлар // Ўзбекистон Республикасида қонунчиликни такомиллаштиришнинг назарий ва амалий масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ЎЗМУ, 2014. – Б. 115-118.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 11 июлдаги «Ички ишлар органларининг миграция жараёнлари ва фуқароликни расмийлаштириш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3126-сон Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2017. – No 28. – 644-м.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 14 ноябрдаги «Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 387-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2016. – No 50. – 566-м.
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 26 декабря 2018 года № ПП-4079 «О дальнейших мерах по созданию системы оформления и

выдачи биометрического паспорта гражданина Республики Узбекистан для выезда за границу и модернизации биометрической паспортной системы Республики Узбекистан» // <https://lex.uz/docs/4162591>.

6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 12 сентября 2018 года № 725 «О мерах по дальнейшему совершенствованию и

7. коренному пересмотру системы организованного трудоустройства граждан Республики Узбекистан за рубежом» // <https://lex.uz/docs/3903307>.

8. Постановление Президента Республики Узбекистан 5 июля 2018 года № ПП-3839 «О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию системы внешней трудовой миграции Республики Узбекистан» // <https://lex.uz/docs/3811317>.

9. Постановление Президента Республики Узбекистан от 7 ноября 2018 года № ПП-4008 «О мерах по созданию благоприятных условий для осуществления трудовой деятельности на территории Республики Узбекистан квалифицированными специалистами иностранных государств» // <https://lex.uz/docs/4045557>.

СЕТЕВАЯ КОММУНИКАЦИЯ МОЛОДЕЖИ: ГЕНДЕРНЫЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ

Низомитдинова Зулайхо Абдуазизовна

преподаватель, Ферганский государственный университет

научный руководитель: **Давлятова Гулчехра Насировна**

профессор, Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает гендерные особенности речевого общения среди молодежи в сети интернет. Исследование базируется на анализе языковых практик, преобладающих в онлайн-среде, и выявляет различия в коммуникации между молодыми людьми разных полов.

Ключевые слова: гендер, молодежь, интернет, речевое общение, языковые практики, гендерные роли, стереотипы, онлайн-коммуникация.

YOSHLARNING TARMOQ KOMMUNIKATSIYASI: GENDER TAHLILI

Nizomiddinova Zulaixo Abdulazizovna

o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti

ilmiy rahbar: **Davlatova Gulchexra Nosirova**

professor, Farg'ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Maqolada internetdagi yoshlar o'rtasida nutq aloqasining gender xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot onlayn muhitda keng tarqalgan til amaliyotlarini tahlil qilishga asoslangan va turli jinsdagi yoshlar o'rtasidagi aloqa farqlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: jins, yoshlar, Internet, nutq aloqasi, til amaliyoti, gender rollari, stereotiplar, onlayn aloqa.

YOUTH NETWORK COMMUNICATION: GENDER ANALYSIS OF LANGUAGE MANIFESTATIONS

Nizomiddinova Zulaykho Abdulazizovna

Lecturer, Ferghana State University

Scientific supervisor: **Davlyatova Gulchehra Nosirova**

Professor, Ferghana State University

ABSTRACT

The article examines the gender characteristics of speech communication among young people on the Internet. The study is based on the analysis of language practices prevailing in the online environment and reveals differences in communication between young people of different sexes.

Keywords: *gender, youth, Internet, speech communication, language practices, gender roles, stereotypes, online communication.*

С развитием сетевых технологий и широкого распространения интернета общение в онлайн-пространстве стало неотъемлемой частью повседневной жизни современной молодежи. Однако, помимо технологических новшеств, интернет привнес и изменения в общественные динамики, в том числе в гендерные отношения и коммуникацию. Гендерные различия в языке и способе общения стали предметом внимания исследователей, привлекая к себе интерес как в области лингвистики, так и в социологии.

В сфере языкознания также широко изучаются различные языковые средства и стратегии, которые используются в интернет-коммуникации. С развитием технологий появились новые формы общения, такие как чаты, социальные сети, блоги и т.д., что создает новые возможности для изучения языковых процессов и явлений.

Исследования в области интернет-коммуникации также позволяют лучше понять влияние языка на формирование социальных отношений, культурных норм и психологических особенностей человека. Анализ интернет-дискурсов позволяет выявить не только структурные особенности языка, но и его функциональные возможности в контексте современной коммуникации.

Одним из ключевых вопросов, которые занимают ученых в области интернет-коммуникации, является изучение распространения информации в онлайн-среде и ее влияние на общество. Взаимодействие между языком, технологиями и культурой играет важную роль в формировании современной коммуникационной среды и требует дальнейших исследований и анализа.

Эти изменения в коммуникационной парадигме имели значительное влияние на социокультурные процессы и структуры общества. Новые технологии позволили людям общаться мгновенно и эффективно, сокращая время и расстояние между ними. Виртуальная среда дала возможность создавать новые формы выражения и взаимодействия, открывая огромные возможности для обмена информацией и идеями.

Однако, с появлением интернет-среды и глобальных компьютерных сетей возникли и новые проблемы. С развитием социальных сетей и цифровых платформ, усилилось влияние фейковых новостей и дезинформации, что приводит к ухудшению качества коммуникации и доверия между людьми. Кроме того, зависимость от онлайн-коммуникации может привести к утрате навыков реального общения и межличностного взаимодействия.

Следовательно, важно развивать критическое мышление и компетенции в области цифровой грамотности, чтобы эффективно адаптироваться к изменяющейся коммуникационной среде и избегать негативных последствий. Необходимо также учитывать психологические аспекты взаимодействия в виртуальной среде, чтобы обеспечить здоровые и продуктивные отношения между людьми. В конечном итоге, понимание и применение современных коммуникационных технологий становится необходимым условием для успешного функционирования в современном обществе.

В связи с этим, возникает необходимость изучения и понимания влияния интернета на наше мышление, поведение и общение. С развитием информационных технологий и возрастанием доступа к интернету, мы сталкиваемся с новыми вызовами и возможностями. Например, возможность получения огромного объема информации за короткое время может повлиять на нашу способность к анализу и обработке информации.

Также стоит отметить, что использование интернета может сильно повлиять на наши взаимоотношения с другими людьми. Социальные сети, мессенджеры и другие онлайн-платформы изменили способы общения и создания связей между людьми. Это может привести к изменениям в наших общественных ролях и навыках коммуникации.

Интернет стимулирует нас к поиску новой информации, обучению и самосовершенствованию. Он предоставляет нам уникальные возможности для развития своих творческих способностей, обмена опытом и идеями с другими людьми. Однако, важно осознавать и принимать ответственность за свое поведение и выборы в онлайн-пространстве, чтобы не допустить негативных последствий для своего психического здоровья и отношений с окружающими.

Смена материального носителя письменного текста и каналов передачи информации неизбежно оказывает влияние на свойство самого текста. Можно наблюдать противоположные позиции относительно взаимосвязи понятий «общение» и «коммуникация»: одни авторы полностью отождествляют их, другие видят в коммуникации только одну из плоскостей общения, третьи же вообще упоминают либо только «общение», либо только «коммуникацию».

Основными способами конструирования виртуальной коммуникации можно считать следующие:

- Структура высказывания
- Лексические и грамматические особенности высказывания
- Стратегии общения
- Невербальные средства общения

Все эти способы, конечно, являются основополагающими и в формировании такого аспекта виртуальной личности, как ее гендерная принадлежность. Считается, что термин гендер появился для определения социальных, а не биологических различий между мужчинами и женщинами. Одной из первых работ, где были четко прописаны терминологические различия между понятиями "пол" и "гендер", была статья Г.Рабин "Обмен женщинами" [2]. Исследовательница ввела понятие пологендерной системы, подразумевая под этим набор соглашений, с помощью которых общество трансформирует биологическую сексуальность в продукт человеческой активности.

Исследования в области стратегии общения показывают, что мужчины общаются между собой почти так же часто, как с представителями противоположного пола. Женщины в интернет-коммуникации предпочитают общение с представителями противоположного пола. К стратегиям общения можно также отнести инициацию разговора, выбор тем, игровые элементы в общении, стиль общения, юмор, иронию, прочие аспекты.

Если говорить о структуре высказывания, то здесь важно выделить продолжительность высказывания, использование различных видов вопросов, знаков препинания, выбор лексики, корректность в написании лексических единиц и построении фраз. Все перечисленные элементы дискурса играют существенную роль в построении гендерной идентичности. Например, женская речь является более нормированной. В мужской речи можно отметить большее количество специфической лексики и большую приближенность к разговорной речи.

Некоторые исследователи считают, что можно говорить о женской и мужской стратегиях коммуникативного поведения. Если женская стратегия «предполагает беседу, построенную на взаимопонимании» даже при формальном общении, то мужская подразумевает бизнес-информацию, которая распространяется даже на интимную сферу коммуникации. Главное отличие между характеристиками этих стратегий в отношении к обратной связи: считается, что женщины даже при деловой тематике разговора много внимания

уделяют обратной связи, которая понимается «не просто как реакция на сообщение, а как достижение состояния понятности

Некоторые исследователи считают, что можно говорить о женской и мужской стратегиях коммуникативного поведения. Если женская стратегия «предполагает беседу, построенную на взаимопонимании» даже при формальном общении, то мужская подразумевает бизнес-информацию, которая распространяется даже на интимную сферу коммуникации. Главное отличие между характеристиками этих стратегий в отношении к обратной связи: считается, что женщины даже при деловой тематике разговора много внимания уделяют обратной связи, которая понимается «не просто как реакция на сообщение, а как достижение состояния понятности». Мужчины же рассматривают ее как реакцию на сообщение, «которая, несомненно, может быть ошибочной и, безусловно, не совпадающей с состоянием понятности» [3].

Деление на два типа по гендерному признаку подтверждает и М. Пуртова: можно говорить о том, что мужчины стремятся интерпретировать мир с точки зрения справедливости - несправедливости, женщины же - «с точки зрения заботы, удовлетворения запросов всех сторон. Соответственно, данные типы интерпретации значительно влияют на поведение людей в процессе коммуникативного акта, а значит можно говорить о гендерных особенностях коммуникации» [4].

Основываясь на своем исследовании гендерных аспектов речевого поведения, А. Першай делает следующие выводы: «гендер как часть социальной структуры общества - неотъемлемый компонент речевого поведения. Гендерные отношения не только отражаются и используются в языке в виде кодов, но и обуславливают тематику и характер речевых актов. Более того, гендерное самоопределение индивида должно подтверждаться языковыми средствами и в какой-то степени речь идет о представлении себя окружающим как мужчины или как женщины» [5].

Исследования общения в виртуальной среде Интернет показывают, что именно гендерная принадлежность является важнейшим аспектом виртуальной личности. Она не только формируется при помощи дискурса, но, в свою очередь, оказывает влияние на электронный дискурс, т. е. мы можем говорить о взаимном влиянии гендерной идентичности и электронного дискурса.

Исследование гендерной специфики речевого общения молодежи в сети интернет является актуальным и важным направлением современной лингвистики и социологии. В ходе анализа мы обнаружили, что интернет не только предоставляет новые возможности для коммуникации, но и становится

ареной, на которой проявляются и усиливаются гендерные различия и стереотипы.

Понимание гендерных динамик в онлайн-среде может быть ключом к созданию инклюзивного и безопасного пространства для всех его пользователей. Наши результаты могут служить основой для разработки политик и программ, направленных на борьбу с гендерными стереотипами и неравенством в интернете.

В заключение, дальнейшие исследования в этой области будут способствовать более глубокому пониманию гендерных аспектов онлайн-коммуникации и помогут сформировать стратегии, направленные на создание более равноправного и инклюзивного интернет-пространства для всех его пользователей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия // Вестник МГУ. Серия XIV Психология № 4 1996- С. 14–20.
2. Rubin G. The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex // *Toward an Anthropology of Women* / Ed. by R. Reiter. New York: Monthly Review Press. 1975 -P. 157-210.
3. Шибутани Т. Социальная психология.-Ростов н/Д., 1998, с.381
4. Путрова М. Интерпретация значения слова: гендерный контекст // Материалы 2-й международной междисциплинарной научно-практической конференции "Женщина. Образование. Демократия" 1999, <http://envila.iatp.by>
5. Першай А. Гендерные аспекты речевого поведения // *Иной Взгляд* №2, 1999, -С.32

ДАСТГОҲЛИ РАНГТАСВИР ЎҚУВ ТОПШИРИҚЛАРИДА КОМПОЗИЦИОН ТИЗИМ ЯРАТИШ

АБДУЛЛАЕВ С.А.

К.Бехзод номидаги МРДИ “Дастгоҳли рангтасвир”

кафедраси профессори, ЎзБА Академиги

АННОТАЦИЯ

Мақолада дастгоҳли рангтасвир соҳаси таълими доирасида талабалар томонидан бажариладиган ўқув топшириқларида композицион тизим яратиш масалаларининг муаммолари жихатлари ёритилган. Шунингдек, мақолада ушбу масаланинг ечимларига доир мулоҳаза ва муаллифнинг шахсий хулосалари жаҳон ва ўзбек рангтасвир санъатининг атоқли намоёндалари асарларида шакллантирилган композицион қонуниятлар мисолида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: композицион тизим, рангтасвир санъати, ўқув топшириқлари, жаҳон ва ўзбек рангтасвир санъатининг атоқли намоёндалари асарлари

АННОТАЦИЯ

В статье описаны проблемы создания композиционной системы в произведениях станковой живописи, выполняемых студентами в рамках обучения в области станковой живописи. Также в статье анализируются размышления над решением данного вопроса и личные выводы автора на примере композиционных законов, сформировавшихся в произведениях известных представителей мировой и узбекской живописи.

Ключевые слова: композиционная система, искусство живописи, учебные задания, произведения известных представителей мировой и узбекской живописи.

КИРИШ

Тасвир асарга айланишида кўплаб қоидаларга бўйсунди, аммо асосийси муаллифнинг воқеликка бўлган дунёқараши ифодаси маҳсули. Эътиборни тортадиган жойи шундаки, тасвирий санъат дурдона ва нодир асарлари асосан асар яратиш қоидаларидан хабардор, билимдон, асар яратиш қоидаларини яратган ва илмий асослаган рассомлар тарафидан яратилган. Ҳар қандай асар, айниқса тасвирий санъат асари - бу муаллифнинг маҳорат борасидаги барча имкониятларининг маҳсули саналади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда “Дастгоҳли рангасвир” соҳаси доирасидаги таълим тизимларида ўқув топшириқларини мато юзасида композицион жойлаштиришга мос тизим яратишнинг анъанавий тизим ва тажрибаларини уйғунлаштирган педагогик фаолиятларни йўлга қўйишга қаратилган тадқиқот ишлари доирасида бажарилмоқда. Бу борада А.Икромжонов, С.Абдуллаев, С.Рахметов, М.Нуритдинов, Д.Азизов, Э.Хаитовлар томонидан тайёрланган ўқув ва услубий қўлланмалар, дарслик ва албом-каталоглар бугунги кунда соҳа доирасидаги илғор дастурлар асосида шакллантирилганлигини қайд этиш жоиз.

МУҲОКАМА

Яхлитлик, типиклик, контраст, композициянинг барча ифода воситаларининг ғоявий мазмунига боғлиқлиги асар яратиш асосий қонунларидан ҳисобланади.

Яхлитлик қонуниятини асарда руёбга оширилиши оқибатида санъат асари ажралмас бутунлик сифатида идрок этилади. Қонуниятнинг энг муҳим хусусияти композицион яхлитлик - бунда асар ажралмас бирлик сифатида идрок этилади.

Композициядаги бўлинмаслик конструктив ғояни рассом томонидан топилиши орқали вужудга келади, бу ғоя ўз навбатида бўлажак асарнинг барча таркибий қисмларини бир бутун қилиб бирлаштиради. Конструктив ғояни топиш, композиция асосий қисмини белгилагандан сўнг, унинг таркибига кирувчи майда қисмларни аниқлашга ўтилади. Бўлажак асар композицияси қораламалардаги иш чоғидаёқ ёритилажак ғоянинг асар фазосидаги ҳолати, конструктив ечимини топгандан сўнг асар атрибутлари ўзаро муносабати белгиланади.

Ж. Умарбековнинг "Мен инсон" асарига композицион изланиш вариантларида кўпбурчак асарнинг конструктив ғоясига асос бўлганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам асарни кузатганимизда уни яхлитлик қонунига мослигини кўрамиз. Агар асар майда қисмлардан йиғилган бўлиб, конструктив ғояга асосланмаган бўлса асар яхлит тарзда эмас, айрим жиҳатларигина кўзга ташланади.

Композицияни ташкил этувчи атрибутлар ўзаро боғлиқ ва мувофиқлиги яхлитлик қонуниятининг яна бир жиҳати ҳисобланади. Конструктив ғоядан келиб чиққан ҳолда асар иккинчи даражали элементларини ўзига бўйсундирувчи диққат маркази вужудга келади. Воқеъликни намоён бўлиши ўз навбатида яхлитлик қонуни орқали идрок этишни талаб қилади. Табиатда шакл

ва ранг яхлитликнинг талаб натижаси сифатида мавжуд булиб фазога мос ва ўзаро алоқада намоён бўлади. Яъни, асар юзасида табиатдаги шакл, жисм ва жуссаларнинг узок ёки яқинлик нуқтаи назаридан перспективали геометрик қисқариши ва хаво перспективаси картинада воқелик фазосининг чуқур ёки нисбатан саёзлигида намоён бўлади.

Мукамалликка эришилган композицияда асарнинг барча элементлари уйғунлашган ҳолга келдики, улардан бирортасига етказилган зарар бутун асарга таъсир этади. Юқорида кайд этганимиздек, мукамалликка эришилган асарда ташкил этувчи барча элементлар ўзаро мос ҳолга келтирилганлиги билан ажралиб туради. Яхлитлик қонунияти композиция қисмларини бетакрорлигини талаб этади.

Бунда шакл, ўлчам, оралик масофа, сиймолари имо-ишоралар композициянинг барча ифода воситалар гармоник муносабати яратилган асар муваффақияти гаровига айланади ва ўз навбатида бадиийяти боис умумийлик ва ўзига хосликни ташкил этади. Шу маънода Р. Ахмедовнинг "Оналик тонги" асарида эрта тонгда фарзандини эмизаётган аёл ва уйқудаги қиз жуссаси ягона силуэт сифатида яхлит кўринади. Онанинг эгилган жуссаси шабадада тебранаётган тераклар биргаликда асар диогоналини белгилаб композицион ифодалигига хизмат қилади.

Типиклик қонунияти-уч асосий хусусияти билан ажралиб туради. Асарда акс эттирилган характерлар ва ҳолатлар типиклиги - бу бадиий образ яратиш қонуниятининг асоси ҳисобланади ва ўзига хос хусусият оркали типиклик алоҳидалиқдан – умумийлика бўлган жараёнлар воситасида эришилишида акс этади.

Масалан, рассом А.Волковнинг "Узум терувчи қизлар" асарида қизлар - ҳар бири алоҳида - алоҳида характер ва бир пайтнинг ўзида - ёш ўзбек қизлари сиймолари. Волковнинг бошқа асарларида ҳам ўзбекларга хос типиклик ўз аксини топган бўлишига қарамасдан ҳар бир образ ўзгача.

Рассомлар асарларидан Н.М.Қўзибоевнинг "Чинор", Н.Қараханнинг "Буғдойзор", Тансиқбоевнинг "Қатта қурғон сув омборлари" каби манзара асарлари ифода воситалари турли бўлишига қарамасдан кўз олдимизда мазмунли, қизиқарли, гўзал манзара тасвирланган ва шу билан бир пайтда Ўзбекистон табиатининг тиниқ образи гавдаланади.

Портрет соҳасида бадиий образ яратиш намунасини А.Абдуллаевнинг "Назарали Ниёзов" портретини келтириш мумкин. Унда рассом бир қатлам кишиларнинг умумлашма образини яратади. Бир шахснинг ўзига хос образ ечими рассом меҳнати туфайли умумлашма образга айланади.

Тасвирий санат асарида ҳаракатни ифодалаш унинг давр жихатидан ўсиб боришини типиклаштириш қонуниятининг иккинчи хусусияти дейиш мумкин.

Сюжетни ҳаракатда кўрсатадиган бошқа санъат турларидан (театр, кино) фарқли ўларок тасвирий санъат сюжет ривожини лаҳзасини кўрсатади. Шу маънода тасвирий санъатдаги ҳаракат ҳақида гап кетганда ҳаракатни хис қилишни акс эттириш тушунилади. Бу ҳисга эришиш учун тасвир этилаётган ҳолатдан кульминацион нуқтани илгаб олиш зарур. Типиклаштириш қонуниятининг бу хусусияти асарда булмаслиги композицияни қотиб қолган ҳолатига олиб келади, унда ҳаётликни йўқотган.

Ҳаракатгина талқин этилаётгандек бўлади. Айнан шунинг учун ҳам рассомнинг ҳаётни ҳаракатда кўра олиш қобилиятига муҳим аҳамият берилади.

Бир фигурали композицияларда юқоридаги вазифани ҳал этиш анча мушкул, кўп фигуралида эса персонажларнинг турли ҳолат ва ҳаракатлари композицияда очиб берилган кўпгина манавий руҳий алоқалар орқали боғланади.

Ж. Саидовнинг "Аския" асарида томошабин фақат тасвирга олинган лаҳзанигина эътироф этиб қолмасдан асар қаҳрамонлари кўтаринки руҳияти, завқ ва шавқ, характерлари турлилиги ўзига хос ифодаларда тасвирланган бўлиб, воқеъликнинг чуқур ифодали жараёни ёритилган.

Янгиликка хослик типиклаштириш қонуниятининг учинчи хусусияти ҳисобланади. Реалистик санъат воқеъликни фақатгина ҳаққоний тасвирлаб қолмайди. У борликни рассом томонидан эстетик кашф этилишини кўрсатади, рассомнинг оддий ҳаётдан олаётган завқ-шавқини ифодалайди.

Тасвир этилаётган воқеъликни эстетик ўзлаштириш санъатнинг ўзига хос томонларидан бири, бусиз у ўзининг акси санъатсизликни келтириб чиқаради. Табиийки, бадий образ композицион ечимнинг эстетик сифати ва янгилиги, рассом кашфиётини ўзида акс эттиради. Борликни эстетик кашф этиш Микеланджело, Тициан, Рембрандт, А. А. Дейнека, У. Тансиқбаев, Р. Аҳмедов, Б. Жалолов қабиларнинг асарларида сезилади. Уларнинг асарларида янгилик тематикасида ҳам, бадий воситаларида ҳам, композицион кўрилмасида ҳам кўринади. У. Тансиқбоевнинг "Табиат қўшини", Д. Имомовнинг "Зомин манзаралари", Қараҳаннинг тоғ манзаларида янгилик талқинга, янгилик даражасини англаш мумкин.

Композициянинг асосий қонуниятидан ҳисобланадиган контрастлар қонуни бўлиб, у асарнинг таъсир кучини ва ифодавийлигини оширади. Мумтоз санъаткорлар тасвирий санъат ифодавийлигида контрастга катта аҳамият берганлар Леонардо да Винчи "Рангтасвир ҳақида рисолисида ўлчамлар

контрасти ҳақида (каттани кичик, йўғонни ингичка билан), характерлар контрасти, фактура ва ашёлар контрасти ҳақида гапиради:

Микельанджело уз ижодида жисм ва юза контрарастига катта этибор беради. Унинг асарларида асар юзаси йирик (тизимли жуссалар билан тўлдирилиб, маҳобатлилик намоён этади)

Контрастлар орқали санъат асарида ифодалилик кучи ортади. Контрастлар орқали ёруғнинг сояга муносабатида жозибалилик пайдо булади. Ёруғ соя "ўйини" бўлмаган жойда шакл ифодалилиги юзага келмайди. Портретда тон (тус) лар контрасти катта аҳамият касб этади. Қуюқ тўқ муҳитда ёркин жусса ўзига хос ифода ташкил этган.

Ушбу услубдан 19 аср охирларига қадар кўплаб рассомлар фойдаланганлар 20 асрга келиб ранг тасвир янги контрастни кашф этди. Ёркин фонда тўқ жусса силует ифодалигига янги кўринишини яратади.

Тасвирий санъатда контраст тус яни тонда балки ранглар контрастида ҳам ифодавийликнинг муҳим кўринишини ҳосил қилади. Бу иссиқ ва совуқ ранглар контрасти-ранглар табиатан ўзига контраст ташкил этувчи рангларга бўлган нисбий муносабати орқали рангтасвирлилик пайдо бўлади.

Табиий ранглар ўзаро контрасти яшилнинг қизилга сариқнинг мовий рангга, оқнинг қорага нисбатлари асардаги ифодаси ўзига хос жозоба яратади.

3.Иноғомовнинг "Нонуштага" асарида конструктив ғоя асар чеккасидаги йирик аёл жуссаси ва буғдой гарами иккинчи чеккадаги иш қилаётган инсонлар жуссаси мувозанатга тўғри топилганлиги асар ечими муваффақиятини белгилайди.

Маҳобатли рангтасвирда ҳам ифодавийлик контрастлар муносабати орқали амалга оширилади. Ж.Умарбековнинг "А.Темурнинг элчиларни кутиб олиниши" асаридаги ифодалилик айнан шу принципларга асос бўлган. Бу ерда А. Темур ва тарихчи (Али Яздий) жуссалари ва маълум бир масофа узоклигидаги йирик тасвирланганлиги маҳобатлилик хиссиётини туғдиради. Шундай қилиб маҳобатли рангтасвирида асар фазоси олд қисмидаги йирик жуссаларнинг орқалардагисига нисбати контрасти пайдо булади.

Тасвирий санъатда яна бир контраст, ғоялар тўқнашуви контрасти ажойиб рус рассоми Н.Н.Генинг "Сирли оқшом" асарида асар қахрамони пайғамбар Исо унинг рақиб Иуда орасидаги ғоялар кураши ҳам тасвирий воситалар-Исонинг файзли сиймоси ва Иуданинг ғояларидан чекинмас иродаси контрасти, тасвирий воситалар-ижобий қахрамонлар ёркин тасвирлари ва уданинг силуети (куланкали) тасвири берилган.

Демак, композицияда контраст (муқояса)нинг ўрни кўп қиррали, у композициянинг ҳар бир элементларига тегишли. Композициянинг барча воситаларини ғоявий мазмунга боғлиқлиги ўз навбатида рассомни тасвирланаётган воқеъликни яхлит идрок этишга, шакл ифодаларини ғоявий мазмунга бўйсундиришни талаб этади. Бадиий асар бу рассомнинг тасвирланаётган воқеъликка бўлган муносабати унинг ифодаси рассом асарида ўз урнини топган тақдирдагина оддий тасвирдан "бадиий асар даражасига кўтарилади.

Бу қонуният фазо, ранг, тон ва шакл пластика, ва ҳаракат ёки ҳолат симметрия ёки ассиметрия муносабатлари ўзаро гармониясини талаб этади. Асар таъсирчанлигига композициянинг барча ифода воситалари гармоник ечими орқали эришилади.

ХУЛОСА

Композиция барча қонуниятлари ва воситаларини асар ғоясига бўйсундирилиши, рассомнинг онги ва маҳорати юксак эканлигини белгилайди. Рассомнинг дунёқараши асарларида аксини топар экан, унинг манавиятини бойитиш, бунёдкорликка йўналтирилган асарлар яратиш мақсадларини қўймоқлари рассомнинг билим ва дунё, ҳамда жамиятга булган муносабати нафақат тафаккурини, балки ҳиссиётларини ҳам белгилаб бергандагина унинг асарлаби тўлақонли бўлади. Албатта таҳрир асарга айланишида кўплаб қоидаларга бўйсунди, аммо асосийси муаллифнинг воқеъликка бўлган дунёқараши ифодаси маҳсули, эътиборни тортадиган ҳақиқат шундан иборатки, тасвирий санъат дурдона ва нодир асарлари асосан асар яратиш қонун қоидаларидан хабардор, билимдон, шундай қоидалар шаклланишига хизмат қилган ва илмий асослаганлар томонидан яратилган, улар Л.Алберти, Леонардо да Винчи, Пуссен, Д. Рейнольдс, Э.Делакура, Хогарт, Фаворский, К.Абдуллаев, Ч.Ахмаров ва бошқа кўплаб рассомлар. Ҳар қандай тасвирий санъат асари-бу муаллифнинг барча имкониятлари ифодаси, яъни таланти ва професионал сифатлари кўзгуси.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. Э.Делакура. Мысли об искусстве, о знаменитых художниках. М.: Академия Художеств СССР. 1960 г.
2. Б.Виппер. Введение в историческое изучение искусства. М.: Изобразительное искусство. 1985 г.

TALABALARGA KOMPYUTER GRAFIKASI MASHG‘ULOTLARIDA NAQSH ELEMENTLARINI CHIZISHNI O‘RGATISH METODIKASI

Ro‘zmetov Quvondiq Shonazarovich

UrDU, Tasviriy san‘at va muhandislik grafikasi kafedrası katta o‘qituvchisi

Kalandarov Shamsiddin Saidmuhammadovich

UrDU, San‘at kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada Amaliy san‘at (badiiy kulolchilik) yo‘nalishi talabalariga kompyuter grafikasi fanidan milliy san‘atimizning zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o‘qitishga mo‘ljallangan bo‘lib unda naqsh elementlarining shakli, ma‘nosi, naqsh kompozitsiyalarini chizish va ranglash bosqichlari haqidagi ma‘lumotlar berildi.

Kalit so‘zlar: *kompyuter grafikasi, elips, kvadrat, shift tugmasi, tezkortugma, yuza, doira, o‘lcham, Xiva naqqoshlik uslubi, naqsh elementi, gul, bargli gul, ko‘p bargli gul, madoxil, qo‘chqor shoxi naqsh elementi, ranglash.*

АННОТАЦИЯ

Статья предназначена для обучения студентов прикладного искусства (художественной керамики) компьютерной графике на основе современных информационных технологий нашего отечественного искусства. В ней даются сведения о форме и значении элементов узора, этапах рисования и раскрашивания узорных композиций.

Ключевые слова: *компьютерная графика, эллипс, квадрат, потолочная кнопка, горячая клавиша, поверхность, круг, размер, хивинский стиль росписи, элемент узора, цветок, листовой цветок, многолистный цветок, мадочил, элемент узора из бараньего рога, раскраска.*

ABSTRACT

The article is designed to teach students of applied art (art pottery) computer graphics based on the modern information technologies of our national art. It provides information about the shape and meaning of pattern elements, drawing and coloring stages of pattern compositions.

Keywords: *computer graphics, ellipse, square, ceiling button, hotkey, surface, circle, size, Khiva painting style, pattern element, flower, leaf flower, multi-leaf flower, madochil, ram's horn pattern element, coloring.*

KIRISH

Respublikamizning Oliy ta‘lim muassasalarida tayyorlanayotgan Amaliy san‘at (badiiy kulolchilik) yo‘nalishining namunaviy o‘quv rejasidagi kompyuterda loyihalash fanining ham ta‘limda alohida o‘rin egallashini ta‘minlash maqsadida

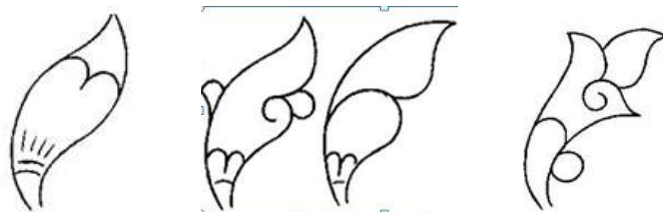
mahalliy naqqoshlik maktabi an'analarini zamonavi axborot texnologiyalaridan foydalanib, talaba tanlovi asosida o'qitiladigan fanlar kiritilib o'rgatishni yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga ega **bo'lib kelmoqda**. Xorazm viloyatida o'z tarixiy yodgorliklarimizni kelajak avlodga o'rganish, shu bilan birga Xiva naqqoshlik maktabi uslublarini milliy an'analarimizni o'rgatishni modernizatsiya qilish zamonaviy amaliy san'at asarlarini yaratuvchi san'atkorlarni web saitalar va dunyo elektron san'at naqqoshligini rivojlantirishda talabalarni zamonimiz bilan ham nafas raqobat barddosh, ko'p tarmoqli kadrlar tayyorlash muhimdir.

Shularni inobatga olgan holda, ko'p yillar davomida Urganch davlat universiteti Amaliy san'at (badiiy kulolchilik) ta'lim yo'nalishida talabalarga mutaxassislik fanlari qatori Xorazm amaliy san'ati fani ham tanlov fani sifatida o'rgatilib kelinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Quyida ushbu fanning o'rgatish jarayonida to'plangan tajribalar: Xiva naqqoshlik san'ati uslubidagi naqsh elementlarining boshqa naqqoshlik maktablari uslubidagi naqsh elementlaridan farqli jihatlarini, Kompyuter grafikasi Corel draw dasturida naqsh elementlarini, naqsh kompozitsiyalarini chizish va ranglash bosqichlarini ko'rib chiqamiz.

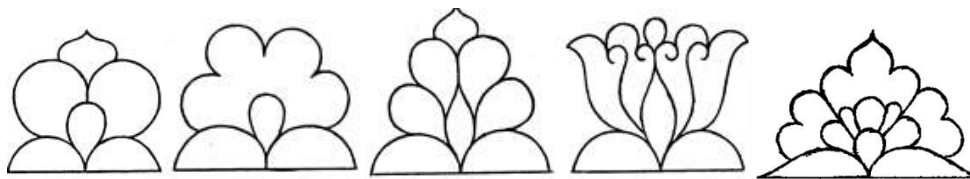
1-bosqich. Biz bu bosqichda daslabki Xiva naqqoshlik san'ati uslubidagi naqsh kompozitsiyalardagi naqsh elementlarining boshqa naqqoshlik san'ati uslublaridagi naqsh kompozitsiyalaridagi naqsh elementlaridan kam qo'llanilishida, ularning tuzilishidagi farqli jihatlarini talabalarga tanishtirib bilim ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantiriladi. Buni quyidagi misollar orqali, oddiy va murakkab shakldagi barglar, bargli gullar va boshqa turkumdagi naqsh elementlarining farqli jihatlarini ko'rib chiqamiz. *(1-5-rasmlar)*.

(1-rasm). Barglar. Xiva naqsh elementlari

(2-rasm.). Barglar. Toshkent naqsh elementlari.

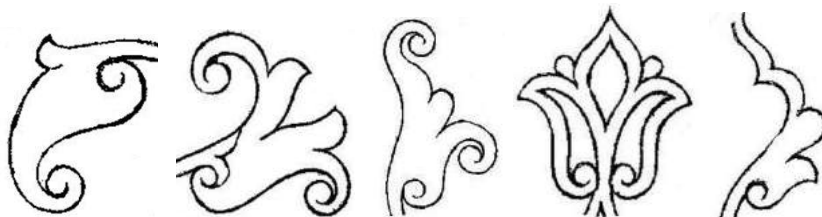

(3-rasm). *Bargli gullar. Xiva naqsh elementlari.*

(4-rasm). *Bargli gullar. Toshkent naqsh elementlari.*

Yana Xiva naqqoshlik san'ati uslubida barchani e'tiborini tortadigan shunday jihatlaridan biri "qo'chqor shoxi", "tugma" (Xorazm shevasida "duyma"), "madohil" kabi naqsh elementlarini ham juda ko'p qo'llanilishini ko'rishimiz mumkin.(5-rasm).

(5-rasm)

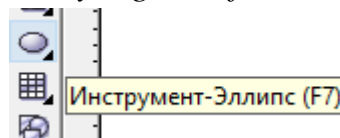
2-bosqichda yuqorida ko'rsatilib, o'rganilgan ma'lumotlar asosida naqsh elementlarini chizilishidagi qonuniyatlarga amal qilgan holda talaba chiza oladi.

Dastlab barcha naqsh uslublarida keng qo'llaniladigan **barg** naqsh elementining mazmuni va uni chizilish texnologiyasi haqidagi ma'lumotlar bilan boshlashimiz maqsadga muvofiq. Chunki, barg naqsh elementining oddiy va murakkab shakllarini o'rganib borish, boshqa turdagi naqsh elementlarini tezda o'zlashtirib olishga zamin tayyorlash bilan birga, murakkablashib boradigan naqsh elementlarining chizilishiga asos bo'lib ham xizmat qiladi.

Barg-islmiy (o'simliksimon) naqsh elementi hisoblanib, tabiatda o'sib turgan turli o'simliklardagi barglarni naqqosh tomonidan badiiylashtirilgan tasviridir.

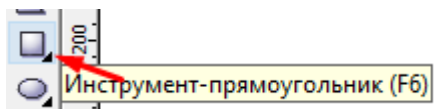
Shunlardan biri naqsh elementini corelDraw dasturi orqali bosqichlar asosida ko'rib chiqamiz. (6-7-rasmlar).

1-bosqich dasturda ishlaganda barcha dasturlar kabi yangi sahifa ochami oddiy

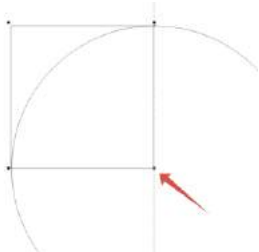
barg naqshini chizish uchun radiusi taxminan ellips instrumenti yoki F7 tezkortugmasidan foydalanib 20 o'lchamidagi aylanani chiziladi.

aylanaga mos instrumenti yoki F6 tezkortugmasidan foydalanib eni va bo'yining 10 o'lchamidagi kvaratni chiziladi.

to'g'ri to'rtburchak

kvadratning chekka burchagiga aylananing markaziy nuqtasi tekizilib

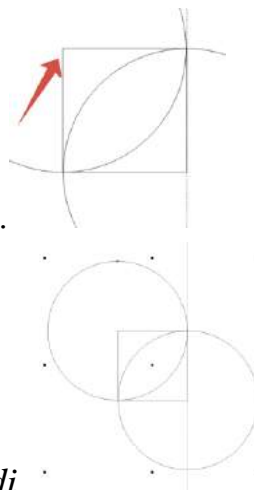

qo'yiladi.

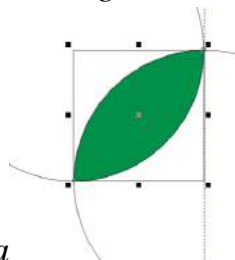
ko'rsatgich instrumenti yordamida shu aylana nusxalanib bu dasturda nusxalash sichqonchani chap tugma yordamida kerak shakl belgilanadi va

ushlab ozroq surib o'ng tugma birgalikda bosiladi.

va ikki doira shift tugmasi bilan belgilanadi

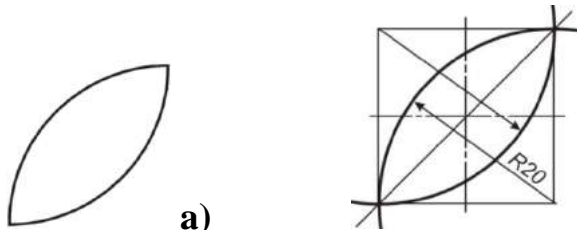
va ushbu tugma

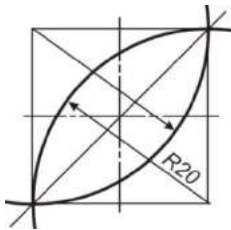
ila
bo'ladi

bosilganda

ushbu oddiy shakldagi barg hosil

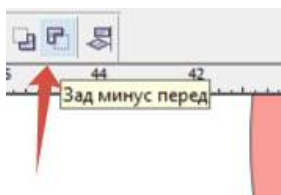
a)

b)

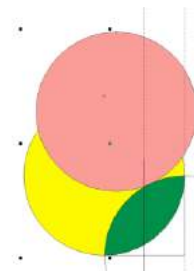
(6-rasm) a) holatdagi rasm

tayyor bo'lgandan keyingi holat uchun shaklning tepa qismiga yana shu shakldagi doirani nusxalanadi.

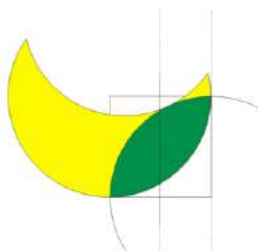

Ushbu tugma yordamida

shu holdan

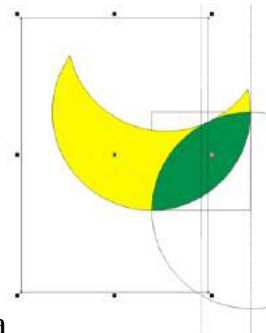

keyingi

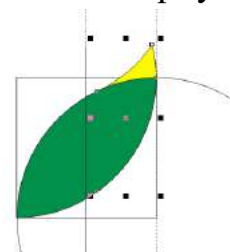
holatga o'tadi

kerakmas qismiga

shaklni qo'yib

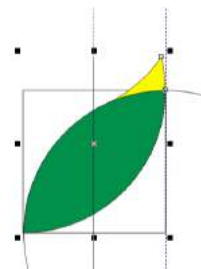
kerakmas qismi olib tashlanadi yuqoridagi harakat takrorlanadi.

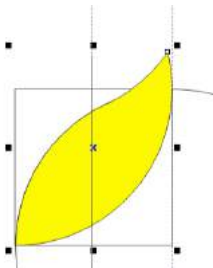

Shu tugma yordamida

shift tugmasi bilan

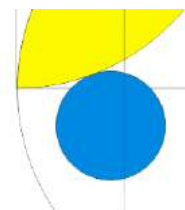

ikki shakl

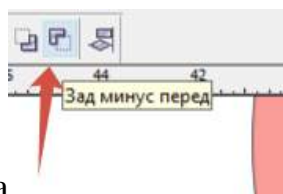

birlashtiriladi.

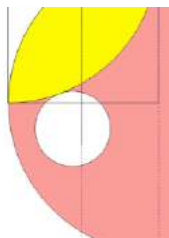
5 o'lchamda doira chiziladi

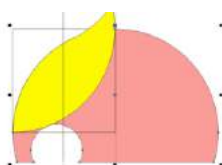
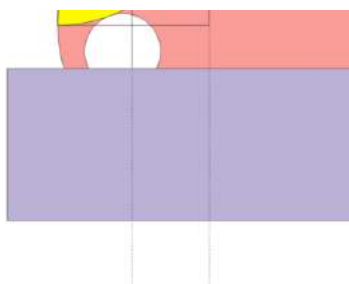
Shu tugma

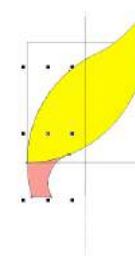
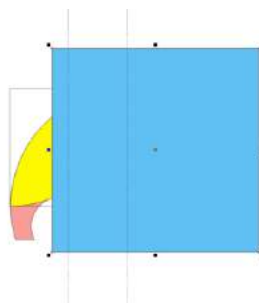
yordamida

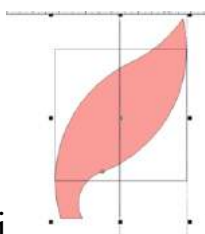
shu holatda to'rtburchaklar yordamida

kesiladi.

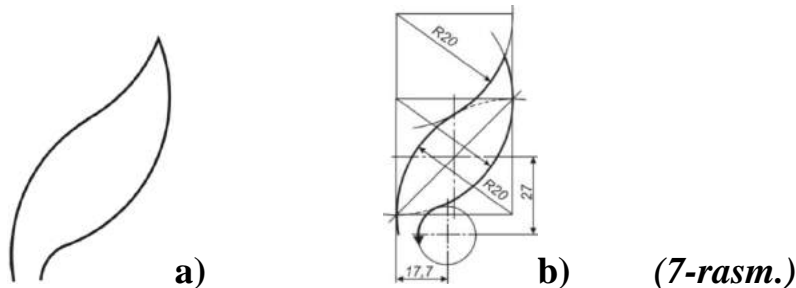

ikkisi

qo'shiladi

barg ishlash jarayoni tugaydi.

Xiva naqqoshlik maktabi uslubida chizilgan naqsh kompozitsiyalarini pardoqlash bosqichi o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turadi. Xiva naqshlarida targ‘il berib pardoshlash qo‘llanilmay, barg, band va gullar chiziqlar bilan chegaralanib qo‘yiladi. Toshkent uslubidagi naqsh kompozitsiyalarda esa pardoqlash bosqichida gul, barg va bandlariga targ‘il berib bezash keng qo‘llanilib kelinadi(13-rasm).

Toshkent naqqoshlik maktabi uslubidagi naqshlarni pardoqlash(targ‘il berish) 13-rasm.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz kerakki, talabalar Xorazm amaliy san‘ati fanida yuqorida ta’kidlab o‘tilgan ma’lumotlar bilan tanishtirish barobarida o‘zidagi amaliy va malakaviy ko‘nikmalarni egallab olishlari, kelajakda pedagogik faoliyati davomida qo‘llay olishlariga zamin ekanligini anglata olishimiz muhim ahamiyat kasb etadi. Biz ular tomonidan tashkil etiladigan naqqoshlik to‘garaklarida yosh avlodga Xiva naqqoshlik san‘ati uslubini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘rgatishga erishilsa, maxalliy naqqoshlik san‘ati, shu bilan birga ustoz-shogird an‘analarining uzviyligini va davomiyligini ta’minlagan bo‘lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. Тошкент “Меҳнат” нашриёти 1991. 284-292 б.
2. Пугаченкова Г.А, Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана,- Т.;1958 г. 30-36 стр.
3. Ремпель Л.И.Архитектурный орнамент Узбекистана Т.1961 г.
4. Ro‘zmetov Q, Sh, Ibadullayeva N.E, Safasheva S. S. Characteristics and comparative analysis of the art style of khiva painting. Novateur publications. Journal NX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581-4230.VOLUME 10, ISSUE 2, February -2024

5. Ro‘zmetov Q, Sh,Ibadullayeva N.E, Xiva naqqoshlik san’ati uslubining o‘ziga xos xususiyatlari. “Oriental Art and Culture” Scientific Methodical Journal. VOLUME 4 ISSUE 2. JUNE 2023.
6. Ibadullayeva N.E, Ibadullayev S.E, Xorazm kulolchilik va koshinpazlik san’atidagi an’anaviy texnologiyalarning o‘ziga xos uslublari va estetik ta’sirchanligi. “ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal. 2022 yil.7-son. 132-135.

REKLAMA, BREND VA BOSHQA TARG`IBOT TURLARINING TARIXIY, TADRIJIY RIVOJI

Sharifova Madinabonu Marifdjon qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti

Tarix fakulteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrası o`qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada reklama, brend va boshqa targ`ibot turlarining tarixiy, tadrijiy rivojini, hozirgi davrda targ`ibot turlari estetikasining jamiyat hayotida tutgan o`rni, ularning jamiyat estetik hayotiga ta`siri masalalari atroflicha yoritishga harakat qilindi. Reklama, brend, branding, rebranding, PR kabi targ`ibot turlari tushunchalari va ularning estetik hodisa sifatida o`ziga xos ko`rinishda namoyon bo`lish shakllari yoritib berildi. Maqsadimiz manbalarga tayanib, reklama, brend va boshqa targ`ibot turlari estetikasining rivojlanish jarayoni va bu jarayonning jamiyat estetik hayotiga ta`sirini tarixiy-tadrijiy nuqtai nazardan tadqiq etish, reklama, brend va boshqa targ`ibot turlarini rivojlantirishda va ulardagi tasvirning shakllanishida estetikaning o`rnini nazariy asoslash hamda hozirgi davrda reklama, brend va boshqa targ`ibot turlarini estetik jihatdan tadqiq etish va rivojlantirishga doir taklif-tavsiyalar, amaliy va nazariy xulosalarni ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so`zlar: reklama, brend, rebranding, reklama estetikasi, targ`ibot turlari, estetik hayot, estetik ehtiyoj.

АННОТАЦИЯ

В статье сделана попытка всесторонне осветить историческое и эволюционное развитие рекламы, бренда и других видов продвижения, их роль в жизни общества в настоящее время, а также их влияние на эстетическую жизнь общества. Рассмотрены такие понятия, как реклама, бренд, брендинг, ребрендинг, PR и их проявление как эстетических явлений. Наша цель - исследовать процесс развития эстетики рекламы, бренда и других видов продвижения с историко-эволюционной точки зрения и их влияние на эстетическую жизнь общества, обосновать теоретическую роль эстетики в развитии рекламы, бренда и других видов продвижения и формировании их образов, а также разработать предложения и рекомендации по теоретическому и практическому исследованию и развитию эстетики рекламы, бренда и других видов продвижения в настоящее время.

Ключевые слова: реклама, бренд, ребрендинг, эстетика рекламы, виды продвижения, эстетическая жизнь, эстетическая потребность.

ABSTRACT

The article attempts to comprehensively elucidate the historical and evolutionary development of advertising, branding, and other forms of promotion, as well as the role of the aesthetics of these promotional forms in contemporary society and their impact on the aesthetic life of society. Concepts such as advertising, brand, branding, rebranding, and PR, along with their manifestations as aesthetic phenomena, are explored. Our aim is to investigate the development process of the aesthetics of advertising, branding, and other promotional forms and their impact on the aesthetic life of society from a historical-evolutionary perspective, to theoretically substantiate the role of aesthetics in the development and formation of imagery in advertising, branding, and other promotional forms, and to develop practical and theoretical conclusions, as well as suggestions and recommendations, for the aesthetic investigation and development of advertising, branding, and other promotional forms in the present era.

Keywords: *advertising, brand, rebranding, advertising aesthetics, types of promotion, aesthetic life, aesthetic needs.*

KIRISH

Reklama - bu inson faoliyatining turli sohalarida aktuallashgan, murakkab ijtimoiy-madaniy hodisa bo`lib, XXI asrda butun dunyo bo`ylab keng tarqalgan va odamlarning hayotida sekin-asta katta rol o`ynay boshlagan. Bu ko`p darajali aloqa jarayoni bo`lib, juda ko`p turli xil nuqtai nazarlarni keltirib chiqaradi va odamlar orasida diskussiyani yaratadi. Ilmiy bilimlarning aniq shakllangan va ajralib turadigan sohasi bo`lmasligiga qaramay, reklama kommunikatsiyalari o`z o`zini rivojlantirish jarayonida mutlaqo boshqa fanlarning ko`plab nazariyalariga amaliy qo`llanishga muvaffaq bo`lgan. Masalan, C. Jung tomonidan ishlab chiqilgan arxetiplar nazariyasi brend arxitekturasini loyihalash va qurishda eng asosiy qoidalarni o`ylab chiqilishida va shu sohaning rivojlanishida katta hissa qo`shgan. Reklama to`g`risida nazariy tushuncha bir vaqtning o`zida har tamonlama va turli fanlar asosida amalga oshiriladi. Estetika bundan mustasno emas, chunki reklama kommunikatsiyalarining kompleks integratsiyalashgan dizayning zamonaviy texnologiyalari estetik toifalarni faol ravishda birlashtiradi. Reklama muayyan masalalar va maqsadlar uchun har qanday san`atdan foydalanadi. Bugungi kunda faqat estetik vositalardan malakali foydalanish iste`molchi bilan samarali muloqot o`rnatish, keyingi tanlovga ta`sir ko`rsatish, hissiy va ongiy sohaga murojaat qilish imkonini beradi. Reklama xabarlarida badiiy asarlarni taqdim etish iste`molchilarning retro-assotsiatsiyalarining keng bazasini (bu allyuziya chaqiruvi

uchun muhim), shaxsiy talqinlarning chuqur chizig`ini va iste`molchi fikrlashining harakatchanligini belgilaydi. Ichki va jahon badiiy madaniyatining boy an`analari ko`r-ko`rona tasvirlarni, intonatsiyalarni va hatto reklama bayonotlarining audial turlarini tanib olishni ta`minlaydi. Reklama xabarining estetik to`yinganligi hissiy hissiyotlarni qo`llab-quvvatlaydi va respondentlarning reklama ta`sirini umumiy kommunikatsiya jarayonida qo`llab-quvvatlaydi va madaniy muhitdagi o`zgarishlarni darhol aks ettiradi.

Mavzu bo`yicha adabiyotlar sharhi

Adabiyotlar tahlili shuni ko`rsatadiki, jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida go`zallik va uni anglashga bo`lgan intilishlar kuzatilgan. Bu o`rinda estetikaning o`rni beqiyosdir. Estetika yunoncha «aisthetikos» so`zidan olingan bo`lib, «his etish, sezishga doir» degan ma`noni bildiradi. Bu fan inson tomonidan voqe`likni estetik o`zlashtirishning qonuniyatlari va tabiati haqidagi, odamning voqelikka estetik munosabatlari va insoniyat badiiy rivojining umumiy qonunqoidalari haqidagi fandır. Ilm-fanning ma`lum sohasini anglatuvchi nom sifatida «Estetika» atamasini ilk bor ilmiy muomalaga XVIII asrning o`rtalarida olmon faylasufi Aleksandr Baumgarten kiritgan, biroq buni estetika fanining ibtidosi deb o`ylash xatodir. Estetikaning tarixi uzoq o`tmishga borib taqaladi, uning kurtaklarini qadimiy afsona va rivoyatlarning matnlarida uchratish mumkin[1].

Bu tushuncha odamlarning yaxshi fe`l-atvori, xush muomalasi, chiroyli nutqi, did bilan kiyinishini ham anglatadi. Estetika fanining asosiy tushunchasi go`zallik zohiriy va botiniy ma`noga ega. Donishmandlar tashqi va ichki go`zallik mutanosibligiga alohida ahamiyat berganlar. Ya`ni, kishining tashqi qiyofasi bilan birga uning botiniy olami - xulqi, fe`l-atvori, mehnatsevarligi, ezgulikka intilishi va boshqa jihatlari go`zallik xislatlari bilan muvofiq, uyg`un bo`lsa, ular mukammal go`zallik sifatini oladi.

Estetik his-tuyg`u, insonni qurshab turgan muhitdagi ruhiy tuyg`u paydo qiluvchi go`zallik va xunuklikni, ulug`vorlik va pastkashlikni, fojaviylik va kulgililikni idrok etish va baholash qobiliyatidir[2].

Estetik ehtiyoj - ezgulikka, go`zallikka intilishdir. Bu ehtiyoj mehnat, san`at, axloqiy munosabatlardagi go`zallikni taqozo etadi. Insonning jamiki faoliyat qirralari borliqqa estetik munosabat orqali namoyon bo`ladi¹.

Estetika mavzui bilan bevosita aloqador bo`lgan estetik munosabatlar, borliqni estetik o`zlashtirish, estetik bilish, estetik tafakkur, estetik faoliyat kabi o`zaro yaqin, ma`nodosh bir qator tushunchalar bor. Ular orasidagi borliqni estetik o`zlashtirish tushunchasi qolgan estetik munosabat, estetik bilish, estetik tafakkur, estetik faoliyat tushunchalarini ham qamrab oladi. Shu bois estetika fani insoniyat tomonidan

borliqni estetik o'zlashtirish mohiyati va qonuniyatlarini o'rganadi, desak to'g'riroq bo'ladi. Borliqni estetik o'zlashtirish san'atning asosiy mazmunini tashkil etadi, ya'ni estetika fani san'atning uslubiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Estetikaning mavzuyi faqat go'zallik bo'lib qolmasdan, ulug'vorlik, olijanoblik, fojiviylilik, xunuklik, pastkashlik, kulgililik, tubanlik va boshqa shu kabi kategoriyalarni ham o'rganadigan fandır.

Estetika an'anaviy ma'noda falsafa va san'at bag'rida rivojlanib kelgan. Biroq jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida badiiylik tushunchasi inson turmushi va ongining turli sohalarini tobora kengroq qamrab olmoqda. Natijada texnik estetika, dizayn, muhitni estetik tashkil etish, sport estetikasi kabi sohalar paydo bo'ldi. Albatta, estetika fan sifatida falsafiy xarakterga ega, biroq uning o'zigagina xos bo'lgan, voqelikni estetik o'zlashtirish qonuniyatlarini tadqiq etish bilan bog'liq alohida mavzusi bor. Olamni estetik idrok etish qonunlari to'laroq, mukammalroq va to'g'ridan-to'g'ri san'atda namoyon bo'lgani bois, estetikani haqli ravishda san'atning mohiyati va qonunlari haqida, badiiy ijodning tabiati xususida bahs etuvchi fan deyish mumkin[4]. Estetik qadriyatlarining yaratuvchisi sifatida san'at, umuman aytganda, estetika rivojiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. O'z navbatida estetika san'atga dahldor barcha xususiy fanlarga (adabiyotshunoslik, tasviriy san'at nazariyasi, teatrshunoslik, musiqashunoslik va h.k.) nisbatan umumiy nazariy asos maqomida maydonga chiqadi. San'at rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganar ekan, estetika bu xususiy nazariyalarni uslubiy tamoyillar bilan qurollantiradi, turli san'atshunoslik sohalarini o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarni o'rganadi, tadqiqot usullarini va ularning qo'llanish hududlarini tahlil etadi, san'atshunoslikka doir yangi tushunchalarni joriy etish usullarini taqdim qiladi va h.k. Agar o'tmishda estetik nazariyalar faqatgina san'atga tayanib rivojlangan bo'lsa, endilikda estetika fanining tuzilishi murakkablashdi va bugungi estetika fani quyidagi nisbatan mustaqil nazariyalarni qamrab oladi:

- 1) badiiy ijod nazariyasi;
- 2) soha muhitini o'zlashtirish va dizayn nazariyasi;
- 3) estetik tarbiya nazariyasi.

Estetik tarbiya - Ta'lim-tarbiyaning boshqa shakllari kabi estetik tarbiya ham o'z diqqat-e'tiborini yakka odamga va ijtimoiy guruhga qaratadi. Estetik tarbiya ham umuminsoniy va milliy qadriyatlarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Ayonki, tarbiya inson ongiga, his-tuyg'ulariga, tasavvuriga, e'tiqodiga, dunyoqarashiga, xatti-qarakatlariga, xulq-atvoriga ta'sir o'tkazishni o'z oldiga maqsad va vazifa qilib qo'yadi. Mavjud adabiyotlar tahlilidan ma'lum bo'lishicha, uzoq o'tmishdan bugungi kunga qadar jahon va mamlakatimiz faylasuflari va turli soha mutaxassislari

tomonidan estetika, uning predmeti, vazifalari, estetik tarbiya vositalari, estetika kategoriyalari, dizayn estetikasi, san'at estetikasi, targ'ibot turlarining inson psixologiyasiga ta'siri kabi ko'plab sohalarda tadqiqotlar olib borilgan, ammo aynan targ'ibot vositalarining estetikasi va milliy madaniyatimiz va mintalitetimizga mos relamalarning estetik jihatlari to'liq tadqiq qilinmagan[5],[6],[7].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Reklamaning sodda ko'rinishlari eramizdan avvalgi asrlarga borib taqaladi. Reklamalar dastlab og'zaki tarzda namoyon bo'lib, chaqiriq, baqiriq, jalb qilish ko'rinishida bo'lgan. Jumladan, qadimiy Sharqda ham reklama dastlab juda tushunarli va kerakli ko'rinishda og'zaki tarzda amalga oshirilgan. Sharq bozorlaridagi «Obqoling, kebqoling», «olganlar darmonda, olmaganlar armonda» qabilidagi iboralar ota-bobolarimizning reklamadan yaxshi foydalanganliklariga dalil bo'ladi. Oldi-sotti ishlarida molning kamchiligini aytib sotish, torozidun urmaslikka, odob-axloq, halollikka rioya qilish ajdodlarimizdan o'tgan ma'naviy qadriyat ekanligini ta'kidlash joiz. Qadimgi bozor peshtaxtalarida mevalarning did bilan terib qo'yilishi, xaridorlarni baqiriq-chaqiriq bilan jalb qilish Sharq bozorlariga fayz kiritgan. Hunarmandlar mahallalardagi do'konlarda mahsulotlarini osib, terib qo'yib xaridorga tavsiya etganlar. Ustalar mijoz bilan muomala qilish odobini ham hunar bilan bir qatorda shogirdlariga o'rgatganlar. Do'konga kirgan xaridorlarga bir piyola choy uzatib, o'z mollarining sifati, narxi haqida suhbatlashganlar. Savdosotiq madaniyati o'rta asrlardan rivojlanib kelgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Dastlabki yozma reklama matni Londondagi muzeyda saqlanadi. U Misr papyrusiga yozilgan bo'lib, qul savdosi to'g'risida bo'lgan. «U yaxshi ko'radi, eshitadi, sog'lom, buyurgan ishlaringizni itoat bilan bajaradi...» degan so'zlar yozilgan. Qadimiy Misrning Memfis shahrida toshga o'yib yozilgan reklama matni topilgan. Unda shunday satrlar bor: «Men Mimos, Gibr orollaridan bo'lib, shu yerda yashayman. Ollohning roziligi bilan tushlaringizni kelishilgan narxda izohlab beraman». Qadimiy Rimda reklama uchun maxsus devorlar qurilgan bo'lsa-da, boshqa devorlarda ham reklamalar to'lib ketgan. Rim ma'muriyati qaror chiqarishga majbur bo'lgan. Qarorda «Devorga yozish ma'n etiladi, kimki yozsa, unga g'am, alam, omadsizlik bo'lsin» deyiladi. Antik alloma faylasuf Lutsiyaning Anney Seneka bundan 2000 yil ilgari o'zining do'stiga yozgan maktubida ko'chadagi chaqiriq va baqiriqlardan bezor

bo`lganini yozadi, chunki u shahar markazida istiqomat qilar edi[8]. XV-XVII asrlardagi Yevropa reklamalari ko`proq import va eksport tovar mahsulotlari haqida bo`lar edi. Masalan, kofe birinchi marotaba 1625 yilda gazetalar orqali reklama qilingan. Kakao 1657yil, choy esa 1658 yildan reklama qilinib, qaysi bozorda xarid qilish mumkinligi ko`rsatilgan. AQShda birinchi reklama 1704 yil 1 mayda «New Little» gazetasida berilgan. Keyinchalik fan-texnika taraqqiy etib borib, radio kashf etilgandan so`ng u asosiy axborot vositasi bo`lib qoldi. Dastlabki radio reklama AQShda 1922 yilning 28 yanvarida 10 minutcha davom etib, 100 dollarga rasmiylashtirilgan. Filodelfiyalik Volni Palmer birinchilardan bo`lib Amerika reklamasiga asos solgan. U 1841 yildan boshlab gazetalarda reklamalarni joylashtirish evaziga gazetadan tushayotgan daromadning 2 %iga ega bo`ladi. XIX asrda Jorj Rayel Amerikada eng kuchli reklama agentligini tashkil etadi. 1869 yilda Rayel birinchi marotaba «Amerikanskiy gazetno`y spravochnik Rayela» ni chop etib, unda 500 dan ortiq Amerika va Kanada gazetalaridagi ma`lumotlarni jamladi. Rayelning bu nashri hozirgi davrdagi «FUEYeR»ning gazeta va jurnallardagi reklama spravochnigi»ga asos bo`ladi. Yana bir reklama kompaniyasining asoschisi Frensis Uelend Eyer reklama ishiga yangilik kiritadi. 1875 yil Eyer reklamadan keladigan daromadning 12,5 % i, keyinchalik 15 % ini nashriyotdan oladigan bo`ldi. Bu kelishuv hozirgi kungacha qo`llanib kelinmoqda. Reklama biznesida bu kelishuv juda mos tushgandir. Nyu Yorkda tashkil etilgan Jorj Beton reklama agentligi jahonda eng nufuzli agentlik bo`lib, uning 1891 yildagi daromadi 3 milliard dollardan oshar edi. Reklama doimiy huquq va iqtisodiyot orasida talash bo`lgan. U har doim ezgu maqsadlarda foyda uchun xizmat qilgan. Reklamaning eng sodda ko`rinishlari uzoq o`tmishga borib taqalsa-da, XIX asrning o`rtalarida juda katta jamoatchilik ehtiyojiga aylandi. XIX asrning oxirlarida AQShda, XX asrning 30-yillarida Fransiyada dastlabki reklama agentliklari faoliyat boshlab, hozirda juda katta taraqqiyotga erishdi. 1839 yilda Lui Dagerning fotografiyaga asos solishi reklama taraqqiyotidagi navbatdagi bosqich bo`lsa, 1920 yili AQShning Pittsburg shahridagi ilk eshittirish, 1941 yili dastlabki televizion ko`rsatuvning efirga uzatilishi reklamaning mislsiz taraqqiyotiga omil bo`ldi. 1969 yilda Internetning kashf etilishi dastlabki reklama hayoti uchun muhim voqea bo`lmasa-da, hozirda bu tarmoq orqali tushayotgan daromad ham salmoqli bo`lmoqda. Aslida reklama so`zi taxminan 1850 yilda paydo bo`lgan bo`lib, u jismoniy shaxslar mahsulot, shu jumladan, tovar belgisi, xizmat ko`rsatish belgisi hamda texnologiyalari to`g`risida har qanday shaklda va har qanday vositalar yordamida qonun hujjatlariga muvofiq tarqatiladigan maxsus axborotdir. XIX asrga kelib yevropada ham reklama ishi rivojlanib ketdi. Reklama agentliklari va kompaniyalari katta pul topa boshladilar, raqobat kuchaya boshladi.

Albert Lasker reklama ishida yangi davrni boshlab berdi. Soʻz ustalarini jalb qilib, shunday reklama matnini tuzadiki, XX asr boshlarida «Lord va Tomas» Yevropadagi eng yirik reklama firmasiga aylanadi. 1923 yili «Lord va Tomas» reklama agentligi xodimlari birinchi marotaba reklama ishi boʻyicha oʻquv uslubiy qoʻllanma yozganlar. Bunday reklama agentligi ishlarining rivojlanishi reklama biznesining va reklama ishining yanada taraqqiy etishiga olib keldi. Bundan bir asrdan ortiqroq muqaddam Atlantada, toʻgʻrirogʻi Jorjiya shtatida farmatseft Jon Pemberton oʻzining iqtisodiy ahvoli unchalik yaxshi boʻlmaganligi sababli oʻzini boshqa jihatdan sinab koʻradi. Uning ishi yurishib ketadi. U dunyoda oʻsha vaqtda yagona boʻlgan mahsulot yaratadi. Yaʼni shu mahsulot Dune reklama va marketingini yuqori pogʻonaga koʻtaradi. U 1886 yili bir oʻsimlik va yongʻoqning hidini beruvchi, jigarrang xushtaʼm sirop yaratdi. Oʻsha yili 1 mayda Pembertonning yaleksiri har stakani besh sentdan yaxob tarzida sotiladi. Muvaffaqiyat ketma-ket kela boshlaydi. 29 may Atlantaning «Djornl» gazetasida mazkur ichimlik katta sahifada reklama qilindi. Shahar aholisi yopirilib kela boshladi. Bu hozirgi maxsus «Koka-kola» ichimligi edi. Muhimi shundaki oʻshanda ham, hozir ham shu ichimlik reklamasi matnida quyidagi soʻzlar uchraydi: Sifatli ichimlik, alkogolsiz, xushtaʼm va mashhur ichimliklar mamlakati, chanqoq vaqtni bilmaydi, Amerika hayot tarzining umumiy ramzi, yoz mobaynidagi moʻjiza. 1949 yili Kanadada boʻlib oʻtgan xalqaro kongressda «Reklama ishining kodeksi» qabul qilindi. Bu kodeksni 14 ta davlat tasdiqlagan. Bu qonunda xalqaro reklamalar normativi, reklama etiketkasi va etikasi toʻgʻrisida gapiriladi. XX asrda Yevropadagi yirik korxonalar va idoralar oʻzlari ishlab chiqarayotgan mahsulotlarni reklama firmalari va agentliklari orqali targʻib qila boshladilar. Reklama ishilarmonlarining eng asosiy va birinchi ish qurollari, yutuqlarining garovigina boʻlib qolmay, oʻsha firma tashkilotining yuzini ochib beradigan keng targʻibot vositasi ham boʻlib qoldi. Rasmiy maʼlumotlarga koʻra hozirgi kunda vatanimizda yuzdan ortiq milliy va xorijiy reklama agentliklari yuksak bosmaxona bazasi va tadqiqot markazlari yordamida faoliyat koʻrsatmoqda. Uzoq tarixiy tajriba asosida sifat oʻzgarishlariga erishiladi. Bu yoʻl oddiy axborot tarqatishdan boshlanib unga nisbatan shartli reflekslarning paydo boʻlishi, axborotni oʻziga singdirish, ongli ravishda unga munosabat uygʻotishgacha boʻlgan yoʻlni bosib oʻtadi. Turli ifodali vositalardan foydalangan holda, reklama obʼyektiv dunyoni estetik jihatdan anglashga, goʻzallikka nisbatan sezgirlikni oshirishga, idrok va did madaniyatini tarbiyalash va rivojlantirishga hissa qoʻshadigan muayyan muhitni yaratadi. Reklama ommaviy madaniyatning bir qismi sifatida uni rivojlantiradi va oʻzgartiradi. Shu bilan birga, reklama aloqalarining samaradorligi faqat sotish darajasi va utilitar maqsadlarga erishish bilan oʻlchaniladi[9].

Reklama faoliyati tadqiqotchilari madaniyatshunoslar va faylasuflarning ishlariga tayanib, reklama ishlab chiqarishda ijodkorlik masalalarini hal qilmoqdalar. Shu asosda, A.R. Degtyarev reklama vizual-majoziy sohasini idrok etishning psixologik jihatlarini o`rganib chiqib, reklama sohasida vizual vositalarning estetik tarkibiy qismiga, kompozitsiyaga va badiiy texnikaga e`tibor qaratadi[10]. E.V. Salnikova reklama sohasidagi motivatsiyani aktuallashtirish va reklama tarkibidagi tasvirlar orqali jamiyat va shaxslarning ongli istaklariga murojaat qilishni ko`rib chiqishni taklif qilgan[11]. Reklama ishlab chiqarish jarayonida san`at asari yaratadigan vositalar, texnikalar va qonunlarni birlashtirish amaliyoti dastlab reklama sifatida tavsiflangan utilitar savdo xabarlarini estetik yetuk qilish tendentsiyasini shakllantirdi. Agar reklama estetikasiga misol keltirsak S.A. Dzikevich ishlarini aytib o`tishimiz zarur. Unda u reklamani estetik aloqaning bir turi sifatida ko`rib chiqadi va uing asosiy xususiyatlariga, shuningdek ma`lumotlarini yetkazib berishning turli usullariga va xabarlar samaradorligining kommunikativ mezonlarini aniqlash usullariga aynan estetik nuqtai nazardan urg`u beradi.

Reklama muayyan masalalar va maqsadlar uchun har qanday san`atdan foydalanadi. Bugungi kunda faqat estetik vositalardan malakali foydalanish iste`molchi bilan samarali muloqot o`rnatish, keyingi tanlovga ta`sir ko`rsatish, hissiy va ongiy sohaga murojaat qilish imkonini beradi. Reklama xabarlarida badiiy asarlarni taqdim etish iste`molchilarning retro-assotsiatsiyalarining keng bazasini (bu allyuziya chaqiruvi uchun muhim), shaxsiy talqinlarning chuqur chizig`ini va iste`molchi fikrlashining harakatchanligini belgilaydi. Ichki va jahon badiiy madaniyatining boy an`analari ko`r-ko`rona tasvirlarni, intonatsiyalarni va hatto reklama bayonotlarining audial turlarini tanib olishni ta`minlaydi. Reklama xabarining estetik to`yinganligi hissiy hissiyotlarni qo`llab-quvvatlaydi va respondentlarning reklama ta`sirini umumiy kommunikatsiya jarayonida qo`llab-quvvatlaydi va madaniy muhitdagi o`zgarishlarni darhol aks ettiradi.

XIX asr oxiri yurtimiz hududida Rossiya kapitali va ishlab chiqarish mahsulotlarining jalb etilishi, yevropacha madaniyatni musulmonlar orasiga kirib kelishi, tadbirkorlikning yetakchi omili bo`lgan reklama san`atining yangi turlarini shakllanishiga turtki bo`ldi[12]. Endilikda reklama ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylana boshladi. Ijtimoiy, siyosiy hamda tijorat reklamalari ahamiyatining ortishi uni yangi rivojlanish bosqichiga ko`tardi.

Reklama san`atining uzoq o`tmishdagi og`zaki shaklidan yozma shaklga kelishi ham aynan ko`rilayotgan davrga to`g`ri keladi. XIX asrda o`lkada litografik bosmaxona, fotografiya atelyelari, doimiy chop etilgan gazeta va jurnallar shu davrdagi tijorat va ijtimoiy reklamaning shakllanishi va joylarda faol tarqalishiga

sabab bo`ldi. XX asr gazeta va jurnallari, foto va kino arxivlarida bir qancha reklama namunalari saqlanib qolgan.

O`zbekiston Markaziy Davlat arxivi (MDA)da saqlanayotgan hujjatlar shuni ko`rsatadiki, Turkiston o`lkasida litografik bosmaning paydo bo`lishi va turli xildagi hukumat gazetalarining chop etilishi natijasida ijtimoiy-siyosiy va tijorat reklamalari muntazam ravishda xalqqa taqdim etila boshladi.

Reklama tarixiy manba sifatida o`ziga xos xususiyatlarga egadir. Reklamaning asosiy vazifasi axborot berish orqali jamiyat a`zolarini ma`lum bir harakatga chorlash hisoblanadi. Masalan, savdo reklamasidan maqsad mahsulotni sotish bo`lsa, maishiy xizmat reklamasida aholiga xizmat ko`rsatish bo`lgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda reklama turli shakllarda vujudga kela boshlaydi. 1899 yilda «Turkiston viloyatining gazetasi» Toshkentga amerikacha reklama qilish usuli kirib kelayotgani to`g`risida xabar beradi[13]. Xabarda ta`kidlanishicha, shahar ko`chalarida boshdan oyoq o`ziga papiros olib olgan sotuvchilarni ko`rish mumkin edi. Gazetada yozilishicha, bu holat ingliz Sandwichman reklamachilarini eslatar edi. Papiroslarni bepul chekib ko`rishga ham ruxsat berilgan.

XX asr boshlarida Turkiston shaharlarida doska va prizmalar o`rnatilib, uarga tadbirkorlar o`z e`lonlarini osib qo`yganlar. 1909 yilda “Turkestanskiye vedomosti” gazetasi shahar boshqarmasi 5 yil oldin 100 dan ortiq doska va prizmalar sotib olgan bo`lsa-da, kundan kunga reklama kuchayishiga qaramasdan, ularning soni ko`paymadi deb yozadi.

Bu prizmalar shahar bog`i va saylgohida o`rnatilgan edi. Buning ustiga prizmalarning asosiy qismi uch tomonlamalik bo`lib, o`sib borayotgan talabga javob bera olmasdi. Agar Toshkent shahrida bir vaqtning o`zida bir necha truppalar, stirk, spektakl tomoshalari qo`yilsa hamda reklama beruvchi pul to`lagandan so`ng talab qilishga haqli ekanini hisobga olinsa, haqiqiy ahvolni tasavvur qilish mumkin. Bundan tashqari, shahar boshqarmasi to`g`ri kelgan joylarga devorlar va daraxtlardan reklama va e`lonlar uchun foydalanishni ta`qiqqlagan edi. Shunga qaramasdan, reklama qilinadigan maxsus joylar etarli bo`lmaganidan doimiy ravishda o`g`il bolalar va qiz bolalar gimnaziyasi devorlariga turli ranglardagi bo`yoqlarda reklamalar yozilib ketar edi[14]. Gazeta tahririyati o`z tomonidan shahar boshqarmasiga prizmalar sonini ko`paytirib, ularni besh tomonliklari bilan almashtirishni hamda mavjud doskalarining hajmini kattalashtirishni taklif qildi.

Bu davrda matbuotda e`lon qilinayotgan va ko`chadagi reklamalardan tashqari, turli xil ma`lumotnomalar kitob shaklida ham chiqarilgan. Shuningdek, telefon kitoblarida, har xil kalendarlarda ham tadbirkorlar o`z e`lonlarini berib borganlar.

Reklama ijodkorligi mavzusiga va uning samaradorligiga ta`siri bilan bog`liq ko`plab tadqiqotchilar XX asrning buyuk kreatorlarining mashhur nomlariga murojaat qilishadi. Shunday qilib, D. Ogilvi musiqa va boshqa badiiy texnikadan reklamada foydalanishning ahamiyatiga e`tibor qaratdi, shuningdek, hazil har doim va har bir narsani sotishga qodir ekanligiga ishondi. L. Barnet: "reklama - bu biznes yurak urishini so`zlar, qog`oz va siyoh yordamida his qildirish va yetkazish vositasi". Yorqin badiiy tasvirlar va his-tuyg`ular reklamaning asosiy qismidir. U. Bernbax badiiy tasvirni mohirlik bilan o`zgartirib, oddiy odamlar uchun orzu yaratdi va unga ishonishga majbur qildi. Tarixga u "reklama Shekspiri" bo`lib kirdi. XX asrning 60-yillari reklamada ijodkorlikning gullab-yashnashi bilan ajralib turdi va badiiy tasvirli reklama yo`nalishida ko`plab yorqin iste`dodlarni kashf etdi. Buning sababi reklama rolining tarixiy o`zgarishi edi. Bozor to`yinganidan so`ng, o`sha davrdagi jamiyatning aksariyat ehtiyojlari qondirildi. Biroq, jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishi iste`molchiga ushbu ehtiyojlarni qondirishning yangi usullarini ochib beradi. Bu reklamaning yangi ma`nosini ko`rsatdi. Bozor sharoitida juda ko`p to`yintirilgan mahsulotning o`zi ehtiyojni qondirishning yana bir usuli bo`ladi. Bu holda reklama bu usulni namoyon qiladi. Aslida, o`tkan asr 60-yillari reklama sohasida yangi yo`nalishda faoliyat yurituvchi, ya`ni reklamani oddiy axborot ko`rinishidan aholi ehtiyojlari, ularga ta`sir ko`rsatish usullari va foydalanuvchilarga yanada yaqin bo`lishga yordam beruvchi muloqot vositasiga aylantirish ustida izlanuvchi mutaxassislar paydo bo`ldi.

Ushbu o`zgarish tovar yoki brendning jismoniy tushunchasining bozorda haqiqiy qiymatini yo`qotishiga olib keldi. Coca-Cola, Apple yoki Nike kabi yirik brendlarning qiymatini baholash ushbu tovarlarning jismoniy mulkning umumiy qiymatidan oshib ketadi. Aniq va sof hissiy tushunchalar vaqt o`tishi bilan tovarlarning jismoniy xususiyatlarini o`zgartirdi va reklamaning asosiy vazifasi endi haqiqiy sotish emas, balki mahsulotning muayyan estetik qiyofasini yaratishdir.

Postmodernizm vayron bo`ldi, estetik ochlikni boshlagan go`zal va chirkin, kulgili va fojeali o`rtasidagi chegaralar loyqalandi. Iste`molchi dunyosining estetik qiyofasiga ta`sir ko`rsatish masalasini hal qilish reklama sohasi oldiga qo`yilgan ehtiyojga aylandi. Bugungi kunda maqsadli auditoriyani kutish darajasini tushunish uchun agentliklar foydalanuvchi ta`bi va odatlarini o`rganadigan strategik xodimlar guruhlarini tuzdilar. Shunday qilib, reklama kommunikatsiyalari ijtimoiy, psixologik to`siqlarni olib tashlaydi, go`zallik tuyg`usini rivojlantirib, go`zallik haqidagi tasavvurlarni o`zgartiradi va h.k. Yakuniy reklama mahsuloti utilitar maqsadlar bilan bog`liq bo`lgan ijodkorlikning natijasidir. Reklama mahsulotini yaratish jarayonida

badiiy texnika va tasvirlardan foydalanadigan ijodiy texnologiyalar ularga erishish uchun aniq vosita bo`lib qoladi[15].

Ijodiy texnologiyalar mavzusiga to`xtalib, ular keng tarqalgan usullar, ramziylik va o`yin uslublarini qo`llashadi. Mavjud bilim, stereotiplar va taniqli madaniy ob`yektlarga asoslangan holda, reklama taqdim etilgan axborotni estetik jihatdan boyitib, mahsulot yoki xizmat bilan uyg`unlashtiradi, yangi axborot idrokining estetik assotsiatsiyalarining asosi bo`lgan his-tuyg`ularga olib keladigan tanish va notanish hodisalarga moslashtiradi. Bu reklamani bir tomondan san`atdan ajratib turadi va ayni paytda uning estetik jihatini kuchaytiradi. Har bir reklama xabari muayyan estetik vazifaga ega. Reklama xabarlarini maqsadlarini aniqlash va vazifalarni shakllantirish bosqichida estetik vazifa maqsadli auditoriyadan olinadigan istalgan hissiy reaksiya sifatida shakllantiriladi. Muayyan reklama xabarining maqsadi savdo-sotiqni oshirish va mahsulot haqida ma`lumot berish barobarida kutilgan hissiy reaksiyani ham hisobga oladi, ya`ni reklamaning insonlar ongiga ta`siri ham juda muhim factor bo`lib qoldi.

Reklama xabarining evolyutsiyasi estetikaning ahamiyatini miqdoriy va sifat jihatidan o`zgartirib, aloqaning g`oyaviy mazmuniga aylandi. Reklama marketingining asosiy vazifasi reklama kommunikatsiyalari bilan uyg`un holda iste`molchining ehtiyojlarini qondiradigan mahsulotni yaratish va ushbu mahsulot uchun muvaqqat estetik makonni modellashtirishdir. Bu dasturiy ta`minot reklama kommunikatsiyalariga estetik hislarni shakllantirish va uni tuzatish jarayoniga doimiy ta`sir ko`rsatish uchun sharoit yaratishi mumkin. Yuqori badiiy san`atga jalb qilingan ommaviy san`at sifatida reklamaning ta`sirini kengaytirish aloqa kanallarini kengaytirish bilan bog`liq. Inson endi har tomonlama estetik jihatdan boy tasvirlar bilan o`ralgan bo`lib, u qabul qiluvchi bilan muloqot qilib, dunyoqarash, g`oyalar, ulug`vorlik va go`zallik haqida gapiradi. Reklama muloqotining bunday estetik ta`sirining natijasi madaniy-tarixiy kontekstga, iste`molchining estetik aks etishi darajasiga va reklama yaratuvchilarining bilimlariga, professionalligiga, badiiy mahoratiga bog`liq.

XULOSA

Reklama kommunikatsiyalari bir vaqtning o`zida ham jamiyat a`zolari mentaliteti, talablari, ular qiziqqan san`at yo`nalishlari, ularning estetik didlariga mos keluvchi taqdimotni yaratish orqali e`tiborlarini jalb qilish vositasi, ham aksincha ommaviy madaniyatning yangi yo`nalishlari manbai sifatida namoyon bo`ladi, ya`ni u ham oqibat, ham sabab ko`rinishida namoyon bo`la oladigan estetik tarbiya vositasi.

Reklama uzoq tadrijiy va tarixiy rivojlanish bosqichlaridan o`tib, bugunga kelib, insonlar ongida betakror imidj va san`at darajasiga ko`tarilgan reklamani yaratishdan maqsad uni yaxshi narxga sotish va turli tanlovlarda g`olib bo`lish uchun yaratilish bosqichida turibdi. Endilikda reklamalar insonlarning ishonchini uyg`otishdan ko`ra, ularda shubha tug`dirmoqda.

Shu sababli brend (mahsulot yoki ishlab chiqaruvchining o`zigagina xos bo`lgan ramziy tamg`a) va PR (jamo bilan muloqot, ommaviy tadbirlar) kabi targ`ibot turlari samaraliroq bo`lib, reklama faqatgina ularni foydalanuvchilarga eslatib turish vositasi vazifasini o`tamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. M.Xajiyeva, M.Aytboyeva. Estetika asoslari. Uslubiy qo`llanma. Toshkent, 2016.
2. Uzoqov B. Estetika fanidan ma`ruza matni, Jizzax, 2010.
3. Organova O.N. Spetsifika estetcheskogo vospitaniya, Moskva, 1986
4. Abdulla Sher, B. Husanov. Estetika. T., 0`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
5. Borev M.,Estetika, "AST", 2005.
6. Zohidov P. Me'mor olami. T., «Qomus», 1996
7. Aymatov A.Q.Shaxsning tabiatga estetik munosabatini shakllantirishda ekologik ongning roli. Falsafa fanlari doktori disseratsiyasi, Samarqand, 201
8. Ученикс В.В., Старикс Н.В. История рекламы.
9. Дзикевич С.А. Эстетика рекламы.
10. Дегтярев А.Р. Изобразительные средства рекламы.
11. Шодмонова С. Туркистонда илк рекламанинг шаклланиши ва воситалари.

TURKISTONDA 1916-YIL MILLIY-OZODLIK KURASHLARI XUSUSIDA YANGICHA QARASHLAR

Shaymurzayev Jafar Isanmurot o'g'li,

Nizomiy nomidagi TDPU "Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi"
yo'nalishi 2-kurs magistri

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Turkiston o'lkasida 1916-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan siyosati natijasida ko'tarilgan qo'zg'olonlar va ularning o'lkaning turli hududlariga yoyilishi, uning sabab va oqibatlari turli manbalar orqali qosqacha tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, milliy ozodlik qo'zg'aloni, o'lka, mahalliy xalq, urush orti, mardikorlik, uyezd, sabablar, oqibatlar.

NEW VIEWS ON THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLES OF 1916 IN TURKESTAN

Shaymurzayev Jafar Isanmurot ugli,

TSPU named after Nizomiy, "Methodology of teaching social and humanitarian sciences", 2st year master

ABSTRACT

In this article, the uprisings that arose as a result of the policy of the Russian Empire in Turkestan in 1916 and their spread to different regions of the country, its causes and consequences are analyzed in detail through various sources.

Key words: Turkestan, national liberation movement, country, local people, post-war, labor, uyezd, causes, consequences.

НОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНУЮ БОРЬБУ 1916 ГОДА В ТУРКЕСТАНЕ

Шаймурзаев Джафар Исанмурат угли,

ТДПУ им. Низоми, «Методика преподавания социальных и гуманитарных наук», магистратура 2-го курса

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе различных источников подробно анализируются восстания, возникшие в результате политики Российской

империи в Туркестане в 1916 году и их распространение на разные регионы страны, их причины и последствия.

***Ключевые слова:** Туркестан, национально-освободительное движение, страна, местное население, послевоенное время, труд, уезд, причины, последствия.*

KIRISH

Rossiya imperiyasining Turkistondagi bosqinchilik siyosati va hukmronligiga qarshi olib borilgan kurashi voqealari mustabid tuzum davrida mafkuraviy bosim va tazyiqlar ostida real hayotga va tarixiy haqiqatga mutlaqo to'g'ri kelmaydigan rasmiy andozalarda yozib kelindi. Ammo kommunistik mafkuraning barham topishi barcha tarixiy manbalardan xolisona foydalanish, mustaqil ravishda o'z fikrlarini bayon etish imkoniyatini berdi. Endi bu muammoni xolis tarixiylik nuqtai nazaridan haqqoniy va ilmiy tarzda asoslashga imkoniyat yaratildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1916-yildagi Turkiston milliy-ozodlik kurashi tarixini ilmiy asoslangan va haqqoniy talqinini yuzaga keltirish imkoni tug'ildi. Bugungi kunga qadar tadqiqotchilar mazkur muammoni o'rganishning quyidagi yo'nalishlarida o'rganishga kirishdi[1]:

Birinchi, Turkistondagi 1916 yilgi qo'zg'olonlarning avval noto'g'ri tarzda aks ettirilgan, haqiqatdan uzoqlashtirilib buzib ko'rsatilgan masalalarini qaytadan ko'rib chiqish. Ikkinchi, mazkur qo'zga'lonlarni Turkistonning bugungi O'zbekiston hududlariga kirgan 3 ta viloyati-Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo viloyatlari misolida va butun Turkiston miqyosida batafsil va atroflicha yoritish.

Haqiqatdan ham, yuqorida ko'rsatib o'tilgan birinchi yo'nalishda muammoning buzib noto'g'ri ko'rsatilgan masalalari qayta ko'rib chiqildi. Birinchi navbatda, mutlaqo noto'g'ri bayon etilgan Jizzax qo'zg'oloni haqqoniy talqinini yaratishga alohida urg'u berildi[2]. Matbuot manbalarida aslida milliy-ozodlik uchun olib borilgan Jizzax qo'zg'oloni sovet davri maqolalari va manbalarida "reaksion chiqishlar" sifatida aks ettiriladi. Mana shu hududda olib borilgan qo'zg'olonlar boshlanishi, rivojlanib borishi va boshqa qo'shni hududlarga yoyilishi haqidagi oldin yetarlicha e'tibor berilmagan va yangi ma'lumotlar e'lon qilindi, voqea tafsilotlari aniq va to'g'ri ochiqlandi, uning ayanchli va fojiali oqibatlarini ko'rsatib o'tildi.

Tadqiqotchilar tomonidan bayon etilishicha, sovetlar davri adabiyotlarida Jizzax qo'zg'alonlariga faqat din peshvolari rahbarlik qilgan deyiladi. Lekin aslida esa, Hayitboy Haydarovning ma'lum qilishicha, Rossiya imperiyasi podshosi aholini mardikorlikka safarbar etish to'g'risidagi farmoni e'lon qilingach, Jizzax uyezdidan 10531 nafar kishini mardikorlikka safarbar etish buyurilgan[3]. Ana shu vaziyatda Jizzax shahrining oqsoqollari-Ziyoqori Abdullayev va Muhammadrahim Abdurahimov Nazirxo'ja eshon uyida yig'ilishadi va unda Zomin, Yangiqo'rg'on, Sangzor va Bog'don volostlarida hukumatga qarshi qo'zg'alon uyushtirishga kelishib olishadi va o'sha tunning o'zidayoq shaharning barcha hududlariga o'z odamlarini jo'natib ushbu xabar bilan hammani ogoh qiladilar.

Sovet davri adabiyotlarida yuqorida keltirilganidek, Jizzax qo'zg'alonining asl haqiqati quyidagidan iborat ekanligi ilgari suriladi: "din peshvolari" tomonidan mahalliy aholi ruslarga qarshi "g'azavot" qilishga chorlandi, milliy-ozodlik uchun kurash esa "reaksion qo'zg'alon" sifatida baholandi. Lekin, aslida esa bunga ishonish biroz mushkul[4]. Chunki buni isbotlaydigan aniq dalillar va ma'lumotlar qayd etilmaydi. Aniq dalillarning oshkor etilmasligiga asosiy sabab esa - aniq ma'lumotlar bu harakatlarning ochiqdan ochiq Rossiyadan ajralish uchun olib borilgan kurash ekanligini yaqqol isbotlab qo'yadi. Bunday aniq ochiqdanmagan manbalar qatoriga yozuvchi Nazir Safarovning Jizzax voqealari haqidagi xotiralari, hujjatlari shular jumlasidan bo'lib, ular hali-hanuzgacha to'liq muomalaga kiritilmaganligi achinarli holdir.

1916-yilgi qo'zg'alonlarni atroflicha o'rganish hozircha Sirdaryo va Farg'ona bilan cheklangan. Bugungi kunda ko'plab tadqiqotchi-tarixchilar tomonidan bu yo'nalishda keng tadqiqotlar olib borishga harat qilinmoqda. Sovet manbalarida 1916-yil Sirdaryo viloyati voqealari doirasida ko'proq 1916-yil 11-iyulda Toshkentda bo'lib o'tgan qo'zg'alonlarga urg'u berishga harakat qilingani holda uyezdlarda sodir bo'lgan milliy-ozodlik kurashlariga juda kam e'tibor berilgan[5]. Xususan, O.Suyunovning tadqiqotlariga ko'ra, 1916-yilda shu viloyatda bo'lib o'tgan voqealarga atroflicha to'xtalib, sovet davrida atayin e'tiborsiz qoldirilgan muhim manbalarni aniqlash asosida Sirdaro viloyatida ham boshqa viloyatlardagi kabi 1916-yil qo'zgalonlari nihoyatda keng, ommaviy va keskin-fojiali tus olganligini isbotlab berdi[6].

O.Suyunovning keng tadqiqotlariga ko'ra Toshkent uyezdi-Kelesda 20-iyul kuni 50000 kishilik, 7-8 ming kishilik qo'zg'alon G'ishtko'prikda, Chinozda 6000, Qibrayda esa 4-6 ming kishilik qo'zg'alon harakatlari bo'lib o'tgani, Toshkent-Orenburg yo'nalishida temir yo'llarga hujum uyushtirishga urinishlar bo'lganligi aks ettirilgan. Toshkent, Kazalinsk, Perovskiy uyezdlari, Amudaryo bo'limidagi

qo'zg'olonlar, ularning shafqatsiz bostirilib, qo'zg'olonchilarning og'ir jazolanishi, mardikorlikka safarbarlikning amalga oshirilishi, uning oqibatlari haqida yangi-yangi ma'lumotalarni aniqlab ilmiy muomalaga kiritdi, qo'zg'olon tarixini tiklashga munosib hissa qo'shdi.

1916-yil qo'zg'olon harakatlarining Farg'ona viloyatiga oid o'rganish yo'nalishida e'tiborga sazovor tadqiqotlar olib borilmoqda. Matbuotda mana shu muammoni butun bir viloyat va uning ba'zi uyezdlari misolida talqin etuvchi ilmiy maqolalar 1990-yillarda e'lon qilindi. Mana shu maqolalarning muallifi Jannat Ismoilova qo'zg'olon harakatlarining umumiy harakterini aniq maqsad va yo'nalishlarini to'laligicha ochib berishga izchil yondashdi. Sovet manbalarida keltirilishicha, Farg'ona viloyatidagi g'alayonlarga sinfiy nuqtai nazarida qaraladi va qo'zg'olon mahaliy ma'murlar va mulkdorlarga nisbatan sodir etilganligi bayon etiladi. Aslida esa voqealar buning aksidir. Bunday da'volar mutlaqo asossizdir, g'alayonlarda bazi toifa yoki sinflar manfaatlari emas, umummilliy, umumxalq manfaatlari ilgari surilgan, degan xulosaga kelindi.

1916-yil qo'zg'olonlarining 80 yilligi respublika ilmiy jamoatchiligi tomonidan 1996-yilda keng nishonlandi. O'zR FA tarix institutida o'tkazilgan davra suhbatlari va ilmiy anjumanda H.Ziyoyev, N.Abdirahimova kabi taniqli olimlar va yosh tadqiqotchilar tomonidan qo'zg'olon sabablari, tarixi va tarixshunosligi masalalariga batafsil to'xtalib o'tib bu boradagi o'z fikr va mulohazalarini ilk bor xolisona, erkin bayon etdilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda tarixda sodir bo'lgan 1916 yilgi o'lkadagi qo'zg'olonlar aslida xalqning og'ir ahvolidan kelib chiqqan edi. Rossiya imperiyasi hukumatining o'tkazgan mavkuraviy tazyiqlari natijasida mahalliy xalqlar qattiq ozor chekkan. Va bu voqealar o'lka tarixida o'chmas iz bo'lib qolgan. Turkistondagi 1916 yilgi qo'zg'olonlarning yanada yangi manbalar orqali o'rganish unga yangicha qarashlarni, asl haqiqatlarni keltirib chiqaraveradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ziyoyeva D. Turkiston milliy ozodlik harakati. T., G'afur G'ulom nashriyoti, 2000, 6- bet.
2. Validiy A.Z. Bo'linganni bo'ri yer. Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi tarixidan xotiralar. T., Adolat, 1997, 28-bet.
3. Ziyoyev H. Turkiston mustaqillik uchun kurashlar tarixi. Toshkent, 2005, 78-bet.

4. Safarov N. Unutilmas kun (1916-yilgi Jizzax qo'zg'alonidan xotiralarim). Toshkent-Boku: 1932,85-bet.
5. Choriyev Z. Turkiston mardikorlari:safarbarlik va uning oqibatlari (1916-1917), Toshkent, 1999, 45-bet.
6. Istiqlolimizning tarixiy ildizlari. Davra suhbatlari. "Sharq yulduzi".1995, 11-12-sonlari, 3-29-betlar.

TURKISTONDA SANOAT KORXONALARINING VUJUDGA KELISHI VA FAOLIYATI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Ahadov Abdivohid Abdihomid o'g'li,

Nizomiy nomidagi TDPU "Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi"
yo'nalishi 2-kurs magistri

ahadovabdivohid448@gmail.com (77) 702 75 76

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sovet mustabid tuzumi o'lkada sanoat korxonalari qurish va bu sanoat korxonalarini markaz uchun ishlashini ta'minlash borasidagi chora tadbirlari xususida amalga oshirgan ishlari xususan, paxta ekiladigan yerlarni ko'paytirish va paxtaga dastlabki ishlov beruvchi sanoat korxonalarini qurish va markazdagi to'quvchilik fabrikalari uchun xomashyo yetkazib beruvchi bazaga aylantirilganligi haqida bilib olamiz.

Kalit so'zlar: *Rossiya, Turkiston, sanoat, to'qimachilik, yog'-moy sanoati, Amerika navi, manifaktura, termiy yo'l, ipak, tadbirkorlar.*

SOME CONSIDERATIONS ON THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN TURKISTAN

Ahadov Abdivohid Abdihomid ugli,

TSPU named after Nizomiy, "Methodology of teaching social and humanitarian sciences", 2st year master

ahadovabdivohid448@gmail.com (77) 702 75 76

ABSTRACT

In this article, the measures taken by the Soviet regime to build industrial enterprises in the country and to ensure the operation of these industrial enterprises for the center, in particular, the increase of cotton cultivation areas and the construction of industrial enterprises that pre-process cotton and textile factories in the center we will learn that it has been turned into a raw material supplier base.

Key words: *Russia, Turkestan, industry, textile, oil industry, American type, manufacture, thermal road, silk, entrepreneurs.*

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО СОЗДАНИЮ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В ТУРКЕСТАН

Ахадова Абдивохид Абдихомид угли,

ТДПУ им. Низоми, «Методика преподавания социальных и гуманитарных наук», магистратура 2-го курса ahadovabdivohid448@gmail.com (77) 702 75 76

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются меры, принятые советской властью по строительству промышленных предприятий в стране и обеспечению работы этих промышленных предприятий для центра, в частности, увеличение площадей выращивания хлопка и строительство промышленных предприятий, осуществляющих предварительную переработку хлопка. хлопчатобумажные и текстильные фабрики в центре, мы узнаем, что он превратился в базу поставщиков сырья.

***Ключевые слова:** Россия, Туркестан, промышленность, текстильная, нефтяная промышленность, американский тип, мануфактура, тепловая дорога, шелк, предприниматели.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan O'rta Osiyo hududlarida yashovchi xalqlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida keskin o'zgarishlar yuz berishiga olib keldi. Rossiya imperiyasi bosqinchilik siyosatining asosiy maqsadi Turkiston o'lkasi boyliklarini talash, uni paxta monopoliyasiga aylantirish va Rossiyada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar uchun yangi bozor tashkil etishdan iborat edi.

METODLAR

Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Rossiya hukumati Turkiston o'lkasini bosib olgan yerlarida shu siyosatni zudlik bilan amalga oshira boshladi, Ayniqsa bu sanoat sohasida yaqqol ko'zga tashlandi. Chor hukumati Turkiston o'lkasiga kirib kelgan rus va chet el sanoatchilarini har tomonlama qo'llab quvvatladi[1].

Bu davrda o'lkaga Rossiya va Yevropaning ko'pgina mamlakatlaridan yangi ishlab chiqarish texnologiyalari kirib kelishi kengaydi. Ko'plab bank va sanoat bo'limlari ish boshladi. Bu o'zgarishlar o'lkada paxtachilik, ko'nchilik, xomashyoga

dastlabki ishlov berish, yog`-moy sanoati kabi sohalarning rivojlanishiga ta`sir ko`rsatdi. Bu davrda ayniqsa, boshqa sohalarga qaraganda sanoatning paxta xomashyosiga dastlabki ishlov berishga mo`ljallangan sohasi rivojlandi. Bu siyosat o`lkadagi boshqa qishloq xo`jaligi mahsulotlarining kamayishiga olib keldi va natijada xalqning bu mahsulotlarga bo`lgan talabini kuchaytirdi.

Rossiya imperiyasi uchun Turkiston paxtasiga erishish, uni qo`lga kiritish azal-azaldan orzu bo`lgan, chunki Turkiston paxtasi Amerika paxtasiga qaraganda 2 yoki 3 barobar arzon edi.

Chor Rossiyasi dastlabki yillardanoq paxtadan yaxshi daromad ola boshladi. Shuning uchun ham ular paxta masalasiga juda kata etibor bergan. Hatto rus matbuotida: “ Turkiston o`lkasining tugamaydigan boyligi bu paxta va ipak bo`lib, ular hozir yaxshi rivojlanmagan bo`lsada, aql-idrok bilan ish tutilsa Rossiyaning fabrikalari paxta va ipak bilan ta`minlanadi” deb bejiz aytilmagan edi[2].

Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosatining bosh rejasi paxtachilikning rivojlantirishga qaratildi. Turkistonni Rossiyaning to`qimachilik sanoati uchun paxta yetishtirib beruvchi asosiy hududga aylantirmoqchi edi. Farg`ona, Sirdaryo va Samarqand hududlari paxta yetishtiruvchi asosiy hududga aylandi. 1884-yildan o`lkamizda yangi paxta navi (Amerika navi) yetishtirila boshlandi. Bu o`lkada paxta yetishtirish samaradorligini yanada yuqori bo`lishiga sabab bo`ldi.

Rossiya manfaatlari uchun zarur bo`lgan paxta yetishtirishning kengayib borishi, o`lkada xomashyoga dastlabki qayta ishlov beruvchi sohalarni vujudga keltirishni taqozo qildi. Shu boisdan ham bu yerda paxtani qayta ishlash bilan bog`liq korxonalar tashkil etildi. 1900- yilga kelib, Turkistonda xomashyoni qayta ishlash bilan bog`liq bo`lgan korxonalar soni 170 tadan oshib ketdi[3].

Chor Rossiyasi o`lkada paxtachilik sohasini rivojlantirish uchun mablag`larni ayamadi, paxtachilikka bo`lgan ehtiyojning ortishi natijasida paxtachilikka o`lka aholisining bor kuchi jalb qilingan, bu esa dehqonlarning moddiy Ahvolini yomonlashishiga xizmat qilgan.

Paxta maydonlarining kengayib borishi don, g`alla, ayniqsa, oziqovqat mahsulotlari masalasi va ta`minotida ham qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Bu vaziyatdan foydalangan rus ma`murlari chetdan keltirilayotgan oziq-ovqat mahsulotlariga ham narxlarni o`zlari belgilay boshladilar. G`alla va boshqa qishloq xo`jalik mahsulotlarini yetishtirish kamayib, ularning bozordagi narxlari muttasil ko`tarilib bordi. Masalan, 1890-yilning boshlarida bug`doy unining bahosi 5 marta oshdi[4].

Turkiston o`lkasidagi paxta xomashyosi Rossiya o`lkasidagi tadbirkorlarni etiborini tortdi va ular asta-sekinlik bilan bu o`lkada o`z zavodlarini qura boshladilar.

Birinchi paxta tozalash zavodi 1879-yilda Toshkentda S.I.Nazarov tomonida barpo etildi. Keyinchalik S.I.Laxtin va M.I. Nikiforov va boshqa sanoatchilarning ham zavodlari ham ishga tushdi. Ular orasida Yu. Davidov va Katta Yaroslav manifaktura savdo-sanoat shirkatining paxta tozalash zavodlari eng katta sanoat korxonalarini hisoblanadi. Shuni takidlash joizki paxta tozalash zavodlarining baʼzilari paxta hosili boʻlmaganligi sababi muntazam faoliyat koʻrsatmagan[5].

Chunki oʻsha vaqtda qurilgan zavodlar faqat paxta tozalashga ixtisoslashtirilganligidan paxta yigʻim-terimi tugashi bilan oʻz faoliyatini keyingi paxta yigʻimigacha yakunlagan. Ammo vaqt oʻtishi bilan bu zavodlarda paxtaga dastlabki ishlov berish ishlari ham amalga oshirish boshlangan.

Turkistonda paxta yetishtirish va uni Moskvaga tashib ketish kuchli markazlashgan organ orqali amalga oshirildi. Turkistonning XXMK ning Paxta boʻlimi oʻzining butun eʼtiborini paxta ishlab chiqarishni markazlashtirishga qaratdi, boʻlim amalda oliy organ sifatida 1920-yilgacha bu sohani boshqardi[6].

Turkistonda paxta sanoatini rivojlantirish va markazni yetarlicha paxta xom-ashyosi bilan taʼminlash maqsadida qoʻlidan kelgan barcha ishni qildi. Chor Rossiyasi davrida Oʻrta Osiyodagi Avtonom Respublikalar orasida Oʻzbekiston SSR oʻlkadagi iqtisodiy munosabatlarni birlashtiruvchi rolni oʻynadi. Chunki bu davrda turli xil koʻp tarmoqli sanoat korxonalarining qurilganligi, temir yoʻl leniyalarining yetib kelganligi va neft va koʻmir konlarining mavjudligi va bular orasida eng asosiysi shuki, dastlabki paxtaga ishlov beruvchi sanoat korxonalarining mavjudligi va bu hududning paxta yetishtirishga ixtisoslashtirilganligidir. Turkiston hududida yetishtirilgan paxta xom-ashyosining deyarli barchasi markazdagi yengil sanoat korxonalarini uchun tayyor mahsulot sifatida junatilar edi.

Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, 1920-yili Turkistondan Markazdagi toʻqimachilik korxonalariga 8.565 vagonda 4.283.000 pud paxta tolasi joʻnatildi. Bundan tashqari 1919-yilda Rossiyaga 3.150.000 pud, 1920-yilda esa 2.728.000 pud xom paxta ham joʻnatilgan[7].

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Rossiyaning Turkiston oʻlkasida mustamlakachilikka asoslangan boshqarish usuli joriy etilgach, bir qator iqtisodiy islohotlar amalga oshirila boshlandi. Bu avvalo oʻlka xalq xoʻjaligining asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashgan tarmoqlarida jiddiy oʻzgarishlar sodir boʻlishiga olib keldi. Ayniqsa qishloq xoʻjaligi sohasida katta oʻzgarishlar amalga oshirildi, yerlarning katta qismiga paxta yetishtirila boshlandi,

dehqonlarning bor kuch va etibori majburiy ravishda cho`l yerlarni o`zlashtirish va paxta yetishtirishni ko`paytirishga qaratildi.

Bundan tashqari O`rta Osiyo temir yo`llarining qurilishi Turkiston paxtasi va boshqa qishloq xo`jalik mahsulotlarini Rossiyaning Markaziy rayonlariga tashib ketish imkoniyatini ancha kengaytirdi. Bu yerda yetishtirilgan paxtaning tovarlik xususiyati ko`proq bir tomonlama xarakterga ega bo`lib, savdogarlar paxta tolasini asosan chetga chiqarishga harakat qildilar. Chunki, asosiy ko`zlangan maqsad markazdagi to`qimachilik korxonalarini boyitish edi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

7. Jannat Ismoilava. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Toshkentning “Yangi shahar “ qismi tarixi. T.: Fan va texnologiya. 2004,1-qism.
8. Jannat Ismoilava. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Toshkentning “Yangi shahar “ qismi tarixi. T.: Fan va texnologiya. 2004, 2-qism.
9. R.E. Xoliqova. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. O`quv qo`llanma. T.: Fan va texnologiya. 2017, 58-bet.
10. R.E. Xoliqova. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. O`quv qo`llanma. T.: Fan va texnologiya. 2017, 55-bet
11. Jannat Ismoilava. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Toshkentning “Yangi shahar “ qismi tarixi. T.: Fan va texnologiya. 2004, 3-qism.
12. Q. Rajabov va M. Haydarov. Turkiston tarixi (1917-1924-yillar). T.: Universitet. 2002,98-bet.
13. Q. Rajabov va M. Haydarov. Turkiston tarixi (1917-1924-yillar). T.: Universitet. 2002.99-bet.

O'ZBEKISTON HUDUDLARIGA XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB QILISHDA KO'P QAVATLI YASHIL FERMER XO'JALIKLARINI TASHKIL ETISH

Turdimuratova Aziza Alisherovna

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti,
Agrobiznes, buxgalteriya hisobi va raqamli texnologiyalar kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSİYA

Ushbu maqolada O'zbekistonda chet el investitsiyalarini jalb etish va mintaqaviy barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarini tashkil etish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Bu qishloq xo'jaligiga xorijiy investitsiyalarning ahamiyati va ko'p qavatli yashil dehqonchilikning noyob imkoniyatlari bilan tanishishdan boshlanadi. Adabiyot tahlili global miqyosda shunga o'xshash loyihalarning muvaffaqiyatli holatlarini o'rganadi. O'zbekistonda mintaqaviy rivojlanishning katalizatori sifatida ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarining hayotiyiligini ta'kidlaydi va kelgusi harakatlar bo'yicha takliflar bilan birga.

Kalit so'zlar: *O'zbekiston, xorijiy investitsiyalar, ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklari, barqaror qishloq xo'jaligi, mintaqaviy rivojlanish.*

СОЗДАНИЕ МНОГОУРОВНЕВЫХ ЗЕЛЕННЫХ ХОЗЯЙСТВ ПРИ ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА

Турдимуратова Азиза Алишеровна

Термезский институт агротехнологий и инновационного развития,
Преподаватель кафедры агробизнеса, бухгалтерского учета и цифровых
технологий

АННОТАЦИЯ.

В данной статье рассматриваются возможности создания в Узбекистане многоэтажных зеленых хозяйств для привлечения иностранных инвестиций и обеспечения устойчивого регионального развития. Он начинается с знакомства с важностью иностранных инвестиций в сельское хозяйство и уникальными возможностями многоуровневого зеленого земледелия. Анализ литературы исследует успешные случаи аналогичных проектов в глобальном масштабе. Подчеркивает жизнеспособность

многоуровневых зеленых хозяйств как катализатора регионального развития в Узбекистане и вместе с предложениями о дальнейших действиях.

***Ключевые слова:** Узбекистан, иностранные инвестиции, многоуровневые зеленые фермы, устойчивое сельское хозяйство, региональное развитие.*

ORGANIZATION OF MULTI-STOREY GREEN FARMS IN ATTRACTING FOREIGN INVESTMENTS IN THE REGIONS OF UZBEKISTAN

Turdimuratova Aziza Alisherovna

Institute of Termez agrotechnologies and innovative development,
Teacher of the Department of agribusiness, accounting and digital technology

ABSTRACT

This article examines the possibilities of creating multi-storey green farms in Uzbekistan to attract foreign investment and ensure regional sustainable development. It begins with an introduction to the importance of foreign investment in agriculture and the unique possibilities of multi-storey green farming. Literature analysis studies the successful cases of similar projects on a global scale. Highlights the viability of multi-storey green farms as a catalyst for regional development in Uzbekistan, along with proposals for further action.

***Keywords:** Uzbekistan, Foreign Investment, multi-storey green farms, sustainable agriculture, regional development.*

KIRISH

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (FDI) dunyo mamlakatlarining, xususan qishloq xo'jaligining iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'zbekiston o'zining boy qishloq xo'jaligi salohiyatiga ega bo'lib, fermerlik amaliyotini modernizatsiya qilish va hosildorlikni oshirish uchun To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalardan foydalanishga intilmoqda. Ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklari barqarorlikni ta'minlash va yer cheklovlarini hal qilishda bunday investitsiyalarni jalb qilish uchun istiqbolli yo'lni taklif etadi. Ushbu maqolada O'zbekistonda ko'p qavatli yashil dehqonchilikni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi va afzalliklari ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, vertikal dehqonchilik yoki boshqariladigan qishloq xo'jaligi deb ham ataladigan ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklari resurslarni tejash bilan birga cheklangan joylarda yuqori hosil olish qobiliyati tufayli global miqyosda qiziqish uyg'otdi. Muvaffaqiyatli misollarga Singapur, Yaponiya va Gollandiyadagi vertikal fermer xo'jaliklari kiradi, bu erda gidroponika va aeroponika

kabi innovatsion texnologiyalar shahar qishloq xo'jaligida inqilob qildi. Ushbu korxonalar nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini oshirdi, balki an'anaviy dehqonchilik usullariga nisbatan ish bilan ta'minlandi va atrof-muhitga ta'sirini kamaytirdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekistonda ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarini amalga oshirish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Birinchidan, xorijiy investorlar va qishloq xo'jaligi mutaxassislari bilan hamkorlik texnologiyalarni uzatish va moliyaviy qo'llab-quvvatlashni osonlashtirishi mumkin. Ikkinchidan, hukumat siyosati barqaror dehqonchilik amaliyotini rag'batlantirishi va tartibga soluvchi yordam ko'rsatishi kerak. Uchinchidan, salohiyatni oshirish tashabbuslari va ta'lim dasturlari mahalliy fermerlarni vertikal dehqonchilik texnikasiga o'rgatishi mumkin. Bundan tashqari, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish va suvni samarali boshqarish tizimlari kabi infratuzilmaviy o'zgarishlar bunday loyihalarning muvaffaqiyati uchun juda muhimdir.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etish maqsadida O'zbekiston hududlarida ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarini tashkil etish innovatsion va potentsial foydali tashabbusdir. Bu maqsadga erishish uchun qadamlarni ko'rsatadigan batafsil reja:

- Bozor tadqiqotlari va texnik-iqtisodiy asoslash: mamlakat ichida ham, xalqaro miqyosda ham turli qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabni baholash uchun bozor tadqiqotlarini kompleks tahlil qilish. Texnologiya, infratuzilma va bozor salohiyati jihatidan ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarining maqsadga muvofiqligini baholang.

- Mos joylarni aniqlash: O'zbekistondagi iqlim sharoiti, suv resurslaridan foydalanish imkoniyati, transport infratuzilmasi va bozorlarga yaqin hududlarni aniqlash. Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun davlat tomonidan rag'batlantiriladigan hududlarni ko'rib chiqing [3].

- Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish: ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarini tashkil etishdan manfaatdor bo'lgan xorijiy investorlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish uchun O'zbekiston hukumati bilan hamkorlik qilish. Bunga soliq imtiyozlari, er subsidiyalari va tartibga solishning soddalashtirilgan jarayonlari kirishi mumkin.

- Hamkorlikni rivojlantirish: xalqaro investorlar, qishloq xo'jaligi texnologiyalari kompaniyalari va vertikal dehqonchilik va issiqxona texnologiyalari bo'yicha mutaxassislar bilan hamkorlikni rivojlantirish. Loyihani ishlab chiqish va amalga oshirish uchun ularning tajribasi, kapitali va tarmoqlaridan foydalaning.

•Texnologiya va infratuzilmani rivojlantirish: gidroponik yoki aeroponik tizimlar, LED yoritgichlar, iqlim nazorati tizimlari va avtomatlashtirishni o'z ichiga olgan eng zamonaviy vertikal dehqonchilik texnologiyasiga sarmoya kiriting. Ko'p qavatli issiqxona inshootlari, suv ta'minoti tizimlari va energiya manbalari kabi zarur infratuzilmani rivojlantirish.

•O'qitish va salohiyatni oshirish: mahalliy fermerlar va ishchilarga vertikal dehqonchilik ishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlar bilan jihozlash uchun o'quv dasturlari va texnik yordam ko'rsatish. Bu ish bilan ta'minlash imkoniyatlarini yaratadi va qishloq xo'jaligi innovatsiyalarida mahalliy salohiyatni oshiradi [1].

•Bozorga kirish va tarqatish kanallari: mahsulotlarni ichki va xalqaro bozorlarga samarali taqsimlashni ta'minlash uchun mahalliy chakana sotuvchilar, ulgurji sotuvchilar va eksport kanallari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish. Mahsulotning jozibadorligi va sotuvchanligini oshirish uchun qo'shimcha qiymatni qayta ishlash va qadoqlash imkoniyatlarini o'rganing.

•Ekologik barqarorlik: suvni tejash, qayta tiklanadigan energiyadan foydalanish va chiqindilarni boshqarish strategiyasi kabi atrof-muhitga ta'sirini minimallashtirish uchun barqaror dehqonchilik amaliyotini joriy etish. Loyihani ekologik toza qishloq xo'jaligida etakchi sifatida joylashtiring.

•Rag'batlantirish va Marketing: mahalliy va xalqaro miqyosda ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarining afzalliklari to'g'risida xabardorlikni oshirish uchun marketing kampaniyalarini boshlang. Iste'molchilar va xaridorlarni jalb qilish uchun mahsulotning sifati, yangiligi va barqarorligini ta'kidlang.

•Monitoring va baholash: ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish samaradorligi, rentabelligi, atrof-muhitga ta'siri va ijtimoiy-iqtisodiy foydalari bo'yicha ish faoliyatini kuzatish uchun mustahkam monitoring va baholash tizimlarini yaratish. Operatsiyalarni doimiy ravishda yaxshilash va optimallashtirish uchun ushbu ma'lumotlardan foydalaning [2].

Ushbu qadamlarni amalga oshirish orqali O'zbekiston o'z hududlarida ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarini tashkil etish, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ish bilan ta'minlash imkoniyatlarini yaratish, oziq-ovqat xavfsizligi va barqarorligini oshirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishi mumkin.

Ko'p qavatli yashil dehqonchilikning afzalliklari aniq bo'lsa-da, bir nechta muammolarni hal qilish kerak. Bularga yuqori boshlang'ich investitsiya xarajatlari, texnologik to'siqlar va malakali ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj kiradi. Bundan tashqari, xorijiy texnologiyalarni mahalliy sharoitga moslashtirish va loyihani amalga oshirishda inklyuzivlikni ta'minlash juda muhimdir. Barqaror qishloq xo'jaligini rivojlantirish siyosati orqali davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va bilim almashish

bo'yicha xalqaro hamkorlik ushbu muammolarni bartaraf etish va O'zbekistonda ko'p qavatli yashil dehqonchilik salohiyatini oshirish uchun juda muhimdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR:

Xulosa qilib aytganda, ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklari O'zbekistonda xorijiy investitsiyalarni ko'paytirish va mintaqaviy rivojlanishga ko'maklashishning barqaror yechimidir. Ushbu potentsialni amalga oshirish uchun siyosatchilar qo'llab-quvvatlovchi qoidalarga ustuvor ahamiyat berishlari, xorijiy sheriklar bilan hamkorlikni rivojlantirishlari va mahalliy iste'dodlarni tayyorlashga mablag sarflashlari kerak. Bundan tashqari, vertikal dehqonchilik amaliyotini muvaffaqiyatli qabul qilish uchun manfaatdor tomonlar o'rtasida xabardorlikni oshirish va jamoalar bilan muloqot qilish juda muhimdir. Innovatsiya va barqarorlikni o'z ichiga olgan holda, O'zbekiston qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish bo'yicha yetakchi o'rinni egallab, dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni hal eta oladi.

ADABIYOTLAR.

1. Report of the President of the Republic of Uzbekistan, I. A. Karimov at the first session of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan of the second convocation. // "People's Word", January 23, 2000
2. "2014 will be the year of the country's development at high rates, the mobilization of all possibilities, the consistent continuation of a self-justified reform strategy". Report of the President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov at a meeting of the Cabinet of Ministers on the results of socio-economic development in 2013 and the most important priority areas of the economic program for 2014. January 20, 2014 // Popular word. January 21, 2014
3. Rasulov N. Direct foreign investment in the economy of Uzbekistan. // Market, money and credit, № 6, 2000
4. Musurmonkulov M. U. Attracting foreign investment is a powerful stimulus for the development of the economy of Uzbekistan [Text] // Economic Science and Practice: materials of the III Intern. scientific conf. (Chita, April 2014). - Chita: Young Scientist Publishing House, 2014
5. Alisherovna A. T. PROCESSES OF PROCUREMENT OF INVESTMENT PROJECTS //Academia Repository. – 2023. – T. 4. – №. 10. – C. 19-22.

ЎЗБЕКИСТОН ТУРКИЯ МУНОСАБАТЛАРИ (1998-2022 йилларда)

Абдухафизов Абдулазиз Фирдавсович

Ориентал университети Магистранти

Телефон:977140200_

Elektron pochta: aabdulkhafizov.aa@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбекистон республикаси мустақилликга эришгандан сўнг Туркия ва Ўзбекистон давлатлари муносабатлари ривожланиш босқичлари келтириб ўтилган .

***Калит сўзлар:** Алоқаларнинг совуқлашиши, Андижон воқеаларидан сўнг Ўзбекистон Туркия муносабатлари, Икки давлатнинг ярашуви.*

ABSTRACT

This article cites the stages of development of relations of the states of Turkey and Uzbekistan after the Republic of Uzbekistan achieved independence .

***Keywords:** the cooling of relations, Uzbekistan Turkish relations after the events of Andijan, reconciliation of the two states.*

80 йиллар охири, 90 йиллар бошига келганда Совет Иттифоқининг парчаланиши аниқ бўлиб қолди. 1991 йил 19,20 август кунлари Москвада ҳарбий тўнтариш содир бўлди. Шундай бир чигал вазиятда Марказий Осиё Республикалари бирин кетин ўз мустақиллигини эълон қилди.

1991 йил 31 август куни Ўзбекистон мустақиллигини эълон қилиб, ўз суверенитетини қўлга киритди. Ўзбекистоннинг мустақиллигини биринчи бўлиб Туркия тан олди.

1991 йилда Ўзбекистон Компартияси тугатилиб, унинг ўрнига Ўзбекистон Халқ демократик партияси ташкил этилди. Ўша йилнинг 29 декабрь куни Ўзбекистонда президентлик сайлови бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Халқ демократик партияси номидан Ислом Каримов, Эрк партияси номидан Муҳаммад Солиҳ иштирок этди. Биринчи президентлик сайловида Ислом Каримов 86 фоиз овоз билан ғалаба қозонди.

Ўзбекистон дастлаб ўз мустақиллигини биринчи бўлиб тан олган Туркия билан жадал суратда ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйди. Ўзбекистон раҳбарияти Туркия давлат тузилишининг дунёвий модели ва бозор иқтисодиётига дарҳол қизиқиш билдирди. Биринчи Президент Ислом Каримов

1991 йил 16 декабрь куни Туркияга расмий ташриф билан борди. Ташриф чоғида Ўзбекистон Республикаси билан Туркия Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари ва мақсадлари тўғрисида ҳамкорлик шартномалари имзоланди. Бу шартномада икки давлат ўртасидаги маънавий ҳамда руҳий яқинлик таъкидланди. Бундан ташқари иқтисодий ва савдо соҳасида ҳамкорлик, маданият, фан, таълим соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар бўйича битимлар имзоланди. Шундан кейин Ўзбекистонда турк мактаблари очилиб, турк бизнеси йўлга қўйилди. Ўзбекистонлик талабалар Туркиядаги университетларда ўқиш имкониятига эга бўлди.

Ислон Каримов Туркияга биринчи ташрифи чоғида шундай деган эди:

"Туркия бизни қўллаб-қувватласа, ўзбекларни ҳеч ким бўйсундира олмайди... Отатурк тамойиллари биз Ўзбекистонда яратмоқчи бўлган ислохотларга тўғри келади. Умид қиламанки, Марказий Осиё давлатлари Туркия йўлидан боради. Мен туркий халқлар бирлигини ёқлайман. Бу бирликни амалга ошириш керак".

1992 йилда икки давлат ўртасидаги муносабатлар янги босқичга кўтарилди. Бунда ўша йили Туркия Бош вазири Сулаймон Демирел Ўзбекистонга ташрифи катта рўл ўйнади. Туркларнинг "Интернет", "Ўзтурк", "Ўзюксал", "Догу илаг", "Язекс", "Бурсель" ва бошқа фирмалари Ўзбекистонда кенг фаолият кўрсата бошлади.

1993 йилнинг апрель ойида Туркия Президенти Тургут Ўзал расмий ташриф билан Ўзбекистонга келди. Бу ташриф икки қардош давлат учун самарали бўлди. "Даромад ва мол-мулкка икки томонлама солиқ солмаслик тўғрисида", "Терроризм, ғайриқонуний қурол ва гиёҳванд моддалар тарқалишига қарши кураш тўғрисида" битимлар ва бошқа ҳужжатлар имзоланди. Ўша йили Ўзбекистонга 240 миллион доллар миқдорида турли товарлар келтирилди.

1998 йилнинг октябрь ойида Ислон Каримов Туркияда 1919-1923 йиллардаги Мустақиллик урушидаги ғалабанинг 75 йиллигига бағишланган байрамда қатнашди.

Алоқаларнинг совуқлашиши.

1993 йилнинг охирига келиб Ўзбекистон-Туркия ўртасидаги муносабатларга "кўз тегди". Икки давлат орасида сиёсий зиддиятлар юзага келди. Хусусан, Туркия ўзбек муҳолифатининг асосий вакили Муҳаммад Солиҳга бошпана берди. Бироқ шунга қарамай 90 йилларнинг охиригача муносабатлар бир текисда кетаётган эди. Ҳатто, Ўзбекистон Коллектив

хавфсизлик шартномаси ташкилоти (КХШТ)дан чиқиб, Туркия Республикаси билан ҳарбий ҳамкорликни йўлга қўя бошлади.

1999 йилда Ўзбекистонда террористик хуружлар бўлиб ўтди. Шундан сўнг Ўзбекистон ҳукумати баъзи шахсларга нисбатан қидирув эълон қилди. Бу шахсларнинг аксари Туркияда эди. Ўзбекистон Туркия ҳукуматидан бу шахсларни беришни сўради. Лекин Туркия Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенциясидан келиб чиқиб бу инсонларни беролмади. Чунки Туркия узоқ муддатдан бери Европа Иттифоқига аъзо бўлиш учун жадал суратда ҳаракат қилаётган эди. Агар Туркия Ўзбекистон сўраган инсонларни берганида, айрим мамлакатларнинг нафратига учраши мумкин эди. Шундан сўнг Ўзбекистон ҳукумати Анқарани унинг ички ишларига аралаштиришда ва қонуний бўлмаган муҳолифатни қўллаб-қувватлашда айблай бошлади. 2000 йилда Ўзбекистон Туркиядаги элчисини чақириб олди. Шундан сўнг Ўзбекистондаги турк бизнесига босимлар бошланиб кетди. 2001 йилда мамлакатдаги турк мактаблари тамоман ёпилди.

Андижон воқеаларидан сўнг Ўзбекистон Туркия муносабатлари.

2003 йилда Туркия Бош вазири Режеп Тайип Эрдоған Ўзбекистонга келди. Бироқ шунга қарамай икки давлат муносабатлари совуқлашишда давом этди. ХХИ аср бўсағасида Туркиянинг ички сиёсатда ўзгаришлар рўй бера бошлади.

Ўзбекистон-Туркия муносабатларида кескин пасайиш 2005 йилда содир бўлди. Ўша йили Андижонда террорчиликда айбланган шахсларга нисбатан суд ҳукми эълон қилиниши муносабати билан оммавий тартибсизликлар бўлиб ўтди. Бу воқеалар қандай яқунлангани ўзингизга маълум.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Андижон воқеаларини шафқатсизларча бостирган Каримов режимини қоралаб, Ўзбекистонга санкциялар пакетини жорий қилди. Туркия ҳам бунга қўшилди. Анқара Ўзбекистон расмийларини инсон ҳуқуқларини бузганликда айблади. Шундан кейин Туркия президентининг Ўзбекистонга режалаштирилган ташрифи барбод бўлиб, ҳарбий алоқалар узилди. Ўша йили Тошкент Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашида иштирок этишдан бош тортди ва хавфсизлик нуқтаи назаридан Москва билан яқинлашди.

Ўша вақтда турк бизнеси Ўзбекистон бозорида биринчи навбатда тўқимачилик саноати ва банк секторида жиддий мавқега эга эди.

Туркиялик сиёсий таҳлилчи Хоқон Фиданнинг таъкидлашича, Ўзбекистон айрим масалаларда Туркияни қўллаб-қувватламаган. Булар;

Биринчи – Ислом Каримов туркийзабон давлатлар, жумладан Туркия ўртасида ҳамдўстлик типигаги тузилмани институционализация (муносабатларни маълум меъёрлар ва тартибда ташкил этиш) қилган.

Иккинчи – Ўзбекистон Туркиянинг 1990 йилларда Туркия ва Марказий Осиё ўртасида умумий валюта сифатида турк лираси билан умумий бозор яратиш таклифи қўллаб-қувватламаган.

Учинчи – Ўзбекистон Қорабоғ масаласида бўлгани каби (1991–1994 – йилларда Озарбайжон ва Арманистон ўртасидаги кечган Қорабоғ урушида Туркия Озарбайжонни қўллаган эди) Кипр масаласида ҳам Туркияни қўллаб-қувватламаган.

Буларнинг барчаси Ўзбекистонга ташқи сиёсатда Туркия билан яқинлашиш қийинлигини кўрсатди. Бошқа сиёсатчиларнинг фикрига кўра, Туркия ўзининг мавқеи туфайли туркий мамлакатлар орасида ўзини «Катта оға» дек тута бошлаган.

Шундай тариқа тарихи бир бўлган Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги дўстлик иплари узилди. Бу шуни кўрсатдикки, тарихий ва маданий алоқалар ҳар доим ҳам сиёсий муносабатларни олдиндан белгилаб беролмайди.

Икки давлатнинг ярашуви

2016 йилда Ўзбекистонда ҳокимият трансформацияси юз берди. Шавкат Мирзиёев ҳокимият тепасига келиши билан икки давлат ўртасида ҳамкорликнинг янги босқичи бошланди. 2017 йилнинг октабр ойида Шавкат Мирзиёев президент сифатида илк бор Туркияга ташриф буюрди. Ҳақиқатдан ҳам, бу ташриф Ўзбекистон-Туркия муносабатларида янгича динамизм (ривожланишнинг кучли, тезкор, юқори суръатлари) шаклланди. Чунки 1999 йилдан бери икки давлат раҳбари ўртасида расмий ташрифлар тўхтаб қолган эди.

Учрашувда Туркия президенти Режеп Тайип Эрдоған Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг шеърдан бир парча ўқиб, барча ўзбек миллатини ҳаяжонлантирган эди. Шунда **"биз қардош ўлка сифатида Ўзбекистоннинг ҳар томонлама ривожланишини қўллаб-қувватлаймиз"**, — деган эди Эрдоған жаноблари.

Шавкат Мирзиёев ҳам қардош халқларимиз фаровонлиги ва тинчлиги йўлида Ўзбекистон анъанавий дўстлик, ҳар томонлама ва узоқ муддатли ҳамкорликни барча соҳаларда ривожлантириш учун барча куч ва воситаларни сафарбар қилишга тайёр эканини таъкидлаган эди.

2018 йилнинг апрель ойида Режеп Тайип Эрдоған Тошкентга расмий ташриф билан келди. Унга саккизта вазир ва бир ярим минг нафар турк бизнес

вакилларидан иборат делегация ҳамроҳлик қилди. Шунда Шавкат Мирзиёев "Ўзбекистон ота юртингизнинг эшиклари сизлар каби яқин қардошларимиз учун доимо очик. Туркия бизнинг стратегик ҳамкоримиз. Биз шерикчилигимизни янада кенгайтириш ва мустаҳкамлашдан манфаатдормиз. Биз бирлашишимиз шарт. Орамизга қандайдир ишончсизлик ва совуқчилик тушиб қолган эди. Лекин иккимиз бир бўлиб, бу музларни эритдик ва бу муз ҳеч қачон бўлмади", деб таъкидлаган.

Ўшанда томонлар яқин келажакда ўзаро савдо ҳажмини 5 миллиард долларга етказишни келишиб олишган. 2019 йилда Ўзбекистон Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашига қайтди. Бундан ташқари 2020 йилда Туркия ва Ўзбекистон ўртасида ҳарбий ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди.

2022 йилнинг 29,30 март кунлари Туркия президенти Ўзбекистонга расмий ташриф билан келди. Бу сафар Режеб Таййиб Эрдоған халқимизнинг севимли шоири Абдулҳамид Сулаймон Чўлпоннинг турк қардошларимиз шарафига ёзган шеърдан мисол келтириб ўтди.

Икки мамлакат ҳукуматлари, вазирлик ва идоралари даражасида кўп қиррали Ўзбекистон-Туркия ҳамкорлигини янада кенгайтиришга қаратилган 9 та ҳужжат имзоланди. Булар;

- Имтиёзли савдо тўғрисидаги битим;
- Давлат чегаралари орқали товарлар ва транспорт воситаларининг ўтиши ҳақида олдиндан ахборот алмашиш тўғрисидаги баённома;
- Меҳнат ва бандлик соҳасида ҳамкорлик тўғрисидаги англашув меморандуми;
- Суд экспертизаси соҳасида ҳамкорлик меморандуми;
- Қурилиш соҳасида англашув меморандуми;
- Соғлиқни сақлаш вазирликлари ўртасида 2022-2023 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар режаси;
- Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги билан Туркиянинг "Анадолу" агентлиги ўртасида ҳамкорлик битими.

Президент Эрдўған давлат даражасидаги учрашувларни икки йилда бир марта эмас, балки ҳар йили ўтказиш орқали ҳамкорликни янада кучайтиришни истаётганини билдирди. Бундан ташқари "Мудофаа саноатидаги имкониятларимизни сиз билан баҳам кўришга тайёрмиз" – дейди Режеп Тайип Эрдоған.

Хулоса қилиб айтганда, бир вақтлар ишончсизлик сабаб Ўзбекистон-Туркия ўрасига совуқчилик тушиб қолган эди. Бугунги кунга келиб тили бир, дини бир, илдизлари бир бўлган Ўзбекистон ва Туркия муҳим стратегик

шерикка айланди. Стратегик шерикликнинг маъноси шуки, томонлар ўртасида ўзаро ишонч ва қўллаб-қувватлаш юқори даражада эканлигини англатади. Албатта бугунги глобаллашув жараёнида ўзлик жуда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон ва Туркия мана шу ўзлик асосида қалин биродарга айланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008
2. Shodiyeva, S. (2022). БУХОРО ВА ТУРКИЯ ЎРТАСИДАГИ ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 26(26).
3. Jahongirov, B. (2022). Ўзбекистон ва Туркия муносабатлари. *Science and innovation*, 1(C8), 211-215.

O'RTA OSIYO XALQLARINING ENG QADIMGI CHOLG'ULARI

Xujayeva Nasiba Qarshiboy qizi

ORCID: 0009-0009-8565-6191

E-mail: xojayevanasiba921@gamil.com

O'zbekiston Finlandiya Pedagogika instituti

Amaliy matematika va fizika fakulteti tyutori

ANNOTATSIYA

Maqola qadimda O'rta Osiyo xalqlari tomonidan qo'llanilgan eng qadimiy cholg'u asboblari o'rganishga bag'ishlangan. Muallif mintaqadagi musiqa asboblari tarixi va evolyutsiyasini kuzatish uchun arxeologik topilmalar va yozma manbalarni ko'rib chiqadi. Maqolada turli xil asboblari, jumladan torlar, shamollar, zarbli cholg'ular va idiofonlar muhokama qilinadi. Marosimlar va xalq sayillarida ishlatiladigan asboblarga alohida e'tibor beriladi. Maqolada, shuningdek, Markaziy Osiyoning qadimiy cholg'u asboblari Yaqin Sharq, Hindiston va Xitoy kabi boshqa mintaqalarda musiqa rivojiga ta'siri ham o'rganiladi. Muallif O'rta Osiyo xalqlari cholg'u asboblari ko'plab madaniyatlar musiqa an'analari shakllanishida muhim rol o'ynagan, degan xulosaga keladi. Xulosa qilib aytganda, maqolada qadimiy cholg'u asboblari qimmatli madaniy meros sifatida asrab-avaylash ushbu sohada keyingi tadqiqotlarni olib borishga chaqiradi.

Kalit so'zlar: musiqa, cholg'u asbobi, Sharq, O'rta Osiyo, ijrochilar, sozanda.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению древнейших инструментов, которыми в древности пользовались народы Средней Азии. Автор рассматривает археологические находки и письменные источники, чтобы проследить историю и эволюцию музыкальных инструментов в регионе. В статье обсуждаются различные инструменты, включая струнные, духовые, ударные и идиофоны. Особое внимание уделяется инструментам, используемым в ритуалах и народных гуляниях. В статье также исследуется влияние древних инструментов Центральной Азии на развитие музыки в других регионах, таких как Ближний Восток, Индия и Китай. Автор приходит к выводу, что инструменты народов Средней Азии сыграли важную роль в формировании музыкальных традиций многих культур. Таким образом, в статье сохранение древних инструментов как ценного культурного наследия призывает к дальнейшим исследованиям в этой области.

Ключевые слова: музыка, инструмент, Восток, Средняя ось

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the most ancient instruments used by the peoples of Central Asia in ancient times. The author examines archaeological finds and written sources to observe the history and evolution of musical instruments in the region. The article discusses a variety of instruments, including strings, winds, percussion instruments, and idiophones. Special attention is paid to the tools used in ceremonies and folk sayings. The article also explores the influence of the ancient instruments of Central Asia on the development of music in other regions, such as the Middle East, India and China. The author concludes that the instruments of the peoples of Central Asia played an important role in the formation of musical traditions of many cultures. In conclusion, in the article, the preservation of ancient instruments as a valuable cultural heritage calls for further research in this area.

Keywords: *music, instrument, Oriental, Middle Asi*

KIRISH

Musiqqa insoniyat madaniyatining ajralmas qismidir va uning tarixi ming yillarga borib taqaladi. Sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan Markaziy Osiyoda qadim zamonlardan boshlangan boy va rang-barang musiqqa an'analari mavjud. Arxeologik qazishmalar va yozma manbalar O'rta Osiyo xalqlari hayotida musiqaning qadim zamonlardan buyon muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi. Bu hududda topilgan qadimiy musiqqa asboblari bizga o'tmishda mavjud bo'lgan musiqqa madaniyati va texnologiyasi haqida tushuncha beradi.

Ushbu maqolada biz Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy musiqqa asboblarini ularning dizayni, materiallari va akustik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganamiz. Shuningdek, biz ularning turli madaniy sharoitlarda qo'llanilishi va boshqa mintaqalarda musiqqa rivojiga ta'sirini muhokama qilamiz.

Markaziy Osiyoning qadimiy cholg'u asboblarini o'rganish nafaqat bu hudud musiqqa madaniyatining boy tarixini ochib beradi, balki madaniy xilma-xillik, turli sivilizatsiyalarning asrlar davomidagi o'zaro ta'siri haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

MAVZU YUZASIDAN ADABIYOTLAR TAHLILI

O'rta Osiyo xalqlari musiqqa madaniyatining qadimiy tarixi doimo cholg'u asboblari bilan bog'liq bo'lib, ularning tasvirlari qoyatosh rasmlari, uy-ro'zg'or buyumlari, hashamatli buyumlar, tasviriy san'at va me'morlik yodgorliklarida qayd etilgan. Markaziy Osiyo respublikalari hududidagi arxeologik topilmalarga ko'ra, mukammal cholg'u asboblari tasvirlari cholg'u asboblari qoldiqlari va cholg'u

musiqasining qadimgi asrlardan to hozirgi kungacha boʻlgan katta tarixiy taraqqiyot jarayonidan dalolat beradi [1].

Mashhur “Qobusnoma” kitobida ham san’at qoidalariga bagʻishlangan alohida bob bor. Zaminimizda olib borilgan tarixiy qazishmalar natijasida topilgan cholgʻu asboblari dutor, surnay, koʻnun, toshga oʻyib ishlangan qoyatosh tasvirlari mamlakatimizda sahna san’ati qadimdan taraqqiy etganidan dalolat beradi. Tuprokkal hududidan topilgan ikkita torli cholgʻu (miloddan avvalgi [^]-III asr) dutor, dombra va kubiz shaklida takomillashtirilgan, demak, ular qadimgi davrga mansub dir [2]. Oʻzbek musiqasi tarixining qimmatli manbalaridan biri Darvish Alining “Musiqqa haqida risolasi”dir. Darvish-Ali tarixiy cholgʻu asboblarni oʻrganadigan cholgʻu asboblari boʻlimi katta qiziqish uygʻotadi. Muallifning yozishicha, rubob sulton Muhammad Xorazmshoh davrida keng tarqalgan [3].

Xalq cholgʻu asboblari uzoq oʻtmishda paydo boʻlgan. Mavjud maʼlumotlarga koʻra, birinchi musiqqa asboblari dunyoda miloddan avvalgi 13-ming yillikda paydo boʻlgan. Birinchi marta zarbli cholgʻu asboblari musiqada paydo boʻlgan. Chunki eng qadimiy asar kuyi bevosita asarning ritmik tuzilishi bilan bogʻliq.

Keyin zarbli asboblar paydo boʻlishi. Ijrochilar ovozsiz ritmni taʼkidlab, zarbli asboblarning taʼsirini kuchaytirdilar. Malumotlarga koʻra Oʻrta Osiya hududiga ham zarbli asboblar Hindistondan kirib kelgan. Keyinchalik xalq hunarmandlari qamish yoki bambukdan marmotlar, hushtaklar, biroz vaqt oʻtgach – nay (boʻylama, koʻndalang, koʻp qavatli), hushtak, boshhoq, chiltor (arp, lira) va sitaralar yasadilar. Vaqt oʻtishi bilan u asboblarda yanada rivojlangan (koʻp qatlamli, shuningdek, zamonaviy koʻp tishli). Keyinchalik torli va torli kamonli cholgʻu asboblari paydo boʻldi. Ular saroy marosimlarida va harbiy yurishlarda ishlatilgan.

Oʻzbek xalq cholgʻu asboblari qadimgi Sharq madaniyatida rivojlangan. Ular koʻp asrlik rivojlanish davomida oʻzlarining xususiyatlarini va tovush tonalligini saqlab qoldilar. Oʻziga xos tuzilishi tufayli nay, surnay, tanbur, dutor, rubob, gʻijjak, qobuz anʼanaviy shakllarda bizgacha yetib kelgan.

Oʻtgan asrning 30—40-yillarida tashkil etilgan arxeologik ekspeditsiyalar (S.L.Tolstov, V.Avyatkin, Masson va boshqalar rahbarligida) Oʻrta Osiyo madaniyatini, jumladan, xalq cholgʻu asboblarni oʻrganishda qimmatli bilimlarga ega boʻldi. Madaniy yodgorliklar topildi, ularda ijrochilarning cholgʻu asboblari nay, rubobsimon cholgʻu, hozirgi doirani eslatuvchi doʻmbira va shunga oʻxshash cholgʻu asboblari tasvirlangan. Bular Afrosiyob, Tuprokkala, Ayratam (Ayratam frizi deb ataladigan) kabi shaharlarda topilgan sopol idishlardan yasalgan haykalchalardir. Ularda turli cholgʻu asboblari: lavta, tanbur, rubasimon cholgʻu, kanun, ud, rud, shemane, chagʻona, chiltor, nay, burgu, surnai, karnay, doira tasvirlangan.

Xalq cholgʻu asboblari Oʻrta Osiyo aholisi hayoti va ijodiga kirib keldi va insoniyat faoliyatining ajralmas qismiga aylandi. Keng koʻlamdagi xalq marosimlarida, oilaviy bayramlarda qoʻshiq va kuylar ijro etilganini bilamiz. Bayramlar koʻproq yil fasllari bilan bogʻliq. “Navroʻz”, “Lola sayli”, “Xosil fasli”, “Qovun sayli”, “Uzum sayli” kabi mavsumiy bayramlar Markaziy Osiyoda keng tarqalgan.

Bunday ommaviy bayramlarni xalq musiqa ansambllari, xonanda va solistlar, shuningdek, raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin boʻlgan. Bayram va madaniy marosimlarda karnay, surnay, doira, nogʻora va chindul kabi cholgʻu asboblari, zarbli cholgʻu asboblari keng qoʻllanilgan.

Oʻrta asrlar musiqa ijrochilik madaniyatining oʻziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, sozandalar musiqa asboblarining bir nechta turlariga ega boʻlibgina qolmay, balki oʻzlari ham musiqa bastalaganlar. Musiqachilar ham oʻz davrining yetuk sozandalari va shoirlari boʻlgan. Oʻrta asrlarda musiqiy ixtisoslashuv maxsus musiqa ustaxonalarining paydo boʻlishiga olib keldi.

Sharq xalqlari musiqa merosining mugʻom, dasgox, navba, ragʻa kabi eng murakkab toifalari avloddan-avlodga ogʻzaki tarzda oʻtib kelgan. Tarixiy manbalar, mashhur ustalarning fikr-mulohazalari va ilmiy tadqiqotlariga koʻra, XIII-XVIII asrlarda Oʻrta Osiyo, Xuroson va Ozarbayjon xalqlari musiqasida oʻn ikki (duvozd) maqom mavjud boʻlgan.

Hozirgi Qozogʻiston va Oʻrta Osiyo hududida yashagan qadimgi xalqlar eramizdan avvalgi 1-ming yillik oʻrtalaridan boshlab jamoalar tashkil qilib, oʻtroq shahar hayotiga oʻtib, bir qancha davlatlarni vujudga keltirgan. Ulkan hududda chorvachilik bilan shugʻullangan xalqlar mavjudligidan esa Yevropa va Osiyo kesishgan joyda koʻchmanchilar sivilizatsiyasi rivojlanib, oʻziga xos sanʼat va madaniyat vujudga kelgan. Tarixdan maʼlumki, sivilizatsiyalar oʻrtasidagi bunday almashuv va oʻzaro taʼsirlar uzluksiz sodir boʻlgan [6].

Oʻrta Osiyo xalqlari cholgʻu asboblarini chuqur oʻrganish bilan shugʻullangan Vizgo oʻzining “Oʻrta Osiyo cholgʻu asboblari” nomli fundamental tarixiy ocherklarida qadimgi cholgʻu asboblari, suyak, loydan yasalgan buyumlar tarixi haqida soʻz yuritadi. Iskandar Zulqarnayn qoʻshinlari Oʻrta Osiyoni bosib olgan davrda bir paytlar shahar madaniyati gullab-yashnagan hozirgi Samarqand shahri hududidan Afrasiyob qadimiy manzilgohida olib borilgan qazish ishlari davomida juda koʻp terakota figuralari topilgan. Muallif aniq manbalarga tayanib, oʻsha muhitda musiqa madaniyatiga alohida eʼtibor berilganligini taʼkidlaydi. Muallif ushbu tarixiy manzilgohdan topilgan puflama cholgʻu asboblari haqida soʻz yuritir

ekan, shunday yozadi: “Afrasiyob terakotasida o‘ziga xos naqshli nay asboblari ham bor [6]. Ehtimol, ular puflash uchun yon “novda” (quvur) va bir nechta o‘yn teshiklari bo‘lgan, ya’ni asboblar, okarina shaklidagi asboblar yoki oddiy hushtaklar (shuningdek, okarina shaklidagilarga tegishli) bo‘lgan. Oxirgi turdagi, lekin boshqa shakldagi (odatda qush yoki hayvon shaklida) asbob hozirgacha turli xalqlar tomonidan bolalar o‘yinchog‘i sifatida ishlatiladi, bu bir yoki ikkita o‘yin teshigi bo‘lgan loydan yasalgan (keramika) hushtakdir. Aytish mumkinki, o‘sha paytda bu turdagi asboblar bolalarning o‘yin-kulgi uchun emas, balki boshqa murakkablari bilan bir qatorda tantanali marosimlar uchun mo‘ljallangan edi” [3, 26].

Ayniqsa, muallif bu yerda juda ko‘p uchraydigan terakota figuralari, loydan yasalgan cholg‘u asboblari tasvirlangan buyumlarni Sharqiy Turkistonda (hozirgi Xitoy, SHUAR) olim topib olgan qadimiy ma’lumotlar bilan paradigmada ko‘rib chiqishi mantiqan to‘g‘ri. Buyuk Ipak yo‘lida joylashgan ikki manzilgohda topilgan meros o‘rtasidagi bog‘liqlikning aniqlanishi biz uchun qiziq va qimmatli ma’lumot bo‘ldi. Chunki bu makonda joylashgan shahar va qishloqlarda yashagan xalqlar hayotida ularning mavjudligini inkor etib bo‘lmaydi.

Shu va boshqa manbalarda Xitoyda keng tarqalgan surnay (suona) cholg‘u asbobi, kalta uzilgan barbap (pipa) qadimgi turkiy xalqlardan kelib chiqqanligi aytiladi. Aytaylik, zamonaviy sharq olimlari o‘sha davrda ham qo‘shni davlatlar va yirik qabilalar o‘rtasida o‘zaro almashinuv va aloqalar mavjud bo‘lganligini alohida ta’kidlaydilar [10, 2, 3]. Albatta, qo‘shni davlatlar o‘rtasidagi qadimdan boshlangan bunday aloqalar, boshqa madaniy aloqalar va o‘zaro ta’sirlar cholg‘u asboblarining geografik jihatdan ommalashishiga ham xizmat qilgan. Bu haqda Xitoydagi tarixiy vatani uyg‘ur xalqining san’ati va madaniyati tarixi bo‘yicha tadqiqot olib borayotgan san’atshunoslik fanlari doktori T.Alibaqiyeva “Ipak yo‘li moddiy madaniyat yodgorliklari va musiqa xronikasi” maqolasida aytib o‘tadi. O‘rta Osiyoning uyg‘ur musiqa san’ati to‘g‘risida” nomli asarida Xotan vohasidagi Yotkan manzilidan topilgan terakotadan yasalgan miniatyura figuralari bilan Afrasiyob o‘lkasidan topilgan cholg‘u cholg‘usi chalayotgan odamlar tasvirlangan terakota figuralari o‘rtasidagi bog‘liqlikni alohida qayd etadi. Unda u shunday deb yozadi: “Eng ko‘p – bu musiqa chalayotgan maymunlar va buffonlarning terakotalari. Antropomorfik fazilatlarga ega va tumor ramzi bo‘lgan maymunlar uzun va qisqa lavtalar, arfalar, naylar, chig‘anoqlar, bo‘ylama, ko‘ndalang va ko‘p naylar, (bizning kursiv G.D.) turli nog‘oralarda chaladi [1]. Bu bayonot o‘sha davrda xalqlarimiz o‘rtasida hamon ancha yaqin integratsiya mavjud bo‘lganidan dalolatdir.

O‘rta Osiyo (Afrasiyob) hududidan topilgan, antik davrning so‘nggi davridagi okarinaga o‘xshash asbobni bugungi kunda shu davrgacha topilgan yagona noyob

namuna deb hisoblash mumkin. Bunday meros Buyuk ipak yo'lida joylashgan, Amudaryo va Sirdaryo sohilidagi O'tiror, Turkiston (Yassi), Taraz, Mankent va boshqalar kabi gullab-yashnayotgan shahar madaniyatiga ham xos, deb hisoblaymiz. Vaqtlar mamlakatimizning markaziy va janubiy qismlarida yirik savdo markazlari bo'lgan. Sharq va G'arbni bog'laydigan, bir-biriga yaqin joylashgan, rivojlangan savdoga mos shaharlarda Afrasiyobdan topilgan sopol namunalarida tasvirlangan qadimiy musiqa asboblari bo'lishi mumkin.

Bu fikrni Z.Jakishevaning "Qozoqlarning an'anaviy cholg'u asboblari" kitobida keltirgan ma'lumotlari bilan asoslab beradigan bo'lsak, u holda: "Orol dengizining janubida joylashgan Xorazmning qadimiy hududi, shuningdek, ko'chmanchilar yashagan aholi punktlari va o'troq qozoqlar yashagan, qadimgi sivilizatsiya maskani hisoblanadi. Bu hududdan topilgan, qo'lida do'mbra tutgan sak jangchisining terakota figurasi, "Qo'y yiqilgan shahar" ("Qo'y qirilgan qal'a") kabi aholi punktlaridan topilgan qadimgi turkiy davr merosiga oid terakota figuralari.), "Yer shahri" ("Yer shahri" ("Qo'y qirilgan qal'a") Topirak qal'a"), "Shahar-bozor" ("Bozor qal'a") V-VIII asrlarga oid arxeologik topilmalar orasida qimmatli meros hisoblanadi. Usti qavariq shlyapa kiygan sak odamining tashqi ko'rinishi, dombrani tutish uslubi, dombrasining shakli va kiyimining hozirgi qozoq kiyimiga yaqin bo'lishi bu gapni yanada yaqqol isbotlaydi.

Sharqiy Turkistonning Xo'tan vohasidagi Qumrabot qabridan topilgan sazchere (taushun) surati keltirilgan [2]. Milodiy 6—7-asrlarda paydo bo'lgan bu madaniy meros "Sin Szyan madaniy va tarixiy yodgorliklarining yirik albomi"da (Ven Vu Gu Chji Da Gun 1999, 47-bet) nashr etilgan. Bu yerda zamonaviy sazsirnay cholg'usi bilan o'xshashlik va farqlar bor. Cholg'u asbobi mushtdek o'lchamdagi yumaloq korpusga, shuningdek, tovush chiqarish uchun teshiklarga ega. Lekin sazsirnay cholg'udan farqi shundaki, labga keltiriladigan teshik tananing o'zidan emas, balki maxsus nay orqali chiqadi. Bunday tashqi ma'lumotlarga ega bu asbob Xitoyda keng tarqalgan va ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan Xun cholg'usining tuzilishiga mos kelmaydi. Tashqi ko'rinishi qush konturiga o'xshagan bu cholg'uning bo'yni, dumi okarina kabi qozoq cholg'u asboblari ichida bu qimmatbaho meros sazsirnaydan ko'ra tastauiik yoki qussairauik kabi cholg'u asboblariga ko'proq o'xshaydi.

O'rta Osiyoning qarindosh xalqlarining cholg'u asboblarini sinchiklab o'rgangan olim T.Vizgoning yuqorida havola sifatida keltirilgan yirik tadqiqotida qo'shni mamlakatlarning cholg'u asboblari haqida ko'plab ma'lumotlar olish mumkin. Turli davrlardagi xalqlar, ya'ni: miloddan avvalgi o'rta asrlar, milodiy o'rta asrlar, so'nggi bir necha asrlar. Bu hududda, bitta terakota haykalida okarinaga

o‘xshash puflama asbobi haqida ma’lumot mavjud. Bu haqdagi ma’lumotlar Ermitaj kolleksiyalarida topilgan, bu taxminan miloddan avvalgi 1-asr va milodiy 3-asrlarda yasalgan, okarinaga o‘xshash puflama cholg‘u chalayotgan musiqachi ayolning silueti bo‘lib, qadimgi Afrasiyob qoldiqlaridan topilgan, Bu qo‘shni mamlakatlarda topilgan va yaxshi saqlangan qadimiy cholg‘u asboblari tarixi haqida ma’lumot beruvchi manbalardan biridir [3]. Albatta, bu xulosa Gregorian tizimidan bir necha asrlar oldin va keyingi bir necha asrlarni qamrab olgan ellin davrida ishlatilgan asboblari haqida hikoya qiladi. E’tibor bering, ushbu vositalarning turlariga, ularning qo‘llanish doirasiga qarab, yuqorida muallif tomonidan berilgan taxminlarga ko‘ra, ularni ikki guruhga bo‘lish mumkin. Ular, birinchidan: Birinchisi qo‘llanish doirasiga ega, faqat sof aristokratik saroy musiqasini ijro etuvchi musiqqa asboblari tarkibiga kiruvchi turdagi tarqatish. Ikkinchi guruhga esa ma’lum miqdordagi teshiklari bo‘lgan o‘yinchoq asboblari deb nomlanuvchi asboblari kiradi, bu teshiklardan musiqqa asbobiga qaraganda bir nechta turli xil tovushlarni chiqaradi. Qozoqning Uskirik, Tastauyk, Uildek, Kusayrauik kabi puflama asboblari bu ikkinchi guruhni tashkil qiladi. Respublikamizning butun hududida bu guruhning cholg‘u asboblari turli materiallardan yasalgan bo‘lib, aholi o‘rtasida turli nomlar bilan, turli tuzilish shakllari bilan tez-tez uchraydi. Bu vositalar uzoq izlanishlar natijasida topilgach, xalq orasida yetarlicha faol targ‘ibot ishlari olib borilmayotganligi, qo‘llash sohasi yetarli darajada tatbiq etilmaganligi sababli ular yanada rivojlanmagan. Binobarin, bugungi kunda qozoq cholg‘u asboblari ichida faqat okarinaga o‘xshash sazsirnay alohida to‘laqonli, qo‘llanish doirasi keng bo‘lgan cholg‘u hisoblanadi.

MUHOKAMA

Ko‘rinib turibdiki, odamlar tosh va loydan yasalgan puflama asboblardan, er yuzidagi eng qadimgi musiqqa asbobi hisoblangan. Miloddan avvalgi 2500 yil muqaddam foydalanilgan, Eron poytaxti Tehrondagi Milliy muzeyda eksponat sifatida saqlanayotgan okarina tipidagi puflama cholg‘u asbobi dunyodagi eng qadimiy asboblardan biri, yapon cholg‘usi hisoblanadi. Ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan Uzoq Sharqda “tan” nomi ostida topilgan okarinaga o‘xshash puflama asbobining qadimiy namunasi deb hisoblash mumkin.

Hamma davrlarda ham insonlar umrining bir qismini madaniyatga bag‘ishlagan. Shunday qilib, ko‘chmanchi turmush tarzi va turli og‘ir davrlarga qaramay, O‘rta Osiyo aholisi o‘z musiqqa madaniyatini asrlar davomida taraqqiyotini olib borgan. Milliy cholg‘u asboblari bundan 100 va 200 yil xalqlarining oldingi shaklda deyarli zarbli asboblari p saqlanib qolgan. Bugun O‘zbekiston, Tojikiston va Qirg‘iziston xalqlari Markaziy Osiyoga xos noyob cholg‘u asboblari eshitishlari, chalishlari yoki qo‘llarida ushlab turishlari o‘rta Osiyo xalqlarining eng qadimiy cholg‘u

asboblaridan meros bo‘lib qolgan. Arxeologik qazishmalar va yozma manbalar O‘rta Osiyo xalqlari hayotida musiqa qadim zamonlardan buyon muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi. Turli xil musiqa asboblari topilgan va ular turli xil kontekstlarda, jumladan marosimlar, bayramlar va kundalik hayotda ishlatilgan.

1-jadval: O‘rta Osiyoda tarqalgan turli xil qadimiy musiqa asboblari.

№	Cholg‘ular	Tuzilishi	Tarqalishi
1.		<p>Chang: Uzun va nok shaklidagi torli cholg‘u.</p>	<p>Qadimgi Xorazm va Baqtriyada mashhur bo‘lgan.</p>
2.		<p>Rubob: Ikki torli, arab tilidagi rubobga o‘xshash kamonli asbob. O‘rta Osiyoda keng tarqalgan bo‘lib, xalq musiqasida qo‘llanilgan.</p>	<p>Hozirgi Tojikiston hududida</p>
3.		<p>Karnay Harbiy paradlarda signal berish va unga hamrohlik qilish uchun ishlatiladigan uzun metall turba.</p>	<p>Qadimgi Xorazm</p>

4.		<p>Surnay: Qoboyaga o'xshash qo'sh qamishli yog'och nafasli asbob. U xalq musiqasida keng tarqalgan bo'lib, kuy va raqslarni ijro etish uchun ishlatilgan.</p>	<p>Qadimgi Movarounnahr</p>
5.		<p>Fleyta Oltita o'ynash teshigiga ega yog'och yoki suyak nay. U marosim musiqasidan tortib, xalq qo'shiqlarigacha bo'lgan turli musiqiy janrlarda qo'llanilgan.</p>	<p>Afrika qit'asidan kirib kelgan</p>
6.		<p>Dole-Darbuka :O'rta Osiyoda keng tarqalgan ikki tomonlama baraban Raqslar, qo'shiqlar va marosimlar uchun hamroh sifatida ishlatiladi.</p>	<p>Hindistondan kirib kelgan</p>
7.		<p>Pukor: Ritual va harbiy musiqada qo'llanilgan bir juft mis zar.</p>	<p>Ozarbayjon</p>

			
8.		Zang Xabar berish va diniy marosimlar uchun ishlatiladigan metall gong.	Arabiston hududidan kirib kelgan
9.		Zanburak Bir-biriga ulangan bir nechta disklardan tashkil topgan metall asbob. Disklar aylanganda, ular qo'ng'iroq tovushini yaratadilar.	Hozirgi Qozog'iston
10.		Kashtak: Ritm hosil qilish uchun bir-biriga urilgan bir juft yog'och tayoq. Xalq musiqasi va raqslarida ishlatiladi.	Hozirgi Tojikiston

11.		<p>Trung Kichkina metall qo'ng'iroq, bezak sifatida va marosimlarda ishlatilgan.</p>	<p>Hozirgi Vyetnam hududidan kirib kelgan</p>
-----	---	--	---

Markaziy Osiyo xalqlarining bu qadimiy cholg'u asboblari bu hududda ko'p asrlar davomida mavjud bo'lgan boy va rang-barang musiqa madaniyatidan dalolat beradi. Ular nafaqat qimmatli madaniy meros, balki o'tmish bilan bugungi kunni bog'lab, zamonaviy musiqa san'atida qo'llashda davom etmoqda.

XULOSA

O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy cholg'u asboblarini o'rganish bu hududning boy musiqa tarixi va madaniy rang-barangligini ochib beradi. Arxeologik topilmalar va yozma manbalar musiqa san'atining ko'p asrlar davomida O'rta Osiyo xalqlari hayotida muhim o'rin tutganligidan dalolat beradi.

Tor, shamol, zarbli cholg'u kabi qadimiy cholg'u asboblari qadimgi ustalarning mahorati va zukkoligini namoyish etadi. Ushbu asboblar turli xil kontekstlarda, jumladan marosimlarda, bayramlarda va kundalik hayotda ishlatilgan.

O'rta Osiyoning qadimiy cholg'u asboblarining ta'sirini Yaqin Sharq, Hindiston, Xitoy kabi ko'plab boshqa mintaqalar musiqa an'alarida ham kuzatish mumkin. Bu musiqiy g'oyalar va texnologiyalarning savdo yo'llari va madaniy almashinuvlar bo'ylab tarqalishidan dalolat beradi.

Qadimiy cholg'u asboblarini asrab-avaylash va o'rganish O'rta Osiyoning musiqa tarixi va madaniy merosini bilish uchun katta ahamiyatga ega. Bu boradagi keyingi tadqiqotlar Markaziy Osiyo xalqlarining jahon musiqa san'ati rivojiga qo'shgan hissasini yaxshiroq baholashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy cholg'u asboblarini o'rganish o'tmishga qiziqarli sayohat bo'lib, musiqaning insoniyat jamiyatida tutgan o'rnini va uning asrlar davomida madaniyatlarni birlashtirish qobiliyatini anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zufarov A.M. "O'zbek tanburi / O'zbek tanburi", "Fan va ma'rifat xabarnomasi". № 11 (65). 4-qism, 2019 yil.

2. Ziyaeva M. “O‘zbek an’anaviy musiqasi va ijrochilik maktablari ijrosida dutorning o‘rni. / O‘zbek an’anaviy musiqa va ijrochilik maktabi ijrochiligida dutorning o‘rni”. “Fan va ta’lim byulleteni”. 2019 yil, 11-son (65).
3. Abduazimov R.A. “O‘zbek cholg‘u asbobi rubobda ijro etilgan meroslar”. “Zamonaviy fan va ta’lim muammolari”. 2018 yil, 11 (131)-son.
4. Asafiyev B.V. Musiqiy shakl jarayon sifatida. L.: 1971. B. 210.
5. Barenboim L.A. Musiqa pedagogikasi va ijrochilik. L., 1974. B. 283.
6. Juraev F. Ommaviy musiqiy-estetikning shakllanishi va rivojlanishi o‘quvchilarni o‘zbek xalq cholg‘ulari to‘garaklarida tarbiyalash.2018,233/

ВЛИЯНИЕ МОДЫ НА ЭКОЛОГИЮ: ПУТЬ К УСТОЙЧИВОСТИ

Аминова Диёра Фаррухжон кизи

Преподаватель кафедры "Дизайна одежды"

Национального Института Художеств и

Дизайна имени Камолиддина Бехзода

Узбекистан, г. Ташкент

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена исследованию влияния модной индустрии на окружающую среду и перспективам перехода к устойчивым практикам. В условиях глобальных экологических вызовов, мода играет важную роль в формировании устойчивого будущего. Рассматриваются ключевые аспекты воздействия моды на экологию, включая использование ресурсов, загрязнение, текстильные отходы и потребительское поведение. Особое внимание уделяется современным тенденциям, направленным на уменьшение негативного воздействия, таким как использование устойчивых материалов, внедрение рециклинга, поддержка эко-брендов и популяризация осознанного потребления. В заключение подчеркивается необходимость совместных усилий всех участников индустрии моды для достижения экологической ответственности и социальной справедливости. Статья призывает к активным действиям в направлении создания более экологически устойчивого и справедливого мира моды.

Ключевые слова: мода и экология устойчивая экология, экологическая ответственность, устойчивые материалы, текстильные отходы, осознанное потребление, ресайклинг в моде, эко-бренды, влияние моды на окружающую среду, социальная справедливость в модной индустрии.

ABSTRACT

This article explores the impact of the fashion industry on the environment and the prospects for transitioning to sustainable practices. In the face of global ecological challenges, fashion plays a crucial role in shaping a sustainable future. The key aspects of fashion's impact on ecology are examined, including resource use, pollution, textile waste, and consumer behavior. Special attention is given to contemporary trends aimed at reducing negative impacts, such as the use of sustainable materials, recycling initiatives, support for eco-brands, and the promotion of conscious consumption. The conclusion emphasizes the need for joint efforts from all participants in the fashion industry to achieve environmental

responsibility and social justice. The article calls for active measures towards creating a more ecologically sustainable and equitable world of fashion.

Keywords: *fashion and ecology sustainable ecology, environmental responsibility, sustainable materials, textile waste, conscious consumption, recycling in fashion, eco-brands, the impact of fashion on the environment, social justice in the fashion industry.*

Мода - это не только выражение стиля и индивидуальности, но и огромная промышленность, чье воздействие на окружающую среду трудно переоценить. В последние десятилетия рост индустрии моды привел к серьезным экологическим проблемам, таким как загрязнение водных и воздушных ресурсов, высокий уровень потребления энергии и обилие текстильных отходов. Однако сегодня мода становится всё более осознанной и направленной на создание устойчивого будущего

Производство одежды требует огромного количества ресурсов, начиная от воды и энергии для производства тканей до нефти для синтетических волокон. В связи с этим многие бренды начинают использовать устойчивые материалы, такие как органический хлопок, бамбук, лиоцелл и рециклированные материалы. Это позволяет снизить негативное воздействие на окружающую среду и сократить потребление невозобновляемых ресурсов.

Процессы производства текстиля часто сопровождаются выбросами опасных веществ, таких как тяжелые металлы и химические красители, которые загрязняют воду и почву. Более экологически дружелюбные методы производства, такие как использование более безопасных красителей и водозэффективных технологий, могут существенно снизить негативное воздействие текстильной промышленности на окружающую среду.

Отходы

Мода также является крупным источником отходов. Миллионы тонн текстильных отходов выбрасываются каждый год, что приводит к переполнению свалок и загрязнению окружающей среды. Поддержка концепции "второй жизни" одежды, переработка и утилизация отходов становятся все более важными для снижения экологического следа модной индустрии.

Потребительское Поведение

Наконец, важную роль в влиянии моды на экологию играет потребительское поведение. Переход к осознанному потреблению, включая покупку качественных вещей, уход за ними и выбор брендов, активно

заботящихся об экологии, может существенно уменьшить негативное воздействие модной индустрии на окружающую среду.

В целом, мода имеет значительное влияние на экологию, но она также представляет огромный потенциал для позитивных изменений. Устойчивое производство, использование экологически дружелюбных материалов, переработка отходов и осознанное потребительское поведение - это лишь некоторые из способов, которые помогут модной индустрии двигаться в направлении более устойчивого и ответственного будущего.

Модные бренды и дизайнеры начинают внедрять инновационные подходы, чтобы сделать свои коллекции еще более экологически дружелюбными. Это включает в себя использование рециклированных материалов, таких как пластик из океана или переработанные текстильные отходы, для создания новых моделей. Такие инициативы помогают снизить зависимость от нефти и других невозобновляемых ресурсов.

Кроме того, наблюдается рост популярности винтажной моды и одежды, что способствует уменьшению потребления новых ресурсов и снижению влияния производства на окружающую среду. Винтажная одежда не только имеет свою уникальную стилистику, но и помогает сократить объемы текстильных отходов.

Необходимость изменения потребительского поведения и воспитания экологической осознанности становится все более очевидной. Это включает в себя осознанный выбор при покупке одежды, регулярный уход за вещами для продления их срока службы, а также поддержку местных производителей и рынков.

В целом, мода и экология сегодня несут в себе большие возможности для сотрудничества и развития. Важно продолжать стремиться к устойчивому и ответственному потреблению, чтобы сохранить красоту нашей планеты для будущих поколений.

Важно осознать, что влияние моды на экологию простирается далеко за пределы производства и потребления одежды. Например, модные показы, рекламные кампании и доставка товаров также оказывают значительное воздействие на окружающую среду.

Модные показы, часто проходящие в различных уголках мира, требуют значительных затрат энергии и ресурсов для организации и проведения. Бренды начинают обращать внимание на уменьшение экологического следа своих мероприятий, внедряя энергоэффективные технологии, минимизируя

использование одноразовых материалов и компенсируя выбросы углекислого газа.

Рекламные кампании также могут иметь серьезные экологические последствия из-за использования большого количества бумаги, пластика и энергии на их производство и распространение. Бренды всё чаще ищут более устойчивые способы рекламы, включая цифровые кампании и альтернативные материалы, чтобы снизить свой экологический след.

Доставка товаров также играет важную роль в углублении влияния моды на экологию. Множество заказов, отправляемых по всему миру, требуют большого количества упаковочных материалов и перевозки, что ведет к выбросам углекислого газа и другим экологическим проблемам. В ответ на это, бренды и логистические компании ищут способы улучшить упаковку, оптимизировать маршруты доставки и использовать более экологически чистые виды транспорта.

В конечном итоге, изменение отрасли моды в сторону устойчивости требует совместных усилий производителей, потребителей и всех, кто связан с этой индустрией. Экологическая осознанность должна проникнуть во все аспекты модной индустрии, чтобы обеспечить ее устойчивость и сохранение окружающей среды для будущих поколений.

Чтобы продолжить движение в направлении устойчивости, необходимо также сотрудничество с правительственными и неправительственными организациями, разработка и внедрение строгих нормативов и стандартов для устойчивого производства и потребления моды. Это может включать в себя сокращение использования опасных химических веществ, поддержку инноваций в области устойчивых материалов и технологий, а также обучение и образование для работников индустрии и потребителей.

Однако для того чтобы добиться реального изменения, необходимо также изменить культуру потребления и воспитывать потребителей в духе устойчивости. Это может включать в себя осознание последствий своих покупок, развитие навыков ремонта и переработки одежды, а также поддержку брендов и дизайнеров, активно принимающих участие в устойчивых практиках.

Итак, влияние моды на экологию нельзя недооценивать. Однако с ростом осознанности и стремлением к устойчивости, модная индустрия имеет потенциал стать движущей силой в создании более экологически устойчивого мира. Это требует совместных усилий всех участников индустрии и общества в целом, но результаты могут быть великолепными: красивая, стильная и

устойчивая мода, способствующая сохранению нашей планеты для будущих поколений.

Продолжение этого пути к устойчивости и ответственности в модной индустрии также предполагает внедрение принципов социальной справедливости и этичного производства. Это означает создание безопасных и справедливых условий труда для всех работников в цепочке поставок, от фермеров и рабочих на фабриках до швейцарских мастерских и магазинных работников.

Важно также помнить, что устойчивость не должна быть исключительно прерогативой дорогих брендов и дизайнеров. Устойчивая мода должна быть доступной и доступной для всех. Это включает в себя разработку более доступных альтернатив устойчивой моды, поддержку местных производителей и рынков, а также обучение и информирование потребителей о значении и влиянии их покупок.

В целом, устойчивая мода и экологическая ответственность становятся неотъемлемой частью современной индустрии моды. Это вызов, который требует совместных усилий всех участников - от брендов и дизайнеров до потребителей и законодателей. Но при правильном подходе это также представляет собой огромную возможность для создания прекрасного, стильного и устойчивого мира моды, который мы можем гордо передать будущим поколениям.

SOCIAL CONFLICTS AND THEIR ELIMINATION SCIENTIFIC DIRECTIONS OF ADULT

Jumaniyaz Ramatov

(<https://orcid.org/0000-0003-0257-6591>),

Mirshod Hasanov

(<https://orcid.org/0000-0002-8654-9277>),

ABSTRACT

This article is devoted to the influence of social conflicts on the life of society. Modern science, looking at the historical past of mankind, has no doubt that conflicts are always a constant companion of social development, because wherever there are people, conflicts have existed and will exist. Also in the distant past, attention was drawn to the influence of conflicts on the economy and their types, the role and prevalence of conflicts in public life, the negative impact on the effectiveness of its adoption and implementation, the impact on the development of the country, and appearance. social conflicts, the issue of the effectiveness of activities to prevent and regulate conflicts, every conflict that arises between society and its people, what kind of dispute or disagreement, conflict between the interests of two parties, to what extent methods of identifying and monitoring conflicts in international practice have been introduced in Uzbekistan, trends , which have appeared in recent years, the state of local conflicts, the modern information world is one of their services, proposals and recommendations have been made to determine the effectiveness of use, the implementation of this task in the conditions of our Republic and their improvement.

Key words: *social education, spiritual and moral education, conflictology, individual, group, society, human.*

INTRODUCTION

It is known that some of our contemporaries on our planet are spending every minute under stress and anxiety. The reason is wars, battles and tensions. In such countries, even if the population wakes up in the morning in good health, they doubt whether they will open their eyes tomorrow with the worry of survival. He has no confidence in the future. So, what is the reason for the conflicts and wars that have robbed humanity of so much happiness? In order to prevent them, what qualities are lacking in mankind? What should each of us do so that tolerance in the society is wide open? The questions remain open. In particular, there are large and small disturbances in about 30 countries of the world. If the reason for them is investigated,

it becomes clear that in most cases, rather than economic and social issues, factors such as racism, nationalism, and the preference of a representative of one religion over the representative of another religion are the cause. There is also a lot of research on conflicts based on religious inequality.

Modern science, looking at the historical past of humanity, does not doubt that conflict is always a constant companion of social development, because wherever there are people, conflicts have existed and will continue to exist. The role and prevalence of conflicts in social life attracted attention even in the distant past.,

RESEARCH METHODOLOGY

While modern science looks at the historical past of mankind, does not doubt that conflict is always a constant companion of social development, because wherever there are people, conflicts have existed and will continue to exist. The role and prevalence of conflicts in social life attracted attention even in the distant past. In the works, legends and ideas of philosophers, historians, and writers who created in the past centuries, certain opinions were expressed about the causes of possible conflicts and ways to end them. For example, [Kudryavseva VN Osnovi konfliktologii 1997], [Vorozheykin I.Ye, Kitanov A.Ya., Zakharov DK 2000. – 244]

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT

In the past, the main method of resolving conflicts was the sole rule of clan elders and geniuses. However, the emergence of the first state structures did not always lead to harmony in society, sometimes it exacerbated social inequality, manifested and intensified conflicts. Therefore, for centuries, people have lived with a sense of confidence in a perfect future where there will be no wars, conflicts and enmity will end. Many explain this situation with the end of the Cold War and the birth of nationalism and ethnic identity after the crisis of the "bipolar" order in the world. The loss of influence from the former Soviet Union also led to the rise of capitalism, which influenced people's aspirations to build democratic societies and economic systems. New theoretical and analytical motivations regarding conflicts can be found in the work of the Polish scientist and jurist Ludwig Gumplowicz (1838-1909). In his opinion, conflicts are not the only and necessary social process. However, the social integrations that give rise to large social communities and states are important processes. Because the reason why the conflict plays the main decisive role here is one thing, that is, social groups in the society unite only as a result of the conflict. The formation of a new set of rules in society can be manifested as a result of individual group struggle. L. Gumplowicz's attitude towards the nature of social conflicts in society can be divided into three main theses: conflicts are the basis of the

historical process, although they all have different characters, they are considered a factor of development; the division of society into rulers and subordinates (servants), as well as conflicts arising from the inadequacy of relations between them, is an eternal phenomenon; conflicts contribute to the unification of society, ensure the formation of broad associations. Later, international financial institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund began to play a decisive role in the political, economic and social life of both poor and rich countries. Economic liberalization has often deepened conflicts and tensions within these countries. The increase in the number of internal conflicts, together with their globalization, has caused them to go beyond the control of individual superpowers, and has also been the result of the deepening of interrelated trends such as military dictatorship, political corruption, and the criminalization of the economy.

ANALYSIS AND RESULTS

Conflict is the confrontation of social subjects for the implementation of conflicting interests, positions, values and views. And in this and many other definitions, the conflict is primarily related to the opposition or one of its moments - the struggle of opposites. One of the important signs of conflict is the conflict of interests, which in turn are related to values, goals and directions. Thus, interests are a key concept needed for conflict analysis. any conflict is characterized not only by the conflicting parties, but also by the subject of the conflict. Any conflict is a result of contradictions in the mental state of people and individuals. Every object and phenomenon in existence has contradictions of one form or another. Conflict arises on the basis of mutual exclusion of opposite properties and characteristics. The conflict, of course, creates the need to move to another state, stage, quality [Coser L. (Conflict:1968).

Classification of conflicts: When classifying conflicts, it is necessary to take into account their specificity. From this point of view, it can be defined as: 1) internal contradictions and struggle of a person; 2) interpersonal; between the individual and the group; intergroup; it is possible to divide into interstate (or coalitions of states) conflicts. The emergence of social conflicts may have a negative impact on the effectiveness of decision-making and implementation in the society, and may reduce the role of that society in the development of the country. Social conflicts can arise at any age. Its appearance can be caused by the violation of the requirements of legal norms in the structure of society. The emergence of social conflicts can be explained as follows[Utkin EA Conflictology. 1998: 264], ..

1. The founders' contracts of existing companies and the requirements of current legal documents (Civil Code, Law on joint-stock companies, etc.) are not fully

reflected in disputes. Also, the lack of accuracy, detail, type of activity, uncertainty in the election of the management body, holding of the general meeting, failure to receive the necessary information on time and other violations of the law also cause such a situation.

2. Disputes related to the holding of general meetings - non-attendance of members of the Supervisory Board, managers, (violation of property rights) non-compliance of the meeting with current norms, meeting at a different time such as not being carried out, non-participation of members in full (quorum), consideration of issues outside the agenda, non-calling of some officials to the meeting.

3. The origin of conflicts related to keeping registers in the management is mainly caused by violation of the right to participate in the general meeting, violation of their right to receive dividends. 4. The next conflicts are formed, for example, in the economy: as a result of minority shareholders selling their shares (control package) or donating them to other persons, powerful shareholders appear. Such conflicts may arise between new shareholders, between them and the Supervisory Board, managers.

5. Conflicts arise due to dissatisfaction of the management with the dividend policy. Such discrepancies may be due to a lack of information regarding this policy.

Internal conflict in a person arises as a result of his nervousness, dissatisfaction with his life activity, inability to come to a decision. For example, according to Sigmund Freud's theory of psychoanalysis, internal conflict arises from "I" and "High self-esteem". These conflicts have a psychological basis and arise from a person's low or very high self-esteem. Interpersonal conflict. This is a conflict between two or more people, which often occurs in life for various reasons. An example of this can be a fight between young men for the love of a girl (or vice versa), a disagreement between a manager and an employee, a conflict between neighbors, a misunderstanding between passengers of public transport, etc. Such conflicts can occur in every aspect of society: economic, social, political, spiritual and others. In interpersonal conflicts, the personal qualities of people, their intellectual potential, and upbringing are of great importance. Conflict between the individual and the group. Groups embody a number of relationships and necessarily have formal and informal leaders. Because of this, the risk of conflict within the group increases. Conflict between an individual and a group can be constructive or destructive. In the first case, it serves to strengthen the relationship between the individual and the group, and in the second case, it leads to disunity between the group. Intergroup conflict. This conflict arises as a result of conflicting interests of different groups. In most cases, such conflicts occur within social groups. as a result of the non-granting of

freedom of identity, thought, speech, and religion. Interstate conflict. It is observed that such conflicts mainly arise as a result of disagreements between individual states and coalitions. Their reasons can be different, i.e. economic, political, ideological, territorial and others. Of course, at the basis of interstate conflicts, first of all, there is a conflict of interests between countries. Conflictology, or the field of conflict resolution, is one of the emerging and developing fields of science. Therefore, many researchers are interested in the theoretical foundations of the field of conflictology, its national characteristics, social characteristics, the relationship of conflicts with social life, interpersonal conflicts, legal aspects of conflicts, and conflicts in the labor team. It can be seen that conflictology has many internal directions. The study of conflictual moods and characteristics helps to prevent the origin of crises in society and social conflicts.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

The following conclusions can be drawn from the above:

First, the significance of management development in Uzbekistan in general philosophical growth was analyzed on a scientific basis. In this case, any measures related to increasing the effectiveness of management in society should be considered as a strategic task aimed directly at ensuring the country's economic growth and spiritual growth.

Secondly, some recommendations that can be included in the duties of managers in Uzbekistan by legislation and regulations were proposed, these are:

- the rules that define the financial responsibility of the members of the society unconditionally and strictly, should work on their recruitment;
- Development and implementation of the code of business culture in Javlat would be useful for the work of state trustees and trustees;
- should take into account any negative information about the actions of officials that may harm the development of the society, require the necessary investigation to determine the authenticity of the information;
- When fines or other types of punitive measures are imposed on the society, and when the facts of material damage are confirmed in other cases, it is necessary to ensure that the guilty officials are immediately brought to justice.

REFERENCES

1. Хусанбаева, Ю., & Саъдуллаева, Д. (2023). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТИЗИМИ. *Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук*, 3(3), 48-51.

2. Салимсакова, Н. С., & Хусанбаева, Ю. Б. (2021). СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА КАК СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН. *ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, (SI-1).
3. Назарбоева, Б. А., & Хусанбаева, Ю. Б. (2021). ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ ҲАЁТИДА ЁШЛАР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТИНИНГ ЎРНИ. *ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, 4(4).
4. Хошимова, Г. Ф., & Хусанбаева, Ю. Б. (2020). ВЗАИМОСВЯЗЬ ВИРТУАЛЬНОГО И ДУХОВНОГО МИРА НА ФОНЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. *ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ*, 3(4).
5. Kurultaevich, I. K., Zairjanovich, Y. S., Abdullayevna, S. D., Botirovich, T. B., & Anatolievna, T. M. (2023). Specifics Of Teaching Foreign Language Speaking To Students At A Non-Linguistic Institute (Iper) In The Distance Learning Format. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(10), 549-559.
6. Sadikova, D. A. (2023). TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN THE MODERN STUDY OUTLOOK: TEACHING DICTIONARIES. *World of Scientific news in Science*, 1(2), 104-115.
7. Saparbaevna, R. R., Allanazarovna, E. R., & Nawbahar, O. (2020). Physiological Ergogenic Medicines: Modern Trends Of Application In The Training Of Athletes. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(03), 2020.
8. Reymbaeva Roza, Ernazarova Raya, Joldasbaeva Gulchexra, & Allambergenova Laura. (2023). HANDBALL EFFICIENCY IN THE SYSTEM OF PHYSICAL EDUCATION. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(14), 721–725. Retrieved from <https://humoscience.com/index.php/itse/article/view/1774>
9. Roza, R., Talgat, K., Raya, E., & Aynura, P. (2023). THE CONTENT AND FORMS OF SUPPORT FOR PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF STUDENT TEACHERS. *Innovations in Technology and Science Education*, 2(10), 273-279.
10. Saparbaevna, R. R., Erejepovich, K. D., Allanazarovna, E. R., & Sabitovna, P. A. (2022). Organization Of Rational Nutrition of Athletes in Training and Competitive Activities. *Specialusis Ugdymas*, 2(43), 3566-3568.
11. Saparbaevna, R. R., & Allanazarovna, E. R. (2020). Aspects Of Studying Snakes In The Fauna Of Uzbekistan. *Solid State Technology*, 63(6), 3765-3771.
12. Kaipbergenova, D. (2017). THE IMPORTANCE OF MATERIAL DESIGNING IN LANGUAGE TEACHING. *ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА*, 34(3), 62-63.
13. Kaipbergenova, D. (2016). ШЕТ ТИЛИ О'QITUVCHILARINING KASBIY VAZIFALARI VA PEDAGOGIC MAHORATI HAQIDA. *ВЕСТНИК*

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 48-50.

14. Каипбергенова, Д. О. (2020). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ НА ОСНОВЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ. In *Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования* (pp. 211-213).

15. Каипбергенова, Д. О. (2016). The role of language learning strategies in learning foreign languages. *Молодой ученый*, (12-4), 83-85.

16. Orakbaevna, K. D. (2023). MAMLAKATIMIZDA SHET TILLARINI O'RGANISHDAGI ZAMONAVIY METOD VA METODOLIYA. *Научный Фокус*, 1(1), 1472-1478.

17. Orakbaevna, K. D. (2023). GLABALLASHUV DAVRIDA TA'LIM VA TARBIYANING UZVIYLIGI. *Научный Фокус*, 1(1), 1466-1471.

18. Kaipbergenova, D. (2023). BUGUNGI KUNDAGI MAMLAKATIMIZDA TA'LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING NATIJALARI. *World scientific research journal*, 15(2), 3-7.

19. Каипбергенова, Д., & Жуманиёзова, Н. С. (2023). БУГУНГИ КУН ТАЛАБА ЁШЛАРИДА АХЛОҚИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 652-668.

20. Orakbayevna, K. D., Normuminovich, M., & Muxiddinovna, M. Z. (2021). English language teaching methodology for non-native speakers. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1721-1725.

21. Orakbayevna, K. D. (2022, February). SYNTACTIC AND SEMANTIC FEATURES OF COMPARISON IN ENGLISH, UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES. In *Conference Zone* (pp. 145-147).

22. KHUSENALIYEVNA, K. D., CHORIYEVNA, A. Z., & ORAKBAYEVNA, K. D. (2021). Lexico-semantic features of technical teams of English and Uzbek languages. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(2), 4083-4088.

23. Orakbayevna, K. D. (2022). THE IMPORTANCE OF GRAMMAR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE. *Confrencea*, 7(7), 69-72.

24. Orakbayevna, K. D. (2022). Using effective language learning strategies in teaching English. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 2, 1-3.

25. Orakbaevna, K. D. (2022). USING THE PRINCIPLE OF UNITY IN EDUCATION. *PEDAGOG*, 1(4), 1467-1473.

O‘QUVCHI-YOSHLARNI CHIDAMLILIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MEZOTSIKLIK MASHG‘ULOTLAR REJALASHTIRISHDA KUCHLANISH DAVRI

Ikramov Ixom Muxammadrahimovich

Nizomiy nomidagi TDPU jismoniy tarbiya va sport kafedrası professori

Eshtemirov X.E.

Nizomiy nomidagi TDPU II bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yuqori sinf (yoki o‘rta-maxsus ta‘lim) o‘quvchilarining o‘rta masofaga yugurishlarida chidamlilik sifatlarini rivojlantirishda rejalashtirilgan 2 oylik mezotsiklik mashg‘ulotlarining 2-choragi, ya‘ni 4,5,6-haftalaridagi mashg‘ulotlar davomida va yakunida belgilangan yuklamalar asosida olingan natijalar tahlil etilgan.

***Kalit so‘zlar:** chidamlilik, mezotsikl, umumrivojlantiruvchi mashqlar, yurish mashqlari, yugurish mashqlari, kuchga oid mashqlar, tiklanish mashqlari, maxsus kompleks mashqlar, temp, adaptatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы результаты, полученные во время и в конце 2-й четверти плановой 2-месячной мезоциклической тренировки, т.е. 4-й, 5-й и 6-й недель, во время и в конце тренировки для развития выносливых качеств старшеклассников в бег на средние дистанции.

***Ключевые слова:** выносливость, мезоцикл, общеразвивающие упражнения, упражнения ходьбы, беговые упражнения, силовые упражнения, восстановительные упражнения, комплексные комплексные упражнения, темп, адаптация.*

ABSTRACT

This article analyzes the results obtained during and at the end of the 2nd quarter of the planned 2-month mesocyclic training, i.e. 4th, 5th and 6th weeks, during and at the end of training for the development of endurance qualities of high school students in middle-distance running.

***Keywords:** endurance, mesocycle, general developmental exercises, walking exercises, running exercises, strength exercises, recovery exercises, complex complex exercises, pace, adaptation.*

KIRISH

Hozirgi davrda, yoshlarni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalash bo‘yicha keng miqyosli ishlar amalga oshirilishi barobarida, umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining

yuqori sinf (*yoki o'rta-maxsus ta'lim*) o'quvchilarining chidamlilik sifatlarini rivojlantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Harbiy sohaga oid bo'lgan kasblarga qarab, ma'lum bir sinov-me'yorlarni topshirishlari va kelajakda ushbu harbiy hayotlarida eng kerakli sifatlardan biri bo'lgan – chidamlilik sifatini rivojlantirishlari uchun kundalik rejimi va fasllarga e'tibor bergan holda ma'lum mashg'ulotlarni amalga oshirish zarur hisoblanadi.

Avvalgi maqolalarimizda ta'kidlaganimizdek, *chidamlilik* - bu uzoq davom etgan ma'lum bir jismoniy mashqlar paytida tananing charchoqqa qarshi turish qobiliyati hisoblanadi. Chidamlilikni rivojlantirishda har xil mashqlar – kross, tezlikka oid mashqlar, kuch mashqlari kabilardan foydalanish samaraliroq. Lekin fasllarni har xilligini inobatga olib – mashg'ulotlarning bir xilligini oldini olish, qiziquvchanligini oshirish maqsadida, mashg'ulotlarda charchoqqa qarshi tura olishliklarini hisobga olgan holda kuz-qish oylarida bir qancha kompleks mashg'ulotlar rejalashtirildi va natijalar tahlil qilindi. Chunki o'quvchilar mashg'ulotlar davomida chidamlilik, tezkor-kuchlilik va harakat texnikalarini rivojlantirishlari zarur. Kuz-qish oylarida mashg'ulotlar to'g'ri tashkillashtirilmasa, vaqt nuqtai nazaridan ancha yo'qotishlarga olib keladi. Charchash holatlari doim mashg'ulot, musobaqa yoki sinovlar davomida albatta bo'ladi. Bu paytda ruhan *jangovar shaylik* holatida bo'lishlik va maqsad sari oldinga intilishlik kabi psixologik tayyorgarliklar tashkil etilgan mezotsikllik mashg'ulotlarda amalga oshiriladi va olingan natijalar asosida tavsiyalar beriladi. Ammo musobaqa yoki sinovlar davomida *dekompensatsiyali charchash* fazasi boshlansa, amalga oshirilgan mashg'ulotlar kutilgan natijalarni bermayotganligidan darak beradi. Insonlar fiziologik jihatidan har xil imkoniyatlar va qobiliyatlar bilan yaratilgan. Har qanday mashqlar har xil shug'ullanuvchiga har xil ta'sir qiladi. Masalan, rejalashtirilgan mezotsikllik mashg'ulotlarda ishtirok etayotgan bir xil yoshdagi va natijadagi ikkita shug'ullanuvchilar natijasi ikki xil bo'lishi ham mumkin.

Mashg'ulotlar kuz-qish oylarida jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish va saqlash maqsadida tuzilishi, ushbu mashg'ulotlarda tashkil etilgan kompleks mashqlarga adaptatsiya qilishi, organizmni kuchlanishi, mushaklarni tezligini oshishi va mezotsikl oxirida chidamliligini oshishini ko'rishimiz mumkin.

Quyida faqat tadqiqotning kuchlanish jarayoniga tenglashtirilgan mashg'ulotlar tashkil etilgan bo'lib, bu mashqlar asosida umumiy va maxsus chidamlilik, tezlik va kuch sifatlarini rivojlantirish mumkin.

80 daqiqalik (80') mashg'ulotlarning mezotsikli

4-jadval

4-hafta		
KUCHLANISH		
Seshanba	Seshanba	Seshanba
5' - URM ⁽¹⁾ ;	5' - URM;	5' - URM;
20' - og'irliklar bilan yugurish (<i>o'rta tempda</i>);	30' - og'irliklar bilan yugurish (<i>o'rta tempda</i>);	10' - og'irliklar bilan yugurish (<i>o'rta tempda</i>);
5' - yugurish mashqlari (YM) ⁽²⁾ - (30 m);	7' - YM - (60 m);	5' - YM - (30 m);
25' - 4 x <i>Tezkor-kuch kompleks mashqi-№2</i> ;	28' - Sport yoki estafetali o'yinlari	35' - 1 x <i>kuch-chidamkorlik kompleks mashqi-№2-3-4</i> ;
15' - 3x300 metrga tez yugurish (48-53'') (3'-tiklanish mashqlari (TM) ⁽³⁾ + 2-kuch mashqi (<i>oyoq</i>)-20 marta);	5' - TM;	15' - 3x300 metrga tez yugurish (3' - TM + 11-sakrash mashqi-10 marta);
5' - TM;	5' - TUK.	5' - TM;
5' - tushuntirish (TUK) ⁽⁴⁾ .		5' - TUK.

1- URM – umumrivojlantiruvchi mashqlar;

2- YM – yugurish mashqlari;

3- TM – tiklanish mashqlari;

4- TUK – mashqlarni tushuntirish, ko'rsatish.

Mashg'ulotlarni qisqacha bayoni:

TEZKOR-KUCH KOMPLEKS MASHQLARI - 2

KUCH-CHIDAMKORLIK KOMPLEKS MASHQLARI - 2

KUCH-CHIDAMKORLIK KOMPLEKS MASHQLARI - 3

KUCH-CHIDAMKORLIK KOMPLEKS MASHQLARI - 4

1- URM - mashg'ulotlarni boshlashdan avval yengil URM lar bajariladi;

2- **YM** - yugurish mashqlari 30 va 60 metrlik masofada tizzalarni ko‘tarish, oyoq tovonini orqaga tortish kabi mashqlar bilan bajariladi;

3- **TM** - mashg‘ulot o‘rtalarida va yakunida tiklanish mashqlari sifatida muskullarni cho‘zish, silash, nafas olish mashqlari, psixologik jihatdan kayfiyatini ko‘tarishlarini hisobga olinadi.

4- **TUK** qismida mashqlarni qanday bajarilishi tushuntiriladi, vaqti, me‘yori, tempi kabi ma‘lumotlar beriladi.

5- **1-tezkor-kuch kompleks mashqlari** – bu mashqlarning davomiyligi va ketma-ketligidan tashkil topgan kompleks jarayon hisoblanadi. Bunda:

- avval joyida bir oyoq sherik bilan yoki arqonda sakrash;

- so‘ngra sherigi yordamida tizzalarni bukib polga tekkazish va kuch bilan ko‘tarilib turish;

- tovonlarni ko‘tarib boldir muskullarini mashqlantirish;

- yerga tayangan holatda oyoqlarni navbati bilan cho‘zib tovonni polga tekkazish (alpinist);

- sherigi yordamida yoki maxsus uskunalar yordamida tizzalarni ko‘tarib tezkorlikka yugurish kabi mashqlar to‘xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 2 daqiqa sarflanadi. Jami uchtadan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 2 daqiqa hisoblanadi. Sinovchilarni jismoniy imkoniyatlarini hisobga olib mashqlarning bajarilish soniyasi va sonini o‘zgartirish mumkin.

6- **1-kuch chidamkorlik mashqlari** ham mashqlarning davomiyligi va ketma-ketligidan tashkil topgan kompleksli jarayon hisoblanadi. Bunda:

- avval polda qo‘llarga tayanib qo‘llarni bukib yoziladi;

- so‘ngra oyoq va qo‘llarni ochib-yopib sakrash;

- o‘tirib turish mashqi;

- belgilangan masofaga har ikki qadamda tizzalarni bukmasdan qo‘llarni uchini yerga tekkazib yurish;

- “byorpi” mashqi – sanoq bilan avval oyoqlarni bukib o‘tirib qo‘llarni yonga-polga qo‘yish, keyin oyoqlarni sakrab yozib polga tayangan holatni qabul qilish, qo‘llarni bukib yozish, keyin sakrab oyoq qayta bukish va yuqoriga sakrab qo‘llarni yuqoriga qaratib birlashtirish;

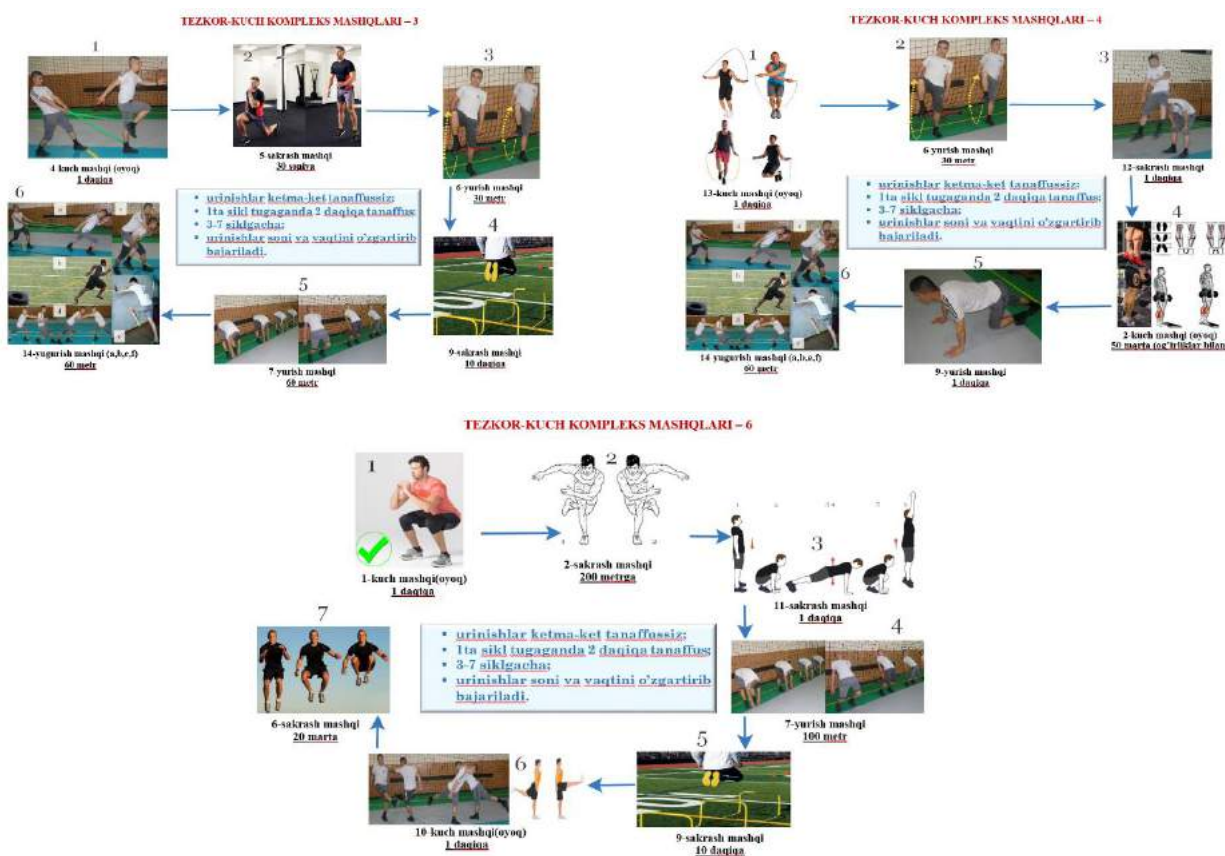
- belgilangan masofaga oyoqlarni oldin bukib tashlanib yurish kabi mashqlarini to‘xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 3-3,5 daqiqa sarflanadi. Jami beshtadan sakkiztagacha sikl

bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 1 daqiqa hisoblanadi. Sinovchilarni jismoniy imkoniyatlarini hisobga olib mashqlarning bajarilish soniyasi va sonini o'zgartirish mumkin.

2-jadval

5-hafta		
KUCHLANISH		
Seshanba	Seshanba	Seshanba
5' - URM ⁽¹⁾ ;	5' - URM;	5' - URM;
10' - og'irliklar bilan yugurish (<i>yuqori tempda</i>);	20' - og'irliklar bilan yugurish (<i>o'rta tempda</i>);	10' - og'irliklar bilan yugurish (<i>yuqori tempda</i>);
5' - YM - (40 m);	5' - YM - (60 m);	5' - YM - (40 m);
30' - 5 x <i>Tezkor-kuch kompleks mashqi-N^o3</i> ;	10' - Sport yoki estafetali o'yinlari	30' - 3 x <i>Tezkor-kuch kompleks mashqi-N^o6</i>
20' - 5x300 metrga tez yugurish (48-53 //) (3' - TM + 2-kuch mashq (oyoq)-20 marta + 1-kuch mashq (oyoq)-15 marta);	30' - 5 x <i>Tezkor-kuch kompleks mashqi -N^o4</i> ;	20' - 3x600 metrga tezroq yugurish (1.40-2.00') (3' - TM+ 11-sakrash mashqi-10 marta);
5' - TM;	5' - TM;	5' - TM;
5' - TUK.	5' - TUK.	5' - TUK.

Mashg'ulotlarni qisqacha bayoni:

1- mashg'ulotlarni boshlashdan avvalgidek yengil URM lar bajarish, o'rta tempda yugurish, yugurish mashqlari bajarish, mashg'ulot o'rtalarida va yakunida tiklanish mashqlarini bajarish talab etiladi.

2- TUK qismida esa yana mashqlarni qanday bajarilishi tushuntiriladi, vaqti, me'yor, tempi kabi ma'lumotlar beriladi.

3- 1-tezkor-kuch kompleks mashqlarida:

- avval joyida arqonda sakrash;
- so'ngra oyoqlarni navbati bilan tizzalarini bukib aylantirib yurish;
- oyoqlarni keng kerib o'tirish holatini 30 soniyada saqlab turish mashqi (*og'irliklar bilan*);
- oyoq tovonini orqaga tortish bilan yugurish;
- navbati bilan bir oyoqda o'tirib turish;
- oyoq va qo'llarni joyida turib yugurish holatidek harakatlarni bajarish, bu mashq juft-juft bo'lib yoki jihozlarni ushlagan holda bajarish talab etiladi;
- va oxirida tezlikka yugurish kabi mashqlar to'xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 9,5-10 daqiqa sarflanadi. Jami to'rttadan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 2 daqiqa hisoblanadi.

4- 2-maxsus-chidamkorlik kompleks mashqlari:

- avval oyoq va qo'llarni ochib-yopib sakrash;
- so'ngra o'tirib turish mashqi;
- tizzalarni ko'tarib yugurish mashqi;
- oyoq uchini ko'tarib-tushirish mashqi (*juftlikda, og'irliklar bilan, bir oyoqda*);
- joyda sakrab tizzalarni ko'krakka cho'zish mashqi;
- yana tizzalarni ko'tarib yugurish;
- yana oyoq va qo'llarni ochib-yopib sakrash;
- va polda qo'llarga tayanib qo'llarni bukib yozish kabi mashqlar to'xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 4-4,5 daqiqa sarflanadi. Jami uchtdan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 2 daqiqa hisoblanadi.

5- 2-kuch chidamkorlik kompleks mashqlari:

- avval "uchish" holati – qorinda yotib, oyoqlar va qo'llarni ko'tarib ushlab turish mashqi;
- o'tirib turish mashqi;
- "planka" turish: ikki tirsak bilan;
- bir oyoqni oldinga bukib tashlab, navbati bilan sakrab almashtirish;

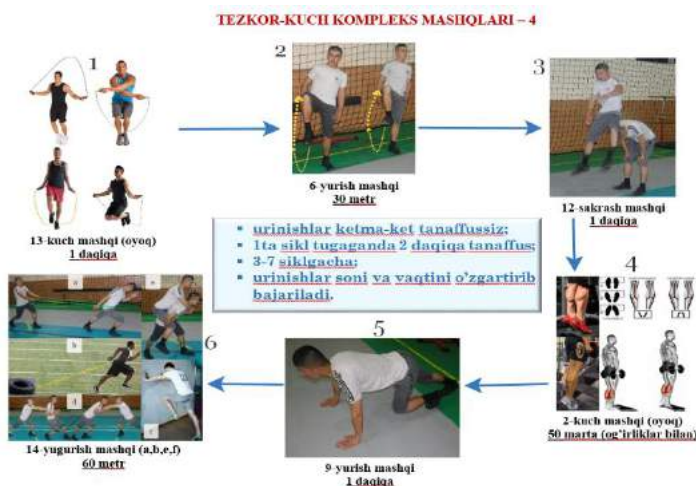
- orqa bilan o‘tirib tovonlarni ko‘tarib, juftlangan oyoqni chapga va o‘ngga bukib tortish;

- tizzalagan holda boshni orqaga egib yerga tekkazish kabi mashqlarini to‘xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 3-3,5 daqiqa sarflanadi. Jami uchtdan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 1 daqiqa hisoblanadi. Sinovlar sonini va soniyasini o‘gartirish mumkin.

3-jadval

6-hafta		
KUCHLANISH		
Seshanba	Seshanba	Seshanba
5' - URM ⁽¹⁾ ;	5' - URM;	5' - URM;
10' - og‘irliklar bilan yugurish (o‘rta tempda);	30' - og‘irliklar bilan yugurish (o‘rta tempda);	10' - og‘irliklar bilan yugurish (o‘rta tempda);
5' - YM - (60 m);	5' - YM - (60 m);	5' - YM - (40 m);
30' - 3 x <i>Tezkor-kuch kompleks mashqi - №7</i>	30' - 7 x <i>maxsus-chidamlilik kompleks mashqi - №1;</i>	40' - 7 x <i>kuch-chidamkorlik kompleks mashqi - №1;</i>
20' - 3x600 metrga tez yugurish (1.40-2.00 daqiqa ichida) (3' - dam olish + 10 marta <i>byorpi</i> va 30 <i>soniya plank</i> mashqi)	30' - 5 x <i>Tezkor-kuch kompleks mashqi - №4;</i>	10' - 2x600 metrga tez yugurish (3' - dam olish + 10 marta <i>qo‘llarni bukib yozish</i> mashqi);
5' - TM;	5' - TM;	5' - TM;
5' - TUK.	5' - TUK.	5' - TUK.

Mashg‘ulotlarni qisqacha bayoni:

1- mashg‘ulotlarni boshlashdan avvalgidek yengil URM lar bajarish, o‘rta tempda yugurish, yugurish mashqlarini bajarish, mashg‘ulot o‘rtalarida va yakunida tiklanish mashqlarini bajarish talab etiladi.

2- TUK qismida esa yana mashqlarni qanday bajarilishi tushuntiriladi, vaqti, me'yor, tempi kabi ma'lumotlar beriladi.

3- 1- kuch-chiamkorlik kompleks mashqlarida:

- avval o'tirib turish mashqi;
- so'ngra polda qo'llarga tayanib qo'llarni bukib yozish;
- oyoqlarni keng kerib o'tirish holatini 30 soniyada saqlab turish mashqi (*og'irliklar bilan*);
- yana polda qo'llarga tayanib qo'llarni bukib yozish;
- oyoqlar kengroq va uchlari yonga qaratilgan holda o'g'irliklar (*yoki og'irliklarsiz*) bilan yarim o'tirib turish mashqi;
- yana polda qo'llarga tayanib qo'llarni bukib yozish kabi mashqlar to'xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 5-5,5 daqiqa sarflanadi. Jami uchtdan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 1 daqiqa hisoblanadi.

2- 3-maxsus-chidamkorlik kompleks mashqlari:

- avval 5 km.ga kross yuguriladi;
- so'ngra oddiy yurish;
- "byorpi" mashqi – sanoq bilan avval oyoqlarni bukib o'tirib qo'llarni yonga-polga qo'yish, keyin oyoqlarni sakrab yozib polga tayangan holatni qabul qilish, qo'llarni bukib yozish, keyin sakrab oyoq qayta bukish va yuqoriga sakrab qo'llarni yuqoriga qaratib birlashtirish;
- belgilangan masofaga oyoqlarni oldin bukib tashlanib yurish;
- "planka" turish: ikki tirsak bilan turish kabi mashqlar to'xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga krossdan tashqari 1,5-2 daqiqa sarflanadi. Jami uchtdan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 3 daqiqa hisoblanadi.

3- 4-kuch chidamkorlik kompleks mashqlari:

- avval orqa bilan o'tirib tovonlarni ko'tarib, juftlangan oyoqni chapga va o'ngga bukib tortish mashqi;
- orqa bilan yotib, oyoqlarni ketma-ket bukib tortish (*velosiped*) va qo'llar bosh orqasida tirsaklarni oyoqlarga diogonal yaqinlashtirish mashqi mashqi;
- orqa bilan yarim yotib, oyoqlarni "qaychisimon" harakatlantirish;
- yotib juftlangan oyoqlarni bukmasdan yuqoriga 30 sm.gacha ko'tarib ushlab turish mashqi;

-orqa bilan yotib, juftlangan oyoqni yuqoriga-pastga harakatlantirish (50 sm atrofida) kabi mashqlarini to'xtamasdan bajariladi.

Bu mashqlarni bir marta bajarishga ketgan vaqt va harakat – bitta sikl hisoblanadi. Bitta siklga 3 daqiqa sarflanadi. Jami uchtadan yettitagacha sikl bajarish talab etiladi. Har bir sikl orasidagi tanaffus 2 daqiqa hisoblanadi. Sinovlar sonini va soniyasini o'zgartirish mumkin.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi.

Olib borilgan 3 haftalik tadqiqotlar natijasida amalga oshirilgan turli tadbirlar va berilgan yuklamalarni samarasi quyidagi jadvalda keltirilgan.

4-jadval

№	Familiya Ism	Sinovdan oldin		Sinovdan keyin		Farqi (daqiqa/soniya)
		3 km (daqiqa/soniya)		3 km (daqiqa/soniya)		
1	Abdirasulov A.	13,48	3	12,16	5	1,32
2	Abdusamadov A.	12,40	4	11,40	5	1
3	Ibodov M.	13,25	3	12,08	5	1,17
4	Jovliyev A.	16,04	2	13,26	3	2,78
5	Jovliyev B.	12,45	4	11,58	5	0,87
6	Jumanazarov K.	12,38	4	11,49	5	0,89
7	Jumayev H.	14,57	2	12,11	5	2,46
8	Kuchkinov R.	15,04	2	12,29	4	2,75
9	Mamarasulov A.	13,08	4	12,05	5	1,03
10	Mannonov U.	14,02	2	12,14	5	1,88
11	Mannonov S.	12,45	4	11,24	5	1,21
12	Mardiyev O.	13,57	3	12,22	4	1,35
13	Mavlonqulov B.	13,36	4	12,22	4	1,14
14	Mirzoyev J.	12,39	4	11,25	5	1,14
15	Mo'minov S.	15,33	2	13,04	4	2,29
16	Muzaffarov T.	13,19	4	13,08	4	0,11
17	Nomozov M.	16,23	2	13,25	3	2,98
18	Nuraliyev S.	12,37	4	11,55	5	0,82
19	O'roqov M.	12,57	4	12,09	5	0,48
20	Shaymurodov J.	13,34	3	12,18	5	1,16
21	Tojiyev A.	13,48	3	12,28	4	1,2
22	Usmonov O.	12,52	4	12,15	5	0,37

**3 km uchun 5 baho - 12 daq. 20 son.; 4 baho - 13 daq. 20 son.; 3 baho - 14 daq. 00 son.*

Tadqiqot natijalariga e'tibor berib qaralsa, ba'zi o'quvchilarning natijasida ijobiy tomonlama selilarli o'zgarishlar bor, ba'zilar o'rtacha, ba'zilarida esa kamroq

soniyalarda o'zgarishlar bor. Buning sababini bilish maqsadida kam soniyali o'zgarishli o'quvchilar bilan individual suhbatlashilganda, o'quvchilarning me'yorlarni bajarishga harakat qilingani, salomatligida, psixik holatida, boshqa fanlarni o'lashtirish bilan bog'liq kamchiliklari borligi aniqlandi. Qolgan o'quvchilar natijalari yaxshilanishi psixikasiga ijobiy ta'sir qilinayotganligi, o'zaro kimning natijasi ko'proq yaxshiroq ekanligi haqida musobaqalashishi va shunga o'xshash sabablar aniqlandi. Bu mezotsiklning dastlabki adaptatsiya jarayoni hisoblanib, keyingi haftalarda yana kuchlanish, tezlanish va chidamlilik darajasini rivojlantirish bilan bog'liq alohida haftalik yuklamalar mavjud.

Xulosa qilib aytganda, mezotsikllarga bo'lib mashg'ulot jarayonlarini rejalashtirish, kross va yuklamalarni haftalarga tartib bilan joylashtirish, har oyda nazorat me'yorlarini qabul qilish orqali kerakli o'quvchilarni natijalarini tahlil qilib boriladi va kerakli natijaga erishiladi, ya'ni, ham harbiy sohaga, ham hayot uchun kerakli bo'lgan chidamlilikka erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'rta va uzoq masofalarga yugurish uslubi - M.S.Olimov, N.T.To'xtaboyev, I.R.Soliyev, X.T.Ortiqov. – "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2016;
2. Yengil atletika-o'rta va uzoq masofalarga yuguruvchilar uchun murabbiyining kasbiy-pedagogik faoliyati – M.J.Abdullayev - "Durdon" nashriyoti, 2015;
3. O'rta va uzoq masofalarga yugurish uslubi - Olimov M.S., To'xtaboyev N.T., Soliyev I.R., Ortiqov X.T. - Toshkent – 2015;
4. Jismoniy tarbiya (darslik) – T.Usmonxo'jayev, J.Akramov, B.Yusupov: Toshkent -2008;
5. M.J. Abdullayev, M.S. Olimov, N.T. To'xtaboyev - Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi (Darslik) - Toshkent- 2017;
6. M. M. Raximov - Chidamlilik tushunchasi, chidamlilikning turlari, ko'rsatgichlari va uni rivojlantirish metodlari;
7. Allamuratov Shuxratulla Inoyatovich - Fiziologiya va sport fiziologiyasi - Toshkent — «Turon-Iqbol» - 2010;
8. Рустамов, Л. Х. (2013). Источники и этапы развития теории и методики физического воспитания. *Педагогика и современность*, (3), 69-76.
9. Рустамов, Л. Х. (2013). Физическая культура и ее влияние на организм человека. In *Актуальные вопросы современной науки* (pp. 99-103).
10. Рустамов, Л. Х., & Зайниддинов, Т. Б. (2013). Основные средства физической культуры и классификация упражнений. *Педагогика и современность*, (5), 137-140.

11. Рустамов, Л. Х. (2021). ЗНАЧЕНИЕ СПОРТИВНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ АНИМАЦИИ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА. *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 200.
12. Рустамов, Л. Х. (2022). ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЕ ГИБКОСТИ У УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ НА УРОКАХ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ. *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 194.
13. Рустамов, Л. Х. (2022). ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В МЛАДШИХ КЛАССАХ. *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 191.
14. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari – T.Usmonxo'jayev, R.Qudratov, X.Meyliyev, T.Rasulova, S.Qurbonov, M.Rahimov: Toshkent -2005;
15. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti – T.Usmonxo'jayev, O'.Tursunov: Toshkent -2004;
16. M. M. Raximov - Chidamlilik tushunchasi, chidamlilikning turlari, ko'rsatgichlari va uni rivojlantirish metodlar - Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor 2020-21: 0.89;
17. www.ziyonet.uz;
18. www.google.uz;
19. www.wikipediya.uz.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ "ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ" ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА

Тошева Мафтуна Рустамовна

(Докторант, Национального исследовательского университета
«Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского
хозяйства»)

АННОТАЦИЯ

В статье цели и задачи снижения потребления энергии и ресурсов в экономике, внедрения энергосберегающих зеленых технологий в производственный процесс и существенного увеличения процента использования возобновляемых источников энергии с целью достижения ее конкурентоспособности за счет модернизации. В то же время, в связи с «зеленой» экономикой, которая является одной из наиболее актуальных задач не только в нашей стране, но и в мировой экономике, ведется работа по развитию зеленой экономики в нашей стране и в мире, а также анализу международного сотрудничества.

Ключевое слово: *Международное сотрудничество, устойчивое развитие, зеленая экономика, зеленые технологии, цели устойчивого развития*

ABSTRACT

The article contains goals and objectives of reducing energy and resource consumption in the economy, introducing energy-saving green technologies into the production process and significantly increasing the percentage of use of renewable energy sources in order to achieve its competitiveness through modernization. At the same time, in connection with the “green” economy, which is one of the most pressing tasks not only in our country, but also in the world economy, work is underway to develop the green economy in our country and in the world, as well as to analyze international cooperation.

Key words: *International cooperation, sustainable development, green economy, green technologies, sustainable development goals.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada milliy iqtisodiyotning ilg'or sohalarini modernizatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligiga erishish bo'yicha iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirib, ishlab chiqarish jarayonida energiya tejaydigan yashil texnologiyalarni joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish foizlarini sezilarli darajada oshirish maqsad va vazifalari yoritilgan. Shu bilan

birgalikda bugungi kundagi nafaqat yurtimizda, balki jahon iqtisodiyotidagi eng dolzarb vazifalardan biri bo'lgan "yashil" iqtisodiyot sababli bu borada yurtimizda va jahonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish borasida amalga oshirilib kelinayotgan ishlar hamda halqaro hamkorliklar tahlili yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Xalqaro hamkorlik, barqaror rivojlanish, yashil iqtisodiyot, yashil texnologiyalar, barqaror rivojlanish maqsadlari.*

ВВЕДЕНИЕ

Цель научной статьи – проанализировать теоретические основы становления и развития концепции «зеленой экономики» и международных программ по охране и сохранению окружающей среды, а также современные процессы деградации сельскохозяйственных угодий в нашей стране, сельского хозяйства Узбекистан определение необходимости использования принципов «зеленой экономики» для устойчивого развития.

Глобальный кризис обострил проблемы экономического развития во всем мире и затронул отдельные страны и регионы. Распространенная докризисная модель экономического роста, основанная на количественном росте производства промышленных товаров, привела к серьезным экологическим изменениям. В этом контексте возникли риски, связанные с экономической глобализацией, нехваткой ресурсов, процессами адаптации к изменению климата, загрязнением окружающей среды и сокращением наземного биоразнообразия.

Главным преимуществом развития сельского хозяйства Узбекистана являются его естественные пастбища площадью более 30 миллионов гектаров. Наличие естественных пастбищ дает возможность производить органическую продукцию, имеющую высокую цену в стране и пользующуюся спросом на мировом рынке [1, с. 14]. Важным фактором развития сельского хозяйства является наличие трудовых ресурсов: 3,6 миллиона человек или 27 процентов занятых в аграрном секторе экономики. Более 2/3 национального водопотребления приходится на сельское хозяйство [2, с. 228].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Аграрный сектор экономики сталкивается с серьезной проблемой ухудшения природных ресурсов и важных экологических показателей окружающей среды. Треть сельскохозяйственных земель деградирована и находится под серьезной угрозой, а более 10 миллионов гектаров пахотных земель были заброшены в период перехода к рыночной экономике. До 2030 г.

прогнозируется дефицит 7-8 млрд куб. м водных ресурсов, необходимых для удовлетворения потребностей экономики [3].

Утверждено постановление Президента Республики Узбекистан от 04.10.2019 № PQ-4477 «Об утверждении стратегии перехода к «зеленой» экономике Республики Узбекистан на период 2019-2030 годов». в ее основе лежат системные изменения, направленные на повышение благосостояния и качества жизни населения Узбекистана и вхождение страны в число 26 наиболее развитых стран; стран мира при минимизации нагрузки на окружающую среду и уменьшении деградации природных ресурсов[4,11].

Целями «зеленой экономики» в сельском хозяйстве являются повышение эффективности использования и управления водными, земельными и биологическими ресурсами, а также обеспечение национальной и водной безопасности. Эта концепция включает в себя скоординированную политику во всех секторах, связанных с ресурсами.

Углубленное профессиональное изучение теории благосостояния в науке стимулировало появление широкого спектра современных концепций, практик и идей «зеленой» экономики. Термин «зеленая экономика» был впервые определен в 1989 году Дэвидом Пирсом, Анилом Маркандья и Эдвардом Барбье в «Проекте зеленой экономики». Он определил парадигмы и основные идеи зеленой экономики, которые будут здесь главным аргументом. Нынешние результаты системы цен при распределении природных ресурсов в экономике заключаются в том, что она ориентирована на окружающую среду. Экологические активы и услуги остаются недооцененными или недооцененными, что приводит к неэффективному использованию природных ресурсов и деградации окружающей среды [5, с. 10-12].

С 2008 года этот термин активно использовался при разработке международных политических документов, появилось множество различных инициатив, включая реформы экологического налогообложения, зеленый рост, зеленую экономику, зеленые рабочие места, зеленые стимулы, глобальное зеленое покрытие новых скважин. Первоначально термин «зеленая экономика» применялся к экономике сельского хозяйства и отражал «зеленую революцию» в сельском хозяйстве 1940-70-х годов, но позже он стал ассоциироваться с экологическими проблемами, изменением климата и устойчивым развитием.

В зависимости от приоритета зеленой экономики в практику вошли и другие определения – инвестиции в природный капитал, от которого зависит долгосрочное выживание планеты, и за счет его сохранения он способствует экономическому росту, создает новые рабочие места и снижает уровень

бедности. экономика, которая это делает, экономика, которая улучшает благосостояние, сохраняя при этом природные системы, поддерживающие нас, динамичная экономика; устойчивая и инклюзивная экономика, низкоуглеродная экономика [6].

В резолюции Совета министров ОЭСР, принятой в мае 2011 года в Париже, были подчеркнуты природа и преимущества «зеленой» экономики в решении ключевых экологических проблем. В нем говорится: «Зеленый рост способствует экономическому росту и развитию, обеспечивая при этом сохранение природных ресурсов и продолжение предоставления ресурсов и экосистемных услуг, от которых зависит наше благополучие[7].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ АНАЛИЗ.

При этом «зеленая» экономика должна стать катализатором инвестиций и инноваций, которые лежат в основе устойчивого роста и ведут к новым экономическим возможностям. Нам нужен «зеленый» рост, потому что, поскольку экономический рост продолжает разрушать природный капитал, риски для развития возрастают.

Если эту тенденцию не остановить, она может привести к увеличению дефицита воды и других ресурсов, увеличению загрязнения, изменению климата и необратимой утрате биоразнообразия.

Такое давление может подорвать будущие перспективы роста, по крайней мере, по двум причинам. Во-первых, замена природного капитала физическим капиталом становится все более дорогостоящей. Например, по мере того, как водные ресурсы истощаются или загрязняются, требуется дополнительная инфраструктура для обеспечения и очистки воды. Во-вторых, изменения не всегда происходят по плавной и предсказуемой траектории. Например, запасы некоторых видов рыб внезапно исчезли после нескольких лет очень медленного сокращения. Если мы хотим сохранить достигнутые за последние пятьдесят лет успехи в уровне жизни, мы должны найти новые способы производства и потребления и даже переосмыслить наше представление о прогрессе и о том, как мы его измеряем» [8, стр. 42].

«Зеленая» экономика – это новая модель экономического развития, целью которой является повышение благосостояния населения и достижение социального равенства при одновременном снижении экологических рисков и экологического дефицита. Многие страны приняли политические решения о переходе на возобновляемые источники энергии, решительном продвижении органического сельского хозяйства и повышении продуктивности земель и воды. В развитых странах потребительскую культуру накрыла «зеленая» волна.

Мир накопил опыт использования различных инструментов «зеленой экономики» в своей национальной политике и стратегиях развития.

В научной теории существует несколько определений «зеленой экономики». Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП) – это особая отрасль экономики, которая считает, что ее целью является повышение благосостояния человека и обеспечение социальной справедливости при минимизации риска изменения окружающей среды.

Экономическая и социальная комиссия ООН для Азии и Тихого океана рассматривает «зеленую» экономику как направление политики. Его цель – содействие низкоуглеродному и экологически устойчивому экономическому развитию для всех секторов общества.

Обобщая эти направления, «зеленая экономика» означает экономическую сеть, которая улучшает окружающую среду и экологическое качество жизни на экономически выгодной и долгосрочной основе, включая косвенную экономическую эффективность, сокращение бедности и широкое использование, а также понимают институциональные механизмы. состоит из чистой энергии, водных и устойчивых земельных ресурсов населения [9, с. 7-8].

Утверждение решения Президента Республики Узбекистан от 24.02.2021 № PQ-5005 «Об утверждении стратегии управления водными ресурсами и развития ирригационного комплекса в Республике Узбекистан на 2021-2023 годы» с принятием Программы государственного управления создана нормативно-правовая база развития «зеленой экономики» для формирования стабильного и высокопроизводительного сельского хозяйства в нашей стране[10].

В рамках данного решения разработаны и осуществлены планы Государственной программы на 2021-2023 годы, утвержденной постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 23.02.2021 №95.

Эффективное использование имеющихся земельных и водных ресурсов на 2020-2023 годы, рациональное размещение сельскохозяйственных культур под урожай 2020 года и прогнозные объемы производства, утвержденные постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 декабря № 1025. 2019 года, включая комплексный план ввода в оборот неиспользуемых сельскохозяйственных земель.

В настоящее время необходимо расширить и углубить деятельность государственных организаций в сфере мониторинга и оценки мелиоративного состояния орошаемых земель. В целях диверсификации сельскохозяйственных культур, внедрения водосберегающих технологий орошения, реализации

проекта по совершенствованию ирригационной и дренажной системы, проведения оперативных исследований на орошаемых площадях, включенных во второй этап, и их мелиоративных программ по оценке земель этими учреждениями необходимо обеспечить совершенствование механизма регулирования оказания услуг в своих сферах деятельности. Сохранение и улучшение экологического и агрометеорологического состояния орошаемых земель позволяет перейти к «зеленым технологиям» развития сельского хозяйства [9].

Популярность концепции «зеленой экономики» требует расширения использования экономических инструментов охраны окружающей среды.

Одной из областей, в которой некоторые страны добились успеха, являются «зеленые» государственные закупки. Ежегодно развитые страны тратят сотни миллиардов долларов на приобретение товаров и услуг для общественных нужд.

В свою очередь, государственные закупки в Узбекистане составляют 1 процент валового внутреннего продукта страны. В связи с этим среди товаров, активно продвигаемых в рамках концепции «зеленых» покупок в развитых странах, можно выделить энергосберегающую компьютерную технику, офисную мебель из экологически чистых материалов, переработанную бумагу и другие. Зачастую основным критерием выбора того или иного поставщика является минимальная цена.

Основная опасность такого подхода состоит в том, что он не учитывает потери, которые может понести государство из-за негативных экологических последствий производства и потребления покупных товаров.

«Зеленые» госзакупки подразумевают наличие четких требований к таким факторам, как технологии производства и сырье с точки зрения тендеров. Практика показывает, что эти показатели в большинстве случаев легко определяются и включаются в технические спецификации тендерной документации.

Введение государством новых требований по использованию вторичного сырья при производстве продукции, закупаемой для государственных нужд, обеспечивает потребление гражданами качественной продукции, а также косвенно стимулирует других поставщиков и производителей к повышению энергоэффективности, экологически безопасных направлений и качество товара силы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучить теоретические основы становления и развития концепции «зеленой экономики», рассмотреть множество различных инициатив и

разработок международных программ по охране и сохранению окружающей среды, в частности, изучить процессы деградации. Определение показателей прогноза дефицита сельскохозяйственных земель и водных ресурсов в нашей стране позволяет сделать следующие выводы:

1. «Зеленая экономика» — экономическая деятельность, связанная с производством, распределением и потреблением товаров и услуг, которая приводит к повышению благосостояния человека в долгосрочной перспективе, не подвергая будущие поколения серьезным экологическим рискам или экологическому дефициту.

2. «Зеленая экономика» включает виды и результаты экономической деятельности, способствующие улучшению качества жизни и среды обитания населения, наряду с модернизацией и повышением эффективности производства.

3. Сельское хозяйство Узбекистана имеет значительный потенциал роста благодаря обширным земельным ресурсам и признанному качеству органических продуктов, востребованных на международном торговом рынке.

4. Необходимо реализовать потенциал аграрного сектора экономики Казахстана путем перехода к устойчивому сельскому хозяйству, что позволит восстановить плодородие земель и создать новые рабочие места для населения. независимость населения и государства от импорта продовольствия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иқтисодиёт ва молия вазирлигининг “Яшил” иқтисодиётни ривожлантириш бўйича йиллик ҳисобот https://api.mf.uz/media/document_files/yillik_hisobot.
2. Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma / O‘P. Umurzoqov, A.J. Toshboyev, A.A. Toshboyev; mas‘ul muharrir: Ch.Murodov; O‘zR Oliy va o‘rta ta‘lim vazirligi. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007 y. 228 bet.
3. <https://uzreport.news/society/2030-yilga-borib-o-zbekistonda-7-mlrd-kub-suv-yetishmaydi>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 04.10.2019 yildagi PQ-4477-sonli “2019 — 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori;
5. Pearce D. W., Markandya A., Barbier E. R. Blueprint for a green economy. London: Earthscan Publications Ltd.; 1989. 192 p.
6. Яшил иқтисодиёт: Дарслик. /А.В.Вахабов, Ш.Х.Хажикакиев ва бошқалар. –Тошкент.: “Universitet”, 2020. -262 б.

7. Акты Генеральной конференции, 36-я сессия, Париж, 25 октября - 10 ноября 2011 г., т.1: Резолюции, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000215084_rus
8. М.И. Юлдашев, Ф.А. Юлдашев, Ш.И.Қурбонов, Яшил иқтисодиёт,. Илмий монография,–Т.: «Молия» нашриёти, 2024 йил, 234 б.
9. Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х. Жаҳонда “яшил иқтисодиёт” асосида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тажрибаси ва муаммолари “Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида минтақавий агросаноат мажмуаларини ривожлантириш йўллари” мавзусидаги республика илмийамалий конференцияси материаллари тўплами. –Т.: “Университет”. 2017. 3-10 б.
10. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.02.2021 yildagi PQ-5005-son “О‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021 — 2023-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori;
11. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.12.2022 yildagi PQ-436-sonli “2030-yilgacha О‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori;

UDC 533.54

O‘ZBEKISTONDA SUG‘ORISH NASOS STANSIYALARI ENERGIYA ISTE’MOLI

Doniyorov Toshmamat Omonovich

QMII, Gidravlika va gidroinshootlar kafedراسي dotsenti,
qishloq xo‘jaligi fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
E-mail addresses: dtoshmamat@mail.ru

Muxitdinov Maxmud Fazliddin o‘g‘li

QMII, Gidroelektр va nasos stansiyalar qurilishi ta‘lim yo‘nalishi 2- kurs magistr
talabasi. E-mail addresses: mmuhiddinov019@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada mamlakatimizda eng katta energiya iste‘molchisi bo‘lgan nasos stansiyalaridan foydalanishdagi muammolari va ularning yechimlari xususida 2023-2024 yillarda o‘tkazilgan ilmiy tadqiqot ishlari natijalari keltirilgan. Buning uchun mamlakatimizda nasos stansiyalarning umumiy energiya iste‘moli turli adabiyotlar orqali o‘rganilib, tahlil qilingan. Qashqadaryo viloyatida joylashgan nasos stansiyalarini ishlatishda turli sabablarga ko‘ra yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar o‘rganilgan. Bu kamchiliklarning sabablari loyihalash, qurilish yoki foydalanish jarayonlarida vujudga kelganligi aniqlanib, bu kamchiliklarni bartaraf etish masalalari yoritilgan.

Kalitli so‘zlar: *nasos stansiyalaridan foydalanish, elektr energiya iste‘moli, kavitatsiya, ejektor, suv qabul qilish kameralari, nasoslarni ishga tushirish.*

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты научных исследований, проведенных в 2023-2024 годах по проблемам использования насосных станций, являющихся крупнейшими потребителями энергии в нашей стране, и пути их решения. Для этого общее энергопотребление насосных станций в нашей стране было изучено и проанализировано с помощью различной литературы. Изучены недостатки в использовании насосных станций, расположенных в Кашкадарьинской области, обусловленные различными причинами. Определено, что причины этих дефектов возникли в процессе проектирования, строительства или эксплуатации, а также освещены вопросы устранения этих дефектов.

Ключевые слова: эксплуатация насосных станций, потребления электрической энергии, кавитация, эжектор, водоприемные камеры, запуск насосов.

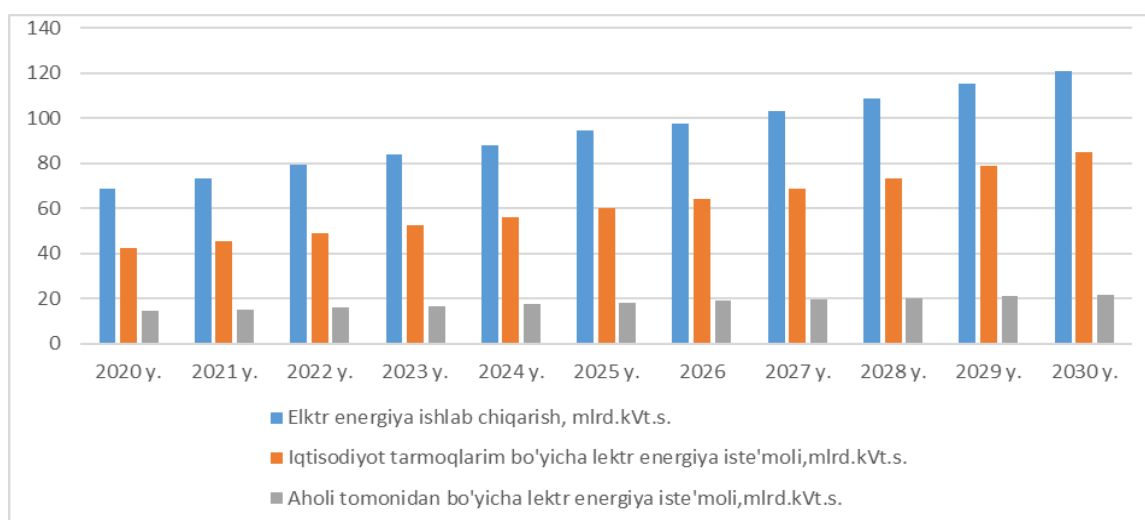
ABSTRACT

The article presents the results of scientific research conducted in 2023-2024 on the problems of using pumping stations, which are the largest consumers of energy in our country, and ways to solve them. For this purpose, the total energy consumption of pumping stations in our country was studied and analyzed using various literature. The shortcomings in the use of pumping stations located in the Kashkadarya region, due to various reasons, have been studied. It is determined that the causes of these defects arose during the design, construction or operation process, and the issues of eliminating these defects are also highlighted.

Key words: operation of pumping stations, electrical energy consumption, cavitation, ejector, water intake chambers, pump installation.

KIRISH

Hozirgi vaqtda respublikaning mavjud ishlab chiqarish quvvati 12,9 GVtni tashkil etadi. Prognoz natijalari bo'yicha, 2030 yilgacha bo'lgan davrda Respublikada elektr energiyasiga bo'lgan talabning yillik o'sishi 6-7 foizga teng bo'ladi. 2030 yilga kelib respublikamizning elektr energiya iste'moli 120.8 mlrd.kVt.s (2018 yilga nisbatan 1,9 baravar ko'p) bo'lishi prognoz qilinmoqda. SHu bilan birga aholining elektr energiyasiga bo'lgan talabi – 21,9 mlrd.kVt.s (2018 yilga nisbatan 1,8 baravar ko'p), iqtisodiy sektorning elektr energiyasiga bo'lgan talabi – 85,0 mlrd.kVt.s (2018 yilga nisbatan 2,2 baravar ko'p) bo'lishi kutilmoqda [1].

1-rasm. 2020-2030 yillarda O'zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish va iste'moli ko'rsatkichlari.

O‘zbekistonda eng katta elektr energiya iste‘molchisi sug‘orish nasos stansiyalari hisoblanadi. Birgina 2022 yilda respublikamizda foydalanilayotgan nasos stansiyalari uchun 7150 mln. kVt. soat elektr energiyasi limiti ajratilgan. Mamlakatimiz nasos stansiyalarida 2372 dona nasos agregatlari, 1346 dona sug‘orish quduqlari joriy va tubdan ta‘mirlandi, SHuningdek, zamoanaviy energotejamkor texnologiyalarni joriy qilish maqsadida 5044 dona yorug‘lik diod lampalari, 100 dona kondensator, 69 dona chastota o‘zgartiruvchi qurilmalar va 86 dona quyosh batareyalari o‘rnatilishi hisobiga 6780,0 mln. kVt. soat elektr energiyasi sarflangan. Natijada 370,0 mln. kVt. soat va o‘rtacha ko‘p yillikga nisbatan 744,7 mln. kVt. soat elektr energiyasi tejalgani aniqlangan [2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

2024 yilgi Qashqadaryo viloyati nasos stansiyalarida o‘tkazilgan tadqiqot ishlari shuni ko‘rsatdiki, ayrim nasos stansiyalaridan foydalanishda turli sabablarga ko‘ra ayrim kamchiliklar aniqlandi:

- Nasos stansiyasi suv qabul qilish kamerasi oldiga o‘rnatilgan oqiziqlarni tutib qoluvchi panjaralar tozalash mashinalarining yaroqsiz holga kelib qolganligi;
- Nasos stansiyasini loyihalash - qurilish moboynda qo‘yilgan kamchiliklar tufayli agregatlarini ishga tushirish jarayonining mukammal emasligi;
- Ekspluatatsiya xodimlarining egallab turgan lavozimiga mos kelmasligi;
- Foydalanib kelayotgan nasos agregatlari va boshqa yordamchi jihozlarining xizmat muddatini o‘tab bo‘lganligi sababli nosoz holga kelib qolishi;
- Nasos agregatlarini navbatma-navbat ishlatish to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligi sababli avankamerani loyqa bosishi;
- Nasos stansiyasi inshootlarini ta‘mirlab holga kelib qolganligi sababli kelib chiqadigan kamchiliklar;
- Nasos stansiyasidagi texnologik jarayonlarning avtomatlashtiril-maganligi;
- Energetik jihozlarining eskirganligi sababli kelib chiqqan kamchiliklar;
- Quyi b‘efda suv sathining vaqt moboynda o‘zgarish (ruxsat etilgan eng past va eng yuqori sathlar)larini avtomattik vositalar bilan jihozlanmaganligi.

Ushbu ko‘rsatilgan kamchiliklar nasos stansiyalaridan foydalanishda agregatlar umrining qisqarishiga va elektr energiyasi isrofini oshib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin. Biz quyida o‘zimiz to‘plagan bilimlar asosida, yuqorida keltirilgan yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan nuqson va kamchiliklar echimlari to‘g‘risida tavsiyalarimizni keltirib o‘tamiz.

Nasos stansiyasi suv qabul qilish kamerasi oldiga o'rnatilgan oqizlarni tutib qoluvchi panjaralar tozalash mashinalarining yaroqsiz holga kelib qolganligi. Bu holat albatta uning kelib chiqishi bilan bog'liq. Agar loyihada bu inshoot bo'lishi ko'zda tutilgan bo'lsa. Loyihalash vaqtida manbadagi oqib kelayotgan oqizlarning turlari va o'lchamlari inobatga olinmasdan panjaralar va uning mexanik jihozlari noto'g'ri tanlab o'rnatilgan. Mazkur inshootni foydalanishga topshirishda e'tiborsizlik bilan qabul qilinganligi sababli, u tezdin ishdan chiqib qolgan bo'lishi mumkin. Yoki foydalanuvchi xodimlarning bilimsizligi tufayli inshoot ishlatilmay turibdi.

Masalaning echimlari:

- loyihachi tashkilot oqizlarning turi va o'lchamlarini qaytadan o'rganib, aniq bir fikrga kelib, o'z tavsiyalarini berishi hamda inshootda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun qayta jihozlash;

- inshootdan foydalanish bo'yicha xodimlarga yo'riqnomalar o'tish.

Nasos stansiyasini loyihalash - qurilish moboynda qo'yilgan kamchiliklar tufayli agregatlarini ishga tushirish jarayonining mukammal emasligi.

Ayrim nasos stansiyalaridan foydalanishni tahlil qilganimizda quyidagi kamchiliklar bilan foydalanilgan kelayotgani aniqlandi:

- nasos stansiyasi kelayotgan suvdagi oqizlarni tutib qoluvchi panjaralar bilan jihozlanmagan;

- quyi b'efda zarur suv sathini ta'minlash uchun manbada to'suvchi (suv sathini rostlovchi) inshoot qurilmagan;

- nasoslarning so'rish quvurlari sifonli qilib o'rnatilganligiga qaramasdan, undan nasoslarni ishga tushirish va ishlatishda foydalanish yo'lga qo'yilmaganligi uchun nasoslar diyarli doimiy kavitatsiya bilan ishlatilib kelinmoqda;

Nasos stansiyalarida aniqlangan kamchiliklar asosan, yuqorida sanab o'tilgan inshootlar etishmasligida. Chunki, suvdagi oqizlarni tutib qoluvchi panjaralarning bo'lmasligi, suv bilan oqib kelayotgan turli oqizlar (o'simlik va ildizlari, ichimlik suvidan bo'shagan poletilen idishlar va boshqa shu kabilar) nasoslarga kirish ehtimolini oshiradi. Turli oqizlarni nasosga kirishidan kelib chiqadigan salbiy oqibatlar hammamizga ma'lum...

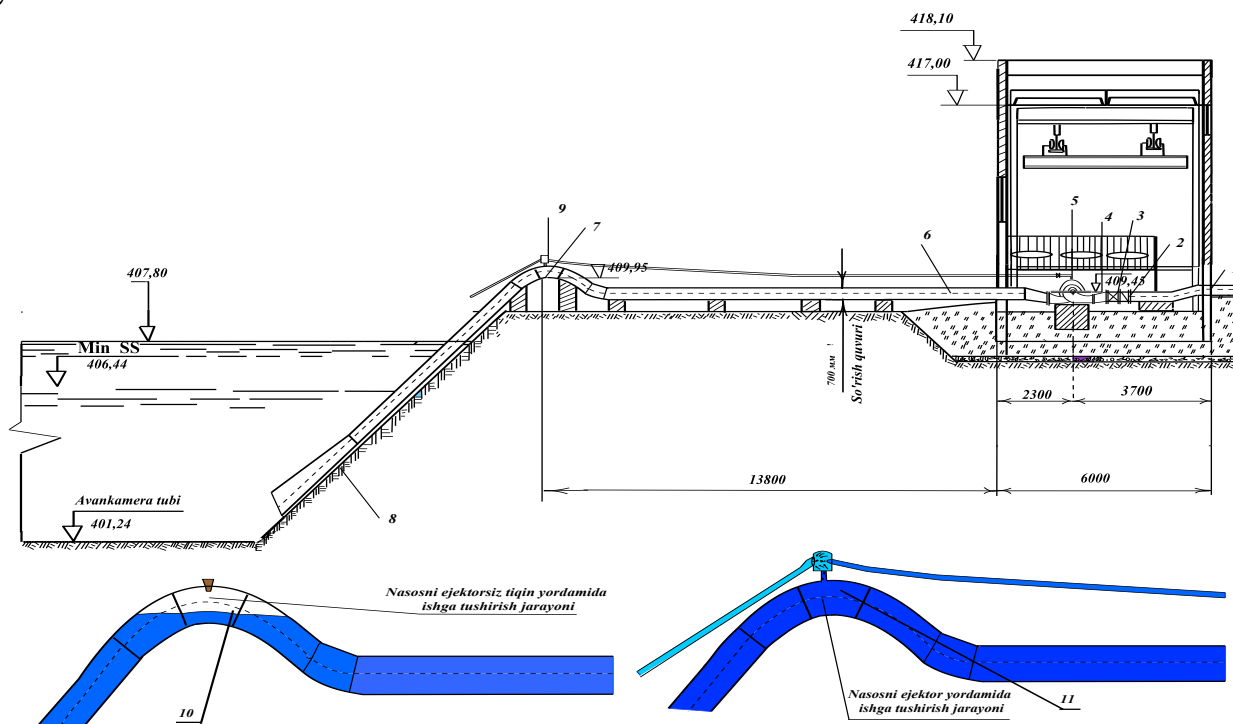
Bu kamchilikni bartaraf etish uchun, nasos stansiyasi oqizlarni tutuvchi panjaralar bilan jihozlanishi va ular o'z vaqtida tozalanib turilishi lozim.

Quyi b'efda zarur suv sathini ta'minlashi uchun manbada to'suvchi inshoot qurilmaganligi, suv sathining mo'ljalidagi minimal sathdan tushib ketishi sababli, nasoslarning so'rish balandligi ortib ketadi va so'rish quvurining suvga ko'milgan

qismi qisqaradi. Natijada nasosga havo kirib, kavitatsiya hodisasining paydo bo'lishiga zamin yaratiladi.

Bu kamchilikni bartaraf qilish uchun manbaga suv sathini rostlovchi inshoot qurilishi maqsadga muvofiq.

Nasos stansiyasi nasoslarining so'ruvchi quvurlari nasoslarni ishga tushirishini engillashtirish va kavitatsiyani oldini olib turishda qulaylik yaratishi uchun sifonli quvurlar bilan loyihalaniq qurilgan. Ammo, sifonning yuqori qismiga o'rnatilishi mo'ljallangan ejektorlar o'rnatilmagan. Shu sababdan, bugungi kunda nasos stansiyasi sifonning yuqori qismida to'planib qolgan havoni to'liq chiqarib yuborilmasdan ishlatilib kelinmoqda. Ya'ni, nasosdan sifongacha bo'lgan oraliqda qolgan suv bilan sifon ustidagi teshik qo'lda imkoniyat darajasida berkitilib nasos ishga tushiriladi. Bunda, so'rish quvurida saqlanib qolgan suvni nasos yordamida haydash quvuriga o'tkazilganda, paydo bo'lgan vakuumetrik bosim hisobiga so'rish quvurining sifon qismi to'liq ishlamasada, muayyan miqdordagi sarfni o'tkazib turadi. Oqim kesimi yuzasini torayishi tezlik va napor yo'qolishining ortishiga sabab bo'ladi. Agar nasos stansiyasi loyihada ko'zda tutilganidek qurilishi tugallanib foydalanishga topshirilganida, nasos stansiya samarali rejimda ishlatilgan bo'lardi. Chunki, tizimni ishlatish to'g'ri yo'lga qoyilganida nafaqat nasoslarni ishga tushirish engil bo'ladi. Balki, ejektor bilan jihozlangan sifonli so'rish quvuri yordamida nasoslar ishlab turgan vaqtda ham so'rish traktiga kirgan havoni doimiy chiqarib turish imkoniyati yaratiladi.

2-rasm. Nasos qurilmasini oqimli nasos bilan suvga to'ldirish.

1-bosim quvuri; 2-zadvijka; 3-teskari klapan; 4-montaj ulamasi; 5-nasos; 6-so‘risha quvuri; 7-burilish tirsagi; 8-so‘risha quvuriga kirish; 9- oqimli nasos-ejektor, 10-nasosni ejektorsiz tiqin yordamida ishga tushirish jarayoni sxemasi; 11-nasosni ejektor yordamida ihga tushirish sxemasi.

Biz ushbu kamchilikni bartaraf etish maqsadida, nasos stansiyasi uchun quyidagi sxema (2-rasm) asosida ishlatishni tavsiya qilamiz. Bu sxemaga ko‘ra musbat so‘risha balandligiga ega bo‘lgan markazdan qochma nasoslarni birinchi marta ishga tushirish uchun, so‘ruvchi quvurning nasosdan sifongacha bo‘lgan qismi va nasos suvga to‘ldiriladi. Navbatdagi ishga tushirishlarda suvga to‘ldirish talab qilinmaydi. Sababi, nasos ishlatilib to‘xtatilganida so‘risha quvurining ko‘tarilgan sifonli qismi tufayli, so‘risha quvuri va nasoslarda ishga tushirish uchun yetarli bo‘lgan suv miqdori saqlanib qoladi. Bunday nasos stansiyalarni ishga tushirish uchun bosim quvuridagi zadvijkaning zich yopilganligi tekshiriladi. Markazdan qochma nasos, zadvijka berk turganida ishga tushiriladi.

Nasos agregati ishga tushirilgandan so‘ng quyidagi jarayon yuz beradi. Katta bosim hosil qilgan nasos-5 suvni bosim quvuri-1 tomon haydaydi. Berkitilgan zadvijka-2 ga borib urilgan suv katta bosim ostida nasosning yuqori qismiga o‘rnatilgan maxsus teshikga qarab harakatlanadi. Teshikdan chiqib katta tezlikda (chunki quvurning diametri so‘risha quvuri diametriga qaraganda 15-20 barobar kichik) harakatlanayotgan suv ejektor-9 ga uzatiladi. Ejektorga kelgan suv jekler (undagi tirqish kichik quvur diametridan bir necha barobar kichik) orqali katta tezlikda suv havoli aralashmaga aylanib o‘ta boshlaydi. Ejeklardan katta tezlikda chiqayotgan suv havoli aralashma, so‘risha quvuri-8 dan ko‘tarilib turgan havoni o‘zi bilan birga olib keta boshlaydi. Natijada, so‘risha quvurida havo siyraklashib, suv sirtidan bosib turgan atmosfera bosimi yordamida suv asta-sekin yuqoriga ko‘tarila boshlaydi. Suvga to‘ldirish tizimidan, avvalo, suv-havo aralash massa oqa boshlaydi. Ma‘lum vaqt (1,5-2,0 daqiqa)dan keyin quvurdan havo aralashmasiz suv tushib, nasos va so‘risha quvuri suvga to‘lganligini bildiradi. Shundan so‘ng, bosim quvuriga o‘rnatilgan manometrning ko‘rsatkichi nazorat qilinadi. Manometrning ko‘rsatkichi o‘zgarishsiz bir maromda bo‘lsa, nasosning bosim quvuriga o‘rnatilgan zadvizka to‘liq ochiladi.

XULOSALAR

Sifonli so‘risha quvurli nasos stansiyalariga ejektorli moslama bilan nasos stansiyasi ishlatilganda, nasoslarni ishga tushirish osonlashadi, so‘risha quvuri sifon qismida havo qolmaydi va u to‘liq kesimda suv o‘tkaza boshlaydi. Quyi b’efda suv

sathi tushib ketib, nasos kavitatsiyaga uchraganda ejektor ishga tushirilib qoyilsa, so‘rish quvuriga uzluksiz kirib kelayotgan havo moslama yordamida so‘rib olinishi hisobiga nasosdagi kavitatsiyani bartaraf qiladi.

Nasos stansiyasidagi kavitatsiyani oldini olish uchun quyi b‘efning minimal va maksimal sathlariga sath datchiklari o‘rnatilishi maqsadga muvofiq. Chunki, bu datchiklar yordamida sathlar o‘zgarishi hisobga olinib nasoslarning sarfi rostlanadi yoki ishlayotgan nasoslar sonini kamaytirib, ulardagi kavitatsiya bartaraf qilinadi. Quyi b‘efdagi suv sathi maksimal darajaga yetganda yana ishlatilayotgan nasoslar sonini ko‘paytirish mumkin.

Nasoslarda kavitatsiyasiz ish jarayoni ta‘minlanganda ular ishida baqarorlikga erishladi va ishlash muddati uzayadi.

Nasos stansiyalaridan foydalanishda ko‘rsatigan tavsiyalarga amal qilinsa, nasoslar yuqori samarali rejimda ishlatishi taminlanadi va energiya iste‘molini kamaytirish hisobiga yillik ekspluatatsiya harajatlari kamaytirishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 2020-2030 yillarda O‘zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta‘minlash KONSEPSIYASI.
2. <https://suvchi.gov.uz/uz/page/1/4>.
3. B. Urishev, T. Doniyorov, U. Kuvatov, и D. Urishova, «Determination of optimal parameters of pumping unit of pumped storage power plant operating using solar energy», E3S Web Conf., т. 401, с. 01043, 2023, doi: 10.1051/e3sconf/202340101043.
4. B. Urishev, D. Kuvvatov, T. Doniyorov, U. Kuvatov, и A. Umirov, «Hydraulic storage of solar energy for supplying pumping units with drip irrigation of plants», представлено на AIP Conference Proceedings, мар. 2023, с. 020016. doi: 10.1063/5.0113641.
5. B. Urishev, U. Kuvatov, и A. Umirov, «Determination of main energy parameters and efficiency of local energy system based on renewable energy sources», IOP Conf. Ser. Earth Environ. Sci., т. 1070, с. 012043, июл. 2022, doi: 10.1088/1755-1315/1070/1/012043.
6. T.O.Doniyorov, A.R.Naimov, “Chimqo‘rg‘on suv ombori misolida qashqadaryo viloyati gidroenergetik potensialini orttirish yo‘llari” Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(6), June, 2023. 143-147 b.

ИЗУЧЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ФОНДОВ ПУСТЫННОЙ ЗОНЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Азизов А.А.,
Юлдошев Д.Т,

Пустынная зона Республики Узбекистана занимая его значительную часть включает территории начиная от его юго-восточных и восточных предгорий до западных и северо-западных границ. На эти территории расположены Республика Каракалпакстан, Хорезмская и Бухарская области. Кроме того к пустынной зоне относится так же значительная часть Навоинской, западная часть Кашкадарьинской, южная часть Сурхандарьинской и центральная часть Ферганской областей [1,2]

Структурный состав почвы пустынный зоны земельного фонда Узбекистана указан на рис.1.1, а их разновидности в генетическом разрезе в таблице 1.1. Как следует из рис.1.1 и таблицы 1.1, структура и состав почвы далеко не однородно. Количественно здесь преобладает серо-бурые 10882 тыс. га (40,30%) и пески 9390 тыс. га (35,91%), в сумме они составляют 20272 тыс. га (76,21%) [3].

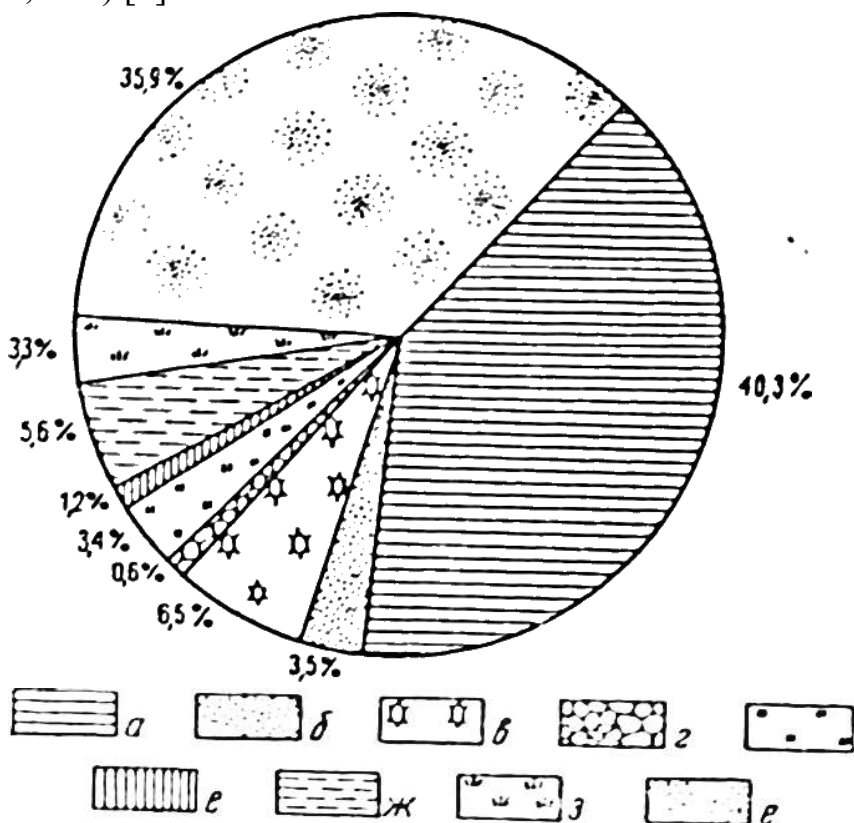

Рисунок 1.1 Пустынные зоны Республики Узбекистан:

а–серо-бурые почвы, *б* – пустынные (песчаные), *в* – тапырны, *г*–тапыры,

д – солончаки, е – орошаемые почвы с глубокими грунтовыми водами, ж – орошаемые гидроморфные, з – луговые, болотно-луговые и болотные, е – пески

Наиболее распространенные почвы пустынной зоны Узбекистана серо-бурые (40% площади), пески (36%), такырные почвы (5,4%), пустынные песчаные (3,18%), такыры (0,5%).

Таблица 1.1. Земельный фонд пустынной зоны Узбекистана в генетическом разрезе

Почвы		
	тыс. га	% от общей
Серо-бурые	10882	40,30
Орошаемые серо-бурые (вместе с такырно-оазисными)	13	0,05
Пустынные песчаные	960	3,18
Такырные	1468	5,43
Такыры	135	0,50
Солончаки остаточные	90	0,33
Орошаемые такырные	214	0,79
Такырно-оазисные	29	0,11
Лугово-такырные	295	1,09
Орошаемые лугово-такырные	89	0,33
Орошаемые такырно-луговые	43	0,16
Луговые аллювиальные	148	0,55
Орошаемые луговые аллювиальные	661	2,44
Лугово-оазисные аллювиальные	651	2,41
Лугово-оазисные сазовые	155	0,57
Луговые, болотно-луговые и болотные пойменно-аллювиальные	734	2,72
Солончаки типичные, луговые и болотные	539	2,00
Солончаки на коренных породах	483	1,05
Солонцы	16	0,06
Пески	9390	35,91
Галечники	9	0,02
Итого	27004	100

Из общего земельного фонда автоморфные почвы вместе с песками составляют 88% площади зоны, а гидроморфные почвы и почвы ослабленного грунтового увлажнения – 12%.

Суммарная площадь орошаемых почв едва достигает 7%, от всей площади

зоны.

В пустынной зоне Узбекистана развиты две основные отрасли сельского хозяйства, тесно связанные с размером и качеством земельных угодий, поливное земледелие и пастбищное животноводство. Валовые площади территорий этих отраслей в разрезе почвенно-климатических округов представлены в табл. 1.2

В пределах пустынной зоны Узбекистана из общей площади районов поливного земледелия 2405 тыс.га орошаемые почвы, включая перелого и залежи, составляют 1855 тыс.га. Из этого числа под поливные посевы используются 800 тыс.га. Кроме посевной площади, перелогов и залежей в общем контуре районов поливного земледелия рассматривается 550 тыс. га целинных земель солончаков, луговых и других почв [4].

Таблица 1.2 Земельный фонд отраслей сельского хозяйства пустынной зоны Узбекистана

Округ	Общая площадь		В том числе			
	тыс. га	%	Районы поливного земледелия		Пастбищные районы	
			тыс. га	%	тыс. га	%
Устюртский	7290	27,00	нет		7299	100
Нижнеамударьинский	3629	13,44	1301	35,85	2327	64,15
Кызылкумский	10808	40,02	нет	—	10808	100
Ферганский	505	1,87	380	75,45	125	24,75
Зарафшанский	2929	10,85	408	13,93	2510	86,07
Кашкадарьинский	1299	4,81	96	7,39	1203	92,61
Сурхандарьинский	544	2,01	220	10,44	324	59,56
Итого	27004	100	2105	8,91	24599	91,09

Качества земельного фонда районов орошаемого земледелия кроме генетической принадлежности почв связано больше, чем где бы то не было, с их Физико-механические свойствами, засолением, тренированностью [4]. Этими свойствами почв определяются необходимые мелиоративные и агротехнические мероприятия, поливы и общая оценка по производительной способности.

Пастбищная территория в пределах пустынной зоны Узбекистан составляет 24599 тыс. га или 91 % от всей площади зоны.

Среди орошаемых почв 256 тыс. га «автоморфных», или 14%, 132 тыс. га, или 7% — переходных к гидроморфным и 1467 тыс. га, или 79% гидроморфных (табл. 1.3).

Таблица 1.3. Площади орошаемых почв пустынной зоны Узбекистана

Почвы	По Узбекистану		По округам, тыс.га				
	тыс.га	%	Нижне-амударьинский	Ферганский	Зарафшанский	Кашкадарьинский	Сурхандарьинский
Автоморфного ряда:							
орошаемые серо-бурые,	13		Нет	Нет	13	Нет	Нет
орошаемые такырные,	214		51	-	Нет	96	67
такырно-оазисные	29		Нет	-	-	Нет	29
И т о г о	256	14	51	-	13	96	96
Переходного ряда: орошаемые лугово-такырные							
орошаемые такырно-луговые	89		75	Нет	12	Нет	2
И т о г о	43		Нет	-	7	-	36
	132	7	75	-	19	-	38
Гидроморфного ряда:							
орошаемые луговые	661		615	42	Нет	Нет	4
аллювиальные лугово-оазисные	651		314	Нет	337	-	Нет
сазовые	155		Нет	154	Нет	-	1
И т о г о	1467		929	196	337		5

Почвенный покров пастбищных районов большей частью автоморфный и представлен серо-бурыми, пустынными песчаными, такырными почвами, такырами, остаточными и «коренными» солончаками, значительные площади заняты эоловыми песками. К этим же районам относится также крупный массив пойменно-аллювиальных луговых, болотно-луговых и болотных почв в живой дельте Амударьи. Некоторую площадь составляют примыкающие к районам поливного земледелия участки дельт с луговыми и лугово-такырными почвами

(табл. 1.4).

Таблица 1.4. Площади почв пастбищных районов

Почвы	По Узбекистан		По округам, тыс.га					
	тыс. га	Уст-юртский	Нижне-Амударьинский	Кизыл-кумский	Ферганский	Зарафшанский	Кашкардарьинский	Сурхандарьинский
Серо-бурые	10882	6521	143	2564	33	1023	523	75
Пустынные песчаные	960	Нет	5	119	4	655	115	62
Такырные	1468	357	544	81	5	148	307	26
Такыры	135	39	9	5	Нет	61	17	4
Солончаки остаточные	78	Нет	70	Нет	-	2	Нет	6
Лугово-такырные	202	Нет	120	-	-	63	-	19
Лугово-аллювиальные	663	-	559	-	3	18	-	Нет
Луговые пойменно аллювиальные	663	-	559	-	3	63	-	38
Солончаки типичные, луговые и болотные	279	-	141	57	32	19	7	23
Солончаки на коренных породах солони	483	306	7	54	Нет	60	55	Нет
Пески	9329	54	644	7928	48	409	176	70
Итого	24599	7290	2328	10808	125	2541	1203	324

Продуктивность пастбищ в зависимости от почвенных условий различна. Почти полностью отсутствует растительность на такырах, солончаках всякого рода, площадь которых в 991 тыс.га исключается из пастбищного фонда. Таким образом, площадь собственно пастбищных угодий определяется 23608 тыс.га.

Некоторая часть территории пастбищных районов по рельефу и свойствам почв пригодна для поливного земледелия и может рассматриваться как

резервный ирригационный земельный фонд той или иной очереди освоения в зависимости от наличия источников орошения и возможности подачи воды.

Таким образом, Пустынная зона Республики Узбекистана занимает значительную его территории и его земельный фонд по площади составляет 27004 тыс.га.

В пустынной зоне развиты две основные отрасли сельского хозяйства, эта поливное земледелия (2405 тыс.га) и пастбищное животноводства (24599 тыс.га) .

Одним из основных характеристик пустынной зоны Узбекистана это его очень жаркий и засушливый климат с незначительным количеством осадков температура воздуха в котором летом поднимается до +45...50 °С, а поверхность песка раскаляется до 80 °С

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Площадь Узбекистана - Карта почв Узбекистана. http://mapexpert.com.ua/index_ru.php?idif=m_p_9&table=new_post
2. Ўзбекистон Республикаси тупроқ қопламалари атласи. Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва Давлат кадастри кўмитаси, Ташкент, 2010 й. 44 б.
3. Кимберг Н.В. Почвы пустынной зоны Узбекистана. Т.3 Ташкент: Издательство Узбекистан, 1974. –198 с.
4. Почвы Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1975. – 224 с. <http://www.cawater-info.net/books/pochvy-uzb/pages/99.htm>
5. Азизов А.А., Убайдуллаев Г.К., Рашидов А.М. Физико-механические характеристики песчанно-грунтовых деформируемых поверхностей // Современная образовательная наука и психология: Сборник материалов международной научно-практической конференции. – Астана: РНПЦ «Білім-Образование-Education», 2018. – С. 510-514.
6. Азизов А.А., Хужахмедова Х.С. Перекатывания колеса по деформируемой опорной поверхности // Современная образовательная наука и психология: Сборник материалов международной научно-практической конференции. – Астана: РНПЦ«Білім-Образование-Education», 2018. – С. 13-16.
7. Азизов А.А., Кенжаев С.Н., Кодиров Р.Х. Тягово-сцепные свойства колеса с деформируемой опорной поверхностью // Сборник материалов I Международной научно-практической конференции “Актуальные проблемы внедрения инновационной техники и технологий на предприятиях по производству строительных материалов, химической промышленности и в смежных отраслях”. – Фергана: ФерПИ, 24-25 мая 2019. Том 1. –С. 269-272.

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGIDA IJTIMOYIY-IQTISODIY VAZIYAT

Qushshaqov Ixtiyor Isroilovich

Oriental universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Xiva xonligida kechgan ijtimoiy ahvol ilmiy jihatdan muhokoma qilinadi. Mavzu obyekt doirasida soʻz yuritilayotgan davrdagi Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli, soliq va majburiyatlar, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi sharoitida xonlik va uning aholisi ahvoli tadqiq etiladi.

Kalit soʻzlar. *Kengash, xon, devonbegi, yirik shaharlar, solgʻut, zakot, choʻppuli, oʻtov, "afanak puli", yarimchi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье научно обсуждается социальная ситуация в Хивинском ханстве в конце XIX - начале XX века. В рамках темы изучается общественно-политическое и экономическое положение Хивинского ханства в рассматриваемый период, налоги и повинности, а также положение ханства и его жителей в условиях колонизации Российской империи.

Ключевые слова. *Кенгаш, хан, деванбеги, большие города, солгут, закят, чоппули, отов, «афанак пули», яримчи.*

ABSTRACT

In this article, the social situation in the Khanate of Khiva at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century is scientifically discussed. The socio-political and economic situation of the Khiva khanate in the period in question, taxes and duties, and the condition of the khanate and its inhabitants under the conditions of the Russian Empire's colonization are studied within the scope of the topic.

Keywords. *Kengash, khan, devanbegi, big cities, solgut, zakat, choppuli, otov, "afanak puli", yarhimchi.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xiva xonligi ustidan Rossiya imperiyasi oʻzining protektorat hududi sifatida qattiq nazorat oʻrnatdi. Xiva xoni ichki va tashqi siyosatda kichik oʻzgarishlarni ham Turkiston general-gubernatori bilan maslahatlashgan tarzda amalga oshira olish huquqiga ega edi. Vaziyat xon ustidan nazorat oʻnatiladigan darajaga yetib bordi. Xususan, Xiva xoni harakatlari ustidan

nazorat qilish maqsadida 7 kishidan iborat Kengash (devon) ta'asis etilib, ularning katta qismi – to'rt nafari podsho hukumati vakillari edi.

Bundan oldin Amudaryoning Xiva xonligi tasarrufida bo'lgan va Gandimiyon shartnomasidan so'ng, Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o'tgan o'ng qirg'og'i hududida Turkiston general-gubernatorligining Amudaryo bo'limi tashkil qilingan. Uning boshlig'i ayni mahalda Rossiya imperiyasining Xiva xonligidagi vakili sifatida mamlakatni boshqarishda xonning hamma harakatlari ustidan nazoratni amalga oshirar edi. Xonlik ming yillik tarixga ega va o'zbek xalqining madaniy rivojlanishida muhim rol o'ynagan turkiy urug' – qo'ng'irotlarga mansub sulola vakillari tomonidan boshqarilayotgan monarxiya edi. Qo'ng'irot urug'i siyosiy va ijtimoiy hayotda hamda harbiy sohada xonning suyanchig'i hisoblanardi¹³¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xon cheklanmagan ma'muriy-sudlov va harbiy hokimiyatga ega edi. U mamlakatni qo'ng'irot urug'i zodagonlari, saroy a'yonlari va oliy ruhoniylar guruhi madadiga tayanib boshqarardi. Xon hokimiyati o'z xalqi manfaatlaridan ko'ra, ko'proq tor doiradagi amaldorlar manfaatidan kelib chiqib ish olib borar edi.

Xiva xonligida qo'shin xalq qarshilik harakatini bostirish va davlat yaxlitligini saqlash uchun kurash vositasi edi. Bu qo'shin yaxshi uyushmagan, harbiy tartib-intizom bo'sh, nihoyatda sodda qurollangandi. Xonning muntazam qo'shini yasovulboshi boshqaradigan 1,5 ming kishidan iborat edi. Harbiy harakatlar davrida shahar, qishloq va ovullardan xalq lashkari hamda harbiy harakatlarda turkman otliq sipohiylari jamlanardi¹³².

Xonlik ma'muriy jihatdan 20 ta beklik yoki viloyatlarga bo'lingan edi. Ulardan eng yiriklari Hozorasp, Urganch, Qiyot, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Qo'ng'irot hisoblangan. Ularning har biriga xon tomonidan tayinlangan bek yoki hokim rahbarlik qilar edi. Xonlikda ikkita kichik viloyatlar ham bo'lib, ularni xon noiblari boshqarardi. Xiva shahri va uning tevaragi bevosita xonning tasarrufida bo'lgan. Mavjud boshqaruv apparatidagi mansabdor shaxslar dehqon va hunarmandlardan yig'iladigan soliqlar hisobidan kun kechirar edi¹³³.

Mehtar (bosh vazir) va devonbegi (devonxona mutasaddisi) xonning oliy amaldorlari va yaqin maslahatchisi bo'lishgan. Xonlikdagi sudlov tizimida hokimiyatga qarshi arzimagan qilmish uchun ham o'lim jazosi qo'llanilar edi.

Islom dini ruhoniylari mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy hayotda katta ta'sirga ega edi. Xiva Buxorodan keyingi islom dini markazlaridan biri sanalardi. Shaharda 160

¹³¹ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 119.

¹³² Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. –Т.:Ўздавнашр, 1959. –Б. 95.

¹³³ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 119.

dan ortiq masjid va dindorlarning qadamjosiga aylangan 60 dan ziyod avliyoning dahmasi mavjud bo'lgan. Mamlakatda 1,5 mingga yaqin maktablar faoliyat yuritdi. Bu maktabni bitirgan talabalarning ayrimlari oliy (madrasa) o'quv yurtida o'qishni davom ettirib, 10 yilgacha ta'lim olishardi. Bunda asosiy fanlar sifatida arab grammatikasi, islom huquqi va falsafasi, shuningdek, qo'shimcha ravishda elementar arifmetika va geometriya o'qitilardi. Madrasa talabalari imtihon sinovlari topshirganlaridan so'ng bo'shab qolgan qozilik, imomlik yoki boshqa bir nufuzli lavozimlarni egallashlari mumkin edi¹³⁴.

Yer davlat boyligining birlamchi omilidir. Bu boylik dehqonlar mehnati evaziga qo'lga kiritiladi. Dehqonlar mehnati yer unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan. Bu borada Xiva xonligi dehqonlari ham mirishkor edilar. Xonlikda g'alla yetishtirish qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lib, asosan sholi, jo'xori hamda suli ko'plab yetishtirilardi. XIX asrning 90-yillaridan boshlab Rossiya bilan savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida paxta yetishtirishga ixtisoslashuv ham jadal kechdi¹³⁵.

Xonlikdagi yerlarning asosiy qismi xon va uning amaldorlariga tegishli edi. Amaldor va a'yonlarga haq sifatida Xiva xonlari ularga davlat yerlari hisobidan ehsonlar qilishardi. Bundan tashqari, xon va uning amaldorlari, qarindoshlari soliqlardan ozod etilgandi¹³⁶.

Yer maydonlarining katta qismi diniy muassasalar tasarrufida bo'lib, xonlikdagi jami sug'oriladigan yerlarning 40% i masjidlar mulki hisoblangan. Xususan, 64 ta masjid va madrasa 19-asrning oxirgi choragida 205 ming tanobdan ziyod yerga egalik qilgan. Bu xonlarning dindorlarga nisbatan hurmat va izzatining ifodasi ham edi. Xususan, vaqf yerlari va 19-asrning oxirida qariyb 4 ming ruhoniylar oilasi barcha soliqlardan ozod etilgandi¹³⁷.

1873-yildan so'ng hosildor yerlarning katta qismi Rossiya tasarrufiga o'tishi oqibatida xonlik ma'muriyati sarf-xarajatlarga bo'lgan ehtiyojni yangi soliqlarni joriy etish yoki ilgari mavjud bo'lganlarini oshirish yo'li bilan qoplay boshladi. Xiva xonligida turli majburiyatlar, doimiy yoki favqulodda soliqlarning qariyb 25 turi mavjud bo'lgan. Dehqonlar **solg'ut** - yer solig'i, **zakot**, **cho'ppuli** - o'tloqlardan foydalanganlik uchun soliq, turar joylardan **o'tov** solig'i kabilarni to'lashgan.

Bunday soliqlardan tashqari, dehqonlar turli-tuman majburiyatlarni ham bajarishgan. Bu majburiyatlar orasida sug'orish tizimini ta'minlash, yangilarini barpo etish eng og'iri edi. Xiva dehqonlari har yili kanallarni tozalashga, ko'tarmalarni

¹³⁴ Садиков А. Экономические связи Хивы с Россией. – Ташкент, 1986. – С. 28.

¹³⁵ Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. –Т.:Ўздавнашр, 1959. – Б. 95.

¹³⁶ Кушхонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

¹³⁷ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 120.

qurish va qayta tiklashga, to'g'onlar va ko'priklarni ta'mirlashga chiqardi. Bu ishlarga dehqonlar o'z ish qurollari va oziq-ovqati bilan kelardi. Majburiy ishga chiqmaganlar esa muayyan miqdordagi mablag'ni xazinaga to'lashlari shart bo'lgan. Xon farmonlarini e'lon qiluvchi jarchi o'z foydasiga "afanak puli" yig'gan bo'lsa, ishlar nazoratchisi va mutasaddisi ham o'z ulushini olishga harakat qilgan¹³⁸.

Dehqonlar aholining 90% ga yaqinini tashkil etsalar-da, sug'oriladigan yerlarning atigi 5% iga egalik qilishardi. Yersiz va kam yerli dehqonlar esa yirik zamindorlarning va vaqf yerlarida ijarachi sifatida ishlab berishardi. Dehqonlar ulushbay yoki hosilning teng yarmi hisobiga mehnat qilishgan. Ishlar yakunlanganidan keyin odatda yer egasiga hosilning 40-50% i berilgan. Teng yarmiga ishlovchilar esa yarimchilar deb atalgan. Yeri ham, asbob-uskunalari ham, ish hayvoni ham bo'lmagan dehqonlar esa zamindorlar qo'lida turli shartlarga ko'nib ishlashga majbur edilar. Qarzdor dehqonlar o'z qarzlarini uzish uchun ma'lum vaqt davomida tekin ishlab berishlari lozim edi¹³⁹.

Shu zayilda xonlikda yersiz dehqonlar soni yildan yilga o'sib borardi. Ular xonlar, beklar va ularning amaldorlariga tobora qaram bo'lib borishardi. Bu jarayonlarning barchasi Xiva xonligining umumiy iqtisodiy va ijtimoiy ahvoriga o'z salbiy ta'sirini o'tkazdi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida uy hunarmandchilik ishlab chiqarishi hanuz saqlanib kelayotgan edi. Unda ip yigirish va to'quvchilik, oyoq kiyimlari, gilamlar, kigizlar va hokazolar tayyorlanardi. Har bir dehqon xo'jaligi yordamchi daromad manbasi bo'lgan uy hunarmandchiligi bilan shug'ullanardi. Deyarli har bir qishloqda ko'nchi, etikchi, bo'zchi, bo'yoqchi, juvozchi va boshqalar faoliyat ko'rsatishgan. Hunarmandlar o'z hamqishloqlaridan buyurtmalar olib ishlashar va tayyorlangan buyumlari uchun natura tarzida, mahsulot yoki pul bilan haq olishardi. Ulardan ba'zilari bevosita mahalliy bozorlardagi ustaxonalarda mehnat qilishardi.

O'rta Osiyoning Rossiya, qozoq juzlari, Kavkaz, Eron bilan savdo munosabatlari rivojlanishi ichki savdo-sotiqni jonlantirdi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi tovar-pul munosabatlarining shitob bilan o'sishiga imkoniyat yaratdi. Shaharlarning qishloqlarga nisbatan jadal rivojlanishi yangi shaharlarni vujudga keltirdi va eskilarining rivojlanish jarayonini tezlashtirdi. Bu mamlakat iqtisodiy hayotida shaharlarning ahamiyati ortishiga olib keldi. 20-asr boshlariga kelib Xiva, Yangi Urganch, Qo'ng'iroq, Toshhovuz, Gurlan, Buxoro, Termiz, Chorjo'y, Kogon

¹³⁸ Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr birinchi choragi). – Toshkent, 2007. – B. 251.

¹³⁹ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2014. – B. 121.

singari shaharlar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazlarga aylandi. Bog‘ot, Mo‘ynoq, Taxta singari yangi shaharlar vujudga keldi¹⁴⁰.

Ushbu shaharlarda mahalliy va Rossiya qo‘shma korxonalarining idoralari, omborlari, sanoat korxonalari joylashgan edi. Masalan, Yangi Urganch shahrida o‘n bitta paxta tozalash zavodi (ulardan oltitasi mahalliy tadbirkorlarga tegishli edi), ikkita yog‘ zavodi, sovun va ko‘n zavodi, bitta tegirmon bo‘lgan. Bundan tashqari, Yangi Urganchda Rossiya-Osiyo va Sibir savdo bankining bo‘limlari, pochta-telegraf idorasi, komission va sug‘urta jamiyatlarining vakolatxonalari ochilgan edi. Gurlanda ham rossiyaliklarga, ham mahalliy sarmoyadorlarga tegishli kapital jamlangan edi. Bu shaharda asosan paxtani tashib ketish bilan shug‘ullangan Rossiya savdogarlarining 10 ta idorasi va mahalliy tadbirkorlar aka-uka Rizaevlar, P.A.Manuilov, S.Maksum, S.Tojiniyozov, T.Solijonov va boshqalarning jami 9 ta paxta tozalash zavodlari joylashgandi. 1909-yilga kelib Xiva xonligida 81 ta sanoat korxonasi ishlayotgan edi. Sanoat shakllanishi 1910-1915-yillarda yanada jadallashib, kerosin va neft bilan ishlaydigan 40 ta sanoat korxonasi barpo etildi. 1917-yilda Buxoro amirligida 92 ta sanoat korxonasi bo‘lgan¹⁴¹.

Turkiston o‘lkasining mustamlakaga aylanishi jarayonida Rossiya imperiyasi va mahalliy kapital hamkorligi vujudga keldi. Mahalliy tadbirkorlar faoliyati, milliy kapital namoyandalarining sarmoyalari daromadi Rossiya bozori mahsulotlariga bevosita bog‘langan edi. Ular ikki davlat o‘rtasida bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun qo‘shma bank uyushmalari tuzishga harakat qilishdi. 1909-yilda Rossiya-Osiyo banki va Madiyorov-Baqqolov kapitalini birlashtirgan «A-Meta» sindikati tashkil qilindi. Sindikat har yili Rossiyaga qariyb 3 ming tonna paxta xomashyosi eksport qilardi va beda urug‘i sotib olish bo‘yicha yakkahukmronlikni o‘rnatgandi. Rossiya kapitali o‘z protektorati bo‘lgan Xiva xonligida o‘zi uchun zaruriy xom-ashyo bazasini yaratdi. Bu yerdagi ishchi kuchining arzonligi va 1873-yildagi Gandimiyon shartnomasi bandlariga ko‘ra, mahalliy bozorda monopol mavqeyi hisobidan ulkan daromad olish faollashdi¹⁴².

Rossiya kapitali amaliyotlari tufayli O‘rta Osiyoda ichki bozor imkoniyatlari ancha kengaydi. Tovar-pul munosabatlari rivojlanib, uning asosida yangi savdo-sanoat markazlari shakllandi. Mayda savdogarlar choy, manufaktura mahsulotlari, shakar, samovar kabi taqchil tovarlarni hatto eng olis qishloqlarga ham olib borib sotardilar. Sanoatning bir yoqlama va sust rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotida yetakchi hunarmand-kasanachilik ishlab chiqarishining salmog‘i nisbatining saqlanib

¹⁴⁰ Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

¹⁴¹ Садиков А. Экономические связи Хивы с Россией. – Ташкент, 1986. – С. 28.

¹⁴² Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. – Т.:Ўздавнашр, 1959. – Б.98.

qolishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari mamlakat hududidan tashqarida yuqori baholangan. Chunki bu mahsulotlar qadimiy boy hunarmandchilik ishlab chiqarishi an'analari asosida tayyorlanardi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ayrim tumanlar hunarmandchilik ishlab chiqarishining u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvi jarayoni kuzatildi. Metallni qayta ishlovchi asosiy ustaxonalar Buxoro, Xiva, Yangi Urganch, Chimboy, Hazorasp shaharlarida joylashgan edi. Bu yerda ketmonlar, omoch tishi, belkuraklar, boltalar, taqalar, idish-tovoqlar va hokazolar yasalardi. Ko'nychilik ishlab chiqarishi esa Buxoro, Xiva, Xonqa, Yangi Urganch, Xo'jayli va boshqa markazlarda rivojlangan edi. Qoplar va arqonlar asosan Yangi Urganchda tayyorlangan. Gilam va kigizlar Porsu, Alieli, Ko'hna Urganch, G'azovot kabi hunarmandchilik maskanlarida ishlab chiqarilardi. Ayni mahalda O'rta Osiyoning deyarli barcha shaharlarida to'qimachilik, sopol idishlar va zargarlik buyumlari yasash rivojlangan edi¹⁴³.

1885-yilda Kaspiyorti temiryo'lining qurilishi va 1887-yil oxirlarida Amudaryo flotiliyasining ta'sis etilishi Rossiyaga qaramlikni yanada kuchaytirdi. Avval savdo-sotiq asosan quruqlikdagi karvon yo'llari orqali olib borilgan bo'lsa, endilikda yuklarning katta qismi temiryo'l orqali va paroxodlar bilan Amudaryoning yuqori oqimi bo'ylab tashiladigan bo'ldi. Bu kabi yangiliklar Rossiya imperiyasi foydasiga xizmat qilib, unga mustamlaka bo'lgan davlatning qoloqligiga, qolaversa, hunarmandchilik ishlab chiqarishi bir qator tarmoqlarining inqiroziga olib kelardi.

Iqtisodiyot sohasidagi davlat siyosati ham hunarmandchilik ishlab chiqarishi rivojiga salbiy ta'sir yetkazdi. Xonlik va mahalliy hokimiyat hunarmandlarni har xil soliqlarga ko'mib tashladi. Har bir hunarmandchilik ustaxonalarining egalari amaldorlarga sovg'alar taqdim etishi, daromadlariga mos kelmaydigan soliqlarni to'lashlari lozim edi. Natijada hunarmandlar o'z ishlab chiqarishini ko'paytirishga va yangi texnologiyalarni joriy qilishga qodir bo'lmay qolar edi¹⁴⁴.

XULOSA

Kasanachilikda sex birlashmalari o'rta asrlardagi ko'rinishda saqlanib qoldi. Sex birlashmalariga hunarmandlar kasblariga ko'ra uyushgan edilar. Unga usta, xalfa va shogird kirar edi. Kredit berib turgan boy sexga rahbarlik qilar edi. Hunarmandlar ishlab topgan pullarining anchagina qismini avliyolar va ma'naviy ustozlar sharafiga xayr-ehsonga berishar, xazinaga ko'pdan ko'p soliqlar to'lashardi. Xalfa va shogirdlar ahvoli og'ir bo'lib, ularning ish kuni cheklanmagan edi. Xalfa olgan

¹⁴³ Tillaboyev S., Zamonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2014. – B. 122.

¹⁴⁴ Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – Б. 251.

bo‘lagi (avans) evaziga ishlab berishga majbur edi. Olgan avansning hammasini to‘lamaguncha ustaxonadan keta olmas edi.

Rossiya imperiyasidan arzon narxlardagi sanoat tovarlarining kirib kelishining ko‘payishi mahalliy korxonalarining buyumlariga talabni pasaytirdi. Mahalliy matolar, iplar, kulolchilik, cho‘yan va misdan yasalgan buyumlar ba‘zi turlarining ishlab chiqarilishi keskin kamayishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tillaboyev S., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2014. – 158 b.
2. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. – Т.:Ўздавнашр, 1959. – 196 б.
3. Кушжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва уракатлар (XIX аср иккинчи ярми - XX аср биринчи чораги). – Тошкент, 2007. – 372 б.
4. Садиков А. Экономические связи Хивы с Россией. – Ташкент, 1986. – 220 с.
5. Rahmanov, A. (2022). SHARQ RENESSANSI DAVRI GUMANIZMINING GNOSEOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 668-674.
6. Ergashevich, R. A. (2022). Socio-philosophical significance of the concept of national state sovereignty. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(3), 49-51.
7. Ergashevich, R. A. (2023). TASAVVUF FALSAFASI TARIXIDA NAQSHBANDIYLIK TA’LIMOTINING O‘RNI. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 15, 212-219.
8. Ergashevich, R. A. (2024). THE IDEA OF LIBERALISM IN THE HISTORY OF SOCIOPOLITICAL THOUGHTS.

GLOBAL IQLIM O'ZGARISHINING OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGIGA TA'SIRI

Shukurov Alisher Ne'matullaevich

Mustaqil izlanuvchi

a.shukurov@agro.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada global iqlim o'zgarishining oziq-ovqat xavfsizligiga ta'siri haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda atrof-muhitni muhofaza qilish haqida aytiladi.

Kalit so'zlar: Agroekologik, resurs, global, emessiya, agrotexnologiya, diversifikatsiya, ekvivalent, bug'lanish, investitsiya, irrigatsiya, iqlim inqirozi.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается влияние глобального изменения климата на продовольственную безопасность. Также говорится о стратегии развития сельского хозяйства Республики Узбекистан и рациональном использовании природных ресурсов и охране окружающей среды.

Ключевые слова: агроэкология, ресурс, глобальный, выбросы, агротехнологии, дивертификация, эквивалент, испарение, инвестиции, ирригация, климатический кризис.

ABSTRACT

This article discusses the impact of global climate change on food security. It is also said about the strategy of agricultural development of the Republic of Uzbekistan and the rational use of Natural Resources and the protection of the environment.

Keywords: agroecological, resource, global, emessionary, agrotechlogia, diversification, equivalent, evaporation, investment, irrigation, climate crisis.

KIRISH

Iqlim o'zgarishi va agroekologik muammolarning ortiq borishi keng tarqalayotgan global muammolardan biri bo'lmoqda. Buning natijasida yana bir qancha global muammolar, jumladan, oziq-ovqat inqirozi vujudga kelish xavfi ortib bormoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda yer sayyorasida global isish, kuchli shamol, qurg'oqchilik, suv toshqinlari va yong'inlar yanada ko'proq sodir bo'la boshladi, muzliklar erishi kuchaydi. Bu kabi iqlim o'zgarishlari bir qator salbiy oqibatlariga olib kelmoqda.

Shuningdek, harorat ko'tarilishi natijasida suvning bug'lanish koeffitsenti oshishi hududlarda suv resurslari kamayishiga, tanqisligiga ta'sir etmoqda. Ekologik tanglik oqibatida yil davomida umuman yog'ingarchilik bo'lmagan kunlar soni ko'paymoqda. Tuproqning namligi kamayishi hisobiga takroriy qurg'oqchilik xavfi ortmoqda va hosildorlik ko'rsatkichlari tushib ketmoqda. Atmosfera havosida katta maydonlarda changlanish ortmoqda. Isish va sovish kabi anomal hodisalarning o'zgarishi qishloq xo'jaligi mahsulotlari va mevalarning nobud bo'lishiga olib kelayapti.

Dunyo eng yomon iqlim inqirozida deyarli 2 milliard ko'proq odamni to'yib ovqatlanmaslik yoki ochlikka olib kelishi mumkin bo'lgan tez o'sib borayotgan oziq-ovqat narxlarining yangi davriga duch kelmoqda, ammo klasterlar, fermerlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar bo'sh o'tirishmayapti iqlim o'zgarishiga moslashishga harakat qilmoqdalar.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining hisob-kitoblariga ko'ra, kelgusi o'n yilliklarda oziq-ovqatga bo'lgan talab 50 foizga oshishi kutilayotgan bo'lsa ham, iqlim o'zgarishi sababli global hosildorlik yangi agrotexnologiyalarsiz 30 foizga kamayishi mumkin.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi issiqxona gazlari emissiyasi bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi. 2017 yilda u mamlakatdagi umumiy issiqxona gazlari emissiyasining 17,8 foizini, ya'ni 33,7 million tonna CO₂ ekvivalentini tashkil etadi.

Metan emissiyasi (qishloq xo'jaligidagi umumiy emissiyaning 62,7 foizi) issiqxona gazlari ekvivalenti asosida o'lchanadigan azot oksidi emissiyasidan (37,3 foiz) sezilarli darajada yuqori. Qishloq xo'jaligi sohasining emissiyasi quyidagilardan kelib chiqadi:

chorvachilik va sholi etishtirish fermentatsiyasidan metan emissiyasi; go'ng bilan bog'liq faoliyatni boshqarishda metan va azot oksidi emissiyasi;

- azotli o'g'itlar va go'ngni kiritish natijasida boshqariladigan tuproqlardan azot oksidi emissiyasi, o'simlik qoldiqlarining parchalanishi va boshqalarni o'z ichiga qamrab oladi.

2020-2030 yillarda O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi mamlakatning irrigatsiya va suv xo'jaligiga bog'liqligi yuqori bo'lgan yo'nalishlarda iqlim o'zgarishiga moslashitirish chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlash; davlat boshqaruvining zamonaviy tizimlarini rivojlantirish, sohani qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat xarajatlarini bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilish, ilm-fan, ta'lim, qishloq xo'jaligida axborot va maslahat

xizmatlari tizimini rivojlantirish, qishloqlarni rivojlantirish, tarmoq statistikasining shaffof tizimini rivojlantirish zarur bo‘lmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Iqlim o‘zgarishi va uning oqibatlarini yumshatish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash uchun barvaqt kiritiladigan va keng qamrovli investitsiyalarning asosiligi hamda iqlimning salbiy oqibatlariga moslashuvchanligi bo‘yicha xalqaro moliya institutlaridan 2023-2027 yillarda 300 million dollar grant mablag‘lari jalb etilishi rejalashtirilgan.

Grant mablag‘larini yaratadigan donorlar bular yashil iqlim jamg‘arma, Yevropa Ittifoqi, Birlashgan millatlar tashkilotining oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti FAO, Birlashgan millatlar tashkiloti taraqqiyot dasturi, Germaniya xalqaro hamkorlik tashkiloti, Global ekologik jamg‘arma, Qishloq xo‘jaligi taraqqiyot jamg‘armasi tomonidan grant mablag‘larini ajratish bo‘yicha kelishuvga erishilgan.

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytganda, O‘zbekistonda iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish va iqlim o‘zgarishiga moslashishni milliy va mahalliy miqyoslarda rejalashtirish va byudjetlashtirish jarayonlariga integratsiya qilish uchun institutsional va texnik salohiyatni kuchaytirishga qaratilgan Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha strategiya va Milliy moslashish rejasi hali ishlab chiqilmagan va tasdiqlanmagan.

Iqlim o‘zgarishi va atmosfera havosi tabiiy resurslarning tarkibiy qismi bo‘lib, u umummilliy bo‘ylik hisoblanadi hamda davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Bunday sharoitda yoshlarning atmosfera havosini yaxshilash va himoya qilish texnologiyalarini chuqur o‘rganishi, ularni amaliyotga tatbiq qilishi bo‘yicha ko‘nikmalarga ega bo‘lishi hozirgi global va mintaqaviy ekologik tahdidlar sharoitida o‘ta muhim hisoblanadi.

Shuningdek, ta’sirni yumshatish va unga moslashish choralari orqali uglerod emissiyasini sof nolga teng maqsadlarga erishishning ustuvor yo‘nalishlari va vositalarini yo‘naltirish maqsadida Hukumat 2050 yilga mo‘ljallangan "karbonsizlantirish" (qazib olinadigan yoqilg‘idan voz kechish) bo‘yicha uzoq muddatli strategiyani taqdim qilishi kerak.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 31 maydagi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi faoliyatini samarali tashkil etish

chora-tadbirlari

to'g'risidagi

PQ-171-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/6479134>.

2. Iqlim o'zgarishi sohasida davlat xarajatlari va institutsional tahlili milliy hisoboti. 2023 yil. Toshkent – 97 bet.

3. Before it's here, it's on the Bloomberg Terminal LEARN MORE. 2021 u.

4. 'M. Oppenheimer. Oppenheimer' offers a timely warning on the dangers. The Times of Israel. 8.08.2023 y.

5. Xalq so'zi gazetasi. Iqlim o'zgarishining oldini olish uchun nimalar qilish kerak. 15.05.2020 yil.

“MUNTAXAB AT-TAVORIX” ASARI TARIXIY MANBA SIFATIDA

Omonboyeva Shodiya

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

+998951552444

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davrda O‘rta Osiyo xonliklari tarixini yoritishda Muhammad Hakimxon To‘raning “Muntaxab at-tavorix” asarining ahamiyati va asardagi qimmatli ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan. Asarning o‘rganilish tadqiqotlari ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Muhammad Hakimxon To‘ra, Muntaxab at-tavorix, Shodmon Vohidov, Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi, Enver Hurshut, Haydarbek Bobobekov.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье приводится значение работы Мухаммада Хакимана Туры “Мунтахаб ат-Таварих” в освещении истории среднеазиатских ханств в период до второй половины XIX века и ценные сведения, содержащиеся в работе. Исследование работы также было освещено.

Ключевые слова: *Мухаммад Хакимхан тура, Мунтахаб ат таварих, Шодмон Вахидов, Бухарский эмират, Кокандское ханство, Энвер Хуршут, Хайдарбек Бобобеков.*

ABSTRACT

In this article, the significance of the work “Muntakhab-ut-Tawarikh” by Mohammad Hakim Khan and valuable information in the work in its coverage of the history of the khanates of Central Asia in the period up to the second half of the 19th century. The studies of the work is also covered.

Key words: *Mohammad Hakim Khan, Muntakhab-ut-Tawarikh, Shodman Vokhidov, emirate of Bukhara, Khanate of Kokand, Enver Khurshut, Khaydarbek Bobobekov.*

KIRISH

XIX asrgacha O‘rta Osiyo ko‘plab ijtimoiy-siyosiy voqealarga va hukmdorlar almashinuviga guvoh bo‘ldi. Bu davrlardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, hukmron sulolalar, harbiy yurishlar, siyosiy aloqalar va madaniy hayot haqida juda ko‘plab asarlar yozildi. Shunday asarlardan biri tarixchi Muhammad Hamkimxon To‘raning “Muntaxab at-tavorix” asaridir. Asar fors tilida yozilgan va tarixchilar tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan. Asardagi ko‘plab ma‘lumotlar va tarixiy ma‘lumotlat muallifning o‘zi qatnashgan hamda guvoh bo‘lgan voqea-hodislarga tayanadi. Asar 5

bobdan iborat hisoblanib, aynan so'nggi bobida O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan sulolalar safforiylar, somoniylar sulolasi. ol bo'ya hukmronligi. g'aznaviylar. saljuqiylar. xorazmshohlar saltanati, chingiz va chingiziylar xonadoni. temuriylar. shayboniylar. ashtarxoniyalar. mang'itlar sulolasi, minglar sulolasi keng yoritib berilgan. Asarning yana bir ahamiyati hukmdorlarning shaxsiyatlarini, shu davrda yashagan aholining turmush sharoitlari, jang tasvirlari to'g'risida ham ma'lumot keltirib o'tilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Muntaxab-at-tavorix” nodir tarixiy, adabiy, geografik asar bo'lib, ensiklopedik xarakterga ega. Shuning uchun ham mazkur asar turli soha mutaxassislari e'tiborini jalb qilgan. Muhammad Hakimxon asarida keltirilgan ma'lumotlar tarixshunoslar, sharqshunoslar, adabiyotshunoslar, geograflar tomonidan ilmiy tadqiqotlar jarayonida keng foydalanilgan. O'zbekistonda mashhur olim Enver Xurshut tomonidan “Muntaxab at-tavorix” maxsus o'rganilgan. E. Xurshut o'z tadqiqotlarida asarning nusxalari, uning manbalari, tarixiy va adabiy manba sifatidagi ahamiyati, memuar janrdagi nodir asar ekani va asar muallifi sayohatlarini keng tahlil qilgan[1;41-45].

Qo'qon xonligi tarixi bo'yicha yirik mutaxassis akademik Haydarbek Bobobekov xonlik tarixiga oid asarlarida Muhammad Hakimxonning shaxsiyati, “Muntaxab at – tavorix”ning ilmiy ahamiyati, XIX asr Qo'qon tarixshunoslik doirasida tutgan o'rni haqida ma'lumot beradi. H. Bobobekoning ta'kidlashicha bu asar o'zining janri bo'yicha o'ziga xos uch janrni mujassamlashtirgan: jahon tarixi, lokal (mahalliy) tarix va memuar (esdaliklar). Asar rejasiga ko'ra tipik jahon tarixidir[2;176].

Yo'lchi Qosimov ham o'z asarida “Muntaxab at-tavorix”-ning Qo'qon xonligi tarixini o'rganishdagi ahamiyati, asarning o'rganilish tarixi va uning nusxalariga doir ma'lumot bergan. Y. Qosimovning ma'lumotiga ko'ra, 1917-yilgacha qo'lyozmaning “Farg'onacha turkiy tilda” ayrim parchalar toshbosma usulida kitob qilib chop etilgan. Hozirda ba kitobning bir nusxasi qo'qonlik adabiyotshunos olim A. Madaminov qo'lida saqlanmoqda[3;65-66].

“Muntaxab at-tavorix”ning qo'lyozma nusxalariga to'xtaladigan bo'lsak, Dushanbeda, Tojikistonda A.A.Semenovning uy muzeyida saqlanayotgan forscha fotonusxasini Ahror Muxtorov 1983-yili ikki kitob holida chop etdi. Asarning o'zbekcha nusxasi ham bo'lib, hozirda O'zR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida (raqami № 594) saqlanmoqda. Shuningdek. Muntaxab at-tavorix“ yozilgan yiliyoq nusxa ko'chirish boshlangan. Ya'ni Shahrisabzda Muhammadamin kotib tomonidan 10 nusxa ko'chirilgan. Ayniqsa ulardan S 470-sonli (Rossiya), 63-sonli (Tojikiston), 592-sonli (O'zbekiston) nusxalari juda yaxshi saqlangan Kitobning

ikkinchi jildi tanqidiy matni yaponiyalik olimlar Yayoi Kawahara va Koichi Haneda tomonidan Tokio shahrida 2006-yili e'lon qilindi[6;241].

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

“Muntaxab at-tavorix” (Saylangan tarixlar kitobi) asari muallifi Muhammad Hakimxon ibn Ma'sumxon to'ra Qo'qon tarixnavislik maktabining yirik namoyandasi hisoblanib, muallif haqidagi ma'lumotlar asosan shu yozma yodgorlikning o'zida keltirilgan[4;4].Asarning tuzilishi:

I bob. Payg'ambarlar.

II bob. Qadimiy Eron sulolalari.

III bob. Chin va Farang shohlari.

IV bob. Chahoryorlar, umaviylar va abbosiylar xalifalari haqida.

V bob. 1) Safforiylar, 2) Somoniylar sulolasi. 3) Ol Bo'ya hukmronligi. 4) G'aznaviylar. 5) Saljuqiylar. 6) Xorazmshohlar saltanati. 7) Chingiz va chingiziylar xonadoni. 8) Temuriylar. 9) Shayboniylar. 10) Ashtarxoniylar. 11) Mang'itiya saltanati. 12) Mingiya toifasi[5;5]

Hakimxonning bu asari umumtarixiy asarlardan bo'lib, dunyoning vujudga kelgan vaqtdan boshlab, XIX asrning yarmigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. “Muntaxab at-tavorix”ning birinchi qismi XVIII asrning o'rtalaridan XIX asrning o'rtasiga qadar bo'lgan davrdagi Buxoro amirligi tarixiga taalluqlidir. Bu qismda avtor Buxoro amirlarining yagona markazlashgan davlat qurish uchun olib borgan kurashlari, ularning Xiva va Qo'qon xonlari hamda mustaqil O'ratepa va Shahrisabz o'lkalari bilan bo'lgan aloqalari haqida hikoya qiladi.

Asarning ikkinchi qismi esa Qo'qon xonligi tashkil topganidan boshlab (XVIII asr) XIX asrning yarmiga qadar bo'lgan tarixni o'z ichiga oladi. Bu yerda ham xuddi oldingi qismdagi singari Hakimxon Qo'qon xonligining tashkil topish tarixi, uning qo'shni davlatlar bilan aloqalari, shu jumladan Xitoy bilan munosabatlarini batafsil hikoya qiladi.

Asarning uchinchi qismi, oldingilaridan farqli o'laroq, muallif sayohatlarini tashkil etadi.

“Muntaxab at-tavorix” nusxalaridan Sankt-Peterburg nusxasida (S 470) yana ilova ham bor. Bu ilova xam Muhammad Hakimxon qalamiga mansub bo'lib, unda Sheralixon davri (1842-1845 y.) hamda Xudoyorxonning taxt ustiga chiqishi bayon etilgani (689-707 betlar). “Muntaxab at-tavorix”ning manbalari juda xam ko'p bo'lgan. Qo'qon tarixchilarining asarlari fors-islomiy tarixnavisligi asosida shakllangan bo'lib, ularda umumjahon va lokal (mahalliy) tarixga bag'ishlab yozilgan asarlar uchraydi.

“Muntaxab at-tavorix” asari umumjahon tarixiga bag‘ishlangani bois muallif tarixni olam va odam yaratilishidan boshlab, XIX asrning o‘rtalarigacha bayon qilgan. Shuning uchun taqdim etilayotgan ma‘lumotlarning dastlabki qismi boshqa ko‘plab tarixiy va adabiy manbalar asosida bitilgan. Shu sababli ular originallik kasb etmay, asarning qolgan qismi uchta mavzuga, ya‘ni Buxoro mang‘itlari tarixi, Qo‘qonda hukm surgan minglar sulolasi xamda muallifning chet ellarga sayohati bayoni bo‘yicha taqsimlanar ekan, bu ma‘lumotlarning barchasi Muhammad Hakimxonning o‘z qalamiga mansub qimmatli manba hisoblanadi.

Muhammad Hakimxon o‘sha davr voqealarining bevosita ishtirokchilaridan ham talaygina ma‘lumotlarni eshitgan va muallif bu faktlarni “Muntaxab at-tavorix”da maxsus qayd etib o‘tadi. Minglar va mang‘itlarning hukmronligi, ya‘ni Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligi tarixiga oid ma‘lumotlar o‘ta muhim va birlamchi manba sifatida biz uchun qimmatlidir. Shuning uchun ham mazkur manba Qo‘qon tarixnavislik maktabida (Buxoro tarixnavisligida xam) o‘zining originalligi va rasmiy tarixchi tomonidan yozilmagani bilan ajralib turadi.

“Muntaxab at-tavorix”da muallif uchun manba vazifasini bajargan maktublar (Do‘stmuhammadxonning Hindiston general-gubernatori V.Maknotenning kotibi Lotga maktubi; Sulton Mahmudxonning amir Nasrullohga xati; amir Nasrullohning Qo‘qon xoni Muhammadalixonga xati va boshqalar)ning hujjat sifatida havola etilishi esa asarning tarixiy qiymatini yana ham oshirishga xizmat qilgan. Hatto ular afg‘on, hind tarixchilarining ma‘lumotlarini to‘ldirishga ham yaroqlidir. Bundan tashqari asarda muallif sharq shoir va adiblaridan Ibn Sino, Firdavsiy, Umar Xayom, Sa‘diy, Pahlavon Maxmud, Nizomiy, Alisher Navoiy, Bedil, Xusrav Dehlaviy, Inoyatulloh Kanbu, Ahmad ibn Yusuf, qo‘qonlik shoirlar Fazliy, Akmal Sher Ho‘qandiy, Nusrat, Behjat, Amiriy (amir Umarxon), Xorazm xoni Muxammadrahimxon I she‘rlaridan namunalar keltiradi. Asarning badiiy bezaklari sifatida fors-tojik, o‘zbek, arab xalqlarining maqol va masallaridan unumli foydalanilgan. Hattoki, xitoy xalq maqolini ham keltirib o‘tgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Hakimxonning “Muntaxab at-tavorix” asari O‘rta Osiyo xalqlari va unga qo‘shni bo‘lgan davlatlar tarixi haqida muhim manbalardandir. Bu asar mehnatkashlarning ahvoli, ommaviy harakatlar haqida juda ko‘p materiallarni qamrab olganligi bilan boshqa tarixiy asarlardan alohida ajralib turadi.

Asarning yana bir diqqatga sazovor yeri shundaki, muallif saroy tarixchilaridan bo‘lgan emas. Aksincha, u o‘zining demokratik e‘tiqodi uchun Qo‘qon xonligidan haydab chiqarilgan va butun umrini darbadarlikda o‘tkazgan.

Hakimxon o'z davrining mashhur shoirlaridan bo'lgan Hoziq, Nodira, Sultonxon Adolar bilan shaxsan tanish edi. U o'z asarida yuqorida nomlari tilga olingan o'zbek shoirlarining hayoti va faoliyati haqida qimmatli materiallar berib, ularning bir qancha she'rlaridan namunalar keltiradi. Yana shuni qayd etish kerakki, Hakimxon afg'on xalqining ingliz kolonizatorlariga qarshi kurashini boshqargan Afg'oniston hokimi Do'st Muhammadxon bilan ham shaxsan tanish bo'lgan.

Hakimxon asarida yuqorida ta'kidlab o'tilgan muhim mulohazalarni yozish jarayonida, o'z hayotini ham ta'riflab o'tadi. U XIX asrning birinchi choragidayoq rus tilini bemalol gaplasha olish darajasida o'rganib olgan birinchi o'zbeklardan sanalardi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI (REFERENCES)

1. Хуршут Э. «Мунтахаб ат- таварих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII-XIX вв.// *Общественные науки в Узбекистане.*- 1984.- №7.- 41-45 betlar;
2. Bobobekov H.N. Qo'qon tarixi.- Toshkent: Fan, 1996.- 176 bet.
3. Qosimov Y. Qo'qon xonligi tarixi ocherklari.- Tashkent, 1992.- 65- 66 betlar.
4. Э.Хуршут. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. Тошкент: Узбекистон ССР фан нашриети, 1987.-4-bet
5. Муҳаммадҳақимхон Тўра. Мунтахаб ат-таварих (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар). Тошкент “Янги аср авлоди” 2010.-5-bet
6. Abdumajid Madraimov.Gavhar Fuzailova.Manbashunoslik.Toshkent, “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti” 2008.-241-bet
7. Abdumannobovich, X. M. (2023). TRANSFORMATION OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN SOUTHERN SURKHANDARYA UZBEK DIALECTS. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(05), 168-173.
8. Abdukarim Jamoliddin. O'zbek olimlarining Muhammad Hakimxonning “Muntaxab at-tavorix” asarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlari/O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim masalari:muammo va yechimlar mavzusida konferebsiya.2020.209-bet

BERUNIY ASARLARIDA IJTIMOY MASALALARNING YORITILISHI

Sh.S.Jumayeva

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM katta o'qituvchisi
jumayevashaxlo507@gmail.com.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Markaziy Osiyolik qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va undagi jamiyat, ijtimoiy adolat, davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari tahlil qilingan va o'rganilgan.

Kalit so'zlar: *jamiyat, faoliyat, shaxs, pedagogik, ijtimoiy adolat, axloq, inson kamoloti, mehnat tarbiyasi.*

COVERAGE OF SOCIAL PROBLEMS IN THE WORKS OF BERUNI

Sh.S. Jumayeva

Senior Lecturer of STM, Economics and Pedagogical University non-state
educational institution

jumaevasaxlo507@gmail.com.

ABSTRACT

This article analyzes and explores the scientific heritage of the Central Asian encyclopedist Abu Raikhan Beruni and his views on society, social justice, and public administration.

Key words: *society, activity, personality, pedagogy, social justice, ethics, human development, labor education.*

KIRISH

Mamlakatimizda ajdodlarimiz xotirasini qayta tiklash va abadiylashtirish, ularning boy merosini chuqur o'rganish va o'sib kelayotgan yosh avlodni munosib voris sifatida tarbiyalash masalasiga davlat siyosati darajasida qaralmoqda. Shu jumladan, prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 3- Rennesans davriga mos avlod tarbiyasi masalasini yetakchi masala sifatida ko'tarib chiqdilar va shu maqsaddan kelib chiqib, mamlakatimizda ta'lim-tarbiya masalasida shiddatli va samarali islohatlar amalga oshirilmoqda. O'rta asrlarda Markaziy Osiyo tuprog'ida tavallud topib, dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shgan olimu mutafakkirlar, buyuk sarkardalar, islom bilimdonlari juda ko'pchilikni tashkil etadi. Sharq Rennesansi davriga sababchi bo'lgan, dunyo tan olgan qomusiy olimlarimizdan biri bo'lgan Abu Rayhon Beruniy

ilm-u fanning turli sohalarida samarali mehnat qilib bizgacha ulkan ilmiy merosni qoldirganlar. Bugungi kunda Beruniyning shaxs, jamiyat, davlat boshqaruvi borasidagi qarashlari muhim ahamiyatga ega.

Abu Rayhon Beruniy o'zining 150 dan ziyod asarlarida inson hayotidagi tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni qamrab olgan. Beruniyning ijtimoiy g'oyalarni aniqlash va tizimlashtirish, ilmiy-ma'rifiy faoliyatini yoritib berish yetakchi masala sifatida qaraldi. Uning jamiyat, davlat boshqaruvidagi haqidagi qarashlari bugungi globallashuv davrida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Beruniy asarlari Yevropalik olimlar J. Reno, E. Zaxau, G. Zuter, E. Videman, K. Nallino, J. Sarton, R. Rayt, M. Meyerxof, Osiyo olimlari S. X. Nasr, M. Kozim, S. Baraniy, M. Nizamuddin, Sh. Yaltkay kabi olimlar tomonidan o'rganildi. Bu tadqiqotchilar Beruniy ijodiga juda yuqori baho berdilar. Amrerialik tarixchi olim J.Sarton Beruniyning merosiga eng oliy baho berish bilan birga, uning o'z davrining jahondagi birinchi donishmandi deb baholaydi. Atoqli sharqshunos V. R. Rozen esa, uning ilmiy qarashlari taajjub qolarli darajada kengligi, unga hozirgi ma'nodagi haqiqiy fanning ruhi xos ekanligini qayd etadi. [1].

Hind olimlari ham Beruniyning Hindiston falsafasi, dini, ilmi, urf-odatlarini tarixini o'rganishga qo'shgan ulkan hissasiga nihoyatda yuqori baho beradilar. Shuningdek, Beruniy merosi rus olimlari. I. Y. Krachkovskiy, S. P. Tolstoy, A. A. Raynov, A. M. Belenitskiy, A. A. Semyonov, B. A. Rozenfeldlar tomonidan o'rganilgan. Mashhur sharqshunos olim I. Y. Krachkovskiy Beruniy merosiga yuqori baho berib, "uning qiziqqan ilm sohalaridan ko'ra qiziqmagan sohalarini sanab o'tish osondir" deb, allomaning qomusiy aqlini yana bir bor ta'kidlab o'tadi.[2]

O'zbekistonda ham uning ijodiga katta e'tibor berib kelinmoqda. H.M. Abdullayev, I. M. Mo'minov, V. Y. Zohidov, Ya. G'. G'ulomov, U. Karimov, S. A. Bulgakov kabi atoqli olimlarimiz Beruniy faoliyati haqida qator risola, asarlar yaratdilar.

NATIJALAR

Mutafakkir jamiyatni shunchaki kishilarning yig'indisi deb emas, balki o'zaro bir-biri bilan ijtimoiy-ma'naviy, axloqiy aloqada bo'lgan kishilarning birligini ifodalovchi tushuncha deb hisoblaydi. U insonning yolg'iz o'zi hal qiluvchi qudratga molik emas, unga kuch-qudratni faqat jamiyat bera oladi, degan ilg'or konstruktiv g'oyani ilgari suradi. Beruniy jamiyatni boshqarishda jamiyat podshohga xizmat qilmay, balki podshoh jamiyatga xizmat qilishi kerakligini tushungan holda: "Idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, birovlarining tinchligi yo'lida o'z tinchligini yo'qotishdan iborat",-deydi.[3]

Beruniyning fikricha, xalq tomonidan saylab qo'yiladigan hokim odil va xalqparvar bo'lishi kerak. Shunday hokim bo'lgandagina xalqlar tinch, mamlakat esa erkin va obod bo'ladi. Beruniy o'z davrining farzandi sifatida davlat tuzumining qonun-qoidalarini yoqladi. Ammo shu bilan birga hukmdorga aql va adolat xos bo'lishi kerak, degan fikrga keladi. Shuningdek, axloqiy me'yorlarga zid xatti-harakatlarni qoralaydi. U hukmdorlar bo'lishi zarurligini ham, hokimiyatning merosiylik tamoyilini ham, xususiy mulkning, shu jumladan, er mulkchiligining muqarrarligini ham tan olgan. Biroq Beruniyning fikricha, hukmdor zarur sifatlarga, ya'ni adolatga va aqlga ega bo'lishi zarur. Beruniy nazarida har qanday zo'ravonlik, zolimlik, shafqatsizlik, milliy, irqiy va diniy tengsizlikning dushmani edi.

Abu Rayhon Beruniy e'tibor bergan tushunchalardan biri ijtimoiy adolatdir. Mutafakkir ijtimoiy adolatni mol-mulkka bulgan munosabat, inson qadr-qimmatini, mol ayirboshlash va savdo-sotiq, pul muomalasi, siyosat va tarbiya, qonunlarga bo'ysunish, davlatni adolatli qonunlar asosida boshqarish masalalari bilan bog'liq holda bayon etadi. U jamiyatdagi ahloqsizlikning eng yomon ko'rinishi zo'ravonlik va o'g'irlik, – deb bunday toifadagi kishilarni jazolash va qayta tarbiyalash yo'llarini ko'rsatadiki, bu olimning insonparvar qonunshunos ekanligini tasdiqlaydi: "O'g'irlikka kelsak – o'g'irlangan narsaning miqdoriga qarab jazo beriladi. Ba'zan zo'r darajada va o'rta darajada xalqlarga ibrat bo'ladigan jazo berib, goho qiynash va tovon to'latishga, goho xalq o'rtasida chiqarib oshkora qilish bilan to'xtatiladi". [4] Beruniy ta'lim berishicha, mard odam bo'lish – faqat so'zdagina emas, balki amalda ham haqqoniy bo'lish demakdir. Bilim - Beruniy fikricha, insonni oliyjanob qiladi, uni mehribon va aqlli qiladi. U «bilimning sofligidan boshqa» hech narsa yo'qligini ta'kidlaydi. [5]. Buyuk mutafakkir ilm-fan erdamida tarbiyalangan yuksak intellektual va axloqiy mezonlarni keng joriy etish jaraenida komillikka erishish mumkin, deya ta'lim beradi. Beruniy bilim insonni to'g'ri yo'lga boshlab borishiga chuqur ishonch hosil qilgan. U faqat bilimli inson bo'lish, "olijanob" xulq-atvor qoidalarini bilishning o'zi kifoya emas, asosiysi bu bilimlarni amalda qo'llay bilish, degan g'oyasi har bir davr uchun juda ahamiyatlidir. Bundan tashqari, bilimlarni o'z-o'zidan mos keladigan axloqiy xatti-harakatlar amaliyatsiz o'zlashtirish, axloqiy bilim va insonning axloqiy xatti-harakati o'rtasidagi tafovutda ifodalangan "axloqiy rasmiyatchilik" deb ataladigan narsaning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkunligini e'tirof qiladi [6].

Beruniyning izohlashicha, shaxsning ma'naviy qiyofasi u boshqa odamlar bilan muloqotda bo'ladigan jamiyatda shakllanadi. Inson jamiyatda o'z qarindosh-urug'lari bilan birlashib yashashga majburdir, bundan maqsad bir-birini qo'llab-quvvatlash hamda har bir kishining ham o'zini, ham boshqalarni ta'minlash uchun

kerakli ishlarni bajarishidir. Odam hamma vaqt boshqalarning baxt-saodati haqida, muayyan vazifalarni bajarish zarurligi haqida o‘ylashi lozim. Mutafakkirning fikriga ko‘ra, muruvvatli kishi odamlarga xayrixoh, halol va haqgo‘y bo‘ladi. Beruniy mulozamat, rahmdillik, qat‘iyat, sabr-toqat va kamtarlikni yuksak axloqli insonning asosiy xislatlari deb biladi. [7] Mutafakkir muruvvatlilik deganda, eng avvalo insonning axloqiy kamolotini tushunadi.

MUHOKAMA

Beruniy o‘z asarlarida illatlarni - ziqnalik, yolg‘onchilik, munofiqlik, xushomadgo‘ylikni, ayniqsa kishilarning o‘z bilimlariga, qobiliyatlari va axloqiy xislatlariga muvofiq bo‘lmagan yuksak mavqeni egallashga intilishlarini qattiq qoralaydi. Uning davlatni boshqarishda sobitqadamlik, adolatli bo‘lish, qonun ustuvorligi haqidagi g‘oyalari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Shu bilan birga “agar podshoh buyruqni berishda milliy va diniy biron tomonga asoslansa, bir qorindan bir vaqtda ikki bola tug‘ilganidek, podshohlik va din ishi birlashib buyruq to‘liq va tugal bo‘ladi, to‘liqlikning narigi tomonida ko‘zda tutiladigan g‘oya va maqsad yo‘q” [8]. Bundan ko‘rinadiki, davlatni boshqarishda din va dunyoviy ishlar qonun asosida mutanosib bo‘lishi kerakligi aytilmoqda. “Hindiston” asarida “xalqlar o‘rtasida tortishish va talashish ko‘p”, deb afsuslanib yozgan edi. Uning Hindistonda olib borgan keng ilmiy-tadqiqot ishlari xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik, o‘zaro hamkorlik va madaniy munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan edi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Beruniy madaniy hamkorlik va ilm-ma‘rifatning keng tarqalishiga katta e‘tibor berdi. U xalqlar do‘st, inoq ittifoq bo‘lib yashashi uchun kurashib, insoniyatga, u yaratgan fan va madaniyatga qirg‘in keltiruvchi urushlarni kattiq qoraladi.

Akademik I.M.Mo‘minov Beruniyning ijtimoiy-falsafiy, jamiyat va davlat haqidagi qarashlariga alohida e‘tibor qaratib, uning “Mineralogiya” asaridagi quyidagi fikrlarini keltirgan edi: “Olis Mag‘ribdagi shaharlardan birining aholisi haqida naql qiladilarkim, zodagonlar va yer egalari mazkur shaharni navbatma-navbat boshqarar ekan. Kimga navbat kelsa, o‘sha uch oy davomida hokimlik vazifasini ado etarkan. Muddat tugagach, o‘z ixtiyori bilan hokimlikdan voz kechib, og‘ir vazifadan qutulgani uchun el-yurtga xayr-sadaqa ulashar ekan. Buning boisi shundaki, boshqarish va boshchilik qilish bu zo‘ravonlar tomonidan jabrlangan kishilarning haq-huquqlarini tiklash yo‘li bilan fuqaro halovatini ta‘minlash niyatida o‘z halovatidan mahrum bo‘lish demakdir” [9]. Ya‘ni Beruniy davlatni demokratiya asosida boshqarish mumkinligini ko‘rsatishga harakat qilgan. Jamiyat rivojini bevosita shaxs bilan, uning axloqiy qiyofasi bilan bog‘lar ekan, mutafakkir

shaxsning axloqi jamiyat oldidagi burchini sidqidillik bilan bajarishiga xizmat qilmog‘i lozim deb hisoblaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlarida insonning qiyofasi tabiat ta’sirining natijasi ekani, uning ichki qiyofasida cheksiz sa’y-harakatlar natijasida tub o‘zgarishlar bo‘lishi mumkinligi aytiladi. Har bir inson o‘z xulq-atvorining egasidir. Jamiyat bosqichma-bosqich o‘zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Beruniyning jamiyatda adolatli bo‘lish, inson uchun qayg‘urish, jamiyatni aql, ilm, adolat, qonunlar, o‘rnatilgan tartiblar bilan boshqarish kerakligi haqidagi falsafiy tahlili o‘sha davrda fuqarolik jamiyati asoslarining shakllanganidan dalolat beradi. Beruniy o‘z ustozlari izidan borib, insonlar o‘rtasida o‘zaro bir-birini tushunish, tenglik va boshqaruvdagi adolatni himoya qilib chiqdiki, bu qarashlar bizning davrimizda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни.- Ташкент, Фан.1972.-С.80.
2. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, т. IV. М.-Л., 965, стр. 244
3. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 2 Ҳиндистон. – Т.: Фан, 1965. – 539 б.
4. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Ж. 1. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар – Т.: Фан, 1968. – 486 б.
5. Шарипов А. Великий мыслитель Беруни.-Ташкент, 7 Давлетшин М.Г. Психологические основы нравственного воспитания.-Ташкент:1975.с.52-53.
6. Abu Rayhon Beruniy .Tanlangan asarlar. “Fan” nashriyoti-Toshkent-1998й,78б.
7. Абу Райхон Беруний. Минералогия,Т.:1968.-С.171.
8. Jumayeva Sh.S.Social and spiriyual environment and its influence on upbringing and education.International Journal of Formal Education . Volume: 02 Issue: 11| November – 2023 ISSN:27206874.350р.
9. И.М.Муминов. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар (IX-XX асрнинг бошларигача). – Т.: Фан, 1999. **49**

RAQAMLI AKTIVLARNING MILLIY QONUNCHILIGIMIZDA TARTIBGA SOLINISHI VA ULAR BILAN BOG‘LIQ AYRIM KAMCHILIKLAR

Abdusatarov Jaloliddin Sharafutdin o‘g‘li,
Toshkent davlat yuridik universiteti magistri
Elektron pochta: jaloliddinabdusatarov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada raqamli aktivlarning huquqiy jihatlari hamda O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligida ular bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim kamchiliklar haqida so‘z yuritiladi. Yakunda, O‘zbekiston Respublikasida “Raqamli aktivlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunini qabul qilish taklif etiladi hamda tegishli taklif ilmiy-nazariy asoslantiriladi.

Kalit so‘zlar: raqamli aktiv, kriptovalyuta, raqamli pul, token.

REGULATION OF DIGITAL ASSETS IN OUR NATIONAL LEGISLATION AND SOME SHORTCOMINGS RELATED TO THEM

Abdusatarov Jaloliddin Sharafutdin ugli,
Master’s degree student of Tashkent State Law University
E-mail: jaloliddinabdusatarov@gmail.com

ABSTRACT

The article discusses the legal aspects of digital assets and some of the shortcomings associated with them in the legislation of the Republic of Uzbekistan. Finally, it is proposed to adopt the Law of the Republic of Uzbekistan “On digital assets” in the Republic of Uzbekistan, and the relevant proposal is scientifically and theoretically substantiated.

Keywords: digital asset, cryptocurrency, digital money, token.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ АКТИВОВ В НАШЕМ НАЦИОНАЛЬНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И НЕКОТОРЫЕ НЕДОСТАТКИ СВЯЗАННЫЕ С НИМИ

Абдусатаров Джалолиддин Шарафутдин угли,
магистр Ташкентского государственного юридического университета
Электронная почта: jaloliddinabdusatarov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются правовые аспекты цифровых активов и некоторые недостатки связанные с ними в законодательстве Республики

Узбекистан. В заключении, в Республике Узбекистан предлагается принять Закон Республики Узбекистан “ О цифровых активах”, соответствующее предложение научно и теоретически обосновано.

***Ключевые слова:** цифровой актив, криптовалюта, цифровые деньги, токен.*

KIRISH

Raqamli aktivlar mulkning o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lib hisoblanadi, chunki u o‘z egalariga virtual egalik qilishi, ulardan foydalanishi va keyin ularni moddiy manfaat uchun tasarruf etish imkonini beradi. Raqamli aktivlarni huquqiy tartibga solishda eng avvalo, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligidagi ayrim kamchiliklarni bartaraf etish lozim. Bu jihatdan qonunchiligimizda bir necha bo‘shliqlar mavjud. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga “raqamli aktivlar” atamasini aniqlashtirish va kengaytirish, ularning virtual mulk (mulkiy huquqlar) va mulkiy huquqlarga bog‘liq virtual shaxsiy nomulkiy ne‘matlar va huquqlarga ajratadigan yangi tasnifini joriy etish va ularni huquqiy tartibga solishga doir tegishli o‘zgartirishlar kiritish zarur. Bundan tashqari, ular bilan bog‘liq nizolarni hal qilsihda yurisdiksiyaviy masalalar hamda qonunchilikni qo‘llash bilan bog‘liq ayrim savollar amaliyotda yuzaga kelishi tabiiy. Ushbu maqolada muallif tomonidan O‘zbekiston qonunchiligida raqamli aktivning huquqiy maqomini aniqlashga qaratilgan tahlillar o‘tkazilib, milliy qonunchilikni takomillashtirishga qaratilgan takliflar ilgari surilgan.

METODOLOGIYA

Maqolani tayyorlashda tarixiylik, kuzatish, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy-huquqiy, statistik hamda ilmiy izlanishning boshqa usullaridan foydalanildi.

NATIJA

Raqamli aktivlarni tartibga solish bo‘yicha amaldagi milliy qonunchilikni tahlil orqali bir necha muhim xulosaga kelindi. Birinchidan, mamlakatimizda raqamli aktivlarni tartibga solish uchun keng qamrovli va yaxlit asoslar mavjud emasligi aniqlandi. Bu narsa amaliyotdagi nomuvofiqliklar va bo‘shliqlarga olib keladi, bu sohada ishlaydigan korxonalar va iste‘molchilar uchun noaniqlik tug‘diradi. Bundan tashqari, mavjud me‘yoriy-huquqiy baza raqamli aktivlar sohasida texnologiyani “quvib kelayotgani” kuzatildi. Bu raqamli aktivlar bilan bog‘liq yuzaga keladigan xavf va muammolarni hal qilish uchun qoidalarni yangilashda kechikishga olib keladi. Qolaversa, ijro mexanizmlari va qonun hujjatlariga rioya etilishini monitoring qilish borasida ham kamchiliklar aniqlandi. Umuman olganda, ushbu xulosalar raqamli aktivlarni samarali tartibga solish uchun milliy qonunchiligimizni yangilash va

kuchaytirish zarurligini ta’kidlaydi. O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga “raqamli aktivlar” atamasini aniqlashtirish va kengaytirish, ularning virtual mulk (mulkiy huquqlar) va mulkiy huquqlarga bog‘liq virtual shaxsiy nomulkiy ne’matlar va huquqlarga ajratadigan yangi tasnifini joriy etish va ularni huquqiy tartibga solishga doir tegishli o‘zgartirishlar kiritish zarurligi ta’kidlandi. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etmaslik moliyaviy tizim uchun ham, iste’molchilar uchun ham zararli oqibatlariga olib kelishi mumkin. Yakunda, O‘zbekiston Respublikasida “Raqqamli aktivlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunini qabul qilish taklif etiladi hamda tegishli taklif ilmiy-nazariy asoslantirildi.

MUHOKAMA

Raqqamli aktivlar tushunchasi, ularning turlari, ularning fuqaroviy-huquqiy munosabatlarning obyeti sifatidagi o‘rni yangi soha bo‘lib, ularning tartibga solinishi hali to‘liq darajada nazariy asoslantirilmagan. Bundan tashqari, ularning oldit-sotdisi, meros masalalarida obyekt bo‘la olishi, uning tartibi, shuningdek, ular bilan bog‘liq nizolarning o‘ziga xos jihatlarining tahlil adabiyotlarimizda juda kam.

Internet shunday makonga aylanib bormoqdaki, uning doirasida ko‘plab huquq subyektlari o‘z huquqlarini amalga oshirmoqda va o‘z majburiyatlarini bajarmoqda. Bu sharoitlarda virtual mulk – raqqamli aktivlar miqdorini oshishi Internet olami uchun umumiy tendensiyaga aylanmoqda. Biroq, hozirgi vaqtda fuqarolik huquqi doktrinasida “raqamli aktiv (kriptoaktiv)”, “raqamli moliyaviy aktiv” kabi yangi raqqamli mulk shaklining toifasi aniq belgilanmagan. Shu munosabat bilan, “raqamli aktiv”lar” kabi hodisaning huquqiy tabiatini o‘rganish dolzarb ko‘rinadi.

“Raqqamli aktiv” atamasi ilmiy ishlarda deyarli kuzatilmagan. Fuqarolik huquqi fanida raqqamli huquqlar va raqqamli valyuta tabiatining o‘zi olimlarda qiziqish uyg‘otgan. Shu bois, raqqamli huquqni raqqamli texnologiyalardan foydalanish va (yoki) raqqamli ma’lumotlardan foydalanish holatlarida shakllanadigan munosabatlarni tartibga soluvchi alohida huquq sohasiga ajratish mumkinligi to‘g‘risida fikrlar bildirilgan.¹⁴⁵ Keyinchalik ma’lum bo‘ldiki, “raqamli huquq” tushunchasi faqat raqqamli valyutalar va moliyaviy aktivlarga nisbatan qo‘llanilishiga nisbatan kengroq tushuncha va uning tarkibiy qismlari hamda mazmuni ko‘p qirralidir.¹⁴⁶ M. A. Rojkovaning fikricha, raqqamli huquq bilan tartibga solinadigan munosabatlarning xilma-xilligi tartibga solish metodini

¹⁴⁵ Цифровое право : учебник / [Егорова М. А., Блажеев В. В.]; Под общ. ред. В. В. Блажеева, М. А. Егоровой. Москва: Проспект, 2020. 640 с

¹⁴⁶ Александрова Н. С. Соотношение понятий «цифровые права», «цифровая валюта» и «цифровой финансовый актив» //Вестник Московского университета МВД России. – 2021. – No. 6. – С. 28-31

aniqlash muammosini taqozo etadi, bu esa raqamli huquqni huquqning kichik tarmog'iga ajratish imkoniyati yo'qligini keltirib chiqaradi.¹⁴⁷

Hozirda jahon amaliyotida "raqamli aktivlar" kategoriyasining yagona ta'rifi ishlab chiqilmagan. Doktrinada "raqamli aktivlar" hodisasini belgilashga urinishlar kam kuzatiladi. Xususan, raqamli aktivlarning huquqiy maqomi va ularni tartibga solish muammolari M. Perrone¹⁴⁸, J. Beier¹⁴⁹, A. Waller¹⁵⁰, K. Sherry¹⁵¹, J. Chambers¹⁵², G. Ferrera¹⁵³, S. Tracy¹⁵⁴, D. Kirk¹⁵⁵, J. Farwell¹⁵⁶ tadqiqotlarida o'rganib chiqilgan.

Yuqoridagilarda ko'rinib turibdiki, raqamli aktivlar tushunchasi juda keng bo'lib hisoblanadi. Jahon amaliyotida ham raqamli aktivlarning yakdil varianti, uning aniq bir ta'rifi mavjud emas. Ayrim olimlar unga faqatgina kriptovalyuta, tokenlar kiradi deb hisoblashsa, ayrimlar esa buni kengroq tushuncha ekanligini va u o'zida raqamli pul, kriptovalyutani ham qamrab olishini ta'kidlashadi. Nazarimizda, ikkinchi yondashuv "raqamli aktiv" tushunchasini ko'proq o'zida ifodalaydi. O'zi umuman, fikrimizcha, raqamli aktivlarni yagona tizimga aniq tizimlashtirish imkonsiz masaladir. Raqamli obyektlar tasniflash uchun asos bo'ladigan belgilarga qarab, turli asoslar bo'yicha tasniflanishi mumkin. "Raqamli valyuta" ta'rifining o'zi, aniqrog'i, unda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 95-moddasida "Valyuta qimmatliklari deb hisoblanadigan mol-mulk turlari va ular xususida bitimlar tuzish tartibi qonun bilan belgilab qo'yiladi. Valyuta qimmatliklariga mulk huquqi umumiy asoslarda himoya qilinadi", deb belgilangan "raqamli valyuta"ni valyuta qimmatliklari sifatida baholashga fundamental asos sanaladi. Qimmatli qog'ozlar

¹⁴⁷ Рожкова, М. А. Является ли цифровое право отраслью права и нужно ли ожидать появления Цифрового кодекса? // Хозяйство и право. 2020. No 4. С. 3-13.

¹⁴⁸ Perrone, M. What happens when we die: estate planning of digital assets / M. Perrone // *CommLaw Conspectus* [Electronic resource]. - 2012. - T. 21. - Mode of access: <http://commlaw.cua.edu/res/docs/21-1/Perrone.pdf>.

¹⁴⁹ Beier, J.C. The Digital Asset Dilemma / J.C. Beier, S. Porter // *NYSBA Trusts and Estates Law Section Newsletter* [Electronic resource]. - 2013. - Vol. 46, - No 2. - Mode of access: http://www.mcglawyer.com/pdf_files/TrustsandEstatesSummer2013.pdf.

¹⁵⁰ Moncur, W. Digital Inheritance / W. Moncur, A. Waller // *RCUK Digital Futures* [Electronic resource]. - 2010. - Mode of access: <http://www.computing.dundee.ac.uk/staff/wmoncur/publications/2010-rcuk-digital-futures.pdf>.

¹⁵¹ Sherry, K. What Happens to Our Facebook Accounts When We Die?: Probate Versus Policy and the Fate of Social-Media Assets Postmortem / K. Sherry // *Pepp. L. Rev* [Electronic resource]. - 2012. - T. 40. - Mode of access: <http://digitalcommons.pepperdine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1726&context=plr>.

¹⁵² Chambers, J. Family Gets GI's E-Mail / J. Chambers // *Detroit News*, Apr. 21, 2005, at 1 [Electronic resource]. - 2005. - Mode of access: www.justinellsworth.net/email/detnewsapr.htm.

¹⁵³ Darrow, J.J. Email Is Forever... Or Is It? / J.J. Darrow, G.R. Ferrera // *J. Internet L.* No. - 2008. - T. 11. - C. 10, 1, 18 [Electronic resource]. - 2008. - Mode of access: <http://www.digitalestateplanning.com/>

¹⁵⁴ Tracy, S. Family, lawmakers push for Facebook changes following son's suicide / S. Tracy // [Electronic resource]. - 2013. - Mode of access: <http://wtvr.com>.

¹⁵⁵ Kirk, D.S. On human remains: Values and practice in the home archiving of cherished objects / D.S. Kirk, A. Sellen // *ACM Trans. Comput. - Hum. Interact.* - No 17(3). - 2010 [Electronic resource]. - 2013. - Mode of access: <http://doi.acm.org/10.1145/1806923.1806924>.

¹⁵⁶ Farwell, J. Death & digital data: What happens to what you leave behind? / J. Farwell // *Computers & Electronics*. - 2007. - No 18(9). - P. 33-35.

bozor asosida xo‘jalik yuritishning zarur atributidir. Ularni fuqarolik huquqlarining ob‘ektlari sifatida ashyolar qatoriga kiritiladi, zero ular ashyolarning alohida turidir (FK, 81-m.). Ilgari, davlat iqtisodiyotida zarurat yuzasidan qimmatli qog‘ozlar muomalasi nihoyatda qashshoq bo‘lib, asosan bitta turdagi qimmatli qog‘ozlar – obligatsiyalardan, taqdim etiluvchi omonat daftarchalaridan va davlat mehnat omonat kassalarining akkreditivlaridan, yutuqli lotereya biletlaridan tashkil topgan, yuridik shaxslar o‘rtasidagi hisob-kitoblarda esa hisob-kitob chekidan foydalanish mumkin bo‘lgan. Bozor iqtisodiyotiga o‘tilishi bilan qimmatli qog‘ozlar muomalasi kengaydi, uning bozori shakllana boshladi. Biroq bunda asosiy e‘tibor “investitsion” deb nomlanuvchi qimmatli qog‘ozlar – xususiy tijorat tuzilmalarining aksiyalari va obligatsiyalariga qaratildi. Taraqqiy topgan muomalada qimmatli qog‘ozlarning o‘nlab turlari mavjud bo‘ladi. Bularning hammasi qimmatli qog‘ozlarning turkumini aniq belgilash va ularni huquqiy tartibga solish naqadar muhimligini ko‘rsatadi. Fuqarolik kodeksi 96-moddaning 3-qismida qimmatli qog‘ozlarning turlarini sanab o‘tilar ekan, ularning ro‘yxati tugallanmagan, yopilmagan. Shu bilan birga unda hujjatlarni qimmatli qog‘ozlar jumlasiga kiritish qonun hujjatlarining imtiyozli huquqi ekanligi ko‘rsatilgan. Shu sababli qimmatli qog‘ozlarning yangi shakllari tijorat banklarining yoki xususiy shaxslarning tashabbusi bilan emas, faqat qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vujudga kelishi mumkin. Ko‘rib turganimizdek, raqamli aktiv tushunchasi pullik talablar va emissiya qog‘ozlari bilan bog‘liq bo‘lib, raqamli aktivning o‘zi ham axborot tizimi ishtirokchilari o‘rtasida ayirboshlash jarayoni bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ishtirokchilar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar axborot tizimi reestrda mavjud bo‘lib, bu majburiyatga ega shaxsni aniqlash imkonini beradi. Raqamli valyuta esa mulkiy kategoriya bo‘lib, bunda majburiyatga ega shaxs mavjud bo‘lmaydi.

O‘zbekistonda hozirgi kunga kelib mavjud qonunchilikda raqamli aktivlar bilan bog‘liq nizolarda qaysi qonunchilikni qo‘llash masalasi hali hamon ochiq turibdi. Bu o‘rinda yangi Fuqarolik Kodeksi loyihasini eslatib o‘tish joiz. Yangi Kodeks loyihasining 446-moddasida Kodeksning Oldi sotdi qoidalari paragrafida nazarda tutilgan qoidalar mulkiy huquqlarni, shu jumladan raqamli huquqlarni sotishga nisbatan qo‘llanilishi belgilangan. Bundan tashqari, shuni ta‘kidlab o‘tish kerakki, agar ushbu huquqlar mazmuni yoki mohiyatidan boshqacha hol kelib chiqmasagina oldi-sotdi qoidalalar raqamli huquqlarga nisbatan tadbiiq etiladi.

Raqamli aktivlarni tranzaksiyasi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yana bir muhim jihati hisoblanadi. Jismoniy aktivlarda bo‘lgani kabi, raqamli aktivlarni ham tomonlar o‘rtasida sotib olish va sotish mumkin. Yangi Fuqarolik Kodeksi loyihasida ham oldi-sotdi qoidalari raqamli aktivlarga nisbatan ham qo‘llanilishi haqidagi gap

bekorga qabul qilinmagan. Raqamli aktivlar bilan bog‘liq operatsiyalar rozilik, ko‘rib chiqish va shartnoma majburiyatlari kabi qonuniy talablarga mos kelishi kerak. To‘g‘ridan-to‘g‘ri kodga yozilgan shartlar bilan o‘z-o‘zini bajaruvchi shartnomalar bo‘lgan aqlli kontraktlar raqamli aktivlarni xavfsiz va shaffof tarzda uzatishni avtomatlashtirish va amalga oshirish uchun qulay vositaga hisoblanadi. Raqamli aktivlarni tartibga soluvchi huquqiy asoslar va qoidalar raqamli iqtisodiyotning jadal tabiatiga moslashish uchun doimiy ravishda rivojlanmoqda. Dunyo mamlakatlari iste‘molchilarni himoya qilish, moliyaviy jinoyatlarning oldini olish va bozor barqarorligini ta‘minlash uchun raqamli aktivlardan, xususan kriptovalyutalardan foydalanishni tartibga solish bo‘yicha qonunlar va ko‘rsatmalarni amalga oshirdi. Ushbu qoidalarga rioya qilish raqamli aktivlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar va korxonalar uchun yuridik xavf va majburiyatlardan qochish uchun juda muhimdir. Bundan tashqari, loyihaning 166-moddasida raqamli aktivlarning asosiy turlaridan biri bo‘lgan kriptovalyutani tartibga soluvchi muhim qoidalar belgilangan. Unga ko‘ra, “Raqamli pul (kriptovalyuta) bu qiymati va egasi bo‘lgan, mazmuni va shartlari qonunda belgilangan tartibda aniqlanadigan majburiyat va boshqa huquqlar yig‘indisi hisoblanadi. Raqamli pul (kriptovalyuta) fuqarolik huquqlari obyektini hisoblanadi va qonunda boshqa tartib o‘rnatilmasa, erkin muomalada bo‘ladi. Qonunda boshqacha hol o‘rnatilmasa, raqamli pul (kriptovalyuta)ning erkin muomalasi, begonalashtirilishi yoki boshqa tasarruf etilishi faqat axborot tizimida amalga oshiriladi”. AQShning Vayoming shtatining 2019 yil 1 iyuldagi SF0125 qonunida raqamli aktivga quyidagicha ta‘rif berilgan: “Raqamli aktiv – bu mashinada o‘qiladigan formatda saqlanadigan iqtisodiy va mulkiy huquqlarning aks etishi bo‘lib, o‘z ichiga iste‘mol aktivlarini, raqamli qimmatli qog‘ozlarni va virtual valyutalarni oladi”.¹⁵⁷

“O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni va kripto-aktivlar aylanmasi sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (03.07.2018 yildagi PQ–3832-son)da kripto-aktivlar mulkiy huquq hisoblanishi hamda ma‘lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig‘indisi bo‘lgan qiymati va egasiga ega bo‘lishi keltirilgan. Demak, shu narsani xulosa qilishimiz mumkin, raqamli aktivlarga bo‘lgan huquq bugungi kunda qonunchiligimizda mulk huquqi sifatida emas, balki mulkiy huquq sifatida ko‘riladi. “O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan kripto-aktivlarni chiqarish, chiqarishni ro‘yxatdan o‘tkazish va muomalaga kiritish tartibi to‘g‘risida”gi Nizomda ham kripto-aktiv ma‘lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig‘indisi bo‘lgan, qiymati va egasiga ega mulkiy huquq sifatida ta‘riflanadi.

¹⁵⁷ SF0125-Digital assets-existing law. URL: <https://www.wyoleg.gov/Legislation/2019/SF0125>

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida “kripto-aktiv” so‘ziga ham tushuncha berilib, unda kripto-aktiv bu “ma’lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig‘indisini ifodalaydigan, qiymati va egasiga ega bo‘lgan mulkiy huquq” hisoblanishi aytib o‘tilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi direktorining 2022-yil 14-iyuldagi 32-son buyrug‘iga 1-ilovasida ham kripto-aktivlarning ma’lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig‘indisi bo‘lganligi, qiymati bo‘lishi va egasiga ega mulkiy huquqlar bo‘la olishi xususiyatlari keltirib o‘tilgan. Bundan tashqari, “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni va kripto-aktivlar aylanmasi sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (03.07.2018 yildagi PQ–3832-son)da ham kripto-aktiv mulkiy huquq hisoblanishi, ma’lumotlarning taqsimlangan reyestridagi raqamli yozuvlar yig‘indisi bo‘lgan qiymati va egasiga egalgi qayd etilgan. Shuningdek, qarorda kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi faoliyat turlari mayning va kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlar faoliyati ekanligi qayd etilgan.

Yuqoridagi ta’kidlab o‘tilganidek, mamlaktimizda raqamli aktivlar bilan bog‘liq tegishli normalar konkret belgilanmagan. Bir tarafdin, raqamli aktivlar umumiy tushuncha bo‘lganligi bois ushbu munosabatlarni tizimlashtirish juda qiyin va chalkashliklarga olib kelishi mumkin ekanligini anglagan holda bu narsani to‘g‘ri tushunishimiz mumkin. Ammo, ba’zi davlatlarda, xususan Rossiya va Qozog‘iston davlatlarida raqamli aktivlardan kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar qabul qilingan. Jumladan, Rossiya Federatsiyasining 2020-yil 31-iyuldagi 259-FQ-sonli “Raqamli moliyaviy aktivlar va raqamli valyuta to‘g‘risida”gi qonuni Rossiyada raqamli moliyaviy aktivlar va raqamli valyutani tartibga solishning huquqiy asoslarini belgilaydi, raqamli moliyaviy aktivlarni chiqarish, hisobga olish va muomalaga chiqarish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarni, raqamli moliyaviy aktivlar chiqarilgan axborot tizimi operatori hamda raqamli moliyaviy aktivlarni ayirboshlash operatori faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini tartibga soladi. Unga ko‘ra, “raqamli huquqlar, shu jumladan pul bilan bog‘liq da’volar, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha huquqlarni amalga oshirish qobiliyati, nodavlat aktsiyadorlik jamiyatining kapitalida ishtirok etish huquqi, o‘tkazishni talab qilish huquqi” deb hisoblanadi. Ushbu qonunga muvofiq, emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar, ularni chiqarish, hisobga olish va muomalaga chiqarish faqat tarqatilgan reestrga asoslangan axborot tizimida shuningdek, boshqa axborot tizimlarida yozuvlar kiritish (o‘zgartirish) orqali mumkin bo‘ladi”. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Rossiyada raqamli aktivlar deganda asosan raqamli moliyaviy aktivlar,

shu jumladan, kriptovalyuta, raqamli pul, raqamli valyuta tushuniladi. Qonunda bu bilan bogʻliq munosabatlar sud orqali, shuningdek, ADR orqali hal qilinishi keltirib oʻtilgan.

Qozogʻiston Respublikasining 2023-yil 6-fevraldagi 193-VII-sonli “Qozogʻiston Respublikasida raqamli aktivlar toʻgʻrisida”gi qonuni raqamli aktivlar sohasidagi jamoatchilik munosabatlarini tartibga solish qoidalari va tamoyillarini belgilaydi. Qonun raqamli aktivlar sohasidagi jamoatchilik munosabatlarini tartibga solish qoidalari va tamoyillarini belgilaydi. Qonunga koʻra, elektron raqamli shaklda yaratilgan, shu jumladan kriptografiya va kompyuter hisoblash vositalaridan foydalangan holda roʻyxatga olingan va taqsimlangan maʼlumotlar platformasi texnologiyasi asosida yaratilgan mulkdir. Qonun raqamli mayning faoliyatini, raqamli mayning faoliyatini litsenziyalashni va raqamli aktivlar birjalari faoliyatini tartibga soladi. Qonun raqamli aktivlarni ikkiga ajratadi: kafolatlangan raqamli aktiv va kafolatlanmagan raqamli aktiv. Kafolatlangan raqamli aktiv – bu qoʻyilgan raqamli aktivlarni saqlash va almashish uchun raqamli platformada roʻyxatdan oʻtgan raqamli aktivdir. U moddiy vositalar, intellektual mulk va boshqa aktivlarga boʻlgan huquqlar (mulkiy huquqlar)ni tasdiqlaydi, pul va qimmatli qogʻozlar bundan mustasno. Bunga koʻchmas mulk, intellektual mulk yoki boshqa real aktivlarga egalik huquqini ifodalovchi raqamli tokenni kirgʻazishimiz mumkin.¹⁵⁸ Taʼminlanmagan raqamli aktiv – bu blokcheyndagi konsensusni saqlashda ishtirok etganlik uchun mukofot sifatida axborot tizimida olinadigan raqamli aktiv. Bu hech kimning pul majburiyatlarini ifodalamaydi va raqamli aktivlar birjasida raqamli ravishda sotilishi mumkin. Masalan, bular Bitcoin yoki Ethereum kabi kripto valyutasi boʻlishi mumkin va ular raqamli tranzaksiyalar uchun ishlatiladi.¹⁵⁹

Agar Rossiyada raqamli aktivlarning konkret turi sifatida raqamli moliyaviy aktivlar toʻgʻrisida qonun qabul qilingan boʻlsa, Qozogʻistonda bevosita raqamli aktivlarning oʻzi boʻyicha qonun qabul qilinganligini, qonunning oʻzida raqamli aktivlarni ikkiga boʻlgan holda ajratib oʻtishini koʻrishimiz mumkin.

XULOSA

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni xulosa qilishimiz mumkinki, oʻrganilayotgan qonunlar va qonun loyihalaridagi raqamli aktivlarning aksariyati dispozitiv xususiyatga ega boʻlib, bu raqamli aktivlar doimiy ravishda oʻzgarib turishi va modernizatsiya qilinishini hisobga olgan holda huquqiy tartibga solish koʻlamini kengaytirish imkonini beradi. Raqamli aktivlarni yagona tizimga aniq

¹⁵⁸ О цифровых активах в Республике Казахстан, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000193>.

¹⁵⁹ Цифровые финансовые активы – что это такое и как они работают <https://gazprombank.investments/blog/market/cifrovye-finansovye-aktivy/>.

tizimlashtirish imkonsiz masala ekanligi hamda raqamli obyektlar tasniflash uchun asos bo‘ladigan belgilarga qarab, turli asoslar bo‘yicha tasniflanishi mumkinligini hisobga olgan holda, O‘zbekiston Respublikasida “Raqamli aktivlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunini qabul qilish, ularni turlarini konkret ajratish, shu jumladan, raqamli moliyaviy aktivlar hamda raqamli moliyaviy bo‘lmagan aktivlar tushunchalari konkret belgilanib, ularning huquqiy statusi qonun orqali belgilashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Цифровое право : учебник / [Егорова М. А., Блажеев В. В.]; Под общ. ред. В. В. Блажеева, М. А. Егоровой. Москва: Проспект, 2020. 640 с
2. Александрова Н. С. Соотношение понятий «цифровые права», «цифровая валюта» и «цифровой финансовый актив» // Вестник Московского университета МВД России. – 2021. – No. 6. – С. 28-31
3. Рожкова, М. А. Является ли цифровое право отраслью права и нужно ли ожидать появления Цифрового кодекса? // Хозяйство и право. 2020. No 4. С. 3-13.
4. Perrone, M. What happens when we die: estate planning of digital assets / M. Perrone // CommLaw Conspectus [Electronic resource]. - 2012. - T. 21. - Mode of access: [Http://commlaw.cua.edu/res/docs/21-1/Perrone.pdf](http://commlaw.cua.edu/res/docs/21-1/Perrone.pdf).
5. Beier, J.C. The Digital Asset Dilemma / J.C. Beier, S. Porter // NYSBA Trusts and Estates Law Section Newsletter [Electronic resource]. - 2013. - Vol. 46, - No 2. - Mode of access: http://www.mcglawyer.com/pdf_files/TrustsandEstatesSummer2013.pdf.
6. Moncur, W. Digital Inheritance / W. Moncur, A. Waller // RCUK Digital Futures [Electronic resource]. - 2010. - Mode of access: http://www.computing.dundee.ac.uk/staff/wmoncur/publications/2010-rcuk_digital_Futures.pdf.
7. Sherry, K. What Happens to Our Facebook Accounts When We Die?: Probate Versus Policy and the Fate of Social-Media Assets Postmortem / K. Sherry // Pepp. L. Rev [Electronic resource]. - 2012. - T. 40. - Mode of access: <http://digitalcommons.pepperdine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1726&context=plr>.
8. Chambers, J. Family Gets GI’s E-Mail / J. Chambers // Detroit News, Apr. 21, 2005, at 1 [Electronic resource]. - 2005. - Mode of access: www.justinellsworth.net/email/detnewsapr.htm.

9. Darrow, J.J. Email Is Forever... Or Is It? / J.J. Darrow, G.R. Ferrera // J. Internet L. No. - 2008. - T. 11. - C. 10, 1, 18 [Electronic resource]. - 2008. - Mode of access: [http:// www.digitalestateplanning.com/](http://www.digitalestateplanning.com/)
10. Tracy, S. Family, lawmakers push for Facebook changes following son's suicide / S. Tracy // [Electronic resource]. - 2013. - Mode of access: <http://wtvr.com>.
11. Kirk, D.S. On human remains: Values and practice in the home archiving of cherished objects / D.S. Kirk, A. Sellen // ACM Trans. Comput. - Hum. Interact. - No 17(3). - 2010 [Electronic resource]. - 2013. - Mode of access: <http://doi.acm.org/10.1145/1806923.1806924>.
12. Farwell, J. Death & digital data: What happens to what you leave behind? / J. Farwell // Computers & Electronics. - 2007. - No 18(9). - P. 33-35.
13. SF0125-Digital assets-existing law. URL: <https://www.wyoleg.gov/Legislation/2019/SF0125>
14. О цифровых активах в Республике Казахстан, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000193>.
15. Цифровые финансовые активы – что это такое и как они работают <https://gazprombank.investments/blog/market/cifrovye-finansovye-aktivy/>.

ROTATSIYA INSTITUTI TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI HAMDA ILMİY-NAZARIY VA HUQUQIY ASOSLARI

Muxiddinov Zuxriddin Mexriddin o‘g‘li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

muxiddinovzuxriddin1999@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada davlat hokimiyati tizimida rotatsiya institutini qo‘llash, rotatsiyani amalga oshirishning mazmun mohiyati va rotatsiyani amalga oshirishdan ko‘zlangan maqsadlar, rotatsiya atamasining ilmiy-nazariy tahlili, rotatsiya tushunchasi haqida olimlar va tadqiqotchilarning fikr va qarashlari, unga berilgan ta‘riflar, O‘zbekiston Respublikasida rotatsiya va ushbu institutga oid jarayon qonuniy jihatdan tartibga solinishi, ushbu jarayonda xodimlarning huquqiy va ijtimoiy jihatdan himoya qilinish kafolatlari, “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida”gi qonunning mazmun-mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: davlat organi, o‘qitish, qayta tayyorlash, kasbiy kompetensiya, davlat fuqarolik xizmati, kadrlar tayyorlash, rotatsiya instituti, huquqiy va ijtimoiy kafolatlari.

ABSTRACT

In this article, the use of the institution of rotation in the system of state power, the essence of the implementation of rotation and the goals of the implementation of rotation, the scientific and theoretical analysis of the term rotation, the opinions and views of scientists and researchers about the concept of rotation, the definitions given to it, Legal regulation of rotation and the process of this institution in the Republic of Uzbekistan, guarantees of legal and social protection of employees in this process, the essence of the law "On State Civil Service" are explained.

Key words: state body, training, retraining, professional competence, state civil service, personnel training, rotation institute, legal and social guarantees.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрено использование института ротации в системе государственной власти, сущность осуществления ротации и цели осуществления ротации, научно-теоретический анализ термина ротация, мнения и взгляды ученых и исследователей о понятии ротации, определениях, данных ей, Правовом регулировании ротации и процесса этого института в Республике Узбекистан, гарантиях правовой и социальной защиты работников в этом процессе, сущности закона» О государственной гражданской службе».

Ключевые слова: государственный орган, подготовка, переподготовка, профессиональная компетентность, государственная гражданская служба, подготовка кадров, институт ротации, правовые и социальные гарантии

KIRISH

Hozirgi kunda kunda mamlakatimizda davlat va jamiyat hayotining barcha soha va tarmoqlarida jadal islohotlar amalga oshirilmogda. Davlatimizda olib borilayotgan jadal islohotlarnig samaradorligiga belgilab olingan maqsad va vazifalarga erishish, eng avvalo, barcha sohalardagi davlat organlari va tashkilotlarida faoliyat olib borayotgan xodimlarning bilimi, malakasi, tajribasi, ko'nikmasi va salohiyatiga bog'liqdir. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Oldimizga qo'ygan maqsad va vazifalarga erishish uchun yuqori malakali kadrlarning zaxirasini yaratish, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash barcha muhim jihatlarini qamrab oladigan maqsadli dasturlarni ishlab chiqish vaqti keldi, deb o'ylayman. Eng asosiy vazifa bu – yuqori kasbiy mahorat va zamonaviy tafakkurga ega bo'lgan, har tomonlama to'g'ri qaror qabul qila oladigan, belgilab berilgan vazifalar ijrosini samarali usul va vositalar bilan erishishni ta'minlay oladigan rahbarlar va mansabdor shaxslarning yangicha tarkibini shakllantirishdan iborat"[1]. Bu kabi har tomonlama yetuk, bilimli va malakali davlat xizmatchilarini tayyorlashda bir qancha usul va vositalar yordamidan foydalaniladi. Shu kabi samarali, xodimlar mehnat faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladigan vositalardan biri bu rotatsiya intitutining amalda faol qo'llanishidir.

Davlatimiz tomonidan davlat fuqarolik xizmatini takomillashtirish, uning huquqiy asoslarini mustahkamlash borasida bir qator ishlar amalga oshirib kelinmogda. Amalga oshirilgan xuddi shunday ishlar samarasi o'laroq 2022-yilning 8-avgustida qabul qilingan O'RQ-788-sonli "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi qonunini keltirib o'tishimiz mumkin. Jumladan, ushbu qonunning 39-moddasida davlat fuqarolik xizmatchilari faoliyatining samaradorligini yanada oshirish, ularning shaxsiy va kasbga doir xususiyat va sifatlarini rivojlantirish, rahbar kadrlar zahirasini shakllantirish, shuningdek barcha soha va tarmoqlarda korrupsiyaviy xavf-xatarlarning oldini olish borasida samarali intitut sifatida rotatsiya instituti masalasiga alohida e'tibor qaratib o'tilgan. Ushbu qonunda rotatsiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: "davlat fuqarolik xizmatchisining rotatsiyasi uning shaxsiy va kasbga oid sifatlarini rivojlantirish, faoliyatining samaradorligini oshirish, rahbar kadrlar zaxirasini shakllantirish hamda korrupsiyaviy xavf-xatarlarning oldini olish maqsadida amalga oshiriladi. Davlat fuqarolik xizmatchisining rotatsiyasi uni egallab turgan davlat fuqarolik xizmati lavozimiga teng bo'lgan boshqa lavozimga o'z roziligi bilan o'tkazish orqali amalga oshiriladi." [2].

Tadqiqot metodlari: ushbu maqola mavzusini o‘rganish va yoritib berish davomida muammoviy-maqсадli, qiyosiy, huquqiy jihatdan analiz va sintez qilish, mavjud qonunchilik tizimi va mavzuga aloqador jihatlarini tahlil qilish kabi tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Mavzuni o‘rganish davomida xorijiy manbalar, shu sohada tadqiqot olib borgan olimlar va izlanuvchilar qarashlari tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Rotatsiya tushunchasi va uning ilmiy-nazariy mazmunu mohiyayati haqida boshqa manbalarga to‘xtaladigan bo‘lsak, Katta yuridik lug‘atda keltirilgan ta‘rifga ko‘ra, rotatsiya atamasi lotincha “rotatio” so‘zidan olingan bo‘lib, aylana, aylanma harakat ma‘nolarini bildiradi.[3] Shuningdek, rotatsiya atamasi va tushunchasiga turli xil yuridik adabiyotlarda olimlar tomonidan har xil fikrlar bildirib o‘tilgan. Jumladan, birinchi holatda rotatsiya atamasini o‘qitish deb ham tushunish mumkin va bunda xodim yangi bilim va ko‘nikmalarni orttirish uchun muayyan muddatga turli xil lavozim va vazifalarga bosqichma-bosqich rejali tarzda o‘tkazib boriladi[4]; ikkinchi holatda, rotatsiya atamasi lotincha “rotation” so‘zidan olingan bo‘lib aylanib yurish, harakat qilish kabi ma‘nolarni bildirishi aytib o‘tilgan, ya‘ni navbat bilan almashtirish, ma‘lum bir lavozimda navbatma-navbat faoliyat olib borish, tarkibni yangilash deganidir; uchinchi ta‘rifda, mutaxassisligi va kasbi darajasi bo‘yicha mos keladigan xodimni ish o‘rinlari bo‘yicha gorizontal ravishda almashilishi tushuniladi[5]; yana bir talqinga ko‘ra yangi xodimlarni qabul qilib olish va eskilaridan xalos bo‘lish, yoki tashkilot ichida xodimlar ish o‘rinlarini o‘zgartirish yo‘li bilan tashkilotdagi kadrlar tarkibini yangilash nazarda tutiladi [6]; beshinchi talqinga qaraganda, xodimlarni boshqarish nazariyasiga ko‘ra rotatsiya deb muayyan bir tashkilot doirasida xodimlarni yangi ish o‘rinlari va lavozimlarga doimiy ravishda, qonuniy holda ko‘chirib o‘tkazishlar tizimi tushuniladi [7]; oltintinchisi bo‘yicha, xizmat faoliyatidagi oldindan tuzilgan maxsus rejali asosdagi o‘zgarishlar va o‘tkazilishlar, yokixodimning xizmat vazifalarini muhim ravishda o‘zgartirilishi tushuniladi[8].

Rotatsiya tushunchasiga undan ko‘zlangan asosiy maqsadlari va tashkiliy-huquqiy asoslarini nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Xususan, yuqorida aytib o‘tilgan ta‘riflarda rotatsiya institutining bir qator funksional, ya‘ni maqsadli jihatlari qayd etib o‘tilgan: xodimlarni o‘qitish, qayta tayyorlash, xizmat-kasbiy o‘shini tizimlashtirish va izchillashtirish, hamda rivojlantirish maqsadlaridir. O‘ylaymizki, shuning uchun ham rotatsiya atamasiga ta‘rif berganda “o‘qitish” degan izohni qo‘llash to‘g‘riroq bo‘lar edi. Chunki u izohlanish bo‘yicha qisqa ammo keng ma‘noni bildiradi. Lekin, ba‘zi olimlarning fikrlarida yana ikkita asosiy maqsad ham ta‘kidlab o‘tilgan. Birinchisi, bu korrupsiyaning oldini olish, cheklash va kamaytirish,

ikkinchisi esa bu xodimning muayyan bir faoliyat turiga ko'nikmasi va bilimni aniqlash, hamda uning mavjud bilimi, malakasi va mehnat salohiyati salohiyatidan eng yuqori va muvofiq darajada foydalanish. Bundan shuni anglashimiz mumkinki, ba'zi holatlarda rotatsiyani amalga oshirishda korrupsiyaning oldini olish maqsadi asosiy o'ringa chiqib, o'qitish maqsadi esa ikkinchi darajali maqsad sifatida ham e'tirof etilishi mumkin.

Biz rotatsiya institutini quyidagicha tasniflashimiz mumkin: 1) Lavozim va mutaxassisligi bo'yicha ishlash muddatiga ko'ra: uzoq muddatli va qisqa muddatli rotatsiya; 2) Harakat yo'nalishiga ko'ra: aylanma, qaytarilmaydigan va rokirovka shaklidagi; 3) Ixtisoslashuv darajasiga ko'ra: boshqa turdagi ixtisoslik bo'yicha, bir-biriga bog'liq ixtisoslik bo'yicha, bitta ixtisoslashuv bo'yichal lekin faoliyatning xarakteri almashtiriladigan, faoliyat xarakteri sezilarli o'zgarmaydigan; 4) Rotatsiyani o'tkazishning tashabbuskorlariga ko'ra: rahbariyat yoki shaxsiy tashabbus orqali; 5) Rotatsiyani amalga oshirishda ko'chirib o'tkazishning miqyosiga ko'ra: ichki, tashqi, hududlararo va xalqaro miqyosdagi rotatsiya; 6) Rotatsiya jarayonida o'qitishning qo'llanilishiga ko'ra: qayta o'qitish talab qilinadigan va qayta o'qitish talab qilinmaydigan 7) Vaqt mezoniga ko'ra: rejali hamda faktik turlarga; 8) Rotatsiyani amalga oshirish maqsadiga ko'ra: rahbar kadrlarni tayyorlash, xodimlar muhitini o'zgartirish, jamoada kelib chiqishi mumkin bo'lgan nizolarni oldini olish yoki bartaraf etish maqsadida, mutaxassislarni universal xodim sifatida tayyorlash uchun, kutilmagan holatlarda, ya'ni xodimning kasallik, ta'tilga chiqishi va shu kabi holatlarda o'zaro almashtirilishini ta'minlash, xodimning mehnat faoliyatidagi ko'rsatkichlari qoniqarsiz bo'lganda uning bilimi va salohiyatiga mos soha va lavozim qidirish maqsadida, xodimlar o'rtasida do'stona muhitni yanada mustahkamlash kabi maqsadlarda amalga oshiriladi; 9) Amalga oshirilish yo'nalishiga ko'ra: gorizontal (funktional va tizimli), vertikal (tepaga va pastga) kabi turlarga; 10) rotatsiya amalga oshirilayotgan xodimlar soniga ko'ra: individual yoki jamoaviy rotatsiya turlariga bo'linadi.

Demak, rotatsiya atamasini davlat hokimiyati organlari va ular faoliyati sohasiga nisbatan ta'riflashda quyidagi bir qator funksional xususiyatlar o'z aksini topishi to'g'ri bo'ladi: xodimni o'qitish, uning mehnat ko'nikmasini aniqlash, xodimning bilim, salohiyati va imkoniyatlaridan kengroq foydalanish, korrupsiyaviy holatlarning oldini olish va shu kabilar. Rotatsiya atamasining institutsional xususiyatlarini, ya'ni tashkiliy huquqiy asoslari yuqorida aytib o'tilgan ta'riflardan kelib chiqib quyidagicha izohlash mumkin: birinchidan, davlat fuqarolik xizmatchilarning turli xil lavozimlarga o'tkazilishi, ikkinchidan ular tarkibining rejali tartibda yangilanib borishi. Yana bir jihatni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, rotatsiya institutining

funksional va institutsional xususiyatlarining qo‘llanilishidagi dolzarblik uni davlat hokimiyati bo‘linish prinsipiga, ya‘ni hokimiyat tarmoqlarining turlariga muvofiq (qonunchilik, sud, ijro) qo‘llanilishidan kelib chiqadi. Masalan, qonunchilik hokimiyatini amalga oshiruvchi davlat hokimiyati vakillik organlariga nisbatan to‘liq yoki qisman rotatsiya turlari (ya‘ni tarkibning to‘la yoki ma‘lum bir qismining yangilanishi) nisbatan faolroq qo‘llaniladi.

Yuqorida amalga oshirilgan tahlillar va izlanishlar, asosida rotatsiya atamasining ta‘rifini quyidagicha izohlash mumkin deb hisoblaymiz: rotatsiya deb qonuniy asosda xodimlarni o‘qitish, mavjud salohiyati, bilim va ko‘nikmasini aniqlash va korrupsiyaviy holatlarning oldini olish maqsadida ularning lavozimlarini muntazam ravishda maxsus reja asosida o‘zgartirib borish hamda xodimlar tarkibining yangilanishi tushuniladi. Rotatsiya instituti quyidagi holatlarda o‘zining haqiqiy aksini topadi: xodimlarning ish joylarini yangilashda; yangi xodimlarni xizmatga jalb qilishda; xodimlarga yangicha muhit va sharoitda o‘zlarining bor imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish uchun muqobil sharoitlar yaratib berishda; xodimlarning malakasini oshirishda; attestatsiya o‘tkazishga sharoit yaratishda; korrupsiya, mahalliychilik, urug‘-aymoqchilik, tanish bilishchilik kabi salbiy holatlarning oldini olishda; o‘zi bajarayotgan xizmat vazifasiga noloyiq yoki yetarli bilim, qobiliyat va salohiyatga ega bo‘lmagan xodimlarni almashtirish, lavozimidan chetlatish va shu kabi boshqa holatlarda.

Umuman olganda, davlat organlari va tashkilotlari tizimida rotatsiya institutining muntazam, izchil va oldindan ishlab chiqilib tasdiqlangan maxsus reja asosida amalga oshirilishi bu ijobiy holatdir. Ushbu jarayon xodimlar mehnat faoliyatining samaradorligiga ijobiy ta‘sir o‘tkazadi, korrupsiyaviy holatlarni oladi, xodimlarda o‘zining mehnati qadrlanayotganligidan qoniqish hissini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O‘zbekiston. 2017. B. 26.
2. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 08.08.2022 yildagi O‘RQ-788-son. <https://lex.uz/uz/docs/-6145972>
3. Сухарев. А.Я. Крутских В.Е. Большой юридический словарь. – М.: ИНФРА-М. 2002.
4. Граждан В.Д. Государственная гражданская служба. – М.: Юркнига, 2005.
5. Христофоров И. Ротация как средство развития персонала // Справочник кадровика. – М.: 2003.

6. Баранчев С.В. Качество ротация состава менеджеров как фактор конкурентоспособности организации. – М.: 2006.
7. Папонова Н.Е. Ротация персонала: понятие и основные правила. – М.: 2003.
8. Шидов А.Х., Хапов А.Б. Ротация как элемент системы управления деловой карьерой. - М.: 2003.

МУДРОСТЬ ВЕКОВ: ЛАТИНСКИЕ АФОРИЗМЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ НА РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Абдуллаева Паризодахон Аббосхон кизи

Узбекский государственный университет мировых языков

Студентка факультета романо-германской филологии (испанский язык)

e-mail: parizoda2004@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья предлагает увлекательное погружение в богатство культурного наследия через линзу латинских афоризмов. Она исследует значимость этих выразительных фраз в современном мире, разбирая каждый афоризм в контексте русского и узбекского языков. Эта статья призвана расширить кругозор читателей, демонстрируя, как мудрость веков может оказывать влияние на наше сознание и восприятие мира на двух разных, но тесно переплетенных языках.

Ключевые слова: афоризмы, мудрость, философия, культурное наследие

WISDOM OF THE AGES: LATIN APHORISMS AND THEIR MEANING IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abdullaeva Parizodakhon Abboskhon kizi

Uzbek State University of World Languages

Student at the Faculty of Romance-Germanic Philology (Spanish)

e-mail: parizoda2004@gmail.com

ABSTRACT

This article offers a fascinating immersion into the richness of cultural heritage through the lens of Latin aphorisms. She explores the significance of these expressive phrases in the modern world, analyzing each aphorism in the context of the Russian and Uzbek languages. This article is intended to broaden the horizons of readers by demonstrating how the wisdom of centuries can influence our consciousness and perception of the world in two different, but closely intertwined languages.

Key words: aphorisms, wisdom, philosophy, cultural heritage

ВВЕДЕНИЕ

Латинские афоризмы представляют собой краткие, емкие выражения, содержащие глубокие мысли и жизненные принципы. Они берут свое начало из древнеримской литературы и философии, отражая мудрость и ценности того

времени. Несмотря на то, что латинский язык уже давно вышел из повседневного употребления, его афоризмы продолжают жить и влиять на современную культуру.

МЕТОДОЛОГИЯ

Латинские афоризмы играют значительную роль в современной культуре по нескольким причинам:

1. Культурное наследие: Латинские афоризмы являются частью культурного наследия, передающегося через поколения. Они часто встречаются в литературе, праве, медицине и других областях. Например, афоризм «*Carpe Diem*» стал символом стремления к активной и осмысленной жизни, а «*Amor vincit omnia*» используется для выражения силы любви.

- «*Carpe Diem*» (“Лови момент” – “*Har kuningdan zavqlan*”) афоризм происходит из произведения римского поэта Горация. Он впервые использовал эту фразу в своих «Одах» (Книга 1, Ода 11) в строке «*Carpe diem, quam minimum credula postero*», что переводится как «Лови день, как можно меньше доверяя следующему». Этот афоризм отражает эпикурейскую философию, которая подчеркивает важность наслаждения жизнью и моментом, а не ожидания будущего.

Афоризм подчеркивает важность осознанного проживания каждого момента. В современном обществе, наполненном стрессом и постоянной спешкой, этот принцип помогает снизить уровень тревожности и научиться наслаждаться простыми радостями жизни.

«*Carpe Diem*» может служить мотивирующим призывом к действию. Вместо того чтобы откладывать важные дела на потом, этот афоризм вдохновляет на немедленные действия и решения.

Афоризм напоминает о необходимости заботиться о своем благополучии и счастье. Он учит находить время для тех вещей, которые приносят радость и удовлетворение.

Афоризм «*Carpe Diem*» часто встречается в фильмах и книгах. Один из самых известных примеров – фильм «Общество мертвых поэтов» (1989), где учитель, роль которого исполнил Робин Уильямс, вдохновляет своих учеников жить полной жизнью и ценить каждый момент.

Множество людей выбирают этот афоризм для татуировок или нательных украшений как постоянное напоминание о важности жизни в настоящем.

«*Carpe Diem*» – это не просто фраза, а целая философия, которая учит нас ценить каждое мгновение жизни. В современном мире, где мы часто слишком

заняты, чтобы остановиться и насладиться моментом, этот афоризм становится особенно актуальным, напоминая о важности осознанного проживания каждого дня.

- «**Amor vincit omnia**» (“Любовь преодолевает все” – “*Mehr-muhabbat hamma narsani yengadi*”) афоризм берет свое начало из произведений древнеримского поэта Вергилия, который использовал его в своей “Энеиде” (Книга 10, строфа 69). Однако самую известную форму эта фраза получила в позднейшей литературе и философии. Она символизирует идею, что любовь обладает силой преодолевать все препятствия и трудности.

Афоризм подчеркивает, что любовь между людьми – будь то романтическая, семейная или дружеская – способна преодолевать любые трудности. В сложные времена поддержка и взаимопонимание становятся неоценимыми.

Любовь служит мощным мотивирующим фактором, вдохновляя людей на подвиги и достижения. Она дает силы и уверенность для преодоления жизненных испытаний.

Любовь и сострадание лежат в основе гармоничных и крепких сообществ. Они способствуют взаимопониманию, сотрудничеству и мирному сосуществованию.

Многие религии и философские течения рассматривают любовь как высшую ценность и путь к просветлению. Любовь к ближнему, сострадание и милосердие являются центральными темами во многих вероучениях.

Реальные истории о парах, которые преодолевают большие препятствия ради своей любви, иллюстрируют этот афоризм. Это могут быть рассказы о преодолении расстояний, культурных различий или серьезных жизненных испытаний.

Организации, занимающиеся благотворительностью и гуманитарной помощью, часто движимы любовью и состраданием к нуждающимся. Их деятельность является примером того, как любовь может побеждать бедность, болезни и страдания.

2. Инструменты для общения: Афоризмы часто используются в качестве инструментов для общения. Они помогают передать сложные идеи и эмоции в краткой и запоминающейся форме. Например, «*Cogito, ergo sum*» часто используется в философских дискуссиях, подчеркивая важность мышления и самосознания.

- «**Cogito, ergo sum**» («Я думаю, соответственно, я существую» – «*Oylayapman, demak, mavjudman*») афоризм был впервые сформулирован французским философом Рене Декартом (латинизированный вариант его имени – Картезий) в его трактате «Размышления о первой философии» (1641). Эта фраза стала основополагающим принципом западной философии и рационализма. Декарт искал неоспоримую истину, на которую можно было бы опираться в построении знания, и пришел к выводу, что если он может сомневаться во всем, то сам факт сомнения подтверждает его существование как мыслящего субъекта.

Этот афоризм является фундаментом рационалистической философии. Он подчеркивает важность разума и мышления как источника знания и утверждает, что наше существование подтверждается через процесс мышления.

«**Cogito, ergo sum**» утверждает, что наше самосознание и способность к мышлению являются основными характеристиками нашей идентичности. В эпоху, когда вопросы идентичности и самопознания становятся все более актуальными, этот афоризм напоминает о важности внутреннего мира и саморефлексии.

Декартовская философия также оказывает влияние на этические и моральные рассуждения. Признание значимости разума и самосознания может быть основой для разработки концепций прав человека и индивидуальной ответственности.

«**Cogito, ergo sum**» часто изучается в курсах философии и истории мысли как ключевой принцип западной философии. Студенты анализируют этот афоризм, чтобы понять основы рационалистического подхода и философские концепции Декарта.

Афоризм «**Cogito, ergo sum**» остается актуальным и важным принципом в современной культуре. Он напоминает нам о значимости мышления и самосознания как основы нашего существования и идентичности. В мире, где вопросы сознания и разума продолжают быть центральными в философских и научных дискуссиях, этот афоризм продолжает вдохновлять и направлять мыслителей, ученых и обыкновенных людей.

3. Образование и воспитание: Многие латинские афоризмы используются в образовательных целях, чтобы научить студентов критическому мышлению и глубокому пониманию. Например, «**Memento mori**» напоминает о бренности жизни и важности осознания собственной смертности, что способствует более осмысленному подходу к жизни.

- **«Memento mori»** (“Помни о смерти” – “*O‘lim haqida esla*”) афоризм имеет древнеримское происхождение и использовался в различных культурных и исторических контекстах, чтобы напомнить людям о неизбежности смерти. В римской культуре это выражение часто произносили военачальники или рабы, сопровождающие триумфаторов, чтобы те не забывали о своей смертности несмотря на все почести и достижения.

В средневековой и ренессансной Европе «Memento Mori» стал частью христианской традиции, особенно в искусстве и литературе, где изображались символы смерти, такие как черепа и песочные часы, чтобы напомнить о бренности земной жизни и необходимости подготовки к жизни после смерти.

Осознание своей смертности помогает глубже понимать суть жизни и ее конечность. Это стимулирует к осмыслению своих действий, ценностей и приоритетов, побуждая жить более осознанно и целеустремленно. «Memento Mori» напоминает о важности морального и этического поведения. Понимание, что жизнь конечна, побуждает к тому, чтобы оставлять после себя положительный след и вести себя с достоинством и честью.

Этот афоризм помогает сосредоточиться на истинно важных вещах, таких как отношения, самореализация и внутренний мир, а не на материальных или поверхностных аспектах жизни.

Во многих религиозных и философских традициях афоризм «Memento Mori» служит напоминанием о духовной практике и подготовке к жизни после смерти. Это выражение часто используется в медитациях и духовных упражнениях.

«Memento Mori» – это мощное напоминание о бренности жизни и неизбежности смерти. Этот афоризм побуждает нас ценить каждый момент, жить осознанно и стремиться к глубокой личностной и духовной реализации. В современном мире, где часто доминируют поверхностные и материальные ценности, «Memento Mori» служит важным напоминанием о том, что действительно важно в жизни.

4. Поп-культура: Латинские афоризмы часто встречаются в фильмах, книгах, музыке и других аспектах поп-культуры. Они придают произведениям глубину и интеллектуальный шарм. Например, в фильмах и сериалах нередко можно услышать фразу «*Veni, vidi, vici*», которая символизирует решительность и успех.

- **«Veni, vidi, vici»** (“Пришел, увидел, победил” – “*Keldim, ko‘rdim, g‘alaba qildim*”) – афоризм был произнесен Гаем Юлием Цезарем, римским

полководцем и государственным деятелем, после быстрой и решительной победы над царём Понта Фарнаком II в битве при Зеле в 47 году до н. э. Цезарь использовал эту фразу в письме римскому сенату, чтобы подчеркнуть быстроту и лёгкость своего триумфа. Эта краткая и мощная фраза символизирует его блестящую военную кампанию и стремительный успех.

Афоризм используется для выражения уверенности в своих силах и способности достигать поставленных целей с лёгкостью и решительностью. Эта фраза служит источником вдохновения и мотивации, напоминая о важности быстрого и решительного подхода к делу. Она побуждает к уверенности в своих силах и стремлению к победе.

«Veni, Vidi, Vici» часто используется как девиз для лидеров и успешных людей, символизируя их достижения и способность достигать целей. Многие политические и военные лидеры использовали аналогичные выражения, чтобы подчеркнуть свои достижения и победы. Например, Наполеон Бонапарт мог бы выразить свои успешные кампании подобными фразами.

В современном мире, где успех и эффективность высоко ценятся, эта фраза служит напоминанием о важности быстрого и решительного подхода к делу. Афоризм продолжает вдохновлять людей на успешные достижения и оставляет неизгладимый след в культуре и языке.

5. Юридические и медицинские термины: Многие юридические и медицинские термины происходят из латыни. Афоризмы вроде «Caveat emptor» часто используются в юридической практике, предупреждая о необходимости осторожности при сделках.

•«Caveat emptor» («Пусть покупатель остерегается» – “*Xaridor ehtiyot bo 'lsin*”) это латинская фраза происходит из римского права и является принципом, согласно которому продавец не несет ответственности за качество товара, а ответственность лежит на покупателе. Это означает, что покупатель должен самостоятельно проверить товар перед его покупкой и не полагаться только на слова продавца.

Этот принцип подчеркивает важность осознанного потребительского поведения. Покупатели должны быть осторожны и внимательны к качеству товаров и услуг, которые они приобретают.

В то же время, «Caveat Emptor» напоминает продавцам о необходимости честного и прозрачного предоставления информации о своих товарах и услугах. Продавцы должны предоставлять достоверную информацию о товаре и не скрывать от покупателей недостатки или дефекты.

В различных странах существуют законы и нормативные акты, которые регулируют отношения между продавцами и покупателями и защищают права потребителей. Однако принцип «Caveat Emptor» по-прежнему служит напоминанием о важности осознанного выбора и осторожности.

«Caveat Emptor» – это принцип, который напоминает о важности осознанного и осторожного подхода к потребительским решениям. В современном мире, где существует много возможностей для покупки товаров и услуг, этот принцип остается актуальным напоминанием о важности самостоятельного анализа и выбора.

6. Мотивация и вдохновение: Латинские афоризмы часто используются в мотивационных речах и на тренингах. Например, «Audentes fortuna iuvat» вдохновляет на смелые действия и принятие рисков для достижения успеха.

•«Audentes fortuna iuvat» («Смелым судьба помогает» – “*Taqdir jasurlarga yordam beradi*”) этот афоризм был впервые использован в трагедии Ливия (Livius), римского писателя и историка, и с тех пор стал широко известным и часто цитируемым. Фраза выражает идею, что удача и успех чаще всего сопутствуют тем, кто смело и решительно действует.

Этот афоризм служит источником вдохновения для тех, кто стремится к достижению своих целей. Он напоминает, что смелость и решительность могут привести к успеху. Фраза «Audentes Fortuna Iuvat» подталкивает людей к преодолению страхов и сомнений, которые могут помешать им добиться желаемых результатов.

Действия, основанные на смелости и решимости, могут способствовать личностному росту и саморазвитию, поскольку они позволяют преодолевать препятствия и выходить за пределы комфортной зоны.

7. Психологическая поддержка: Некоторые афоризмы, такие как «In vino veritas», могут использоваться для выражения глубоких истин и эмоций, особенно в моменты откровенности и саморефлексии.

•«In vino veritas» (*Sharobda haqiqat bor*) – это древний латинский афоризм, который означает «В вине истина». Этот афоризм имеет свои корни в античной культуре и был широко использован еще в древности. Он подчеркивает идею, что люди, находясь под воздействием алкоголя, часто проявляют большую откровенность и говорят правду.

Этот афоризм напоминает о том, что алкоголь может снижать ингибированность и приводить к большей откровенности. Люди могут проявлять больше честности и рассказывать правду о своих мыслях и чувствах.

«In Vino Veritas» также напоминает о том, что необходимо быть осторожным с проявлением чувств и откровенности в состоянии алкогольного опьянения, поскольку это может привести к нежелательным последствиям.

Некоторые философы рассматривают этот афоризм как иллюстрацию идеи о том, что истинная сущность человека может проявиться только в условиях лишений и открытости, которые предоставляет алкогольное опьянение.

«In Vino Veritas» – это афоризм, который напоминает о том, что алкоголь может освобождать людей от ингибиций и приводить к большей откровенности и правде. Однако он также подчеркивает важность осторожности и ответственного потребления алкоголя, чтобы избежать нежелательных последствий.

8. Межкультурный мост: Понимание латинских афоризмов может служить мостом между культурами, помогая людям из разных стран находить общий язык и ценности. Это особенно важно в глобализированном мире, где межкультурное общение становится все более актуальным.

9. Символы и девизы: Многие организации, университеты и даже города используют латинские афоризмы в своих девизах и символах, что подчеркивает их историческую значимость и универсальность. Например, «*Si vis pacem, para bellum*» часто используется в военных и оборонных контекстах.

•«**Si vis pacem, para bellum**» («Если хочешь мира, готовься к войне» – “*Agar siz tinchlikni xohlasangiz, urushga tayyorlaning*”) этот принцип впервые был сформулирован римским философом и писателем Публием Флавием Вегецием Ренато в его трактате «*De Re Militari*» («О военном деле») в IV веке н.э. Вегеций обращался к римским императорам с рекомендацией о необходимости поддержания сильной армии для обеспечения мира и безопасности.

Этот афоризм отражает идею, что подготовка к войне может быть важным средством для предотвращения конфликтов и обеспечения мира. Сильная оборонительная политика может демонстрировать готовность к защите своих интересов и сдерживанию потенциальных агрессоров.

В мировой политике многие страны используют этот принцип в своей военной стратегии, стремясь к обеспечению безопасности и стабильности.

Дипломатические переговоры и международные соглашения могут также быть важными элементами стратегии «*Si vis pacem, para bellum*», поскольку они могут способствовать урегулированию конфликтов и предотвращению военных столкновений.

«Aforsim Si vis pacem, para bellum» остается важным принципом в современной мировой политике и стратегии, подчеркивая важность подготовки к войне для обеспечения мира и безопасности. Он напоминает о том, что сила и готовность к защите своих интересов могут служить средством предотвращения конфликтов и обеспечения стабильности.

10. Философские и религиозные размышления: Латинские афоризмы часто используются в философских и религиозных размышлениях, помогая людям искать смысл и цель жизни. Афоризмы вроде «Homo homini lupus» могут служить основой для дискуссий о человеческой природе и морали.

•«**Homo homini lupus**» («Человек человеку волк» – “*Inson inson uchun bo‘ridir*”) этот афоризм был приписан римским писателем и философом Плотинумом, но его истоки уходят еще глубже, к древним временам.

Этот афоризм отражает идею о том, что в человеческом обществе человек может быть смертельно опасен для другого человека. Он подчеркивает темную и агрессивную сторону человеческой природы, включая эгоизм, жадность, насилие и неспособность к сопереживанию. Волк здесь символизирует жестокость и хищнические инстинкты, которые могут проявляться в поведении людей в отношении друг друга.

В современном контексте афоризм «Homo homini lupus» часто используется для описания аморального и агрессивного поведения в человеческом обществе, такого как насилие, эксплуатация, коррупция и конфликты. Он также может быть использован для подчеркивания темных сторон человеческой природы, которые могут приводить к разрушительным последствиям в обществе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из выше перечисленного можно сделать вывод, что афоризмы продолжают оказывать влияние на современную культуру, обогащая нашу речь, литературу и мышление. Они являются важным инструментом для передачи мудрости и ценностей через поколения. Изучение этих афоризмов позволяет нам лучше понять наше прошлое и применить эту мудрость в нашей повседневной жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Branyon, Richard A. *Latin Phrases & Quotations*. New York: Dover Publications, 2002. 256 pp.
2. Moreland, Floyd L., and Rita M. Fleischer. *Classical Latin: An Introductory Course*. Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1990. 506 pp.

3. Morwood, James. *A Dictionary of Latin Words and Phrases*. Oxford: Oxford University Press, 1998. 224 pp.
4. Gilbert, Colin. *The Oxford Dictionary of Latin Proverbs*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 320 pp.
5. D'Ooge, Benjamin L. *Latin for Beginners*. Whitefish: Kessinger Publishing, 2007. 544 pp.
6. Бахронова Д. К. Антропоморфизмларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2018. – 100 б.
7. Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера. //Хорижий филология, 2019. – №3. – Б. 62-68.
8. Бахронова Д. К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши.: Филол. фан. д-ри дисс., 2022. – 245 б.
9. Bakhronova, D. (2021). Words and culture. Language, globalization and interculturality. *Religación. Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, 6(27), 239-246. <https://doi.org/10.46652/rgn.v6i27.781>

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMMAND RHETORIC IN SPEECH COMMUNICATION

Kuchkarova Maftuna Dilmurod kizi,

Independent scientific researcher,
Uzbekistan state world languages university,
aishkhanna1991@gmail.com

ABSTRACT

This paper investigates the significance of command rhetoric in speech communication, which involves the use of authoritative and directive language. Command rhetoric is a potent tool in different settings such as political speeches, military commands, and corporate leadership. The study aims to examine the theoretical underpinnings and practical uses of command rhetoric to understand its influence on how audiences perceive and respond to messages. By reviewing existing literature and case studies, the research demonstrates how command rhetoric can be effectively employed to achieve specific communication objectives. The results indicate that while command rhetoric can improve clarity and assertiveness, it also has the potential to come across as authoritarian and may alienate certain audience members.

Keywords: *command rhetoric, speech communication, authoritative language, directive communication, audience perception.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется значение командной риторики в речевом общении, которое предполагает использование авторитетного и директивного языка. Командная риторика является мощным инструментом в различных ситуациях, таких как политические выступления, военное командование и корпоративное лидерство. Целью исследования является изучение теоретических основ и практического использования командной риторики, чтобы понять ее влияние на то, как аудитория воспринимает сообщения и реагирует на них. Анализируя существующую литературу и тематические исследования, исследование демонстрирует, как командная риторика может эффективно использоваться для достижения конкретных коммуникационных целей. Результаты показывают, что, хотя командная риторика может улучшить ясность и уверенность, она также может показаться авторитарной и может оттолкнуть некоторых членов аудитории.

Ключевые слова: командная риторика, речевое общение, авторитетный язык, директивная коммуникация, восприятие аудитории.

INTRODUCTION

The efficacy of verbal communication is not solely dependent on the choice of words but also on the delivery style. Command rhetoric, a fundamental aspect of speech communication, utilizes authoritative and directive language to sway, inspire, and guide audiences. This rhetorical form is commonly observed in diverse fields such as political discourse, military strategies, and organizational management. A comprehensive understanding of command rhetoric is essential for analyzing how leaders effectively convey messages, handle crises, and instigate action. This study delves into the significance and function of command rhetoric, utilizing theoretical frameworks and practical instances to underscore its importance.

Command rhetoric has its origins in classical rhetoric, where persuasive communication was pivotal for effective leadership and governance. Aristotle's delineation of ethos, pathos, and logos serves as a foundational model for comprehending the mechanisms of command rhetoric (Aristotle, 350 BCE). Ethos, denoting the speaker's credibility, holds particular relevance in command rhetoric, as the speaker's authority and integrity bolster the directives put forth. Contemporary research has further explored these concepts, highlighting the psychological impact of authoritative language on compliance and obedience (Milgram, 1963).

The significance of command rhetoric transcends theoretical discussions and holds practical value as a crucial instrument for leaders tasked with communicating precise and unequivocal directives, especially in high-pressure situations. The efficacy of command rhetoric is exemplified in military contexts, where its adept use can determine the outcome of operations (Gal, 1986). Likewise, within corporate environments, leaders proficient in command rhetoric have the capacity to instigate organizational transformations and promote a climate of responsibility (Goleman, 2000).

LITERATURE REVIEW

The investigation of command rhetoric encompasses various academic fields, such as communication studies, psychology, and organizational behavior. Within communication studies, scholars focus on the effective techniques and strategies employed in command rhetoric. Tannen (1994) underscores the significance of directness and assertiveness in achieving clarity in communication. Similarly, Fairhurst (1993) examines how framing and language choices influence audience perception and outcomes.

Psychological research delves into the cognitive and emotional reactions triggered by command rhetoric. Milgram's (1963) seminal study on obedience demonstrates how authoritative language can induce individuals to comply with directives, even when conflicting with personal values. Cialdini (2001) further explores this phenomenon by identifying social influence principles, including authority, that drive compliance.

In the realm of organizational behavior, scholars explore the implementation of command rhetoric in leadership contexts. Goleman (2000) identifies authoritative leadership as a highly effective style, particularly in crisis scenarios necessitating prompt action. Kouzes and Posner (2002) also stress the importance of clear and direct communication in leadership, emphasizing its role in building trust and fostering a sense of security among followers.

METHODOLOGY

This research uses a qualitative method, using content analysis and case studies to investigate the significance of command rhetoric in speech communication. The study involves examining speeches and directives from different leaders in various settings such as political, military, and corporate contexts. By analyzing selected cases, the study aims to uncover recurring themes, tactics, and results linked to command rhetoric.

RESULTS

The examination uncovers important themes and approaches that define successful command communication. These consist of:

1. **Clear and Exact Communication:** Successful command rhetoric is characterized by language that is clear and precise, leaving no room for confusion. This is especially crucial in military commands, where clarity is essential due to the high stakes involved and the potential severe consequences of miscommunication (Gal, 1986).

2. **Authoritative and Credible Delivery:** The perceived authority and credibility of the speaker play a significant role in the effectiveness of command rhetoric. Leaders who are seen as knowledgeable and trustworthy are more likely to gain compliance and support (Goleman, 2000).

3. **Emotional Appeal:** Command rhetoric, which is typically authoritative in nature, can also include emotional elements to encourage and energize individuals to take action. This is frequently observed in political addresses, where leaders utilize emotive language to garner backing and cultivate a shared sense of mission (Tannen, 1994).

4. Repetition and Reinforcement: The use of repeated key points and the reinforcement of commands are prevalent tactics in command rhetoric. This guarantees that the audience comprehends the instructions clearly and recognizes the significance of adhering to them (Fairhurst, 1993).

DISCUSSION

The significance of command rhetoric in diverse communicative contexts is underscored by the findings. In politics, command rhetoric empowers leaders to articulate their vision and garner support. For example, Winston Churchill's speeches during World War II showcase the use of command rhetoric to inspire resilience and determination among the British populace.

In military environments, command rhetoric is indispensable for upholding discipline and ensuring operational success. The precision and authority embedded in military commands facilitate prompt and accurate execution of orders, crucial in combat scenarios. Psychological research on obedience and authority further confirms the efficacy of command rhetoric in motivating individuals to act, even in challenging situations.

In corporate settings, leaders employing command rhetoric can steer organizational change and enhance performance by providing clear direction and establishing accountability. This becomes particularly crucial during times of crisis or significant change, demanding resolute and effective leadership.

CONCLUSION

The utilization of command rhetoric plays a pivotal role in the domain of speech communication, enabling leaders to effectively convey messages that are both clear and authoritative, thereby influencing, motivating, and directing audiences. The effectiveness of command rhetoric is derived from its clarity, authority, emotional appeal, and strategic reinforcement. While it offers substantial advantages in various contexts, there is also a potential drawback of it being perceived as authoritarian if not balanced with empathy and responsiveness towards the needs of the audience. Future research should focus on exploring the nuances of command rhetoric within diverse cultural and situational contexts, thereby offering additional insights into its application and impact.

REFERENCES

1. Aristotle. (350 BCE). *Rhetoric*.
2. Cialdini, R. B. (2001). *Influence: Science and practice*. Allyn and Bacon.
3. Churchill, W. (1940). *Speech delivered to the House of Commons, June 4*.

4. Fairhurst, G. T. (1993). The power of framing: Creating the language of leadership. Jossey-Bass.
5. Gal, R. (1986). Command language and command climate. *Military Review*, 66(5), 2-11.
6. Goleman, D. (2000). Leadership that gets results*. *Harvard Business Review*.
7. Kouzes, J. M., & Posner, B. Z. (2002). *The leadership challenge*. Jossey-Bass.
8. Milgram, S. (1963). Behavioural study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(4), 371-378.
9. Tannen, D. (1994). *Talking from 9 to 5: Women and men at work*. William Morrow and Company.

TEACHERS' VOICE: THE MOST CRUCIAL YET THE LEAST APPROPRIATED ARMOUR OF TEACHERS

Abdumalikova Muxlisa Baxromjon qizi

Student

Uzbekistan State World Languages University,

Iskenderova Kamola Azamatovna

ESL teacher

Uzbekistan State World Languages University

ABSTRACT

This article delves into the often overlooked yet crucial role of a teacher's voice in the classroom environment. It explores how different tones of voice affect student psychology, emphasizing the importance of fostering a supportive and engaging atmosphere. Additionally, it highlights common habits that damage teachers' voices and stresses the necessity of voice training for educators. Drawing on insights from experts and examples from institutions like Harvard University School of Education, the article advocates for comprehensive voice care initiatives to equip teachers with the necessary skills for effective communication and instruction.

Keywords: teacher voice, education, theatrics, feedback, communication.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается часто упускаемая из виду, но решающая роль голоса учителя в классной среде. В нем исследуется, как разные тона голоса влияют на психологию учащихся, подчеркивается важность создания благоприятной и увлекательной атмосферы. Кроме того, в нем подчеркиваются распространенные привычки, которые вредят голосу учителей, и подчеркивается необходимость тренировки голоса для педагогов. Опираясь на мнения экспертов и примеры таких учреждений, как Педагогическая школа Гарвардского университета, в статье предлагаются комплексные инициативы по уходу за голосом, чтобы вооружить учителей необходимыми навыками для эффективного общения и обучения.

Ключевые слова: голос учителя, образование, театральность, обратная связь, общение.

INTRODUCTION

When people are asked to describe a good teacher who can influence and encourage students to learn with passion, their response will probably be a teacher with good communication skills, a teacher who is smart enough to analyze learners'

strengths and weaknesses, a teacher who is well-organized and dedicated, and other endless opinions on what a good teacher needs. However, a paramount armor that is rarely mentioned as necessary for teachers to have is a fine voice.

All information is delivered to students by the speech of teachers. If the definition of speech is the expression of or the ability to express thoughts and feelings by articulate sounds, it is apparent that the teacher's voice is utterly important in teaching as what teachers say is important but how they say it is more important. But, how does a teacher's voice affect students' psychology? How important is it to create a good learning atmosphere? How teachers are damaging their voices? How can teachers be trained to use their voice in the classroom effectively while not damaging it? These questions need to be answered.

METHODS

To investigate these observations, a systematic literature review was conducted that focused on the broad question of identifying 'What empirical research exists that includes both student voice and teacher voice?' Two specific research questions guide this literature review:

1. What participatory role(s) do students and teachers have in the research?
2. What influence or action results from the voices of students and teachers?

ANALYSIS AND RESULTS

The tone of teachers' voices has either a positive or negative impact on students.

Firstly, it is crucial to know how powerful instrument the teacher's tone of voice is in classrooms. There are some examples of

how various tones of voice affect students:

When a teacher speaks in a strict and controlling tone of voice, students are not likely to feel inspired and free in classrooms. They usually hide from their teachers what kind of problems they are facing. They find it hard to express their ideas because their self-esteem is lowered as a result they cannot show what they are capable of. When students are given assignments they try to complete them as how they are asked to because they do not feel inspired to be creative and express themselves freely. They are not sure that their teacher can give them feedback without judging them and without being harsh to them. The controlling tone of voice can lead to a loss of trust and students' intention to cooperate.

Whereas a teacher who speaks in a supportive-sounding voice can build a healthy connection between the teacher and students. Students always feel motivated and they are not afraid of making mistakes since they know their teacher can support them at any cost. Students learn how to express themselves, how to explain their ideas, and how to be cooperative in the classroom when the teacher's tone of voice is not controlling and demanding. If a friendly environment is created by teachers, students can feel free to tell what they did not understand in their previous class, they can tell who is bullying them and students can speak openly about other issues that they are concerned with.

Using theatrics is also a very good option for teachers. When the teacher speaks in a serious and stable tone of voice students feel bored and they barely pay attention to what the teacher is saying. Their chance of learning well may be lowered. Therefore, the teacher can fluctuate their tone of voice a little and use a humorous tone at times to get students' attention and create a friendly learning environment.

“There’s a theatricality to a classroom,” said Gene Kahane, an English and drama teacher in Alameda.

However, very soft-spoken teachers can seem to treat their students as if they are "babies". It also makes the examples and facts given by teachers untrustworthy so learners may not take their lessons seriously. Thus, avoiding a "sugary-sweet" tone should be a priority for teachers. Instead, they can opt for a more sincere and direct tone of voice to build trust.

When managing students' behaviour, one of the smartest ways is to lower their tone of voice and whisper. It makes students stop other activities they are busy with and pay more attention to what the teacher is saying. In addition, when a teacher shouts at a student who is misbehaving, it will probably lead to unnecessary embarrassment and loss of respect.

Teachers Are damaging their precious armour.

In the classroom, there is a multitude of factors contributing to the damage of teachers' voices without them even realizing it. According to Jack Denning, the coordinator of the Voice Care Network, a nonprofit organization offering assistance and resources to educators, supplying support and information, numerous teachers lack awareness regarding safeguarding their most crucial resource. " The muscles in the voice are affected by stress and emotions," says Jack Denning. " Teaching is a very stressful job, so you can imagine the impact on the voice. Unfortunately, lack of knowledge about voice care means that many teachers abuse their voices without even realizing it," he adds. Bad habits of teachers include:

- **Throat clearing**

Throat clearing is a reflex action where a person forcefully expels air to clear mucus or irritants from the throat. Excessive throat clearing for teachers can lead to vocal strain, irritation, and damage to the vocal cords over time. It may result in hoarseness, reduced vocal range, and communication difficulties.

16. Dehydration

Insufficient water intake for teachers can lead to dehydration, causing dryness in the throat and vocal cords. This may result in vocal fatigue, hoarseness, and difficulty projecting the voice. Staying well-hydrated is crucial for maintaining optimal vocal health, especially for those who rely on their voice for teaching.

• Talking quickly

Rapid speech among educators may impart adverse effects on vocal health, inducing strain and fatigue in the vocal cords, consequently leading to hoarseness. In addition, swift speech patterns may compromise optimal breath control, diminishing overall vocal quality.

• Speaking with excessive pitch, whether too high or too deep

Excessive use of vocal fry, a low and creaky voice quality, by teachers can pose risks. It may lead to vocal fatigue, strain, and diminished vocal resonance, impacting the overall clarity and effectiveness of communication in the classroom.

• Teaching during sore throat

When celebrities have some health issues related to their voice such as sore throat or cold and caught, the concert or performance they planned should be cancelled, but why do teachers have to suffer from pressure put on their voice when it is already suffering enough? Teaching with a sore throat can exacerbate vocal strain, potentially leading to long-term issues. Continuous talking in a strained voice may worsen the throat condition, hinder clear communication, and affect the teacher's ability to convey information effectively. Persistent strain may contribute to vocal fatigue, hoarseness, or even voice disorders, impacting the teacher's overall well-being and job performance.

Persistent tickling cough, a hoarse throat, tenderness, or a noticeable alteration in vocal quality are warning signs that should not be overlooked. Denning suggests that teachers can prevent vocal strain by utilizing non-verbal cues to capture students' attention.

Voice training for teachers is a priority

James Williams, teacher training convenor at Harvard University School of Education, says "Teaching is about communication, and the voice is the main tool of communication". And he adds, "Not training teachers about voice skills would be like

training a surgeon to do an operation without explaining the tools and instruments to use ".

At Harvard University School of Education, student teachers are given voice sessions. They are given information about the anatomy of the voice and voice care. In the classroom setting, feedback also includes considerations on pitch, pace, and the effectiveness of intonation. " Teachers are very bad at seeing themselves as professional voice users" says Julia Stanford, a voice specialist in the School of Education. " So, we make it clear to the students from the outset. The message is very simple: if there is no voice, there is no job"

At the Harvard University School of Education, mandatory voice training proves highly advantageous for student teachers. Regrettably, this practice is not widespread in other universities, and many countries do not incorporate sessions on voice and voice care into the training for student teachers. Teachers must receive training akin to that provided to professional singers, as the significance of the teacher's voice in education cannot be overstated. Educators should be equipped with ample information on voice care and effective utilization of their vocal capabilities in the classroom setting. Nations should endeavour to elevate the vocal proficiency of educators through the implementation of robust training initiatives specifically addressing aspects such as pitch, pace, and adept intonation. Allocating resources to comprehensive professional development programs, workshops, and instructional materials can significantly contribute to the enhancement of teachers' communication skills. Moreover, establishing sustained support structures and feedback mechanisms will facilitate the continual refinement of educators' vocal capabilities.

DISCUSSION

An experiment was conducted to explore the impact of teachers' voices in the classroom. Two groups of 15-year-old students in a school in Uzbekistan were chosen for the experiment. In the group where teachers used a supportive tone, students were enthusiastic, attentive, and felt free to communicate openly without fear of judgment. They actively sought clarification and asked questions, displaying a positive response to feedback.

On the other hand, in a group with a controlling tone, students felt insecure, experienced lowered self-esteem, and sensed pressure. They were passive, hesitant to express themselves, and reluctant to ask questions during the lesson. Feedback from the controlling teacher resulted in negative emotions, decreased self-confidence, and an overall diminished mood. The experiment highlighted that a controlling and strict tone not only led to students disliking the teacher but also caused a decline in their interest in the subject. This suggests that communication in a controlling tone may

adversely affect students' passion, productivity, and interest, ultimately impacting their overall classroom performance.

Findings from this review reveal that a controlling and strict tone not only led to students disliking the teacher but also caused a decline in their interest in the subject. This suggests that communication in a controlling tone may adversely affect students' passion, productivity, and interest, ultimately impacting their overall classroom performance.

Voice is more than a process that seeks the views of participants; it also involves what is done with it (Lundy, *Citation2007*). The discussion that follows articulates key insights, associated recommendations, and possibilities for the field to encourage greater awareness for incorporating voice into both research and educational practice.

CONCLUSION

In conclusion, the experiment showed that a teacher's voice is crucial in creating a conducive learning environment. A teacher's tone and delivery profoundly impact student engagement, motivation, and learning outcomes. It is essential to recognize the significance of voice care and training among educators. Neglecting it poses a significant risk to their well-being and effectiveness in the classroom. By prioritizing comprehensive voice care initiatives and integrating voice training into teacher education programs, we can empower educators to harness the full potential of their voices, creating enriching and conducive learning environments for students to thrive. As we recognize the voice as a fundamental tool of teaching, let us commit to nurturing and safeguarding this invaluable asset for the betterment of education worldwide.

REFERENCES

1. Sabirmatov, A. A., & Tursumetov, A. A. (2021, May). METHOD FOR PHOTODYNAMIC SANITATION OF THE ABDOMINAL CAVITY USING THE " METHYLENE BLUE" PHOTSENSITIZER FOR DISTRIBUTED PERITONITIS. In *Archive of Conferences* (Vol. 25, No. 1, pp. 43-44).
2. Bobojonov, S. (2021). O 'ZBEK TILINING RIVOJLANISHIDA "DAVLAT TILI HAQIDA" GI QONUNNING AHAMIYATI. "O 'ZBEK TILINI ONA TILI VA XORIJIY TIL SIFATIDA O 'QITISHNING DOLZARB MASALALARI" MAVZUSIDAGI, 57.
3. <https://edsources.org/2017/for-teachers-its-not-just-what-you-say-its-how-you-say-it>
4. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03054985.2023.2257132>
5. <https://ess.com/blog/the-teachers-voice-is-a-powerful-instrument/>
6. <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/bjep.12567>

OLD SLAVONIC LANGUAGE IN THE FAMILY OF INDO-EUROPEAN LANGUAGES

Fayzullayeva Hurshida

NamSU, teacher

ABSTRACT

In this article we consider the staroslavian language in the family of indoeuropean languages and its peculiarities.

Keywords: *Old Slavic language, Proto-Slavic language, West Slavic language.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье мы рассматриваем старославский язык в семье индоевропейских языков и его особенности.

Ключевые слова: *древнеславянский язык, праславянский язык, западнославянский язык.*

INTRODUCTION

Modern Slavic languages are divided into three groups: East Slavic, South Slavic and West Slavic. The East Slavic languages include Russian, Ukrainian and Belarusian. These languages are used as the main languages throughout the Eastern European Plain. During the XI-XVII centuries, that is, in the pre-national period, Church Slavonic, like its ancestor, acted in Russia as a written, literary language, having a huge and fruitful impact on the development of the Russian language proper. So, the Church Slavonic language was normed, codified, polyfunctional and stylistically differentiated. The XVII century is accepted to date the beginning of the modern Church Slavonic language. At that time - under Patriarch Nikon - a new translation of the main liturgical books was realized, the main orthographic rules were formulated and the grammatical system was codified. In the 18th century, the Church Slavonic language lost its status of a literary language - this role was henceforth played by the Russian language. The Church Slavonic language has only one original function, which it still fulfills - to be the language of worship and liturgical literature. Since the late 80s of the 20th century, a large number of publishing houses have appeared, which, among other things, are engaged in publishing books in Church Slavonic.

In the period of feudal fragmentation, after the collapse of Kievan Rus, three separate nationalities - Russian (Great Russian), Ukrainian and Byelorussian - began to form on its territory from the single Old Russian (all-East Slavic) nationality, which was closely connected with the formation of new state associations, among which the Moscow principality acquired the greatest authority over time.

The West Slavic group includes Polish, Kabush, Czech, Slovak, and Serboluzh languages. The Serboluzhi language is widespread on the territory along the upper course of the river Term, it is a part of the language of the Germanic people living east of Leipzig, this language is used by the inhabitants of Brandenburg; in total about 400 thousand people in Germany use this Slavic language. On the territory of eastern Germany West Slavic languages already in XII-XIV centuries began to undergo assimilation and disappeared. The data of modern toponymy testify that the population of Brandenburg, McLenburg, Saxony was Slavic. Even in the 18th century Slavic speech was preserved on the Elbe River. The language of the Polabian Slavs has been reconstructed on the basis of individual words, local names found in Latin and Greek texts.

DISCUSSION AND RESULTS

The South Slavic group includes the Serbo-Croatian, Bulgarian and Macedonian languages. They are spread over most of the Balkan Peninsula. The South Slavs are separated from the Eastern Slavs by the territory of Romania and from the Western Slavs by the territory of Macedonia.

East Slavic languages. After the collapse of the Slavic language, the most Slavic language, the most numerous group of Slavic tribes laid the foundation of the Old Russian nation.

The East Slavs in the 6th-9th centuries occupied the territories of the great "waterway", "from the Varangians to the Greeks", i.e. the lands from Lake Ilmen near the Western Dvina to the rivers Oka and Volga. These were the following nationalities: Slovenes, Krivichi, Vletichi, Razdilichi, Polans, Drevlyans, Northmen, Uglichi, Dulebs and Croats. All these peoples spoke a dialect of the Old Russian language.

The peculiarities of this language are as follows:

1. Pronunciation of CN,ZV before Ъ: zvezda, whereas in z/sl. Kvet, hvezda, in yu/sl - zvezda.
2. Changing the conj. tj, dj into yu, ch sounds: svetja-candle, medja-meja.
3. The explosive consonants in the groups tl, dl were lost in dialects. Only in other Russian the words pleshli, vedli were preserved.
4. Presence of secondary l in combinations of lip consonants: I love, catch, land, buy.
5. Full vowels, i.e. the change of combinations tort, tolt, tert, telt into full vowel combinations: torot, tolot, teret, telet: city, peas, head, straw, shore.

In the pre-written era (VII-IX cc) there is a loss of nasal vowels, which are replaced by nasal vowels. The initial combination - je is replaced by - O: jedin - ONE, jezero - LAKE.

In grammar there is a loss of the dual number, the fall of the simple past tenses aorist and imperfect, the nominative and pronoun declension developed, and the conjugation system improved. In the field of vocabulary one can

The Kiev dialect of Old Russian played a major role. The growth of dialectal peculiarities in the field of sound and grammatical composition was caused by social and political processes in the 13th-14th centuries, which intensified Polish-Lithuanian influences. This process resulted in the formation of three Eastern Slavic nationalities: Russian, Ukrainian and Belarusian, and three independent languages.

The West Slavic languages had the following phonetic features:

1. Constant accent. In all dialects of the Western Slavic groups the accent always falls on the same syllable: in Polish - on the penultimate syllable, in Czech, Slovak and Serbian - on the initial syllable.
2. Pronunciation of kv, gv before e kvet, hvezda.
3. change of the syllables tj, dj, into dz
4. Pronunciation of sh
5. Presence of tl, dl, plotl, mudlo (honey).

The most important differences of the Z/Slavic dialect date back to the V-IX cc. The linguistic unity among the W/Slavs is less obvious than among the East Slavs. During the period of the disintegration of the Praslavic unity the Western dialect was formed: Czecho-Slavic, Polish-Kabush, Serbo-Luzhian, Polabian. Before Constantine realized the alphabet in 863, the Slavs used Latin and Greek scripts. The very first translations, made directly by Cyril and Methodius, have not survived. Science has only their lists (copies) or new translations made in the X-XI centuries on the model of the oldest. The oldest extant monuments are written in two alphabets, Glagolitic and Cyrillic.

Old Slavonic writing in Russia spread with the adoption of Christianity (998). It was accepted in Russia as official. I.e. since the end of X century Russians learned to read and write on Old Slavonic texts (the basic training book - Psalter). The Slavic Cyrillic alphabet was created on the model of the Greek alphabet - the alphabet for writing solemn books. Most of the letters of the Cyrillic alphabet are borrowed from the Greek alphabet. Only the letters denoting truly Slavic sounds were created anew. The letters of the Cyrillic and Glagolitic alphabets have a number of similarities. For example, the letters denoting the specific Slavic hissing sounds Sh (sha) coincide.

The Cyrillic alphabet uses almost all Greek letters, including those that were not necessary for the transmission of Slavic sounds. Since there were sounds in Slavic speech that were absent in Greek, letters taken from some other source (Sh, Zh, yat, Y) were used to represent them. Since Cyrillic is a Greek-Byzantine uncial, supplemented with stylized Glagolitic letters necessary to denote special Slavic phonemes, some connection can be found between them.

The appearance of the texts was generally oriented to Greek models.

The material for writing was parchment. At first this material was brought from Byzantium, after the Slavs themselves learned to make it. It was originally invented in Maloaz

The letters of the Glagolitic alphabet were filled with theological symbolism. Thus, the first letter of the Glagolitic alphabet a [a] is one of the main symbols of Christianity as a sign of salvation and resurrection. The letters i [i] and s [s] have the same, mirror inverted lettering, although the designated sounds are not phonetically connected. This can be explained only by the fact that they were used in the abbreviated record of the name Jesus. At the same time, the graphical appearance of the Glagolitic letters is very similar to the image of a fish, and the schematic image of a fish was, as is known, a sign of belonging to Christianity. The elements of cross, circle and triangle dominate in the Glagolitic alphabet as a whole. The alphabet as a whole was regarded as a sacred, sacred value. The Apocalypse of the Apostle John says: "I am Alpha and Omega, the beginning and the end, saith the Lord, who is and was and is to come, the Almighty". Alpha and Omega are the names of the first and last letter of the Greek alphabet. That is why Constantine the Philosopher included in the Glagolitic alphabet letters from other "sacred" alphabets - Greek, Latin, Hebrew, Coptic - usually changing the letters and giving them the general character of a single writing system.

The Slavic alphabet had sound and numerical meanings, denoting sounds or numbers depending on the context. In this way the Cyrillic alphabet is also connected with the Greek alphabet.

Some Slavic sounds were conveyed by two or more letters. Not all letters

The Cyrillic alphabet has a numerical value. To distinguish a word, letter from a digit, a special sign ~ titlo is used, and dots (eriks) are used at the edges. Numbers from 11 to 19 were transferred to combinations of letters denoting 10 (i-decimal) +

the corresponding unit. The ancient alphabet used superscript and subscript (diacritic) signs and titling. Above vowels there were ' , transferred from Greek.

In the Slavonic language they had no special meaning and were not emphasized in any way when reading. The sign ' was called "pairok". In the Glagolitic and

Cyrillic languages there are different spellings of ligatures. Ligatures are double spellings of two letters (for example, the ligature *ou* is equal to the digraph *ou*). The Cyrillic ligature *sh* (=sht) corresponds to the ligature *x* (=wq, in Cyrillic *shch*). This distinction is important: it indicates that in Cyril's speech the sound [š'č'] was presented, not the sound [št'], as in Old Bulgarian Cyrillic.

The pronunciation [š'č'] is a Proto-Slavonic inheritance, whereas in Old Bulgarian it was changed to [št']. After the 9th century (') began to denote the softness of a consonant, and after the "law of the fall of reduplication" had passed, it could denote a missing reduplicated sound.

The most ancient texts are written in conjoined writing, without spaces between words. The dot as a punctuation mark was not used, it was put in cases of pauses, semicolons in texts of X-XI centuries were used as question marks. At the end of paragraphs or chapters, different types of punctuation were used.

REFERENCES

1. Файзуллаева, Х. Э. (2020). Работа по фразеологии при изучении имени числительного. *Science and Education*, 1(2), 574-577.
2. Fayzullayeva, K. H. (2020). E. "Metaphor explanation methods when studying artistic" Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Research for revolution. ISSN№-2581-4230. *Impact Factor-5.785*, 6(7).
3. ERKINZHANOVNA, F. K. Metaphor Explanation Methods When Studying Artistic Text. *JournalNX*, 6(07), 298-301.
4. Sabirmatov, A. A., & Tursumetov, A. A. (2021, May). METHOD FOR PHOTODYNAMIC SANITATION OF THE ABDOMINAL CAVITY USING THE " METHYLENE BLUE" PHOTSENSITIZER FOR DISTRIBUTED PERITONITIS. In *Archive of Conferences* (Vol. 25, No. 1, pp. 43-44).
5. Fayzullaeva, H. E. (2021). THE POSTMODERN NATURE OF A. BITOV'S NOVEL " PUSHKIN HOUSE". *Science and Education*, 2(2), 313-315.

СРАВНЕНИЕ НОРМАТИВНО – ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И В УЗБЕКИСТАН

Ходжанова Мафират Абдумаликовна

магистр Ташкентский государственный Юридический Университет

Научные руководитель: **Топилдиев Бахром Рахимжанович**

доктор юридических наук,

профессор кафедры «Гражданского права»

Ташкентский Государственный Юридический Университет

АННОТАЦИЯ

В данной статье было проанализировано законодательство нескольких зарубежных стран и Республики Узбекистан. Был проведен сравнительных анализ схожих и отличительных сторон.

***Ключевые слова:** Персональные данные, законодательство, закон, технологический прогресс, информация, обработка, защита, меры, сравнительных анализ.*

COMPARISON OF REGULATORY AND LEGAL PROTECTION OF PERSONAL DATA PROTECTION IN FOREIGN COUNTRIES AND IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This article analyzed the legislation of several foreign countries and the Republic of Uzbekistan. A comparative analysis of similar and distinctive aspects was carried out.

***Key words:** Personal data, legislation, law, technological progress, information, processing, protection, measures, comparative analysis.*

ВВЕДЕНИЕ

В нынешнее время информация играет огромную и ключевую роль как в обычном мире, так и цифровом пространстве и поэтому защита персональных данных оставалось и остаётся наиболее Темой для развития. Законодательство многих стран выбирает свой собственный путь в данной сфере правовых отношений. Разные законодательства устанавливают определённые требования критерия принципы при обработке передачи хранению и сбору персональных данных.

В мире существует огромное количество стран чье законодательство хотелось бы проанализировать, изучить и сравнить с законодательством Республики Узбекистан. В данной диссертации были изучены законодательство Европейского союза GDPR, федеральные законы о защите данных США, законодательства отдельных стран, таких как Япония, Китай, Сингапур и Россия и проведён сравнительный анализ с законодательством Республики Узбекистан.

Европа. Определение персональных данных по законодательству Республики Узбекистан по закону о персональных данных от 21 июня 2019 года,¹⁶⁰ Персональные данные — зафиксированная на электронном, бумажном и (или) ином материальном носителе информация, относящаяся к определенному физическому лицу или дающая возможность его идентификации.(статья 4) Сравнение хотелось бы начать с Европейского союза. По определению,¹⁶¹ Федеральным акта по защите персональных данных (Datenschutzgesetz 2000 – DSGVO 2000), принятого в 2000 году, статья номер два параграфа номер четыре это информация, которая имеет отношение к идентифицированному (“identified”) или же имеющему высокую вероятность идентификации (“identifiable”) лицу, являющемуся ее [т.е. такой информации] субъектом.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Другая дефиниция персональных данных, которая обращает на себя интерес, это дефиниция Великобритании, которая также определяет персональные данные как информацию, которая связана с каким-либо индивидом, информация, с помощью которой можно его идентифицировать и эта информация также включает в себя и выражение мнений о данном субъекте, но без указания намерения в отношении него.

Британское законодательство дает определение персональным данным, в соответствии с Законом от 1998 г. О защите данных — Data Protection Act, статьей 1,¹⁶² что не только как информация, но и как мнение и намерение, в местном законодательстве чего нет. Кроме вышеуказанного в Британии есть еще и акт под названием Закон о свободе информации от 2000 года, в части 2, статье 40,¹⁶³ определяют персональные данные, как и запрос, представляющий собой информацию о субъекте персональных данных.

¹⁶⁰ Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» от 2019 года

¹⁶¹ Федеральным акт «По защите персональных данных» (Datenschutzgesetz 2000 – DSGVO 2000), 2000 г

¹⁶² Закон от 1998 г. «О защите данных» — Data Protection Act

¹⁶³ «Закон о свободе информации» от 2000 года

Самым главным все-таки можно выделить для Европейского союза присущий общий законодательный регламент по защите данных, то есть ¹⁶⁴GDPR (General Data protection regulation - Общие правила защиты данных), который вступил в силу в Европейском Союзе 25 мая 2018 года. Хотелось бы ещё отметить очень важный аспект, что в соответствии со статьей 3, под названием Территориальная сфера действия, что данный регламент применяется не только к странам участникам Евросоюза, но также и к юридическим лицам и даже к иностранным гражданам, которые обрабатывают персональные данные граждан Евросоюза.

Статья четыре данного закона даёт определение персональным данным. Как и во многих законодательствах, тут говорится, что это опять-таки информация, которая относится к физическому лицу, даёт определение физическому лицу. Но уже в данной статье указано, что информация может быть не только такими как ими местонахождение, но также и онлайн идентификаторы суда могут отнести как компьютеры, так и смартфоны. То есть данный закон идёт со временем современных технологий. Отличиями можно выделить использование в законе таких понятий как идентификатор, индивид и контролёр. В сравнение, в законодательстве Республики Узбекистан используется определение оператор, субъект. По законодательству Евросоюза контролёр собирает персональные данные. То есть он их используют, обрабатывает до тех пор, пока он не нарушает закона.

В законодательстве Евросоюза касательно персональных данных чётко отмеченные правила использования и также говорится о том, что каждый субъект, который не будет выполнять правила данного законодательства будет оплачивать штрафы вплоть до 20 млн евро или до 4% от выручки.

Глава вторая регламента, а в основном Статья 5. ¹⁶⁵Принципы обработки персональных данных указывает на все принципы данного регламента. Самый первый, принцип законности, прозрачности и справедливости, то есть любая информация, которая идентифицируют гражданина должна быть получена законными так и справедливыми способами и средствами и только согласия субъекта данных.

Принципом является ограничение цели, это значит, что цель, ради, которой обрабатываются и собирается информация должна быть законная и не должно иметь иных целей за исключением одной определённой.

¹⁶⁴ General Data Protection Regulation, GDPR; Постановление 2016/679 от 25 мая 2018 года.

¹⁶⁵ General Data Protection Regulation, GDPR; Постановление 2016/679 от 25 мая 2018 года

Следующим пунктом является минимизация данных. Контролёр или иной, который имеет право собирать персональные данные, должен собирать столько, сколько нужно для цели.

Четвёртым пунктом является точность, это слово определяет собой что информация, которая обрабатывается или, которая получается должна быть точной, актуальной и полной. Точнее говоря любые ошибки и неточности должны быть исправлены. Данные должны храниться только для выполнения определённой цели, для которой эти данные были собраны, но не дольше.

Основным я считаю, является целостность и конфиденциальность, то есть персональные данные сборы и хранение обеспечиваться определёнными гарантиями безопасности от потери от несанкционированного доступа и конечно же от уничтожения.

Последним седьмым пунктом является Подотчетность. Это значит, что любые компании любые юридические лица несут ответственность за все свои действия касательно персональных данных личности из-за нарушения требований регламента предусмотрены огромные штрафы, которые были выше указаны.

США. В Соединённых Штатах Америки Федеральное законодательство обязывает только государственные органы в сфере защиты персональных данных. Что же касается юридических лиц которые обрабатывают персональные данные, то их права и обязанности определяет нормы на уровне штатов. Так примером может послужить штат Калифорния которая приняла в 2020 году закон (California Consumer Privacy Act (CCPA), который ¹⁶⁶регулирует правила сбора данных и работа и работы с этими данными, что любое физическое лицо которые используют интернет и пользуются услугами различных интернет-компаний имеет право знать, какую именно информацию собирает данные компании которые он пользуется также определить цель они собирают эту информацию. И последнее он может узнать каким образом будут использованы данные персональные данных. Уточняет права физических лиц на требование уничтожить свои персональные данные, а также запрещать передачу собранных данных третьим лицам. В данном аспекте есть схожесть законодательством Республики Узбекистан, так как в законе данных субъект персональных данных такие схожие права.

В Америке проблема с киберпреступностью которая включает в себя и несанкционированный доступ к личным субъектов правовой точки зрения имеет двойную природу. свод законов США а точнее раздел 18 глоссит о

¹⁶⁶ California Consumer Privacy Act (CCPA), 2020

существующей ответственность если была совершена кража персональных данных а также Взлом системы компьютеров которая налагает на ответчика от 100.000 долларов до 250.000 долларов. Сумма штрафа зависит от меры преступления. (§ 3571 разд. 18 СЗ США) ¹⁶⁷ А с другой стороны после случившихся терактов сентября был разрешён сбор данных об гражданах Соединённых Штатах на государственном уровне что и было включено в Закон о патриотизме (USA PATRIOT).

Но с 2015 года новая появилась тенденция к либерализации, так как начал действовать и был введен в действие ¹⁶⁸ Акт о свободе (USA FREEDOM). Агентство национальной безопасности (АНБ США), раньше основываясь на Закон о патриотизме мог собирать массовую информацию, это включало в себя и перехват данных, теперь может осуществлять сбор данных только после получения судебного ордера. Важным аспектом является, что собирать данные могут только уполномоченные лица, которые по закону называются провайдерами. Если же эти провайдеры будут перехватывать данные незаконным способом, то могут попасть в тюрьму сроком от 6 месяцев до 5 лет в зависимости от тяжести преступления.

Интересным является понятие экстерриториальности в соответствии со статьей 15 ¹⁶⁹ Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 года, которая гласит, что расследовать могут и правонарушения в сфере цифровой информации, то есть компьютерной, даже если оно не направлено прямо против граждан США, но было зафиксировано касательно серверов находящихся территориально США. То есть законом не ограничено территориальность национального законодательства стран участников ООН.

Китай. В ноябре 2016 года Постоянный Комитет Всекитайского собрания народных представителей (ПК ВСНП) принял закон, ¹⁷⁰ запрещающий Интернет-провайдера сбор информации о пользователях без их согласия. Это стало отправной точкой для развития законодательства в сфере защиты ПД в стране. Закон вступил в силу 1 июня 2017 года.

Несмотря на то, что государство и Компартия Китая оказывают влияние на все сферы жизни, включая информационную, КНР стремится к созданию системы защиты персональных данных, схожей с GDPR. Так, например, в марте 2018 года Национальный технический комитет по стандартизации

¹⁶⁷ Закон о патриотизме (USA PATRIOT), 2011

¹⁶⁸ «Акт о свободе» (USA FREEDOM), 2015

¹⁶⁹ Конвенции ООН «Против транснациональной организованной преступности» от 15 ноября 2000

¹⁷⁰ Закон «О кибербезопасности» от 1 июня 2017 года

информационной безопасности Китая (TC260) выпускает государственный стандарт ¹⁷¹ Спецификация безопасности личной информации, регламентирующий сбор, хранение, использование, обмен, передачу и раскрытие информации о пользователях интернета. Считается, что Китай может перенять из европейского опыта такие аспекты, как условия получения согласия пользователей, право на забвение, формулирование политики конфиденциальности бизнеса и так далее.

Следует отметить, что законодательство КНР о защите ПД находится на стадии развития. Приоритетом в стране по-прежнему является государственный контроль, однако КНР постепенно движется к более совершенной системе защиты персональных данных.

В целом, можно сказать, что Китай заимствует опыт Европы в области защиты персональных данных, но делает это с учетом своих особенностей.

Япония и Сингапур. 2005 год стал знаменательным для защиты персональных данных в Японии, ознаменовавшись вступлением в силу Закона О защите персональной информации.¹⁷² Этот закон закрепил право на защиту ПД как неотъемлемую часть права на неприкосновенность частной жизни, гарантированного японской Конституцией 1947 года.

С этого момента любой интернет-сайт любой японской компании, работающей с персональными данными своих граждан, обязан иметь специальный раздел Политика по защите персональной информации. В этом разделе компания обязана подробно изложить, как она реализует нормы Закона, какие меры она принимает для обеспечения безопасности ПД и как эти меры будут корректироваться в будущем.

Таким образом, Япония продемонстрировала свою приверженность защите персональных данных своих граждан, создав комплексную правовую и информационную систему, призванную гарантировать конфиденциальность их информации.

В 2012 году Сингапур сделал важный шаг в сфере защиты персональных данных, приняв Закон «О защите персональных данных». Этот закон устанавливает четкие правила сбора, использования, раскрытия и хранения ПД, обеспечивая тем самым конфиденциальность информации граждан.

Одной из интересных особенностей закона является создание национального реестра DonotCall (DNC). Включение своего номера в этот

¹⁷¹ Спецификация безопасности личной информации" от 24 июня 2022 года

¹⁷² Закон "О защите персональной информации" от 2005года

реестр позволяет сингапурцам оградить себя от навязчивых маркетинговых звонков, СМС-сообщений и факсов от различных организаций.

Важно отметить, что сингапурские компании могут собирать, использовать или раскрывать ПД только с явного согласия человека. При этом цели обработки должны быть обоснованными и соответствовать законодательству.

Таким образом, Закон «О защите персональных данных» демонстрирует стремление Сингапура к созданию общества, где право на конфиденциальность информации является одним из ключевых прав граждан.

Россия. Статья 19¹⁷³ Федерального закона № 152-ФЗ «О персональных данных» гласит, что Российское законодательство о персональных данных обязывает юридические лица предпринимать меры по защите данных физических лиц. Эти меры должны быть достаточными, чтобы предотвратить неправомерный или случайный доступ к данным, их уничтожение, изменение, распространение и другие незаконные действия.

Меры защиты можно разделить на правовые, примерами можно отнести создание комплекта документов, регламентирующих защиту персональных данных и технически – организационные, которым относятся действия, направленные на обеспечение безопасности данных, например, шифрование, обучение сотрудников.

Для некоторых категорий юридических лиц законодательством предусмотрены специальные требования защиты персональных данных. Так, госорганы должны следовать Перечню мер (утвержден Постановлением Правительства РФ от 17 ноября 2007 г. № 808), а компании, работающие с гражданами ЕС, обязаны соблюдать GDPR.

За нарушение законодательства о персональных данных предусмотрена административная и уголовная ответственность. Административная ответственность: штраф для юридических лиц может составлять от 30 000 до 18 000 000 рублей, в зависимости от характера нарушения (статья 13.11 КоАП РФ). Уголовная ответственность: незаконное собирание или распространение информации о частной жизни может привести к штрафу до 200 000 рублей или лишению свободы на срок до 2 лет (статья 137 УК РФ).

Важно отметить, что перечисленные меры защиты являются минимумом, необходимым для соблюдения законодательства. Компании должны самостоятельно оценивать риски, связанные с обработкой персональных данных, и принимать дополнительные меры защиты, если это необходимо.

¹⁷³ Федерального закона № 152-ФЗ "О персональных данных» от 2006 года

Несоблюдение требований законодательства о персональных данных может привести к серьезным последствиям для юридических лиц.

Принятие Федерального закона № 152-ФЗ в России и GDPR в Европе ознаменовало собой важный шаг в деле защиты персональных данных. Однако, несмотря на наличие законодательной базы, российская система защиты ПД все еще имеет ряд существенных недостатков.

Первый пробел заключается в ограниченном применении закона. Закон № 152-ФЗ фокусируется на операторах, зарегистрированных в РФ, оставляя без защиты персональные данные россиян, обрабатываемые зарубежными компаниями. GDPR же, напротив, защищает данные всех граждан ЕС, независимо от юрисдикции компании-оператора.

Второй недостаток – это слабые санкции. Максимальный штраф за сбор и обработку ПД без согласия в России составляет всего 75 000 рублей, что значительно ниже, чем в ЕС или Канаде, где штрафы исчисляются миллионами или процентами от выручки. Отсутствует и специализированная уголовная статья за хищение ПД, что приводит к несоразмерно мягким наказаниям даже в серьезных случаях.

Несмотря на эти проблемы, власти РФ предпринимают шаги к ужесточению санкций. Первый зампред комитета Госдумы по информационной политике Сергей Боярский пообещал последовательно увеличивать штрафы за хищение и использование чужих ПД.

В целом, Россия, как и Китай, пытается найти баланс между невмешательством государства и защитой ПД. С одной стороны, власти стремятся сохранять контроль над информацией о гражданах, с другой – не препятствовать сбору и использованию ПД в собственных интересах.

Узбекистан. В современном мире, где информация играет все более важную роль, защита персональных данных (ПД) становится одной из ключевых задач государства. В Узбекистане данная сфера регулируется комплексной системой нормативно-правовых актов, призванных обеспечить конфиденциальность и безопасность ПД граждан.

Основные законы и нормативные акты Узбекистана в отрасли персональных данных:

¹⁷⁴ Конституция Республики Узбекистан: Статья 24 гарантирует право на неприкосновенность частной жизни, что является основополагающим принципом защиты ПД.

¹⁷⁴ Конституция Республики Узбекистан от 30 апреля 2023 года.

¹⁷⁵Закон Республики Узбекистан О персональных данных (от 02.07.2019 г. № ЗРУ-547): это основополагающий закон, который определяет основные понятия, принципы, права и обязанности в сфере защиты ПД.

Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении некоторых нормативно-правовых актов в области обработки персональных данных» (от 05.10.2022 г. № 570): Этот документ детализирует требования к обработке ПД, включая уровни защиты, порядок хранения, меры по обеспечению безопасности и другие аспекты.

Другие законы и подзаконные акты: в различных отраслях законодательства также могут содержаться нормы, касающиеся защиты ПД, например, в Гражданском кодексе, Трудовом кодексе, законе «Об электронных документах и электронной цифровой подписи».

Основные принципы защиты, очень схожи с другими вышеуказанными странами. То есть так же присуще законность, то есть сбор, обработка и хранение ПД должны осуществляться только в соответствии с законом. Целесообразность, которая диктует, что ПД должны обрабатываться только для целей, заранее определенных и согласованных с субъектом ПД. Соответствие цели, когда Обработка ПД должна соответствовать заявленным целям. Необходимость и достаточность, когда объем обрабатываемых ПД должен быть не более того, который необходим для достижения целей обработки. Точность, которая означает, что ПД должны быть точными и, при необходимости, обновляться. Конфиденциальность, когда доступ к ПД должен быть ограничен только теми лицами, которым он необходим для достижения целей обработки. Безопасность, когда должны быть приняты меры по защите ПД от несанкционированного доступа, изменения, уничтожения, распространения или иных неправомерных действий.

Права субъекта персональных данных так же имеют схожесть с другими странами. Например, пункты на получение информации о своих данных, то есть субъект ПД имеет право знать, кто обрабатывает его ПД, для каких целей, какие ПД обрабатываются. Право на доступ к своим, когда субъект ПД имеет право ознакомиться со своими ПД, получить их копии и потребовать их исправления или удаления. Право на возражение против обработки своих ПД, когда субъект ПД имеет право в ряде случаев возразить против обработки своих ПД. Право на отзыв согласия на обработку своих ПД, когда субъект ПД имеет право в любой момент отозвать свое согласие на обработку своих ПД. Субъект ПД также имеет право на защиту своих ПД от неправомерного

¹⁷⁵ Закон Республики Узбекистан "О персональных данных" (от 02.07.2019 г. № ЗРУ-547)

использования, право на блокирование своих ПД, право на подачу жалобы в уполномоченный орган по защите ПД.

За нарушение законодательства о защите ПД предусмотрена административная и уголовная ответственность в Республике Узбекистан. Административная ответственность выражается в виде штрафов, а уголовная ответственность – в виде штрафов, лишения свободы и других видов наказания. В Узбекистане создана комплексная система нормативно-правового обеспечения защиты ПД, которая соответствует международным стандартам.

Нет, наверное, в мире ни одного человека, который бы не делился каким-либо с другим человеком о себе: например, дату рождения имя фамилия отчество какие-нибудь документов сведения, может быть о своём здоровье и так далее. А ведь информация, которая была перечислено выше, это не просто информация это персональные данные. В современном мире люди научились использовать всякого рода информацию в своих корыстных целях и против человека и поэтому многие люди учёные который озабочены глобальными проблемами нынешнего века предсказывает, что XXI век это век когда человек информации будет владеть и самим миром. Если сравнить законодательство защиты персональных данных в различных странах можно найти много общего и конечно же какие-то и отличительные стороны.

НЕКОТОРЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЕ: В КОНТЕКСТЕ УЗБЕКИСТАНА, ИСПАНИИ И РОССИИ

Алимова Гулчехра Вохиджон кизи

Узбекский государственный университет мировых языков,
Студентка факультета романо-германской филологии (испанский язык)

e-mail: gulchehraalimova2@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются стереотипы о трёх различных странах – Узбекистана, Испании и России. Стереотипы, сформировавшиеся в международном сознании, анализируются с точки зрения их происхождения, влияния на восприятие стран и их жителей, а также общего и различного между ними. Сравнительный анализ выявляет как общие черты, так и различия в стереотипах о этих странах, подчеркивая их культурное и историческое многообразие. В заключении обсуждается важность понимания и преодоления стереотипов через образование и культурный обмен для создания более объективного и уважительного восприятия различных народов и культур.

Ключевые слова: *стереотипы, Узбекистан, Испания, Россия, сравнительный анализ*

SOME STEREOTYPES AND THEIR ORIGIN: IN THE CONTEXT OF UZBEKISTAN, SPAIN AND RUSSIA

Alimova Gulchehra Vohijon kizi

Uzbek State University of World Languages,
Student of the Faculty of Romance-Germanic Philology (Spanish)

e-mail: gulchehraalimova2@gmail.com

ABSTRACT

This article examines stereotypes about three different countries - Uzbekistan, Spain and Russia. Stereotypes that have formed in the international consciousness are analyzed from the point of view of their origin, influence on the perception of countries and their inhabitants, as well as similarities and differences between them. Comparative analysis reveals both common features and differences in stereotypes about these countries, emphasizing their cultural and historical diversity. Finally, the importance of understanding and overcoming stereotypes through education and

cultural exchange is discussed to create a more objective and respectful perception of different peoples and cultures.

Key words: *stereotypes, Uzbekistan, Spain, Russia, comparative analysis*

ВВЕДЕНИЕ

Стереотипы – это устойчивые и часто упрощенные представления о группе людей или явлениях. В страноведении стереотипы играют значительную роль, так как они могут влиять на наше восприятие и понимание других стран и народов. Изучение стереотипов важно для того, чтобы разоблачить ложные представления и продвигать более объективное и уважительное отношение к культурному многообразию.

Стереотипы часто возникают из исторического контекста и культурных традиций. Например, определенные черты или привычки могут приписываться целому народу на основании исторических событий или поведения отдельных представителей. Культурные образы, передаваемые через литературу, кино и медиа, также играют важную роль в формировании стереотипов.

Стереотипы могут оказывать как положительное, так и отрицательное влияние. Положительные стереотипы могут привлечь туристов и инвесторов, создавая привлекательный имидж страны. Например, стереотип о гостеприимстве грузин способствует туристическому интересу к Грузии. Однако отрицательные стереотипы могут вести к дискриминации и недопониманию, что осложняет международные отношения и приводит к культурным конфликтам.

МЕТОДОЛОГИЯ

В качестве примера рассмотрим влияние стереотипов на восприятия разных стран:

•**Европа:** Франция ассоциируется с романтикой и модой, Германия – с дисциплиной и точностью, Италия – с кулинарией и искусством.

•**Азия:** Китай – с трудолюбием и массами людей, Япония – с технологическим прогрессом и традиционностью, Индия – с духовностью и бедностью.

•**Америка:** США – с мечтой о неограниченных возможностях и потребительством, Канада – с вежливостью и мультикультурализмом.

•**Африка:** Многие страны Африки стереотипно воспринимаются через призму бедности и экзотики, несмотря на их культурное и природное разнообразие.

Проведем сравнительный анализ стереотипов о Испании, России и Узбекистане, а также подробнее рассмотрим их происхождение.

Узбекистан – страна с богатой историей, уникальной культурой и стратегическим расположением на Великом шелковом пути. Несмотря на это, о Узбекистане существует множество стереотипов, которые упрощают и искажают восприятие этой страны и её жителей. Рассмотрим наиболее распространенные стереотипы о Узбекистане, их происхождение и влияние.

1. Узбекистан часто ассоциируется с пустынями и верблюдами. Этот стереотип подчеркивает природные условия и традиционный уклад жизни.

Узбекистан действительно частично покрыт пустынями, такими как Кызылкум, и исторически здесь использовали верблюдов как транспортное средство, особенно на торговых путях. Однако большая часть населения живет в городах и сельских районах, занимающихся сельским хозяйством и промышленностью.

Этот стереотип создает образ Узбекистана как исключительно пустынной страны, игнорируя её разнообразие и богатое культурное наследие. Он может привлекать туристов, интересующихся экзотикой, но также приводит к упрощению восприятия страны.

2. Узбекистан часто ассоциируется с Великим шелковым путем и древними городами, такими как Самарканд, Бухара и Хива.

Узбекистан действительно имеет богатое наследие как одна из ключевых точек Великого шелкового пути. Эти города были важными центрами торговли, культуры и науки в Средние века.

Этот стереотип подчеркивает историческое и культурное значение Узбекистана, привлекая туристов и исследователей. Однако он также может ограничивать восприятие современной жизни в стране, фокусируясь исключительно на её историческом прошлом.

3. Узбекистан часто воспринимается как страна восточной экзотики, с яркими базарами, традиционными ремеслами и богатой кухней.

Восточные базары, ремесла и национальная кухня действительно являются важной частью узбекской культуры. Плов, лагман, самса и другие блюда пользуются популярностью и являются неотъемлемой частью узбекского гостеприимства.

Этот стереотип подчеркивает культурное богатство и уникальность Узбекистана, способствуя развитию туризма. Однако он может приводить к упрощенному восприятию страны, не учитывая её современные достижения и развитие.

4. Узбекистан часто ассоциируется с традиционностью и консерватизмом, особенно в контексте семейных и религиозных ценностей.

Узбекистан – страна с глубокими культурными и религиозными традициями, где ислам играет важную роль в общественной и частной жизни. Традиционные семейные ценности и обычаи сохраняют своё значение, особенно в сельских районах.

Этот стереотип подчеркивает культурное и религиозное наследие Узбекистана, но может также создавать впечатление о стране как о закрытой и малоизменяющейся. В действительности, Узбекистан проходит через период модернизации и развития, что приводит к изменениям в обществе.

5. Узбеки часто описываются как очень гостеприимные и дружелюбные люди, что отражает культурные традиции страны.

Гостеприимство действительно является важной частью узбекской культуры. Традиции приема гостей с щедростью и радушием передаются из поколения в поколение и остаются важной частью социальной жизни. «Меҳмон izzatda, mezbон хизматда» переводится на русский язык как «Гость в почете, хозяин в служении». Эта узбекская пословица подчеркивает важность уважительного отношения к гостям и готовность хозяев служить им и обеспечивать их комфорт.

Этот стереотип подчеркивает положительные черты узбекского общества, привлекая туристов и создавая благоприятное впечатление о стране. Он способствует межкультурному пониманию и взаимодействию.

Испания – страна с богатой историей, разнообразной культурой и яркими традициями. В результате, многие стереотипы о Испании глубоко укоренились в сознании людей по всему миру. Рассмотрим наиболее распространенные стереотипы о Испании, их происхождение и влияние на восприятие страны.

1. Фламенко ассоциируется с Испанией, как символ её страстной и выразительной культуры. Этот музыкальный и танцевальный стиль возник в Андалусии, южном регионе Испании, и представляет собой синтез музыкальных и танцевальных традиций различных народов, включая цыган, мавров и евреев. Фламенко выражает широкий спектр эмоций, от радости до глубокой печали, и является важной частью испанского культурного наследия.

Корни фламенко уходят в 18-й век, но его популяризация началась в 19 веке, когда танец и музыка стали важной частью публичных представлений и культурных мероприятий. Фламенко стало символом Испании на международной арене, привлекая туристов и любителей музыки. Этот стереотип также способствует популяризации испанской культуры и языка.

2. Коррида, или бой быков, – один из самых известных и спорных символов Испании. Этот традиционный вид спорта имеет глубокие корни в испанской истории и культуре. Коррида восходит к древним римским играм, но свою современную форму приобрела в Испании в 18 веке.

Традиция корриды стала особенно популярной в Андалусии, откуда распространилась по всей стране. Коррида вызывает множество споров, особенно среди защитников прав животных, но она продолжает привлекать значительное число зрителей и туристов. Этот стереотип подчеркивает элементы испанской культуры, связанные с мужеством, традицией и зрелищностью.

3. Сиеста – это традиция послеобеденного отдыха, которая ассоциируется с Испанией и другими странами Средиземноморья. Идея сиесты часто вызывает ассоциации с расслабленным и размеренным образом жизни. «A quien madruga Dios le ayuda» – это испанская пословица дословно обозначает: «Кто рано встает, тому Бог дает».

Традиция сиесты берет начало в сельскохозяйственных обществах, где работа в жаркие дневные часы была трудной и неэффективной. Сиеста позволяла рабочим отдохнуть и восстановить силы в самое жаркое время дня.

Сиеста как стереотип подчеркивает медленный и спокойный ритм жизни в Испании. Однако в современном обществе эта традиция становится все менее распространенной из-за урбанизации и глобализации, что приводит к изменению рабочего графика и образа жизни.

4. Испанцы часто описываются как страстные, эмоциональные и экспрессивные люди. Этот стереотип подчеркивает открытость и теплое отношение испанцев к жизни. Этот стереотип частично основан на культурных особенностях Испании, где эмоциональное выражение и тесные социальные связи являются важными элементами общественной жизни.

Традиции, такие как праздники, семейные встречи и массовые мероприятия, способствуют формированию такого восприятия. Стереотип о страстных испанцах способствует созданию образа страны как гостеприимной и жизнерадостной. Это привлекает туристов, желающих испытать на себе эту культуру, но может также привести к упрощению и искажению восприятия индивидуальных черт испанцев.

Россия – страна с богатой историей, огромными территориями и разнообразной культурой. Это приводит к формированию множества стереотипов, которые зачастую упрощают и искажают восприятие России и её

жителей. Рассмотрим наиболее распространенные стереотипы о России, их происхождение и влияние на восприятие страны.

1. Россия часто ассоциируется с холодом и суровой зимой. Этот стереотип подчеркивает экстремальные климатические условия, особенно в Сибири и на Дальнем Востоке.

Россия – самая большая страна в мире, значительная часть её территории находится в северных широтах, где зима может быть очень холодной и продолжительной. Исторически, суровые зимы играли важную роль в жизни россиян, формируя их выносливость и адаптационные способности.

Этот стереотип подчеркивает выносливость и стойкость россиян, но также может создавать впечатление о России как о суровой и неприветливой стране. Он влияет на ожидания туристов и иностранных граждан, приезжающих в Россию, и формирует их восприятие о стране как о месте с экстремальными условиями жизни.

2. Водка ассоциируется с Россией как национальный напиток и символ русской культуры. Этот стереотип подчеркивает употребление алкоголя как часть повседневной жизни россиян.

Водка действительно имеет глубокие корни в российской культуре. Она появилась в России в XIV веке и стала важным элементом русской кухни и традиционных праздников. Водка часто упоминается в русской литературе и фольклоре.

Стереотип о чрезмерном употреблении водки создает образ россиян как людей, склонных к алкоголизму, что часто приводит к негативным восприятиям. Этот стереотип игнорирует культурные и социальные изменения, происходящие в России, и не учитывает разнообразие алкогольных предпочтений среди населения.

3. Образ медведей, гуляющих по улицам российских городов, является одним из самых распространенных и абсурдных стереотипов о России.

Этот стереотип возник из-за обширных лесов и дикой природы России, где действительно обитают медведи. Однако медведи крайне редко заходят в населенные пункты. Этот образ часто используется в карикатурах и юмористических изображениях России в зарубежных медиа.

Хотя этот стереотип носит юмористический характер, он может создавать ложные представления о России и её природных условиях. Это также отражает склонность к упрощению и экзотизации России в иностранных медиа.

4. Россияне часто воспринимаются как люди с жесткой дисциплиной и организованностью, что ассоциируется с советским прошлым и военной мощью страны.

Исторически Россия имела сильную армию и централизованную власть. В советские времена дисциплина и организованность были важными аспектами общественной жизни и работы. Это нашло отражение в культуре, где ценятся порядок и выполнение приказов.

Этот стереотип может подчеркивать позитивные черты, такие как выносливость и способность к организации, но также может создавать впечатление о России как о стране с авторитарным режимом и недостатком личных свобод. Это влияет на восприятие России как строгой и малоэмоциональной страны.

5. Россияне часто изображаются как мрачные и недружелюбные люди, что отражается в стереотипах о суровости русской души.

Этот стереотип может быть частично основан на культурных особенностях общения в России, где улыбка не всегда является показателем дружелюбия. В России принято быть более сдержанным в выражении эмоций, особенно с незнакомыми людьми.

Стереотип о мрачности россиян может создавать барьеры в межкультурном общении и формировать негативные ожидания у иностранцев. Однако, при ближнем знакомстве, многие отмечают гостеприимство и тепло русских людей. "Не имей сто рублей, а имей сто друзей." – это русская пословица, которая выражает ценность дружбы и взаимопомощи выше материального богатства.

Проведем сравнительный анализ между тремя вышперечисленными странами.

Сходства между ними:

• **Культурное наследие:** Все три страны имеют стереотипы, связанные с их богатым культурным и историческим наследием. В Испании это фламенко и коррида, в России — водка и зимние пейзажи, в Узбекистане – Великий шелковый путь и восточная экзотика.

• **Природные условия:** Стереотипы также связаны с природными условиями: суровые зимы в России, пустыни в Узбекистане и теплый климат Испании.

• **Национальный характер:** В каждом случае стереотипы отражают определенные черты национального характера – страстность и артистизм

испанцев, выносливость и сила русских, гостеприимство и традиционность узбеков.

Различия между ними:

• **Современное восприятие:** Стереотипы о Испании чаще воспринимаются положительно и ассоциируются с отдыхом и развлечениями, в то время как стереотипы о России и Узбекистане могут содержать как положительные, так и негативные коннотации.

• **Экономические аспекты:** Стереотипы об Испании менее связаны с экономическими аспектами, в то время как стереотипы о России часто включают элементы, связанные с её природными ресурсами и экономической мощью, а стереотипы об Узбекистане фокусируются на его историческом значении как центра торговли.

В заключении стоит отметить, что стереотипы, укоренившиеся в международном сознании о Испании, России и Узбекистане, имеют глубокие исторические, культурные и природные корни. Эти стереотипы формируют образы стран, влияя на их восприятие как среди туристов, так и на мировой арене. В то время как стереотипы могут привлекать внимание к богатому культурному наследию и уникальным особенностям каждой страны, они также могут упрощать и искажать реальность, не учитывая современное развитие и разнообразие этих наций.

Испания предстает перед нами как страна страсти и артистизма, где фламенко и коррида символизируют культурную уникальность, а сиеста подчеркивает традиционный образ жизни. Россия ассоциируется с выносливостью и силой, выраженными в стереотипах о суровой зиме, водке и строгой дисциплине, что часто приводит к восприятию её как суровой и авторитарной. Узбекистан восхищает своей восточной экзотикой и богатым историческим наследием, где пустыни, Великий шелковый путь и гостеприимство создают образы древних тайн и культурного разнообразия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Понимание происхождения и влияния этих стереотипов важно для более глубокого и уважительного отношения к различным культурам. Образование, культурный обмен и критическое мышление играют ключевую роль в преодолении стереотипов, помогая создать более объективное и многогранное восприятие других народов и стран.

В конечном счете, осознание многообразия и сложности каждой культуры способствует межкультурному диалогу и гармоничному сосуществованию в глобальном сообществе. Преодоление стереотипов и стремление к более

глубокому пониманию других культур — это шаги к созданию более справедливого и уважительного мира, где каждая нация и её люди могут быть признаны и поняты в своей уникальности и многогранности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Smith, A. (2010). *Stereotypes and Cultural Perceptions: Understanding the Global Mindset*. London: Routledge.
2. García, J. R. (2015). *Stereotypes and National Identity: The Case of Spain*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid Press.
3. Ivanov, P. (2018). *Russian Stereotypes: Origins, Evolution, and Impact*. Moscow: Moscow State University Press.
4. Karimov, U. (2012). *Cultural Heritage of Uzbekistan: From the Silk Road to Modernity*. Tashkent: Uzbekistan Academy of Sciences Publishing.
5. Rodríguez, M. G. (2017). *Perceptions of Spain: An International Perspective*. Barcelona: Universitat de Barcelona Press.
6. Бахронова Д. К. Антропоморфизмларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. – Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2018. – 100 б.
7. Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера. //Хорижий филология, 2019. – №3. – Б. 62-68.
8. Бахронова Д. К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши.: Филол. фан. д-ри дисс., 2022. – 245 б.

ЁШ АВЛОД ҚАЛБИДА МИЛЛИЙ ҒУРУР ВА ИФТИХОР ТУЙҒУЛАРИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШДА НАВОИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ РОЛИ

Панжиев Сухроб –

ТерДУ Фалсафа кафедраси в.б. доценти
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ёш авлод маънавий камолотида, Алишер Навоил илмий-маънавий меросининг ўрни борасида фикр-мулоҳазалар келтирилган. Шунингдек, Алишер Навоий асарларида илгари сурилган умуминсоний ғояларнинг маърифтли жамият яратишидаги роли асосланган.

Калит сўзлар: *Алишер Навоий, фалсафа, маънавият, Хамса, маънавий макон, маърифат, ёш авлод.*

ABSTRACT

This article presents opinions on the role of Alisher Navoi's scientific and spiritual heritage in the spiritual maturity of the young generation. Also, the role of universal ideas put forward in the works of Alisher Navoi in creating an enlightened society is based.

Key words: *Alisher Navoi, philosophy, spirituality, Khamsa, spiritual space, enlightenment, young generation.*

КИРИШ.

Алишер Навоий комил инсон ва унинг тарбияси тўғрисида бутун бир таълимот яратди. Унинг насрий ва назмий асарлари, ғазаллари, “Хамса”га кирган дostonлари, “Насойим ул-муҳаббат”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Мажолис ун-нафоис”, “Лисон ут-тайр” ва бошқаларда комил инсон қандай бўлиши кераклиги, қайси фазилатларни эгаллаши лозимлиги ҳақидаги фикрлар ҳар томонлама ёритиб берилган. Асрлар давомида ўз қимматини йўқотмаган бундай фикрлардан биз бугунги кун ижтимоий ҳаётда ёш авлодни миллий ғурур ва ифтихор, миллий кадриятлар туйғулари билан тарбиялаш жараёнида кенг кўламда фойдаланишимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ.

Европада шундай гап бор: Гёте ва Шекспир ижодини билмаган одам зиёли саналмайди. Шу фикрга ўхшаш шундай гап айтиш мумкин: Ўзбекистонда Навоий ва Бобурни билмаган одам зиёли саналмайди. Чунки улар умуминсоний

қадриятларни куйлаган, жаҳон тан олган ижодкорлардир. “Рус академиги Конаднинг шундай дейди: “Келинг Алишер Навоийдек шоир бўлгани учун қувонайлик. Бизга шундай шоирни армуғон қилган ўзбек халқига раҳматлар айтайлик. Навоийни фақат ўрганмасдан тадқиқ этмасдан, уни ўқиб ҳам юрайлик”.

Маълумки, бирон-бир халқ маънавиятига хос қадриятларнинг бошқа халқлар томонидан тан олинishi, табиийки, ана шу халқ тарихига нисбатан чуқур ҳурмат ифодасидир. Бундай эътироф халқнинг ғурур ва ифтихори, миллий ўзлигини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Шу маънода, кейинги пайтда буюк аجدодларимизнинг сўнмас даҳосига ҳурмат-эҳтиром, уларнинг бой илмий меросини ўрганишга бўлган қизиқиш хорижий элларда ҳам ортиб бораётгани барчамизни қувонтиради. Бунинг тасдиғини дунёнинг турли мамлакатларида уларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида эълон қилинаётган илмий ва бадиий асарлар, улуғ аждодларимиз хотирасига барпо этилаётган ёдгорликлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Шулар қаторида Москва, Токио ва Боку шаҳарларида Алишер Навоий бобомиз хотирасига ўрнатилган мухташам ҳайкалларни эслаш жоиз”¹⁷⁶.

Булар албатта, биз ёшларда шак-шубҳасиз фахр ва ифтихор туйғуларини жўш уришига хизмат қилади. Шоирнинг маънавий меросидан миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини жўшқин ифодасини Ўзбекистон Республикаси Халқ шоири Э.Воҳидовнинг «Ўзбегим» номли қасидасидаги куйидаги байтлар шоирга бўлган юксак эҳтиром, миллий ғурур намунасидир:

“Мир Алишер наъмасига акс-садо берди жаҳон,
Шеърят мулкида бўлдинг шоҳу султон, ўзбегим.
Менга Пушкин бир жаҳону менга Байрон бир жаҳон
Лек Навоийдек бобом бор кўксим осмон, ўзбегим”¹⁷⁷.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР.

Навоий маънавий меросини муаззам уммонга ўхшатишади. Зангори осмон остида чайқалиб турган баҳри муҳитнинг шиддаткор тўлқинлари куёшнинг мунаввар нурлари билан қоришиб, борлиққа ёрқин ифор таратади. Кўзни қамаштириб, кўкка ўралаётган томчиларнинг ҳар бирида илоҳий нур жилваланади. Навоий мероси ана шундай боқий, мафтункор. Бу табаррук зот ижодини ўрганган кишиларнинг қайта-қайта ҳайратга тушавериши сабаби ҳам шунда.

¹⁷⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008. –Б. 48.

¹⁷⁷ Воҳидов Э. Сайланма. –Т.: “Шарқ”, 2001.– Б. 333.

Навоий жуда кўплаб фанлар билан шуғулланди - илми нужум, мусиқа, табобат, луғатшунослик, адабиёт назарияси, қушлар ҳаёти - зоология. Хусусан, унинг тасвирий санъатда ҳам машқлар қилиб тургани, ҳатто Хусайн Бойқаронинг суратини чизгани ҳақида манбалар гувоҳлик беради. Леонардонинг сирли табассуми (Мона Лиза) каби Навоийнинг ўз қўли билан чизган занжирбанд шер сурати ҳам мана беш асрдирки, такрор-такрор мунозаралар манбаига айланиб келади. Бу буюк зот мусиқа илмида ҳам ноёб истеъдод соҳиби бўлиб, бир қанча куйлар ижод қилган. Шунингдек, “Тарихчи Хондамирнинг қайд қилишича, Ҳирот шаҳридаги ўзининг масъул лавозимдаги фаолияти давомида Навоий бош меъмор сифатида ўз маблағлари ҳисобидан Ҳирот ва бошқа шаҳарларда бир неча мадраса, 40 та работ, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 хаммом, 9 кўприк, 20 га яқин ҳовуз қурдирган”¹⁷⁸. Улар орасида Ҳиротдаги “Ихлосия”, “Низомия” мадрасалари, “Халосия” хонақоҳи, “Шифоия” тибгоҳи, Қуръон тиловат қилувчиларга мўлжалланган “Дорул-хуффоз” биноси, Марвдаги “Хусравия” мадрасаси, Машҳаддаги “Дорул-хуффоз” хайрия биноси ва бошқа ноёб меъморлик ёдгорликлари бор. Бунёд этган иншоотларининг аксариятининг тарихини ўзи чизди, тузатди.

Мутафаккирнинг гўзал ғазалларидан бирида шундай сатрлар мавжуд:

“Хилъатим то айламиш жонон қизил, сариқ, яшил,

Шуълаи оҳим чиқар ҳар он қизил, сариғ, яшил.

Шишадек кўнглимдадур гулзори хуснинг ёдидин,

Тободонинг аксидек алвон қизил, сариғ, яшил”¹⁷⁹.

Ғазалда инсон руҳий ҳолатлари нозиклиги, сирлилиги, ташқи дунё ва одам сурати билан уйғунликда экани жуда нозик ҳолатда тасвирланган. Шоир танлаган уч ранг қизил, сариқ, яшил – ўзининг барча товланишлари билан номоён бўлади. У гарчи ёр тавсифига бағишланган бўлса-да, юқоридаги сатрларни ўқиб, сизнинг ҳаёлингизда ҳам бугун бутун дунёда машиналарнинг қатновини тартибга солиб турган светафор гавдаланганига шубҳа йўқ. Тўғри, бирқарашда бу шеър ва светафорнинг бир-бирига умуман алоқаси йўқдек туюлади. Аммо ранглар силсиласи, уларга юкланган вазифа иккисини бир-бирига боғлаб турганини илғаш у қадар қийин эмас. Маълумки, қизил ранг тақик белгиси, ёр дастлаб ошиқнинг севгисини рад этади, ноз қилади. Сариқ ранг тайёргарлик, ошиқнинг ранги сарғайиб фиғони кўкка кўтарила бергач,

¹⁷⁸ Ўзбекистан миллий энциклопедияси. Т.: “Ўзбекистан миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006й. 12 том. 221- 222бетлар.

¹⁷⁹ Навоий Алишер.Хазойин ул-маоний: тўла асарлар тўплами. Ж.4.Фавойид ул-кибар. Алишер Навоий:нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, И.Ҳаққул; масъул муҳаррир: С.Рафиддинов. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, А.Навоий номидаги тил ва адабиёт институти. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2011. – Б. 393.

жононанинг кўнгли ҳам унга илий бошлайди. Яшил ранг бу йўл очик дегани. Ғазалда ҳам ёр турфа ранглардаги кийимларда кўриниш бериб, ошиқнинг кўнглини эзади. У яшилликка бурканганда васл айёми бошланади. Дарвоқе, Навоий байтларида илк бор намоён бўлган бу рамз — светафор америкалик олим Гаррет Морган томонидан 1916 йилга келибгина кашф қилинди.

Хамсанинг тўртинчи достони «Сабъаи сайёра»да эскалатор ва лифт ҳақидаги фаразларни ўқиган машҳур шарқшунос олим Бертелс ҳам ҳайрат оғушида қолганини яширмаган экан.

“Поялар мақдамида бўлғай паст,
Айлағай бир-бири юзига нишаст.
Чун секиз поя қатъ бўлди тамом,
Айлагач шоҳўз ерида мақом.
Яна ул поялар баланд ўлғай,
Тахтидин шоҳ баҳраманд ўлғай.
Ким, қаён шаҳ бўлур нишотангез,
Оз ишорат била югургай тез”¹⁸⁰.

Маъноси шундай: «Шоҳ бу тахтга чиқадиган бўлса, пиллапоялар унинг қадам қўйиши учун пасайиб, бир-бирининг устига ётади. Шоҳ шу 8 поянинг ҳаммасини босиб ўтиб, ўз тахтига ўтиргач, у зиналар яна баланд кўтарилади. Шоҳ қай тарафга қараб ўтиришни хоҳласа, озгина ишорат кифоя. Тахт ўша тарафга қараб айланади». Бу ерда кейинги асрларнинг, янаям аниқроғи — 1892 йилда америкалик кашфиётчи Жесси Рено томонидан ясалган эскалатор ҳақида гап кетаётганига шубҳа йўқ.

Кейинги саҳифаларда бугун уйларимизга ҳам иссиқлик ҳам муздек ҳарорат бахш этиб турувчи кондиционер (1915 йилда француз олими Жанн Шабаннес биринчи кондиционерга патент олган) ҳақида гап кетади.

«Фарҳод ва Ширин»дан олинган мана бу байт унга ҳамоҳанг жаранглайди:
“Кетурдилар ҳакими нуктадони,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне!..
Қилиб тунни – ёруғ, кунни қоронғу,
Сувдин – ўт ёндуруб, ўтдин – сепиб сув”¹⁸¹.

Албатта, юқорида санаб ўтилган тимсоллар, рамзлар, ўз даври учун ғайриоддий бўлган қурилмалар, башоратлар Навоий ижодида беҳисоб. Баланд минора устига ўрнатилган бугунги параболек ва спутник антенналарига ўхшаш

¹⁸⁰ А.Навоий. Сабъаи сайёр:настрий баёни билан/А.Навоий; настрий баённи таёрловчилар:И.Махсум, С.Хасанов. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт–матбаа уйи”,2006. – Б. 128.

¹⁸¹ А.Навоий. Фарҳод ваШирин. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт–матбаа уйи”,2006. – Б. 49.

курулмалар, дунёнинг нариги чеккасидаги инсон билан тўғридан-тўғри бири-бирини кўриб турган ҳолда (вебкамера орқали) мулоқотда бўлиш, компьютер, интернет, кишининг май ичган-ичмаганини аниқлаб берадиган восита, кибернетика ҳамда яна бошқа турли ғайриоддийликлар хусусидаги фаразлар шулар жумласидан. Яна ҳатто XXI аср одамлари тасаввур доирасидан ҳам ташқарида бўлган антиқа тимсоллар, фаразлар учрайдики, ҳайратланмай илож йўқ. Агар уларнинг муқобилини бугун ҳам учратмасак, буни замонавий фан ва техниканинг ноқислигидан деб билиш лозим.

ХУЛОСА.

Дарҳақиқат, Навоий ижоди муҳташам бир қаср, барча унинг ёнида айланиб юрибди холос. Модомики, бепоён тафаккур сарҳадларини фатҳ эта олган шеърят соҳибқироннинг олтин мероси миллат руҳини тарбиялар экан, унинг ижодини ижоди каби қомусий равишда тадқиқ ва этиш, бу жараёнда, айниқса, ёшларда рағбат уйғота олиш бугунги куннинг энг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолаверади. Мана шундай буюк ихтиролар соҳибини билиш, ватандошимиз эканлигини ҳис қилиб яшаш ҳеч кимни бефарқ қолдирмаса керак. Албатта бу барча фуқароларимизда, айниқса ёшларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини шаклланишига хизмат қилади. Баркамол инсонларни тарбиялаб етиштириш ватанимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилган ҳозирги даврда миллат куёши Алишер Навоийнинг маънавий мероси, серқирра ижодини ўқиш ва ўрганиш ёшлар маънавиятини ўстириш, Навоий мезонидаги комил инсон қандай бўлиши кераклигини теран англашлари ва улуғ аждодларига муносиб ворислар бўлиб етишишлари учун илмий-маърифий жиҳатдан ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. А.Навоий. Сабъаи сайёр: насрий баёни билан/А.Навоий; насрий баёни таёрловчилар: И.Махсум, С.Хасанов. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт–матбаа уйи”, 2006.
2. А.Навоий. Фарҳод ва Ширин. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт–матбаа уйи”, 2006.
3. Воҳидов Э. Сайланма. –Т.: “Шарқ”, 2001.– Б. 333.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008. –Б. 48.
5. Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний: тўла асарлар тўплами. Ж.4. Фавойид ул-кибар. Алишер Навоий: нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, И.Ҳаққул; масъул муҳаррир: С.Рафиддинов. Ўзбекистон Республикаси Фанлар

- академияси, А.Навоий номидаги тил ва адабиёт институти. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2011. – Б. 393.
6. Ўзбекистан миллий энциклопедияси. Т.: “Ўзбекистан миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
7. Panjiyev, S. (2019). CONCEPTS OF TRUTH OF THE NEW TIME. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(7), 170-173.
8. Suhrob, P. (2022). GLOBALIZATION PROCESS AND NATIONAL-SPIRITUAL FACTORS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(12), 636-638.
9. Suhrob, P. (2022). THE NOOSPHERE STAGE AND THE INCREASING RESPONSIBILITY OF MANKIND IN THE PERSPECTIVE OF THE PLANET EARTH. *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 6, 55-58.
10. Панжиев, С. (2022). ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИ ЮКСАЛТИРИШДАГИ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 863-866.
11. Suhrob, P. (2021). The philosophical content of truth and its forms. *World Bulletin of Social Sciences*, 4(11), 176-178.
12. Raxmanov, A. (2022). SHARQ RENESSANSI DAVRI GUMANIZMINING GNOSEOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 668-674.

SIRDARYO VILOYATI TOPONIMLARINING SHAKLLANISHI XUSUSIDA

Ixtiyor Ermatov

GulDU dotsenti,

Dilrabo Suyarova,

GulDU magistiranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligi muammolariga, xususan, Sirdaryo viloyati toponimlarining yuzaga kelishida tabiiy sharoit va jamiyat hayotida ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy – siyosiy voqealarning ahamiyatiga etibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *toponim, etnonim, gidronim, antroponim, ovul, qishloq va b.*

ABSTRACT

This article focuses on the problems of Uzbek linguistics, in particular, the importance of natural conditions and historical, social and political events in the life of society in the emergence of toponyms of the Syrdarya region.

Key words: *toponym, ethnonym, hydronym, anthroponym, village, village, etc.*

KIRISH

Toponimikada jamiyat hayotida ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy – siyosiy voqealarning ahamiyati keng yoritilmagan va toponimikaga oid amaldagi ilmiy va leksikografik manbalarda qayd etilmagan. Tadqiqotning maqsadi toponimlarni tahlil qilish asosida toponimlarning yuzaga kelishida tabiiy sharoit va jamiyat hayotida ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy – siyosiy voqealarning ahamiyatining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat.

Tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya kabi ko'plab fanlarni o'rganishda toponimika muhim rol o'ynaydi. Fanda joy nomlari toponimlar deb atalasa, uni o'rganadigan fan toponimika deb yuritiladi. U fan sifatida birmuncha yosh bo'lsa ham, toponimlar bilan qiziqish qadim zamonlardan boshlangan. Tadqiqotning obykti sifatida Sirdaryo viloyati toponimlari olingan. Tadqiqotni tasniflashda, toponimistlar taxliligiga tayangan holda ish ko'rildi. Shuningdek ba'zi toponimlar ilk bor bu hudud toponimlari misolida tahlilga tortildi. Shuningdek tadqiqot obyektini o'zbek milliy ensiklopediyasi hamda tarixiy, ijtimoiy – siyosiy izohli lug'atlaridagi joy nomlari tashkil etadi.

Professor X.Hasanov [5] toponimlarni dunyoga kelishiga qarab, shartli ravishda turlarga ajratishda har bir nomni birinchi navbatda til qoidalari nuqtayi nazaridan va shakllanish bosqichlariga ko'ra tahlil qilish o'rinli bo'lur edi, – degan fikrni bayon

qilgan. Toponimlar haqida B.Karmisheva [1], E.Murzayevning “Toponimikadan ocherklar” [2], T.Nafasovning “O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati” [3], S.Qorayevning “Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi?” [4], X.Hasanovning “Geografik nomlar siri” [5] asarlarida atroflicha ma’lumotlar berilgan. Geografik nuqtayi nazardan eng mukammal bo‘lgan bu klassifikatsiya asos sifatida qabul qilinib, tadqiqotning maqsadi va yo‘nalishlaridan kelib chiqqan holda, mintaqa toponimiyasining quyidagi semantik klassifikatsiyasi taklif etildi:

1) Oronimlar – relyef shakllari va elementlari: *tepalik, plato, do‘nglik, vodiy, dara, jarlik, pastlik, pasttekislik, qumliklar* va boshqalarning nomlari;

2) Gidronimlar – barcha suv obyektlarining nomlari: *ko‘l, daryo, soy, jilg‘a, buloq, suv ombori, kanal, quduq* va boshqalarning nomlari;

3) Oykonimlar – barcha aholi punktlari: *shahar, shaharcha, qishloq, ovul, mahalla* nomlari.

Taklif qilinayotgan geografik nomlar klassifikatsiyasining kamchilik tomonlari ham bor. Masalan, ko‘pchilik hollarda *daryo* va *soy, hovuz, quduq* nomlari hech qanday o‘zgarishsiz aholi punkti nomiga o‘tishi mumkin. *Bo‘zsuv, Bo‘zariq, Mirzaariq, O‘g‘uzariq, Baxmalsoy, Beshbuloq, Laylakko‘l, Qorako‘l, Gulbuloq, Sho‘rbuloqsoy, Achchiqquduq* yoki aksincha, *oronimlar* asosida qishloq nomi paydo bo‘lgan bo‘lishi ham mumkin. Masalan, *Darvozaqir, Do‘ngariq, Taltepa, Xovostepa, Munchoqtepa, Oqtepa* [6] kabilar bunga misol bo‘la oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Viloyat tabiatining xususiyatlari, jamiyat hayotida asrlar davomida ro‘y bergan tarixiy, ijtimoiy va siyosiy hodisa-voqealar, aholining kasb-hunar nomlari, aholi punktiga asos solgan kishilarning ismi, laqablari, urug‘-qabila nomlari va boshqalar *oykonimlarda* o‘z aksini topgan. Shuning uchun ham shahar – qishloqlarning tarkib topishi, joylashishi, atalish qonuniyatlarini konkret tabiiy-tarixiy va siyosiy sharoit bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Yuqoridagilarni inobatga olib, oykonimlarni ikki guruhga bo‘lishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

a) tabiiy yoki tabiiy – geografik oykonimlar;

b) ijtimoiy – iqtisodiy geografik oykonimlar.

Aholi punktlarining ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya ekanligini inobatga olib, ularning nomlarini tabiiy yoki ijtimoiy-iqtisodiy oykonimlarga bo‘lishni shartli deb hisoblash mumkin. Tabiiy geografik oykonimiya deganda, kelib chiqishi suv obyektlariga, joyning geomorfologik shakllariga, o‘simlik-hayvon nomlariga va boshqa tabiiy geografik sharoitlariga qarab nomlangan aholi punktlari nomlari tushuniladi.

Ularni *gidrooykonimlar, orooykonimlar, fitooykonimlar, zooykonimlar* kabilarga bo‘lish mumkin. Kishilarning xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq *ijtimoiy – iqtisodiy oykonimlar* deganda aholining o‘zi va uning xo‘jalik hamda ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan aholi punktlarining nomlari nazarda tutilgan. Ularni *antropooykonimlar, etnooykonimlar, xo‘jalik faoliyatini aks ettiradigan oykonimlar, neooykonimlar* kabi turlarga bo‘lish mumkin. Geografik nomlarni klassifikatsiyalash hududiy toponimik tadqiqotlarda katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega, chunki har qanday ilmiy tadqiqotda to‘plangan ma’lumotlar ma’lum darajada sistemaga solishni talab qiladi.

Viloyat geografik obyektlarining nomlanishiga asoslangan klassifikatsiyasi ilk bor amalga oshirildi va u kelajakda yanada takomillashtirishni talab etishi aniq. Shubhasiz, har qanday toponimlar klassifikatsiyasida, avvalambor, dialektik qonuniyat – shakl va mazmun yaxlitligi hisobga olinishi va shakldan mazmunga qarab borilishi maqsadga muvofiq. Mutaxassislarning e’tirof etishicha, joy nomlarining aksariyat ko‘pchiligi geografik terminlar asosida paydo bo‘lgan, chunki xalq biron tabiiy hodisani ular yordamida ifoda etadi va binobarin, joy nomlari tarkibida geografik terminlar ko‘p uchraydi. Ularni yig‘ish va tartibga solish ancha mashaqqatli ish, lekin toponimlarni o‘rganmaslik mumkin emas. Ma’lumotlarga boy bo‘lgan mahalliy toponimlar ko‘p asrlar davomida mutaxassislar diqqatini o‘ziga jalb qilib kelgan. Ularning paydo bo‘lishida xalqning xo‘jalik faoliyati, tarixi, moddiy madaniyatining xususiyatlari hamda joyning tabiiy muhiti va geografik sharoiti alohida ahamiyatga ega.

Joy nomlarining etimologiyasini aniqlashda toponimlar bilimdon qo‘lida bebaho xazinadir, shu sababdan mutaxassislarning fikricha, har qanday toponimik tadqiqot eng avvalo geografik terminlarni o‘rganishdan boshlanishi kerak. Toponimlarning tarqalishida ham hududiylik xos.

Masalan, viloyatning tog‘oldi hududidagi aholi punktlari nomlari tarkibida *tepa, do‘ng, qir*; tekislik qismida esa *qo‘riq, qum, to‘qay, bo‘z, cho‘l* kabi geografik terminlar ko‘proq uchraydi. Shu narsa e’tiborga molikki, bu terminlar qadimgi yozma yodgorliklarda ham mavjud va o‘tmishda ularning areali ancha keng bo‘lganligidan dalolat beradi. Ba’zi hollarda qo‘shimcha so‘zlarsiz ham mahalliy geografik terminlar aholi punktlari nomiga aylangan. Masalan, Mirzacho‘l hududida *qo‘riq, qum, to‘qay, bo‘z, cho‘l* kabi mahalliy geografik terminlar aholi punktlari nomlari shaklida ham uchraydi. Sirdaryo viloyat aholi punktlari nomlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bu – oykonimlar tarkibida aholining o‘tmishdagi etnik tarkibi, ya’ni qaysi qabila, urug‘, tup, qavmga mansubligining ko‘p aks etganligidir. Masalan, Sirdaryo viloyatidagi ko‘plab aholi punktlarining nomini etnooykonimlar tashkil etadi,

ularning soni o‘tmishda bundan ham ko‘p bo‘lgan. Masalan, *Boyovyt, Qarapchi, Achamayli, Juvonsiyroq, Nayman, Olmachi, Qipchoq, Uyuvli* va boshqalar [6].

Etnotoponimlarning aksariyat qismi oykonimlar, ular mintaqaholisining tarixiy shakllanishi, taraqqiyoti, xalqlarning qadimiy munosabatini ko‘rsatuvchi muhim manba hisoblanadi. To‘plangan etnotoponimlar tahlili hudud miqyosida ularning areali turlicha ekanligidan dalolat beradi. Hozirgi davrda bu borada yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilib, geografik obyektlarga nom berilayotganda ularning ijtimoiy hodisa ekanligi, jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liqligi hamda mintaqah toponimiyasi tarkibida uyg‘unlik hosil qilib, singib ketishini unutmash darkor. Albatta, viloyatning har bir tumanidagi geografik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o‘zgartirish komissiyasi a‘zolari geografik obyektlarga nom berishda hududning mahalliy xususiyatlari borligini inobatga olmog‘i lozim.

Nom tanlashda hududning tabiiy sharoiti, iqtisodiyoti, mahalliy geografik terminlari, aholining tili va shevalari, tarixi, etnografiyasi kabi omillarni inobatga olgan holda, toponimlarning ma‘naviy va tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligini, ularning insonlarda faxr va g‘urur hissini uyg‘otib, vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishiga xizmat qilishi lozimligini ham doimo nazarda tutish kerak. Xususan, bu boradagi muammolarga oydinlik kiritish uchun aholi punktlarining atalish qonuniyatlarini aniq ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy-tarixiy va siyosiy hamda toponimlar asosini tashkil etadigan mahalliy toponimlar bilan birga o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Etnonimlarni, urug‘-qabila nomlarini ilmiy jihatdan chuqur o‘rganishda tarixiy va lisoniy ma‘lumotlardan keng foydalanib, ularning etimologiyasi va hududiy tarqalish areallarini, shakllanishida ta‘sir ko‘rsatgan tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy geografik omillarni ilmiy asosda tadqiq qilish zarur. Ma‘lumki, har qanday mustaqil davlat o‘z hududidagi toponimlarga befarq bo‘lolmaydi. Chunki, nomda davr madaniyati, zamon ma‘naviyati va mafkurasi, nomlovchilarning dunyoqarashi aks etgan bo‘ladi.

Guliston shahri. Har bir shaharning o‘ziga xos tarixi, kiyofasi va qismati bor. Yer yuzidagi ko‘plab shaharlar nomi dunyoda ma‘lum va mashhur, ba‘zilarini ko‘pchilik bilmasligi mumkin. Shy jihatdan shaharlar odamga o‘xshaydi, dunyoga keladi, mashhurlik cho‘qqisiga chiqadi, vaqti kelib yo‘q bo‘lib ketishi ham mumkin. Shuni ham ta‘kidlash joizki, har qanday shaharning shon-shuhrati, birinchi iavbatda uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda tutgan o‘rni bilan belgilanadi. Guliston – Sirdaryo viloyatining mamuriy markazi, shahar. *Gul* va forscha – *iston* (egallovchi ma‘nosini bildiruvchi qo‘shimcha). Yashnagan, obod yer, bog‘-bo‘stonlar makoni bo‘lgan o‘lka. Sirdaryo viloyatida Guliston tumani, Guliston shahri, Sayxunobod tumanidagi mahalla nomi – Guliston nomi bilan yuritiladi. Guliston – Sirdaryo

viloyati tarkibidagi shahar (1961-yildan) va tuman nomi. 1963-yili Sirdaryo viloyati tashkil qilingandan so'ng, Guliston shahri viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylandi. Mirzacho'lining janubi-sharqida, Do'stlik kanali sohilida joylashgan. 1895-yilda yangi qurilgan Samarqand – Toshkent temir yo'li yoqasida, hozirgi Guliston shahri o'rnida dastlabki uylar qad ko'targan. Keyinchalik hozirgi shahar o'rnida Duxovski va Spasskiy nomli ikkita qishloq paydo bo'lgan. Bu ikkita qishloqning birlashishi natijasida vujudga kelgan shahar Mirzacho'l deb atalgan. 1961-yili shaharga ma'muriy-rasmiy tarzda Guliston nomi berilgan [6]. Mirzacho'l o'zlashtirilishi bilan asrlar davomida qaqrab yotgan cho'l bog'-rog' va ekinzorlarga aylantirildi. *Gul* so'zi joy nomlari tarkibida ko'p uchraydi va toponimlar yasashda ancha faol qo'shimcha hisoblanadi. Cho'l, dasht yoki umuman o'zlashtirilmagan joyda tashkil qilingan obod, yashnagan, bog'-rog'lari ko'p joy – Guliston.

O'tgan asrda bu nom yangidan o'zlashtirilgan joylarda tashkil etilgan aholi punktlariga ko'p marotaba berildi. Hozirda *Guliston*, *Bo'ston* kabi nomlarni viloyatning barcha hududlarida uchratish mumkin. Joyning obodlik belgisi bo'lgan *guliston* so'zi geografik obyektlarni nomlash qonuniyatlari talabiga to'la javob berganligi sababli atoqli otga aylangan. XX asrning 60 yillari Sirdaryo viloyati hududida kanallar, zovurlar qazilib, cho'l o'zlashtirildi, ekin maydonlariga aylantirildi. Viloyatning tekislik qismida irrigatsiya inshootlari qurildi, paxtazor, bog' va tokzorlar barpo qilindi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, nom davr, zamon, ijtimoiy ehtiyoj mahsuli. Nom paydo bo'lgan davr tarixini yaxshi bilmasdan, uning zamiridagi ma'noni anglash qiyin. Buning uchun kamida nomlashga asos bo'lgan ijtimoiy, madaniy, lisoniy omillarni aniqlab olish zarur. Joy nomlangan paytlarda uning ma'nosi va nomlanish sabablari shu nomni qo'ygan aholiga aniq ma'lum bo'lgan. Nom tanlashda hududning tabiiy sharoiti, iqtisodiyoti, mahalliy geografik terminlari, aholining tili va shevalari, tarixi, etnografiyasi kabi omillarni inobatga olinadi. Etnotoponimlar mintqa aholisining tarixiy shakllanishi, taraqqiyoti, xalqlarning qadimiy munosabatini ko'rsatuvchi muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кармышева Б. Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков. – М.: Наука, 1960.
2. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1988.

4. Sabirmatov, A. A., & Tursumetov, A. A. (2021, May). METHOD FOR PHOTODYNAMIC SANITATION OF THE ABDOMINAL CAVITY USING THE" METHYLENE BLUE" PHOTSENSITIZER FOR DISTRIBUTED PERITONITIS. In *Archive of Conferences* (Vol. 25, No. 1, pp. 43-44).
5. Abdumannobovich, X. M. (2023). TRANSFORMATION OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN SOUTHERN SURKHANDARYA UZBEK DIALECTS. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(05), 168-173.
6. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Т., 1970.
7. Ҳасанов Х. Географик номлар сири. – Т.: Ўзбекистон, 1985.
8. Ermatov I. Sirdaryo viloyati toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “BOOKMANY PRINT”, 2024. – 92-b.

LEARNING INTERNATIONAL LANGUAGES AND RECOGNIZING THEIR BENEFITS

Dilmurodova Feruza Boybo'ta qizi,

Student

Uzbekistan State World Languages University

ABSTRACT

The teaching of modern foreign languages such as English, German, and French has gained global prominence. In Uzbekistan, the government has made significant strides by mandating foreign language instruction in all primary schools starting from grade 1. This initiative is designed to provide students with crucial linguistic skills that offer extensive academic, professional, and personal benefits. This article explores the advantages of learning international languages, strategies for effective language acquisition, and the broader implications for education and career prospects.

Keywords: *international languages, cognitive skill, multilingual, bilingual, problem-solving skill.*

INTRODUCTION

There are so many different languages spoken across the world and some are very prominently spoken languages. But why is learning a foreign language so important?

Today learning foreign languages is becoming crucial all over the world. The advantages of learning foreign languages can set you up for success in nearly every aspect of your life. The benefits of learning foreign languages continue to increase as the world gets more globalized, and bilingualism is arguably the most important real-world skill ever.

METHODS

This study employs a qualitative approach, incorporating data from Uzbekistan's educational policies, student surveys, and academic records. The analysis includes government directives on language education, feedback from students and educators, and the impact of language proficiency on scholarships and university admissions. Additionally, the cognitive benefits and career impacts of multilingualism are examined through a review of relevant literature and case studies.

RESULTS

What Are the Most Beneficial Languages to Learn?

There are numerous advantages to learning a new language, but which languages should you learn? There are many options. There are several languages to learn, and which one is best for you depends on your personal interests and goals.

There are several factors to consider when selecting a language to learn. Consider the countries where the language is spoken first. If you want to travel or conduct business in those countries, learning the language will make your life much easier.

Another factor to consider is the language's efficiency in terms of career opportunities. Some languages are more in demand than others, so learning one of those languages may be worthwhile if you want to advance your career.

International languages provide more chances than other languages. Because they are official languages of world-famous nations and recognized by the world, and a greater number of people communicate in those languages than in other non-international languages. Therefore, the acquisition of international languages has many benefits for other foreign languages. There are six international languages that the world has recognised:

- English
- Spanish
- Chinese(Mandarin)
- Russian
- French
- Arabic.

English is the language of technology, science, computers, aviation, diplomacy, and tourism. Wherever we go we can communicate in English with foreigners without any problem and understand them because a large amount of people know this language and it is confessed as a second language in some countries, many students are learning English as a foreign language and it is very easy to find any kind of information from any sort of social media in English because many information were included in this language.

There are more than one billion Mandarin speakers all over the world and most of them live in China. China is gaining prominence as the world's largest economy.

Another widely-spoken language is Spanish, with approximately twenty countries bragging about it as their official language, also several countries use Spanish as a second language. Compared to other international languages, English has a similar vocabulary same alphabet, which means it is much easier to learn Spanish than the people who know English. At the same time it is hitting two birds

with one stone\students can learn two international languages which are similar to each other.

Arabic is one of the most widely spread languages in the world and twenty-four countries admitted it as their official language.

French has been an international diplomatic language for a long period and it gives more opportunities to overseas students.

The Federal state of Russia occupies a large territory and its languages are also considered international and students who learn Russia will also have the opportunity to learn other similar languages.

These languages allow you to communicate with more people and gain an advantage at work, such as being a better candidate, being lined up for success, getting a promotion, receiving a higher salary, or having more job opportunities. Traveling to different countries, improving communication skills, getting more information or entertainment from the internet, or learning about different cultures. Furthermore, it boosts our self-esteem when we travel abroad. Knowing that there are people who speak at least one international language lets you to study at prestigious universities in well-known countries.

What are the benefits of learning a foreign language?

1. Educational Policies and Student Perspectives

The Uzbek government's policy to integrate international language teaching from the first grade has been positively received. Despite initial scepticism from students about the feasibility of learning multiple languages simultaneously, significant progress has been observed. Effective learning strategies have been crucial in this success, particularly the recommendation to study languages with distinct differences, such as Arabic alongside English. This approach minimizes confusion and enhances mastery.

2. Easy access to online lessons

Nowadays, taking online lessons are increasing and these lessons are being taught within international languages and it is very easy access to online lessons when student knows one international language specifically.

3. Depth of Language Learning

There is a clear distinction between students learning languages for certification purposes and those studying language philology in depth. While the former group focuses on vocabulary and grammar, philology students engage in comprehensive studies that include the history, literature, customs, and traditions of the language. This broader educational scope leads to a deeper and more nuanced understanding of the language and its cultural context.

4. Scholarships and University Admissions

In Uzbekistan, students who obtain international language certificates are eligible for additional scholarships. For example, medical students with an IELTS certification in English receive increased financial support, sometimes doubling their previous scholarships. Proficiency in an international language is also a critical factor for university admissions, often allowing students to bypass entrance exams, thereby streamlining the admission process.

5. Study Abroad Opportunities

Language proficiency opens doors to educational opportunities abroad. Students proficient in international languages can pursue higher education in countries like the United States, Canada, and China. Mastery of the local language is essential for adapting to new environments, excelling academically, and building meaningful relationships. These language skills facilitate attendance at prestigious universities such as Oxford, Harvard, and Peking University, enabling students to become experts in their fields on a global scale.

6. Career Prospects

Proficiency in international languages significantly enhances career prospects. Multilingual candidates are highly valued in the job market for their ability to communicate with international clients and partners. This skill set often leads to higher salaries and faster promotions. Employers seek out multilingual employees for their ability to interact with diverse communities and navigate the complexities of global business. Additionally, language skills are crucial for employees interested in working abroad and participating in international conferences.

7. Cognitive Benefits

Learning international languages has been shown to improve cognitive abilities. It enhances memory, multitasking, analytical skills, and creativity. Language learners often develop strong problem-solving abilities and a deeper understanding of their own and other cultures. This cognitive development contributes to personal growth and a broader worldview, making language learners more adaptable and culturally aware.

8. Makes travelling easier and less stressful

It is much easier to travel when you speak the language of the country you are visiting. You won't have to rely on others to help you with translation or navigation if you know a foreign language.

You can easily communicate with locals and find your way around, order food at restaurants, understand signs and menus, and ask for directions. This can make your trip much more enjoyable and less frustrating.

DISCUSSION

The study highlights the extensive benefits of learning international languages across various domains. In education, language skills lead to significant advantages such as scholarships and improved university admission prospects. In the career realm, multilingualism enhances job opportunities, earning potential, and promotional prospects. The cognitive benefits associated with learning multiple languages further underscore the importance of language education.

Strategies for Effective Language Learning

To mitigate the confusion that can arise from learning multiple languages simultaneously, choosing languages with distinct differences is recommended. This strategy facilitates clearer cognitive separation and more effective learning. Incorporating cultural studies into language learning also enhances comprehension and retention, providing a richer educational experience.

CONCLUSION

The promotion of international language learning in Uzbekistan aligns with global educational trends and offers numerous advantages. From improved academic outcomes and career prospects to enhanced cognitive abilities and cultural understanding, proficiency in multiple languages is valuable. Future policies should continue to support and expand language education, ensuring that students are well-equipped for the demands of a globalised world.

In summary, learning international languages such as Chinese, English, French, Spanish, Russian, and Arabic provides significant benefits in education, career development, and personal growth. Multilingual employees are often more successful in the job market, earning higher salaries and advancing more quickly. In education, language skills open doors to scholarships and study abroad opportunities. Despite potential challenges, such as confusion between similar languages, effective strategies and cultural immersion can lead to successful multilingual proficiency. Overall, the advantages of learning international languages far outweigh the challenges, making it a critical component of modern education.

REFERENCE

1. Cameron, L., 2001. Teaching Languages to Young Learners. Cambridge: Cambridge University Press.
2. University Press.
3. Dalton-Puffer, C., 2007. Outcomes and processes in Content and Language Integrated

4. Learning (CLIL): current research from Europe, in: Future Perspectives for English
5. Language Teaching. Carl Winter, Heidelberg.
6. Piaget.J. Le Langage et la penséechez l'enfant (1923);The Language and Thought of the
7. Child (1926); Речь и мышление ребенка – М.: Ринис, 2008.
8. Foreign language learning leads to cognitive benefits in students, experts say - The Daily Universe (byu.edu)
9. The 10 Most Spoken Languages In The World (babbel.com)

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО И ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР

Джумаева Шахло Сууюновна

Старший преподаватель Экономико-педагогического университета

jumaevashaxlo507@gmail.com.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются проблемы, возникающие в информационной сфере в результате масштабного развития информационных технологий в современную эпоху глобализации. Также в этом процессе обсуждается влияние свободы информации на жизнь человека и общества.

Ключевые слова: информация, коммуникация, общество, деятельность, человек, информационное пространство, социальная справедливость, электронное правительство, человеческий фактор, клевета, Интернет.

INFORMATION SPACE AND HUMAN FACTOR

Jumaeva Shakhlo Suyunovna

Senior Lecturer, Economics and Pedagogical University

ABSTRACT

This article analyzes the problems arising in the information sphere as a result of the large-scale development of information technologies in the modern era of globalization. Also in this process, the impact of freedom of information on individual life and society is discussed.

Key words: information, communication, society, activity, person, information space, social justice, electronic government, human factor, slander, Internet.

ВВЕДЕНИЕ

Как развитие информационных технологий влияет на формирование личности, человеческий фактор в целом? Раньше человек всю жизнь жил в пределах определенной территории и только использовал ее возможности. Сегодня создание трансатлантических авиалайнеров, пересекающих континенты и океаны, создание множества мобильных телефонов, создание Интернета – коммуникационной компьютерной сети, которая, по определению ЮНЕСКО, превращает мир в «Глобальную деревню», привело к быстрому развитию мировой интеграции. В результате во многих местах усилилась тенденция к объединению и созданию единой территории, часто используются

такие выражения, как «мир без границ» и «гражданин мира». Все это тесно связано с развитием человека, особенно его политической культуры.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ И МЕТОДЫ

Термин «информационное пространство» впервые был использован в 1993 году в основных документах ЮНЕСКО, в которых организация изложила свое отношение к роли коммуникации в международном диалоге. «Информационное пространство» можно трактовать как открытую социальную систему, создающую взаимную кооперацию видов информации в обществе и обеспечивающую формирование процессов, связанных с созданием, хранением, обработкой и распространением информации как единого социального организма. Во всем мире изобретения и открытия, новые взгляды, являющиеся результатом научно-технической революции, теперь ставят информацию на первое место. Это не только признак демократии, но и проявление влияния посредством информации. Монро Прайс, зрелый специалист в области глобальных телекоммуникаций, говорит, что только один фактор имеет главную равную силу в глобализации медиаструктур, и они дополняют друг друга и создают информационное пространство [1]. Поэтому включение мира в единое информационное пространство вызывает рост взаимодействий беспрецедентного политического, экономического и культурного характера .

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Сегодня примерно 5,5 процента мирового ВВП приходится на сектор ИКТ. Уникальным аспектом ИКТ является то, что их использование носит глобальный характер. Это служит повышению производительности труда и экономической эффективности, особенно в системе управления. Примером тому является успех, достигнутый в странах Сингапур и Швеция, которые первыми в мире полностью обеспечили отрасли экономики волоконно-оптической сетью.

Система «Электронное правительство», появившаяся в США в 90-е годы прошлого века, представляет собой систему, продемонстрировавшую свои преимущества в мировой практике. Существуют три основные модели создания этой системы: 1) европейская модель (страны Западной, Центральной и Восточной Европы) 2) англо-американская модель (США, Великобритания, Канада); 3) Азиатская модель (Южная Корея, Сингапур)[2].

«Электронное правительство» означает установление отношений между органами государственной власти и гражданами и деловыми кругами в виртуальной форме, иными словами, реализацию их отношений посредством

информационно-коммуникационных технологий. Целью этой системы является улучшение деятельности государственных структур, усиление связей между административными органами и гражданами, развитие сферы производства и обслуживания.

ОБСУЖДЕНИЕ

Основные принципы государственной политики в области информационно-коммуникационных технологий предусматривают широкое внедрение ИКТ во все сферы жизни общества в целях ускорения работы по интеграции в мировое информационное пространство нашей страны. Национальные интересы в сфере информации имеют свои особенности в экономике, внутренней и внешней политике, духовной жизни, оборонном комплексе, правоохранительной и судебной деятельности, чрезвычайных ситуациях. Баланс национальной безопасности, конфиденциальности и свободы СМИ является критически важным вопросом.

В то же время в современную эпоху глобализации, когда люди свободно общаются с помощью новейших технологий, крайне важно проводить продуманную государственную политику в этой сфере. В этой связи показано необходимость комплексного подхода к дальнейшему развитию нашего общества и его интеграции в мировую информационно-коммуникационную систему. Поэтому 21 ноября 2018 года были приняты Постановления Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева «О мерах по контролю за внедрением информационных технологий и коммуникаций и совершенствовании системы их защиты», «Цифровая экономика, электронное правительство и информация». в государственное управление Республики Узбекистан» Принят Указ Президента «О дополнительных мерах по внедрению систем» (13 декабря 2018 года). [3].

Информационные и коммуникационные технологии становятся неотъемлемой частью нашей жизни, как жилье, еда и транспорт. Информация, информационная инфраструктура, субъекты, осуществляющие сбор, формирование, распространение и использование информации, а также возникающая в связи с этим система регулирования общественных отношений оказывают серьезное влияние на экономику, внутреннюю и внешнюю политику, культуру и другие сферы. Обмен информацией является первичным, а другие общественные отношения (гражданские, трудовые, административные и т. д.) осуществляются во вторичных отношениях. [4].

Организационно оформленные документы и информационные технологии составляют информационную систему, а отдельные документы и отдельные

комплекты документов, входящие в нее, представляют собой информационные ресурсы. Сегодня к информационным системам относятся, в частности, библиотеки, архивы, фонды, банки данных и т. д. В них посредством средств массовой коммуникации представлены различные сообщения и сведения и другие формы информационных материалов. «Конечно, мы не отрицаем роль и значение Интернета и других современных источников информации. Сегодня сложно представить нашу жизнь без Интернета. Учитывая это, Союзу молодежи Узбекистана необходимо усилить духовно-пропагандистскую работу через систему Интернет, в том числе электронное чтение»[5].

Информационные и коммуникационные технологии становятся неотъемлемой частью нашей жизни, как жилье, еда и транспорт. Информация, информационная инфраструктура, субъекты, осуществляющие сбор, формирование, распространение и использование информации, а также возникающая в связи с этим система регулирования общественных отношений оказывают серьезное влияние на экономику, внутреннюю и внешнюю политику, культуру и другие сферы. Обмен информацией является первичным, а другие общественные отношения (гражданские, трудовые, административные и т. д.) осуществляются во вторичных отношениях.

С 2000 года средства массовой информации нашей страны начали организовывать свои страницы непосредственно в Интернете, а некоторые газеты поднялись до уровня полноценного информационного носителя, способного в полной мере доставлять их контент. Несколько лет назад вопрос о том, является ли Интернет новым типом средств массовой информации или средством коммуникации, способствующим распространению их контента, вызвал дискуссию среди наших ученых. По мнению некоторых ученых, средства массовой информации (пресса, радио, телевидение) покорили свой исторический путь, и теперь нет оснований подчеркивать рождение новых средств массовой информации или новых жанров.

В этом отношении Ш. Кудратоджаев пишет следующее: «На первый взгляд, правда, что Интернет в основном предоставляет информацию, основанную на существующих жанрах (интервью, репортажи, рецензии, статьи и т. д.). До сих пор они стали жанрами прессы, радио и телевидения и содержательно обогатились. Однако интернет-журналистика умело использовала уникальный потенциал и содержание жанров, унаследованных от традиционной журналистики, и, на наш взгляд, вошла во весь мир журналистики как четвертый тип СМИ с новыми качествами» [6].

Творческий потенциал миллионов людей, которые могут свободно выражать свои мысли и взгляды на международном уровне, реализуется через глобальную информационную сеть. Процессы демократизации государства, основанные на принципах свободы информации, которые необходимы для контроля людей за властью в различных странах, обретают новые возможности через Интернет. Однако становится очевидным, что помимо положительного влияния на общество свобода информации в Интернете потенциально может иметь и отрицательный эффект. То есть этот институт является инструментом изменения мышления людей, достижения злонамеренных целей. Инструментом может стать реализация экстремистских идей, ведение информационной войны, создание «цветных революций». С развитием новых технологий передачи информации влияние общественной информационной системы на общественное сознание резко возрастает. В Интернете, обладающем широкими коммуникативными возможностями, встречается множество случаев клеветы, то есть сообщений, порочащих личность, порнографических материалов, раскрытия конфиденциальной информации, охраняемой законом, и других случаев, связанных с нарушением прав и свобод человека. Некоторые злонамеренные силы намеревались использовать эти возможности в качестве идеологического оружия для своих целей. В этом смысле в сегодняшней ситуации, когда превосходство в информационном мире решает многое, человек с независимым разумом и независимым мнением, вопрос воспитания приобретает не только духовное, но и при необходимости важное политическое значение. В свое время российский профессор Я.Н. Засурский также писал в своих статьях: «Интернет уничтожает газету. В настоящее время средства массовой информации издаются в двух вариантах: на бумажном носителе и «в цифровом формате». Это разрушает журналистику или...? - он крикнул. Конечно, в этой ситуации заметно, что возникает проблема конвергенции традиционных медиа и новых медиа. Однако какими бы «жаркими» и «страстными» ни были эти дебаты, окончательную точку поставит время.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сегодня Интернет – это не просто цифровая сеть обмена информацией, а элемент «массовой культуры», неопровержимое свидетельство сторонников глобализации, символ информационного общества, свободное выражение мировоззрения и пространство обмена. представления о событиях политической, культурной и экономической жизни.

Подобные средства массовой информации в Интернете – это многозначный термин, обозначающий различные виды деятельности по обмену

и обмену информацией, в которых задействован ряд факторов в Интернете». Действительно, в социальных сетях как новой форме взаимодействия созданы инновационные методы обмена информацией. Потому что в социальной сети можно вести прямое общение и форумы. Как с ними бороться, зависит от личного мировоззрения каждого человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ :

1. <http://psyfactor.org/infowar3.htm>. Monroe E. Price. MEDIA AND SOVEREIGNTY. The
2. Global Information Revolution and Its Challenge to State Power. Cambridge, Mass.; London: The MIT Press, 2002. 317 p.
3. Каримов Ф. Демократия ва миллий ахборот тизими // Тафаккур.2010й.
4. 2-сон. 21-бет.
5. Нянкина Е., Погодина Е. Анализ моделей электронного правительства. //
6. Государственное управление. Электронный вестник. Выпуск №36, Москва, 2013.
7. Жумаева Ш.С. Ахборот хавфсизлиги ва мафкуравий ҳимоя. Educational Research in Universal Sciences. 2023/6/24. 287 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Решительно продолжая наш путь национального развития
9. поднимем его на следующий этап.-Том 1.-Т.: НМИУ «Узбекистан», 2017.- С.529.
10. Кудратхўжаев Ш. Интернет: благо или зло? Предпосылки создания, история и тенденции развития, схожесть оценок, инструмент в чьих руках... ЎзМУ хабарлари. –Т.:2010, №1. 35-бет.

ЮЖИН СКАЙЛЕРНИНГ “ТУРКИСТОН” АСАРИ ВА УНДА ГЕНЕРАЛ ЖЎРАБЕК ҲАҚИДА КЕЛТИРИЛГАН ҚАЙДЛАР

Ибрагимов Солижон Эргашович

ҚаршМШИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Америкалик дипломат Южин Скайлернинг “Туркистон” асари XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга саёҳати давомида кўрган-кечирганлари асосида ёзилган бўлиб, мазкур мақолада айнан Китоб беги Жўрабек ҳақида ёзилган қайдлар борасида сўз юритилади.

***Калит сўзлар:** Рус истилоси, Самарқанд мудофаси, Худоёрхон хиёнати, Жўрабекка тасниф, Кауфман сиёсати*

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЮДЖИНА СКАЙЛЕРА “ТУРКИСТАН” И ПРИВЕДЕННЫЕ В НЕМ ЗАМЕТКИ О ГЕНЕРАЛЕ ДЖОРАБЕКЕ

АННОТАЦИЯ

Произведение американского дипломата Юджина Скайлера «Туркестан» было написано на основе увиденного им во время путешествия по Средней Азии во второй половине XIX века. Эта статья посвящена запискам, написанным о Китаб-беге Джорабеке.

***Ключевые слова:** русское вторжение, оборона Самарканда, предательство Худоёр-хана, произведение Джорабеку, политика Кауфмана.*

THE WORK OF EUGENE SCHUYLER “TURKISTAN” AND THE NOTES GIVEN IN IT ABOUT GENERAL JORABEK

ABSTRACT

The work of the American diplomat Eugene Schuyler “Turkestan” was written based on what he saw during his trip to Central Asia in the second half of the 19th century. This article is devoted to notes written about Kitab-beg Jorabek.

***Key words:** Russian invasion, defense of Samarkand, betrayal of Khudoyor Khan, Jorabek’s story, Kaufman’s policy.*

КИРИШ

Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари”Унда кўплаб маълумотлар қатори Китобнинг сўнгги беги Жўрабек Қаландарқори ўғли ҳақида Қўлингиздаги китобда икки жилддан иборат асарнинг 1876 йилги Лондон нашридан саралаб ўзбек тилига ўтирилган таржимаси жамланган.

Амеркалик тадқиқотчи, фан доктори, дипломат ва сайёҳ Южин Скайлернинг “Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари” асари 1876 йили Лондонда нашр қилинган, ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга саёҳати давомида кўрган-кечирганлари асосида ёзилган. Асар ёлғон тарих ва мафкурадан холи бўлиб, ўлканинг Россия империяси истилосидан кейинги ижтимоий тарихи ва маданий ҳаётига доир ажойиб манба саналади

Южин Скайлер Тошкентдаги Молия вазирлигининг вакили, жаноб П (амалдор исми келтирилмаган) нинг хонадонига турли таниқли беклар, айниқса Самарқанд жанубидаги кичик туманлардан саналган шахрисабзлик Жўрабек ва Бобобек канда қилмай келиб турганлигини ва улар билан шу ерда танишганини айтади: “Икковининг ҳам отаси у ерда – Шахрисабзда Бухоро амири, конхўр Насрулла томонидан босиб олингунга қадар машҳур бўлган. Отаси Қаландарбекнинг вафотидан сўнг, Жўрабек 1860 йил – амирнинг ўлимига қадар унинг хизматида бўлиб, кейин Шахрисабзни эгаллайди.

Йигирма ёшлардаги Жўрабек эгизак шаҳарлардан бири Китобга бек этиб сайланди. У Бухоро амирининг кўплаб аъёнларини қувиб юборди ҳамда ўз отасининг ўрнини эгаллаган Бобобек билан ҳамкорликда кичкина воҳанинг мустақиллигини 1870 йилнинг август ойигача, токи Шахрисабз руслар томонидан эгалланиб, амирнинг ихтиёрига топширилгунча сақлаб турди” [1.59-6].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Руслар 1866 йилда Жиззахни, 1868 йилда Самарқандни эгаллайди. Амир Музаффар руслар билан битим тузиб, Россия вассаллигини қабул қилади. Амирнинг руслар билан шармандали битим имзолагани Жўрабек ва унинг дўсти Шахрисабз беги Бобобекка ёқмайди. Улар амирнинг ўғли Абдумалик билан иттифоқ тузиб, истило этилган Самарқандга қўшин тортади. Жўрабек ва Бобобек бошчилигидаги қўшин келаётганини эшитган Самарқанд аҳли русларга қарши бош кўтаради. Шахрисабздан келаётган 20 минг кишилик қўшин Самарқанднинг озодлиги учун курашаётган кўзғолончиларга қўшилади. Бўлиб ўтган шиддатли жанглардан кейин Самарқанд қайтариб олинади.

Самарқанд мудофаасида қатнашган рус рассоми Веришчагининг «Рассом хотиралари» деб номланган асарида бу ҳақда маълумотлар берилган. Руслар бостириб келганда Самарқанд мудофаасига Шахрисабз ва Китоб кенагаслари Бобобек ва Жўрабек бошлиқ қўшинлар ёрдамга етиб келади. Аваз Мухаммад Аттор Хўқандий «Тарихи жахонномаий» асарида бу қўшинлар: «Воқеаларга шохид бўлган самарқандликларнинг сўзларига қараганда кўп жасорат кўрсатиб

ўруслардан 270 кишини ўлдиришган экан» деб ёзади. Шундан сўнг Кауфман Тошкентдан катта қўшин жўнатади. Россия армияси тўп, милтиқ каби ўточар қуролларга эга эди. Шу сабабли улар қилич, найза каби ибтидоий қуроллар билан ўзига қарши чиқаётган Жўрабек бошлиқ самарқандлик қўзғолончиларнинг қўшинини осонгина енгиб қўяди. Беклар Самарқандни ташлаб чиқиб, чекинишга мажбур бўлади.

Шаҳрисабзга қайтган Жўрабек ўзига қарши чиққан амир Музаффар қўшинларига қарши жанг қилади ва уларни енгиб чиқади. Шундан сўнг амир Музаффар Кауфмандан ёрдам сўрайди. Кауфманнинг буйруғи билан Самарқандга ўрнашган рус қўшини Китобга бостириб боради. Жўрабек ўз сарбозлари билан русларнинг кичик бўлинмаларини бир неча марта енгади.

Шундан сўнг Кауфман Китоб ва Шаҳрисабзни эгаллаш учун йирикрок ҳарбий бўлинмаларни ташлайди. Жўрабекнинг ватанпарварлик фаолиятидан хатто Кауфман ҳам чўчиб қолганди. 1870 йил айна ғалла ўрим – йиғини пайтида генерал Абрамов бошчилигида махсус отряд тузилиб, маҳаллий аҳолини русларга қарши хатти – ҳаракатлари ва хужумлари учун жазолаш мақсадида Китоб ва Шаҳрисабзга юборилади. Руслар Китобни ўраб олиб, тўпга тутаётган бир пайтда, улар билан муносабатни яхшилаб олган амир Музаффар (ўз халқига хиёнат қилиб) икки ўртадаги шартномани қўшни юбориш тўғрисидаги келишувига мувофиқ қулай фурсатни бой бермасликка қарор қилади. Шаҳрисабз воҳасини узил-кесил забт этиш мақсадида Китобга қараб юради.

1870 йил 11 августда генерал Абрамов қўшинлари Шаҳрисабз воҳасига кириб келади. Шу куни полковник Михайловский бошчилигидаги биринчи гуруҳ Китоб йўлидаги Урис қишлоғини босиб олади. 12 август куни Шаҳрисабзга хужум бошланади. Бироқ шаҳар аҳолисининг қаттиқ қаршилигига дуч келган рус қўшинлари чекинишга мажбур бўладилар. Бу пайтда генерал Абрамов бошчилигидаги иккинчи гуруҳ Китоб қалъасини тўпга тутди. Руслар нарвонлар, узун ёғочлар, тўсинлар ёрдамида 13 август кечаси қалъани эгалладилар. Шиддатли жанглардан кейин 1870 йил 14 августда рус қўшинлари Китоб кўрғонини тўлиқ ишғол қилдилар. 15 август куни Шаҳрисабз шаҳри ҳам руслар қўлига ўтади.

Шундай қилиб, серҳосил Шаҳрисабз воҳаси рус қуролли кучи ёрдамида эгалланади ва Россияга қўшиб олиниш ўрнига, аҳолини батамом ҳайратга солиб, Бухорога амирига тортиқ қилинади. Амир Музаффар ихтиёридан чиқиб кетган Ғузор, Кармана, Ҳисор, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қарши шу зайлда яна унинг тасарруфига ўтади.

Бу ҳақда Южин Скайлер ёзади: “Генерал Кауфман Шаҳрисабзни тугатишга қарор қилиб, генерал Абрамов бошчилигидаги ҳарбий экспедицияни у ерга жўнатади... Беклар Қўқонга қочишди. Шаҳрисабз генерал Абрамов томонидан Бухоро амирига русларнинг бундан буён истилоларга хоҳишлари йўқлигининг исботи сифатида топширилди [1. 87-б.]”.

Аламзада Жўрабек ва Бобобеклар Абрамовдан енгилгач, оз сонлик қўшин билан Мағиёнга қочишади. Улар қўшинлари Фороб кўрғонига борадилар. Жўрабек ва Бобобек 300 нафар қўшин билан рақибларга чап бериб, Хўжанд томонга ўтиб кетишади. Улар Қўқон хонлиги орқали Қашқарга ўтиш ва ўша ерга куч тўплаш илинжида эдилар. Бироқ Қўқон хони Худоёрхон хиёнат қилади ва уларни тутиб Кауфманга топширади. Д.И. Логофетнинг ёзишича: «Қўқон хони Худоёрхон томонидан рус ҳокимиятига топширилади»[2. 55].

Худоёрхон ўз ҳукмдорлиги даврида йўл қўйган катта хатоларидан бири унинг Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари Жўрабек билан Бобобекка нисбатан тутган хиёнаткорона йўли бўлди деб ҳисоблаш мумкин.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши хусусида уч жилдлик йирик тадқиқот эълон қилдирган генерал-лейтенант М. Тереньев бундай ёзади: “Насриддинбек (Худоёрхоннинг тўнғич ўғли) 1872 йилда Тошкентга келган вақтида ўрислар хизматида ўтган, подполковник унвонига эга бўлган собиқ шаҳрисабзлик беклар Жўрабек ҳамда Бобобекнинг уйига келиб, отаси уларнинг русларга топширгани ва шу қилмиши билан ҳақиқий мусулмонлар назарида ўзини шарманда қилганини айтиб, таассуф билдирди” [3. 35].

Нега Жўрабек ва Бобобек каби миллат қахрамонлари, бекларни Худоёрхон русларга тутиб бергани эриш ва хиёнатдек кўринар эди. Жўрабек билан кўп суҳбатда бўлган Южин Скайлер бу ҳақда Жўрабекдан сўраган бўлса керак, албатта. Бунинг сабабларини Южин Скайлер шундай тушунтиради: “Жўрабек ва Бобобек Қўқон томонга қочди, аммо Худоёрхон томонидан тутиб берилди. Сабаби ўз вақтида Худоёрхон амир Насруллага ўзининг ташвишлари ва сургун қилиниши ҳақидаги гапларни айтганида Жўрабек унинг устидан кулиб, “қари кампир” деб масхара қилганидан, унга нисбатан эски алами бор эди”.

Южин Скайлер Жўрабекка қўйидагича таъриф беради: “У мен учратган бир неча маҳаллий аҳоли вакиллари ичида ҳар қандай масалада унинг сўзига ишонишим мумкин бўлган ягона кишилардан бири эди. Жўрабек баланд бўйли, ингичка қора соқоли, кулранг ёқимли кўзли ва жиддий қиёфали келишган ўзбек эди. У доимо оддий, аммо нозик дид билан озода кийинар ва юзида қайғу ифодаси, истараси, кўркам ҳаракатлари кишини ўзига жалб қилиб, қизиқтирмасдан қўймасди. У ҳақиқатан ҳам мутлақо олижаноб инсон эди”.

Руслар нега Жўрабек ва Бобобек каби ўзларига қарши қаттиқ курашган қахрамонларни жазоламай мартабалар бериб олиб қолгани хайратланарли. Аммо Туркистоннинг биринчиси генерал-губернатори бўлган фон Кауфман айёр дипломат ва ўткир сиёсатчи эди. У асирларни сургун қилиши ёки ўлдириб юбориши мумкин эди. Лекин бундан нима фойда? Халқ орасида номи машхур бўлган бу кишилардан фойдаланса-чи? Бу ҳақда Южен Скайлер шундай мулоҳаза юритади : “ Жўрабек... агар яхши муносабатда бўлишса, Россия учун хизмат қилиши табиий ҳол.

Агар Бухоро амири ёки Қўқон хони тахтдан ағдарилиши ва вассални тайинлаш керак бўлганида, Жўрабек ҳар икки томон: ҳам маҳаллий аҳоли, ҳам русларнинг манфаатларига бирдек мос келувчи шахс. Шу билан бирга унинг, амирлик тахтига кўтарилишига ҳақли бўлган тўртта уруғдан бири бўлган кенас уруғдан келиб чиққанлиги ҳам аҳолининг ҳеч қандай қаршилигисиз тахтга лойиқ кўрилишини таъминлаган бўларди [1.99-б.]. Шунингдек “Жўрабек русларнинг Ўрта Осиёни эгаллаб олиб, унинг эгасига айланганига амин бўлиб, ўзининг келгусида улар орқали ҳокимиятга келишига имкони борлигига ишонар эди”, деб баҳо беради.

Кауфман Жўрабек билан Бобобекка империя хизматини таклиф этади. Бекларнинг бошқа имкониятлари йўқ эди. Жўрабек умрининг қолган 30 йилини чор Россия хизматида ўтказди. Бу хизматлари учун унга 1976 йилда унга подполковник, 1880 йилда полковник, 1901 йилда генерал майор унвонлари берилади. Бундан ташқари у 1876 йилда иккинчи даражали “Святой Станислав”, 1888 йилда тўртинчи даражали “святой Владимир”, 1904 йилда учинчи даражали “Святой Владимир” орденлари билан мукофотланади.

Рус хизматига ўтган Жўрабек тезда рус тилини ҳам ўрганиб олади. У Лев Толстой асарларини асл тилида ўқиб уларга юксак баҳо берган ва бундай ёзувчилар руслар ичида ҳам ўзбеклар ичида ҳам кам туғилишини айтган.

Жўрабек нафақат жасур харбий шахс, балки маърифатпарвар ва чуқур билим эгаси бўлган. У нодир асарлар, қўлёзмалар ва буюмларга қизиқар, қидириб топар, илм ўрганар ва тўплар эди. Унинг Китоб беклиги давридаёқ катта кутубхонаси бўлиб, генерал Абрамов вилоятни забт этганда Жўрабек кутубхонасининг мусодара қилади ва 97 та нодир қўлёзмани Петербургга жунатади. Жўрабек яна бой кутубхона ташкил этади. Унинг кутубхонасидан хатто машхур шарқшунослар В. Бартольд, А.Семенов ва бошқалар ҳам унумли фойдаланишган. Жўрабекнинг ўлиmidан кейин В. Бартольд Петербургдан Н. Остроумовга хат ёзиб унинг кутубхонаси жуда катта илмий

тарихий қийматга эга эканлигини уни сақлаб қолиш зарурлигини таъкидлаган эди.

Полковниклар Жўрабек, Бобобек таржимон ва журналист Сатторхон 1876 йили Петербургда очилган шарқшуносларнинг III жахон анжуманига иштирок этадилар. Жўрабекнинг аниқ манбаалардан нодир қўлёзма асарлардан турли далиллар келтириб сўзлаган русча нутқи дастлаб «қандайдир осиелик»ка эътиборсизлик билан қараган анжуман иштирокчиларини қойил қолдиради. Натижада унинг Шарқ қўлёзмалари бўйича чуқур мутахассис эканлигини тан олишади. Жўрабек ўз нутқида Пётр I жамиятни 12 тоифага ажратганини ва буни амир Темурдан ўзлаштирганини, армия уставини тузишда эса Темур «Тузуклари» дан фойдаланганини бу йўлда Пётрга собиқ Молдавия хукмдори Кантемир ёрдам кўрсатганини исботлаб бергани [4.].

Журабек ва (Шахрисабз беги) Бобобеклар Тошкентда рус хизматида бўлган вақтда Шаҳар бегининг меҳмони бўлган Скайлер халқнинг Журабек шахсига бўлган хурматини (гарчи Шаҳарга Бобобек беклик қилган бўлсада) шундай келтиради: “Мен билан суҳбатлашиш учун кўплаб одамлар келди ва улардан бири бу ерни Россия истило этгунига қадар шаҳар хукмдори бўлган ва бухороликларга топширилган Жўрабек ҳақида суриштириб қолди. Кейинроқ Жўрабекнинг ўртоғи келганлиги ҳақида дув-дув гаплар тарқалиб, машхурлигидан халойиқ мени астойдил кўришни истаганларига сабаб бўлган экан[1. 282-б.]”.

Южин Скайлер китобини ўқир эканман, шу ерда илгари эшитмаганим, одатда индец қабилаларида хозирда ҳам қўлланиладиган қамишдан ясалган ўқ отиш қуроли ҳақида эслатиб ўтиши мен учун янгилик бўлди: “...Жўрабек пуфлаб отиладиган қуролдан жуда яхши отар экан. Бу қуролни кўриб хайрон қолдим, чунки Осиеда бу қуролдан фойдаланишмайди деб билардим. Тагин унинг айтишича, бу қурол Шахрисабзда кенг тарқалган экан. У қамишдан узун трубка бўлиб, бир учига кичик ўқ жойлаб, уни нафас билан ҳайдаб чиқаришади. Уни ишлатиш бировлар ўйлаганчалик унчалик қийин бўлмай, кўп нафас сарфлашни талаб қилмайди [1. 99-б.]”.

Машхур швед сайёҳи Свен Гедин 1893 йил Тошкентга келганида Туркистон генерал-губернатори Вревскийнинг уйида уюштирилган зиёфатда Жўрабек билан учрашиб қолади. Билим доираси кенг, қизиқишлари беҳисоб бўлган Жўрабек билан суҳбат уни мафтун этади. Сўнгра сайёҳ Жўрабекнинг Қорасувдаги уйида бир неча кун меҳмон бўлади, унинг эртақлардагидек сеҳрли таржимаи ҳолини тинглайди. Свен Гедин "Осие юраги" китобида бир неча

саҳифани Жўрабекка бағишлайди, унга "Марказий Осиё тарихида катта роль ўйнаган сиймо" деб таъриф-баҳо беради [4.].

Генерал-губернаторликнинг маркази Тошкент шаҳрида яшаган Жўрабек 1906 йилда Қўйликдаги боғида кечаси сирли тарзда ўлдирилади. Шу тарика китоблик биринчи ўзбек генерали Жўрабекнинг ҳаёти фожеали якун топди. У мураккабликлар, қарама-қаршиликлардан иборат ҳаёти давомида ҳамиша халқи томонида бўлди. Даврнинг зиддиятлари тўлалигича унинг ҳаётида акс этди. Нимаики бўлмасин, Жўрабек жасур ва мард ўзбек ўғлони сифатида Китоб тарихида, Ўзбекистон тарихида қолади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Скайлер Южин. "Туркистон", "Ўзбекистон" нашриёти, 2019.
2. Логофет Д.И. «В горах и на равнинах Бухари» СПС, 1913, С, 55.
3. Юсупов Шариф. "Хуфия қатламлар", Т.: "Маънавият", 1999, 35-б.
4. Ибрагимов С.Э. Генерал Жўрабек ҳақида янги маълумотлар. "Китоб овози" газетаси 2021 йил 25-июнь.

ISTIORANING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Yusupov Bosit Sheraliyevich

Oriental universiteti Lingvistika (arab tili) fakulteti

2-kurs magistranti

Tel: (91) 355 52 55

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada arab xalqining o'ziga xos notiqqligini aks ettiruvchi, arab tilshunosligining yetakchi bo'limlaridan biri balog'at ilmiga, xususan, arab balog'atining barcha zamonu makonlarda eng mashhur usullaridan biri bo'lib kelgan istioraning lingvopoetik xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Ishda arab balog'ati, uning paydo bo'lishi haqida umumiy tushuncha va ta'riflar berilgan.

Kalit so'zlar: *istiora, balog'at, "Miftohu-l-ulum", "Badoyi'u-s-sanoyi".*

АННОТАЦИЯ

В данной статье одна из ведущих отраслей арабского языкознания, отражающая уникальное красноречие арабского народа, посвящена науке о половом созревании, в частности, анализу лингвопоэтических особенностей метафоры, являющейся одной из наиболее популярных методов арабского полового созревания во все времена и во всех местах. Работа дает общее понимание и определения арабской взрослой жизни и ее возникновения.

Ключевые слова: *istiora, balog'at, "Miftohu-l-ulum", "Badoyi'u-s-sanoyi".*

ABSTRACT

In this article, one of the leading branches of Arabic linguistics, reflecting the unique eloquence of the Arab people, is devoted to the science of puberty, in particular, to the analysis of the linguopoetic features of metaphor, which has been one of the most popular methods of Arab puberty in all times and places. The work provides a general understanding and definitions of Arab adulthood and its emergence.

Keywords: *istiora, balog'at, "Miftohu-l-ulum", "Badoyi'u-s-sanoyi".*

KIRISH

Balog'at ilmini yaxshi o'zlashtirish orqali Qur'oni karim va hadisi shariflar ma'nolarini to'g'ri tushunish va nozikliklarini anglash oson kechadi, qadim arab shoiru xatiblari ijodi yanada aniqroq va teranroq bo'y ko'rsatadi. Qolaversa, arab balog'ati unsurlari o'zbek mumtoq she'riyatida ham keng qo'llanilgan, jumladan ajdodlarimiz o'z durdona asarlarida majoz, tashbeh, istiora, kinoya kabi asl arab balog'ati usullaridan mukammal foydalanishgan. Arab tilshunosligida yetakchi

maqomga ega istioraning lingvopoetik xususiyatlarini arab klassik adabiyoti namunalari asosida tahlil etish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning kam sonli ekani ushbu dissertatsiya mavzusining dolzarbligini tashkil etadi.

Arab tilida yaratilgan asarlar arab, fors, turkiy xalqlar orasida keng tarqaldi, shuhrat qozondi, forsiy va turkiyda balog'at ilmiga doir ilmiy asarlar yaratilishiga asos bo'ldi. Bular qatoriga Muhammad ibn Umar Rodiyoniyning (XI asr) «Tarjumonu-l-balog'a», Rashiddin Vatvotning (v.e. 1182/1183) «Hadoyiqu-s-sixr fi dakoyiki-sh-shi'r, Atoulloh Husayniyning «Badoyi'u-s-sanoyi»¹⁸², Ahmad Taroziyning (XIV-XV asrlar) «Fununu-l-balog'a»¹⁸³ asarlarini kiritish mumkin. Shuni ta'kidlash joizki, bu asarlarning har biri tarkib va tartib jihatdan o'ziga xos bo'lib, Yusuf Sakkokiydan keyingi mualliflar, albatta, uning asariga qayta-qayta murojaat qildilar, undagi ma'lumotlarga nisbatan ijodiy munosabatda bo'ldilar.

Masalan, ilmiy faoliyatini turkiy xalqlar adabiyotini o'rganishga bag'ishlagan I.V.Stebleva O'rta Osiyoda qoraxoniylarning hukmdorligi, ular bilan birga islom dini orqali arab tili va yozuvining kirib kelishi (X asr o'rtalari) turkiy xalqlar madaniyati rivoji uchun yangi sharoit yaratganini ta'kidlaydi. U XI asr oxiriga kelib nazmda shakl va mazmun jihatdan islom qadriyatlariga xos bo'lgan asar yaratilganini va turkiy tillar adabiyotining mumtoz davri boshlanganini qayd etadi. Bu davr ijodining o'ziga xos xususiyati aynan shu davrdan boshlab asarlarda vazn, qofiya va she'riy san'atlarning arab-fors nazariyasiga muvofiq tarzda qo'llangani bilan xarakterlanadi. N.Yu.Chalisovaning ta'kidlashicha, fors tilida paydo bo'la boshlagan asarlarda badiiy san'atlar tarkibi arab tilidagilaridan farq qilgan. D.F.Zagidullina aynan shu asarlardan Volgabo'yi va Uralbo'yi hududlarida o'quv qo'llanma sifatida foydalanilgani; turk-tatar adabiyotining nazariy asoslari shu asarlarda ekani; tatarlar XX asr boshlarigacha badi'ga oid asarlarda qo'llangan istilohlar tizimidan foydalanganlari, ularning adabiyot nazariyasiga oid dastlabki kitoblarida fors nazariyotchilari ishlab chiqqan badiiy san'atlar tizimi qo'llanilganini yozadi. Huddi shu fikrlarni MDH hududida yashovchi barcha turkiy xalqlar adabiyoti, jumladan, o'zbek adabiyotiga nisbatan ham aytish mumkin.¹⁸⁴

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fors tilida badiiy san'atlarga bag'ishlangan dastlabki asar - «Tarjumonu-l-balog'a»ni Muhammad ibn Umar Rodiyoniy yaratdi. Tarixiy manbalarda Muhammad Umar Rodiyoniy to'g'risida ma'lumotlar uchramaydi. Muallifning

¹⁸² Husayniy. A. Badoyi'u-s- sanoyi'. Forschadan Alibek Rustamov tarjimasini. -G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.Toshkent. 1981

¹⁸³ Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. (Nashrga tayyorlovchilar H.Boltaboyev, J.Jo'rayev)-Toshkent. MUMTOZ SO'Z. 2016

¹⁸⁴ [Rustamiy](#) S. Sharq mumtoz adabiyotida balog'at ilmining o'rni.

bizgacha yetib kelgan yagona asari «Tarjumonu-l-baloga» asari taxminan XI asrning 80-yillarida yozilgan. Asar Rashididdin Vatvotning «Hadoyiqu-s-sixr fi daqoyiqi-sh-shi'r», Yoqut Damaviyning «Mu'jamu-l-udabo», Davlatshox Samarqandiyning «Tazqiratu-sh-shuaro», Hoji Xalifaning «Kashfu-z-zunun», Lutfalibek Ozarning «Otashkada», Rizoqulixon Didoyatning «Majma'u-l-fusaxo» asarlarida tilga olingan.

Fors tilida yaratilgan asarlardan yana biri «Hadoyiqu-s-sixr fi daqoyiqi-sh-shi'r» («She'r nafosatining sirli bog'lari») risolasidir. Uning muallifi Rashididdin Vatvot (1080-1177), «to'liq nomi Sa'dilmulq Rashididdin Muhammad binni Muhammad Abduljalil Umariy Kotib Balxiy bo'lib, Vatvot adabiy tahallusidir. Yoqut Hamaviy, Alouddin Juvayniy, Zakariyo Qazviniy va Davlatshox Samarqandiyning tarix va tazkiralarda u haqda ma'lumot bor».

«Hadoyiqu-s-sixr fi daqoyiqi-sh-shi'r» 55 bobdan iborat. Har bir bob alohida bir san'atga yoki uning turiga bag'ishlangan bo'lib, unda so'z san'ati yoki turining ta'rifi, ta'rifga izoh hamda arabcha, so'ngra forscha misollar qyeltirilgan. Muallif qinoya, ta'riz kabi ma'noviy san'atlarni tushirib qoldirgan.¹⁸⁵

Ajam xalqlari orasida balog'at ilmining rivojiga munosib hissa qo'shgan asar — Alisher Navoiyning zamondoshi va ustozlari Atoulloh Husayniy tomonidan 1493-yil 9-fevralida fors tilida yaratilgan «Badoyi'u-s-sanoyi'»¹⁸⁶ («Badi'iy san'atlar»)dir. Muallif bu asarini yaratishda faqat arab balog'at ilmi olimlari fikrlariga tayanib qolmay, forsiyda mavjud bo'lgan ma'lumotlarni jamladi, tartibga soldi, fikr va qarashlari bilan balog'at ilmini rivojlantirdi. Bu asarning o'ziga xos xususiyati u haqda keyinroq to'xtalib o'tish imkonini beradi.

«Badoyi'u-s-sanoyi'»¹⁸⁷ da balog'at san'atlarining o'sha davrgacha mavjud bo'lgan forsiy asarlar va «Miftohu-l-ulum»¹⁸⁸ yoki boshqa arab manbalarida uchramaydigan uslubda tasniflanishi uning muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan hususiyatidir.

Atoulloh Husayniy balog'at ilmlarini arab balog'atshunoslari kabi ma'oniy, bayon va badi' emas, balki lafziy go'zalliklar, ma'noviy go'zalliklar, lafziy-ma'noviy go'zalliklar tarzida guruhlaydi.¹⁸⁹

Yusuf Sakkokiy lafziy san'atlarga balog'atning badi' qismiga kiruvchi tajnis, raddu-l-ajz ila-s-sadr, qalb, saj', tarsi' san'atlarini kiritgan bo'lsa, Atoulloh Husayniy yuqoridagi lafziy san'atlar qatorini boyitib mumosila, tashtir, tasmit, taattuf, tashri',

¹⁸⁵ Rustamiy S. Sharq mumtoz adabiyotida balog'at ilmining o'rni.

¹⁸⁶ Husayniy. A. Badoyi'u-s-sanoyi'. Forschadan Alibek Rustamov tarjimai. -G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.Toshkent. 1981

¹⁸⁷ Husayniy. A. Badoyi'u-s-sanoyi'. Forschadan Alibek Rustamov tarjimai. -G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.Toshkent. 1981

¹⁸⁸ Abu Yoqub Yusuf ibn Bakr Muhammad ibn Ali as Sakkokiy. Miftohu-l-ulum. Bayrut. Dorul jutubul ilmiya.

¹⁸⁹ Mamajonov Z. She'riy san'atlarni tasniflash masalasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti. 2005. №6. -B. 48-51.

tavshix, maqru ba azmu nasr, maqru-l-lug‘atayn kabi san‘atlarning ham ta‘rifini beradi.

Arab balog‘atida ma‘noviy san‘atlarga badi‘ qismga kiruvchi tiboq, muqobala, mushokala, muzovaja, laff va nashr, jam‘, tafriq, taqsim, jam‘ ma‘a tafriq, jam‘ ma‘a taqsim, jam‘ ma‘a tafriq va taqsim, iyhom, tavjix, istitbo‘, iltifot va boshqa san‘atlar kiradi. Atoulloh Husayniy bu san‘atlarni arab balog‘atshunoslaridan farqli ravishda ikki turga bo‘ladi.

«Balog‘at» so‘zi lug‘atda shunday izohlangan:

بَلَّغَ (فعل)
بَلَّغَ يَبْلُغُ ، بَلَاغَةً ، فهو بليغ ، فهو بليغ
بَلَّغَ ، يَبْلُغُ ، مصدر بَلَاغَةً بَلَّغَ الْكَاتِبُ: كَانَ بَلِيغًا ، أَي فَصَحَ لِسَانَهُ وَحَسَّنَ بَيَانَهُ
بَلَّغَ : فَصَحَ وَحَسَّنَ بَيَانَهُ ، فهو بليغ والجمع: بُلَغَاءٌ¹⁹⁰.

(بَلَّغَ (يَبْلُغُ) (gapga chechan, fasohatli bo‘lmoq): fe‘l.

Uning masdari (harakat nomi): بَلَاغَةٌ (balāğatun) «balog‘at, gapga chechanlik, so‘zlash qobiliyati», «masalan: yozuvchi balig‘ bo‘ldi, uning tili fasohatli va bayoni go‘zal bo‘ldi».

بُلَغَاءٌ: uning bayoni fasohatlashdi va go‘zallashdi, u balig‘dir, ko‘pligi:

Demak, balog‘atning shartlaridan biri fasohatli so‘zlay olishdir.

Fasohat zohir bo‘lish (ochiq-oydin ko‘rinish), ravshanlik va aniqlik demakdir, ya‘ni fasohatda fikrni fasih jumlar bilan bayon qilish talab qilinadi. Fasih jumla ma‘no aniqligiga ega, oson tushuniladigan, ravon aytiladigan, yoqimli eshitiladigan va sarf qoidalariga mos tushadigan so‘zlardan tashkil topgan jumladir¹⁹¹.

«Balog‘at» so‘zidan ilmiy atama sifatida so‘zlovchining grammatik jihatdan mukammal jumlaning o‘z o‘rnida va tegishli holatda qo‘llay olishi hamda shu talablarga javob beruvchi fasih jumalarni so‘zlay bilish mahorati tushuniladi.

Istiora arabcha so‘z bo‘lib, lug‘atda qarz olmoq, biror narsani vaqtincha ishlatmoq, biror narsani aylantirmoq, ko‘chirmoq ma‘nolarini bildiradi.¹⁹² Istiora so‘zining g‘arb tilidagi ekvivalenti “metafora”dir.¹⁹³ Istiora atamasini istiloh nuqtai-nazaridan aniqlashtirishdan oldin shuni ta‘kidlab o‘ishni istardikki, biz ushbu tadqiqotda yaxlitlik nuqtai nazaridan metafora so‘zi o‘rniga istiora so‘zini ishlatamiz.

¹⁹⁰ /البلاغة/ar-<http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar->المعجم المعاني الجامع-عربي

علي جارم،مصطفى اميين.البلاغة الواضحة.البيان المعاني.البيدع.القاهرة.1999.ص.5.

¹⁹² Ibn Manzur. Lisonul-Arab. 2-jild –B. 448; Lewis, Ma‘luf fil-Lug‘a va l-adab va l-ulum. Bayrut 1990, –B. 537; shamsiddin Somi. Qomusi turk. Darsaoadat 1317, –B. 101; Tohirul- Mavlavi. Adabiyot lug‘ati. 1873, –B. 71-73; Sami Akalin. Adabiyot terminlari lug‘ati. Istanbul 1980, –B. 150.

¹⁹³ The Oxford English Dictionary, Oxford 1983, 4-jild, –B. 384; The Encyclopedia of Philosophy, Edited by Paul Edwards, New York 1972, 4-jild, –B. 284; The American College Encyclopedia, Edited by Clorance J. Barnthat, Chicago 1956, 1-jild, –B. 75; M. Kaya Bilgegil. Adabiyot ilmi, teoiriyalari, balog‘at. Istanbul 1989, –B. 154.

Istioraning istilohiy ma'nolari: Istiora so'z ma'nosini vaqtincha boshqa so'z bilan almashib turishni angatadi.¹⁹⁴ Shaxs yoki tushunchaga uning asl nomini emas, balki o'ziga o'xshagan boshqa shaxs nomini berish¹⁹⁵, so'zning asl ma'nosini olib tashlash va boshqa o'xshash ma'noni vaqtinchalik qo'yish¹⁹⁶, o'xshashlikni aslini esga keltirmaydigan tarzda qo'llash¹⁹⁷, boshqa narsaga tegishli bo'lgan ismni qo'llash¹⁹⁸ bir jihatdan tildan ma'lum ma'noda erkin foydalanishdir. Noto'g'ri nom berish esa, umuman noto'g'ri emas. Bu qaysidir ma'noda narsalarning ko'rinishidir.¹⁹⁹ U tanish, ko'nikilgan tushunchalardan noma'lumlarga ko'prik vazifasini o'taydi. Bu ko'pincha yangi ma'lumotni eskisiga aylantirishni ham ifodalaydi.

Biz hozirgacha to'plashga harakat qilgan mahalliy va xorijiy manbalardagi istiora ta'riflari o'rtasidagi mushtarak jihat shuki, uning qarz olish ma'nosidir. Masalan, ayyorligi bilan mashhur kishini tulki, jasorati bilan mashhur kishini she'r kabi so'zlar bilan ta'riflasak, bu narsa bizning kuzatishlarimizdan kelib chiqqan fikrlarni yetkazish hodisasidir.²⁰⁰

Bu yerda mos kelmay turgan narsa nomlash bo'lsa-da, bu narsa noto'g'ri nomlashni anglatmaydi. Bu o'zining aniqligi va kengligi bilan ifoda va ma'noni yetkazish uslubidir.²⁰¹

Istiora turlari va xususiyatlari: istiorani ikki sarlavha ostida tasniflash mumkin.

a) Masalan, qanday, bunday, huddiki, kabi iboralar bilan boshlanadigan istioralar ochiq istiora sifatida ta'riflanadi. Bunday istioralar faqat o'xshatishga asoslanadi. Misol uchun, arslonlar o'tmoqda, deganda o'xshatilgan narsa zikr qilingan narsaning ichidan o'rin olgani yo'q.

b) Istiora deb hisoblanishi kerak bo'lgan ot va sifat so'z birikmali istiora iboralari yopiq istiora hisoblanadi. Faqat o'xshatilgan narsaga bog'liq istioradir. Masalan, "Ko'zimda uyqum bor" jumlasida ana shunday istiora sanaladi.²⁰²

Istioraning asosiy maqsadi semantik bo'shliqni to'ldirishdir. Qarz olish, berish va ko'chirishdan iborat bo'lgan istioradagi ushbu semantik bo'shliqni to'ldirish

¹⁹⁴ Tohirul-Mavlavi. O'sha manba., —B. 71-73.

¹⁹⁵ Seyit Kemal Karaaliog'lu. Ansiklopedik Edebiyat Terimlari Sözlüğü. - Istanbul 1989, —B. 371

¹⁹⁶ Akalin. o'sha manba., —B.150.

¹⁹⁷ B.A.Cuddon. A Dictionary of Literary Term—B. — New York 1991, —B. 543.

¹⁹⁸ O'sha manba., —B. 543

¹⁹⁹ Ron Pudgett. Handbook of Poetic Form—B. —New York 1987, —B. 310

²⁰⁰ "Adabiyot" (Boqijon To'xliiev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik- majmua. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent—2017) darsligidan.

²⁰¹ Doğan Aksan. Anlam Bilim ve Türk Anlam Bilimi. - Ankara 1978, —B. 123-126; Gadamer, O'sha manba. —B. 3-11.va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik- majmua. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent—2017) darsligidan.

²⁰² Nihat Kaklik. "Falsafa va Metafora", — Istanbul, 1984, —B. 6.

usullaridan biri qiyoslashdir.²⁰³ Ushbu taqqoslashda ikkita atamaga ehtiyoj bor. Bir atama va iborani o‘z-o‘zi bilan solishtirib bo‘lmaydi.

Ya’ni “arslondek” iborasi o‘z-o‘zidan hech narsani anglatmaydi. Agar Ahmad arslondek sakradi bo‘lsa, gapda arslonning sakrashi bilan Ahmadning sakrashi o‘rtasida qiyoslash bo‘ladi.

Bu yerda Ahmadning sakrashidan arslonning sakrashigacha cho‘zilgan taqqoslash mavjud.²⁰⁴ Shu nuqtai nazardan shuni aytishimiz mumkinki, istiora qilish ikki narsani birga ko‘rish va mutolaa qilishdir.²⁰⁵ Demak, ma’lum maqsad va jamlanishni ifodalash uchun o‘xshash va o‘xshatilgan so‘zlarni umumiy so‘z bilan bog‘lash aslida, ko‘zlangan maqsaddir.²⁰⁶ Ushbu taxminning maqsadi fikrni tushunarli qilishdir.

Istiora majoz aqliy deb ham ataladi. Ahmad uchun arslon deyish oqilona yechimdir. Unga birinchi navbatda lingvistik faoliyat sifatida qaralsa-da, u aqliy asosga egadir.

XULOSA

Xulosa o‘rnida balog‘at ilmining paydo bo‘lishi, uning tarixi, kimlar tomonidan asos solingani va u to‘g‘risida yozilgan ilk asarlar tadqiqotlar keltirib o‘tdim. Balog‘at ilmining ta’rifi uning lug‘aviy va istilohiy ma’nolarini bayon qilib, Balog‘at ilmining bir bo‘lagi bo‘lmish istiora uning tashbeh bilan farqli va o‘xshash tomonlariga to‘xtalib o‘tdim. Arab tilshunosligida istioraning qo‘llanishi, balog‘at ilmining nechoqlik ahamiyatli ekanligini ochib berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jaloliddin Muhammad Qazvinij. Tahsilul Miftoh. - Istanbul 1265.
2. Abu Yoqub Yusuf ibn Bakr Muhammad ibn Ali as Sakkokiy. Miftohu-l-ulum. Bayrut. Dorul jutubul ilmiya.
3. Husaynij. A. Badoyi’u-s- sanoyi’. Forschadan Alibek Rustamov tarjimasij. - G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.Toshkent. 1981.
4. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Tarozij. Fununu-l-balog‘a. (Nashrga tayyorlovchilar H.Boltaboyev, J.Jo‘rayev)-Toshkent. MUMTOZ SO‘Z. 2016.
5. Rustamij S. Sharq mumtoz adabiyotida balog‘at ilmining o‘rni.

²⁰³ Batafsil ma’lumot olish uchun qarang: Paul Ricoeur. The Rule of Metaphor. – London 1978, – B. 16-18.

²⁰⁴ O‘sha manba, –B. 17; Cuddon, O‘shma manba, –B. 543-544.

²⁰⁵ Way Cornell Eileen. Knowledge, Representantion and Metaphor. - London 1991, –B. 1-14.

²⁰⁶ Qarang: Jaloliddin Muhammad Qazvinij. Tahsilul Miftoh. - Istanbul 1265, –B. 38-45.

TIL – MILLATNING MA’NAVIY BOYLIGI

Qurbonova Marguba Boltayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o’zbek xalqining, uning milliy madaniyati va o’ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo’lmish o’zbek tilining har tomonlama rivojlanishini ta’minlash, mazkur tilning davlat tili maqomidek salohiyatini izchil va to’liq ro’yobga chiqarish muhim vazifa ekanligi yoritilgan.

Kalit so’zlar: *til, millat, o’zbek tili, qadriyat, or-nomus, turkiy tillar, elat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье важно обеспечить всестороннее развитие узбекского языка, который является средством выражения национальной культуры и самобытности узбекского народа, последовательно и в полной мере реализовать потенциал этого языка как государственного.

Ключевые слова: *язык, нация, узбекский язык, ценность, честь, тюркские языки, народ.*

ABSTRACT

In this article, it is important to ensure the comprehensive development of the Uzbek language, which is a means of expressing the national culture and identity of the Uzbek people, to consistently and fully realize the potential of this language as the state language.

Key words: *language, nation, Uzbek language, value, honor, Turkic languages, people.*

KIRISH

Til har bir millatning ulkan boyligi, benazir qadriyati va bebaho mulki hisoblanadi. Har bir xalq, har bir elat, o’zi hurmat va ehtirom qiladigan tilga ega. Tilda ana shu tilning ijodkori bo’lgan xalq, elatning tarixi va madaniyati aks etadi. Ayni zamonda, til ijtimoiy taraqqiyotda ulug’vor ahamiyat kasb etadi. Til – har bir millat o’zligining ajralmas belgisidir.

O’zbek tili – O’zbekiston Respublikasi aholisining mutlaq ko’pchiligi bo’lmish o’zbek xalqining ona tilidir. U O’zbekiston birligi va yaxlitligi, jamiyat jipsligining muhim omili hisoblanadi. O’zbek xalqining, uning milliy madaniyati va o’ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo’lmish o’zbek tilining har tomonlama rivojlanishini ta’minlash, mazkur tilning davlat tili maqomidek salohiyatini izchil va to’liq ro’yobga chiqarish muhim vazifadir. O’zbek tilining taraqqiy etib borishini, uning har tomonlama kamolotini davlat miqyosida ta’minlash, ya’ni o’zbek tiliga davlat tili

maqomini berish respublikamiz aholisining diqqat markazida turgan favqulodda masalalardan biridir. Bu muammoning ijobiy hal qilinishi hozirgi sharoitda eng oqilona yo‘l bo‘lishi shubhasiz. Yana shu ham aniqki, o‘zbek tilining davlat tili maqomini olishi respublikamizda yashovchi boshqa millat vakillari tillarining mavqeyi va taraqqiyotiga sira to‘siq bo‘lmaydi, aksincha, bu tillarning yanada rivoj topib borishi uchun ko‘maklashadi. Bir til qadrining oshishi boshqa tillarga ham hurmatni ta‘minlaydi. Tilni chinakamiga e‘zozlash xalqlar qadriga yetish, komil do‘stlik rishtalarini mustahkamlash demakdir.

Til har bir millatning ko‘zgusi, uning haqiqiy sarchashmasidir. Til bor ekan, millat barhayotdir. Tilni Onaga qiyoslanishi bejiz emas, inson o‘z onasini ko‘rmasdan, uning sof muhabbatini, mehrini tuymasdan yashay olishi mumkin emas. Bu fikrimizning isboti sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligi munosabati bilan so‘zlagan nutqini keltirishimiz mumkin: «Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqclariga quloq tutsin».

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1989-yil 21-oktabr kuni O‘zbekiston parlamenti “Davlat tili haqida”gi qonunni qabul qilishi bilan o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan. Bu O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi yo‘lidagi ilk qadam, debocha edi. Davlat tili haqidagi qonunning 1-moddasida: “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir”, deb yozib qo‘yilgan. 1992-yil 8-dekabrida O‘zbekiston Konstitutsiyasining qabul qilinishi o‘zbek tilining maqomini yanada mustahkamladi. “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir”, - deyiladi Asosiy Qonunning 4-moddasida ham. Nihoyat, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni ayni muddao bo‘ldi. Mazkur farmon davlat tili qismatiga najot, yangi hayot bag‘ishladi. “Davlat tili haqida”gi qonun amaliyotini tubdan yangilash va to‘g‘ri izga solishga asos yaratdi. Ayniqsa, “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida xodimlarining umumiy cheklangan soni 9 ta shtat birligidan iborat Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etilishi” haqidagi band juda katta amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Bu “Davlat tili haqida”gi qonun ijrosiga doir eng zarur va ko‘pdan beri kutilayotgan amaliy mexanizmdir.

Buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy bobomiz aytganlaridek, «Ko'ngil qulfi maxraning qulfi til va gulfin kalitin so'z bil». Ya'ni, inson qalbining xazinasini til, bu qalb xazinasining kaliti so'zdir.

Davlatimiz rahbarining BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida insoniyat oldida turgan eng muhim masalalar xususida o'zbek tilida nutq so'zlagani tilimizning xalqaro miqyosdagi mavqeyini mustahkamlash yo'lida yana bir qadam bo'ldi. Zotan, ona tili – millatning ruhi, uning or-nomusi, ma'naviy qiyofasi, orzu-umidlarning namunasidir.

Zero, buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy yozganidek: «Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oyinai hayoti tili va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur». Ona tilimizning qadr-qimmatini, tilimizga hurmat va muhabbat barcha jabhalarda to'la namoyon bo'lishi millat kelajagi bilan bog'liq muhim masaladir. Aytish kerakki, bugun o'zbek tilining xalqaro minbarlarda baralla yangrashi, dunyo bo'ylab e'tirof etilishi yorug' istak sifatida qalbimizda jo'sh urmoqda. Bu borada tashlanayotgan dadil qadamlar davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanayotgani faxrlanarli, albatta. BMT minbarlarida jaranglagan tilimiz o'zbekning qon tomirlarida g'urur tuyg'usini jo'shqinlantirgan bo'lsa, bu tarixiy voqelik yurtimizda o'zbek tili qaddi va g'ururini tiklashga qaratilgan ezgu ishlarda ona tiliga sadoqatning yorqin namunasi bo'ldi.

O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, o'nib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug' ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash maqsadida 2019 yil 21 oktyabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020 yil 20 oktyabrda "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi prezident qaror va farmonlari imzolandi va hayotga tatbiq etildi. Shuningdek, 2020–2030 yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi va mazkur konsepsiyani 2020–2022 yillarda amalga oshirish dasturi, o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozimligini butun vujudimiz bilan his etishimiz lozim. Bunday vatanparvar harakatni barchamiz o'zimizdan, o'z oilamiz va jamoamizdan

boshlashimiz bilanoq o'zbek tilini rivojlantirishga bevosita ulkan hissa qo'shgan bo'lamiz. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub eng yirik tillardan biri hisoblanadi. Til–millatning ma'naviy boyligidir. Til nafaqat muomala vositasi balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Tilni asrash, rivojlantirish – millatning yuksalishi demak.

Bosh qonunimizda ham davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan. Hozirgi vaqtda yer yuzida o'zbek tilida so'zlashuvchilar soni qariyb 50 million kishini tashkil etishi uning dunyodagi yirik tillardan biriga aylanib borayotganidan dalolat beradi. Zero, «Davlat tili haqida»gi qonun ona tilimizning bor go'zalligi va jozibasini to'la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi.

Shu jihatdan bugun yurtimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarning madaniyati va urf-odatlarini, xususan, ularning ona tillarini rivojlantirish uchun ham zarur sharoitlar yaratilmoqda. Turli hududlarda tashkil etilgan 140 ga yaqin milliy madaniyat markazlari ana shu maqsadlarga xizmat qilmoqda. Ko'plab ta'lim-tarbiya maskanlari, ommaviy axborot vositalari o'zbek tili bilan birga, qoraqalpoq, rus, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman tillarida faoliyat ko'rsatmoqda. Xorijiy tillarga ixtisoslashgan hamda ta'lim chet tillarda olib boriladigan ta'lim muassasalari soni oshib borayotir.

REFERENCES

1. Mirziyoyev. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va maqoyeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. Toshkent sh., 2019 yil 21 oktyabr, PF-5850-son
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir // Xalq so'zi gazetasi.–2019 yil 22 oktyabr, 218-son.
3. Qurbonova M.B. "Language Policy and Its Social Aspects" Internatsional Journal of Development and Public Policu. Table of Content - Volume 1 | No 5 (Oct 2021)
4. Qurbonova M.B. (2022). Huquqiy va siyosiy madaniyat O'zbekistonda fuqarolik jamiyati barpo etishning asosiy bo'g'ini. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 342-346. 1.
5. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2020.

HEURISTIC POSSIBILITIES OF THE CIVILIZATION APPROACH TO THE ANALYSIS OF SOCIAL DEVELOPMENT

Hakimov Akmaljon Mirzaganievich

Lecturer of Kokand University

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jamiyat taraqqiyoti tahliliga nisbatan sivilizatsion yondashuvning evristik imkoniyatlarini tavsiflash uchun ijtimoiy falsafa doirasidagi lokal-tarixiy va passionar modellarni o'ziga xos jixatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *jamiyat, taraqqiyot, tsivilizatsiya, sivilizatsion yondashuv, formatsion yondashuv, ijtimoiy bilish, gnoseologik tahlil.*

АННОТАЦИЯ

С целью описания эвристических возможностей цивилизационного подхода к анализу развития общества в статье освещаются специфические аспекты локально-исторической и пассионарной моделей в рамках социальной философии.

Ключевые слова: *общество, развитие, цивилизация, цивилизационный подход, формативный подход, социальное знание, гносеологический анализ.*

ABSTRACT

In order to describe the heuristic possibilities of the civilization approach to the analysis of the development of society, the article highlights specific aspects of the local-historical and passionary models within the framework of social philosophy.

Key words: *society, development, civilization, civilization approach, formative approach, social knowledge, epistemological analysis.*

INTRODUCTION

The civilization approach as a methodology for explaining social development implies a pluralism of thoughts reflecting the diversity of intellectual constructions that analyze the diversity of development paths specific to social systems.

In connection with the different interpretations of the "civilization" category and according to the essence of the civilization approach, we think that it is necessary to distinguish between the possession of a number of contents arising from the analysis of social systems from different positions of civilization models.

However, it should be noted that such a distinction is completely relative and was proposed by the author to sort (classify) a large amount of information about these approaches and to determine its heuristic capabilities. Therefore, none of the proposed models is superior or inferior to the other.

The concept of "model" (French "modele", lat. modulus - standard, sample) means, in our opinion, a simplified estimate of the prototype of something being modeled. Approach is the principle methodological direction of research, it is the point of view of looking at the studied object.

In this sense, it can be said that the civilization approach reflects the generalized views taken together as a whole, while in the model, the certain signs (political, geographical, religious, etc.) that are being looked at are imagined by us as a simplified assumption of this approach.

The use of the concept of "model" in the research work, in our opinion, helps for different interpretations within the civilization approach. Civilizing models, as well as demonstrating their application to all types of social change.

The complex of civilization models allows to move away from the one-dimensional view of the world, to take into account the uniqueness of different regions, countries, peoples and races. And this is explained by the fact that the real heuristic value of the civilization approach is not the creation of a single, rigidly recorded theory, but the search for ideas and principles necessary for modern humanitarian knowledge.

LITERATURE REVIEW

In order to describe the civilization approach and the heuristic possibilities of its application, we will try to analyze in detail the local-historical and passionary models within the framework of social philosophy.

These models are considered to understand civilizations according to their territorial and natural-climatic features. The difference in the models is noticeable only when focusing on one of the mentioned criteria. Then, in the center of the local-historical model is the issue of researching separate, locally closed structures and their emergence, development and extinction, in the passionate model, the influence of historical processes on the history of human development, and in addition, the ethical aspects of this issue and its role in the world community. is studied. However, it should be noted that the authors of these models recommend similar options for solving many problems.

In the research, the local-historical model is distinguished and based on the opinions about the spread among the supporters of the civilization approach and the number of unique cultures and civilizations reported in the scientific literature such as, N.Y. Danilevsky's "Cultural-historical types"²⁰⁷, O. Spengler's "Theory of

²⁰⁷ Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Сост., послесловие и комментарии С.А.Вагайчева. -М.: «Книга», 1991.

culture"²⁰⁸, "Theories of Call and Response" by A. Toynbee²⁰⁹, P. Sorokin's "Concept of large cultural systems and super-systems"²¹⁰, also, these ideas are considered in the updated form in the works of some modern scientists such as N. Elias²¹¹ and Sh. Eisenstadt.²¹²

DISCUSSION AND RESULTS

The *local-historical model*, in our opinion, is a model that can serve as a basis for explaining civilizations and studying human history.

We list the main aspects characteristic of the local-historical model of civilization studies:

First of all, these are independent civilizations that are related to each other, each of the cultural-historical types during the entire period of its existence is characterized by a series of stages (emergence, formation, development, obsolescence, fading or disappearance). being q) is to single out as a basis that it traverses. In our opinion, what is important here is the tradition of these stages not only for the development of mankind, but also for the whole nature, which allows us to talk about the idea of the simultaneous development of the sciences of nature and society.

Second, researchers explain not only how civilizations differ from each other, but also the reasons for their emergence, prosperity, and decline, which allows not only to analyze the past, but also to predict the future. For example, N. Ya. Danilevsky expresses the main principles governing these processes by distinguishing the "positive" and "negative" general laws characteristic of the creators of history and outlines a number of laws schematically. These laws can be stated schematically as follows: according to the first law, "an ethnic unit of any tribe or people characterized by a separate language or group of languages constitutes a specific manifestation of a cultural-historical type." Therefore, for the emergence of civilization, along with spatial proximity, spiritual and spiritual proximity is a necessary condition. The second law explains the ability of the people to develop: "In order to create and develop the potential civilization of the people, the people must

²⁰⁸ Шпенглер О. Закат Европы: в 2 т. - Т. 1. Образ и действительность. / Пер. с нем. И.И. Маханькова. - М.: Айрис-Пресс, 2003.

²⁰⁹ Тойнби А. Постигание истории: Сборник. / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. 2-е изд. - М.: Айрис-пресс, 2002.

²¹⁰ Сорокин П. Социологические истории современности. - М.: Инион, 1992. - 194 с.

²¹¹ Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. - М.: Университетская книга, 2001

²¹² Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: сравнительное изучение цивилизаций. - М.: Аспект Пресс, 1999.

have political independence."²¹³. According to the third law, "the beginning of a cultural-historical type of civilization cannot be transferred to other types of peoples." Expressing this law, N.Ya. Danilevsky denies the possibility of any cultural-historical types to cross each other, admitting that the desired forms of transition from one culture to another necessarily lead to a crisis. In addition, N.Ya. Danilevsky, expressing the fourth law, emphasizes that "a variety of ethnographic material is necessary for the realization of a true high culture."²¹⁴. The fifth law, in our opinion, contains a very important point, which reflects the main content of this concept: "The course of development of cultural-historical types resembles the life of a multiplicity of plants, which consists of three stages: growth over a long period, cultural and a period of political self-realization, followed by a period of flowering and fruition. After reaching the age of prosperity, a civilization exhausts its energies and begins to harden like a stone"²¹⁵.

Thirdly, the consideration of civilization as a separate structure is not an analysis of its elements, but it reflects all areas of social existence, some aspects of which are singled out.

Accordingly, the uniqueness of the development of civilization, its contribution to the treasure of the entire human culture is evident from the priority of which areas.

N.Ya Danilevsky distinguishes four spheres or types of activity: religious, cultural (science, industry, art), political and socio-economic spheres. And the author claims that when these four elements are combined, it is precisely this synthesis that makes it possible to achieve the predicted goal of history due to the possibility of movement along "all directions of the historical field."²¹⁶

Fourthly, due to the fact that "only one type can be divided into periods of historical movement called by the terms ancient, middle and new history" within the framework of the local-historical model, the entire history of Europe can be divided into "ancient", "middle" and "new" periods.

In our opinion, it is correct to say this from the point of view of multivariate development of human society. The dissimilarity of the development of some regions, countries, and ethnic groups and the differences in the time of occurrence show that it is not possible to use such a division. The existence of traditional and primitive societies that are going through the period of clan-tribalism at the present time also confirms that such a division applied to the history of the world cannot be used.

²¹³Данилевский Н.Я. Указ. соч. - С.115.

²¹⁴Данилевский Н.Я. Указ. соч. - С. 116.

²¹⁵ Там же. - С. 116.

²¹⁶Данилевский Н.Я. Указ. соч. - С.117.

Fifth, the local-historical model allows us to see a complex pattern of development, rather than a linear one typical of the development of society. This allows for an objective explanation of the history of Russian society and Eastern countries, which is not found in the concept of universal European history.

I.N. Ionov says that currently the study of local civilizations: "It is increasingly moving beyond the field of theoretical sociology and history to practical political science" and is gaining political relevance.²¹⁷

In general, the study of the cultural-historical types and systems that exist in reality in the local-historical model and are manifested in a unique and unique way is more significant.

A shortcoming of the local-historical model can be seen in the strict biologization of the periods of human development, which involves some kind of strict control when they replace each other. Exaggerating the mutual isolation of civilizations, which denies the idea of a global historical process, also belongs to the weakness of this model.

We will consider other aspects of the development of civilization in the passion model. It should be noted that it is based on the analysis of the fundamental doctrine of V. I. Vernadsky about the biosphere. This, in our opinion, explains very convincingly and on the basis of evidence the reasons for the problems of globalization, which are considered urgent for all types of societies for the period of this period of time, along with the changes taking place in modern civilizations.

On the other hand, within this model, the main emphasis is on the idea of L.N. Gumilev, the author of the concept of ethnic history of our planet, which implies the emergence, development and disappearance of peoples living in a certain area of nature.²¹⁸

The basis of this theory is the concept of "passionateness" and "complimentaryness" introduced into scientific circulation by L.N. Gumilev.

The term "passionate" was first defined as an independent mental and psychological sign by L.N. Gumilev in the article "Biosphere and impulses of consciousness" published in the 12th issue of "Priroda" magazine in 1978. It states that passion is "a dominant state (dominanta) belonging to a character directed to the realization of a certain goal. Achieving this goal is more valuable to this person than his own life."²¹⁹ At the same time, passionateness is viewed as the ability of a person

²¹⁷ Ионов И.Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века. // *Общественные науки и современность*. - 1992. - № 2. - С.23.

²¹⁸ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. / Сост. и общ. Ред. А.И. Курочки. - М.: «Институт ДИ-ДИК», 1997.

²¹⁹ Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. - М.: Танаис, 1994. - С. 42.

to be active, active, and passionate individuals are the driving forces of desired military actions, revolutions, migrations (passionaters according to the definition of L.N. Gumilev) of the past. It is interpreted in the context of the key that can open the way to the study of the main events.

The main idea of the Passionar model can be expressed as follows: cosmic rays begin to interact with the biosphere of a certain part of the earth's surface, and give impetus to the emergence of ethnos. Passionate impulse is a micro-mutation that leads to the emergence of ethnic systems in one or another region. The determination of a single integrated harmony: the cosmos - a certain area of the Earth - the ethnos that lives in this area. After going through these phases of development (similar to human life cycles), the ethnos dies. L.N. Gumilev states that the life span of the ethnos is 1,200-1,500 years, which is generally confirmed by ethnographic and demographic data.

The principle of the unity of life and nature, advanced by V. I. Vernadsky and developed by L. N. Gumilev, states that man and society (in general, like life) are inseparable from nature - the biosphere, and man is part of it, its function. Violation of this principle of integrity could lead to the extinction of life itself, and for the same reason our planet itself creates complex communities, ecological systems. And for this, in order to prevent the negative consequences of changes in the biosphere by society, "it is necessary to direct the technical process to a different path, to change the geochemical work of mankind depending on the chemistry of the earth's core."

The history of the development of civilizations is considered in accordance with the direct and inverse relationship with the external environment and its energy. The fate of each ethnic group (or civilization in general) is related to the biosphere. Ethno is considered as a natural phenomenon in which social history events take place.

It should also be noted that L.N. The passionate model put forward in Gumilev's works is often criticized by experts. For example, we will mention some of them.

I. M. Saveleva and A.V. Poletaev in their "Past and Time. L.N. Gumilev's theory is evaluated as follows in his work entitled "Looking for the Rich" as follows: "L.N. Gumilev's concept is an offshoot of the traditional scheme of "life cycles" (youth - adolescence - old age - withering). L.N. Gumilev's main difference is in his biocosmic determination: he emphasizes that the reason for the beginning of the life cycle of ethnos is the "passionate impulse" associated with cosmic radiation²²⁰.

While agreeing with some of the criticisms of the passionar model, we also want to emphasize that not all of them can be considered true, and some of them are

²²⁰Савельева И.М. Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. - М.: «Языки русской культуры», 1997 г. - 800 с. - С. 349.

controversial, but these views seriously affect the overall value of the concept of the passionar model. can't hide.

Thus, we imagine that the civilization approach explained through the civilization models analyzed above is a reliable description in the assessment of modern civilization and social development and allows to look at the problems of its future development.

CONCLUSION

Concluding the analysis of the heuristic possibilities of applying the methodology of the civilization approach in the study of social development, we should emphasize that the following conclusions can be reached:

1. The civilization approach as a methodology of social development consists of a comprehensive complex of various intellectual constructions. Different interpretations of the "civilization" category and the essence of the civilization approach make it possible to distinguish some different aspects of the content of the civilization model.

2. We considered the local-historical, Passionary and Russian models that are part of the civilization approach. the independent, closed and local-historical model of civilization, which is not connected with the general historical process of the phenomenon, provides heuristic opportunities for a comprehensive and comprehensive study of the real variety of different cultural-historical types that coexist with it. The Passionar model involves the study of the analysis of the development of social systems in direct connection with the energy of the planet Earth and the prevailing natural and climatic conditions.

3. The civilization approach that we have tried to demonstrate based on the analysis of civilization models serves as a reliable evidence for assessing social progress in studying the problems of modern civilization and its future development. The second chapter of the dissertation is dedicated to this.

REFERENCES

1. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Сост., послесловие и комментарии С.А.Вагайчева. -М.: «Книга», 1991.
2. Шпенглер О. Закат Европы: в 2 т. - Т. 1. Образ и действительность. / Пер. с нем. И.И. Маханькова. - М.: Айрис-Пресс, 2003.
3. Тойнби А. Постигание истории: Сборник. / Пер. с англ. Е.Д. Жаркова. 2-е изд. - М.: Айрис-пресс, 2002.
4. Сорокин П. Социологические истории современности. - М.: Инион, 1992. - 194 с.

5. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. - М.: Университетская книга, 2001
6. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: сравнительное изучение цивилизаций. - М.: Аспект Пресс, 1999.
7. Данилевский Н.Я. Указ. соч. - С.115.
8. Ионов И.Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века. // *Общественные науки и современность*. - 1992. - № 2. - С.23.
9. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. / Сост. и общ. Ред. А.И. Курочки. - М.: «Институт ДИ-ДИК», 1997.
10. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. - М.: Танаис, 1994. - С. 42.
11. Савельева И.М. Полетаев А.В. История и время. В поисках
12. Савельева И.М. Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. - М.: «Языки русской культуры», 1997 г. - 800 с. - С. 349.
13. А.Ҳақимов. [Цивилизация тушунчаси ва унинг ғносеологик моҳияти](#). Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук.2023 й188-192 бетлар
14. Komilov J. MONOPOLIZED MARKET KOKAND BRANCH of TASHKENT STATE TECHNICAL UNIVERSITY NAMED ISLAM KARIMOV. *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*. 2024 Mar 12;17(1):72-5.
15. Ortikov, U. (2023). TIME ALLOCATION FOR VOCABULARY TRAINING IN ESP CLASSROOMS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 364-370.
16. Khakimov, A. (2020). Modern approaches to civilization and sociological trends in the development of civil society. *Экономика и социум*, (5-1 (72)), 76-79.
17. Ergashev, U. A., & Hakimov, A. M. (2021). MYSTICISM-SPIRITUCL-MORAL UPBRINGING. *Экономика и социум*, (2-1 (81)), 133-136.

**KATTA SHAHARLARDA CHANG MUAMMOLARI VA UNI
KAMAYTIRISH MASALALARI
(Toshkent shahri misolida)**

Rustamov K.J

Toshkent davlat transport universiteti “Texnologik mashinalar muhandisligi”
kafedrası mudiri, PhD., dotsent.

Rahmonova Nurjahon Odiljon qizi

Toshkent davlat transport universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada katta shaharlarda chang muammolari va uni kamaytirish usullari to'g'risida keng to'xtaldik. Chang muammolari va uni inson salomatligiga ta'siri va uni oldini olish chora-tadbirlari chet el tajribalari keltirib o'tildi. Atmosfera havosining ifloslanish darajasi bo'yicha Toshkent shahri aholisi salomatligi uchun xavf darajasi ancha yuqori bo'lib, bu uning hududida qo'shimcha sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish va ekologik tadbirlar majmuasini amalga oshirishni taqozo etadi. Atmosfera havosini tozalashga qaratilgan chora-tadbirlar, yechim va takliflarimni keltirib o'tdim.

Kalit so'zlar: *Yashil belbog', urbaniztsiya, toksik moddalar, kosmik changlar, sellyuloza, kuyikish, akrolein, formaldegid, benzol, tendensiya*

ABSTRACT

In this article, we discussed dust problems in big cities and ways to reduce them. Dust problems and its impact on human health and measures to prevent it were brought up by foreign experiences. In terms of air pollution, the level of danger for the health of the residents of Tashkent is very high, which requires the implementation of a complex of additional sanitary-hygiene, health and environmental measures in its territory. I mentioned my measures, solutions and proposals aimed at cleaning the atmosphere.

Key words: *Green belt, urbanization, toxic substances, space dust, cellulose, soot, acrolein, formaldehyde, benzene, trend*

KIRISH

Zamonaviy urbanizatsiyalashgan hududlar ma'muriy binolar, sanoat ob'ektlari sonining ko'payishi, shuningdek, avtomobil transportining yuqori zichligi bilan ajralib turadi. Shahar atmosfera havosining sifati butun dunyo bo'ylab bizning davrimizning eng dolzarb ekologik muammolaridan biridir. Shaharlarda havoning ifloslanishi havo oqimlari ta'sirida havoda bo'lgan va tortishish kuchi ta'sirida yoki yog'ingarchilik bilan birga turli sirtlarga joylashadigan qattiq zarralar bo'lgan

changning mavjudligi sababli ortib bormoqda. Chang hosil bo'lishi tabiiy jarayonlar, ya'ni nurash, tog' jinslarining buzilishi, vulqon faolligi, kosmik changlar bilan ham, sanoat, qishloq xo'jaligi, uy-joy kommunal xo'jaligi, transport faoliyati kabi antropogen jarayonlar bilan ham bog'liq [1, 2].

Katta shaharlarda havoning ifloslanishi muammosi o'ta jiddiy bo'lib qolmoqda, asosiy sabablar sanoat, transport, tabiiy chang, dengiz tuzlari va organik manbalardir [3]. Shahar ko'pincha doimiy tumanning zich qatlami bilan o'ralgan bo'lib qoladi, bu ayniqsa yozda davom etadi va shahar aholisi va mehmonlari to'xtatilgan zarrachalarning sog'liqqa ta'siridan juda xavotirda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Atmosferada zarrachalar har xil shakllarda, submikron aerozollardan chang va qunning aniq ko'rinadigan donalarigacha mavjud. Kimyoviy ifloslantiruvchi moddalar va chang zarralarining havoga chiqarilishi maxsus emissiya manbalariga bog'liq.

Xorijiy olimlar tomonidan havo filtrlari tutilgan va yirik shaharlarda lazer hisoblagichlari tomonidan ushlangan zarrachalardan namuna olish orqali havodagi changni baholash uchun turli xil tadqiqotlar olib borilmoqda. Filtrlarda chang zarralarini yig'ishda namunalar optik mikroskop yordamida tahlil qilinadi.

Atmosfera havosining mayda zarrachalar bilan ifloslanishiga eng katta hissa sanoatning quyidagi turlari tomonidan qo'shiladi: sellyuloza, ko'mir, o'rmon xo'jaligi, po'lat ishlab chiqarish, rangli metallurgiya, karer qazish, transport. Chet ellik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, asfalt-beton yuzasida harakatlanayotganda avtomobil shinalaridan ajralib chiqadigan changning taxminan 60% zarrachalarining o'lchamlari 10 mikrongacha bo'lgani aniqlangan [4].

Shunday qilib, changning xususiyatlarini, ya'ni uning dispers (fraksiyonel) tarkibini o'rganish orqali shahar atrof-muhitining ekologik xavfsizligini yaxshilashga qaratilgan tadqiqotlar dolzarbdir [1, 2,].

Havoning ifloslanishi odamlar salomatligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining (JSST) yaqinda e'lon qilgan hisobotiga ko'ra, "kasallikning xalqaro yuki" PM2.5 chang (chang 2,5 mkg/m³ dan kam) bo'lib, u o'limning 300 sabablari orasida 5-o'rinni egallaydi (yiliga 4,2 million o'lim). dunyo) [5].

Ko'pgina yirik shaharlar, ayniqsa shaharlar zich joylashgan shaharlar singari, Toshkentda ham havo ifloslanishi bilan bog'liq muammolar mavjud. Toshkent aholisining sog'lig'iga ta'sir etuvchi havoning ifloslanishidan kelib chiqadigan iqtisodiy yo'qotishlar qatoriga tibbiy ko'rik va davolanish xarajatlari, kasallik ta'tillari tufayli yo'qotilgan ish kunlari, tarbiyachilarning vaqtini yo'qotish kiradi.

Atmosfera havosining ifloslanishi tufayli ayrim faoliyat turlarini (masalan, turizm, savdo, o'qish va hokazo) to'liq amalga oshirib bo'lmaydi.

Havoning ifloslanishiga ta'sir qilish bir qator kasalliklarni, jumladan, astma, saraton, o'pka kasalliklari, yurak kasalliklari va erta o'limni keltirib chiqaradi va yomonlashtiradi [6].

Havoning ifloslanishi aholining zaif qatlamlariga eng katta ta'sir ko'rsatadi. Havoning ifloslanishi bilan bog'liq o'limlarning 90% dan ortig'i past va o'rta daromadli mamlakatlarda sodir bo'ladi [7]. 18 yoshgacha bo'lgan bolalar, homilador ayollar va kattalar havoning ifloslanishi ta'sirida sog'lig'ining rivojlanishi yoki yomonlashishi xavfi yuqori hisoblanadi.

2022 yilda ushbu hisobotga kiritilgan 131 mamlakat va mintaqadan 13 tasi PM2.5 kontsentratsiyasiga JSST yillik 5 mkg/m³ PM2.5 kontsentratsiyasi yo'riqnomasida yoki undan pastda erisha oldi. Atmosfera havosining ifloslanishiga qarshi kurash bo'yicha ko'p ishlar qilindi, ammo bu hisobotda ko'rsatilishicha, ekologik tenglikka erishish uchun hali ko'p yo'l bor. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti [8] ko'rsatganidek, dunyo mamlakatlari, mintaqalari va hududlarining atigi o'n foizi fuqarolari ularning sog'lig'i uchun xavf tug'dirmaydigan havodan nafas oladilar.

Ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2003 yildan 2005 yilgacha atmosfera havosi namunalarining kimyoviy ko'rsatkichlari bo'yicha nostandart ulushi (MPC dan yuqori) (20,8-25,4%) butun O'zbekiston shaharlaridagidan (17,2-18%) yuqori bo'lgan. 3%) [11].

2018-yildan buyon AQShning Toshkentdagi elchixonasidagi havo ifloslanishi monitoringi monitori har soatda havo sifati haqidagi ma'lumotlarni uzatib kelmoqda va ular Air Visual veb-saytida e'lon qilinmoqda. Atmosfera havosi sifatining mezonlari, tasnifi va xususiyatlari AQSh atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi (EPA) tomonidan ishlab chiqilgan.

AQSh elchixonasi ma'lumotlariga ko'ra, 17 oylik kuzatuvlar natijasida PM2.5 ning o'rtacha kunlik qiymati deyarli yarmida 51-100 mkg / m³ (o'rtacha ifloslanish) ni tashkil etdi.

22,8% hollarda PM2.5 ning o'rtacha kunlik qiymati 101–150 mkg/m³ oralig'ida bo'lgan, bu aholining sezgir qatlamlari uchun nosog'lom havo sifatini ko'rsatadi. Ular orasida nafas olish va yurak-qon tomir kasalliklariga chalinganlar, bolalar va homilador ayollar bor.

14,9% hollarda o'rtacha kunlik PM2.5 kontsentratsiyasi 151–200 mkg / m³ ga etdi, bu barcha odamlar uchun nosog'lom ko'rsatkichdir. Va faqat 12% hollarda

o'rtacha kunlik qiymat 50 mkg/m^3 dan past bo'lgan, bu yaxshi havo sifatini ko'rsatadi.

Toshkent shahrida $\text{PM}_{2,5}$ ning o'rtacha yillik qiymati 36 mkg/m^3 ni tashkil qildi. Yupqa to'xtatilgan zarrachalarning eng yuqori konsentratsiyasi 2018 yilning noyabr-dekabr oylarida sodir bo'lgan.

Biroq, $\text{PM}_{2.5}$ ning massa kontsentratsiyasi havo sifati va uning inson salomatligiga tahdidini baholashning asosiy parametridir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (VOZ) standartlariga ko'ra, $\text{PM}_{2.5}$ ning o'rtacha yillik darajasi 10 mkg / m^3 dan oshmasligi kerak va o'rtacha kunlik darajasi 25 mkg / m^3 dan oshmasligi kerak. Bu, mos ravishda, me'yordan 3 barobar ko'proq sanaladi.

Toshkent shahridagi atmosfera havosini ifloslantiruvchi moddalardan gigienik nuqtai nazardan eng ahamiyatlisi kuyikish, akrolein, formaldegid, chang, benzol, polisiklik aromatik uglevodorodlar benzapiren va azot oksidlaridir.

Atmosfera havosining ifloslanish darajasi bo'yicha Toshkent shahri aholisi salomatligi uchun xavf darajasi ancha yuqori bo'lib, bu uning hududida qo'shimcha sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish va ekologik tadbirlar majmuasini amalga oshirishni taqozo etadi.

Havoning ifloslanishi ko'plab iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarga ega muammodir, shuning uchun yechim topish oson emas. Ifloslanishning oldini olish va shahar havosining sifatini yaxshilash bo'yicha samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun birinchi navbatda chiqindilar manbalarini va atrof-muhit ifloslanishining asosiy sabablarini aniq aniqlash kerak.

XULOSA

Shunday qilib, shahar havosining ifloslanishini kamaytirish atrof-muhit va inson salomatligi muammolarini hal qiladi, shuningdek, mamlakat rivojlanishining turli tarixiy davrlarining arxitektura va dizayn xususiyatlarini namoyish etadigan shahar atrof-muhit ob'ektlarini saqlashga yordam beradi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni aytishimiz mumkinki, so'nggi paytlarda Toshkent shahri havosining yomonlashuv tendensiyasi o'sib bormoqda va shunga mos ravishda bu ko'rsatkichlarni pasaytirish uchun muayyan choralar ko'rish zarur. Atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarishga nisbatan qat'iy cheklovlar joriy etish, daraxt ko'chatlari ekish va ularni kesishning oldini olish zarur. Shuningdek, sanoat korxonalaridagi chang va gaz tozalash inshootlarini jihozlashni kuchaytirish, yoqilg'i sifatini oshirish zarur. Bundan tashqari, shaharda qurilish changining darajasini pasaytirish uchun, shuningdek, ko'chalarni tozalash paytida va qurilish vaqtida sug'orishni tashkil qilish kerak. "Yashil belbog'" milliy harakatini, ayniqsa, Toshkent shahrida keng yoyish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kuzmichev A.A., Azarov V.N., Kuzmichev A.V. Tarixiy binolar va arxitektura yodgorliklarining ifloslanish qonuniyatlarini kompyuter modellashtirish usullari bilan o'rganish // MATEC Web of Conferences. 2017. jild. 129. P. 05002. DOI: 10.1051/matecco-nf/201712905002
2. Kuzmichev A.A., Loboyko V.F. Ifloslangan havoning shaharsozlik hududida binolar va arxitektura yodgorliklarining ko'rinishiga ta'siri // Procedia Engineering. 2016. jild. 150. B. 2095-2101. DOI: 10.1016/j.proeng.2016.07.244
3. Azarov V.N., Kozlovtseva E.Yu., Evtushenko A.I., Pernitskiy A.D., Brexov A.A., Tovarenko E.A. (2021). SHAHAR MUHTITIDA CHANGLARNING DISPRESS TARKIBINI TAHLIL QILISHDA DISSEKSIYA Usulidan FOYDALANISH. Qurilish iqtisodiyoti va atrof-muhitni boshqarish, (4 (81)), 122-127.
4. Azarov Valeriy Nikolaevich, Kuzmichev Andrey Aleksandrovich, Nikolenko Denis Aleksandrovich, Vasilev Anatoliy Nikolaevich, & Kozlovtseva Elena Yuryevna (2020). Shahar muhitida changning dispers tarkibini o'rganish. MGSU byulleteni, 15 (3), 432-442.
5. Phan Thi An, Shukurov Ilhomjon Sadrievich, Pham Van Luong, & Shukurova Lola Ilhomovna (2020). SHAHAR MUHTITIDA CHAN TO'LDIRISHINI O'rganish. MGSU byulleteni, 15 (10), 1425-1439.
6. Zehnder C, Manoylov K, Mutiti S va boshqalar. Ekologiya faniga kirish: 2-nashr. Biologiya fanlari ochiq darsliklar. Nashr qilingan 2018. <https://oer.galileo.usg.edu/biology-textbooks/4>
7. Fuller R, Landrigan PJ, Balakrishnan K. Ifloslanish va salomatlik: taraqqiyot yangilanishi. Lancet sayyora salomatligi. 2022: 6, (6), E535-E547. doi: 10.1016/S2542-5196(22)00090-0
8. Qo'shma Shtatlar atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi. Qaysi populyatsiyalar o'rmon yong'inlari tutuni ta'siri natijasida sog'liq uchun salbiy ta'sir ko'rsatish xavfini ko'proq his qilishadi? Atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi. 2022-yil 20-oktabrda chop etilgan. <https://www.epa.gov/wildfire-smoke-course/which-populations-experience-greater-risks-adverse-health-effects-resulting>
9. Jahon banki. PM2.5 havo ifloslanishining sog'liq uchun global xarajati: 2021 yildan keyin chora ko'rish uchun misol. Vashington, Kolumbiya okrugi: Jahon banki litsenziyasi: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO; 2022.
10. Shodimetov Yu.Sh. Ayrapetov D.A. Transport, ekologiya va salomatlik....
11. A.B. Iskandarov (2010). TOSHKENT SHAHRI ATMOSFERA HAVOSI ISHLOLISHINI BAHOLASH. Gigiena va sanitariya, (1), 56-58.

ОСОБЕННОСТИ ПОЛУЧЕНИЯ, ПЕРЕДАЧИ И ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ РАБОТНИКОВ ОРГАНИЗАЦИЙ

Ходжанова Мафират Абдумаликовна

Магистр Ташкентский государственный Юридический Университет

Научные руководитель: Топилдиев Бахром Рахимжанович

доктор юридических наук,

профессор кафедры «Гражданского права»

Ташкентский Государственный Юридический Университет

АННОТАЦИЯ

В данной статье было проанализировано способы и меры по защите персональных данных работников организаций по законодательству Республики Узбекистан. Сопоставлены международные акты и сравнены с местным законодательством. Выявлены наиболее действенные меры и способы по защите персональных данных в современном и технологически продвинутом мире.

Ключевые слова: *Персональные данные, работники, организация, законодательство, закон, информация, обработка, защита, меры, сравнительных анализ, субъекты обработки.*

FEATURES OF RECEIPT, TRANSMISSION AND PROTECTION OF PERSONAL DATA OF ORGANIZATION EMPLOYEES

ABSTRACT

This article analyzed methods and measures to protect personal data of employees of organizations under the legislation of the Republic of Uzbekistan. International acts are compared and compared with local legislation. The most effective measures and methods for protecting personal data in the modern and technologically advanced world have been identified.

Key words: *Personal data, employees, organization, legislation, law, information, processing, protection, measures, comparative analysis, subjects of processing.*

В современном мире, где информация является одним из самых ценных ресурсов, вопросы защиты персональных данных приобретают особую актуальность. Это касается и сферы трудовых отношений, где работодатели имеют доступ к sensitive information о своих сотрудниках.

В Узбекистане вопросы обработки персональных данных работников регулируются²²¹ Конституцией статья 31, Законом Республики Узбекистан О персональных данных, Трудовым Кодексом, а именно параграфом 6 главы 12, статей от 175 до 180. Эти законы устанавливают основные принципы обработки персональных данных, права и обязанности субъектов обработки персональных данных, а также меры защиты персональных данных.

Так статья 31 Конституции Республики Узбекистан гласит о том, что каждый человек обладает правом на защиту своих персональных данных. Это означает, что он может контролировать сбор и использование своих персональных данных, требовать исправления неточной или неполной информации, запрашивать удаление данных, полученных незаконно или не соответствующих целям обработки, ограничивать обработку своих персональных данных и возражать против обработки своих персональных данных.

²²²Трудовой Кодекс, параграф 6 главы 12, статьи от 175 до 180 описывают, как могут работники защитить свои персональные данные. Так статья 175 ТК РУ определяет, что к персональным данным работника относится любая информация о его личной жизни, событиях и обстоятельствах, а также о членах его семьи, которую он сообщает работодателю в связи с трудовой деятельностью.

Отражение вышеуказанной статьи можно увидеть и законе Республики Узбекистан²²³ «О персональных данных», к персональным данным работника относятся:

Фамилия, имя, отчество, дата и место рождения, паспортные данные (серия, номер, кем и когда выдан), адрес регистрации по месту постоянного или временного проживания, образование (название образовательных учреждений, даты окончания, полученные дипломы, специальности), трудовая деятельность (сведения о местах работы, занимаемых должностях, периодах работы), номер ИНН, номер индивидуального пенсионного счета, сведения о состоянии здоровья (результаты медосмотров), сведения о военной обязанности (для военнообязанных), семейное положение (состав семьи, ФИО, даты рождения близких родственников), иные сведения, необходимые для трудовых отношений (например, сведения о квалификации, профессиональной подготовке).

²²¹ Конституция Республики Узбекистан от 30 апреля 2023 года.

²²² Трудовой Кодекс Республики Узбекистан от 20.10.2022

²²³ Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» от 2019 года.

К документам, содержащим персональные данные работника, относятся: анкеты: заполняемые соискателем при трудоустройстве, документы, удостоверяющие личность: паспорт или ID-карта, документы, подтверждающие трудовую деятельность: трудовая книжка, сведения о стаже, документы, связанные с налогообложением: ИНН, ПИНФЛ, документы, подтверждающие семейное положение: свидетельства о браке, рождении детей, документы воинского учета: военный билет, справки: о доходах, суммах налога с физических лиц с предыдущего места работы, иные справки, содержащие персональные данные. Работодатели вправе получать персональные данные работника только от него самого, за исключением случаев, когда закон разрешает или требует их получения от третьих лиц (например, из государственных органов).

Так же статья 176 Трудового Кодекса диктует, что обработка персональных данных работника должна осуществляться с соблюдением следующих принципов: законность, справедливость и обоснованность, целесообразность, минимизация, точность, ограниченность сроков хранения, целостность и конфиденциальность.

В таких случаях работодатель обязан: уведомить работника о целях сбора, источниках данных, методах их обработки, получить его согласие на обработку персональных данных.

А работодатель в соответствии со статьей 178 Трудового Кодекса обязан обеспечить безопасность персональных данных работника, не допускать их разглашения или использования в незаконных целях, предоставить работнику доступ к его персональным данным и по требованию работника исправить или удалить его персональные данные.

Во всех законах указывают, что за нарушение законодательства о персональных данных работодатель может быть привлечен к ответственности. Поэтому работодатель обязан хранить эти документы в строгом соответствии с законодательством о персональных данных, не допускать их разглашения или использования в незаконных целях, предоставить работнику доступ к его персональным данным, а так же по требованию работника исправить или удалить его персональные данные.

Чтобы правильно работать с персональными данными сотрудников, необходимо:

1. Разработать и утвердить Положение о персональных данных.
2. Назначить ответственного сотрудника за персональные данные.

3. Получить от сотрудников письменное согласие на обработку их персональных данных.

4. Обеспечить хранение личной информации сотрудников в строгом порядке, исключающем доступ к ней третьих лиц.

5. Регулярно обновлять и при необходимости корректировать персональные данные.

6. Уничтожить сведения по истечении срока действия согласия на обработку персональных данных, его отзыва или достижения цели обработки.

Так же работодатель в соответствии со статьей 176 при обработке персональных данных должен определять объем и содержание обрабатываемых персональных данных в соответствии с законодательством, получать персональные данные непосредственно от работника. Но есть и исключения, которые должны быть учтены. Например, получение данных у третьих лиц с согласия работника и получение данных у третьих лиц, к которым работник был направлен работодателем (медицинский осмотр, квалификационная оценка). Так же работодатель должен информировать работника о целях, источниках и способах получения данных, характере данных и последствиях отказа в их предоставлении, обеспечивать защиту персональных данных от неправомерного использования или утраты за счет собственных средств и ознакомить работников с документами, устанавливающими порядок обработки данных, а также с их правами и обязанностями. Самое актуальное и важное считаю, что работодатель должен совместно с представителями работников вырабатывать меры по защите данных. Информация о конкретном работнике может быть обработана и распространена только с его согласия.

В соответствии со статьей 177, необходимо отметить, что любое положения в трудовом договоре, дополнительных соглашениях или локальных актах, которые обязывают работника отказаться от защиты своих персональных данных или ухудшают его положение в этой области по сравнению с законодательством, являются недействительными. Иными словами, во первых, работник не может быть принужден к отказу от своих прав на защиту персональных данных. Во вторых, работодатель не может вводить правила, которые ущемляют эти права. И в третьих все положения, противоречащие законодательству о защите персональных данных, автоматически становятся недействительными.

Согласно статье 176, согласие работника на обработку его персональных данных не требуется, если эти данные непосредственно связаны с его трудовой деятельностью и обработка данных необходима для выполнения требований

законодательства Узбекистана, международных договоров, решения прокуратуры или суда.

Порядок передачи и использования информации о сотруднике должен быть установлен локальным актом. В нем указывается цели использования персональных данных, пределы их использования, возможность и порядок передачи персональных данных по запросам государственных органов, организаций и физических лиц.

Личное дело работника служит хранилищем персональных данных, где аккумулируются документы, связанные с его трудовой деятельностью.

Сроки и способы хранения информации о сотруднике регламентируются локальным актом предприятия – Положением о персональных данных работников. В нем необходимо: определяются допустимые меры защиты персональных данных, устанавливается круг должностных лиц, имеющих доступ к ним, и порядок этого доступа. В разделе Гарантии конфиденциальности персональных данных определяются права работников в случае неправомерного разглашения их сведений. Могут быть прописаны и другие требования, например, ответственность за нарушение порядка обработки и защиты персональных данных.

Важно при работе с персональными данными работников иметь в виду, что все положения локального акта не должны противоречить законодательству и ухудшать положение работника. Для ознакомления с локальными актами необходимо разместить текст локального акта на доступном для ознакомления месте, например, на информационном стенде или в корпоративной сети. Далее ознакомить с ним каждого работника под роспись и самое последнее выдавать копии локального акта по запросу работника.

Статья Трудового Кодекса 179 гласит, что для защиты своих персональных данных, хранящихся у работодателя, работник имеет право знать все о своих персональных данных и о том, как они обрабатываются. Точнее говоря, они могут бесплатно получать доступ к своим персональным данным, включая копии записей. Так же назначить представителя для защиты своих персональных данных. Более того, ознакомиться с медицинской документацией, касающейся его здоровья. Дополнительно, требовать удаления, исправления или дополнения неверных или неполных персональных данных, а также данных, обработанных с нарушением закона. Далее, уведомить всех, кому работодатель ранее сообщил неверные или неполные данные, о внесенных изменениях. И обжаловать в судебном порядке любые неправомерные действия работодателя в отношении его персональных данных. Отметить важно, что в

соответствии с данной статьей, если работодатель не хочет удалять, исправлять или дополнять персональные данные, работник может письменно выразить свое несогласие с обоснованием.

Статья 180 Трудового Кодекса РУз дает заключение в сфере защиты персональных данных работника, что если из-за нарушения работодателем правил обработки и защиты персональных данных работника он не может работать или его зарплата снижается, работодатель обязан возместить ему потерянный заработок. Если же работодатель распространяет о работнике ложные сведения, порочащие его честь и достоинство, он обязан их опровергнуть.

При изучении данной тематики, было выявлено, что для предотвращения несанкционированного и неправомерного распространения персональных данных и нарушение прав о защите персональных данных работников крайне необходимо, главное, проводить инструктаж для работников по вопросам обработки и защиты персональных данных. Не менее важно обеспечить техническую защищенность персональных данных: использовать надежные пароли, антивирусное программное обеспечение, шифрование данных. А так же регулярно проводить проверки на предмет соответствия обработки персональных данных законодательству и локальному акту.

Важно отметить, что законодательство о персональных данных постоянно развивается, поэтому работодателям необходимо следить за изменениями в этой сфере.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» от 2019 года.
2. Конституция Республики Узбекистан от 30 апреля 2023 года. 0
3. Гражданский Кодекс Республики Узбекистан от 21 декабря 1995 года.
4. Трудовой Кодекс Республики Узбекистан от 20.10.2022

TEXT LINGUISTICS IS A KIND OF UMBRELLA DISCIPLINE?

Badia Omonillayevna Turakhonova,

UzSWLU, Teaching English methodology department 1

ABSTRACT

Text linguistics is a branch of linguistics that focuses on texts as intricate structures, considering how different elements within texts operate together to create meaning. This paper elucidates what text linguistics entails. First, we introduce the core concepts and significance of text linguistics. In the methods section, we outline prevalent methodologies utilized in text linguistic analysis. The results section explains specific findings from applying these methodologies, emphasizing how they enhance our understanding of textual structures. The discussion concludes by connecting these findings to larger implications for linguistics and related disciplines.

Key words: unit of language, textual meaning, rhetorical framework, coherence, cohesion, discourse, pragmatic context.

ANNOTATSIYA

Matn lingvistikasi tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, matnlarni murakkab tuzilmalar sifatida ko'rib chiqadi, matn ichidagi turli elementlar qanday qilib birgalikda ma'no yaratishini ko'rib chiqadi. Ushbu maqola matn lingvistikasi nimani o'z ichiga olishini tushuntiradi. Birinchidan, matn lingvistikasining asosiy tushunchalari va ahamiyati bilan tanishamiz. Usullar bo'limida biz matn lingvistik tahlilida qo'llaniladigan keng tarqalgan metodologiyalarni ko'rsatamiz. Natijalar bo'limi ushbu metodologiyalarni qo'llashdan olingan aniq natijalarni tushuntiradi va ular matn tuzilmalari haqidagi tushunchamizni qanday oshirishini ta'kidlaydi. Muhokama ushbu topilmalarni tilshunoslik va tegishli fanlar uchun kattaroq ta'sirlar bilan bog'lash bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: til birligi, matn ma'nosi, ritorik asos, izchillik, uyg'unlik, nutq, pragmatik kontekst.

АННОТАЦИЯ

Лингвистика текста — это раздел лингвистики, который фокусируется на текстах как сложных структурах и рассматривает, как различные элементы в текстах действуют вместе, создавая значение. В данной статье объясняется, что такое лингвистика текста. Во-первых, мы представляем основные понятия и значение лингвистики текста. В разделе «Методы» мы описываем распространенные методологии, используемые в лингвистическом анализе текста. В разделе результатов объясняются конкретные результаты

применения этих методологий, подчеркивая, как они улучшают наше понимание текстовых структур. Обсуждение завершается соединением этих результатов с более широкими последствиями для лингвистики и смежных дисциплин.

***Ключевые слова:** единица языка, текстовое значение, риторический каркас, связность, дискурс, прагматический контекст.*

INTRODUCTION

Text linguistics explores beyond phonological, morphological, and syntactic levels into the realm of texts, viewing them as units of language. Unlike other branches of linguistics that scrutinize isolated sentences or morphemes, text linguistics considers the full spectrum of a text, from cohesive devices and rhetorical structure to thematic development and genre conventions. This holistic approach engages with the multiple layers of textual meaning, their production, and their reception. Understanding text linguistics is crucial for various fields, including computational linguistics, language teaching, and literary studies, because it bridges micro-linguistic insights with macro-structural analyses, thus offering comprehensive views of language usage.

At the heart of text linguistics lie several core concepts that differentiate it from other branches of linguistics. The constructs of coherence and cohesion, for instance, are fundamental to the analysis of texts. Cohesion refers to the grammatical and lexical means by which sentences are connected in discourse, creating a sense of unity. This includes the use of conjunctions, pronouns, and lexical repetition. Conversely, coherence pertains to the logical and semantic consistency that makes a text comprehensible and meaningful. A coherent text aligns with the knowledge and expectations of its audience, often structured around a thematic or rhetorical framework.

Additionally, text linguistics pays considerable attention to the notions of genre and register. Genre encompasses the conventional forms and purposes of different types of texts, from novels and newspapers to scientific reports and informal conversations. Each genre employs distinct structural and stylistic norms that guide its production and interpretation. Register, on the other hand, refers to the variation in language use depending on context, such as the field of discourse, the relationship between participants, and the mode of communication. Understanding these variations is essential for analyzing how texts function across different social and communicative settings.

METHODS

To delineate what text linguistics involves, this study reviews seminal works, analyzes various texts through different linguistic lenses, and applies specific text-linguistic methodologies. By doing so, we ground our discussion in both theoretical frameworks and practical analysis.

Descriptive Analysis: One of the primary methodologies in text linguistics is descriptive analysis, which involves categorizing and labeling different aspects of texts (e.g., coherence, cohesion, thematic progression).

Corpus Linguistics: Another significant method is the use of corpus linguistics to analyze large collections of texts. This methodology leverages computational tools to examine patterns, frequencies, and structures across extensive textual data.

Discourse Analysis: Discourse analysis, which focuses on how language functions in social contexts, is also integrally connected with text linguistics. It applies a socio-linguistic lens to understand the pragmatic context of textual interactions.

Genre Analysis: Additionally, text linguistics employs genre analysis to study how texts conform to, deviate from, and exist within different genre expectations.

Results

The application of these methodologies yields several insights into the nature of texts:

a. *Coherence and Cohesion:* Descriptive analysis highlights that coherence (logical flow of ideas) and cohesion (explicit overlap of linguistic elements) are fundamental to understanding texts. Cohesive devices (like conjunctions, reference terms, and lexical chains) link sentences and paragraphs, facilitating coherence.

b. *Patterns and Frequency:* Corpus linguistics reveals that certain patterns and structures recur with notable frequency across different genres. For instance, academic texts often exhibit a high frequency of nominalization—a process of converting verbs into nouns to convey complex ideas succinctly.

c. *Contextual Function:* Discourse analysis showcases how texts operate in real-world situations. Speech acts, register variation, and power dynamics play pivotal roles in how texts are interpreted and function within society. For example, a political speech not only conveys information but also aims to persuade and galvanize public sentiment.

d. *Genre Conventions:* Genre analysis underscores that texts adhere to specific conventions that shape their formation and interpretation. Narrative genres, such as novels and stories, often follow a recognizable structure that includes orientation,

complication, and resolution, while expository texts focus heavily on clarity and logical structure.

DISCUSSION

The findings from these methodologies underscore that text linguistics is an interdisciplinary field that necessitates diverse analytical approaches. The insistence on examining entire texts rather than isolated sentences allows for a richer, more nuanced understanding of language use. This comprehension is crucial not just for academic purposes but also for practical applications in areas like language education, where insights from text linguistics can inform effective teaching strategies and material development.

Moreover, text linguistics provides invaluable contributions to fields like computational linguistics. Understanding textual cohesion and coherence aids in developing more advanced natural language processing systems capable of nuanced text generation and understanding. These advances are essential for creating intelligent systems capable of coherent dialogue and sophisticated text analysis.

In conclusion, text linguistics encompasses the study of texts as cohesive and coherent units of meaning, extending its relevance to multiple fields within and beyond traditional linguistics. By employing methodologies such as descriptive analysis, corpus linguistics, discourse analysis, and genre analysis, text linguistics provides comprehensive insights into the construction and function of texts. This field not only bridges linguistic structures and social functionality but also offers practical applications that enhance our interaction with language in diverse contexts.

CONCLUSION

In summary, text linguistics is a dynamic and multifaceted field that extends our understanding of language beyond the sentence level. By investigating the principles of coherence, cohesion, genre, and register, text linguistics offers valuable insights into the structure and function of texts. Its analytical methods, both qualitative and quantitative, enable thorough examinations of texts in various contexts. The interdisciplinary applications of text linguistics underscore its significance, influencing fields as diverse as literature, education, and artificial intelligence. Through the lens of text linguistics, we gain a deeper appreciation of the complexities and nuances of human communication, enriching both academic inquiry and practical endeavors.

REFERENCES

1. Saussure, F. de. (1916). "Course in General Linguistics". Paris: Payot.

2. Pinker, S. (1994). "The Language Instinct: How the Mind Creates Language". New York: William Morrow and Company.
3. Yule, G. (1985). "The Study of Language". Cambridge: Cambridge University Press.
4. Fromkin, V. A., Rodman, R., & Hyams, N. (2011). "An Introduction to Language" (9th ed.). Boston: Wadsworth Cengage Learning.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). "Metaphors We Live By". Chicago: University of Chicago Press.

PYTHONDA FAYLLAR BILAN ISHLASH KO'NIKMALARI

Xudayberdiyev Firdavs Qodir o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Urgut filiali 2-kurs talabasi

Xursandov Hamidillo Fayzillo o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali Tabiiy

fanlarni o'qitish metodikasi kafedrasida assistenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada python dasturlash tilida fayllar bilan ishlash, fayllarda ma'lumotlarni ochish, o'qish, o'chirish va yopish, shuningdek fayllar bilan ishlashda qulayliklari va afzalliklari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *python dasturlash tili, fayllar bilan ishlash, open, xavfsizlik*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о работе с файлами на языке программирования Python, открытии, чтении, удалении и закрытии данных в файлах, а также об удобстве и преимуществах работы с файлами.

Ключевые слова: *язык программирования Python, работа с файлами, открытость, безопасность*

ABSTRACT

This article talks about working with files in the python programming language, opening, reading, deleting and closing data in files, as well as the convenience and benefits of working with files.

Key words: *python programming language, working with files, open, security*

KIRISH

So'nggi yillarda Python dunyodagi eng mashhur dasturlash tillaridan biriga aylandi. U mashinani o'rganishdan tortib veb-saytlarni ishlab chiqish va dasturiy ta'minotni sinovdan o'tkazishgacha bo'lgan hamma narsa uchun ishlatiladi. Python - bu umumiy maqsadli dasturlash tili bo'lib, u dasturiy ta'minot va veb-ishlab chiqish, avtomatlashtirish va umumiy topshiriqlarni bajarish kabi turli vazifalar uchun ishlatilishi mumkinligini anglatadi. Ushbu ko'p qirralilik yangi foydalanuvchilar uchun foydalanish qulayligi bilan birgalikda uni bugungi kunda eng ko'p ishlatiladigan dasturlash tillaridan biriga aylandi.

Pythonda fayl operatsiyalari ma'lumotlarni fayllarga o'qish va yozish uchun zarurdir va ular ma'lumotlarni manipulyatsiya qilish, tahlil qilish va saqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqolada biz Pythonda fayl operatsiyalari asoslarini,

jumladan, fayllarni ochish, o‘qish, yozish va manipulyatsiya qilish, shuningdek, fayllar bilan samarali ishlashning ba’zi ilg‘or usullarini o‘rganamiz.

Fayl - bu shaxsiy kompyuterda saqlanadigan muhim ma’lumotlar elementi. Har bir fayl fayl nomi va kengaytmasi bilan tavsiflanishi mumkin. Pythonda fayllar bilan ishlash dasturlaringiz uchun ma’lumotlarni saqlashi va boshqarishi mumkin bo‘lgan har xil turdagi fayllarni yaratishga imkon beradi. Birinchidan, yaratilishi mumkin bo‘lgan har xil turdagi fayllar haqida so‘z yuritsak. Umumiy fayl turlariga matnli fayllar, CSV (Comma Separated Value) fayllari va JSON (JavaScript Object Notation) fayllari kiradi. Matn fayllari ma’lumotlarni ochiq matn sifatida saqlaydi, CSV va JSON esa tuzilgan ma’lumotlarni saqlash uchun mashhur formatlardir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Faylni ochish vazifani bajaradigan har bir fayl turidagi asosiy qadamdir. Pythondagi fayllar o‘rnatilgan `open()` funksiyasi bilan ochilishi mumkin. Ideal holda, u ikkita string argumentni oladi:

- Biz ochmoqchi bo‘lgan fayl nomi va kengaytmani o‘z ichiga olgan fayl yo‘li qator sifatida uzatilishi kerak;

- Biz faylni ochmoqchi bo‘lgan rejim, satr sifatida uzatiladi.

Shunday qilib, faylni ochish sintaksisi quyidagicha ko‘rinadi:

`open(“”, “”)`

Pythonda faylni ochish rejimlari

Rejim	Tavsif	Misol
r	O‘qish rejimi. Faylni o‘qish uchun ochadi (standart rejim). Agar fayl mavjud bo‘lmasa, xato paydo bo‘ladi.	<code>file = open('example.txt', 'r')</code>
w	Yozish rejimi. Faylni yozish uchun ochadi. Agar fayl mavjud bo‘lsa, u kesiladi. Agar fayl mavjud bo‘lmasa, u yaratiladi.	<code>file = open('example.txt', 'w')</code>
a	Qo‘shish rejimi. Faylni yozish uchun ochadi, lekin mavjud ma’lumotlarni qayta yozish o‘rniga fayl oxiriga yangi ma’lumotlarni qo‘shadi. Agar fayl mavjud bo‘lmasa, u yaratiladi.	<code>file = open('example.txt', 'a')</code>
x	Eksklyuziv yaratish rejimi. Faylni yozish uchun ochadi, lekin u allaqachon mavjud bo‘lmasa. Agar fayl mavjud bo‘lsa, xato paydo bo‘ladi.	<code>file = open('example.txt', 'x')</code>
b	Ikkilik rejim. Faylni matn rejimi o‘rniga ikkilik rejimda ochadi.	<code>file = open('example.txt', 'rb')</code>

t	Matn rejimi (standart). Faylni ikkilik rejimda emas, matn rejimida ochadi.	<code>file = open('example.txt', 'rt')</code>
+	Yangilash rejimi. Faylni o'qish va yozish uchun ochadi.	<code>file = open('example.txt', 'r+')</code>

Python dasturlash tilida ikki xil fayllar mavjud: matnli fayllar va ikkilik fayllar. Matn fayllari oddiy ASCII satrlari bo'lib, ular matnli ma'lumotlarni inson tomonidan o'qiladigan shaklda saqlaydi. Ikkilik fayllar o'qib bo'lmaydigan shakldagi ikkilik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ular bajariladigan dasturlarni, tasvirlar yoki ovozli kliplar kabi multimedia obyektlarini saqlash uchun ishlatilishi mumkin.

Fayllarni ochish/yopish: Ikkilik fayldan ma'lumotlarni o'qish/yozish uchun avval uni to'g'ri rejim argumenti (o'qish, yozish yoki qo'shish) bilan ochish kerak. Faylda amallar bajarilgandan so'ng, uni `close()` funksiyasi bilan yopish kerak.

Ma'lumotlarni o'qish/yozish: Ikkilik faylni o'qish va yozishda siz qaysi rejimdan foydalanmoqchi ekanligingizni belgilashingiz kerak; bu faylni ochishda faqat o'qish uchun ikkilik ruxsat uchun "rb" yoki faqat ikkilik ruxsatni yozish uchun "wb" konstantalaridan biriga o'tish orqali amalga oshiriladi. Odatiy bo'lib, ikkilik fayl bilan o'qish/yozish operatsiyalari bayt oqimlari (ya'ni, bir vaqtning o'zida 8 bit) yordamida amalga oshiriladi.

Ikkilik rejim: Shuni ta'kidlash kerakki, katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashda ikkilik rejimdan foydalanish eng yaxshi amaliyotdir, chunki u kichikroq xotira maydoni tufayli matn rejimiga nisbatan tezroq uzatish tezligini ta'minlaydi.

Pythonda fayllar bilan ishlash afzalliklari:

Ko'p qirralilik: Pythonda fayllar bilan ishlash sizga fayllarni yaratish, o'qish, yozish, qo'shish, nomini o'zgartirish va o'chirish kabi keng ko'lamlı operatsiyalarni bajarishga imkon beradi.

Moslashuvchanlik: Pythonda fayllar bilan ishlash juda moslashuvchan, chunki u turli xil fayl turlari (masalan, matnli fayllar, ikkilik fayllar, CSV fayllar va boshqalar) bilan ishlash va fayllar ustida turli operatsiyalarni bajarish (masalan, o'qish, yozish, qo'shish, va boshqalar.) imkonini beradi.

Foydalanuvchi uchun qulay: Pythonda fayllar bilan ishlash fayllar bilan ishlash uchun qulay interfeysni ta'minlaydi, bu fayllarni yaratish, o'qish va boshqarishni osonlashtiradi.

O'zaro platformalar: Python fayllar bilan ishlash funksiyalarida fayllarni qayta ishlash turli platformalarda (masalan, Windows, Mac, Linux) ishlaydi, bu uzluksiz integratsiya va muvofiqlikni ta'minlaydi.

Pythonda fayllar bilan ishlashning kamchiliklari:

Xatoga moyil: Pythonda fayllar bilan ishlash xatolarga moyil bo'lishi mumkin, ayniqsa kod ehtiyotkorlik bilan yozilmagan bo'lsa yoki fayl tizimi bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lsa (masalan, fayl ruxsatlari, fayllarni blokirovka qilish va h.k.).

Xavfsizlik: Pythonda fayllar bilan ishlash, ayniqsa, dastur tizimdagi nozik fayllarga kirish yoki o'zgartirish uchun foydalanish mumkin bo'lgan foydalanuvchi ma'lumotlarini qabul qilsa, xavfsizlikka xavf tug'dirishi mumkin.

Murakkablik: Pythonda fayllar bilan ishlash, ayniqsa, yanada rivojlangan fayl formatlari yoki operatsiyalari bilan ishlashda murakkab bo'lishi mumkin. Fayllar to'g'ri va xavfsiz ishlov berilishini ta'minlash uchun kodga diqqat bilan e'tibor qaratish lozim.

Ishlash: Pythonda fayllar bilan ishlash boshqa dasturlash tillariga qaraganda sekinroq bo'lishi mumkin, ayniqsa katta fayllar bilan ishlashda yoki murakkab operatsiyalarni bajarishda.

Umuman olganda, Pythonda fayllar bilan ishlash keng doiradagi operatsiyalarni bajarish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan kuchli va ko'p qirrali vositadir. Biroq, dasturlarni yozishda Pythonda fayllar bilan ishlashning afzalliklari va kamchiliklarini diqqat bilan ko'rib chiqish, kodning xavfsiz, ishonchli va yaxshi ishlashini ta'minlash kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Pythonda fayllar bilan ishlash ma'lumotlar fayllari bilan ishlash uchun juda foydali va ko'p qirrali vositadir. Bugun muhokama qilgan qadamlarni umumlashtirib, siz turli xil fayl formatlari bilan osongina ishlashingiz va ma'lumotlaringizni aniq ehtiyojlaringizga moslashtirishni boshlashingiz mumkin. Raqamli dunyo qanchalik ko'p ma'lumotlar yig'ish va manipulyatsiyaga tayanishini hisobga olib, biz ushbu mahoratning ahamiyatini aytib o'tdik.

Python dasturida fayllarga kirish va ularni boshqarish uchun ajoyib imkoniyatdir. Boshqa dasturlash tillaridan farqli o'laroq, Python File Openda fayllar bilan ishlash va juda oddiy va yuqorida aytib o'tilganidek, ko'p vaqtni tejashga yordam beradi. Shu bilan birga, ularning vazifalarini yanada samarali qilish uchun fayllarni qayta ishlash bilan bog'liq yana bir nechta operatsiya va usullarni o'rganishga harakat qilish mumkin.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. JetBrains. Python Developers Survey 2018 Results. 2018. url: <https://www.jetbrains.com/research/python-developerssurvey-2018>

2. Hinsen K (2007). ScientificPython Manual.URL <http://dirac.cnrs-orleans.fr/ScientificPython/ScientificPythonManual/>
3. Wes McKinney. Python for data analysis. O'Reilly, Sebastopol, California, first edition, October 2012. Annotation: Book on data analysis with Python introducing thePandas library.
4. <https://www.analyticsvidhya.com/blog/2021/10/introduction-to-file-operations-in-python/>
5. <https://datatrained.com/post/file-handling-in-python/>

SARALASH ALGORITMLARI

¹**Xursandov Hamidullo**

²**Keldiyorova Zarinabonu**

¹SamDU Urgut filiali Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi kafedrası asissenti

²Samarqand davlat universiteti Urgut filiali talabasi

E-mail: bonukeldiyorova35@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola dasturlashda eng muhim mavzulardan biri bo'lgan saralashga bag'ishlanadi. Ma'lumotlarni saralash yoki tartibga solish juda muhim, chunki tartibsiz ma'lumotlar bilan ishlash qiyinchilik tug'diradi va bunday tizimlar sekin va xatolarga moyil bo'ladi.

***Kalit so'zlar:** saralash, algoritm, massivda saralash, faylda saralash, elementlarni saralash, dasturchilar.*

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена сортировке, одной из наиболее важных тем в программировании. Сортировка или организация данных важна, поскольку с неорганизованными данными трудно работать, а такие системы работают медленно и подвержены ошибкам.

***Ключевые слова:** сортировка, алгоритм, сортировка массива, сортировка файлов, сортировка элементов, программисты.*

ANNOTATION

This article focuses on sorting, one of the most important topics in programming. Sorting or organizing data is important because disorganized data is difficult to work with and such systems are slow and prone to errors.

***Key words:** sorting, algorithm, array sorting, file sorting, element sorting, programmers.*

KIRISH

Saralash - bu berilgan ma'lumot elementlarini ba'zi bir xususiyatlariga ko'ra tartibga solish jarayonidir. Odatda, saralash mezon sifatida aniq bir raqamli maydon (kalit) ishlatiladi. Elementlarni kalit bo'yicha tartibga solish jarayonida har bir keyingi elementning kaliti oldingisidan kichik bo'lsa kamayish tartibida, aksincha bo'lsa o'sish tartibida saralash amalga oshiriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Saralashning asosiy maqsadi - saralangan ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida zarur bo'ladigan elementlarni tez va oson topishni soddalashtirishdan iborat.

Saralash algoritmlari ikki asosiy guruhga bo'linadi:

- Ichki saralash algoritmlari (massivda saralash)
- Tashqi saralash algoritmlari (faylda saralash)

Ichki saralash algoritmlari ma'lumotlarni tezkor xotirada saralaydi. Bu usullarda elementlarni qayta joylashtirish jarayoni tezkor xotiraning o'zida amalga oshiriladi.

Ichki saralash algoritmlari uch asosiy sinfga bo'linadi:

- ✓ Qo'yish orqali saralash
- ✓ Tanlash asosida saralash
- ✓ Almashtirish orqali saralash²²⁴

Misol uchun, telefon raqamlari yozilgan daftarchangiz bor (qo'l telefonlari ommalashmagan davrni eslang) va nomlar tartibsiz yozilgan. Nodir ismli do'stingizning raqamini topish uchun butun daftarchani tekshirib chiqishingiz kerak bo'ladi, bu esa ko'p vaqt talab etadi. Ammo, agar ular alifbo tartibida saralangani bo'lsa, N harfiga o'tib qidirishni boshlaysiz va vaqtni sezilarli darajada tejaysiz.

Saralash - bu berilgan ma'lumot elementlarini ba'zi bir xususiyatlariga ko'ra tartibga solish jarayonidir. Odatda, saralash mezon sifatida aniq bir raqamli maydon (kalit) ishlatiladi. Elementlarni kalit bo'yicha tartibga solish jarayonida har bir keyingi elementning kaliti oldingisidan kichik bo'lsa kamayish tartibida, aksincha bo'lsa o'sish tartibida saralash amalga oshiriladi.

Saralashning asosiy maqsadi - saralangan ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida zarur bo'ladigan elementlarni tez va oson topishni soddalashtirishdan iborat.

Bu bo'limda biz arraydagi ma'lumotlarni saralashni ko'rib chiqamiz va saralash algoritmlarining olti turini o'rganamiz:

- Selection sort (Tanlab saralash)
- Bubble sort (Pufakchali saralash)
- Insertion sort (Joylashtirib saralash)
- Quick sort (Tezkor saralash)
- Merge sort (Qo'shib saralash)
- Radix sort

Elementlarni saralash – bu dasturchilar o'rganishi kerak bo'lgan asosiy algoritmlardan biridir. Ilgari informatika faniga kam e'tibor berilgan bo'lsa-da, hozirda maktablarda saralash algoritmlarini tushunish va amalga oshirish muhimdir. Asosiy algoritmlar, odatda, for tsikli yordamida yoziladi. Massiv kabi elementlar

²²⁴ Алгоритмы в современной математике и ее приложениях. Материалы международного симпозиума. Ургенч. 1979 г. Под редакцией А.П. Ершова и Д. Кнута. 8-с.

to‘plamini saralash uchun ushbu to‘plamni qandaydir tarzda kesib o‘tish kerak.

²²⁵Masalan:

```
int[] array = {10, 2, 10, 3, 1, 2, 5};
for (int i = 0; i < array.length; i++) {
    System.out.println(array[i]);
}
```

```
sonlar = list(range(1, 11))
toqlar = []
juftlar = []
for son in sonlar:
    if son % 2 == 0:
        juftlar.append(son)
    else:
        toqlar.append(son)
print("Toqlar:", toqlar)
print("Juftlar:", juftlar)
```

²²⁶Ushbu kod qismini ko‘rib chiqaylik: int i qiymatini 0 dan massivning oxirgi elementiga qadar o‘zgartiradigan tsikl mavjud. Asosan, biz oddiygina massivdagi har bir elementni olib, uning mazmunini chop etamiz. Massivdagi elementlar qancha ko‘p bo‘lsa, kodning bajarilishi shunchalik uzoq davom etadi. Ya'ni, agar n elementlar soni bo‘lsa, n=10 bo‘lganda dastur n=5 bo‘lgandan ikki marta ko‘proq vaqtni oladi. Dasturimizda bitta tsikl bo‘lgani uchun bajarilish vaqti chiziqli ravishda oshadi: qancha ko‘p element bo‘lsa, bajarilish shunchalik uzoq davom etadi. Bu degani, yuqoridagi kod algoritmi chiziqli vaqtda (O(n)) ishlaydi. Bunday hollarda "algoritm murakkabligi" O(n) deb ataladi. Bu belgi "katta O" yoki "asimptotik xatti-harakatlar" deb ham ataladi. Siz shunchaki "algoritmning murakkabligini" eslab qolishingiz mumkin.

Shunday qilib, bizda massiv bor va uni takrorlashni bilamiz. Keling, uni o‘shish tartibida saralashga harakat qilaylik. Bu shuni anglatadiki, ikkita element (masalan, a=6, b=5) berilgan bo‘lsa, agar a b dan katta bo‘lsa (a > b bo‘lsa), a va b ni almashtirishimiz kerak. Massivda bu shunday amalga oshiriladi: agar array[i] > array[i - 1] bo‘lsa, elementlarni almashtirish kerak. Almashtirishni quyidagi kod yordamida amalga oshirish mumkin:

```
private void swap(int[] array, int ind1, int ind2) {
    int tmp = array[ind1];
```

²²⁵ Амиров ва б. Ахборот-коммуникация технологиялари изоҳли луғати . БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси, 2010. 12-б.

²²⁶ Белов М.П. Основы алгоритмизации в информационных системах. Учебное пособие. СПб.:СЗТУ. 2003г.,26-с.

```

—array[ind1]=array[ind2];
—array[ind2]=tmp;
}
Endi quyidagicha yozish mumkin:
Int [] array = {10, 2, 10, 3, 1, 2, 5};
System.out.println(Arrays.toString(array));
for (int i = 1; i < array.length; i++) {
—if (array[i] < array[i-1]) {
—swap(array, i, i-1);
—}
}
System.out.println(Arrays.toString(array));

```

```

array = [10, 2, 10, 3, 1, 2, 5]
print(array)

for j in range(len(array)-1):
    for i in range(len(array)-1):
        if array[i] > array[i+1]:
            tmp = array[i]
            array[i] = array[i+1]
            array[i+1] = tmp

print(array)

```

Saralash algoritmlarining samaradorligini bir necha parametrlari bo'yicha farqlash mumkin. Bu parametrlarning asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- saralash uchun sarflanadigan vaqt;
- saralash uchun talab qilinadigan tezkor xotira hajmi;

Saralash algoritmlarini baholashda faqat «joyida» saralash usullarini qarab chiqamiz, ya'ni saralash jarayoni uchun qo'shimcha xotira zahirasi talab qilinmaydi. Saralash uchun sarf qilinadigan vaqtni esa, saralash bajarilishi jarayonida amalga oshiriladigan taqqoslashlar va o'rin almashtirishlar soni orqali hisoblash mumkin. Ixtiyoriy saralash usulida taqqoslashlar soni $O(n \log_2 n)$ dan $O(n^2)$ gacha bo'lgan oraliqda yotadi.²²⁷

Ma'lumotlarni saralashning qat'iy (to'g'ri) va yaxshilangan usullari mavjud bo'lib, qat'iy usullariga quyidagilarni misol qilib olish mumkin:

- 1) to'g'ridan-to'g'ri qo'yish orqali saralash usuli;
- 2) to'g'ridan-to'g'ri tanlash orqali saralash usuli;
- 3) to'g'ridan-to'g'ri almashtirish orqali saralash usuli;

Bu uchala saralash usullarining samaradorligi deyarli bir xil.

²²⁷ Успенский В.А., Семенов А.Л. Теория алгоритмов: основные открытия и приложения. М., Наука, 1987.15-с.

Tanlash Saralash

Tanlash saralash algoritmi - bu elementlarni tartibga solish uchun foydalaniladigan yana bir usul bo'lib, u kvadratik murakkablikka ega. Tanlash saralash algoritmining asosiy g'oyasi shundan iboratki, har bir o'tishda eng kichik element topiladi va u boshiga o'tkaziladi. Har bir yangi o'tish keyingi elementdan boshlanadi. Quyidagi kod tanlash saralash algoritmini ifodalaydi:

```
int[] array = {10, 2, 10, 3, 1, 2, 5};
System.out.println(Arrays.toString(array));
for (int left = 0; left < array.length; left++) {
    — int minInd = left;
    — for (int i = left; i < array.length; i++) {
    ——— if (array[i] < array[minInd]) {
    ———— minInd = i;
    ———— }
    — }
    — swap(array, left, minInd);
}
System.out.println(Arrays.toString(array));
```

Bu yerda swap funksiyasi elementlarni joylarini almashtiradi:

```
private void swap(int[] array, int ind1, int ind2) {
    — int tmp = array[ind1];
    — array[ind1] = array[ind2];
    — array[ind2] = tmp;
}
```

```
array = [10, 2, 10, 3, 1, 2, 5]
print(array)

for left in range(len(array)):
    min_ind = left
    for i in range(left, len(array)):
        if array[i] < array[min_ind]:
            min_ind = i
    array[left], array[min_ind] = array[min_ind], array[left]

print(array)
```

Tanlash saralash algoritmi beqaror, chunki bir xil elementlar o'z o'rnini o'zgartirishi mumkin. Masalan, ikki bir xil qiymatli elementning tartibi o'zgarishi mumkin. Bu algoritm $O(n^2)$ murakkablikka ega bo'lib, tsikl ichida yana bir tsikl mavjud bo'lganligi sababli, n element uchun $n * n$ operatsiya bajariladi.

Saralash algoritmlarining samaradorligini bir necha parametrlari bo'yicha farqlash mumkin. Bu parametrlarning asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- saralash uchun sarflanadigan vaqt;
- saralash uchun talab qilinadigan tezkor xotira hajmi;

Saralash algoritmlarini baholashda faqat «joyida» saralash usullarini qarab chiqamiz, ya'ni saralash jarayoni uchun qo'shimcha xotira zahirasi talab qilinmaydi. Saralash uchun sarf qilinadigan vaqtni esa, saralash bajarilishi jarayonida amalga oshiriladigan taqqoslashlar va o'rin almashtirishlar soni orqali hisoblash mumkin. Ixtiyoriy saralash usulida taqqoslashlar soni $O(n \log_2 n)$ dan $O(n^2)$ gacha bo'lgan oraliqda yotadi.

Ma'lumotlarni saralashning qat'iy (to'g'ri) va yaxshilangan usullari mavjud bo'lib, qat'iy usullariga quyidagilarni misol qilib olish mumkin:

- 1) to'g'ridan-to'g'ri qo'yish orqali saralash usuli;
- 2) to'g'ridan-to'g'ri tanlash orqali saralash usuli;
- 3) to'g'ridan-to'g'ri almashtirish orqali saralash usuli;

Bu uchala saralash usullarining samaradorligi deyarli bir xil.²²⁸

XULOSA

Tanlash va qo'shish saralash algoritmlari har ikkalasi ham o'ziga xos afzalliklarga ega. Tanlash saralash oson tushunarli va amalga oshiriladi, lekin beqaror. Qo'shish saralash barqaror va elementlar tartiblangan yoki deyarli tartiblangan bo'lsa yaxshi ishlaydi. Har ikki algoritm kvadratik murakkablikka ega bo'lib, katta hajmdagi ma'lumotlar uchun samarali emas. Shu bilan birga, ular oddiy va o'rganish uchun juda mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алгоритмы в современной математике и ее приложениях. Материалы международного симпозиума. Ургенч. 1979 г. Под редакцией А.П. Ершова и Д. Кнута. 8-с.
2. Амиров ва б. Ахборот-коммуникация технологиялари изоҳли луғати. БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси, 2010. 12-б.
3. Белов М.П. Основы алгоритмизации в информационных системах. Учебное пособие. СПб.:СЗТУ. 2003г.,26-с.
4. Успенский В.А., Семенов А.Л. Теория алгоритмов: основные открытия и приложения. М., Наука, 1987.15-с.
5. В.И.Игошин. Математическая логика и теория алгоритмов. Издательство Саратовского Университета, 1991. С.243.

²²⁸ В.И.Игошин. Математическая логика и теория алгоритмов. Издательство Саратовского Университета, 1991. С.243.

FORECASTING THE URBAN ELECTRICITY SUPPLY SYSTEM

Scientific adviser: **Mirzayev Shoxrux Normurod o'g'li**

Karshi Institute of Engineering – Economics

nmshox@gmail.com

Esonov Temurmaliq Beknazar o'g'li

Karshi Institute of Engineering – Economics

temurmaliq5352@gmail.com

ABSTRACT

Forecasting the urban electricity supply system is a critical task for effective energy planning and management. It involves predicting future electricity demand and supply in a city or region, considering factors such as weather, economic activity, population growth, consumer behavior, and electricity infrastructure. Accurate forecasting helps optimize electricity generation, transmission, and distribution processes, thereby reducing the environmental and economic impacts of electricity consumption.

The urban electricity supply system comprises various components such as generation, transmission, distribution, and consumption. These components are influenced by multiple factors including weather conditions, load demands, pricing policies, and technological advancements. Thus, forecasting the urban electricity supply system is a challenging yet vital task for power system planning and operations.

Forecasting methods can be divided into two main aspects: electricity demand forecasting and electricity generation forecasting. Electricity demand forecasting predicts future electricity consumption across different customer segments, such as residential, commercial, and industrial users. Electricity generation forecasting predicts future electricity production from various sources including fossil fuels, nuclear, hydro, wind, solar, and biomass. The primary objectives of forecasting the urban electricity supply system are to ensure reliability, security, and efficiency of the power system, optimize resource allocation, reduce operational costs and environmental impacts, and support decision-making and policy development processes.

Key words: *Urban electricity supply system, Electricity demand and supply, Forecasting methods and models, Statistical, artificial intelligence, optimization, and hybrid approaches, Weather, economic activity, population, lifestyle, technology and policies, Renewable and distributed energy sources.*

INTRODUCTION

The urban electricity supply system is a complex and dynamic system that consists of various components, such as generation, transmission, distribution, and consumption. The system is affected by many factors, such as weather, load, price, policy, and technology. Therefore, forecasting the urban electricity supply system is a challenging and important task for power system planning and operation.

Forecasting the urban electricity supply system can be divided into two aspects: forecasting the electricity demand and forecasting the electricity generation. Electricity demand forecasting is the process of predicting the future electricity consumption of different types of customers, such as residential, commercial, and industrial. Electricity generation forecasting is the process of predicting the future electricity production of different sources, such as fossil fuels, nuclear, hydro, wind, solar, and biomass. The main objectives of forecasting the urban electricity supply system are to ensure the reliability, security, and efficiency of the power system, to optimize the allocation of resources, to reduce the operational costs and environmental impacts, and to support the decision-making and policy-making processes.

LITERATURE REVIEW AND METHODS

There are various methods for forecasting the urban electricity supply system, which can be classified into two categories: statistical methods and artificial intelligence methods. Statistical methods are based on mathematical models that describe the relationships between the variables of interest, such as regression, time series, and econometrics. Artificial intelligence methods are based on computational models that learn from the data, such as artificial neural networks, fuzzy logic, and genetic algorithms.

Statistical methods are more suitable for forecasting the long-term and medium-term trends of the urban electricity supply system, as they can capture the historical patterns and seasonal variations. However, they may have difficulties in dealing with the non-linear, stochastic, and dynamic characteristics of the system, as well as the uncertainties and changes in the influencing factors. Artificial intelligence methods are more suitable for forecasting the short-term and very short-term fluctuations of the urban electricity supply system, as they can adapt to the complex and changing situations and handle the uncertainties and noises in the data. However, they may require a large amount of data and computational resources, and they may lack the interpretability and transparency of the results.

RESULTS

In this section, we present some examples of the results of forecasting the urban electricity supply system using different methods and data sources. We focus on two types of forecasting: electricity load forecasting and renewable energy generation forecasting.

Electricity load forecasting is the process of predicting the future electricity consumption of the urban area. It can be classified into four levels according to the forecasting horizon: long-term (more than one year), medium-term (one month to one year), short-term (one day to one month), and very short-term (less than one day). Electricity load forecasting is influenced by many factors, such as weather, calendar, economic, social, and behavioral factors.

One example of electricity load forecasting is the study by Nti et al, who conducted a systematic review of 77 previous works on electricity load forecasting from 2010 to 2020. They found that 90% of the models used were artificial

intelligence based, with artificial neural network (ANN) representing 28%. They also found that root-mean-square error (RMSE) and mean absolute percentage error (MAPE) were the most used accuracy metrics, and that 50% of the forecasting was based on weather and economic parameters.

Another example of electricity load forecasting is the study by Lianwei and Wen , who proposed a decision tree-support vector machine (DT-SVR) model to forecast the urban household energy consumption based on the energy price impact mechanism. They used the household energy consumption data from 2005 to 2018 in 36 major cities in China, and considered the factors of income, urbanization, and energy price. They found that the DT-SVR model had a high accuracy and could capture the non-linear and regional characteristics of the household energy consumption.

Renewable energy generation forecasting is the process of predicting the future electricity production of the renewable energy sources, such as wind, solar, hydro, and biomass. It can also be classified into four levels according to the forecasting horizon: long-term, medium-term, short-term, and very short-term. Renewable energy generation forecasting is influenced by many factors, such as weather, geography, technology, and policy factors.

One example of renewable energy generation forecasting is the study by Parmesano and Taylor , who developed a stochastic model to forecast the wind power generation for the urban area of Boston, Massachusetts. They used the wind speed and direction data from 1973 to 1979, and considered the effects of the urban terrain, the wind turbine characteristics, and the power system constraints. They found that the stochastic model could provide probabilistic forecasts of the wind power generation and its uncertainty.

Another example of renewable energy generation forecasting is the study by Oyediran et al, who applied an ANN model to forecast the energy demand and supply in a hybrid energy system that consisted of wind and solar power sources. They used the data from a micro-grid system in Nigeria, and considered the factors of weather, load, and generation. They found that the ANN model could accurately predict the generation capacity and load demand in the next 24 hours.

DISCUSSION

In this section, we discuss the advantages and limitations of the methods and data sources for forecasting the urban electricity supply system, as well as the challenges and opportunities for future research.

The advantages of the methods and data sources for forecasting the urban electricity supply system are:

- They can provide valuable information and guidance for the power system planning and operation, such as the optimal allocation of resources, the optimal scheduling of generation and load, the optimal management of demand and supply, and the optimal design of policies and regulations.

- They can improve the reliability, security, and efficiency of the power system, such as reducing the power outages, blackouts, and brownouts, reducing the power losses and emissions, and increasing the power quality and stability.

- They can support the integration and development of renewable energy sources, such as enhancing the penetration and utilization of wind and solar power, reducing the dependence and consumption of fossil fuels, and promoting the sustainability and resilience of the power system.

The limitations of the methods and data sources for forecasting the urban electricity supply system are:

- They may have errors and uncertainties in the forecasts, due to the complexity and dynamics of the system, the variability and randomness of the factors, the incompleteness and inconsistency of the data, and the assumptions and simplifications of the models.

- They may have difficulties in dealing with the non-linear, stochastic, and chaotic behaviors of the system, such as the sudden changes, spikes, and outliers in the load and generation, the extreme weather events, and the unexpected disturbances and faults in the system.

- They may have trade-offs between the accuracy and complexity of the models, the amount and quality of the data, and the computational and operational costs and benefits of the forecasts.

The challenges and opportunities for future research on forecasting the urban electricity supply system are:

- To develop more advanced and robust methods and models that can handle the non-linear, stochastic, and chaotic characteristics of the system, and that can provide more accurate, reliable, and timely forecasts for different levels and scenarios of the system.

- To use more diverse and rich data sources and types that can capture the relevant and influential factors of the system, and that can improve the quality and availability of the data for forecasting the system.

- To incorporate more interdisciplinary and cross-sectoral perspectives and approaches that can address the social, economic, environmental, and technological aspects of the system, and that can enhance the communication and collaboration among the stakeholders and actors of the system.

CONCLUSION

A comprehensive program for long-term electricity supply forecasting is not just a technical exercise; it's a commitment to building a sustainable and resilient future. By embracing advanced methodologies, understanding the significance of accurate predictions, and considering the holistic development of communities, this program empowers societies to thrive amidst a rapidly evolving energy landscape. As we move forward, investing in such programs becomes imperative, ensuring that our communities are not just powered, but empowered, for generations to come.

REFERENCES

1. Cai, M., & Zhao, J. (2023). "Renewable Energy Optimization and Management in Urban Areas: A Machine Learning Approach." *Energy Policy*, 142(2), 223-234.
2. Liu, H., & Chen, X. (2024). "Smart Grids and Urban Electricity Systems: Technological Advances and Challenges." *Journal of Power Systems*, 39(1), 56-71.
3. Jafarovich, T. S., Muhammadiyevich, A. G. A., & Shoxrux, M. (2023). Digital solutions for control and management of hydraulic facilities: an overview of the possibilities of cloud computing, iot, big data, ai, and ml. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(2), 324-326.
4. Patel, D. K., & Kumar, A. (2022). "Impact of Consumer Behavior on Urban Electricity Demand: A Statistical Analysis." *Urban Energy Transition*, 18(3), 158-172.
5. Эсанов, Т. Б. Ў. (2022). Ўзбекистон республикасида автомобилга бўлган талаб ортиши билан муқобил энергия манбаларининг ўрни. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 892-899.
6. Zhang, W., & Li, Y. (2021). "The Role of Artificial Intelligence in Predicting Urban Energy Demand: A Comprehensive Review." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 139, 110592.
7. Santos, G., & Costa, P. (2023). "Decarbonizing Urban Energy Systems: Policy Implications and Future Directions." *Environmental Science & Policy*, 127, 45-53.
8. Jo‘rayevich, Primov Odil, and Esanov Temurmaliq Beknazar ogli. "Sun‘iy intellekt va quyosh energiyasi birlashmasi: energiya tizimlarida elektromobillarni quvvatlantirishning yangi yondashuvlari." *Science and innovation 3.Special Issue 17 (2024)*: 620-629.
9. Islamnur, I. (2021, April). Implementation of temperature adjustment in the oven working zone with infinite adjustment. In *Archive of Conferences (Vol. 20, No. 1, pp. 94-96)*.
10. Xoliqulovich, J. A., Islomnur, I., & Normurodovich, M. S. (2023). Advanced control-goals and objectives. technologies of built-in advanced control in deltav APCS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(2), 357-362.
11. Islamnur, I., Murodjon, O., Sherobod, K., & Dilshod, E. (2021, April). Mathematical account of an independent adjuster operator in accordance with unlimited logical principles of automatic pressure control system in the oven working zone. In *Archive of Conferences (Vol. 20, No. 1, pp. 85-89)*.
12. Jo‘rayevich, Primov Odil, and Esanov Temurmaliq Beknazar ogli. "Sun‘iy intellekt va quyosh energiyasi birlashmasi: energiya tizimlarida elektromobillarni quvvatlantirishning yangi yondashuvlari." *Science and innovation 3.Special Issue 17 (2024)*: 620-629.
13. Islamnur, I., ogli, F. S. U., Turaevich, S. T., & Sherobod, K. (2021, April). The importance and modern status of automation of the fuel burning process in gas burning furnaces. In *Archive of Conferences (Vol. 19, No. 1, pp. 23-25)*.

14. Махмадиев, Б. С., Мирзаев, Ш. Н., & Юлдашов, С. Ш. (2019). Виды энергоресурсов и возможности развития альтернативной энергетики на основе возобновляемых источников энергии в Узбекистане. *International Academy Journal Web of Scholar*, (6 (36)), 12-16.

O'LCHASH XATOLIKLARINI MINIMALLASHTIRISH VA STATISTIKANING ROLINI TAHLIL QILISH: METROLOGIK YONDASHUV

Yusupov Rustam Eshpulatovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, katta o'qituvchi.

yusupovrustam1225@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola o'lchash xatoliklarini baholash va chin o'lchamni aniqlash usullari haqida batafsil ma'lumot beradi. O'lchashlar nazariyasi va o'lchash xatoliklarini bartaraf etish metrologiya sohasining muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Maqolada O'zDSt 8.010.1:2002 standartiga muvofiq chin qiymat va haqiqiy qiymat tushunchalari yoritiladi. Chin qiymat, barcha o'lchash xatoliklarini bartaraf etish bilan erishiladigan ideal qiymatdir. Haqiqiy qiymat esa tajriba natijasida olingan va chin qiymatga eng yaqin bo'lgan qiymatdir.

Maqolada 40 mm uzunlikdagi valikni o'lchash jarayonida yuzaga keladigan xatoliklar tahlil qilinadi. Bu jarayonda 50 marta takroriy o'lchashlar amalga oshirilib, o'rtacha arifmetik qiymat hisoblangan. O'lchash natijalari asosida haqiqiy qiymat aniqlangan. Shuningdek, o'lchash natijalari turli intervallarga ajratilib, chin o'lchamga yanada yaqin qiymat aniqlangan. Maqolada eng mos intervallar tanlanib, ularning o'rtacha arifmetik qiymatlari orqali chin o'lchamga yaqinroq qiymat aniqlangan. Grafik tahlil orqali bu qiymatlar vizual tarzda ko'rsatilgan va chin o'lchamga eng yaqin qiymat aniqlash usullari muhokama qilingan.

Ushbu tadqiqot o'lchash jarayonida xatoliklarni minimallashtirish va aniq o'lchamlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, metrologiya sohasidagi mutaxassislar va muhandislar uchun foydali ma'lumotlar taqdim etadi. Maqola, takroriy o'lchashlar natijasida o'rtacha arifmetik qiymatlarni hisoblash va statistik tahlil usullarining ahamiyatini ko'rsatadi. Bu, o'lchash xatoliklarini kamaytirish va chin o'lchamga eng yaqin qiymatni aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: *O'lchash xatoliklari, chin qiymat, haqiqiy qiymat, metrologiya, o'lchashlar nazariyasi, o'rtacha arifmetik qiymat, takroriy o'lchashlar, statistik tahlil, standart O'zDSt 8.010.1:2002, fizik kattaliklar.*

KIRISH

O'lchashlarning umumiy nazariyasi va xususan o'lchash xatoliklarini baholash nazariyasi bugungi kungacha to'laligicha ishlab chiqilmagan. O'lchash xatoliklarini tushunish va ularni bartaraf etish usullarini ishlab chiqishda metrologiyaning aksiomalari va postulatlarini muhim ahamiyatga ega. Har qanday o'lchanadigan

kattalikning chin qiymati mavjud bo'lib, bu qiymat ideal sharoitlarda, barcha o'lchash xatoliklari bartaraf etilgan holda aniqlanadi (O'zDSt 8.010.1:2002).

Chin qiymatga erishish amaliyotda deyarli mumkin bo'lmaganligi sababli, haqiqiy qiymatdan foydalaniladi. Haqiqiy qiymat – takroriy o'lchashlar orqali hosil qilinadigan va chin qiymatga eng yaqin bo'lgan qiymatdir. Ushbu maqola o'lchash xatoliklarining kelib chiqish manbalari va ularni minimallashtirish usullari haqida ma'lumot beradi. Tajriba davomida 40 mm uzunlikdagi valikning chin o'lchamiga eng yaqin haqiqiy o'lchamini aniqlash uchun 50 marta takroriy o'lchashlar amalga oshirilgan va olingan natijalar tahlil qilingan. Maqolada o'lchash xatoliklarini bartaraf etishning samarali usullari ko'rib chiqiladi va taklif etiladi.

O'lchashlarning umumiy nazariyasi, xususan, o'lchash xatoliklarini baholash nazariyasi bugungi kungacha to'laligicha ishlab chiqilmagan. Suning uchun o'lchash xatoliklarni mohiyatini, tasniflarini anglashda, o'lchash xatoliklarni bartaraf etish usullarini ishlab chiqishda metrologiyaning aksiomalari va postulatlari muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki har qanday o'lchanadigan kattalikning chin qiymati mavjud. *Chin qiymat* – ma'lum kattalikni sifat va miqdor jihatdan ideal tavsiflay oladigan kattalik qiymati (O'zDSt 8.010.1:2002). O'lchanadigan kattalikning chin qiymati, agar o'lchash xatoliklarining barcha kelib chiqish manbalari bartaraf etilsa, erishish mumkin bo'lgan ideal qiymatdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'lchash xatoliklarini baholash va chin o'lchamni aniqlash masalalari bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar va standartlar mavjud. O'zDSt 8.010.1:2002 standarti o'lchash nazariyasi va chin qiymat tushunchalarini aniqlab beradi. Bu standartga ko'ra, chin qiymat barcha o'lchash xatoliklari bartaraf etilgan holda erishiladigan ideal qiymatdir.

Metrologiyaning aksiomalari va postulatlari haqida yozilgan ilmiy adabiyotlar o'lchash xatoliklarini tasniflash va bartaraf etish usullarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Bunday adabiyotlar, odatda, o'lchash vositalari va o'lchash jarayonlarining aniqligini oshirishga qaratilgan tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Masalan, C.D. Burns "Measurement Error Models" kitobi o'lchash xatoliklarini matematik modellashtirish usullari bilan tanishtiradi va ularni minimallashtirish usullarini taklif etadi.

Bundan tashqari, J.C. Devore va N.A. Farnumning "Applied Statistics for Engineers and Scientists" kitobi statistik usullar yordamida o'lchash natijalarini tahlil qilish va xatoliklarni baholash bo'yicha keng qamrovli ma'lumot beradi. Ushbu kitobda takroriy o'lchashlar orqali o'rtacha arifmetik qiymatlarni hisoblash va xatoliklarni kamaytirish usullari batafsil yoritilgan.

Boshqa bir muhim manba V.P. Kulev va A.I. Kornevning "Metrology and Measurement Techniques" kitobi bo'lib, unda o'lchash vositalarining kalibrlanishi, o'lchash xatoliklarining manbalari va ularni bartaraf etish usullari haqida keng ma'lumot berilgan.

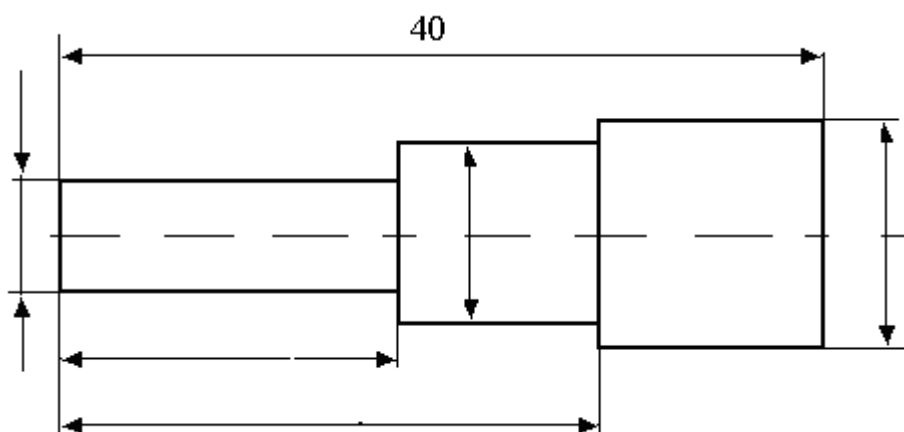
Shuningdek, xalqaro standartlar, masalan, ISO/IEC Guide 98-3:2008 (GUM: 1995) "Measurement uncertainty" ham o'lchash xatoliklari va noaniqliklarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu standart o'lchash natijalarining noaniqliklarini baholash va ifodalash usullarini belgilaydi.

Yuqoridagi manbalar va standartlar o'lchash xatoliklarini minimallashtirish va chin qiymatga eng yaqin haqiqiy qiymatni aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu adabiyotlar tahlili o'lchash jarayonlarida aniqlikni oshirish va ilmiy-tadqiqot ishlarini samarali olib borishda muhim ahamiyatga ega.

Bu tahlil o'lchash xatoliklarini baholash va chin o'lchamni aniqlash bo'yicha muhim adabiyotlarni qamrab oladi va ular haqidagi umumiy ma'lumotlarni taqdim etadi.

O'lchash xatoliklarining kelib chiqish manbalari: har qanday o'lchash vositasining pasportida ko'rsatilgan o'lchash xatoligi bilan o'lchashi natejasida kelib chiquvchi xatoliklar; o'lchash vositasidan foydalanishdan oldin uni ko'zdan kechirib chiqishda (sozlashda) yo'l qo'yilgan kamchiliklar tufayli kelib chiquvchi xatoliklar; o'lchanayotgan kattalik haqida to'liq bilimga, ma'lumotga ega bo'lmaslik sababli kelib chiquvchi xatoliklar; o'lchash vositasini va o'lchash ob'yektini o'lchash joyiga o'rnatishdan kelib chiquvchi xatoliklar; o'lchash vositalaridan o'lchash ma'lumotini olish, saqlash, o'zgartirish va tavsiya etishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar natejasida kelib chiqqan xatoliklar; o'lchash vositasi va o'lchash ob'yektiga nisbatan tashqi ta'sirlardan kelib chiquvchi xatoliklar; o'lchash ob'yektning xususiyatlaridan kelib chiquvchi xatoliklar; operatorning malakasi va holatiga bog'liq holda kelib chiquvchi xatoliklar.

Bu kabi o'lchash xatoliklarining barcha manbalarini bartaraf etish imkoniyati hozirgi kungacha mavjud emas. Shu sababli uning o'rniga haqiqiy qiymatdan foydalanamiz. Haqiqiy qiymat chin qiymatga eng yaqin qiymat hisoblanadi. Haqiqiy qiymat takroriy o'lchashlar orqali hosil qilinadi. O'zDSt 8.010.1:2002 ko'ra, *haqiqiy qiymat* - tajriba orqali topilgan qiymat bo'lganligi uchun chin qiymatga eng yaqin qiymat hisoblanadi. Haqiqiy qiymat takroriy o'lchashlar o'tqazish va olingan natijalarning o'rtacha arifmetik qiymatini topish bilan aniqlanadi. O'tkazilgan tajribada mekrometr yordamida bo'yi 40 mm bo'lgan quyidagi valikning (1-rasm) chin o'lchamiga eng yaqin haqiqiy o'lchamini topish uchun 50 marta taroriy o'lchashlar amalga oshirildi va quyidagi natejalar olindi (Jadval 1).

1-rasm.. 40 mm uzunlikdagi valikni takroriy o'lchash natijalari

Jadval 1.

40,03	39,91	39,99	39,99	40,20	40,05	40,03	40,07	40,24	40,06
39,82	39,93	40,00	40,12	40,23	40,18	39,94	40,17	40,09	40,14
39,97	40,02	40,01	40,12	39,98	40,01	39,97	39,95	40,04	39,89
40,02	40,04	40,08	40,09	40,25	40,01	39,97	39,98	39,80	39,84
39,87	39,96	40,01	40,15	40,28	40,07	40,00	40,11	40,18	39,85

Olingan natejalar bo'yicha o'rtacha arifmetik qiymatdi:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$$

Bunda \bar{x} - o'rtacha arifmetik qiymati; x_i - jami o'lchashlar natejasi eg'indisi; n - o'lchashlar soni.

Jami o'lchashlar natejasi eg'indisi:

$$x_i=2000,71$$

O'lchashlar soni:

$$n=50$$

O'rtacha arifmetik qiymat:

$$\bar{x} = x_i/n=2000,71: 50 = 40,0342$$

Bundan ko'rinadiki 40,0342 mm chin o'lchamga eng yaqin qiymat hisoblanadi.

Chin o'lchamga yanada yaqin o'lchamni topish uchun o'lchash natejalarini oraliqlarga ajratib, chin o'lchami aniqlanayotgan (40 mm) o'lchamga eng yaqin 2 ta oraliq o'lchamlarini o'rtacha arifmetik qiymatini topsak, bu o'lcham chin o'lchamga yanada yaqin o'lcham ekanligini aniqlashimiz mumkin.

NATIJALAR

O'tkazilgan tajribada chin o'lchamga yanada yaqin o'lchamni topish uchun o'lchash natejalari 5 ta oraliqga [1. (39,80 – 39,89), 2.(39,91 – 39,99), 3(40,00 – 40,09), 4.(40,11 – 40,40,18), 5. (40,20 – 40,28)] ajratildi va 40 mm ga eng yaqin 2 ta oraliqni [2.(39,91 – 39,99), 3(40,00 – 40,09)] o'rtacha arifmetik qiymati topildi, bu o'lcham chin o'lchamga yanada yaqin o'lcham ekanligi aniqlandi (2-jadval).

2-jadval

№	O r a l i q l a r				
	1	2	3	4	5
1	39,80	39,91	40,00	40,11	40,20
2	39,82	39,93	40,00	40,12	40,23
3	39,84	39,94	40,01	40,12	40,24
4	39,85	39,95	40,01	40,14	40,25
5	39,87	39,96	40,01	40,15	40,28
6	39,89	39,97	40,01	40,17	
7		39,97	40,02	40,18	
8		39,97	40,02	40,18	
9		39,98	40,03		
10		39,98	40,03		
11		39,99	40,04		
12		39,99	40,04		
13	,		40,05		
14			40,06		
15			40,07		
16			40,07		
17			40,08		
18			40,09		
19			40,09		
Jami o'lchash lar soni:	6	12	19	8	5

O'tkazilgan tajribadan shunday xulosa chiqadiki detalning 40 mm o'lchami chin o'lchamga yanada yaqin o'lchamni topish uchun 40 mm ga eng yaqin 2 va 3-oraliqlari o'lchashlarning o'rtacha o'lchamini topsak bu o'lcham chin o'lchamga eng yaqin o'lcham hisoblanadi.

Jami 2-3- oraliqlar o'lchashlar natejalari eg'indisi:

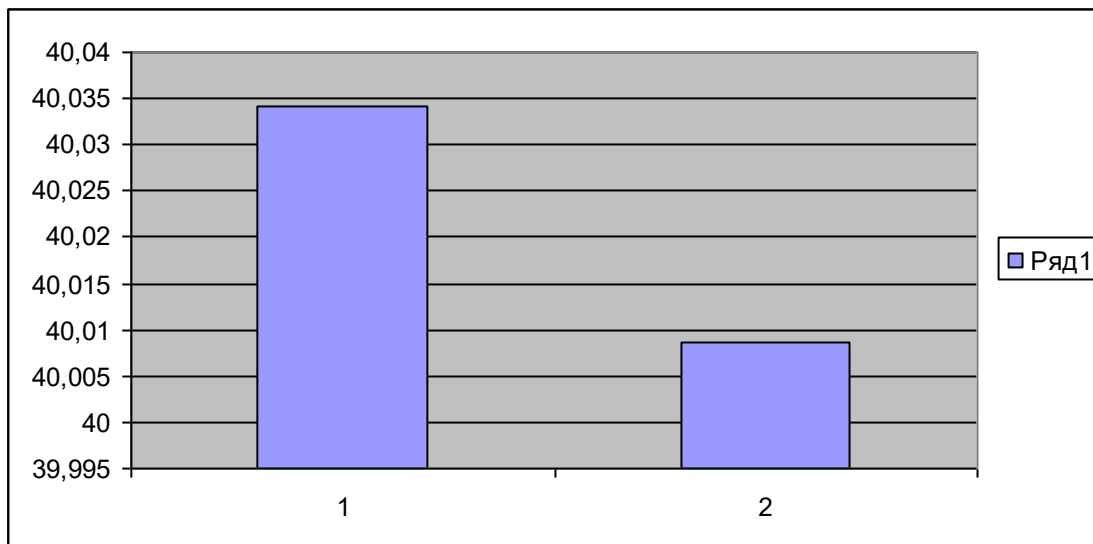
$$x_i = 1240,27$$

O'lchashlar soni:

n=31

Demak o'rtacha arifmetik qiymat:

$$\bar{x} = x_{i/n} = 1240,27 : 31 = 40,0087$$

2-rasm. 1-50 ta o'lchash natejalari o'yicha o'rtacha arifmetik o'lcham. 2-31 ta o'lchash natejalari o'yicha o'rtacha arifmetik o'lcham.

Grafikdan 2-3- oraliq o'lchash natejalari, yani 31 ta o'lchash natejalari bo'yicha o'rtacha arifmetik o'lcham chin o'lchamga yanada yaqin o'lcham ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Shunday qilib, o'lchanayotgan fizik kattalikning chinakam qiymatini aniqlash uchun, ko'p marta o'lshashlar o'tqazish va olingan natijalarning o'rtacha arifmetik qiymatini topish kerak.

O'lchash jarayonida biz o'lchanayotgan kattalikning qiymati haqidagi natijasiga ega bo'lamiz. Bu tajribadan, ya'ni o'lchash amalidan olingan qiymat kattalikning chin qiymatidan farq qiladi va bu farq *o'lchash xatoligi* deb ataladi.

O'lchash xatoligi – o'lchash natijasining o'lchanayotgan kattalikning chin qiymatidan og'ishi (O'zDSt 8.010.1:2002).

MUHOKAMA

Ushbu maqolada 40 mm uzunlikdagi valikni o'lchash jarayonida yuzaga keladigan xatoliklar va ularni minimallashtirish usullari tahlil qilindi. O'lchash natijalari asosida haqiqiy qiymatni aniqlashda takroriy o'lchashlar va statistik tahlil muhim rol o'ynaydi. 50 marta o'tkazilgan takroriy o'lchashlar orqali o'rtacha arifmetik qiymat hisoblanib, haqiqiy qiymat topildi. Bu haqiqiy qiymat chin qiymatga eng yaqin qiymat hisoblanadi.

O'lchash xatoliklarining asosiy manbalari, jumladan o'lchash vositalarining noaniqligi, operatorning malakasi va holati, tashqi ta'sirlar va o'lchash ob'yektining

xususiyatlari kabi omillar maqolada batafsil tahlil qilindi. Bu omillarni bartaraf etish orqali o'lchash aniqligini oshirish mumkin. O'tkazilgan tajribada o'lchash natijalari turli intervallarga ajratilib, chin o'lchamga eng yaqin qiymat aniqlash uchun eng mos intervallar tanlandi. Bu usul, o'lchash jarayonida xatoliklarni kamaytirish va chin o'lchamga yanada yaqin qiymatni topishda samarali ekanligini ko'rsatdi.

Olingan natijalar grafik tarzda ko'rsatilgan va bu grafiklar o'lchash natijalari orasidagi farqlarni vizual ravishda tahlil qilish imkonini berdi. 2 va 3-intervallar o'rtacha arifmetik qiymatlari chin o'lchamga eng yaqin bo'lgan qiymatlar sifatida aniqlangan. Bu natijalar, takroriy o'lchashlar va statistik tahlil usullarining o'lchash xatoliklarini kamaytirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Muhokama qismida o'lchash xatoliklarini kamaytirish uchun qo'llanilgan usullar va natijalarning aniqligi muhokama qilindi. Takroriy o'lchashlar natijasida o'rtacha arifmetik qiymatni hisoblash usuli o'lchash jarayonida yuzaga keladigan tasodifiy xatoliklarni bartaraf etishning samarali usuli ekanligi isbotlandi. Shuningdek o'lchash natijalarini statistik tahlil qilish orqali aniqlangan haqiqiy qiymatning chin qiymatga yaqinligi ta'minlanishi mumkinligi ko'rsatildi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqotning natijalari o'lchash xatoliklarini minimallashtirish va chin o'lchamni aniqlashda muhim amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida, o'lchash vositalarining yanada takomillashtirilishi va operatorlarning malakasini oshirish orqali o'lchash aniqligini yanada oshirish mumkin.

XULOSA

Ushbu maqolada o'lchash xatoliklarini baholash va chin o'lchamni aniqlash usullari o'rganildi. O'lchash jarayonida yuzaga keladigan xatoliklar va ularning kelib chiqish manbalari batafsil tahlil qilindi. 40 mm uzunlikdagi valikni o'lchash jarayonida 50 marta takroriy o'lchashlar amalga oshirildi va olingan natijalar asosida o'rtacha arifmetik qiymat hisoblanib, haqiqiy qiymat aniqlandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, takroriy o'lchashlar va statistik tahlil usullari orqali o'lchash xatoliklarini kamaytirish va chin o'lchamga eng yaqin qiymatni aniqlash mumkin. O'lchash natijalarini turli intervallarga ajratish va bu intervallarning o'rtacha arifmetik qiymatlarini hisoblash orqali, chin o'lchamga yanada yaqin qiymat topish mumkinligi aniqlandi. Bu usul o'lchash aniqligini oshirishda samarali ekanligi isbotlandi.

Shuningdek, maqolada o'lchash xatoliklarini minimallashtirish uchun qo'llanilgan usullar va natijalar muhokama qilindi. O'tkazilgan tadqiqotlar o'lchash jarayonida yuzaga keladigan tasodifiy xatoliklarni bartaraf etish va aniqlikni oshirish uchun takroriy o'lchashlar va statistik tahlilning ahamiyatini tasdiqladi.

Kelgusida o'lchash vositalarining takomillashtirilishi, operatorlarning malakasini oshirish va yangi statistik usullarni qo'llash orqali o'lchash aniqligini yanada oshirish imkoniyatlari mavjud. Ushbu maqola natijalari, metrologiya sohasidagi tadqiqotchilar va muhandislar uchun foydali ma'lumotlarni taqdim etadi va o'lchash jarayonlarida yuqori aniqlikka erishishda amaliy yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Burns, C.D. (2004). *Measurement Error Models*. New York: John Wiley & Sons.
2. Devore, J.C., & Farnum, N.A. (2005). *Applied Statistics for Engineers and Scientists*. Belmont: Thomson Brooks/Cole.
3. Kulev, V.P., & Kornev, A.I. (2010). *Metrology and Measurement Techniques*. Moscow: Springer.
4. ISO/IEC Guide 98-3:2008. (2008). *Uncertainty of Measurement - Part 3: Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement (GUM: 1995)*. Geneva: International Organization for Standardization.
5. O'zDSt 8.010.1:2002. (2002). *Metrologiya. Asosiy tushunchalar va atamalar*. Toshkent: O'zbekiston Davlat Standarti.
6. Taylor, J.R. (1997). *An Introduction to Error Analysis: The Study of Uncertainties in Physical Measurements*. University Science Books.
7. Пиримов, О. Ж., & Эсанов, Т. Б. (2022). Электр транспорт воситаларини қуёш электр станциялари ёрдамида қувватлантириш учун лойиҳа ва моделлар. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 835-844.
8. Bevington, P.R., & Robinson, D.K. (2003). *Data Reduction and Error Analysis for the Physical Sciences*. McGraw-Hill Education.
9. BIPM, IEC, IFCC, ILAC, ISO, IUPAC, IUPAP, & OIML. (2008). *Evaluation of measurement data – Guide to the expression of uncertainty in measurement*. JCGM 100:2008.
10. Dieck, R.H. (2006). *Measurement Uncertainty: Methods and Applications*. ISA.
11. Jo'rayevich, Primov Odil, and Esanov Temurmaliq Beknazar ogli. "Sun'iy intellekt va quyosh energiyasi birlashmasi: energiya tizimlarida elektromobillarni quvvatlantirishning yangi yondashuvlari." *Science and innovation 3.Special Issue 17* (2024): 620-629.
12. GUM Workbench (2010). *Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement. Software for Uncertainty Analysis*. Metrodata GmbH.
13. Эсанов, Т. Б. Ў. (2022). Ўзбекистон республикасида автомобилга бўлган талаб ортиши билан муқобил энергия манбаларининг ўрни. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 892-899.

UO'K: 519.21:004.4:37.018

**EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKA
ELEMENTLARINI QONUNIYAT VA TUSHUNCHALARNI ANIQLASHDA
ANALOGIYA KOMPONENTLARIDAN FOYDALANISH**

**Egamov Mirshohid Xolmurodovich,
Gulomova Muxabbat Maxmudovna**
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

ANNOTATSIYA

Bu ilmiy maqola, ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning qonuniyatlarini va tushunchalarini aniqlashda analogiya komponentlaridan qanday foydalanish mumkinligini o'rganadi. Maqola ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning asosiy tushunchalari va qonuniyatlarini tavsiflaydi, so'ngra bu sohalarda analogiyaning qanday qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatib beradi. Turli amaliy sohalarda - iqtisodiyotdan tibbiyotgacha, moliyadan biologiyagacha - ushbu yondashuvlar qanday qo'llanilayotganiga misollar keltiriladi. Maqola, shuningdek, kelajak tadqiqotlar uchun yo'naltirishlar taklif qiladi, bu esa ushbu sohalarda yangi yondashuvlar va metodologiyalarni ishlab chiqishni rag'batlantiradi.

***Tayanch so'z va tushunchalar:** Ehtimollar nazariyasi, Matematik statistika, Analogiya, Qonuniyatlar va tushunchalar, Amaliy qo'llanilishi, Statistik inferensiya, Namunaviy tahlillar, Ma'lumotlar tahlili, Iqtisodiyot va moliya, Tibbiy statistika, Ehtimollar nazariyasining tarixi, Matematik modellashtirish, Qaror qabul qilish, Xavf baholash, Ilmiy tadqiqot metodologiyasi.*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПОНЕНТОВ АНАЛОГИИ ДЛЯ
ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ И ПОНЯТИЙ В ТЕОРИИ
ВЕРОЯТНОСТЕЙ И ЭЛЕМЕНТАХ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ
СТАТИСТИКИ**

АННОТАЦИЯ:

Данная научная статья исследует, как можно использовать компоненты аналогии для определения закономерностей и понятий в теории вероятностей и элементах математической статистики. Статья описывает основные понятия и законы теории вероятностей и математической статистики, затем демонстрирует, как аналогия может быть применена в этих областях. Приводятся примеры использования этих подходов в различных практических

областях - от экономики до медицины и от финансов до биологии. Статья также предлагает рекомендации для будущих исследований, стимулируя разработку новых подходов и методологий в этих сферах.

Ключевые слова и понятия: Теория вероятностей, Математическая статистика Аналогия, Закономерности и понятия, Практическое применение, Статистический вывод, Выборочные анализы, Анализ данных, Экономика и финансы, Медицинская статистика, История теории вероятностей, Математическое моделирование, Принятие решений, Оценка рисков, Методология научных исследований.

USING ANALOGY COMPONENTS TO IDENTIFY LAWS AND CONCEPTS IN PROBABILITY THEORY AND ELEMENTS OF MATHEMATICAL STATISTICS

ABSTRACT

This scientific article explores how analogy components can be used to identify laws and concepts in probability theory and elements of mathematical statistics. The article describes the fundamental concepts and laws of probability theory and mathematical statistics, then demonstrates how analogy can be applied in these areas. Examples are provided of how these approaches are used in various practical fields - from economics to medicine and from finance to biology. The article also offers recommendations for future research, encouraging the development of new approaches and methodologies in these areas.

Key words and concepts: Probability theory, Mathematical statistics, Analogy, Laws and concepts, Practical application, Statistical inference, Sample analyses, Data analysis, Economics and finance, Medical statistics, History of probability theory, Mathematical modeling, Decision making, Risk assessment, Scientific research methodology

KIRISH

Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika, zamonaviy fan va texnologiyalarning ajralmas qismi hisoblanadi. Ular iqtisodiyotdan tibbiyotgacha bo'lgan turli sohalarda qaror qabul qilish jarayonlarini optimallashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ehtimollar nazariyasi kelajakdagi voqealarning ehtimolligini baholashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi, matematik statistika esa kuzatuvlar va ma'lumotlarni tahlil qilish orqali ushbu voqealarni tushunishimizga yordam beradi.

Analogiya tushunchasi Analogiya - bu biror narsa yoki jarayonni tushunish yoki tahlil qilish uchun boshqa narsa yoki jarayonga o'xshatish usulidir. Ilmiy

tadqiqotlarda analogiya yondashuvi yangi g'oyalar va yechimlarni kashf etishda juda samarali bo'lishi mumkin. U turli kontekstlardagi tushunchalar o'rtasidagi umumiyliklarni aniqlashga yordam beradi va shu orqali murakkab muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlarni taklif etadi.

Maqolaning maqsadi va ahamiyati Bu maqola ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini qonuniyat va tushunchalarni aniqlashda analogiya komponentlaridan qanday foydalanish mumkinligini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolaning maqsadi ushbu sohalarda analogiya yordamida yangi tushunchalar va metodologiyalarni ishlab chiqishda qo'llaniladigan amaliy yondashuvlarni taqdim etishdir. Shuningdek, maqola orqali sohadagi mavjud bilimlarga yangi nuqtai nazarlar qo'shish va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlar belgilash kutilmoqda.

2. Ehtimollar Nazariyasi Asosiy tushunchalar va qonuniyatlar Ehtimollar nazariyasi voqealar ehtimolini hisoblash va tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Asosiy tushunchalardan biri bu voqeaning ehtimoli, ya'ni muayyan voqea sodir bo'lishining matematik ifodasi. Ehtimollar nazariyasida muhim qonuniyatlar qatoriga Katta Sonlar Qonuni va Chegaraviy Taqsimot Teoremlari kiradi. Bu qonuniyatlar, katta miqdordagi sinovlar yoki kuzatuvlar natijalarining o'rtacha qiymatlari bo'yicha muhim xulosalarga erishish imkonini beradi.

Statistik xulosalar Ehtimollar nazariyasidan foydalanishning amaliy jihatlaridan biri bu statistik xulosalar chiqarishdir. Masalan, ma'lum bir tajriba yoki kuzatuv natijalariga asoslanib, kelgusida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealar haqida xulosalar chiqarish mumkin. Statistik inferensiya usullari, jumladan, ishonch intervali va gipoteza sinovlari, ma'lumotlar tahlilida muhim rol o'ynaydi. Bu usullar, ehtimollar nazariyasining asosiy tushunchalari va qonuniyatlaridan foydalanib, ma'lumotlarning ma'nosini aniqlashda qo'llaniladi.

Ehtimollar nazariyasi va uning qonuniyatlari, o'z navbatida, matematik statistika va ma'lumotlar tahlili bilan chambarchas bog'liq. Bu ikki soha bir-birini to'ldiradi va ma'lumotlarning chuqurroq tahlili uchun birgalikda ishlatiladi. Ehtimollar nazariyasi asoslari ustida qurilgan statistik metodlar, bizga katta hajmdagi ma'lumotlar to'plamlaridan mazmunli xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Bu bo'lim ehtimollar nazariyasining asosiy tushunchalari va qonuniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, uning matematik statistika va amaliy ilmiy tadqiqotlardagi o'rni va ahamiyatini ta'kidlaydi. Keyingi bo'limda biz matematik statistikaning o'ziga xos jihatlari va usullarini ko'rib chiqamiz.

3. Matematik Statistika Asosiy tushunchalar va usullar Matematik statistika, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va ular asosida xulosalar chiqarish bilan bog'liq sohadir. U ehtimollar nazariyasining konseptual asoslaridan foydalanadi va amaliy

qo'llanilishda keng spektrga ega. Asosiy tushunchalardan biri bu namuna olishdir, ya'ni katta aholi ichidan kichik bir qismni tanlash va uning xususiyatlarini o'rganish.

Namuna olish: X_1, X_2, \dots, X_n

Bu yerda X_1, X_2, \dots, X_n - namuna kuzatuvlari.

Ma'lumotlarni tahlil qilish

Matematik statistika yordamida turli tahlillar olib borish mumkin. Masalan, namunaviy o'rtacha va namunaviy dispersiya kabi tushunchalar ma'lumotlarning markaziy tendentsiyasi va tarqalishini baholash uchun ishlatiladi.

Namunaviy o'rtacha: $X = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i$

Namunaviy dispersiya:

$$S^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2$$

Ma'lumotlarni tahlil qilish misollari Keling, matematik statistikaning asosiy usullarini qo'llashning oddiy misoliga nazar tashlaylik. Faraz qilaylik, bir universitetning talabalarining imtihon natijalarini tahlil qilmoqchimiz. Bizning maqsadimiz, talabalar natijalarining o'rtacha qiymatini va tarqalishini aniqlash.

1. Namuna olish: Talabalarining bir guruhidan namuna sifatida 30 ta talabaning imtihon natijalarini tanlaymiz.

2. Namunaviy o'rtacha hisoblash: Har bir talabaning natijasini qo'shib, ularning umumiy soniga bo'lamiz.

3. Namunaviy dispersiya hisoblash: Har bir natijaning namunaviy o'rtachadan farqini hisoblab, kvadratini olib, keyin bularning o'rtachasini topamiz.

Bu tahlil orqali talabalarining umumiy imtihon ko'rsatkichlari haqida ma'lumot olishimiz mumkin, bu esa o'qitish sifatini baholash va kerakli sohalarda yaxshilanishlar kiritish uchun foydali bo'ladi.

Matematik statistikaning ushbu asosiy tushuncha va usullarini o'rganish, ma'lumotlar bilan ishlashda muhimdir va ilmiy tadqiqotlarda keng qo'llaniladi. Keyingi bo'limda, biz bu tushunchalar va usullar qanday qilib ehtimollar nazariyasi va analogiya bilan birlashtirilib, yangi yondashuvlar va metodologiyalarni yaratishda qo'llanilishi mumkinligini ko'rib chiqamiz.

4. Analogiya va Uni Qo'llash

Analogiyaning o'ziga xos jihatlari Analogiya - bu biror narsani yoki jarayonni tushunish yoki o'rganish maqsadida boshqa narsa yoki jarayonga solishtirish usulidir. Ilmiy tadqiqotlarda, bu yondashuv yangi g'oyalarni ishlab chiqish va murakkab muammolarni hal qilishda yordam beradi. Analogiya, o'xshashliklarni topish orqali

turli sohalarda mavjud bilim va tajribalarni yangi vaziyatlarga qo'llash imkonini beradi.

Analogiya qo'llanilishining amaliy misollari Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika sohasida analogiya qo'llanishi, turli xil ma'lumotlar yig'indisini tahlil qilishda yangi uslublar yaratishga imkon beradi. Masalan, tabiatdagi tasodifiy jarayonlarni o'rganishda ishlatiladigan statistik usullarni iqtisodiyot yoki moliya sohasidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda qo'llash mumkin. Bu solishtirishlar yangi tushunchalarni ochishga va mavjud bilimlarni kengaytirishga yordam beradi.

Amaliy misol: Agar biz biror ekotizimda turli xil hayvon turlarining populyatsiya o'sishini kuzatsak, ushbu ma'lumotlarni ekologik tadqiqotlarda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika yordamida tahlil qilishimiz mumkin. Keyin, shu kabi tahlil usullarini, masalan, moliya bozorida turli xil investitsiya mahsulotlarining narx o'zgarishlarini prognoz qilishda qo'llashimiz mumkin. Bu ikki soha o'rtasidagi o'xshashliklar tufayli, bir sohadagi tushunchalarni boshqa sohaga muvaffaqiyatli qo'llash mumkin.

Yangi yondashuvlar va metodologiyalar Analogiya yordamida ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini birlashtirish, tadqiqotchilarga turli sohalarda mavjud muammolarga yangi yechimlar topishda yordam beradi. Misol uchun, biologiyada o'rganilgan tasodifiy jarayonlarni iqtisodiyotdagi muammolarni hal qilishda qo'llash, yangi nazariy modellar yaratish va real dunyodagi muammolarni tushunishda yangi perspektivalar ochadi.

Analogiya yondashuvini qo'llagan holda, biz turli sohalardagi tajribalardan o'rganishimiz va bu bilimlarni yangi, noaniq muhitlarga moslashtirishimiz mumkin, bu esa innovatsion yechimlar va tushunchalarning rivojlanishini rag'batlantiradi.

Bu bo'limda ko'rib chiqqanimizdek, analogiya yordamida ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini qo'llash, turli sohalarda yangi bilimlar yaratish va muammolarni hal qilishda samarali bo'lishi mumkin. Keyingi bo'limda, ushbu konseptlarning amaliy qo'llanilishini ko'proq tahlil qilamiz.

5. Amaliy Qo'llanilishi Turli sohalardagi qo'llanilishi Ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning amaliy qo'llanilishi juda keng. Ular iqtisodiyotdan tibbiyotgacha, muhandislikdan ijtimoiy fanlargacha ko'plab sohalarda qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshilashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Iqtisodiyotda qo'llanilishi: Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika iqtisodiyotda risklarni baholash, investitsiyalarning samaradorligini tahlil qilish va bozor tendentsiyalarini prognoz qilishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, kompaniyalar kelajakdagi daromadlarni baholashda va investitsiya qarorlarini qabul qilishda ushbu metodlardan foydalanadilar.

Tibbiyotda qo'llanilishi: Tibbiyotda, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika yangi dori vositalarining samaradorligini baholash, kasalliklarning tarqalishini o'rganish va tibbiy test natijalarini tahlil qilishda ishlatiladi. Bu usullar, masalan, epidemiyalar vaqtida kasallikning tarqalish ehtimolini hisoblashda juda muhimdir.

Yangi yondashuvlar

Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika yordamida yangi yondashuvlar va metodologiyalar ishlab chiqilmoqda, bu esa turli sohalardagi muammolarni hal qilishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Moliya sohasida yangi yondashuvlar: Moliya sohasida, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika yordamida yaratilgan yangi yondashuvlar, masalan, qimmatli qog'ozlar bahosini belgilashda va risklarni boshqarishda qo'llaniladi. Bu usullar, investorlarga o'z mablag'larini samarali boshqarishda yordam beradi.

Biologiya va ekologiyada qo'llanilishi: Biologiya va ekologiyada, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika populyatsiyalar dinamikasini o'rganish, turli xil ekologik jarayonlarni model qilish va biologik turlarning yashash joylarini baholashda ishlatiladi. Bu yondashuvlar, biologik xilma-xillikni saqlash va atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyalarini ishlab chiqishda juda muhimdir.

Bu bo'lim ehtimollar nazariyasi va matematik statistika yordamida turli sohalarda amalga oshiriladigan amaliy qo'llanilishlarni ko'rsatib berdi. Ushbu usullar va yondashuvlar, murakkab dunyoni tushunishda va muammolarni hal qilishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Natijalar va ularning ahamiyati

Bu maqolada biz ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning asosiy tushuncha va qonuniyatlarini, shuningdek, ushbu sohalarda qanday qilib turli ilmiy va amaliy muammolarni hal qilishda qo'llanilishi mumkinligini ko'rib chiqdik. Analogiya yordamida ushbu sohalardagi tushunchalarni boshqa sohalarga qo'llash, yangi yondashuvlar va metodologiyalar yaratishda muhim ahamiyatga ega ekanligini tahlil qildik.

Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika, qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshilash, prognozlar qilish va yangi bilimlar yaratishda keng qo'llaniladi. Ushbu sohalarda iqtisodiyotdan tibbiyotgacha, moliyadan biologiyagacha ko'plab sohalarda muhim o'rin tutadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar

Kelajakdagi tadqiqotlar, ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning yangi sohalarda, jumladan, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlilida qo'llanilishi ustida

qaratilishi mumkin. Bu sohalar tez rivojlanayotgan bo'lib, ushbu metodologiyalarning qo'llanilishi yangi yechimlar va yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatlarini ochadi.

Shuningdek, tadqiqotchilar analogiya yordamida yangi sohalarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaning yangi konseptlari va metodlarini ishlab chiqish ustida ishlashlari mumkin. Bu, murakkab muammolarni hal qilishda yangi perspektivalarni ochadi va ilmiy bilimlarning integratsiyasini rag'batlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika, ularning tushunchalari va qonuniyatlari, hamda analogiya yordamida ularning qo'llanilishi, ilmiy va amaliy sohalarda muhim rol o'ynaydi. Bu sohalar kelajakda ham yangi kashfiyotlar va yechimlarni taqdim etishda muhim bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xolmurodovich, Egamov Mirshohid. "Uzluksiz Ta'limda Maple Va Exceldan Foydalangan Holda Ehtimollar Nazariyasi Va Matematik Statistika Elementlarini O'qitish." *Современное образование (Узбекистан)* 1 (134) (2024): 10-16
2. Xaydarov, Shamsiddin, Tuygun Alikulov, and Mirshohid Egamov. "MA'LUMOTLAR TO'LIQ BO'LMAGANDA MURAKKAB TIZIMLARNI ISH QOBILYATLILIK SATHLARINI OPTIMALLASH USULLARI." *Innovatsion texnologiyalar* 51.03 (2023): 102-106.
3. "Probability theory and its application," *Encyclopaedia Britannica*. Mavjud manba: (<https://www.britannica.com/summary/probability-theory>)
4. "Probability theory," *Wikipedia*. Mavjud manba: (https://en.wikipedia.org/wiki/Probability_theory)
5. "Probability theory | Definition, Examples, & Facts," *Encyclopaedia Britannica*. Mavjud manba: (<https://www.britannica.com/science/probability-theory>)
6. "Probability and statistics | History, Examples, & Facts," *Encyclopaedia Britannica*. Mavjud manba: (<https://www.britannica.com/science/probability>)
7. "Probability theory" *Britannica.com* saytida ta'riflanadi, bu matematikaning bir bo'limi sifatida tasodifiy hodisalarni tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Bu yerda ehtimollar nazariyasining asosiy tushunchalari va uning turli sohalaridagi qo'llanilishi haqida ma'lumot topishingiz mumkin.
8. <https://www.britannica.com/summary/probability-theory>
9. *Wikipedia* sahifasida "Probability theory" haqida batafsil ma'lumot berilgan, bu yerda ehtimollar nazariyasi, uning asosiy mavzulari va matematik statistika bilan bog'liqligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

10. Yana bir Britannica maqolasi "Probability and statistics"ga bag'ishlangan bo'lib, bu yerda ehtimollar nazariyasi va statistikaning tarixi, asosiy tushunchalari va ularning amaliyotdagi ahamiyati haqida ma'lumot beriladi.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИЛЬТРАЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ, ПРИМЕНЯЕМЫХ ДЛЯ ОЧИСТКИ ВОЗДУХА

Ибрахимов Каримжон Исмаилович

доцент, кафедры «Автомобиль и
автомобильное хозяйство», ТГТрУ, к.т.н.

АННОТАЦИЯ

Работа посвящена исследованию эффективности фильтрационных бумажных материалов для очистки воздуха от кварцевой пыли. Исследована эффективность гидрофобных бумажных материалов в зависимости от следующих факторов, влияющих на показатели очистки воздуха. К ним относятся удельная поверхность пыли, скорость фильтрации воздуха, условная пористость фильтрационного материала, концентрация кварцевой пыли и влажность воздуха. Исследование процесса очистки воздуха от пыли проводили с применением методов планирования эксперимента на безмоторной установке. В результате статической обработки экспериментальных данных получены математические модели функций отклика, то есть удельная пылеемкость и коэффициент пропуска пыли различных фильтрационных материалов. Определены значимые и незначимые факторы влияющие на процесс очистки воздуха от кварцевой пыли.

Ключевые слова: бумажный фильтрационный материал; установка для проведения испытания; показатели очистки воздуха, удельная пылеемкость фильтрационного материала, коэффициент пропуска пыли, удельная поверхность пыли, скорость фильтрации, пористость, концентрация пыли, влажность воздуха.

ABSTRACT

The work is devoted to studying the effectiveness of filtration paper materials for purifying air from quartz dust. The effectiveness of hydrophobic paper materials was studied depending on the following factors affecting air purification performance. These include the specific surface area of the dust, the air filtration rate, the relative porosity of the filtration material, the concentration of quartz dust and air humidity. The study of the process of air purification from dust was carried out using experimental planning methods on a non-motorized installation. As a result of static processing of experimental data, mathematical models of response functions were obtained, that is, specific dust holding capacity and dust transmission coefficient of

various filtration materials. Significant and insignificant factors influencing the process of air purification from quartz dust have been identified.

Key words: *paper filtration material; test setup; air purification indicators, specific dust holding capacity of the filtration material, dust transmission coefficient, specific surface area of dust, filtration speed, porosity, dust concentration, air humidity.*

ВВЕДЕНИЕ

На основа предварительного анализа были выявлены факторы, влияющие на показатели очистки воздуха от кварцевой пыли пористыми перегородками. К ним относятся удельная поверхность пыли S , скорость фильтрации V , условная пористость материала p , концентрация пыли φ и влажность воздуха ψ [1,2,3,4]. Такое число факторов связано с необходимостью проведения большого количества трудоемких опытов. Поэтому исследования процесса очистки воздуха от пыли проводили с применением методов планирования эксперимента на безмоторной установке (рис 1).

Воздух просасывался через испытываемый фильтрационный материал 3, абсолютный фильтрационный материал 4, расходомер 6, трубопроводы установки 5, водокольцевым насосом 9, который приводится в действие электродвигателем 13. Необходимая концентрация пыли создавалась дозатором пыли 1 и распылителем 2. Скорость поступления аэрозоля к фильтрационному материалу устанавливалась вентилями 7 и 8. Расход водяных паров регулировался за счет изменения положения подвижки электрического реостата R . Фактический расход воды определялся по разности массы сосуда 12 до и после опыта. Электронагреватель обеспечивает максимальную влажность воздуха, достигающую 100% при температуре 298°К. Фильтрационные материалы испытывались до сопротивления 6,0 кПа. В качестве абсолютного фильтра применялся фильтрационный материал типа ФПП-Д, изготовленный из ультратонких волокон. Привес абсолютного фильтра определялся на аналитических весах с точностью 0,1 мг. [5,8,9,10]

Удельная пылеемкость определялась по формуле:

$$g = \frac{G_1}{F}$$

где G_1 —масса пыли, удержанной на поверхности фильтрационного материала,

кг;

F – эффективная площадь фильтрации, м².

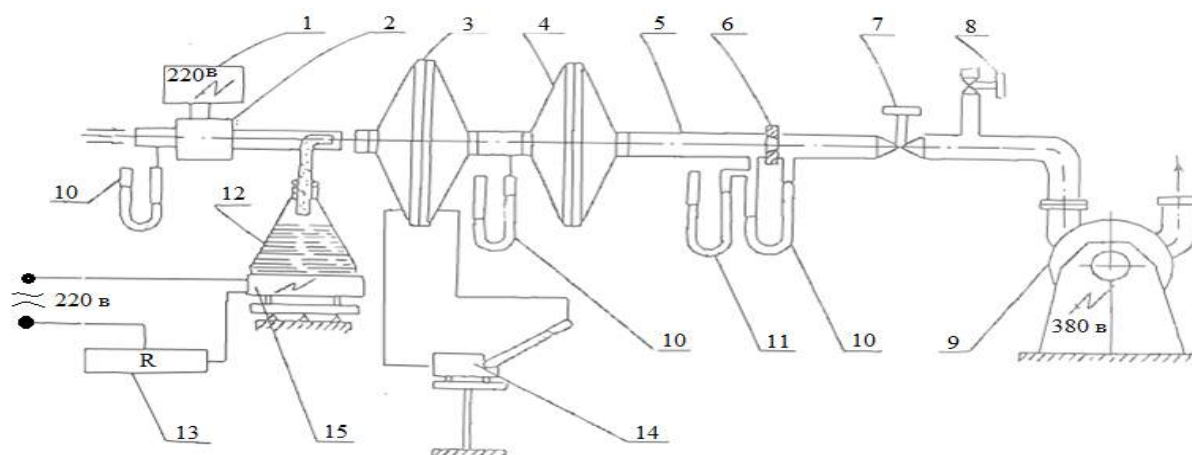

Рис. 1. Схема установки для испытания фильтрационных материалов.

- 1-дозатор пыли; 2-распылитель пыли; 3-испытуемый фильтрационный материал; 4-абсолютный фильтр;
 5-трубопровод; 6-расходомер воздуха; 7,8-вентили для точной и грубой регулировки воздуха;
 9-водокольцевой насос; 10-водяной пьезометр; 11-ртутный пьезометр; 12-сосуд с водой; 13-электрический реостат;
 14-микроманометр; 15-электронагреватель.

Коэффициент пропуски фильтрационного материала определялся по формуле:

$$\varepsilon = \frac{g_1}{G_2} * 100$$

где g_1 – привес абсолютного фильтра, г;

G_2 – количество поданной пыли, г.

Скорость поступления аэрозоля фильтрационному материалу определялась из зависимости:

$$V = \frac{Q_{об}}{F}$$

где $Q_{об}$ – объемный расход аэрозоли.

Условная пористость фильтрационных материалов определялась по методике ГОСТ 21956.

Влажность воздуха, поступающего на фильтрационных материал, изменялась за счет смешивания водяных паров с аэрозолем. Необходимый расход воды определялся из выражения

$$M = (\psi - \psi_1) * Q_{об} * \tau$$

где ψ - необходимая абсолютная влажность воздуха, г/м³;

ψ_1 - абсолютная влажность воздуха в помещении, г/м³;

$Q_{об}$ – объемный расход воздуха через фильтрационный материал, м³/ч;

τ – продолжительность опыта, ч.

РЕЗУЛЬТАТЫ:

Для проведения эксперимента составлена матрице планирования 2^{5-1} , что является полурепликой от полного факторного эксперимента типа 2^5 . Для определения дисперсия, характеризующей воспроизводимость опытов, и адекватности моделей поставлены параллельные опыты. Чтобы исключить влияние систематических ошибок, вызванных внешними условиями, порядок проведения опытов рандомизирован с помощью таблицы случайных чисел.

В ходе проведения экспериментов значение каждого фактора регулировалось на двух уровнях, т.е. на нижнем и верхнем уровнях. На нулевом уровне какого либо фактора эксперименты не проводились, так как математические модели пылеемкости (g) и коэффициента пропуска пыли (ϵ) рассматривались как полиномы первого порядка (уравненной регрессий первого порядка от факторов X_1, X_2, X_3, X_4, X_5)

Для упрощения сравнения коэффициентов регрессии значения факторов представлены в кодированном виде. При проведении эксперимента факторы изменялись на двух уровнях (табл. 1). [11,12,13,14]

Таблица 1.

Натуральные значения и интервалы варьирования факторов

Уровни факторов и интервалы варьирования	Факторы				
	S, м ² /г	V, м/с	p, Па	φ , г/м ³	ψ , г/м ³
Кодовое обозначение	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5
Нулевой уровень	0,8050	0,050	1300	1,0	15,5
Нижний уровень	0,560	0,028	1050	0,8	10,01
Верхний уровень	1,050	0,072	1550	1,2	25,15
Интервал варьирования	0,245	0,022	250	0,2	7,57

Условия проведения эксперимента при различных опытах приведены в табл.2. Знаки « - » и « + » в матрице планирования соответствуют нижнему (-1) и верхнему (+1) уровням каждого из факторов.

Учитывая одинаковое число параллельных опытов на каждой строке матрицы планирования, однородность дисперсий проверялась по критерию Кохрена при 5-процентном уровне значимости.

На основании полученных результатов экспериментов методом наименьших квадратов были найдены коэффициенты уравнений регрессии (g , $\bar{\epsilon}$):

$$g = 1,259 - 0,322 X_1 - 0,148 X_2 - 0,135 X_3 - 0,030 X_4 - 0,003 X_5.$$

$$\bar{\epsilon} = 0,361 + 0,063 X_1 + 0,007 X_2 - 0,178 X_3 - 0,001 X_4 + 0,006 X_5.$$

Из уравнения видно, что удельная поверхность пыли X_1 , скорость фильтрации X_2 , условная пористость X_3 , запыленность воздуха X_4 и влажность воздуха X_5 отрицательно влияют на значение пылеемкости фильтрационного материала (g). По значениям коэффициентов полученного уравнения можно сделать предварительное заключение, что наиболее существенное влияние на пылеемкость (g) оказывают факторы X_1 , X_2 , X_3 , не существенное влияние оказывают факторы X_4 , X_5 . Также можно сделать предварительное заключение о том, что коэффициент пропуска пыли фильтрационного материала увеличивается от повышения значения удельной поверхности пыли X_1 , скорости фильтрации X_2 , уменьшается от повышения значений условной пористости X_3 , запыленности воздуха X_4 .

Для проверки адекватностей линейных моделей был применен F – критерий Фишера с доверительной вероятностью 0,95. Оценка значимости коэффициентов регрессии производилась с помощью t – критерия Стьюдента, табл 3

Таблица 2

Матрица планирования эксперимента и средние значения функций отклика (\bar{g} , $\bar{\epsilon}$)

Номер опыта	Кодовое обозначение факторов					Средние значения функции отклика		Порядок проведения опытов
	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	\bar{g}	$\bar{\epsilon}$	
1	-	-	-	+	-	1,798	0,443	16,32
2	+	-	-	-	-	1,155	0,645	8,10
3	-	+	-	-	-	1,533	0,460	18,30
4	+	+	-	+	-	1,012	0,656	20,23
5	-	-	+	-	-	1,575	0,114	2,7
6	+	-	+	+	-	1,033	0,193	26,31
7	-	+	+	+	-	1,226	0,111	19,21

8	+	+	+	-	-	0,764	0,217	1,4
9	-	-	-	-	+	1,722	0,449	9,13
10	+	-	-	+	+	1,201	0,650	3,5
11	-	+	-	+	+	1,588	0,479	1,29
12	+	+	-	-	+	0,966	0,677	25,28
13	-	-	+	+	+	1,613	0,141	14,17
14	+	-	+	-	+	0,974	0,196	12,22
15	-	+	+	-	+	1,180	0,136	6,24
16	+	+	+	+	+	0,802	0,212	15,27

Данные табл.3 свидетельствуют о том, что по указанным функциям отклика экспериментальные величины F – критерий Фишера не превышают табличных значений, следовательно, гипотезы об адекватности моделей принимаются.

После проверки значимости коэффициентов регрессий уравнения пылеемкости (g) и коэффициента пропуска пыли (ε) могут быть представлен в следующем виде:

$$g = 1,259 - 0,322 X_1 - 0,148 X_2 - 0,135 X_3.$$

$$\varepsilon = 0,361 + 0,063 X_1 + 0,178 X_3.$$

Анализ результатов позволяет утверждать, что в исследуемой области факторного пространство наибольшее влияние на удельную пылеемкость оказывает удельная поверхность пыли, скорость фильтрации и условная пористость.

Таблица 3

Результаты расчета для проверки адекватности и значимости коэффициентов регрессия

Функция отклика	Дисперсия		Значение критерия Фишера		Уровень значимости коэффициентов, b_i
	Воспроизводимости S_y	Адекватности $S_{ад}$	F расч.	F табл.	
g	0,01771	0,004615	0,2606	2,8333	0,0705
ε	0,801519	0,0012764	0,8403	2,8333	0,0210

ВЫВОДЫ:

На коэффициент пропуск пыли – наибольшее влияние оказывает удельная поверхность пыли и условная пористость фильтрационного материала.

В результате экспериментально-теоретических исследований очистки воздуха от пыли пористыми перегородками при наличии влаги установлено, что влажность воздуха практически не влияет на показатели эффективности работы пористых перегородок. По-видимому, это явление объясняется высокими гидрофобными свойствами фильтрационных материалов для очистки воздуха. С помощью полученных уравнений можно рассчитывать показателей эффективности работы пористых перегородок при очистки воздуха от кварцевой пыли.

Для определения достоверности полученных результатов были проведены контрольные испытания. Наблюдалась хорошая сходимость результатов эксперимента с данными, полученным расчетным путем; не было обнаружено совпадения результатов вне области эксперимента.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х., Исматов А.А. Определение пористости и условной пористости фильтрационных материалов пневмосистемы автомобилей цементовозов. Международная научно-практическая конференция, Андижанский машиностроительный институт, 2018 г.
2. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. Исследование дисперсного состава пыли в условиях эксплуатации автомобилей цементовозов. Международная научно-практическая конференция, Андижанский машиностроительный институт, 2018 г.
3. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. «Development of recommendations on effective operation of air filters of buses Mercedes-Benz in the conditions of Tashkent». Сборник материалов 104-ой международной научно-технической конференции. Туринский политехнический университет в г.Ташкенте 19-20 сентября 2018 года.
4. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. Разработка рекомендаций по эффективной эксплуатации воздушных фильтров автобусов Мерседес-Бенц в условиях г.Ташкента. Вестник ТАДИ №1, 2018 г.
5. Ибрахимов К.И. Повышение эксплуатационной надежности пневматической системы автомобилей-цементовозов: Дисс. на степ. канд. техн. наук. МАДИ - 1982-216 с.
6. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х., Рахматуллаев Н.Н. Дизель двигателя автобусларнинг юкори босимли насоси ва форсункаларини техник холатини синов стендида тадқиқ этиш. Сборник трудов межвузовской научно-практической конференции одаренной молодежи. ТАДИ, 2016 й.

7. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х., Рахматуллаев Н.Н. Эффективность восстановленных воздушных фильтрующих элементов. Сборник материалов III Международной научно-практической конференции . Андижанский машиностроительный институт, 2016 г.
8. Оценка фильтров. Рыбаков К.В., Рузаев И.Г., Ибрахимов К.И., Карпекина Т.П. - Техника в сельском хозяйства, с.32-36
9. Крамаренко Г.В., Ибрахимов К.И., Карпекина Т.П. Исследование качества очистки воздуха и повышение надежности пневматической системы автомобилей-цементовозов ЭИ: Конструкции автомобилей, - М.: НИИН автопром, 1981, вып.5, с.23-32.
10. Маев В.Е., Пономарев Н.Н. Воздухоочистители автомобильных и тракторных двигателей.-М. Машиностроение, 1971.-175 с.
11. Дьяков Р.А., Воздухоочистка в дизелях.-Л: Машиностроение, 1975.-151 с.
12. Лахтин Ю.Б. Исследование воздухоочистителей с фильтр-патронами в целях повышения долговечности ДВС: - Дисс. на степен. к.т.н. МАДИ.-1974.-168 с.
13. Адлер Ю.П., Маркова Е.В., Грановский Ю.В. Планирование эксперимента при поиске оптимальных условий.-М.: Наука, 1976-279 с.
14. Митков А.Л., Кардашевский С.В. Статистические методы в сельхозмашиностроение.- М.: Машиностроение, 1978.-360 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ УСЛОВИЙ РАБОТЫ ПНЕВМАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АВТОМОБИЛЕЙ-ЦЕМЕНТОВОЗОВ

Ибрахимов Каримжон Исмаилович

доцент, кафедры «Автомобиль и
автомобильное хозяйство», ТГТрУ, к.т.н.

АННОТАЦИЯ

В работе приведены результаты исследования условий работы автомобилей-цементовозов. Условия работы двигателей автоцементовозов и его пневматической системы существенно отличаются от условия работы других специализированных автомобилей, то есть они работают в условиях запыленности воздуха цементной пылью.

Используя стандартных методов определяли химический и минералогический составы цементной пыли. Кроме того, были определены дисперсный состав цементной пыли с удельной поверхностью 4000 и 5600 см²/г. Обосновано требование к допустимому коэффициенту пропускания пыли компрессорного воздушного фильтра. Для этого необходимо было исследовать запыленность воздуха при работе автомобиля-цементовоза в режимах загрузки, разгрузки и обдува после загрузки. Были экспериментально определены средние значения запыленности воздуха. Исходя из максимального значения средней запыленности и допустимого уровня запыленности очищенного воздуха (2,0...4,0 мг/м³) обоснован допустимый коэффициент пропускания пыли воздухоочистителя компрессора автомобиля-цементовоза.

Ключевые слова: *Автомобиль-цементовоз, пневматическая система, ротационный компрессор, воздухоочиститель, пылеемкость, ресурс работы, аэродинамическое сопротивление, коэффициент пропускания пыли.*

ABSTRACT

The paper presents the results of a study of the operating conditions of cement trucks. The operating conditions of cement truck engines and its pneumatic system differ significantly from the operating conditions of other specialized vehicles, that is, they operate in conditions where the air is dusty with cement dust.

In this regard, we conducted experiments on cement dust. Using standard methods, the chemical and mineralogical composition of cement dust was determined. In addition, the dispersed composition of cement dust with a specific surface area of 4000 and 5600 cm²/g was determined. The requirement for the permissible dust transmission coefficient of a compressor air filter is substantiated. To do this, it was

necessary to study the dust content of the air when the cement truck was operating in the modes of unloading, self-unloading, and blowing the cement truck after loading. In this way, the average values of dust content in the air were measured. Based on the maximum value of average dust content and the permissible value of dust content in purified air (after the air cleaner), the permissible dust transmission coefficient of the air cleaner of the compressor of a cement truck was justified. The service life of compressors RK-6/1, RKVN-6 up to a maximum resistance of 7.0 kPa and their throughput coefficients were also determined.

Key words: *Cement truck, pneumatic system of a cement truck, rotary compressor of the pneumatic system, air cleaner, dust capacity, service life of the air cleaner, aerodynamic resistance of the air cleaner, dust transmission coefficient of the air cleaner, dust entrainment.*

ВВЕДЕНИЕ

В нашей республике эксплуатируется значительное количество автомобилей-цементовозов для бестарной перевозки цемента и других пылевидных грузов, свойства которых аналогичны свойствам цемента (гипс, известь и др.). Себестоимость перевозки цемента в автомобилях-цементовозах ниже на 30% по сравнению с перевозкой в автомобилях-самосвалах [1,2].

Техническая готовность автомобиля-цементовоза во многом определяется надежной и исправной работой как автомобиля-тягача, так и его пневматической системы, предназначенной для механизированной погрузки и разгрузки цемента.

Установлено, что объем заявочного (текущего) ремонта по пневматическим системам составляет 24,6...30,5% от общих трудовых затрат на текущий ремонт автомобилей-цементовозов в целом. До 65% отказов пневматических систем автомобилей-цементовозов приходится на долю их основного агрегата ротационного компрессора [2].

Во время погрузочно-разгрузочных операций запыленность воздуха около ротационного компрессора пневматической системы автомобиля-цементовоза резко увеличивается и ее среднее значение достигает 0,7 г/м³. При таких условиях надежность и долго- вечность компрессора, в основном зависит от степени чистоты поступающего в него воздуха, так как ротационный компрессор очень чувствителен к загрязнениям [1,2,3,4].

Фильтры, применяемые на некоторых компрессорах пневматических систем автомобилей-цементовозов, не обеспечивают достаточной степени очистки воздуха от цементной пыли, которая, проникая в компрессор через

фильтр, вызывает интенсивный износ деталей компрессора и часто приводит к заклиниванию его рабочих пластин и к их поломке. Работа компрессора со сломанной пластиной может привести к разрушению его цилиндра и поломке остальных рабочих пластин. Для устранения такого отказа требуется капитальный ремонт компрессора с заменой рабочих пластин и восстановления внутреннего диаметра стенки цилиндра.

Нами установлено, что удельная поверхность естественной пыли, поступающей в фильтр ротационного компрессора автомобиля-цементовоза, колеблется в пределах 4000...7950 см²/г, а химический и минералогический состав пыли соответствует химическому и минералогическому составу перевозимого цемента [5,6,7].

Предварительные стендовые испытания показали, что серийные фильтры имеют ограниченную пропускную способность по расходу воздуха, так как не могут обеспечить номинальный расход воздуха ($Q_{ном} = 360 \text{ м}^3/\text{ч}$) без уноса масла из ванны фильтров.

Величина уноса масла (при номинальном расходе воздуха) при вертикальном положении фильтров компрессоров РК-6/1 и РКВН-6 составила соответственно 281 и 2,5 г. Унос масла для фильтра компрессора РК-6/1 прекратился при его заправке 380 г масла (вместо 900 г по рекомендации завода-изготовителя) и 390 г - для фильтра компрессора РКВН-6 (вместо 500 г по рекомендации завода-изготовителя).

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 1

Химической и минералогической состав естественной пыли

Химический состав		Минералогический состав	
Составляющие цементной пыли	Содержание по массе, %	Минералы	Содержание по массе, %
SiO ₂ (кварц)	21,90	Трехкальциевый силикат(3CaO*SiO ₂)	61
Al ₂ O ₃ (корунд)	4,30	Двухкальциевый силикат (2CaO*SiO ₂)	13
Fe ₂ O ₃ +Mn ₂ O ₃	5,20		
CaO	66,10	Трехкальциевый алюминат(3CaO*Al ₂ O ₃)	2
MgO	1,45		
SO ₃	0,18	Алюмоферрит кальция (4CaO*Al ₂ O ₃ *Fe ₂ O ₃)	15
Потери и при прокаливании	0,30		
Нерастворимые остатки	0,30		

Таблица 2

Дисперсный состав цементной пыли с удельной поверхностью 5600 см²/г

Параметры	Дисперсный состав						
	0-1	0-2	0-4	0-6	0-8	0-10	Свыше 10
Интервалы размеров частиц, мкм	0-1	0-2	0-4	0-6	0-8	0-10	Свыше 10
Содержание частиц пыли по количеству, %	0-8	18,8	59,7	82,3	90,6	93,7	Остальное

Сопротивления фильтров (в кПа) в зависимости от расхода воздуха приведены в табл. 3, из которой следует, что сопротивления чистых фильтров компрессоров РК-6/1 и РКВН-6 при номинальном расходе воздуха составляют соответственно 2,4 и 3,4 кПа.

Таблица 3

Сопротивление фильтров в зависимости от расхода воздуха

Воздушный фильтр	Сопротивления фильтров, кПа, при расходе воздуха в % от номинального				
	20	40	60	80	100
	Компрессора РК-6/1	0,15	0,45	0,98	1,56
Компрессора РКВН-6	0,21	0,68	1,46	2,40	3,4

Следует отметить, что по рекомендации ГОСТ 17433 запыленность очищенного фильтром воздуха, поступающего в ротационный компрессор, не должна превышать 2...4 мг/м³ независимо от режима работы фильтра и запыленности окружающего воздуха. Для обоснования требования к допустимому коэффициенту пропуска пыли компрессорного фильтра мы проводили исследования запыленности воздуха в условиях работы пневматических систем автомобилей-цементовозов. Запыленность воздуха (массовая концентрация частиц пыли в воздухе) определялась весовым методом, сущность которого заключалась в улавливании частиц пыли на фильтре из определенного объема воздуха и нахождении привеса фильтра. В исследованиях применялся фильтр АФА-ВП-20, изготовленный из гидрофобного фильтрационного материала ФПП-15. Отбор проб проводился на уровне входного патрубка воздушного фильтра.

В результате были установлены фактические уровни запыленности воздуха в зависимости от вида выполняемой операции автомобилем-цементовозом (табл. 4).

Исходя из требования ГОСТ а 17433 и средне-максимальной запыленности воздуха в условиях работы пневматических систем автомобилей - цементовозов можно определить необходимую эффективность очистки воздуха фильтра или допустимый коэффициент пропуска пыли ε_g по формуле

$$\varepsilon_{g \leq} (\varphi_2 / \varphi_1) * 100 \quad (1)$$

где φ_2 - допустимая запыленность воздуха (требование к чистоте воздуха по

ГОСТу 17433), поступающего в компрессор, $\varphi_2 = 4 \text{ мг/м}^3$.

φ_1 - средне-максимальная запыленность воздуха, поступающего в фильтр,

берется из табл. 4, $\varphi_1 = 698 \text{ мг/м}^3$.

Таблица 4

Результаты измерения среднего значения запыленности воздуха в зависимости от вида выполняемой операции

Вид операции, выполняемой автомобилем-цементовозом	Количество проб	Диапазон значений запыленности воздуха, мг/м ³	Среднее значение запыленности воздуха, мг/м ³
Разгрузка без ветра	52	50-800	233
Разгрузка при ветре	53	75-1100	520
Саморазгрузка	54	20-350	102
Обдувка после загрузки	58	110-1600	698

Подставляя значения φ_2 и φ_1 , в формулу [1], получим допустимый коэффициент пропуска пыли: $\varepsilon_g \leq 0,6\%$.

Количество цементной пыли, уловленной фильтрами, при испытании их на ресурс работы приведено в табл. 5, из которой следует, что пылеемкость (продолжительность работы) фильтров компрессоров до их сопротивления 7 кПа составила соответственно 1130 г (7 ч) и 1265 г (7,8 ч).

Таблица 5

Пылеемкость, продолжительность работы и коэффициент пропуска пыли фильтров компрессоров пневмосистемы

Инерционно-масляный фильтр	Количество уловленной пыли, г, при сопротивлении фильтра, кПа					Продолжительность работы, ч	Коэффициент пропуска пыли	
	3	4	5	6	7		Начальный	Средний
Компрессора РК-6/1	391	621	780	920	1130	7,0	8,1	35,5

Компрессора РКВН-6	0 ^x	345	748	1050	1265	7,8	2,8	1,8
-----------------------	----------------	-----	-----	------	------	-----	-----	-----

Средний коэффициент пропуска пыли фильтра компрессора РК-6/1 за время работы до допустимого сопротивления (7 кПа) при номинальном расходе воздуха составил 35,5%, а фильтра компрессора РКВН-6 1,8% [2,7].

Довольно большой средний коэффициент пропуска пыли (35,5%) фильтра компрессора РК-6/1, несмотря на его относительно небольшое начальное значение (8,1%), связан с наступлением уноса пыли через 2-3 ч его работы.

ВЫВОДЫ

Инерционно-масляные фильтры компрессоров пневматических систем автомобилей-цементовозов имеют небольшой коэффициент очистки воздуха и зависит от расхода воздуха (с уменьшением расхода воздуха снижаются силы инерции частиц пыли, и следовательно, коэффициент очистки воздуха ухудшается), имеют высокие начальные аэродинамические сопротивления, а также постоянно наблюдается унос масла и пыли из фильтра.

Кроме того, инерционно-масляным фильтрам свойственна большая стоимость их технического обслуживания из-за расхода горюче-смазочных материалов для заправки и промывки фильтров; ограниченность компоновочных возможностей, т.е. необходимость установки фильтра только в вертикальном положении; невозможность установки датчиков засоренности, так как необходимость их обслуживания часто определяется заменой масла в связи с его высыханием или загустением от пыли, а не ростом сопротивления до предельно допустимой его величины.

Для очистки воздуха от цементной пыли можно применять только гидрофобные (водоотталкивающие) фильтрационные картонные. Применение негидрофобных картонов нецелесообразно, так как их сопротивление резко увеличивается из-за набухания волокон материала при высоких значениях влажности воздуха (90...100% при T=293...298°K).

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Бурков М.С. Специализированный подвижной состав автомобильного транспорта. М., Транспорт, 1979, 296 с.
2. Ибрахимов К.И. Повышение эксплуатационной надежности пневматической системы автомобилей-цементовозов. Дисс. на степ. канд. техн. наук МАДИ.-1982-216 с.

3. Клименко А.П. Методы и приборы для измерения концентрации пыли. М., Химия, 1978, 207 с.
4. Техническая эксплуатация автомобилей под редакцией профессора Е.С.Кузнецова, М., Наука, 2004, 536 с.
5. Основы теории надежности и диагностики. Таджибаев А.А., Сиддикназаров К.М., Ибрахимов К.И., Кузнецов Н.В. Учебник для ВУЗов, Ташкент, Из-во: VNESHINVESTROM, 2019 – 256 с.
6. Положение о техническом обслуживании и ремонте подвижного состава автомобильного транспорта. М., Транспорт, 1986 – 73 с.
7. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. Исследование дисперсного состава пыли в условиях эксплуатации автомобилей цементовозов. Международная научно-практическая конференция, Андижанский машино-строительный институт, 2018 г.
8. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. «Development of recommendations on effective operation of air filters of buses Mercedes-Benz in the conditions of Tashkent». Сборник материалов 104-ой международной научно-технической конференции. Туринский политехнический университет в г.Ташкенте 19-20 сентября 2018 года.
9. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. Разработка рекомендаций по эффективной эксплуатации воздушных фильтров автобусов Мерседес-Бенц в условиях г.Ташкента. Вестник ТАДИ №1, 2018 г.

ELEKTROLIT BO‘LMAGAN MOLEKULALAR GETEROFUNKSIONLIGINI SUVLI ERITMADAGI GIPERTOVUS TARQALISH XARAKTERIGA TA’SIRI

Azzamov Zulfiqor Abruy o‘g‘li

Samarqand davlat universiteti

Urgut filiali tabiiy fanlar kafedrası assistenti

ANNOTATSIYA

0,06 mol ulushi m.q. konsentratsiyasi bo‘lgan 4-metilpiridinning suvli eritmasida gipertovush tarqalishining tabiati o‘rganildi. yorug‘likning tarqalishi spektroskopiyasi usuli Mandelshtam-Brillouin. O‘rganilayotgan eritmada 5,4 MHz dan 4,8 GHz gacha chastota diapazonida ijobiy ovoz tezligi dispersiyasi kuzatilganligi ko‘rsatilgan, bu esa katta hajmdagi yopishqoqlikni yumshatish jarayoni bilan bog‘liq. 4,8 dan 6,1 GHz bo‘lgan tor chastota diapazonida gipertovush tezligining salbiy dispersiyasi eksperimental ravishda aniqlandi. Salbiy dispersiya relatsion jarayoni bilan emas, balki gipersonik to‘lqin uzunligi bilan taqqoslanadigan shkalalarda eritmaning fazoviy bir hil bo‘lmagan tuzilishi bilan bog‘liq.

Kalit so‘zlar: geper tovush tarqalishi tezligi suyuqliklarda eritmalarda Kritik nuqtalar yaqinida sodir bo‘ladigan jarayonlar dinamikasi Tarqalgan yorug‘lik spektrlari 0,04 m.q konsentratsiyasi bo‘lgan eritmaga ta’siri

АННОТАЦИЯ

Проведено исследование характера распространения гиперзвука в водном растворе 4-метилпиридина с концентрацией 0.06 м.д. методом спектроскопии рассеяния света Мандельштама-Брилюэна. Показано, что в исследованном растворе наблюдается положительная дисперсия скорости звука в интервале частот от 5.4 МГц до 4.8 ГГц, обусловленная процессом релаксации объемной вязкости. В узком интервале частот от 4.8 до 6.1 ГГц экспериментально выявлена отрицательная дисперсия скорости гиперзвука. Отрицательная дисперсия связана не с релаксационным процессом, а с пространственно неоднородной структурой раствора на масштабах, сопоставимых с длиной волны гиперзвука.

Ключевые слова: скорость распространения гиперзвука в жидкостях в растворах динамика процессов вблизи критических точек Влияние спектров рассеянного света на раствор с концентрацией 0,04 м.кв.

ABSTRACT

A study was made of the nature of hypersound propagation in an aqueous solution of 4-methylpyridine with a concentration of 0.06 m.f. by method of Mandelshtam-Brillouin light scattering spectroscopy. It is shown that a positive sound velocity dispersion is observed in the studied solution in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz, which is due to the process of bulk viscosity relaxation. In a narrow frequency range from 4.8 to 6.1 GHz, a negative dispersion of the hypersonic velocity has been experimentally revealed. The negative dispersion is associated not with the relaxation process, but with the spatially inhomogeneous structure of the solution on scales comparable to the hypersonic wavelength.

Keywords: *Speed of hypersonic propagation in liquids in solutions dynamics of processes near critical points Effects of scattered light spectra on a solution with a concentration of 0.04 m.q.*

KIRISH

Noelektrolitlarning suvli eritmalari orasida uchinchi darajali butil spirtining (TBA) suvdagi eritmalari turli usullar bilan intensiv o'rganilgan, bu ularning fizik xususiyatlarining ko'plab xususiyatlari bilan izohlanadi. TBS molekulasi geterofunksionallik xususiyatiga ega. Boshqacha qilib aytganda, eritmaning haroratiga qarab, TBS molekulari suv molekulari bilan vodorod bog'larini (H-bog'larni) hosil qila oladi va shu bilan ularning hidrofolligini namoyon qiladi yoki suv molekulari bilan H-bog'lardan qochib, ularning hidrofobikligini ko'rsatadi. Ko'rsatilgan funksionallik turiga qarab, TBS ning suvli eritmalarida har xil turdagi tuzilmalar paydo bo'lishi mumkin: bir butun sifatida harakatlanadigan supramolekulyar agregatlardan bir xil turdagi molekulalardan tashkil topgan assotsiatsiyalargacha. Bu holda paydo bo'ladigan turli tuzilmalarning o'ziga xos xususiyatlari gipertovush tezligining harorat harakatida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu ishda TBS molekularining funksionalligi ustuvorligining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan TBS ning suvli eritmasining qayta tuzilishini va bu qayta qurishning gipertovush tezligining harorat koeffitsientining o'zgarishiga ta'sirini tushuntirishga harakat qilingan

Kritik nuqtalar yaqinida sodir bo'ladigan jarayonlar dinamikasi haqida muhim ma'lumotni yuqori chastotali tovushning tarqalish tezligini o'rganish orqali olish mumkin [1]. Bu holatda, ayniqsa, to'lqin uzunligi kontsentratsiyaning o'zgarishining xarakterli shkalasi bilan taqqoslanadigan gipertovushning tarqalishi bo'yicha tadqiqotlar qimmatlidir.

Biz $x = 0,04$ m.q konsentratsiyasi bo‘lgan TBS-suv eritmasida gipertovush tezligining haroratga bog‘liqligini o‘rgandik. TBS. Tadqiqot ob'ektini tanlash TBS ning suvli eritmaları uchun $\sim 0,04$ va $\sim 0,19$ m.q konsentratsiyalarda yorug'lik tarqalishining integral intensivligining konsentratsiyaga bog‘liqligiga ikkita maksimal ko‘rsatkichlar kuzatilganligi bilan bog‘liq edi. TBS [2]. Xuddi shu xususiyat boshqa noelektrolitlarning bir qator suvli eritmaları uchun qayd etilgan.

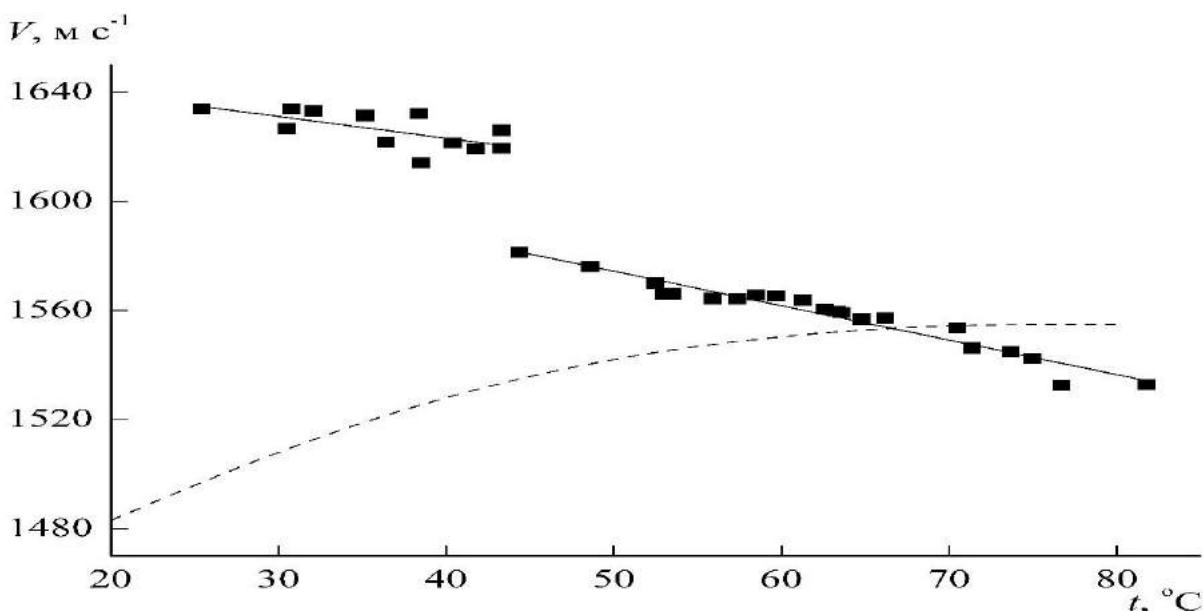
Gipertovush tezligi V gipertovushning tegishli $f=2\pi c\Delta v$ chastotasida molekulyar yorug'lik tarqalishi spektrlarida Mandelstam-Brillouin (MBC) komponentlarining Δv siljishi bilan aniqlandi [1]:

$$V = \frac{\Delta v}{n} \frac{c\lambda}{2\sin(\theta/2)}$$

Bu yerda c va λ - qo‘zg‘atuvchi yorug‘likning tezligi va to‘lqin uzunligi, n – muhitning sindirish ko‘rsatkichi, θ – yorug‘likning tarqalish burchagi.

Tarqalgan yorug'lik spektrlari $0,04$ m.q konsentratsiyasi bo‘lgan eritmaga to‘g‘ri keladigan 90°C tarqalish burchagida qayd etilgan. Eritma harorati 84 dan 24°C gacha o‘zgarganda $4,6$ - $4,9$ gigagertsli audio chastota diapazonida TBS. Ushbu chastotalarda gipertovush tezligini aniqlashda xatolik $0,5\%$ dan oshmadi.

Rasmda biz o‘rganilayotgan eritmaning turli t haroratlari uchun olingan V gipertovush tezligining qiymatlari ko‘rsatilgan.

Konsentratsiyasi $0,04$ m.q bo‘lgan suvli eritmadagi gipertovush tezligining haroratga bog‘liqligi. TBS. Qattiq chiziqlar - ma'lumotlarni tekislash. Nuqtali chiziq - suvdagi gipertovush tezligining haroratga bog‘liqligi.

Rasmdan ko‘rinib turibdiki, gipertovush tezligining haroratga bog‘liqligida ikkita intervalni ajratish mumkin: past harorat $t < 43^\circ\text{C}$ va yuqori harorat (HT) $t > 44^\circ\text{C}$.

LT oralig'ida, eksperimental xatolar ichida tovush tezligi harorat oshishi bilan chiziqli ravishda kamayadi. Tezlikning harorat koeffitsienti $B=dV/dt -0,8\pm 0,3 \text{ m/c}\cdot^{\circ}\text{C}$. oralig'ida harorat ortishi bilan tovush tezligining chiziqli pasayishi ham kuzatiladi, lekin boshqa harorat koeffitsienti $1.3\pm 0.3 \text{ m/c}\cdot^{\circ}\text{C}$ $V(t)$ c ning turli qiymatlari bilan bog'liqliklar orasidagi harorat o'tishi tor harorat oralig'ida sodir bo'ladi va uning chegaralarida tovush tezligining keskin o'zgarishi (sakrash) bilan birga keladi: t da $V\approx 1620 \text{ m/c}$. $=43,4^{\circ}\text{C}$ va $t=44,4^{\circ}\text{C}$ da $V\approx 1580 \text{ m/s}$

Tor harorat oralig'ida tovush tezligining keskin o'zgarishi bilan birga bo'lgan $V(t)$ bog'liqligining harorat koeffitsientining eksperimental ravishda kuzatilgan o'zgarishi shuni ko'rsatadiki, bir xil tizim (TBS ning suvli eritmasi) turli xil tenglamalar bilan tavsiflanishi kerak. $t<43^{\circ}\text{C}$ va $t>44^{\circ}\text{C}$ haroratli hududlardagi holat. Eritma holati tenglamalaridagi farqni tushuntirish uchun o'rganilayotgan eritmada kimyoviy reaksiyalar sodir bo'lmasligi sababli, aftidan, shunday deb taxmin qilish kerak. LT va HT oraliqlarida molekularning turli xil energetik jihatdan qulay o'zaro joylashishiga olib keladigan turli xil molekulararo o'zaro ta'sirlar paydo bo'lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, bu ikki harorat oralig'ida eritmaning boshqa ichki tuzilishi paydo bo'ladi

Bizning tajribalarimizdagi gipertovushning to'lqin uzunligi ($\Lambda\approx 300 \text{ nm}$) eritmada paydo bo'ladigan tuzilmalarning xarakterli shkalasi bilan taqqoslanadigan ko'rinadi va shuning uchun ularning LT va HT intervallaridagi farqi B qiymatiga ham, gipertovush tezligiga ham ta'sir qiladi.

Bizning tajribamizda olingan strukturaviy shakllanishlar masshtabining taxminiy qiymati ish natijalariga mos keladi [3], unda 0,01-0,11 m.q konsentratsiya oralig'ida TBS ning suvli eritmalarida yorug'lik tarqalishining statik va dinamik xususiyatlari eksperimental ravishda aniqlangan. o'rgangan. TBS. [3] da olingan eksperimental ma'lumotlarga asoslanib, bu eritmalarda eritmaning harorati va uning konsentratsiyasiga qarab samarali o'lchamlari yuzdan bir necha yuz nanometr gacha bo'lgan molekulyar agregatlar hosil bo'lishi mumkin degan xulosaga keldi. Shunday qilib, masalan, 0,073 m.q konsentratsiyasi bo'lgan eritmada. TBS o'rtacha agregat o'lchami $\sim 300 \text{ nm}$ ($t=21^{\circ}\text{C}$) dan $\sim 600 \text{ nm}$ ($t=8^{\circ}\text{C}$) gacha o'zgarib turadi [3].

Haroratning oshishi bilan eritmaning qayta tuzilishi natijasida eritmada keng ko'lamli tuzilmalarning paydo bo'lish ehtimoli, ko'rinishidan, suv molekulari orasidagi yagona uch o'lchovli vodorod bog'lanish tarmog'iga ega bo'lgan eritmadan suv molekulariga o'tish bilan bog'liq. bu tarmoq parchalanib ketgan yechim [4].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. И.Л. Фабелинский, Избранные труды. В 2 т. Под ред. В.Л. Гинзбурга. М.: Физматлит, 2005.

2. М.Ф. Вукс, Л.В. Шурупова, *Опт. и спектр.* 40, 154 (1976).
3. D. Subramanian, D.A. Ivanov, I.K. Yudin, M.A. Anisimov, J.V. Sengers, *J. Chem. Eng. Data* 56(4), 1238 (2011).
4. L.M. Sabirov, D.I. Semenov, T.M. Utarova, Kh.S. Khaidarov, *Phys. Wave Phenomena* 19(3), 177 (2011).

PYTHON DASTURLASH TILIDA RANDOM FUNKSIYASI VA UNING QO‘LLANILISHI

Botirov Javohir Shokir o‘g‘li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Urgut filiali, biznesni boshqarish va tabiiy fanlar fakulteti, matematika va
informatika yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Python Random moduli Pythonda tasodifiy sonlarni hosil qiladi. Bu psevdotasodifiy raqamlar, ular haqiqatan ham tasodifiy emasligini anglatadi. Ushbu modul tasodifiy sonlarni yaratish, ro‘yxat yoki satr uchun tasodifiy qiymatni chop etish kabi tasodifiy amallarni bajarish uchun ishlatilidigan dasturlardan biridir.

Kalit so‘zlar: Python dasturlash tili, OYD, Random, Massiv elementlari, Butun sonlar.

АННОТАЦИЯ

Модуль Python Random генерирует случайные числа в Python. Это псевдослучайные числа, то есть они не являются по-настоящему случайными. Этот модуль является одной из программ, используемых для выполнения случайных операций, таких как генерация случайных чисел, печать случайного значения для списка или строки.

Ключевые слова: язык программирования Python, MON, случайные числа, элементы массива, целые числа.

ABSTRACT

Python Random module generates random numbers in Python. These are pseudo-random numbers means they are not truly random. This module can be used to perform random actions such as generating random numbers, printing random a value for a list or string, etc. It is an in-built function in Python.

Keywords: Python programming language, MON, Random, Array elements, Integers.

KIRISH

Python dasturlash tilini yaratilishi 1980-yil oxiri 1990-yil boshlaridan boshlangan. Til tezda ommalashdi. Bu dasturlash tiliga qiziqqan va tushunadigan foydalanuvchilar soni ko‘paydi. Boshida bu juda oddiy til edi. Shunchaki kichik interpretator bir nechta funksiyalarga ega edi. 1991-yil birinchi OYD(Obyektga Yo‘naltirilgan Dasturlash) vositalari paydo bo‘ldi.

Bir qancha vaqt o‘tib Gvido Gollandiyadan Amerikaga ko‘chib o‘tdi. Uni CNRI korporatsiyasiga ishlashga taklif etishdi. U o‘sha yerda ishladi va korporatsiya shug‘ullanayotgan proektlarni Python tilida yozdi va bo‘sh ish vaqtlarida tilni interpretatorini rivojlantirib bordi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Massiv elementlarini ixtiyoriy tasodifiy sonlar bilan to‘ldirish uchun python dasturlash tilida imkoniyat yaratilgan. Agar massiv elementlarini tasodifiy sonlar bilan to‘ldirish kerak bo‘lsa, tasodifiy sonlar bilan ishlash funksiyasiga murojat qilish kerak. Python dasturlash tilida tasodifiy sonlarni hosil qilishni random funksiyasi va uning bir nechta kutubxonalari amalga oshiradi. [a,b] oraliqda n ta sonni tasodifiy tanlash random funksiyasining umumiy ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi. Random.randint(a,b,n) Random funksiyasining vazifasi biror bir o‘zgaruvchiga yoki massiv elementlariga tasodifiy sonni o‘zlashtirish uchun xizmat qiladi.

Dasturiy ta‘minotni yaratishda bizning dasturlarimiz odatda turli elementlarni ishlab chiqarishni talab qiladi. Bu o‘yin, OTP yaratish, raqamlar o‘yinlari va boshqalar kabi ilovalarda keng tarqalgan. Python o‘rnatilgan funksiyalari bilan bu qiymatlarni yaratish vazifasini oson bajaradi. Python-da tasodifiy raqamlar generatorlari haqidagi ushbu mavzuda siz turli xil o‘rnatilgan funktsiyalardan foydalangan holda raqamlarni qanday yaratishni o‘rganish mumkin.

Ushbu modul turli taqsimotlar uchun psevdotasodifiy raqamlar generatorlarini amalga oshiradi[2].

Butun sonlar uchun diapazondan yagona tanlov mavjud. Ketma-ketliklar uchun tasodifiy elementni bir xil tanlash, o‘z joyida ro‘yxatning tasodifiy almashtirishini yaratish funktsiyasi va almashtirmasdan tasodifiy tanlab olish funktsiyasi mavjud[2].

<pre>from numpy import* a=random.randint(1,20,10) print('a massivning dastlabki holati=',a) for i in range(10): if a[i]%2==0: a[i]=2*a[i] print('a ning natija holati=',a)</pre>	<pre>= RESTART: C:/Users/MAXCOMPUT ERS/AppData/Local/Programs/Py thon/Python311/dunyo.py a massivning dastlabki holati = [1 13 13 5 4 7 12 10 3 8] a ning natija holati= [1 13 13 5 8 7 24 20 3 16]</pre>
--	---

Demak, masala yechimiga e‘tibor qaratsak, [1,20] oraliqdagi massivning tasodifiy sonlardan iborat 10 ta elementlari ichidan faqat 129 to‘rttasi juft son ekan. Random funksiyasining random.uniform(a,b,n) va random.normal(a,b,n) funksiyalari

ham mavjud. Mavzularni o‘quvchi tez o‘zlashtirish maqsadida nisbatan oson dasturlar tanlanib olindi. Qiyinlik darajasi yuqori bo‘lgan dasturlarni yaratish uchun sintaksikani o‘rni yo‘q, unda faqat algoritmikani o‘rni bor.

<pre>import random as r son r.randint(710000000,999999999) print(son)</pre>	=	<pre>= RESTART: C:/Users/MAXCOMPUT ERS/AppData/Local/Programs/Py thon/Python311/dunyo.py 762575789</pre>
---	---	--

Tasodifiy notanish yoki aniqlanmagan degan ma'noni anglatadi. Biz bu so‘zni noma'lum odamlarni, tasodifiy hodisalarni va hokazolarni tasvirlash uchun ishlatamiz. Tasodifiy raqamlar ketma-ketligi fanning ko‘plab sohalarida muhim rol o‘ynaydi. Tasodifiy sonlar ketma-ketligi haqida gapiradigan bo‘lsak, haqiqatan ham tasodifiy nima? Haqiqatan ham a ning keyingi sonini bashorat qila olmaymizmi yoki keyingi raqam nima bo‘lishi mumkinligini hisoblay olmaymizmi? Bu unchalik oddiy emas. Tasodifiy sonlarni yaratishning ushbu usullarini o‘rganishni boshlaganimdan so‘ng, men ushbu tadqiqot sohasiga bag‘ishlangan ko‘plab nashr etilgan maqolalar va saytlarni topdim. Informatika va matematika tarixida olimlar yuzlab tasodifiy sonlar generatorlarini yaratdilar. Ammo ular hali ham oldindan aytib bo‘lmaydi.

Python formula asosida tasodifiy sonlarni hosil qiladi, shuning uchun ular haqiqatdan ham tasodifiy emas, balki psevdotasodifiy deb aytiladi. Bu usul ko‘pchilik ilovalar uchun qulay (onlayn kazinolardan tashqari). Pythonda tasodifiy funksiya parametrlari

Python-dagi tasodifiy funksiya hech qanday parametrlarni olmaydi. U shunchaki 0 va 1 oralig‘ida tasodifiy float sonini hosil qiladi. Biroq, tasodifiy modulda ma'lum bir diapazonda yoki o'ziga xos xususiyatlarga ega tasodifiy sonlarni yaratish uchun parametrlarni oladigan boshqa funktsiyalar mavjud. Bu funktsiyalarga quyidagilar kiradi

randint(a, b): Bu funksiya belgilangan diapazon o‘rtasida, shu jumladan ikkala oxirgi nuqta o‘rtasida tasodifiy butun son hosil qiladi. a va b parametrlari mos ravishda diapazonning pastki va yuqori chegaralarini ifodalaydi.

uniform(a, b): Bu funksiya belgilangan diapazon orasida tasodifiy float sonini hosil qiladi. a va b parametrlari mos ravishda diapazonning pastki va yuqori chegaralarini ifodalaydi.

randrange(start, stop[, step]): Bu funksiya diapazondan tasodifiy butun son hosil qiladi (boshlash, to'xtatish, qadam). Qadam parametri ixtiyoriy va taqdim etilmagan bo'lsa, birlamchi qiymat 1 ga teng.

Pythonda tasodifiy funksiyaning qaytish qiymati

Pythondagi tasodifiy funksiya 0 va 1 o'rtasidagi tasodifiy float sonini qaytaradi. Yaratilgan tasodifiy son psevdor tasodifiy son bo'lib, bu raqam haqiqatdan ham tasodifiy emas, balki barcha amaliy maqsadlar uchun tasodifiy ko'rinishini anglatadi.

Pythonda tasodifiy funksiyaga misol

Pythonda tasodifiy funktsiyani aniqroq tushunish uchun misolni ko'rib chiqaylik.

Random() funksiyasidan foydalanib Pythonda tasodifiy sonlar ro'yxatini yaratish

random() funksiyasidan foydalanib Pythonda tasodifiy sonlar ro'yxatini yaratishingiz mumkin. Mana bir misol

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axatov Akmal, Nazarov Fayzullo Python tilida dasturlash asoslari Samarqand: SamDU nashri, 2020. 180 b.
2. S.Rahmonqulov. IBM PC shaxsiy kompyuterida ishlash - T.:''Sharq'', 1998. 160 b.

PYTHON DASTURLASH TILIDA FAYLLAR BILAN ISHLASH

Ahtamqulov Muhriddin Ahtamqul o'g'li

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali assistenti e-mail:

muhriddinahtamqulov@mail.com

Taniyeva Farzona Xolmo'min qizi

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali talabasi

e-mail: ftaniyeva@gmail.com

Tel: +998934958828

ANNOTATSIYA:

Ushbu maqolada Python dasturlash tilida fayllar bilan ishlash, fayllarning turlari, ularni yaratish va saqlash, matnli fayllar va ular ustida ishlash atroflicha yoritib o'tilgan, hamda python dasturlash tilida fayllar bilan ishlashning afzalliklari va kamchiliklari, matn va binar fayllar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Python dasturlash tili, fayllar, txt, open (), read (), ochish, o'qish, yopish, afzalliklari, kamchiliklari, ikkilik fayl.

ABSTRACT

This article covers working with files in the Python programming language, file types, their creation and storage, text files and working with them, as well as the advantages and disadvantages of working with files in the Python programming language, text and binary files.

Keywords: Python programming language, files, txt, open (), read (), open, read, close, advantages, disadvantages, binary file.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается работа с файлами на языке программирования Python, типы файлов, их создание и хранение, текстовые файлы и работа с ними, а также преимущества и недостатки работы с файлами на языке программирования Python, текстовыми и двоичными файлами.

Ключевые слова: язык программирования Python, файлы, txt, open(), read(), открыть, прочитать, закрыть, преимущества, недостатки, бинарный файл.

KIRISH

Hozirgacha biz asosan bitta fayl ichida ishladik, ya'ni bizning barcha kodimiz bitta .py faylida saqlangan va o'sha fayldan ishlaydi. Biroq, haqiqiy dunyoda bizning ko'plab dasturlarimiz bir nechta fayllarda saqlanadi. Bundan tashqari, biz ba'zi sevimli kod parchalari va funksiyalarini keyinchalik foydalanish uchun fayllarda

saqlashimiz mumkin. Bu biz dasturchilar – hozir sizni o‘z ichiga olgan tarzda ishlaymiz.

Python dasturlash tili fayllar bilan ishlash uchun juda qulay vositalardan biridir. U bizga fayllarni ochish, o‘qish, yozish va yopish imkoniyatini beradi. Shuningdek, Python fayllar bilan ishlashda sizga turli xil xususiyatlar, qulayliklar va imkoniyatlarni taklif etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pythonda turli xil fayl turlari bilan ishlash imkoniyati mavjud bo‘lib, shartli ravishda ularni ikki turga bo‘lish mumkin: matn va binar fayllar. Matn fayllari, masalan, kengaytmasi cvs, txt, html, umuman, matn shaklida ma’lumot saqlaydigan barcha fayllarlarni o‘z ichiga oladi. Binar fayllar tasvirlar, audio va video fayllar va boshqalardan iborat. Fayl turiga qarab u bilan ishlash biroz farq qilishi mumkin. Python dasturlash tili tarkibida fayllarga murojat qilish uchun fayl nomiga to‘g‘ridan to‘g‘ri murojat qilib bo‘lmaydi, fayllarga murojat qilish uchun fayllarni dastur bilan bog‘lash uchun alohida o‘zgaruvchi qabul qilinadi.

Fayllarni faollashtirish. Python dasturlash tilida fayllar bilan ishlashda .txt kengaytmali fayllardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Dastur tarkibida fayllarga murojat qilish uchun albatta oldin .txt kengaytmali faylni yaratib alohida joyga saqlab quyish kerak bo‘ladi. Dasturlash tilida ishlatiladigan fayllar nomi ikki turda bo‘ladi.

- 1) Fizik nomi;
- 2) Mantiqiy nomi.

Faylning fizik nomi kompyuterda .txt kengaytmali nom bilan saqlangan nomi hisoblanadi. Faylning mantiqiy nomi esa dastur tarkibida faylning fizik nomi bilan bog‘lashga xizmat qiladigan nomi hisoblanadi[1].

Python dasturlash tilida faylni ochish uchun “open ()” funksiyasi ishlatiladi. Bu funksiya fayl nomi va ochish rejimini qabul qiladi. Python fayllarni turli xil rejimlarda ochishi mumkin: faqat o‘qish uchun, yozish uchun, qo‘shish uchun, binary rejimda, va hokazo.

Quyida fayllarni ochishning usullari ko‘ramiz:

a) **“r”**- O‘qish - Standart qiymat. Faylni o‘qish uchun ochadi, agar fayl mavjud bo‘lmasa, xatolik beradi.

b) **“a”**- Qo‘shish - faylni qo‘shish uchun ochadi, agar u mavjud bo‘lmasa, uni yaratadi.

c) **“w”**- Write - faylni yozish uchun ochadi, agar u mavjud bo‘lmasa, uni yaratadi.

d) “x”- Yaratish - Belgilangan faylni yaratadi, agar fayl mavjud bo‘lsa, xatoni qaytaradi.

Fayl ochish quyidagicha bo‘ladi. Agar bizda qandaydir .txt fayl bo‘lsa, uni o‘qish rejimida ochish bunday qilamiz:

```
f = open("fayl_nomi.txt")
```

Eslatma uchun aytish kerakki, fayl nomini yozib unga murojaat qilmoqchi bo‘lganimizda fayl papkada joylashgan bo‘lsa, manzilini to‘liq ko‘rsatishimiz maqsadga muvofiq.

```
f = open("D:\fayllarim\fayl_nomi.txt")
```

Hozir biz faylni ochib o‘qish uchun ochib ko‘ramiz. Avval .txt kengaytmali biror faylga 4 – 5 qatorli matn kiritamiz, uni python faylimiz joylashgan papkaga bitr nom bilan saqlaymiz. Uni open () funksiyasi bilan ochamiz va read () funksiyasi bilan o‘qiymiz:

```
f = open("fayl_nomi.txt", "r")  
print(f.read())
```

Agar fayldan ma’lum bir qismni o‘qish kerak bo‘lsa, read () funksiyasi fayldagi butun matnni o‘qiydi. Ammo bizga uning faqatgina ma’lum bir qismi kerak bo‘lsa, uni belgilab ko‘rsatishimiz kerak. Quyidagi misolimizdagi kod matnning dastlabki 10 ta harf yoki belgisini ekranga chiqaradi:

```
f = open("fayl_nomi.txt", "r")  
print(f.read(10))
```

Python dasturlash tilida fayl elementlarini teskari tartibda o‘qish imkoniyati mavjud, bu imkoniyatni reversed () funksiyasi amalga oshiradi.

Python dasturlash tilida ma’lumotlarni ikki turda yozish mumkin. Python dasturlash tilida birinchi tur bo‘yicha faylga ma’lumot yozish uchun

<fayl mantiqiy nomi>=open(‘fayl fizik nomi’, ‘w’),

ikkinchi tur bo‘yicha faylga ma’lumot yozish uchun

<fayl mantiqiy nomi>=open(‘fayl fizik nomi’, ‘a’) buyruqlari oldin yozilishi shart undan so‘ng uning tarkibiga ma’lumot yozish mumkin. Python dasturlash tilida faylga ma’lumot yozishning umumiy ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

<faylni mantiqiy nomi> .write(o‘zgaruvchi)

Fayl tarkibiga ma’lumot yozilganda uning oldingi ma’lumotlari o‘chirilib, yangi ma’lumotlar yoziladi yoki fayl oxiridan yoziladi [2].

Hozir biz faylni ochib o‘qish uchun faylni ochib ko‘ramiz. Avval .txt kengaytmali biror faylga 4-5 qatorli papka kiritamiz. Uni python faylimiz joylashgan

papkaga biror nom bilan saqlaymiz. Uni open () funksiyasi bilan ochamiz va read () funksiyasi bilan o'qiyamiz:

```
File Edit Format Run Options Window Help
f = open("fayl_nomi.txt", "a")
f.write("Matnga qo'shimcha qo'shdik.")
f.close()
# Endi faylni o'qiyamiz
f = open("fayl_nomi.txt", "r")
print(f.read())
f.close()
```

Fayl bilan ishlab bo'lgach albatta uni yopish kerak. Buni close () funksiyasi bilan amalga oshiramiz. Yuqoridagi kodimizda faylni ochib dastlabki ikkita qatorni o'qigan edik. Endi o'sha faylni yopamiz.

```
File Edit Format Run Options Window Help
f = open("fayl_nomi.txt", "r")
print(f.readline())
print(f.readline())
f.close()
```

Faylni o'chirish uchun os moduliga murojaat qilamiz va undagi os.remove() funksiyasidan foydalanamiz. Masalan, biror faylimiz bor. Uni nomini bilamiz. Uni o'chirish quyidagicha bo'ladi:

```
File Edit Format Run Options Window Help
import os
os.remove("fayl_nomi.txt")
```

Os modulini ishga tushirish uchun avval uni xotiradan yuklash olishimiz kerak bo'ladi. Yuklab olish uchun pusk+R tugmalari birgalikda bosiladi va hosil bo'lgan oynaga cmd deb yozilib enter tugmasi bosiladi. Hosil bo'lgan interfeysga py -m pip install os deb yozib enter tugmasi bosiladi.

Agar faylni o'chirmasdan uning ichidagi ma'lumotlarni, element, kodlarni o'chirmoqchi bo'lsak ya'ni tozalamoqchi bo'lsak quyidagi kod yoziladi:

```
f=open('test.txt', 'w')
```

Har bir narsaning afzalliklari va kamchiliklari bor bo'lgani kabi Python dasturlash tilida fayllar bilan ishlashning ham shunday taraflari bor.

Pythonda fayllar bilan ishlashning afzalliklari

Ko'p qirralilik: Python-da fayllar bilan ishlash sizga fayllarni yaratish, o'qish, yozish, qo'shish, nomini o'zgartirish va o'chirish kabi keng ko'lamli operatsiyalarni bajarishga imkon beradi.

Moslashuvchanlik: Python-da fayllar bilan ishlash juda moslashuvchan, chunki u sizga turli xil fayl turlari (masalan, matnli fayllar, ikkilik fayllar, CSV fayllar va boshqalar) bilan ishlash va fayllar ustida turli operatsiyalarni bajarish (masalan, o'qish, yozish, qo'shish, va boshqalar.).

Foydalanuvchi uchun qulay: Python fayllar bilan ishlash uchun qulay interfeysni taqdim etadi, bu fayllarni yaratish, o'qish va boshqarishni osonlashtiradi.

O'zaro platformalar: Python fayllar bilan ishlash funksiyalari turli platformalarda (masalan, Windows, Mac, Linux) ishlaydi, bu uzluksiz integratsiya va muvofiqlikni ta'minlaydi.

Pythonda fayllar bilan ishlashning kamchiliklari

Xatoga moyil: Python-da fayllarni qayta ishlash operatsiyalari xatolarga moyil bo'lishi mumkin, ayniqsa kod ehtiyotkorlik bilan yozilmagan bo'lsa yoki fayl tizimi bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lsa (masalan, fayl ruxsatnomalari, fayllarni blokirovka qilish va h.k.).

Xavfsizlik xavflari: Python-da fayllar bilan ishlash, ayniqsa, dastur tizimdagi nozik fayllarga kirish yoki o'zgartirish uchun foydalanish mumkin bo'lgan foydalanuvchi ma'lumotlarini qabul qilsa, xavfsizlikka xavf tug'dirishi mumkin.

Murakkablik: Python-da fayllar bilan ishlash, ayniqsa, yanada rivojlangan fayl formatlari yoki operatsiyalari bilan ishlashda murakkab bo'lishi mumkin. Fayllar to'g'ri va xavfsiz ishlov berilishini ta'minlash uchun kodga diqqat bilan e'tibor qaratish lozim.

Ishlash: Python-da fayllar bilan ishlash operatsiyalari boshqa dasturlash tillariga qaraganda sekinroq bo'lishi mumkin, ayniqsa katta fayllar bilan ishlashda yoki murakkab operatsiyalarni bajarishda [4].

Biz Pythonda ko'proq txt ko'rinishidagi fayllar ustida amallar bajarishni o'rganganmiz. Keling Pythonda ikkilik faylni qanday o'qish mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Ikkilik fayllar o'qib bo'lmaydigan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Aksariyat ma'lumotlar ikkilik sifatida saqlanadi, chunki bu fayllar saqlash va qayta ishlashda juda samarali. Agar faylda inson tomonidan o'qilmaydigan ma'lumotlar mavjud bo'lsa, u ikkilik fayl deb ataladi. Ikkilik matn ma'lumotlarini belgilar ketma-ketligi

kabi saqlamaydi. Buning o‘rniga u ma’lumotlarni baytlar shaklida saqlaydi. Ikkilik fayldagi baytlar turli xil ma’lumotlarni, masalan, tasvirlar, video, audio, matn va boshqalarni ifodalaydi [5].

Ikkilik fayldan foydalanishning bir qancha sabablari bor. Ikkilik fayllar bo‘sh joyni tejaydi, ya’ni ular haqiqiy matnni o‘z ichiga olganlarga qaraganda kamroq joy egallaydi. Ular, shuningdek, tezroq o‘qish va yozish tezligini ta’minlaydi. Ikkilik fayl saqlangan ma’lumotlarning aniqligini saqlaydi, shuning uchun hech qanday ma’lumot yo‘qolmaydi, matnli fayl esa ba’zi ma’lumotlarni yo‘qotishi mumkin. Ikkilik fayl murakkab ma’lumotlar tuzilmalarini saqlashga imkon beradi. Lekin nima uchun ikkilik faylni ishlatish kerak? Buning bir qancha sabablari bor. Hajmi kichrayganligi va uni matn sifatida tahlil qilish talab etilmagani uchun tez o‘qish va yozish operatsiyalari zarur bo‘lgan ilovalar uchun ishlatiladi. Audio, video va tasvirlar kabi ma’lumotlar ma’lumotlar sifatini saqlash uchun ikkilik fayllar sifatida saqlanadi.

```
# Open a file named 'data.bin' in binary write mode ('wb')
with open('data.bin', 'wb') as file:
    # Write a sequence of bytes to the file
    # The byte sequence includes various UTF-8 encoded characters:
    # \xC2\xA9 represents the © symbol
    # \x20 is a space character
    # \xF0\x9D\x8C\x86 represents the ≡ character (a musical symbol)
    # \x20 is a space character
    # \xE2\x98\x83 represents the ☺ symbol (a snowman)
    file.write(b'\xC2\xA9\x20\xF0\x9D\x8C\x86\x20\xE2\x98\x83')
```

Yuqoridagi kod bajarilganda, berilgan ikkilik ma’lumotlar tizimingizdagi “**data.bin**” fayliga yoziladi. Endi “**data.bin**” ikkilik faylni o‘qish uchun quyidagi kod yordamida “**rb**” ga teng rejimda open () usuli yordamida faylni yana oching .

```
# Open a file named 'data.bin' in binary write mode ('wb')
with open('data.bin', 'wb') as file:
    # Write a sequence of bytes to the file
    # The byte sequence includes various UTF-8 encoded characters:
    # \xC2\xA9 represents the © symbol
    # \x20 is a space character
    # \xF0\x9D\x8C\x86 represents the ≡ character (a musical symbol)
    # \x20 is a space character
    # \xE2\x98\x83 represents the ☺ symbol (a snowman)
    file.write(b'\xC2\xA9\x20\xF0\x9D\x8C\x86\x20\xE2\x98\x83')

# Open the same file 'data.bin' in binary read mode ('rb')
with open('/content/data.bin', 'rb') as file:
    # Read the binary data from the file
    binary_data = file.read()
    # Print the binary data to the console
    print(binary_data)
```

b'\xc2\xa9 \xf0\x9d\x8c\x86 \xe2\x98\x83'

Yuqoridagi rasm shuni ko'rsatadiki, fayl o'qilganda qizil o'q bilan ko'rsatilgan ikkilik ma'lumotlarni qaytaradi. Bundan tashqari, har bir ikkilik ma'lumotlar nuqtasi qanday ma'lumotlarni ko'rsatishini ko'rishingiz mumkin. Ammo barcha ikkilik ma'lumotlar fayldan o'qilganligi sababli, *ikkilik fayldan faqat ma'lum bayt ma'lumotlar kerak bo'lsa nima bo'ladi?* Xavotir olmang; *read (num_bytes)* usuli butun son turidagi argumentni qabul qiladi, bu fayldan o'qimoqchi bo'lgan baytlar sonini bildiradi. Misol uchun, agar sizga ikkilik fayldan faqat ikki bayt kerak bo'lsa, quyida ko'rsatilgandek *read ()* usulini chaqiring.

```
# Open the same file 'data.bin' in binary read mode ('rb')
with open('/content/data.bin', 'rb') as file:
    # Read the 2 bytes of binary data from the file
    binary_data = file.read(2)
    # Print the binary data to the console
    print(binary_data)
```

b'\xc2\xa9'

Fayl *file.Read(2)* sifatida o'qilganda, u faqat yuqoridagi rasmda ko'rsatilgan **“data.bin”** fayldan 2 bayt ma'lumotni qaytaradi.

Agar siz kompyuteringizda mavjud bo'lgan fayllarni o'qimoqchi bo'lsangiz, fayllarni qanday o'qishni bilish juda foydali, lekin *Python yordamida ikkilik fayllarni o'qish* ikkilik fayllar bilan ishlashga imkon beradi, ya'ni siz uni o'qib chiqqandan

so‘ng ushbu faylni boshqarasiz. Siz yangi ma‘lumotlarni yozishingiz yoki keraksiz ma‘lumotlarni olib tashlashingiz mumkin [6].

Fayllar bilan ishlash jarayonida xatoliklar ro‘y berishi mumkin. Masalan, faylni ochish uchun urinishda fayl mavjud bo‘lmaganida yoki faylga yozish uchun urinishda fayl yozish uchun ochilmaganida xatoliklar ro‘y beradi. Bu tushunchalarni hisobga olgan holda, Python dasturchilarining xatoliklarni boshqarish va dasturiy ta‘minotning to‘g‘ri ishlashini kafolatlash uchun xatoliklarni qayta ishlashga e‘tibor berishlari kerak.

XULOSA.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Python dasturlash tili yordamida fayllar bilan ishlashning amaliy foydasi katta. Fayllar orqali, dasturchilar ma‘lumotlarni doimiy saqlash, ularga kirish va ularni tahrirlash imkoniyatiga ega. Bu, ma‘lumotlar bazasi bilan ishlashga o‘xshash, lekin fayllar orqali ishlash ancha oddiy va tezroq. Fayllar bilan ishlash dasturchilarga ma‘lumotlarni tez va qulay tarzda saqlash, ularga kirish va ularni tahrirlash imkoniyatini beradi. U bizga fayllarni ochish, o‘qish, yozish, va yopish imkoniyatini beradi, shuningdek, fayllar bilan ishlashda xatoliklarni boshqarish imkoniyatini ham beradi. Fayllar bilan ishlashning samaradorligi va qulayligi, Python dasturlash tilini boshqa dasturlash tillaridan ajralib turadi. Python dasturlash tili orqali fayllar bilan ishlash, ma‘lumotlarni saqlash va ulardan foydalanishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Axatov Akmal, Nazarov Fayzullo Python tilida dasturlash asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2020 yil, – 143 bet.
2. Abbosbek Ibragimov- Python asoslari
3. Ermatova Zarina Qaxramonovna, “Python dasturlash tilida fayllar bilan ishlash”// International Conference on Journal of technical research and development// 1st nov. 2023
4. File Handling In Python Harsh Pandey Software Developer Published on Mon Mar11 2024; <https://flexiple.com/python/file-handling-python/>.
5. How to Read Binary File in Python May 28, 2024 by Bijay Kumar; <https://pythonguides.com/python-read-a-binary-file>.
6. <https://uzbekdevs.uz/darsliklar/python/python-da-fayl>.

AXLOQNING DOLZARB MUAMMOLARI

Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada etikaning zamonaviy muammolari, bugungi kunda hammaga ham ma'lum bo'lmagan, oshkora ko'zga tashlanmaydigan, ma'naviy hayotimizni izdan chiqarishga qaratilgan jiddiy xatarlar ya'ni egotsentrizm va erkinlik niqobidagi axloqsizlik haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *globalashuv, axloqiy muhit, axliqiy madaniyat, biosfera, noosfera, biologik axloq, evtanaziya, o'lim jazosi, ekologik axloq, biotibbiy axloq.*

АННОТАЦИЯ

В статье автор размышляет о современных проблемах этики, о серьезных скрытых опасностях, направленных на распад нашей духовной жизни, то есть безнравственность под маской эгоцентризма и свободы.

Ключевые слова: *глобализация, нравственная среда, нравственная культура, биосфера, ноосфера, биологическая этика, этаназия, смертная казнь, экологическая этика, биомедицинская этика.*

ABSTRACT

In the article, the author reflects on modern problems of ethics, on serious hidden dangers aimed at the collapse of our spiritual life, that is, immorality under the guise of self-centeredness and freedom.

Key words: *globalization, moral environment, moral culture, biosphere, noosphere, biological ethics, euthanasia, death penalty, environmental ethics, biomedical ethics.*

KIRISH

Bugungi kunda insoniyat hayotiga katta xavf tug'dirayotgan xalqaro terrorchilik, diniy ekstremizm, narkoagressiya va OITS singari ofatlarni ko'pchilik "yaxshi" biladi. Shuningdek, bugungi kunda hammaga ham ma'lum bo'lmagan, oshkora ko'zga tashlanmaydigan, ma'naviy hayotimizni izdan chiqarishga qaratilgan jiddiy xatarlar ham borki, ularning oldini olmasak, keyin kech bo'ladi. G'arb olamida keng tarqalgan egotsentrizm va erkinlik niqobidagi axloqsizliklar, axloqiy muhit, biologik axloq, ekologik axloq, o'lim jazosini bekor qilish kabi muammolar shular jumlasidandir. Bu kabi muammolar bugungi kunda etikaning oldida o'ta muhim vazifalar mavjudligini namoyon etmoqda.

Ma'lumki, biologik axloq (insonlar a'zosining transplantatsiyasi, evtanaziya)so'nggi bir necha o'n yillik ichida sof tabobat muammosidan axloqiy muammoga aylandi: endilikda, birovning muayyan a'zosini boshqa bemorga jarrohlik operatsiyasi yo'li bilan o'tkazish orqali kishi hayotini saqlab qolish axloqiy nuqtayi nazardan qanday baholanadi, degan savol kun tartibida dolzarb bo'lib turibdi. Biologik axloq deganda, odatda, bizda ham, jahon axloqshunosligida ham asosan tibbiy axloq, tabobat muammolariga doir axloqiy yondashuvlar tushuniladi, xolos. Bu unchalik to'g'ri emas.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Biologik axloq muammolari ikki yo'nalishdan iborat: biri — insonlarning kichik biologik olam sifatidagi katta biologik olamga bo'lgan munosabatlari bilan bog'liq «tashqi», ikkinchisi — insonlarning o'z-o'ziga va o'zaro munosabatlaridagi tibbiyot bilan bog'liq «ichki» axloqiy masalalar. Biz odatda «ekologik axloqshunosiik» deganimizda aynan birinchi hodisani nazarda tutamiz. Hozirgi paytda ekologik axloqning insoniyat uchun naqadar muhimligini hamma biladi, lekin o'z bilganidan qolmaydi— muammoning murakkabligi shunda. Biz noosfera, tafakkur borasidagi mulohazalar orqali ekologik buhronilarning ba'zi ko'rinishlari haqida ma'lumotlarga egamiz. Biroq, yana undan tashqari so'nggi paytlarda jahon bo'ylab sintetik jismlar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilganligi, gibrid usulida hayvonot va ayniqsa o'simliklar yangi turlarining vujudga keltirilishi singari hodisalar ham ekologik ahamiyatga ega. Xo'sh, ular tabiat bilan singishib, uyg'unlashib keta oladimi, tabiat ularni o'ziga tegishli deb biladimi? Bunga hozir javob topish qiyin, ehtimol kashfiyotlarimizning oqibatlarini, muayyan tafakkur bilan inson orasidagi «masofaning uzoqlashib» borishi natijasida ayon bo'lar?

Biologik axloqning ikkinchi yo'nalishi tibbiyot ilmi va amaliyotining tobora taraqqiy topib borishi bilan bog'liq. Yani yana bir bugungi kun biologik axloqshunosligining global muammolaridan bir totli o'lim — evtanaziya. Xudoning ixtiyoridan tashqari o'limni ixtiyor qilgan kishi diniy nuqtayi nazardan kechirilmaydi. Chunki sabrli, bardoshli bo'lish, bu dunyo izzatlarini toqat bilan boshdan kechirish insonning vazifasi. Lekin axloqiy jihatdan olib qaraganda masala qanday baholanadi? Deylik, muayyan inson, bemor o'z kunlarining sanoqli ekanini, lekin bu kunlar sanoqsiz azoblar ichida o'tishini anglab yetadi. Shu bois u o'zining ana shu holatini juda yaxshi biladigan boshqa bir odam — shifokordan azoblariga chek qo'yishni so'raydi. Uning iltimosi va shu iltimosni bajarish uchun shifokor tomonidan qilingan xatti-harakatlarni qanday baholash mumkin? Bu xatti-harakatlarni insoniylik va insonparvarlikning ko'rinishi sifatida qabul qilish to'g'rimi? Umuman, evtanaziya axloqiylikmi, axloqsizlikmi? Bu muammo ham umumjahoniy

miqyosda o‘z yechimini kutmoqda. Chunki, tabobat borasidagi so‘nggi tadqiqotlar inson o‘limi bir lahzada ro‘y bermasligini, yurak urishi va nafas olish to‘xtaganda ham, miya o‘lmasa insonni o‘ldi deyish mumkin emasligini isbotlab berdi. Dastlab miya qobig‘i, undan keyin miya tanasi halok bo‘ladi. Shundan keyingina insonni o‘lgan deb hisoblash mumkin. Zero, hozirgi kunda toki miya o‘lmas ekan, ko‘pgina ichki a‘zolarining yangi tabobat texnikasi vositasida ishlashda davom etishini ta‘minlash va shu orqali muayyan muddatgacha insonda tiriklikning minimal darajasini saqlab turish mumkin. Demak, yurak yoki buyrakning ko‘chirib o‘tkazilishi hali o‘lmagan odamning minimal tiriklikka bo‘lgan huquqini poymol qilishdir. Buning ustiga, amerikalik neyroxirurg Pol Pirson o‘z tajribalariga asoslanib, yurak ko‘chirib o‘tkazilganda ruh ham ko‘chib o‘tadi, degan fikrni bildiradi. Chunonchi, 19 yashar qizning yuragi 40 yashar erkakka o‘tkazilganida, uning fe‘l-atvorida juda katta o‘zgarishlar ro‘y bergan. Yoki 20 yashar qizning yuragi va o‘pkasi 36 yashar ayolga o‘tkazilganda ham shunga o‘xshash o‘zgarishlar yuzaga kelgan: ayolning kulishigacha o‘zgarib ketgan. Axloqiy nuqtayi nazardan buni qanday izohlash mumkin?

Etikaning zamonaviy muammolaridan yana biri bu-o‘lim jazosidir. O‘lim, ma‘lumki, axloqiy nuqtayi nazardan eng ulkan yovuzlik hisoblanadi. Ayniqsa majburiy o‘lim. Shunga ko‘ra, o‘lim jazosining huquqiy jihatdan qo‘llanilishi mohiyatan jamiyat tomonidan yovuzlikka qarshi yovuzlik bilan javob berishdir.

Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom islom dinining uch asosi borligini aytib, ularning birinchisi odam o‘ldirmaslik ekanini ta‘kidlaydilar. Buni imom G‘azzoliy «Mukoshafat ul-qulub»da shunday keltiradi:

«Termiziy va boshqa hadisichilar rivoyat qiladilar:

Rasululloh buyurdilarki:

... Islomning uch dasturi bor. Dinning tamoyili shular ustiga qurilgan. Kim shu asoslardan tashqari chiqsa, bu bilan u kofirlikka qarab ketgan bo‘ladi:

1 — Qonni (odam o‘ldirishni) halol hisoblasa;

2 — Ollohdan boshqa iloh yo‘qligiga guvohlik (shahodat) bermasa;

3 – Farz bo‘lgan namozni va ro‘zani inkor etsa».229

Demak, inson hayoti eng oliy qadriyat ekani diniy nuqtayi nazardan ham nafaqat tan olinadi, balki birinchi o‘ringa qo‘yiladi. O‘lim jazosini kimlar qanchalik oqlashga harakat qilmasin, u — jinoyatchini jazolashdan ko‘ra, undan o‘ch olishga qaratilgan, qadimlardan kelayotgan xun olish tamoyilining «demokratlashgan», yangilangan shakli sifatida namoyon boiadi. Aslida esa, insonning muayyan jinoyatni sodir etgan xatti-harakatlari qoralanishi kerak, uning o‘zi emas, u qilgan yovuzlik o‘limga

229 Gazzoliy. Mukoshafat ul-qulub, 152-bet.

mahkum etilishi lozim — odamni emas, yovuzlikni o‘ldirish oqilona ish emasmi?! Yovuzlikni o‘ldirish, yovuzlik sodir etgan kishining uzoq muddatli yoki bir umrlik qamoqdagi vijdon azobi va tazarrusi bilan amalga oshirilgani durustmasmi?! Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomoni shundaki, nodemokratik tuzumlarda belgilangan o‘lim jazosi kamdan kam hollarda adolatli hukm bo‘lib chiqadi. Chunonchi, Lenin, Stalin, Franko, Gitler, Pol Potlar hukmronligida millionlab odamlarning qatl etilishi yoki shu yaqin yaqinlarda, sho'rolar tuzumi davrida O‘zbekistonda o‘tkazilgan «Paxta ishi» deb nomlangan qatag‘on paytida otishga hukm qilinganlarning taqdiri bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Ana shu davrlarda o‘limga hukm qilinganlarning juda ko‘pchiligi keyinchalik oqlandi, ular gunohsiz deb topildi. Lekin hukm ijro qilib bo‘lingan: nohaq jazolangan — qatl etilgan insonlar adolat tantanasini ko‘rolmaydilar. Uchinchi, hatto demokratik jamiyatlarda sudlarning hamma vaqt ham yuz foiz to‘g‘ri va adolatli hukm chiqarishiga kim kafolat beradi — hakamlar ham inson, hamma qatori xato qilishi mumkin. Jamiyatning keyingi pushaymonidan qatl etilgan odamga nima foyda? Bu misollarning hammasida o‘lim - tor huquqiy jazo doirasidan chiqib ketadi hamda tarixda aldangan, adashgan insoniyatning, jamiyatning va shaxsning axloqsizligi sifatida baholanadi. Shu jihatdan qaraganda, hozirgi paytdagi ko'pgina demokratik mamlakatlarda o‘lim jazosining bekor qilinishini o‘sha jamiyatlar axloqiy darajasi bilan bog‘liq ijobiy hodisa deyish mumkin. Bizning mamlakatimizda ham bu borada dadil qadamlar qo‘yilganligi — avval yosh nuqtayi nazaridan o‘lim jazosini qo‘llashning chegaralanganligi (60 yoshgacha), keyinroq esa uni butunlay bekor qilishga qaratilgan insonparvarlik harakatlari quvonarli voqea. Bu esa nafaqat bizga, balki yer yuzidagi barcha mamlakatlarga taalluqli muhim, umumbashariy muammodir.

XULOSA

Ma‘lumki, barcha davrlarda ham jamiyatning ijtimoiy hayoti, ma‘naviy kamoloti, axloqiy muhiti uning ertangi kelajagini belgilab beradi. Jamiyat a‘zolarining, xususan yoshlarning axloqiy tarbiyasi va estetik didini shakllantirish, ularning bilimi, intilishlari va imkoniyatlari yuqori bo‘lishini, halollik va poklik xislatlari, savob ishlarni qilishga intilib yashashlari hayotlari tarziga aylanishini singdirish jamiyatdagi axloqiy muammolarning yechimi topilishiga, shuningdek ahloqiy muhitini yaxshilanishiga xizmat qiladi desak mubolag‘ bo‘lmaydi. Demak, ahloqiy tarbiya yoshlarimizning axloqiy-estetik kamolotida umumbashariy yutuqlarni egallash, tariximiz, madaniyatimiz va buyuk ajdodlarimiz qoldirgan merosning ahamiyatini tobora chuqurroq anglash va uni tahlil qilib hayotda qo‘llashida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, axloqshunosiik oldida ana shunday, tobora globallashib borayotgan axloqiy muammolarni hal etishda yetakchilik qilish vazifasi

turibdi. Zero, mazkur global muammolarni bugungi kunda axloqshunoslikning ahamiyatini belgilab beruvchi parametrlar, deyishimiz mumkin. Chunki ular faqat milliy-mintaqaviy muammolar bilan dialektik aloqada hal etilishi mumkin. Ya'ni, axloqiy insondan, axloqiy insoniyatga o'tish qanchalik tez va samarali amalga ohsa, odamzod uchun o'zini ham o'z sayyorasini ham asrab qolish imkoni shuncha oson reallashadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –T; "O'zbekiston" 2021
2. Mirziyoyev Sh.M Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib. yangi bosqichga ko'taramiz.-T;O'zb.NMIU
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. –Toshkent.: Ma'naviyat, 2008.
4. Sotsiologiya molodyoji. Uchebnik. Otv.red.V.T.Lisovskiy.-SPb.,1996.
5. Gazzoliy. Mukoshafat-ul qulub. 152 bet

THE USE OF INTERNET RESOURCES TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN LISTENING SKILL

Abdisalimova Kamola Sanjar kizi

Master's student of Termiz

University of Economics and Service

Phone: +998996221373

e-mail: kamola_abdisalimova@mail.ru

ABSTRACT

This article highlights the concept of listening and discusses the main ways to use Internet resources in teaching listening to students. On the basis of theoretical generalization of information resources the activation of educational and cognitive activity of students at the expense of the increased dynamics of training on professionally oriented foreign language and intercultural communication is investigated.

Key words: *listening, language, English, school, pupils, Internet resources, media.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается понятие аудирования и рассматриваются основные способы использования Интернет-ресурсов в обучении студентов аудированию. На основе теоретического обобщения информационных ресурсов исследуется активизация учебно-познавательной деятельности студентов за счет повышения динамики обучения профессионально-ориентированному иностранному языку и межкультурному общению.

Ключевые слова: *аудирование, язык, английский язык, школа, учащиеся, интернет-ресурсы, СМИ.*

INTRODUCTION

The internet is indeed a valuable resource for teaching and learning English. There are numerous websites, apps, and online platforms dedicated to language learning, offering a wide range of materials such as interactive exercises, grammar explanations, vocabulary builders, and language practice through audio and video content. Additionally, there are forums and communities where learners can interact with native speakers and other learners to practice their language skills. Many educational institutions also offer online courses and resources for English language learners, making it more accessible for people around the world to improve their English proficiency.

MATERIAL AND METHODS.

The internet is incredibly significant for teaching English listening skills due to the abundance of audio and video resources available. Here are a few ways in which internet resources can be particularly beneficial for teaching English listening:

1. **Access to Diverse Content:** The internet provides access to a wide range of authentic listening materials such as podcasts, news broadcasts, interviews, and videos covering various topics and accents. This exposure to diverse content helps learners develop their listening comprehension and adapt to different speaking styles.

2. **Interactive Listening Exercises:** Many websites and apps offer interactive listening exercises and quizzes that allow learners to practice listening to spoken English in a structured and engaging way. These exercises often include comprehension questions and activities to reinforce understanding.

3. **Real-life Contexts:** Internet resources often present English in real-life contexts, helping learners understand how the language is used in everyday conversations, presentations, and discussions. This exposure can improve students' ability to comprehend English in practical situations.

4. **Self-Paced Learning:** Online resources allow learners to practice listening at their own pace, enabling them to rewind, pause, and replay audio or video content as needed. This flexibility can be particularly helpful for individualized learning.

5. **Opportunities for Authentic Interaction:** Through online platforms, students can engage with native speakers through video calls, language exchange forums, and social media, providing valuable opportunities for real-time listening practice and interaction. In modern society the content of foreign language is changing. The amount of information that the students have to absorb has increased significantly, so it is important to use different information resources. Learning a foreign language in a nonlanguage university is a complex process, the main purpose of which is a development of the student's personality, ability and desire to participate in intercultural communication in the language they learn and improve²³⁰.

RESULT AND DISCUSSION.

The global Internet network allows finding any information. With the help of Internet resources, the educational and cognitive activity of students is intensified due to the increased dynamics of learning. Students directly in the process of communication accumulate and consume knowledge of professional oriented language and intercultural communication. The basic set of Internet services includes:

- e-mail, teleconference, videoconference;
- the ability to publish your own information;

²³⁰ Oskoboyna R. L. Basics of listening training: textbook. – Kyiv: Osнова, 2014. – P.81.

- access to information resources;
- reference directories: search, live communication on the network²³¹.

In practice, new teaching methods are used for listening by teachers, which include computer technology, Internet sites and Skype. Students are able to search for additional information at the Internet and teachers – additional information in English classes.

The process of listening begins with the perception of speech, during which the listener converts sound (if he can see the speaker then visual) images through the mechanism of internal speech. The presence of visual components during listening, which are perceived by the visual analyzer, have a positive effect on the process of perception and comprehension of the text by ear. The visual component effects on the cognitive sphere of the listener. Visual supports such as gestures and facial expressions help to understand the meaning of speech. Well-known German researcher Barbara Leipz approved that the process of listening requires the joint work of many mental processes. Imagination, attention, thinking are activated during the perception of speech by ear. Therefore, the student should be focused, listen carefully and try to remember what he heard. The presence of unfavorable conditions for the recipient complicates the understanding of audio text²³².

For effective listening in the process of learning English, the teacher needs to create appropriate conditions. Students may have some difficulties while listening, so it is important to teach students to overcome difficulties by creating appropriate conditions in a foreign language environment. Due to the use of Internet resources in foreign language classes simply requires a virtual environment, as it allows you to go beyond space and time, provides the opportunity to communicate with real speakers (native speakers) on various topics²³³.

The materials of the global Internet can be used both in class with a group and for individual and independent work. Such work will be more interesting compared to traditional forms. In other words, online resources are a valuable information base for education. Students participate in testing and professional and personal interests. Students take part in competitions, held on the Internet, as well as chats, conferences, correspond with friends, and receive information on various issues. Let`s take a closer look at some computer technologies in English listening teaching that help

²³¹ Petrova O.I. Listening and its problems: textbook. – Kyiv: Svit znan, 2008. – P. 19.

²³² Crystal D. Language and the Internet. IEEE Transactions on Professional Communication, 45, – p. 142-144.

²³³ Rinatovna, G. A., Shamsunovna, N. A., Muzaffarovna, A. N. Using information and communication technologies to develop writing competence of students at the lessons of the English language. Вестник науки и образования, 2019. – p. 8-10.

students to develop a communicative component of professional foreign language competence while studying them directly in real life.

CONCLUSION.

Listening is the understanding of speech by ear. It is extremely important, because it is the basis of communication, the mastery of oral communication begins with the listening practice. There are some difficulties with the perception of oral speech, so the teacher and students must be responsible. They should pay enough time to listening practice regularly, and do it step by step. The use of the Internet, in our opinion will contribute to the formation of general and professional competencies of specialists, improve the quality and training in a non-language university.

REFERENCES

1. Oskoboyna R. L. Basics of listening training: textbook. – Kyiv: Osnova, 2014. – 340 p.
2. Petrova O.I. Listening and its problems: textbook. – Kyiv: Svit znan, 2008. – 130 p.
3. Crystal D. Language and the Internet. *IEEE Transactions on Professional Communication*, 45, – p. 142-144.
4. Rinatovna, G. A., Shamsunovna, N. A., Muzaffarovna, A. N. Using information and communication technologies to develop writing competence of students at the lessons of the English language. *Вестник науки и образования*, 2019. – p. 8-10.

NOMODDIY MADANIY MEROSNING ILMIY- NAZARIY ASOSLARI

Qirg'izov Iqboljon Imyaminovich

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada nomoddiy madaniy merosning ilmiy-nazariy asoslari shashmaqomga aksiologik yondashuv misolida yoritiladi. Abu Nasr Forobiy va Sharq allomalarining musiqiy qarashlari ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: *nomoddiy madaniy meros, aksiologik yondashuv, salohiyat, maqom, tasnifot, mutaorifiy, tabiiy, handasa, adad, amaliy musiqqa.*

АННОТАЦИЯ

В статье описаны научно-теоретические основы нематериального культурного наследия на примере аксиологического подхода к шашмаккому. Музыкальные взгляды Абу Насра Фараби и учёных Востока изучаются с социально-философской точки зрения.

Ключевые слова: *нематериальное культурное наследие, аксиологический подход, потенциал, статус, классификация, концептуальное, природное, хандаса, адад, прикладная музыка*

ABSTRACT

The article describes the scientific-theoretical foundations of intangible cultural heritage as an example of an axiological approach to shashmaqom. The musical views of Abu Nasr Farabi and the scholars of the East are studied from a socio-philosophical point of view.

Key words: *intangible cultural heritage, axiological approach, potential, status, classification, conceptual, natural, handasa, adad, applied music.*

KIRISH

Asrlar davomida shakllangan mumtoz maqom majmualari o'zbek musiqasining ilmiy-nazariy va amaliy asosi sifatida yashab kelmoqda hamda allomalar bunyod etgan risolalarning ilmiy salohiyati bugungi kunda ham jahon xalqlarini hayratga solmoqda.

Shashmaqom 2003 yilda YUNESKOning "Insoniyatning og'zaki va nomoddiy merosi durdonalari ro'yxati"ga (O'zbekiston va Tojikistonning taqdimiga ko'ra) kiritildi. 2003 yilda "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish" Xalqaro Konvensiyasi qabul qilinishi munosabati bilan u yangidan tuzilgan "Nomoddiy madaniy merosning Rerezentativ ro'yxati"ga o'tkazildi²³⁴.

²³⁴O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. O'.Toshmatov. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi (darslik)2 023 yil.

Demak, O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, «Agar biz asl, haqiqiy san’atni bilmoqchi, o‘rganmoqchi bo‘lsak, avvalo mumtoz maqom san’atini bilishimiz, o‘rganishimiz kerak. Agar biz san’atni, madaniyatni ko‘tarmoqchi bo‘lsak, avvalo mumtoz maqom san’atini ko‘tarishimiz kerak. Maqom ohanglari, maqom ruhi va falsafasi har bir inson qalbidan, avvalo, unib-o‘sib kelayotgan yosh avlodimizning ongi va yuragidan chuqur joy olishi uchun bor imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz zarur»²³⁵.

Chunki, maqom yo‘llarining kuy, vazn va shakl asoslarining puxta ishlanganligi diqqatga sazovordir.. Vaholanki, ular muayyan musiqiy asar (tasnifot-kompozitsiya) sifatida qachonlardir va qaysidir yetuk musanniflar (kompozitor so‘zining ma’nodoshi) tomonidan yaratilgan, albatta. Shu bois bu meros o‘zining yuksak badiiy hamda ijtimoiy ahamiyati tufayli avloddan-avlodga o‘tib, umumxalq mulki va ma’naviy oзуqasiga- nomoddiy madaniy merosga aylanib ketgan.

So‘nggi paytlarda musiqiy istilohda merosimizning izchil ravishda mo‘tabar odatga aylangan mazkur qatlamini mutaorif (urf etilgan) deyishlik odatga aylandi. Zero, mumtoz musiqaga mutaoriflik nisbatini berilishi qadimiydir. Forobiy “Katta musiqa kitobi”ning kirish qismida musiqiy asarlarning eshituvchilar orasida qaror topishida ma’rifiy urf-odatlarining ahamiyatini alohida qayd etadi. Odat tarzida shakllanadigan nafs (his-tuyg‘ular) va uning go‘zal suvrat (shakl)laridan biri bo‘lmish musiqiy va malaka (san’at)larni Forobiy “amaliy musiqiy san’at” deydi. “Ravshan bo‘ladiki, nomoddiy madaniy merosning ilmiy- nazariy asoslari urfdagi [mutaorifiy] ilmlaridan, ba’zisi esa tabiiy [fizika, akustika] fanidan, ba’zisi esa handasa [geometriya] san’atidan, ba’zisi adad [arifmetika] va ba’zisi amaliy musiqa san’atidan olingandir.”²³⁶.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT USLUBLARI

Forobiyda musiqiy tushunchasi ikki jihatga ajratilib, biri g‘oya siyg‘asi (ya’ni, ichki ma’no-mazmuni), ikkinchisi ado-ijro shakli deyiladi. Birinchisi, sozandaning ongida sodir bo‘ladigan g‘oya hay’atini (shaklini) nazarda tutadi. Ikkinchisi – ado hay’ati, bugungi til bilan aytganda tashqi shakli, ya’ni ijro demakdir. Ijro Forobiy nazarida musiqiy voqe’lik ikki xil, sun’iy va tabiiy tarzda bo‘lishi mumkin. Tabiiysi – inson ovozi va uning eng mukammal ijro vositasi hisoblanadi. Sun’iysi – inson ovozigacha taqlid tarzida yaratilgan cholg‘u asboblari deb bilingan. Bugun barhayot cholg‘u sozlarimizni, bu ilmiy g‘oyaning amaldagi isboti deyishimiz mumkin. Darhaqiqat, bizning tanbur-dutorlarimiz, nayu g‘ijjaklarimiz, qo‘shnayu qo‘sh

2..Prezident Shavkat Mirziyoev Shahrisabzda Xalqaro maqom san’ati anjumani ochilish marosimida ishtirok etib, nutqidan <https://www.gazeta.uz/uz/2018/09/07/nutq/>.

²³⁶.Zokirjon Oripov. X-XV asrlar markaziy osiyo musiqa manbashunosligi.Toshkent- 2017.

bo‘lamonlarimiz misolida, bu ustuvor fikr naqadar haëtiy ekanligiga ishonch hosil qilish qiyin emas.

Nomoddiy madaniy merosni o‘rganishda ilmiy bilishning boshqa usullari bilan birga aksiologik yondashuv ham katta ahamiyat kasb etadi. Nomoddiy madaniy merosda olam, undagi narsa, voqea, hodisa va boshqalar qadriyatlarining inson ongida aks etishi, qadriyatni anglashning reallikka mos kelish qonunlari, daraja va imkoniyatlari, uning mezonlarini aniklash nixoyatda muhimdir.

Bu yondashuv XIX asrning 2-yarmi va XX- asrda mustakil ilmiy fan sifatida shakllangan qadriyatlar falsafiy nazariyasiga asoslanadi.

Qadriyatlarni anglash, o‘rganishda hissiy va aqliy bilishning uyg‘unligi, hukm, xulosalarning tushuncha, atama va belgilarni umumlashtirishi, tabiiy va ijtimoiy voqelikdagi aksiologik jarayonlarni taxlil qilish, ularga tayanib amaliy faoliyat yuritish bir-biri bilan bog‘lik uzviy jarayonni anglatadi.

Nomoddiy madaniy merosga aksiologik yondashilganida voqea va jarayonlar orasidagi o‘zaro bog‘liqlik, tarixiy aloqadorlik, sabab va oqibat bog‘lanishining ifodasi bo‘lgan uzluksizlikka ahamiyat ortadi. Bunday yondashuv qadriyatlarga, ular bilan bog‘liq jarayonlarga nisbatan qo‘llanilganida yaxshi ilmiy va amaliy natija beradi. Bunda qadriyatlar tartibsiz namoyon bo‘ladigan va bir-biri bilan bog‘lanmagan ijtimoiy hodisalar sifatida emas, balki u yoki bu davr, ijtimoiy sub’ektlar va boshqalar bilan bog‘langan aksiologik tizimlar hamda ularning elementlari sifatida namoyop buladi. Qadriyatlarga bunday yondashishda ijtimoiy fanlarning yutuqlari, tarix, etnografiya, demografiya va sotsiologik tadqiqotlarning natijalariga tayanish qo‘l keladi.

Demak, nomoddiy madaniy merosni o‘rganish va reallikning qonuniyatlarini tavsiflashda aksiologik yondashuvning uyg‘unligi, zarur bo‘lganida ulardan foydalanishda kompleks munosabat lozim.

Maqom janrining paydo bo‘lishi musiqada —maqoml deganda kuy tovush qatorlarining alohida musiqa asari bochqichlari – parda tizimlari (lad birliklari) lad tizimlari, alohida musiqa asari (cholg‘u èki ashula); musiqa turi (janri) – cholg‘u va ashula asarlarini bir.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

XI-XIII asrlardan boshlab, to XVII asrgacha Yaqin va O‘rta Sharqda – Duvozdaxmaqom–12 maqom turkumi keng tarqalib, musiqa amaliëtida qo‘llanib keldi. Ushbu turkumga-Ushshoq (oshiqlar), Rost (to‘g‘ri, mos kelish), Navo (kuy, ohang), Busalik (atoqli ot-Abu Solihning olingan), Hijoz (past tekislik), Husayniy (kishi nomi), Isfahon (shaharga nisbatan), Zirafkant èki Kuchak (pastga sakrash, tushish va to‘shak), Rahoviy (Rum shaharlaridan biri), Zangula (qo‘ng‘iroq, zang),

Iroq (mamlakat nomiga nisbatan), Buzurg (katta, ulug‘) kabi maqomlar, shuningdek, oltita ovoza (avaza, maqomlarga javob yoki nazira tarzida ishlatilgan, masalan, Navro‘z, Shahnoz va boshqalar) va 24 sho‘balar (maqomlarining shahobchalari, ular orasida Dugoh, Segoh, Chorgoh, panjigoh, Uzzol, Muhayyar Sabo va boshqalar.)da ilmiy-nazariy asos tarzida ite‘molda bo‘lgan.

XVIII asrda Buxoroda yangi turkum – Shashmaqom uzul kesil shakllandi. XIX asrda —Xorazm maqomlaril turkumi va Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari vujudga keldi. Keyinchalik —Shashmaqoml va boshqa turkumlar asosida maqom asarlarining yangi uslublari va ko‘rinishlari zamonaviy talqinda rivoj oldi. Umumiy tuzulishi va turkumlarga bo‘linishi, nomlanishi jihatidan Buxoro va Xorazm maqomlari bir-biriga yaqin turadi. Farg‘ona-Toshkent maqomlarining ikki yo‘nalishi orasida ham uzviy aloqalar mavjud. Og‘zaki tarzda tarqalib kelaётgan maqomlar XIX asrning 80 yillarida yozib olindi. —Xorazm maqomlaril turkumi, —Dutor maqom turkumlari Komil Devoniy Xorazmiy tomonidan ixtiro etilgan tanburga moslangan o‘n sakkiz chiziqli —Tanbur chizig‘ilari notatsiyasi orqali yozib olinib, maqomlarni o‘rganishda qimmatli manba sifatida qo‘llanib keldi. Maqomchilik san’ati qonunlarini sharhlash, asoslash, musiqa nazariyasi va amaliyotiga oid masalalar IX asrdan boshlab —musiqiy risolalarda o‘z aksini topdi.

Maqomlarning nazariy masalalari, mahalliy-lokal uslublari va o‘zaro mintaqaviy munosabatlari, —Shashmaqom, Xorazm maqomlari, Farg‘ona-Toshkent maqomlari ichki qonuniyatlari (kuy, lad, ritm, shakl, usul va x.k) va ijrochilik uslublari uslublari ilmiy kitoblar va maqomlarda qayd etildi. Mustaqillik davri maqomchilar san’atida, uni ilmiy-nazariy va amaliy o‘zlashtirilishiga e’tibor yana kuchaydi.

Musiqiy merosimizning ilmiy tafakkur asoslari nazariy yo‘nalishlar ustida izlanishlar olib borgan Abu Nasr al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiuddin Urmaviy, Abdulqodir Marog‘iy, Abdurahmon Jomiy, Najmiddin Kavkabi, Darvishali Changiy va boshqa qator mualliflarning e‘zgan ilmiy risolalarida musiqa madaniyatining qaysi jabhalariga ko‘proq ahamiyat berilganligi va bu mualliflar yashagan davrdagi tarixiy shart-sharoitlar to‘g‘risida fikr yuritildi. Uyg‘onish davridan to xonliklar zamonigacha yashab ijod qilgan allomalarning musiqa borasida yaratgan ilmiy risolalari bizgacha yetib kelgan.

IX asrning ikkinchi yarmida Movarounnaxr va Xurosonda ilm-fan, madaniyat va san’atning rivojlanishida bir qator olimlar o‘zlarining ilmiy asarlari bilan jahonga mashhur bo‘ldilar. Ular Al-Forobiy, Ibn Sino, Urmaviy, Abdulqodir Marog‘iy va boshqalar edi. O‘rta asrlarda musiqashunoslik riyoziyot (matematika) ilmining bir qismi hisoblangan bo‘lib, yetuk olimlar shu uslubda musiqaning nazariy tomonlarini

ham tahlil qilishga intilganlar. Forobiy ham yetuk olim sifatida ushbu ishga qo‘l urgan yirik olimlardan biridir.

Sharq olamida Forobiydan keyin musiqa ilmi va sozshunoslik sohalarida qalam tebratgan yirik allomalaridan biri Abdulqodir Marog‘iydir. Marog‘iy asarlari orasida musiqiyning ilmiy va amaliy asoslari hamda sozshunoslikka oid risolalarning eng e‘tiborlisi —Maqasid-ul alhon (kuydan maqsadlar) asari hisoblanadi. Bu asarda cholg‘u asboblariga doir maxsus bob mavjud va unda Sharq xalqlarining (ahli Ajam nazarda tutiladi) mumtoz musiqasida e‘tibor topgan 44 ta soz haqida muzokaralar yuritiladi. Forobiy va Marog‘iyning cholg‘ushunoslik ta‘limotining bugungi kunda Sharq (Ajam) xalqlarida iste‘mol qilinadigan musiqiy asboblar 48 bilan qiyoslashda, birinchi navbatda, mazkur olimlarning nazariy qarashlari, tushuncha va iboralar tizimidan xabar topish taqozo etiladi.

Kavkabiyning bizgacha ikkita musiqiy risolasi yetib kelgan. Birinchisi nasrda bayon etilgan ilmiy-nazariy yo‘nalishdagi asar. Unda ilmiy advor ta‘limoti Buxoro shart-sharoitidan kelib chiqan shaklda bayon etilgan. Ikkinchisi ham aslida ilmiy risola. Lekin, u she‘riy tilda tuzilgan. Zero, ilmiy ma‘lumotlarni nazmda izhor etish odati oldin ham bo‘lgan. Najmiddin Kavkabiyning —Risolai musiqiy|| asari kirish, o‘n ikki maqom (ya‘ni fasl) va xotima qismlaridan iborat. Kirishda xush sado va xayrli ohang Allohning ne‘mati ekanligi bayon etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbek xalqining nomoddiy madaniy merosi Shashmaqomning ilmiy-nazariy asoslarini o‘rganar ekanmiz matn va ohang negizidagi qadriyatlar, qonun va kategoriyalari tadqiqotning ilmiy yo‘nalishi bo‘lib xizmat qiladi.

Bu borada «Nasrulloi» – komil insonga muhabbati talqini ma‘nosida taraluvchi aytim yo‘li orqali Alisher Navoiyning she‘riyat olamidagi har bir misrada ilohiy ma‘no va ohang lazzatini his etishni taklif qilamiz.

G‘azal – tabiatan nomoddiy ilmiy-nazariy jihatdan latif va nozik ma‘noli janr bo‘lganligi sababli uni kuyga solib ijro etgan hofizlar g‘azaldagi mayinlik hamda nafis ohangdorlikni ta‘min etar ekanlar, bu jihat kuylovchi va tinglovchi badiiy didini shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq sobiq mustabid tuzumning mafkuraviy ta‘sirida mumtoz adabiyotimizga nisbatan loqaydlik alomati hazrat Alisher Navoiyning she‘riy merosini ilmiy-nazariy talqin etishda ham muayyan kamchiliklarni yuzaga keltirgani bor haqiqatdir. Masalan, “O‘zbek xalq musiqasi»ning beshinchi tomiga «Shashmaqom»ning barcha turkumlari kiritilgan bo‘lib, unda “Nasrulloi” asarining nota namunasidagi g‘azal matni bilan Alisher Navoiyning «Favoyid ul-kibar» devonidagi 261-g‘azal matni muqoyasa qilinganda 1-bayt 1-misradagi Pari(y)zodeki(,)...; 2-misradagi (M)aloyik...; 2-bayt 1-misradagi

(S)amandimkim(,) ...tez erur(,) ...shukrkim(,) gardun.; 2-misradagi (A)nga (bizni)... (gardi)...; 3-baytdagi ko'nglimni(,) Qazo... o'tlu(q)...; 4-bayt 1-misradagi Vafog'a...o'lsam(,)...; 2-misradagi (J)afog'a... pari(y)...; 5-bayt 1-misradagi... og'zi(m)da(,)... tong ermas (gar); 2-misradagi (M)yenga...; 6-bayt 1-misradagi ...(x)oli...; 2-misradagi (M)yening...d(a)g'i...; 7-bayt 1-misradagi Biravkim(,)...; 2-misradagi (Q)azo... ani(,)...; 8-bayt 1-misradagi ... e(y)...soqi(y)ki...; 2-misradagi...Dam(u)... baskim(,)...; 9-bayt 1-misradagi...(H)aq...; 2-misradagi (Z)alilu...zor(u)... kabi yuqorida keltirilgan nuqsonlar bartaraf etilganki, bu holat keyingi ijrolarda o'zining ifodasini topadi deb o'ylaymiz. (Izoh: to'g'rilangan variantlar qavs ichida berildi).

Mazkur bob Alisher Navoiy g'azal bo'stoniga tom ma'noda sayru sayohat qilish imkonini beradi. Ul zotning «etmish» radifli g'azalini o'qigan o'quvchi va bu g'azal asosida kuylanadigan «Nasrullovi» ashulasini tinglagan tinglovchi qalbi toza iymon zavqidan bahramand bo'ladi.

Mazkur san'at asari «Buzruk» maqomining sho'ba(ar. musiqada asosiy kuydan kelib chiqadigan tarmoq)si sifatida Farg'ona – Toshkent «Chor maqom» yo'llari deya e'tirof etilsa-da, umumiy maqomot doirasiga mansub yirik ko'lamlil ilmiy-nazariy va amaliy ashula yo'lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. O'.Toshmatov. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi (*darslik*)2 023 yil.
2. Prezident Shavkat Mirziyoev Shahrisabzda Xalqaro maqom san'ati anjumani ochilish marosimidagi nutqi. <https://www.gazeta.uz>
3. Zokirjon Oripov. X-XV asrlar Markaziy Osiyo musiqa manbashunosligi.Toshkent- 2017.
4. Navoiy g'azaliyoti talqinlari. To'plam. Tuzuvchi: Nusratulla Jumaxo'ja. T.: "O'ZBEKISTON" NMIU, 2018.
5. Rustamov A. Xazoyin ul-maoniyning fotihasi. Navoiy g'azaliyoti talqinlari to'plami. "O'ZBEKISTON" NMIU. 2018. – 12-bet.
6. Komilov N., va boshqalar. Badiiy adabiyotda tasavvuf timsollari. Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti. 2010 y. 57-bet.
7. Акмалжон Нормухамматович Султонов МУСИҚА ТАЪЛИМИДА ЯНГИЧА ЁНДАШУВ // Pedagogikada ilmiy izlanishlar. 2023. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/musi-a-talimida-yangicha-yondashuv> (дата обращения: 16.04.2024).
8. A.Sultonov. (2023). INNOVATSION TA'LIM SHAROITIDA MUSIQIY IDROKGA TA'SIR QILUVCHI TALABA YOSHLAR TENDENTSIYALARINI

RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Amerika gumanitar va ijtimoiy Fanlar bo'yicha tadqiqotlar jurnali*, 11, 232-237. Olingan

<https://www.americanjournal.org/index.php/ajrhss/article/view/746>

9. Kirgizov, I., Kirgizov, I., Najmetdinova, M., & Atabayeva, S. (2022, February). THE GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF MUSIC CULTURE. In *Archive of Conferences* (pp. 57-60).

10. Kirgizov, I., Imyaminovich, K. I., Nurmammedjanov, A., Sotvoldievich, S. B., Mamasodikovna, N. M., & Juraevna, A. S. (2021). The Pleasure of Singing, Listening and Understanding Navoi. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 2410-2413.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI “XARAKTER” SEMALI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

Uktamova Moxigul Xamidullo qizi

Ingliz filologiyasi kafedrası katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “xarakter” semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot doirasida har ikkala tildagi frazeologik birliklar tarkibiy va semantik jihatdan taqqoslanib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Tahlil natijalariga ko‘ra, ingliz va o‘zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar inson xarakterining turli jihatlarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi va ularning lingvokognitiv tahlili tillararo muloqotni yaxshilashga yordam beradi.

***Kalit so‘zlar:** frazeologik birliklar, xarakter, lingvokognitiv tahlil, ingliz tili, o‘zbek tili.*

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ СЕМАНТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ "ХАРАКТЕР" В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен лингвокогнитивный анализ семантических фразеологизмов "характер" на английском и узбекском языках. В рамках исследования сравниваются структурно и семантически фразеологизмы обоих языков, выявляются их отличительные черты. По результатам анализа семантические фразеологизмы "характер" в английском и узбекском языках играют важную роль в выражении различных сторон характера человека, а их лингвокогнитивный анализ способствует улучшению межъязыкового общения.

***Ключевые слова:** фразеологизмы, характер, лингвокогнитивный анализ, английский язык, узбекский язык.*

LINGUOCOGNITIVE ANALYSIS OF SEMANTIC PHRASEOLOGICAL UNITS "CHARACTER" IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ABSTRACT

In this article, linguocognitive analysis of phraseological units with "character" semal in English and Uzbek was carried out. Within the framework of the study, phraseological units in both languages were compared structurally and semantically, identifying their distinctive features. According to the results of the analysis,

phraseological units of "character" in English and Uzbek languages play an important role in expressing various aspects of human character, and their linguistic cognitive analysis helps to improve inter-linguistic communication.

Keywords: *phraseological units, character, linguocognitive analysis, English, Uzbek.*

KIRISH

Frazeologik birliklar tilning eng qiziqarli va betakror qatlami hisoblanadi. Ular nutqimizni boyitish, fikrlarimizni obrazli va ta'sirchan ifodalash uchun xizmat qiladi. Frazeologik birliklar tilning lug'at tarkibini boyitibgina qolmay, balki xalqning milliy-madaniy xususiyatlarini ham aks ettiradi. Shu bois ularni har tomonlama o'rganish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri sanaladi.

Frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini o'rganishda ularning ma'no maydoni muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'no maydoni deganda, ma'lum bir umumiy ma'noni ifodalovchi til birliklarining majmui tushuniladi [1]. "Xarakter" semali frazeologik birliklar ham shunday ma'no maydonini hosil qiladi. Ular inson xarakterining turli qirralarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Ingliz va o'zbek tillari qarindosh bo'lmagan tillarga mansub bo'lsa-da, ularning frazeologik tizimida mushtarak jihatlar mavjud. Jumladan, har ikkala tilda ham "xarakter" semali frazeologik birliklar salmoqli o'rin tutadi. Biroq, ularning qiyosiy tadqiqi hali yetarlicha amalga oshirilmagan. Mavjud ishlarning aksariyati rus va o'zbek tillari frazeologizmlarining qiyosiy tahlili [2], shuningdek, ingliz va rus tillari frazeologiyasining chog'ishtirma tadqiqiga [3] bag'ishlangan.

Ingliz va o'zbek tillarining "xarakter" semali frazeologik birliklarini bevosita qiyosiy o'rganishga doir ishlar soni esa nihoyatda kam. Ular orasida I. Islomovning [4] "Ingliz va o'zbek tillarida "xarakter" semali frazeologizmlar" nomli maqolasini alohida ta'kidlash joiz. Muallifning tadqiqotlari ushbu yo'nalishdagi dastlabki qadamlar bo'lib, yanada kengroq va chuqurroq izlanishlar olib borish zaruratini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tadqiqi ushbu sohada mavjud bo'shliqni to'ldirish va har ikkala til frazeologiyasining umumiy hamda o'ziga xos jihatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning natijalaridan ingliz va o'zbek tillari frazeologiyasini qiyosiy o'rganish, tarjimashunoslik va frazeografiya sohalarida foydalanish mumkin.

USULLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy, tasviriy va komponentli tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot uchun ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar tanlab olindi va ularning tarkibiy hamda semantik xususiyatlari tahlil qilindi.

Frazeologik birliklarni o'rganishda ko'plab tadqiqotchilar o'z hissasini qo'shgan. Xususan, A.V. Kunin [3] ingliz tili frazeologiyasining nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo'lsa, o'zbek tilshunosligi tarixida Sh. Rahmatullaev, B. Yo'ldoshev [1,2] kabi olimlar frazeologiyaning turli jihatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borishgan. Shuningdek, A. Mamatov [5] ingliz va o'zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarni qiyosiy o'rgangan.

Frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili borasida ham bir qator ishlar amalga oshirilgan. Masalan, V.N. Teliya [6] rus tili frazeologiyasini kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etgan. O'zbek tilshunosligida esa D. Xudoyberganova [7] o'zbek tili frazeologizmlarining lingvokognitiv tahlilini amalga oshirgan.

Ushbu tadqiqotda yuqorida keltirilgan ishlar va boshqa bir qator manbalarga tayanildi hamda ingliz va o'zbek tillarining frazeologik fondidan "xarakter" semali birliklar lingvokognitiv jihatdan tahlil qilindi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridan "xarakter" semali 100 dan ortiq frazeologik birlik to'plandi va tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko'ra, har ikkala tilda ham bunday frazeologik birliklar inson xarakterining turli jihatlarini ifodalash uchun faol qo'llaniladi.

Ingliz tilidagi "xarakter" semali frazeologik birliklar orasida "as busy as a bee" (juda mehnatkash), "as brave as a lion" (sherdar jasur), "as sly as a fox" (tulkiday ayyor), "as stubborn as a mule" (xachirday o'jar) kabi birliklar uchraydi. Ular inson xarakterining ijobiy va salbiy tomonlarini hayvonlar obrazi orqali tasvirlaydi.

O'zbek tilidagi "xarakter" semali frazeologik birliklarga "bo'rining og'zidan cho'pon qo'lidan olingandek" (juda chaqqon), "tuproq tagidan suv chiqaradigan" (tadbirkor), "burnidan ip o'tkazsa bo'ladigan" (itoatkor), "tovuqning kuni ga'vaqashakka qolgan" (uyatchang) kabi iboralar misol bo'la oladi. Ular ham shaxs xarakterining turli qirralarini aniq va obrazli tarzda ifoda etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar tarkibida hayvonlar, o'simliklar, jonsiz predmetlar, insonlarning xatti-harakatlariga oid so'zlar faol qo'llaniladi. Bu esa ularning semantik xususiyatlarini belgilab beradi.

Shuningdek, tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim "xarakter" semali frazeologik birliklarning to'liq ekvivalentlari aniqlandi. Masalan, "as cold as ice" - "muzday sovuq" (befarq), "as hard as a rock" - "toshday qattiq" (qat'iyatli). Bu frazeologik birliklar strukturasi va semantikasi jihatidan o'xshash.

TAHLIL

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarni tahlil qilishda ularning tarkibiy tuzilishi, qo'llanilish doirasi va uslubiy xususiyatlarini ham hisobga olish lozim. Tarkibiy jihatdan olganda, har ikkala tildagi frazeologik birliklar asosan ikki va undan ortiq komponentlardan iborat bo'ladi. Masalan, "as proud as a peacock" (tovusday kekkaygan), "qo'rqqoq sichqonday" (juda qo'rqqoq) singari iboralar ikki komponentli frazeologik birliklardir. "Wolf in sheep's clothing" (qo'y terisini yopingan bo'ri), "onasining ko'zi tushgan bandaday" (juda yuvosh) kabi iboralar esa ko'p komponentlidir.

Qo'llanilish doirasiga ko'ra, "xarakter" semali frazeologik birliklar ham umumiy, ham maxsus xarakterga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "as brave as a lion" (sherday jasur), "arslon yurak" (jasur) kabi iboralar umumiy xarakterdagi frazeologik birliklar bo'lib, ular turli kontekstlarda qo'llanilishi mumkin. "As clean as a hound's tooth" (juda halol), "darveshning taqvosidek" (juda toza) kabi iboralar esa maxsus xarakterdagi frazeologik birliklar hisoblanadi va ular ma'lum bir kontekstda ishlatiladi [8].

Uslubiy jihatdan qaraganda, "xarakter" semali frazeologik birliklar ham neytral, ham ekspressiv bo'lishi mumkin. "As busy as a bee" (mehnatkash), "chumolining inidek" (juda sarishta) kabi iboralar neytral uslubga xos bo'lsa, "as mad as a hatter" (jinnidek), "devona-savdoyi" (telba) kabi iboralar ekspressiv uslubga mansub [9].

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili ularning aksariyat holatlarda ekvivalentlikka ega emasligini ko'rsatdi. Ya'ni, bir tildagi frazeologik birlikning ikkinchi tilda to'liq ekvivalenti mavjud bo'lmasligi mumkin. Bunga sabab har bir xalqning o'ziga xos milliy-madaniy qarashlari, urf-odatlari va an'analaridir. Masalan, "as wise as Solomon" (Sulaymonday dono) iborasi ingliz tilida faol qo'llaniladi, ammo o'zbek tilida uning to'liq ekvivalenti mavjud emas. Chunki, Sulaymonning donoligi haqidagi tasavvurlar ingliz xalqi ongida kuchliroq shakllangan. Shu bilan birga, "qo'rqqoq sichqonday" iborasi o'zbek tilida keng tarqalgan bo'lsa, ingliz tilida unga mos keladigan ibora yo'q.

Tahlillar shuni ham ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim "xarakter" semali frazeologik birliklar bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi mumkin, ammo ular tarkiban farqli komponentlardan tashkil topgan bo'ladi. Masalan, "as stubborn as a

mule" va "echkining shoxidek qaysar" iboralari o'jarlik, qaysarlik ma'nosini ifodalaydi. Ammo ingliz tilidagi iborada "mule" (xachir) komponenti ishtirok etsa, o'zbek tilidagi iborada "echki" komponenti qatnashgan.

Quyidagi jadvalda ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim "xarakter" semali frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili keltirilgan:

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim "xarakter" semali frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili

Ingliz tili	O'zbek tili	Farqli komponentlar	Umumiy ma'no
as brave as a lion	arslon yurak	lion - arslon	jasurlik
as busy as a bee	chumolining inidek	bee - chumoli	mehnatkashlik
as cunning as a fox	tulkining o'lgani ming tanga	fox - tulki	ayyorlik
as patient as Job	Ayubning sabridek	Job - Ayub	sabrlilik
as wise as an owl	boyqushning ko'zidek dono	owl - boyqush	donishmandlik

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar bir xil ma'noni turlicha komponentlar yordamida ifodalaydi. Bu esa ularning lingvomadaniy xususiyatlarini ko'rsatuvchi muhim omildir.

Shu bilan birga, ingliz tilidagi "as mad as a hatter", "as happy as a lark", "as weak as a kitten" kabi iboralardagi "hatter" (shlyapachilar), "lark" (to'rg'ay), "kitten" (mushuk bolasi) komponentlarining o'zbek tilidagi muqobillari yo'q. Chunki o'zbek xalqi ongida bu hayvon va kasb-korlar bilan bog'liq xarakter xususiyatlari haqidagi tasavvurlar ingliz xalqiga nisbatan kamroq shakllangan.

Milliy-madaniy omillarga esa muayyan xalqning turmush tarzi, an'analari, urf-odatlarini, diniy va axloqiy qarashlari bilan bog'liq jihatlarni kiritish mumkin. Misol uchun, ingliz tilidagi "as patient as Job" iborasi Bibliyaning Ayub paygambar haqidagi rivoyatlari bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilidagi "Ayubdan sabr, Yusufdan husn" iborasi islomiy qadriyatlarga asoslanadi.

Bu kabi o'xshash va farqli jihatlarni ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarni qiyosiy o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Taqqoslash asosida aniqlangan lingvomadaniy xususiyatlar tarjima jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, frazeologik birliklarni tarjima qilishda nafaqat ularning strukturasi va semantikasi, balki madaniy konteksti ham inobatga olinishi lozim.

Xarakter semali frazeologik birliklarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinganida, ularning nutqiy muloqotda muhim vazifalarni bajarishi oydinlashadi. Avvalo, bunday frazeologik birliklar nutqimizga obrazlilik, ta'sirchanlik va emotsionallik baxsh etadi. Ular yordamida fikrni lo'nda va yorqin

ifoda etish mumkin. Qolaversa, frazeologik birliklar yordamida shaxsning individual xarakter xususiyatlari yanada bo'rttirib ko'rsatiladi.

Frazeologik birliklar badiiy adabiyotda xarakterlarni individuallashtirishning muhim vositasi hamdir. Adiblar va shoirlar frazeologizmlardan o'z qahramonlarining ichki dunyosi, his-tuygulari va kayfiyatlarini ifodalashda mohirona foydalanadilar. Masalan, Shekspir asarlaridagi qahramonlar nutqida qo'llanilgan "as dead as a doornail", "as easy as lying", "as pure as the driven snow" kabi iboralar personajlarning turli xil xarakter xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

O'zbek adabiyotidan olib qaraganda, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov, Tog'ay Murod kabi yozuvchilarning asarlarida qo'llanilgan "tarvuzi qo'ltig'idan tushgan", "boshiga quyosh tikkaga kelgan", "joni halvoga yetgan" singari xalqona iboralar personajlar xarakterini yorqin va ta'sirchan ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar va misollar ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarni lingvokognitiv aspektda o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Bunday tadqiqotlar, bir tomondan, tilshunoslikning frazeologiya, lingvokulturologiya, lingvopragmatika kabi yo'nalishlari uchun yangi material bera olsa, ikkinchi tomondan, tarjimashunoslik, leksikografiya va lingvodidaktika kabi sohalarga ham muhim hissa qo'shadi.

"Xarakter" semali frazeologik birliklarni tadqiq etish jarayonida ularning gender xususiyatlari ham e'tiborga olinishi lozim. zero, ayrim frazeologik birliklar erkak va ayollarning xarakter xususiyatlarini ifodalashga ixtisoslashgan bo'ladi. Masalan, "as meek as a lamb" (qo'zichoqday yuvosh) va "as graceful as a swan" (oqqushday nafis) iboralari ko'proq ayollar xarakteriga nisbatan qo'llanilsa, "as brave as a lion" va "as strong as an ox" iboralari erkaklar xarakteriga nisbatan ishlatiladi.

Shuningdek, bir xil frazeologik birlik erkak va ayollar xarakterini tavsiflashda turlicha ma'no anglatishi mumkin. Masalan, "as cunning as a fox" iborasi erkaklarga nisbatan qo'llanilganda ko'proq ijobiy ma'noni (ayyorlik, tadbirkorlik) ifodalasa, ayollarga nisbatan ishlatilganda salbiy ma'no (hiyla-nayrang, makkorlik) kasb etadi. O'zbek tilidagi "tulkining yugurgani eshigiga qadar" maqoli ham shu xususiyatga ega.

Demak, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning gender xususiyatlarini ham maxsus tadqiq etish ularning lisoniy tabiatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Bunday tadqiqotlar, o'z navbatida, zamonaviy tilshunoslikning lingvokulturologiya, genderologiya, psixolingvistika kabi yo'nalishlari bilan uzviy bog'lanib ketadi.

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirib aytganda, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tadqiqi qator muhim ilmiy va amaliy natijalarga olib keladi:

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili ular o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Farqli jihatlari, asosan, frazeologik birliklar tarkibida ishtirok etgan komponentlar va ularning yuzaga kelishida asos bo'lgan milliy-madaniy omillar bilan bog'liq. O'xshash jihatlari esa ularning umumiy ma'nosi, ya'ni inson xarakterining muayyan jihatlari ifodalashga xizmat qilishi bilan izohlanadi. Har ikkala tildagi "xarakter" semali frazeologik birliklarni qiyosiy o'rganish tillararo muloqotni yaxshilash va tarjimashunoslik sohasida muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili shuni ko'rsatdiki, ular nafaqat lisoniy, balki madaniy va psixologik omillar bilan ham chambarchas bog'liq. Frazeologik birliklar muayyan xalqning dunyoqarashi, milliy qadriyatlari va stereotiplarini aks ettiradi [3]. Shu jihatdan olganda, "xarakter" semali frazeologik birliklar ham ingliz va o'zbek xalqlarining xarakter haqidagi tasavvurlarini ifodalovchi muhim manba hisoblanadi.

Masalan, ingliz tilidagi "as busy as a bee" iborasi ingliz xalqining mehnatkashlikni yuksak qadrlaydigan mentalitetini ko'rsatsa, "qo'rqqoq sichqonday" iborasi o'zbek xalqining qo'rqqoqlikka nisbatan salbiy munosabatini ifodalaydi. Bu kabi misollar frazeologik birliklarning shakllanishida milliy-madaniy omillarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim "xarakter" semali frazeologik birliklar umumbashariy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Masalan, "as brave as a lion" va "arslon yurak" iboralari jasurlikni ulug'lovchi umumiy konseptni ifodalaydi. "As wise as Solomon" va "Luqmoni Hakimday dono" iboralari esa donishmandlikni yuksak qadrlaydigan umumbashariy g'oyani aks ettiradi. Bunday misollar frazeologik birliklarning universallik xususiyatiga ham ega ekanligini ko'rsatadi [10].

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning shakllanishida metaforik va metanomik ko'chim usullari faol ekanligi aniqlandi. Metaforik ko'chimga "as cold as ice" (muzday sovuq), "temir xotin" (qat'iyatli ayol) kabi iboralarni misol qilish mumkin. Ular "sovuqlik" va "qattiqlik" belgilarini shaxs xarakteriga ko'chirilishi asosida hosil bo'lgan. Metonimik ko'chimga esa "yuzi yorug'" (beg'ubor, halol), "qo'li ochiq" (saxiy) kabi iboralarni keltirish mumkin. Ularda inson a'zolarining nomlari uning xarakteriga ishora qilish uchun qo'llangan.

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning ma'no doirasi ham diqqatga sazovor. Ular inson xarakterining turli tomonlarini, ya'ni ijobiy va salbiy jihatlari qamrab oladi. Masalan, "as gentle as a lamb" (qo'zichoqdek

yuvosh), "botir yigit" (jasur) kabi iboralar xarakterning ijobiy jihatlariga ishora qilsa, "as greedy as a pig" (cho'chqaday ochko'z), "qarg'a" (noshud, bemaza) kabi iboralar salbiy xislatlarni ifodalaydi. Bu esa har ikkala tilda ham xarakterning har tomonlama talqin etilishini ko'rsatadi [11].

Tahlillar shuni ham ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar nutqning turli uslublarida, jumladan, so'zlashuv va badiiy uslubda faol qo'llaniladi. Ular nutqimizga obrazlilik, ta'sirchanlik baxsh etish bilan birga, fikrni lo'nda va yorqin ifodalash imkonini ham beradi. Shu bois bunday frazeologik birliklarning pragmatik va uslubiy xususiyatlari alohida tadqiq etilishi maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, "xarakter" semali frazeologik birliklar ingliz va o'zbek tillari frazeologik fondining ajralmas qismi sifatida nafaqat lisoniy, balki madaniy, psixologik va pragmatik jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning har tomonlama tadqiq etilishi tilshunoslik va tarjimashunoslik sohasi uchun yangi yo'nalishlar ochib berishi shubhasiz.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tadqiqi quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar inson xarakterining turli jihatlarini ifodalovchi obrazli vositalar hisoblanadi. Ular tarkibida hayvon va o'simlik nomlari, insonning tashqi ko'rinishi va xatti-harakatlariga oid leksemalar faol qo'llaniladi.

Har ikkala tildagi frazeologik birliklar tarkiban ikki va undan ortiq komponentlardan tashkil topadi hamda umumiy va maxsus qo'llanilish doirasiga ega. Ular uslubiy jihatdan ham neytral va ekspressiv xarakterga ega bo'ladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar ma'lum darajada ekvivalentlikka ega bo'lsa-da, ko'p hollarda ular tarkibidagi komponentlar farqlanadi. Bu esa ularning milliy-madaniy o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar metaforik va metonimik ko'chim asosida hosil qilinadi hamda ular orqali shaxsning ijobiy va salbiy xarakteri ifodalanadi.

Tahlillar ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning ma'no doirasi va qo'llanilish xususiyatlari o'rtasida mushtaraklik mavjudligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, milliy-madaniy tafovutlar ham aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklar xalqlarning milliy mentaliteti va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim manba bo'lib, ular lisoniy va madaniy jihatdan bir-birini boyitadi.

Ularni har tomonlama o'rganish tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik sohalarining dolzarb vazifalaridan biri sanaladi.

Tadqiqot davomida frazeologik birliklarni lingvokognitiv jihatdan o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati yana bir bor o'z isbotini topdi. Kelajakda bu borada olib boriladigan izlanishlar tillararo muloqotni rivojlantirish va tarjima jarayonini takomillashtirishga xizmat qilishi shubhasiz.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillaridagi "xarakter" semali frazeologik birliklarning qiyosiy-tipologik tadqiqi ularning lisoniy imkoniyatlari va milliy-madaniy xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari frazeologiya va lingvokulturologiya sohalarining nazariy asoslarini boyitish bilan birga, amaliy tarjimashunoslik uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Uktamova, M. (2020). DIFFICULTIES OF TEACHING STUDENTS ONLINE. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 1(1), 50-54.
2. Qizi, K. M. K., & Ugli, M. M. M. (2020). Raising motivation in teaching preschool age learners foreign languages. *Вестник науки и образования*, (9-3 (87)), 77-79.
3. Qizi, K. M. K. (2020). Teaching English through games. *Проблемы современной науки и образования*, (3 (148)), 79-82.
4. Kh, K. M., & Mirzaakhmedov, M. M. TEACHING EFL (ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE) IN KINDERGARTEN.
5. Kh, K. M., & Mirzaakhmedov, M. M. RAISING MOTIVATION IN TEACHING PRESCHOOL AGE LEARNERS FOREIGN LANGUAGES.
6. Qizi, K. M. K., & Ugli, M. M. M. (2020). Teaching EFL (English as a foreign language) in kindergarten. *Проблемы современной науки и образования*, (3 (148)), 77-79.
7. Rakhmatullayeva, S. (2023). PROBLEMS OF PRAGMATIC LEARNING OF GRAMMATICAL FORMS. *Science and innovation*, 2(B2), 408-411.
8. Рахматуллаева, Ш. З. (2016). РОЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ РЕАЛИЗАЦИИ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ ФОРМ СПОСОБА ДЕЙСТВИЯ. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (6), 61-63.
9. Исмаилова, Ф. Р., & Ахмедова, Н. А. (2022). *Оптимизация пути профилактики язвенной болезни желудка в период пандемии COVID-2019* (Doctoral dissertation, Ташкент).

10. Begimov, O. (2024). GODONIM, GODONIMIY TUSHUNCHALARI VA ULARNING ONOMASTIK MAKONDA TUTGAN O ‘RNI. *Евразийский журнал академических исследований*, 4(3 Part 2), 10-15.
11. Begimov, O. (2024). ORONIMIYDDA DOVON VA KO‘TAL ATAMALARINING QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI. *Евразийский журнал академических исследований*, 4(3), 105-110.
12. Begimov, O. T., & Shodmonova, N. I. (2024). BALANDLIK SHAKLINI IFODALOVCHI OROGRAFIK TERMINLAR VA O ‘ZBEKISTONNING JANUBIY HUDUDLARIDA ORONIMLARINING YASALISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(3), 575-581.
13. Sadikov, E. (2022). Classification of compliments as speech acts and their basic characteristics in Uzbek and English languages. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 25(25).
14. Sadikov, E. (2022). TIL O ‘QITISHDA PRAGMATIKA MASALALARI: TA‘RIFLAR, TANQIDLAR, TAHLILLAR VA TALQINLAR. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 24(24).
15. Джалолов, Ф. Ф. (2021). Причины низкого усвоения знаний в общеобразовательных средних школах. *Среднеевропейский научный вестник», журнал импакт-фактора*, 11.
16. Rustamova, S., & Mavlonova, S. (2023). THE ROLE OF MULTIMEDIA TOOLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS. *Бюллетень студентов нового Узбекистана*, 1(5 Part 2), 63-66.
17. Rustamova, S. A., & Shaxzoda, S. (2023). THE VALUE OF COMMUNICATION IN STUDENTS FORMING CULTURE HISTORICAL BASES. "GERMANY" MODERN SCIENTIFIC RESEARCH: ACHIEVEMENTS, INNOVATIONS AND DEVELOPMENT PROSPECTS, 9(1).
18. Yo‘ldoshev, B. (2005). Frazeologiya va frazeografiya masalalari. Samarqand: SamDU nashri.

MEHMONDO‘STLIK ASOSIDA SHAKLLANGAN MAQOLLARNING ETNOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Yuldasheva Orasta Ravshanbekovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti, assistent o‘qituvchi

yuldashevaorasta@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mehmondo‘stlik insonning oliy fazilatlaridan biridir. Xalqimiz mehmondo‘stlikni azaldan ulug‘lab kelgan hamda o‘zining mehmondo‘stligi bilan qadimdan mashhur bo‘lgan. Xalqimizning mehmon kutish odobi, mehmonlarga bo‘lgan hurmati hamda mehmondo‘stlikka bo‘lgan munosabati juda ko‘p maqollarda aks etgan. Ularda mehmondo‘stlik kishining ajoyib xislati ekanligi ko‘rsatiladi, mehmon kutishga hozir-u nozir bo‘lib turish lozimligi uqtiriladi. Mezbonga mehmonni qanday kutib olish hamda mehmonga esa borgan joyida o‘zini qanday tutishining odob va qoidalari o‘rgatiladi. O‘zbek xalq maqollarida ham “mehmondo‘stlik” odobi aks etgan. Maqollarda mehmonlar xalqimiz uchun qadrli ekanligi, mehmon uchun har doim uyning to‘ri bo‘sh turishi, mehmon izzati, mehmon kelishi bilan riqz va baraka ham kelishi, mehmon kelgan uy barakali bo‘lishi, mehmon tashrif buyurgan xonadonning chirog‘i yorug‘roq porlashi, mehmon eng tansiq taomlar bilan siylanishi lozimligi, aks holda mezbon xijolat tortishi, mehmonga ko‘rsatilgan izzat-ikrom unga yozilgan dasturxonda namoyon bo‘lishi, mezbon mehmon uchun va aksincha mehmon mezbon uchun qadrli ekanligi, mehmon mezbon uchun ziynat ekanligi, mehmonni umuman urintirmasdan tortilgan narsalarni qulaylik bilan tanavvul qilishini ta‘minlash lozimligi, mehmonga shirinsuxanlik bilan muomalada bo‘lish kabilar aks etgan.

Kalit so‘zlar: maqol, mehmondo‘stlik, mehmon, mezbon, madaniyat, etnolingvistika.

ABSTRACT

Hospitality is one of the highest human qualities. Our people have long honored hospitality and have been famous for their hospitality since ancient times. Our people's hospitality, respect for guests and attitude to hospitality are reflected in many proverbs. They show that hospitality is a wonderful quality of a person, and it is taught that it is necessary to be attentive to the guest's expectation. The host is taught how to welcome the guest, and the guest is taught the manners and rules of behavior in the place he/she is visiting. The etiquette of “hospitality” is also reflected in Uzbek folk proverbs. In the proverbs, guests are precious to our people, the house is always empty for the guest, the honor of the guest, with the arrival of the guest comes the blessing and blessing, the house where the guest comes is blessed, the light

of the house where the guest visited is brighter. shine, the guest should be treated with the most delicious dishes, otherwise the host will be embarrassed, the honor shown to the guest should be reflected in the table written for him, the host is valuable to the guest and vice versa, the guest is valuable to the host, the guest is an ornament to the host, the guest is generally It is reflected that it is necessary to ensure that he eats things that have been weighed comfortably without trying, and to treat the guest with sweetness.

Key words: *proverb, hospitality, guest, host, culture, ethnolinguistics*

KIRISH

Jahon tilshunosligida xalq tafakkuri mahsuli sanalmish xalq ogʻzaki ijod manbalarining qiyosiy va chogʻishtirma aspektidagi tahliliga bagʻishlangan qator ishlar amalga oshirilgan. Shuningdek, muayyan xalq turmush tajribasi, koʻp yillik kuzatuvlari natijasining mahsuli boʻlgan, milliy qadriyat, anaʼana, ijtimoiy munosabatlarning keyingi avlodlarga yetkazilishida muhim oʻrin tutuvchi xalq tafakkurining eng yorqin namunasi – maqollarning filologik tadqiqiga bagʻishlangan ishlar ham anchagina. Biroq maqollarning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni aks ettirish bilan bogʻliq jihatlarini til sohibi bilan aloqadorlikda tahlil etish tilshunoslikda oʻrganilishi kerak boʻlgan muhim mavzulardan biridir. Maqollarning bu jihatdan tadqiqi tildan foydalanuvchilarning qarashlarini, olamni idrok etish darajasini, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni oʻrganishda va tarixiy ijtimoiy muhitning til hodisalarida namoyon boʻlish aspektlarini tadqiq etishda dolzarblik kasb etadi. Dunyo tilshunosligida xalq ogʻzaki ijodi namunalari, xususan, maqollar matni qiyosiy-tarixiy, struktur-semantik yoʻnalishda tadqiq etilgan. Maqollarning struktur-grammatik asoslari, mazmunni obrazli tarzda ifodalash funksiyasi, koʻchma maʼnoda taʼsirchanlikka xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslangan [1]. Maqollarni etnolingvistikada tahlil qilish ham tilshunoslik oldida turgan muhim masalalar biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Tilshunoslikning taraqqiy etishi, tadqiqotlarda lisoniy imkoniyatlarning nutqiy xoslanishlari masalasiga chuqurlashib borilishi, umuman, oʻzbek uslubshunosligining alohida lingvistik soha sifatida shakllanishi natijasida xalq maqollarining uslubiy xoslanishi, shuningdek, oʻzbek adiblarining individual idiolektiga xos va xoslangan maqollarning funksional imkoniyatlari va xususiyatlari ilmiy tadqiqotlarda chuqur oʻrganila boshlandi. Bu borada S.Mirzayev, S.Asqarov, A.Joʻraxonov, M.Toʻychiev, M.Hakimov va boshqa lingvistlarning tadqiqotlari [2] oʻzbek maqollarining tilshunoslikda oʻrganilishida sezilarli hissa qoʻshdilar.

Avvalo, adabiyotshunoslik va etnografiya, keyinchalik tilshunoslik, soʻngra xususiy soha – uslubshunoslikda tavsifiy asoslarda oʻrganilgan maqollarning til va adabiyot kesimidagi tadqiqi boʻyicha bugungi kunda katta hajmdagi ishlar koʻlami vujudga keldi. Hozirgi kunda esa ular asos vazifasini bajarmoqda. Tilshunoslikda yangi paradigmaning shakllanishi ham maqollarning kengroq oʻrganilishiga sabab boʻlmoqda. Xalqning hayot tajribasidan kelib chiqadigan xulosalarining badiiy ifodasi maqollardir. Maishiy hayotimizda, badiiy va ilmiy asarlarda, publisistika, siyosiy va ilmiy adabiyotlarda juda koʻp qoʻllangan, hozirda ham qoʻllanib kelinmoqda. Maqollar turgʻun birikmalardir. Ular tilimizda qoliqlashgan holda namoyon boʻladi. Maqollardagi soʻzlarni boshqasi bilan almashtirish, biror soʻzni qoʻshib yoki oʻrniga boshqa bir soʻzni qoʻllab boʻlmaydi. Hozirgi kunda fandagi munozarali masalalardan biri maqollarning lisoniy mavqei, uning xalq ogʻzaki ijodining boshqa janrlari va lisoniy birliklardan farqli jihatini aniqlashtirish muammosidir

MUHOKAMA.

Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan maqolining kelib chiqishi xususida falsafa fanlari nomzodi K.Mahmudov quyidagi fikrlarni bildirgan: “Andijonda yaxshi bir odat bor. Mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qoʻshnilar dasturxon chiqarishadi. Xalqimizda shu narsa ham borki, qoʻshnilar oʻrtadagi devorning biror yeridan teshik, baʼzilari eshik ochib qoʻyadilar. Vaqti-vaqti bilan teshikdan qarab, bir-birilarining hol-ahvollarini soʻraydilar, tansiq ovqat qilganlarida bir kosada (yoxud laganda) shu teshikdan uzatadilar [3]. Maqoldagi “rizqi kelar teshikdan” deyilishining sababi shu boʻlsa kerak. Xalqimiz bu maqoli bilan: “mehmon kelsa, uni nima bilan kutaman, - deb gʻam yema. Mehmonni ochiq chehra bilan kutib olaver, uning rizqi topilib qolar, balki oʻz rizqini oʻzi olib kelayotgandir. Mehmonga kelganlar mezbonga non, somsa, qatlama, qovurma, shirinliklar va boshqa noz-neʼmatlar olib borishi azaldan odat sanaladi va bu odat hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Bu maqol bilan insonlarni mehmondoʻstlikka undaydilar.

Mehmon – bu ot *mehman* va *mihman* shakllarida tojikcha-ruscha lugʻatda keltirilgan; oʻzbek tiliga tojik tilidagi shakli olingan boʻlib, “ziyofatga kelgan kishi” degan maʼnoni angladi [4].

Xalqimiz mehmondoʻstligi bilan boshqa davlatlardan ajralib turadi. Shuning uhun ham *mehmon otangday ulugʻ* yoki *mehmon atoyi xudo* mehmonni eʼzozlash, hurmat qilish va boshqa mehmondoʻstlikka chorlaydigan bir nechta maqollar shakllangan.

Mehmon koʻrki – dasturxon. Mehmondorchilikning oʻziga xos odatlari asosida shakllangan maqolda dasturxon milliy realiyasi va predmetli lingvomadaniy

kodi ishtirok etgan. Aslida fors-tojikcha soʻz boʻlgan dasturxon oʻzbek madaniyatini anglatadi. Dasturxon – oʻrtaga yoyib, ustiga non, ovqat va boshqa noz-u neʼmatlar qoʻyiladigan mato, roʻgʻor buyumi. Oʻzbek tilida dasturxon soʻzi metonimiyaga asoslangan koʻchma maʼnolarda qoʻllanadi: 1) “taom, noz-neʼmat”: dasturxon qaramoq; 2) “taom, noz-neʼmatlarni tanovul qilish jarayoni”: dasturxon oʻtirmoq.

Xalqimizda mehmonga borganda u-bu narsa olib borish odati bor. Dasturxon soʻzi shunga ishora qilyapti. Oldingi zamonlarda mehmonga borganda dasturxon (laganga) solib patir, non, shirinlik, somsa va boshqa taniq yeguliklar olib borishgan. Hozirgi kunda ham, aynan, dasturxon olib yurishmasa ham mezbonning uyiga nimadir olib kirish odati saqlangan.

Mahmud Koshgʻariyning “Devon”ida ham mehmondorchilik haqidagi maqol uchraydi: *barigʻ otru tutsak, joqqa sanmas*. Bor narsani mehmonga taqdim etilsa, mehmon yoʻqqa sanamas [5]. Bu maqol hozirgi kunda ham aytiladi: *Mezbon borini qoʻysa, mehmon yoʻqqa sanamas*.

NATIJALAR.

Milliy qadriyatlar – muayyan xalq, millat, elat hayoti, turmush tarzi, oʻtmishi, kelajagi, ayni vaqtdagi ijtimoiy muhiti bilan bogʻliq boʻlgan, insonlar oʻrtasidagi munosabatlar uchun foyda keltiradigan narsalar, hodisalar, xatti-harakatlar majmui; shaxslar va ijtimoiy guruhlar faoliyatini tegishli meʼyorga soladigan maʼnaviy hodisa hisoblanadi. Oʻzbek millatiga xos boʻlgan, milliy mentalitetni ifodalovchi maqollardagi milliy realiya va lingvovomdaniy kodlar oʻzbek xalqining milliy koloritini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, lingvovomdaniy kodlar unutilgan urf-odatlarini tushunishga yordam beradi. Oʻzbek xalqiga xos boʻlgan qadriyatlar asosida shakllangan maqollarda oʻzbek xalqiga xos mehmonlarni eʼzozlash, bolajonlik, hurmat, jonkuyarlik va boshqa fazilatlar namoyon boʻladi.

XULOSA

Ajdodlarimizning hayotidagi turli xil anʼana va urf-odatlar, hayot tarzi bir qator maqollarning shakllanishiga asos boʻlib xizmat qilgan. Vaqt oʻtishi bilan oʻz maʼnosida qoʻllanuvchi urf-odatlar asta-sekinlik bilan umumiylik kasb etib, aniqlikdan mavhumlikka oʻtgan va koʻchma maʼno ifodalshga xoslangan.

Xalqimizning ustoz-shogirdlik anʼanasi, mehmon kutish odobi, hasharga borish, mahallaning yaxshi-yomon kuniga yarash, toʻy va aza maʼrakalari bilan bogʻliq boʻlgan urf-odatlar hamda milliy realiya va lingvovomdaniy kodlar oʻzbek millatiga xos boʻlgan, milliy mentalitetni ifodalashda, oʻzbek xalqining milliy koloritini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, lingvovomdaniy kodlar unutilgan urf-odatlarini tushunishga ham yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ahmet E. O‘zbek va turk tillaridagi maqollar semantikasida ijtimoiy munosabatlarning ifodalanishi. Avtoreferat. Toshkent, 2024.- 56 bet.
2. Абдуллаев Б., Дониёров Х., Мирзаев С. Шиддаткор одамлар қиссаси // Шарқ Юлдузи, 1960. - № 2. – Б. 155-122.; Асқаров С. Қодирий ижодида фолклорнинг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. - № 1. – Б. 84-87.; Жўрахонов А. Муқимийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. - № 4. – Б. 52-55.; Тўйчиев М. “Шинелли йиллар” романида халқ мақоллари ва ибораларининг ишлатилиши // Ўзбек фразеологиясидан тадқиқотлар. СамДПИ асарлари. Самарқанд, 1971. – Б.84-87.; Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Тошкент: Фан, 1971. – 176 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. www.ziyouz.kutubxonasi
4. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – www.ziyouz.kutubxonasi. 527 бет.
5. Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. 2-жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. —Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. —292 б.

MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH AND USING TECHNOLOGY IN CLASSROOM

Usmonova Roziya,

UzSWLU, the teacher of the department of English teaching methodology,
roziya75ikramova@gmail.com

ABSTRACT

Primarily, there are two main skills of learning English language; receptive and productive. In this way, learning styles and theories have been developing over the years as our contemporary world is absolutely linked with technology and science. However, choosing the proper method of teaching styles mainly depends on teacher's competence as well as this also belongs to student's ability. It is true that the use of innovative methods in educational institutions also play a key role not only to improve education, but also to empower and strengthen student's performance and the effort to achieve their development goal. Basically, the upcoming trends are being observed to have emerged in education field. Moreover, this has entirely changed the traditional way of teaching because of the technological advance in education systems. Recent trends and developments show us the importance of education sector in general with its interaction of the educational process and increasing point of technology which are in need for professionalism. This paper presents significant growth of technology in education and evolving methods with the interaction of technology during this period.

Keywords: *innovative methods, technique development goal, effective teaching styles, artificial intelligence, technological advances, upcoming trends in education field, teaching competence.*

INTRODUCTION

Learning can take different places such as school, college, lyceum or university and it has several functions while students are taking places in. In this way, teaching foreign languages are becoming widely common around the world. English is one of the most widely spoken languages in the world, and learning it has become crucial for both personal and professional growth. As the world continues to evolve, so do the methods of teaching English. Modern approaches to language learning have shifted from traditional classroom methods to more interactive and student-centered techniques. In this article, we will explore some of the modern methods of teaching English that have gained popularity in recent years. Furthermore, in an increasingly globalized world, the ability to communicate in English has become a crucial skill. English is not only the primary language of international business but also a

significant medium for education, science, and technology. As a result, the demand for effective English teaching methods has grown exponentially. This article explores the modern methods of teaching English, aiming to equip educators with the tools and techniques necessary to engage and educate students in today's diverse and dynamic classrooms.

TRANSITION TO MODERN METHODS

The shift from traditional to modern methods in English teaching represents a significant evolution in pedagogical approaches. This transition, which began in the mid-20th century, was driven by several factors including advances in linguistics, psychology, and educational theory. 19th and 20th centuries mainly saw teacher-oriented classes such as grammar translation and audio-lingual methods which were widely used in the classroom. It is true that these methods played a main role to improve student's learning process. Unfortunately, as the world has greatly been connecting to technology, traditional methods has faced their own drawbacks since the world swiftly changed. The limitations of these traditional methods led to a search for more effective approaches. The transition to modern methods was marked by several key developments: Communicative Language Teaching (CLT): Emerging in the 1970s, CLT represented a significant shift in focus from the formal aspects of language (grammar and vocabulary) to the functional aspects (communication and meaning). CLT emphasizes the ability to use language effectively in real-life situations. It is characterized by: Student-Centered Learning: Students take an active role in their learning process, with the teacher acting as a facilitator. Use of Authentic Materials: Real-life materials such as newspapers, videos, and audio recordings are used to create meaningful learning experiences. While focusing on Communication, activities such as role-plays, discussions, and problem-solving tasks are designed to promote communicative competence. Take more example here, Task-Based Language Teaching focuses on engaging students in meaningful tasks that mirror real-world language use. Clearly, tasks are carefully designed to reflect authentic language use and are sequenced to progress from simple to complex. In the engagement, students are actively involved in completing tasks, which promotes motivation and retention. As for these reasons, language teaching competence is incredibly getting complex and complex, but greatly helping for the students to overcome the problems that can be occurred continuous conversations or real-world situations.

INTRODUCING TECHNOLOGY IN LANGUAGE CLASSROOM

In an era where digital transformation can be seen in every aspect of life, the realm of language education is no exception. The integration of technology into

language learning has revolutionized traditional pedagogical approaches, making language acquisition more accessible, engaging, and effective. Technology has dismantled geographical barriers, enabling language learners to access resources and interact with native speakers from around the globe. Online platforms such as Duolingo, Babbel, and Bambooza offer structured language courses that adapt to the learner's pace and proficiency level. These platforms leverage algorithms to personalize learning experiences, ensuring that learners are continually challenged yet not overwhelmed.

Moreover, video conferencing applications such as Zoom and Skype have transformed traditional classroom settings. Virtual language classes provide real-time interaction with instructors and peers, facilitating an immersive learning environment. This real-time communication is crucial for developing speaking and listening skills, as it replicates the spontaneous nature of conversational practice. The use of multimedia resources such as videos, podcasts, and interactive e-books enriches the language learning experience. For instance, YouTube hosts channels dedicated to language learning, offering tutorials, cultural insights, and authentic language usage. Listening to podcasts in the target language can improve auditory skills and provide exposure to different accents and dialects.

Interactive e-books and digital storytelling apps bring language to life through animations, audio, and interactive elements. These resources cater to different learning styles, whether visual, auditory, or kinesthetic, making language learning more inclusive and effective.

MAKING LEARNING FUN WITH THE HELP OF GAMIFICATION

Gamification in language education has proven to be a powerful motivator. By incorporating elements of game design such as points, badges, and leaderboards, platforms like Duolingo engage learners in a fun and competitive manner. These elements encourage consistent practice and provide a sense of achievement, which is vital for maintaining motivation over time.

Language learning apps often include interactive exercises that enhance vocabulary, grammar, and pronunciation skills. These exercises typically involve matching words with images, completing sentences, and engaging in simulated conversations, which reinforce learning through repetition and active participation.

CONCLUSION

The transition to modern methods in English teaching reflects a broader shift towards more interactive, student-centered, and communicative approaches. By focusing on real-world language use, fostering learner autonomy, and integrating technology, modern methods aim to equip students with the skills needed for

effective communication in a globalized world. This evolution continues to shape the landscape of language education, adapting to the changing needs of learners and advancements in educational research. As long as modern methods are coming to perform main roles, technology is also surpassing its way into education field. The integration of technology in language education has opened up new avenues for learning, making it more engaging, personalized, and effective. From gamified apps and multimedia resources to AI and VR, technology offers a wealth of tools to enhance language acquisition. As technology continues to evolve, so too will the opportunities for innovative and effective language learning, ultimately breaking down linguistic barriers and fostering global communication. As these two engagements come into classrooms, we have a new brand style for teaching languages.

REFERENCES:

1. Lindstrom, R. (1994). *The Business Week Guide to Multimedia Presentations: Creating Dynamic Presentations*, New York.
2. David L. (2015). *Cognitivism in Learning Theories*.
3. Gagnon, D. (2019). *Effective Teaching. Qualities of a good teacher*. 16.
4. Mehta. S. (2019). *Modern Teaching Methods. It is time for the change*
5. Macmillan. F. (2018). *Engage Education*.

OLIY O'QUV YURLARI TALABALARIGA BIZNES LUG'ATINI O'RGATISHNING PEDAGOGIK STRATEGIYALARI MUAMMOLARI

Hafizov Abror Alisher o'g'li,

O'zXIA ingliz tili fani o'qituvchisi.

e-mail: abrorbek.hafizov92@gmail.com

ANNOTATSIYA

Oliy ta'lim talabalariga biznes lug'atini o'rgatish ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi, jumladan, til murakkabligi, kontekstni tushunishning yo'qligi, talabalar populyatsiyasining xilma-xilligi, motivatsion muammolar, pedagogik cheklovlar va baholashdagi qiyinchiliklar. Ushbu tadqiqot ushbu savollarga adabiyotlarni o'rganish va oliy ta'limdagi biznes fakulteti so'rovi orqali javob beradi. Natijalar ta'lim natijalarini yaxshilash uchun amaliy va interfaol o'qitish usullarining muhimligini ta'kidlaydi. Tavsiyalar orasida haqiqiy biznes stsenariylarini birlashtirish, stajirovkalarni ilgari surish va turli baholash strategiyalaridan foydalanish kiradi.

Kalit so'zlar: *biznes lug'ati, pedagogic strategiya, strategic muammo, biznes olami.*

ABSTRACT

Teaching business vocabulary to higher education students presents many challenges, including language complexity, lack of contextual understanding, diverse student populations, motivational issues, pedagogical limitations, and assessment difficulties. This study answers these questions through a literature review and a survey of business faculty in higher education. The results highlight the importance of hands-on and interactive teaching methods to improve learning outcomes. Recommendations include incorporating real business scenarios, promoting internships, and using different assessment strategies.

Key words: *business vocabulary, pedagogical strategy, strategic problem, business world.*

KIRISH

Biznes lug'ati biznes olamida martaba izlayotgan talabalar uchun muhim bo'lib, samarali muloqot qilish, murakkab tushunchalarni tushunish va global bozorlarda ishtirok etish uchun asos yaratadi. Biroq, ushbu lug'atni oliy ta'lim darajasida o'rgatish bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bu muammolar tilning o'ziga xos murakkabligi va talabalar o'rtasida haqiqiy hayot tajribasining yetishmasligidan tortib, talabalar populyatsiyasining xilma-xilligi va motivatsion muammolarga qadar.

Bundan tashqari, an'anaviy pedagogik yondashuvlar va baholash usullari ushbu muammolarni hal qilish uchun etarli darajada samarali bo'lmasligi mumkin.

Ushbu maqola oliy ta'lim talabalariga biznes lug'atini o'rgatishda o'qituvchilar duch keladigan asosiy muammolarni ko'rib chiqadi va o'qitish samaradorligini oshirish strategiyalarini o'rganadi. Ushbu murakkabliklarni tushunish va amaliy echimlarni taklif qilish talabalarning o'rganishi va faolligini oshirish va ularni biznes olamidagi professional kelajakka yaxshiroq tayyorlashga qaratilgan.

Adabiyotlar sharhi

Biznes lug'atining murakkabligi

Biznes lug'ati moliya, marketing va menejment kabi turli biznes fanlariga xos bo'lgan maxsus atamalar, jargon, idiomatik iboralar va texnik til bilan tavsiflanadi. Bu murakkablik talabalar uchun, ayniqsa ingliz tilini bilmaydiganlar uchun juda qiyin bo'lishi mumkin. Biznes lug'atining ixtisoslashgan tabiati talabalardan nafaqat ta'riflarni, balki ushbu atamalar qo'llaniladigan kontekstlarni ham tushunishni talab qiladi (Coxhead, 2000; Nation, 2001).

Kontekstni tushunishning etishmasligi

Ko'pgina oliy ta'lim talabalar amaliy biznes tajribasiga ega emaslar, bu ularga biznes lug'atining nozik ma'nolarini tushunishni qiyinlashtiradi. Nazariy bilim yetarli emas; talabalar ushbu atamalarni real hayotda qanday va qachon ishlatishni tushunishlari kerak (Belcher, 2006). Ushbu kontekstual tushunchasiz talabalar o'zlarining lug'at bilimlarini samarali qo'llashda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Talabalar guruhlarining xilma-xilligi

Oliy o'quv yurtlarida talabalar sonining xilma-xilligi biznes lug'atini o'rgatishda yana bir murakkablik darajasini oshiradi. Talabalar turli xil ta'lim va madaniyatlardan kelib chiqqan bo'lib, natijada biznes tushunchalari va terminologiyasi bilan tanishish darajasi har xil bo'ladi. Bu xilma-xillik o'qituvchilardan o'quvchilarning turli ehtiyojlari va kelib chiqishini qondirish uchun moslashuvchan va inklyuziv o'qitish usullarini qo'llashni talab qiladi (Johns, 1997).

Motivatsion muammolar

Motivatsiya til o'rganishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Talabalar uchun biznes lug'ati quruq va ahamiyatsiz bo'lib tuyulishi mumkin, ayniqsa ular kelajakdagi martaba bilan bevosita bog'liq bo'lmasa. Bu motivatsiyaning etishmasligi ularning ishtiroki va so'z boyligini saqlashga to'sqinlik qilishi mumkin (Tomlinson, 2011).

Pedagogik cheklovlar

Ertalab o'qitish va ma'ruzalar kabi an'anaviy o'qitish usullari ko'pincha talabalarni jalb qilmaydi yoki chuqur o'rganishga yordam bermaydi. Bu usullar biznes terminologiyasini o'zlashtirish uchun muhim bo'lgan lug'atning faol ishtiroki va amaliy qo'llanilishini hisobga olmaydi (Belcher, 2006).

Baholash muammolari

Talabalarining biznes so'z boyligi darajasini baholash qiyin bo'lishi mumkin. Standartlashtirilgan testlar talabaning biznes lug'atidan real hayot sharoitida samarali foydalanish qobiliyatini to'g'ri aks ettirmasligi mumkin. Talabalarining haqiqiy kompetentsiyasini ob'ektiv baholash uchun ko'proq amaliy va turli baholash usullari kerak (Nation, 2001).

METODLAR

Oliy o'quv yurtlari talabalariga biznes lug'atini o'rgatish muammolarini o'rganish uchun aralash metodik yondashuv qo'llanildi. Bunga keng qamrovli adabiyotlarni ko'rib chiqish va oliy ta'limdagi biznes fakulteti so'rovi kiradi.

Adabiyotlarni o'rganish biznes lug'atini o'rgatishda umumiy muammolar va samarali strategiyalarni aniqladi. Manbalar ilmiy jurnallar, kitoblar va ta'lim hisobotlarini o'z ichiga oladi.

So'rovnoma dizayni

Oliy ta'lim muassasalarining 50 nafar biznes o'qituvchisi o'rtasida so'rov o'tkazilib, ularning tajribasi va o'qitish uslublari haqida ma'lumot to'plandi. So'rovda turli xil o'qitish usullarining chastotasi va samaradorligi haqidagi miqdoriy savollar va aniq muammolar va muvaffaqiyatli strategiyalar haqida sifatli savollar.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Biznes lug'atining murakkabligi

So'rov ishtirokchilari maxsus atamalarni o'rganishda talabalar duch keladigan qiyinchiliklarni ta'kidladilar. Ko'pgina o'qituvchilar lug'atni kontekstualashtirish, uni talabalar uchun yanada qulayroq va tushunarli qilish uchun amaliy tadqiqotlar va hayotiy misollardan foydalanishni taklif qilishdi.

Kontekstni tushunishning etishmasligi

Respondentlarning ta'kidlashicha, biznes tajribasi bo'lmagan talabalar lug'atda katta qiyinchiliklarga duch kelishadi. Amaliy loyihalar va amaliyotlar zarur kontekstni ta'minlash va biznes atamalarini real hayotda qo'llash tavsiya etildi.

Talabalar guruhlarining xilma-xilligi

Fakultet talabalar populyatsiyasining xilma-xilligi tabaqalashtirilgan ta'limni talab qilishini ma'lum qildi. Materiallarni turli darajadagi tayyorgarlik va oldingi bilimlarga moslashtirish talabalarining turli ehtiyojlarini qondirish uchun zarur deb hisoblangan.

Motivatsion muammolar

Motivatsiya muhim to'siq sifatida aniqlandi. Lug'atni martaba maqsadlari bilan bog'lash va joriy biznes voqealarini darslarga kiritish talabalarning faolligi va motivatsiyasini oshirish uchun samarali strategiya ekanligini isbotladi.

Pedagogik cheklovlar

Muammoli o'qitish, simulyatsiya va rolli o'yinlar kabi interfaol usullar an'anaviy ma'ruzalarga qaraganda samaraliroq ekanligi isbotlangan. Ushbu usullar faol ishtirok etishni rag'batlantiradi va talabalarga real biznes stsenariylarida so'z boyligini qo'llashga yordam beradi, ularning tushunish va eslab qolish qobiliyatini oshiradi.

Baholash muammolari

O'quvchilarning so'z boyligini to'liqroq baholash uchun turli baholash usullaridan, jumladan formativ baholash, loyiha ishi va og'zaki taqdimotlardan foydalanish tavsiya etildi. Ushbu usullar o'qituvchilarga kontekstda biznes lug'atidan amaliy foydalanishni baholash imkonini beradi.

XULOSA

Oliy ta'lim talabalariga biznes lug'atini o'rgatish bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, jumladan, murakkablik, kontekstni tushunishning etishmasligi, talabalar populyatsiyasining xilma-xilligi, motivatsion muammolar va baholash qiyinchiliklari. Amaliy stsenariylarni birlashtirish, stajirovkalarni rag'batlantirish, interfaol o'qitish usullaridan foydalanish va turli baholash strategiyalarini qo'llash orqali o'qituvchilar o'rganishni kuchaytirishi va talabalarni biznes dunyosiga yaxshiroq tayyorlashi mumkin. Ushbu muammolarni innovatsion yondashuvlar orqali hal qilish talabalarga muvaffaqiyatli martaba uchun zarur bo'lgan lug'at ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Belcher, D. D. (2006). English for Specific Purposes: Teaching to Perceived Needs and Imagined Futures in Worlds of Work, Study, and Everyday Life. *TESOL Quarterly*, 40(1), 133-156.
2. Coxhead, A. (2000). A New Academic Word List. *TESOL Quarterly*, 34(2), 213-238.
3. Johns, A. M. (1997). *Text, Role, and Context: Developing Academic Literacies*. Cambridge University Press.
4. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
5. Tomlinson, B. (2011). *Materials Development in Language Teaching*. Cambridge University Press.

MODERN LANGUAGE ASSESSMENT AND TESTING IN RUSSIAN LANGUAGE

Alimova Namuna Numanovna

Teacher of English for specific purposes (ESP)

Kokand branch of Tashkent state technical university

info@tdtukokand.uz

ABSTRACT

This paper explores the current methodologies, advancements, and challenges in the assessment and testing of the Russian language. The study examines contemporary approaches, evaluates their effectiveness, and suggests potential improvements. Through a comprehensive review of existing literature and recent innovations in language testing, this research aims to provide a critical analysis of modern practices in Russian language assessment.

Keywords: *Language assessment, Russian language, Testing methodologies, Proficiency evaluation, Oral proficiency interviews, Computer-based testing, Test anxiety, Cultural biases, Formative assessment, Language proficiency development*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются современные методологии, достижения и проблемы в оценке и тестировании русского языка. В исследовании рассматриваются современные подходы, оценивается их эффективность и предлагаются потенциальные улучшения. Благодаря всестороннему обзору существующей литературы и последних инноваций в языковом тестировании, данное исследование направлено на критический анализ современных практик оценки русского языка.

Ключевые слова: *языковая оценка, русский язык, методики тестирования, оценка уровня владения языком, устное собеседование, компьютерное тестирование, тестовая тревожность, культурные предубеждения, Формирующее оценивание, Развитие владения языком.*

INTRODUCTION

Language assessment is a cornerstone of language education, serving as a vital tool for evaluating proficiency and guiding learners' progress. The assessment landscape has evolved significantly in recent years, driven by technological innovations and pedagogical advancements. Amidst these changes, the assessment of the Russian language presents its own unique set of challenges and opportunities. This study delves into the methodologies, advancements, and obstacles in modern

Russian language assessment, aiming to shed light on current practices, their effectiveness, and potential avenues for improvement.

In the contemporary educational landscape, the assessment of language proficiency extends far beyond traditional written exams. While these exams remain prevalent, educators increasingly recognize the importance of evaluating various language skills, including speaking, listening, reading, and writing, in diverse contexts. This multifaceted approach aims to provide a more comprehensive understanding of learners' abilities and better prepare them for real-world language use.

However, alongside these advancements come significant challenges. Technical issues, such as access to appropriate testing technology, and cultural biases inherent in assessment instruments can hinder accurate evaluations. Moreover, the disconnect between theoretical ideals of language assessment and their practical implementation underscores the need for continued research and innovation in this field.

This study seeks to address these issues through a thorough examination of existing literature, incorporating both qualitative and quantitative methods. By analyzing the current landscape of Russian language assessment, identifying areas of improvement, and proposing practical solutions, this research aims to contribute to the ongoing evolution of language assessment practices. Through a nuanced understanding of modern assessment methodologies, educators can better support language learners in achieving proficiency and fostering meaningful communication in the Russian language.

METHODS

This study employs a mixed-methods approach, incorporating both qualitative and quantitative data. A systematic review of academic journals, educational reports, and relevant literature was conducted to identify prevailing assessment methods and their effectiveness. Additionally, interviews with language educators and students provided insights into practical challenges and user experiences. Data were analyzed using thematic analysis for qualitative data and statistical methods for quantitative data.

RESULTS

The examination of current methodologies in Russian language assessment revealed a diverse array of approaches, each with its own strengths and limitations. Traditional written exams remain a prevalent method for assessing language proficiency, providing a standardized means of evaluation. However, these exams often fail to capture crucial aspects of language use, such as speaking and listening skills, which are essential for effective communication.

The findings indicate a diverse range of assessment methods currently in use, including traditional written exams, oral proficiency interviews, and computer-based adaptive tests. Each method has distinct advantages and limitations. For instance, computer-based tests offer adaptive difficulty levels and immediate feedback but may disadvantage individuals less familiar with technology (Ivanova, 2020). Traditional written exams, while reliable in certain contexts, often fail to capture oral and interactive language skills (Smirnov, 2019).

In contrast, oral proficiency interviews offer a more comprehensive assessment of communicative abilities, allowing evaluators to gauge pronunciation, fluency, and comprehension in real-time interactions. Computer-based tests have also gained popularity, offering advantages such as adaptive difficulty levels and immediate feedback. However, technical issues and disparities in access to technology pose significant challenges, particularly for learners in resource-constrained environments.

Despite the diversity of assessment methods available, several common themes emerged from the data. Test anxiety was identified as a pervasive issue, affecting learners' performance and undermining the validity of assessment results. Cultural biases embedded within assessment instruments also presented barriers to accurate evaluation, particularly for non-native speakers of Russian.

DISCUSSION

The findings underscore the need for a more holistic approach to Russian language assessment, one that accounts for the complexity of language proficiency and the diverse needs of learners. While traditional written exams may have their place in evaluating certain language skills, they should be complemented by assessments that measure speaking, listening, and intercultural communicative competence.

The study reveals a gap between the theoretical ideals of language assessment and practical implementations. While modern methods aim to provide comprehensive evaluations of language proficiency, several challenges persist. Technical issues, test anxiety, and cultural biases are significant barriers (Petrov, 2021). Furthermore, there is a need for assessments that accurately reflect real-world language use and intercultural communication skills.

To address these challenges, the study suggests several improvements: integrating more authentic tasks in assessments, employing hybrid testing models that combine various methods, and increasing the focus on formative assessments to provide ongoing feedback (Sidorova, 2022).

Furthermore, efforts should be made to address the technical and logistical challenges associated with computer-based testing, ensuring equitable access for all

learners. This may involve providing adequate resources and support for institutions and individuals lacking access to technology.

Moreover, the development of culturally sensitive assessment instruments is essential for accurately evaluating language proficiency across diverse populations. By incorporating authentic materials and tasks that reflect real-world language use, assessments can better assess learners' ability to navigate linguistic and cultural contexts.

Additionally, the role of formative assessment should be emphasized, providing learners with ongoing feedback and opportunities for improvement throughout their language learning journey. This approach not only enhances learning outcomes but also reduces test anxiety by shifting the focus from high-stakes exams to continuous growth and development.

CONCLUSION

In conclusion, modern language assessment in the Russian language must evolve to meet the changing needs of learners in an increasingly interconnected world. By embracing a multifaceted approach, addressing technical and cultural challenges, and prioritizing formative assessment, educators can foster a more inclusive and effective language learning environment.

Modern language assessment in the Russian language has made significant strides, yet several areas require further development. By adopting a more holistic approach and incorporating technological advancements thoughtfully, it is possible to create more effective and equitable assessments. Future research should continue to explore innovative assessment techniques and their impact on language learning outcomes.

REFERENCES

1. Ivanova, E. (2020). "The Impact of Technology on Language Testing: A Study of Computer-Based Assessments." *Journal of Language Education and Assessment*, 15(3), 234-250.
2. Javokhir Kozimjon ugli Komilov. Process Of Forming Latin Script And Its Impact On Graphic Communication Of Internet Language. *Academic Leadership-Online Journal*. 2020 June 25; 5(21):124-130.
3. Komilov, J. K. U., & Dehkonov, B. A. (2022). INFLUENCING FACTORS FOR THE EVOLUTION OF THE GRAPHICAL SYSTEM IN THE INTERNET LANGUAGE. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 1067-1078.

4. Komilov, J. K. (2024). THE CRUCIAL ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN STUDYING HISTORICAL GRAPHIC SIGNS OF CENTRAL ASIA. *Science and innovation*, 3(Special Issue 3), 671-674.
5. Petrov, A. (2021). "Challenges in Modern Language Testing: A Focus on Russian as a Foreign Language." *Language Testing in Europe*, 22(1), 45-61.
6. Sidorova, M. (2022). "Enhancing Language Proficiency Through Formative Assessment: The Case of Russian Language Learners." *Educational Linguistics Review*, 28(2), 112-130.
7. Smirnov, V. (2019). "Traditional vs. Modern Methods in Language Assessment: A Comparative Study." *Russian Journal of Language Education*, 10(4), 89-105.
8. ugli Komilov JK. CHANGING INTERNET COMMUNICATION FROM VERBAL INTO GRAPHICAL. InConferences 2021 June 17.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA O‘YINLI TEXNOLOGIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH USULLARI

B.R.Shamsematova

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi

“Chet tillari” kafedrası mudiri, dotsent.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash metod va uslublari bayon etilgan. Bugungi kunda ingliz tili va xorijiy tillarga bo‘lgan qiziqish va o‘qitish metod-uslublariga yangicha pedagogic yondashish dolzarb masalalardan biriga aylanganligini kuzatish mumkin.

***Kalit so‘zlar:** metod, o‘yinli texnologiya, so‘z o‘yinlari, lug‘at o‘yinlari, charxpalak metodlari.*

ABSTRACT

This article describes the methods and methods of using modern technologies in teaching English. Today, it can be observed that interest in English and foreign languages and a new pedagogical approach to teaching methods have become one of the urgent issues.

***Key words:** method, playful technology, word games, vocabulary games, charkhpalak methods.*

KIRISH

Zamonaviy dunyoda ingliz tilini o‘qitishda turli xil texnologiyalar va metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ulardan biri o‘yinli texnologiyalardir. O‘yinlar, ayniqsa, bolalar va o‘smirlar uchun o‘rganish jarayonini qiziqarli va samarali tashkil qiladi. Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitishda o‘yinli texnologiyalarning samarali usullari va ularning ta‘lim jarayonidagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘yinli texnologiyalarni o‘qitishda qo‘llashning afzalliklari quyidagicha ifodalanadi. Birinchidan, o‘yinlar o‘quvchilarga qiziqarli va rag‘batlantiruvchi o‘rganish muhitini yaratadi. Bu orqali o‘quvchilar darsdan zavq oladi va bilimlarni amalda qo‘llashga undaydi. Darslar interaktiv va qiziqarli bo‘lgani sababli, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi oshadi. Masalan, o‘yin davomida yangi so‘zlarni o‘rganish jarayoni o‘quvchilar uchun qiziqarli va maftunkor bo‘lib qoladi.

Ikkinchidan, o‘yinlar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlaydi, bu esa ularning e‘tiborini va qiziqishini oshiradi. O‘yin davomida o‘quvchilar mustaqil

ravishda qarorlar qabul qilishlari va muammolarni hal qilishlari kerak bo‘ladi, bu esa ularning o‘rganish jarayonidagi faol ishtirokini oshiradi.

Uchinchidan, o‘yinlar yordamida yangi so‘zlarni va grammatik qoidalarni eslab qolish osonroq bo‘ladi. O‘yinli texnologiyalar orqali o‘rganish jarayoni tabiiy va intuitiv bo‘lib, o‘quvchilarga yangi bilimlarni osonroq eslab qolishlariga yordam beradi. Misol uchun, so‘z o‘yinlari va lug‘at o‘yinlari o‘quvchilarga yangi so‘zlarni yodlashda katta yordam beradi.

To‘rtinchidan, zamonaviy o‘yinlar ko‘pincha raqamli platformalarda amalga oshiriladi, bu esa o‘quvchilarga o‘zlarini zamonaviy dunyoga tayyorlashga yordam beradi. Raqamli o‘yinlar orqali o‘quvchilar nafaqat ingliz tilini o‘rganadilar, balki raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. Bu esa ularga kelajakda muvaffaqiyatli bo‘lishlariga yordam beradi.

O‘yinli texnologiyalar o‘quvchilarga bir qancha afzalliklarni taqdim etadi. Qiziqarli va rag‘batlantiruvchi o‘rganish muhitini yaratadi: O‘yinlar orqali o‘quvchilar darsdan zavq oladi va bilimlarni amalda qo‘llashga undaydi. Bundan tashqari o‘yinlar o‘quvchilarning faol ishtirokini ta‘minlaydi, bu esa ularning e‘tiborini va qiziqishini oshiradi. O‘yinlar yordamida yangi so‘zlarni va grammatik qoidalarni eslab qolish osonroq bo‘ladi. Zamonaviy o‘yinlar ko‘pincha raqamli platformalarda amalga oshiriladi, bu esa o‘quvchilarga o‘zlarini zamonaviy dunyoga tayyorlashga yordam beradi.

O‘yinli texnologiyalarni o‘qitishda bir qancha qo‘llash usullari mavjud. Jumladan, kompyuter o‘yinlari. O‘qituvchilar ingliz tilini o‘rgatishda maxsus ta‘limiy kompyuter o‘yinlaridan foydalanishlari mumkin. Masalan, "Duolingo", "Kahoot!" kabi platformalar til o‘rganishni qiziqarli qiladi. Jamoaviy o‘yinlar esa o‘quvchilarning birgalikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Misol uchun, "Scrabble" yoki "Boggle" kabi so‘z o‘yinlari o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirishga yordam beradi. Rol o‘ynash o‘yinlari (role-playing games) o‘quvchilarga tilni amalda qo‘llash imkonini beradi. Bu usul orqali o‘quvchilar turli vaziyatlarda qanday gapirish kerakligini o‘rganadilar. Bugungi kunda keng qo‘llanilayotgan mobil ilovalar yordamida o‘quvchilar o‘zlari uchun qulay vaqtda va joyda o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa o‘quv jarayonini uzluksiz davom ettirishga yordam beradi.

O‘yinli texnologiyalarni o‘rganish samaradorligi bo‘yicha bir qancha olimlar tomonida turli tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, ular o‘yinli texnologiyalarning o‘quv jarayonidagi samaradorligini tasdiqlaydi. Masalan, Oxford universiteti tadqiqotchilari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda, o‘quvchilar o‘yinlar orqali yangi so‘zlarni eslab qolish darajasi an‘anaviy o‘qitish metodlaridan 20% yuqori ekanligi aniqlangan.

Boshqa bir tadqiqotda esa, "Kahoot!" platformasidan foydalanish o'quvchilarning darsga qiziqishini va ishtirokini sezilarli darajada oshirganligi ko'rsatilgan. James Paul Gee (2007) o'zining "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy" asarida o'yinlarning ta'lim jarayoniga ijobiy ta'siri haqida so'z yuritadi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, video o'yinlar o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, muammo hal qilish ko'nikmalarini va yangi bilimlarni o'zlashtirish qobiliyatini rivojlantiradi. Jan L. Plass, Bruce D. Homer va Charles K. Kinzer (2015) "Educational Psychologist" jurnalida chop etilgan maqolalarida, o'yinli texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyatini o'rganganlar. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'yinli texnologiyalar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularga murakkab mavzularni o'zlashtirishda yordam beradi. Sebastian Deterding, Dan Dixon, Rilla Khaled va Lennart Nacke (2011) "From Game Design Elements to Gamefulness: Defining 'Gamification'" asarida gamifikatsiya tushunchasini yoritadi va uning ta'limdagi qo'llanilishiga e'tibor qaratadi. Ularning tadqiqotlari o'yin elementlarini o'quv jarayoniga kiritish o'quvchilarni rag'batlantirishda katta rol o'ynashini ko'rsatadi. Oxford University Press (2020) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, raqamli o'yinlarning til o'rganishga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli o'yinlar orqali o'quvchilar yangi so'zlarni an'anaviy metodlarga qaraganda tezroq va samaraliroq o'rganadilar.

Milliy o'yinlarni dars jarayoniga tadbiiq etish o'quvchilar uchun qiziqarli va samarali o'quv muhitini yaratadi. Bu usul orqali o'quvchilar nafaqat ingliz tilini, balki o'z milliy madaniyatini va xorij madaniyatini ham o'rganadilar. Milliy o'yinlar asosida yangi so'zlar o'rgatishni samarali tashkil etish mumkin. Misol uchun, O'zbekistonda mashhur bo'lgan "Chidamli" yoki "Oq terakmi, ko'k terak" o'yini orqali o'quvchilarga yangi so'zlarni o'rgatish mumkin. Har bir so'z uchun qisqa hikoya yoki jumla tuzish orqali o'quvchilar so'zlarning ma'nosini osonroq eslab qoladilar. Milliy o'yinlar orqali gramatika qoidalarini o'rgatishni ham tashkillashtirish mumkin. "Ko'pkari" kabi o'yinlar orqali gramatik qoidalarni amaliyotda qo'llash mumkin. Masalan, o'yin davomida o'quvchilar grammatik qoidalarga asoslangan savollarga javob berishlari kerak bo'ladi. Milliy bayramlar va o'yinlarni sahnalashtirish orqali o'quvchilar dars jarayonida aktiv ishtirok etadilar. Masalan, Navro'z bayrami mavzusida rolli o'yin o'tkazish orqali o'quvchilar til ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Milliy o'yinlar orqali madaniy bilimlarni ham oshirish mumkin. Dars davomida milliy o'yinlar va ularning tarixi haqida suhbatlashish o'quvchilarning madaniy bilimlarini oshirishga yordam beradi. Bu usul orqali o'quvchilar nafaqat ingliz tilini, balki o'z milliy meroslarini ham chuqurroq o'rganadilar.

XULOSA

Ingliz tilini o'qitishda o'yinli texnologiyalardan samarali foydalanish o'quvchilar uchun ko'plab afzalliklarni taqdim etadi. Bu texnologiyalar o'quv jarayonini qiziqarli, samarali va interaktiv qiladi. O'yinli texnologiyalar yordamida o'quvchilar nafaqat yangi bilimlarni egallaydilar, balki ularni amalda qo'llash ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Ta'lim sohasida innovatsion yondashuvlarni joriy etish esa zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatga erishishning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gee, J. P. (2007). "What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy." New York: Palgrave Macmillan.
2. Jamalova, G., Aymatova, F., Khasanova, D., & Shamsematova, B. (2023, December). A systematic mapping study of leveraging Intelligent Systems Applications in human capital development: In the example of developing professional communicative competence of economics students in English. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 19-24).
3. Plass, J. L., Homer, B. D., & Kinzer, C. K. (2015). "Foundations of Game-Based Learning." *Educational Psychologist*, 50(4), 258-283.
4. Shamsematova, Barno. "Value as an axiological component of the linguistic picture of the world." *Конференции*. 2021.
5. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). "From Game Design Elements to Gamefulness: Defining 'Gamification'." Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments.
6. Rikhsivayevna, S. B. (2021). Structural And Semantic Aspects of Lexemic Units Expressing National Value in English and Uzbek Languages. *Eurasian Research Bulletin*, 2, 37-39.
7. Oxford University Press (2020). "The impact of digital games on language learning: A study by Oxford University."

XITOIY TILIDAGI NOMINALIZATSIYA HODISASI BORASIDA OLIMLARNING AYRIM MULOHAZALARI

Ochilova Hilola Husan qizi

SamDChTI “Yaqin sharq tillar” kafedrasida katta o’qituvchisi

Email: hilolaochilova90@gmail.com

Tel: +998979077161

ANNOTATSIYA

Nominalizatsiya hodisasi xitoy tili grammatika tadqiqoti sohasida dolzarb masala hisoblanadi. Xitoy tili ilmida grammatika tadqiqotlarining dastlabki davridayoq til hodisasi bo’lgan xitoy tili nominalizatsiyasi ayrim grammatika bilan sho’g’illanuvchi olimlarining e’tiborini tortdi. O’tgan asrning 50 yillarida “Xitoy tilini o’qitishning vaqtinchalik grammatika tizimi” sub’ekt va ob’ekt o’rnida kelgan fe’l va sifatlarning “nominallashtirish” usulini ilgari surganidan beri xitoy tilini nominallashtirish bo’yicha bahslar to’xtagani yo’q. Tadqiqotlarda asosan uning strukturaviy turi, funksional tipi, tabiati jihatidan o’rganilgan, tahlil qilingan va muhokama qilingan. Hozirgacha ham ushbu masalada tushunishda katta tafovutlar mavjud. Nominallashtirish bo’yicha tadqiqot natijalarini umumlashtirish asosida ushbu maqola oldingi tadqiqotlardagi asosiy muammolarni ko’rsatadi va xitoy tili nominalizatsiyasining sabablari va qonuniyatlarini muhokama qilish orqali xitoy tili nominalizatsiyasi muammolarini yanada aniqlaydi.

Kalit so’zlar: *Nominalizatsiya, Shi Guangan, Pang Daosheng, Vang Veysyan, Chjan Bojiang, Yao Zhenwu, Xing Fuyi, morfologiya, transformatsiyasi, universallik.*

АННОТАЦИЯ

Феномен номинализации является горячей темой в области исследований китайской грамматики. Номинализация китайского языка, являющаяся языковым явлением раннего периода грамматических исследований в китайской лингвистике, привлекла внимание некоторых грамматиков. В 50-х годах прошлого столетия, с тех пор как «Временная грамматическая система преподавания китайского языка» предложила метод «номинализации» глаголов и прилагательных, заменяющих подлежащее и дополнение, разгорелась дискуссия о номинализации китайского языка. остановился. В исследованиях она главным образом изучается, анализируется и обсуждается с точки зрения ее структурного типа, функционального типа и природы. Даже сейчас существуют большие разногласия в понимании этого вопроса. На основе обобщения результатов исследований по номинализации, в этой статье указываются основные проблемы предыдущих исследований и дополнительно

проясняются проблемы китайской номинализации путем обсуждения причин и закономерностей китайской номинализации.

Ключевые слова: номинализация, Ши Гуанган, Пан Даошэн, Ван Вэйсянь, Чжан Боцзян, Яо Чжэньу, Син Фуи, морфология, трансформация, универсальность.

ABSTRACT

The phenomenon of nominalization is a hot topic in the field of Chinese grammar research. Nominalization of Chinese, which is a linguistic phenomenon in the early period of grammatical research in Chinese linguistics, has attracted the attention of some grammarians. In the 50s of the last century, since the "Temporary Grammar System of Teaching Chinese" proposed a method of "nominalization" of verbs and adjectives replacing the subject and object, a debate about the nominalization of the Chinese language flared up. has stopped. In research, it is mainly studied, analyzed and discussed in terms of its structural type, functional type and nature. Even now there is great disagreement in understanding this issue. Based on summarizing the research results on nominalization, this article identifies the main problems of previous studies and further clarifies the problems of Chinese nominalization by discussing the causes and patterns of Chinese nominalization.

Keywords: nominalization, Shi Guangang, Pan Daosheng, Wang Weixian, Zhang Bojian, Yao Zhenwu, Xing Fui, morphology, transformation, universality.

KIRISH

Xitoy tilini o'rganuvchi talabalar orasida ko'pincha «我的没完成作业» “meniki uy vazifani tugatmadi”, “我学习在大学” “Men o'qiyman unversitetda” kabi xato jumalarni tuzishini kuzatamiz. Bu o'zbek tilidagi fe'l nominalizatsiyasining noto'g'ri qo'llanilishi bilan bog'liq. Ko'rinib turibdiki, o'zbek va xitoy tillarida fe'l nominalizatsiyasidagi farq o'zbek talabalari uchun xitoy tilini o'rganishda ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqardi.

Fe'llarning nominalizatsiyasi atamasi 1960 yilda 史振晔 Shi Zhenye tomonidan nashr etilgan "Xitoy fe'llari va sifatlarining nominalizatsiyasi to'g'risida" 《试论汉语动词、形容词的名词化》 maqolasidan kelib chiqqan. Ushbu maqola 1950-yillarda "Xitoy tilini o'qitishning vaqtinchalik grammatika tizimi" 《暂拟汉语教学语法系统》 ga javob sifatida ilgari surilgan bo'lib, u sub'ekt-ob'ekt pozitsiyasidagi fe'llarni "nominalizatsiya" qo'llanilishi deb hisoblaydi. Darhaqiqat, “otlashish” “名物化” bo'ladimi yoki “nominalizatsiya” “名词化” bo'ladimi, fe'lning sub'ekt-ob'ekt pozitsiyasida kelgan kesimi o'zgarib, otga aylangan deb hisoblanadi. Ayrim olimlarning fikricha, bu ikki gap bir-biridan bir oz farq qiladi, bu yerda fe'lning ifoda

ehtiyoji yoki grammatik o'zni o'zgarishi tufayli o'z pozitsiyasini o'zgartirishi va fe'l nominalizatsiyasi sifatida ot belgilarini egallashi grammatik hodisani nazarda tutilyapti.

Xitoy tili mavhum tushunchalardan ko'ra, konkret tushunchalarga tayanadi. So'zning ma'nosini jumlaning sintaktik qurshoviga bog'liq bo'lib, ma'lum sintaktik aloqalar orqali oydinlashadi. Xitoy tilidagi fe'llarning nominallanish hodisasi miqdori va ko'lami jihatidan o'zbek tiliga qaraganda ancha kam. Hatto nominallashtirish mumkin bo'lgan fe'llar ham nominallashtirishdan so'ng ularning qo'llanilishiga turli cheklovlar qo'yiladi. Quyida nomlashtirish hodisasining boshlang'ich nuqtasi sifatida xitoy tilidagi fe'l nominalizatsiyasi hodisasini chuqur tahlil qilishni hamda xitoy va o'zbek tillarida fe'l nominalizatsiyasining o'xshashliklari va farqlarini aniqlashni maqsad qilgan. Fe'l nominalizatsiyasi tushunchasini yaxshiroq o'zlashtirish xitoy tilida saviyasini oshirish uchun yordam beradi.

Tadqiqot maqsadi va ahamiyati. Xitoy tilidagi fe'l nominalizatsiya hodisasi mahalliy til doiralarida munozarali bo'lib kelgan grammatik nuqta hisoblanib, bu lisoniy hodisaning muayyan qiyinchilikni bartaraf etadigan izchil xulosalarga hali erishilmagan.

Xitoy tilida fe'l nominalizatsiyasining grammatik hodisasi haqiqatan ham mavjud bo'lib, u yozma va og'zaki tillarda tez-tez qo'llaniladigan ifoda vositasidir. Xitoy tilida fe'l nominalizatsiyasidan foydalanish moslashuvchan bo'lgani va aniq grammatik belgilar mavjud emasligi sababli, u chet ellik talabalar uchun o'qish va gapirishda ko'p qiyinchiliklar to'g'dirmaydi. Ammo yozish yoki gapirishda ma'lum xatoliklarni keltirib chiqaradi.

Muhokama. Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan, fe'llarning nominalizatsiyasi bo'yicha tadqiqotlar orasida Shi Guangan (1981)ning komponent tahlilga ko'ra "这本书的出版" ushbu kitobning nashr etilishi" gapida 出版(nashr) ot-kesim vazifali ekanligini aniqlash mumkin, bunda "nashr" ot bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Lekin bu turdagi ot oddiy otlardan farq qiladi. U "nashr etmoq" fe'lining sintaktik qurshovda o'zgarishga uchragan holatini ifodalaydi. Keyinchalik, Shi Guangan nominalizatsiyaga oid ko'plab tadqiqotlar olib borib, nisbatan o'z nuqtai nazarini chuqurroq tafakkur qilib, bu nuqtai nazarning xitoy til ifodasidagi o'rnini ko'rsatib o'tdi. Uning fikricha, nominallashtirish nuqtai nazariga ko'ra grammatik tadqiqotlar olib bormasak, sintaktik tahlilni qiyinlashadi va ko'plab yechilmaydigan muammolarga sabab bo'ladi (施关淦.“这本书的出版”中“出版”的词性[J].中国语文通讯, 1981 (4) : 11-12).

Tilshunos Pang Daosheng (1987) fikricha, so'zning lug'aviy xususiyatini gapdagi so'zning tabiati va vazifasiga ko'ra aniqlash, uning ot yoki fe'l ekanligini

aniqlash va shu orqali soʻzning leksik xususiyatini aniqlash kerak. Masalan, 进行询问 surishtirmoq, 给以关注 soʻramoq, diqqat qilmoq kabi konstruksiyalardagi 询问 “soʻramoq” yoki 关注“eʼtibor bermoq” predmeti feʼl xarakterini yoʻqotgan. Agar feʼl xususiyatini yoʻqotib, ot xarakterini egallagan boʻlsa, ular predmetli otlar sifatida baholanishi kerak. [彭道生.试论“进行”、“给以”一类动词的宾语的性质[J].暨南学报, 1987 (3) : 70-74].

Vang Veysyan (1987) feʼl yoki feʼl iboraning subʼekt-obʼekt pozitsiyasidagi oʻziga xos tarkibiy qismlarini va ularning ichki tuzilishini aniqlab berish zarur deb hisoblaydi va faqat shu asosda ularni toʻgʻri baholash mumkin. Uning tushunchasi shundan iboratki, faqat ot yoki ot soʻz turkumlari subʼekt va obʼyekt vazifasini bajaribgina qolmay, balki feʼl yoki feʼl soʻz turkumlari ham subʼekt va obʼekt vazifasini bajarishi mumkinligi eʼtirof etilar ekan, nominallashtirish masalasi oʻz-oʻzidan hal boʻladi, va bu xitoy tilidan foydalanishga ham qoʻl keladi. Feʼllar subʼekt va obʼekt vazifasini bajaradigan jummalarning boshqa turlariga kelsak, Van Veysyan feʼlning orqasida markaziy soʻz bor-yoʻqligidan qatʼi nazar, agar feʼldan keyin “的” zarrasi kelgan ekan, uni nominallashtirish shakl sifatida koʻrish mumkin, deb hisoblaydi. [王维贤.论现代汉语动词形容词的名物化[M].杭州: 浙江教育出版社, 1987].

Fang Guangtao (1990) tushunchasiga koʻra, agar soʻzning nutq qismini toʻgʻri aniqlamoqchi boʻlsak, faqat soʻzning gapdagi oʻrnini koʻrib chiqolmaymiz, balki soʻz va boshqa soʻzlar oʻrtasidagi munosabatni ham koʻrib chiqishingiz kerak. U bir xil tuzilishga ega boʻlgan bir nechta iboralarni sanab oʻtdi:

- ① 这本书的出版 Ushbu kitobning nashr etilishi
- ② 这本书的销路 Ushbu kitobning sotuvi
- ③ 这本书的大小 Ushbu kitob hajmi

Uning fikricha, birgina “nashriyot” soʻziga qarab gap boʻlagini aniqlash qiyin. Yuqoridagi uchta iborada “nashri” “savdosi” va “hajmimi” bilan parallel holatda boʻlib, ularning har ikkisi ham ot hisoblanadi. Shuning uchun “nashr qilish” ham ot boʻlishi kerak. Ammo, “这本书的迟迟出版” “Bu kitobning kech nashri” gapida “nashri” oti 迟迟 soʻzi bilan oʻzgartirilgan, bu asossiz emas, chunki “出版” ot feʼldan koʻchib oʻtgan va oʻzida feʼlning xususiyatlarini saqlab qolib, oldidan ravish turkumi bilan kengayib kelmoqda. [方光焘.语法论稿[M].南京: 江苏教育出版社, 1990].

Chjan Bojiang (1993) xitoycha “N 的 V (这本书的出版)” iborasi tarkibidagi V feʼlining grammatik tabiatiga eʼtibor qaratdi. Uning fikricha, V ning grammatik tabiati haqiqatdan ham oʻzgargan, uning predikativ tabiati zaiflashgan va ot belgisi

kuchaygan. Chjan Bojiangning fikricha, harakat vaqti ma'nosiga ega bo'lgan ba'zi so'zlar bu formatda kamdan-kam uchraydi, shuningdek modal xususiyatga ega bo'lgan ba'zi yordamchi fe'llar va yuqoridagi ikkita elementga aloqador bo'lmagan fe'llar asosan cheklanmaydi. Ko'rinib turibdiki, "N 的 V" dagi "V" erkin komponent emas, bu esa predikat sifatida ishlatilganidan farq qiladi [张伯江.“N 的 V”结构的构成[J].中国语文, 1993].

Yao Zhenwu (1996) nominallashtirish misollarini to'rtta asosiy toifaga ajratdi, ya'ni fe'l, fe'l-ob'ekt tuzilmalar, harakatning agenti, ob'ekti, ob'ekti va vositasiga ishora qiladi. Uning ta'kidlashicha, "bajaruvchi-harakat-oluvchi" munosabatida faqat ish-harakatning bajaruvchisi sub'ekt vazifasini bajaribgina qolmay, balki fe'l bilan bog'langan boshqa tarkibiy qismlar ham sub'ekt o'rnida joylashishi mumkin. An'anaviy grammatika sub'ekt va ob'ekt pozitsiyasida nominalizatsiya sodir bo'ladimi yoki yo'qligini aniqlash uchun oddiygina morfologik belgilardan foydalanishni inkor qilgan. Nominallashtirishning ildizida morfologik belgilargina emas, balki fe'llar va fe'l tuzilmalari va ontologiyani ifodalovchi nominal komponentlar o'rtasidagi munosabatda yotadi. [姚振武.汉语谓词性成分名词化的原因及规律[J].中国语文, 1996 (1) : 31-39].

Xing Fuyi (2003) fikricha, fe'l to'ldiruvchi sifatida qo'llanilganda, u sub'ekt-ob'ekt pozitsiyasi bilan tartibga solinganligi sababli o'z tabiatiga ko'ra mutatsiyaga uchraydi, holat bildiruvchidan ko'rsatkichga o'tadi va otga yaqinlashadi. Biroq, ushbu holda ham fe'l o'zining ayrim xususiyatlarini saqlab qoladi va to'liq otga aylanmaydi. Uning fikricha, fe'lning aniq artikl bilan o'zgartirilishi uning denotalizatsiya belgisidir, uni uch holatga bo'lish mumkin: 1) predmet-predikativ tuzilmalar orasida "的" ning paydo bo'lishi, masalan, "小张的演唱" "Syao Chjan qo'shig'i"; 2) ma'lum bir tuzilishning markaziy so'zi fe'l bilan to'ldiriladi, masalan, "完美的表演" "mukammal namoyish"; 3) fe'l "进行" kabi so'zilar bilan ifodalanganda fe'lning ob'ekti vazifasini bajaradi va aniqlovchi bilan o'zgartiriladi, masalan, "进行研究、进行科学研究" "tadqiqot o'tkazmoq, ilmiy tadqiqot olib bormoq". Shu bilan birga, u "科学研究" "ilmiy tadqiqot" kabi konstruksiyalarni qaratqich kelishigi bilan fe'lga yo'naltirilgan aniq konstruksiyalar deb hisoblaydi. [刑福义.词类难辨[M].北京: 商务印书馆, 2003: 127-138].

(Xulosa) Ushbu tadqiqot natijalarini tahlil qilish va taqqoslash orqali XX asr va 1990 yillargacha xitoy tilshunoslarining nominallashtirishni o'rganishlari hali ham strukturalistik asos bilan chegaralanganligini ko'rishimiz mumkun. Keyinchalik, generativ grammatika va til tipologiyasiga kognitiv tilshunoslik asta-sekin muhim ta'sir ko'rsata boshladi, shuning uchun mahalliy tilshunoslik tadqiqot tizimi asta-

sekin an'anaviy ob'ektiv semantika kishanlaridan xalos bo'lib, tadqiqot yo'nalishlari tobora xilma-xil bo'lib bormoqda. Xitoy olimlari xitoycha fe'llarning nominalizatsiyasi masalasida izchil xulosaga kelmagan bo'lsalar ham, ko'rinib turibdiki, nominalizatsiya ko'plab nazariyalarda asosli qo'llab-quvvatlash va tushuntirilishlarga erishgan.

Umuman olganda, xitoylik olimlarning fe'l nominalizatsiyasi bo'yicha tadqiqotlari quyidagi cheklovlarga ega: birinchidan, u ob'ektiv semantik qarashga bo'ysunadi va tildan foydalanishda sub'ektiv ifodalarini e'tiborsiz qoldiradi, chunki faqat ob'ektiv semantik nuqtai nazargina “希望 “umid qilmoq” fe'lining fe'l qo'llanishi bilan ot qo'llanishi o'rtasidagi farqni ajratib beradi. Ikkinchidan, “so'zlarning aniq toifalari, toifalarning esa ma'lum o'rinlari bor” degan fikrlash tarziga ko'ra, ko'pchilik olimlarning ushbu, hodisadan qochish tarafdori va “so'zlarning aniq toifalari yo'q” deya nominallashtirish masalasini noto'g'ri ilmiy xulosalshadi, uchinchidan, "morfologik o'zgarishlar" paydo bo'lishi sharti bilan, xitoy va hind-evropa tillari faqat tegishli morfologik o'zgarishlarni nominalizatsiya deb atash mumkinligini ta'kidlaydilar, shu bilan birga xitoy tilining o'zi morfologik o'zgarishlarga ega bo'lmagan til degan bir-biriga qarshi fikrlarni bildirishadi.

Xitoy tili qadimiy til bo'lib, uning tarqalish jarayoni ancha murakkab, u uzoq yo'lni bosib o'tgan va boy tarixiy asosga ega. Xitoy tilidagi fe'l nominalizatsiyasi bo'yicha tadqiqotlarning sintaktik va semantik darajalariga ko'p e'tibor qaratish ma'nosizdir, tadqiqot paradigmasini o'zgartirish, ko'proq ilmiy va oqilona xulosalar olish uchun chuqurroq tilshunoslik nazariyalariga tayanish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 施关滢.“这本书的出版”中“出版”的词性[J].中国语文通讯, 1981.
2. 彭道生.试论“进行”、“给以”一类动词的宾语的性质[J].暨南学报, 1987.
3. 王维贤.论现代汉语动词形容词的名物化[M].杭州:浙江教育出版社, 1987.
4. 方光焘.语法论稿.南京:江苏教育出版社, 1990.
5. 张伯江.“N的V”结构的构成.中国语文, 1993.
6. 姚振武.汉语谓词性成分名词化的原因及规律.中国语文, 1996.
7. 刑福义.词类难辨.北京:商务印书馆, 2003.
8. Қурбонов, Б. (2022). МОВАРОУННАҲР ВА ХУРОСОН ТАЗКИРАЧИЛИК МАКТАБИ ШАКЛЛАНИШИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 471-482.
9. Hamdamova, C. H. (2023). HSK 5 IMTIHONI O'QISH VA YOZISH KO'NIKMASIGA TAYYORLANISHNING ENG OSON VA SAMARALARI

YO‘LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 806-810.

10. Quliyeva, D. A. (2022). XITOIY HIKOYALARIDA QO ‘LLANGAN AYRIM MUROJAAT SO ‘ZLARINING YASALISHI XUSUSIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 26), 252-255.

PRAGMATICS OF SENTENCES IN RELIGIOUS TEXTS

Badia Omonillayevna Turakhonova,

UzSWLU, Teaching English methodology department 1

ABSTRACT

Religious texts wield language for more than simply transmitting information. This article investigates the pragmatics of sentences within these texts, uncovering how meaning is constructed through factors like context, speaker's intention, and shared knowledge between the author and the audience. By examining these pragmatic elements, the article unveils how religious texts utilize language to persuade, motivate, and cultivate a sense of community among their adherents.

Key words: *pragmatic element, multifaceted field, intent behind words, symbolism, deixis.*

АННОТАЦИЯ

Религиозные тексты используют язык не только для простой передачи информации. В этой статье исследуется прагматика предложений в этих текстах, раскрывая, как значение формируется с помощью таких факторов, как контекст, намерение говорящего и общие знания между автором и аудиторией. Исследуя эти прагматические элементы, статья раскрывает, как религиозные тексты используют язык для убеждения, мотивации и развития чувства общности среди своих приверженцев.

Ключевые слова: *прагматический элемент, многогранное поле, смысл слов, символика, дейксис.*

INTRODUCTION

The study of pragmatics in religious texts is a multifaceted field that intersects linguistics, theology, and cultural studies. This literature review will examine key research contributions that have shaped our understanding of how pragmatic elements influence the interpretation of religious language.

Religious texts have served as cornerstones of human belief and practice for millennia. While these texts often contain clear pronouncements and narratives, their true power lies in their ability to shape worldviews and inspire action. This influence goes beyond the literal meaning of the words themselves. It is through the lens of pragmatics – the study of how language is used in context – that we can truly understand how religious texts construct meaning and impact their readers.

One of the key elements of pragmatics is the concept of context. Religious texts are not written in a vacuum. They emerge from specific historical and cultural

contexts, filled with shared assumptions and knowledge between the author and the intended audience. For instance, consider the parable of the Good Samaritan in the Christian Bible. The story doesn't explicitly define "neighbor," but the audience would have readily understood the concept within their social framework. Recognizing this shared context allows readers to grasp the deeper moral message about helping those in need.

If we consider the concept of "heaven" in the Bible. The literal meaning might simply refer to the sky. However, within the Judaeo-Christian context, "heaven" carries a rich layer of additional meaning. It signifies the afterlife, the dwelling place of God, and a state of eternal reward. Understanding this shared context is crucial for interpreting references to "heaven" throughout the text.

Another crucial aspect of pragmatics is speaker's intention. When examining religious texts, we must consider the intent behind the words, not just the literal meaning. Is a commandment meant to be a strict rule, or a guiding principle? Is a metaphor intended to paint a vivid picture, or to evoke an emotional response? By analyzing the text alongside the presumed role and authority of the author (prophet, deity, etc.), we can better understand the intended impact on the reader.

The Quran frequently uses imperatives ("pray," "give charity"). While the literal meaning is clear, analyzing the speaker's intent (God) reveals a deeper message. These commands are not simply orders, but expressions of God's will and a path towards salvation for the believers.

METHODS

Speech Act Theory, a branch of pragmatics, helps us understand how utterances can perform actions. Religious texts are filled with such speech acts. Declarations like "I baptize thee" or pronouncements of forgiveness perform religious functions beyond simply conveying information. Recognizing these speech acts allows us to appreciate the transformative power of language within religious contexts.

In the Hindu Bhagavad Gita, Krishna delivers the Bhagavad Gita to Arjuna on the battlefield. Krishna's pronouncements ("You have a right to perform your prescribed duty, but you are not entitled to the fruits of action.") [Bhagavad Gita 2:47] function not just as informative statements, but as a divine instruction and a source of spiritual guidance for Arjuna.

RESULTS

The genre of a religious text also plays a role in shaping meaning. Laws within a religious text might employ clear, direct language for maximum clarity. Prophecies, on the other hand, might utilize symbolism and figurative language to convey a

message open to interpretation. Recognizing the genre helps readers adjust their expectations and approach the text with the appropriate lens.

Religious texts often rely heavily on implicature, or meaning conveyed beyond the literal words. This can be achieved through indirect speech acts (e.g., "blessed are the cheesemakers" implying a value on a certain type of behavior) or through figurative language (e.g., metaphors and similes). By analyzing these implied meanings, readers can uncover deeper layers of significance within the text.

The concept of "original sin" in Christianity is not explicitly stated in the Bible. However, through the story of Adam and Eve and their expulsion from the Garden of Eden, readers are left to infer the concept of inherited sinfulness (Genesis 3).

DISCUSSION

Some visual illustrations of how pragmatics can be applied to religious texts such as:

- Deictic expressions: Underline words like "here" or "then" in a religious text to highlight how they position the reader in relation to the events described.
- Speech act markers: Circle verbs like "command," "promise," or "bless" to identify the intended speech acts performed by the author/divine figure.
- Figurative language: Identify metaphors, similes, and other figures of speech within the text and analyze how they contribute to meaning beyond the literal level.
- Translation: The process of translation can introduce pragmatic challenges. Words or phrases that carry specific connotations in one language might not translate perfectly into another, potentially altering the intended meaning.
- Evolving Interpretations: The pragmatic understanding of religious texts can evolve over time. Historical and cultural contexts change, shaping how readers interpret the text and assign new meanings.

By employing these examples and illustrations, we can gain a deeper appreciation for the nuanced ways in which pragmatics shapes meaning in religious texts. Understanding these elements allows us to move beyond a purely literal interpretation and delve into the richer layers of significance these texts hold for their readers.

CONCLUSION

The reviewed literature demonstrates a growing interest in the pragmatic aspects of religious texts. It reveals a trend towards analyzing the dynamic relationship between language, context, and meaning in religious discourse. Future research could expand on these findings by exploring pragmatic elements in a broader range of religious traditions and texts. We should admit that implicaturism offers a nuanced understanding of religious language by emphasizing the pragmatic and contextual

dimensions of religious expressions, challenging traditional views on the strict truth-value of religious statements while highlighting their diverse functions in communication and social interactions. This approach enriches the discourse on the pragmatics of religious texts, encouraging a broader interpretation of religious language beyond literal meaning to encompass implicatures and contextual implications.

REFERENCES

1. Verschueren, J. (2019). *Pragmatics: A student guide* (7th ed.). Oxford University Press.
2. "Pragmatics in the Interpretation of Religious Texts" by John S. Kloppenborg: <https://www.jstor.org/stable/3266872>
3. "Pragmatics and Religious Discourse" edited by Michel Aurnague and Eniko Csomay: <https://www.bloomsbury.com/us/pragmatics-and-religious-discourse-9781350046372/>
4. "Pragmatics of Religious Texts" by Jan-Ola Östman and Jan Anward: <https://benjamins.com/catalog/pbns.69>

YAPON TILIDAGI TAXMINNI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI: ようだ VA らしい MISOLIDA

N.M. Xamidova

UzDJTU katta o'qituvchisi,

Y.A. Sabirova

UzDJTU magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yapon tili grammatikasida keng ko'lamda foydalaniladigan taxminni ifodalovchi ようだ [yo:da] va らしい [rashi:] modal so'zlari tavsifiy tadqiq qilinib, o'zbek tili bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi yapon tilidagi ようだ [yo:da] va らしい [rashi:] birliklarining qiyosiy tahlil qilish orqali yapon tilini o'rganuvchilar uchun o'xshash birliklarni qo'llashda vaqt, joy, vaziyatga e'tiborlarini qaratish va yapon madaniyatini chiqirroq tushuntirishdan iborat.

***Kalit so'zlar :** modal so'zlar, taxmini ifodalash, noaniqlikni ifodalash, -ga o'xshaydi, -dek ko'rinadi, ようだ, らしい, そうだ, qiyosiy tahlil, semantik tahlil.*

ABSTRACT

In this article, the modal words ようだ [yo:da] and らしい [rashi:], which are widely used in Japanese grammar to express conjecture, are descriptively studied and comparatively analyzed with the Uzbek language. The aim of this research is to conduct a comparative analysis of the units ようだ [yo:da] and らしい [rashi:] in Japanese, to draw the attention of learners of the Japanese language to the appropriate use of these similar units in terms of time, place, and situation, and to provide a deeper understanding of Japanese culture.

***Key words:** modal words, expressing conjecture, expressing uncertainty, looks like, seems like, ようだ, らしい, comparative analysis, semantic analysis.*

АННОТАЦИЯ:

В этой статье рассматриваются модальные слова ようだ [yo:da] и らしい [rashi:], которые широко используются в японской грамматике для выражения предположения, для этого проведен описательный и сравнительный анализ с узбекским языком. Цель этого исследования заключается в проведении сравнительного анализа единиц ようだ [yo:da] и らしい [rashi:] в японском языке, чтобы обратить внимание учащихся японского языка на правильное использование этих похожих единиц в зависимости от времени, места и

ситуации, а также в предоставлении более глубокого понимания японской культуры.

Ключевые слова: модальные слова, выражение предположения, выражение неопределённости, похоже на, кажется, ようだ, らしい, сравнительный анализ, семантический анализ.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yildagi Yaponiyaga tashrifidan so'ng ikki davlat o'rtasidagi diplomatik va madaniy aloqalar, shu jumladan malakali kadrlar tayyorlashda o'zaro hamkorlikni chuqurlashtirish borasida bir qancha kelishuvlar imzolandi.²³⁷ 2022 yilda Yaponiyaning Kokusaikoryukikin (Xalqaro almashnuv fondi) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotiga asosan, hozirgi kunda O'zbekistonda yapon tilini o'rganuvchilar soni 3000 nafardan ziyodni tashkil etadi .²³⁸

Xorijiy tilni ona yurtida yoki o'rganilayotgan til mamlakatiga borib o'rganish mumkin. Xorijiy tilni ona yurtida, aynan, yapon tilini O'zbekistonda o'rganishni olib qaraganda, mazkur jarayon asosan auditoriyada va darslik orkali chegaralangan muhitda o'rganiladi. Bunday muhit notabiiy hisoblanadi, masalan, auditoriyada darsliklarga tayangan holda yangi leksika va birliklar, ularning birikish qoidalari va xususiyatlari haqida ma'lumot berib boriladi. Ko'p hollarda esa, birliklarning qayerda qachon kimga nisbatan, qanday maqsadda ishlatilishi haqida darsda o'tilmaydi. Ayniqsa, bir biriga o'xshash ibora va birliklarni ajratishda yuqoridagi omillarni hisobga olish lozimdir.

Bundan kelib chiqadiki, talabalarga yapon tilidagi o'xshash ibora va birliklarni tushunish, farqlash va to'g'ri, o'rinli qo'llash nihoyatda qiyinchiliklar uyg'otadi.

Bundan tashqari, yapon tilidagi grammatik birliklar haqida o'zbek tilida to'liq ma'lumot berilgan manbalar nihoyatda kam, hamda ko'pincha bunday iboralar o'zbek tiliga bir xil tarjima qilinishi talabalarning noto'g'ri qo'llashining sababi deb ta'kidlay olamiz.

1. Yapon va o'zbek tillarida modallikni ifodalovchi birliklar.

Yapon tili - yuqori kontekstli til guruhiga kiradi. Shuning uchun ham insonlarning turli his-tuyg'ularini ifodalashning ko'p turlari mavjud. Yapon tilida 2, 3-shaxsning his-tuyg'u va xatti-harakatini ifodalashda qo'llaniladigan modallikni

²³⁷ Ozbekiston Respublikasi va Yaponiya o'rtasida ikki tomonlama hamkorlikni yanada kengaytirish va mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ 4553-sonli qarori (<https://lex.uz/docs/4676874>)

²³⁸ Kokusaikoryukikin (Xalqaro almashnuv fondi tomonidan o'tkazilgan so'rovnomalar natijalari) (<https://www.jpfr.go.jp/j/project/japanese/survey/area/country/2022/uzbekistan.html>)

ifodalovchi birliklarning bir nechta turlari mavjud bo'lib, bularga ようだ [yo:da], らしい [rashi:] そう [so:], みたい [mitai], っぽい [ppoi] kabilar misol bo'la oladi. Mazkur besh birlikni o'zbek tiliga birgina fe'l orqali "-ga o'xshaydi" deb tarjima qilish mumkin.

Modal so'zlar haqida O'zME. (2000)da, lotincha (modalis – "o'lchov", "usul") - so'zlovchining o'z fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrning aniqligi, rostligi, gumonli yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlarni anglatadi. Yapon tilida ham o'zbek tilida ham modal so'zlar gap bo'lagi vazifasida kelmaydi, gapning boshqa bo'laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, butun fikrga yoki uning biror qismiga taalluqli bo'ladi.

Modal so'zlar 2 katta guruhga bo'linadi: fikrning aniqligini ifodalovchi modal so'zlar, bularga rostlik, tasdiq-ishonch, qat'iylikni bildiruvchi so'zlar (darhaqiqat, haqiqatan, albatta, shubhasiz, so'zsiz va h.k.) kiradi. Fikrning noaniqligini ifodalovchi modal so'zlar, bularga taxmin, gumon kabi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar (shekilli, chog'i, chamasi; ehtimol, balki, aftidan va boshqalar) kiradi.²³⁹ Mazkur maqolada 2-turga tegishli bo'lgan taxminni ifodalovchi ようだ [yo:da] va らしい [rashi:] birliklari tahlil qilinadi.

MAVZU YUZASIDAN O'RGANILGAN ADABIYOTLAR TAHLILI.

Taxminni ifodalovchi birliklarni Morita(1980), Shibata(1982), Teramura(1984), Miyake(1995), Nobayashi(1999), Kikuchi(2000) va boshqa yapon tilshunoslari o'rgangan. Ularning ichida eng ko'p o'rganilgan birliklar ようだ [yo:da] va らしい [rashi:] ekanligi ma'lum bo'di. Barcha o'rganilgan adabiyotlarni tahlil qilish natijasida 2 birlikning asosan ma'lumotlarni semantik tahlil qilishda ishlatiluvchi konstruksiyalar bo'lib, fe'llarga qo'shib taxminni ifodalaydi. Ushbu ikkita so'z ko'pincha o'xshash holatlarda ishlatiladi va o'zbek tiliga "-dek ko'rinadi", "-ga o'xshaydi" va "shekilli" deb tarjima qilish mumkinligi aniqlandi.

2. ようだ [yo:da] va らしい [rashi:] birliklarining qo'llanilishi.

²⁴⁰ ようだ [yo:da] birligining qo'llanilish doirasi

(1) あれ、この牛乳、ちょっと悪くなっている ようです。変なおいがします。

[Are. kono gyūnyū, chotto waruku natte iru yo:desu. Henna nioi ga shimasu.]

(Voy, bu sut, ozgina yomon bo'lib qolmoq+ga o'xshaydi. G'alati hid +(qo'shimcha) kelyapti.)

²³⁹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

²⁴⁰ Etsuko Tomomatsu, Jun Miyamoto, Masako Wakuri 『どんな時どう使う日本語表現文型辞典』 Aruku 2007.

Mazkur gapda modallikni ifodalovchi ようだ [yo:da] birligi, gap oxirida fe'ning lug'aviy shakliga qo'shib kelgan. So'zlovchining 5ta his tuyg'ularidan biri, hid bilish his tuyg'usiga asoslanib, sutni yomon bo'lib qolganini taxmin qilish iborasi sifatida “-ga o'xshaydi” shaklida qo'llanilib kelgan.

Demak, ようだ [yo:da] ning qo'llanilish doirasiga his-tuyg'uga asoslanib taxmin qilish kiradi.

(2) この風邪薬を飲むとどうも眠くなる ようだ。今日も、飲んだ後眠かった。

[Kono kaze gusuri wo nomu to doumo nemuku naru yo:da. Kyo: mo, nonda ato nemukatta.]

(Mana bu shamollashga qarshi dori judayam uyqu keltirmoq+ga o'xshaydi. Bugun ham, ichganimdan keyin uyqim keldi.)

Mazkur gapda modallikni ifodalovchi ようだ [yo:da] birligi, gap oxirida fe'ning lug'aviy shakliga qo'shib, so'zlovchining shaxsiy tajribasidan kelib chiqqan holda (so'zlovchi ushbu dorini qabul qilganidan keyin juda ham uyqusi kelgan) dorining uyqu keltirishini taxmin qilish iborasi sifatida “-ga o'xshaydi” shaklida qo'llanilib kelgan.

Demak, ようだ [yo:da] ning qo'llanilish doirasiga shaxsiy tajriba, boshdan kechirgan vaziyatlarga nisbatan taxmin qilish kiradi.

(3) 森さんは今日元気がない ようでした。何か心配なことがあるのでしょうか。

[Morisan wa kyo: genki ga nai yo:deshita. Nani ka shinpai na koto ga aru no deshouka.]

(Bugun janob Morining kayfiyati yo'q+ga o'xshaydi. Nimadandir xavotirlanayotganmikan.)

Ushbu gapda modallikni ifodalovchi ようだ [yo:da] birligi, gap ohiridagi bo'lishsiz fe'lga qo'shib kelgan. Suxbatdoshining yuz ifodasidan kelib chiqqan xulosasini yetkazib berishda “-ga o'xshaydi” iborasidan foydalanilgan. Ya'ni, so'zlovchi aniq xulosa qilish (birovning kayfiyati haqida ishonchi komil bo'lib so'zlash masuliyati)dan qochish maqsadida ushbu birlikdan foydalanilgan.

Demak, ようだ [yo:da] ning qo'llanilish doirasiga o'zgalarning his-tuyg'ulari yoki harakatlarini yetkazib berishdagi taxminiy xulosa ham kiradi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, ようだ [yo:da] birligi 3 xil vaziyatlarda ishlatiladi. Ya'ni, so'zlovchining his-tuyg'ulariga asoslangan holda taxmin qilish (1); boshdan kechirgan va shaxsiy tajribaga asoslangan holda taxmin qilish (2);

o'zgalarning his-tuyg'ulari yoki harakatlarini yetkazib berishdagi taxminiy xulosa qilish (3) da ishlatiladi. Qaysi usullardan foydalanishimizdan qat'iy nazar ようだ [yo:da] birligi so'zlovchiga vaziyat haqida butun masuliyatni o'z zimasi olmasdan taxmin qilish imkonini beradi. Agarda yuqoridagi gaplarda ようだ [yo:da] birligidan foydalanilmasa, so'zlovchi vaziyatga nisbatan 100% ishonchi komil va fikri to'g'riligini isbotlovchi qandaydir asosi bordek bo'lib qoladi. Shuning uchun ham so'zlovchi bunday aniq xulosa qilishdan qochish maqsadida ようだ [yo:da] birligidan foydalangan.

らしい [rashi:] birligining qo'llanilish doirasi

(4) あの子はにんじんがきらいらしいね。いつもにんじんだけ残すよ。

[Ano ko wa ninjin ga kirai **rashii ne**. Itsumo ninjin dake nokosuyo.]

(Ana u bola sabzini yoqtirmaydi **shekilli**. Hardoim faqat sabzini qoldiradi.)

Mazkur gapda modallikni ifodalovchi らしい [rashi:] birligi, gap ohiridagi sifatga qo'shib kelgan. So'zlovchining ko'rish va kuzatish his-tuyg'usiga asoslanib, sabzidan boshqa hammasi yeyilgan va faqat sabzi qolganligini ko'rgani uchun sabzini yoqtirmasligini taxmin qilish iborasi sifatida "shekilli" shaklida qo'llanilgan.

Demak, らしい [rashi:] birligining qo'llanilish doirasiga his-tuyg'u va kuzatishga asoslanib taxmin qilish kiradi.

(5) ヤンさんは今日本にはいないらしいです。メールを送ったけど返事が来ません。

[Yan san wa ima nihon ni wa inai **rashiidesu**. Me-ru wo okutta kedo henji ga kimasen.]

(**Aftidan**, janob Yang bugun Yaponiyada emas **shekilli**. Xabar jo'natgan edim, ammo javobi kelmadi.(asos))

Mazkur gapda modallikni ifodalovchi らしい [rashi:] birligi gap oxirida fe'ning bo'lishsiz shakliga qo'shib kelgan. So'zlovchi xabariga javob kelmaganini asos qilib olgan holda, janob Yangning mamlakatdan tashqarida ekanligini taxmin qilish iborasi "aftidan, shekilli" tarzida qo'llanilgan.

Demak, らしい [rashi:] birligining qo'llanilish doirasiga so'zlovchining qandaydir asosga tayanib taxmin qilish kiradi.

(6) 天気予報では、今日は雨が降るらしいですよ。台風が近づいているらしいです。

[Tenki yohou dewa. kyou wa ame ga furu **rashiidesuvo**. Taifu: ga dzuite iru **rashiidesu**.]

(Ob-havo ma'lumotlariga ko'ra bugun yomg'ir yog'moq+**ga o'xshaydi**. To'fon yaqinlashmoq+**ga o'xshaydi**.)

Ushbu gapda modallikni ifodalovchi らしい [rashi:] birligi, gap oxirida fe'ning lug'aviy shakliga qo'shilib kelgan. So'zlovchi eshitgan ma'lumoti haqida xabar berish maqsadida “-ga o'xshaydi” iborasidan foydalangan.

Demak, らしい [rashi:] birligining qo'llanilish doirasiga so'zlovchining kimdandir yoki nimadandir eshitgan ma'lumotlariga asoslanib taxmin qilish kiradi.

Yuqoridagi misollar tahlilidan kelib chiqqan holda, modallikni ifodalovchi らしい [rashi:] birligi, so'zlovchi haqiqat deb taxmin qilgan ma'lumotlar yoki yangiliklar haqida axborot berishi aniqlandi. Bu taxminlar boshqa manbaalarda o'qilgan yoki eshitilgan, so'zlovchining haqiqat ekanligiga ishonish uchun asosga ega bo'lgan narsadan kelib chiqadi. Ammo, har qanday vaziyatda ham so'zlovchi o'z taxminlariga 100% ishonchi komil bo'lmaydi va shuning uchun ham taxmini ifodalovchi らしい [rashi:] birligi qo'llaniladi.

XULOSA

Umumiy qilib aytganda so'zlovchi o'z his-tuyg'ulariga va tajribasiga tayangan holda taxmin qilsa ようだ [yo:da] birligidan foydalaniladi. Aksincha birovdan eshitgan yoki ko'rgan narsalari haqida taxmin qilishda らしい [rashi:] birligidan foydalaniladi. Bundan tashqari, らしい [rashi:] birligining qo'llanilishida qandaydir tashqi asoslarga tayangan holda xulosa qilinish holatlari ham mavjud.

Yapon tilida ona tili sifatida so'zlashuvchi inson shubhasiz, ongsiz ravishda ikkila birlikni konstruksiyalaridan birini tanlashga, biri ikkinchisidan ko'ra qay darajada ko'proq mos kelishini juda yaxshi biladi. Ammo chet tili sifatida yapon tilini o'rganuvchilariga bu murakkablik qiladi. Yapon tili ta'limi nuqtaiy nazaridan, gap tuzlishi bo'yicha ko'rsatmalar shunchaki grammatik birliklarning ma'nosi va ishlatilishini tushuntirishga qaratilgan. Gap shakillaridan foydalanish nafaqat o'qitish, balki o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini yaxshilash uchun ham foydalidir. Aksariyat darsliklarda har bir grammatik birliklar uchun faqat bitta jumla kiritilgan. Undan oldingi va keyingi jumlar kiritilmagan. Bu esa boshqa turli vaziyatlarda foydalanish holatlarini ko'ra olmaslikka olib keladi. Shunday holatlar kuztilmasligi uchun o'quvchilarga tabiiy ravishda tushinishlari mumkin bo'lgan kontekstlar taqdim etilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Adachi, Taroo et al. Gendai Nihongo Bunpoo Volume 4: Part 8 Modariti [Modern Day Japanese Grammar Volume 4: Part 8 Modality]. Tokyo, Kuroshio Publishers, 2003.

2. Aoki, Haruo. Evidentials in Japanese. In Chafe W. & Nichols J. (eds.), *Evidentiality: The Linguistic coding of Epistemology*, 223–238. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation, 1986.
3. Asano-Cavanagh, Yuko. Semantic analysis of evidential markers in Japanese: Rashi:, Yooda and sooda. *Functions of Language*, 17(2), 153-180, 2010
4. Etsuko Tomomatsu, Jun Miyamoto, Masako Wakuri 「どんな時どう使う日本語表現文型辞典」, Aruku 2007.
5. Hojiyev A.Fe'l. "Hozirgi o'zbek adabiy tili".1980 Izohli lug'at 420-bet.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

TEACHING PARTICIPLE IN A COMMUNICATIVE WAY IN EFL CLASSROOMS

Salimova Nozima,

UzSWLU, the teacher of the department of English teaching methodology,

nozima1273@gmail.com

ABSTRACT

Grammar is central to the teaching and learning of languages. It is also one of the more difficult aspects of language to teach well. In the communicative competence model, the purpose of learning grammar is to learn the language of which the grammar is a part. Instructors therefore teach grammar forms and structures in relation to meaning and use for the specific communication tasks that students need to complete. The present article focuses on the main linguistic characteristics of the English participles. The author of the article also discusses some methods of teaching participle in EFL classrooms.

Key words: *a participle, non-finite forms, verbals, teaching grammar, grammar instruction, communication tasks, communicative competence, language acquisition.*

АННОТАЦИЯ

Грамматика занимает центральное место в преподавании и изучении языков. Это также один из наиболее сложных аспектов языка для хорошего преподавания. В модели коммуникативной компетентности целью изучения грамматики является изучение языка, частью которого является грамматика. Поэтому преподаватели обучают грамматическим формам и структурам в зависимости от значения и использования для конкретных коммуникативных задач, которые необходимо выполнить учащимся. В настоящей статье основное внимание уделяется основным лингвистическим характеристикам английских причастий. Автор статьи также рассматривает некоторые методы обучения причастию в классах EFL.

Ключевые слова: *причастие, неличные формы, глаголы, обучение грамматике, обучение грамматике, коммуникативные задачи, коммуникативная компетентность, овладение языком.*

INTRODUCTION

Participle is one of the most important non-finite forms of the verb, which include a variety of semantic and morphological means of expressing the speaker's attitude to reality and syntactic means of organizing his thoughts. The verb has finite and non-finite forms, the latter being also called verbals. The verbals, unlike the finite

forms of the verb, do not express person, number or mood. Therefore, they cannot be used as the predicate of a sentence. Like the finite forms of the verb the verbals have tense and voice distinctions, but their tense distinctions differ greatly from those of the finite verb. There are three verbals in English: *the participle, the gerund and the infinitive*.

Participle is a form of a verb that is used in a sentence to modify a noun or noun phrase, and thus plays a role similar to that of an adjective or adverb (some languages have distinct forms for adverbial participles and adjectival participles). It is one of the types of non-finite verb forms. Its name comes from the Latin *participium*, a calque of Greek *metoché* "partaking" or "sharing"; it is so named because the Ancient Greek and Latin participles "share" some of the categories of the adjective or noun (gender, number, case) and some of those of the verb (tense and voice).

Participles may correspond to the active voice (active participles), where the modified noun is taken to represent the agent of the action denoted by the verb; or to the passive voice (passive participles), where the modified noun represents the patient (undergoer) of that action. Participles in particular languages are also often associated with certain verbal aspects or tenses. However, this is often a matter of convention; present participles are not necessarily associated with the expression of present time, or past participles necessarily with past time.

Participles may also be identified with a particular voice: active or passive. Some languages (such as Latin and Russian) have distinct participles for active and passive uses. In English the present participle is essentially an active participle, while the past participle has both active and passive uses. The following examples illustrate this:

- I saw John eating his dinner. (*eating* is an active participle; the modified noun *John* is understood as the agent)
- I have eaten my dinner. (perfect construction; *eaten* is an active participle here)
- The fish was eaten by lions. (here *eaten* is a passive participle; *the fish* is understood as the patient, i.e. to undergo the action)
 - The characteristic traits of the verbals are as follows:
 - 1. They have a double nature, nominal and verbal. The participle combines the characteristics of a verb with those of an adjective; the gerund and the infinitive combine the characteristics of a verb with those of a noun.
 - 2. The tense distinctions of the verbals are not absolute (like those of the finite verb), but relative; the form of the verbal does not show whether the action it denotes

refers to the present, past or future; it shows only whether the action expressed by the verbal is simultaneous with the action expressed by the finite verb or prior to it.

- 3. The verbals can form predicative constructions, for instance, constructions consisting of two elements, a nominal (noun or pronoun) and a verbal (participle, gerund or infinitive); the verbal element stands in predicate relation to the nominal element, for instance, in a relation similar to that between the subject and the predicate of the sentence. In most cases predicative constructions form syntactic units, serving as one part of the sentence.

METHODS USED

Many people, including language teachers, hear the word "grammar" and think of a fixed set of word forms and rules of usage. They associate "good" grammar with the prestige forms of the language, such as those used in writing and in formal oral presentations, and "bad" or "no" grammar with the language used in everyday conversation or used by speakers of non-prestige forms.

Language teachers who adopt this definition focus on grammar as a set of forms and rules. They teach grammar by explaining the forms and rules and then drilling students on them. This results in bored, disaffected students who can produce correct forms on exercises and tests, but consistently make errors when they try to use the language in context.

Other language teachers, influenced by recent theoretical work on the difference between language learning and language acquisition, tend not to teach grammar at all. Believing that children acquire their first language without overt grammar instruction, they expect students to learn their second language the same way. They assume that students will absorb grammar rules as they hear, read, and use the language in communication activities. This approach does not allow students to use one of the major tools they have as learners: their active understanding of what grammar is and how it works in the language they already know.

The communicative competence model balances these extremes. The model recognizes that overt grammar instruction helps students acquire the language more efficiently, but it incorporates grammar teaching and learning into the larger context of teaching students to use the language. Instructors using this model teach students the grammar they need to know to accomplish defined communication tasks.

RESULTS AND DISCUSSIONS

The goal of grammar instruction is to enable students to carry out their communication purposes. This goal has three implications:

- Students need overt instruction that connects grammar points with larger communication contexts.

- Students do not need to master every aspect of each grammar point, only those that are relevant to the immediate communication task.

- Error correction is not always the instructor's first responsibility.

Overt Grammar Instruction

Adult students appreciate and benefit from direct instruction that allows them to apply critical thinking skills to language learning. Instructors can take advantage of this by providing explanations that give students a descriptive understanding (declarative knowledge) of each point of grammar.

- Teach the grammar point in the target language or the students' first language or both. The goal is to facilitate understanding;

- Limit the time you devote to grammar explanations to 10 minutes, especially for lower level students whose ability to sustain attention can be limited;

- Present grammar points in written and oral ways to address the needs of students with different learning styles;

An important part of grammar instruction is providing examples. Teachers need to plan their examples carefully around two basic principles:

- Be sure the examples are accurate and appropriate. They must present the language appropriately, be culturally appropriate for the setting in which they are used, and be to the point of the lesson;

- Use the examples as teaching tools. Focus examples on a particular theme or topic so that students have more contact with specific information and vocabulary.

Relevance of Grammar Instruction

The two kinds of participles, past and present, can combine with other words to form participial phrases. Present participles are formed by adding "ing" to the ends of verbs. Past participles often, but not always, look the same as a past tense verb. Exceptions to this rule include the word eaten, which is the past participle of eat while the past tense is ate. Phrases formed with participles act as adjectives within a sentence and are a type of adjective phrase.

- Ask students what they already know about participles and parts of speech. If necessary, review these fundamental concepts. See if they can recall past participles and present participles. They will also need to know about nouns, pronouns and adjectives at the very least to understand the function of a participial phrase.

- Write the following sentence out for students to see: I saw the boy running to school. Ask a student to identify the participle, which is the word running. Point out the word school and identify it as the object of the preposition. Now write out several

sentences, some with participial phrases and some without. Ask students to determine where the participial phrases are located.

- Write the following sentence out for students to see: The class was getting out of control. After a student identifies the word "getting" as the participle, point out that there is no object. In this case the prepositional phrase "out of control" completes the participial phrase. Ask students to come up with other such examples.

- Demonstrate other ways to create participial phrases with phrases such as "broken dishwasher," "repeating video" and more complicated examples such as "sought yesterday for questioning." Help students invent their own phrases in writing.

- Finish the lesson by asking each student a question about participle phrases. Ask about the principles involved. If a student does not know the answer, tell him that you will come back to him with another question after you have finished with the other students. If you exhaust those possibilities before all students have answered a question, ask students to either identify participial phrases verbally or say one of their own to demonstrate understanding.

CONCLUSION

In summation, all education depends on a foundation of good grammar. If students cannot understand grammar, they will struggle to read, write or speak clearly in any other area of education, from math and science to history or geography. Good language is the base on which all other education has to stand. Teachers can use a variety of ways to make their grammar lessons memorable and enjoyable for students. Students who enjoy their lessons will pay closer attention, and you will then have an easier time while teaching. This is why great lessons are important for everyone involved, and why you should take the time to ensure you are teaching grammar in the best and most engaging way for the skill level and requirements of your individual students.

REFERENCES:

1. Aikhenvald A.Y. "Serial Verb Constructions in Typological Perspective." In *Serial Verb Constructions*, edited by Alexandra Y. Aikhenvald and R.M.W. Dixon, 1-68. Oxford: Oxford UP, 2006. p.368.
2. Aronson H.I. "Towards a Typology of Verbal Categories." In *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*, edited by Linda R. Waugh and Stephen Rudy, 111-31. Amsterdam: John Benjamins, 1991. p.347.
3. Bodrogligeti A. *An Academic Reference Grammar of Modern Literary language*. Muenchen: Lincom, 2003. p.234.

4. McCawley J. “Tense and Time Reference in English.” In *Studies in Linguistic Semantics*, edited by Charles J. Fillmore and D. Terence Langendoen, 97-113. New York: Holt, 1995. p.624.
5. Kimball L. *The Structure of the English Sentence*. New York: American Book Company, 2002.
6. Dryer M. “Order of Subject, Object and Verb.” In Haspelmath et al. 2008. <http://wals.info/feature/81>, 2008.

DAVLAT BOSHQARUVIGA OID MATNLARNI TARJIMA QILISHDA TRANSFORMATSIYA

Tugalov Husan Do‘lon o‘g‘li

SamDChTI “Yaqin sharq tillar” kafedrası katta o‘qituvchisi

Tel: +998933385819

Hamroqul-zoda Shahzod Temur o‘g‘li

SamDChTI “Yaqin sharq tillar” kafedrası o‘qituvchisi

Tel: +998331117788

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada matn tarjimasi masalalari, xususan tarjima jarayonidagi transformatsiya masalasi muhokama qilingan. Tarjima qilishda transformatsiya muammolari xitoy va o‘zbek tillari misolida tahlil qilingan. Xitoy dunyosi iqtisodda ham, siyosatda ham yetakchi o‘rinlarni egallab bormoqda va shuning bilan tarjimalar hajmi O‘zbekiston va XXR o‘rtasidagi siyosiy, madaniy va savdo aloqalarining kengayib borishi bilan proporsional ravishda o‘shishda davom etyapti. Shu sababdan xitoy va o‘zbek tillaridagi tarjima masalasi tilshunoslikdagi asosiy yo‘nalishlardan biriga aylanib bormoqda.

Kalit so‘zlar: *Tarjima, transformatsiya, tahlil, madaniyat, savdo, xitoy, o‘zbek.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы перевода текста, в частности вопрос трансформации в процессе перевода. Проблемы трансформации в переводе анализируются на примере китайского и узбекского языков. Китайский мир занимает лидирующие позиции как в экономике, так и в политике, в связи с чем объем переводов продолжает расти пропорционально расширению политических, культурных и торговых отношений между Узбекистаном и КНР. По этой причине вопрос перевода на китайский и узбекский языки становится одним из основных направлений лингвистики.

Ключевые слова: *Перевод, трансформация, анализ, культура, торговля, китайский, узбекский.*

ABSTRACT

This article examines the issues of text translation, in particular the issue of transformation in the process of translation. The problems of transformation in translation are analyzed using the example of the Chinese and Uzbek languages. The Chinese world occupies a leading position both in economics and politics, and therefore the volume of translations continues to grow proportionally to the expansion of political, cultural and trade relations between Uzbekistan and China.

For this reason, the issue of translation into Chinese and Uzbek is becoming one of the main areas of linguistics.

Key words: Translation, transformation, analysis, culture, trade, Chinese, Uzbek.

KIRISH

Tarjimonlik sohasida, ayniqsa siyosiy matnlar tarjimachiligi bo'yicha o'zbek-xitoy til kombinatsiyasi doirasidagi ilmiy ish va tadqiqotlar ancha oz. Bu esa o'z o'rnida xitoy va o'zbek tarjimashunoslaridan mazkur til juftligidagi tarjimachilik qonuniyatlarini ochishga yo'naltirilgan qiyosiy tadqiqotlar olib borish uchun kuchlarni safarbar qilishlarini talab etadi. Transformasiya – (*lot.* transformation – qayta tuzish). Asosiy sintaktik strukturani til qonun-qoidalari asosida o'zgartirib, ikkinchi tur sintaktik struktura hosil qilish²⁴¹. Masalan, aniq konstruksiyaning majhul konstruksiyaga aylantirilishi: 他把好久找不到的那本书买到了。Tā bǎ hǎojiǔ zhǎo bù dào dì nà běn shū mǎi dào le—他买到了好久找不到的那本书。(U uzoq vaqtdan buyon izlayotgan ana u kitobini sotib olishga muvaffaq bo'ldi). Grammatik transformatsiya – bu birinchi navbatda gapni qayta qurish (uning strukturasi o'zgartirish) va ham sintaktik, ham morfologik tartibda turli almashtirishlardir.

MUHOKAMA

O'zbek tili va xitoy tillaridagi grammatik kategoriya va shakllarni qiyoslash jarayonida quyidagi hodisalarni kuzatish mumkin:

- 1) Tillardan birida u yoki bu kategoriyaning mavjud bo'lmashligi;
- 2) Qisman mos kelish;
- 3) To'liq mos kelish.

Grammatik transformatsiyalarga zaruriyat, tabiiyki, birinchi va ikkinchi holatlarda yuzaga keladi.

Muvofiq shakl va konstruksiyalar ma'nosida va qo'llanilishida qisman mos kelish yoki mos kelmaslik ham grammatik transformatsiyani talab etadi. Bu yerga son kategoriyasining qisman mos kelmasligi, majhul nisbat konstruksiyalarining qisman mos kelmasligi, modallilikning to'liq bo'lmagan mos kelishi kabi hodisalarni kiritish mumkin.

Grammatik transformatsiyani ikki turga ajratish mumkin: qayta joylashtirish va almashtirish.

Qayta joylashtirish tarjima transformatsiyasining bir turi bo'lib, bu aslyat matniga nisbatan tarjima matnidagi til unsurlarining joylashuv (ketma-ketlik) tartibini o'zgartirish hisoblanadi. Qayta joylashtirishga uchrashi mumkin bo'lgan unsurlar bu

²⁴¹ A.Hojiev, Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1985. – B 94.

odatda matn qurilishidagi soʻz, soʻz birikmalari, qoʻshma gap qismlari va mustaqil gap.

Almashtirish tarjima transformatsiyasining eng keng tarqalgan va koʻpqirrali turidir. Tarjima jarayonida grammatik birliklar – soʻz shakllari, soʻz turkumlari, gap boʻlaklari, sintaktik munosabat tiplari almashtirilishi mumkin.

Leksik transformatsiya. Har qanday soʻz, yaʼni leksik birlik bu tilning lugʻat tizimi boʻlagidir. Bu bilan turli tillarda soʻz semantik strukturalarining oʻziga xosligi tushuntiriladi. Turli tillarda soʻz mazmunida koʻpincha shu til tashuvchilariga xos boʻlgan dunyoni his qilishi oʻz ifodasini topgan bir xildagi hodisa yoki tushunchalarning turlicha belgilari ajralib turadi. Bu esa tarjimada qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, xitoy tilidagi 眼红 Yǎnhóng soʻzi “hasad qilmoq” maʼnosini anglatadi. Aslida mazkur soʻzning birinchi komponenti 眼 yan “koʻz”, 红 hong “qizil” demak. Oʻzbek qarashida koʻzning qizarish bu “jaxli chiqish, gʻazabi qaynash” kabilarni anglatadi. Koʻrinib turganidek, bir xildagi xolat ikki xil millat mentalitetida turlicha oʻz aksini topar ekan.

Transformatsiya tiplari: Transliteratsiya va transkripsiya.

Transliteratsiya va transkripsiya usuli oʻzbek tilidagi atoqli otlar, geografik nomlar, kema, samolyot, roʻznoma, jurnal, firma nomlarini xitoy tiliga tarjima qilishda qoʻllaniladi.

Transliteratsiya usulidan foydalanishning asosiy sababi asliyatda qoʻllanilgan milliy xususiyatli lisoniy vositalarning tarjima tilida mavjud boʻlmaganligi tufayli asliyatning milliy xususiyatini tarjima tili soxiblariga xos xususiyat bilan almashtirib qoʻyish yoki tarjimani umuman bunday xususiyatdan mahrum etish kabi xolatlarga yoʻl qoʻymaslikdan iboratdir. Amerika Qoʻshma Shtatlari “dollar”ining, ingliz “funt sterling”ining, nemis “marka”siyu xind “rupiya”sining, afgʻon “afgʻoniy”sining transliteratsiya kilinmasdan, oʻzbek “soʻm”i bilan almashtirib qoʻyilishi, AQSh “brendi”si, ingliz “viski”si, nemis “shnapse”sining rus “vodka”si orqali talqin etilishi ingliz boshiga “shlyapa” oʻrniga oʻzbek “doʻppi”sini, egniga “palto” yoki “plashch”oʻrniga “toʻn” yoki “yaktak” kiygizib qoʻyish bilan baravar”²⁴².

一夜时间它们可以在安集延州的某个地方隐藏起来，或者通过边境潜入吉尔吉斯斯坦贾拉拉巴德州和奥什州境内。Yīyè shíjiān tāmen kěyǐ zài ānjíyán zhōu de mǒu gè dìfāng yǐncáng qǐlái, huòzhě tōngguò biānjìng qiánrù jí'ěrjísī sītān jiǎ lā lābā dézhōu hé ào shén zhōu jìngnèi-Bir kechada ular Andijonning biron bir joyiga yashirinishlari yoki Qirgʻizistonning Jalolobod va Oʻsh shtatlari chegarasidan oʻtib ketishlari mumkin.

²⁴² Q. Musaeu, Tarjima nazariyasi asoslari. – T.: Fan, 2005. – B 3.

Kal’kalah – o‘zga tilning leksik, frazeologik birliklarining modellari asosida o‘z til elementlaridan foydalanib so‘z yoki frazeologik birliklar hosil qilish²⁴³. Ekvivalenti mavjud bo‘lmagan leksikani yetkazib berishning bu uslubi o‘zbek tilidagi so‘z yoki so‘z birikmasini qismlarga bo‘lib tarjima qilish va kelgusida tarjima qilingan qismlarni birlashtirishdir. Masalan,

Oliy Majlis — 最高议会 Zuìgāo yìhuì (最高 *zuigao* — “oliy”, 议会 *yihui* — “majlis”)

Korrupsiya — 营私舞弊 Yíngsī wǔbì (营私 *yingsi* — “manfaatni ko‘zlamog‘”, 舞弊 *wubi* — “suistemol qilmoq”, “qonunga xilof ish tutish”)

Almashtirish va uning turlari:

- So‘z shaklini almashtirish,
- So‘z turkumlariga mansublikni almashtirish,
- Gap bo‘laklarini almashtirish,
- Gapdagi tarkibiy qismlarni almashtirish.

“Axborot erkinligini ta’minlamasdan, ommaviy axborot vositalarini odamlar o‘z fikri va g‘oyalarini, sodir bo‘layotgan voqealarga munosabatini erkin ifoda etadigan minbarga aylantirmasdan turib, demokratiyani chuqurlashtirish va aholining siyosiy faolligini oshirish, fuqarolarning mamlakat siyosiy va ijtimoiy hayotidagi amaliy ishtiroki to‘g‘isida so‘z yuritib bo‘lmaydi, degan tushuncha jamoatchiligimiz o‘rtasida tobora kuchayib va mustahkamlanib bormoqda”.

我们的舆论界这样一种观念在增强：不保证新闻报道的自由，不把大众媒体变成人们能自由表达自己的观点和思想、表达对所发生的事件的立场和态度的舞台，就谈不上深化民主政治和增强居民的政治积极性，就谈不上居民实际参与国家的政治和社会生活。Wǒmen de yúlùn jiè zhèyàng yī zhǒng guānniàn zài zēngqiáng: Bù bǎozhèng xīnwén bàodào de zìyóu, bù bǎ dàzhòng méitǐ biàn chéng rénmen néng zìyóu biǎodá zìjǐ de guāndiǎn hé sīxiǎng, biǎodá duì suǒ fāshēng de shìjiàn de lìchǎng hé tàidù de wǔtái, jiù tán bù shàng shēnhuà mínzhǔ zhèngzhì hé zēngqiáng jūmín de zhèngzhì jījìxìng, jiù tán bù shàng jūmín shíjì cānyù guójiā de zhèngzhì hé shèhuì shēnghuó-Ijtimoiy fikr doiralarimizda axborot tarqatish erkinligini kafolatlamasdan, ommaviy axborot vositalarini odamlar o‘z fikr va mulohazalarini erkin ifoda eta oladigan, sodir bo‘layotgan voqealarga o‘z pozitsiyasi va munosabatini bildiradigan sahnaga aylantirmasdan turib, shunday fikr kuchaydi. Demokratik siyosatni chuqurlashtirish va aholining siyosiy ishtiroqini oshirish uchun rezidentlarning mamlakat siyosiy va ijtimoiy hayotidagi haqiqiy ishtiroki haqida gapirib bo‘lmaydi Ushbu ko‘rsatilgan jumlada o‘zbek tilidagi matn so‘nggida

²⁴³ A.Hojiyev, Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1985. – B 41.

keltirilgan rema xitoy tilidagi tarjima matnida matnning boshida keltirilib u tema vazifasini o'tagan.

Qo'shish – tarjimada asliyat leksik birligi ma'nosini tiklash uchun so'z qo'shish.

O'tgan yilning dekabr oyida O'zbekistonda bo'lgan Xalqaro valyuta fondi missiyasi 2004 yilda mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish yo'lidagi sa'y-harakatlarimizga yuqori baho berdi.

2004 年 12 月来乌兹别克斯坦考察的国际货币基金委员会的委员们，对我门 2004 年进行的经济改革予以了高度评价。2004 Nián 12 yuè lái wūzībiékè sītǎn kǎochá de guójì huòbì jījīn wěiyuánhùi de wěiyuánmen, duì wǒ mén 2004 nián jìnxíng de jīngjì gǎigé yǔyǐle gāodù píngjià²⁴⁴

Tushirib qoldirish – asliyat tilidagi so'zni tarjima tiliga tarjima qilayotganda tushirib qoldirish.

O'zbekistonda ham shaxsni ushlab turish, hibsga olish, shuningdek, boshqa proressual majburiy choralarini qo'llash uchun sanksiya berish huquqlarini ham sudlarga o'tkazish kerak²⁴⁵.

在乌兹别克斯坦也必须把下发批准拘押、逮捕以及使用其他强制措施命令的权利转归法院。Zài wūzībiékè sītǎn yě bìxū bǎ xià fā pīzhǔn jūyā, dàibǔ yǐjǐ shǐyòng qítā qiángzhì cuòshī mìnglǐng de quánlì zhuǎn guī fǎyuàn²⁴⁶.

Mazkur jumlada “shaxsni” va “proressual” so'zlari tushirib qoldirilgan bo'lib, gap sud-huquq tizimi sohasida borayotganligi sababli “ko'rilayotgan choralar”ning “proressual”ligi ravshan. Tarjimada bu so'zni “诉讼的” *susong de* deb berishimiz ham mumkin. Ushlab turish, hibsga olish kabi harakatlar sud-xuquq tizimida shaxsga nisbatan qo'llanilishi muqarrarligi tufayli, tarjimada “shaxsni” so'zini ham tushirib qoldirish mumkin. Har ikkala so'zni tushirib qoldirsak ham, jumla mazmuni aslo o'zgarmaydi.

Umumiy lashtirish – bir tilda juda muayyan mazmunga, boshqa tilda esa umumiy mazmunga ega so'z-realiyalarni qo'llash uchun ishlatiladi.

Saylovchilar tashabbuskor guruhlari tomonidan Qonunchilik palatasiga ko'rsatilgan 54 ta nomzoddan 12 nafar mustaqil deputat saylangani ham alohida e'tiborga loyiq, deb o'ylayman²⁴⁷.

我认为，居民中有主动精神的团体推举的 54 名候选人中，有 12 名独立的代表进入立法院这样一个事实也值得人们认真关注。Wǒ rènwéi, jūmín zhōng

²⁴⁴ 伊斯拉姆·卡里莫夫/刘显忠等。乌兹别克斯坦人民从来不依赖任何人。- 北京：时事出版社，2006 年。第 26 页。

²⁴⁵ I.A.Karimov, O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. – T.: O'zbekiston, 2005. – B 187.

²⁴⁶ 伊斯拉姆·卡里莫夫/刘显忠等。乌兹别克斯坦人民从来不依赖任何人。- 北京：时事出版社，2006 年。第 11 页。

²⁴⁷ I.A.Karimov, O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. – T.: O'zbekiston, 2005. – B 175.

yǒu zhǔdòng jīngshén de tuántǐ tuījǔ de 54 míng hòuxuǎn rén zhōng, yǒu 12 míng dúlì de dàibiǎo jìnrù lìfǎyuàn zhèyàng de yīgè shìshí yě zhídé rénmen rènzhēn guānzhù.

Anatomik tarjima – asliyat tili strukturasi tarjima tilining anatomic strukturasiiga muvofiq tarjima qilinadigan tarnsformatsiya.

Tinchlikni saqlang!—禁止喧哗 Jìnzhǐ xuānhuá (so‘zma-so‘z 禁止 *jinzhi* – ta’qiqlamoq, 喧哗 *xuanhua* – shovqin solmoq)

Tasviriy tarjima. Tarjimaning bu turi so‘z yoki so‘z birikmasining kengaytirilgan izohini ko‘zda tutadi. Mazkur turdan o‘zbek tilidagi so‘zning ifodalagan realiyalari xitoy tilida mavjud bo‘lmagan holatlarda ishlatiladi.

Sarbon – 驮运队的首长 Tuó yùn duì de shǒuzhǎng (so‘zma-so‘z bo‘ktargi, yuk tashuvchi tizilib yuradigan hayvonlar guruhi yetakchisi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. I.A.Karimov, O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi. – T.: O‘zbekiston, 2006. 198 b.
2. Sh.M. Mirziyoyev, Yoshlarga murojaat nutqidan 2021-yil
3. 伊斯拉姆卡里莫夫/刘显忠等。乌兹别克斯坦人民从来不依赖任何人.北京：时事出版社，2006年。198页。
4. A.Hojiev, Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent, O‘qituvchi, 1985. 283 b.
5. B.A.Sattorov, Xitoycha-O‘zbekcha rasmlı lug‘at, Toshkent, “Yangi asr avlodi” 2020. 291 b.
6. Курбонов, Бобур. ““МАЖОЛИС УН-НАФОИС” ВА “ЛАТОЙИФНОМА” ТАЗКИРАЛАРИДА ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК АНЪАНАСИ ИФОДАСИ" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 2, no. 3, 2022, pp. 50-57. Hamdamova, Charos Hamdamovna. "HSK 5 IMTIHONI O‘QISH VA YOZISH KO‘NIKMASIGA TAYYORLANISHNING ENG OSON VA SAMARALARI YO‘LLARI" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 3, no. 11, 2023, pp. 806-810.
7. Quliyeva, Durdon . "Mo Yanning “Qurbaqa” romanidagi ba’zi personajlar ismlariga oid" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 2, no. Special Issue 28-2, 2022, pp. 213-219.
8. Q.Musaev, Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent, Fan, 2005. 306 b.
9. T.Akimov, J.A.Kiraubayev, Xitoycha-o‘zbekcha-ruscha frazeologik lug‘at. Toshkent, Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2002. 226 b.
10. 刘延勃。哲学辞典。– 吉林：吉林人民出版社，1985年。Liu Yanbo. Zhexue cidian. – Jilin: Jilin renmin chubanshe, 1985 nian. 294 页

O‘ZBEK TILIDAN XITOIY TILIGA TARJIMA QILINGAN DAVLAT BOSHQARUVIGA OID TERMINLARNING NAZARIY MASALALARI

Tugalov Husan Do‘lon o‘g‘li

SamDChTI “Yaqin sharq tillar” kafedrası katta o‘qituvchisi

Tel: +998933385819

Hamroqul-zoda Shahzod Temur o‘g‘li

SamDChTI “Yaqin sharq tillar” kafedrası katta o‘qituvchisi

Tel: +998331117788

ANNOTATSIYA

Maqolada xitoy tiliga tarjima qilingan davlat boshqaruviga oid terminlar xususida fikr yuritilgan. Siyosiy matnlarni tarjima qiluvchi tarjimon birinchi navbatda mos leksikani mukammal egallagan bo‘lishi lozim. Hozirda o‘zbek tilidagi siyosiy ma‘ruzalar avvalambor rus tiliga so‘ngra esa boshqa xorijiy tillarga tarjima qilish vaziyati kuzatilmoqda. Har yili mamlakatimizda sharq va g‘arb tilini mukammal egallab chiqayotgan ko‘plab yosh mutaxassislarimiz bor. Mana shu yoshlar, ya‘ni biz tarjimachilik sohasining belidan mahkam ushlab, xorijga bevosita o‘zbek tilidan o‘girilgan haqqoniy va sifatli tarjimalarni yetkazib berish bu bizning ham fuqarolik, ham kasbiy burchimizdir.

Kalit so‘zlar: Til, tarjima, siyosiy matn, atama, nutq.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются термины государственного управления, переведенные на китайский язык. Переводчик, переводящий политические тексты, прежде всего должен в совершенстве владеть соответствующей лексикой. В настоящее время политические выступления на узбекском языке переводятся сначала на русский, а затем и на другие иностранные языки. Ежегодно в нашей стране появляется много молодых специалистов, в совершенстве владеющих восточными и западными языками. Это молодые люди, то есть мы держим переводческую отрасль за талию, и наш гражданский и профессиональный долг — доставлять аутентичные и качественные переводы непосредственно с узбекского языка в зарубежные страны.

Ключевые слова: Язык, перевод, политический текст, термин, речь.

ABSTRACT

The article examines public administration terms translated into Chinese. A translator translating political texts must first of all have a perfect command of the relevant vocabulary. Currently, political speeches in Uzbek are translated first into Russian, and then into other foreign languages. Every year, many young specialists

appear in our country who are fluent in Eastern and Western languages. These are young people, that is, we hold the translation industry by the waist, and our civic and professional duty is to deliver authentic and high-quality translations directly from the Uzbek language to foreign countries.

Key words: *Language, translation, political text, term, speech.*

KIRISH

Xitoy tarjimonlarining o‘z ona tili grammatikasi, stilistikasi kabi lisoniy qirralarini nihoyatda yaxshi bilishlari muqarrar. Lekin ayrim o‘rinlarda o‘zbekcha jumlaning rus tili vositasida noto‘g‘ri anglab, sintaktik jihatdan chalkashliklar vujudga kelgan. Masalan, “mamlakatimizni rivojlantirish strategiyasi” so‘z birikmasi xitoy tilida “我国的发展战略” Wǒguó de fā zhǎn zhànlüè “mamlakatimizning taraqqiyot strategiyasi” tarzida tarjima qilinib, o‘zgacha sintaktik qurilish namoyon bo‘ladi. Ya’ni “mamlakatimizni” tushum kelishigidagi so‘z qaratqich kelishigidagi “mamlakatimizning” aniqlovchi so‘ziga aylanib ketgan. Nazdimizda to‘g‘ri xitoycha variant – “发展我国的战略” tarzida bo‘lib, sodda qilib aytganda, “发展” va “我国的” so‘zlarining o‘rnini almashtirib qo‘llash maqsadga muvofiq.

TADQIQOT MAQSADI VA AHAMIYATI

O‘zbek tarjimashunosi Quadrat Musayev tarjimaga lingvistik nuqtai nazaridan yondoshib, quyidagicha ta’rif beradi: “Insoniyat faoliyatining murakkab shakli bo‘lmish tarjima – bir tilda yaratilgan nutqiy ifodani (matnni), uning shakl va mazmun birligini saklagan holda, o‘zga til vositalari asosida qayta yaratishdan iborat ijodiy jarayondir. Demak, asliyat mansub bo‘lgan til vositalari yordamida yaratilgan nutqiy ifoda (matn) tarjima tili qonuniyatlari asosida vujudga kelgan shunday ifoda bilan almashtiriladi. Shu yo‘l bilan asliyat va tarjima tillari matnlarining mazmuniy-uslubiy adekvatligi yuzaga keltiriladi”²⁴⁸. Siyosiy tarjima bu maxsus tarjima janrlaridan biridir. Bir tomondan siyosatdonning va siyosatning tili maksimal darajada vazmin va sipo bo‘lishi kerak. Siyosiy nutq vaziyatga baho berishda obyektivlikni hamisha talab qiladi. Siyosatchi esa doim o‘zining haqligi va o‘z pozitsiyasining to‘g‘riligiga maqsadli auditoriyani ishontirishga harakat qiladi.

MUHOKAMA

Hozirda bozor iqtisodiyoti sharoitlarida tarjimaning mazkur turi kamtarinona o‘ringa ega, ammo yo‘qolib ketmagan. Bu singari tarjimalar hajmi to‘g‘risida so‘zlasak, axborot to‘lqini, shuningdek tarjima axborotlarining ham umumiy hajmi o‘sganligi sababli siyosiy tarjima hajmi ham anchagina o‘sdi. Zamonaviy shart-

²⁴⁸ Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari: Darslik-T.:O‘zbekiston Respublikasi FA “Fan” nashriyoti, 2005. – B 8.

sharoitlarda siyosiy matnlar tarjimasini targ'ibot vositasi va siyosiy kurash quroli sifatida o'ziga hos mazmunga ega bo'ladi. Adekvatlikka erishish yo'lida tarjimaning bu turi ham badiiy, ham maxsus tarjima xususiyatlariga ega. Ijtimoiy-siyosiy materiallar stilistik va janr jihatidan nihoyatda xilma-xildir.

Tarjima faoliyatining ko'pgina turlariga xos bo'lgani singari ijtimoiy-siyosiy tarjimaga ham umuman nomutanosib bo'lgan talablar qo'yiladi: u yuqori darajada tezkor va maksimal darajada aniq va siyosiy jihatdan to'g'ri bo'lishi lozim.

Siyosiy matnlarni tarjima qiluvchi tarjimon birinchi navbatda mos leksikani mukammal egallagan bo'lishi lozim.

Shuni ko'rsatib o'tish joizki, har bir davlatda u yoki bu jarayonni ifodalovchi o'ziga xos atamalar qo'llanilishi mumkin. Bu esa o'z o'rnida siyosiy matnlarni tarjima qilishda qiyinchiliklar tug'diradi. Tarjima qilinayotgan matning mohiyatini ifodalab bera olish uchun siyosiy tarjimani amalga oshirish chog'ida boshqa mamlakat hayotining o'ziga xos xususiyatlari haqida ham, undagi siyosiy vaziyatlar, aholining kayfiyati va ruhiyati haqida va uning hayotidagi boshqa jabha masalalari to'g'risida ham keng ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Siyosiy tarjima - bu faqatgina iboralarni so'zma-so'z shakllantirish emas, balki bu yana boshqa davlatning madaniy an'analarini anglash hamdir.

Bundan tashqari tarjimon jummalarni to'g'ri tuza olishi, so'z tartibiga amal qilishi lozim. Uning tarjimasini o'qish uchun oson va oddiy xalq uchun tushunarli bo'lishi lozim. Eslatib o'tish kerakki, siyosiy matn tarjimasini betaraf (haqqoniy) tarjimon tomonidan amalga oshirilishi darkor. Shunday hollar bo'ladiki, ro'znomada muallifning ayrim bir chet ellik yuqori mansabdagi shaxslariga nisbatan yaqqol salbiy munosabati ifodalangan maqolalar chop etiladi. Mazkur maqolaning buyurtmaga asosan bajarilganligi sezilib qoladi va bu kabi axborot manbalariga murojaat qilish istagi yo'qoladi. Xabarni ob'ektiv yondoshgan holda yoritish uchun, tarjimon mazkur vaziyat haqida o'zining fikrini bermasligi yoki ongli ravishda qaysidir faktni boshqalari orasidan ajratib ko'rsatmasligi lozim.

Hozirgi vaqtda siyosiy tarjima ko'pincha jurnalistikada foydalaniladi. Yaqin davlatlarning ham, shuningdek uzoq chet mamlakatlarning ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotidagi muhim xabarlarining yoritilishi biz uchun allaqachon odatiy tusga kirib bo'lgan. Bunday axborotlarni tezkor ravishda va aniq, siyosiy jihatdan to'g'ri tarjima qilish lozim.

Siyosiy tarjimani amalga oshirishda tajribali tarjimon doim matndagi yashirin ikki taraflamalikni hisobga oladi. Bir tomondan u amaliy, yordamchi mohiyati unga aniq bo'lgan shtamplar va an'anaviy iboralar bilan ish olib boradi. Ikkinchi tomondan siyosatchi yuborayotgan xabar va mazkur xabar birinchi navbatda haqiqatda kimga

yo‘nalganligini aniq anglab olish zaruriyati bilan ishlaydi. Siyosiy kontekst va diplomatik tilga xos nozikliklar borasidagi bilimi tarjimonga xabarning barcha urg‘u berilgan qirralarini aniq yetkazib berishi va zarur bo‘lsa matnga ana shu emotsional-ifodali ohangni kiritishiga imkon beradi.

Bundan tashqari shuni ko‘rsatib o‘tish joizki, so‘nggi paytda turli tillarga alohida leksik birliklar yoki terminlarning emas, balki butun bir boshli so‘z birikmalari, aniqrog‘i frazeologizmlarning faol kirib borish jarayoni kuzatilmoqda. Ko‘pgina tillar chet tilidan o‘zlashgan frazeologizmlarga boy. Misol tariqasida, xitoy tiliga ham, o‘zbek tiliga ham kirib borgan siyosiy diskursdagi ayrim birikmalarni ko‘rsatamiz.

Sariq matbuot — 黄色刊物 Huángsè kānwù

Siyosiy oshxona — 政治厨房 Zhèngzhì chùfáng

Beshinchi kolonna — 第五纵队 Dì wǔ zòngduì

Yashil dunyo — 绿色世界 Lǜsè shìjiè

Rasmiylashtirish va qabul qilishga ko‘ra ijtimoiy-siyosiy yoki umumiy tarjima ko‘rib yozma (yozma matnning yozma tarjimasi), ko‘rib og‘zaki (yozma matnning o‘gzaki tarjimasi), tinglab og‘zaki tarjima va tinglab yozma tarjima.

Tarjimaning bunday turlari ustida ishlashda ko‘rib yozma tarjimadan boshlash maqsadga muvofiq. Keyin esa tayyorgarlik bilan yoki tayyorgarliksiz ko‘rib og‘zaki tarjimaga, eshitib og‘zaki tarjimaga o‘tish kerak. Bu bilan ikkitarafli, birtarafli tarjima, xat boshi jumli, izchil tarjima va qaydli tarjima ustida mashq qilib hamda ta‘limning texnik vositalarini jalb qilgan holda rasmiylashtirish va qabul qilishga ko‘ra tarjimaning to‘rtinchi turi – chiqish, bayonot, xabarlarini eshitib yozma tarjimasiga o‘tgan ma‘qul.

Rasmiy-ishchi xujjatlar birinchidan, mantiqiyli va bayon etish ohangining rasmiyligi, bir o‘z tantanavor uslubi bilan farqlanadi. Ikkinchidan, ularda ma‘lum siyosiy-huquqiy ko‘rsatmalar berilganligi tufayli aniq belgilangan huquqiy xarakterga ega bo‘lib, fikr buyruq-amriy usulda bayon etiladi. Ko‘rsatilgan tipdagi hujjatlar doim ekspertlar tomonidan o‘rganib boriladi, nashrda va ilmiy tadqiqotlarda sitata keltiriladi hamda qisman yuridik hususiyatga ega bo‘ladi. Shu tufayli tarjimada ushbu tipdagi matnlarning uslubiga ham, atamashunosligiga ham katta e‘tibor berish lozim bo‘ladi. Ushbu hujjatlarning atamashunosligi o‘zining standartligi va qolipliligi bilan ajralib turadi. Uni bilmasdan turib tarjimon muvofiq hujjatlar matnining adekvat, rasmiy tarjimasiga erisha olmaydi. 核大国 Hé dàguó so‘z birikmasini “yadro mamlakati” yoki “yadro quroliga ega davlat” deb tarjima qilish zinhor befarq emas. Dunyo yuzini ko‘rgan ko‘pgina hujjat, shuningdek maxsus lug‘at va glossariylarda rasmiy mustahkam o‘rnini topgan atama va terminologiya iboralari

o‘zgarmas ko‘rinishda matndan matnga o‘tib boraveradilar. Tarjimonning u yoki bu sabablarga ko‘ra bu turdagi hujjatlar terminologiyasi tarjima amaliyotidan chetlashga urinishi shaxsiy interpretatsiya ahamiyatini behuda kuchaytirishi mumkin. Va materialni bu bilan u yoki bu masala bo‘yicha mavjud ta’rif bilan ixtilofga olib kelishi mumkin. Shuni yodda tutish lozimki, tarjima amaliyotida o‘rnashib qolgan xalqaro siyosiy-diplomatik terminologiya bir kunda paydo bo‘lmagan, balki bu atamalar ortida u yoki bu bahsli atamalar yuzasidan o‘zaro kelishish maqsadida talay vaqt va kuch sarf etgan diplomatlarning yillab, boringki o‘n yillab olib borgan shiddatli kurashi turibdi.

Ikkinchi tomondan, agar hujjatning mazmuni, g‘oyasi shuni talab etsa, tarjimon yangilikni taklif etishdan qo‘rqmasligi kerak. Tabiiyki, har bir muayyan vaziyatda u yoki boshqa variantni tanlash kontekstga bog‘liq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. I.A.Karimov, O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi. – T.: O‘zbekiston, 2006. 198 b.
2. Sh.M. Mirziyoyev, Yoshlarga murojaat nutqidan 2021-yil
3. 伊斯拉姆卡里莫夫/刘显忠等。乌兹别克斯坦人民从来不依赖任何人.北京：时事出版社，2006年。198页。
4. A.Hojiev, Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent, O‘qituvchi, 1985. 283 b.
5. B.A.Sattorov, Xitoycha-O‘zbekcha rasmi lug‘at, Toshkent, “Yangi asr avlodi” 2020. 291 b.
6. Q.Musaev, Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent, Fan, 2005. 306 b.
7. T.Akimov, J.A.Kiraubayev, Xitoycha-o‘zbekcha-ruscha frazeologik lug‘at. Toshkent, Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2002. 226 b.
8. 刘延勃。哲学辞典。– 吉林：吉林人民出版社，1985年。Liu Yanbo. Zhexue cidian. – Jilin: Jilin renmin chubanshe, 1985 nian. 294 页
9. Quliyeva, D. (2022). MO YANNING “QURBAQA” ROMANIDAGI BA’ZI PERSONAJLAR ISMLARIGA OID. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 28-2), 213-219.
10. Курбанов, Б. (2022). МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОН ТАЗКИРАЧИЛИК МАКТАБИ ШАКЛЛАНИШИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 471-482.
11. Hamdamova, C. H. (2023). HSK 5 IMTIHONI O‘QISH VA YOZISH KO‘NIKMASIGA TAYYORLANISHNING ENG OSON VA SAMARALARI YO‘LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 806-810.

CONTINUING PROFESSIONAL DEVELOPMENT COLLOBORATIVE ACTIVITIES FOR EFL TEACHERS

M.B.Umarova,

EFL teacher of the department of English teaching Methodology,

umunira1378@gmail.com

ABSTRACT

Teachers' quality plays a paramount role in the improvement of quality of education. A way to ensure high quality teachers is through effective continuous professional development for teachers. This present study is aimed to explore how the EFL teachers develop their professionalism particularly in terms of pedagogical and professional competencies. The result shows that there are three main themes of professional development pursuits of EFL teachers comprising of self- initiated or individual, institutional, and non-institutional professional development activities.

Keywords: *continuing professional development, EFL teachers, pedagogical competency, professional (subject matter) competency.*

АННОТАЦИЯ

Квалификация учителей играет первостепенную роль в повышении качества образования. Одним из способов обеспечения высокого уровня подготовки учителей является эффективное непрерывное профессиональное развитие учителей. Настоящее исследование направлено на изучение того, как преподаватели английского языка развивают свой профессионализм, особенно с точки зрения педагогических и профессиональных компетенций. Результат показывает, что существуют три основные темы профессионального развития учителей EFL, включающие самоинициативную или индивидуальную, институциональную и неинституциональную деятельность по профессиональному развитию.

Ключевые слова: *непрерывное профессиональное развитие, преподаватели английского языка, педагогическая компетентность, профессиональная (предметная) компетентность.*

INTRODUCTION

Professional development (PD) in an academic setting is believed to be a means to sustain and to enhance the quality of education effectively with continuing changes. There has been a great interest recently in the discussion of teachers and professional development by several researchers, educational practitioners, and teachers (Anugerahwati and Saukah, 2010; Mustofa, 2010, Qing, 2010; Khan, 2011; Hussein,

2012; Amin, 2013 and Simegn, 2014). This may indicate that teacher professional developments along with the needs for ongoing renewal of professional skills and knowledge is seen as the cornerstone of teachers' professionalism and quality (Lee, 2011). Thus, in this sense, Johnson and Golombek (2011) conclude that teacher professional development is a key to improve the quality of student learning and the ultimate goal of any educational enterprise.

In English Language Teaching (ELT) context, some scholars (Chan, 2011; Karimi, 2011; Kasi, 2011; Lee, 2011, Wati, 2011; Meng and Tajaroensuk, 2013) investigated various programs concerning English as a Foreign Language (EFL) teacher professional development. They examined several effective approaches to teachers' involvement in professional development programs such as seminars, pre-service teachers programs, teachers training programs, workshops and other similar activities. Their findings suggest that it is necessary for the teachers, as professionals, to keep updated and at least to maintain their professionalism in responding to new educational paradigms and trends.

According to Zuheer (2013), developing EFL teachers' performance dealing with many related fields and needs such as the abilities and skills becomes very important. Therefore, professional development program held in fulfilling teachers' needs can be valuable for teachers to improve their quality. Many effective strategies and activities such as reflective inquiry, individual and collaborative teacher professional development programs can be implemented to upgrade teachers' performance and competencies. With regard to the activities, Raza (2010) states that self-directed development has its own significance in individual teacher development with his/her own specific teacher development agenda and needs. On the other hands, according to Richards and Farrells (2005), although teacher development activities can occur through a teacher's own personal initiative, collaborative PD activities both enhance individual and collective developments. Thus, it is apparent then that the interacting aspects of sustaining professional development activities both the individual teacher and the collaborative activities are significant to cater the various needs of teachers in their own ways.

Professional teachers in general must possess the required competencies to be qualified. Many teachers believe that good teachers are indicated with how much teaching experiences the teachers have. However, Rodríguez and McKay (2010) believe that experienced teachers are not always better than less experienced teachers yet experienced teachers frequently manage their classrooms more effectively than less experienced teachers. In this respect, both novice and experienced teachers are required to have standard competencies to be professional teachers.

Based on the elaboration of the problems, the research question is formulated into, how do EFL teachers develop their professionalism continuously. In addition, it is believed that qualified EFL teachers are expected to demonstrate their sturdy commitments for their professionalisms. This article is aimed to provide new insights to the existing theories of teachers and contribute to a wider perspective on professional development for EFL teachers

METHOD

This research employed a qualitative design involving seven EFL teachers teaching in junior and senior high schools. The presence of the researcher, as the key instrument, was very crucial. The data were collected through in-depth interviews, documentary sources and classroom observation checklist. The data also were collected from other sources such as subjects' colleagues, teachers' supervisors and the classroom observation. These various sources of data were necessary and useful in providing a measure of triangulation which is an essential component in all qualitative research studies as this adds to both the truthfulness and the reliability of the findings.

FINDINGS AND DISCUSSION

The findings show that there are clear substantial patterns of PD activities conducted by EFL teachers in terms of pedagogical and subject matter competencies. The categories were divided into two main themes including institutional and non-institutional PD activities. Regarding PD collaborative activities conducted by all subjects, there are two main patterns that can be classified including institutional which are conducted inside school environments and non-institutional which are performed outside school environments. Collaborative PD activities conducted institutionally can be in forms of school IHT, communication in English with her students & English teachers, informal discussion/conversation, peer observation, peer coaching, and Classroom Action Research. From the data obtained, these collaborative activities have contributed to subjects' professionalism in improving their quality. Thus, they can be worthy recommendations for other teachers to apply some activities that have been empirically performed by all subjects.

In terms of non-institutional PD activities, the subjects shared some activities such as getting involved actively in English teacher forum (MGMP), attending seminars, workshops, teachers trainings, having language proficiency test, teaching experiences at English course, being a coach and an adjudicator of English debate, pursuing further study, having comparative study, and implementing lesson study. In this respect, these non-institutional PD activities conducted by subjects collaboratively showed positive impacts for teachers. These activities, therefore, can

be considerable for teachers' professional developments in terms of pedagogical and subject matter competencies.

With regard to non-institutional collaborative PD activities, the subjects exposed some similar PD activities. Academic and professional collaborative programs were the most common activities conducted by all subjects. All subjects had same experiences related to their involvement in English teachers forum and participation in seminars, workshops and trainings. They believed that those activities have provided spaces for teachers to keep informed about the latest issues of English teaching. In addition, teachers also could discuss and share problems and solutions with other teachers. As the consequence, teachers consider this activity could maintain and develop their quality.

The involvement and the participation of teachers in professional forum and academic programs could offer some benefits for their quality improvement. For instance, a short-term learning activity such a workshop provides an opportunity to acquire specific knowledge and skills (Richards and Farrells, 2005) addressing issues related to both institutional improvement and individual development. In addition, workshops are good way to stimulate everyday teaching with new classroom ideas and reflection on practice (Davison, et al. 2012). Therefore, because of their positive impacts on their professional competences, the majority of the subjects participated in some workshops get the better teaching skills.

The PD activity that most teachers took part was in-service training in form of seminars and workshops. These kinds of activities were frequently provided by the local authority as regular activities. With regard to workshops, Lay (2010) claims that workshops could also help both trained and untrained teachers to be able to advance their knowledge in their teaching careers and become familiar with techniques and approaches and properly use them fruitfully.

In terms of skills and knowledge extension programs, the majority showed similar activities such as having language proficiency test, teaching at English course, being a coach and an adjudicator of English debate and lesson study. The subject believed that teaching experiences at English course made them have richer of teaching techniques and having English proficiency test was intended to maintain teachers' language skill. In addition, coaching and an adjudicating in English debate has provided teachers an extra skills particularly in critical thinking and oral communication skills.

In addition, participating in lesson study could be meaningful part of the improvement of teaching skills. With regard to lesson study, Tasker (2011) points out that the goal of the exploration of student learning within the context of lesson study

has the potential to promote greater teacher professional development by focusing teachers' collective attention on shared student learning issues, and pursue jointly constructed solutions. Therefore, these activities could assist teachers not only to be more proficient in language skills but also to be more skillful in teaching in the classroom. As the result, teachers with the required language proficiency and a specialist ELT teaching qualification will have more chance of getting results in the classroom (Wichadee, 2011).

In connection with a doing course (a formal study or a short course/comparative study) as the last collaborative PD activity, it is frequently considered the most prohibitive activity due to time and expense (Johnny, 2009). Based on the findings, more than half of the subjects could pursue their further studies, while the other have not had the opportunity for continuing their study. The data obtained from analysis, taking a formal education or a short course have contributed to the improvement of their quality not only in terms of teaching skills such as classroom management, material developments but also language skills along with the cultures. Therefore, Johnny (2009) confirms that doing a course is a great way to develop teachers' competences since the most of the time teachers are focusing on thinking and learning. In conclusion, collaborative PD activities conducted outside school context are distinct from the institutional ones. Non-institutional collaborative PD activities tend to be more complex since sometimes the target of the activities are general or less relevant to teachers' needs while institutional collaborative PD activities appear more applicable and focused on problems encountered by teachers. Another difference lies on the possibility and situation in which the institutional PD activities provide more conducive atmosphere to perform with other teachers at school.

The starting point of teachers engaging in professional development in one place may not be relevant to other places. On the other hand, there is a similitude in the processes whereby teachers move from one stage to the next in different contexts that appears to be supported in the research reviewed, although with different manifestations. In connection with terms of individual PD activities, many literature called as self- initiated activities. Based on the research on self-initiated activities, Simegn (2014) reveals that the teachers seemed to have higher cognition about the importance of self- initiated professional development. They acknowledge that the self-driven activities and tasks of professionalism act the significant roles in bringing about real change on teachers' pedagogical effectiveness and efficiency.

Based on the findings, there are some individual PD activities that subjects shared. The activities can be in the forms of individual reading, joining online professional community, writing articles and some reflective activities such as self-

monitoring and reflective writing journal. Thus, each activity contributes differently for each individual teacher.

In addition to reading activities, staying online and joining online language and professional became the most frequent activity that subject did. The data show that all subjects shared the same activity regarding online activities. In addition, they emphasize that online communities provide opportunities for EFL teachers to be active contributors and participants, directing and constructing the learning events for the group and create regular opportunities for enhancing the learning teaching context, and connects teachers to other professionals within and beyond their schools characterized by sustainability over time (Riding, 2001; Saleh & Pretorius, 2006; Olofsson, 2010)

In the same vein, regarding other advantages of online community, according to Salazar, Muñoz, Fox and Lucas (2010), online and distance professional learning communities provide teachers with increased access and flexibility as well as the combination of work and education. They state that although online environments may present different experiences compared to traditional professional development, they can be used to build knowledge and community and teachers who participate in the program were exposed to new ideas and issues their realm.

To conclude, the current study conducted by Wu, Gao and Zhang (2014) suggest that heterogeneity of community members is crucial for the sustainable and healthy growth of an online professional development community in which participants can establish good relationships among members by sharing ideas, feelings and experiences with people with diverse voices but shared vision of professional pursuits. Another self-directed/individual PD activity that only minority of the subjects conducted was about writing articles and modules. The findings showed two subjects wrote some articles and teaching modules. Johnny (2009) points out that writing ranges from short articles right through to books and keeping a diary and reflecting on teaching is a good way to start good writing. By writing some articles and modules, teachers can develop their language skills particularly such as writing skills.

The last self-directed PD activities are related to reflective teaching activities conducted by teachers. Mann (2005) defines implicitly that the notions of reflective practice is the view that teachers develop by studying their own practice, collecting data and using reflective processes as the basis for evaluation and change. Literature show the advantages of reflective teaching activities (Qing, 2009; and Lundy, 2011) the need to implement reflective inquiry in classroom settings and ways to improve the teaching and learning of English through on-going reflection, it also points out that experience coupled with reflection can be a powerful impetus for teacher's

professional development. In addition, the reflective process could assist the teachers in understanding how to apply this knowledge in their individual teaching contexts.

In line with them, according Harun and Al-Amin (2013), reflective teaching and action research are really helpful for promoting teachers' professionalism and make classroom practice effective and enjoyable. In relation to this research, the findings show that although merely few subjects conducted reflective teaching activities, they opined that reflective teaching activities can be helpful means to maintain their professionalism. Reflective teaching activities can be in the aspect of self-monitoring through videotaping & students' feedback and reflective writing journal. Those reflective activities had provided teachers to evaluate what has been done and not to be improved. To draw the conclusion, reflective teaching practice has contributed significantly to the improvement of teachers' quality since they have opportunities to reflect on their knowledge and instruction with the goal of improving both either alone or working with others. Therefore, reflective teaching activities are highly recommended to do for the better and higher professionalism of teachers in education field.

CONCLUSION

Findings of this article can be considerably categorized into three key ideas of how EFL teachers develop their competencies. It shows that PD activities undertaken by EFL teachers comprise of self-directed/individual, institutional and non-institutional pursuits either in formal or informal situation. The first, self-directed or self-initiated pursuits, refers to individual endeavors that emerge from internal motivation, commitment and cognition of teachers. As a result, the importance of self-initiated professional development activities appeared noticeable in many existing literatures. In addition, self-initiated pursuits can be as comfort means to develop teachers' professionalism since the activities undertaken by teachers are based on their personal interests.

Here are some self-directed activities for teachers that show effective and helpful for maintaining and developing teachers' competencies. The activities are in the form of individual or independent reading, joining online professional communities, writing articles and some reflective activities such as self-monitoring and reflective writing journal. In short, self-directed learning involves personal construction of meaning, uses personal experience as the basis and stimulus for learning; and explores personal teaching practices to solve practice related concerns. In addition to self-directed activities, it can be concluded that collaborative institutional (inside school) PD activities have great potential impacts pertinent to better teachers' professionalism. The collegiality of PD built at schools can provide

positive atmospheres not only for the individual teacher but also other teachers. By doing group- directed PD activities, teachers have greater opportunities to discuss and to share with about the latest issues about and English teaching.

It can be concluded that collaborative PD activities turn out to be more effective and favorable than individual PD ones to improve teachers' quality. In this respect, the importance of collegiality and teachers support groups have contributed a lot to help teachers to improve their competencies. It reveals that EFL teachers undertake PD activities institutionally in the form of communication in English with her students & English teachers, school IHT, informal discussion/conversation, peer observation, peer coaching, and Classroom Action Research (CAR). In addition, these activities have shown positive to development of teachers' competency both pedagogical and professional competencies. However, the most important issue about collaborative institutional PD activities is pertinent to the conducive atmosphere of teachers support groups and informal collegial support existing at the schools.

The last category, collaborative non-institutional PD activities, is the most complex pursuits of teachers' developments. The complexity of the pursuits of development for teachers is attributable to the larger spaces and multifaceted dimension. However, it also can create broad perspectives and provide various insight that may be meaningful and applicable for teachers' needs. Sharing ideas and experiences with other teachers from different institution can be mutually beneficial.

Non-institutional collaborative PD activities include getting involved actively in English teacher forum, attending seminars, workshops and other teachers trainings, having language proficiency test, teaching at English course, being a coach and an adjudicator of an English debate, pursuing a further study, having comparative study, implementing lesson study. As has been mentioned previously, more complex activities can create more various benefits for teachers' developments. Therefore, these activities have made up to the development of teachers' professionalism.

There is no recipe for professional development that works for everyone. Frequently teachers find to be an effective tool for them may not offer similar results for other teachers. Techniques that teachers believe useful and meaningful today may not meet teachers' needs a year from now. But what is paramount is that teachers are required to discover many options teachers have for directing their own learning about teaching. Then, proper customization is necessary for the success of programs of teacher learning or professional development. This situation is attributable to the different needs and fast changes in English teaching realms. Therefore, professional development is truly lifelong learning in which teachers are expected to keep up their enthusiasm and motivation to learn the latest issues of the field sustainably.

REFERENCES

1. AL-Wreikat, Y., & Abdullah, M. 2010. An Evaluation of Jordanian EFL Teachers' In- service Training Courses Teaching Techniques Effectiveness. *English Language Teaching*, 3(4), 18-27.
2. Amin, M. 2013. What Makes Teachers of EFL Professional or Unprofessional. Dissertation, Department of English Language Education, Graduate Program of State University of Malang.
3. Anugerahwati, M. & Saukah, A. 2010. Professional Competence of English Teachers in Indonesia: A Profile of Exemplary Teachers. *Indonesian Journal of English Language Teaching*, 6 (2), 107-117.
4. Brown, D. 2007. *Teaching by Principles: an Interactive Approach to Language Pedagogy* (3rd Ed). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall
5. Chan, G. 2011. The Professional Development of Pre service Teachers in a Postgraduate Diploma in Education Program. *Practice and Theory in Systems of Education*, 6(2), 185-196.
6. Davidson, G., Dunlop, F., Soriano. D H., Kennedy, L., & Philips. T. 2012. *Going forward: Continuing Professional Development for English Language Teachers in the UK*. British Council.
7. Harun, M. and Al-Amin, S. 2013. Continuous Teacher Development through Reflective Teaching and Action Research. *Bangladesh Research Publications Journal*, 8 (1), 69-78.
8. Hussein, R. 2014. A Profile of Exemplary Teachers of English for Young Learners at the Elementary Schools. *Journal Pendidikan Humaniora*, 2(4), 311-321.
9. Johnny, J. 2009. Ways to Continuing Professional Development. www.teachingenglish.org.uk/articles/ways-continuing-professional-development, retrieved in April 2012.
10. Johnson, E., & Golombek, R. 2011. *Research on Second Language Teacher Education: A Sociocultural Perspective on Professional Development*. New York: Routledge.
11. Karimi, N. 2011. The Effects of Professional Development Initiatives on EFL Teachers' Degree of Self Efficacy. *Australian Journal of Teacher Education*, 36(6), 50-62.
12. Kasi, F. 2011. Collaborative Action Research: An Alternative Model for EFL. *The Asian EFL Journal Quarterly*, 12(3), 98-117.
13. Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. *Theoretical & Applied Science*, (7), 10-15.

THE APPLICATION OF MNEMONICS IN LANGUAGE ACQUISITION AND METHODS TO RETAIN PRESENTATION CONTENT

Akbarova Shakhnoza Khikmatullaevna,

(PhD) assistant professor of the
department "Foreign languages" of the
International Islamic Academy of Uzbekistan

ABSTRACT

Language learning can be a daunting task, particularly for those who struggle with retaining new vocabulary and grammar rules. This article discusses the effectiveness of incorporating mnemonic devices and memory techniques to enhance language learning and speech delivery. It explores various mnemonic strategies, such as the memory palace technique and visualization, along with the importance of repetition and engaging multiple senses in the memorization process. Additionally, the article emphasizes the significance of understanding the material, practicing regularly, and seeking feedback from others to improve speech delivery. Overall, it provides valuable insights and practical tips for language learners aiming to enhance their memory and communication skills.

Key words: foreign language, vocabulary, mnemonic, mnemonic strategies, visualization.

TIL O‘RGANISHDA MNEMONIKADAN FOYDALANISH VA TAQDIMOT MAZMUNINI ESLAB QOLISHNING BA‘ZI USULLARI

ANNOTATSIYA

Til o‘rganish qiyin vazifa bo‘lishi mumkin, ayniqsa yangi lug‘at va grammatika qoidalarini eslab qolish bilan kurashayotganlar uchun. Ushbu maqola tilni o‘rganish va nutqni yetkazib berishni yaxshilash uchun mnemonik qurilmalar va xotira usullarini o‘z ichiga olish samaradorligini muhokama qiladi. U xotira saroyi texnikasi va vizualizatsiya kabi turli xil mnemonik strategiyalarni, shuningdek takrorlash va yodlash jarayonida bir nechta hislarni jalb qilishning ahamiyatini o‘rganadi. Bundan tashqari, maqola nutqni yaxshilash uchun materialni tushunish, muntazam ravishda mashq qilish va boshqalardan fikr-mulohazalarni izlash muhimligini ta’kidlaydi. Umuman olganda, u til o‘rganuvchilar uchun qimmatli tushunchalar va amaliy maslahatlar beradi, ularning xotirasi va muloqot qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: xorijiy til, lug‘at, mnemonic, mnemonik strategiyalar, vizualizatsiya.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МНЕМОТЕХНИКИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА И НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ЗАПОМИНАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПРЕЗЕНТАЦИИ

АННОТАЦИЯ

Изучение языка может оказаться непростой задачей, особенно для тех, кому сложно запомнить новый словарный запас и грамматические правила. В этой статье обсуждается эффективность использования мнемонических устройств и методов запоминания для улучшения изучения языка и речи. В нем исследуются различные мнемонические стратегии, такие как техника дворца памяти и визуализация, а также важность повторения и задействования нескольких чувств в процессе запоминания. Кроме того, в статье подчеркивается важность понимания материала, регулярной практики и получения обратной связи от других для улучшения речи. В целом, он предоставляет ценную информацию и практические советы для изучающих язык, стремящихся улучшить свою память и коммуникативные навыки.

Ключевые слова: *иностраннный язык, лексика, мнемотехника, мнемические стратегии, визуализация.*

INTRODUCTION

Learning a new language can be a daunting task, especially for those who do not naturally excel in this area. Many learners find it difficult to retain new vocabulary and grammar rules, making the process overwhelming. However, using mnemonics and memory techniques can greatly improve the language learning experience. Mnemonics are memory aids that link new information to existing knowledge, which is particularly helpful for memorizing vocabulary. For example, learners can create mental images that connect new words to familiar objects, making it easier to recall the words when needed.

The Origins and Role of Mnemonics Mnemonics have been a part of memory improvement techniques since ancient times. The term "mnemonic" comes from the Greek word Mnemosyne, the goddess of memory. These techniques date back to at least 500 B.C. Memory is crucial in learning vocabulary and grammar, involving both short-term and long-term memory. Short-term memory holds information temporarily but processes it quickly, while long-term memory has unlimited capacity but is slower. The goal of language learning is to transfer information from short-term to long-term memory.

Using Mnemonics in Language Learning Mnemonics are effective instructional strategies that enhance memory by connecting new information to existing

knowledge. This makes it easier to retain new material for longer periods and retrieve it when needed. In language learning, mnemonics often use imagery or grouping techniques to link new words to previously learned information.

Historical Context and Techniques According to legend, the Greek poet Simonides of Ceos developed a memory technique after using spatial memory to identify victims of a building collapse. This method, known today as the "memory palace" or house memorization technique, involves visualizing a familiar place and associating specific locations within it with key points to remember. Ancient Greek and Roman orators used a similar method called the "loci" method to remember lengthy speeches and lists.

Practical Application of Memory Techniques To use the loci system, visualize a familiar route or place and mentally walk through it, assigning key points of your presentation to specific landmarks. This technique helps you recall each point effortlessly by mentally navigating through the familiar space. Breaking down speech content into manageable sections also aids memory, allowing flexibility in rearranging or shortening the talk.

Developing Proficiency with Memory Tools Regular practice with these memory techniques can improve recall abilities, leading to more natural and fluid presentations. Understanding and internalizing the material, rather than just memorizing it, is crucial. Visualizing speech content using mental imagery or mind mapping can also enhance memory, as can repetition through various forms like reciting, writing, or recording the speech.

Additional Memory Aids Using mnemonics and acronyms can further facilitate memorization. Creating memorable acronyms or associations helps retain information. Visual aids like slides or props serve as reminders during presentations. Engaging multiple senses—reading aloud, visualizing, writing by hand—reinforces memory. Seeking feedback from others by rehearsing in front of an audience helps refine the speech and strengthen memory.

Effective Speech Delivery When delivering your speech, focus on conveying your message with passion and enthusiasm. Being genuinely invested in your topic makes it easier to remember because you are sharing something meaningful, not just reciting words.

Conclusion Remembering a speech can be challenging but manageable. By using memory techniques such as the memory palace, visualization, mnemonics, and sensory engagement, you can deliver your speech with confidence. Consistent practice and passionate delivery are key to making a lasting impact on your audience. Incorporating mnemonic devices and memory techniques not only enhances language

learning but also improves the ability to remember and deliver speeches effectively. Regular practice, utilizing various resources, and setting specific goals can significantly improve language skills and presentation abilities.

REFERENCES:

1. Маманабиева Шакхризода Шарофиддин Қизи (2021). MNEMONIC INSTRUCTION: A WAY TO BOOST LANGUAGE SKILLS. Вестник науки и образования, (15-1 (118)), 59-61.
2. Levin J.R. (1993). Mnemonic strategies and classroom learning: A twenty-year report card. *The Elementary School Journal*. 94(2). 235-244.
3. Oxford R. (1990). *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*. New York: Newburry House publishers.
4. Worthen J.B. & Hunt R.R. (2008). Mnemonics: Underlying Processes and Practical Applications. *A Comprehensive Reference*. 2, 145-156.
5. Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. *Theoretical & Applied Science*, (7), 10-15.
6. Ramazonovna, A. N. (2024). PROVERBS AND SAYINGS WITH PHYTONYMS AND THEIR ANALYSIS IN COMPARED LANGUAGES.
7. <https://irisreading.com/the-memory-palace-technique-unveiled/>

COMPUTATIONAL MODELS OF LANGUAGE EVOLUTION

Ergashova Zarnigor Khasanjon kizi

Teacher of English for specific purposes (ESP)

Kokand branch of Tashkent state technical university

zari1000994@gmail.com

ABSTRACT

The study of language evolution encompasses understanding how languages originate, change, and diversify over time. Computational models have become indispensable in this field, offering robust frameworks to simulate and analyze the complex processes underlying linguistic change. This article provides an overview of computational models used in studying language evolution, focusing on their methodologies, applications, and insights they offer into the mechanisms driving language change. We discuss agent-based models, evolutionary game theory, and phylogenetic approaches, highlighting their contributions and limitations. The integration of computational models with empirical data promises a deeper understanding of language evolution, paving the way for advancements in both theoretical linguistics and artificial intelligence.

Keywords: *Language Evolution, Computational Models, Agent-Based Models, Evolutionary Game Theory, Phylogenetic Approaches, Linguistic Change, Language Simulation*

АННОТАЦИЯ

Изучение эволюции языка включает понимание того, как языки возникают, изменяются и диверсифицируются с течением времени. Вычислительные модели стали незаменимыми в этой области, предлагая надежную основу для моделирования и анализа сложных процессов, лежащих в основе языковых изменений. В этой статье представлен обзор вычислительных моделей, используемых при изучении эволюции языка, с упором на их методологии, приложения и понимание механизмов, вызывающих изменение языка. Мы обсуждаем агентные модели, эволюционную теорию игр и филогенетические подходы, подчеркивая их вклад и ограничения. Интеграция вычислительных моделей с эмпирическими данными обещает более глубокое понимание эволюции языка, открывая путь к достижениям как в теоретической лингвистике, так и в области искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *эволюция языка, вычислительные модели, агентные модели, эволюционная теория игр, филогенетические подходы, лингвистические изменения, языковое моделирование.*

INTRODUCTION

Language evolution refers to the processes by which human languages develop and transform over time. Traditional linguistic approaches often rely on historical and comparative methods to trace these changes. However, the advent of computational techniques has revolutionized this field, enabling researchers to simulate and analyze language evolution with unprecedented precision.

Computational models provide a controlled environment to test hypotheses about language change, offering insights that are difficult to obtain through empirical studies alone. These models can incorporate a range of factors influencing language evolution, from cognitive and social dynamics to environmental pressures.

METHODS

Agent-based models (ABMs) simulate the interactions of autonomous agents (individuals) to explore the emergence of complex linguistic phenomena. Each agent in the model represents a language user, endowed with specific rules for language production, perception, and learning. Agents interact through communication, gradually shaping the linguistic landscape.

Evolutionary game theory (EGT) applies mathematical frameworks to study strategic interactions among language users. In this context, language strategies are treated as evolutionary traits subject to selection pressures. The success of a language strategy depends on its utility in communication and its prevalence within the population.

Phylogenetic approaches use techniques from evolutionary biology to trace the historical relationships between languages. By constructing language family trees (phylogenies), researchers can infer the timing and pathways of linguistic divergence and convergence.

Integrating computational models with empirical linguistic data involves calibrating models using real-world observations and validating model predictions against historical records. This interdisciplinary approach enhances the robustness and applicability of computational models.

Agent-Based Models

Agent-based models (ABMs) have become a cornerstone in the study of language evolution. These models simulate the interactions of autonomous agents, each representing an individual language user. Through communication and learning, agents collectively influence the linguistic landscape. Kirby (2002) utilized ABMs to investigate the emergence of syntactic structures, demonstrating how simple interaction rules could lead to complex grammatical patterns. Similarly, Steels (2011) employed ABMs to explore the development of phonetic categories, highlighting the

role of social dynamics in shaping linguistic innovation. Despite their strengths, ABMs often rely on simplifying assumptions to manage computational complexity, which can limit their applicability to real-world scenarios.

ABMs have been used to study various aspects of language evolution, such as the development of phonetic categories, the emergence of syntactic structures, and the diffusion of linguistic innovations. For instance, ABMs can simulate how new words spread through a population or how grammatical rules stabilize over generations.

ABMs offer valuable insights into the micro-level processes driving language change. They highlight the importance of social interaction and learning biases in shaping linguistic patterns. However, ABMs often require simplifications and assumptions that may limit their generalizability. Additionally, calibrating these models to reflect real-world complexities remains a significant challenge.

Evolutionary Game Theory

Evolutionary game theory (EGT) offers a robust mathematical framework for studying language evolution as a strategic interaction among individuals. Nowak et al. (2002) applied EGT to understand the stability of linguistic conventions and the competition between different language strategies. This approach elucidates how languages can evolve through adaptive processes, balancing communication efficiency and social preferences. However, EGT models often assume rational behavior and may overlook the stochastic nature of linguistic change, which can lead to oversimplified conclusions about language dynamics.

EGT has been instrumental in understanding the evolution of communication systems, the stability of linguistic conventions, and the competition between languages or dialects. By modeling language as an adaptive system, EGT provides insights into how linguistic diversity and complexity arise.

EGT models elucidate the role of adaptive dynamics in language evolution, emphasizing the interplay between language utility and social structure. However, these models often rely on simplifying assumptions about rational behavior and may overlook the stochastic nature of language change. Integrating empirical data with EGT remains an ongoing challenge.

Phylogenetic Approaches

Phylogenetic methods, borrowed from evolutionary biology, are used to reconstruct the historical relationships between languages. By creating language family trees, researchers can infer the timing and pathways of linguistic divergence. Gray and Atkinson (2003) used phylogenetic techniques to support the Anatolian hypothesis of Indo-European origins, providing a timeline for linguistic divergence

that aligns with archaeological evidence. These methods offer a macro-level perspective on language evolution but are highly dependent on the accuracy and completeness of linguistic data, as well as the assumptions used in phylogenetic reconstruction.

Phylogenetic methods have been applied to reconstruct the evolution of language families, such as Indo-European and Bantu. These approaches help identify common ancestors of languages and uncover patterns of migration and contact that have influenced linguistic change.

Phylogenetic models provide a macro-level perspective on language evolution, offering a historical framework for understanding linguistic diversity. However, these models depend heavily on the accuracy of linguistic data and the assumptions underlying phylogenetic reconstruction. The complexity of language contact and borrowing can also complicate phylogenetic analyses.

Integration with Empirical Data

The integration of computational models with empirical data is crucial for validating theoretical insights and enhancing model robustness. Empirical data from corpus linguistics, sociolinguistic surveys, and experimental studies provide the necessary grounding for computational models. For instance, Cavalli-Sforza and Feldman (1981) emphasized the importance of cultural transmission in language evolution, using quantitative data to inform their models. Such integration helps ensure that computational predictions

Empirical data integration is crucial for testing hypotheses about language evolution, such as the impact of population structure on linguistic diversity or the role of cognitive constraints in shaping language. Corpus linguistics, experimental studies, and sociolinguistic surveys provide rich data sources for model calibration and validation.

Empirical integration strengthens the relevance of computational models, ensuring that theoretical insights are grounded in real-world phenomena. However, collecting and processing empirical data can be resource-intensive, and discrepancies between model predictions and observations often necessitate iterative refinement of models.

CONCLUSION

Computational models of language evolution offer powerful tools for exploring the intricate dynamics of linguistic change. Agent-based models, evolutionary game theory, and phylogenetic approaches each provide unique perspectives on the mechanisms driving language evolution. While these models have their limitations,

their integration with empirical data promises to advance our understanding of language evolution significantly. Future research should focus on refining these models, enhancing their empirical grounding, and exploring their implications for both theoretical linguistics and artificial intelligence.

The study of language evolution through computational models has profoundly enhanced our understanding of how languages develop, change, and diversify over time. The integration of methodologies such as agent-based models (ABMs), evolutionary game theory (EGT), and phylogenetic approaches offers a comprehensive framework for exploring both micro- and macro-level processes in linguistic change.

ABMs have proven invaluable in simulating the interactions between individual language users and elucidating the role of social dynamics in language evolution. By modeling agents with specific rules for language production, perception, and learning, ABMs have provided insights into the emergence and stabilization of linguistic features such as phonetic categories and syntactic structures (Kirby, 2002; Steels, 2011). Despite their reliance on simplifying assumptions, these models underscore the importance of social interaction and learning biases in shaping language.

EGT offers a mathematical perspective on the strategic interactions that underpin language use and evolution. By treating language strategies as evolutionary traits subject to selection pressures, EGT models have shed light on the stability of linguistic conventions and the adaptive dynamics of language change (Nowak, Komarova, & Niyogi, 2002). These models highlight the balance between communication utility and social preferences, although their reliance on assumptions about rational behavior necessitates further refinement to capture the stochastic nature of linguistic evolution more accurately.

Phylogenetic methods, adapted from evolutionary biology, have enabled researchers to reconstruct the historical relationships between languages and trace their divergence over time. Studies using these techniques have provided robust evidence for linguistic evolution theories, such as the Anatolian hypothesis for Indo-European origins (Gray & Atkinson, 2003). By offering a macro-level perspective, phylogenetic approaches contribute significantly to our understanding of linguistic diversity and historical language change. However, their dependence on accurate linguistic data and assumptions in phylogenetic reconstruction presents ongoing challenges.

Integrating computational models with empirical data is crucial for validating theoretical insights and ensuring the practical applicability of these models. Empirical data from corpus linguistics, sociolinguistic surveys, and experimental studies

provide a rich foundation for model calibration and validation. For instance, the work of Cavalli-Sforza and Feldman (1981) on cultural transmission has highlighted the importance of empirical data in informing and refining computational models. This interdisciplinary approach not only strengthens the relevance of computational models but also bridges the gap between theoretical linguistics and real-world linguistic phenomena.

The future of computational models in language evolution research lies in enhancing their complexity and empirical grounding. This involves developing more sophisticated models that can accommodate the nuances of human communication and the stochastic nature of linguistic change. Advances in artificial intelligence and machine learning offer promising avenues for improving the realism and predictive power of these models. Additionally, fostering collaboration between computational linguists, field linguists, and cognitive scientists will be essential for integrating diverse perspectives and datasets.

Another critical area for future research is the application of computational models to study multilingualism and language contact. These phenomena play a significant role in shaping linguistic landscapes, yet they present complex challenges for modeling. Understanding how languages influence each other in multilingual societies can provide deeper insights into the mechanisms of language change and the factors driving linguistic diversity.

The insights gained from computational models of language evolution have profound implications for both theoretical linguistics and artificial intelligence. In linguistics, these models help refine our understanding of language change mechanisms, offering empirical support for theories and revealing new patterns in linguistic data. In artificial intelligence, the principles derived from studying natural language evolution can inform the development of more robust and adaptable language processing systems.

In summary, computational models are indispensable tools in the study of language evolution. By simulating the intricate dynamics of linguistic change, these models provide valuable insights into the processes that have shaped human languages over millennia. Continued advancements in computational techniques, coupled with empirical validation, will further enhance our understanding of language evolution, contributing to both theoretical knowledge and practical applications in linguistics and beyond.

REFERENCES

1. Abduqahhorovna S. N. A LOOK AT THE HISTORY OF BUILDING

SCHOOLS IN UZBEKISTAN (50-70 YEARS OF THE 20TH CENTURY) //World Bulletin of Social Sciences. – 2023. – Т. 26. – С. 63-66.

2. Cavalli-Sforza, L. L., & Feldman, M. W. (1981). Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach. Princeton University Press.

3. Gray, R. D., & Atkinson, Q. D. (2003). Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin. *Nature*, 426(6965), 435-439.

4. Javokhir Kozimjon ugli Komilov. Process Of Forming Latin Script And Its Impact On Graphic Communication Of Internet Language. *Academic Leadership-Online Journal*. 2020 June 25; 5(21):124-130.

5. Kirby, S. (2002). Natural language from artificial life. *Artificial Life*, 8(2), 185-215.

6. Komilov J. MONOPOLIZED MARKET KOKAND BRANCH of TASHKENT STATE TECHNICAL UNIVERSITY NAMED ISLAM KARIMOV. *Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi*. 2024 Mar 12;17(1):72-5.

7. Komilov, J. K. (2024). THE CRUCIAL ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN STUDYING HISTORICAL GRAPHIC SIGNS OF CENTRAL ASIA. *Science and innovation*, 3(Special Issue 3), 671-674.

8. Nowak, M. A., Komarova, N. L., & Niyogi, P. (2002). Computational and evolutionary aspects of language. *Nature*, 417(6889), 611-617.

9. Ortikov, U. (2023). TIME ALLOCATION FOR VOCABULARY TRAINING IN ESP CLASSROOMS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 364-370.

10. Ortikov, U. X. (2024). THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY AND FOREIGN LANGUAGE IN THE STUDY OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE. *Science and innovation*, 3(Special Issue 3), 667-670.

11. Steels, L. (2011). Modeling the cultural evolution of language. *Physics of Life Reviews*, 8(4), 339-356.

12. ugli Komilov JK. CHANGING INTERNET COMMUNICATION FROM VERBAL INTO GRAPHICAL. *InConferences 2021* June 17.

13. А.Ҳақимов. ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ГНОСЕОЛОГИК МОҲИЯТИ. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук*.2023 й188-192 бетлар

14. Абдукаххаровна Р. Д. Ш. Н. РЕФОРМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 194-199.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ

Абдуллаева Элина Асановна
преподаватель, Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

Данная статья исследует роль национальных культурных центров в контексте межкультурной коммуникации, а также выявляет перспективы и вызовы, с которыми они сталкиваются. Рассматриваются вопросы преодоления языковых барьеров и управления межкультурными конфликтами. Предложены рекомендации по эффективной реализации межкультурного взаимодействия с участием национальных культурных центров.

Ключевые слова: национальные культурные центры, межкультурная коммуникация, вызовы, перспективы, языковые барьеры, межкультурные конфликты, культурное взаимодействие.

INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF NATIONAL CULTURAL CENTERS: PROSPECTS AND CHALLENGES

Abdullayeva Elina Asanovna
Lecturer, Fergana State University

ABSTRACT

This article explores the role of national cultural centers in the context of intercultural communication, as well as identifies the prospects and challenges they face. The issues of overcoming language barriers and managing intercultural conflicts are considered. Recommendations for the effective implementation of intercultural interaction with the participation of national cultural centers are proposed.

Keywords: national cultural centers, intercultural communication, challenges, prospects, language barriers, intercultural conflicts, cultural interaction.

MILLIY MADANIY MARKAZLAR KONTEKSTIDA MADANIYATLARARO ALOQA: ISTIQBOLLAR VA QIYINCHILIKLAR

Abdullayeva Elina Asanovna
o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola milliy madaniy markazlarning madaniyatlararo aloqa kontekstidagi rolini o'rganadi va ular duch keladigan istiqbol va qiyinchiliklarni

ochib beradi. Til to'siqlarini bartaraf etish va madaniyatlararo nizolarni boshqarish masalalari ko'rib chiqiladi. Milliy madaniy markazlar ishtirokida madaniyatlararo hamkorlikni samarali amalga oshirish bo'yicha tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: *milliy madaniy markazlar, madaniyatlararo aloqa, qiyinchiliklar, istiqbollari, til to'siqlari, madaniyatlararo nizolar, madaniy o'zaro ta'sir.*

В современном мире, охваченном процессами глобализации и межкультурного взаимодействия, роль национальных культурных центров становится все более значимой. Эти центры не только сохраняют и продвигают культурное наследие своих стран, но и служат мостом для межкультурного диалога и понимания. В данном контексте вопросы межкультурной коммуникации приобретают особую важность. Настоящая статья посвящена исследованию перспектив и вызовов, с которыми сталкиваются национальные культурные центры в контексте межкультурной коммуникации. Анализ этих вопросов позволит выявить ключевые факторы, влияющие на эффективность их деятельности, а также предложить пути решения возникающих проблем.

Научно-исследовательская работа в этой области начинается с четкого определения понятия национальных культурных центров. Они представляют собой институты, созданные с целью продвижения и представления культурного наследия конкретной нации за ее пределами. Эти центры могут функционировать в различных форматах, включая культурные институты, центры искусств, языковые школы и многое другое.

Влияние национальных культурных центров на межкультурное взаимодействие невозможно переоценить. Они являются площадкой для встречи и обмена идеями между представителями разных культур. Через проведение культурных мероприятий, организацию языковых курсов, культурных программ и выставок, эти центры способствуют расширению культурного разнообразия и углублению понимания между различными нациями и этническими группами. Они также играют важную роль в сохранении и передаче культурного наследия следующим поколениям и в укреплении дружественных связей между странами.

В современном мире национальные культурные центры играют ключевую роль в развитии межкультурной коммуникации и углублении взаимопонимания между различными культурами. Одной из перспектив является увеличение доступности и доступности культурных программ и мероприятий для различных аудиторий. Благодаря использованию современных технологий и разнообразным форматам проведения мероприятий, национальные культурные

центры могут привлечь большее число участников и расширить свой круг влияния. Другой перспективой является интеграция различных культурных подходов и практик. Национальные культурные центры предоставляют возможность для встречи и взаимодействия представителей различных культур, что способствует обмену опытом и обогащению культурного ландшафта. Создание среды для диалога и взаимодействия может привести к появлению новых идей и проектов, способствующих развитию межкультурного диалога. Также перспективой является укрепление международных связей и сотрудничества между национальными культурными центрами различных стран. Проведение совместных проектов, обмен опытом и ресурсами, а также создание сетевых платформ для общения и сотрудничества могут способствовать развитию глобального культурного сообщества и усилению международного взаимодействия.

Вызовы перед национальными культурными центрами в сфере межкультурной коммуникации:

1. Преодоление языковых барьеров

Проведение эффективной межкультурной коммуникации в условиях разнообразия языков представляет серьезный вызов перед национальными культурными центрами. Различные культурные группы владеют разными языками, что может привести к трудностям в понимании и взаимодействии. Преодоление языковых барьеров требует от центров разработки многоязычных стратегий коммуникации, включая организацию языковых курсов, перевод и интерпретацию мероприятий, а также использование многоязычных ресурсов. Кроме того, необходимо создание инклюзивной среды, способствующей уважению и поддержке многоязычности.

2. Управление межкультурными конфликтами

В условиях многонационального общества межкультурные конфликты могут возникать из-за различий в культурных ценностях, нормах поведения и обычаях. Национальные культурные центры сталкиваются с вызовом эффективного управления такими конфликтами. Для успешного преодоления межкультурных разногласий необходимо разработать стратегии медиации, проведения тренингов по межкультурному взаимодействию и конфликтологии. Также важно создать открытую и включающую атмосферу, где каждый участник мероприятий чувствует себя принятым и уважаемым, независимо от его культурного происхождения.

В условиях глобализации и увеличения межкультурного взаимодействия национальные культурные центры играют важную роль в содействии

международному диалогу и пониманию между различными культурами. Несмотря на значительные достижения, перед этими центрами стоят серьезные вызовы, включая преодоление языковых барьеров и управление межкультурными конфликтами. Эффективное преодоление данных вызовов требует комплексного подхода и совместных усилий со стороны национальных культурных центров, государственных и общественных организаций, а также активного участия общественности. Разработка и внедрение инновационных стратегий коммуникации, адаптация культурных программ под различные аудитории, и поощрение взаимопонимания и толерантности являются ключевыми шагами на пути к успешной реализации межкультурного взаимодействия.

Осуществление этих мер позволит национальным культурным центрам не только преодолеть существующие вызовы, но и в полной мере раскрыть свой потенциал как мост между различными культурами, способствуя тем самым развитию глобального межкультурного диалога и созданию более гармоничного и уважительного международного общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Клюканое, И. Э. Динамика межкультурного общения : К построению нового концептуального аппарата: дис. ... д-ра филос. наук/ И. Э. Клюканов. — Тверь, 1999. — 290 с.
2. Крупное, В. Н. Пути дальнейшего развития перевода / В. Н. Крупнов // Билингвистические исследования функционального стиля научной и технической литературы. — Баку, 1974. — С. 735.
3. Тер-Минасоеа, С. Г. Язык и межкультур-ная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. — Москва : Слово, 2000. — 234 с.
4. Hall, E. T. *Understanding Cultural Differences* / E. T. Hall, M. R. Hall. — Yarmouth, ME : Intercultural Press, Inc, 1990. — 196 p.

**ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА КАСБИЙ МАҲОРАТ ЭГАЛЛАШДАГИ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТНИНГ КЎРИНИШЛАРИ
(ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ)**

Абдурахмонов Умиджон Усмонович
Тошкент Амалий Фанлар Университети
E-mail: hope_umid@list.ru

АННОТАЦИЯ

Айни даврда Ўзбекистон таълим соҳасида сезиларли ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Билим даргоҳларининг қиёфаси ўзгариб, моддий-техника базаси яхшиланяпти, илмий ишланмаларни молиялаштириши ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш кучайтирилмоқда. Инновация йўналишидаги алоҳида давлат тузилмалари ташкил этилиб, олий ўқув юртларида ҳам янги бўлинмалар очилмоқда. Бу борада ёшларнинг касбий маҳорат эгаллашида уларни ҳар томонлама интеллектуал салоҳиятни ошириб бориш асосий вазифамиз ҳисобланади.

Калит сўзлар: *Инновация, билим, касбий, интеллектуал салоҳият, ижтимоий, компетентлик, миллий, менталитет.*

ABSTRACT

At the same time, significant positive changes are taking place in the field of education in Uzbekistan. The appearance of educational institutions is changing, the material and technical base is being improved, the financing of scientific developments and social support are being strengthened. Separate state structures in the direction of innovation are being established, and new departments are being opened in higher educational institutions. In this regard, our main task is to increase the intellectual potential of young people in all aspects of their professional skills acquisition.

Key words: *Innovation, knowledge, professional, intellectual potential, social, competence, national, mentality.*

АННОТАЦИЯ

В то же время в сфере образования Узбекистана происходят существенные позитивные изменения. Меняется облик учебных заведений, совершенствуется материально-техническая база, усиливается финансирование научных разработок и социальная поддержка. Создаются отдельные государственные структуры по направлению инноваций, открываются новые кафедры в высших учебных заведениях. В связи с этим

нашей главной задачей является повышение интеллектуального потенциала молодежи во всех аспектах приобретения ею профессиональных навыков.

Ключевые слова: *Инновации, знания, профессиональный, интеллектуальный потенциал, социальный, компетентность, национальный, менталитет.*

КИРИШ

Инсоният ўз тараққиётининг барча босқичлари давомида интеллектуал бойлик яратиш тизимидан самарали фойдаланиб келмоқда. Шиддат билан ривожланаётган бугунги замонамизда ҳар бир мамлакат келажаги, хусусан, барча соҳа ва лойиҳалар муваффақияти билимли ёшларга боғлиқ. Шу боис, давлатимиз раҳбари Президентлик фаолиятининг илк кунларидан бошлаб инсон капиталини ривожлантириш, узлуксиз таълим тизимининг ҳар бир босқичида сифат кўрсаткичини янада яхшилаш масаласига алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Бу саъй-ҳаракатлар замирида Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришдек буюк вазифалар стратегик мақсад қилиб қўйилган. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида тўртинчи устувор йўналиш айнан таълим соҳасига қаратилгани мамлакатимизни ривожланишнинг янги босқичига олиб чиқиш, юқори салоҳиятли кадрлар авлодини шакллантириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттиришга хизмат қилади. Бу борада президентимиз Ш.М Мирзиёев қуйидаги фикрларни билдириб ўтган: ”Айни пайтда ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тайёрлашимиз зарур. Шу боисдан ҳам боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини изчил ислохот қилмоқдамиз. Нафақат ёшлар, балки жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маданият керак. Илм йўқ жойда колоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади. **Энг катта бойлик- бу ақл заковат ва илм, энг катта мерос- бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик-бу билимсизликдир!**” [1]

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Таъкидлаш жоизки, таълим жараёни миллий менталитетимизни бойитиб бориш билан узвий боғлиқ. Муаммонинг ечимини ҳам ўз руҳиятимиздан, хатти-ҳаракатимиз ва кундалик турмушимиздаги одатий бўлиб қолган стереотиплар ҳамда фикрлаш тарзимиздан излашимиз керак.[2] Бугун ҳукумат аъзолари айниқса, юртбошимиз парадигмалар ўзгаришини тўғри англаб етиб унга жамиятда асосий қатлам саналган ёшларни мослаштиришга оид сиёсат

юритмоқда. Зеро, янги муаммоларни эски методлар билан хал этиб бўлмайди. [3] Говард Гарднер қобилиятларни интеллектлар тўплами деб атади ва унинг еттита жиҳатини ажратиб кўрсатди.[4] Биз интеллектнинг ушбу жиҳатларидан олтитасини ўқитувчи педагогик маҳоратини такомиллаштириш нуқтаи назаридан таҳлил қилишимиз мумкин. Психолог олим Ольга Матвеева ушбу жиҳатларни психологик технология билан кучайтириб модификациялайди ва ўқитувчининг касбий фаолиятида муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаб, қуйидаги қобилиятларни кўрсатиб ўтади:

1. Мулоқот қилиш (коммуникатив) қобилияти: Ўқитувчи ўқувчилар билан дарс ва дарсдан ташқари жараёнларда, синфда ижобий руҳий иқлим ярата олади.

2. Воқеаларни олдиндан кўра олиш қобилияти: Ушбу қобилият тури ҳар бир ўқитувчининг сергаклигида, ўқувчиларнинг руҳиятини, ички дунёсини кўра олишида намоён бўлади. Шунда ўқитувчи ким нимага қодир эканлигини олдиндан башорат қила олади.

3. Эшитиш ва ҳис қилиш қобилияти: Бундай қобилиятга эга бўлган инсонлар мусиқани севишади, оҳангни яхши ҳис қилишади, декламация асосида проза ва поэзияни яхши ўқишади, эшитган нарсасини хотирада сақлайди, айниқса шеър ва кўшиқларни севиб тинглайди.

4. Кинестетик (тери-мускул) қобилият: Ўқитувчининг ўз ҳатти ҳаракатларини мувофиқлаштириш қобилияти, ҳаракат оҳангини ҳис қилган ҳолда йўналтиради, вақтни ҳаракат суръати билан ҳис қилади, ўзи учун маиший қулайликларни ярата олади, ҳаёт марҳаматларидан роҳатланишни билади.

5. Мантикий қобилият: Фалсафий мулоҳазалар юритишни, рақамларни, математикани, мураккаб масалаларни ҳал қилишни севади, сабабият ва оқибат натижаларини тушуниш малакасига эга, воқелиқда асосийликни иккинчи даражалисидан ажрата олади;

Шахснинг ички қобилияти: Ўз-ўзини мукамал билиши, тушуниши ва ҳис қилиш қобилияти, эркин шахсда ички қобилият мукамал ривожланади, иродаси мустаҳкам, қатъиятли, ҳар қандай вазиятда ўз фикр-мулоҳазасини эркин баён эта олади. Қобилият ўқитувчининг индивидуал имкониятларини характерлайди. Бир хил шароитда қобилиятли ўқитувчилар ўз фаолиятларида ҳам қобилияти паст кишиларга қараганда кўпроқ ютуқларга эришадилар. Олим Т.А.Котова шу нарсани таъкидлайдики, олий маълумотга эга бўлиш - ижтимоий ҳаётда шахсни баланд ўринларни эгаллашини ёки интеллектуал салоҳиятли бўлишини гарови эмас. Маълумотга эга бўлиш шахс ҳаётини йўлга қўйишнинг ягона йўли эмас ва у омадга етаклайди дегани ҳам эмас, лекин ишга

жойлашишда шахснинг маъумоти аҳамиятлидир. Натижада олий маълумотга эга бўлиш – шахснинг ҳаётида "ёзғич" бўлиб қолади. Ф.Р.Туктаров таъкидлайдики, шахслар рақобатчилиги - халққа илм етказишнинг Ўзбекистон моделига боғлиқ, яъни тадқиқотларга қараганда у қуйидагилардан иборат: меҳнат, сабр-тоқат, уят, жавобгарлик ҳисси, жамоавий фикр, коллективизм, кечиримлилик, буларнинг бари шахсга ўзини тутишнинг моделини беради. Бироқ юқорида айтилганларни тескари томонларини ҳам инобатга олинishi керак, чунки ҳар бир миллатнинг менталитетига кўра бу нарсаларнинг ижобий ва салбий томонлари мавжуд.[5] Ҳозирда Олий ўқув юртларининг асосий вазифаси интеллектуал салоҳиятли рақобатбардош мутахассисларни етиштириб чиқариш - дейди В. Г. Пузиков. Рақобатбардошлик шундай кудратга эгаки, у ўз кучига ишониб ҳаётини қийинчиликларни, рухий тушкунликни, пессимизмининг енгишга имкон беради. Бундай вазифани бажариш учун эса Олий ўқув юртлари жиддий модернизацияни енгиб ўтиши керак.[6]

НАТИЖАЛАР

Ҳаммага маълумки, бизнинг тафаккуримиздан таълим ва тарбия ажралмасдир, деган ғоя чуқур жой олган. Шу аснода, ўқитувчининг иш юклагани маънавий-тарбиявий соатлар ҳисобидан ҳаддан зиёд ошиб кетади. Ўқитувчи соҳаси бўйича мутахассис ва, айтиш пайтда, тарбиячи-мураббий вазифасини бажаради. Унинг салмоқли вақти айнан шу соҳадаги фаолиятга ва унинг ҳисоботларини тайёрлашга кетади. Фикримизча, бу ҳолатга барҳам бериш ва юқорида эслатилган олижаноб ғоянинг ижросини таъминлашда бошқа самаралироқ мурватларни ишга солиш вақти келган. Лекин, бу таълимдан тарбияни бутунлай ажратиш керак дегани эмас, балки, аксинча, жуда бўлмаганда, олийгоҳларда тарбия билан тўлиқ ёки ярим штат бирлигида доимий фаолият юритувчи шу соҳага ихтисослашган социолог ва психологлар шуғуллангани мақсадга мувофиқ, деганидир. Шу ўринда айтиб ўтиш жойизки, профессор-ўқитувчилар касбий кўникмасини янада ривожлантириш бугунги кунимизнинг долзарб масаласи сифатида эътироф этилади. Бундай стратегик жараёни амалга оширишда бизга касбий компетентлик ёрдам беради. Профессор-ўқитувчиларда касбий компетентликни ривожлантириш асосий вазифаларимиздан бири бўлиб қолмоқда. Профессор-ўқитувчиларда касбий компетентлиликни ривожлантиришда мотивлаштириш жараёни самарадорлигига таъсир этувчи омилларни инобатга олган ҳолда, самарадорликнинг ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги кўрсаткичларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- профессор-ўқитувчиларнинг билими, кўникма ва малакаси ҳамда тажрибаси даражаси, дунёқараши, тасаввури, қизиқиши ва имкониятларининг белгиланган мақсадларга мос келишини ифодаловчи хусусиятлар;
- белгиланган мақсадларга муваффақиятли эришиш натижаларига мос келувчи мотивлар, омиллар ва воситаларнинг ўзига хос хусусиятлари;
- профессор-ўқитувчилар учун зарурий ва қулай шартшароитлар яратувчи ижодий муҳитнинг ўзига хос хусусиятлари;
- давлат, жамият ва шахс эҳтиёжларининг ривожланиши, касбий компетентлиликни ривожлантириш жараёнлари иштирокчиларининг эҳтиёжлари ва қониқиш ҳосил қилиш даражаси;
- касбий компетентлиликни ривожлантириш жараёнлари иштирокчиларининг илмий-методик таъминоти даражаси;
- касбий компетентлиликни ривожлантириш жараёнларини ташкил этишда рефлексив ёндашув, тизимли ёндашув, инновацион ёндашув, шахсга йўналтирилган таъсир ва бошқа ёндашувларнинг ўзига хос хусусиятлари;
- ахборотларнинг ишончилиги ва янгилиги;
- профессор-ўқитувчиларнинг мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар ва уларнинг натижалари, фан-техника ютуқлари бўйича тушунчаларини аниқлаш;
- тасаввури ва дунёқараши, қизиқиши ва имкониятларини ўрганиш;
- белгиланган мақсадларга муваффақиятли эришиш натижаларига мос келувчи мотивлар, омиллар ва воситаларнинг турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва таҳлил қилиш;
- профессор-ўқитувчиларнинг эҳтиёжлари ва қониқиш ҳосил қилиш даражасини аниқлаш;
- профессор-ўқитувчиларга қўйилаётган замонавий талаблар бўйича зарурий маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва узатишдан иборат бўлиб, ўқитувчиларда узлуксиз малака оширишга бўлган ижодий мотивларни шакллантириш ва уларнинг ўқув фаолиятини мувофиқлаштириш жараёнида қўлланилиши.[7] Касбий фаолиятнинг таълим мазмунини белгиловчи сифатлари ўқитувчининг ижодкорлигида намоён бўлади. Ижодкорлик – бу сифат жиҳатидан янги, оригинал ва такрорланмас бирор янгиликни пайдо қилувчи фаолиятдир. **Маҳсулдор** ижодкорликда белгиланган ҳар қандай муаммо муваффақиятли ҳал қилинади; ижод қилишга лаёқатли бўлган ўқитувчиларнинг асосий қисмида бу жиҳатлар намоён бўлади. **Эвристик** ижодкорлик, жамиятда рўй бераётган касбий фаолиятга оид янгиликларни дадил ўзлаштириш ва тарғиб қилишни англатади, яъни унинг асосида ғоялар

(фаразлар) ҳосил қилиш жараёнини интенсификация қилиш ва уларнинг ҳақиқатга яқинлигини (эҳтимоллигини, ишончлилигини) изчил амалга ошириш ва бунда янги ҳолатда дадил ҳаракат қилиш қобилияти, фикрлаш жараёни асосида тафаккурни ривожлантириш кузатилади.[8]

Креатив ижодкорликда ўқитувчи ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янги назарияларни яратади, ўз фикрлари ва таклифлари билан чиқади, моҳир ва тажрибали, лаёқатли ўқитувчиларгина бунга эришиши мумкин.

Табиий анатомик-физиологик лаёқат нишонлари қобилиятларнинг физиологик асосини ташкил этади. Кейинчалик қобилиятга айланадиган лаёқат нишонларининг мажмуи инсоннинг *истеъдоди* дейилади.[9]

Инсондаги билиш ва лаёқат нишонлари жараёнларининг йиғиндиси, истеъдодининг юксак чўққиси – унинг интеллектини белгилайди. “*Интеллект – бу ақдан иш кўриш, рационал фикрлаш ва ҳаётий муаммоларни моҳирона ҳал қилишнинг глобал қобилияти*” (Векслер), яъни интеллект инсоннинг атроф муҳитга тўлиқ мослаша олиш қобилияти деб қаралади. Талабаларда эса ижодий фаолиятни ривожлантиришнинг моҳияти, босқичлари, ижодий фаолият стратегияси ва тактикаси, ижодий фаолиятни ривожлантириш йўллари тўғрисида маълумотларга эга бўлиш педагогларда ушбу технологияни ўқув жараёнида кенг тадбиқ этишга имконият яратади.

МУҲОКАМА

Ижодий фаолият моҳиятини белгиловчи асосий омилларни қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

1. Фалсафий ва ижтимоий-иқтисодий. Ижодий фаолият -амалдагидан фарқ қилувчи бирор бир янгилик яратишдир. **Ўлчов категориялари:** кашфиёт - олдин номаълум бўлган объектив мавжуд бўлган хусусият ва ҳодисаларни аниқлаш; ихтиро - техник муаммолар ечимига йўналтирилган, ишлаб чиқариш да ижобий аҳамиятга эга бўлган янгилик, қарор, технология ва б. рационализаторлик таклифи - олдиндан маълум ва амалда тадбиқ этилаётган техниканинг бошқа янги шароитда самарали ишлашини таъминлаш даги вазифалар ечими; лойиҳалаш- маълум бир объектни икки босқич асосида куриш, яратиш.[10] Ушбу жараён икки босқичда амалга оширилади: Дастлаб лойиҳани фикран юзага келтириш, унинг чизмалари ва техник ҳужжатларини тайёрлаш. 2. Лойиҳани амалда тайёрлаш (деталлар ва қисмларини тайёрлаш , уларга ишлов бериш, йиғиш ва яратиш). Дизайн - объектни маълум бир эстетик тавсифлари асосида санъаткорона лойиҳалаш.

2. Психологик-педагогик - янги билим, укув ва малакалар кўринишида ушбу субъект учун олдиндан номаълум бўлган янгилик яратиш борасидаги

ижодий фаолият. **Ўлчов категориялари:** Интуитив фикрлаш - эвристик жараён бўлиб, ҳеч қандай далилларсиз, тўғридан-тўғри фикран ҳақиқатга эришишдаги (масала ечимини топишдаги) ижодий қобилият, мантиқан боғлиқ бўлмаган ёки мантиқан хулоса чиқариш учун етарли бўлмаган изланишлар асосида масала ечимини аниқлаш жараёни.[11] Интуиция - субъектнинг назарий-амалий фаолияти жараёни давомида тўпланган катта ҳажмдаги билим ва далилларга таянади. Ижодий фаразлар - инсоннинг шахсий тажрибасида кўрмаган ёки умуман ҳозирги вақтда мавжуд бўлмаган объект ва жараёнлар тўғрисида тасаввур, фараз қила олиш қобилияти. Фараз қилиш турлари: инсон олдин ўзи кўрган объект тўғрисида тасаввур қилиши; аниқ бошлангич маълумотлар асосида ўз шахсий тажрибасида учрамаган объект ва жараён тўғрисида фараз қилиши; ҳеч қандай аниқ бошлангич маълумотлар бўлмаган ҳолда, ҳақиқатда амалда мавжуд бўлмаган объект тўғрисида фикран фараз («фантазия») қилиши. [12]

3. Мантиқий қонун ва қоидалар (мантиқий фикрлаш усуллари):

- мантиқий қонун ва қоидалар (айнан ўхшашлик, қарама-қаршилик, етарли асосланганлик қонуниятлари);
- эмпирик-назарий билиш (моделлаштириш , лойиҳалаш);
- назарий билиш (анқлаш тириш , абстракклаштириш);
- эмпирик билиш (кузатиш, таққослаш , солиш тириш) усуллари асосида мантиқий характердаги ақлий жараёнлар қобилиятига эга бўлиш.[13]

Ўзбекистоннинг ёшлари бозор иқтисодиётига ўтишни, рақобатбардошлик ва эркин шахс ифодаланишини бошдан кечиряпти. Бундай шароитларда жамият рақобатбардошлик юқори аҳамиятга эга ва тенгҳуқуқли социал феномен бўлиб қолади. Жамият ва иқтисодиётдаги ўзгаришлар ёшларнинг иккига «кучлилар» ва «кучсизлар» гуруҳга олиб келди.

Шундай қилиб ёшлар учун турли бошланиш шартлари мавжуд, бу эса ўз ўрнида дунёдаги кучли интеллектуал салоҳият билан боғлиқ. Шаҳарлик ёшлар турли касб ҳунар муҳитига қарашли бандлик, таълим фаолиятига аҳамият беради. Ёшлар учун малака ва билим меҳнат бозорида интеллектуал салоҳият ҳолатига муваффақиятли ва энг асосий шарт бўлиб қолади.[14]

Шахснинг интеллектуал салоҳиятини билдирадиган кўрсаткичлари ўзгарувчан жамиятида ўзига хос хусусиятларга эга.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиб ўтишимиз жоизки, таълим жараёнида талабаларнинг касбий маҳорат эгаллашида интеллектуал салоҳиятни яна ривожлантириш зарур. Бунинг учун мамлакатимизда улкан имкониятлар яратилган. Биргина

қишлоқ хўжалиги соҳасини олайлик, Республикамиздаги мавжуд экин майдонларига йўналтирилаётган миллиардлаб куб метр сувнинг 60 фоизигина экинларга етиб боради, қолган 40 фоизи эса суғориш тизимлари ва суғориш жараёнида йўқотилади. Бу ҳам соҳада, аллақачон, умрини ўтаб бўлган усуллардан фойдаланилаётгани, сувга нисбатан беписанд муносабат шаклланишини кўрсатади. Жойларда ҳамон сув қўллаб ётган далалар, обиҳаёт исроф бўлаётган ҳолатлар мавжуд. Ваҳолонки, сувдан самарали фойдаланиш коэффициенти Европа давлатларида 80 — 85 фоизни ташкил этади. Жаҳон сув ресурслари институти таҳлилларига кўра, 2040 йилга бориб, Ўзбекистон сув ўта танқис бўлган **33** та мамлакат қаторига кириши мумкин. Шу жиҳатдан, мамлакатимиз қишлоқ хўжалигига суғоришнинг тежамкор усуллари кенг қўллаш асосий масала ҳисобланади. Зеро, томчилатиб суғориш усули бежиз “дунёни очликдан қутқарадиган технология” деб баҳоланмайди. Дунё мамлакатларида томчиси тиллога тенг обиҳаётни тежаб сарфлаш чоралари кўрилаётган бир пайтда бизда ҳамон экин майдонларини суғоришда сувни ҳисоб-китобсиз сарфлаш ва катта миқдорда йўқотишлар кузатилаётгани ташвишланарлидир. Шу боис келгуси йилдан ҳар йили 200 минг гектар майдонда сув тежовчи технологиялар жорий қилиб борилади. Илғор, замон билан ҳамнафас фермерларимиз томчилатиб суғоришнинг афзаллигини англаб етишган, албатта. Улар нафақат сувни тежаш, балки ҳосилдорликни ошириш мақсадида ҳам мазкур усулдан кенг фойдаланиб келмоқда. Сабаби ушбу усул ер унумдорлигини яхшилаш, тупроқ эрозиясининг олдини олишга хизмат қилади. Энг асосийси, мамлакатимизда суғоришнинг тежамкор усулини жорий қилаётган ер эгалари учун бир қатор имтиёзлар тақдим этилган. Демак, фаолиятни янгича усул асосида ташкил қиладиган деҳқон ва фермерлар бундай имкониятдан фойдаланса кам бўлмайди. Бу эса интеллектуал салоҳиятимизни яна бойитиб бориш мезони билан ифодаланади.

Инсоннинг тараққиёти билан кадр-қиммати, инсоннинг шаклланишида амалга ошириладиган шароитларни яратиш керак, бу ерда очиқлик даражаси бутун тизимнинг руҳий саломатлиги даражасини англатади. Қиймат координатлари туфайли инсон дунёси имкониятларни амалга ошириш, унинг моҳиятини ифодалаш, ўз тақдирини белгилаш ва ўз-ўзини тиклаш учун бошқа одамларга яқинлашиш учун бўш жойга айланади. Таълим жараёнида талабаларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш юзасидан куйидаги таклифларни бериш мумкин:

– талабалар ўрганилган билимларни тажрибада синаб кўриш, қайта ишлаш, изланувчанлик ва ижодкорлик фаолиятларини фаоллаштириш орқали интеллектуал салоҳиятларини ривожлантириш;

– касбий фаолиятда кўп учрайдиган ҳар қандай ностандарт вазиятларда мустақил равишда қарор қабул қила олишга, шунингдек, яхлит жараённинг барча воқеа ва ҳодисаларини, далилларини таҳлил қила билишга асос яратадиган илмий тафаккурни ривожлантириш;

– таҳсил олаётган соҳаси бўйича касбий фаолиятга тайёрлашни индивидуаллаштириш орқали ақлий ва амалий фаолиятида ўзининг индивидуал услубларига эга бўлиш имконини берадиган таълимни ташкил этиш.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. *Янги Ўзбекистон стратегияси* [Матн] / Ш.М. Мирзиёев. Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021. - 464 б. ISBN 978-9943-6992-3-6.
2. Аскарлова, Ш. И. (2017). Использование Интерактивных Методов Преподавания На Занятиях Иностранного Языка. Актуальные Научные Исследования В Современном Мире, (5-2), 29-32.
3. Гозалксон, А. (2020). *Yozish Konimkasini Shakllantirish Usullari*. Наука И Образование, 274с
4. Теория множественного интеллекта Г. Гарднера и ее принципиальное значение для современного образования. Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании» Москва 2017 г, Семерикова Алена Владимировна, 89 с
5. Туктаров Ф.Р. Конкурентоспособность личности в современном трансформирующемся обществе. Ростов н/Д: Наука-Пресс, 2006. С. 6.
6. Образование как омил социальной дифференциации и мобильности. С. 97.
7. Орехов А.М. Интеллектуальная собственность как объект философского исследования. Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. №1. 1997. – С.31-48.
8. Касбий таълим мазмунига кўйиладиган замонавий педагогик талаблар Кадиров Хаёт Шарипович, НамДУ илмий ахборотномаси - Научный вестник НамГУ 2019 йил 6-сон, 472 б
9. Xutorskoy A.V. *Pedagogicheskaya innovatika: metodologiya, teoriya, praktika* – М.: 2005. 67с
10. Qosimov SH. *Kasb-hunar kollejlarda amaliy kasbiy ta'limni tashkil etishning ilmiy pedagogik asoslari*. – Т: "Fan va texnologiya", 2014. 91б

11. Slastenin V.A., Isaev I.F., SHiyarov E.N. Pedagogika: Ucheb. Posobie dlya stud. vissh. ped. ucheb. zavedeniy – M.: 2002. 31с.
12. Hakimova M. Kasb pedagogikasi. //O‘quv qo‘llanma. – T. TDIU, 2007, 68 б
13. Agzamxodjaeva S. Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2007. –Б. 31;
14. Ramazonovna, A. N. (2024). PROVERBS AND SAYINGS WITH PHYTONYMS AND THEIR ANALYSIS IN COMPARED LANGUAGES.
15. Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. *Theoretical & Applied Science*, (7), 10-15.
16. Грицевич, Т.Д. Замонавий психологияда ўрганиш қобилияти муаммоси / Т.Д. Грицевич // Таълим қобилиятлари ва ўрганиш: Прос. усули. нафақа / Сomp. М.Ф. Бакунович, Т.Д. Грицевич, О.А. Ткачук, Т.С. Юрочкина / эд. А.П. Лобанова. - Минск: БСПУ, 2003. - С. 4-20.

ПРАСЛАВЯНСКИЙ ЯЗЫК КАК ЯЗЫК-ПРЕДОК ВСЕХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Закиров.М.

НамГУ, преподаватель

АННОТАЦИЯ

Индоевропейские языки представляют собой одну из крупнейших семей языков Евразии (около 200 языков). В статье мы рассмотрели индоевропейское языковое единство, Балто-славянское единство и др.

Ключевые слова: *индоевропейский язык, славянский язык, праславянский язык.*

ABSTRACT

Indo-European languages represent one of the largest families of languages in Eurasia (about 200 languages). In the article we looked at Indo-European linguistic unity, Balto-Slavic unity, etc.

Key words: *Indo-European language, Slavic language, Proto-Slavic language.*

ВВЕДЕНИЕ

Индоевропейские языки распространились в течение последних пяти веков также в Северной и Южной Америке, Австралии и отчасти в Африке. Наиболее активной была экспансия языков английского, испанского, французского, португальского, нидерландского, русского, что привело к появлению индоевропейской речи на всех материках. В число первых 20 наиболее распространенных языков (считая как их исконных носителей, так и использующих их в качестве второго языка в межнациональном и международном общении) сейчас входят английский, хинди и урду, испанский, русский, португальский, немецкий, французский, панджаби, итальянский, украинский. Сегодня чаще всего считают, что область первоначального или достаточно раннего распространения носителей индоевропейского языка простиралась от Центральной Европы и Северных Балкан до Причерноморья (южнорусских степей). Вместе с тем некоторые исследователи полагают, что начальный центр иррадиации индоевропейских языков и культур лежал на Ближнем Востоке, в близком соседстве с носителями картвельских, афразийских и, вероятно, дравидийских и урало-алтайских языков. Следы этих контактов дают основание для выдвижения ностратической гипотезы.

Индоевропейское языковое единство. Индоевропейское языковое единство могло иметь своим источником либо единый праязык, язык-основу (или, вернее, группу близкородственных диалектов), либо ситуацию языкового союза как

итога конвергентного развития ряда первоначально различных языков. Обе перспективы в принципе не противоречат друг другу, одна из них обычно получает перевес в определённый период развития языковой общности. Отношения между членами и.-е. семьи из-за частых миграций непрерывно менялись, и поэтому принятая ныне классификация индоевропейских языков должна корректироваться при обращении к разным этапам истории этой языковой общности. Для более ранних периодов характерна близость языков индоарийских и иранских, балтийских и славянских, менее заметна близость италийских и кельтских. Много общих черт есть у языков балтийских, славянских, фракийского, албанского с индоиранскими, а италийских и кельтских - с германскими, венецким и иллирийским.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Балто-славянское единство. Из индоевропейских языков славянские языки наиболее близки балтийским, что послужило основанием для гипотезы балто-славянского праязыка (можно объяснять эту близость длительными контактами балтов и славян). Выдвигается много предположений о том, на какой территории произошло обособление славянского языкового континуума. На основе одного из и.-е. диалектов (протославянского) позже сформировался праславянский язык, ставший родоначальником всех современных славянских языков. Праславянский длительное время развивался как единый диалект, в котором позднее возникли диалектные варианты. Процесс перехода праславянского языка и его диалектов в самостоятельные языки был длительным и сложным, он завершился во второй половине 1-го тыс. н.э., в период формирования государств на территории Юго-Восточной и Восточной Европы и расширения территорий, занимаемых славянскими племенами.

Вопрос о прародине славян. Прародина славян, на которой зародился этот этнос в первом тысячелетии до нашей эры, очевидно находилась где-то в Восточной Европе, хотя точнее сказать сегодня сложно. Античные авторы не затрудняли себя выяснением того, какие конкретно народы проживают в остальной Европе, и обычно довольствовались описаниями, которые можно было почерпнуть у купцов или народовсоседей: так и получалось, что в трудах Геродота и других географов есть страны с золотоносными муравьями, белыми мухами и людьми с песьими головами. Названия этих племен тоже выглядят мифически - к северу от фракийцев и скифов, где могли бы находиться в ту эпоху славяне, Геродот помещает будинов, гелонов, невров, и ученые никогда не перестанут спорить о том, кем были эти племена - скорее всего их и вовсе не существовало, а в лесах по берегам Вислы и Припяти, как и сегодня, стояли

рубленые деревеньки, где люди называли себя "словене" (т.е. "умеющие говорить слова", в отличие от "немцев", которые такой способностью не обладали).

Славянские языки принадлежат к индоевропейской системе языков. Они делятся на три группы: западную, южную и восточную. К западной группе принадлежат языки чешский, словацкий, польский с кашубским, лужицкие и вымерший в XVIII в. полабский, на котором говорили славянские племена, населявшие берега Эльбы (слав. Лаба). К южной группе принадлежат языки болгарский, сербско-хорватский, македонский и словенский. К восточной группе — русский, белорусский и украинский. Славянские языки по сравнению с другими языками индо-европейской системы пережили целый ряд общих специфических явлений как в области фонетики, так и в грамматическом строе. Из наиболее существенных особенностей славянских языков следует указать на изменения задненебных согласных «k», «g», «x» перед гласными переднего ряда (палатальными). Эти изменения происходили в две разных эпохи (более раннюю и более позднюю) и в несколько отличных в каждую из них условиях. В живых славянских языках, в том числе и в русском, эти исконные славянские изменения отражены как чередование звуков «к», «г», «х» и «ч», «ж», «ш» (следствия более раннего «смягчения») или же «ц», «з», «с» (следствия более позднего «смягчения») в словах одного корня: ср. напр.: молоко – молочко, друг – дружить, слух – слышим. Следы более позднего «смягчения» в русском языке затерты последующими выравниваниями форм, но все же могут быть показаны на таких примерах, как: кратко – вкратце, друг – друзья; в украинском языке они сохранились и в склонении, ср.: горох – у горосі. В области грамматического строя общим и специфичным для всех славянских языков является напр. развитие особого склонения прилагательных (так наз. «местоименного» – с окончаниями, свойственными местоимениям, ср.: доброго и того) и употребление Т.п. в составном сказуемом («он был учителем»); указанные черты кроме славянских языков наблюдаются только в языках балтийской группы. Общие лексические переживания славянских языков наиболее показательны засвидетельствованы распространением во всех славянских языках исконных заимствований из других языков. Так напр. слова «хлеб», «гусь», «купить», «князь» отмечают древнейшие славяно-германские связи; «коляда», «крамола» – романского происхождения; «бог», «топор» – иранского (последнее слово через финноугорское посредство); «корчага», «колпак» – тюрко-татарского; «хмель», «сани» – финно-угорского и др.

Ближайшим родственником славянских языков в Европе являются балтийские - литовский и латышский. Причина этой близости, факты которой иногда кажутся изумительными, по разному толковалась исследователями: скорее всего она стала результатом долговременных контактов славян и балтов в доисторический период. Впрочем, гипотеза о генетическом родстве обеих групп языков и о существовании некогда балто-славянского единства пока еще никем надежным образом не опровергнута. В любом случае, балтийские и славянские языки отличает существование щелевых согласных на месте индоевропейских палатальных, высокий уровень флективности систем склонения и спряжения, одинаковые формы образования местоименных прилагательных, а также многочисленные лексические параллели. Несколько столетий назад таких сходств было еще больше.

В тот период, когда разговорный язык славян был единым, его фонетика и грамматика обладали рядом специфических черт. Например, в дополнение к долгим и кратким гласным использовались также два сверхкратких звуков, происходящих из индоевропейских **u* и **i* и обозначавшихся в древнерусских и старославянских текстах как ъ, ь. Позже они исчезли - либо без следа, как в конце слова, либо превратившись в "полные" гласные. Славянский язык обладал семью падежами (из которых звательный ныне сохранился лишь в нескольких языках), тремя числами (двойственное сегодня употребляется только в словенском и лужицком), и тремя родами существительного. На сегодня система славянского склонения и отчасти спряжения хорошо сохранилась практически везде - за исключением болгарского и македонского, где падежное склонение исчезло. Классификация славянских языков на три группы проводилась славистами главным образом по фонетическим признакам. В основе классификации лежала одинаковая или сходная переработка звуков и звукосочетаний (см. табл.). Усвоив методологические концепции праязыка и расщепления его (по теории «родового дерева» Авг. Шлейхера, 1821-1868), слависты в соответствии с каждой группой славянских языков реконструировали отдельный праязык. Несостоятельность подобных концепций выразительно сигнализируется распределением даже основных фактов, которые служат материалом при реконструкциях. Так, например, общий праязык западнославянский предполагал бы одинаковую переработку исконных групп «*or*», «*ol*» во всех языках этой группы, а между тем в польском языке наблюдаются «-го-», «-ю-» при чешском и словацком «-га-», «-ла-».

Родство славянских языков в сфере грамматики и лексики. В области морфологии славянские языки представляют большее единство, но данные ее часто не совпадают с классификацией, основанной на фонетических признаках. Все славянские языки сохранили формы склонения за исключением болгарского языка, который имеет только склонение местоимений. Падежные отношения он выражает не падежной флексией, а сочетанием слова (в форме общего падежа) с предлогом и порядком слов. Число падежей у всех славянских языков одинаково. Некоторые из них (напр. русский) только не имеют особой формы звательного падежа. Славянские языки утратили форму двойственного числа; его сохранили только словинский язык и лужицкий. Другие только имеют архаические остатки, которые теперь выражают множественное число (русс. - «уши», «плечи»; болг. - «ръце», «крака»). В области глагола славянские языки расходятся: в южнославянских языках глагол характеризуется развитой системой времен (аорист, имперфект, перфект, плюсквамперфект), в западнославянских языках времен уже меньше (нет аориста и имперфекта), а в восточнославянских этих времен совсем нет, и глагол пользуется различными видами, которые, напр. в русском, играют огромную роль. Все славянские языки тесно связаны между собою в лексическом отношении. Значительный процент слов встречается во всех славянских языках. Лексические отличия связаны преимущественно с различными иноязычными влияниями. Ср. напр. различие в славянских языках слов для обозначения понятия «товар»: русское слово представляет заимствование из татарского, болгарское «стока» - турецкого происхождения, сербское «роба» - итальянского, польское «kr m» - германское заимствование. Западнославянские языки испытали сильное словарное влияние со стороны средневековой латыни и немецкого яз. Южнославянские языки испытали влияние со стороны греческого, турецкого, албанского, румынского и венгерского языков. Восточнославянские тоже испытали сильное влияние греческого языка, татарского, финских языков и др. Близость славянских языков между собою одно время являлась причиной многочисленных споров о границах, о взаимоотношениях между отдельными славянскими языками и т. п. Польские слависты доказывали, что кашубский язык не может существовать отдельно, что близость его к польскому ставит его на положение наречия польского языка. Сербские лингвисты отрицали самобытность хорватского литературного языка, а македонских славян относили к сербам, несмотря на то, что ни данные языка, ни данные этнографии и истории этого подтвердить не могут. Болгарские ученые отрицали самостоятельность македонцев и старались

обосновать это данными филологии и этнографии. Формирование национальных литературных языков связано у славян с началом создания национальных государств и движений за национальную независимость. Первая письменная фиксация славянского языка произошла в 9 веке, когда византийские миссионеры Кирилл и Мефодий (или их ученики) изобрели две основные азбуки специально для славянского диалекта, на котором говорили в окрестностях города Фессалоники (нынешние Салоники в Греции). Этот язык, называемый старославянским, стал каноническим для славянской православной литературы, а из двух азбук сегодня сохранилась только кириллица, тогда как на глаголице перестали писать уже в 12 веке. Старославянский отражает форму, которая на тот момент была понятна всем славянским племенам от Одера до Дуная, но все же свидетельствует о постепенном распаде славянской общности на три подгруппы диалектов - южную, западную и восточную. Письменные тексты на других славянских языках появляются уже в 10 веке - древнерусский, чешский, польский, словенский. Уже к 12-13 векам большинство ныне существующих славянских языков были территориально и этнически оформлены и заняли в основном те ареалы, на которых используются сегодня - за некоторыми исключениями (напр., территория распространения русского языка расширилась с тех пор в десятки раз, а полабский язык, наоборот, полностью прекратил существование в результате германской экспансии. Письменность у славянских народов возникла в конце первого тысячелетия. Начало ей положили братья Кирилл и Мефодий, выполняя дипломатическую миссию в землях моравского князя Ростислава [в 863]. Организация церкви и литургического (богослужебного) языка для славян входила в задачи миссии. Происходя родом из Салуня (нын. Салоники), братья усвоили салунский говор староболгарского языка и этот свой родной диалект положили в основу славянских переводов церковных книг. Памятники древнеболгарской письменности написаны двумя азбуками — кириллицей (напр. «Саввина книга») и глаголицей (напр. «Синайская псалтырь»). В настоящее время в славянских языках употребляются кириллическая и латинская графики. Восточные славяне, болгары и сербы употребляют кириллическую графику. Западные славяне, хорваты и словенцы употребляют латинскую графику, приспособленную к звуковой системе того или иного славянского языка путем системы диакритических знаков или комбинации букв. Научное изучение славянских языков началось с первой половины XIX в. Из славистов, оставивших заметный след в изучении славянских языков, следует указать Добровского, Востокова,

Копитара, Шафарика, Григоровича, Миклошича, Ягича, Лескина, Шахматова и др.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Zakirov, M. (2024). On the question of varieties of complex sentences. *Science and Education*, 5(5), 577-580.
2. Закиров, М. Н. (2022). МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ СПРЯЖЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ДЛЯ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 820-826.
3. ERKINZHANOVNA, F. K. Metaphor Explanation Methods When Studying Artistic Text. *JournalNX*, 6(07), 298-301.
4. Файзуллаева, Х. Э. (2021). Обогащение русской речи студентов общеязыковыми метафорами. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 1133-1136.
5. Nabiyev V.M. "Systems of spiritual-ideological propaganda and their regularities". *Asian journal of Research in social sciences and humanities* Vol.11, Issue-12, December 2021.-P.262-271
6. Nabiyev V.M. "Ideological factors of eliminating rhreats to national spirituality". *Asian journal of multidimensional research* Vol.10, Issue 9, September-2021.
7. Набиев Б.М. "Ўзбекистонда жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигини мустаҳкамлашнинг мафкуравий омиллари". СамДУ ахборотномаси. Журнал. №4. Самарқанд-2021. -Б.64-68
8. Набиев Б.М. "“Мафкура”, “Миллий ғоя”, “Миллий ўзликни англаш”, “Миллий онг” каби тушунчаларнинг мазмун-моҳияти”. НамДУ ахборотномаси. Журнал. №8. Наманган-2022. -Б.179-184
9. Набиев Б.М. "Жамиятда ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашда маънавиятни ўрни". *Science and education scientific journal*. Volume 3, Issue-10 October-2022.-P.570-573
10. Набиев Б.М. "Становление и развитие политико-правовой идеологии". *Science and education scientific journal*. Volume 3, Issue-5 MAY-2022.
11. Набиев Б.М. "Глобаллашув шароитида Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий барқарорлигига таҳдид солувчи ахборот хавфсизлигини таъминлаш". *Science and education scientific journal*. Volume 4, Issue-2 February-2023.
12. Хакимов, А., Абдуллажанова, Н., Набиев, Б., & Мажидов, С. (2015). Узлуксиз таълим тизимида ижтимоий ҳамкорлик-тараққиёт омили. In Сборники конференций НИЦ Социосфера (No. 48, pp. 60-62). Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro.

13. Жураев, Р. Т., & Набиев, Б. М. (2023). Глобаллашув шароитида Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий барқарорлигига таҳдид солувчи ахборот хавфсизлигини таъминлаш. *Science and Education*, 4(2), 816-822.
14. Набиев, Б. М. (2023). ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ БАРҚАРОРЛИГИГА ТАҲДИД СОЛУВЧИ АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 95-98.

ЛИНГВИСТИКА ТЕКСТА И ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ РУССКОЙ РЕЧИ БУДУЩИХ PR-СПЕЦИАЛИСТОВ

Таштемирова З.С.

к.п.н., доцент

кафедры методики русского языка

ФерГУ Узбекистан

Сабыр А.Б.

Ст. преподаватель кафедры

телерадио и связи с общественностью

ЕНУ им.Л.Гумилева Казахстан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы обучения русскому текстообразованию будущих PR-специалистов. Дается методика использования медиатекста в качестве лингводидактической единицы в процессе развития речевой подготовки журналистов, также приведена разработка практического занятия в качестве закрепления теоретического материала.

***Ключевые слова:** текст, интеллектуальный потенциал, текстообразование, формирование информационной культуры, лингвистика текста, Ф.де Соссюр, дихотомия, «язык и речь»*

TEXT LINGUISTICS AND ISSUES OF RUSSIAN SPEECH DEVELOPMENT FOR FUTURE PR SPECIALISTS

Tashtemirova Z.S.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
of the Department of Methodology of the Russian language
Ferghana State University of Uzbekistan

Sabyr A. B.

Senior lecturer

at the Department of Television and Public Relations
L.Gumilyov ENU Kazakhstan

ABSTRACT

The article discusses the issues of teaching Russian text formation to future PR specialists. The methodology of using the media text as a linguodidactic unit in the process of developing the speech training of journalists is given, and the development of a practical lesson as a consolidation of theoretical material is also given.

Keywords: *text, intellectual potential, text formation, formation of information culture, linguistics of the text, F. de Saussure, dichotomy, "language and speech"*

ВВЕДЕНИЕ

Образование всегда было и остаётся неиссякаемым источником истинного знания и вековой мудрости, приобщение к которому даёт человеку свободу и реализации своих талантов и возможность добиться успеха. Развитие образования как важнейшей сферы человеческой деятельности, обеспечивающей формирование интеллектуального потенциала общества, является одной из приоритетных задач государственной политики Республики Узбекистан.

Состояние современного образования и тенденции его развития требуют новых системно-организующих подходов к развитию образовательной среды. Создание и развитие высококачественной и высокотехнологичной информационно-образовательной среды позволит системе образования осуществить прорыв к образовательной системе, отвечающей современным требованиям.

Модернизацию технологического базиса образовательного учреждения следует начать с формирования информационной культуры и внедрения новых информационных технологий (ИТ) в повседневную педагогическую практику.

Формирование информационной культуры (т.е. владение информационными технологиями на уровне, позволяющем использовать их в профессиональной деятельности) – это комплекс мероприятий по обучению педагогической общественности и учащихся современным ИТ, вовлечение их в активное использование глобальной информационной сети.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Язык, будучи средством коммуникации и одновременно средством реализации мысли, должен в своем статическом и динамическом проявлении, в своих формах и в их применении отражать закономерности мыслительного процесса, который в свою очередь отражает явления объективной действительности «не как зеркально мертвый акт». Исследование закономерностей мыслительного процесса – задача логики; их реализация в языковых процессах – задача языкознания.

Лингвистика текста – это относительно новое направление языкознания, объектом которого являются правила построения связного текста и его смысловые категории, выражаемые по этим правилам. Изучение текстолингвистики в вузе, на наш взгляд, в целях речевой подготовке будущих

PR-специалистов имеет как теоретическое, так и практическое значение. Знания о текстовом уровне языка, а, следовательно, о языке в целом, которые дает лингвистика текста, служат фундаментом для практической работы, повышают лингвостилистическую культуру студентов, являющуюся существенной частью их общей культуры

- Объем текста может быть разным. Текст «может состоять из одного предложения и быть более объемным, чем множество СФЕ (включать ряд глав и даже частей – например, роман)».

- Следовательно, текст – это «законченное произведение любого объема – от произведения, состоящего из одного предложения либо абзаца, до многоабзацного рассказа и большого, многоглавого и даже многочастного романа».

- Важнейшая единица текста – ССЦ. Для описания текста важны особые текстовые категории.

Наиболее полно разработан вопрос о грамматических категориях текста. И.Р.Гальперин все текстовые категории делит на две основные группы.

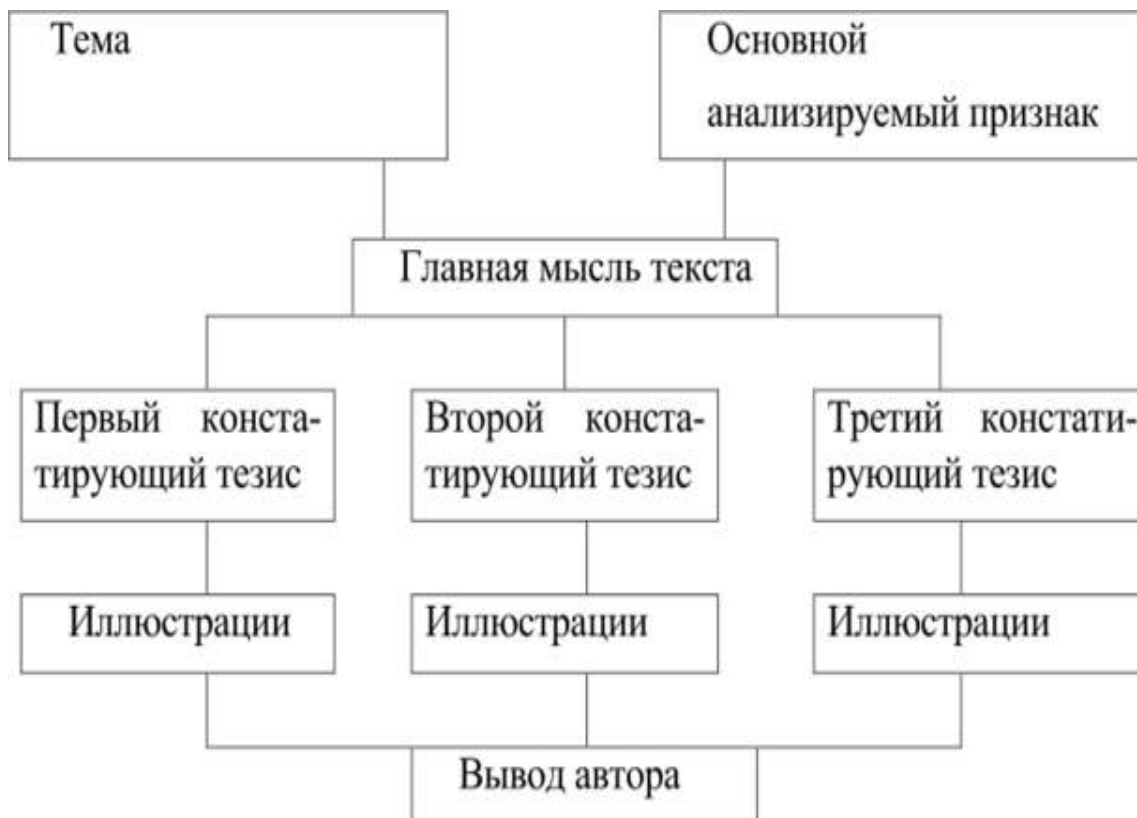
В первую группу входят категории сцепления, интеграции, континуума, ретроспекции и проспекции, представляющие собой структурные признаки текста, т.е. признаки, заложенные в самой структуре текста.

Во вторую группу входят категории модальности, информации, автосемантики, завершенности, представляющие особенности содержательной стороны текста.

В традиционной методике обычно выделяются 3 этапа работы над любым текстом:

- дотекстовый этап
- текстовый этап,
- послетекстовый этап.

Для каждого этапа работы над текстом используются специальные упражнения.

Предлагаем разработку практического занятия на тему «Теория лингвистического знака Фердинанда де Соссюра» для студентов 4 курса направления «русский язык и литература» по дисциплине ИГУ. Студентам дается текст по теме занятия.

Одним из величайших языковедов мира, с именем которого связывается прежде всего утверждение в языкознании синхронизма и системно-структурного подхода к языку, является Фердинанд де Соссюр (1857-1913).

Одно из основных положений теории Ф. де Соссюра - дихотомия (греч. — надвое, — режу.) «язык—речь» — кардинальное положение, согласно которому речевая деятельность распадается на диаметрально противоположные сущности: язык и речь.

Языком Соссюр называл общий для всех говорящих набор средств, используемых при построении фраз на данном языке; речью — конкретные высказывания индивидуальных носителей языка.

Речевая деятельность, речевой акт, согласно Соссюру, имеет три составляющие:

- физическую (распространение звуковых волн),
- физиологическую (от уха к акустическому образу, либо от акустического образа к движениям органов речи),

- психическую (во-первых, акустические образы — психическая реальность, не совпадающая с самим звучанием, психическое представление о физическом звучании; во-вторых — понятия).

Хотя язык вне речевой деятельности индивидов не существует («это не организм, это не растение, существующее независимо от человека, он не имеет своей собственной жизни, своего рождения и смерти»), тем не менее изучение речевой деятельности следует начинать именно с изучения языка как основания всех явлений речевой деятельности. Лингвистика языка — ядро лингвистики, лингвистика «в собственном смысле слова».

Задание 1. Прочитать текст и составить аннотацию.

Задание 2. Выписать научные термины, характеризующие теорию Ф. де Соссюра

Задание 3. *Письменно ответьте на вопросы*

1. Что означают понятия «язык» и «речь» по Ф. де Соссюру?
2. Дайте толкование понятий «язык», «языковой знак» по определению Ф. де Соссюра.
3. Как устроен языковой знак?
4. Назовите главное отличие языкового знака от знаков искусственных.
5. В чем заключается различие между *унилатеральной* и *билатеральной теориями языкового знака*?

Задание 4

С помощью словарей напишите 5 определений терминов «язык» и «речь», объясните их сходство и различие.

Задание 5

Предоставьте языковой знак в виде геометрической фигуры и объясните.

Задание 6

Составьте диаграмму Венна на понятия «знак» и «языковой знак»

Таким образом, целенаправленная работа над текстами, включение их в продуманную систему обучения речевой деятельности на занятии в вузе – это те условия, которые создают развивающую речевую среду, обеспечивающую интеллектуальное развитие студентов, в основе которого – совершенствование, развитие их мыслительной деятельности, навыков речевого общения, умения создать и реализовать ситуацию коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. .Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: теория, методы, направления — М., 2020. — 180 с.

2. Солганик Г.Я. К определению понятий «текст» и «медиаэскт»// Вестник Московского унив.Серия 10. Журналистика – 2005. - № 2. – С.7-15.
3. Газиева Д.М. О главных субъектах медиакоммуникации// Вестник ФерГУ., 2022.№ 4, С.159-163
4. Таштемирова, Замира Сатвалдиевна , & Бахрамова, М.М. (2022). ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (2), 548-553.
5. Madaminovna, V. M. (2024). ON THE FORMATION OF SPEECH CULTURE OF THE YOUNG GENERATION. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, 11(02), 247-249.
6. Bahromova, M. M. (2023). “AYOL” KONSEPTOSFERASIDA GENDER MUNOSABATLARINING IFODALANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (9), 513-518.
7. Bahromova, M. M. (2023). “AYOL” KONSEPTOSFERASIDA GENDER MUNOSABATLARINING IFODALANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (9), 513-518.
8. Бахрамова, М. М., & Исакова, Д. Т. (2023, October). ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КОНЦЕПТА И КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 2, No. 17, pp. 22-24).

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА: ПРОБЛЕМАТИКА И КОНЦЕПЦИЯ

Низомитдинова Зулайхо Абдуазизовна

преподаватель, Ферганский государственный университет

Давлятова Гулчехра Насировна

профессор, Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

Данная статья рассматривает актуальные вопросы гендерных исследований языка, а именно проблематику, с которой сталкиваются исследователи в данной области, а также концепцию, лежащую в основе этого направления. Автор проводит анализ языковых структур и практик, их отражение гендерных неравенств и влияние на формирование гендерной идентичности. В статье представлена методология гендерных исследований языка, включая различные методы сбора и анализа данных, а также концепция, которая объединяет социокультурный, критический и интерсекциональный подходы к пониманию взаимосвязи между языком и гендером.

Ключевые слова: *гендерные исследования, язык, проблематика, концепция, социокультурный подход, критический подход, интерсекциональный подход, гендерная идентичность, методология.*

GENDER STUDIES OF LANGUAGE: PROBLEMS AND CONCEPTS

Nizomitdinova Zulaykho Abduazizovna

Lecturer, Ferghana State University

Davlyatova Gulchehra Nasirovna

Professor, Ferghana State University

ABSTRACT

This article examines the current issues of gender studies of language, namely the problems faced by researchers in this field, as well as the concept underlying this direction. The author analyzes linguistic structures and practices, their reflection of gender inequalities and their impact on the formation of gender identity. The article presents the methodology of gender studies of language, including various methods of data collection and analysis, as well as a concept that combines socio-cultural, critical and intersectional approaches to understanding the relationship between language and gender.

Keywords: *gender studies, language, problems, concept, sociocultural approach, critical approach, intersectional approach, gender identity, methodology.*

ВВЕДЕНИЕ

В современном обществе вопросы гендера и языка становятся все более актуальными и значимыми. Гендерные исследования языка являются одним из ключевых направлений в лингвистике, поскольку они позволяют понять, как язык отражает и конструирует гендерные отношения, стереотипы и нормы. Этот аспект становится особенно важным в контексте борьбы за гендерное равенство и осознания необходимости пересмотра традиционных представлений о гендерных ролях и их выражении в языке. Целью данной статьи является анализ проблематики гендерных исследований языка, определение их методологии и концепции, а также выявление перспектив развития этого направления в лингвистике. Для достижения этой цели в статье рассматриваются основные аспекты гендерной лингвистики, а также предлагается интегративная концепция для понимания взаимосвязи между языком и гендером.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Гендерные исследования языка базируются на концепции, которая предполагает, что язык и гендер тесно взаимосвязаны, и взаимодействуют друг с другом на различных уровнях языковой структуры и использования. В этом контексте ключевыми теоретическими основами гендерных исследований языка являются:

1. Социокультурный подход: Этот подход предполагает, что гендерные роли и стереотипы формируются и репродуцируются в контексте социокультурных условий. Исследователи в рамках данного подхода анализируют, как языковые структуры и практики отражают социальные нормы и ожидания, связанные с полом.

2. Дискриминационный подход: Этот подход фокусируется на выявлении и анализе гендерной дискриминации и неравенства, которые могут проявляться в языковых структурах и образцах общения. Он направлен на выявление механизмов, с помощью которых язык может поддерживать и усиливать гендерные нормы и иерархии.

3. Критический подход: Этот подход выявляет и анализирует властные дискурсы и идеологии, которые лежат в основе гендерных норм и стереотипов, репродуцируемых через язык. Он обращает внимание на механизмы поддержания гендерного неравенства и предлагает стратегии его преодоления через изменение языковых практик и структур.

Исходя из этих теоретических основ, гендерные исследования языка призваны раскрывать глубокие взаимосвязи между языком и гендером, а также

идентифицировать возможности для изменения языковых практик с целью содействия гендерному равенству и инклюзивности.

Гендерные исследования языка сталкиваются с рядом проблем, связанных с анализом языковых структур и практик, а также их влиянием на формирование гендерной идентичности. Исследователи сталкиваются с вызовом выявления и анализа языковых структур, которые отражают и поддерживают гендерные нормы и стереотипы. Это включает в себя изучение грамматических особенностей, лексических единиц и синтаксических конструкций, которые могут варьироваться в зависимости от пола говорящего и адресата. Проблема заключается в анализе способов, которыми языковые практики и образцы общения могут влиять на формирование гендерной идентичности у говорящих. Это может включать в себя изучение использования языковых средств для конструирования гендерных ролей, выражения гендерной принадлежности и самоидентификации.

Решение этих проблем требует разработки методов анализа и интерпретации языковых данных, а также широкого междисциплинарного подхода, включающего в себя не только лингвистические, но и социологические, психологические и культурные аспекты.

Методология гендерных исследований языка включает в себя широкий спектр методов сбора и анализа данных, а также стратегии исследования, учитывающие сложность и многообразие языковых явлений в контексте гендера. Основные методы и подходы, используемые в гендерной лингвистике, включают в себя использование корпусных данных для выявления и анализа гендерных различий в языке, проведение наблюдений и интервью с носителями языка с целью выявления гендерных практик и норм в конкретной социокультурной среде. Этот метод позволяет исследователям получить глубокое понимание контекста использования языка и его влияния на формирование гендерной идентичности, исследование текстов и дискурсов с целью выявления и анализа властных дискурсивных практик и идеологий, формирующих гендерные нормы и стереотипы через язык. Этот метод позволяет выявлять скрытые механизмы репродукции гендерного неравенства в языке, использование как количественных, так и качественных методов анализа данных для изучения гендерных различий и неравенств в языке. Этот подход позволяет исследователям сочетать объективные количественные данные с глубоким качественным анализом текстов и контекстов их использования.

Эти методы и подходы обеспечивают широкий арсенал инструментов для проведения гендерных исследований языка и позволяют исследователям

получить глубокое понимание взаимосвязей между языком и гендером в различных социокультурных контекстах.

Концепция гендерных исследований языка предполагает интегративный подход к пониманию взаимосвязи между языком и гендером, включающий в себя следующие основные аспекты:

- Концепция гендерных исследований языка выделяет важность учета социокультурного контекста при анализе языковых явлений. Она признает, что язык и гендер взаимодействуют в конкретных социокультурных условиях и что языковые практики и структуры могут различаться в зависимости от социокультурного контекста.

- Концепция гендерных исследований языка предполагает критический анализ языковых норм и стереотипов, связанных с гендером. Она выявляет их идеологическую природу и рассматривает способы их репродукции и поддержания через языковые практики.

- Концепция гендерных исследований языка признает, что гендер взаимосвязан с другими категориями идентичности, такими как класс, раса, сексуальная ориентация и т.д. Она рассматривает влияние этих факторов на формирование гендерных норм и практик в языке и исследует их взаимодействие с гендером.

- Концепция гендерных исследований языка выделяет важность трансформации языковых практик с целью достижения гендерного равенства и инклюзивности. Она предлагает стратегии изменения языковых структур и образцов общения для создания более справедливого и равноправного языкового пространства.

Концепция гендерных исследований языка позволяет исследователям понимать гендер как социокультурную категорию, влияющую на все аспекты языка, и разрабатывать методы и стратегии для преодоления гендерных неравенств и дискриминации через изменение языковых практик и структур.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, следует подчеркнуть актуальность и значимость гендерных исследований языка в контексте современного общества. Анализ проблематики, методологии и концепции гендерных исследований языка позволил выявить сложность взаимосвязи между языком и гендером, а также возможности для изменения языковых практик в целях достижения гендерного равенства и инклюзивности. Дальнейшие исследования в области гендерной лингвистики могут продолжить расширение наших знаний о взаимосвязи между языком и

гендером и способствовать более глубокому пониманию социокультурных процессов, формирующих гендерные нормы и стереотипы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. - М.: Рус. словари, 1996. - 416 с.
2. Виноградов В.В. О языке художественной прозы / В.В. Виноградов // Избр. тр. - Т. 5. - М.: Наука, 1980. - 358 с.
3. Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма / Е.И. Горошко // Гендерный фактор в языке и коммуникации. -Иваново: ИвГУ, 1999. С. 28-41.
4. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты / А.В. Кирилина. - М.: Ин-т социологии РАН,1999. - 190 с.
5. Романов А.А. Гендерная компонента в лингвистике: проблемы объекта и предмета исследования / А.А. Романов, Е.Г. Романова // Animus et anima: языковые картины мира и формы речевого поведения / под ред. А.А. Романова. Москва; Тверь: ИЯ РАН, ТИЭМ, 2000. С. 4-20.
6. Allen D.E. Conversational Analysis: the Sociology of Talk / D.E. Allen, R.F. - Guy The Hague, 1974.
7. Labow W. Variation in Language / W. Labow // The Learning of Language. National Council of Teachers of English / ed. Carrol E. Reed. New York, 1971. P. 187-221.

РОЛЬ НАРОДНЫХ СКАЗОК В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗРЕНИЯ У ДЕТЕЙ

Нигора Сайдалиева

Ташкентский государственный университет востоковедения (ТГУВ),

Адрес: Узбекистан, Ташкент

Кандидат философских наук, доцент

Кафедры «Философии и культуры Востока»

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль и значение народных сказок в формировании мировоззрения детей. В статье анализируется влияние сказок на развитие у детей навыков слушания, чтения, запоминания и рассказа. С помощью сказок раскрывается воспитательное значение прививание детям быть добрыми к людям, своим родителям, животным, растениям.

***Ключевые слова:** дети, народные сказки, животные, растения, эстетика, этика, воспитание.*

БОЛАЛАРНИНГ ДУНЁҚАРАШИНИ ШАКЛЛАНТИРШДА ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИНИНГ ЎРНИ

Сайдалиева Нигора

Тошкент давлат шарқшунослик университети (ТДШУ),

Фалсафа фанлари номзоди

Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси

ORCID 0000-0001-8884-8724

e-mail: saidalieva_nigora@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада болаларнинг дунёқарашини шакллантиришда халқ эртакларининг роли ва аҳамияти ўрганилган. Мақолада болаларнинг ўқиш, эшитиш, эслаб қолиш, баён қилиш, ёдлаб қолиш қобилиятларини ривожлантиришда эртакларнинг таъсирни таҳлил қилинган. Эртаклар ёрдамида болаларни инсонларга, ўз ота-оналари, хайвонларга, ўсимликларга меҳрибон бўлиши кераклиги тўғрисидаги тарбиявий аҳамияти очиқ берилган.

***Калит сўзлар:** болалар, жаҳон халқлари, эртак, хайвонлар, ўсимликлар, тарбия.*

THE ROLE OF FAIRY TALES OF THE PEOPLES OF THE WORLD IN THE FORMATION OF WORLDVIEW IN CHILDREN

ABSTRACT

This article examines the role and significance of fairy tales of the peoples of the world in shaping the worldview of children. The article analyzes the influence of fairy tales on the development of children's reading, listening, memorization, storytelling and memorization skills. With the help of fairy tales, the educational meaning of children to be kind to people, their parents, animals, and plants is revealed.

Key words: *children, peoples of the world, fairy tales, animals, plants, education.*

ВВЕДЕНИЕ

Как всем известно во всех сказках существуют хорошие, добрые и злые герои. Чтение народных сказок даёт очень много маленьким и взрослым, помогает им сблизиться духовно. Через сказку легче объяснить малышу что такое «хорошо» и что такое «плохо». В народных сказках мира сказочные персонажи бывают очень разными: хорошими, умными, добрыми и злыми, хитрыми и завистливыми, ласковыми и грубыми. С помощью таких персонажей показывается детям, что является плохим и что является хорошим. Дётся возможность понять как нужно поступать правильно.

Мы считаем, что сказка даёт возможность общения с детьми на понятном им языке и преподаёт уроки жизни. В процессе воспитания детей используются народные сказки, и они являются неотъемлемым элементом в воспитании детей. С помощью сказок развивается внутренний мир и тип мышления детей. Специалисты сходятся во мнении, что дети, которым с раннего детства читают сказки, быстрее начинают говорить и мыслить. Сказки учат детей сравнивать, сопереживать, помогают формировать основы поведения и общения, развивают фантазию и воображение ребёнка, связную речь и мышление, внимание, память, мимику лица, жесты, а так же его творческий потенциал. Специалисты утверждают, что, работая с детьми, особо необходимо читать народные сказки.

Народные сказки являются необходимым этапом в развитии детей, этапом, который формирует запас жизненной прочности, мировоззрения, способ мышления. Воспитание детей очень сложный процесс. Научно обосновано, что основными видами воспитания в комплексном развитии детей в дошкольной педагогике являются физическое, эстетическое, нравственное, умственное и трудовое воспитание. Цель может быть достигнута только в том случае, если эти формы обучения, составляющие отдельную систему, будут осуществляться

комплексно. Мы знаем, что устная литература существовала задолго до появления письменной литературы. Эта литература- неисчерпаемое сокровище художественного совершенства и духовного богатства народа.

Народные сказки создаются на основе жизненного опыта и тесно связано с трудовым процессом. Народная мудрость создала для детей чудесные сказки, песни, загадки и пословицы в соответствии с разнообразными и неповторимыми условиями этого трудового процесса. Дети слушают их с интересом и читают с любовью. Разнообразие фольклора, тонкость слова, мелодичность и музыкальность текстов, смелость персонажей дают духовную пищу детям и завораживают их. Поэтому героические былины дети читают с особым интересом и удовольствием. Их интересуют сказки и загадки, пословицы и поговорки.

- АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ ((Literature review).

Говоря словами Президента Узбекистана Ш.М. Мирзиёева, «... с момента рождения ребенка именно в дошкольном возрасте повышается умственная активность, формируются нравственные, эстетические и физические качества. Поэтому нашей стратегической целью развития дошкольного образования на ближайшие годы является создание необходимых условий для полноценного охвата каждого ребенка детсадовского возраста этой сферой образования» [1].

«Развитие и рост ребенка - это непрерывный процесс. В этот период его приучают к самостоятельности. Как только он учится говорить, он говорит: «Я взрослый». Ограничения свободы, необходимые для роста и развития ребенка, в свою очередь создают определенные проблемы для родителей. Каждый этап жизни имеет свои этапы развития в зависимости от характеристик и потребностей. К ним относится дошкольный период, когда ребенок вырастает. Дети - это мелодичный мир, который быстро растет, развивается и меняется. Это еще одно доказательство того, насколько важен этот этап в воспитании детей» [2].

Чтобы ребенок развивался умственно, ему читают различные книги, рассказывают повести и поучительные истории или привлекают к играм и занятиям, развивающим его интеллект. В целях улучшения умственного воспитания проводятся простые беседы и объяснения на вечные темы, такие как жизнь и смерть, добро и зло, мораль и этикет, подходящие для детской психики. В целях физического воспитания можно обучать таким видам деятельности, как занятие полезным трудом, плавание, охота, верховая езда.

Следует отметить, что сказки – «один из основных жанров устной народной поэзии. Это волшебное приключение и эпическое произведение

искусства, основанное на художественной литературе. Понятие сказка обнаруживается в произведении мыслителя Махмуда Кашгари «Девону луготит турк» и означает устное повествование о событии. В Сурхандарье, Самарканде и Фергане сказку называют «матал», «ушук» в районах и селах Бухары, «варсаки» в Хорезме и «чупчак» в Ташкенте и его окрестностях» [3].

«Сказки отличаются от других жанров фольклора тем, что реалии жизни изображены на основе жизненной фантастики, магии и колдовстве, события и действия происходят в необычных условиях, сверхъестественной отвагой главных героев. Именно поэтому малыши любят сказки больше, чем кто-либо другой. Сказка хороша тем, что над ней не нужно много времени думать. Сказочные персонажи близки и знакомы ребенку. Язык сказок очень живой. Самое главное, педагог должен любить и понимать художественную литературу, уметь выразительно читать прозу и стихи». [4; 15].

- МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ (Research Methodology).

При подготовке статьи использовались методы научного исследования: методы анализа, синтеза, индукции, дедукции, обобщения и абстрагирования.

- АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ (Analysis and results).

Основные герои различных сказок удачливы и счастливы благодаря своим находчивостям, интеллекту, энергичностью и героизму.

«Сказки настолько волшебны в жизни детей, что ребенок слушает их всем своим телом. В процессе прослушивания сказки все его тело становится ухом, и сказки оказывают влияние на воспитание ребенка, живущего в мире сказок. Ребенок, который слушает сказку, живет с любимым героем, а при необходимости отправляется в воображаемые горы и холмы, сражается с врагами, смеется и плачет. Если вы хотите, чтобы сказанное вами навсегда осталось в памяти ребенка, сосредоточьтесь на его сердце через сказки. Часто своими глазами видишь, что их умы сосредоточены на сказках. Если вы обратите внимание, то увидите, что каждый день детей просят рассказывать истории. В семье эффективно рассказывать сказки на разные темы, чтобы сформировать у детей характер трудолюбия, что является главным залогом достижения целей. Воспитываясь сказками, они учатся не причинять боль другим, не быть высокомерными, быть честными, не ленивыми. Сказки - первый урок жизни для ребенка, неиссякаемое сокровище духовных богатств» [5; 52].

«Сказки возникают (люди сказывали сказки), накапливаются (собирали, записывали, обрабатывали), изучаются (сказки могут стать источником проектной, исследовательской деятельности школьников) и используются с

максимальной пользой. Дидактические сказки «создаются педагогами для «упаковки» учебного материала. При этом абстрактные символы одушевляются, возникает сказочный образ мира, в котором они живут. Дидактические сказки могут раскрывать смысл и важность определенных знаний. В форме дидактических сказок подаются учебные задания» [6, 72]

Как известно многие дети в детстве испытывают чувство страха и боязнь. Читая народные сказки, дети постепенно побеждают и свои страхи.

«Многие опытные педагоги отмечают, что для детей XXI века характерны снижение умственной работоспособности, излишняя возбудимость, раздражительность, эмоциональная истощенность, неустойчивое настроение. Присутствует заторможенность, или наоборот, - раздражительность, агрессивность. Дети зачастую остаются дома одни, испытывая дефицит общения с родителями, сверстниками, замыкаясь на телевизоре или компьютере. С помощью современных технологий на них свалился шквал информации, причем зачастую негативной. Дети стали менее чувствительными, отзывчивыми, не владеют коммуникативными навыками».[7]

Известны исследователь К. Д. Ушинский назвал «сказки русского народа первыми блестящими попытками народной педагогики. Восторгаясь сказками как памятниками народной педагогики, он писал, что никто не в состоянии состязаться с педагогическим гением народа». [8]

Мы считаем, что сказки народов мира помогают детям в следующих вопросах.

1. помогает концентрации внимания;
2. читать хорошо с выражением, с интонацией, выделять кульминационные моменты;
3. четко и конкретно озвучивать иностранные слова;
4. постепенно понять глубокое осмысления слов, выражений, стихов и пословиц;
5. узнавать национальных героев разных народов;
6. способность анализировать что хорошо и что плохо;
7. **повещает** способность правильно читать и пересказать всю историю;
8. развивать рефлекс читать сказки перед сном.

Мы считаем, что для этого необходимо побуждать и развивать у детей интерес к сказкам народов мира. Создать благоприятные условия для знакомства с сказками народов мира. Быстро формировать представление о добре и зле. Объяснить мотивацию хороших и добрых поступков героев сказок.

Во многих сказках народов мира главные герои являются животные. Например, лев, птицы, кот, змеи, петух, заяц, лиса, волк, медведь и другие. Дети узнают об образе жизни лесных и горных животных, об их повадках, о том, какие черты присущи тому или иному зверю.

- ЗАКЛЮЧЕНИЕ И РЕКОМЕНДАЦИИ (Conclusion/Recommendations).

Воспитательные, моральные, образовательные возможности сказок народов мира огромны. Педагоги и психологи отмечают неопределимую роль сказок в развитии детей. Сказка любима детьми всех возрастов, так как при ее прослушивании ребенок получает возможность стать энергетическим центром творческой деятельности. Он находится не просто в роли пассивного наблюдателя, а становится создателем своих собственных оригинальных образов и примеряет их на себе. Это позволяет малышу испытать себя на храбрость и стойкость, осознать добро и зло, выработать свой собственный стиль поведения в той или иной ситуации.

В заключение отметим, что сказки народов мира играют важную роль в воспитании детей. Это очень важный этап в воспитании интеллектуально и физически развитых детей. Систематическое воспитание детей через сказки народов мира воспитывает их нравственно и эстетически. Сказочные герои обучают детей к героизму, смелости, красоте, доброте, трудолюбию, честности, дружбе, любви к Родине.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ:

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису от 29 января 2021 года. // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. Alikulov, X., Naqqulov, N. Q. Spiritual maturity and philosophical thinking dependence of development // ISJ Theoretical & Applied Science 04(84) 2020. Pages: 164-167.
3. Raxmonova S. Ertak terapiya orqali bolaga ta'sir etish usullari// "International conference on modern innovative education, psychology and pedagogy: Problems, Analysis and Foreign Experience". - file:///C:/Users/User/Downloads/155-Article%20Text-502-1-10-20200926.pdf
4. «Maktabgacha pedagogika» fanidan o'quv-uslubiy majmua //Tuzuvchi: TerDU Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi Berdiyeva M.M. – Termiz, TerDU, 2018. -B.15
5. Oilada bolalarni xalq og'zaki ijodi na'munalari asosida tarbiyalash. (Uslubiy qo'llanma) G. Qarshiboyeva, J. Majidov, A. Sharafitdinov. – Toshkent: "BAYOZ", 2018. –B.52

6. Бегматова Д.М. Некоторые особенности обучения профессии: на основе семейного образования в узбекской семье// «Молодой учёный».- 2011. - № 5 (28). –Том.2. –С.127-129 (URL: <https://moluch.ru/archive/28/3255/>)
7. Зинкевич — Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии, СПб, «Речь», 2000 г. с.72.
8. Khayitboy, K., & Ilhom, R. (2020). THE IMPACT OF LIBERALIZATION ON THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL SYSTEM. International Engineering Journal For Research & Development, 5(3), 4-4.

О ПОНЯТИИ «КОНЦЕПТОСФЕРА» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

М.М.Бахрамова

д.ф.ф.н. ст.преподаватель,

З.С.Таштемирова

к.п.н., доцент, ФерГУ

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается сущность понятия «концептосфера языка», освещаются вопросы исследования данного понятия, а также описываются термины семантическое пространство, семантическое поле, когнитивное сознание; утверждается, что язык, исследование его концептосферы служит средством к пониманию когнитивного сознания.

***Ключевые слова:** лингвистика, концептосфера, языковая память, мыслительные процессы, когнитивное сознание, вербализация.*

ABSTRACT

This article reveals the essence of the concept of "conceptual sphere of language", highlights the issues of research of this concept, and also describes the terms semantic space, semantic field, cognitive consciousness; it is argued that language, the study of its conceptual sphere serves as a means to understanding cognitive consciousness.

***Keywords:** linguistics, conceptual sphere, language memory, thought processes, cognitive consciousness, verbalization.*

ВВЕДЕНИЕ

Для когнитивной лингвистики актуальным является вопрос разграничения концептосферы и семантического пространства языка.

В метаязык лингвистики термин «концептосфера» был введен академиком Д.С. Лихачевым. Под концептосферой он подразумевал «совокупность всех знаний и понятий, возникающих при произношении и осмыслении данного слова в сознании индивидуальной личности, а также систему представлений, образов и ассоциаций, рождающихся при сознательном или бессознательном механизме восприятия и ассоциирования. Основной функцией является функция замещения не только основных значений слова, но и всех его возможных вариантов и оттенков употребления» [1, 14 с]. По мнению ученого, концептосфера - это совокупность концептов нации.

С точки зрения З.Д. Поповой, И. А. Стернина, концептосфера - это «чисто

мыслительная сфера, состоящая из концептов, существующих в виде мыслительных картинок, схем, понятий, фреймов, сценариев, гештальтов, абстрактных сущностей, обобщающих разнообразные признаки внешнего мира» [2, 23 с]. Концептосфера - область мыслительных образов, языковых единиц, представляющих собой структурированное знание людей, их информационную базу.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Концептосфера представляет собой ярко выраженное семантическое поле. Каждый отдельно взятый концепт имеет свою концептосферу, которая, в свою очередь, является одним из составных элементов общей концептосферы отдельной личности и всего народа. Данные концептосферы, разделенные в результате единства семантических и формальных признаков концепта, отображающих реальное, смысловое или функциональное сходство, не могут существовать обособленно друг от друга. Они характеризуются динамичной структурой и взаимопроникновением.

Многие явления концептуализации отражаются именно в языке, так как «значительная часть концептосферы народа представлена в семантическом пространстве его языка, что и делает семантическое пространство языка предметом изучения когнитивной лингвистики» [3, 89 с].

Семантическое пространство языка - это та часть концептосферы, которая получила выражение с помощью языковых знаков - «слов, фразеосочетаний, синтаксических структур» [4, 54-55 с]. Вся совокупность значений, передаваемых языковыми знаками данного языка, образует его семантическое пространство. Семантическое пространство имеет только языковое выражение, в отличие от концептосферы, которую образуют концепты - единицы сознания, включающие как вербализованные, так и невербализованные знания.

Семантическое пространство языка формируют семемы и денотаты, концептосферу составляют денотаты и смыслы. Концептосфере принадлежат когнитивные классификаторы (классификационные признаки), способствующие определенной, хотя и нежесткой организации концептосферы. В семантическом пространстве когнитивные классификаторы представлены интегральными семантическими признаками - классемами и архисемами разного объема и содержания.

Семантическое пространство разных языков различается и по составу вербализованных концептов, и по принципам их структурной организации. Каждый народ образует концепты тех фрагментов действительности, которые важны для него в данный момент времени. И совсем не обязательно, что те же

самые концепты окажутся важными и для другого народа. Одни и те же концепты у разных народов могут быть сгруппированы по разным признакам. Изучая семантическое пространство языка, мы получаем достоверные знания о части концептосферы, объективированной знаками языка и отраженной в его семантическом пространстве. Однако, получить знания о всей концептосфере народа, группы людей или отдельного человека только по изучению семантического пространства нельзя, поскольку концептосфера гораздо объемней и шире семантического пространства языка.

Концептосфера и семантическое пространство языка тесно взаимосвязаны между собой, они однородны по своей природе, так как являются мыслительными сущностями.

Став объектом изучения когнитивной лингвистики, категория сознания была включена в парадигму, направленную на изучение способов концептуализации действительности, формирования и презентации знаний о мире.

Языковое сознание - это один из видов сознания, которое служит средством формирования, хранения и переработки языковых знаков вместе с выражаемыми ими значениями, правилами их сочетания и употребления, отношения к ним человека и является механизмом управления речевой деятельности, выступая обязательным условием существования и развития всех форм сознания. По мнению И.А. Стернина, посредством языка «овнешняется когнитивное сознание» [5, 47 с].

Главная трудность, с которой сталкиваются исследователи сознания как «некой единой инфраструктуры», - его закрытость. Можно утверждать, что язык является наиболее эффективным средством доступа к сознанию, «способом, каким язык представляет мир» [3, 22 с].

Языковое сознание языка в целом, как считает П.Л.Гальперин, — это смысл всех формальных структур языка, его собственно языковые значения по отношению к внеязыковой действительности, а отражение этой системы в индивидуальном сознании представляет собой языковое сознание субъекта [6, 98 с].

Исследование языкового сознания предполагает, что в процессе исследования единиц языка и языковых структур выявляется их психологически реальное содержание - в каком реальном, «психологически достоверном» наборе семантических компонентов то или иное значение существует в сознании народа, хранится в его языковой памяти, в каких отношениях по яркости и актуальности находятся между собой отдельные

смысловые компоненты, образующие семантику слова, каковы реальные смысловые связи слов и структур в языковой памяти человека [3, 43 с].

Таким образом, когнитивное сознание - сознание, представляющее собой информационный тезаурус человека, образуемый упорядоченными концептами - единицами мышления, представляющими в ментальной форме отраженную, познанную и осмысленную субъектом действительность; языковое сознание - закрепленное языковыми знаками отражение действительности, существующей в виде совокупности упорядоченных значений языковых знаков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - 1993. - Т. 52. - Вып. 1. - № 1.
2. Попова З.Д. Проблема моделирования концептов в лингвокогнитивных исследованиях // Мир человека и мир языка: Коллективная монография / З.Д. Попова, И.А. Стернин. Кемерово: Графика, 2003.
3. Бахрамова М. Вербализаторы и когнитивный анализ концептосферы "женщина" // Дисс.соискания уч.степени д.ф.ф.н. – 2023 г.
4. Рудакова А.В. Объективация концепта «быт» в лексико-фразеологической системе русского языка / А.В. Рудакова. Воронеж: ВГУ, 2003. - 213 с.
5. Стернин И.А. Язык и мышление / И.А. Стернин. Воронеж: Рико, 2004.
6. Гальперин П.Я. Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления / П.Я. Гальперин // Вопросы философии. - 1977. №4.
7. Bahromova, M. M. (2023). "AYOL" KONSEPTOSFERASIDA GENDER MUNOSABATLARINING IFODALANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (9), 513-518.
8. Bahromova, M. M. (2023). "AYOL" KONSEPTOSFERASIDA GENDER MUNOSABATLARINING IFODALANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (9), 513-518.
9. Бахрамова, М. М., & Исакова, Д. Т. (2023, October). ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КОНЦЕПТА И КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 2, No. 17, pp. 22-24).
10. Бахрамова, Мунира Мадаминовна. "КОНЦЕПТ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ." (2022): 97-105.
11. Бахрамова, М. М., & Валиева, Б. (2023). ОСОБЕННОСТИ МУЖСКОГО И ЖЕНСКОГО РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ. *PEDAGOG*, 6(11), 398-403.

12. Бахрамова, М. М. ЯЗЫКОВАЯ И КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА.
13. Bahramova, M. M., & Gulfira, M. (2023). ON THE QUESTION OF THE ESSENCE AND STRUCTURE OF THE CONCEPT OF "CONCEPT". *Journal of new century innovations*, 43(2), 3-8.
14. Бахрамова, М. М. (2022). КОНЦЕПТ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ.
15. Madaminovna, B. M. (2024). ON THE FORMATION OF SPEECH CULTURE OF THE YOUNG GENERATION. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, 11(02), 247-249.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОВЛАДЕНИЯ КОМПЕНСАТОРНОЙ КОМПЕТЕНЦИЕЙ

Муминова Д.А.

Доктор философии по филологическим наукам (PhD),

Доцент кафедры Иностранные языки

Международной исламской академии Узбекистана

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается изучение языка, как родного, так и иностранного, – личностная потребность, которая проявляется в социальном взаимодействии, общении. Успешность общения зависит не только от желания, говорящего вступить в контакт, но и от умения реализовать речевое намерение, которое зависит от степени владения единицами языка и умения употреблять их в конкретных ситуациях общения (при этом знание отдельных элементов языка само по себе не может быть отнесено к понятию «владение языком как средством общения»). Эти условия владения языком составляют сущность коммуникативной компетенции, которая была выдвинута в число центральных категорий коммуникативной лингвистики и лингводидактики.

Ключевые слова: *Коммуникативная компетенция индивидуальна, динамична, речевую деятельность, языковая деятельность.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mahalliy va xorijiy tilni o'rganish muhokama qilinadi - bu ijtimoiy o'zaro ta'sir va muloqotda namoyon bo'ladigan shaxsiy ehtiyoj. Muloqotning muvaffaqiyati nafaqat ma'ruzachining aloqa o'rnatish istagiga, balki nutq niyatini amalga oshirish qobiliyatiga ham bog'liq bo'lib, bu til birliklarini bilish darajasiga va ularni muayyan muloqot sharoitida ishlatish qobiliyatiga bog'liq. Shu bilan birga, tilning alohida elementlarini bilishning o'zi "tilni muloqot vositasi sifatida bilish" tushunchasiga bog'lab bo'lmaydi). Tilni bilishning ushbu shartlari kommunikativ lingvistika va lingvodidaktikaning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida ilgari surilgan kommunikativ kompetentsiyaning mohiyatini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: *Kommunikativ kompetentsiya - individual, dinamik, nutqiy faoliyat, til faoliyati.*

ABSTRACT

This article discusses the study of language, both native and foreign, - a personal need that manifests itself in social interaction and communication. The

success of communication depends not only on the desire of the speaker to make contact, but also on the ability to realize speech intention, which depends on the degree of proficiency in language units and the ability to use them in specific communication situations (at the same time, knowledge of individual elements of language in itself cannot be attributed to the concept of “proficiency in language as a means of communication”). These conditions of language proficiency constitute the essence of communicative competence, which has been put forward as one of the central categories of communicative linguistics and linguodidactics.

Key words: *Communicative competence is individual, dynamic, speech activity, language activity.*

ВВЕДЕНИЕ

Последние десятилетия ознаменовались всеобщим вниманием к проблеме коммуникативной компетенции, определению ее структуры в лингвистике и лингводидактике (Canale, M. & M Swain; L.Bachman & A.S.Palmer, D.Hymes; И.Л.Бим, В.В.Сафонова, М.Н.Вятютнев и др.). Термины «коммуникативная компетенция» и «коммуникативная компетентность» встречаются все чаще и нередко употребляются без различия смысла между ними. Между тем, они существенно различаются между собой. Термин «коммуникативная компетенция» возник как развитие идеи Н.Хомского о лингвистической компетенции – ограниченном наборе грамматических правил, позволяющих порождать неограниченное количество правильных предложений.

Коммуникативная компетенция является лингвистически, психологически и методически организованной системой. В ней достигается единство «языка-речи» как средства (язык) и способа ее реализации (речь). Коммуникативная компетенция индивидуальна и динамична. Она относится к классу интеллектуальных способностей индивида. Сферой проявления этих способностей является деятельностьный процесс, необходимым звеном которого выступает речевой компонент (речевая деятельность). Вообще понятие компетенции для дидактики не ново. Философы и лингводидакты во все времена разграничивали знание (компетенцию) и его реализацию (деятельность). Применительно к владению языком под компетенцией подразумевается сознательное или интуитивное знание системы языка для построения грамматически и семантически правильных предложений, а под реализацией – умения и способности посредством речи демонстрировать знание системы. Такое представление о компетенции сложилось под влиянием лингвистики, которая отводила грамматике ведущую роль в самой науке о языке и представляющей ее важнейшей составляющей психологических

грамматик, управляющих общением. Так, Ф. де Соссюр говорил о том, что система языка, или систематический инвентарь единиц, запечатлевается в виде суммы образов в уме каждого члена коллектива и не зависит от способов ее реализации в речи, которая всегда специфична, поскольку определяется волей индивида и типом ситуации. Язык как система (*langue*) и языковая способность, реализуемые посредством речи (*parole*), обеспечивают речевую деятельность, которую ученый называл "*langage*" в широком смысле этого слова.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Речевая деятельность многообразна и разнообразна. Согласно Ф.де Соссюру, она относится и к сфере индивидуального и к сфере социального; ее нельзя отнести определенно ни к одной категории явлений человеческой жизни, т.к. неизвестно, каким образом всему этому можно сообщить единство». Исследователь пишет, что «единство в речевую деятельность вносит язык». Спустя почти пятьдесят лет мысли Ф. де Соссюра бы повторены в трудах американского лингвиста Н. Хомского, который ввел в активный научный обиход термин «компетенция». Точнее говоря, возвратил его в понятийный аппарат лингвистики, поскольку этот термин встречался еще в работах В.Гумбольдта и других языковедов в связи с исследованием проблем порождающей/генеративной грамматики. Под языковой (в широком смысле слова) компетенцией Н.Хомский понимал «систему интеллектуальных способностей, систему знаний и убеждений, которая развивается в раннем детстве и во взаимодействии со многими другими факторами определяет... виды поведения». Н.Хомский выделил в рамках своей менталистской концепции понятия компетенции (прирожденной способности к речи – *competence*) и продуцирования речи (реального речевого произведения – *performance*). Компетентный говорящий/ слушающий должен, по мнению Н.Хомского, образовывать/понимать неограниченное число предложений по моделям и иметь суждение о высказывании. По Н.Хомскому, порождение речи представляет собой процесс последовательной реализации семантических, грамматических и прагматических правил, формирующихся у носителя языка на базе врожденных когнитивных структур, т.е. существует некая универсальная грамматика, состоящая из комплекса глубинных структур и эксплицирующая основные свойства человеческого разума. Эта идея развивается в работах А.Р.Лурии, где он обращает внимание на две стороны речевой деятельности (кодирование и декодирование речевого сообщения) и назвал условия психологического процесса понимания речевого сообщения – понимание слова, структуры и целого сообщения. Согласно

социолингвистическому подходу, связанному с именами Дж. Остина, Дж. Серла, разработавших логико-философские теории речевых актов, важным становится учет прагматического эффекта высказывания, компетенция не является врожденной способностью, а формируется в результате взаимодействия индивида с социальной средой (приобретение этой способности обеспечивается социальным опытом и нуждами индивидов в неразрывной связи с процессом социализации личности). При рассмотрении оппозиции «язык – речь» понятия «языковая деятельность» и «речевая деятельность» разводятся. Способности быть участником речевой деятельности этнолингвист Д.Хаймс назвал коммуникативной компетенцией, хотя сама концепция коммуникативной компетенции была сформирована в работах М.М.Бахтина. В понятие коммуникативной компетенции включаются навыки и умения адекватного использования иностранного языка в конкретной ситуации общения. Коммуникативная компетенция определяется, как творческая способность человека пользоваться инвентарем языковых средств (в виде высказываний и дискурсов), которая складывается из знаний и готовности к их адекватному использованию. В данное понятие включаются когнитивные, аффективные и интенциональные факторы.

Приобретение коммуникативной компетенции индивидом становится доминирующей целью обучения. Центр внимания педагогов переносится со структуры или системы языка (как это имело место в структурной лингвистике) на структуру речи, отличающейся ситуативностью и национально-культурной спецификой. С точки зрения теории речевой деятельности, составляющими коммуникативной компетенции были названы компетенции в говорении, чтении, письме, аудировании. Данные виды компетенции формируются на базе лексической и грамматической компетенций, входящих в ядро языковой компетенции. Компетенция в говорении дополняется произносительной компетенцией, компетенция в письме – орфографической компетенцией, компетенция в аудировании – умением различать звучащие знаки, компетенция в чтении – умением различать графические знаки.

По мнению М.В. Вятютнева, о подлинном владении языком правомерно говорить только тогда, когда «учащиеся выражают собственные планы речевого поведения, а не заданные». Тем не менее, В.В. Сафонова полагает, что «иноязычная коммуникативная компетенция», хотя и коррелирует с коммуникативной компетенцией носителя языка, не может являться ее эквивалентом.

Анализ научной литературы, касающейся интерпретации феномена «коммуникативной компетенции», обнаруживает плюрализм мнений по всему спектру вопросов, связанных с интересующей нас проблематикой. Неоднозначность проявляется уже на уровне терминологического обеспечения рассматриваемого нами явления. В трактовках разных исследователей понятие «коммуникативной компетенции» рассматривается большей частью как сформированная способность осуществлять коммуникативную деятельность общения (И.А.Зимняя, И.Л.Бим и др.), а некоторые понимают этот феномен как способность пользоваться языком (D.Hymes). Наиболее точным определением, на наш взгляд, является определение И.Л. Бим, в котором подчеркивается роль, как общечеловеческой языковой способности, так и сформированной способности – готовности. Кроме того, автор учитывает все параметры процесса общения и расширяет его до межкультурной коммуникации, тем самым, расширяя и коммуникативную цель обучения. Высказывая свою позицию по этому вопросу, считаем необходимым отметить, что использование термина «способность» в данном случае является оправданным, поскольку исходное значение понятия «компетенция» также обозначает способность. Так, словарь русского языка С.И. Ожегова, например, толкует слово «способность» как умение, а также возможность производить какие-нибудь действия. Использование термина «умение», на наш взгляд, не совсем обосновано, так как, во-первых, этот термин употребляется, когда речь идет о коммуникативных, речевых умениях, во-вторых, сама коммуникативная компетенция не сводится к простой сумме данных умений, а включает в себя необходимые знания. Более того, она представляет собой определенную характеристику личности.

Очень часто англоязычные ученые подчеркивают особенности такой способности через следующие термины: «соответствующая речь» (appropriate speech), «истинно коммуникативное окружение» (a truly communicative setting), «говорить компетентно с минимумом пауз» (to speak competently with few pauses), «креативное использование языка» (creative language use) и т.п. Следовательно, коммуникативная компетенция и коммуникативное умение суть разноплановые понятия, обозначение которых посредством одного и того же термина «умение» не является правомерным.

Таким образом, под компетенцией следует понимать сформированность у обучаемых комплекса взаимосвязанных качеств личности, владение знаниями, навыками и умениями, а также способами продуктивной деятельности. Компетентность же определяется как владение каждым конкретным человеком

соответствующей компетенцией, включающей ее индивидуально-личностное отношение к ней и к предмету деятельности в целом. Другими словами, компетентность общее (совокупность компетенций), а компетенция – частное.

Уточнив понятие коммуникативной компетенции и коммуникативной компетентности, целесообразно перейти к описанию структуры иноязычной коммуникативной компетенции, выделение которой представляет определенную проблему в связи с тем, что в научной литературе высказываются противоречивые точки зрения.

Функциональный подход к языку позволил говорить о компонентном составе коммуникативной компетенции – грамматической, социолингвистической, дискурсной (дискурсивной), стратегической компетенциях. Понятие грамматической компетенции характеризует степень овладения лингвистическим кодом языка (знания вокабуляра, правил произношения и орфографии, словообразования и структуры предложения). Социолингвистическая компетенция – это способность пользоваться языковыми средствами с учетом темы, ролей участников общения и окружения, или конкретно заданной ситуации общения, а также знания правил поведения, принятых в данном языковом коллективе. Дискурсная (дискурсивная) компетенция трактуется, как способность порождать дискурс,

т.е. использовать и интерпретировать формы слов и значения для создания текстов, владение навыками организации языкового материала в когерентный (связный) текст, а также владение средствами когезии. Так, индивид с высоким уровнем дискурсивной компетенции хорошо знает, как эффективно использовать связки (местоимения, союзы, наречия и другие грамматические средства), как достичь единства мысли и соответствия в тексте, как выражать отношения между различными идеями в контексте. Обладание стратегической (или компенсаторной) компетенцией предполагает использование вербальной и невербальной коммуникативных стратегий с целью компенсации недостатка знаний грамматического кода, при необходимости усиления риторического эффекта речевого сообщения или паузы в коммуникации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Арипова, К. Ю. (2021). The distinctive features of translation of the novel “night and day”. *Международный журнал искусство слова*, 4(1-2).
2. Muminova, D. A. (2023). Improvement of students’ tolerance level by teaching English. *Journal of advanced scientific research*, Vol.3. Issue 11 page 10.

3. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного. –М.: Русский язык, 1984. – 143 с.
4. Вятютнев М.Н. Традиции и новации в современной методике преподавания русского языка// Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы: Докл. сов. делегации на VI Конгр. МАПРЯЛ. – М.: Русский язык, 1986. – С.78-90.
5. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. –М.: Академия, 2007. -336 с.
6. Гальперина П.Я. Развитие исследований по формированию умственной деятельности. –М., 1969.
7. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. –СПб.: Каро, 2005. – 352 с.
8. Гумбольд В.фон. Язык и философия культуры. –М.: Прогресс, 1985. -378 с.
9. Дейк Ван Т.Д. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312с.
10. Дэвидсон Д. Функционирование русского языка: методический аспект// Русский язык и литература в общении народов мира: проблемы функционирования и преподавания: Пленарный доклад. – М.: Русский язык, 1990. – С. 27 -31.
11. Зимняя, И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985. – 160 с.
12. Зимняя, И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.

ФРАЗЕОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Баисов Улугбек Карабекович

Старший преподаватель Кафедры русского языка и литературы

ALFRAGANUS UNIVERSITY

(Ташкент, Узбекистан)

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению фразеологических единиц и их роли в современном языке. В статье рассматриваются основные понятия и классификации фразеологии, анализируется ее место в лингвистической системе. Особое внимание уделяется современным подходам к изучению фразеологии, включая когнитивный и дискурсивный анализ.

***Ключевые слова:** фразеология, фразеологические единицы, современное языкознание, коммуникативные аспекты, лингвистическая система, глобализация.*

PHRASEOLOGY IN MODERN LINGUISTICS

Baisov Ulugbek Karabekovich

Senior Lecturer at the Department of Russian Language and Literature at

ALFRAGANUS UNIVERSITY

(Tashkent, Uzbekistan)

ABSTRACT

The article is devoted to the study of phraseological units and their role in the modern language. The article examines the basic concepts and classifications of phraseology, analyzes its place in the linguistic system. Special attention is paid to modern approaches to the study of phraseology, including cognitive and discursive analysis.

***Keywords:** phraseology, phraseological units, modern linguistics, communicative aspects, linguistic system, globalization.*

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA FRAZELOGIYA

Baisov Ulug'bek Karabekovich

Alfraganus universiteti rus tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

(Toshkent, O'zbekiston)

ANNOTATSIYA

Maqola fразеологик birliklarni va ularning zamonaviy tildagi rolini o'rganishga

bag'ishlangan. Maqolada frazeologiyaning asosiy tushunchalari va tasniflari ko'rib chiqiladi, uning lingvistik tizimdagi o'rni tahlil qilinadi. Frazeologiyani o'rganishda zamonaviy yondashuvlarga, shu jumladan kognitiv va diskursiv tahlillarga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birliklar, zamonaviy tilshunoslik, kommunikativ jihatlar, lingvistik tizim, globallashuv.

ВВЕДЕНИЕ

Фраzeология, как отдельная лингвистическая дисциплина в русском языкознании возникла в 40-х гг. 20 века. Фраzeология интенсивно развивается на материале разных языков. Фраzeология русского языка исследовалась В. В. Виноградовым, В. П. Архангельским, В. Н. Телией, Б. А. Лариным. Основы французской frazeологии описаны А. Г. Назаряном, В. Г. Гаком, И. Н. Тимесковой и др.

Предпосылки теории frazeологии были заложены в трудах А. А. Потебни, И. И. Срезневского, А. А. Шахматова и Ф. Ф. Фортунатова.

Вопрос об изучении устойчивых сочетаний слов в специальном разделе языкознания - frazeологии был поставлен в учебно-методической литературе ещё в 20 - 40-х гг. в работах Е. Д. Поливанова, С. И. Абакумова, Л. А. Булаховского.

В 50-х годах внимание уделялось вопросам сходства и различия frazeологизма и слова, а также сочетания слов [5, 21-24].

Понятие «фраzeология» восходит к греческому «*Frazeo*» - «говорю», «сообщаю» и впервые встречается в словаре М. Neandera «*Phraseologia isocratis grecolatina*» 1558 года.

На развитие frazeологии значительное внимание оказали идеи Ш. Балли. Термин «фраzeология» в значении «раздел стилистики, изучающий связанные словосочетания» был введен родоначальником теории frazeологии, швейцарским лингвистом французского происхождения Ш. Балли в начале прошлого века. Он выделил такие группы frazeологических единиц, как frazeологические серии и frazeологические единства. Согласно его характеристике, большую важность в определении frazeологизма играет семантическая связанность компонентов, внутренняя форма сочетания, в то время как структурные признаки являются менее значимыми.

По мнению Ш. Балли, условием для признания словосочетания frazeологизмом является тождественность frazeологической единицы одному слову [2, 392].

Среди российских лингвистов родоначальником frazeологии считается

академик В.В.Виноградов. В своих работах по фразеологии он сформулировал учение о фразеологических единицах в русском языке и распределил их по семантическим группам. Труды В. В. Виноградова способствовали появлению множества работ по фразеологии разных языков. Также в его трудах были сформулированы основные понятия фразеологии и поставлен вопрос о её объёме и задачах [3, 328].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Однако, несмотря на повышенный интерес к фразеологии в отечественной лингвистике, понадобилось много времени, прежде чем была окончательно отвергнута теория эквивалентности фразеологической единицы слову, поэтому был введен термин «фразеологическое значение», присущее только данному классу языковых единиц, и таким образом фразеология оформилась в самостоятельную дисциплину [6].

На сегодняшний день фразеологии как наука в разных словарях трактуется по-разному. Однако, среди исследователей, языковедов и лингвистов так же существует несколько подходов к определению фразеологии.

По мнению Н. М. Шанского, фразеология как наука (греч. *phrasis*, - 'выражение') - это раздел языкознания, изучающий фразеологическую систему языка в ее современном состоянии и историческом развитии [7, 56].

Схожее значение фразеологии дают Н. Д. Фомина и М. А. Бакина, которые полагают, что фразеология является разделом языкознания, изучающая фразеологизмы, то есть семантически целостные устойчивые сочетания слов, воспроизводимые в речи, как и слова, в готовом виде.

В словаре лингвистических терминов О.С.Ахмановой фразеология определяется как раздел языкознания, изучающий лексико-семантическую сочетаемость слов языка, устойчивые словосочетания с осложненной семантикой, не образующие по порождающим структурно-семантическим моделям переменных сочетаний, называемые фразеологическими единицами или фразеологизмами (реже фразеологическими оборотами). Термин фразеология употребляется также для обозначения совокупности подобных словосочетаний, свойственных данному языку [1].

По мнению В.В. Гузиковой, фразеология - чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования других наук - лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения, с которыми фразеология тесно связана [4, 20].

Среди основных задач фразеологии в области изучения современной

фразеологической системы языка можно выделить следующие:

- 1) исследование семантических и грамматических особенностей фразеологических единиц;
- 2) выявление основных типов фразеологических единиц и принципов их разграничения между собой;
- 3) установление причин возникновения, основных источников пополнения и путей развития фразеологических единиц;
- 4) характеристика фразеологических единиц по их принадлежности к разным стилям языка.

Определение понятия «фразеология» тесно связано с проблемой установления его объема и границ, так как объектом фразеологии являются устойчивые (несвободные) словосочетания слов, воспроизводимые в речи в качестве готовых и целостных единиц. Такие устойчивые сочетания слов называют фразеологическими единицами, фразеологическими оборотами, фразеологизмами, фраземами, и идиомами.

Понятия фразеологии разграничивают в широком и узком смысле. В широком смысле к фразеологии относят все устойчивые выражения:

- единицы, эквивалентные слову (номинативные);
- единицы, в семантическом и структурном отношении соответствующие предложению (коммуникативные): пословицы, поговорки, афоризмы и т.д.

При широком подходе отнесение тех или иных сочетаний слов к фразеологии обуславливается тем, извлекаются ли они из памяти целиком или создаются в процессе общения, а не тем, номинативные это единицы или коммуникативные. Сравним: Кот заплакал. Это предложение, но оно воспроизводимо и эквивалентно слову «мало».

В узком смысле в состав фразеологии включают только фразеологические единицы, которые эквивалентны словам (номинативные).

Неоднозначно решается вопрос об отнесении к фразеологизмам таких речевых единиц как:

- пословицы, поговорки и крылатые выражения, так как они имеют структуру предложения и не являются семантическими эквивалентами слов;
- предложно-именные формы: на руку (выгодно), в меру (столько, сколько нужно);
- устойчивые сочетания терминологического характера: белый гриб, железная дорога; номенклатурных сочетаний: конституционный суд;
- речевые штампы: принять решение, иметь значение, играть роль;
- формулы речевого этикета: добрый день, будьте добры, спокойной ночи

и др.

Ш. Балли различал внешние и внутренние признаки фразеологических единиц. Под внутренними признаками он понимал их структурные особенности, а под внешними - семантические. Исследователь четко разграничивал между формальными признаками фразеологизмов и теми, как понимает данный оборот говорящий.

Таким образом, понятие «фразеология» не имеет единого определения, так как каждый автор по-своему рассматривает данный термин, то есть акцентирует внимание на том или ином аспекте исследования. Мнение лингвистов также расходится в определении объема и границ фразеологической системы, который варьируется в зависимости от понимания исследователем фразеологической единицы.

Фразеология играет ключевую роль в современном языкознании, представляя собой важный компонент лексической системы языка. Фразеологические единицы, обладая устойчивостью и образностью, оказывают значительное влияние на выразительность и эмоциональную окраску речи. Их изучение позволяет глубже понять механизмы функционирования языка, а также особенности национальной ментальности и культуры.

Современные подходы к анализу фразеологии, такие как когнитивный и дискурсивный анализ, открывают новые возможности для исследования фразеологических единиц. Эти методы помогают выявить не только структурные и семантические особенности фразеологизмов, но и их роль в процессе коммуникации, а также влияние на восприятие и интерпретацию текста.

Фразеология также важна в практике преподавания языка, поскольку знание и умение правильно использовать фразеологические единицы способствует более свободному и естественному владению языком. В условиях глобализации и межкультурного взаимодействия понимание фразеологии различных языков помогает наладить более эффективную и глубокую коммуникацию между представителями разных культур.

Таким образом, фразеология не только обогащает язык, но и способствует более полному и точному выражению мыслей и чувств. Продолжение исследований в области фразеологии и применение их результатов в образовательной практике помогут сохранить и развить языковое наследие, а также улучшить качество коммуникации в современных условиях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М: Сов. энцикл.,

1966. - 607 с. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа:
2. <http://www.classes.ru/grammar/174.Akhmanova/>.
 3. Балли Ш. Французская стилистика - М.: Эдиториал УРСС, 1961. - 392 с.
 4. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В.В. Виноградов, - Л.: Наука, 1946. - 328 с.
 5. Гузикова В.В. Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц // автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - М.: 2004. - 20 с.
 6. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка/ А.И. Молотков - Л.: Наука, 1977. - 560 с.
 7. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка: Учеб. 2е изд. перераб. и доп. - М.: Высш. шк., 1987. - 288 с.
 8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. - М.: Высшая школа, 1985. - 160 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ В СФЕРЕ НЕСПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ОПТОВОЙ ТОРГОВЛИ

Бекбаев Г.А.

доцент кафедры «Финансы и цифровая экономика» ТГЭУ,

Хусанов А.Н.

магистрант кафедры «Финансы и цифровая экономика» ТГЭУ

АННОТАЦИЯ

В настоящее время торговля становится одной из наиболее динамично развивающихся отраслей народного хозяйства Республики Узбекистан. Торговля преимущественно направлена на удовлетворение потребностей населения в занятости, обеспечении производства и промышленных предприятий, а также налоговых поступлений в государственный бюджет, способствуя тем самым укреплению экономической основы страны. В стратегии развития Нового Узбекистана на период с 2022 по 2026 годы выделена задача усиления торговой инфраструктуры в различных регионах республики для обеспечения общей микроэкономической и макроэкономической стабильности. В рамках этой стратегии планируется создание крупных оптовых торговых центров, включая логистические, холодильные и складские комплексы. Кроме того, предусматривается развертывание не менее трех современных торговых центров в крупных районах и городах. Торговля играет ключевую роль в организации рыночных взаимоотношений и служит катализатором для совершения коммерческих сделок. Оптовая торговля, важная форма торговли, играет существенную роль в согласовании спроса и предложения на рынке товаров и услуг, предназначенных как для производственных и технических нужд, так и для потребления. В данной статье рассматриваются проблематики организации неспециализированной оптовой торговли в республике, а также освещается методологическая основа маркетинговой стратегии ценообразования в этой сфере.

Ключевые слова: *оптовая торговля, неспециализированная оптовая торговля, маркетинг, маркетинговая стратегия, ценообразования*

ABSTRACT

In the present era, trade is becoming one of the most dynamically developing sectors of the national economy of the Republic of Uzbekistan. Trade is mainly aimed

at meeting the needs of the population for employment, production and industrial enterprises, as well as tax revenues to the state budget, thereby helping to strengthen the country's economic foundation. The development strategy of New Uzbekistan for the period from 2022 to 2026 highlighted the task of strengthening the trade infrastructure in various regions of the republic to ensure general microeconomic and macroeconomic stability. As part of this strategy, it is planned to create large wholesale shopping centers, including logistics, refrigeration and warehouse complexes. In addition, it is envisaged to deploy at least three modern shopping centers in large areas and cities. Trading plays a key role in organizing market relationships and serves as a catalyst for commercial transactions. Wholesale trade, an important form of trade, plays a significant role in coordinating supply and demand in the market for goods and services intended for both production and technical needs and consumption. This article discusses the problems of organizing non-specialized wholesale trade in the republic, and also highlights the methodological basis of the marketing pricing strategy in this area.

Key words: *wholesale, non-specialized wholesale, marketing, marketing strategy, pricing.*

ВВЕДЕНИЕ

Торговля играет ключевую роль в организации рыночных взаимоотношений и служит катализатором для совершения коммерческих сделок. Оптовая торговля, важная форма торговли, играет существенную роль в согласовании спроса и предложения на рынке товаров и услуг, предназначенных как для производственных и технических нужд, так и для потребления. Предприятия оптовой торговли играют ключевую роль в организации экономических взаимоотношений и обмена товаров между производителями, розничными предприятиями, посредниками и другими клиентами. Основными показателями развития оптовой торговли являются потребности производственных предприятий в сырье, полуфабрикатах, запасных частях, а также спрос на товары народного потребления и уровень покупательной способности населения. Глубокие структурные изменения в экономике Узбекистана, включая диверсификацию в промышленности, требуют соответствующих изменений и в оптовой торговле. Оптовая торговля выступает как связующее звено между различными секторами экономики страны, способствуя их интеграции и сотрудничеству. В этом контексте изучение зарубежного опыта и внедрение структурных изменений и

диверсификации в оптовой торговле становятся ключевыми задачами для Узбекистана [1].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Вместе с увеличением всех основных макроэкономических показателей в Узбекистане, значительными темпами растут и основные показатели оптовой торговли. Например, оборот оптовой торговли за последние пять лет вырос почти в четыре раза. Темп роста оборота оптовой торговли также составляет от 128-135 процентов (рис.1).

Рисунок 1 – Товарооборот оптовой торговли Узбекистана, всего (млрд. сум)

Неспециализированная оптовая торговля означает продажу широкого ассортимента товаров оптом без привязки к определенной отрасли или категории товаров. Это может включать в себя оптовую торговлю различными товарами, такими как продукты питания, товары народного потребления, строительные материалы и многое другое. Такие оптовые компании могут обслуживать розничные магазины, супермаркеты, рестораны, отели и другие предприятия, предоставляя им возможность приобретать товары в больших объемах по оптовым ценам [2-3].

Неспециализированная оптовая торговля играет важную роль в снабжении рынка Узбекистана разнообразными товарами и материалами для дальнейшей реализации на розничном уровне. В последние 2-3 года в Республике

Узбекистан также резко увеличивается количество предприятий и фирм оптовой торговли. По состоянию на 1 января 2023 года количество предприятий и организаций, занимающихся оптовой торговлей (за исключением продажи автомобилей и мотоциклов), достигло 50 тысяч.

Все коммерческие и многие некоммерческие организации сталкиваются с необходимостью устанавливать цены на свои товары и услуги. Фирмы не просто устанавливают цену, а разрабатывают конкретную ценовую политику, от которой зависят их коммерческие результаты. В рыночных условиях ценообразование представляет собой весьма сложный процесс. Цены и ценовая политика являются ключевыми элементами маркетинговой деятельности, поскольку основная функция цены – обеспечивать прибыль от реализации товаров и услуг.

Ценообразование представляет собой процесс определения цены на конкретный товар. Основная задача ценообразования заключается в установлении таких цен на товары (услуги), которые позволяют завоевать часть рынка, обеспечить конкурентоспособность товара по ценовым критериям и определить объем прибыли. Ценообразование включает определение оптимальной цены для товара и определение его места в ценовой категории. При этом учитывается ассортимент товаров, их качество, степень востребованности, конкурентная среда, а также цены на аналогичные и заменяющие товары. Политика ценообразования особенно важна при запуске новых или обновленных товаров, а также при выходе с существующими товарами на новые рынки. Однако после того как товар уже представлен на рынке и занял свою позицию в восприятии потребителей, акцент смещается на управление ценами.

Цена представляет собой денежное выражение стоимости товара, и ключевую роль в ее определении играет рынок. Именно через рынок устанавливается фактическая общественная или рыночная стоимость товара. На формирование цены влияет множество факторов. На рисунке 1 представлены наиболее значимые из них в системе факторов ценообразования [4-6].

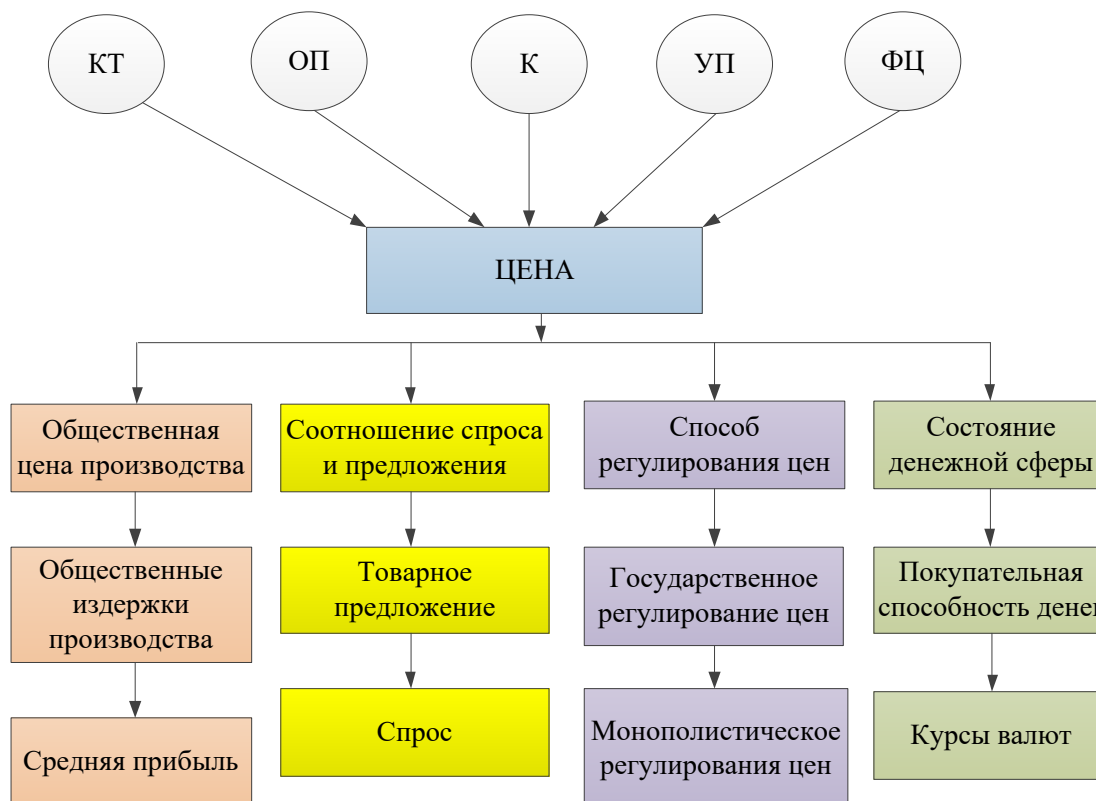

Рисунок 2 – Система ценообразующих факторов

На рисунке 2 представлены КТ-качество товара, ОП-объем поставок, К-конкуренция, УП-условия платежа, ФЦ-франкирование цены. Современная система методов ценообразования включает следующие методы:

- определение цен на основе издержек производства;
- определение цен с ориентацией на конкуренцию;
- определение цен с ориентацией на ценностную значимость;
- определение цен на основе нахождения равновесия между издержками производства и состоянием рынка;
- метод статистических игр;
- параметрические методы.

Структура цены в зависимости от положения на рынке, чтобы овладеть его определенной долей, сохранить конкурентоспособность товара, обеспечить намеченный объем прибыли и т.д.

Цена любого товара или услуги включает в себя ряд отдельных элементов. Окончательную розничную цену, по которой отечественный товар приобретается населением на республиканском рынке, можно представить в виде схемы (рис.3).

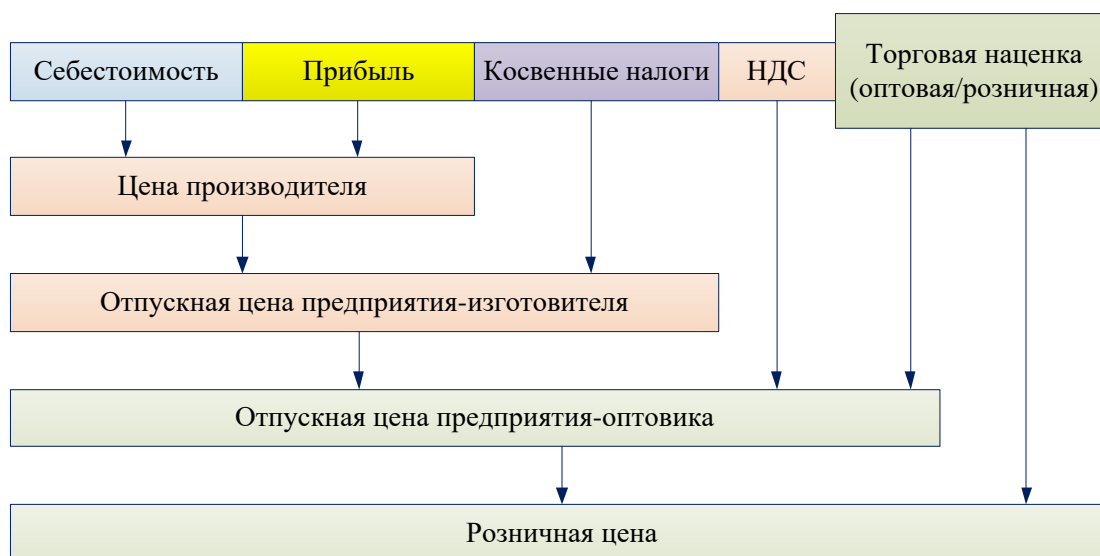

Рисунок 3 – Состав оптовой и розничной цены по элементам

Себестоимость представляет собой планируемые затраты на производство и реализацию продукции. Согласно действующему законодательству, она также включает различные налоги и отчисления в разнообразные фонды (земельный налог, экологический налог, отчисления на социальные нужды, в инновационный фонд и другие). В экономике предприятия и предприниматели заинтересованы в том, чтобы их затраты были компенсированы в цене товара;

Прибыль, заложенная в цены, необходима для обеспечения средств на потребление и накопление предприятий, а также для уплаты налогов, таких как налог на прибыль, налог на недвижимость и местные налоги;

Косвенные налоги, устанавливаемые государством с учетом общественных потребностей, непосредственно повышают цену товара. Примером таких налогов являются акцизы;

Налог на добавленную стоимость (НДС) взимается с той стоимости, которую предприятие добавляет к стоимости сырья, материалов и аналогичных затрат при производстве товаров, выполнении работ и оказании услуг. Ставки налога на добавленную стоимость могут различаться в зависимости от категорий товаров. Например, если основная ставка НДС составляет 12%, то на социально важные товары и услуги, такие как продукты питания, товары для детей и бытовые услуги, могут быть установлены сниженные льготные ставки. В некоторых случаях продукция или услуги, имеющие особую социальную значимость, могут быть полностью освобождены от уплаты налога;

Оптовые и розничные наценки представляют собой цены услуг оптовой и розничной торговли. Они аналогичны отпускной цене предприятия-изготовителя, так как включают в себя издержки торговых организаций, их прибыль, а также косвенные налоги, предусмотренные законодательством и уплачиваемые торговыми организациями. Сумма торговой наценки может определяться на основе установленных или согласованных в ходе переговоров между продавцами и покупателями размеров торговых надбавок или скидок. При этом обычно торговую надбавку выражают в процентах от отпускной цены, а торговую скидку – в процентах от розничной цены. Розничная цена представляет собой цену, по которой товар реализуется конечным потребителям. Торговые организации продают товар по розничным ценам населению. В отличие от отпускной цены оптовика, розничная цена дополнительно включает в себя розничную торговую наценку, налог на добавленную стоимость, а также, в некоторых случаях, налог на продажу для не социально значимых товаров.

Политика ценообразования в сфере неспециализированной оптовой торговли основывается на маркетинговой стратегии и стратегических целях компании. В перспективе долгосрочного развития большинство фирм стремится обеспечить прибыль, достаточную для процветания фирмы, но не сопряженную со значительным риском (стратегия оптимизации прибыли). Каждая из них соответствует своя ценовая стратегия. Различаются следующие основные стратегии ценового маркетинга компании оптовой торговли:

Стратегия «снятия сливок» - кратковременное конъюнктурное завышение цен с целью максимизации прибыли;

Стратегия «цены проникновения» - значительное занижение цены с целью захвата массового рынка;

Стратегия «стабильности цен» - установление цен, неизменных при любом изменении рыночной ситуаций;

Стратегия «скользящей падающей цены» - стратегия, применяющаяся вслед за стратегией «снятия сливок» и соответствующая маркетинговой цели расширения или захвата рынка. Фирма достигает периодического расширения рынка сбыта и увеличения объема продаж путем постепенного снижения цен после достижения насыщения первоначально выбранного сегмента, что привлекает покупателей с более низким уровнем дохода.

Стратегия «роста проникающей цены», цель этой стратегии воспользоваться текущим положением для повышения рентабельности и возмещения предыдущих затрат, связанных с выводом товара на рынок;

Стратегия «преимущественной цены» - достижение преимущества по отношению к конкурентам с целью использования фирмой на рынке стратегии «атака и обороны». Варианты данной стратегии:

- цена выше, чем у конкурента (компенсируется преимуществом по качеству);

- цена более низкая, чем у конкурента (за счет более низких издержек).

Процесс установления рыночных цен на товары фирмой включает как минимум шесть этапов:

– постановка целей ценообразования;

– анализ спроса;

– оценка производственных затрат;

– исследование цен и ассортимента конкурентов;

– выбор метода ценообразования;

– определение окончательной цены и правил ее последующей корректировки.

Разработка маркетинговых стратегических программ остается доступной и привилегией для крупных компаний, которые обладают достаточными ресурсами для всестороннего исследования национальных и международных рынков, оценки общего уровня конкурентоспособности и собственных конкурентных преимуществ, а также для воздействия на тенденции изменения рыночной среды. Конечно, средние и мелкие компании также имеют маркетинговые стратегии, но их возможности ограничены. Поэтому в полной мере разработка маркетинговых стратегий чаще всего происходит в крупных компаниях, которые могут разрабатывать как глобальные, так и конкретные стратегии маркетинга [7-10].

Многие маркетинговые специалисты в Западе отмечают разрыв между макроэкономической теорией распределения и микроэкономической интерпретацией поведения фирмы как основную причину появления концепции маркетинга и развития маркетинговых стратегий. Объективная значимость маркетинга и растущее значение этих стратегий определяют основные черты новой системы управления компаниями:

– ориентация на рынок сбыта, являющаяся ключевым аспектом любой маркетинговой стратегии управления компанией, проявляется в том, что центр

управленческих решений смещается к сбытовым звеньям. Основными объектами исследования и воздействия являются конкуренты, потребители, рыночная емкость и конъюнктура, а также различные характеристики товара. Основная цель заключается в постоянном и гибком реагировании на изменения в спросе и условиях сбыта;

– обработка информации основана на системе ее непрерывного сбора. Разработка такой системы включает в себя анализ и определение таких факторов, как объем и структура необходимой информации, эффективные методы поиска и сбора данных, а также методы их передачи, обработки, накопления и хранения. Также важно определить направление передачи информации после ее обработки;

Обычно процесс разработки маркетинговой стратегии компании включает несколько этапов и разнообразных видов деятельности. Компания реализует стратегию, основанную на предшествующих исследованиях, и одновременно продолжает проводить новые исследования с целью выявления новых стратегических решений или расширения действий существующих стратегических альтернатив.

Маркетинговые исследования представляют собой сбор, классификацию и анализ информации о ситуации на рынке: ценах, конкурентах, пользователях и других. Данные о рынке позволяют бизнесу строить стратегию и минимизировать неопределенность. Укажем основные методы сбора маркетинговой информации (рис.4).

Рисунок 4 – Основные методы маркетинговых исследований

Исследование рынка проводят отдельные компании и специализированные агентства, например, Deloitte. Методы сбора маркетинговой информации – это инструменты, с помощью которых производятся маркетинговые исследования.

Первичные данные – это информация, собранная исследователем специально для решения конкретной задачи.

Работа по сбору и анализу первичных данных является основным источником маркетинговой информации. Именно такие исследования позволяют целенаправленно решать стоящие перед компанией задачи.

Вторичные данные-информация, которая когда-либо собиралась для каких-либо целей, не связанных с текущей задачей. Основное преимущество вторичных данных-низкая или нулевая стоимость получения такой информации, доступность данных без специальных процедур. Это так называемые кабинетные исследования. Недостатки в обработке вторичной информации связаны с возможной нерелевантностью информации, неполнотой информации и невозможностью проверки ее достоверности и достоверности. Сбор вторичных данных представлен на рисунке 5.

Рисунок 5 – Основные методы маркетинговых исследований

Внутренние источники включают отчеты компании, обсуждения с сотрудниками и руководителями, бухгалтерские и финансовые отчеты и т. д. Внешняя информация распространяется в официально опубликованной, доступной для всех и так называемой синдикативной информации, которая не является доступной для общественности и публикуется отдельными организациями. Внешними источниками являются: данные международных организаций, законы, нормативные акты, постановления, печатные данные и т. д.

ВЫВОДЫ

Несмотря на существующие условия для развития оптовой торговли в республике, имеются негативные факторы, влияющие на этот сектор бизнеса:

1. Во многих регионах ощущается дефицит складских помещений, логистических центров и транспортных узлов, что усложняет эффективное распределение товаров;
2. Трудоемкие процедуры получения разрешений, сертификаций и других документов замедляют торговые процессы и повышают операционные расходы;
3. Доступ к финансированию по-прежнему ограничен, особенно для средних и крупных предприятий. Высокие процентные ставки и сложные условия кредитования сдерживают возможности для роста бизнеса;
4. Дефицит квалифицированных специалистов в сфере логистики и управления бизнесами затрудняет оптимизацию процессов и увеличивает издержки;
5. Нелегальная и неофициальная торговля (теневая экономика) создает нелояльную конкуренцию, что негативно сказывается на прибыльности официальных предприятий.

Выбор оптимального метода для оценки эффективности маркетинговой стратегии зависит от специфики и целей организации. Методы, такие как SWOT (Strength, Weaknesses, Opportunities, Threats), оценка ROI (Return on Investment), а также оценка уровня удовлетворенности клиентов и исследование конкурентной среды, могут предоставить важную информацию о текущем состоянии и результативности маркетинговой стратегии. Однако, только комплексное использование этих методов позволяет получить более полное представление о ее эффективности и выявить возможные направления для улучшения.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Холмаматов Д.Х. «Тенденция развития и перспективы оптовой торговли в Узбекистане». «Экономика и социум». №4(107)-2-2023
2. Диянова С.Н., Денисова Н.И. «Оптовая торговля. Организация и управление коммерческой деятельности». М.: - 2015. –384 с.
3. Голиков Е.А. «Оптовая торговля. Менеджмент. Маркетинг. Логистика. Финансы и безопасность». – М.: Экзамен, 2010. – 352 с.
4. Липсиц И.В. «Ценообразование». М.: Юрайт, 2013. –155 с.
5. Баздникин А.С. «Цены и ценообразование». М.: Юрайт, 2006. – 252 с.
6. Баздникин А.С. «Цены и ценообразование». М.: Юрайт, 2012. – 384 с.
7. Котлер Ф., Армстронг Г., Вонг В., Сондерс Дж. «Основы маркетинга». М.: 2014. – 78 с.

8. Катернюк А.В. «Основы современного маркетинга». М.: 2008. – 666 с.
9. Осташков А.В. «Маркетинг». – Пенза ФАО ПГУ: 2010. – 187 с.
10. Панхурин А.П. «Маркетинг». М.: 2011. – 656 с.

SURXONDARYO VILOYATI SANOATINI PROGNOZ QILISHDA ARIMA MODELLARIDAN FOYDALANISH

Xalmuratov Zakirjan Mekkamovich

TerDU Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ARIMA modellari orqali Surxondaryo viloyati sanoatini 2010-2022-yillar oralig'idagi ko'rsatkichlar asosida 2028-yilgacha bo'ladigan taxminiy o'sishi tahlil qilingan. Shu o'rinda ARIMA modelining iqtisodiyotdagi ahamiyati, o'rni va vazifalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ARIMA, prognozlash, avtoregressiya, kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi.

ABSTRACT

This article uses ARIMA models to analyze the estimated growth of the Surkhandarya region's industry until 2028 based on indicators between 2010-2022. In this, we will talk a little about the importance, role and tasks of the ARIMA model in the economy.

Keywords: ARIMA, forecasting, autoregression, Extended Dickey-Fuller test.

Rivojlanayotgan iqtisodiyotda prognozlash ahamiyatlidir. Prognozlashning ushbu sohada bir qancha mashhur va keng qo'llanilib kelayotgan turlari mavjud bo'lib, biz ARIMA modelidan Surxondaryo sanoatini modellashtirishda foydalanamiz. Ilk prognozlash modellari 1950-yillarda qo'llanila boshlagan, keyinchalik ARIMA modeli 1970-yillarda Boks va Jenkinlar tomonidan yaratilgan. Shu sababli biz Surxondaryo viloyati sanoatlashtirishda ARIMA modelidan foydalanamiz.

1-jadval. Surxondaryo viloyati sanoati ko'rsatkichlari (mlrd so'm)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Sanoat mahsuloti hajmi, mlrd. So'm	75 6,4	92 5,8	11 01,8	13 21, 4	16 15, 3	19 10, 7	220 0,7	23 56,4	32 34,7	42 31,3	53 22,7	66 75,3	72 29,8

Vaqtli qatorlarni modellashtirish uchun ARIMA modelidan foydalanildi.

ARIMA modellining umumiy ko'rinishi quidagicha²⁴⁹:

$$ARIMA(p, d, q) \tag{3.2.1}$$

²⁴⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/ARIMA>

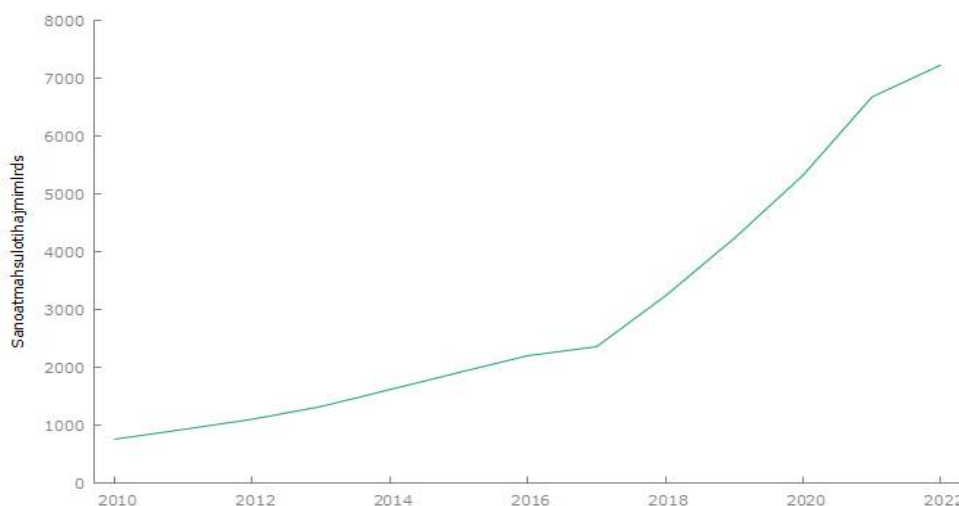
Bu erda AR(p) – avtoregressiya; MA(q) – sirg‘aluvchi o‘rtacha; I(d) – integratsiyalashganlik.

Modelning formulasi quyidagicha²⁵⁰:

$$\Delta^d y_t = a + \sum_{i=1}^p b_i \Delta^d y_{t-p} + \sum_{j=1}^q c_j e_{t-q}$$

Odatda vaqtli qatorlarni ARIMA modellari bilan modellashtirishda vaqtli qator statsionar bo‘lishi kerak. Statsionarlikni aniqlash uchun vaqtli qatorning grafigini ko‘zdan kechiramiz (1- rasm).

1-rasm Surxondaryo viloyati sanoat hajmining 2010-2022-yillardagi chizmasi (mlrd so‘mda)²⁵¹.

Diagrammada keltirilgan vaqtli qator darajalari statsionar emas. Shu sababli vaqtli qatorni statsionar bo‘lishiga erishish uchun $y_t - y_{t-1} = \Delta y_t$ amalini bajaramiz. Shu holatda yana Δy_t ning stationar ekanligini tekshirishimiz kerak.

Birinchi farqlarining stationar ekanligini kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi orqali tekshiramiz (1-jadval).

2-jadval kengaytirilgan Dikki-Fyuller testi²⁵²

²⁵⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/ARIMA>

²⁵¹ <https://www.surxonstat.uz/uz/> asosida muallif ishlanmasi

²⁵² <https://gretl.sourceforge.net/ru.html> asosida muallif ishlanmasi

Augmented Dickey-Fuller test for $d_Sanoat_mahsuloti_hajmi$
testing down from 4 lags, criterion AIC
sample size 7
unit-root null hypothesis: $a = 1$

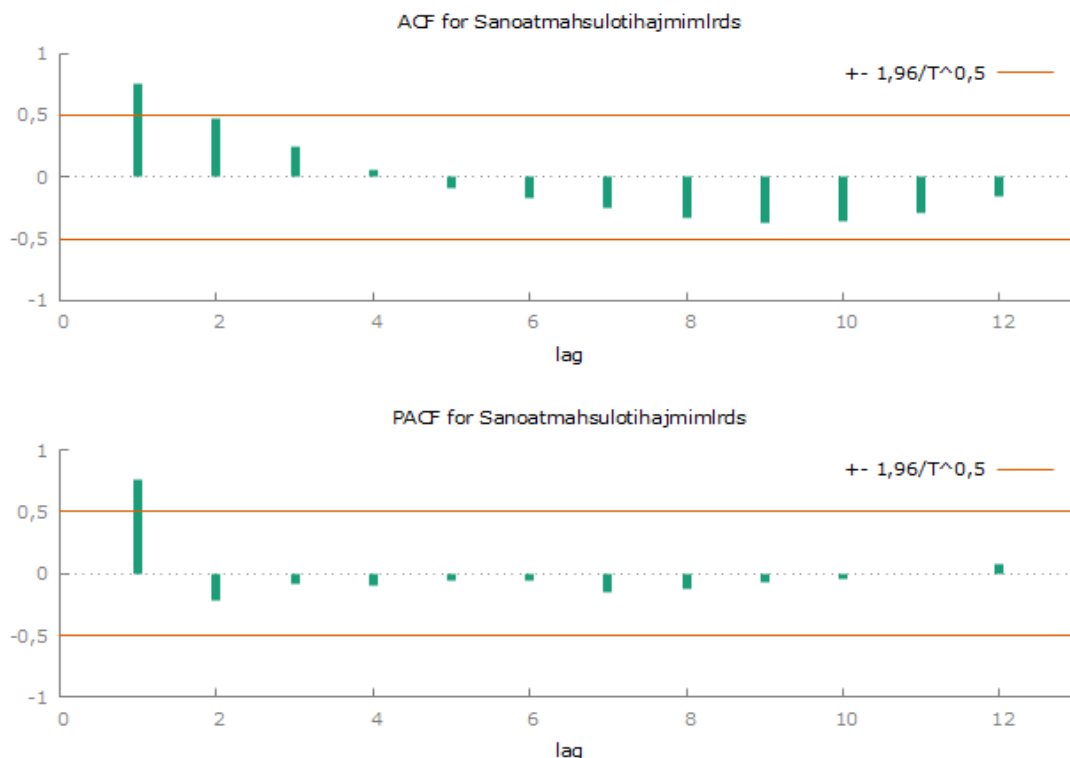
test without constant
including 4 lags of $(1-L)d_Sanoatmahsulotihajmimlrd$
model: $(1-L)y = (a-1)*y(-1) + \dots + e$
estimated value of $(a - 1)$: 1,78036
test statistic: $\tau_{nc}(1) = 1,60071$
asymptotic p-value 0,9737
1st-order autocorrelation coeff. for e: -0,041
lagged differences: $F(4, 2) = 1,554 [0,4276]$

test with constant
including 4 lags of $(1-L)d_Sanoatmahsulotihajmimlrd$
model: $(1-L)y = b_0 + (a-1)*y(-1) + \dots + e$
estimated value of $(a - 1)$: 9,08701
test statistic: $\tau_c(1) = 3,1514$
asymptotic p-value 1
1st-order autocorrelation coeff. for e: -0,593
lagged differences: $F(4, 1) = 5,447 [0,3096]$

2-jadvaldagi p-qiymatining ahamiyatlilik darajasi 0.05, 0.01 yoki 0.1 dan kichik bo'lishi lozim. Biroq bizda teskari holat. Demak, jadvalga ko'ra birinchi farqlar ham stationar emas. Shu sababli 2-chi farqlarga o'tamiz. Bundan ARIMA modelining integratsiyalanga tartibi 2 ekanligi, ya'ni $I(2)$ (yoki $d=2$) kelib chiqadi.

Navbatdagi bosqichda AR va MA tartibini aniqlaymiz. Buning uchun korrellagrammaga nazar tashlaymiz. (2-rasm).

2- rasm. Surxondaryo viloyati sanoati bo‘yicha avtokorellatsiya funksiyasi grafik xususiyatlari²⁵³.

1-rasmdan ko‘rinib turibdiki jarayon avtoregressiya holatiga xos bo‘lib, MA tartibi (0) va AR tartibi (1) ni tashkil etadi.

Demak, ARIMA 2- rasmni tajriba qilib ko‘ramiz. Tajribalarda model parametrlarini ahamiyatli bo‘lmadi shu sababli AR va MA ning boshqa boshqa tartiblarini sinab ko‘ramiz. Biz AR va MA ning boshqa tartiblarini analizni ko‘rganimizda qo‘yidagicha natija berdi.

3- jadval²⁵⁴ regression tahlil natijalari

²⁵³ <https://gretl.sourceforge.net/ru.html> muallif ishlanmasi

²⁵⁴ ARIMA modelida muallif ishlanmasi

Model 1: ARIMA, using observations 2012-2022 (T = 11)

Dependent variable: $(1-L)^2$ Sanoat mahsuloti hajmi mlrds

Standard errors based on Hessian

	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>Z</i>	<i>p-value</i>	
phi_4	-0,576638	0,241300	-2,390	0,0169	**

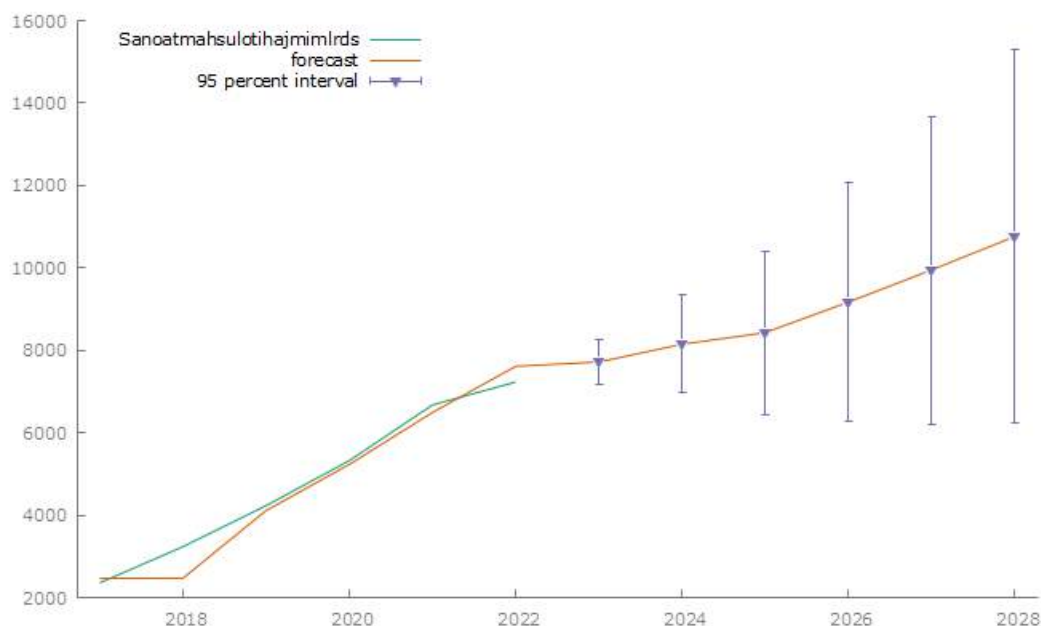
Mean dependent var	35,00422	S.D. dependent var	355,2955
Mean of innovations	70,06756	S.D. of innovations	270,4724
R-squared	0,985136	Adjusted R-squared	0,985136
Log-likelihood	-78,01866	Akaike criterion	160,0373
Schwarz criterion	160,8331	Hannan-Quinn	159,5357

	<i>Real</i>	<i>Imaginary</i>	<i>Modulus</i>	<i>Frequency</i>
AR				
Root 1	0,8114	-0,8114	1,1476	-0,1250
Root 2	0,8114	0,8114	1,1476	0,1250
Root 3	-0,8114	-0,8114	1,1476	-0,3750
Root 4	-0,8114	0,8114	1,1476	0,3750

3-jadvalga ko'ra model parametrlari ahamiyatli. Uning approksimatsiya xatoligi MAPE=4% bu esa 15% dan kichik ya'niy biz ishlab chiqqan model iqtisodiy jarayonga mos.

Modeldan foydalangan xolda Surxondaryo sanoatini 2022-2028-yillar oralig'idagi o'sish sur'atini pragnoz qilamiz.

4-rasm. Prognoz

Ishlab chiqilgan pragnoz modelimiz shuni ko'rsatadiki, 2028-yilga kelib Surxondaryo sanoat rivojlanishi 10762.2 mlrd so'mni tashkil etishi mumkin. Bu ko'rsatgich 2022-yilga nisbatan ya'ni 7611,31 mlrd sumga taqqoslaganda 3150. 89 mlrd ko'proq summani tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/ARIMA>
2. Nabiyev H. M. Ahmedova Iqtisodiy statistika. (darslik)—Toshkent, 2021
3. Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik)—Toshkent, 2020
4. Salimov B.T., Yusupov M.S. Mikroiqtisodiyot 2 (darslik)—Toshkent 2021
5. Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. *Theoretical & Applied Science*, (7), 10-15.
6. Абдуллаева, Н. Р. (2018). РАЗНЫЕ ВИДЫ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *Гуманитарный трактат*, (37), 37-38.
7. Abdullayeva, N. (2021). THEMATIC CLASSIFICATION OF NAMES OF FRUIT TREES IN THE ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION (ON THE MATERIAL OF THE UZBEK, TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES). *InterConf*.
8. <https://www.surxonstat.uz>
9. <https://gretl.sourceforge.net/ru.html>

АЛИМЕНТ ВА НЕУСТОЙКА МИҚДОРНИНГ ИЖТИМОЙИ- ХУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАРИ

Рустамова Нилуфар Рустамовна

Тошкент шаҳар Чилонзор тумани 2-сон ФХДЁ бўлими мудираси

АННОТАЦИЯ

Мақолада оилавий ҳуқуқий жавобгарлик чораси сифатида алимент ҳамда неустойка миқдорининг ижтимоий-иқтисодий тусдаги ҳуқуқий жиҳатлари, шунингдек оилавий ҳуқуқий тартибга солишдаги баъзи назарий-амалий муаммолари баён қилинган.

Калит сўзлар: *оилавий ҳуқуқий жавобгарлик, алимент, алимент мажбуриятлари, алимент тўловлари жамғармаси, неустойка, алимент миқдори, мулкӣ ва номулкӣ ҳуқуқлар, ҳуқуқбузарлик.*

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ РАЗМЕРА АЛИМЕНТА И НЕУСТОЙКИ

АННОТАЦИЯ

В статье освещены правовые вопросы социально-экономического характера, также некоторые теоретико-практические проблемы в семейно-правовом регулировании размера алимента и неустойки в качестве меры семейно-правовой ответственности.

Ключевые слова: *семейно-правовая ответственность, алимент, алиментные обязательства, фонд алиментских выплат, неустойка, размер алимента, имущественные и неимущественные права, правонарушение.*

SOCIAL AND LEGAL ISSUES OF THE AMOUNT OF ALIMONY AND CIVIL RIGHTS

ABSTRACT

The article highlights legal issues of a socio-economic nature, as well as some theoretical and practical problems in family legal regulation of the amount of alimony and penalties as a measure of family legal responsibility.

Key words: *family legal responsibility, alimony, alimony obligations, alimony fund, penalty, amount of alimony, property and non-property rights, offense.*

КИРИШ

Амалдаги оила қонунчилиги алимент муносабатларини, иштирокчи шахслар ихтиёрига қараб тартибга солишга имкон беради. Бу нормалардан оила

аъзолари қонун талабларига ва тарафлар ихтиёрига жавоб берувчи алимент келишуви тузмаган ҳолларида фойдаланадилар.

Алимент мажбурияти, пайдо бўлиш асосларига боғлиқ бўлмаган равишда тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини юзага келтирадики, уларни ижро этиш ва амалга ошириш ҳуқуқий жавобгарлик чоралари билан таъминланади.

Сўнгги йилларда алимент билан боғлиқ низолар суд-ҳуқуқ амалиётида кўплаб учраётганлигини кўриш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий суди статистикаси²⁵⁵га кўра, 2018 йилда фуқаролик ишлар бўйича судлар томонидан биринчи инстанцияда кўрилган оилавий низолар бўйича 79316 та иш кўрилган бўлса, 2022 йилда 112985 та иш кўриб тамомланган. 2019 йилда даъво тартибидаги 98 080 та фуқаролик ишларидан 2 077 таси ёки 2,1 фоизи бола таъминоти учун алимент ундириш, 27 701 таси ёки 28,2 фоизи эса никоҳдан ажратишга оид низолардир.

Мажбурий ижро бюросидан олинган маълумотлар²⁵⁶га кўра, 2022 йил қидирувда бўлган шахсларнинг 6 200 нафари, 2022 йил 2935 нафари, 2023 йил 6 ойида эса 3422 нафари топилган. Алимент тўлашдан бўйин товлаган қарздорларнинг 13 281 нафари маъмурий жавобгарликка тортилган ҳамда 2022 йилда 1 295 нафарига ва 2023 йилда 1 026 нафари (ўтган йилнинг шу даврида 492 нафар)га жиноят ишлари кўзғатилди.

Умумий вояга етмаган фарзандлари бўлган эр-хотинни никоҳдан ажратиш жараёнида, агар даъвогар никоҳни бекор қилиш талаби билан чекланса, суд томонидан алиментларни ундириш ҳақида қарор қабул қилинмайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2016 йил 29 июлдаги 11-сонли “Судлар томонидан вояга етмаган ва вояга етган меҳнатга лаёқатсиз болалар таъминоти учун алимент ундиришга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги Қарорининг²⁵⁷

2-бандига мувофиқ вояга етмаган, шунингдек, вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болалар таъминоти учун алимент тарафларнинг келишувига кўра ихтиёрий тартибда, шунингдек, суд тартибида ундирилиши қонун билан белгиланганлиги судларга тушунтирилган. Шунингдек, қарорга кўра, алимент ота-онанинг бирининг аризаси ёки даъвоси билан, агар бошқа ота (она) вояга етмаган болаларига таъминот бериш мажбуриятини бажармаган

²⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суд расмий сайти маълумотларига асосланади.// <https://stat.sud.uz/fib.html>

²⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюроси тақдим этган маълумотлар. 2023 йил 17 майдаги NQ 10.3/1 - Т- /23-R2-сонли жавоб хати.

²⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2016 йил 29 июлдаги 11-сон “Судлар томонидан вояга етмаган ва вояга етган меҳнатга лаёқатсиз болалар таъминоти учун алимент ундиришга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/3034913>

ҳолатларда суд тартибида (суд буйруғи ёки суднинг ҳал қилув қарори билан) ундирилади.

Алимент мажбуриятларининг ижтимоий-иқтисодий муҳимлиги таъминотни тақдим этиш бўйича мажбуриятнинг мажбурий ижросини қўллаш, алимент мажбуриятини бажармаслик ёхуд лозим даражада бажармаслик учун жавобгарлик чорасини қўллаш имкониятини назарда тутаяди. Бу қарздорнинг мазкур мажбуриятдан бош тортиши алимент олувчининг турмуш шароитини ёмонлаштиради, соғлиғига таъсир қилади. Агар алиментлар вояга етмаган болаларга тўланса, нормал жисмоний, руҳий ва маънавий ривожланиш, таълим олиши бузилади. Балоғатга етмаган болаларга алимент белгилаш масаласи никоҳни бекор қилиш жараёнининг ажралмас қисми бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 5-бўлимида кўрсатиб ўтилган.

Алимент олувчининг моддий, яъни мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилиш ва қарздорни жазолаш мақсадида қонун чиқарувчи алимент мажбуриятларини бажармаслик учун фуқаролик ва оилавий ҳуқуқӣ жавобгарлик чораларини назарда тутаяди. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 142-моддасига кўра суднинг ҳал қилув қарорига мувофиқ алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг айби билан қарз вужудга келган бўлса, айбдор шахс кечиктирилган ҳар бир кун учун тўланмай қолган алимент суммасининг ўндан бир фоизи миқдорида алимент олувчига неустойка тўлайди. Алимент олувчи алимент ўз вақтида тўланмаганлигида айбдор алимент тўлаши шарт бўлган шахсдан алимент тўлаш мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлик оқибатида етказилган барча зарарларнинг неустойка билан қопланмаган қисмини ундиришга ҳам ҳақлидир.

Фикримизча, неустойка ва унинг миқдори масаласини таҳлил қилиб чиқиш муҳим кўринади. Неустойка бу борада, биринчидан, мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули; иккинчидан, жавобгарлик чораси; учинчидан, жабрланган шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чораси сифатида намоён бўлади. Мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули сифатида неустойканинг асосий вазифаси - юклатилган мажбуриятни ихтиёрий, лозим даражада бажаришга ундашдан иборат. Рағбатлантириш даражаси тўғридан-тўғри неустойканинг миқдorigа боғлиқ. Бироқ, неустойканинг миқдори кам бўлса, у бу муҳим вазифани бажара олмайди.

Л.Е.Чичерова неустойка миқдорини ошириш ҳақидаги фикрни қўллаб, 0,1% - алимент олувчининг яшаш манбаларининг асосийсидан бири бўлган пул воситалари - алиментларни ўз вақтида тўлашга самарали рағбатлантириш учун

жуда кам миқдор²⁵⁸, деб ҳисоблайди. Неустойканинг худди шундай миқдори (0,1%) Тожикистон Оила кодекси²⁵⁹ нинг 116-моддасида ва Молдова Оила кодекси²⁶⁰ нинг 106-моддасида келтирилган. Озарбайжон оилавий қонунчилиги²⁶¹ 108-моддасида неустойка миқдорини аниқ кўрсатиб ўтмаган, бироқ уни ундириш имкониятини берган. Масалан, ушбу моддада айтилишича, “суд қарори бўйича алимент тўлашга мажбур бўлган шахс айби билан алиментлар бўйича қарздорлик юзага келган бўлса, айбдор шахс алимент олувчига ҳар бир ўтказиб юборган куни учун алиментларнинг тўланмаган миқдорининг фоиз ҳисобида неустойка тўлайди”. Озарбайжон Оила кодексидида фоизлар миқдори назарда тутилмаган. Демак, Озарбайжон Республика фуқаролик қонунчилиги нормалари асосида фоизлар белгиланади.

Илмий-амалий нуқтаи назардан шартномавий неустойка миқдори белгиланмаган алимент келишуви бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган ҳолда неустойка миқдори қандай белгиланади? Назаримизда, бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси ФКнинг неустойка тўлаш тартибига оид нормаси қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Биз қонуний неустойка миқдорини ошириш тарафдоримиз. Бироқ, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлик даражаси ва алимент мажбуриятларини ижро этишининг реал тартибини тахмин қилишдаги ўқувсизлиги, тарафлар келишувга мажбурият ижроси кечиктирилган ҳолда шартномавий неустойкага оид шартнинг киритмаслигига олиб келмоқда. Фикримизча, агар тарафлар неустойканинг бошқа миқдорини белгиламаган бўлсалар, қонуний неустойкани алимент келишувига татбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўларди. Ўзбекистон Республикаси ФК 263-моддасига кўра, агар қонун таъқиқламаса, қонуний неустойка миқдорини тарафлар келишуви билан кўпайтириш мумкин.

Неустойка жавобгарлик чораси сифатида зарарни қоплаш вазифасини бажариш учун мўлжалланмаган. Жабрланган шахснинг мулкӣ ҳолатини тиклаш мақсадида қонун чиқарувчи фақат неустойкани ундириш эмас, балки қарзнинг неустойка билан қопланмаган қисмидан зиён (ҳисобга олинган неустойка)ни ундириш имкониятини ҳам тақдим этган. Мажбурий ижро тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган қарзнинг миқдори каби алиментлар тўлашдан фарқлироқ, зиённи тўлдириш фақат суд тартибида амалга оширилиши мумкин. Чунки зиён етказилганлигини исботлаб бериш зарур ва унга ҳуқуқий баҳони фақат судгина бериши мумкин. Баъзан алиментлар бўйича қарздорлик алимент

²⁵⁸ Чичерова Л.Е. Ответственность в алиментных обязательствах // Юрист. 2004. № 6. С. 42.

²⁵⁹ http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=805#A000000139

²⁶⁰ https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=109550&lang=ru

²⁶¹ <https://chisinau.mfa.gov.az/ru/content/123/semeynyy-kodeks-azerbaydzhanskoy-respubliki>

тўловчининг айбидан ташқари ҳам вужудга келади. Масалан, иш ҳақи вақтида берилмагани боис юзага келган бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда жавобгар алиментлар унинг айби билан тўланмаганлигини исботлаб бериши талаб қилинади.

Юқорида кўрилган фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликнинг ҳар иккала чораси ўзининг махсус вазифасини бажаради. Аммо, савол туғилади. Яъни, улар қарздорга ҳар томонлама таъсир ўтказиш ҳамда ҳуқуқи бузилган шахсни ҳимоялаш учун етарлими? Бу саволга жавоблар бир-биридан фарқ қилиши табиий. Чунки оилавий муносабатларга ҳар кимнинг ўз субъектив қараши бор. Устига устак, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 142-моддаси алимент мажбурияти лозим даражада бажарилмагани учун маънавий зарарни қоплаш каби жавобгарлик чорасини назарда тутмаган. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 28 апрелдаги “Маънавий зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 7-сонли қарори ²⁶² нинг 2-бандида маънавий зарар деганда жабрланувчига қарши содир этилган ҳуқуқбузарлик ҳаракати (ҳаракатсизлик) оқибатида у бошидан кечирган (ўтказган) маънавий ва жисмоний (камситиш, жисмоний оғриқ, зарар кўриш, ноқулайлик ва бошқа) азоблар тушунилиши кўрсатиб ўтилган.

Ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг объекти шахсий номулкий ҳуқуқлар билан бир қаторда мулкый ҳуқуқлар (уй-жой дахлсизлиги, мулк ҳуқуқи ва бошқалар) ҳам бўлиши мумкин. Назаримизда, мулкый ҳуқуқлар сафига алимент таъминотини ҳам киритиш ўринли. Кўриб чиқилган фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик чораларидан ташқари Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси жазо хусусиятига эга оилавий ҳуқуқий жавобгарлик чораларини ҳам назарда тутди. Чоралари мажбуриятини бажармаётган алимент тўловчи шахсга қаратилган фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликдан фарқлироқ, оилавий ҳуқуқий жавобгарлик чоралари, одатда, маълум оилавий ҳуқуқий мавқега эга ҳуқуқли шахсларга нисбатан турли оилавий ҳуқуқбузарликларни содир этгани учун қўлланилади.

Шундай мураккаб муаммолар мавжудки, уларни фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик ва оилавий ҳуқуқий жавобгарлик чоралари билан ҳал қилиб бўлмайди. Ҳозирда бозор муносабатлари ривожланаётгани, мамлакатда миграция жараёнлари кучайиши, яшаш учун пулни ҳисобга олинмаган бизнес доирасида ёхуд бир нечта ишхонада ишлаб топиш мумкинлиги даромадни яшириш имкониятини бермоқдаки, ушбу муаммо тобора кескинлашиб

²⁶² <https://lex.uz/docs/1449509>

бормоқда. Муаммонинг моҳияти шундаки, алимент тўловчи шахс даромадларининг ҳақиқий миқдорини қандай қилиб аниқлаш мумкин? Унга қайси мулк амалда ва ҳуқуқий асосда тегишли?

Кўпинча, қарздорнинг ҳақиқий даромади жуда кўп, алиментлар миқдори эса кулгили даражада кам. Бундай ҳолатларнинг олдини олиш бўйича янгича ёндашув ҳамда даромадлар шаффофлигини таъминловчи усуллар ва воситаларга эҳтиёж сезилмоқда.

Алиментларни тўлашдан бош тортиш муаммоси, қайд этилганидек, фақат биздаги муаммо эмас. Бироқ, турли мамлакатларда қонунчилик ҳуқуқбузарларга таъсир этишнинг турли механизмларига урғу беради. Бир қатор белгиланган чоралар назарда тутилган ва муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2018 йил 27 июндаги “Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ–3808-сон қарорида оила масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек, ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш асосида оилавий ҳуқуқий муносабатларнинг жавобгарлик мезонларини аниқлаш, алиментларни белгилаш, ажрашиш вақтида аёллар ва болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид нормаларини янада такомиллаштириш нуқтаи назаридан ишлаб чиқиш белгилаб берилди²⁶³.

Алимент тўлаш тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштириш алиментни тўламаслик муаммосига жамият ёндашувини ўзгартириш зарурлигини келтириб чиқармоқда. Вояга етмаган болаларни боқиш учун алимент ундиришнинг суд тартибининг мавжудлиги, бу борада фуқаролик ҳуқуқий воситалар (шартномалар) кенг қўлланилмаслиги тизимдаги муаммолардан биридир. Бундай ишларни ҳал қилишда суд амалиётини таҳлил қилган ҳолда, амалдаги қонун ҳужжатларига қуйидаги ўзгартиришларни кўриб чиқиш таклиф қилиш мумкин.

1. Болаларни таъминлаш учун алиментнинг минимал миқдорини белгилаш билан бир қаторда Алимент фондини ташкил этиш зарур. Мазкур фонд турли сабабларга кўра алимент тўланмай қолган ҳолларда давлат ва жамиятнинг оилани муҳофаза қилиш борасидаги функцияларини бажаришга имкон беради.

2. Вояга етмаган болани боқиш учун ота-онадан ундириладиган алимент миқдорини кўпайтириш мумкин бўлган ҳолатларни аниқ белгилаш зарур.

²⁶³ Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2018 йил 27 июндаги “Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ–3808-сон қарори. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2018 йил 2 июль, 26-сон, 514-модда

Масалан, касаллик сабабли, ўқиш, спорт машғулотларига қатнашиш, алимент тўловчининг кўшимча даромад олиш имкониятининг пайдо бўлиши ва бошқа ҳолатларда алиментни кўпайтиришнинг аниқ механизмларини белгиланиши мақсадга мувофиқ.

3. Алимент ундирилиши керак бўлган шахснинг ҳақиқий даромадини қасддан яширганлик ёки кам баҳолаганлик фактини суд аниқлаган ҳолларда алиментни белгиланган миқдорда тўлаш мажбуриятини белгилаш зарур.

Хорижий мамлакатларнинг алимент мажбуриятини таъминлаш борасидаги ижобий тажрибасини татбиқ этиш таклиф қилинади. Германияда тўғри чизик бўйича қариндошларнинг (ота-оналар, болалар, бобо-бувилар, қариндошлар), эр-хотин никоҳда бўлганлари ва никоҳдан ажралганларининг алимент мажбуриятлари, шунингдек никоҳдан ташқари туғилган бола учун отанинг алимент мажбуриятлари белгилаб берилган. Вояга етмаганлар учун алимент миқдорини белгилаш қуйидагиларга боғлиқ, яъни ўғил ёки қизнинг ёши; уларнинг яшаш жойи; болаларнинг умумий сони. Агар эр ва хотин алоҳида-алоҳида яшашни бошлаган ва ажралишга тайёргарлик кўраётган бўлса, алимент тўланиши бошланади. Ажралишгача ажралиш муддати 1 йил бўлиши керак. Шунга кўра, алимент 12 ой давомида тўланиши мумкин. Германияда Дюссельдорф Алиментлар жадвали (1962 йил) ҳам амалда бўлиб, у орқали алимент миқдори аниқланади. “Алиментлар тўғрисида”ги Қонунига кўра 1979 йилдан бошлаб ота-онаси алимент мажбуриятини бажаришдан бўйин товлаган 13 ёшгача бўлган вояга етмаган шахсларга давлат томонидан алимент маблағи тўлаш тизими жорий этилган. Алимент тўловчилар алимент тўламаган тақдирда, давлат маълум бир давр учун болани қарамоғига олади. Бироқ, агар алимент тўловчи уларни тўламаслик учун қонуний асосга эга бўлмаса, унда уларга давлат томонидан тўланадиган маблағлар ва алиментнинг ўзи ундирилади. Суднинг қарорига кўра иш ҳақини музлатиб қўйишлари ва қарзлар тўлангунга қадар фақат яшаш учун керакли миқдорни бериб туришлари мумкин. Бундан ташқари, улар ҳам жарима солиши мумкин. Ҳокимиятдан яширган ёки уларни нақд пул билан тўлаган ҳолда алдашган зарарли алимент тўлашдан бош тортаётганларнинг мол-мулкани бола фойдасига мусодара қилиш ва сотиш, ахлоқ тузатиш ишлари, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан жазоланадилар. Никоҳдан ташқари туғилган бола учун отанинг алимент мажбуриятлари қонунга мувофиқ амалга оширилади. Бунга кўра, она бола туғилишидан 4-5 ой олдин ва туғилганидан бошлаб 2 ой давомида 3 йилгача биологик отадан пул тўловини талаб қилиши мумкин. Францияда эса оила кассалари фаолият юритади. Агар ота (она) икки ой алимент тўламаса,

қарамоғида вояга етмаган фарзанд бўлган иккинчи тараф (ота ёки она) ана шу Оила кассаларидан алимент маблағларини олиши мумкин.

Хорижий мамлакатлардаги алимент тўғрисидаги қонун ҳужжатларида алимент қонунчилигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган кўплаб фойдали ва қизиқарли ҳолатларни кузатиш мумкин. Баъзи мамлакатларда, масалан, Латвия ва Швецияда ота-онага моддий ёрдам тўлаш мажбуриятлари лозим даражада бажарилмаган тақдирда боланинг эҳтиёжларини қондириш учун пул маблағлари тақдим этиладиган жамғармалар мавжудлигини кўриш мумкин. Ушбу амалиёт боланинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга ёрдам беради, шунингдек бола моддий ёрдамсиз қоладиган вазиятни бартараф этади. Жамғарманинг мавжудлиги билан бир қаторда, агар Австрия тажрибасига эътибор қаратилса, бунда болани қўллаб-қувватлашнинг пул шаклига устунлик берилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Бу эса ўз навбатида, бола манфаатларини кенгроқ таъминлашга имкон беради.

Мамлакатимизда ҳам юқоридаги хорижий мамлакатлар тажрибасига ўхшаш механизм жорий қилинмоқда. Хусусан, регресс даъво кўринишида алимент ундириш тизими жорий қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2022 йил 7 мартдаги ПФ-87-сон Фармонининг 20-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюросида юридик шахс ташкил этмаган ҳолда «Алимент тўловлари» жамғармаси ташкил этилганлиги ва унга Мажбурий ижро бюросини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан 50 миллиард сўм ажратилиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 3 августдаги “Алимент тўловлари жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 427-сонли Қарори²⁶⁴ кучга кирди. Жамғарма ҳисобидан тўловлар фақат вояга етмаган фарзандини моддий таъминлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарликка тортилган қарздорга нисбатан татбиқ этилади. Жамғарма фаолияти Мажбурий ижро бюроси томонидан бошқарилиб, тўловларни тўлаш тартиб-таомиллари устидан қатъий назорат ўрнатиш мақсадида барча амалиётлар Мажбурий ижро бюросининг Алимент мажбуриятларини ижро этиш ва назорат қилишнинг ягона ахборот тизими

²⁶⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 3 августдаги “Алимент тўловлари жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 427-сонли Қарори <https://lex.uz/docs/6141398>

орқали амалга оширилади. Бунда тўловлар ушбу тизим билан интеграция қилинган алимент олувчиларнинг банк карталарига ўтказилади.

Мажбурий ижро бюроси ҳузурида ташкил этилган “Алимент тўловлари” давлат мақсадли жамғармаси²⁶⁵ ҳисобидан 702 нафар алимент олувчилар фойдасига жами 9,6 млрд сўм маблағлар йўналтирилди (2022 йил август ойидан бошлаб).

Миграция жараёнида ажримлар ва алиментлар мажбуриятлари билан боғлиқ низоларни ва қарздорлик масалаларини ҳал этишда 2007 йил 23 ноябрдаги “Болаларга алимент ундириш ва оилани таъминлашнинг бошқа шаклларидаги халқаро тартиби тўғрисида”ги Гаага Конвенцияси алоҳида аҳамиятга эга халқаро ҳужжат ҳисобланади. Алиментларни ундириш амалиёти шунинг кўрсатадики, 1993 йил 22 январда Минск шаҳрида имзоланган Фуқаролик, оилавий ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенция ва 2002 йил 7 октябрда Кишинев шаҳрида имзоланган Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенцияларни ратификацияси алиментларни ундиришда МДХ давлатлари ҳудудида қидирувни самарали олиб бериш имконини бермоқда. Бугунги кунда миграциянинг узоқ хорижий мамлакатлар бўйлаб кенгайиши қарздорлар қидирувини мазкур мамлакатлар доирасида ҳам олиб боришни тақозо этмоқда. Шунинг учун 2007 йил 23 ноябрдаги “Болаларга алимент ундириш ва оилани таъминлашнинг бошқа шаклларидаги халқаро тартиби тўғрисида”ги Гаага Конвенциясига қўшилиш, уни ратификация қилган давлатларда ҳам алимент мажбуриятларини ундиришни самарали йўлга қўйишга имкон яратади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, алимент мажбуриятларини бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик чоралари мулкӣ хусусиятга эга ва ноқонуний ҳаракат қилган айбдор мажбуриятли шахсга нисбатан қўлланилади; иккинчидан, оилавий ҳуқуқий жавобгарлик чораларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ҳуқуққа эга шахсга нисбатан қўлланилади ва мулкӣ ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уни чеклашда ифодаланади; учинчидан, алимент муносабатлари соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун оила қонун ҳужжатларида назарда тутилган чораларнинг, жумладан алимент ва неустойка миқдорининг қатор талабларга жавоб бермаслиги ҳамда самарасизлиги кўзга ташланмоқда.

²⁶⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 7 март 2022 йилдаги ПФ-87-сонли Фармони//<https://lex.uz/docs/5899498>

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий суд расмий сайти маълумотларига асосланади.// <https://stat.sud.uz/fib.html>
2. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюроси тақдим этган маълумотлар. 2023 йил 17 майдаги NQ 10.3/1 - Т- /23-R2-сонли жавоб хати.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2016 йил 29 июльдаги 11-сон “Судлар томонидан вояга етмаган ва вояга етган меҳнатга лаёқатсиз болалар таъминоти учун алимент ундиришга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/3034913>
4. Чичерова Л.Е. Ответственность в алиментных обязательствах // Юрист. 2004. № 6. С. 42.
5. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=805#A000000139
6. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=109550&lang=ru
7. <https://chisinau.mfa.gov.az/ru/content/123/semeynyy-kodeks-azerbaydzhanskoy-respubliki>
8. <https://lex.uz/docs/1449509>
9. Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2018 йил 27 июндаги “Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ–3808-сон қарори. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2018 йил 2 июль, 26-сон, 514-модда
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 3 августдаги “Алимент тўловлари жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 427-сонли Қарори <https://lex.uz/docs/6141398>
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Оила ва хотин-қизларни тизимли қўллаб-қувватлашга доир ишларни янада жадаллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги 7 март 2022 йилдаги ПФ-87-сонли Фармони//<https://lex.uz/docs/5899498>
12. Rakhimjonov, A., & Imomov, N. F. (2021). Improving the creation of a land information base for the privatization of land plots in the republic of Uzbekistan and foreign experience in this area.“. *The American journal of social science and education innovations*, 160-165.

ҲОЗИРГИ ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА КОРРУПЦИЯНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ МЕХАНИЗМЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Бегимкулова Севара Нурмаматовна

Ўзбекистон Республикаси банк - молия академияси магистранти

Sevara.Begimqulova@xb.uz

АННОТАЦИЯ

Мақолада коррупция тушунчасига таъриф берилган ва унинг келиб чиқиши тарихи тизимли таҳлил қилинган. Муаллиф Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев асарлари ва маърузаларидаги назарий фикрларга таяниб мавзунини амалий жараёнларда унга қарши қандай кураш олиб бораётганлигини далиллар билан баён қилган. Статистик маълумотлар тўғри баён қилинган. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида қабул қилинган қонунларнинг аҳамияти ва унинг маънавий муҳитни соғломлаштиришидаги ўрни таҳлил қилинган. Коррупция турларининг таснифи келтирилади. Илмий натижалар ва хулосалар берилган.

Калит сўзлар: *коррупция, бихевиоризм, ришва, "ҳалоллик вакцинаси", маънавий-ахлоқий муҳит, коррупциянинг ижтимоий кўринишлари, ҳуқуқий маданият, парадигма, коррупцияга қарши кураш тажрибаси.*

ABSTRACT

The article defines the concept of corruption and systematically analyzes the history of its occurrence. The author, relying on theoretical ideas in the works and lectures of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, convincingly explained how this problem is dealt with in practical processes. The statistics are presented correctly. The significance of the laws adopted in the legislation of the Republic of Uzbekistan and their role in improving the spiritual environment are analyzed. A classification of types of corruption is presented. Scientific results and conclusions are presented.

Keywords: *corruption, behaviorism, bribery, "honesty vaccine", spiritual and moral environment, social manifestations of corruption, legal culture, paradigm, experience in the fight against corruption.*

АННОТАЦИЯ

В статье определяется понятие коррупции и систематически анализируется история ее возникновения. Автор, опираясь на теоретические идеи в трудах и лекциях Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева, доказательно объяснил, как с этой проблемой борются в

практических процессах. Верно изложены статистические данные. Анализируется значение законов, принятых в законодательстве Республики Узбекистан, и их роль в совершенствовании духовной среды. Представлена классификация видов коррупции. Приведены научные результаты и выводы.

Ключевые слова: *коррупция, бихевиоризм, взяточничество, «вакцина честности», духовно-нравственная среда, социальные проявления коррупции, правовая культура, парадигма, опыт борьбы с коррупцией.*

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Ҳозирги даврда глобаллашув дунёдаги барча халқларнинг турмуш тарзига ўз таъсирини ўтказмоқда. Халқларнинг турмуш тарзига илғор замонавий технологиялар кириб келиши билан бир қаторда унинг салбий томонлари ҳам намоён бўлиб бормоқда. Салбий томони шунда намоён бўлмоқдаки, турмушда коррупцион ҳолатлар тез-тез содир бўлиб турибди. Инсоният ўз тарихи давомида бу иллатга қарши доимо курашиб келган. Чунки, жамият тарихида бу иллат прогрессив тараққийга доимо тўсқинлик қилган. Агар уруғ-қабилачилик муносабатлари тарихига назар солсак бошқарув тизимининг вужудга келиши ҳамда қабилла оқсоқолларининг тартиб-қоидаларининг ўрнатилиши оқибатида баъзан озиқ-овқат ресурсларини тақсимлаш жараёнида манфаатлар тўқнашуви содир бўлганини кузатиш мумкин. Тарихий китобларда бу ҳақда маълумотлар келтириб ўтилиши бежиз эмас. Бобил ҳукмдори Ҳаммурапи қонунлари коррупцияга қарши курашдаги энг қадимги ҳужжатлардан бири саналади. Бу қонунни ўрганиш ҳозир учун ҳам аҳамиятлидир. Ҳаммурапи қонунларини ўрганган олимлар шуни таъкидлаптики, агар қози ишни кўриб чиқиб, ҳукмни муҳр билан тасдиқласа ва шундан сўнг ҳукмни ўзгартирса, ўз қарори ва ишдаги даъво миқдорини ўзгартирганликда айбланиб, даъво суммасининг ўн икки баравари миқдорида жарима билан жазоланган. Бундан ташқари у қозилар Кенгашидан ҳайдалаган ва бу лавозимга бошқа қайтмаслиги белгилаб қўйилган экан. Ислом динида ҳам порага жирканч бир иллат сифатида қаралган. Ойиша розияллоҳу анҳо айтадилар: ”Мазҳум қабиласидан бўлган бир аёл қарзга нарса олиб уни қайтармас, тан олмас эди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи вассалам унинг қўлини кесишни буюрди. Аёлнинг қариндош-уруғлари Усома ибн Зайднинг олдига келиб, у билан гаплашишди. Усома Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи вассаламга аёл ҳақида гапирган эди, у зот соллаллоҳу вассалам: ”Эй Усома, Аллоҳ азза ва жалланинг ҳадларидан биронта ҳад борасида ҳам ўртага тушганингни кўрмайин”, дедилар. Сўнг туриб одамларга қарата шундай хитоб қилдилар: “Албатта, сизлардан олдин ўтганлар агар ораларида шарафли,

обрўли киши ўғирлик қилса авф этиб, заиф киши ўғирлик қилса, қўлини кесганлари сабабли ҳалок бўлганлар. Жоним қўлида бўлган Зотга қасамки, агар ўғри Муҳаммаднинг қизи Фотима бўлганида ҳам, албатта, қўлини кесган бўлардим”. Кейин ўғри аёлнинг қўли кесилди”. (имом Аҳмад, имом Муслим, имом Насоий ривоятлари). Ислонда порани “ришва” деб атаган ва истилоҳда адолатни йўққа чиқариш ва ботилни юзага чиқариш учун бериладиган нарса деб таърифлашади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATURE REVIEW)

Корупция тарихи ва унинг турмушда намоён бўлишига оид кўплаб асарлар ёзилган. Давлатлар тарихида эса ўнлаб қонунлар қабул қилинган. Глобаллашув жараёни ва коррупция ҳолати бўйича республикамиз олимлари томонида тадқиқотлар олиб борилган ва олиб борилмоқда. Бу жараённи тадқиқ қилишда қўйидаги манбаларни ўрганишни лозим топдим. БМТнинг Конвенцияси 28.08.2008 йил “Бирлашган миллатлар ташкилотининг коррупцияга қарши конвенцияси”ни, Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январдаги, ЎРҚ-419 сонли “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида”ги қонуни, ЎРВМнинг “Коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик ҳақида хабар берган ёки коррупцияга қарши курашишга бошқа тарзда кўмаклашган шахсларни рағбатлантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 2020 йил 31 декабрдаги 829-сон қарорини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 27 ноябрь ПФ-200-сон “Коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш ҳамда давлат органлари ва ташкилотлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати тизими самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” фармонини, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги ПФ-6013-сон “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармонини, Қуръони карим ва Ш.Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” китоби ҳамда Президентнинг 2020 йил 24 январ куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга Мурожаатномаси каби манбалар муҳим аҳамиятга эгадир.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Онги ва қалби болалиқдан “ҳалоллик вакцинаси” билан эмланган янги авлодни камолга етказиш устувор вазифамиздир” деб таъкидлаган эди.²⁶⁶ Ҳақиқатан ҳам бугун

²⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Коррупцияга қарши кураш соҳасида юксак халқаро мукофотни топиши маросимидаги нутқи. 2023 йил 19 декабрь

янги Ўзбекистонда коррупцияга нисбатан мурасасизлик руҳида тарбиялаш таълим муассасаларининг ва меҳнат жамоаларининг, шу жумладан банк тизимида фаолият кўрсатаётган ходимларнинг ҳам муҳим вазифаси саналади. Ёшларда ватанга садоқат, тадбиркорлик, иродалилиқ, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибатлик, маъсулиятлилиқ, бағрикенглиқ, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби фазилатлар билан бир қаторда коррупцион ҳолатларга нисбатан бепарқ бўлмаслик уларнинг ҳуқуқий маданияти билан боғлиқдир. Демак, узлкусиз маънавий тарбия концепциясидаги фазилатларни шакллантириш жараёнида ҳуқуқий маданиятнинг бу жиҳатига ҳам эътибор бериш лозим бўлади. Чунки, концепцияда бу фазилатлар “жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитнинг соғлом ва барқарор бўлишига салмоқли ҳисса қўшади”²⁶⁷ деб таъкидланади. Бугун жамиятда коррупцияни камайтиришнинг учта парадигмаси мавжуд. Биринчиси бу, коррупцияга алоқадор бўлган шахсларни қилмишига яраша жиноий жавобгарликка тортиш ва бу учун эса янги қонунларни қабул қилиш ҳамда уларнинг ижросини назорат қилиш (мавжуд қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритиб бориш-муаллиф) бўлса, иккинчиси эса амалдорларнинг даромадларини мавжуд қонун-қоидаларни бузмасдан кўпайтириш учун иқтисодий механизмларни яратишдир. Учинчиси, рақобатнинг ролини ошириш орқали коррупциядан олинадиган даромадлар улушини камайтиришдир. Коррупция тушунчасига қонунда “Коррупция шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга хилоф равишда тақдим этиш”²⁶⁸ деб таъриф берилган. Коррупциянинг кўйидаги турлари кўп учрайди. Кундалиқ турмушдаги коррупция (бунга непотизм мисол бўла олади), ишбилармонликдаги коррупция, юқори ҳокимиятдаги коррупция ва коррупцион хизматлар бозори. Жумладан, инсон бирор бир жамоага кирар экан, у албатта ушбу жамоага қабул қилинган хулқ-атвор қоидаларни ҳам қабул қилади. Буни муомалада бихевиоризм дейди. (инглиз тилидан кириб келган сўз бўлиб таржимаси хулқ-атвор). Ижтимоий муҳитнинг таъсири билан ҳам пайдо бўлади. Ёшлар хулқ-атворида бунда нарса бўлмаслиги учун эса уларни ўқимишли қилиб ва маърифатли тарбиялаш лозим бўлади.

Коррупциянинг тарихий ўзаклари жуда жуда қадимга бориб тақалиб, бу ҳол қабилада маълум мавқега эга бўлиш учун қабила сардорларига совғалар

²⁶⁷ Узлкусиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 31.12.2019 йилдаги 1059-сон қарори

²⁶⁸ “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январдаги қонуни ЎРҚ-419-сон

бериш одатидан келиб чиққан деб тахмин қилинади. Ўша даврларда бу нормал ҳолат сифатида қабул қилинган. Бироқ давлат аппаратининг мураккаблашуви ва марказийлашуви коррупциянинг давлат ривожланишига катта тўсиқ эканлигини кўрсатди. Коррупцияга қарши курашган биринчи давлат сифатида қадимги Шумер давлати тан олинади. Қадимги давлатларни айниқса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг порахўрлиги қаттиқ ташвишга солганлиги бизгача сақланиб қолган манбалардан маълум. Чунки бу ҳолат давлатнинг обрўсига жуда қаттиқ путур етказарди. Дунёнинг етакчи динларида ҳам биринчи навбатда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг порахўрлиги қаттиқ қораланади. Жумаладан, Инжилда “Совғаларни қабул қилма, чунки совға кўрни кўрадиган қилади ва ҳақиқатни ўзгартиради” дейилган бўлса, Қуърони Каримда “Бошқаларнинг мулкани ноҳақ йўл билан олмангиз ва бошқаларга тегишли бўлган нарсаларни олиш учун ўз мулкингиздан ҳокимларингизга пора қилиб узатмангизлар” дейилган. XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб жамият давлат бошқарув аппаратининг иш сифатига тоборо кўпроқ таъсир кўрсата бошлади. Бу ўша даврда қабул қилинган бир қатор қонун ҳужжатларида ўз аксини топган. Жумладан, 1787 йилда қабул қилинган АҚШ Конституциясида пора олиш АҚШ президентини импечментга тортиш мумкин бўлган икки жиноятнинг бири сифатида кўрсатиб ўтилган. Сиёсий партияларнинг вужудга келиши ва уларнинг мамлакат ҳаётидаги ўрнининг ошиб бориши XIX-XX асрларда ривожланган давлатларда коррупциянинг дунёнинг бошқа мамлакатларига нисбатан анча камайишига олиб келди. Ушбу иллатни тадқиқ қилган бир қатор йирик мутахассислар қуйидаги факторларни коррупцияни юзага келтирувчи омиллар сифатида кўрсатади. Икки хил маънони англатувчи қонунлар - ушбу вазият ҳуқуқни қўлловчи мансабдор шахс томонидан қонунларни турлича қўллаш имконини яратади. Шунингдек, айрим мутахассислар жиноят, маъмурий қонунчиликдаги “вилка” санкцияларни ҳам коррупцияга қулай шароит яратиши мумкинлиги ҳақида фикр юритишган. Яъни, санкциянинг аниқ миқдори йўқлиги судьяда уни ўз хоҳишига қараб қўллашга шароит яратиб беради. Аҳоли ҳуқуқий саводхонлигининг пастлиги - аҳоли томонидан қонунларни билмаслик ёки тушунмаслик мансабдор шахсга ўзининг шахсий манфаати йўлида қонунлардан фойданишга қулай шароит яратади. Мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг нотинчлиги - мамлакатдаги нотинчлик биринчи навбатда аҳоли онгида ҳаётда юксак турмуш даражасига эришишнинг асосий усули қонунга хилоф фаолият билан боғлиқ, деган мутлақо ахлоққа зид нуқтаи назар шаклланишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида коррупцияга қулай шароит яратади. Ижро ҳокимиятининг бирлиги

тамоилинининг бузилиши -айнан битта фаолиятнинг турли инстанциялар томонидан тартибга солиниши:аҳолининг давлатни назорат қилишдаги суштироки;давлат секторидаги хизмат қилаётган хизматчилар даромадларининг хусусий секторда топиш мумкин бўлган даромадлардан камлиги;иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиниши;инфляциянинг юқори даражаси;мамлакат юқори бошқарув органларининг аҳолидан узилиб қолганлиги;мамлакатдаги диний ва ахлоқ қоидалари. Жаҳон мамлакатларида коррупцияга қарши курашнинг қуйидаги усуллари мавжуд.Ички назорат -бу усул бошқарув апаратининг ўзида назоратни кучайтирувчи тузилмалар (ҳар хил ички инспекциялар ва бошқа назорат органлари тузиш орқали) яратишни тақазо этади. Бу тузилманинг асосий вазифаси ходимларнинг ички этикет қоидаларига риоя қилишини назорат қилишдир. Ҳозирги кунда бизнинг юртимизда ҳам бир қатор ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида айнан шу вазифани бажарувчи ички тузилмалар яратилган.Ташқи назорат -бу усулда ижро апаратидан мустақил тузилмаларнинг мустақиллигини ошириш назарда тутилиб, айнан ушбу тузилмалар орқали коррупцияга қарши самарали кураш олиб борилади. Яъни, суд ҳокимиятининг максимал даражада мустақиллигига эришиш оммавий ахборот воситаларига кўпроқ эркинлик бериш. Сайлов тизими орқали курашиш -демократик давлатларда сайланган вакилларни коррупция учун жазолашнинг асосий усулларида бири кейинги сайловларда унга овоз бермаслик ҳисобланади. Коррупцияга сайловлар орқали таъсир ўтказиш энг самарали усул ҳисобланади. Коррупцияга қарши курашда юқори натижаларга эришган Швеция, Сингапур, Гонконг, Португалия каби давлатларнинг тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, коррупцияни юзага келтирувчи омилларни бартараф этиш коррупцияга қарши курашда муҳим ўрин эгаллайди. Бунда Конституциявий назорат органлари, ҳуқуқ-тартибот органларининг аҳамияти ортади. Яъни, коррупцияга олиб келиши мумкин бўлган нормаларни конституциявий назорат органи томонидан конституцияга зид деб топиш, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш каби методлардан унумли фойдаланиш ушбу давлатларни коррупция даражаси жуда паст бўлган давлатлар қаторига олиб чиққан. Биз қуйида Сингапур давлатида коррупцияга қарши курашда қўлланилган усуллар ҳақида батафсил тўхталиб ўтамиз. Сингапур давлати 1965 йил мустақилликка эришгач коррупция даражаси энг юқори бўлган давлатлар қаторида турар эди. Лекин бу иллатга қарши ўтказилган бир қатор тадбирлар бу давлатда коррупциянинг минимал даражага тушишига олиб келди. Биринчи навбатда бу ерда бюрократик жараёнлар енгиллаштирилиб суд тизимининг мустақиллиги оширилди (судьяларнинг

даромадлари ва имтиёзларини ошириш эвазига). Шу билан бирга коррупция жиноятлари учун санкциялар оғирлаштирилиб, фуқароларга коррупцияга қарши жиноятларни тергов қилишда ҳамкорлик қилишда бош тортганлиги учун жуда катта молиявий санкциялар белгиланди. Бир қатор давлат идораларида оммавий “тозалашлар” ўтказилиб бу жараёнлар телеканаллар орқали бутун мамлакатга намойиш қилинди. Юқорида санаб ўтилган омилларнинг ҳаммаси Сингапурни қисқа муддатларда коррупция даражаси энг паст мамлакатлар рўйхатида илғор давлатлар қаторига олиб чиқди. Шунингдек, давлат хизматчисининг ахлоқ стандартларига риоя этишини қаттиқ назорат остига олиш ҳам Сингапур давлатида коррупцияга қарши курашда муҳим дастаклардан бири бўлиб хизмат қилади. Жиноятчи унсурларнинг хўжалик муносабатлари тизимини шакллантириш жараёнида фаол ва хуфёна иштирок этиши жамиятда ахлоқсизлик вазиятини туғдириши, бу эса ўз навбатида, мамлакат учун ҳам, жаҳон ҳамжамияти учун ҳам номақбул жиноий бозор иқтисодиётининг алоҳида тури шаклланишига олиб келишини кейинчалик БМТ томонидан ҳам тан олинди, 2003 йил 9 декабрда Мексиканинг Мерида шаҳрида коррупцияга қарши курашишда давлатлар ўртасидаги алоқаларни янада кучайтириш мақсадида 3 кун давом этган конференция ташкил этилди. Бу конференция давомида 100 дан ортиқ давлат томонидан Коррупцияга қарши ҳақаро конвенция имзоланди. Конференциянинг биринчи иш куни (9 декабрь) БМТ томонидан бутун дунёда коррупцияга қарши кураш куни деб эълон қилинган. Ушбу конвенциянинг қабул қилиниши ва кучга кириш (2003 йил 31 октябрь) дунё мамлакатларининг коррупцияга қарши курашдаги ҳамкорлигини янги поғонага кўтарди. Конвенцияда коррупциянинг ривожланиши уюшган жиноятчилик, терроризм ва бошқа жамият учун хавфли бўлган салбий омилларга қарши курашга улкан тўсиқ бўлиши мумкинлигига алоҳида урғу берилган. Ушбу Конвенциянинг мақсади қуйидагилардан иборат: коррупцияга қарши қаратилган юқори самарали чора тадбирларни қабул қилиш ва уларни мустаҳкамлаш; коррупцияга қарши курашда ҳалқаро ҳамкорликни кенгайтириш, енгиллаштириш ва қўллаб қувватлаш. Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенциясига 2008 йил 7 июлдаги ЎРҚ-158-сонли Қонуни билан қўшилган бўлиб, ушбу Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Бош прокуратураси, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ва Адлия вазирлиги коррупциянинг олдини олиш бўйича аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишда бошқа Иштирокчи-давлатларга ёрдам кўрсатиши мумкин бўлган органлар сифатида белгилаб қўйилган. Ушбу Конвенцияда назарда тутилган ва

коррупция сифатида эътироф этилиши мумкин бўлган қилмишлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг бир қатор моддалари билан жиноий қилмиш сифатида таъкиб қилинади. Коррупцияга қарши курашда жаҳон мамлакатлари тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики фақатгина жиноий қонунчиликни оғирлаштириш йўли билан бу салбий иллатга қарши курашиб бўлмайди (ХХР да жуда кўп миқдорда пора олганлик учун ўлим жазоси мавжуд). Бу иллатни енгиш учун биринчи навбатда аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, фуқаролик институтлари фаолиятини кучайтириш лозим бўлади.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Демократик кадриятлар қарор топиб бораётган бир вақтда давлат хизматчилари томонидан порахўрлик, мансаб мавқеини суиистеъмол қилиш билан боғлиқ жиноятларни содир этилиши ҳокимиятнинг обрўсизланишига, давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий тизимига путур етишига, натижада амалдаги ҳокимиятга нисбатан норозиликка сабаб бўлади. Коррупциянинг маълум бир мамлакатда ривожланиши эса ўша давлатнинг таназзулига олиб келади. Коррупция бу – мансаб мавқеидан шахсий мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жиноят тури ҳисобланади. Коррупция фаолияти хуфёна иқтисодиётнинг асосий турларидан биридир. Аксарият ҳолларда коррупция деганда давлат хизматчилари томонидан шахсий манфаатларни кўзлаб, бойлик орттириш мақсадида халқдан пора олиш, қонунга хилоф пул даромадларини қўлга киритиш тушунилади. Аммо, умуман олганда, давлат амалдорларигина эмас, балки, давлат ташкилотида ишламайдиган фуқаролар ҳам коррупцияга доир муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши, пора пул эмас, балки бошқа нарса эвазига маълум хизматни амалга оширишлари мумкин. Этимологик жиҳатдан “коррупция” атамаси “бузиш, пора эвазига оғдириш” деган маънони англатадиган латинча “*corruptio*” сўзидан келиб чиққан. Юридик энциклопедия муаллифларининг таъкидлашича, “коррупция – мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жиноий фаолиятдир. Дарҳақиқат, коррупция – илдизлари давлат хизматини ташкил этишдаги нуқсонларга ва давлат хизматчиларининг ўзига хос психологиясига бориб тақаладиган ижтимоий ҳодиса. Бу коррупцияга қарши аввало маъмурий-ҳуқуқий ва ташкилий-бошқарув чора-тадбирлари кўрилиши зарурлигидан дарак беради. Коррупция фуқаронинг давлат вакили билан маъмурий муносабатлари маъно-моҳиятини ўзгартиради ва жамият учун ҳам, давлат учун ҳам салбий оқибатларни келтириб чиқаради. “Коррупция –

давлат органлари ходимлари моддий ёки мулкый йўсинда ғайриқонуний шахсий наф кўриш мақсадида ўз хизмат мавқеидан фойдаланишида ифодаланадиган ижтимоий ҳодисадир.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан кучли жамоатчилик назоратини амалга ошириш фуқаролик жамиятини барпо этишнинг энг муҳим шартларидан ҳисобланади. Зотан, фуқароларнинг фаоллиги, ижтимоий ҳодисаларга бефарқ бўлмаслиги ҳамда ҳар бир давлат хизматчисининг ўз фаолиятини жамоатчилик назорати остида эканлигини чуқур ҳис этиб бориши фуқаролик жамиятини мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир. Буни давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, биз давлатнинг назорат функцияларини қанча кучайтирсак, назорат билан шуғулланувчи давлат тузилмалари ва органларини қанча кўпайтирсак, амалдорларнинг зўравонлиги ва коррупция шунча авж олаверади. Шунинг учун биз жамоатчилик назоратини, давлат фаолияти, шу жумладан унинг куч ишлатувчи тузилмалари фаолияти устидан ҳам жамият назоратини ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Бу масалада бундан бошқа муқобил йўл йўқ. Шу маънода айтганда, “Ўзбекистон Республикасида жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунини қабул қилишнинг аҳамияти беқиёсдир. Умуман, жамоатчилик назорати фуқаролик жамияти институтлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан давлат ҳокимияти органларига муайян қарорларни қабул қилиш бўйича мурожаат этиш, давлат ҳокимияти органлари ваколатига кирувчи масалалар бўйича сўровларни амалга ошириш, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллалар ҳудудларидаги корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш каби шаклларда йўлга қўйилса у ўз самарасини беради. Қолаверса, бугунги кунда давлат Дастурлари талабларининг фуқаролар йиғини ҳудудидаги ижросини таъминлашда жамоатчилик гуруҳларини тузиш ва ўрганиш, натижалари бўйича тегишли маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳисоботларини эшитиш ва шу орқали аниқланган камчиликларни бартараф этиш чораларини кўриш, шунингдек, маҳаллий давлат органлари фаолиятига кўмаклашиш тадбирлари самарали олиб борилмоқда. Бу эса, жамоатчилик назоратининг жамиятда ижтимоий адолатнинг қарор топиши, шахс, жамият ва давлат алоқаларида мувозанат, тенглик, ўзаро масъулият ва жавобгарликка хизмат қилувчи асосий омил эканидан далолатдир. Бугунги кунда республикамизда жинойтчиликнинг сабабларини аниқлаш чоралари кўрилмоқда, фoš этилган коррупциячилар қаттиқ жазоланмоқда. Мамлакат ичидаги жинойтчилик доимо давлат томонидан қаттиқ назорат қилиб борилади.

Жиноятчилик кенг авж олиб кетишига ва коррупциячилар домига илинган амалдорларнинг бебошлигига йўл қўймаслик мақсадида бир қатор узоқ муддатли чора-тадбирлар ишга солинган. Улар жиноятчиликка қарши кураш стратегиямизни белгилаб беради. Жиноятни жазолашдан кўра, уни олдини олиш сингари профилактик тадбирларнинг йўлга қўйилиши қай даражада оқилоналиги аллақачон исботланган. Бугунги кунда коррупцияга қарши кураш мақсадларига фақат жиноят-ҳуқуқий воситалар билан эришиб бўлмаслигини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда. Ўйлаймизки, бундай маънавий бузилиш ҳолатга қарши курашда нафақат давлат органлари, балки, жамият ва умуман барча фуқароларимиз масъулдирлар. Шундай экан, давлат ва жамият, шу билан бирга нодавлат ноижорат ташкилотлари бундай иллатни олдини олишга унга қарши курашда биргаликдаги ҳаракатигина самарали натижаларга эришишнинг энг тўғри йўли саналади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Коррупцияга қарши кураш соҳасида юксак халқаро мукофотни топшириш маросимидаги нутқи. 2023 йил 19 декабрь
2. Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 31.12.2019 йилдаги 1059-сон қарори
3. “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январдаги қонуни ЎРҚ-419-сон
4. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тавсири. /Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети; таржима ва тавсир муаллифи: Абдулазиз Мансур.-Т.;Тошкент ислом университети НМБ 2018. 624 б.
5. Яхшиликов Ж., Муҳаммадиев Н. Фалсафа. Дарслик Самарқанд-2021. 471-505 саҳифалар.
6. https://xorazm.adliya.uz/xorazm/uz/publikatsii/korupciya/?ELEMENT_ID=212

THE HISTORY OF NATIONAL CLOTHES OF UZBEK AND ENGLISH CULTURE

Khodjaeva Madinabonu Muhammadjonovna

Teacher of Fergana State University

khodjaevamadinabonu@gmail.com

+998975028771

ABSTRACT

This article deals with the information about national clothes of Uzbek and English culture and their history. It has been stated about social and historical importance of national clothes of both culture.

Key words: *chapan, skullcap, doppi, embroidered, khan atlas, mahsi, morris dancers, kilt, national costume, national clothes.*

O‘ZBEK VA INGLIZ MADANIYATI MILLIY LIBOSLARI TARIXI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz madaniyati va ularning milliy kiyimlari to‘g‘risida ma‘lumot beriladi. Ularning ijtimoiy va tarixiy ahamiyati to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *chopon, doppi, xon atlas, mahsi, kilt, morris raqqoslari, milliy kiyim.*

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ УЗБЕКСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены сведения о национальной одежде узбекской и английской культуры и ее истории. Установлено социальное и историческое значение национальной одежды обеих культур.

Ключевые слова: *чапан, тюбетейка, хан атлас, махси, килт, танцоры Морриса, национальная одежда.*

INTRODUCTION

Uzbek national costumes are very marvellous, comfortable, convenient and are a part of the rich cultural traditions and lifestyle of Uzbek people. In cities, it is rare to find people in national dress, today it is worn on traditional holidays or some special days, but in some parts of countryside it is still part of everyday dress.

The basis of the men's national costume is a chapan, which is tied around the waist with a scarf. A traditional headdress is called a scullcap. A shirt is worn on the body, and wide pants are worn. They wear thin leather boots to their feet. Full dress belts are often very elegant - velvet or embroidered, with silver plaques and buckles. A casual dress is tied with a belt like a long scarf.

DISCUSSION AND RESULTS

The traditional dress of Uzbek women consists of a simple khan-atlas dress similar to tunic and floral dresses. Holiday dresses use satin fabric and rich gold embroidery. Women's headdress includes three elements at the same time: hat, scarf and scullcap. Jewelry made of gold or silver has always been very crucial addition to the clothes of Uzbek women of all ages. Embroidery patterns are not chosen by chance. It has always had a magical or practical value. Social status could be understood from the drawing, sometimes other meanings were included in it. For example, a repeating geometric pattern without a braid is considered remarkable. If we mention about colours, dark blue and black clothes are worn mostly in funerals in Uzbekistan. In general everyone can wear what colour they want. But we can't face with people who wear red or pink colour during funerals. Such light colours are worn in weddings or parties, family celebrations, holidays and so on. [1]

Footwear called mahsi (inside - backless, new-soled, beautiful boots without heels) and coarse leather or rubber boots. It is a very comfortable and warm shoe that has a good reputation till this day. Moreover, one of the main details of including Uzbekistan, the national headdress is a skullcap which is called in uzbek language "Doppi". It is worn by men, women and children. Only older women don't wear scullcap. What's more skullcaps have their own differences in each region. Doppi (skullcaps) are divided into several groups: Tashkent, Bukhara, Samarkand, Ferghana, Khorezm, Karakalpak and Kashkadarya – Surkhandarya, as well as skullcaps are festive, religious and for every day. These national headdresses are made of soft or hard fabric, decorated with embroidery or beads, round or square shape. Today, however, not everyone thinks about the messages hidden in the patterns of Doppi. However, every bend, drawing, line-carry have a deep meaning and mystery. Until now, the people have preserved entire legends about skullcaps. Four flowers at the top of the men's skullcap, according to the legend, protect the men's health on four sides, and sixteen flowers on the edge of the skullcap indicate the desire to have a large and friendly family (have sixteen children). These skullcaps have a strict, modest and at the same time very decorative appearance. The contrasting combination of white pattern of four peppers "qalampir" with a black background is typical for these skullcaps. Embroidered white silk flowers on a dark background

served as an expression of the purity of the soul and man's heart. For decorating women's skullcaps, flowers, fruits and birds are mainly used. Among the floral motifs are common rose, iris, carnation, tulip, cock's comb, apple blossom, etc., and among fruits — images of pomegranate, cherries, almonds, pepper, etc. Flowers are more often depicted on the top and side. Especially the details inside the flowers are carefully worked up. Birds could also form the main pattern of an ornamental motif. Basically, these are images of a pheasant, a rooster, and a nightingale ("Bulbul" in uzbek). The tendency of masters to beauty and perfection elevated their work from craft to the highest art. Thus, all the design elements of the Uzbek skullcap – color, line, ornament – carry an important semantic load, often associated with such universal concepts as life and death, light and darkness, earth and sky, good and evil. Uzbek skullcaps are deservedly in demand all over the world. Foreign tourists often purchase these hats as unique souvenirs, and many even use them to decorate their homes. Skullcaps can be bought for personal use at any bazaar or in special souvenir shops located in tourist centers. There are six main schools of hat making in Uzbekistan, each with rich diversity: Fergana, Tashkent, Kashkadarya-Surkhandarya, Samarkand, Bukhara, and Khorezm and Karakalpakstan.

Some people consider it very bad luck to wear a kilt in a tartan (a woolen cloth woven in one of several patterns of coloured checks and intersecting lines, especially of a design associated with a particular Scottish clan) that does not belong to their family.

The Anglo-Saxons were warrior-farmers from northwestern Europe who began invading Britain around 450 A.D. For an English national dress, it would be better to draw from the many customs and traditions in England. There is a wide variety of costumes, from the spectacular ceremonies associated with the monarchy to the traditional outfits worn by Morris dancers. Morris dancing is an English folk dance that involves rhythmic stepping and choreographed movements by a group of costumed dancers, usually with bell pads on their shins or shoes.

The Pearly Kings were the leaders of Victorian street sellers, named for the "pearl" buttons they wore on their hats as a sign of authority. They later adorned their clothes entirely with buttons. The title of Pearly King is passed down within families, and there are also Pearly Queens, Princes, and Princesses. Today, they spend their free time raising money for charity.

One of the most famous national costumes in the world is the Scottish kilt. However, some argue that the kilt is not as traditional as commonly believed. Nonetheless, it is certainly what people associate with Scotland, along with whisky and haggis.

Today traditional dress for men in Scotland is a kilt with shirt, waistcoat and tweed jacket, stockings with garter flashes, brogue shoes (the *brogue* is a style of low-heeled shoes) and a sporran (the *sporran* a traditional part of male Scottish Highland dress). A bonnet is often worn displaying the clan crest. [2]

Traditionally ladies don't wear kilts, they do however wear dresses or pleated skirts in a tartan material. More often though they wear a light plaid or shawl of tartan material,

Welsh National Dress

Welsh National dress is relatively young and not as famous as Scottish National dress. Still they do have a national costume, but it's the way the ladies dress that is most well known, in fact there isn't really a National costume for men although recently through the rise of nationalism in Wales a tartan has been created and tartan trousers or kilts are often worn. [3]

For the ladies the typical Welsh costume consists of a hat, made of black felt, with a high crown and wide brim, which is worn over a lace cap. A red flannel shawl is worn over a crisp white blouse, and a full skirt made of wool with a black and white check pattern and a starched, white apron. Proper Welsh ladies always wore black woolen stockings and black shoes and carried a basket, made from willow withies.

To sum up, all nations have their own culture of wearing clothes. And it shows the characteristics and ethics of that people and their culture.

REFERENCES:

1. Azimova Muazzam A'zamboyevna. LINGUISTIC, CULTURAL AND ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF OCCUPATIONAL CLOTHING NAMES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES // Lecturer of the Department of Foreign Languages At the Bukhara Institute of Engineering and Technology
2. Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. *Theoretical & Applied Science*, (7), 10-15.
3. Abdullayeva, N. (2021). THEMATIC CLASSIFICATION OF NAMES OF FRUIT TREES IN THE ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION (ON THE MATERIAL OF THE UZBEK, TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES). *InterConf*.
4. <https://gov.uz/oz/pages/clothes/>
5. [http://m.asian-culture-shop.com/England UK National Costume Costumes Traditional Garment Ancient Clothing-1701](http://m.asian-culture-shop.com/England_UK_National_Costume_Costumes_Traditional_Garment_Ancient_Clothing-1701)

«ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ» И ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА.

И. Г.Файзуллаева

докторант Ташкентского Государственного транспортного университета

АННОТАЦИЯ

Рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) в контексте современного развития человечества, освещая как его достижения, так и связанные с ним проблемы. В статье анализируются различные аспекты применения ИИ в ключевых сферах, таких как здравоохранение, образование, финансы и транспорт. Особое внимание уделяется воздействию ИИ на эффективность рабочих процессов и качество жизни людей. Помимо этого, рассматриваются и критические вопросы, связанные с этическими, безопасными и социальными аспектами развития ИИ, включая вопросы конфиденциальности данных и замещения человеческого труда. Статья предоставляет всесторонний обзор потенциала ИИ, подчеркивая необходимость комплексного и осознанного подхода к его дальнейшему развитию и интеграции в общество.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, технологические инновации, этика ИИ, обработка данных, автоматизация, цифровая трансформация, машинное обучение, безопасность ИИ, ИИ в здравоохранении, социальные аспекты ИИ.*

ANNOTATSIYA

Sun'iy intellektning (AI) roli insoniyatning zamonaviy rivojlanishi sharoitida ko'rib chiqiladi, uning yutuqlari va u bilan bog'liq muammolarni yoritadi. Maqolada sog'liqni saqlash, ta'lim, moliya va transport kabi asosiy sohalarda sun'iy intellektni qo'llashning turli jihatlari tahlil qilinadi. AIning ish oqimlari samaradorligi va odamlarning hayot sifatiga ta'siriga alohida e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, AI rivojlanishining axloqiy, xavfsizlik va ijtimoiy jihatlari bilan bog'liq muhim masalalar, shu jumladan ma'lumotlarning maxfiyligi va inson mehnatini almashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada sun'iy intellektning potentsialini har tomonlama ko'rib chiqish, uni yanada rivojlantirish va jamiyatga integratsiya qilish uchun har tomonlama va ongli yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, texnologik innovatsiyalar, AI etikasi, ma'lumotlarni qayta ishlash, avtomatlashtirish, raqamli transformatsiya, mashinani o'rganish, AI xavfsizligi, sog'liqni saqlashda AI, AIning ijtimoiy jihatlari.*

ABSTRACT

The role of artificial intelligence (AI) in the context of modern human development is considered, highlighting both its achievements and related problems. The article analyzes various aspects of the use of AI in key areas such as healthcare, education, finance and transport. Special attention is paid to the impact of AI on the efficiency of work processes and the quality of people's lives. In addition, critical issues related to the ethical, security and social aspects of AI development, including issues of data privacy and substitution of human labor, are also considered. The article provides a comprehensive overview of the potential of AI, emphasizing the need for an integrated and informed approach to its further development and integration into society.

Keywords: *artificial intelligence, technological innovations, AI ethics, data processing, automation, digital transformation, machine learning, AI security, AI in healthcare, social aspects of AI.*

ВВЕДЕНИЕ.

В современном мире, где технологический прогресс движется с беспрецедентной скоростью, искусственный интеллект (ИИ) стал одним из наиболее значимых и обсуждаемых направлений. Эта статья посвящена осмыслению роли ИИ в рамках современного общества, анализу его влияния на ключевые сферы человеческой деятельности и изучению как положительных, так и отрицательных аспектов его развития.

ИИ, который когда-то был лишь предметом фантастики, теперь активно внедряется в самые разнообразные сектора — от здравоохранения и образования до финансовых услуг и транспорта. Его способность к анализу данных, принятию решений и обучению открывает новые возможности для повышения эффективности, улучшения качества жизни и оптимизации рабочих процессов.

Однако, вместе с огромным потенциалом ИИ приходят и серьезные вызовы. Вопросы этической природы, безопасности, приватности данных и возможности замещения труда людей машинами вызывают обоснованное беспокойство. Также актуальными остаются проблемы, связанные с возможными ошибками и недочетами в работе ИИ, что может привести к нежелательным и даже катастрофическим последствиям.

Концепция искусственного интеллекта (ИИ) начала формироваться в 1956 году на семинаре в Стэнфордском университете. Обсуждения касались машины, предназначенной для решения логических задач, а не математических.

Инициатива по разработке ИИ возникла из желания разгадать принципы работы человеческого мозга, с теорией о том, что функции каждого его элемента могут быть представлены в числовой форме и воспроизведены машиной.

На ранних этапах, исследования ИИ сосредоточились на решении конкретных задач и создании систем символьных вычислений. В 1960-х, американские военные начали обучение компьютеров имитации мыслительной деятельности. В 1970-х, DARPA реализовала проекты по созданию виртуальных карт. До появления Siri и Alexa, в 2003 году, специалисты DARPA успешно создали прототипы интеллектуальных личных ассистентов [1].

Эти исследования положили начало принципам автоматизации и формальной логики, которые теперь применяются в современных вычислительных системах, включая системы поддержки принятия решений и интеллектуальные поисковые системы. Эти технологии направлены на расширение и усиление человеческих возможностей [1,2].

Стимулом для усовершенствования технологий искусственного интеллекта (ИИ) является необходимость в разработке сложных решений для задач, которые зависят от многочисленных изменчивых факторов. Эти задачи обычно трудно понять и еще сложнее преобразовать в алгоритмы вручную.

Ускорение развития ИИ также обусловлено растущим объемом доступных данных для обучения, представляющих различные ситуации и сценарии. Это повышает точность и эффективность ИИ.

В академических кругах интерес к ИИ усиливается из-за его широкого спектра применения в повседневной жизни, где ИИ помогает принимать решения, выполнять креативные и математические задачи и генерировать подробные отчеты по разнообразным областям, для которых был разработан.

Цель. Исследование направлено на анализ текущих тенденций в развитии ИИ и определение наиболее перспективных направлений для его будущего улучшения и интеграции.

Материалы и методы. Исследование основывается на публикациях российских и международных экспертов в сфере информационных технологий и искусственного интеллекта. В него также включен опыт российских компаний, включая Яндекс Узбекистан и АО "Капитал Банк", а также вклад зарубежных компаний и организаций, таких как IBM и NASA.

Результаты и их обсуждение.

Обсуждение о будущем машин привело общество к формулированию гипотез и идей относительно их дальнейшего развития, представляющих как

деструктивные, так и конструктивные сценарии. Деструктивные прогнозы, часто отображаемые в кино, показывают ИИ как превосходящий своих создателей и представляющий угрозу человечеству. Это связано с предположением, что ИИ может обладать сознанием, что делает его неразличимым от человека при взаимодействии [3].

Тем не менее, анализ инцидентов, связанных с неправильной работой искусственного интеллекта, позволяет сделать вывод о потенциальных рисках, связанных с его использованием в критически важных сценариях. Несмотря на значительные достижения в области ИИ, существуют системные уязвимости и ошибки, которые могут привести к серьезным, иногда катастрофическим последствиям. Эти риски усугубляются сложностью и непредсказуемостью реального мира, где ИИ может столкнуться с ситуациями, на которые он не был должным образом обучен или настроен.

Примером трагических последствий таких системных недостатков является происшествие, случившееся 18 марта 2018 года, когда автономный автомобиль сбил Илейн Херзберг, двигавшуюся со скоростью 60 км/ч, в результате чего она умерла от полученных травм. Этот случай подчеркивает важность тщательной проверки и оценки систем ИИ перед их внедрением в реальные сценарии использования [4]. Также он выделяет необходимость разработки более строгих стандартов безопасности и этических принципов для регулирования и контроля за искусственным интеллектом.

Разработчики ИИ стремятся создать системы, которые могут автоматизировать рутинные задачи и облегчить жизнь людей. В Яндекс.Уз подчеркивают, что в будущем ИИ будет способен самообучаться, что укрепляется развитием нейронных сетей и алгоритмов обучения. В итоге, самообучение ИИ может привести к развитию таких мыслительных процессов, как анализ, синтез, сравнение и рефлексия, которые являются основой сознания и самосознания [5].

Сложность в определении понятий "сознание" и "осознание" для ИИ делает их интерпретацию условной. Основой для ИИ служит способность к обработке информации и самоусовершенствованию. Текущие системы ИИ ограничены в мышлении, понимании, объяснении и формулировании проблем, умея только распознавать, прогнозировать и отвечать на вопросы. Это создает проблемы доверия, так как ИИ не может объяснить свои выводы. Требуется глубокое понимание семантики на более детальном уровне [7].

Человеческая способность к спонтанному принятию решений и интуиции указывает на потенциальные направления развития ИИ. Вопросы о том, как и в

каких пределах ИИ может изменять свои базовые алгоритмы, и о возможности выхода машины из-под контроля из-за отсутствия человеческих ценностей, остаются актуальными [8].

Перспективы развития ИИ в научном сообществе склоняются к созданию систем с ограниченным функционалом, решающих базовые задачи для облегчения жизни людей. Возникает необходимость новой парадигмы развития ИИ, где человек-наблюдатель играет ключевую роль, влияя рефлексивно и когнитивно на систему.

Сфера бизнеса уже давно осознала значимость и перспективы искусственного интеллекта (ИИ), который постепенно проникает в различные области, стремясь достичь высокого уровня мышления благодаря прогрессу в молекулярной биоэлектронике, информатике, теоретической биологии и квантовой теории. Различные аспекты ИИ, включая автономное планирование и составление расписаний, развиваются интенсивно и подвергаются тщательному исследованию.

Примерами прорывов в этой области являются программа Remote Agent от NASA, которая управляла космическим аппаратом на расстоянии сотен миллионов километров от Земли, и программа Deep Blue от IBM, которая обыграла чемпиона мира в шахматы, представляя собой "интеллект нового типа". Кроме того, система компьютерного зрения Alvinn внедрила автономное управление автомобилем, следуя заданному маршруту.

Создана инновационная система для управления игровыми процессами. В частности, исторический момент был достигнут программой Deep Blue, разработанной корпорацией IBM, которая смогла одержать победу над действующим чемпионом мира по шахматам, обыграв его со счетом 3.5 против 2.5. Этот прорыв не просто продемонстрировал возможности машинного интеллекта в играх, но и заставил чемпиона мира ощутить присутствие интеллекта совершенно нового порядка, отличающегося от традиционного человеческого мышления. Это событие открыло новую эру в развитии искусственного интеллекта, показав его потенциал и влияние на сферы, где ранее доминировал человеческий интеллект [9].

В области медицины, программы вроде HipNav используют компьютерное зрение и робототехнику для создания трехмерных изображений внутренних органов и точной установки протезов, заменяющих поврежденные части тела. Эти достижения подчеркивают не только широкий спектр приложений ИИ, но и его возрастающую способность выполнять сложные и разнообразные задачи, которые ранее считались исключительно человеческими [10].

В США была разработана система DART, которая демонстрирует впечатляющие способности ИИ в управлении кризисными ситуациями, позволяя за несколько часов составить план поставок и перевозок продуктов в условиях кризиса в Персидском заливе [10].

В сфере банковских услуг, значительный прогресс внедрения ИИ был достигнут узбекской компанией АО «Капиталбанк». Подход AI-first банка включает в себя интеграцию искусственного интеллекта во все аспекты его деятельности. Около 53 процессов в банке автоматизированы с помощью ИИ, что позволяет заменять рутинную работу сотрудников роботами. ИИ также активно используется для персонализированного взаимодействия с розничными и корпоративными клиентами через чаты и голосовые боты, а также для управления просроченной задолженностью.

В области управления активами и пассивами, ИИ способствует моделированию структуры баланса банка, учитывая множество факторов, включая макроэкономические. Это позволяет принимать более обоснованные и оптимальные решения в финансовом планировании и установлении продуктовых ставок. Таким образом, ИИ становится инструментом повышения эффективности и конкурентоспособности в банковской сфере.

Банк внедряет ИИ для оценки вероятности скорого увольнения сотрудников в процессе приема на работу. Система присваивает кандидатам скоринговые баллы, основываясь на анализе резюме и других доступных данных, таких как информация о кандидате как о клиенте банка. Оценка происходит по нескольким критериям, включая предыдущий опыт работы [11].

Такой подход к использованию ИИ демонстрирует экономическую выгоду и надежность. Он не только упрощает работу специалистов, делая инструменты более удобными для использования, но и повышает безопасность жизнедеятельности в экстренных ситуациях, обеспечивая более точное и оперативное реагирование.

Компьютеризация охватила все сферы жизни, вызвав необходимость в анализе и обработке обширных массивов данных. В ответ на это были созданы специализированные хранилища данных, методы оперативного анализа и облачные вычисления. Лидеры ИТ-индустрии соревнуются в разработке процессов для обучения нейронных сетей, чтобы уменьшить человеческую нагрузку на обработку данных [12].

Без активного развития ИИ невозможно представить будущее робототехники, что подтверждается многомиллиардными инвестициями в разработку систем управления беспилотными транспортными средствами.

Ожидается, что инвестиции в ИИ от крупных мировых держав повысят экономические показатели, подобно тому, как это произошло в США после расшифровки генома человека [13].

Развитие ИИ также обещает улучшение в области рыночных отношений, управления и планирования работы кадров, ожидаясь радикальные изменения в моделях управления бизнесом. Несмотря на завышенные ожидания мирового сообщества относительно ИИ, его развитие будет значительным, и уже сейчас ИИ активно и эффективно применяется в различных сферах. По оценкам экспертов, технологии ИИ позволят увеличить эффективность цифровой трансформации в 6-7 раз, а скорость предоставления государственных услуг благодаря ИИ к 2024 году увеличится в 10 раз [14].

Основные области применения ИИ включают системы управления качеством, диагностические и лечебные системы, службы поддержки клиентов и системы безопасности. Это подчеркивает огромный потенциал ИИ в улучшении различных аспектов жизни и работы.

В эру быстрого технологического прогресса, искусственный интеллект выделяется как ключевой фактор, оказывающий глубокое влияние на многие области человеческой деятельности. Он уже предоставляет инструменты для упрощения жизни, оптимизации процессов и способствует развитию отраслей. ИИ не только улучшает эффективность, но и обладает способностью управлять многими мировыми процессами автономно, привнося в них безупречную точность и надежность.

В банковском секторе, например, ИИ уже играет значительную роль в улучшении обслуживания клиентов, предоставляя персонализированные предложения в нужное время через подходящие каналы. Однако, несмотря на все преимущества, особое внимание уделяется вопросам безопасности при интеграции ИИ в повседневную жизнь. Важно, чтобы инновации служили общественному благу, способствовали сохранению планеты и ее устойчивому развитию, а не наносили вред.

Таким образом, ИИ не только трансформирует современный мир, но и открывает новые горизонты возможностей для улучшения качества жизни и работы, подчеркивая при этом необходимость ответственного подхода к его развитию и применению.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В ходе нашего исследования мы охватили широкий спектр аспектов, связанных с развитием искусственного интеллекта (ИИ) и его влиянием на

различные сферы человеческой деятельности. Безусловно, ИИ представляет собой мощный инструмент, способный радикально трансформировать многие отрасли, улучшить качество жизни и оптимизировать процессы принятия решений.

Мы наблюдаем, что ИИ открывает новые горизонты в области здравоохранения, финансов, образования, транспорта и других ключевых отраслях, способствуя созданию более эффективных и интеллектуальных систем. Особенно значимым является его вклад в обработку больших объемов данных, предоставляя уникальные возможности для анализа и интерпретации информации.

Вместе с тем, наше исследование подчеркивает важность осознанного подхода к развитию и применению ИИ. Проблемы, связанные с безопасностью, этическими соображениями, защитой персональных данных и потенциальным замещением человеческого труда, требуют внимательного исследования и разработки соответствующих регулирующих мер.

Искусственный интеллект остается одним из самых перспективных и в то же время вызывающих областей современной науки и технологий. Для реализации его полного потенциала необходимо не только продолжать техническое развитие, но и активно заниматься исследованиями в области социальных, этических и правовых аспектов его применения. Только сбалансированный и многоаспектный подход позволит нам извлечь максимальную пользу от ИИ, минимизируя при этом потенциальные риски и негативные последствия для общества и человечества в целом.

СПИСОК БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ССЫЛОК.

1. Искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens. М.: Альпина нонфикшн, 2015. 304 с.
2. Бринк Х., Ричардс Д., Феверолф М. Машинное обучение. СПб.: Питер, 2017. 336 с.
3. Васильева Д. Тенденции в развитии искусственного интеллекта. URL: http://robotoved.ru/iskusstvennii_intellekt_development/.
4. Демченко Д. Карта применения технологий искусственного интеллекта: Медицина, образование, транспорт и другие сферы. URL: <https://vc.ru/p/ai-map>.
5. Играть на уровне бога: Как ИИ научился побеждать человека. URL: <https://geektimes.ru/company/mailru/blog/277064/>.

6. Колесникова Г.И. Искусственный интеллект: проблемы и перспективы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-problemy-i-perspektivy/viewer>.
7. Райков А.Н. Искусственный интеллект: прошлое-настоящее-будущее. URL: <https://bigdata.msu.ru/news/180/>.
8. Иванов А. Искусственный интеллект. Текущие достижения и направления развития. URL: <https://iot.ru/gadzhety/iskusstvennyy-intellekt-tekushchie-dostizheniya-i-osnovnye-napravleniya-razvitiya>.
9. Брокман Д. Что мы думаем о машинах, которые думают: Ведущие мировые ученые об искусственном интеллекте. М.: Альпина нон-фикшн, 2017. 552 с.
10. Смирнов А. В прошлом году Китай потратил на исследования и разработки 279 млрд долл. URL: <https://hightech.fm/2018/02/27/279-billion-on-rd>.
11. Искусственный интеллект в Банковской сфере. URL: https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Искусственный_интеллект_в_Сбербанке.
12. Белов С., Катькало В. Дефицит искусственного интеллекта. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/03/21/681987-defitsit-iskusstvennogo-intellekta>.
13. Бессмертный И.А. Искусственный интеллект. СПб.: СПбГУ ИТМО, 2010. 132 с.
14. Жданов В.С. Современное состояние и перспективы развития искусственного интеллекта. URL: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/c1274a3671576d79c325766200406380>.
15. Пройдаков Э.М. Современное состояние искусственного интеллекта. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-iskusstvennogo-intellekta/viewer>.

КОНСТИТУЦИЯ-ИНСОН ХУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КАФОЛАТИ

Боқубаев Комил Юлчибаевич

Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат
техника университетининг Қўқон филиали
катта ўқитувчиси. 94 023 07 13

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмун моҳияти, инсонпарварлиги, инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолати, Конституция ва қонуннинг устинлиги, Давлат ҳокимиятининг ташиқил этилиши ёритилган. Шунинг билан бирга талабаларнинг ҳуқуқий онгини ривожлантиришига доир амалий таклиф ва тавсиялар берилган.

***Калит сўзлар:** конституция, инсон, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, фуқаролик жамияти, олий таълим, юридик лавозим, ҳуқуқий тарғибот, фуқаро.*

КОНСТИТУЦИЯ ЯВЛЯЕТСЯ ГАРАНТИЕЙ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрыта сущность новой редакции Конституции Республики Узбекистан, ее гуманность, гарантия прав и свобод человека, верховенство Конституции и закона, организация государственной власти. При этом даются практические предложения и рекомендации по развитию правосознания студентов.

***Ключевые слова:** Конституция, человек, правосознание, правовая культура, гражданское общество, высшее образование, юридическое образование, юридическое продвижение.*

CONSTITUTION - HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS GUARANTEE

ABSTRACT

This article describes the essence of the new version of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, its humanity, the guarantee of people's rights and freedoms, the supremacy of the Constitution and the law, and the organization of state power. At the same time, practical proposals and recommendations are given for the development of students' legal consciousness.

***Keywords:** Constitution, people's, egal, consciousness, legal culture, civil society, higher education, legal education, legal propaganda.*

КИРИШ

Ҳуқуқий таълим шахсга муайян кўламда ва маълум даражада билим, кўникма ва малака беришга, шунингдек ҳуқуқий онгли фаолиятни ривожлантиришга қаратилган мураккаб жараён ҳисобланади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳуқуқий таълим ҳам, барча таълимлар сингари икки томонлама ҳарактерга эга. Яъни у ўқитувчи (таълим берувчи) ва ўқувчи-талаба (таълим олувчи) ларнинг ҳамкорликдаги фаолияти натижасида амалга оширилади. Ҳуқуқий таълимнинг мувоффақияти, биринчидан, таълим берувчи билан таълим олувчи ҳамкорлигидаги фаолиятнинг фаол тарзда ўтишига, иккинчидан, нималардан сабоқ берилишига, ким томонидан ташкил қилинишига, уни қандай методлар билан амалга оширишга ва нималарнинг ўқитилишига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Маълумки, ҳар бир халқ, миллат ўз истиқлолига эришгач янги мустақил давлат сифатида ташкил топганлиги, мақсади, келажак истиқболлини ўз Конституциясида белгилаб қўяди. Дунёдаги мавжуд Конституцияларнинг барчаси уларни ижод этган халқнинг, миллатнинг сиёсий тафаккури, ижтимоий ҳолати, маънавияти ва маданияти билан бевосита боғлиқдир. Шундан келиб чиққан ҳолда янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳам халқимиз табиатига мос барча маънавий-маданий қадриятларни, халқимиз донишмандлигини, ахлоқий фазилатларини, инсонпарварлик хусусиятини ўзида мужассам этган.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси меҳнатсевар, бунёдкор халқимизнинг дилидан жой олиб, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамда мажбуриятларини ўзида мужассам этган асосий дастурул амал сифатида майдонга чиқди²⁶⁹. Янги Конституциямизнинг инсонпарварлиги, ҳаётийлиги, мукамаллиги, серқирралиги, келажакнинг ҳамма талабларига жавоб бера олиши исботланмоқда. Бу эса истиқлол йилларида Янги Конституциямизни яратиш йўлида амалга оширилган улкан ва машаққатли меҳнат самарасидир.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси баъзи моддалар таҳлили. Янги Конституциямизнинг 22-моддасида Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилиши, 23-моддасида давлат ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиши ва уларга ҳомийлик кўрсатиши, 24-моддасида республика ҳудудида чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ

²⁶⁹ Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 й 01.05. 33 бет.

ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ ҳимояланиши кафолатлаб қўйилган.

Янги Конституциямизнинг 13-моддасида: “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади. Шунингдек 14-моддасида: давлат ўз фаолиятини инсон фаровонлигини ва жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида қонунийлик, ижтимоий адолат ва бирдамлик принциплари асосида амалга оширишини мустаҳкамлаб қўйган.

Конституция инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати деб яна шуни таъкидлаб айтиш жоиз-ки, Янги Конституциямизнинг 109 моддасига эътибор қаратадиган бўлсак,

Ўзбекистон Республикасининг Президенти:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир” деб белгилаб қўйилганлигининг шоҳиди бўламиз.

Ушбу меъёр давлат бошлиғи, юртбошимизнинг ҳар бир инсон ва фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун шахсан кафил эканлигини кўрсатиб турибди. Янги Конституция ва янги Ўзбекистоннинг барча қонунлари, олиб борилаётган ислоҳотлар, аввало, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга, ҳимоя қилишга йўналтирилган. Шу улуг мақсад йўлида давлатимиз умумбашарий инсонпарварлик қоидаларига асосланиб, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини тўлиқ таъминлаб келмоқда.

Истиқлол йилларида Юртбошимизнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида миллий қонунчилигимизда нафақат инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, балки инсонпарварлик тамойиллари ҳам кучайтирилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги Конституциявий қонун қабул қилинди. Унинг мақсади Конституциявий суд фаолиятининг самарадорлиги ва нуфузини оширишга, мустақиллигини мустаҳкамлашга, уни шакллантириш тартибини янада демократлаштиришга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кенгайтиришга қаратилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва “Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида”ги Конституциявий қонунда белгиланган ваколатларни аниқ ва оғишмай амалга ошириш учун Конституциявий суд ўз

фаолияти давомида қўйидаги асосий принципларга амал қилади. Булар, Конституциянинг устунлиги, мустақиллик, коллегиялик, ошкоралик, тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципларидир.

Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ, Конституциявий суд қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлиб, бу ҳуқуқ Конституциявий суд томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига масалалар киритиш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман), Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) ўринбосари - Бола ҳуқуқлари бўйича вакил, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари умумий сонининг камида тўртдан бир қисмидан иборат сенаторлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил эгадирлар²⁷⁰. Шунингдек, агар қонун фуқаролар ва юридик шахсларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини бузаётган ҳамда судда кўрилиши тугалланган муайян ишда қўлланилган бўлса, фуқаролар ва юридик шахслар қонуннинг Конституцияга мувофиқлигини текшириш тўғрисидаги шикоят билан Конституциявий судга мурожаат этишга ҳақлидир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Конституция - тараққиёт гарови. Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатнинг бутун ҳудудида олий юридик кучга эга бўлиб тўғридан-тўғри амал қилади ва ягона ҳуқуқий маконнинг асосини ташкил этади.

²⁷⁰ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. Тошкент «Ўзбекистон» 2013 й.

Демак, қонунларга қатъий амал қилсак, давлат ва жамият олдидаги бурчимизни адо этган, қолаверса мамлакатимизни гуллаб яшнашига ҳисса қўшган бўламиз.

Ҳар бир инсон жамият аъзоси сифатида миллий куч-ҳаракатлар ҳамда халқаро ҳамкорлик воситасида ва ҳар бир давлатнинг тузилиши, шунингдек, ресурсларига мувофиқ ижтимоий таъминотга ва ўзининг қадр-қимматини сақлаш, шахсининг эркин ривожланиши учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқини амалга оширишга ҳақлидир. Қабул қилинган Янги Конституция инсонпарварлиги билан халқнинг келажагини ўйлайди ва унга хизмат қилади. Халқ давлат учун эмас балки Давлат идоралари халққа хизмат қилмоғи лозим деб бежиз айтмаган юртбошимиз Шавкат Мирзиёев.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси «ЎЗБЕКИСТОН» ТОШКЕНТ – 2023 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. «ЎЗБЕКИСТОН» ТОШКЕНТ – 2003 й.
3. И.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» Тошкент : Ўзбекистон, 1999 й. 39б.
4. И.Каримов «Юксак маънавият енгилмас куч» Тошкент : Маънавият, 2008 – 89 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 9-январдаги ПФ-5618-сон Фармони.
6. Сайдуллаев Ш.Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик–Тошкент ТДЮУ,2018.
7. Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият тизимида тубдан такомиллаштириш тўғрисидаги ПФ Тошкент. 2019. , [26.12.2023 8:29]
8. А.Ҳакимов. Цивилизация тушунчаси ва унинг гносеологик моҳияти. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук.2023 й188-192 бетлар
9. А Khakimov .Modern approaches to civilization and sociological trends in the development of civil society Экономика и социум, 2020

SUN'IY INTELEKTNING PEDAGOGIK FAOLIYATDAGI O'RNI

Xudayberdiyev Firdavs Qodir o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetining
Urgut filiali 2-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada sun'iy intellektning pedagogik faoliyatdagi o'rni haqida batafsil ma'lumot berilgan. Oliy ta'limni innovatsion rivojlantirish sharoitida ta'lim jarayonlarini boshqaruvchi intellektual ta'lim tizimlarining imkoniyatlari va xususiyatlari haqida so'z boradi. Oliy ta'lim muassalarida intellektual tizimlardan foydalanish ta'lim sifatining oshishi, ta'lim jarayonlaridagi shaffoflikni ta'minlashi, talabalar uchun yaratiladigan qulayliklarning tahlili ko'rildi. Shuningdek, ta'lim sifatini ta'minlashda sun'iy intellekt tizimlarining o'rni va hozirgi kunda keng tarqalgan ayrim intellektual ta'lim platformalar xususida tahliliy ma'lumotlar keltirilgan. Maqolada mavjud adabiyotlar tahlil qilinadi, ta'lim sharoitida qo'llaniladigan sun'iy intellektga asoslangan turli usullar muhokama qilinadi, tadqiqotlar natijalari keltirilgan va sun'iy intellektning pedagogikaga ta'siri haqida tushunchalar berilgan. Sun'iy intellektlar, bilimlar bazasi va ma'lumotlar bazalarining intellektual tizimdagi ahamiyati va ularni qo'llash tavsiya etildi. Bu tizimlarning tadbig'i, o'qish sifatining oshishi bilan baholandi.

Kalit so'zlar: *intellektual tizim, sun'iy intellekt, oliy ta'limda texnologiyalar, bilimlar bazasi, intellektuaintel ma'lumotlar bazasi, adaptiv ta'lim tizimlari, ekspert tizimlar, bilimlarga asoslangan tizimlar.*

АННОТАЦИЯ

В статье представлена подробная информация о роли искусственного интеллекта в педагогической деятельности. В контексте инновационного развития высшего образования обсуждаются возможности и особенности интеллектуальных образовательных систем, управляющих образовательными процессами. Использование интеллектуальных систем в высших учебных заведениях повышает качество образования, обеспечивает прозрачность образовательных процессов, анализирует возможности, созданные для студентов. Также представлены аналитические данные о роли систем искусственного интеллекта в обеспечении качества образования и некоторых широко распространенных сегодня интеллектуальных образовательных платформ. В статье анализируется существующая литература, обсуждаются различные методы, основанные на искусственном интеллекте, используемые в образовательных учреждениях, представлены результаты исследований и дается представление о влиянии искусственного интеллекта на

педагогику. Была рекомендована важность искусственного интеллекта, баз знаний и баз данных в интеллектуальной системе и их применение. Внедрение этих систем оценивалось по повышению качества образования.

Ключевые слова: интеллектуальная система, искусственный интеллект, технологии в высшем образовании, база знаний, интеллектуальная база данных, системы адаптивного обучения, экспертные системы, системы, основанные на знаниях.

ABSTRACT

The article provides detailed information about the role of artificial intelligence in pedagogical activity. In the context of the innovative development of higher education, the possibilities and features of intellectual educational systems that control educational processes are discussed. The use of intellectual systems in higher educational institutions increases the quality of education, ensures transparency in educational processes, and analyzes the facilities created for students. Analytical data on the role of artificial intelligence systems in ensuring the quality of education and some intelligent educational platforms that are widespread today are also presented. The article analyzes the existing literature, discusses various methods based on artificial intelligence used in educational settings, presents research results, and provides insights into the impact of artificial intelligence on pedagogy. The importance of artificial intelligences, knowledge bases and databases in the intellectual system and their application was recommended. The implementation of these systems was evaluated by the increase in the quality of education.

Key words: intelligent system, artificial intelligence, technologies in higher education, knowledge base, intelligent database, adaptive learning systems, expert systems, knowledge-based systems.

KIRISH

So‘nggi yillarda sun‘iy intellektning (AI) meteorik yuksalishi jamiyatni iqtisodiy va madaniy darajada hayratda qoldirdi. E-pochta kabi hamma joyda bo‘lishga tayyor bo‘lib ko‘rinadigan bu tez rivojlanayotgan texnologiya kundalik hayotning ko‘p jihatlarini, jumladan, biz qanday o‘rgatish va o‘rganishimizni o‘zgartirmoqda.

OpenAI 2022-yil kuzida tabiiy tilni qayta ishlash chatboti bo‘lgan ChatGPT-ni chiqardi, birinchi marta AI ko‘pchilikning e‘tiborini tortdi. Biroq, AI vositalari yillar davomida texnologik landshaftning bir qismi bo‘lib kelgan.²⁷¹ Agar siz qachonlardir botga qarshi shaxmat o‘ynagan bo‘lsangiz, Alisa kabi virtual yordamchiga murojaat

²⁷¹ www.educationnext.org

qilgan bo‘lsangiz yoki hatto ijtimoiy media tasmangizni aylanib chiqsangiz, siz allaqachon sun‘iy intellekt bilan o‘zaro aloqada bo‘lgansiz.

Sun‘iy intellekt – bu kompyuter fanining bir tarmog‘i bo‘lib, u xatti-harakatlar va jarayonlarni taqlid qilishga qodir dasturiy ta‘minotni yaratishga qaratilgan bo‘lib, agar biz odamlar tomonidan ko‘rsatilsa, biz “aqlli” deb hisoblaymiz, shu jumladan fikrlash, o‘rganish, masalani yechish, muammolarni hal qilish, tarjima va ijodkorlikni amalga oshirish. AI tizimlari keng ko‘lamli vazifalarga qo‘llanilishi mumkin, jumladan, tilni tarjima qilish, tasvirni aniqlash, avtonom transport vositalarini boshqarish, saraton kasalligini aniqlash va davolash, generativ AI bo‘lsa, shunchaki qidirish va olish o‘rniga kontent va bilimlarni ishlab chiqarish. Generativ sun‘iy intellektidagi “poydevor modellari” bu keng ma‘lumot bazasini o‘rganish uchun katta ma‘lumotlar to‘plamida o‘qitilgan tizimlar bo‘lib, keyinchalik ular turli xil, aniqroq maqsadlarga moslashtirilishi mumkin. Ushbu o‘rganish usuli o‘z-o‘zini nazorat qiladi, ya‘ni model o‘qitilgan ma‘lumotlardan naqsh va munosabatlarni topish orqali o‘rganadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hozirgi kunda sun‘iy intellekt hayotimizning barcha jabhalarida, shu jumladan ta‘lim tizimida jadal kirib kelayotgan inson ongining mahsuli hisoblangan zamonaviy intellektual vositadir. So‘nggi yillarda sun‘iy intellektning ta‘limga integratsiyasi sezilarli sur‘atlarga ega bo‘lib, pedagogik amaliyotni takomillashtirish uchun istiqbolli istiqbollarni taklif qilmoqda. Mashinani o‘rganish algoritmlari, tabiiy tilni qayta ishlash va adaptiv ta‘lim tizimlari kabi Sun‘iy intellekt texnologiyalari an‘anaviy ta‘lim yondashuvlarini o‘zgartirmoqda. Ushbu maqola AIning pedagogik faoliyatdagi roli haqida to‘liq ma‘lumot berishga, uning oqibatlari, foydalari va muammolarini yoritishga qaratilgan. Ta‘lim tizimida qo‘llaniladigan intellektual tizimlarni o‘qituvchilar ishini osonlashtiradigan va o‘quv jarayonini samarali tashkil etishga imkon beradigan zamonaviy didaktik vosita sifatida baholash mumkin. Bunday “aqlli” tizimlar talabalarga yangi bilimlarni berish, ularni zarur bo‘lgan ma‘lumotlar bilan ta‘minlash, fanni o‘zlashtirish jaryonida maslahatlar berish va ularning faolyatini nazorat qilib borish imkoniyatlariga ega. Bundan tashqari, sun‘iy intellektga asoslangan ta‘lim platformalari talabalarga interaktiv faoliyat va simulyatsiyalar bilan shug‘ullanish imkonini beruvchi hamkorlikdagi ta‘lim muhitini osonlashtiradi. Tabiiy tilni qayta ishlash qobiliyatlari ushbu platformalarga talabalarning yozma javoblari to‘g‘risida real vaqtda fikr-mulohazalarni taqdim etish, chuqurroq o‘rganish va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. Intellektual tizimlarning ta‘limda qo‘lanishning eng samarali usuli – bu individuallashtirilgan o‘quv dasturlarini yaratish va uning bajarilishini nazorat

qilishdir. O‘qitishning bunday sharoitida talabaning erishgan muvaffaqiyatlari va kamchiliklari xususidagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali intellektual tizimlar eng maqbul hamda mos bo‘lgan o‘quv kursini taklif qilishi mumkin. Bunday intellektual tizimlar ta’lim oluvchining maqsadlariga tezroq erishishi va samarali bilim olishiga imkon beradi.

2023-yil may oyida AQSh Ta’lim vazirligi “Sun’iy intellekt asosida o‘qitishda ta’limning kelajagi: tushunchalar va tavsiyalar” nomli hisobotini e’lon qildi. Vazirlik 2022-yilda 700 dan ortiq kishilar, jumladan, o‘qituvchilar va ota-onalar bilan sun’iy intellekt haqidagi fikrlarini o‘rganish uchun tinglash sessiyalarini o‘tkazdi. Hisobotda ta’kidlanishicha, “ta’lim texnologiyalarida sun’iy intellektning kutilayotgan o‘rishidan oldinroq harakat qilish uchun saylovchilar hozirdanoq harakat qilish kerak deb hisoblaydilar va ular birgalikda ishlashni xohlashadi”.²⁷²

Ta’limda sun’iy intellektidan foydalanishning yana bir afzalligi - bu uning katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilishidir. Bundan tashqari, intellektual tizim talabalarga maqbul bo‘lgan qaysi o‘qitish usullari eng samarali ekanligini va qaysi mavzularni o‘zlashtirish ularga qiyinchiliklar tug‘dirishini aniqlay oladi. Bu o‘z navbatida o‘qituvchilarga o‘z dasturlarini moslashtirish va ularni talabalar uchun qulayroq qilish imkonini beradi. Shuni ta’kidlash joizki, talabalar fanlar bo‘yicha mustaqil ishlarni bajarish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ishlarni bajarish jarayonida katta hajmdagi yangi ma’lumotlarni tahlil qilishlari va ularni o‘zlashtirishlari lozim bo‘lgan taqdirda, intellektual tizimlardan didaktik vosita sifatida foydalanish yaxshi samara beradi. Bundan tashqari, Sun’iy intellekt algoritmlari ta’lim dasturlari va platformalarida baholash, tarkibni tavsiya qilish va talabalarning fikr-mulohazalarini yaratish kabi vazifalarni avtomatlashtirish uchun amalga oshiriladi. Tabiiy tilni qayta ishlash algoritmlari talabalarning so‘rovlari va yozma javoblarini tushunish va ularga javob berishga qodir bo‘lgan aqlli repetitorlik tizimlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Hozirgi kunda ta’lim pedagogik amaliyotida keng qo‘llanilib kelinayotgan sun’iy intellekt tizimlarini ko‘rib chiqamiz.

SMODIN - ushbu intellektual tizimdan foydalangan holda istalgan mavzuda maqolalar, hikoyalar, esseylar yaratish mumkin. Ular har qanday antiplagiat platformalar xizmati tomonidan tekshirilganda o‘zining takrorlanmas ma’lumotlarini saqlab qoladi, ishonchli, yuqori sifatli ma’lumotlarga asoslanib ish ko‘radi.

²⁷² <https://www.educationnext.org/a-i-in-education-leap-into-new-era-machine-intelligence-carries-risks-challenges-promises/>

ChatGPT – sun'iy intellektning ushbu versiyasi bugungi kunda eng ko'p foydalaniladigan platformalardan biri bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunga kelib ChatGPT platformasidan foydalanuvchilar soni dunyo bo'yicha 100 milliondan ortiq kishini tashkil etadi. Ushbu universal chatbot talabalarning mustaqil bilim olishlari uchun assistent-yordamchi vazifasini bajaradi va turli matnlarni yozish, asosiy dastur kodini yaratish, moliyaviy tahlilni o'tkazish, texnik maqolalar yoki ilmiy tushunchalar bo'yicha xulosalar chiqarish, berilgan g'oya asosida tasvirlar va videolarni yaratish hamda aniq mavzular bo'yicha g'oyalarni shakllantirish imkonini beradi.

DEEPL – ushbu platformanini Google translyatorga munosib raqobatchi deyish mumkin. Unda tarjimalar juda aniq va moslashuvchidir. Uning yordami bilan ta'lim oluvchi ingliz tilini yetarlicha bilmagan taqdirda, boshqa neyron tarmoqlar uchun qidiruv so'rovlarini yaratishi va foydalanini mumkin. DEEPL funksiyasi har xil turdagi barcha fayllarni, shu jumladan - pptx, docx, pdf formatlarni darhol tarjima qilish imkonini beradi. Mazkur platforma katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Sun'iy intellekt pedagogik faoliyatda tobora muhim rol o'ynamoqda, ta'lim manzarasini bir necha jihatdan o'zgartirmoqda. Sun'iy intellekt (SI)ning kelajakda ta'limga o'ziga xos ta'siri juda katta ekanligi yana va yana ko'rsatilmoqda. Bu, turli sohalar uchun keng foydalaniladigan yengil o'rganish modellari yaratish imkonini beradi. Quyidagi muammolar SI bilan ta'limning mustaqil ro'yhatini ifodalashga yordam beradi:

1. Muvofiqlashtirilgan ta'lim: Sun'iy intellekt, har bir o'quvchi yoki talaba uchun maxsus ta'lim dasturlarini yaratish va muvofiqlashtirishda yordam beradi. Ushbu shaxsiy yondashuv har bir talabaning shaxsiy ehtiyojlariga mos materiallar va mashqlarni olishini ta'minlaydi, bu esa yanada samarali o'quv natijalarini targ'ib qiladi.

2. Shaxsiy o'rganish yo'nalishi: Sun'iy intellekt, har bir o'quvchining yuqori samarali va shaxsiy o'rganish yo'nalishlarini aniqlashda yordam beradi. Bu, o'quvchilarning qiziqtirgan sohalar va maqsadlarga moslashtirilgan ta'limni taqdim etishga yordam beradi. Ushbu dinamik moslashuv talabalarni zerikish yoki umidsizlikni oldini olish uchun kerakli darajada jalb qilish va qiyinchiliklarga yordam beradi.

3. Monitoring va avtomatlashtirilgan baholash: Sun'iy intellekt, o'quvchilarning o'rganish jarayonida ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Bu, o'quvchilarning rivojlanishini kuzatib borishga yordam beradi va o'qituvchilarga o'quvchilarning ma'lumotlarini va qobiliyatlarini kuzatishda yordam beradi.

Shuningdek, sun'iy intellekt topshiriqlarni, viktorinalarni va imtihonlarni baholash jarayonini avtomatlashtirishi, o'qituvchilarning qimmatli vaqtini tejashi va talabalarga ularning ishlashi haqida darhol fikr bildirishi mumkin.

4. Avtomatlashtirilgan O'qitish: Sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan ta'lim dasturlarini yaratish va bajarish imkonini beradi. Bu, o'qituvchilarning va o'quvchilarining vaqtni va resurslarni tejashlarini kamaytiradi va o'rganishning samarali jarayonlarini ta'minlashda yordam beradi. O'quv dasturi dizaynini optimallashtirish orqali Sun'iy intellekt o'quv materiallari keng qamrovli, dolzarb va o'quv maqsadlariga mos kelishini ta'minlashga yordam beradi.

5. Konsultatsiyalar va yordam: Sun'iy intellekt, o'quvchilarga va o'qituvchilarga maslahat berish uchun foydalanishga mo'ljallangan. Bu, shaxsiy yordamni taqdim etish orqali o'rganish jarayonini ko'rib chiqish va takomillashtirishga yordam beradi.

6. Tilni o'rganish uchun tabiiy tilni qayta ishlash (NLP): NLP-ga asoslangan dasturlar talabalarga real vaqtda tarjima, talaffuz bilan aloqa, grammatikani tuzatish va tilni tushunish mashqlarini taqdim etish orqali til o'rganishda yordam berishi mumkin. Ushbu vositalar tilni o'rganish va ravonlikni yanada interaktiv va jozibali tarzda rivojlantirishga yordam beradi.²⁷³

Bular kabi ko'plab sabablar, sun'iy intellektning kelajakda ta'limga ta'sirini nazariy jihatdan o'rganishga katta e'tibor beriladi. Bu, o'rganish jarayonini samarali, individual va qisqa muddatda olib borish imkonini beradi.

Generativ AI modellari tobora kuchayib bormoqda va tez yaxshilanmoqda. Ushbu tizimlarning imkoniyatlari bir necha oylar yoki yillar o'tib, hozirgi imkoniyatlaridan ancha yuqori bo'ladi. Ularning imkoniyatlari boshqa ekspert tizimlari bilan integratsiyalashuv orqali ham kengaymoqda. Kelgusi yillarda ushbu tizimlar yanada kuchliroq, qulayroq va arzonroq bo'lishini taxmin qilish oqilona. Demak, savol, ta'lim va o'rganishni yaxshilash uchun ushbu paydo bo'lgan imkoniyatlardan qanday mas'uliyat bilan foydalanish kerak. O'tmishdagi texnologiyalar kutilgan umidlarni oqlamagan bo'lsa-da, AI shunchaki o'tmishning davomi emas, bu biz endigina tushuna boshlagan mashina razvedkasining yangi davriga sakrashdir. Ushbu tizimlarni zudlik bilan tatbiq etish mukammal bo'lmasa-da, takomillashtirishning tez sur'ati istiqbolli istiqbollarga ega.

XULOSA

Xulosa qilib ta'kidlash joizki, mamlakatimizning oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanishga ehtiyoj mavjud. Ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish an'analari zamonaviy texnologik modernizatsiyaning

²⁷³ "UNIVERSAL" xalqaro ilmiy jurnali maxsus soni: "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar", 2024-yil 17-aprel. – A.: Andijon, 2024.146-148-bb

jahon tajribasiga mos keladi va ta'lim xizmatlari sifatini hamda ta'lim jarayonlarini boshqarish jarayonlarini takomillashtirish imkonini beradi. Pedagogik faoliyatda sun'iy intellektning roli jadal rivojlanib bormoqda, bu esa o'qitish va o'qitish amaliyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari o'quv tajribalarini shaxsiylashtirish va ta'lim natijalarini yaxshilash uchun ulkan imkoniyatlarni taklif qilsa-da, axloqiy, ijtimoiy va pedagogik ta'sirlarni diqqat bilan ko'rib chiqish kerak. O'qituvchilar va siyosatchilar Sun'iy intellektning ta'limdagi mas'uliyatli integratsiyasini birinchi o'ringa qo'yishlari, shaffoflik, hisobdorlik va tenglikni ta'minlashlari kerak. O'qituvchilarni o'qitish amaliyotida Sun'iy intellekt bilan ishlaydigan vositalardan samarali foydalanish uchun zarur ko'nikma va bilimlar bilan jihozlash uchun malaka oshirish dasturlari amalga oshirilishi kerak. Bundan tashqari, sun'iy intellektning pedagogik faoliyatga uzoq muddatli ta'sirini baholash va potensial xavflarni kamaytirishda uning afzalliklarini maksimal darajada oshirish bo'yicha eng yaxshi amaliyotlarni aniqlash uchun doimiy tadqiqotlar va baholash zarur. Aini ta'limning qo'shimcha vositasi sifatida qabul qilish orqali biz barcha talabalar uchun yanada inklyuziv, qiziqarli va samarali o'quv muhitini yaratishimiz mumkin. Oliy ta'lim muassasalarida intellektual ta'lim tizimlaridan foydalanish istiqbolli kelajakning poydevoridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "UNIVERSAL" xalqaro ilmiy jurnali maxsus soni: "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlarning salmoqli natijalari: muammo va yechimlar", 2024-yil 17-aprel. – A.: Andijon, 2024.
2. Biggest Limitations of Artificial Intelligence Technology | HackerNoon. (n.d.). Retrieved March 7, 2023, from <https://hackernoon.com/the-missing-pieces-6-limitations-of-ai-s85r3upr>
3. Бессмертный И.А. "Искусственный интеллект" Учебное пособие. Санкт-Петербург 2010. 288 с
4. Mhlanga, D. (2023). Open AI in Education, the Responsible and Ethical Use of ChatGPT Towards Lifelong Learning. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4354422>
5. www.educationnext.org

TABIIY FANLAR DARSLARINI TASHKIL ETISHDA INTENSIV METODLARNING AHAMIYATI

Djurayeva Nargiza Narkulovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o'qituvchisi

Tel:+998(91)9547662

ANNOTATSIYA

Ta'limni tashkil etish va yo'lga qo'yish borasidagi o'zgarishlar innovatsion pedagogik texnologiyalarga asoslangan intensiv metodlarni yuzaga keltirdi. Ushbu maqolada intensiv metodlarning ahamiyati va tabiiy fanlar darslarida qo'llanilishi amaliy metodlar orqali yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. *Intensiv, innovatsiya, pedagogik texnologiyalar, 3D golagramma, interfaol metodlar, interaktiv mashg'ulotlar, Virtual sayohat, integratsiya.*

ABSTRACT

Changes in the organization and delivery of education have led to intensive methods based on innovative educational technologies. In this article, the importance of intensive methods and their use in natural science classes are explained through practical methods.

Keywords. *Intensive, innovation, pedagogical technologies, 3D hologram, interactive methods, interactive training, Virtual tour, integration.*

KIRISH

Intensiv metod – o'zaro harakat, ya'ni hamkorlik asosida o'qitish, shuningdek, eng sermahsul, eng ko'p natija beradigan metod hisoblanadi. Intensiv metodlar erkin fikrlaydigan, mustaqil izlanadigan o'quvchilarning ilmiy salohiyatini shakllantirishga yo'naltirilganligi bilan e'tiborga loyiqdir. Ta'lim berishning bu usulida o'qitish jarayonidagi asosiy ish o'quvchilar tomonidan amalga oshirilishi, ular ta'limning obyekti emas, balki subyekti, ya'ni xuddi o'qituvchi kabi ijrochisi bo'lishi ko'zda tutiladi. Intensiv metodlar asosida o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikdagi ishlashigina emas, balki ta'lim olayotgan o'quvchilarning o'zaro hamkorlikda didaktik faoliyat ko'rsatishi turadi.

Adabiyotlar tahlili

Demak, intensiv metodlar ta'lim mazmunining to'liq o'zlashtirilishida o'quvchilarning o'zaro bir-birlari va o'qituvchilar bilan birgalikda faoliyat ko'rsatishlari ko'zda tutiladi. Intensiv metodlar ta'lim jarayonida qatnashayotgan har bir o'quvchining faolligiga asoslanadi [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Bu metodlardan foydalanilganda bilim olish o'quvchi uchun qiziqarli hayotiy

faoliyatga aylanadi. Interfaol usullar qo'llanilganda o'quvchilar o'qitilmaydi, balki ularning o'zlari o'qituvchi bilan birgalikda muayyan yo'nalish va miqdordagi bilimlarni mustaqil o'zlashtirishadi. Bu hol ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida erkin fikrlash, mustaqil izlanishga rag'bat paydo qiladi. Bu shaklda uyushtirilgan ta'lim jarayoni qatnashchilari o'zaro bemalol tortishadilar, o'quv materialini buyurilganiday emas, balki o'zlari xohlaganday yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtiradilar.

Ta'lim jarayoni qatnashchilari kichik guruhlarga bo'lingan holda ishlaydilar. O'quv topshiriqlari alohida bir o'quvchiga emas, balki kichik guruhning barcha a'zolariga beriladi. O'quvchilarda jamoa tuyg'usini shakllantiradi va ularning tashabbuskorligini orttiradi.

Zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalar ta'lim jarayonini mukammal loyihalashtirish, aniq masalalar qo'yish, rejalashtirilgan natijalarni amalga oshiruvchi uzviy bog'langan majmua hisoblanadi. Shunday ekan, ta'lim-tarbiyaga e'tibor bermasdan turib, kelajagimiz bo'lgan navqiron va sog'lom avlodni, bilimli, savodli yoshlarni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Innovatsiya muhim ahamiyatga ega, u tizimli yangiliklardan iborat bo'lib, ular turli tashabbus va yangilanish asosida yuzaga keladi hamda ta'limning tadrijiy ravishda tashkil topishi uchun istiqbolli hisoblanadi, shuningdek, ta'lim muhitining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [2].

Pedagogik innovatsion faoliyat o'qitishning didaktik ta'minotini bir holatdan ikkinchi holatga o'tkazishga olib keluvchi yangilikni tarqatish jarayonidan iborat.

Innovatsion ta'lim eng samarali shakl, vosita, metodlar, usullarni izlash yangi g'oyalarni yaratish natijasida yuzaga keladi. Shuning uchun innovatsiya ta'lim evolyutsiyasining muhim elementi hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda tabiiy fanlarni o'qitishning innovatsion metodlardan foydalanib, tashkil etish uchun avvalo darsning rejasi va loyihasi aniq ishlab chiqilishi lozim. O'qituvchi o'zining ish shakllari va o'quvchilarning ko'nikmalar egallash jarayonidagi ishlar doirasini aniq belgilab olishi lozim. Shuningdek, u qanday o'qitish metodlaridan foydalanishi ham muhim ahamiyatga ega. X.Norbo'tayevning ta'kidlashicha metod tanlashda ko'proq interfaol metodlarga e'tibor qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi [3].

Intensiv mashg'ulotning asosiy metodlari:

interaktiv seminar, trening, aqliy hujum, ishchanlik o'yini, rolli o'yin, muhokama, bahs, munozara, tanqidiy fikrlash, bumerang, press, intervyu, zanjir, pinbord, insert, suratli diktant, muzyorar va boshqalar.

Ta'kidlash joizki, interaktiv mashg'ulotlarda shakl va metodlar birgalikda mavjud bo'lib, ularni shartli ravishdagina ajratish mumkin.

Intensiv mashg'ulotlar aniq rejalashtirilgan holda dars maqsadini belgilab, dars loyihasi va algoritmi ishlab chiqilganidan keyingina amalga oshiriladi. Interaktiv metodlarning barchasida ham o'qituvchi va o'quvchi faoliyati o'rtasidagi hamkorlik, o'qituvchining ta'lim jarayonidagi faol harakati ko'zda tutiladi[3].

M.Tojiyevning fikriga ko'ra, sinf o'quvchilari birinchi va ikkinchi hamkor qismlarga bo'linadi. Darsni o'tish modelidan foydalanib birinchi hamkor ikkalasiga, ikkinchi hamkor esa birinчисiga modeldagi qismlarni o'rgatadi. O'qituvchi o'quvchilarga ta'lim metodlari vositasida model qismlarini avval tushuntiradi, keyin ko'rsatadi. O'quvchilar o'qituvchi aytgan va ko'rsatganlarini takrorlaydilar va bajaradilar. O'qituvchi sinfni nazorat qilish uchun o'ziga ikki nafar hamkorni tanlaydi. O'qituvchi o'z hamkorlariga modelni bosqichma-bosqich bajartirib ko'radi, tushunmaganlarini tushuntirib, o'rganishiga yordam beradi. O'qituvchi sinfdagi hamkorlariga birinchi qismni bir-birlariga o'rgatishlari va bajarishlarini aytadi. Ularning ishlarini nazorat qilib, kamchiliklarini bartaraf etishga yordamlashadi. Bu ish usuli modelning boshqa qismlarini ham bajarishda davom etadi deb izohlagan[4].

Tadqiqot metodologiyasi

Yuqoridagilardan kelib chiqib tadqiqot doirasida boshlang'ich sinflarda tabiiy fanlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish samaradorligini ta'minlashda mantiqiy fikrlash, induktiv, deduktiv mushohada qilish hamda mustaqil rivojlanishga bo'lgan ehtiyoj, o'quv jarayoni va natijalarini bashorat qilishda guruhli ish metodlaridan foydalanish asosida takomillashtirildi.

Tahlillar va natijalar

Quyida boshlang'ich sinflarda tabiiy fanlarni o'qitish metodikasining tarkibiy qismi sifatida ishlab chiqilgan boshlang'ich sinf "Tabiiy fanlar" darslarida qo'llashga doir ijodiy intensiv metodlarni keltiramiz.

Ona tili, o'qish savodxonligi, matematika, tabiiy fani darslarida o'quvchilar o'quv-biluv va o'yin faoliyatlarini integratsiyalash asosida mas'uliyatlilikni shakllantirishda quyidagi o'yin-topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

"Virtual sayohat".

Metodning tavsifi. O'quvchilarda raqamli media bilan sog'lom munosabatlar shakllantirish ularni bundan cheklashdan ko'ra muvaffaqiyatli hisoblanadi.

Sinf: II

Mavzu: Yulduzlar va sayyoralar

Metodning maqsadi: o‘quvchilarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo‘lib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab ulardan nazariy va amaliy tushuncha hosil qilishga, jamoaga o‘z fikri bilan ta‘sir eta olishga, uni ma‘qullashga, shuningdek, mavzuning tayanch tushunchalariga izoh berishda egallagan bilimlarini qo‘llay olishga o‘rgatish.

Metodning qo‘llanilishi: O‘quvchilarga ushbu mavzu yuzasidan video materialni virtual sayohat orqali namoyish etiladi. 3 D golagramma ochkida virtual ekspeditsiya jarayoni amalga oshiriladi.

Mashg‘ulotda qo‘llaniladigan vositalar: A-3, A-4 formatlarda tayyorlangan (mavzuni ajratilgan kichik mavzuchalar soniga mos) chap tomoniga kichik mavzular yozilgan tarqatma materiallar, flomaster(yoki rangli qalam)lar, 3D golagramma ochki, virtual ekspeditsiya video material.

Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi:

•o‘qituvchi o‘quvchilarni sayyoralar soniga qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlar ajratadi (guruhlar soni 4 yoki 5ta bo‘lgani ma‘qul);

•o‘quvchilar mashg‘ulotning maqsadi va uning o‘tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi. Har bir guruhga qog‘ozning chap qismida sayyoralar nomi bo‘lgan varaqlar tarqatiladi;

•o‘qituvchi guruh a‘zolarini tarqatma materialda yozilgan kichik mavzular bilan tanishishlarini va shu mavzu asosida bilganlarini flomaster yordamida qog‘ozdagi bo‘sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi;

•guruh a‘zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan sayyoralar haqida yozma(yoki rasm, yoki chizma) ko‘rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a‘zolari sayyoralar bo‘yicha imkon boricha to‘laroq ma‘lumot berishlari kerak bo‘ladi.

•O‘qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, 3D golagramma ochki virtual ekspeditsiyaga taklif qiladi.

•Mavzuni yanada yaqqolroq his qilish uchun oquvchilar yulduzlar va sayyoralar koinotiga tashrif buyirishadi.

•o‘quvchilarga mavzu yuzasidan ijodiy topshiriqlar beriladi va bu topshiriqni sayt orqali bajarilishi aytiladi.

1.Osmon jismlariga nimalar kiradi?

2.Nega yulduz va sayyoralar kunduzi ko‘zga ko‘rinmaydi?

3.Sayyoraning yulduzdan farqi nima?

4.Quyosh atrofida nechta sayyora harakatlanadi?

5.Sayyoralar koinotda qanday vazifani bajaradi?

6.Yer quyosh sistemasidagi qaysi sayyoralar orasida joylashgan?

7. Yulduzlar va quyosh o'rtasidagi o'xshash jihatlarni ayting.

Talablar:

O'qituvchi dars davomida ushbu metoddan foydalanishda quyidagi talablarga amal qilishi lozim bo'ladi:

tanlanadigan video materiallarning o'quv materiali mazmuniga va o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'lishi;

o'quvchilarni "virtual ekspeditsiyaga" tayyorlash;

video materialning tushunarli va rang-barangligiga e'tibor qaratish.

Natija:

O'quvchilarning tabiatdagi narsa va hodisalar haqidagi tasavvurini kengaytiradi. Atrofdagi koinot dunyosi, olam haqidagi tushunchalari rivojlanadi.

ta'lim muassasasida innovatsiya jarayonlarini tashkil etishning pedagogik shartlarini quyidagicha izohlaymiz:

1. Innovatsion faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi nazariy-pedagogik qoidalar majmuini ishlab chiqish;

2. Ta'lim muassasasining ilmiy tadqiqot salohiyatini shakllantirish;

3. Innovatsion faoliyatni tashkil etishni ta'minlashning asosiy shartlari, alohida boshqaruv jihatlari, ya'ni mazkur faoliyatni tashkil etishga yo'naltirilgan, yangilangan boshqaruv tizimini shakllantirish.

XULOSA

O'qituvchilarni ta'lim tizimidagi innovatsion jarayonlarga va innovatsion faoliyatga tayyorlash o'ziga xos pedagogik muammo bo'lib, uning asosida o'qituvchining o'z-o'zini kasbiy rivojlantirishga intilishi, innovatsion jarayonlarning ahamiyatini anglashi, o'zgarishlar va yangiliklarning mazmun-mohiyatini tushunishi va mantiqan zarurligini qabul qilishi kabi omillar yotadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xautullaeva S. "Redagogik qauta tauuorlash: Ta'limda axborot texnologiyalari" moduli bo'uisha o'quv uslubi majmua. TDRU huzuridagi redagogik kadrlarni qauta tauuorlash va ulurni malakasini oshirish tarmoq markazi, 2021 uil, 24 bet.

2. Jumaniyozova M.T. O'qituvchilarni ta'limdagi innovatsiya jarayonlariga tayyorlash muammolari. // «Uzluksiz ta'lim tizimida innovatsiya texnologiyalaridan foydalanish». Maqolalar to'plami. – T.: «Ekstremum press». 2010. -246-b.

3. Norbo‘tayev X., Eshquvvatov SH. Boshlang‘ich sinflarda didaktik o‘yinli ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi. // “Zamonaviy ta‘lim”, 2015, 6-son. - 67-68-b.
4. Tojiyev M., Xurramov A. Ta‘lim jarayonini pedagogik texnologiya asosida tashkil qilishda qo‘llaniladigan zamonaviy ta‘lim usullari // Metodik tavsiyanoma. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2014. – 96 b.
5. Djo‘rayeva N.N. Boshlang‘ich sinflarga tabiiy fanlarni o‘qitishda ekologik tushunchalarni shakllantirishning ahamiyati.// “Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari” №14-sonli ko‘p tarmoqli, ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiyasi. Vol.7No.1 2024, -b. 95-98
<https://worldlyjournals.com/index.php/wkc/article/view/1153>
6. Djurayeva N.N. Tabiiy fanlarni o‘qitishda innovatsion yondashuv// Ilmiy tadqiqotlar va jamiyat muammolari. Vol. 5 No. 2. 07.10.2023. -b 67-70
<https://wordlyknowledge.uz/index.php/ITJM/article/view/3473>

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE TEACHING OF TECHNICAL SCIENCES

Jurayev Aburaykhan Kholikulovich

Karshi Institute of Engineering and Economics

aburaykhonjurayev75@gmail.com

ABSTRACT

The article describes how to view the graph of functions in the Matlab software complex using the capabilities of computer software. Demonstration, which is one of the main principles of didactics, is one of the most widely used principles in the teaching of technical sciences. Lessons have been shown to be effective when used with visual aids and to facilitate student mastery. It is stated that the modeling of complex processes using computer programs will be the basis for the formation of a comprehensive range of thinking of students in the future.

Keywords: *information and communication technologies, intellectual learning system, computerization, MATLAB, Command Window, plot function, comet function.*

INTRODUCTION

Our republic is creating conditions for the rapid entry of news into the education system, the establishment of global information in modern conditions, and the access of large amounts of information to students. Continuous education in our republic, in particular, integration with leading foreign countries in the field of higher education, if it takes a place among the member states of the Bologna agreement, which at this stage of education has clearly demonstrated its quality, efficiency, transparency, and practical value in practice, will be able to compete competently in accordance with international education standards. there will be an opportunity to achieve the expected results in the training of durable personnel.

Purposeful use of the conditions created in higher education institutions, modern work experiences that allow to increase the quality of education, popularization of advanced teaching approaches, activities aimed at solving pedagogical problems of using information technologies in the educational process are considered important tasks of reforming the educational process, the work being carried out in this regard is the new principles of modern education. and is significant in that it is aimed at identifying development trends and defining prospective directions of pedagogical activity.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

In accordance with the Decree No. PF-5349 dated February 19, 2018 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further improve the field of information technologies and communications", a number of measures are being implemented based on the fundamental improvement of the information technologies and communications system in 2018-2019. Also, as the President of our country, Sh. Mirziyoev, stated: life itself and the demands of the people are putting before us new and more complex tasks that need to be found in practical solutions ²⁷⁴[1]. Quickly solving the necessary and important tasks that cannot be delayed in all areas, finding their solution, largely depends on the development of the educational process. In modern conditions, the rapid development of information and communication technologies has created favorable conditions for using their capabilities in the educational process. Serious attention is paid to the use of this type of education in the conditions of Uzbekistan. There are two approaches to computerization (informatization) of the teaching process:

- use of the computer as a means of educational activity;
- use of the computer as a learning object.

The improvement of information technologies, the expansion of didactic possibilities, widely manifests its aspects as a teaching tool. Teaching with the help of computers can be divided into traditional and intellectual teaching. The main feature of the intellectual education system is that it involves the management of educational activities taking into account the characteristics of all stages in solving educational issues.

In the system of intelligent teaching, individualized teaching is carried out on the basis of a dynamic model of the learner. Such systems provide stability and regularity in the formation of the student's educational activity by providing the opportunity to distribute management tasks between the student and the computer, that is, the transition to teaching independent reading is carried out in an optimal way [2].

Didactic principles play an important role in the teaching of all subjects, so didactic principles play an important role in the content and organization of lessons in the teaching of engineering subjects.

Demonstrability, which is considered one of the main principles of teaching (didactics), is one of the most introduced principles in the teaching of engineering

²⁷⁴Mirziyoev Sh.M. Critical analysis, strict discipline and personal responsibility should be the daily rule of every leader's activity. Report at the extended meeting of the Cabinet of Ministers on the main results of socio-economic development of our country in 2016 and the most important priorities of the economic program for 2017 // People's word, January 16, 2017

subjects. If the lessons are conducted with the help of visual aids, students' learning becomes easier. The preparation of visual information using computer programs expands the ability to visualize and remember complex schemes. Presentation of knowledge in a visual and realistic way makes the topic understandable. The goal is for the lesson to reach the student's mind and remain in his memory for a long time [3].

The goal of using ICT in the educational process is to speed up the process, to make effective use of large-scale information flows. In this case, the quality and efficiency of the educational process increases, the students' knowledge and mastery of engineering sciences is activated.

High efficiency is achieved by introducing ICTs, which have an important place in the didactic point of view, into the educational process [5, 6]. In this:

- control of educational activities is achieved through feedback;
- the student will be able to control himself;
- the student has the opportunity to repeat, practice and prepare independently;
- time spent studying and studying is saved;
- information in the form of a complex scheme is visualized;
- there is an opportunity to express events and processes through modeling;
- it is possible to perform laboratory exercises through special computer programs;
- the database is formed and so on.

RESULTS

Below, we will consider how to insert a graph of functions in the **MATLAB** software complex using the capabilities of computer software [4, 7, 8, 9].

Graphing a function in **MATLAB** is very convenient. For this purpose, the program of the function to be solved is created using the syntax of the **MATLAB** programming language, and the graph of the function is constructed using the plot function of **MATLAB**. It is also possible to observe the process of changing the graph of the function. For this *plot* function instead of *comet* function is used. To reduce the rate of change of the trajectory of the graph, the step of changing the value of the argument should be taken very small.

MATLAB's *plot* function can take many different forms depending on the input parameters. For example, *the plot(y)* function produces a graph against the element of *y*, while *the plot(x,y)* function produces a graph of the dependence of *y* on *x*.

For example, $y(x)=\sin(x)$ the function $x = [0, 2\pi]$ To construct an interval graph, the equation is written in the **MATLAB** programming language and the

program is inserted into the **Command Window** part of the **MATLAB** program screen . This is done in the following sequence.

1. The lower limit, the step of change and the upper limit of the argument value are given:

```
>>t = [0: pi /100 : 2* pi ];
```

2. The formula for calculating the value of the function is entered:

```
>>y = sin( t );
```

1. The plot function is used to construct the graph , i.e

```
>>plot ( t,y )
```

The result is the following subroutine:

```
>>t = [0: pi /100 : 2* pi ];
```

```
>>y = sin( t );
```

```
>>plot ( t , y )
```

and the graph of the function appears on the computer screen (Fig. 1) .

The number of graphs increases with the number of parameter pairs of **MATLAB** 's *plot* function. Using this feature of the function, the roots of two functions can be graphically compared. For this, it is necessary to construct the graph of the functions on one coordinate axis. For example, the following $f(x) = e^{-0.1x} \sin^2 x$ and $g(x) = e^{-0.2} \sin^2 x$ we will build the following program to construct the graph of the functions in the interval $[-2\pi, 2\pi]$ and compare them.

```
>>x = [-2* pi:pi / 20:2* pi ];
```

```
>>f = exp (0.1* x ).* sin(x).^2;
```

```
>>g = exp (-0.2* x ).* sin(x).^ 2;
```

```
>>plot ( x, f, x, g )
```

The result of the program is shown in Figure 2.

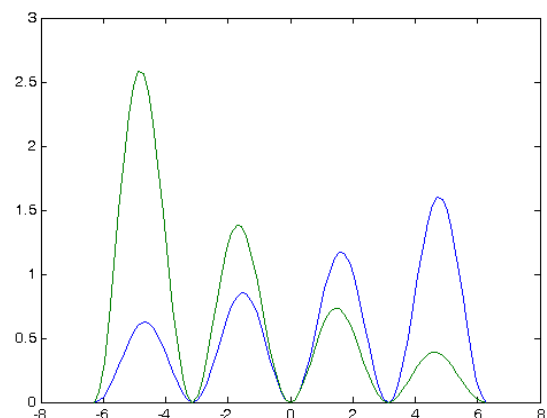
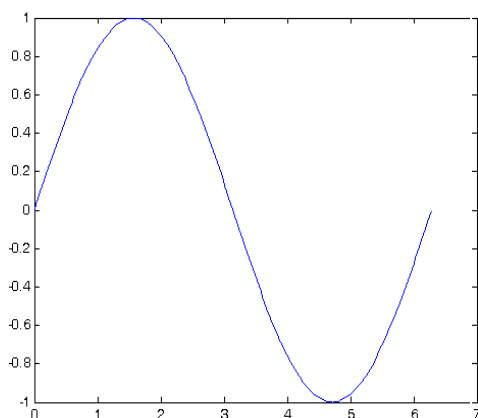

Figure 1. $y(x)=\sin(x)$ the graph
of the function

Figure 2. $f(x) = e^{-0.1x} \sin^2 x$ and
 $g(x)=e^{-0.2} \sin^2 x$ the graph of functions

MATLAB automatically labels the graphs in different colors. The user can also define its color, line and marker type to differentiate the graphs. For this:

`plot (x, f, 'color_linetype_marker')`

command is used. Graphic colors - *c*, *m*, *y*, *r*, *g*, *b*, *w* and is defined as *k*. Here *cc* cyan, *mm* aroon, *yy* ellow, *r-r* ed, *g-g* reen, *b-b* lue, *w-w* hite and *k* - blac k.

Graph line types (“-“, “—“, “:“, “-.”) and data intersection points (“.”, “+”, “*”, “o”, “x”) with special commands can be reflected.

For example, the first curve of the graph generated using *the plot (x, f, 'b-+', x, g, 'r:x')* command is blue, continuous, the data intersection point is represented by '+', the second curve is red in color, dotted, data intersection point is represented by 'x' (Figure 3). That is,

```
>>x = [-2*pi:pi/20:2*pi];
>>f = exp(0.1*x).*sin(x).^2;
>>g = exp(-0.2*x).*sin(x).^2;
>>plot(x, f, 'b-+', x, g, 'r:x')
```

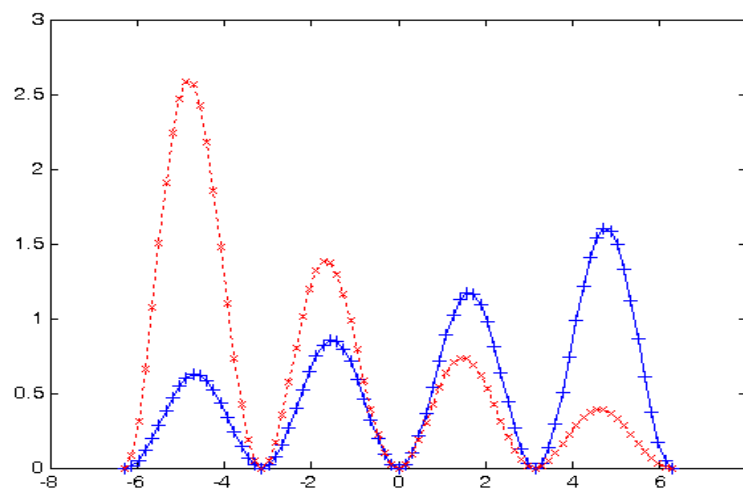

Figure 3. Representation of graphics in different colors and types

Some characteristics catch up for Special functions of **the MATLAB** system can be used. For example, **pole()**, when analyzing the links of the system in the subject "Theory of Automatic Control", **zero()**, **step()**, **impulse()**, **nyquist()** and similar special functions of **the MATLAB** system are used to construct dynamic and frequency characteristics [4-13].

Let's see how some of these functions are used in practice. Let the transfer function of the analyzed system be given:

$$W(s) = \frac{b_0s + b_1}{a_0s^3 + a_1s^2 + a_2s + a_3} = \frac{s + 2}{3s^3 + 4s^2 + 5s + 3}$$

1. Using the **tf** (*Transfer Function*) constructor in the MATLAB program, we create an LTI (Linear Time Invariant systems) - object (linear stationary dynamic systems) model.

```
>> n=[1 2];
>> d=[3 4 5 3];
>> sys = tf (n, d)
```

The result is an LTI-object based on the transfer function of the system :

Transfer function:

s + 2

-

3s³ + 4s² + 5s + 3

2. We determine the poles of the transfer function: **pole(sys)** .

```
>> pole(sys)
ans =
-0.2639 + 1.0825i
-0.2639 - 1.0825i
-0.8055
```

3. We define the zeros of the transfer function: **zero(sys)** .

```
>> zero(sys)
ans = -2
```

4. We construct the reaction of the system to a step signal (transition graph): **step(sys)** (Fig. 4).

5. We construct the reaction of the system to an impulse signal (impulse transition process graph): **impulse(sys)** (Fig. 5).

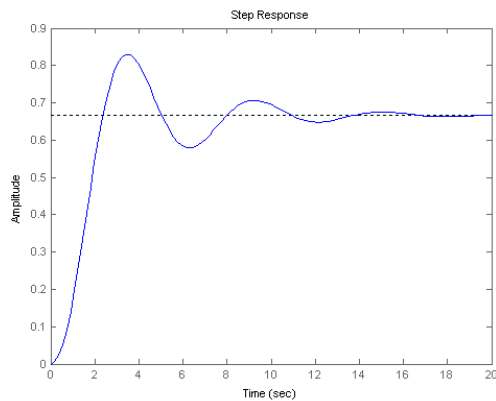

Figure 4. Characterization of the transition process of the system

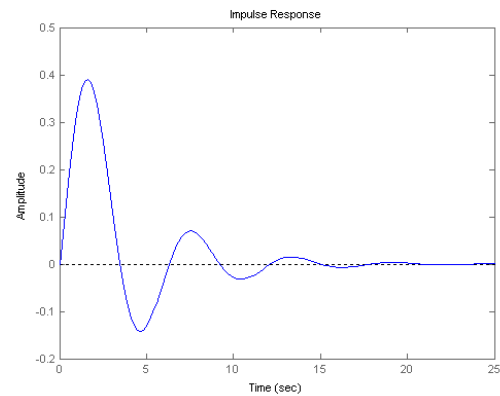

Figure 5. Characterization of the impulse transition process of the system

6. We construct the logarithmic frequency characteristics (Bode diagram) of the system: **bode(sys)** (Fig. 6).

7. We construct the amplitude-phase-frequency characteristic (Nyquist diagram) of the system: **nyquist(sys)** (Fig. 7).

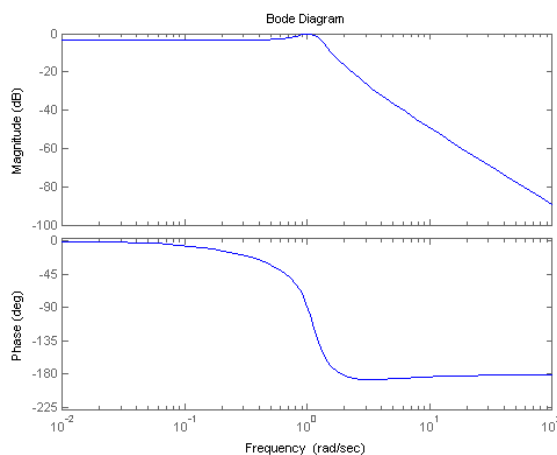

Figure 6. Logarithmic frequency characteristics of the system

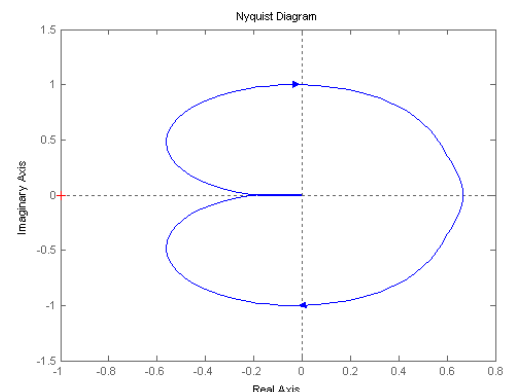

Figure 7. Amplitude-phase-frequency characteristic of the system

It can be seen from the above that conveying information to the student by modeling complex systems through computer programs allows to explain and remember a large amount of information in a short period of time.

DISCUSSION

By using the capabilities of computer programs in the educational process, by expanding the possibilities of forming a science information base and providing

information to students, it leads to a change in the quality of didactic requirements for teaching tools and textbooks. Formation of modern information technology environment in education leads to informatization of science fields, intellectualization of educational activities, acceleration of integration processes, improvement of educational system infrastructure and its management mechanisms [14,15,16]. Modeling of complex flows using computer programs is the basis for the formation of a comprehensive thinking framework of students in the future.

CONCLUSION

Development of methods of effective use of information communication technologies and their software in higher education institutions is the basis for creation of mechanism of electronic textbooks, virtual laboratories, distance courses. As a result of the implementation of the developed methodology in higher education:

- a system of effective use of information communication technologies and their software will be created;

- modern teaching tools - electronic textbooks, virtual laboratories, distance learning courses current teaching system is created.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси//Халқ сўзи, 2017 йил 16 январ.
2. Д.Тожибоев Махсус фанларни ўқитиш методикаси. -Т.:, -2007, 358 б.
3. Р.Ҳамдамов, У.Бегимқулов, Н.Тайлоқов Таълимда ахборот технологиялари. -Т.:,-2010, 120 б.
4. Igamberdiyev, X.Z., Sevinov, J.U. Boshqarish nazariyasi. OUY lar uchun darslik. -Т.:”Fan va texnologiya”, 2018й. -336 б.
5. Juraev, A. K., Jurayev, F. D., Eshkobilov, S. B., Ibragimov, B. S., & Norboev, O. N. (2023). Nonlinear control object identification problems: Methods and approaches. In E3S Web of Conferences (Vol. 392, p. 02043). EDP Sciences.
6. Жураев, А. Х., & Тожибоев, С. Ж. Ў. (2022). СИМУЛЯТОР ДАСТУРЛАРИДАН ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФОЙДАЛАНИШ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(5), 557-565.

7. Маллаев, А.Р. MATLAB пакетида чизиқли автоматик бошқариш тизимларининг турғунлигини аниқлаш. Инновацион технологиялар журналы, 2012, №3, 13-18 б.
8. Маллаев, А.Р. Matlab дастурида динамик моделлар таҳлили. Инновацион технологиялари журналы, 2014, №2. 65-70 б.
9. Маллаев, А.Р., Жўраев, Ф.Д. Операцион ҳисоб усулида тасвир функция хоссалари ва ёйиш теоремасининг аҳамияти. Инновацион технологиялари журналы, 2016, №3, 64-70 б.
10. Mallaev, A.R., Sharipov, G.K., Sodikov, A.R., Zhovliev S.M. Mathematical modeling of dynamics formation of hydrates at pipeline natural gas transport. International Journal for Innovativa Engineering and Management Research. Vol 10, Issue 4, April 2021, pp: 31-35.
11. A.R.Mallayev, S.N.Xusanov, J.U.Sevinov Algorithms for the synthesis of stabilizing state controllers for discrete objects based on linear matrix inequalities. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Vol. 8, Issue 3, March 2021, pp: 16979-16986.
12. Maxmadiyev, B.S., Ochilov, M.A. Visualization of events and systems in MatLab system. Евразийский союз ученых (ЕСУ), 2019, № 5 (62), 54-57.
13. Махмадиев, Б.С., Маллаев, А.Р., Динамик тизимларни компьютерли моделлаштиришда MatLAB/Simulink муҳитидан фойдаланиш. Технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришларни автоматлаштириш ва оптималлаштиришнинг долзарб муаммолари. Халқаро илмий-техникавий конференция маърузалари тўплами. Қарши, -2017, 66-71 б.
14. А.Х.Жураев. Таълим тизимида педагогик дастурий воситаларни жорий этиш афзалликлари. ЎзМУ хабарлари журналы. 1/1-сон 2020 й. 85-89 бетлар.
15. Xoliqulovich, J. A. (2023). The use of matlab in teaching the process of automatic temperature adjustment in higher education institutions. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(2), 351-356.
16. Juraev, A. K. (2023). APPLICATION OF MATLAB PROGRAMS IN TEACHING THE FIELD OF AUTOMATION OF TECHNOLOGICAL PROCESSES. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(2), 490-496.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Beknazarova Xadicha Suyunova

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim jarayoniga zamonaviy yondashuv, boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishda didaktik o'yinlardan foydalanishning ahamiyati, dars jarayonida qo'llaniladigan didaktik o'yinlar, ularning turlari va qo'llash tartibi haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *zamonaviy ta'lim, didaktik o'yin, dunyoqarash, aqliy faoliyat, o'yin turlari, o'yin bosqichlari, motiv, ishtiyoq.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье изложены современные подходы к образовательному процессу, значение использования дидактических игр в повышении эффективности начального обучения, дидактические игры, используемые в процессе урока, их виды и порядок применения.

Ключевые слова: *современное воспитание, дидактическая игра, мировоззрение, умственная деятельность, виды игр, игровые этапы, мотив, страсть.*

ABSTRACT

This article describes modern approaches to the educational process, the importance of using didactic games in improving the effectiveness of primary education, didactic games used in the lesson process, their types and order of application.

Keywords: *modern education, didactic game, worldview, mental activity, types of games, game stages, motive, passion.*

KIRISH

O'yin faqatgina vaqtning o'tishi yoki bolalar uchun shunchaki bir odatiy hol emas. O'yin davomida bolaning dunyoqarashi va fikrlash qobiliyati rivojlanib boradi. Birinchi sinfga qabul qilinib, maktab ostonasiga ilk qadam qo'ygan bolaning faoliyatida ham o'yin asosiy o'rinda turadi. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchi faoliyatidan o'yinni siqib chiqarmasdan maqsadga muvofiq foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga imkon beradi. Shuning uchun ham boshlang'ich ta'limni didaktik o'yinlarsiz tasavvur qilishimiz qiyin.

Boshlang'ich ta'limda motivlar hosil qilishda didaktik o'yinlarning o'rni beqiyosdir. O'yinsiz tom ma'nodagi aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. O'yin o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg'otadigan uchqundir. O'yin boshlang'ich sinf o'quvchilarda ma'lum sifatlarni shakllantirish uchun kattalar – o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar tomonidan qo'llaniladigan usul. O'yin vositasida o'quvchilarning bilim o'zlashtirish jarayoni qulaylashadi, turli xil predmetlar bilan munosabatda bo'lishga o'rganadi, shuningdek, ularda muomala madaniyati shakllanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'yin vositasida bolaning shaxsi shakllanadi, unda kelgusida o'quv va mehnat faoliyatini tashkil etish va insonlar bilan munosabatga kirishishga oid ruhiy xususiyatlar shakllanadi. O'yin orqali bolalar borliqni o'rganadi va dunyoni o'zgartirishga harakat qiladi. Shunday qilib o'yin inson faoliyatining shakllanishiga asos soladi. O'yinda inson borliqni aks ettirish qobiliyatini namoyon qiladi. O'yinning eng muhim ahamiyati shundaki, unda ilk bor bolaning dunyoga ta'sir etish ehtiyoji paydo bo'ladi va shakllanadi. Maktab yillarida o'yin shakllari yanada kengroq rivojlanadi. O'quvchilarning o'yin faoliyati juda ko'p soha olimlarining, ya'ni, faylasuflar, sotsiologlar, biologlar, san'atshunoslar, etnograflar, ayniqsa, pedagoglar va psixologlarni qiziqtiradi.

Psixologiyada bola psixikasining rivojlanishida o'yining hal qiluvchi ahamiyatga ega deb qaraladi. Faqat o'yindagina bolada shaxsning hamma tomonlari birlikda va o'zaro ta'sirda shakllanadi. O'yingina bola psixikada rivojlanishning yuqoriroq stadiyasiga o'tish uchun muhim zamin yaratadi. Didaktik o'yin o'rganilayotgan voqea va hodisalarning imitatsion modeli yaratilishi sohasidagi faol faoliyatdir. O'yinning boshqa faoliyat turlaridan muhim farqi shundaki, uning predmeti inson faoliyatidir. Didaktik o'yinda faoliyatning asosiy turi hamkorlikdagi o'quv faoliyatidir.

Didaktik o'yinda o'quvchilarning o'zlashtirishini hisobga olgan ta'limiy vazifalarning bo'lishi muhimdir. Rahbarlik qiluvchi kattalar didaktik o'yinlarning u yoki bu shaklini yaratar ekan, uning bolalar uchun qiziqarli va ular diqqatini to'playdigan turlariga e'tibor qaratishlari lozim. Didaktik o'yinlarning boshqa faoliyat turlaridan farqlanadigan muhim belgilari uning tarkibi qat'iyligidir. Didaktik o'yinlarning tarkibiy komponentlari quyidagilar: o'yin mantiqi, o'yinning harakati, o'yin qoidasi. O'yin mantiqi asosan uning sarlavhasida aks etadi. O'yin harakati jarayonida o'quvchilarning bilish faolligini oshirishga, o'quvchilarning o'z qobiliyatini namoyon qilishiga, o'yin maqsadiga erishish uchun o'z bilimi, ko'nikma va malakalarini qo'llashga imkoniyat yaratiladi.

Chex pedagogi Y.A.Komenskiy o'yinni bola faoliyatining asosiy shakli ekanligini ta'kidlab, aynan o'yin bolaning tabiati va qiziqishlariga mos kelishini aytgan edi. Olim o'yin bolaning aqliy qobiliyatlarini har tomonlama o'stirishi, uning atrof-tevarak haqidagi tasavvurlarini kengaytirishi, nutqini o'stirishini ta'kidlaydi. Shuningdek, tengdoshlari bilan birgalikdagi o'yin uni tengdoshariga yaqinlashtiradi. Bolalar tarbiyasida didaktik o'yinlardan ikki yo'nalshda foydalaniladi: Barkamol insonni shakllantirish va tor didaktik maqsadlarda

Hozirgi davrda pedagoglar tomonidan tayyor mazmun va qoidalarga ega bo'lgan o'yinlar yaratilmoqda. Bola shaxsida ma'lum sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladigan o'yinlarda aniq qoidalar berilgan bo'ladi. Tayyor qoida va mazmunga ega bo'lgan o'yinlarga quyidagi xususiyatlar xos bo'ladi:

- o'yin g'oyasi va vazifasi o'yin ta'sirida amalga oshiriladi;
- o'yin g'oyasi (yoki vazifasi) va o'yin ta'siri o'yin mazmunini tashkil etadi;
- o'yin ta'siri va o'ynayotganlar munosabatlari o'yin qoidasi asosida boshqariladi;
- qoidalar va tayyor o'yin mazmuni o'quvchilarni o'yinni mustaqil tashkil etishlariga yordam beradi.

Didaktik o'yinlarni uch turga ajratish mumkin: og'zaki, so'zlar yordamida o'ynaladigan o'yinlar; o'yin mashg'ulotlari; mashq(harakatli) o'yinlar. Didaktik o'yinlar uchun o'yin g'oyasi va o'yin vazifalari muhim ahamiyatga ega. Didaktik o'yinning eng muhim elementi uning qoidasi hisoblanadi. Qoidani bajarish jarayonida o'yin mazmuni amalga oshadi. Qoidaning mavjudligi o'yin ta'sirini amalga oshirish va o'yin vazifasini qo'llashga yordam beradi. Qoidani bajarish jarayonida o'yin mazmunini amalga oshirish dunyoqarashi shakllanib boradi.

Didaktik o'yinda o'quvchi qoidalarga rioya qilishga o'rganadi. Chunki qoidalarga rioya qilish o'yin muvaffaqiyatini ta'minlaydi. O'yinda qatnashish jarayonida ijobiy xulqiy sifatlar, tashkilotchilik qobiliyati shakllanadi.

Foydalanilgan material turlariga qarab ham didaktik o'yinlarni uch turga ajratish mumkin: predmetli o'yinlar, stol ustida o'ynaladigan o'yinlar, so'zlar vositasida o'ynaladigan og'zaki o'yinlar.

Predmetli o'yinlar – xalq didaktik o'yinchoqlari, turli tabiiy mozaika materiallari yordamida o'ynaladigan o'yinlar. Bular yordamida o'qituvchi o'yin turlarini belgilaydi. Masalan, tabiiy materiallar bo'laklaridan butun manzarani hosil qilish,

Stol ustida o'ynaladigan o'yinlar atrof-muhit haqidagi tasavvurlarning kengayishiga, o'quvchilarni bilimga qiziqtirishga, tafakkur jarayonlarini(analiz, sintez, umumlashtirish, tasniflash va b.) rivojlantirishga xizmat qiladi. Stol ustida

o'ynaladigan o'yinlarning bir necha turlari mavjud: o'xshash suratlar, loto, domino, kesma suratlar, taxlama kubiklar.

So'zlar vositasida o'ynaladigan og'zaki o'yinlar. Bu o'yinlar guruhiga juda katta xalq o'yinlari, ya'ni "Zanjir", "Noto'g'ri jumla", "Bo'lishi mumkin emas", "Tez aytish", "Topishmoqlar", "Aytishuvlar" va shu kabi og'zaki nutq bilan bog'liq o'yinlar kiradi. Bunday o'yinlar diqqatni, xotirani rivojlantiradi, o'quvchilarni fikrlarini to'plashga, tez fikrlashga, bog'lanishli nutqqa, mantiqiy fikrlashga o'rgatadi.

Didaktik o'yinlar bir necha bosqichlarga bo'linadi. Har bir bosqichda bolaning ma'lum bir imkoniyatlari namoyon bo'ladi. O'qituvchining bu bosqichlar xarakterini bilishi didaktik o'yinlarning samaradorligini aniqlashda katta ahamiyatga ega.

Birinchi bosqichda bolada o'ynash ishtiyoqi paydo bo'ladi va o'yinda faollik ko'rsata boshlaydi. Ana shu bosqichda bolani o'yinga qiziqtirish maqsadida topishmoqlar, tez aytishlar, aytishuvlar yoki suhbatlar tashkil qilish mumkin.

Ikkinchi bosqichda bola o'yin topshiriqlarini bajarish, qoidaga rioya qilishga o'rganadi va o'yinda qatnashishga kirishadi. Bu bosqichda bolalarda to'g'riso'zlik, maqsadga erishishga astoydil kirishish, irodaviylik, o'yinda yutqizish alamini ham yengabilish, o'z muvaffaqiyatidagina emas, o'rtoqlari muvaffaqiyatidan ham quvonabilish kabi ijobiy sifatlar shakllanadi.

O'yinning uchinchi bosqichida bola o'yin qoidalarini yaxshi biladi. U endi o'yinga ijodiy yondoshadi, o'zi yangiliklar kiritadi, mustaqil ijodiy izlanadi. O'yinda qatnashish jarayonida u tez javob topish, yashirish, izlash, yugurish, tasvirlash va boshqa shu kabi vazifalarni bajaradi.

O'yinning har bir etapi ma'lum bir pedagogik vazifalarni o'z ichiga oladi. O'yinning birinchi bosqichida pedagog bolalarni o'yinga qiziqtiradi, ularda xush kayfiyat, yangi o'yinlarni kutishga ishtiyoq uyg'otadi. ikkinchi etapida esa u o'yinni kuzatuvchi emas, balki qatnashchisi sifatida faoliyat ko'rsatadi, o'yin davomida bolalarga tez yordamga keladi, bolalarning faoliyatiga to'g'ri baho beradi. O'yinning uchinchi etapida o'qituvchi bolalarni o'yin davomidagi ijodkorligi va faolligiga baho beradi.

Didaktik o'yinlar o'quvchilarda mustaqil fikrlashni tarbiyalashning eng to'g'ri va samarali metodidir. U ma'lum bir materiallar yoki shart-sharoitlarni talab etmaydi, balki o'qituvchidan o'yinni tashkil etish sohasidagi bilim va malakalarni talab etadi. O'yinning ma'lum bir tizim va metodika asosida tashkil etilishigina o'quvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatini tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. O'yin mashg'ulotlari ta'lim jarayonida o'quvchilarning egallangan bilim, ko'nikma va malakalariga tayanadi va shundagina o'quvchilar o'yinning samarali yechimlarini topadilar, o'zlari

va atrofdagilarga talabchanlik namoyon qiladilar. O'yindan ta'lim shakli sifatida foydalanish o'qituvchidan o'ziga ishonch va o'yinni qo'llashda mohirlik talab etiladi.

Didaktik o'yinlar bir qancha vazifalarni bajaradi:

ta'limiy, tarbiyaviy (o'quvchi shaxsiga ta'sir ko'rsatadi, tafakkurini rivojlantiradi, dunyoqarashini kengaytiradi);

qo'llanuvchanlik (aniq vaziyatda har qanday o'quv topshiriqlarini bajarish uchun bilimlarni qo'llay bilish.);

motivni qo'zg'ash, qiziquvchanlikni oshirish (o'quvchilarni bilish faoliyatiga qiziqtiradi, rag'batlantiradi, bilish qiziquvining rivojlanishiga yordam beradi).

O'qituvchilar tajribasida qo'llaydigan ba'zi didaktik o'yinlardan misollar keltiramiz:

a) O'yin - mashq. Bu o'yin guruhda, yoki jamoada birgalikda qo'llanishi mumkin. Lekin bu o'yin individuallashtirilgan. Ya'ni har bir o'quvchining o'z bilimi va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon beradi. Bu o'yindan darsni mustahkamlash yoki o'quvchilar bilimni nazorat qilish maqsadida ham foydalanish mumkin. Masalan "Adashgan harfni toping". Bir necha o'rganilgan harflar qo'yilib orasida bitta o'rganilmagan harf ham aralashtirib qo'yiladi. O'quvchilar o'rganilgan harflarni ongida tiklab o'rganilmagan harfni topib o'qituvchiga ko'rsatadilar.

b) Ijodiy izlanish o'yini. Bunda o'qituvchi hikoyadagi noto'g'ri gapni topish yoki hikoya mazmuniga mos bo'lmagan gapni topishni aytadi. O'quvchilar izlanadilar va bunday gapni topib, nega ortiqchaligini isbotlaydilar. Bunday o'yinlar ko'p vaqtni olmaydi, maxsus jihozlarni talab etmaydi, lekin yaxshi natija beradi.

v) O'yin - musobaqa. Bunda o'yinda qatorlararo musobaqalar tashkil etilishi mumkin. Shuningdek, viktorinalar, turli konkurslar, olimpiadalar kiradi. Bunday o'yinlarni darsda va sinfdan tashqarida ham o'tkazish mumkin.

g) Mazmunli – rolli o'yinlar. Bu o'yin o'quvchilar darsda o'qituvchi belgilagan maqsadga muvofiq hikoyalar yoki ertaklardagi qahramonlar rolini o'ynaydilar, yoki davra stoli tashkil etib turli rollarni bajaradilar. Masalan, muxbir, tarixchi, qishloq xo'jaligi xodimi va b. Bunday o'yinlar bolalarda bilimga qiziqish uyg'otadi, ularni ijodiy izlanishga undaydi, shuningdek, kasblar bilan tanishuvlariga yordam beradi.

d) Bilishga doir o'yinlar - sayohat. O'quvchilar O'zbekiston va boshqa mamlakatlar haqidagi bilimlarga ega bo'lganlaridan keyin bilimlar yurtiga "sayohat" o'tkazish mumkin. Sayohat davomida o'quvchilarga yangi bilimlar ham beriladi, ularning bilimlari tekshirilib ham ko'rilishi mumkin. Bu mustahkamlash – umumlashtirish darslarida tashkil qilinsa yanada samarali bo'ladi, o'quvchilarning

ma'lum bir bo'limni qanday o'zlashtirganlari haqida o'qituvchi tasavvurga ega bo'ladi.

O'quvchilarni fanning yangi yutuqlari bilan tanishtirish o'quv dasturlari doirasini kengaytirish ularni ilmiy, ijodiy izlanishlar doirasi bilan tanishtirish o'quvchilarning bilishga qiziqishlarini oshiradi. Hamma o'quv materiallari ham o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lavermaydi. Bunday hollarda bolalarni ta'lim jarayoniga qiziqishini oshirishning birdan bir yo'li didaktik o'yinlardan foydalanish va ularni tashkil etishdir. O'quvchilarda o'qishga ishtiyoqni oshirish uchun ularni ta'limga qiziqtirish lozim. Buning uchun esa o'quvchi ta'lim jarayonidan qiziqarli tomonlarni topishi va bu jarayon o'z ichiga o'quvchini qiziqtiradigan materiallarni olishi lozim. Buning yo'li ta'lim jarayoniga didaktik o'yinlarni kiritishdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yo'ldoshev J.G'. "Ta'lim yangilanish yo'lida".– T.: O'qituvchi. 2000.
2. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. Toshkent, 2008 y.
3. Sayidahmedov. N. Yangi pedagogik texnologiyalar.T., "Moliya", 2003.
4. Mirzayev J.O., Beknazarova X.S. Yakubova G.L. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida miqdoriy tushunchalarni shakllantirish usullari. Research And Education. 2023/11/30 295-299 betlar.
5. Mirzayev J.O., Ergasheva M., Aniq fanlarni o'qitishning muammolarini nazariy va amaliy ahamiyati. Interpretation and researches. 2024/2/18

ПОЙТАХТ ВА ЙИРИК ШАҲАРЛАРДА ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ БЎЙИЧА ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР ТАҲЛИЛИ

Ташпулатов Азиз Анварович,
ИИБ Академияси мустақил изланувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Пойтахт ва йирик шаҳарларда хавфсизликни таъминлаш бўйича илғор хорижий тажрибалар таҳлили. Бу борада тадқиқот олиб борган ҳуқуқшунос олимлар ҳам хориж тажрибасини ўрганиш жамиятни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларни белгилаб олиш, башариятнинг узоқ тарихий тараққиёти жараёнидаги янглишувлар ва хато ёндашувларга қайта йўл қўйилишининг олдини олиш имконини беришини қолаверса, хорижий давлатларнинг тажрибасини синчковлик билан ўрганиш ва жорий этишда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлаган.

***Калим сўзлар:** Йирик шаҳарлар, хавфсизлик, механизм, ҳуқуқбузарлик, профилактика, гайри ижтимоий хулқ-атворга қарши курашиш.*

ABSTRACT

In this article, the analysis of advanced foreign experiences in the provision of security in the capital and large cities. Legal scholars who have conducted research in this regard also add that the study of foreign experience makes it possible to determine the important directions of the development of society, to prevent mistakes and erroneous approaches in the process of the long historical development of mankind. noted that the characteristics should be taken into account.

***Key words:** Big cities, security, mechanism, crime, prevention, fight against anti-social behavior.*

КИРИШ.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, «бугунги кунда ички ишлар органлари фаолияти самарадорлигини ошириш учун ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини чуқур ўрганган ҳолда, амалий фаолиятга янгича иш услублари ва механизмларини, хусусан, рақамли технологияларни кенг татбиқ этиш вазифасига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим».

Бу борада тадқиқот олиб борган ҳуқуқшунос олимлар ҳам хориж тажрибасини ўрганиш жамиятни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларни белгилаб олиш, башариятнинг узоқ тарихий тараққиёти жараёнидаги

янглишувлар ва хато ёндашувларга қайта йўл қўйилишининг олдини олиш имконини беришни қолаверса, хорижий давлатларнинг тажрибасини синчковлик билан ўрганиш ва жорий этишда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлаганлар.

Д.В. Васильевнинг фикрича, жиноятчиликка қарши курашишда хориж тажрибасини ўрганиш жамиятни ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари ва йўллари белгилаб олиш, башариятнинг узоқ тарихий тараққиёти жараёнидаги янглишувлар ва хато ёндашувларга қайта йўл қўйилишининг олдини олиш имконини беради²⁷⁵.

АҚШ полиция патруль хизматининг вазифалари жуда мураккаб бўлишига қарамай, унда хизмат қилувчи ходимлар полициянинг энг қуйи бўғини сифатида бевосита жамоатчилик билан ҳамкорликда иш олиб бориши сабабли бошқа полиция ходимларига нисбатан аҳолининг муаммоларини самарали ҳал этиш имконига эга эканлигини таъкидлайдилар. Мамлакатда полиция шахсий таркибининг ярми патрулик хизмати билан банд бўлиб, тизим учун ажратилган пул маблағларининг 40 фоизи уларга сарфланиши унинг полиция тизимида муҳим ўрин тутишини кўрсатади. АҚШ полиция тизимидаги патруль ходимларини хизматга жалб этишда вақт ва ҳудуднинг жўғрофий белгилари ҳисобга олинади ҳамда хизматни ташкил этишда турли хил ахборот-дастурий тизимларидан фойдаланилади.

Америка Қўшма Штатларида – маъмурий ҳудудларда жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш бўйича дунёда ўзига хос тизим ва илғор тажрибага эга бўлган давлат. АҚШ тарихий ривожланиши мамлакатда полициянинг уч босқичли тизимини шакллантирди. Булар: федерал, индивидуал ва маҳаллий даражадаги полиция органлари бўлиб, уларнинг орасида маҳаллий даражадаги полиция тизимининг асоси, яъни энг катта қисми (60 фоизи)ни ташкил этади ҳамда аҳоли билан доимий бевосита алоқада бўлади. АҚШ полиция тизимини ўрганган ҳуқуқшунос олим Д.Д.Шалягин – мазкур тизимнинг Европа давлатлари полиция тизимларидан асосий фарқини унинг «пастдан тепага» принципи асосида ташкил этилганида, деб кўрсатса, П.Н.Курлович давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими даражалари ўртасида иерархия ва бўйсунувчи алоқанинг йўқлиги ва ўзига хос мураккаблигига қарамай, унинг барча

²⁷⁵ *Васильев В.Д.* Концепции организации деятельности полиции и возможности их использования в отечественной практике: По материалам США и некоторых стран Западной Европы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005.

бўлинмалари муайян масъулият асосида фаолият юритувчи ихтисослашган бўлимлар эканлигини таъкидлайди²⁷⁶.

АҚШда 40 мингдан ортиқ полиция идора-агентликлари бўлсада, мамлакатда уларнинг бошқарилишини мувофиқлаштириб борувчи марказий полиция идораси мавжуд эмас. АҚШда жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизликни таъминлаш, жиноятчиликка қарши кураш вазифалари асосан штатларга юклатилган²⁷⁷.

Электрон криминологик хариталар АҚШ полиция бўлинмалари ишида кенг қўлланилади. Ҳар бир полиция ходимининг автомобилида патруллик қиладиган ҳудуднинг ўрнатилган электрон харитасига эга ноутбуклар мавжуд (пиёда ходимларда планшет). Бу хариталардаги маълумотлар ўз вақтида ва тез ўзгариб боради. Мисол учун, Шерифнинг офисидаги 911 қисқа рақамга фуқаро қўнғирок қилиб, қуролланган шахс томонидан таҳдид бўлаётганлигини маълум қилса, ушбу маълумотнинг бевосита локацияси аниқланади ва автоматик тарзда ҳудудда хизмат олиб бораётган барча полиция ходимларининг ноутбук ва планшетларида таъминланади. Бунинг натижасида уларга дарҳол патруллик йўналишлари ва хизмат олиб бораётган жойларининг криминоген вазиятдан келиб чиққан ҳолда, ўзгартирилган чизмалари юборилади ҳамда барча куч ва воситаларнинг эътиборини ушбу нуқтага қаратади. Заруратдан келиб чиқиб, харитада кўрсатилган бу нуқтага яқин жойлашган барча патрул автомобиллари дарҳол воқеа жойига юборилади²⁷⁸.

Буюк Британия полицияси томонидан АҚШнинг Мемфис шаҳрида илгари синовдан ўтган “Crush intelligent analysis” технологияси ўзлаштирилмоқда. Мазкур дастурий таҳлилнинг дастлабки синовлари натижасида шаҳарда умумий жиноятчилик даражасининг 31% га ва зўравон жиноятлар сонининг 15% га камайишига олиб келган.

Буюк Британияда (“Oasis”) intellectual analytics) деб номланган дастурий таъминотдан фойдаланилади. Ушбу дастурий таъминотнинг асосий мақсади, жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилаётган шахсларнинг янгидан жиноят содир этиш эҳтимоли борлигини олдиндан башорат қилишдир. Ушбу прогноз қилиш жараёнида уларнинг яшаш жойи, таълими, одамлар билан бирга бўлиш қобилияти, даромад даражаси ва бошқалар ҳисобга олинади.

²⁷⁶ Умирзаков С.С. (2022). Жамоат тартибини сақлашда патруль-пост хизмати ходимларини иш самарасини оширишнинг замонавий қурилмалардан фойдаланиш (хориж тажрибаси мисолида). *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 1(4), 15-19.

²⁷⁷ Майоров В.И. Организация деятельности по охране общественного порядка в США, странах Европы и России: Учебное пособие. – Челябинск, 2003. – С. 17

²⁷⁸ Абдуллаев О.Т. (2022). Криминоген вазияти мураккаб бўлган ҳудудларда ички ишлар органлар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришда хорижий тажриба. *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 1(6), 68-71.

Лондонда 2014 йилдан буён жиноятларни олдиндан башорат қилишга мўлжалланган “Precrime” деб номланган дастурий тизим амалиётга жорий этиб келинмоқда. Тизимнинг ишлаб чиқувчиси Accenture компанияси бўлиб, у ўз эътиборини уюшган жиноий гуруҳлар томонидан содир этилаётган жиноятларни олдини олишга қаратган.

Мазкур тизим Лондоннинг барча 32 туманида жойлаштирилган бўлиб, полиция томонидан тўплаган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда автоматик тарзда статистик таҳлилни амалга оширади ва содир этилиши мумкин бўлган жиноятларнинг жойи, вақти ва бошқа хусусиятларини башорат қила олади²⁷⁹.

Германияда жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ҳамда жиноятчиликка қарши курашда йўлга қуйилган эътиборга молик жиҳатларга тўхталсак. Хусусан, Германияда жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноят-чиликка қарши курашишда фуқароларнинг имкониятидан кенг фойдаланиш амалиётининг мавжудлиги диққатга сазовордир. Мазкур амалиётга кўра, ҳар қандай ҳуқуқбузарлик, шу жумладан ғайри ижтимоий хулқ-атворнинг гувоҳи бўлган Германия фуқаролари бу ҳақида дарҳол давлат органларига телефон орқали оғзаки, электрон кўринишда хабар беради. Хабар асосида тезкор профилактик чоралар кўрилиб, натижаси ҳақида фуқарога маълум қилинади.

Мазкур тадбирларни амалга ошириш учун «Neighborhood watch» (Кўшнининг кузатуви), «Crimestoppers («Жиноятни тўхтатувчилар), «Crimeprevention throughen vironment design (broken window)» (Ҳуқуқбузарликлар профилактикасини ташқи муҳитдан кузатув остига олиш (синиқ ойналар)), «Safety City» (Хавфсиз шаҳар) каби дастурлар ишлаб чиқилиб, амалиётга самарали татбиқ этиб келинмоқда²⁸⁰.

Франция полиция тизими юқори даражада марказлашган бўлиб, миллий полиция ва жандармериядан таркиб топган. Мамлакатда давлат полиция тартиботи ўрнатилган аҳоли пунктларида полиция хизмат олиб боради, бошқа барча ҳудудларда жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш учун жандармерия жавобгар ҳисобланади. Шунингдек, давлатда учинчи полиция кучи – Давлат хавфсизлик полицияси ҳам мавжуд бўлиб, у оммавий тадбирлар ўтказилганда ва оммавий тартибсизликлар юзага келганда жамоат тартибини сақлашда иштирок этувчи миллий полиция таркибидаги ҳарбий қисм

²⁷⁹ *Абдуллаев О.Т.* (2022). Криминоген вазияти мураккаб бўлган ҳудудларда ички ишлар органлар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришда хорижий тажриба. *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 1(6), 68-71.

²⁸⁰ *Расулев У.* (2024). Жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш муҳим вазифа: миллий ва хорижий тажриба. *Евразийский журнал академических исследований*, 4(2), 190-196.

ҳисобланади. Жандармериянинг энг асосий вазифаларидан бири – жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш бўлиб, бундан ташқари у одамлар ва мулкларнинг хавфсизлигини таъминлайди, тезкор-қидирув ва жиноятларнинг олдини олиш тадбирларида иштирок этади. Қолаверса, ҳукумат, давлат идоралари ва чет эл элчихоналари биноларини кўриқлаш вазифаси ҳам уларнинг зиммасига юклатилган. Шу билан бирга, мамлакатда кўчма жандармериялар фаолияти ҳам йўлга қўйилган бўлиб, уларнинг асосий вазифаси жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлашдан иборат. Францияда патрулик хизмати патруль бўлинмалари томонидан олиб борилади ва уларнинг фаолияти асосан аҳолиси 10 мингдан ошиқ бўлган шаҳарларда ташкил этилади. Патруль бўлинмалари ўз фаолиятини турлича, хусусан автопатруль, мотопатруль, велопатруль, отлик патруль ва пиёда патруль шаклида олиб боради. Полиция патруль бўлинмалари миллий полиция ходимларининг 60 фоизини ташкил этади ҳамда хизматни олиб бориш давомида шаҳар полициясига бўйсунди. Мамлакатда патруль хизмати фаолиятини ташкил этилишининг ривожланиши ва такомиллаштирилиб боришига катта аҳамият қаратилади.

Италияда давлат полицияси тизимларига кирмайдиган ва 10 мингдан ортиқ одам яшайдиган шаҳарларда ташкил қилинган муниципал полиция (Corpo di polizia locale)лар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳокимиятнинг бюджети томонидан молиялаштирилади ва тегишли шаҳар муниципалитетига бўйсунди. Ушбу полиция шаҳарда олиб бориладиган турли оператив-тергов ва бошқа тадбирларда Давлат полициясининг захираси ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси ҳудудда жамоат тартибини сақлашда патруль хизматини олиб бориш, шаҳар ҳокимининг буйруқларининг бажарилишини назорат қилиш, бозорларда тартибни сақлаш, аҳоли пунктларини санитария ҳолатини назорат қилиш ва йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашдан иборат. Ушбу патруль бўлинмалари хизматни пиёда, полицияга мўлжалланган автоуловлар ва мотоциклларда олиб бордилар. Баъзи шаҳарларда улар хизмат итлари ҳамда отлардан ҳам фойдаланадилар.

Испания полиция тизими Конституцияда мустаҳкамланган маъмурий-ҳудудий бўлиниш тамойилларига асосланади. Улар учта даражадан иборат: марказий (миллий полиция), автоном (ҳудудий полициялар) ва маҳаллий (муниципал полиция). Муниципал полиция тузилмалари аҳоли сони 5000дан 20.000 гача бўлган ҳудудларда хизмат олиб боради ва шаҳар ҳокимиятига бўйсунди. Бироқ барча маҳаллий полиция бўлинмалари жиноятчиликка қарши курашиш миллий дастурларида иштирок этади ва уларнинг фаолияти миллий

полициянинг тегишли бошқармалари томонидан мувофиқлаштирилиб турилади. Ушбу даражадаги идораларнинг вазифалари турлича бўлсада, умумий мақсади жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлашдан иборатдир.

Мамлакатда жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлаш ишларини ҳал қилиш миллий полиция таркибидаги жамоат тартибини сақлаш марказий бошқармасига юклатилган.

Исроил Ички ишлар вазирлиги тизимида Жамоат хавфсизлиги департаменти алоҳида ўрин тутади ҳамда жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлаш фаолияти бевосита ушбу департамент томонидан амалга оширилади. Департамент таркибида патрулик хизматини амалга оширувчи бир қатор таркибий тузилмалар, хусусан саёҳат патруль бўлими, ҳайвонлар (от ва итлар) билан патрулик қилиш бўлими, денгиз патрули бўлими, атроф муҳитни муҳофаза қилиш патруль бўлими мавжуд. Шунингдек ҳудудий полиция органлари таркибида фаолият олиб боровчи патруль хизматлари таркибида жойлашган ҳудуднинг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ махсус функцияларни бажарадиган алоҳида бўлинмалар ҳам мавжуд.

Хитой полицияси – 1950 йилда ташкил этилган Жамоат хавфсизлиги вазирлиги марказлашган ва марказлашмаган тизимларга хос хусусиятларни ўзига бирлаштирган гибрид моделга эга. Турли хил полиция хизматларини ўз ичига қамраб олган ва мураккаб тузилмага эга бўлган Хитой халқ полицияси ўз таркибига:

жамоат хавфсизлиги полицияси, криминал полиция, темир йўл полицияси, йўл ҳаракатини назорат қилиш полицияси; камоқхоналар полицияси, дарё ва денгиз полицияси, ўрмонларни ҳимоя қилиш полицияси, божхона полицияси, ҳаво полициясини жамлаган.

Мамлакатда жамоат тартибини ва хавфсизлигини таъминлаш вазифаси вазирликнинг жамоат хавфсизлиги полицияси зиммасига юклатилган Жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлашда жойларда ташкил этилган Жамоат хавфсизлигини таъминлаш стационар постлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у бу борада мамлакатдаги бошқа полиция идораларига қараганда кенгрок ваколатларга эга. Постлар жамият ҳаётининг барча жабҳаларини тартибга солишда иштирок этади ҳамда маҳаллий ҳокимият органлари ва прокурорлар томонидан назорат қилинади. Қишлоқ жойларида мазкур постларда бошлик, унинг ўринбосари, кичик маъмурий ходимлар ва кичик полиция ходимлари хизмат олиб боради. Шаҳар жойлари эса уларнинг таркибида бошлик, унинг ўринбосаридан ташқари маъмурий ходимлар ва еттиадан ўн саккизтагача бўлган патруль ходимлари иш олиб боради.

Пекин Йўл ҳаракати назорати маркази 2023 йил 1 май куни фойдаланишга топширилган ва Пекин умумий хавфсизлик бюроси таркибига киради. Марказда 20 нафар полиция ходими ва 16 нафар техник ходимлар кечаю-кундуз хизмат олиб боради.

Марказда йўл ҳаракати хавфсизлигини мониторинг қилиш, йўл ҳаракати қоидаларини бузиш ҳолатлари ва бахтсиз ҳодисаларни “сунъий интеллект” ёрдамида тартибга солиш тизими йўлга қўйилган.

Марказда фаолият олиб бораётган 7 та гуруҳдан 3 таси алоҳида эътиборни жалб этди. Хусусан,

1) *Келиб тушган хабарларни мониторинг қилиш гуруҳи*: аҳоли билан тўғридан-тўғри алоқа қилиш мақсадида ишлаб чиқилган мобиль илова орқали йўлларда ҳаракатда бўлган ҳайдовчи ёки йўловчилардан вужудга келган йўл ҳаракати билан боғлиқ ҳолатлар юзасидан келиб тушаётган хабарларни қабул қилиш ва тизим орқали таҳлилини олиб бориб, зудлик билан ушбу ҳолатларни бартараф этиш бўйича зарурий чораларни кўради.

2) *Ижтимоий гуруҳ*: 24 соат мобайнида телекўрсатувлар, WEB-сайтлар, радиостанциялар ҳамда ягона телефон рақами орқали йўл ҳаракатидаги ҳолатлар (мавжуд тирбандликлар, содир этилган ЙТХ) тўғрисида ижтимоий тармоқ орқали аҳолини хабардор қилиб боради.

3) *Ҳамкорлик гуруҳи*: бошқа хизматлар билан (тез ёрдам, ёнғин хавфсизлиги, коммунал, йўлларни таъмирлаш хизмати ва бошқа идоралар билан) ҳамкорликда хизмат олиб бориб, келиб чиққан вазиятни бартараф этиш бўйича тезкорликни таъминлайди.

Шу билан бирга Марказда мониторинг, бошқарув ва назорат, техник таъминлаш ҳамда бошқарув штаби фаолият олиб боради.

Пекин шаҳар ҳудудида йўл ҳаракати ҳолатини назорат қилиш мақсадида кўп қаватли уйлар ва йўлларда ўрнатилган 160 мингдан ортиқ юқори аниқликдаги ақлли видеокузатув мосламалари орқали шаҳар кўчалари, чорраҳалар ва магистрал йўллардаги ҳуқуқбузарликларни мониторинг қилиб бориш 36 нафар малакали мутахассислар томонидан амалга оширилади²⁸¹.

Пекин кўчаларига ўрнатилган 9 968 та светофор, шундан 3 502 таси марказдаги автоматлаштирилган бошқарув тизимига уланган ва ушбу марказдаги мониторлар орқали ҳар бир светофорнинг шакллантирилган паспорти ва техник ҳолатини назорат қилиб борилади, уларни соз ҳолатини таъминлаш учун 20 та техник бригада фаолияти йўлга қўйилган.

²⁸¹ **Маълумот учун**: Ушбу видеокузатув мосламаларини марказга интеграция қилиш, техник таъминлаш ҳамда трафик харажат тўловлари давлат томонидан ажратилган Хитойнинг бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ўлим билан ва тан жароҳати билан боғлиқ бўлмаган ЙТХларни рўйхатдан ўтказишнинг онлайн мобил илова тартиби жорий этилган бўлиб, бунда ҳайдовчиларнинг хужжатлари ва ЙТХ ҳолатини фото-видео тасвирга олиниб тизимга киритиш ҳамда фуқаро томонидан “110” қисқа рақами орқали марказга муурожаат этиш йўли билан, ҳодиса онлайн равишда расмийлаштирилади ва тирбандлик юзага келишини олди олинади.

Марказда онлайн равишда Пекин шаҳрида ҳаракатланаётган автотраспорт воситалари сони ва белгиланган регламентдан ташқари ҳаракатланаётган автотранспорт воситаларини жаримага тортилиши амалга оширилади²⁸².

Сўнги 2-3 йилда Пекин шаҳрида пиёдалар ўлими ёки оғир тан жароҳати олиш билан боғлиқ йўл-транспорт ҳодисалари қайд этилмаган.

Бунинг асосий сабаблари:

– пиёдалар хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ер усти пиёдалар ўтиш йўлаклари қурилган;

– тартибга солинган чорраҳаларда пиёдалар ўтиш йўлакларига ёниб турувчи инновацион мосламалар ўрнатилган;

– пиёдалар оқимини хавфсиз жойга йўналтириш учун йўл қатнов қисмининг ўртасига ва икки четига махсус темир панжаралар ўрнатилган.

Пекин шаҳрида атомобилларнинг йўл бўйи пуллик тўхташ жойлари ташкил этилиб, камералар орқали тартибга солинган.

Маълумот учун, тўхташ жойларида автотранспорт воситасини сақлашнинг дастлабки 15 дақиқаси бепул бўлиб, кейинги дақиқалари пуллик.

Пекин шаҳрида автотранспорт воситалари қайрилиб олиш жойларини камайтириш мақсадида, транспорт кўприклари (йўл ўтказгич)дан фойдаланилган ва бу билан тирбандликларнинг камайишига эришилган.

Тирбандликларини олдини олиш мақсадида янги қурилаётган кўп қаватли бинолар остида камида 3 ёки 5 қаватли автотураргоҳлар қуриш талаби қўйилган.

Японияда жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш полициянинг қуйи бўғинлари – полиция пост ва пунктлари томонидан амалга оширилади. Мамлакатда жамоатчилик билан ҳамкорликни кучайтириш полиция фаолиятини такомиллаштиришга хизмат қилишини яхши тушунган Япония ҳукумати аҳоли турар жойларида полиция пост (Кобан) ва пунктларининг

²⁸² **Маълумот учун:** Пекин шаҳрида ҳафта кунлари кесимда давлат рақамининг сўнги белгилари бўйича ҳаракатланишга тақиқ қўйилган.

Шу каторда оғир турдаги (3.5 тоннадан юқори) юк автомобилларига ҳаракатланиш тақиқланган. Истисно тариқасида тунги пайт 23:00 дан 05:00 гача ҳаракатланишга руҳсат берилган.

Тирбандликни олдини олиш мақсадида автобуслар йўлаклари ташкил этилиб, уларда эрталаб соат 07:00 дан 09:30 ва кечки 17:30 дан 20:00 гача жамоат транспорти ҳаракатланишга руҳсат этилади, қолган вақтларда бошқа транспортлар ҳаракатланиши мумкин.

фаолиятини йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратган. Японияда полиция пост ва пунктларида хизмат олиб боровчи патруль-пост хизмати ходимлари ўзларига бириктирилган ҳудудларда патруллик қилишда доимий равишда ҳар бир оила, корхона, муассаса ва ташкилот билан иш олиб борадилар. Хизмат давомида патруль-пост хизмати ходимлари аҳоли ўртасида профилактик суҳбатлар ўтказиб, уларни керакли ахборот билан таъминлайдилар, шунингдек жамоатчиликнинг полиция фаолиятига доир фикрини ўрганиб борадилар.

Мамлакатда жами ҳибсга олинган ҳуқуқбузарларнинг ўртача 65 фоизи патруль-пост хизмати ходимларининг ҳиссасига тўғри келишини таъкидлайди.

Россия Федерацияси ҳуқуқбузарликлар профилактикасини таъминлаш бўйича ўзига хос тизим яратилган давлатлардан бири ҳисобланади. Мазкур йўналишдаги фаолиятни ташкил этишдаги ижобий тенденциялар 2000 йилдан, яъни Россия ҳаётида шахс, жамият ва давлатни жинсий тажовузлардан ҳимояловчи ишончли, самарали ва хавфсиз тизим яратилмагунча кузатилмайди деган хулосага келингандан бошлаб кузатила бошланган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мазкур давлатда ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тизимининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат: ушбу соҳадаги норматив-ҳуқуқий базани мустаҳкамлаб бориш; ёшлар ўртасида профилактик ишларни мунтазам таъминлаш; озодликдан маҳрум этиш жойларидан бўшатишган шахслар, шунингдек доимий иш ёки яшаш жойи бўлмаган шахсларни ижтимоий мослаштириш; ҳуқуқ-тартиботни таъминлашда фуқаролик жамияти институтлари ролини ошириш²⁸³.

Аҳоли турар жойларида жамоат тартибини сақлаш ва ҳуқуқбузарликлар профилактикаси билан шуғулланувчи тизимларнинг илғор хориж тажрибасини мамлакатимиз ички ишлар органлари, хусусан патруль-пост хизмати фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш амалиётига:

биринчидан, жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлашни зарур ахборотлар билан таъминлаш, ҳудуддаги криминоген вазиятдан доимий хабардор бўлиб бориш, ҳуқуқбузарлик фактлари ҳақида ўз вақтида хабардор бўлиб бориш ва содир бўлган ҳар қандай салбий воқеликка ўз вақтида таъсир кўрсатиш имкониятларни берувчи ахборот технологияларини жорий этиш ва моддий-техникавий базани яратиш бўйича чора-тадбирларни белгилаш ҳамда амалга ошириш;

иккинчидан, ички ишлар органлари, шу жумладан патруль-пост хизмати фаолиятининг муҳим йўналиши ҳисобланган аҳолига ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам

²⁸³ Мансур К. (2023). Ички ишлар органларининг ёшлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолиятини такомиллаштиришда хориж тажрибаси. Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali, 2(1), 32-39.

кўрсатиш функциясини кучайтириш ва шу орқали ички ишлар органларини аҳолига янада яқинлашиши, ишончига кириш;

учинчидан, ички ишлар органлари фаолиятини бевосита тартибга солувчи қонунлар ва махсус қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалиётга жорий этиш;

тўртинчидан, ички ишлар органлари ходимлари, шу жумладан патруль-пост хизмати ходимларининг ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоясини кучайтириш йўналишларида жорий этиш мумкин²⁸⁴.

“Ривожланган давлатлар тажрибасига назар соладиган бўлсак, кўплаб жинойтларни иссиқ изидан очишда ёрдан берадиган асосий воситалардан бири бу замонавий ахборот-коммуникация технологияларидир”²⁸⁵.

Айрим адабиётлар ва илмий манбаларда тадқиқотчилар томонидан шаҳарнинг мавзе ва туманлари ҳудудида “ақлли шаҳар” концепциясини жорий этиш мақсадга мувофиқ, деган фикрлар ҳам илгари сурилган²⁸⁶.

Фикримизча, биз томондан тадқиқ этилаётган “хавфсиз шаҳар” концепцияси лойиҳаси, “ақлли шаҳар” тушунчасидан анча кенгроқ бўлиб, ўз ичига ақлли ва инновацион жиҳатларини ҳам қамраб олади.

Юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазаларга кўра, пойтахт ва йирик шаҳарларда хавфсизликни таъминлаш бўйича ривожланган давлатларда узоқ йиллар мобайнида вақт синовидан ўтган ижобий тажрибага таянган ҳолда, Тошкент шаҳар ички ишлар бош бошқармаси Ягона тезкор бошқарув маркази зиммасига қуйидаги қўшимча вазифаларни юклаш лозим:

худуд ва объектларда тезкор вазиятни таҳлил қилиш, прогнозлаш ва самарали бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш жараёнларига ахборот-таҳлилий кўмаклашишни таъминлаш;

ички ишлар органлари раҳбарияти томонидан асосланган бошқарув қарорлари қабул қилинишига кўмаклашиш;

аҳолининг жинойт, ҳуқуқбузарлик, ходисалар ёки ҳаётий муаммо ва эҳтиёжлари билан боғлиқ “102” қўнғироқлари ёхуд оммабоп алоқа каналларидаги фавқулодда-шошилини хабарларини туну-кун ўз вақтида қабул қилиш, қайта ишлаш, уларга тезкор ва манзилли ёрдам беришни ташкил этиш ва назорат қилиш;

²⁸⁴ Рахимов Ж.Ю.: Жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш бўйича илғор хорижий тажрибалар таҳлили // Journal of Advanced Research and Stability // ISSN: 2181-2608. Special Issue | 2022 . Б. 5-6. www.sciencebox.uz.

²⁸⁵ Джаматов М.Х., Худойбердиев Р.Ф.: Профилактика инспекторлари фаолиятида қўлланилаётган замонавий дастурий воситалар // Ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2019 йил 17 апрель). – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. Б.294.

²⁸⁶ Каримов А.А. (2022). Тошкент шаҳрида “Ақлли шаҳар” концепциясини амалга ошириш имкониятларини баҳолаш. Scientific aspects and trends in the field of scientific research, 1(5), 27-35.

тезкор ва криминоген вазиятни барқарорлигини таъминлаш, куч ва воситаларни ўз вақтида жалб этиш ҳамда содир этилган жиноятларни иссиқ изидан фош этишни ташкиллаштириш ва назорат қилиш;

тезкор-хизмат фаолиятининг йўналишлари бўйича топшириқлар бажарилиши устидан назорат қилиш;

тезкор вазият оғирлашган ёки мураккаблашган вазиятларда кундалик фаолияти вазифаларини ҳал этишда ўзига бўйсунувчи ва қўшимча берилган кучлар ҳамда воситаларни бошқаришни амалга ошириш;

ахборот-таҳлилий кўмакни таъминлаш учун ҳамкорлик регламенти бўйича Марказ доирасида бошқа давлат органлари ва идораларнинг ҳудудий тузилмалари билан ҳамкорликни таъминлаш;

кундалик иш режими ёки фавқулодда вазиятларда, шунингдек, фавқулодда ҳолат эълон қилинганда Марказнинг ахборот ва технологик имкониятларидан фойдаланиш ҳисобига вазиятларни бошқариш самарадорлигини ошириш;

ҳудудда криминоген ва ижтимоий вазиятни узлуксиз мониторинг қилиш, жамоат ва йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлашга жалб этилган ички ишлар ва бошқа давлат органларининг тегишли куч ва воситаларини бошқариш;

жиноят, ҳодисалар ва фавқулодда вазиятлар ҳақидаги хабарларга тезкорлик билан муносабат билдириш, ўз навбатида жамоат тартибини оммавий бузиш билан боғлиқ ҳолатлар юзага келганда ваколатли идораларнинг ҳаракатларини марказлашган ҳолда мувофиқлаштириш;

ахборотни йиғиш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва тезкор вазиятни прогнозлаш, ахборот алмашувини таъминлаш, ички ишлар органлари раҳбариятини тезкор вазият мураккаблашуви ҳақида ўз вақтида хабардор этиш;

ички ишлар органлари маъмурий бинолари, объектларини замонавий ахборот технологиялари ечимлари, техник-муҳандислик қўриқлов ва кириш- чиқишни автоматик назорат қилиш тизими орқали комплекс мониторинг қилиш;

оммавий ва бошқа жамоатчилик аҳамиятига эга бўлган оммавий, сиёсий ҳамда спорт тадбирлари ўтказилиши даврида жамоат хавфсизлигини таъминлаш юзасидан ички ишлар органларининг куч ва воситаларини қўллаш бўйича қарорларни қабул қилишни таъминлаш;

йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш;

ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва ривожлантириш.

Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, пойтахт ва йирик шаҳарларда хавфсизликни таъминлашга масъул бўлган марказлар зиммасига юклатилган вазифаларга мос равишда, етарли даражада ҳуқуқ ва имкониятлар ҳам берилган.

Фикримизча, Тошкент шаҳар ИИББ Ягона тезкор бошқарув маркази куйидаги ҳуқуқларга эга бўлиши мақсадга мувофиқ:

ички ишлар органларида ситуацион бошқарув амалиётини ривожлантириш борасидаги истиқболли чора-тадбирлар, режалар, дастурлар ва йўл хариталарини ишлаб чиқишда қатнашиш;

Марказ фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар (низом, регламент, алгоритм, режа, йўриқномалар ва бошқа ҳужжатлар)ни ишлаб чиқишда қатнашиш;

ички ишлар органларининг таркибий тузилмалари, соҳавий хизматлари, шунингдек манфаатдор вазирлик ва идораларга ҳамда ташкилотларга ваколат доирасига кирувчи саволлар ва масалалар бўйича бош бошқарма Ахборот мультимедиа маркази орқали тушунтириш (изоҳ)лар бериш;

ички ишлар органларининг таркибий тузилмалари, соҳавий хизматлари, шунингдек манфаатдор вазирлик ва идоралардан ваколат доирасига кирувчи керакли ҳужжатлар, материаллар, маълумотлар олиш;

маҳаллий ҳокимият органлари, мулкчилик ва ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъий назар ташкилот, корхона ва муассасалардан Марказ фаолияти учун зарур бўлган маълумотлар ва ахборотлар олиш;

тасдиқланган иш режалари ва дастурлари асосида ўқув машғулотлари жадвалини ишлаб чиқиш ва ўрнатилган тартибда тасдиқлаш учун тақдим этиш;

Марказ ходимларининг касбий тайёргарлиги (маҳорати)ни ошириш бўйича ўқув-амалий машғулотлар, тренинг ва анжуманлар ўтказиш;

Марказ фаолияти самарадорлигини ошириш учун ички ишлар органлари таркибий тузилмалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, куч ишлатувчи тузилмалар ёки фавқулодда авария- кутқарув ва шошилиш хизматларининг юқори малакали мутахассисларини ўрнатилган тартибда жалб этиш;

жамоат хавфсизлигини таъминлаш, жиноятчиликни олдини олиш ва унга қарши курашиш, маънавий-маърифий, ижтимоий-маданий ва бошқа ички ишлар органлари фаолиятига тааллуқли соҳалардаги муҳим масалаларни муҳокама қилиш ва долзарб муаммоларни ҳал этишга бағишланган йиғилишларда, мажлисларда ҳамда бошқа тадбирларда белгиланган тартибда иштирок этиш;

манфаатдор давлат органлари ва идоралари, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, куч ишлатувчи тузилмалар, фавқулодда авария-кутқарув ва шошилиш хизматлар билан ўзига юкланган вазифаларни ўз вақтида, самарали ва сифатли бажариши учун белгиланган тартибда ўзаро ҳамкорлик қилиш;

замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва ривожлантиришда қатнашиш.

Тадқиқот иши доирасида хорижий тажрибани ўрганиш натижасида, ривожланган (АҚШ, Германия, Япония, Хитой, Франция каби) давлатларнинг аксариятида жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизликни таъминлаш полиция идоралари томонидан амалга оширилиши маълум бўлди.

«Полиция» сўзи (лот. *politia*) «фуқаролик маъмурияти», (грек. *polis*) «шаҳар» деган маъноларни англатади.

Полиция тизими қуйидаги жиҳатлари билан “милиция” ёки ички ишлар органлари тизимидан фарқ қилади:

– полициянинг ваколат доираси анча кенг. Жамоат тартибини сақлаш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш, жиноятчиликка қарши курашиш, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва бошқа асосий вазифалар билан бир қаторда, коммуникация ва сервис хизматларини кўрсатиш, фуқаролар ишончини қозониш ва улар билан яқин ҳамкорлик қилиш, жамоат тузилмалари фаолиятига кўмаклашиш кабилар ҳам полициянинг муҳим вазифалари ҳисобланади. Жамоатчилик билан мустаҳкам алоқа ўрнатилганлиги полициянинг жамоатчилик назоратида бўлишини таъминлайди;

– полиция тизими милиция тизимига қараганда замонавий кўринишга эга бўлиб, давлатларда унинг марказлашган (вертикал – Италия, Испания, Озарбайжон, Қозоғистон, Россия ва ҳ.к.), номарказлашган (новертикал – АҚШ, Канада, Швейцария, Австралия ва ҳ.к.) ва интеграциявий (аралаш – Австрия, Буюк Британия, Япония) тизими амалда фаолият кўрсатади;

– коррупция ҳолатларини келтириб чиқаришга имкон берадиган кўпгина вазифалар (автотранспорт воситасига давлат рақамини бериш, ов қуролини сақлашга рухсатнома бериш ва ҳ.к.) полиция тизимида ходимлар томонидан эмас, балки замонавий компьютер технологиялари ва дастурий таъминотлари орқали амалга оширилади;

– полиция тизимида хизматга қабул қилинадиган ходимларга қўйиладиган талаблар анча юқори. Номзодлар махсус текширувлардан ўтказилади ва уларнинг ички ишлар органларида хизмат ўташи бўйича қобилиятлари ҳар хил вазиятларда текшириб кўрилади. Айрим давлатларда номзодларнинг тасдиқланган сценарийлар асосида 500 тагача вазиятлар бўйича қарорлар қабул қилиш маҳоратлари (турли вазиятларда ўзини тутиши, хизмат вазифалари бўйича қандай ҳаракатлар бажариш мумкин ёки мумкин эмаслиги бўйича амалий кўникмалари) синовдан ўтказилади;

– полиция тизимида ходимларнинг ваколат доираси анча кенг. Масалан, полиция патруллик нарядлари транспорт воситалари ҳайдовчиларига нисбатан йўл ҳаракати қоидаларини бузганлиги учун маъмурий баённомалар расмийлаш-

тириши, гумон қилинувчи шахсларнинг ҳужжатларини текшириши, шубҳали буюмларни мусодара қилиши ва бошқа ваколатларни амалга ошириши мумкин;

– полиция тизимида департаментлар, махсус тайёргарликдан ўтган ҳолда танланган, замонавий махсус техник воситалар ва ўқотар қуроллар билан жиҳозланган патрулларнинг фаолияти самарали йўлга қўйилган.

Бир сўз билан айтганда, кўпчилик мутахассислар полиция тизими деганда замонавий стандартлар жорий этилган ички ишлар органлари тизимини тушунишади²⁸⁷.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз қонунчилиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида «милиция» тушунчаси муомаладан чиқарилган. Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган 2015–ХП-сонли Қонуни билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига қуйидаги ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди: 194-модданинг (Милиция ходимининг қонуний талабларини бажармаслик). Яъни «милиция ходимининг» деган сўзлар «ички ишлар органлари ходимининг» деган сўзлар билан алмаштирилди²⁸⁸.

Шу боис амалга оширилган ислохотлар натижасида полиция тизимининг деярли барча хусусиятлари жорий этилганлигини, «полиция» халқаро миқёсда умумэътироф этилган тушунча эканлигини инобатга олиб, ички ишлар органларини «полиция» деб номлаш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Қайд этиш жоизки, «милиция» тушунчаси фуқароларнинг тасаввурида кўпроқ мажбурловчи механизм, эътирозларга сабаб бўлувчи тизим сифатида салбий фикр пайдо қиларди. «Полиция» тушунчаси эса ўзининг замонавийлиги ва ҳозирги кун талабларига тўлиқ жавоб бериши билан аҳоли онгида ижобий таассурот уйғотади. Бу эса, ўз навбатида, фуқароларнинг ишончи ва меҳрини қозонган, халқпарвар ички ишлар тизими яратилишида салмоқли ҳисса қўшади.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, ривожланган давлатларда узоқ йиллар мобайнида синовдан ўтган ва ўзининг ижобий самарасини бераётган хавфсизлик тизимларига оид илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш, пойтахтимиз ва йирик шаҳарларда жамоат тартибини ишончли таъминлаш ҳамда ҳуқуқбузарликлар профилактикасини кафолатланган тарзда амалга оширишга хизмат қилиши шубҳасиз.

²⁸⁷ *Ҳакимов С.Б. (2024). Ички ишлар органлари бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари. Вақарорлик va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 4(3), 59-68.*

²⁸⁸ Қонунчиликда «милиция» сўзи бутунлай ишлатилмайдиган бўлди.
<https://daryo.uz>. qonunchilikda-militsiya-sozi-butunlay-ishlatilmaydigan-boldi

REFERENCES:

1. *Васильев В.Д.* Концепции организации деятельности полиции и возможности их использования в отечественной практике: По материалам США и некоторых стран Западной Европы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005.
2. *Умирзаков С.С.* (2022). Жамоат тартибини сақлашда патруль-пост хизмати ходимларини иш самарасини оширишнинг замонавий қурилмалардан фойдаланиш (хориж тажрибаси мисолида). *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 1(4), 15-19.
3. *Майоров В.И.* Организация деятельности по охране общественного порядка в США, странах Европы и России: Учебное пособие. – Челябинск, 2003. – С. 17
4. *Абдуллаев О.Т.* (2022). Криминоген вазияти мураккаб бўлган ҳудудларда ички ишлар органлар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришда хорижий тажриба. *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 1(6), 68-71.
5. *Абдуллаев О.Т.* (2022). Криминоген вазияти мураккаб бўлган ҳудудларда ички ишлар органлар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришда хорижий тажриба. *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 1(6), 68-71.
6. *Мансур К.* (2023). Ички ишлар органларининг ёшлар ўртасидаги ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолиятини такомиллаштиришда хориж тажрибаси. *Siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali*, 2(1), 32-39.
7. *Рахимов Ж.Ю.:* Жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш бўйича илғор хорижий тажрибалар таҳлили // *Journal of Advanced Research and Stability* // ISSN: 2181-2608. Special Issue | 2022 . Б. 5-6. [www. sciencebox.uz](http://www.sciencebox.uz).
8. *Хакимов С.Б.* (2024). Ички ишлар органлари бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари. *Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali*, 4(3), 59-68.
9. Қонунчиликда «милиция» сўзи бутунлай ишлатилмайдиган бўлди. <https://daryo.uz>. qonunchilikda-militsiya-sozi-butunlay-ishlatilmaydigan-bo'ldi
10. *Джаматов М.Х., Худойбердиев Р.Ф.:* Профилактика инспекторлари фаолиятида қўлланилаётган замонавий дастурий воситалар // Ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг долзарб масала-лалари: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари (2019 йил 17 апрель). – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2019. Б.294.
11. *Каримов А.А.* (2022). Тошкент шаҳрида “Ақли шаҳар” концепциясини амалга ошириш имкониятларини баҳолаш. *Scientific aspects and trends in the field of scientific research*, 1(5), 27-35.

TEMPERATURE DEPENDENCE OF THE SPEED OF PROPAGATION OF GEPER SOUNDS IN AQUEOUS SOLUTIONS

Azzamov Zulfiqor Abruy o'g'li

Assistant Teacher of Urgut branch of Samarkand State University

zulfiqorazamov6@gmail.com

ABSTRACT

A study was made of the nature of hypersound propagation in an aqueous solution of 4-methylpyridine with a concentration of 0.06 m.f. by method of Mandelshtam-Brillouin light scattering spectroscopy. It is shown that a positive sound velocity dispersion is observed in the studied solution in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz, which is due to the process of bulk viscosity relaxation. In a narrow frequency range from 4.8 to 6.1 GHz, a negative dispersion of the hypersonic velocity has been experimentally revealed. The negative dispersion is associated not with the relaxation process, but with the spatially inhomogeneous structure of the solution on scales comparable to the hypersonic wavelength

Keywords: *Hypersound, Mandelshtam-Brillouin, Ultra-and hyperacoustic parameters, 4-methylpyridine, ultrasonic speed, Fabry-Perot, Cylindrical glass, calculation, Mandelstam-Leontovich relaxation theory, Navier-Stokes.*

INTRODUCTION

The propagation of sound velocity is one of the main issues in Condensed Matter Physics, and has been studied repeatedly, both theoretically and experimentally, a problem studied with great interest. 0.06-0.08 mol share (m.q), at normal atmospheric pressure and temperature $t_0 \approx 70$ °C, aqueous solutions of pyridine methyl spert have minimal thermodynamic stability (called "single point. State diagram in the coordinates "temperature-concentration". Single-point systems have been little studied experimentally and are therefore an interesting and important object for high-frequency acoustic studies of flocculation processes and structural changes located close to a point. In our laboratory, we worked on the study of the Ultra-and hyperacoustic parameters of one of the objects belonging to this solution class (an aqueous solution of 3-methylpyridine). In the temperature range from 20 to 80 °C, the temperature dependence of the ultra-and hyperplussive speed made it clear that there is a positive dispersion of the speed of Sound near a separate point. Analyzing the experimental results obtained for this solution at a frequency of about 2.6 GHz, the basis is to assume that negative velocity dispersion can also exist near a single point (i.e., a decrease in velocity with an increase in sound frequency) in the narrow hyperplane frequency range. To verify this assumption, we have a share of

0.06 mol (m.q), we studied the temperature dependence of the speed of sound in a concentrated 4-methylpyridine (4MP) aqueous solution. This corresponds to a single point concentration. An experimental study of the fine structure spectra of the relay light scattering line at a wide range of temperatures and concentrations in aqueous solutions of 4-methylpyridine was carried out by US. The results of the works [1-4] made it possible to reveal some interesting and important features of the processes of structure formation in the studied systems, which were later confirmed in the work of other authors (see, for example, [5]) The conclusions of some works [1-4] are involved in the discussion of the results obtained in this process of work

DISCUSSION AND RESULTS

Compared to our previous studies, the range of sound frequencies in this study was significantly expanded, from 5 MHz to 6.1 GHz. The ultrasonic speed was measured by an acousto-optical method based on the phenomenon of diffraction of laser radiation with ultrasonic waves.

The hyperplane velocity was calculated from the frequency shift of the fine structure components of the relay light scattering line (Mandelstam-Brillouin component). Studies were conducted at 20 and 80 °C light scattering angles corresponding to sound frequencies of ~4.8 and ~6.1 GHz. The excited radiation was a He-Ne laser (radiation wavelength 632.8 nm, power 15 MW)

Scattered light spectra were recorded using an experimental device with a two-pass Fabry-Perot interferometer. The value of the interference wave was 5×10^4 , the accuracy of the edges was ~40. Mandelstam-Brillouin (KMB) component studies Δv was placed in a cuvette thermostat with a sample of no less than an e-tube, whose circuit allowed the temperature to be stabilized with an accuracy of less than $\pm 0,05$ °C in the tube. Error measuring frequency shift did not exceed 0.5%

The optically pure components of the solution were obtained by triple dispersion. Solution samples Mandelstam-Brillouin from light scattering spectra the difficulties of the hyperplane experiment in measuring velocity require special attention. When using a cylindrical resonator, the effect of cylindrical lenses appears. As a result, the collimator lens of the installation receives light scattered not only at a certain angle, but also within larger and smaller angles than indicated. In our experiments, an ampoule with a test solution was placed in an octahedral cylinder glued together from optical prisms to eliminate the effects of cylindrical lenses

Cylindrical glass is sealed into cubes under pressure below atmospheric pressure. An immersion fluid was poured into the space between the ampoule and the cylinder walls, the refractive index of which was close to that of the cylinder. When

we studied this case, we determined the angle of propagation. Error setting the angle of spread 0.2° does not exceed.

The temperature dependencies of the Mandelstam-Brillouin (KMB) components of the beat of a clock are 20° and 80° . studied for scattering angles. the values of the hyperplane velocity defined from the Momenta are shown in Figure 1. The same picture shows the results of measuring the speed of ultrasound. As can be seen from the picture, the temperature movement of the speed is basically the same for ultrasound and hyperplastic frequencies. As the temperature of the solution increases, the speed of sound monotonically decreases, but the dependence of $V(t)$ is not linear, but dv/dt is characterized by an increase in the temperature coefficient of speed (at absolute value). The frequency dependence of the sound speed turns out to be much more complicated. Figure 1 shows that an increase in sound frequency from 5.4 MHz to 4.8 GHz is accompanied by an increase in sound speed by about 1.05 times, and this value remains virtually unchanged throughout the time studied (temperature range). An increase in sound frequency to 4.8 GHz - 6.1 GHz leads to a decrease in sound speed by about 1.03 times, and this value practically does not change even with the temperature of the solution.

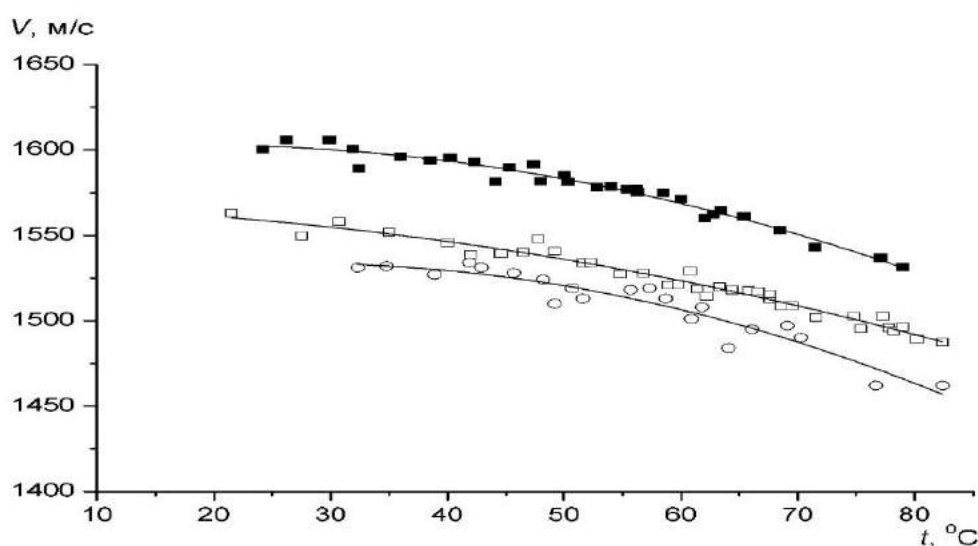

Figure 1. 4 MP (0.06 mol share m.q) temperature dependence of the speed of sound in aqueous solution 6.1 GHz,– ~4.8 GHz,– 5.4 MHz.

Table. Positive sound speed temperature dependence graph in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz

t				80 °C		
f	5.4 MHz	3.4 GHz	4.8 GHz	5.4 MHz	3.4 GHz	4.8 GHz
$V, m/c$	1540	1590	1609	1534	1583	1602

About calculation		
$V_0, \text{ m/c}$	1540	1534
$V_\infty, \text{ m/c}$	1609	1602
$\square \times 10^{11} \text{ c}$	9.3	7.7

1. Thus, the results of our study of sound speed at frequencies from 5.4 MHz to 6.1 GHz show that: 1) there is a positive dispersion of sound speed in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz; 2) a negative speed dispersion occurs in the narrow frequency range from 4.8 to 6.1 GHz; 3) the value of the dispersion (both positive and negative) does not depend in 4-methylpyridine (0.06 m.g) in aqueous solution, in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz in the temperature range from 20 °C to 80 °C, there is a positive dispersion of sound speed and a negative dispersion of hyperplasia.

The analysis of the frequency dependence of the sound velocity was carried out based on the following experimental results: 1) in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz, the speed behavior corresponds to a positive dispersion due to the relaxation process of volumetric viscosity; 2) the hypersound speed with a frequency of 6.1 GHz is lower as a result of the existence of a negative dispersion

The value of the positive dispersion of the speed of sound in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz was calculated using the formula:

$$\frac{\Delta V}{V} = \frac{V_1 - V_2}{V} \quad (1)$$

where V_1 and V_2 are the speeds of hypersound ($f=4.8$ GHz) and ultrasound ($f=5.4$ MHz), respectively, and $V=(V_1+V_2)/2$ is the average speed in this frequency range [1].

The value of the negative variance was calculated using the same formula. The sound velocity values at frequencies 6.1 and 4.8 GHz, respectively, were used as V_1 and V_2 . The calculated temperature dependences of the velocity dispersion are shown in

As can be seen from the value of the positive dispersion is approximately 4% and slightly depends on the temperature of the solution. The value of the negative dispersion is approximately 3% and also practically does not depend on the temperature of the solution. The obtained dispersion values significantly exceed the error of measuring the speed of sound by the displacement of the Mandelstam-Brillouin components.

The parameters of the relaxation process of volumetric viscosity, leading to a positive dispersion of the speed of sound, were calculated in accordance with the

formulas of the Mandelstam-Leontovich relaxation theory [6]. The calculation is based on the formula

$$V^2 = \frac{\Omega^2 \tau^2}{1 + \Omega^2 \tau^2} (V_\infty^2 - V_0^2) + V_0^2 \quad (2)$$

Here Ω , t , V_0 and V_∞ are the sound frequency, acoustic relaxation time, and speed limits, respectively

Using the values of the velocities V for the frequencies 5.4 MHz, 2.6 GHz (obtained earlier) and 4.8 GHz, we compiled 3 equations in accordance with the formula (2) and the values of the values t , V_0 and V_∞ were obtained by sequential exclusion of unknowns (an example of the calculation results is given in the table). Following these calculations, the following conclusions can be drawn:

1. in an aqueous solution of 4MP (0.06 m.g) there is a relaxation process, the acoustic relaxation time of which varies from $t=9.3 \times 10^{-11}$ s to $t=7.7 \times 10^{-11}$ s with a temperature change from 30 °C to 50 °C;

2. The values of V_0 and V_∞ depend on temperature, and the relaxation time decreases with increasing temperature;

3. The values of ultrasound and hypersound speeds at 5.4 MHz and 4.8 GHz are close to the limiting speeds of V_0 and V_∞ . (the calculated relaxation curves are shown in Fig.3.3)

Table. Parameters of the relaxation process of volumetric viscosity, which causes a positive dispersion of the speed of sound in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz.

t	30 °C			50 °C		
f	5.4 MHz	2.6 GHz	4.8 GHz	5.4 MHz	2.6 GHz	4.8 GHz
$V, \text{ m/c}$	1533	1586	1600	1520	1566	1583
Calculation results						
$V_0, \text{ m/c}$	1533			1520		
$V_\infty, \text{ m/c}$	1608			1594		
$t \times 10^{11}, \text{ c}$	9.3			7.7		

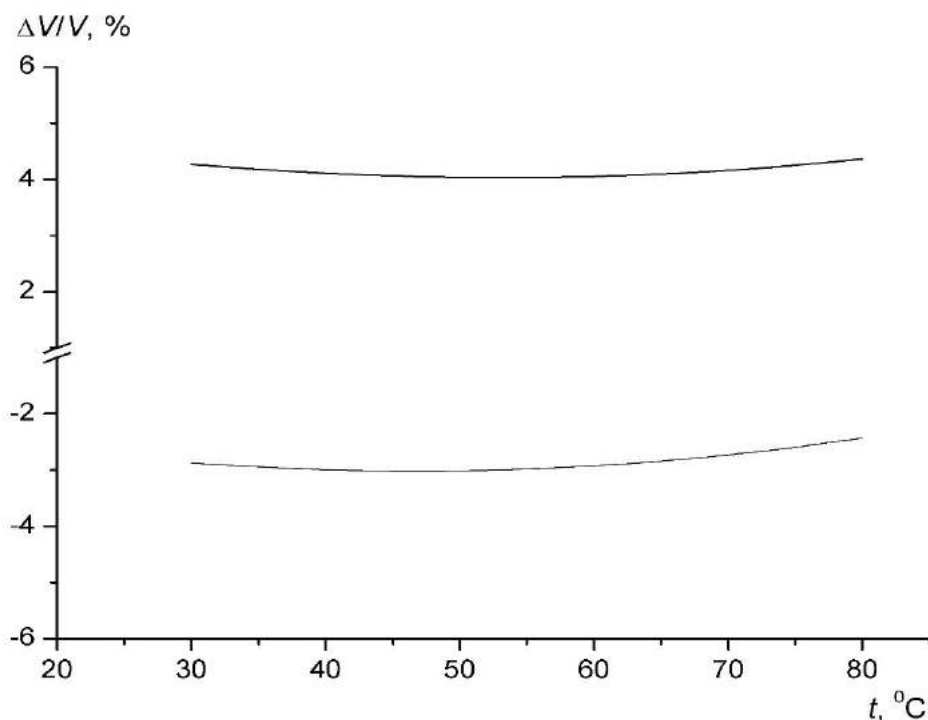

Fig.2. Temperature dependences of the sound velocity dispersion in the frequency ranges from 5.4 MHz to 4.8 GHz (upper curve) and in the frequency range from 4.8 to 6.1 GHz (lower curve)

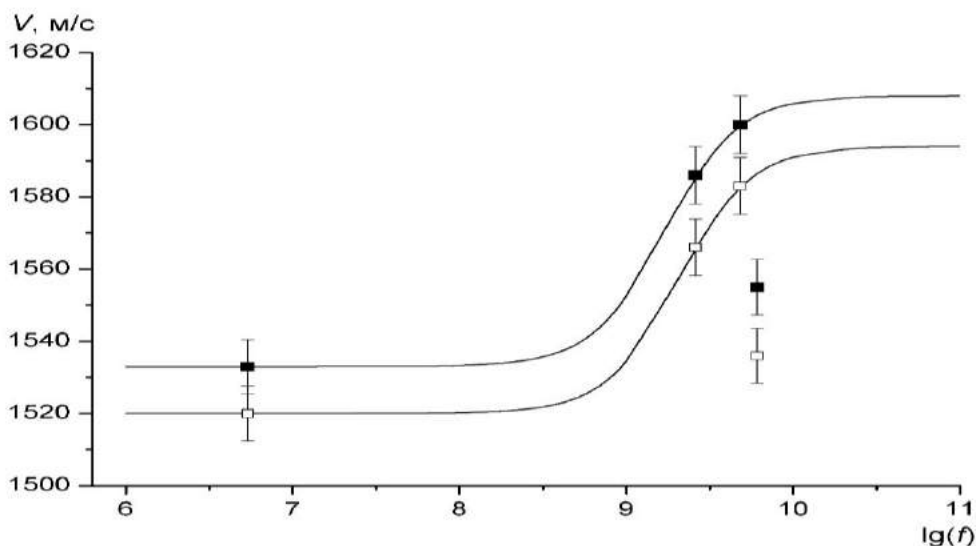

Fig.3. Relaxation curves describing the frequency dependence of the speed of sound due to relaxation of the volumetric viscosity in a 4MP-water solution: 30 °C-50 °C.

Consider the possibility of negative variance. There are no physical reasons for observing a negative dispersion of the speed of sound in ordinary liquids and solutions. Another thing is in associated liquid media. Vladimirsky [7] and Ginzburg [8] pointed out that, in principle, a negative dispersion of the speed of sound in liquids can be observed. In [7], the dispersion of the speed of sound is considered,

which is not associated with relaxation, but is due to intermolecular interaction. In [8], the Navier-Stokes equation, presented in the second approximation, is investigated, and it is assumed that the absorption is very small, that is, the effect of viscosities on dispersion is not essentially considered, but other causes of dispersion associated with the features of the spatial structure of the medium under consideration, and, consequently, with the spatial dispersion of the speed of sound, are identified. According to [8], the amount of variance can be estimated by the expression

$$\frac{\Delta V}{V} = \frac{2\pi^2 f^*}{V^2 \Lambda^2} \quad (3)$$

where L is the wavelength of the sound. The sign of sound dispersion in (3.) will be determined by the sign f^* and the latter depends on the nature of intermolecular interactions. For example, in a molecular aggregate with attractive forces acting between the particles, i.e. $f^* < 0$, the dispersion according to (3.) will be negative [8]. If we assume that $f^* \sim V^2 r^2$, where r is the distance at which the molecular interaction is significant (correlation radius or diameter of the associated aggregate), then (3) can be rewritten as

$$\frac{\Delta V}{V} \approx 2\pi^2 \left(\frac{r}{\Lambda} \right)^2 \quad (4)$$

It is known [17-19] that aqueous solutions of methylpyridines have a rather complex phase diagram in the three-dimensional space "temperature-concentration-pressure". In the temperature range below and above the singular point, these solutions are associated due to the formation of

hydrogen bonds of various intermolecular character. Thus, the conditions under which the existence of a negative dispersion is allowed in an aqueous solution of 4MP are

The diameter of the associated aggregate can be estimated using the formula (4) using experimentally observed negative variance. Our estimates of the size of the associated aggregate turned out to be on the order of 100 Å, which is in satisfactory agreement with the sizes of aggregates observed in other similar solutions by other methods. For example, in [9], based on measurements of the concentration dependences of the spectral intensity of the Rayleigh line and calculations of the correlation functions of the electric field of scattered light, the cluster sizes in aqueous solutions of tertiary butyl alcohol and 2-butoxyethanol at a temperature of 40 °C and in the range of nonelectrolyte concentrations from 0.02 to 0.2 mole fractions are estimated at about 50 Å

Negative dispersion during the transition from ultrasound to hypersonic was previously observed by Zaitsev in aqueous electrolyte solutions [10]. In [10], the

negative variance was estimated at 1.46%, and the size of the associates according to the formula (4) was about 90 Å. The existence of a negative dispersion was associated with a strong association of aqueous electrolyte solutions.

CONCLUSION

In an aqueous solution of 4-methylpyridine (0.06 ppm) in the temperature range from 20 0C to 80 0C, there is a positive dispersion of the sound velocity in the frequency range from 5.4 MHz to 4.8 GHz and a negative dispersion of the hypersound velocity in the range from 4.8 to 6.1 GHz. Moreover, the positive variance, according to the expression (1), is characterized by the fact that the higher the frequency of sound, the higher the speed of sound corresponding to this frequency. Negative dispersion, according to expression (2), is characterized by the fact that with increasing frequency, the speed of hypersound decreases. These two processes, which are based on completely different dispersion mechanisms, lead to the experimentally observed complex dependence of velocity on frequency (Fig.13). Although the effect of decreasing velocity with frequency is quite noticeable, it should be borne in mind that the formula (3) is derived without taking into account the behavior of viscosity and thermal conductivity and, accordingly, does not take into account dispersion of the relaxation type.

The mechanism discussed in [8] is not the only possible one. There is a generally accepted idea of the structure of aqueous solutions of nonelectrolytes as a continuous grid of hydrogen bonds [10]. An aqueous solution of 4MP is capable of forming clathrate-like structures and thereby contribute to strengthening the structure of the solution, i.e. strengthening the network of hydrogen bonds. This is also evidenced by studies of acoustic absorption in aqueous solutions of nonelectrolytes of small and medium concentrations [11], which led the authors [11] to the conclusion that hydrated molecules of solute form a clathrate-like structure. The presence of nonelectrolyte molecules in the clathrate structure can be considered as point defects that can form dislocation lines in the continuum of the hydrogen bond grid with a lifetime corresponding to the lifetime of hydrogen bonds. Sound propagation in the presence of dislocations can be accompanied by a dispersion of the resonant type of sound velocity. The interaction of sound with these inhomogeneities occurs when the frequency of sound is close to the resonant frequency of dislocation motion [11]. In this case, both positive and negative dispersion of the speed of sound can be observed.

REFERENCES

1. Фабелинский И.Л. Молекулярное рассеяние света. М.: Наука, 1965. 512 с.

2. Фабелинский И.Л., Избранные труды. В 2 т. Т.1 / Под ред. В.Л. Гинзбурга. М.: Физматлит, 2005. 448 с.
3. Эскин В.Е., Нестеров А.Е. Асимметрия рассеяния и развитие флуктуаций в нерасслаивающихся растворах // Докл. АН СССР. 1963. т.152. с.1403-1406.
4. Эскин В.Е., Нестеров А.Е. // Аномальное рассеяние света в нерасслаивающихся растворах и уровень флуктуаций // Укр. физ. журн. 1964. т.9, №5. с.540-542.
5. Бункин Н.Ф., Горелик В.С., Сабиров Л.М., Семенов Д.И., Хайдаров Х.С. Частотное смещение компонент тонкой структуры линии Рэля в водном растворе 4-метилпиридина в зависимости от температуры, концентрации и угла рассеяния света // Квантовая электроника. 2010. т.40, №9. с.817-821.
6. Мандельштам Л.И., Леонтович М.А. К теории поглощения звука в жидкостях // ЖЭТФ. 1937. т.7, №1. с.438-442.
7. Владимирский В.В. О влиянии межмолекулярного взаимодействия на распространение звука и молекулярное рассеяние света в жидкостях // ЖЭТФ. 1939. т.9. с.1226-1229.
8. Гинзбург В.Л. О дисперсии звука высокой частоты в жидкостях // Докл. АН СССР. 1942. т.36. с.9-12.
9. Andon R.J.L, Cox J.D. Phase relationships in the pyridine series. Part I. The miscibility of some pyridine homologues with water // J. Chem. Soc. (London). 1952. pp.4601-4605.
10. Andon R.J.L, Cox J.D. Phase relationships in the pyridine series. Part II. The miscibility of some pyridine homologues with deuterium oxide // J. Chem. Soc. (London). 1952. pp.4606-4610.
11. Schneider G.M. Phase behavior and critical phenomena in fluid mixtures under pressure // Ber. Bunsenges. Phys. Chem. 1972. v.76(3/4). pp.325-329.

List of used Internet resources

1. www.ufn.ru – Сайт журнала «Успехи физических наук»
2. www.quantum-electron.ru – Сайт журнала «Квантовая электроника»
3. www.maik.ru – Портал издательства научной литературы МАИК, содержание журналов «Журнал экспериментальной и теоретической физики», «Акустический журнал», «Оптика и спектроскопия», «Physics of wave phenomena»

МАМЛАКАТИМИЗ АЛОҚА КОРХОНАЛАРИДА ХИЗМАТ СИФАТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИНИ ЎРГАНИШ

<https://doi.org/10.5281/zenodo>.

Тўраев Шавкат Шухратович

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети и.ф.д (DSc) профессори

Ибадуллаев Санжар Содикмуратович

E-mail: ibadullayevsanjar5555@gmail.com

ORCID: 0009-0007-5218-9668

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу тадқиқот Ўзбекистонда алоқа хизматлари сифатини оширишда хорижий тажрибаларни қўллашнинг назарий жиҳатларини таҳлил этишига қаратилган. Хорижий давлатларнинг етакчи глобал телекоммуникация компанияларининг муваффақиятли стратегиялари ва инновацияларини таҳлил қилиш орқали тадқиқот такомиллаштириш учун асосий йўналишларни аниқлайди ва амалий тавсиялар беради. Замонавий инфратузилмага сармоя киритиш, мижозларга йўналтирилган ёндашувни қўллаш, инновацион технологиялардан фойдаланиш ҳамда ҳамкорликни ривожлантириш муҳимлигини таъкидлайди. Бундан ташқари, тадқиқот рақамли саводхонликни ошириш, малакали мутахассисларни ривожлантириш ҳамда киберхавфсизлик чораларини кучайтириш зарурлигига урғу беради. Ушбу тушунчаларни бирлаштириш орқали Ўзбекистон телекоммуникация соҳаси хизмат кўрсатиш сифати бўйича сезиларли ютуқларга эришиши, алоқа корхоналарида иқтисодий ўсишни рағбатлантириши ва аҳолининг турмуш сифатини яхшилашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Алоқа, миллий алоқа, хорижий тажриба, “Uztelecom”, “Beeline”, “Ucell”, “Mobiuz”, рақобат, мобилалоқа.

ABSTRACT

This study is aimed at analyzing the theoretical aspects of the application of foreign experiences in improving the quality of communication services in Uzbekistan. By analyzing the successful strategies and innovations of the leading global telecommunications companies of foreign countries, the study identifies the main

areas for improvement and provides practical recommendations. Emphasizes the importance of investing in modern infrastructure, adopting a customer-oriented approach, using innovative technologies, and developing partnerships. In addition, the study emphasizes the need to improve digital literacy, develop skilled professionals, and strengthen cyber security measures. By combining these concepts, Uzbekistan's telecommunications sector can achieve significant progress in terms of service quality, stimulate economic growth in communication enterprises, and improve the quality of life of the population.

Key words: Communication, national communication, foreign experience, "Uztelecom", "Beeline", "Ucell", "Mobiuz", competition, mobile communication.

КИРИШ

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида миллий иқтисодиётнинг турли соҳаларида, хусусан, телекоммуникация технологиялари соҳасида, иқтисодиёт ва маркетинг соҳаси бўйича мутахассисларга муҳтож. Сўнги ўн йилликда мамлакатимизда ҳам юқори технологияларнинг, жумладан, телекоммуникация ва интернет соҳасининг жадал ривожланиши билан ажралиб турди. Бугунги кунда ушбу йўналиш иқтисодий жиҳатдан ҳам самарали ва истиқболли соҳалардан бирига айланди. Мамлакатимизда ҳам телекоммуникация бозори ўсиб бормоқда.

2024 йил 1 январ ҳолатига (дастлабки маълумотлар) кўра, мобил алоқа билан таъминланган абонентлар сони 34 217,3 минг бирликни, шу жумладан, аҳолида 28 756,6 минг бирликни ташкил этди. Ҳар 100 киши ҳисобига аҳолининг мобил алоқа билан таъминланганлиги эса 79 бирликни ташкил этди²⁸⁹. Бугун мамлакатимизда Beeline, Ucell, Mobiuz (UMS), Uzmobil Perfectum Mobile алоқа компаниялари фаолият олиб бормоқда. Шу билан бирга, уяли алоқа станциялари тармоғини энг кўп қамраб олган бозор етакчилари «Beeline», «Ucell» ва «Uzmobil» абонентлар сони бўйича Ўзбекистон Республикасида фаолият юритаётган уяли алоқа операторлари учлигига киради. «Ўзбектелеком» АК Ўзбекистонда мобил интернет тезлиги бўйича етакчи ҳисобланиб, Ўзбекистонда кенг қўламли телекоммуникация хизматларини тақдим этувчи UZTELECOM оператори Ookla компанияси томонидан ўтказилган мустақил баҳолаш натижаларига кўра 2023-йилнинг 1 ва 2-чорақларида Ўзбекистондаги «Энг тезкор мобил тармоқ» деб топилди²⁹⁰.

²⁸⁹ www.stat.uz

²⁹⁰ <https://uztelecom.uz/uz/yangiliklar/yangiliklar/uztelecom-zafarli-yutuqlar-va-yangi-marralar-yili>

Телекоммуникация бозорининг жозибадорлиги иқтисодиётнинг ушбу секторида каттиқ рақобатни келтириб чиқаради. Шу билан бирга, янада ривожланиши учун компанияларнинг рақобатбардошлиги ва муваффақиятли ишлашининг зарур шарти нафақат янги ноёб технологиялар, балки истеъмолчига аниқ эътибор ва маркетинг стратегияларини ҳар томонлама қўллашдир. Шунинг учун тадқиқот мавзусининг долзарблиги, биринчи навбатда, телекоммуникация бозори ривожланишининг замонавий тенденцияларини ўрганиш зарурати билан боғлиқ бўлиб, улар ўз навбатида фан ва техника ютуқларини бошқа соҳаларга олиб келади, глобаллашув ривожланишига ёрдам беради. Жаҳон иқтисодий муносабатлари, шунингдек, телекоммуникация соҳасида маркетинг стратегияларини шакллантириш ва амалга ошириш бўйича бой хорижий тажрибани ўрганиш зарурати билан боғлиқ. Бундан ташқари, назарий жиҳатдан тушуниш ва хорижий тажрибага асосланиб, Ўзбекистон телекоммуникация компанияларининг самарали маркетинг стратегиялари учун зарур шарт-шароитларни яратишга юқори эҳтиёж бор. Тахминан 7 йил олдин Ўзбекистонда алоқа ва телекоммуникация соҳасида рақобат ва бозор нархларининг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган бозор йўқ эди. Кейинчалик давлатнинг мослашувчан сиёсати туфайли саноат монополиядан чиқарилди ва биринчи нодавлат алоқа операторлари пайдо бўлди.

Айнан бозор конъюнктураси, унинг кўрсатмалари ва талабларининг ўзгариши муносабати билан бозорни таҳлил қилиш, телекоммуникация хизматларига бўлган талабни шакллантириш ва рағбатлантиришни ўрганиш, ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларида бозор омилларини ҳисобга олиш, бозорни рационализация қилиш зарурати туғилади. Якуний истеъмолчига тарқатиш каналлари орқали товарлар ва хизматларни таклиф қилиш, ишлаб чиқариш ва айланма, нарх, реклама ва халқаро фаолиятни молиявий қўллаб-қувватлаш, яъни мавжуд истеъмолчиларни сақлаб қолишга қаратилган маркетинг аралашмаси тизимини шакллантириш ва такомиллаштириш имконини беради.

Тадқиқотнинг асосий мақсади:

Хорижий телекоммуникация компанияларининг маркетинг стратегиялари бўйича хорижий тажрибани умумлаштириш, уларнинг самарадорлигини амалий баҳолаган ҳолда, Ўзбекистондаги алоқа корхоналарининг хизмат самарадорлигини оширишни қўллаш мумкин бўлган тажрибаларни асослаш.

МАВЗУ ЮЗАСИДАН АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Хизматни сифат самарадорлигини яхшилаш аҳамияти

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бугун мамлакатимизда алоқа ва ахборотлаштириш хизматларига талаб юқори бўлган бир пайтда, хизмат кўрсатиш сифати самарадорлигини яхшилаш мақсадида мижозларга қулай тарифлар ва нархлар таклиф қилиш муҳимдир. Гап ўзани алоқа соҳасида хизмат кўрсатиш сифат самарадорлигини яхшилаш ҳақида кетар экан, айрим чекка қишлоқларда абонентлар алоқа сифатини яхшилаш ва интернет тезлигини ошириш, тариф нархларини арзонлаштириш, фойдаланилмаган лимитни кейинги ойларга ўтказиш, контент ва бошқа қўшимча хизматларга улаб қўймаслик, тижорат SMS юбормаслик, бошқа (ортиқча ва хато ўтказилган пулларни қайтариш, конструктор тариф режаларини жорий қилиш, ортиб қолган ойлик лимитни бошқа хизматга алмаштириш ва бошқа) камчиликларга йўл қўйган алоқа компания билан мижозлар ҳамкорлик қилишга рози эмас гарчи улар иқтисодий жиҳатдан қанчалик қулай бўлса ҳам. Мижозларни алоқа корхоналарига содиқлигини ҳамда ишончлигини яхшилаш учун инвестициялар жалб қилиш, илмий салоҳиятли ходимларни кўпайтириш, ходимларни доимий равишда молиявий рағбатлантириш, технологияни янгилаш керак бўлади.

Бу борада Хорижий телекоммуникация компаниялари маркетинги муаммоларини чуқур таҳлил қилиш маҳаллий олимларнинг ишларига мурожаат қилиш зарур. Хусусан, муаллиф И. Герчикова, Э. Голубков, А. Гранберг, Э. Демин, М. Завелский, И. Кретов, Б. Крук асарларида келтирилган. Алоқа корхонари маркетинг стратегик фаолиятини назарий асослаш ёндашувларидан фойдаланган: Пашкова, Н. Попов, Н. Резникова, С. Ситникова, Б. Соловёв, Э. Уткин, А. Шир ва бошқаларни мисол келтириш мумкин[2].

Юқоридаги адабиётларни ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики: Хорижий мамлакатларда телекоммуникация соҳасини ривожлантириш икки асосий йўналишда амалга оширилаётганлиги аниқланди. Биринчи ёндашув давлат томонидан тартибга солинадиган ягона миллий алоқа операторини яратишни ўз ичига олади. Алоқа бозорида монополиянинг йўқолиши натижасида телекоммуникация соҳасини ривожланади. Иккинчи, янада прогрессив ёндашув бу эса телекоммуникация бозорида рақобатнинг ривожланишига ва компаниялар томонидан маркетинг стратегияларини ишлаб чиқишга олиб келди. Ривожланишнинг ушбу босқичида хорижий телекоммуникация компанияларининг асосий маркетинг мақсадлари аниқланди: истеъмолчилар талабларини максимал даражада қондириш ва янги мижозлар оқимини таъминлаш, мавжуд тармоқ сифатини яхшилаш, янги маҳсулотларни,

шу жумладан мослаштирилган маҳсулотларни ишлаб чиқиш, хизматларни тақдим этишда мослашувчанлик керак бўлади. Хизматлар, мақсадли реклама, юқори сифатли ускуналарга инвестициялар, телекоммуникация маҳсулотларини муайян истеъмолчиларга мослаштириш ва энг истиқболли ва даромадли маҳсулотларни яратишни ўз ичига олган «Истеъмолчиларнинг умумий қониқиши» мижозлар билан муносабатларни бошқариш тизимини жорий этиш шулар жумласидандир.

Энг йирик телекоммуникация миллий алоқа операторлари мустақил равишда ҳам, бошқа операторлар билан қўшма корхоналар ташкил этиш ва компанияларнинг йирик улушларини сотиб олиш йўли билан ўз давлатлари чегарасидан ташқарида янги бозорларга чиқиб бораётгани аниқланди, бу эса маркетинг стратегиясини ўзгартиришга таъсир қилади ва телекоммуникация компаниялари бизнесининг глобаллашуви йирик стратегик альянсларни яратишга олиб келиши қайд этилган.

Шу муносабат билан юқоридаги ўрганишлардан келиб чиқиб Ўзбекистон телекоммуникация бозорини ривожлантиришнинг мумкин бўлган йўллари, мамлакатимиз телекоммуникация компанияларининг маркетинг стратегиялари, уларнинг рақобатдош устунликларини ривожлантиришда хорижий тажрибадан фойдаланиш йўналишлари бўйича хулосалар ишлаб чиқилди, хусусан, янги хизматларни кенгайтириш, алмаштириш учун маблағларни жалб қилиш бўйича тавсиялар берилди. Рақамли қурилмалар билан аналоги ускуналар ва саноатнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш, телекоммуникация хизматлари тарифларини либераллаштириш ва муқобил операторлар фаолияти учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимиз телекоммуникация компанияларининг корпоратив ва чакана мижозлар тармоғини кенгайтириш, корхоналарни бирлаштириш, очиқлик ва шаффофликни ошириш мумкин [5].

Хорижий телекоммуникация компанияларининг назариясини, амалиётини ва маркетинг стратегияларини ўрганиш мамлакатимиз компаниялари учун катта амалий аҳамиятга эга. Келинг турли мамлакатлар ва компаниялар телекоммуникация соҳасида хизмат кўрсатиш сифатини қандай самарали оширганлиги ҳақида батафсилроқ ўрганамиз

МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқот жараёнида дунё миқёсда телекоммуникация соҳасини ривожлантириш билан боғлиқ илмий мақолалар, саноат ҳисоботлари ва амалий тадқиқотларни ҳар томонлама кўриб чиқилди, шунингдек онлайн манбалар, расмий ҳисоботлар ва соҳа нашрлари орқали хорижий телекоммуникация компанияларининг стратегиялари, инновациялари ва илғор тажрибалари ҳақида

маълумотлар тўпланган. Умумий тенденциялар, муваффақиятли ёндашувлар ва алоқа хизматлари сифатини оширишга ёрдам берадиган асосий омилларни аниқлаш учун тўпланган маълумотларни таҳлил қилинди. Натижаларни Ўзбекистон телекоммуникация соҳасининг ҳозирги ҳолати билан солиштириб, такомиллаштириш ва мослаштиришни талаб қилувчи соҳаларни аниқлади. Ўзбекистон телекоммуникация бозорининг ўзига хос эҳтиёжлари ва муаммоларини ҳисобга олган ҳолда таҳлил ва таққослаш асосида амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

НАТИЖА МУҲОКАМА

Telia ва Telenor:

Telia - телекоммуникация компанияси, Шветсия ва Финляндия мобил бозори етакчиси.

Telenor - Норвегия давлатининг энг йирик телекоммуникация компанияси уяли алоқа соҳасидаги етакчи халқаро инвесторлардан бири ҳисобланади.

- Мижоз фикр-мулоҳазаларини интеграциялаш: Ҳар иккала компания миждозларнинг фикр-мулоҳазаларини фаол равишда йиғади ва таҳлил қилади, хизматларни яхшилаш ва муаммоларни ҳал қилиш учун:

- Фойдаланувчига қулай интерфейслар: Фойдаланувчи тажрибасини яхшилаш учун интуитив ва осон фойдаланиладиган мобил иловалар ва веб-сайтларга инвестиция қилиш.

- Тезкор миждозларга хизмат кўрсатиш: Кутиш вақтини камайтириш ва дарҳол миждозларга ёрдам кўрсатиш учун чат-ботлар ва сунъий интеллектга асосланган ёрдам тизимларидан фойдаланиш.

Мисол: Теленорнинг «WOW» дастури ходимларни миждоз эҳтиёжларини биринчи ўринга қўйишга ва хизмат кўрсатиш маданиятини ривожлантиришга ўргатишга қаратилган.

Жанубий Корея

Технологик инновация

SK Telecom ва KT Corporation:

KT Corporation - Корея компанияси ва Жанубий Кореяда симли ва симсиз телекоммуникация хизматларини тақдим этувчи энг йирик провайдер. Тўлиқ номи: KT Corporation.

SK Telecom — Жанубий Кореянинг уяли алоқа оператори.

- 5G тармоқлари: Юқори тезликда, кам кечикишли уланишларни таъминлаш орқали фойдаланувчи тажрибасини яхшилаш учун 5G технологиясини жорий этишда дунёда етакчилик қилмоқда.

•Сунъий интеллектни интеграциялаш: Сунъий интеллектни мижозларга хизмат кўрсатишда прогнозли техник хизмат ва шахсий мижозлар билан мулоқот орқали яхшилаш учун фойдаланиш.

•IoT ечимлари: Мижозларга қўшимча қулайлик берадиган интернет нарсалари (IoT) хизматларини, масалан, компьютер тармоғига улаш ва уларга дастурий таъминот, иловалар ёки техник қурилмалар орқали маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш, қайта ишлаш ва бошқа объектларга узатиш имконини беради.

Мисол: SK Telecomнинг сунъий интеллектга асосланган «НУГУ» чат-боти мижозлар сўровларига самарали жавоб беради[6].

Япония

Тармоқ инфратузилмасига инвестиция

NTT docomo ва KDDI Corporation:

NTT docomo - 2010 йил апрел ҳолатига кўра Япониянинг энг йирик уяли алоқа оператори бўлиб, абонентлар сони 56 миллион кишидан ошади.

KDDI Corporation - Япониянинг телекоммуникация компанияси ва аи бренди остидаги уяли алоқа операторидир.

•Доимий тармоқ янгиланиши: Юқори тезликдаги уланиш ва минимал узилишларни таъминлаш учун тармоқ инфратузилмасини мунтазам равишда янгилаб туриш.

•5G жорий этиш: Мижозларга тезроқ ва ишончли интернет хизматларини тақдим этиш учун 5G технологиясига катта инвестиция ажратади.

•Табиий офатларга чидамлик: Табиий офатларга дош бера оладиган мустаҳкам тармоқлар қуриш, доимий хизмат кўрсатишни таъминлашга ҳаракат қилади.

Мисол: NTT docomo 5G қамровини фаол кенгайтириш, миллий миқёсда мавжудлигини таъминлаш ва хизмат сифатини оширишга қаратилган.

Европа Иттифоқи давлатлари

Регулятор муҳити ва рақобат

Vodafone ва Deutsche Telekom:

Vodafone - Британия компанияси, дунёдаги энг йирик уяли алоқа операторларидан бири.

Deutsche Telekom - Германия телекоммуникация компанияси, даромади бўйича Европада энг йирик ва дунёда тўртинчи ўринда туради

•Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонунлари: Европа Иттифоқининг каттиқ қоидаларига риоя қилиш, бу эса юқори хизмат стандартларини ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилади.

•Рақобатбардош бозор: Кучли рақобат компанияларни янгилик ва сифатни яхшилашга ундайди, чунки улар ўзларини ажратишга интилади.

•Шаффофлик: Мижозлар билан ишончни мустаҳкамлаш учун шаффоф нарх ва хизмат шартларини таъминлайди.

Мисол: Vodafone юқори сифатли хизмат ташаббуслари ва мижозлар қониқшини ошириш дастурлари билан рақобатбардошликни сақлаб қолиш учун ҳаракат қилмоқда.

Америка Қўшма Штатлари

Ходимларни тайёрлаш ва жалб қилиш борасида

AT&T ва Verizon Communications:

AT&T. (American Telephone and Telegraph) - Дунёдаги энг йирик телекоммуникация компанияларидан бири бўлиб, бу Қўшма Штатлардаги маҳаллий ва шаҳарлараро телефон алоқаларининг энг йирик провайдери, шунингдек, Қўшма Штатлардаги учинчи йирик уяли алоқа операторидир. DirecTV орқали Қўшма Штатлардаги тўғридан-тўғри сунъий йўлдошли эшиттиришнинг энг йирик провайдеридир.

Verizon Communications - Америка телекоммуникация компанияси.

•Комплекс ўқув дастурлари: Ходимларни энг сўнгги технологиялар ва мижозларга хизмат кўрсатишнинг энг яхши амалиётлари бўйича мунтазам ўқитиш.

•Ходимларни жалб қилиш: Ходимларни рағбатлантириш ва юқори сифатли хизмат кўрсатишга, содиқ бўлишлари учун ташаббуслар, мижоз мавқейини ривожлантириш имкониятлари топади.

•Мижозларга хизмат кўрсатиш мукамаллиги: Мураккаб муаммоларни самарали ҳал қилиш учун махсус жамоалар мижозларга хизмат кўрсатади.

Мисол: AT&T ходимларни мижозларга ёрдам беришга тайёрлаш учун илғор ўқув иншоотлари ва дастурларига сармоя киритмоқда.

Австралия

Мижозларга ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ва рақамли каналлар

Telstra ва Optus:

Telstra - Австралиянинг энг йирик телекоммуникация компанияси, интернет хизматларини, шунингдек, телефония, мобил алоқа ва кабел телевидениеси хизматларини тақдим этади.

Optus - Мобил телефон, телефония ва кабел телевидениеси хизматларини кўрсатувчи Австралиянинг иккинчи йирик телекоммуникация компанияси.

•Рақамли платформалар: Мижозларга ўз ҳисобларини бошқариш, муаммоларни ҳал қилиш ва мустақил равишда ёрдам олиш имконини берувчи мустаҳкам рақамли платформалар ривожлантирилиши.

•Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш воситалари: Мижозларни кучайтириш учун кенг қамровли ўз-ўзига хизмат кўрсатиш воситалари ва ресурсларини тақдим этиш.

•Мижозларга қулайлик: Турли хизматларни таклиф қиладиган мобил иловалар ва онлайн портал орқали фойдаланувчи тажрибасини яхшилаш.

Мисол: Telстранинг MyTelstra иловаси, тўловларни амалга ошириш, хизмат сўровлари ва реал вақтда ёрдам каби функцияларни тақдим этади[7].

Ҳиндистон

Мослаштирилган хизматлар

Jio va Airtel India:

Airtel India - Телекоммуникация компанияси.

Jio - Ҳинд телекоммуникация компанияси бўлиб, Бу Ҳиндистондаги энг йирик уяли алоқа оператори ҳамда дунёдаги учинчи йирик уяли алоқа операторидир.

•Маълумотлар таҳлили: Катта маълумотлардан фойдаланиб, мижозларнинг хатти-ҳаракатлари ва афзалликларини таҳлил қилиш, индивидуаллаштрилган хизматларни таклиф қилиш имконини беради.

•Мослаштирилган тарифлар: Шахсий эҳтиёжлар ва фойдаланиш одатларига асосланган мослаштирилган тарифлар ва хизматларни таклиф қилиш.

•Мижозларни жалб қилиш: Мақсадли акциялар ва шахсий тавсиялар орқали мижозларни жалб қилиш.

Мисол: **Jio** ўз мижозларининг махсус эҳтиёжларини қондирадиган мослаштирилган тарифларни таклиф қилиш стратегиясини қўллайди, бу эса мижозлар қониқишини ва содиқлигини оширади.

Бу халқаро мисоллар телекоммуникация соҳасидаги муваффақиятли стратегияларни кўрсатади, улар технологик инновациялар ва регламентларга риоя қилишдан тортиб, мижозларга йўналтирилган ёндашувлар ва ходимларни жалб қилишгача. Ушбу амалиётларни қабул қилиш ва мослаштириш орқали компаниялар хизмат сифатини ва мижозлар қониқишини сезиларли даражада яхшилашлари мумкин. Ўзбекистондаги алоқа тизимида фойдаланиш мумкин бўлган баъзи ёндашувлар қуйидагилардан иборат:

1-жадвал. Ўзбекистондаги алоқа тизимида фойдаланиш мумкин бўлган баъзи хорижий мамлакатлар тажриба ёндашувлари.

1	Мижозга йўналтирилган ёндашув (Telenor)
	Мижоз фикр-мулоҳазаларини интеграциялаш: Мижозларнинг фикр-мулоҳазаларини йиғиш ва таҳлил қилиш орқали хизматларни яхшилаш ва мижозлар эҳтиёжларига жавоб бериш.
	Фойдаланувчига қулай интерфейслар: Интуитив ва осон фойдаланиладиган мобил иловалар ва веб-сайтларни ривожлантириш.
	Тезкор мижозларга хизмат кўрсатиш: Чатботлар ва сунъий интеллектга асосланган ёрдам тизимларидан фойдаланиш орқали кутиш вақтини камайтириш ва мижозларга тезкор ёрдам кўрсатиш.
2	Технологик инновация(Жанубий Корея тажрибасидан)
	5G тармоқлари: Юқори тезликда, кам кечикиши уланишларни таъминлаш учун 5G технологиясини жорий этиш.
	Сунъий интеллектни интеграциялаш: Сунъий интеллектдан фойдаланган ҳолда мижозларга хизмат кўрсатишни яхшилаш ва шахсий мижозлар билан мулоқот қилиш.
	IoT ечимлари: Ақлли уй ечимлари ва уланган қурилмалар каби Интернет нарсалари (IoT) хизматларини таклиф қилиш.
3	Тармоқ инфратузилмасига инвестиция(Япония тажрибасидан)
	Доимий тармоқ янгилашлари: Тармоқ инфратузилмасини мунтазам равишда янгилаш ва юқори тезликдаги уланишни таъминлаш.
	5G жорий этиш: 5G технологиясига катта инвестиция киритиш ва бу орқали мижозларга тезроқ ва ишончли интернет хизматларини тақдим этиш.
	Табиий офатларга чидамлик: Мустаҳкам тармоқлар қуриш, табиий офатларга дош бера оладиган ва доимий хизмат кўрсатишни таъминлаш.
4	Мижозларга ўз-ўзига хизмат кўрсатиш (Австралия тажрибаси)
	Рақамли платформалар: Мижозларга ўз ҳисобларини бошқариш, муаммоларни ҳал қилиш ва мустақил равишда ёрдам олиш имконини берувчи мустаҳкам рақамли платформаларни ривожлантириш.
	Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш воситалари: Мижозларни кучайтириш учун кенг қамровли ўз-ўзига хизмат кўрсатиш воситалари ва ресурсларини тақдим этиш.
	Мижозларга қулайлик: Турли хизматларни таклиф қиладиган мобил иловалар ва онлайн портал орқали фойдаланувчи тажрибасини яхшилаш.
5	Мослаштрилган хизматлар(Ҳиндистон тажрибасидан)
	Катта маълумотлар таҳлили: Катта маълумотлардан фойдаланиб, мижозларнинг хатти-ҳаракатлари ва афзалликларини таҳлил қилиш, индивидуаллаштрилган хизматларни таклиф қилиш имконини беради.
	Мослаштирилган тарифлар: Шахсий эҳтиёжлар ва фойдаланиш одатларига асосланган мослаштирилган тарифлар ва хизматларни таклиф қилиш.
	Мижозларни жалб қилиш: Мақсадли акциялар ва шахсий тавсиялар орқали

	мижозларни жалб қилиш.
6	Ходимларни тайёрлаш (Америка Қўшма Штатлари тажрибасидан)
	Комплекс ўқув дастурлари: Ходимларни энг сўнгги технологиялар ва мижозларга хизмат кўрсатишнинг энг яхши амалиётлари бўйича мунтазам ўқитиш.
	Ходимларни жалб қилиш: Ходимларни рағбатлантириш ва юқори сифатли хизмат кўрсатишга содиқ бўлишлари учун ташаббуслар, масалан, эътироф этиш дастурлари ва мартаба ривожлантириш имкониятлари.
	Мижозларга хизмат кўрсатиш мукамаллиги: Мураккаб муаммоларни самарали ҳал қилиш учун махсус мижозларга хизмат кўрсатиш жамоалари.
	Юқоридаги ёндашувлар Ўзбекистондаги алоқа компаниялари учун хизмат сифатини ошириш ва мижозларни қониқиш даражасини ошириш учун самарали бўлиши мумкин албатта.

ХУЛОСА

Алоқа хизматлари сифатини ошириш бўйича хорижий тажрибани ўрганиш Ўзбекистонда телекоммуникация соҳасини ривожлантириш бўйича қимматли фикрларни беради. Дунё бўйлаб етакчи телекоммуникация компанияларининг муваффақиятли стратегиялари ва инновацияларини ўрганиш орқали биз такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини аниқлашимиз ва илғор тажрибаларни маҳаллий шароитга мослаштиришимиз мумкин.

Асосий хулосалар ва тавсиялар:

Кучли телекоммуникация инфратузилмасига эга мамлакатлар юқори сифатли хизмат кўрсатишга эришдилар. Ўзбекистон тармоқ инфратузилмасини модернизация қилиш ва кенгайтиришга, жумладан, 5G технологияси ва оптик толали тармоқларни, айниқса, қишлоқ жойларда жорий этишга сармоя киритишга устувор аҳамият эга

1. Мижозларнинг қониқишига катта эътибор бериш жуда муҳимдир. Мижозларга хизмат кўрсатишни бошқаришнинг илғор тизимларини жорий этиш, қўллаб-қувватлаш ходимлари учун кенг қамровли тренинглар ўтказиш ва сунъий интеллектга асосланган қўллаб-қувватлаш воситаларидан фойдаланиш мижозлар тажрибасини яхшилаши ва шикоятларни камайтириши мумкин.

2. АИ ва катта маълумотлар таҳлили каби инновацион технологияларни қўллаш хизматлар кўрсатиш ва операциялар самардорликни ошириши мумкин. Ўзбекистон янги ва такомиллаштирилган хизматларни таклиф қилиш учун ушбу технологияларни ўрганиши керак.

3. Ҳукумат, назорат қилувчи органлар ва телекоммуникация компаниялари ўртасидаги ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга. Инновациялар ва инвестицияларни рағбатлантирадиган қўллаб-қувватловчи тартибга солиш

мухитини яратиш фойдали бўлади. Телекоммуникация тармоқлари ривожланган мамлакатлардаги меъёрий-ҳуқуқий базадан ўрганиш сиёсат ва қоидаларни соддалаштиришга ёрдам беради.

4. Аҳолининг рақамли саводхонлигини ошириш ва телекоммуникация соҳасида малакали мутахассисларни етиштиришга сармоя киритиш жуда муҳим. Таълим муассасалари ва халқаро ўқув дастурлари билан ҳамкорлик малакалардаги бўшлиқни бартараф этишга ёрдам беради.

5. Хизматларнинг арзонлиги ва аҳолининг барча қатламлари учун очиқ бўлишини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Рақобатбардош нарх стратегияларини ишлаб чиқиш ва мослашувчан тўлов имкониятларини таклиф қилиш хизматларни янада қамраб олиши мумкин.

6. Киберхавфсизлик чораларини кучайтириш ва фойдаланувчи маълумотларининг махфийлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Кучли киберхавфсизлик тизимига эга мамлакатларнинг энг яхши амалиётларини жорий қилиш тармоқ ва фойдаланувчи маълумотларини ҳимоя қилиши мумкин.

Ушбу топилмаларни бирлаштириш ва хорижий тажрибалардан фойдаланиш орқали Ўзбекистон телекоммуникация соҳасида хизмат кўрсатиш сифатини сезиларли даражада ошириши мумкин. Инфратузилмага инвестициялар, мижозларга эътибор қаратиш, технологик инновациялар, тартибга солувчи қўллаб-қувватлаш, ишчи кучини ривожлантириш, арзон нарх ва хавфсизликни бирлаштирган стратегик ёндашув янада мустаҳкам ва рақобатбардош телекоммуникация саноатига йўл очади. Бу, ўз навбатида, иқтисодий ўсишни таъминлайди, алоқаларни кучайтиради ва Ўзбекистон аҳолисининг умумий ҳаёт сифатини яхшилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаев А.М., Курпаяниди К.И. Социал-экономические аспекты функцияларини ишлаб чиқиш субъектлари маълумотларга эга бўлган предпринимательства в системе институциональных преобразований // Новий университет. — 2014. — №2. — С. 55-60.
2. Anwar, S.T. (2003), "CASES Vodafone and the wireless industry, a case in market expansion and global strategy", *Journal of Business and Industrial Marketing*, Vol. 18 No. 3, pp. 270-288.
3. Asimakopoulos G., Hernández, V. and Whalley, J. (2015), "Internationalization of European mobile telecommunication operators: institutional diversity and performance implications", 26th European Regional Conference of the International Telecommunications Society (ITS), Madrid, 24-27 June

4. Atiyas, L and Dogan, P. (2007), "When good intentions are not enough: sequential entry and competition in the Turkish mobile industry", *Telecommunications Policy*, Vol. 31 No. 8, pp. 502-523. Bijwaard, G.Ye., Janssen, M.C.W. and Maasland, Ye. (2008), "Yearly mover advantages: an empirical analysis of European mobile phone markets", *Telecommunications Policy*, Vol. 32 No. 3, pp. 246-261, Boddeyn, J.J. and
5. Brewer, T.L. (1994), "International business political behavior: new theoretical directions", *Academy of Management Review*, Vol. 19 No. 1, pp. 119-143. Cave, M. and Vogelsang, L. (2003), "How access pricing and entry interact", *Telecommunications Policy*, Vol. 27 No. 10, pp. 717-727.
6. Chanakira, M. (2012), "Factors affecting the choice of market entry modes in the African telephony industry", *International Journal of Applied Behavioral Economics*, Vol. 1 No. 2, pp. 1-15. Chan-Olmsted, S. and Jamison, M. (2001), "Rivalry through Alliances: competitive strategy in the global telecommunications market", *European Management Journal*, Vol. 19 No. 3, pp. 317-331. Clarke, M. and Oxman, A.D. (2001), *Cochrane Reviewers' Handbook (Yeds.) 4.1.4, The Cochrane Library. Update Software (Updated Quarterly), Oxford, Issue 4.*
7. Clegg. J. and Kamall, S. (1998), "The internationalization of telecommunications services firms in the European union. *Transnational Corporations*, Vol. 7 No. 2, pp. 39-96. Clegg. J., Kamall, S. and Leung, M. (1996), "European multinational activity in telecommunications services in the Peoples Republic of China: firm strategy and government policy", *Management International Review*, Vol. 1 No. 36, pp. 111-137.
8. Clifton, J., Comin, F. and Diaz-Fuentes, D. (2011), "From national monopoly to multinational corporation: how regulation shaped the road towards telecommunications internationalization", *Business'history*, Vol. 53 No. 5, pp. 761-781
9. Curwen, P. and Whalley, J. (2006), "Measuring internationalization in the mobile telecommunications industry", *International Business Review*, Vol. 15 No. 6, pp. 660-681.
10. De Jong, G. and van Houten, J. (2014), "The impact of MNE cultural diversity on the internationalization-performance relationship", *International Business Review*, Vol. 23 No. 1, pp. 313-326.

ADVANTAGES OF CREATING ELECTRONIC STUDY MANUALS

Kholmatova Rukhshona Musinjon kizi

3rd year student of Physics, Fergana State University

ABSTRACT

In this article, the current state demand for the development of education, taking into account the personality of the student, his aspirations, abilities and interests, and taking into account the prospective development of science, technology and technology, the basis for students' learning of subjects and science is to ensure the development of general competencies. At the same time, it was thought that the student's knowledge should be strengthened not by theoretical knowledge, but by visual perception, and in this context, the creation of electronic training manuals.

Key words: *competence, student personality, electronic study guide, abstracting*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрена современная государственная потребность в развитии образования с учетом личности учащегося, его стремлений, способностей и интересов, а также с учетом перспективного развития науки, техники и техники, основы обучения учащихся. предметов и наук заключается в обеспечении развития общих компетенций. При этом считалось, что знания студента должны подкрепляться не теоретическими знаниями, а визуальным восприятием, и в этом контексте созданием электронных учебных пособий.

Ключевые слова: *компетентность, личность студента, электронное учебное пособие, реферат.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirgi kunda ta'limni rivojlantirish bo'yicha qo'yilayotgan Davlat talabi talaba shaxsi, uning intilishlari, qobiliyati va qiziqishlarini e'tiborga olib, fan, texnika va texnologiyalarning istiqbolli rivojlanishini hisobga olgan holda, talabalarda fanlarni o'rganishda tayanch va fanga oid umumiy kompetensiyalarni rivojlantirishni ta'minlashdan iborat. Shu bilan birga, talaba nazariy bilim emas balki vizual ko'rish orqali bilimi mustahkam bo'lishi va shu asnosida elektron o'quv qo'llanmalar yaratish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *kompetensiya, talaba shaxsi, elektron o'quv qo'llanma, abstraktlash*

INTRODUCTION

Educational material should be built in accordance with modern methods of teaching in the process of mastering, determining the level of complexity and depth

of studying educational material specific to the age and individual characteristics of learners. For example: experience, comparison, observation, abstraction, generalization, integration, similarity, analysis and synthesis, modeling method, and at the same time it is necessary to take into account the methods of mathematical modeling and systematic analysis. The e-learning manual is available with a number of conveniences.

1. A computer, smartphone or tablet is enough to use the electronic textbook.

It is possible to use it even in an environment without an Internet network.

2. Electronic training manuals are distinguished by the order of using the training manuals, the method of execution, having a clear sequence, saving time, interesting interface, and making search operations several times faster.

3. Elektron o'quv qo'llanma orqali talabanning internet resurslaridan samarali foydalanish natijasida intellektual salohiyatini va axborot kompetentligini oshiradi.

4. The ability of the student to understand his knowledge and skills and basic expressions through the glossary is improved through various types of created tests.

5. The fact that a number of electronic training manuals posted on the Internet are not in Uzbek language, among the electronic training manuals created in Uzbek language over the years, they are intended for learners of different ages interested in physics, naturally it is distinguished by the fact that there are no electronic training manuals suitable for the direction.

DISCUSSION AND RESULTS

Currently, most of them do not fully meet the requirements of electronic training manuals, because the creation of electronic training manuals was not carried out in a systematic manner. In the conditions of innovative education, the presence of the electronic study guide in Uzbek in order to increase the prestige and prestige of the new generation electronic study guides designed for the natural directions of higher education and their use in gadgets The role of application development is important, such as creating mobile applications designed for performance. In particular, the creation of an electronic study guide will help to connect the ongoing research to create a new generation electronic study guide for natural science students. It will help to increase the content and level of the new generation electronic training manual created in the Uzbek language, improve the corpus, and adapt the experiences of creating the world electronic training manual created in the Uzbek language. Based on the student's age characteristics, the Electron study guide introduces students to the researches of physics scientists through the audio and video clips provided for each concept, and as a result, thoroughly learns the basic expressions. This e-learning

guide is necessary for at least 1 million users, including students, researchers and teachers of natural sciences.

With the help of an electronic study guide, it is aimed at teaching natural science students not only to learn the physical meanings of the necessary concepts in their field, but also to explain physical properties. Also, with the help of an electronic study guide, it is introduced to explain unfamiliar words in a visual form, and thus to direct the development and expansion of student thinking to scientific research. The e-learning manual also has a differential search and selection of letters and words to find key phrases. Later, students who use the electronic study guide Online can also be given opportunities to control the completion of assignments.

The electronic training manual is downloaded and installed on a personal computer, laptop, and tablet. In the course of its use, according to the requirements of users, it can be organized by showing on the projector in groups or using the display screen of an individual computer. It is planned to create an APK version of the electronic training manual as a program. The program can be downloaded to tablets and smartphones using the Play Market. After installing the Install program, all tasks are fully performed using the mobile version of the developed program, and an opportunity for education and individual learning is created.

The approximate size of the program is expected to be 110-120 MB for a desktop PC and 20-35 MB for a mobile application. The problem of scientific and theoretical study of electronic textbooks is more developed in developed countries. The first studies in this regard appeared in our country in 2010. The most important in this series is Abrahams Lee B., Williams L. *Electronic Discourse in Language Learning and Language Teaching*. – Philadelphia: John Benjamins John Benjamin B. V., 2009 and Stolyarova E. V., Fedotova M. G. *Professional and Personal Development: ucheb. posobie dlya magistrantov, izuchayushchix angliyskiyazyk / videtelstvo o register. Electric. Resource 20282; Gosudarstvennaya Academy of Sciences; Russian Academy of Education. July 2014.* – URL: http://issuu.com/elenastolyarova/docs/professional_and_personal_developme became a resource. For these authors, despite modern methods of imparting knowledge and serving as necessary information for the user, they raised a number of issues that have not lost their relevance even today. In particular, attention was paid to the importance of the electronic study guide in physics, its fundamental capabilities, and the practical study of all theoretical concepts. The physical foundations of the devices used in biology were revealed.

In contrast to these data, it is observed that the knowledge and skills of the learners are decreasing year by year, they are alienated from the physical knowledge

in their field, and at the same time, some deficiencies arise. Today, the problem of forming qualitative research in physical research in the field of biology is very poorly studied. And in the Western world, the role of the electronic textbook is incomparable and the level of knowledge of the learner, and they suggested their periodicity for the development of quality research practice.

If the electronic study guide created in Uzbek is created in Uzbek language, which is different from the electronic study guide, it will create a wide range of opportunities for learners and will be closely related to understanding the methodological aspects of their research. lib, which is also useful in their parsing. At the same time, the characteristics of natural research, the role of physical science in their foundation, and its importance, since it is clear that physical laws are the basis of the essence of every experiment, now the problem of finding physical laws from hypertext is solved. In the same way, it is also possible to make an electronic study guide on how to obtain semiconductor $Bi_2B^{VI}_3$ and $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te) thermoelectric materials. Its electrophysical parameters, thermodynamic and mechanical parameters can also be displayed visually through an electronic tutorial.

REFERENCE:

1. Kh.H.Tajibaeva, Sh.P.Usmanova "Physics and astronomy teaching theory and methodology", (Tashkent, 2015), pp. 65-72.
2. P. Khabibullaev, A. Boydedaev, Physics textbook for the 9th grade of general secondary schools.)Tashkent, publishing house "National Encyclopedia of Uzbekistan", 2014), pp. 33-37.
3. F. Torakhanov, V. Khamidova, M. Kurbanov "Using computer technologies in teaching physics" (Tashkent, 2010), pp. 28-35.
4. Sh. Sodikova, Sh. Otajonov, M. Kurbanov "Lasers and their role in practice" (Study guide, Tashkent, 2019), pp. 73-77.
5. Sh. Sodikova "Virtual laboratory work from optics", (Textbook, Tashkent, 2018), 23-27.
6. O. Dekhonova "The use of multimedia in demonstration experiments in physics" (collection of materials of the 2nd regional scientific conference of young scientists of Fergana Valley under the slogan "The role of youth in socio-economic development of Uzbekistan", Namangan, May 12, 2018), pp.152-156.
7. Karimberdi, O., Usmanov, Y., & Toolanboy, A. Semiconductor sensor for detecting volume changes at low temperatures. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, (2020). 7(2), 2353-2358.

8. Onarkulov, K., Gaynazarova, K., & Tashlanova, D. Termoelektrik samaradorlikni qotishmalardagi elektronlar va teshiklarning harakatchanligiga bog‘lanishi. *Science and innovation*, (2022). 1(A4), 56-59.
9. Gaynazarova Kizlarxon Isroilovna, Turg‘unboyeva Madina Salimjon qizi. PROPERTIES OF ELECTROPHYSICAL PARAMETERS OF SOLID ALLOYS BASED ON Sb-Bi-Te. STUDY OF STOCHIOMETRICAL COMPOSITION IN OBTAINING TERTIARY COMPOUNDS. Scientific aspects and trends in the field of scientific research International scientific-online conference Part 9 APRIL 30th colletions of scientific works Warsaw 2023. P. 67-69.
10. G‘aynazarova Kizlarxon Isroilovna. CHARACTERISTICS OF MOBILITY IN TERTIARY SOLID SOLUTIONS. Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.112-114.

OBSERVATION OF TEMPERATURE DEPENDENCE OF HALL COEFFICIENT IN SEMICONDUCTORS

Kholmatova Rukhshona Musinjon kizi

3rd year student of Physics, Fergana State University,

Gaynazarova Kizlarxon Isroilovna,

Doctor of Philosophy (PhD) in Physical and Mathematical Sciences

ABSTRACT

In this thesis, it is shown that the Hall coefficient and cavity Hall mobility for the Bi₂Te₃ alloy are temperature dependent, that the Hall coefficient also changes as the temperature increases, and that it is possible to determine the second phase carriers of R_x at high temperatures.

Key words: Hall coefficient, cavities, Hall mobility, concentration

АННОТАЦИЯ

В данной диссертации показано, что коэффициент Холла и холловская подвижность полости сплава Bi₂Te₃ зависят от температуры, что коэффициент Холла также изменяется с ростом температуры и что можно определить носители второй фазы R_x при высоких температурах.

Ключевые слова: коэффициент Холла, полости, холловская подвижность, концентрация.

ANNOTATSIYA

Ushbu tezusda Bi₂Te₃ qotishmasi uchun Xoll koeffitsiyenti va kovaklar Xoll harakatchanligining haroratga bog`liqligi, harorat ortishi bilan Xoll koeffitsiyenti ham o`zgarishi, yuqori haroratlarda R_x kattalik ikkinchi tagzona tashuvchilari bilan aniqlash mumkinligi ko`rsatib berilgan.

Kalit so`zlar: Xoll koeffitsiyenti, kovaklar, Xoll harakatchanligi, konsentratsiya

INTRODUCTION

In recent years, the widespread use of fossil fuels has caused a number of environmental problems such as air pollution, water pollution and the greenhouse effect. Solving environmental and energy problems is relevant [1, 2]. Thermoelectric materials can realize the mutual conversion of thermal energy and electrical energy with the advantages of environmental friendliness, long service life and noiseless operation. They are also expected to be one of the most promising materials for solving current environmental and energy problems. Of course, low energy conversion efficiency affects the field of application of thermoelectric materials. However, they still need to improve their thermoelectric performance to achieve relatively stable and high thermoelectric values. The zonal structure of bismuth

antimony and tellurium chalcogenide compounds obtained in the 1970s is still a matter of debate. This is due to the fact that the temperature dependence of the conductivity $\sigma(T)$ and the heat capacity $\alpha(T)$ does not have any specific properties, and the participation of one type of charge carriers in kinetic phenomena (a single-band model) has a characteristic form for Therefore, experimental data on kinetic phenomena ($\sigma(T)$, $\alpha(T)$) allow their qualitative and quantitative description within the one-point model of the valence band.

DISCUSSION AND RESULTS

As a result of the low temperature T and the large concentration r , in the spin state of charge carriers, with increasing temperature, a part of the "light" holes moves to the second zone - the zone of heavy cavities, which has a higher effective mass of the density of states and less mobility. . Also, the temperature correlations of the Hall coefficient and mobility confirm that the structure of the valence zone of the base has an unusual character (Figures 1a and b). For the Hall coefficient, when the scattering mechanism of spherical zones and holes is assumed to be the same

$$R_x = \frac{r}{e} \frac{p_1 \mu_1^2 + p_2 \mu_2^2}{(p_1 \mu_1 + p_2 \mu_2)^2}, \quad (1)$$

the expression is appropriate, where p_1, μ_1, p_2, μ_2 are the concentration and mobility of holes in the 1st and 2nd zones, respectively.

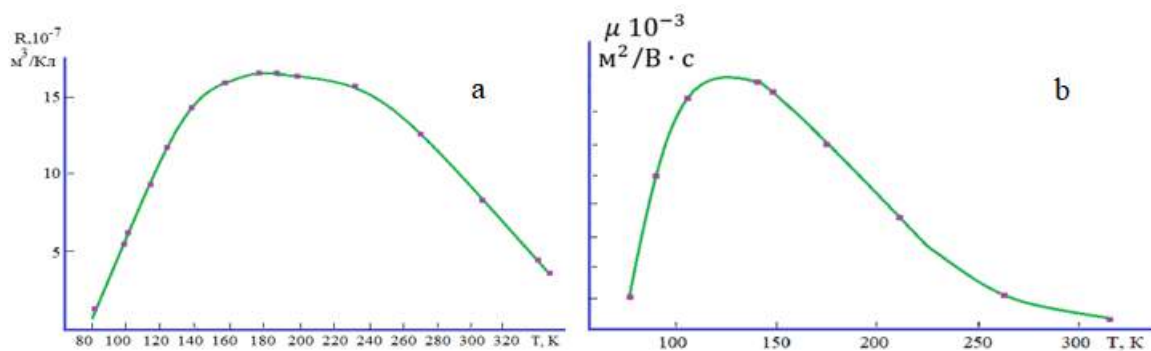

Fig 1. Temperature dependence of Hall coefficient (a) and hole Hall mobility (b) for Bi₂Te₃ alloy.

As the temperature increases, the Hall coefficient also initially increases, the maximum R_{max} value is reached at equal values of electrical conductivity in the zones $\sigma_1 = \sigma_2$. At high temperatures, the value of R_x determined by the carriers of the second domain, like the rest of the kinetic coefficients, and depending on the temperature, they increase in concentration

$$R_x = \frac{r}{pe} \quad (2)$$

causes the value of R_x to decrease according to the expression (see Fig. 1a).

CONCLUSION

For complex zone semiconductors, at the temperature at which R_x reaches its maximum, the zone parameters such as $b = \frac{\mu_2}{\mu_1}, \frac{p_2}{p_1}, \Delta\varepsilon$ can be determined by the combination of R_x, α_{um} and σ_{um} parameters.

REFERENCES

1. Karimberdi, O., Usmanov, Y., & Toolanboy, A. Semiconductor sensor for detecting volume changes at low temperatures. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, (2020). 7(2), 2353-2358.
2. Onarkulov, K., Gaynazarova, K., & Tashlanova, D. Termoelektrik samaradorlikni qotishmalardagi elektronlar va teshiklarning harakatchanligiga bog'lanishi. *Science and innovation*, (2022). 1(A4), 56-59.
3. Gaynazarova Kizlarxon Isroilovna, Turg'unboyeva Madina Salimjon qizi. PROPERTIES OF ELECTROPHYSICAL PARAMETERS OF SOLID ALLOYS BASED ON Sb-Bi-Te. STUDY OF STOCHIOMETRICAL COMPOSITION IN OBTAINING TERTIARY COMPOUNDS. Scientific aspects and trends in the field of scientific research International scientific-online conference Part 9 APRIL 30th collections of scientific works Warsaw 2023. P. 67-69.
4. G'aynazarova Kizlarxon Isroilovna. CHARACTERISTICS OF MOBILITY IN TERTIARY SOLID SOLUTIONS. Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.112-114.
5. Q.I.Gaynazarova. CRYSTAL STRUCTURE OF CHALCOGENIDES OF THERMOELECTRIC ALLOYS BASED ON $Bi_2(B^{VI})_3$ and $Sb_2(B^{VI})_3$, (B^{VI} -Se, Te). Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.110-112.
6. K.Onarqulov, K.G'aynazarova. THERMAL CONDUCTIVITY OF THERMOELECTRIC COMPOUNDS BASED ON $Bi_2(B^{VI})_3$ va $Sb_2(B^{VI})_3$, (B^{VI} -Se, Te). Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.26-27.
7. Onarkulov, M., & Gaynazarova, K. (2024, March). Effect of chalcogens on Bi-Sb (Se-Te) based alloys made under inert gas pressure. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3045, No. 1). AIP Publishing.

CALCULATION OF SPECTRAL AND ANGULAR DISTRIBUTIONS OF DIFFUSE REFLECTED AND TRANSMITTED SOLAR RADIATION FLUXES FROM ATMOSPHERIC LAYERS

Kobilov Kodirjan Makhammadaminov,
Student at Fergana State University, faculty of Physics

ABSTRACT

The article theoretically investigates the transfer of natural solar radiation in the layers of the atmosphere, taking into account Rayleigh scattering on air molecules. The calculation of the spectral and angular distribution of fluxes of diffusely reflected, transmitted and not scattered solar radiation emerging from the layers of the atmosphere has been carried out. Calculations of the intensity of diffuse radiation were carried out within the framework of the theory of S, T - Chandrasekhar matrices, developed by the factorization method.

Key words: solar radiation, radiation transfer, optical depth, blackbody spectrum, atmosphere.

АННОТАЦИЯ

В статье теоретически исследован перенос естественного солнечного излучения в слоях атмосферы с учётом рэлеевского рассеяния на молекулах воздуха. Проведён расчёт спектрального и углового распределения потоков диффузно отраженного, прошедшего и не рассеянного солнечного излучения выходящих из слоев атмосферы. Расчёты интенсивности диффузного излучения проводились в рамках теории S, T - матриц Чандрасекара, развитой методом факторизации.

Ключевые слова: солнечное излучение, перенос излучения, оптическая толщина, спектр чёрного тела, атмосфера.

INTRODUCTION

The flux of natural solar radiation incident on the atmosphere's surface, due to interaction with the atmosphere, is divided into three streams: the first is a part of the total flux, which, after multiple scattering, passes through the atmosphere and forms diffuse transmitted radiation; the second is a part of the scattered radiation reflected by the atmosphere in the opposite direction towards space, forming diffuse reflected radiation; the third is a part of the primary radiation that passes through the atmosphere without scattering. In addition, part of the primary radiation, depending on the state of the atmosphere, may be absorbed by aerosol particles and converted into other forms of energy. Depending on the reflective properties of the Earth's

surface, some of the solar radiation that has passed through the atmospheric layers is reflected from the Earth's surface, forming an additional radiation flux in the atmosphere. The incident solar energy is distributed between these fluxes. With a change in the angle of illumination, the amount of energy corresponding to each flux is redistributed.

The above-mentioned problem of atmospheric physics is widely discussed in textbooks and monographs, but sequential theoretical calculations on this topic are absent in the literature. Mostly, observational results and estimated figures for transmitted radiation are provided. This is due to certain difficulties in calculating the angular distribution of the intensity of diffuse radiation for a broad solar spectrum.

In this article, the theoretical redistributions of solar radiation between diffuse and unscattered fluxes are investigated depending on the angle of illumination, taking into account the spectral distribution. Calculations of the intensity of diffusely scattered radiation were conducted within the framework of Chandrasekhar's theory of polarized radiation transfer for plane-parallel media[1,2], developed using the factorization method.[3,4] It has been established that the results of intensity calculation for secondary radiation exiting the medium, using the equation of polarized radiation transfer, are 10% more accurate than similar calculations conducted using the scalar equation. [1]

Generalization of the radiation transfer equation for monochromatic radiation for calculating the intensity of radiation fields with a broad spectrum

When illuminating a plane-parallel, scattering, and absorbing medium without internal sources, with plane monochromatic radiation, the field of diffuse radiation in the medium is determined by the transfer equation[1].

$$\mu \frac{d\mathbf{I}(\tau, \Omega)}{d\tau} = \mathbf{I}(\tau, \Omega) - \frac{\tilde{\omega}_0}{4\pi} \int_0^1 d\mu' \int_0^{2\pi} d\varphi' \mathbf{P}(\Omega, \Omega') \mathbf{I}(\tau, \Omega') - \frac{\tilde{\omega}_0}{4} \exp(-\tau/\mu_0) \mathbf{P}(\Omega, \Omega_0) \mathbf{0F}. (1)$$

here, τ – is the optical thickness of medium, $\tilde{\omega}_0 = a^{\text{pac}} / (\alpha^{\text{нот}} + a^{\text{pac}})$ – is the single scattering albedo, $\alpha = \alpha^{\text{нот}} + a^{\text{pac}}$ – is the attenuation coefficient (per unit volume), $\alpha^{\text{нот}}$ – is the true absorption, a^{pac} – is the scattering coefficient, z – is the axis directed normal to the surface of the medium, $\mathbf{P}(\Omega, \Omega_0)$ – is the Rayleigh angular matrix. this equation allows computing the intensity of polarized radiation propagating in the medium the direction $\mathbf{I}(\tau, \Omega)$ – over a layer $\Omega = \Omega(\theta, \varphi)$ and is described by the Stokes matrix $\mathbf{I} = \mathbf{I}(I_l, I_r, U, V)$ (in the Chandrasekhar basis).

For a plane-parallel medium, the optical thickness of the radiation τ is determined by the integral.

$$\tau(\lambda, z) = \int_0^\infty \alpha(\lambda, z) dz (2)$$

where integration is performed from sea level ($z=0$) to the upper layers of the atmosphere, taking into account the variation of air concentration with altitude. From equation (2), it follows that the optical thickness of the medium varies depending on the wavelength. Such dependence has been calculated by various authors, and according to Coulson [2], the data presented in Elterman's tables [5] are more accurate than those of other authors.

Equation (1) is written for monochromatic radiation, but it can be generalized for radiation with a broad spectral distribution. The intensities of diffusely reflected and transmitted radiation from the medium with an optical thickness τ are determined using – **S, T** matrices

$$\mathbf{I}^{(отр)}(z = 0, \Omega) = \frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu} \mathbf{S}(\tau, \bar{\Omega}, \Omega_0) \mathbf{F}(z = 0, \Omega_0), \quad \mathbf{I}^{(прон)}(z, \Omega) = \frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu} \mathbf{T}(\tau, \Omega, \Omega_0) \mathbf{F}(z = 0, \Omega_0) \quad (3)$$

Here, $\pi \mathbf{F}(z = 0, \Omega_0)$ represents the total flux of a plane monochromatic wave with a certain wavelength falling onto a unit surface area of the medium. According to Elterman's table, for a given wavelength λ , this flux corresponds to a specific optical thickness τ .

Solar radiation has a broad spectrum, where each wavelength $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3 \dots \lambda_n$ corresponds to different optical thicknesses of the atmosphere $\tau_1, \tau_2, \tau_3 \dots \tau_n$. In the case of Rayleigh scattering of light, there is no transition of radiation from one wavelength to another. To describe the transport of such radiation, we require n independent equations in the form of equation (1) and an equal number of solutions.

$$\mathbf{I}^{(отр)}(\tau(\lambda_i), \Omega) = \frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu} \mathbf{S}(\tau(\lambda_i), \bar{\Omega}, \Omega_0) \mathbf{F}(\lambda_i, \Omega_0), \quad \mathbf{I}^{(прон)}(\tau(\lambda_i), \Omega) = \frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu} \mathbf{T}(\tau(\lambda_i), \Omega, \Omega_0) \mathbf{F}(\lambda_i, \Omega_0) \quad (4)$$

To determine the total fluxes of diffuse radiation intensities in (4), we integrate over the azimuthal and polar angles (hereafter, we omit the index i):

$$\pi \Phi^{отр}(\lambda) = \int_0^1 \mu d\mu \int_0^{2\pi} d\varphi I^{отр}(\tau(\lambda), \mu, \varphi),$$

$$\pi \Phi^{прон}(\lambda) = \int_0^1 \mu d\mu \int_0^{2\pi} d\varphi I^{прон}(\tau(\lambda) - \mu, \varphi). \quad (5)$$

In addition to multiply scattered radiation, part of the incident radiation passes through the medium without scattering. The unscattered portion of the primary flux, without changing the direction of incidence, is attenuated by $\exp(-\tau(\lambda)/\mu_0) \pi \mathbf{F}(\lambda, \Omega_0)$, and exits the medium as a planewave[1].

Let's determine the ratios of these three fluxes to the incident flux and sum them up.

$$\begin{aligned} \eta_{\text{отр}}(\lambda) &= \Phi_{\text{отр}}(\lambda)/\mu_0 F(\lambda, \mu_0, \varphi_0), \eta_{\text{проп}}(\lambda) = \Phi_{\text{проп}}(\lambda)/\mu_0 F(\lambda, \mu_0, \varphi_0). \\ \eta_{\text{полн}}(\lambda) &= \eta_{\text{отр}}(\lambda) + \eta_{\text{проп}}(\lambda) + \exp(-\tau(\lambda)/\mu_0). \end{aligned} \quad (6)$$

In the case of a conservative medium ($\tilde{\omega}_0 = 1$), where the atmosphere is clean and there is no absorption, the sum of these three quantities, regardless of the angle of incidence and the wavelength of the incident light, should equal one:

$$\eta_{\text{отр}}(\lambda) + \eta_{\text{проп}}(\lambda) + \eta^{\text{непач}}(\lambda) = 1.$$

The last formula serves as a criterion for assessing the accuracy of the conducted analytical and numerical calculations. The values of $\eta_{\text{отр}}, \eta_{\text{проп}}, \eta^{\text{непач}}$ represent the coefficients of diffuse reflection, transmission, and unscattered radiation, characterizing the reflective and transmissive properties of the medium at a wavelength λ , and they are functions of the distribution of these quantities across the spectrum.

Solar energy is primarily concentrated in the spectral range of 0.20 - 4.00 μm . Calculations were performed in the solar spectrum range of 0.27 - 1.10 μm , with a step of 0.01 μm , since approximately 91% of all the energy incident on the Earth's atmosphere's surface from solar radiation is concentrated in this spectral range. On the other hand, significant redistribution of energy is observed in this spectral range.

The results of numerical calculations

For the spectral distribution of $\eta_{\text{отр}}(\lambda), \eta_{\text{проп}}(\lambda), \eta^{\text{непач}}(\lambda)$ values at various angles of illumination are presented in Fig. 1. From Fig. 1a, it can be seen that for normal incidence of radiation into the medium ($\theta_0 = 0^0$), short-wavelength radiation makes the main contribution to the diffuse radiation fluxes. As the angle of incidence deviates from normal, the proportion of diffuse radiation flux increases. This is because, with an increasing angle of incidence relative to the normal, the incident radiation traverses a greater geometric distance within the medium before exiting compared to normal illumination, resulting in more scattering events.

The figures also show that the proportion of unscattered radiation has its maximum value at normal incidence. As the angle of incidence deviates from normal, the proportion of unscattered flux decreases. At $\theta_0 \rightarrow 90^0$, the proportion of unscattered flux in the short-wavelength spectral range is almost zero, and unscattered flux is observed only in the long-wavelength spectral range (Fig. 1c, 1d).

It is known that the spectral distribution of the incident flat solar radiation flux is very close to the spectrum of a black body [6,7]. If the distribution function of the

spectrum $f(\lambda)$ is determined by the spectrum of a black body and normalized to unity, then equation (4) can be rewritten in the following form:

$$\mathbf{F}(\lambda, \Omega_0) = f(\lambda) \mathbf{F}(z = 0, \Omega_0), \quad \int_0^\infty f(\lambda) d\lambda = 1. \quad (8)$$

Here, unlike in equations (1) and (3), $\pi\mathbf{F}(z = 0, \Omega_0)$ includes the entire spectrum of incident radiation. For the full spectrum of solar radiation incident on the outer surface of the atmosphere, $\pi\mathbf{F}(z = 0, \Omega_0)$ numerically equals the solar constant ($e_0 = 1371 \text{ Wt/m}^2$).

The results of our calculations correspond very well to the black body distribution function calculated at a temperature of $T=5630^0\text{K}$ (curve 7, Fig. 1a) [6]. For comparison, the result of calculating the black body distribution function at a temperature of $T=5800^0 \text{ K}$ is also presented in Fig. 1a (curve 8, Fig. 1a).

Table 1 presents the results of numerical calculations of integrals for $\eta_{\text{отр}}, \eta_{\text{проп}}, \eta_{\text{неpac}}$ values in the spectral wavelength range under consideration

$$\begin{aligned} \beta_{\text{отр}} &= \int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda \eta_{\text{отр}}(\lambda), & \beta_{\text{проп}} &= \int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda \eta_{\text{проп}}(\lambda), \\ \beta_{\text{неpac}} &= \int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda \eta_{\text{неpac}}(\lambda) \end{aligned} \quad (9)$$

The quantities $\beta_{\text{отр}}, \beta_{\text{проп}}, \beta_{\text{неpac}}$ represent the integral fluxes of outgoing radiation from the medium, which determine the total flux of outgoing radiation across the spectrum. The numerical values of these integrals are equal to the area under the curves described by the functions $\eta_{\text{отр}}(\lambda), \eta_{\text{проп}}(\lambda), \eta_{\text{неpac}}(\lambda)$, shown in Fig. 1. From the table, it can be seen that with a change in the angle of illumination, there is a redistribution of outgoing fluxes from the medium, but according to the law of energy conservation, their sum remains constant. The error in the calculations remains below 1%, indicating high accuracy in the calculations.

The normalization condition for the distribution function (8) is satisfied in the wavelength range $[\lambda_1, \lambda_2]$, does not depend on the angle of illumination:

$$\int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda f(\lambda) = 1. \quad (10)$$

Finally, it should be noted that similar calculations can be carried out for a non-conservative medium, where absorption occurs, as well as taking into account the influence of radiation reflection from the Earth's surface on the radiation field.

CONCLUSIONS

The study demonstrates that the equation of polarized radiation transfer in plane-parallel media can be generalized to investigate the transfer of polarized radiation

with a broad spectral distribution. Calculations of the spectral distribution of total fluxes, as well as using equation (9) for the total integral flux exiting the medium, incorporating radiation across the entire spectrum, have been conducted. The results of the calculations show that at small angles of illumination relative to the zenith, unscattered radiation predominates over diffusely scattered radiation. As the angle of illumination increases, the proportion of unscattered radiation decreases, and the proportion of scattered radiation increases. Surprisingly, it is found that for all wavelengths and angles of illumination, the flux of diffusely reflected radiation predominates over diffusely transmitted radiation, especially in the short-wavelength spectral range.

The results of the calculations demonstrate that within the framework of the – **S,T** matrices theory, it is possible to estimate the proportion of thermal energy in solar radiation, in the infrared spectral range, which is mainly absorbed by the atmosphere.

REFERENCES

1. Chandrasekhar S 1953 (2003) Radiative transfer. Dover Publications Inc, New York
2. Coulson K. L., Polarization and intensity of light in the atmosphere.: A. Deepak Publishing. r. II, IV, VII, 1988 (2017)
3. Roziqov, Jurabek and Sobirov, Makhmud and Yusupova, Dilfuza and Ruziboyev, Valijon, Some Features in the Angular Distribution of the Degree of Polarization of Diffusely Transmitted Radiation in a Medium with a Finite Optical Thickness. Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4378158>
4. Sobirov M.M., Rozikov J.Yu., Ruziboyev V.U. Polyarizatsionniye xarakteristikidiffuznootrajennogoipropushyennogoizlucheniya v srede s konechnoiopticheskoytolshinoy // Uzbekskiyfizicheskiyjurnal, AN RUzb. Tashkent, <http://doi.org/10.52304/.v23i2.234>, Vol. 23, No.2, pp.11-20, 2021
5. Elterman, L. UV. Visibe and IR attenuation for altitudes to 50 km, 1968. AFCRL-68-0153, Env. Res. Pap. No. 285. U.S. Air Forse.
6. Солнечнаяэнергетика: В.И.Виссарионов, В.Дерюгина, В.А.Кузнецова, Н.К.Калинина. Москва, Изд. МЭИ, 2008, стр.207.
7. James A. Coakley Jr. and Ping Yang, Atmospheric Radiation,2014, Wiley-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Boschstr. 12, 69469 Weinheim, Germany
8. Розиков, Ж. Ю., Собиров, М. М., &Ружибоев, В. У. (2021). Поляризационные характеристики диффузно отраженного и проходящего излучения в среде с конечной оптической толщиной. «Узбекскийфизическийжурнал», 23(2), 11-20.

9. Sobirov, M. M., Rozikov, J. Y., &Ruziboyev, V. U. Formation of neutral points in the polarization characteristics of secondary radiation in the semi-infinite medium model. *International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis*, 4, 406-412.
10. Sobirov, M. M., &Rozikov, J. Y. (2020). SOME QUESTIONS OF THE THEORY OF POLARIZED RADIATION TRANSFER IN AN ISOTROPIC MEDIUM WITH A FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, 3(4), 16-22.

ORGANIZING OF WORK IN HOTELS AND RESTAURANTS AND EXPECTED RESULTS

Raximova Bashorat Kamoliddinovna

Masters degree student of Tourism Faculty at Tashkent
Institute of Chemical Technology (Tashkent, Uzbekistan)

ABSTARCT

These job descriptions provide an overview of various positions within the hospitality industry, covering roles in management, operations, customer service, and administration. The annotations offer insights into the qualifications, responsibilities, and skills required for each role, emphasizing the importance of experience, leadership abilities, customer service skills, and industry knowledge. The progression from entry-level positions such as reservation agent or concierge to more senior roles like hotel manager or front office manager is highlighted, showcasing potential career paths in the hospitality sector. It also stresses the essential role of effective communication, attention to detail, organizational skills, and technological proficiency in excelling within these positions. Overall, a comprehensive guide for individuals aiming to pursue careers in the hospitality industry.

Key words: *Hospitality industry, job descriptions, qualifications, responsibilities, skills, experience, leadership abilities, customer service, progression, career paths, communication, attention to detail, organizational skills, technology proficiency, hotel manager, front office manager, reservation specialist, concierge, operations manager, senior manager, front of house manager, receptionist, inn administrator.*

INTRODUCTION

The roles and management functions of hotel supervisors in Uzbekistan share similarities with those in other countries, but they also face distinct challenges due to cultural, economic, and regulatory factors. These differences can impact how supervisors communicate, organize work, and lead their teams effectively in the hospitality industry. Understanding and adapting to these unique factors are crucial for successful hotel operations in Uzbekistan and beyond.

In Uzbekistan, hotel supervisors may encounter social differences that require navigating unique cultural norms and practices. This can influence their interactions with colleagues and guests, highlighting the importance of cultural sensitivity in management. Additionally, economic factors in Uzbekistan, such as limited resources and budget constraints, may require supervisors to be resourceful in managing their operations compared to counterparts in more economically developed countries.

Moreover, the regulatory environment in Uzbekistan may present specific challenges for hotel supervisors, as they need to stay informed about local regulations and ensure compliance in their operations. Language barriers can also be a hurdle, impacting communication with international guests and colleagues.

Ultimately, successful hotel supervisors in Uzbekistan need to be adaptable, open-minded, and equipped with strong leadership skills to navigate these various challenges effectively. By understanding the nuances of their operating environment and leveraging their management functions, they can ensure the success of their hotel operations in a diverse and dynamic industry.

While there are likenesses in the undertakings and administration capacities of supervisors in coordinating work in lodgings in Uzbekistan and different nations, there are likewise a distinctions that might emerge due to social, financial, and administrative variables.

A portion of these distinctions include:

1. Social contrasts: Supervisors in lodgings in Uzbekistan might have to explore social standards and practices that are novel to the country. This can influence how they speak with and spur their colleagues, as well as how they communicate with visitors and different partners. Understanding and regarding social contrasts is significant for viable administration in Uzbekistan and different nations.

2. Monetary variables: Financial circumstances in Uzbekistan might vary from those in different nations, affecting the assets accessible to chiefs for sorting out work in lodgings. Supervisors in Uzbekistan might should be more clever and imaginative in overseeing restricted financial plans and assets contrasted with their partners in different nations with additional created economies.

3. Administrative climate: Lodgings in Uzbekistan might be dependent upon various guidelines and regulations contrasted with lodgings in different nations. Administrators in Uzbekistan need to remain informed about neighborhood guidelines and guarantee that their tasks follow legitimate prerequisites, which can impact the manner in which they sort out work and lead their groups.

4. Language boundaries: at times, directors in lodgings in Uzbekistan might confront language obstructions while speaking with colleagues or visitors from different nations. This can affect their capacity to actually lead and coordinate work, expecting them to track down clever fixes to defeat language hindrances.

5. Client assumptions: Client assumptions and inclinations might differ between lodgings in Uzbekistan and different nations. Directors in Uzbekistan need to comprehend the special requirements and inclinations of their visitors to successfully

sort out work and convey predominant help, which might contrast from the assumptions for visitors in different nations.

Generally speaking, while there are likenesses in the assignments and administration capacities of administrators in coordinating work in lodgings in Uzbekistan and different nations, there are likewise contrasts that originate from social, monetary, administrative, and different elements well defined for every area. Supervisors should be versatile and liberal in exploring these distinctions to actually lead their groups and guarantee the outcome of their inn activities.

As a general rule, the errands and authority capacities of directors in coordinating work in lodgings are comparative across various nations, including Uzbekistan.

A few normal undertakings and initiative capacities include:

1. Arranging and sorting out: Directors in lodgings need to design and coordinate all parts of the inn's tasks, including staffing, room reservations, food and refreshment administrations, and upkeep. This includes laying out objectives, making plans, and designating assets successfully.

2. Staff the board: Supervisors need to successfully oversee and propel their colleagues to guarantee that they are performing at their best. This includes setting assumptions, giving criticism, and tending to any presentation gives that might emerge.

3. Client care: Giving great client assistance is a critical obligation regarding inn directors. They need to guarantee that visitors have a positive encounter during their visit and that any objections or issues are settled quickly.

4. Monetary administration: Chiefs in lodgings are liable for dealing with the inn's financial plan, observing costs, and augmenting income. They need to settle on essential choices to guarantee the monetary outcome of the inn.

5. Relational abilities: Viable correspondence is fundamental for inn administrators to lead their groups effectively, cooperate with visitors, and team up with different offices and partners. This incorporates both verbal and composed relational abilities. While these errands and authority capacities are by and large steady across nations, there might be a few distinctions by the way they are executed in lodgings in Uzbekistan contrasted with different nations. These distinctions might be affected by variables like social standards, financial circumstances, administrative conditions, and client assumptions intended for Uzbekistan. For instance, in Uzbekistan, administrators might have to explore social standards and practices exceptional to the nation while speaking with colleagues and visitors. They may

likewise should be more creative in overseeing restricted financial plans and assets contrasted with lodgings in additional created nations.

Generally speaking, while the center assignments and administration capacities of administrators in putting together work in lodgings are comparable across nations, there might be subtleties and contrasts that emerge in light of the particular setting of every area. Directors should be versatile and socially delicate to actually lead their groups and guarantee the progress of their lodging activities in any country.

Some individuals may intend to pursue careers in service operations such as restaurant, lodging, recreation, entertainment, events and other sectors. In this case, the objective would be to become an operations manager. Others may prefer to work in human resources, marketing, sales, accounting, finance or information technology specializations. The best jobs in these areas include titles of manager, director or vice president. So we can see that careers in hospitality, tourism or other service industries will inevitably involve being promoted into management positions.²⁹¹

1. Inn administrator

Of all the front of the house positions in a lodging, this is the most senior. The motivation behind the job is to guarantee that all visitors get excellent client support. Obligations incorporate preparation and overseeing different other inn front work area positions like receptionists and attendant. Key credits for this job incorporate extraordinary relational abilities, meticulousness, and administrative involvement with a comparable job.

2. Aide lodging director

This is a more junior position however is as yet an administrative job which requires insight in cordiality as well as a functioning information on day to day lodging tasks. Key ascribes incorporate resilient relationship building abilities, meticulousness, great initiative abilities and client assistance experience.

3. Lodging assistant

This is seemingly one of the main inn positions. As the essence of the inn, the secretary is the first and last individual visitors communicate with. Obligations incorporate hello visitors, making appointments, taking telephone demands and overseeing protests. Contingent upon the inn and the preparation open doors accessible, this can be a section level position. Be that as it may, in many cases, insight in a comparable job is ideal. Key ascribes for this job incorporate resilient

²⁹¹Dana Tesone Rosen, **Principles of Management for the Hospitality Industry**, College of Hospitality Management, University of Central Florida, page 4

relationship building abilities, incredible client care abilities, great IT abilities, authoritative abilities, and the capacity to utilize drive.

4. Concierge

The attendant's responsibility is to welcome visitors and help with questions. This can incorporate reserving café spot, organizing transport and giving data about the neighborhood. Key credits incorporate relationship building abilities, client care abilities, persistence, capacity to utilize drive and critical thinking abilities.

5. Reservation specialist

A booking specialist is like an attendant yet their obligations are restricted to reserving a spot for visitors. In any case, as front of house agents, reservation specialists ought to likewise help visitors with different questions. It's important that the terms assistant, attendant and reservation specialist can frequently be utilized reciprocally. A few inns might have both a secretary and an attendant while others might have an attendant and reservation specialist.

6. Front of house chief

However visitors might very well never really see some of them, a solid supervisory crew is significant to a lodging's prosperity. The front of house chief shoulders extreme obligation regarding all client confronting tasks and is to a great extent liable for guaranteeing a positive client experience. This job is tied in with guaranteeing all front of house staff know their jobs and do them competently.

7. Inn senior supervisor

This is the most senior of all inn the executives positions. From dealing with objections and regulating staff to planning support and overseeing financial plans, this job supervises all parts of lodging tasks. Broad involvement with the inn business is required and key credits incorporate incredible relational abilities, initiative abilities, brilliant association abilities, IT abilities, careful comprehension of financial plans and monetary preparation, and a functioning information on wellbeing and security guidelines.

8. Activities supervisor

Contingent upon the size of the inn, this can be one more name for senior supervisor or a position revealing straightforwardly into it. The general motivation behind the job is to oversee everyday tasks. Obligations can incorporate supervising different offices, directing wellbeing and security reviews, and overseeing financial plans.

9. Night obligation chief

This job guarantees the smooth running of the inn during the evening. Obligations can incorporate dealing with a group, planning staff, handling finance,

and planning. An administrative job requires broad involvement with the business. Be that as it may, as it can frequently include working with a diminished group, the position likewise requires a killer instinct.

10. Head of buying

This job includes buying all products and materials expected for the inn's activities. From toiletries and towels to food and drinks, all that is purchased and paid for goes through the head of buying. Obligations incorporate haggling with sellers, overseeing contracts, quality confirmation, stock taking, and bookkeeping. A degree in business studies is typically expected as well as experience inside the cordiality business.

11. HR chief

HR direct the enlistment interaction for lodging positions. They likewise do execution assessments and oversee worker contracts. Everyday, the HR chief is accountable for guaranteeing that all laborers privileges guidelines are complied with and might be expected to help with exchanges between association pioneers and the executives in case of staff questions.

12. Income chief

An income chief's responsibility is to set inn costs. Their principal objective is to increment inhabitance and expand income. This includes steady examination of the market along with haggling with outsider booking stages. Keeping awake to date with industry patterns as well as mechanical development is a fundamental piece of being an inn income supervisor.

13. Project lead

A lodging project lead's principal work is to increment room deals. Whether it's by cold pitching, organizing, contender research, or arranging association bargains, the objective is to create new business. This position as a rule requires a degree in business or a comparative field as well as past experience inside the cordiality business.

14. IT director

This job directs all frameworks used to oversee appointments, plan upkeep and work with interchanges. As well as investigating and upkeep of data innovation (IT) frameworks, the IT director's job includes preparing and making proposals in regards to new programming and enhancements.

15. Bookkeeping administrator

The records office administers all approaching and active costs. From pursuing remarkable solicitations to making spending plans and monetary reports, the bookkeeping chief's responsibility is to guarantee that all monetary parts of the inn

run as expected. This position requires broad involvement with the business as well as a degree in bookkeeping, money, business or comparative.

16. Security administrator

The security administrator manages the wellbeing of all visitors, representatives and resources at the lodging. This includes arranging and planning watches, overseeing observation frameworks, preparing staff for crisis systems and regulating any remaining security work positions at the lodging.

METHODS

To effectively manage the unique challenges and similarities faced by hotel supervisors in Uzbekistan and other countries, the following methods can be implemented:

1. **Cultural Sensitivity Training:** Provide training to hotel supervisors on cultural norms and practices specific to Uzbekistan to enhance their understanding and ability to effectively communicate and motivate their teams and engage with guests from diverse backgrounds.

2. **Resource Management Skills Development:** Offer training and development programs to help supervisors in Uzbekistan become more resourceful and creative in managing limited budgets and resources, ensuring efficient operations and cost-effective solutions.

3. **Regulatory Compliance Education:** Conduct regular updates and training sessions to keep supervisors informed about local regulations and ensure compliance, enabling them to organize work and lead teams in line with legal requirements.

4. **Language Skills Enhancement:** Provide language training or resources to help managers overcome language barriers when communicating with colleagues or guests from different countries, enhancing their ability to lead effectively and coordinate work seamlessly.

5. **Customer Preferences Research:** Encourage supervisors to conduct research on customer expectations and preferences specific to Uzbekistan to tailor services and operations accordingly, ensuring the delivery of superior customer service and meeting the unique needs of guests in the region.

By implementing these methods, hotel supervisors in Uzbekistan can effectively navigate the cultural, economic, and regulatory factors that differentiate their management roles from those in other countries. Adapting to these challenges and utilizing their leadership functions, supervisors can enhance team performance, foster positive guest experiences, and drive the success of hotel operations in the diverse hospitality industry landscape.

DISCUSSION

The discussion surrounding the similarities and differences in the tasks and management functions of supervisors in coordinating work in hotels in Uzbekistan and other countries sheds light on the complexities and nuances that shape their roles. While there are overarching responsibilities that hotel supervisors worldwide must fulfill, such as planning, staff management, customer service, and financial management, there are distinct challenges that supervisors in Uzbekistan may face due to unique cultural, economic, and regulatory factors.

Cultural differences play a significant role in shaping the interactions and communication styles of hotel supervisors in Uzbekistan, impacting their ability to effectively manage and motivate their teams and engage with guests. Understanding and respecting these cultural nuances are essential for successful leadership in Uzbekistan and other countries.

Economic factors also play a crucial role, as supervisors in Uzbekistan may need to navigate limited budgets and resources compared to their counterparts in more developed economies. This necessitates a higher level of resourcefulness and creativity in managing operational costs and ensuring efficient operations.

The regulatory environment in Uzbekistan may present additional challenges for hotel supervisors, as they must stay informed about local regulations and ensure compliance in their operations. This influences how they organize work and lead their teams, emphasizing the importance of adherence to legal requirements.

Language barriers can further complicate communication for supervisors in Uzbekistan, affecting their ability to effectively lead and coordinate work with colleagues and guests from diverse backgrounds. Overcoming these language barriers requires innovative solutions and a commitment to effective communication strategies.

Furthermore, understanding and meeting the unique customer expectations and preferences in Uzbekistan is essential for supervisors to deliver superior service and create positive guest experiences. Tailoring services to meet the specific needs of guests in Uzbekistan sets managers apart and contributes to the success of hotel operations in the region.

In conclusion, while the core tasks and leadership functions of hotel supervisors in coordinating work are similar across different countries, the specific challenges and nuances that arise from cultural, economic, regulatory, and other factors in Uzbekistan require supervisors to adapt and navigate these differences effectively. By acknowledging and addressing these challenges, supervisors can lead their teams

successfully, deliver excellent service, and drive the success of hotel operations in a dynamic and diverse hospitality industry landscape.

CONCLUSION

In conclusion, while there are similarities in the tasks and leadership functions of supervisors in coordinating work in hotels in Uzbekistan and other countries, there are distinct differences that may arise due to cultural, economic, regulatory, and other factors specific to each region. These differences, such as cultural norms, economic constraints, regulatory environments, language barriers, and customer expectations, require supervisors to adapt and navigate them effectively to lead their teams successfully and ensure the success of hotel operations.

Overall, supervisors must be flexible and open-minded in navigating these differences to effectively lead their teams and ensure the successful outcome of hotel operations. The core tasks and leadership functions of managers in coordinating work in hotels, including planning and organizing, staff management, customer service, and financial management, remain consistent across different countries, including Uzbekistan. Adapting to the unique challenges and nuances in each region is essential for supervisors to thrive in the dynamic and diverse hospitality industry landscape.

REFERENCES

1. Dzhandzhugazova E.A. Marketing in the hospitality industry, Moscow, 2005, p. 172-195.
2. Ol'shanskaya O.G. Journal of Economic Integration, 2010, 3, p. 27-35.
3. Charkin A.D. AlPari, 2010, 4, p. 12-14.
4. Rahimbekova J. Economics and Statistics, 2003, 4, p. 88-94.

SOURCES:

1. <https://www.uzbekistan.travel/en/tourism-laws/>
2. <https://www.hotelmanagementtips.com/types-of-hotels/>
3. https://www.researchgate.net/publication/311991505_The_Role_of_the_Restaurant_Sector_in_Promoting_the_Local_Cuisine_The_Case_of_Shkodra_City

ИССЛЕДОВАНИЕ УСЛОВИЙ РАБОТЫ ПНЕВМАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АВТОМОБИЛЕЙ-ЦЕМЕНТОВОЗОВ

Ибрахимов Каримжон Исмаилович

доцент, кафедры «Автомобиль и
автомобильное хозяйство», ТГТрУ, к.т.н.

АННОТАЦИЯ

В работе приведены результаты исследования условий работы автомобилей-цементовозов. Условия работы двигателей автоцементовозов и его пневматической системы существенно отличаются от условия работы других специализированных автомобилей, то есть они работают в условиях запыленности воздуха цементной пылью.

Используя стандартных методов определяли химический и минералогический составы цементной пыли. Кроме того, были определены дисперсный состав цементной пыли с удельной поверхностью 4000 и 5600 см²/г. Обосновано требование к допустимому коэффициенту пропускания пыли компрессорного воздушного фильтра. Для этого необходимо было исследовать запыленность воздуха при работе автомобиля-цементовоза в режимах загрузки, разгрузки и обдува после загрузки. Были экспериментально определены средние значения запыленности воздуха. Исходя из максимального значения средней запыленности и допустимого уровня запыленности очищенного воздуха (2,0...4,0 мг/м³) обоснован допустимый коэффициент пропускания пыли воздухоочистителя компрессора автомобиля-цементовоза.

Ключевые слова: *Автомобиль-цементовоз, пневматическая система, ротационный компрессор, воздухоочиститель, пылеемкость, ресурс работы, аэродинамическое сопротивление, коэффициент пропускания пыли.*

ABSTRACT

The paper presents the results of a study of the operating conditions of cement trucks. The operating conditions of cement truck engines and its pneumatic system differ significantly from the operating conditions of other specialized vehicles, that is, they operate in conditions where the air is dusty with cement dust.

In this regard, we conducted experiments on cement dust. Using standard methods, the chemical and mineralogical composition of cement dust was determined. In addition, the dispersed composition of cement dust with a specific surface area of 4000 and 5600 cm²/g was determined. The requirement for the permissible dust transmission coefficient of a compressor air filter is substantiated. To do this, it was

necessary to study the dust content of the air when the cement truck was operating in the modes of unloading, self-unloading, and blowing the cement truck after loading. In this way, the average values of dust content in the air were measured. Based on the maximum value of average dust content and the permissible value of dust content in purified air (after the air cleaner), the permissible dust transmission coefficient of the air cleaner of the compressor of a cement truck was justified. The service life of compressors RK-6/1, RKVN-6 up to a maximum resistance of 7.0 kPa and their throughput coefficients were also determined.

Key words: *Cement truck, pneumatic system of a cement truck, rotary compressor of the pneumatic system, air cleaner, dust capacity, service life of the air cleaner, aerodynamic resistance of the air cleaner, dust transmission coefficient of the air cleaner, dust entrainment.*

ВВЕДЕНИЕ

В нашей республике эксплуатируется значительное количество автомобилей-цементовозов для бестарной перевозки цемента и других пылевидных грузов, свойства которых аналогичны свойствам цемента (гипс, известь и др.). Себестоимость перевозки цемента в автомобилях-цементовозах ниже на 30% по сравнению с перевозкой в автомобилях-самосвалах [1,2].

Техническая готовность автомобиля-цементовоза во многом определяется надежной и исправной работой как автомобиля-тягача, так и его пневматической системы, предназначенной для механизированной погрузки и разгрузки цемента.

Установлено, что объем заявочного (текущего) ремонта по пневматическим системам составляет 24,6...30,5% от общих трудовых затрат на текущий ремонт автомобилей-цементовозов в целом. До 65% отказов пневматических систем автомобилей-цементовозов приходится на долю их основного агрегата ротационного компрессора [2].

Во время погрузочно-разгрузочных операций запыленность воздуха около ротационного компрессора пневматической системы автомобиля-цементовоза резко увеличивается и ее среднее значение достигает 0,7 г/м³. При таких условиях надежность и долго- вечность компрессора, в основном зависит от степени чистоты поступающего в него воздуха, так как ротационный компрессор очень чувствителен к загрязнениям [1,2,3,4].

Фильтры, применяемые на некоторых компрессорах пневматических систем автомобилей-цементовозов, не обеспечивают достаточной степени очистки воздуха от цементной пыли, которая, проникая в компрессор через

фильтр, вызывает интенсивный износ деталей компрессора и часто приводит к заклиниванию его рабочих пластин и к их поломке. Работа компрессора со сломанной пластиной может привести к разрушению его цилиндра и поломке остальных рабочих пластин. Для устранения такого отказа требуется капитальный ремонт компрессора с заменой рабочих пластин и восстановления внутреннего диаметра стенки цилиндра.

Нами установлено, что удельная поверхность естественной пыли, поступающей в фильтр ротационного компрессора автомобиля-цементовоза, колеблется в пределах 4000...7950 см²/г, а химический и минералогический состав пыли соответствует химическому и минералогическому составу перевозимого цемента [5,6,7].

Предварительные стендовые испытания показали, что серийные фильтры имеют ограниченную пропускную способность по расходу воздуха, так как не могут обеспечить номинальный расход воздуха ($Q_{ном} = 360 \text{ м}^3/\text{ч}$) без уноса масла из ванны фильтров.

Величина уноса масла (при номинальном расходе воздуха) при вертикальном положении фильтров компрессоров РК-6/1 и РКВН-6 составила соответственно 281 и 2,5 г. Унос масла для фильтра компрессора РК-6/1 прекратился при его заправке 380 г масла (вместо 900 г по рекомендации завода-изготовителя) и 390 г - для фильтра компрессора РКВН-6 (вместо 500 г по рекомендации завода-изготовителя).

РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 1

Химической и минералогической состав естественной пыли

Химический состав		Минералогический состав	
Составляющие цементной пыли	Содержание по массе, %	Минералы	Содержание по массе, %
SiO ₂ (кварц)	21,90	Трехкальциевый силикат(3CaO*SiO ₂)	61
Al ₂ O ₃ (корунд)	4,30	Двухкальциевый силикат (2CaO*SiO ₂)	13
Fe ₂ O ₃ +Mn ₂ O ₃	5,20		
CaO	66,10	Трехкальциевый алюминат(3CaO*Al ₂ O ₃)	2
MgO	1,45		
SO ₃	0,18	Алюмоферрит кальция (4CaO*Al ₂ O ₃ *Fe ₂ O ₃)	15
Потери и при прокаливании	0,30		
Нерастворимые остатки	0,30		

Таблица 2

Дисперсный состав цементной пыли с удельной поверхностью 5600 см²/г

Параметры	Дисперсный состав						
	0-1	0-2	0-4	0-6	0-8	0-10	Свыше 10
Интервалы размеров частиц, мкм	0-1	0-2	0-4	0-6	0-8	0-10	Свыше 10
Содержание частиц пыли по количеству, %	0-8	18,8	59,7	82,3	90,6	93,7	Остальное

Сопротивления фильтров (в кПа) в зависимости от расхода воздуха приведены в табл. 3, из которой следует, что сопротивления чистых фильтров компрессоров РК-6/1 и РКВН-6 при номинальном расходе воздуха составляют соответственно 2,4 и 3,4 кПа.

Таблица 3

Сопротивление фильтров в зависимости от расхода воздуха

Воздушный фильтр	Сопротивления фильтров, кПа, при расходе воздуха в % от номинального				
	20	40	60	80	100
Компрессора РК-6/1	0,15	0,45	0,98	1,56	2,4
Компрессора РКВН-6	0,21	0,68	1,46	2,40	3,4

Следует отметить, что по рекомендации ГОСТ 17433 запыленность очищенного фильтром воздуха, поступающего в ротационный компрессор, не должна превышать 2...4 мг/м³ независимо от режима работы фильтра и запыленности окружающего воздуха. Для обоснования требования к допустимому коэффициенту пропуска пыли компрессорного фильтра мы проводили исследования запыленности воздуха в условиях работы пневматических систем автомобилей-цементовозов. Запыленность воздуха (массовая концентрация частиц пыли в воздухе) определялась весовым методом, сущность которого заключалась в улавливании частиц пыли на фильтре из определенного объема воздуха и нахождении привеса фильтра. В исследованиях применялся фильтр АФА-ВП-20, изготовленный из гидрофобного фильтрационного материала ФПП-15. Отбор проб проводился на уровне входного патрубка воздушного фильтра.

В результате были установлены фактические уровни запыленности воздуха в зависимости от вида выполняемой операции автомобилем-цементовозом (табл. 4).

Исходя из требования ГОСТ а 17433 и средне-максимальной запыленности воздуха в условиях работы пневматических систем автомобилей - цементовозов можно определить необходимую эффективность очистки воздуха фильтра или допустимый коэффициент пропуска пыли ε_g по формуле

$$\varepsilon_{g \leq} (\varphi_2 / \varphi_1) * 100 \quad (1)$$

где φ_2 - допустимая запыленность воздуха (требование к чистоте воздуха по

ГОСТу 17433), поступающего в компрессор, $\varphi_2 = 4 \text{ мг/м}^3$.

φ_1 - средне-максимальная запыленность воздуха, поступающего в фильтр,

берется из табл. 4, $\varphi_1 = 698 \text{ мг/м}^3$.

Таблица 4

Результаты измерения среднего значения запыленности воздуха в зависимости от вида выполняемой операции

Вид операции, выполняемой автомобилем-цементовозом	Количество проб	Диапазон значений запыленности воздуха, мг/м ³	Среднее значение запыленности воздуха, мг/м ³
Разгрузка без ветра	52	50-800	233
Разгрузка при ветре	53	75-1100	520
Саморазгрузка	54	20-350	102
Обдувка после загрузки	58	110-1600	698

Подставляя значения φ_2 и φ_1 , в формулу [1], получим допустимый коэффициент пропуска пыли: $\varepsilon_g \leq 0,6\%$.

Количество цементной пыли, уловленной фильтрами, при испытании их на ресурс работы приведено в табл. 5, из которой следует, что пылеемкость (продолжительность работы) фильтров компрессоров до их сопротивления 7 кПа составила соответственно 1130 г (7 ч) и 1265 г (7,8 ч).

Таблица 5

Пылеемкость, продолжительность работы и коэффициент пропуска пыли фильтров компрессоров пневмосистемы

Инерционно-масляный фильтр	Количество уловленной пыли, г, при сопротивлении фильтра, кПа					Продолжительность работы, ч	Коэффициент пропуска пыли	
	3	4	5	6	7		Начальный	Средний
Компрессора РК-6/1	391	621	780	920	1130	7,0	8,1	35,5

Компрессора РКВН-6	0 ^x	345	748	1050	1265	7,8	2,8	1,8
-----------------------	----------------	-----	-----	------	------	-----	-----	-----

Средний коэффициент пропуска пыли фильтра компрессора РК-6/1 за время работы до допустимого сопротивления (7 кПа) при номинальном расходе воздуха составил 35,5%, а фильтра компрессора РКВН-6 1,8% [2,7].

Довольно большой средний коэффициент пропуска пыли (35,5%) фильтра компрессора РК-6/1, несмотря на его относительно небольшое начальное значение (8,1%), связан с наступлением уноса пыли через 2-3 ч его работы.

ВЫВОДЫ

Инерционно-масляные фильтры компрессоров пневматических систем автомобилей-цементовозов имеют небольшой коэффициент очистки воздуха и зависит от расхода воздуха (с уменьшением расхода воздуха снижаются силы инерции частиц пыли, и следовательно, коэффициент очистки воздуха ухудшается), имеют высокие начальные аэродинамические сопротивления, а также постоянно наблюдается унос масла и пыли из фильтра.

Кроме того, инерционно-масляным фильтрам свойственна большая стоимость их технического обслуживания из-за расхода горюче-смазочных материалов для заправки и промывки фильтров; ограниченность компоновочных возможностей, т.е. необходимость установки фильтра только в вертикальном положении; невозможность установки датчиков засоренности, так как необходимость их обслуживания часто определяется заменой масла в связи с его высыханием или загустением от пыли, а не ростом сопротивления до предельно допустимой его величины.

Для очистки воздуха от цементной пыли можно применять только гидрофобные (водоотталкивающие) фильтрационные картонные. Применение негидрофобных картонов нецелесообразно, так как их сопротивление резко увеличивается из-за набухания волокон материала при высоких значениях влажности воздуха (90...100% при T=293...298°K).

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

10. Бурков М.С. Специализированный подвижной состав автомобильного транспорта. М., Транспорт, 1979, 296 с.
11. Ибрахимов К.И. Повышение эксплуатационной надежности пневматической системы автомобилей-цементовозов. Дисс. на степ. канд. техн. наук МАДИ.-1982-216 с.

12. Клименко А.П. Методы и приборы для измерения концентрации пыли. М., Химия, 1978, 207 с.
13. Техническая эксплуатация автомобилей под редакцией профессора Е.С.Кузнецова, М., Наука, 2004, 536 с.
14. Основы теории надежности и диагностики. Таджибаев А.А., Сиддикназаров К.М., Ибрахимов К.И., Кузнецов Н.В. Учебник для ВУЗов, Ташкент, Из-во: VNESHINVESTROM, 2019 – 256 с.
15. Положение о техническом обслуживании и ремонте подвижного состава автомобильного транспорта. М., Транспорт, 1986 – 73 с.
16. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. Исследование дисперсного состава пыли в условиях эксплуатации автомобилей цементовозов. Международная научно-практическая конференция, Андижанский машино-строительный институт, 2018 г.
17. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. «Development of recommendations on effective operation of air filters of buses Mercedes-Benz in the conditions of Tashkent». Сборник материалов 104-ой международной научно-технической конференции. Туринский политехнический университет в г.Ташкенте 19-20 сентября 2018 года.
18. Ибрахимов К.И., Туракулов Б.Х. Разработка рекомендаций по эффективной эксплуатации воздушных фильтров автобусов Мерседес-Бенц в условиях г.Ташкента. Вестник ТАДИ №1, 2018 г.

STRUCTURE OF SOLID SOLUTIONS BASED ON $Bi_2B^{VI}_3$ AND $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te)

Xolmatova Ruxshona Musinjon qizi

Fergana State University, 3rd year student of Physics

ABSTRACT

This article presents the crystal lattice structure of $Bi_2B^{VI}_3$ and $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te) solid alloys, changes in their parameters under a certain temperature.

Key words: *solid alloy, solid solution, stoichiometric composition, crystal lattice, crystal lattice parameters*

АННОТАЦИЯ

В статье представлена структура кристаллической решетки твердых сплавов $Bi_2B^{VI}_3$ и $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te) изменение их параметров при определенной температуре.

Ключевые слова: *твердый сплав, твердый раствор, стехиометрический состав, кристаллическая решетка, параметры кристаллической решетки.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada $Bi_2B^{VI}_3$ va $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te) qattiq qotishmalarning kristall panjara tuzilishi, ma'lum harorat ostida ularning parametrlari o'zgarishlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *qattiq qotishma, qattiq eritma, stexiometrik tarkib, kristall panjara, kristall panjara parametrlari.*

One of the pressing issues in the world is the implementation of the mutual conversion of heat and electricity through thermoelectric materials with high efficiency without harming the atmosphere in obtaining environmentally friendly electricity. Ushbu $Bi_2B^{VI}_3$ va $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te) Among the chalcogenides that are components of solid solutions based on $Bi_2B^{VI}_3$ and $Sb_2B^{VI}_3$ (B^{VI} - Se, Te) bismuth telluride has been studied in the most detail. Thermoelectric materials based on bismuth antimony telluride and selenide with high thermoelectric properties and characteristics are important in creating thermoelectric devices. Such thermoelectric materials are widely used in generators, refrigerators, thermostats, air conditioners and other devices to convert heat energy directly into electricity. Therefore, solid solutions based on bismuth telluride (Bi_2Te_3) have the best thermoelectric properties in the temperature range of 200-600 K.

Bi_2Te_3 forms continuous isomorphous solid solutions with Bi_2Se_3 and Sb_2Te_3 . A number of conditions must be met for this:

1) initial compounds must belong to the same symmetry class and have lattices with similar parameters;

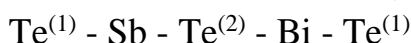
2) atoms replacing each other should not differ greatly in size and be similar in chemical properties.

All these conditions are well fulfilled for Bi₂Te₃ Bi₂Se₃ and Sb₂Te₃ (Table 1).

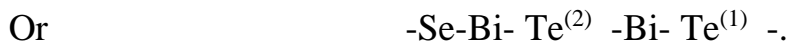
Table 1. Space group and lattice parameters of Bi₂Te₃, Sb₂Te₃ and Bi₂Se₃ at T= 300 K

Compound Lattice	Space group	parameters, Å	
Bi ₂ Te ₃ [35]	$D_{3d}^5(R\bar{3}m)$	4,3835	30,487
Sb ₂ Te ₃ [51]	$D_{3d}^5(R\bar{3}m)$	4,275	30,490
Bi ₂ Se ₃ [50]	$D_{3d}^5(R\bar{3}m)$	4,134	28,546

Covalent radii for Se, Bi, Te and Sb are respectively: 1.17; 1.51; 1.37 and 1.41 Å. In Bi₂Te₃ - Sb₂Te₃ solid solutions, Bi sites are replaced by Sb atoms.

In Bi₂Te₃ - Bi₂Se₃, the Se atom is primarily located in Te⁽¹⁾ and Te⁽²⁾ and forms the following chains:

Lattice parameters of Bi₂Te₃ - Sb₂Te₃ and Bi₂Te₃ - Bi₂Se₃ - were measured in [42, 46, 48, 50]. Data for the first solid solution are shown in Figure 1, and for the second - in Figure 2. The parameter a obeys Vegard's rule in both cases.

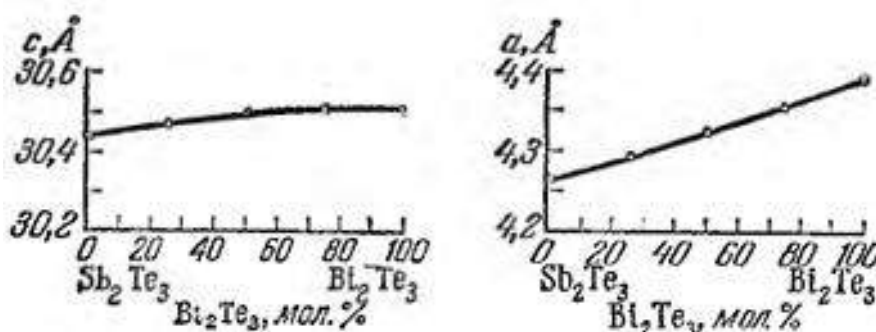

Figure 1. Variation of a, c parameters depending on the composition of the Bi₂Te₃ - Sb₂Te₃ solid solution system.

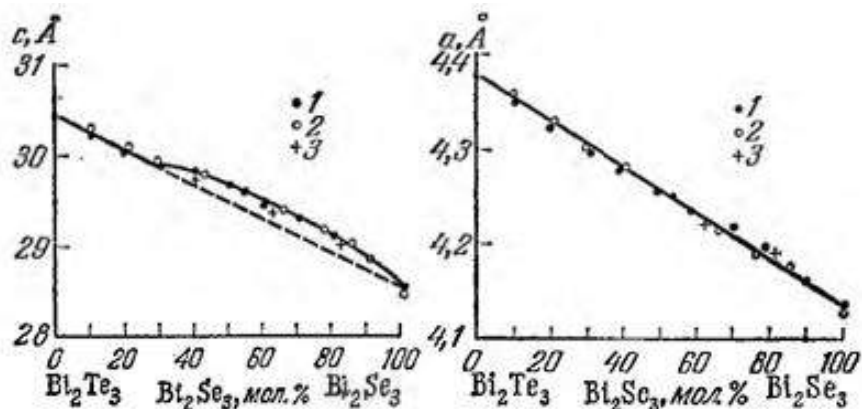

Figure 2. Dependence of parameters a and c on composition in $\text{Bi}_2\text{Te}_3 - \text{Bi}_2\text{Se}_3$ solid solution: 1 - hardened samples; 2, 3 - single crystals grown at a speed of 1.2 and 0.2 mm/h, respectively.

It decreases when going from Bi_2Te_3 to Sb_2Te_3 and Bi_2Se_3 , mainly because the substituent atoms (Se and Sb) are smaller compared to the matrix atoms (Te and Bi).

The c parameter changes in a more complex way depending on the composition of the solid solution. So, for example, in $\text{Bi}_2\text{Te}_3 - \text{Bi}_2\text{Se}_3$, c decreases linearly only up to 30 mol% Bi_2Se_3 , after which a deviation from Vegart's law is observed (Fig. 3). In this solution, Se replaces Te(2) until the composition $\text{Bi}_2\text{Te}_2\text{Se}$, and only then Te(1).

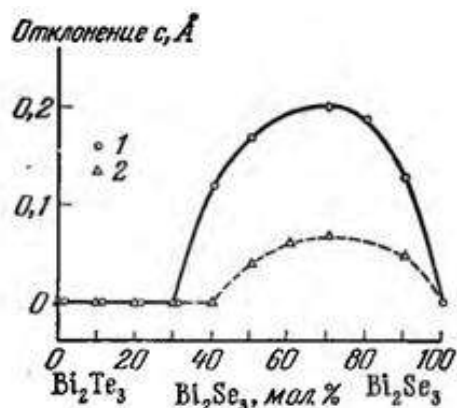

Figure 1.9. Deviation from Vegart's law for parameter c in $\text{Bi}_2\text{Te}_3 - \text{Bi}_2\text{Se}_3$ solid solution: 1 - data obtained from work; 2 - [48].

A deviation from Vegart's law in parameter c is observed near $\text{Bi}_2\text{Te}_2\text{Se}$. This may be due to changes in van der Waals interactions between individual quintets. It is known that such an interaction is stronger between identical systems (Te(1) - Te(1)) or Se - Se) than between dissimilar systems (Te(1) - Se) is stronger. If this assumption is correct, the maximum deviation from Vegart's law should be for a Bi_2Se_3 composition of 67 mol%, which corresponds to a 50% to 50% mixture of Te and Se atoms in the Te(1) layers. will come. This is well confirmed by experience (see Figure 1.9).

REFERENCES

8. Azimov, T., Gajnarova, K., & Onarkulov, K. (2020). Method for determining the contact resistance of thermoelements. *Euroasian Journal of Semiconductors Science and Engineering*, 2(5), 11.
9. Karimberdi, O., Usmanov, Y., & Toolanboy, A. (2020). Semiconductor sensor for detecting volume changes at low temperatures. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(2), 2353-2358.
10. Onarkulov, K., Gaynazarova, K., & Tashlanova, D. (2022). Termoelektrik samaradorlikni qotishmalardagi elektronlar va teshiklarning harakatchanligiga bogʻlanishi. *Science and innovation*, 1(A4), 56-59.
11. Egamberdiyevich, O. K., Yakub, U., & Ma'Rifjonovich, A. T. (2020). Semiconductor sensor for detecting volume changes at low temperatures. *Austrian Journal of Technical and Natural Sciences*, (1-2), 16-20.
12. Ma'Rifjonovich, A. T., & Egamberdiyevich, O. K. (2020). Effect of commutation solder on the operating characteristics of cooling elements based on bismuth and antimony chalcogenides. *Austrian Journal of Technical and Natural Sciences*, (1-2), 21-25.
13. Azimov, T. M., Gaynazarova, K. I., Onarkulov, M. K., & Yuldashev, A. A. (2021). Thermoelectric and Galvanomagnetic Properties of the Alloy Bi₂Te₃+ 0.04 Weight% Ni in the Temperature Range 77÷ 300 K. *American Journal of Modern Physics*, 10(6), 124-128.
14. Gʻaynazarova Kizlarxon Isroilovna, Turgʻunboyeva Madina Salimjon qizi. PROPERTIES OF ELECTROPHYSICAL PARAMETERS OF SOLID ALLOYS BASED ON Sb-Bi-Te. STUDY OF STOCHIOMETRICAL COMPOSITION IN OBTAINING TERTIARY COMPOUNDS. Scientific aspects and trends in the field of scientific research International scientific-online conference Part 9 APRIL 30th collections of scientific works Warsaw 2023.
15. Kizlarkhan Gaynazarova, Gulsunoy Hoshimova. CRYSTALLOGRAPHIC STRUCTURE, TEXTURE AND PREFERENTIAL ORIENTATION IN VEILS. Scientific aspects and trends in the field of scientific research International scientific-online conference Part 9 APRIL 30th collections of scientific works Warsaw 2023.
16. Gʻaynazarova Kizlarxon Isroilovna. CHARACTERISTICS OF MOBILITY IN TERTIARY SOLID SOLUTIONS. Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.112-114.
17. K.Onarqulov, K.Gʻaynazarova. THERMAL CONDUCTIVITY OF THERMOELECTRIC COMPOUNDS BASED ON Bi₂(B^{VI})₃ va Sb₂(B^{VI})₃, (B^{VI}-Se,

Te). Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.26-27.

18. Q.I.Gaynazarova. CRYSTAL STRUCTURE OF CHALCOGENIDES OF THERMOELECTRIC ALLOYS BASED ON $\text{Bi}_2(\text{B}^{\text{VI}})_3$ and $\text{Sb}_2(\text{B}^{\text{VI}})_3$, ($\text{B}^{\text{VI}}-\text{Se}$, Te). Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах» Фергана-2023.с.110-112.

19. Onarqulov, K. (2023, November). N-TIPLI VISMUT TELLURIDI VA SELENID QOTISHMALARI. In *Fergana state university conference* (pp. 299-300).

20. G'aynazarova, Q. (2023, November). BI-SB QOTISHMALARIDA HOLL EFFEKTI VA HARAKARCHANLIK. In *Fergana state university conference* (pp. 302-305).

21. Kizi, K. E. F., Ugli, K. S. K., & Gaynazarova, K. I. (2023). ELECTROPHYSICAL PARAMETERS OF COMPLEX SOLID COMPOUNDS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(10), 167-171.

22. Onarkulov, K., Gaynazarova, K., & Tashlanova, D. (2022). RELATIONSHIP BETWEEN THERMOELECTRIC EFFICIENCY AND MOBILITY OF ELECTRONS AND HOLES IN ALLOYS. *Science and Innovation*, 1(4), 56-59.

YARIMO'TKAZGICHLAR ASOSIDAGI SENSORLAR VA ULARNING KENG QO'LLANILISHI

Xolmanov Rustam Uktam o'g'li

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti, o'qituvchi

Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri, Mustaqillik shoh ko'chasi, 225uy

xolmanovrustam51@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola yarimo'tkazgich asosidagi sensorlarning tibbiyot, avtomobilsozlik va atrof-muhit monitoringi kabi turli sohalardagi ta'siri va qo'llanilishini o'rganishga bag'ishlangan. Yarimo'tkazgich sensorlari o'zining yuqori aniqligi, sezgirligi va ishonchliligi bilan tanilgan bo'lib, bu sensorlar turli sohalarda aniq va tezkor ma'lumotlarni taqdim etish orqali qaror qabul qilish jarayonlarida muhim rol o'ynaydi.

Tibbiyot sohasida ushbu sensorlar bemorlarning hayotiy ko'rsatkichlarini doimiy kuzatib, davolash samaradorligini oshiradi va shifokorlarga real vaqt rejimida ma'lumot taqdim etadi. Bu sensorlar yurak urishi, qon bosimi, tana harorati kabi muhim parametrlarni o'lchab, shifokorlarga bemorlarning holatini doimiy kuzatish imkoniyatini yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, tezkor va samarali davolash choralarini qo'llashga yordam beradi.

Avtomobilsozlikda yarimo'tkazgich sensorlari transport vositalarining xavfsizligini va ishlash samaradorligini oshiradi. Masalan, yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash va yoqilg'i samaradorligini oshirishda katta rol o'ynaydi. Ular haydovchilarga atrof-dagi ob'ektlar haqida ma'lumot berib, masofani o'lchaydi va potentsial to'qnashuvlarni oldini oladi. Shuningdek, avtomobilning ichki tizimlarining ishlashini optimallashtirishda ham qo'llaniladi, bu esa yoqilg'i sarfini kamaytiradi va emissiyalarni pasaytiradi.

Atrof-muhit monitoringida esa ushbu sensorlar ifloslantiruvchi moddalarni aniqlashda va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu sensorlar havodagi ifloslantiruvchi moddalar, suv sifati va tuproq tarkibini aniqlaydi. Ushbu ma'lumotlar atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqishda asosiy ma'lumotlar manbai hisoblanadi va tabiiy ofatlarni oldindan bashorat qilishda muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'z: *Yarimo'tkazgich sensorlar, tibbiyotda sensorlar, avtomobilsozlikda sensorlar, atrof-muhit monitoring, sensor texnologiyasi, sensorlar aniqligi, sezgirlik, ishonchlilik, tibbiy diagnostika, avtomobil xavfsizligi, ifloslantiruvchi moddalar,*

yoqilg'i samaradorligi, ekologik monitoring, texnologik yutuqlar, ilmiy-tadqiqot ishlari, innovatsiyalar, sensorlar integratsiyasi, real vaqt kuzatuv, tabiiy ofat bashorati, energiya samaradorligi

KIRISH

Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar, zamonaviy texnologik taraqqiyotning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi va ularning turli sanoat tarmoqlarida qo'llanilishi kengayib bormoqda. Bu sensorlar juda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tibbiyot, avtomobilsozlik, atrof-muhit monitoringi kabi sohalarda keng foydalaniladi. Ular turli sharoitlarda aniq ma'lumotlarni tezkor va ishonchli tarzda to'plash imkonini beradi, bu esa muhim qarorlar qabul qilish jarayonida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tibbiyot sohasida, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar bemorlarning hayotiy ko'rsatkichlarini kuzatishda foydalaniladi. Ular bemorlarning yurak urishi, qon bosimi, tana harorati kabi muhim ma'lumotlarni real vaqt rejimida o'lchaydi va shifokorlarga bemorlarning holatini doimiy kuzatib borish imkonini yaratadi. Bu esa o'z navbatida tezkor va samarali davolash choralarini qo'llashga yordam beradi.

Avtomobilsozlikda, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar, avtomobillarning xavfsizligini oshirishda juda muhim rol o'ynaydi. Ular haydovchiga atrofdagi ob'ektlar haqida ma'lumot beradi, masofani o'lchaydi va potentsial to'qnashuvlarni oldini oladi. Shuningdek, ular avtomobilning ichki tizimlarining ishlashini optimallashtirishda ham qo'llaniladi, bu esa yoqilg'i samaradorligini oshiradi va emissiyalarni kamaytiradi.

Atrof-muhit monitoringida, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar atrof-muhitning turli jihatlarini kuzatishda ishlatiladi. Bu sensorlar havodagi ifloslantiruvchi moddalar, suv sifati va tuproq tarkibini aniqlaydi. Ushbu ma'lumotlar atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqishda asosiy ma'lumotlar manbai hisoblanadi va tabiiy ofatlarni oldindan bashorat qilishda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar turli sohalarda keng qo'llanilmoqda va ularning ahamiyati va foydalanish doirasi kelajakda yanada kengayishi kutilmoqda. Bu sensorlar zamonaviy jamiyatning turli muammolarini hal qilishda yordam beradi va texnologik innovatsiyalar rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo'lib qoladi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar texnologiyasining tibbiyot, avtomobilsozlik va atrof-muhit monitoringi kabi muhim sohalardagi ta'sirini chuqur tahlil qilishdan iborat. Maqola sensor texnologiyalarining ushbu sohalardagi qo'llanilishini, ularning afzalliklari va duch keladigan muammolarni yoritib berishga qaratilgan. Shuningdek, sensorlarning aniqligi,

ishonchliligi va moslashuvchanligi kabi xususiyatlarini baholash orqali, ularning amaliy ahamiyatini aniqlash ham maqsad qilib qo'yilgan.

Bundan tashqari, tadqiqot quyidagi muhim vazifalarni ham o'z ichiga oladi:

1. Sensorlarning qo'llanilishi: Har bir sohada sensorlarning qanday qo'llanilayotgani va bu qo'llanishning samaradorligini tahlil qilish. Masalan, tibbiyotda bemorlarning holatini kuzatish, avtomobilsozlikda avtomobillarning xavfsizligini ta'minlash, va atrof-muhitda ifloslanish darajasini aniqlash.

2. Texnologik yutuqlar va cheklovlar: Sensor texnologiyalarining texnologik yutuqlarini ko'rib chiqish va duch keladigan texnik cheklovlarni aniqlash. Bu orqali sensorlar texnologiyasini yanada takomillashtirish yo'llarini izlash.

3. Kelajakdagi tadqiqotlar yo'nalishlari: Sensor texnologiyalarining kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini baholash va bu sohada qo'shimcha tadqiqotlar olib borish uchun zarur bo'lgan yo'nalishlarni belgilash.

Maqolaning bu maqsadi, ilmiy hamjamiyat va texnologiya sohasi vakillariga yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar texnologiyasining ahamiyatini chuqurroq tushunish imkonini beradi va bu texnologiyalar orqali erishilgan ilmiy va amaliy yutuqlarni yanada kengaytirish uchun asos yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqotimizda yarimo'tkazgich asosidagi sensorlarning turli sohalardagi ta'sirini o'rganish uchun bir qator metodlar qo'llaniladi. Ushbu metodlar quyidagilardan iborat:

- Laboratoriya Sinovlari: Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlarning ishlash parametrlarini, jumladan ularning aniqligi, tezkorligi va ishonchliligi o'lchash uchun maxsus laboratoriya sinovlari o'tkaziladi. Bu sinovlar sensorlarning fizikaviy va kimyoviy xususiyatlarini hamda ularning turli muhit sharoitlariga moslashuvchanligini baholashga imkon beradi.

- Statistik tahlil: Sensorlardan olingan ma'lumotlar yig'indisi ustida tahlil o'tkazish uchun turli statistik dasturlar qo'llaniladi. Masalan, SPSS, MATLAB, va Python kabi dasturlar yordamida ma'lumotlar tahlili amalga oshiriladi, bu esa sensorlarning samaradorligini va ularning sohalardagi ta'sirini chuqurroq tushunish imkonini yaratadi.

- Ma'lumot yig'ish Texnikalari: Sensorlar yordamida yig'ilgan ma'lumotlar turli manbalardan, jumladan real vaqt rejimida ishlaydigan tizimlardan, tajriba sinovlaridan va mavjud ma'lumot bazalaridan to'planadi. Bu ma'lumotlar keyinchalik qayta ishlanadi va tahlil qilinadi.

Ma'lumotlar tahlili jarayonida quyidagi asosiy qadamlar amalga oshiriladi:

- Ma'lumotlarni tozalash va tuzatish: Dastlabki bosqichda yig'ilgan ma'lumotlar noaniqliklar va xatolardan tozalanadi, bu esa tahlil natijalarining aniq va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

- Ma'lumotlarni qayta ishlash: Ma'lumotlar turli analitik dasturlar yordamida qayta ishlanadi, bu jarayonda o'zgaruvchilarning o'zaro bog'liqligi, tendentsiyalari va boshqa statistik ko'rsatkichlar aniqlanadi.

- Hipotezalarni sinash: Ma'lumotlar asosida qo'yilgan ilmiy hipotezalar sinovdan o'tkaziladi, bu esa tadqiqot savollariga javob topishga yordam beradi.

Ushbu usullar yordamida olingan natijalar yarimo'tkazgich asosidagi sensorlarning turli sohalardagi ahamiyati va ta'sirini aniq va ishonchli tarzda baholash imkonini beradi, shuningdek kelajakdagi tadqiqotlar uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar uchun matematik modelni yanada kengroq va batafsilroq tushuntirish uchun, ularning turli xil ishlash ko'rsatkichlarini aniqlashda qo'llaniladigan formulalarni kengaytirib, ushbu sensorlarning turli sohalardagi qo'llanilishi uchun moslashtirilgan modellarni ham ko'rib chiqamiz.

Aniqlik sensorning o'lchovlarining haqiqiy qiymatlarga qanchalik yaqin ekanligini ko'rsatadi. Biroq, real dunyo ilovalarida sensorlar turli xil sharoitlarga (masalan, harorat, namlik) ta'sir qilinishi mumkin. Bu omillarni hisobga olish uchun aniqlik modelini quyidagicha kengaytirish mumkin:

$$A = 1 - \frac{|x_{\text{measured}}(p_1, p_2, \dots, p_n) - x_{\text{true}}|}{x_{\text{true}}}$$

Bu yerda p_1, p_2, \dots, p_n bu turli tashqi omillar (masalan, harorat, namlik) hisoblanadi va x_{true} bu omillar ta'sirida o'lchanadigan qiymat.

2. Sezgirlik (Sensitivity) Modeli:

Sensorning sezgirligini, ya'ni kichik o'zgarishlarga qanday javob qaytarishini tushunish muhimdir. Bu turli sharoitlarda sensorning qanday ishlashini aniqlashga yordam beradi:

$$s = \frac{\partial y}{\partial x}(x, p_1, p_2, \dots, p_n)$$

Bu yerda $\partial y / \partial x$ bu sensor chiqishidagi o'zgarishning kirish signali x va boshqa tashqi omillar (p_1, p_2, \dots, p_n) ga bog'liqligini ifodalaydi.

3. Ishonchlilik (Reliability) Modeli:

Ishonchlilikni baholash uchun sensor chiqishidagi o'zgaruvchanlikni o'rganish kerak. Bu o'zgaruvchanlik turli sharoitlarda qanchalik o'zgarishini tahlil qilish uchun quyidagi tenglama ishlatilishi mumkin:

$$R = 1 - \frac{\sqrt{E[(Y - \mu)^2]}}{\mu}$$

Bu yerda $E[(Y - \mu)^2]$ bu sensor chiqish qiymatlari o'rtasidagi dispersiya, va μ bu o'rtacha qiymatdir. Bu model turli sharoitlar ostida sensor ishonchliligini aniqlash imkonini beradi.

Ushbu modellar sensorlarning tibbiy diagnostika, avtomobilsozlik va atrof-muhit monitoringi kabi turli sohalarda qanday ishlashini chuqurroq tushunish uchun asosiy vositalardir. Ular orqali sensorlarning samaradorligini baholash va turli muhit sharoitlariga moslashuvchanligini tahlil qilish mumkin. Bu tahlillar asosida sensor texnologiyalarini yanada takomillashtirish va ularning qo'llanilish doirasini kengaytirish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqish mumkin.

Ushbu tahlil yordamida ishlab chiquvchilar sensor texnologiyalarini turli muhit sharoitlariga yaxshiroq moslashtirish uchun zarur bo'lgan texnik tuzatishlarni amalga oshirishlari mumkin. Bunday yondashuv sensorlarning ish faoliyatini yanada yaxshilashga, ulardan kengroq foydalanish imkoniyatlarini ochishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida texnologiyalarning samaradorligini oshiradi va ulardan foydalanish sohasini kengaytiradi.

NATIJARLAR

Sensorlar texnologiyasining keng qo'llanilishi sohalarga qarab turli tarzda amalga oshiriladi:

Tibbiyot sohasida, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar bemorlarning hayotiy belgilarini kuzatishda qo'llaniladi. Bu sensorlar yurak urishi tezligi, qon bosimi, kislorod darajasi kabi muhim ko'rsatkichlarni aniq va tez o'lchay oladi. Bu ma'lumotlar shifokorlarga bemorlarning holatini real vaqt rejimida kuzatib borish va zarur davolash choralarini vaqtda qo'llash imkonini beradi.

Avtomobilsozlikda, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar harakatlanish xavfsizligini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Masalan, bosim sensorlari shinalardagi havo bosimini kuzatib boradi, bu esa yo'l harakati xavfsizligini oshiradi. Bundan tashqari, yaqinlik sensorlari va boshqa turdagi sensorlar avtomatik boshqaruv tizimlarida qo'llanilib, avtomobillar o'rtasidagi masofani nazorat qilish va to'qnashuvlarni oldini olishda yordam beradi.

Atrof-muhit monitoringida, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar ifloslantiruvchi moddalar darajasini aniqlashda juda muhimdir. Bu sensorlar suv va havo sifatini kuzatib borishda, shuningdek, zaharli gazlar va boshqa zararli moddalar miqdorini aniq o'lchashda foydalaniladi. Bu ma'lumotlar atrof-muhit muhofazasi bo'yicha qarorlar qabul qilishda asosiy ma'lumotlar manbai hisoblanadi.

MUHOKAMA

Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar bugungi kunda texnologik taraqqiyotning ajralmas qismiga aylangan. Ularning tibbiyot, avtomobilsozlik va atrof-muhit monitoringi kabi sohalarda keng qo'llanilishi ko'plab innovatsiyalar va samaradorlikka olib kelgan. Ushbu sensorlar aniqlik, sezgirlik va ishonchlilik kabi ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi, bu esa ularni turli sharoitlarda qo'llashni osonlashtiradi.

Tibbiyot sohasida yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar bemorlarning hayotiy ko'rsatkichlarini kuzatishda muhim rol o'ynaydi. Yurak urishi, qon bosimi va tana harorati kabi muhim parametrlarni o'lchash imkoniyati tibbiyot xodimlariga bemorlarning holatini doimiy ravishda nazorat qilish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida, tezkor va samarali davolash choralarini qo'llashga yordam beradi. Bunday sensorlar, shuningdek, uzoq muddatli monitoring uchun ham juda foydali bo'lib, surunkali kasalliklarni aniqlash va davolashda katta ahamiyat kasb etadi.

Avtomobilsozlikda esa yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar avtomobillarni xavfsizroq va samaraliroq qilishda katta rol o'ynaydi. Masalan, bosim sensorlari shinalardagi havo bosimini kuzatib boradi, yaqinlik sensorlari esa avtomatik boshqaruv tizimlari bilan birgalikda ishlaydi va potentsial to'qnashuvlarni oldini oladi. Bunday texnologiyalar yoqilg'i samaradorligini oshirish va emissiyalarni kamaytirishda ham muhimdir. Shuningdek, haydovchilarga qulaylik yaratish va yo'l harakati xavfsizligini ta'minlashda yordam beradi.

Atrof-muhit monitoringida yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar ifloslantiruvchi moddalarni aniqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu sensorlar havo va suv sifati, shuningdek, tuproq tarkibini aniqlash imkonini beradi. Bu esa ekologik siyosatni shakllantirishda va atrof-muhitni muhofaza qilishda asosiy ma'lumotlar manbai bo'lib xizmat qiladi. Tabiiy ofatlarni oldindan bashorat qilish va zarur choralar ko'rish imkonini beradi.

Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar texnologiyasi rivojlanishda davom etmoqda. Bu sensorlarning aniqligi, sezgirligi va energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot ishlari orqali ulardan foydalanish sohalari kengaymoqda. Kelajakda bu texnologiyalar tibbiyot, avtomobilsozlik va atrof-muhit monitoringida yangi yutuqlarga olib kelishi kutilmoqda. Sensor texnologiyalarini takomillashtirish orqali ularning amaliy ahamiyati va qo'llanilish doirasi yanada kengayadi.

Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar kelajakda texnologik innovatsiyalar rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo'lib qolishi aniq. Bu sensorlar nafaqat texnologik taraqqiyotga hissa qo'shadi, balki inson hayotini yaxshilashda ham muhim

rol o'ynaydi. Shu sababli, ularning rivojlanishi va qo'llanilishi ustida olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlari davom etishi zarur.

XULOSA

Yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar zamonaviy dunyoning ko'plab muhim sohalarida katta ahamiyat kasb etayotgani ma'lum. Ushbu texnologiyalar tibbiyot, avtomobilsozlik va atrof-muhit monitoringi kabi turli sohalarda muhim rol o'ynaydi. Har bir sohada sensorlar maxsus vazifalarni bajaradi, masalan, tibbiyotda bemorlarning hayotiy ko'rsatkichlarini kuzatish, avtomobilsozlikda xavfsizlikni oshirish va atrof-muhit monitoringida ifloslanish darajasini aniq o'lchashda qo'llaniladi. Ushbu sensorlar nafaqat ishonchli ma'lumot to'plash imkonini beradi, balki shu asosda qaror qabul qilish jarayonlarini yaxshilashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Tibbiyot sohasida sensorlar tez va aniq ma'lumot berish orqali shifokorlarga bemorlarning holatini tezkor boshqarishda yordam beradi, bu esa o'z navbatida davolash jarayonining samaradorligini oshiradi va bemorlarning sog'liqni saqlash tizimidan rozi bo'lish darajasini yuqori tutishga yordam beradi. Avtomobilsozlik sohasida sensorlar yo'l harakati xavfsizligini sezilarli darajada oshirishi mumkin, masalan, to'qnashuv oldini olish tizimlari va avtopilot funktsiyalari kabi innovatsion texnologiyalar bu sensorlarga tayanadi. Atrof-muhit monitoringi sohasida esa sensorlar ekologik muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha sa'y-harakatlarni boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Bu sensorlar orqali olingan ma'lumotlar ekologik siyosatni shakllantirish va atrof-muhitni muhofaza qilishga oid qarorlar qabul qilishda asosiy ma'lumotlar manbai hisoblanadi.

Shuningdek, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar texnologiyasining rivojlanishi, ushbu qurilmalarni yanada moslashuvchan, aniq va tejamkor qilish yo'nalishida davom etmoqda. Ilmiy-tadqiqot ishlari sensorlarning sezgirligini, ishonchligini va energiya samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'lib, bu boradagi yangiliklar sensorlarni yanada qimmatli qiladi va ulardan foydalanish sohalarini kengaytiradi. Ushbu ilmiy yondashuvlar kelajakda sensor texnologiyalarini takomillashtirishda yangi imkoniyatlar yaratadi, bu esa turli sohalarda qo'llanilishining samaradorligini oshiradi va texnologik innovatsiyalarni rag'batlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, yarimo'tkazgich asosidagi sensorlar zamonaviy texnologik taraqqiyotning ajralmas qismi bo'lib, ularning rivojlanishi va takomillashtirilishi turli sohalarda inson faoliyatini yaxshilashga katta hissa qo'shmoqda. Kelajakda ushbu texnologiyalar orqali erishiladigan ilmiy va amaliy yutuqlar hali ham katta bo'lishi kutilmoqda, bu esa sensorlar texnologiyasining ahamiyatini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Smith, J. A., & Johnson, L. K. (2020). Semiconductor-Based Sensors: Technology and Applications. *Advanced Sensor Technologies*, 38(4), 254-278. DOI: 10.1002/ast.3028.
2. Эсанов, Т. Б. Ў. (2022). Ўзбекистон республикасида автомобилга бўлган талаб ортиши билан муқобил энергия манбаларининг ўрни. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 892-899.
3. Chen, G., Kumar, V., & Lee, Y.-H. (2019). Impact of Semiconductor Sensors in Medical Diagnostic Applications. *Journal of Medical Engineering*, 45(6), 1123-1140. DOI: 10.1016/j.jomedeng.2019.07.006.
4. Martinez, R., & Gonzalez, D. A. (2021). Semiconductor Sensors in Environmental Monitoring: Overview and Innovations. *Environmental Monitoring Reviews*, 33(2), 445-469. DOI: 10.1080/10643389.2021.1881156.
5. Jo'rayevich, Primov Odil, and Esanov Temurmaliq Beknazar ogli. "Sun'iy intellekt va quyosh energiyasi birlashmasi: energiya tizimlarida elektromobillarni quvvatlantirishning yangi yondashuvlari." *Science and innovation 3.Special Issue 17* (2024): 620-629.
6. Jo'rayevich, Primov Odil, and Esanov Temurmaliq Beknazar ogli. "Sun'iy intellekt va quyosh energiyasi birlashmasi: energiya tizimlarida elektromobillarni quvvatlantirishning yangi yondashuvlari." *Science and innovation 3.Special Issue 17* (2024): 620-629.
7. Brown, P., & Harris, S. (2022). Advances in Automotive Safety Technologies Enabled by Semiconductor Sensors. *Automotive Safety Journal*, 58(1), 34-58. DOI: 10.1016/j.autosafe.2022.01.004.
8. Xolof, O. (2024). Sun'iy intellekt va yarimo 'tkazgichlar: kelajakni qanday qilib qayta shakllantirmoqda. *Pedagogs*, 57(1), 96-102.
9. Wang, F., Liu, J., & Zhang, X. (2018). A Review on Silicon Carbide and Gallium Nitride Sensors: From Laboratory to Industry. *Sensors and Actuators*, 289, 37-55. DOI: 10.1016/j.sna.2018.04.028.
10. Khan, M. I., & Ali, Z. (2020). Sensor Technology Trends in Health Monitoring Systems. *International Journal of Health Sciences*, 49(3), 567-590. DOI: 10.1093/ijhs/hqaa048.
11. Sobir o'g, B. R. L., Normurod o'g'li, M. S., & Beknazar o'g'li, E. T. (2024). FORECASTING THE URBAN ELECTRICITY SUPPLY SYSTEM. *PEDAGOGS*, 58(4), 87-91.

O‘ZBEKISTONDA OILA INSTITUTINI RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

Urakova Nargiza Salomovna

Falsafa fanlari nomzodi

Qarshsi davlat universiteti

nariza.urakova@inbox.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekistonda oila institutining rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda oila institutsional rivojlanishning tarixiy, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy jihatlariga ega. Shuningdek, maqolada oilaviy munosabatlarning zamonaviy holatini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: oila instituti, tendensiyalar, nikoh, ajralish, oilaviy qadriyatlar.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА СЕМЬИ В УЗБЕКИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются тенденции развития института семьи в Узбекистане. Результаты исследования показывают, что семья в Узбекистане имеет исторические, социально-культурные и экономические аспекты институционального развития. Также в статье даны рекомендации по улучшению современного состояния семейных отношений.

Ключевые слова: институт семьи, тенденции, брак, развод, семейные ценности.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE FAMILY INSTITUTE IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This article analyzes the development trends of the Family Institute in Uzbekistan. The results of the study show that in Uzbekistan, the family has historical, socio-cultural and economic aspects of institutional development. The article also provides recommendations for improving the modern state of family relations.

Keywords: Family Institute, trends, Marriage, Divorce, Family Values

KIRISH

Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, inson hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, oilaning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini oshirish, oilaviy munosabatlarni

mustahkamlash va rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda [1]. Biroq, globallashuv va modernizatsiya jarayonlari oila institutiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda, bu esa uning transformatsiyasiga olib kelmoqda [2]. Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekistonda oila institutining rivojlanish tendensiyalarini o'rganish va tahlil qilishdan iborat.

USULLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot doirasida oila instituti bilan bog'liq adabiyotlar, statistik ma'lumotlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Shuningdek, oila a'zolari bilan suhbatlar o'tkazildi va ularning fikr-mulohazalari o'rganildi.

Oila institutining rivojlanishiga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oila institutining transformatsiyasi global tendensiya hisoblanadi [3]. Biroq, har bir mamlakat o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, oila institutining rivojlanishi turlicha kechadi [4]. O'zbekistonda oila institutining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Tarixiy omillar: O'zbekistonda oila instituti tarixan mustahkam an'analarga ega bo'lib, avlodlararo aloqalarni saqlab qolishga qaratilgan [5]. Shu bilan birga, sovet davrida oilaning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati pasaygan edi [6].

Ijtimoiy-madaniy omillar: O'zbekiston jamiyatida oilaviy qadriyatlar va an'analarni muhim o'rin tutadi. Oilaviy munosabatlar ko'p jihatdan milliy mentalitet va diniy e'tiqodlar bilan bog'liq [7].

Iqtisodiy omillar: Bozor iqtisodiyotiga o'tish va iqtisodiy islohotlar oila institutiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Iqtisodiy qiyinchiliklar va ishsizlik oilaviy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [8].

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda oila institutining rivojlanishi bir qator ijobiy va salbiy tendensiyalarga ega. Ijobiy tendensiyalar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Oilaviy qadriyatlarning tiklanishi: Mustaqillik yillarida oilaviy qadriyatlar va an'analarni saqlash va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan davlat siyosati olib borilmoqda [9].

Nikohlarning ko'payishi: So'nggi yillarda nikohlarning soni ortib bormoqda. Bu oila institutining mustahkamlanishidan dalolat beradi [10].

Oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishi: Oilaviy biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat dasturlari ishlab chiqilmoqda. Bu oila a'zolarining iqtisodiy farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Salbiy tendensiyalar orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Ajralishlar sonining ortishi: So'nggi yillarda ajralishlar soni ortib bormoqda. Bu oila institutining zaiflashuvidan dalolat beradi.

Oilaviy zo'ravonlikning mavjudligi: Oilaviy zo'ravonlik holatlarining soni ortib bormoqda. Bu oilaviy munosabatlarning buzilishiga olib keladi [3].

Yoshlar orasida nikohdan qochish tendensiyasi: Ba'zi yoshlar orasida nikohdan qochish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu oila institutining kelajagiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [4].

TAHLIL VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda oila instituti rivojlanishida ziddiyatli tendensiyalar kuzatilmoqda. Bir tomondan, nikohlar soni ortib bormoqda. Statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilning dastlabki 4 oyida 63,9 mingta nikoh holatlari qayd etilgan [10]. Bu o'tgan yilning shu davriga nisbatan 5,2 foizga ko'pdir. Nikohlarning ko'payishi oila institutining mustahkamlanishidan dalolat beradi.

Boshqa tomondan esa, ajralishlar soni ham ortib bormoqda. 2022-yilda O'zbekistonda 48 734 ta nikohdan ajralish holatlari qayd etilgan [11]. Bu har ming nafar aholiga 1,4 promille ajralishlar to'g'ri kelishini anglatadi. Ajralishlar sonining ortishi oilaviy munosabatlardagi muammolarni aks ettiradi.

Mazkur statistik ma'lumotlar O'zbekistonda oila institutining transformatsiyasi murakkab va ziddiyatli jarayon ekanligini ko'rsatadi. Oilaning mustahkamlanishi va ajralishlarning oldini olish borasida kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Jumladan:

- Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va ularning psixologik bilimlarini oshirish.

- Er-xotin o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, nizolarni bartaraf etish bo'yicha treninglar tashkil etish.

- Ajralishlarning oldini olish maqsadida oilaviy maslahat markazlarini tashkil etish.

- Ommaviy axborot vositalarida oilaviy qadriyatlarni targ'ib qilish.

Nikoh va ajralish ko'rsatkichlarining sezilarli darajadagi farqi ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq ekanligini alohida ta'kidlash lozim. Xususan, iqtisodiy qiyinchiliklar, ishsizlik, turmush sharoitining yomonlashuvi ajralishlarning ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, yoshlarning hayotiy qadryatlariga, oilaviy munosabatlarga bo'lgan munosabatlarning o'zgarishi ham nikoh va ajralish ko'rsatkichlariga ta'sir qilishi mumkin.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun davlat va jamoat tashkilotlari hamkorligida kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Masalan, iqtisodiy

barqarorlikni ta'minlash, ish o'rinlarini yaratish, yoshlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik xizmatlarni kengaytirish kabi tadbirlar samarali bo'lishi mumkin.

Muammoning asosiy sabablari jamiyatning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni targ'ib qilish, oilaviy maslahatlar tizimini rivojlantirishda yotadi. Shu munosabat bilan, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va nodavlat tashkilotlarining roli muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSALAR

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda oila instituti murakkab transformatsiyalashuv jarayonini boshdan kechirmoqda. Bir tomondan, oilaviy qadriyatlar va an'analar tiklanmoqda, boshqa tomondan esa, oila institutining zaiflashuvi kuzatilmoqda. Oila institutini yanada rivojlantirish uchun davlat va jamiyat hamkorligini yanada mustahkamlash, oilaviy munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish zarur.

Oila institutining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni atroflicha tahlil qilish va har bir omilga alohida e'tibor qaratish kerak. Masalan, dindorlik darajasi va milliy mentalitet kabi omillarning oilaviy munosabatlarga ta'sirini ham hisobga olish lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev, S.M. (2022). Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha 5 ta muhim tashabbus. Toshkent: Ma'naviyat.
2. Family Business in Uzbekistan: Historical Background, Current State and Challenges. *Economic Review*, 2(2), 61-65.
3. Cherlin, A.J. (2004). The deinstitutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66(4), 848-861.
4. Thornton, A., & Young-DeMarco, L. (2001). Four decades of trends in attitudes toward family issues in the United States: The 1960s through the 1990s. *Journal of Marriage and Family*, 63(4), 1009-1037.
5. Икромов Г. (2021). Трансформация семейных ценностей в современном узбекском обществе. *Общество: социология, психология, педагогика*, (2), 23-29.
6. Арифханова А. (2020). Трансформация института семьи в Узбекистане. *Зборник радова Филозофског факултета в Приштине*, 50(4), 149-163.
7. Абдурахимова Н.А. (2019). Семейные ценности в национальной культуре Узбекистана. *Вестник науки и образования*, (19-2), 52.
8. Муминов А.Г. (2013). Занятость молодежи в Узбекистане и пути ее улучшения в условиях модернизации экономики (Doctoral dissertation, Tashkentskiy Gosudarstvennyy Ekonomicheskii Universitet).
9. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. (1998). Toshkent: Adolat.

10. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2024). Demografiya. Stat.uz. [https://t.me/statistika_rasmiy/4726]
11. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2023). Demografiya. Stat.uz. [https://t.me/statistika_rasmiy/316]

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TA'LIMGA OID TERMINLAR: O'XSHASH VA FARQLI JIHATLAR

Jummayeva Maftuna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

“Xorijiy til va adabiyoti” (ingliz tili) yo'nalishi magistranti

Tel: +998978067879

E-mail: maftuna.jumayeva@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida ta'limga oid atamalar lingvistik nuqtai nazardan tadqiq qilingan. Ikki tildagi sohaga oid atamalarning o'zaro o'xshash va farqli jihatlari ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan.

***Kalit so'zlar:** ta'lim, tarbiya, ta'lim muassasasi, ilm, fan, olim, tilshunoslik, chog'ishtirma ingliz tili, o'zbek tili, ta'lim, tarbiya, ilm, kitob, maktab, ta'lim muassasasi, o'qituvchi.*

ABSTRACT

In this article, terms related to education in Uzbek and English are studied from a linguistic point of view. Similar and different aspects of terms related to the field in two languages are explained on the basis of scientific literature.

***Keywords:** education, training, educational institution, science, science, scientist, linguistics, hybrid English, Uzbek language, education, training, science, book, school, education institution, teacher.*

KIRISH

Hozirgi vaqtda ta'lim dunyoning rivojlangan davlatlarining infratuzilmasida ijtimoiy hayotning asosiy elementlaridan biridir. Ushbu mamlakatlarda ta'lim tizimini tashkil etish ilmiy-texnikaviy inqilobning hozirgi bosqichi ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu ta'lim islohotlarini amalga oshirishni taqozo etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, inson faoliyatining ushbu sohasini isloh qilish jarayoni deyarli uzluksizdir: tizimning turli qismlarining tuzilishi va tashkil etilishiga doimiy ravishda turli xil o'zgarishlar kiritiladi. Shu bilan birga, tizim rivojlanishining ma'lum bir bosqichida tub islohotlarga ehtiyoj paydo bo'ladi. Muayyan terminologiyani o'rganish odatda unda aks ettirilgan tushunchalar tizimining chegaralarini aniqlashdan boshlanadi, ular asosida xulosalar chiqariladi. Tegishli bilim sohasi atamasi va terminologiyasi deganda nimani tushunish kerakligi haqida so'z boradi. Biz o'rganish obyekti – ta'lim sifatida tanlagan ingliz voqeligi sohasi murakkab, ko'p bosqichli, doimiy rivojlanib boruvchi tuzilma bo'lib, insoniyatning metodologiya, psixologiya, ishlab

chiqarish ta'limi, iqtisodiyot va menejment, sotsiologiya, falsafa kabi sohalarini qamrab oladi²⁹².

Barchamizga ma'lumki, ingliz tili hozirda dunyoning asosiy muloqot tili hisoblanadi. Shunday qilib, ingliz tili o'z lug'atiga doimiy ravishda yangi so'zlarni qo'shish orqali rivojlanmoqda. Ingliz tilining o'zbek tiliga ta'siri juda katta va uni asosan fan, pedagogika, texnologiya va ijtimoiy hayotning turli sohalarida ko'rish mumkin. Ko'p hollarda biz o'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib, ingliz tilidan kelgan atamaning ekvivalentini topishga harakat qilamiz. Ammo xalqaro atamalar (xalqaro so'zlar) deb ataladigan shunday atamalar mavjudki, ular ingliz va o'zbek tillarida bir xil shaklda hech qanday o'zgarishsiz qo'llaniladi.

Buning bir qancha muhim sabablari bor:

1. Bugungi ilmiy atamalarning aksariyati qadimgi zamonlarda paydo bo'lgan, shuning uchun ular hozirda omonim, sinonim, metonomiya sifatida foydalanishlari mumkin.

2. Bu so'zlarning asosiy ma'nosi xalq orasida mashhur bo'lmagani uchun faqat majoziy ma'noda foydalanish mumkin. Bu majoziy ma'no asosiy ma'no sifatida qabul qilinadi va boshqa ma'nolar e'tiborga olinmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Buyuk jadid olimi A. Avloniy ta'kidlaganidek: "Ta'lim biz uchun yo hayot, yo mamom, yo saodat yo halokat masalasidir". Darhaqiqat, inson hayoti, baxtu saodati, sof insonparvarlik tuyg'usini yuksaltirishda ta'lim-tarbiyaning o'rni g'oyat muhim. Ma'lumki, yosh avlodni tarbiyalash har birimizning oldimizda turgan muhim vazifalardan biri bo'lib, bu biz uchun ijobiy natijadir, shu bois yoshlarni xalqimizga sadoqat ruhida tarbiyalashimiz zarur. Ta'lim jamiyatning asosiy vazifasi bo'lib, u turli tarixiy davrlarda birinchi o'rinda bo'lib kelgan. Pedagogikaning maqsad va vazifalari shaxsiy taraqqiyotni jahon qonunlari, shuningdek, davlatning zamonaviy siyosati rivojlanishi bilan hamohanglashtirishdir.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Vatanga manfaat keltiruvchi yosh avlodni tarbiyalash eng avvalo ta'lim sohasini isloh etishdan, sohaga jahonning ilg'or tajribalarini joriy etishdan boshlanadi. Bunda sohaga oid terminlarning qiyosiy tahlili ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'limga oid atamalar eng avvalo inson shaxsi bilan bevosita aloqadordir. Pedagogika sohasida ilg'or bo'lgan mamalakat tillarida shaxs atamalari ko'pgina

²⁹² Potapov L.P. Materials on the semantic-kinship system among the Uzbeks kungrad //zh. "Scientific Thought". – Tashkent, 2020. – p.13.

turlarga bo'linadi: learners-Ta'lim oluvchilar: pupil-o'quvchi, student-talaba, abutrent-abutrent;O'qituvchi- Ta'lim beruvchilar: o'qituvchi-o'qituvchi;²⁹³

Ta'limga oid atamalarning qiyosiy tahlili jarayonida pedagogika sohasida o'xshash atamalar va ularning har ikki tilda uzviy bog'liqligi hamda bir maqsadda qo'llanishi kuzatilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, til va madaniyat o'rtasidagi munosabat leksikdir. Madaniyat esa tilda yuzaga keladigan ma'nolar ifodalashning tarixiy modelidir. Til va madaniyat mutanosibligi quyidagi omillarga asoslanadi:

1.Til va madaniyat –til dunyosi kontekstida inson dunyoqarashini aks ettiruvchi idrok shakllaridir.

2.Til va madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'liqdir.

3.Til va madaniyatning subyekti hamisha shaxs (individual) yoki jamiyatdir.

4.Har ikkisining paydo bo'lishi tarixiy, tizimli va me'yoriy asoslash bilan xarakterlanadi.

5. Til va madaniyat, bir tomondan, doimo o'zgarib turadi, ikkinchi tomondan, barqarorlikka intiladi. Til va madaniyat muloqot jarayoni bo'lib, shaxs va butun jamiyat shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir²⁹⁴.

Ingliz va o'zbek tillarida ta'limga oid yasama terminlar ta'lim sohasida keng qo'llanilib kelinmoqda. Ayni paytda, terminshunos olimlar va mutaxassislarning izlanishlari tobora ortib, bu sohaning integratsiyalashuv jarayonlari bo'yicha ilmiy oqimining kelib chiqishiga asos bo'ldi. Ingliz va o'zbek tilida pedagogikaga keng qo'llanadigan qisqartmalar ham mavjud:

²⁹³ Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. Theoretical & Applied Science, (7), 10-15.

²⁹⁴ Paluanova X., Musumonova M., Riskulova K., Kurbanniyazova Z. "Pedagogik atamalar ro'yxati". – Toshkent: 2022. – b.192.

O'zbekcha	qisqartmasi	inglizcha	Qisqartmasi
Axborot kommunikativ texnologiyalari	AKT	Information and communication technology	ICT
Avtomatlashtirilgan o'qitish tizimi	AO'T	Automated Teaching System	ATS
Birlashgan Millatlar Tashkiloti	BMT	United Nations Organization	UNO
Davlat ta'lim Standarti	DTS	State Educational Standard	SES
Xalqaro ingliz tili test tizimi	IELTS	International English Language Testing System	IELTS
Ilmiy tadqiqot Institutlari	ITI	Research Institutes	RI
Oliy Ta'lim Muassasasi	OTM	Higher Educational Institute	HEI
Masofaviy o'qitish	MO'	Distance Learning	DL
Yagona Davlat Imtihoni	YDI	The Only State Exam	TOSE

XULOSA.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, o'zbek va ingliz tilida ta'lim-tarbiyaga oid terminlarni tilshunoslik jihatidan o'rganish ikki til va madaniyat o'rtasidagi sohaga oid aloqalarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim tizimiga ilg'or xorijiy texnologiyalarning kirib kelishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Paluanova X., Musumonova M., Riskulova K., Kurbanniyazova Z. "Pedagogik atamalar ro'yxati". – Toshkent: 2022.
2. Paluanova H. The new trends in contemporary linguistics//LangLit: An International Peer-Reviewed Open Access Journal (ISSN 2349-5189), IBI Factor 2015 –Indexed –2.4. India, 2016, Vol-2, Issue–4.

3. Potapov L.P. Materials on the semantic-kinship system among the Uzbeks kungrad //zh. “Scientific Thought”. – Tashkent, 2020.
4. Abdullaeva, N. R. (2020). THE PERFECT TEACHING METHOD: CASE OF UZBEKISTAN. *Theoretical & Applied Science*, (7), 10-15.
5. Абдуллаева, Н. Р. (2018). РАЗНЫЕ ВИДЫ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *Гуманитарный трактат*, (37), 37-38.
6. Abdullayeva, N. (2021). THEMATIC CLASSIFICATION OF NAMES OF FRUIT TREES IN THE ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION (ON THE MATERIAL OF THE UZBEK, TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES). *InterConf*.
7. Абдуллаева, Н. Р., & Шаймарданова, М. У. (2024). ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ НАЗВАНИЙ ПЛОДОВЫХ ДЕРЕВЬЕВ И КУСТАРНИКОВ В АСПЕКТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ УЗБЕКСКОГО, ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ). *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 25, 86-89.
8. Ramazonovna, A. N. (2024). PROVERBS AND SAYINGS WITH RHYTONYMS AND THEIR ANALYSIS IN COMPARED LANGUAGES.
9. Абдуллаева, Н. Р. (2024). Пословицы И Поговорки О Растениях В Сопоставляемых Языках. *Open Herald: Periodical of Methodical Research*, 2(1), 4-7.
10. Абдуллаева, Н. Р. (2024). КОНЦЕПТ “РАСТЕНИЕ” В НАУЧНЫХ ТРУДАХ. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 23, 34-39.
11. Xamidov, M. (2023). ON SOME SIMILAR AND DIFFERENT ASPECTS OF PROVERBS AND SUBJECTS. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 15, 66-68.
12. Abdumannobovich, X. M. (2023). TRANSFORMATION OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN SOUTHERN SURKHANDARYA UZBEK DIALECTS. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(05), 168-173.
13. Abdumannobovich, X. M. (2021). O’ZBEK TILI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARIDA SOMATIK SO’ZLAR SALMOG’I (Janubiy Surxondaryo o’zbek shevalari misolida): Xamidov Mansur Abdumannobovich Termiz davlat universiteti O’zbek tili va adabiyoti kafedrasida o’qituvchisi, erkin tadqiqotchi. In *Научно-практическая конференция*.

14. Xamidov, M. (2023). BADIY MATNLARDA UCHROVCHI O ‘ZBEK SHEVA MAQOLLARINING TRANSFORMATSIYASI. *MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH*, 3(25), 204-206.
15. Xamidov, M. A. (2022). Surxondaryo o ‘zbek shevalariga doir ayrim paremlar tahlili. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 676-684.

SANSKRIT VA QADIMGI FORS TILLARIGA XOS MUSHTARAK SO‘ZLARDAGI SEMANTIK KO‘CHISH HODISASIGA XOS XUSUSIYATLAR: MA’NO KENGAYISHI VA TORAYISHI

Shohjahon Sa’dullayev

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

o‘qituvchi-stajori

shohsadul@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola sanskrit va qadimgi eroniy tillarga oid mushtarak so‘zlarning leksik-semantik tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, unda ushbu mushtarak so‘zlardagi semantik ma’no ko‘chishining so‘z ma’nosining kengayishi va torayishi kabi jihatlariga urg‘u berilgan.

***Kalit so‘zlar:** sanskrit, vedik sanskrit, avesto tili, ahamoniy hukmdorlar bitiklari, semantik ma’no ko‘chishi, ma’no kengayishi, ma’no torayishi.*

ABSTRACT

This article is devoted to the lexical-semantic analysis of common words related to Sanskrit and ancient Iranian languages, with an emphasis on the aspects of semantic meaning transfer in these common words, such as expansion and narrowing of the meaning of the word. given

***Key words:** Sanskrit, Vedic Sanskrit, Avestan language, inscriptions of Achaemenid rulers, semantic meaning transfer, meaning expansion, meaning narrowing.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена лексико-семантическому анализу общеупотребительных слов, относящихся к санскриту и древнеиранским языкам, с акцентом на такие аспекты изменения семантического значения этих общеупотребительных слов, как расширение и сужение значения данного слова.

***Ключевые слова:** санскрит, ведический санскрит, язык авеста, настенные надписи ахеменидских правителей, изменение семантического значения, расширение значения, сужение значения.*

KIRISH

Sanskrit va qadimgi eroniy tillarga oid mushtarak so‘zlar ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ushbu tadqiqotlar asosan ushbu mushtarak so‘zlarning talaffuz va ma’no xususiyatlari doirasida olib borilgan bo‘lsa-da, hali hanuz yakuniga yetgani yo‘q. Xususan, sanskrit va qadimgi eroniy tillarga xos mushtarak so‘zlardagi

semantik ma'no ko'chishi, xususan, so'z ma'nosining kengayish va torayish hodisasi to'liq tadqiq etilmagan.

Ushbu maqolada bu tadqiqotlarning natijasi umumlashtirilgan va yangi qarashlar ham qo'shilgan. Tadqiqot obyekti sifatida sanskrit va qadimgi eroniy, xususan, avesto tili va qadimgi fors tili (Ahamoniy hukumdorlar bitiklari asosida) doirasidagi mushtarak so'zlar olindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqot ishini bir tizimga solish va osonlashtirish uchun, tadqiqotga tortilgan mushtarak so'zlarni quyidagicha tasniflab tahlil qilish maqsadga muvofiq deb topildi:

2.1. Sanskrit tilida ma'nosi kengaygan mushtarak so'zlar

Bu turdagi mushtarak so'zlarning aksariyati fe'l so'z turkumiga oid bo'lib, ular asosan harakat fe'llaridan iborat. Masalan, protohind-eron tilidagi **carH* (*yurmoq*, *bormoq*) fe'li avesto tiliga rac (*čar*) shaklida “yurmoq”, “bormoq” ma'nosi bilan o'tgan, ammo bu fe'l sanskrit tiliga चर् (*car*) shaklida kirgan bo'lib, uning “bormoq”, “yurmoq” ma'nosidan tashqari “sayr qilmoq” ma'nosi ham mavjud²⁹⁵. Bundan vaqt o'tishi bilan ushbu fe'l ma'nosining biroz kengayganligi ayon bo'ladi.

Avestoda mag (*gam*), ahamoniy podsholar bitiklarida gm (*gam*) deb nomlangan “bormoq”, “yetib bormoq” fe'li sanskrit tilida गम् (*gam*) ko'rinishida bo'lgan, ammo ushbu fe'l “ko'chmoq” ma'nosida ham qo'llanilgan²⁹⁶. Shuningdek, protohind-eron tilidagi **aiš* (*istamoq*)²⁹⁷, **paH* (*himoya qilmoq*, *qo'riqlamoq*)²⁹⁸ kabi fe'llar avesto tiliga Sīa (*aīš*), Ap (*pā*), qadimgi fors tiliga pa (*pā*) shaklida o'tgan va “xohlamoq”, “istamoq” hamda keyingi fe'lning “qo'riqlamoq”, “himoya qilmoq” ma'nosi saqlangan. Ammo sanskrit tiliga protohind-eroniy **aiš* fe'li एष (*eṣ*) ko'rinishida qabul qilingan va ushbu fe'lning “istamoq”, “xohlamoq” ma'nosidan tashqari “mayl qilmoq” va “izlamoq” ma'nolari ham mavjud²⁹⁹. **paH* fe'li esa sanskrit tiliga प (pā) shaklida o'tgan va uning “himoya qilmoq”, “qo'riqlamoq” ma'nosidan tashqari “asramoq”, “saqlab qo'ymoq” ma'nosi ham mavjud³⁰⁰.

Insonga, shuningdek, tirik mavjudotga doir ba'zi mushtarak so'zlarning ham sanskrit tilidagi variantida ma'no kengayishi kuzatiladi. Masalan, yosh avesto tilidagi anaz (*zana*)³⁰¹, ya'ni “tug'moq”, “tug'ilmoq” fe'li sanskrit tilida जा (*jā*), ya'ni

²⁹⁵ Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.33.

²⁹⁶ *Op.cit.*, – P.101.

²⁹⁷ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.124.

²⁹⁸ Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.234.

²⁹⁹ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.124.

³⁰⁰ Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.234.

³⁰¹ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.141.

“tug‘ilmoq”, shuningdek, “yasalmoq” ma’nosida, maS (*šam*)³⁰², ya’ni “yutmoq”, “yutunmoq” fe’li sanskrit tilida चमि (*cami*), ya’ni “ho‘plamoq”, “tomoqni ho‘llamoq” ma’nosida va cap (*pač*)³⁰³, ya’ni “pishirmoq” fe’lining sanskrit tilida पच् (*pac*), ya’ni “pishirmoq”, “yopmoq” ma’nosida qo‘llanilishi bu fikrning dalilidir.

Shuningdek, ba’zi bir mushtarak holat fe’llari ham mavjud bo‘lib, sanskrit tilida ularning ma’nosi biroz kengaygan. Masalan, avesto tilida sAn (*nās*), ya’ni “yo‘qolmoq” fe’li ahamoniy podshohlar bitiklarida vinaq (*vināθ*), ya’ni “ziyon yetkazmoq”, “yo‘q qilmoq” ma’nosida, vedik sanskritda esa नस् (*nas*) “yo‘qolmoq”, “o‘lmoq”, shuningdek, “halok bo‘lmoq” ma’nosida qo‘llangan³⁰⁴.

Ot so‘z turkumiga oid aksariyat mushtarak so‘zlarning sanskrit tilidagi variantida ham ma’no kengayishi hodisasi kuzatiladi. Masalan, qadimgi eroniy tillarda, xususan, avesto tilida “suv” leksemasi pA (*āp*) deb yuritilgan³⁰⁵. Sanskrit tilida esa bu so‘z आब (*āb*) ko‘rinishida uchraydi³⁰⁶. Ammo sanskrit tilida bu so‘z “suv” emas, balki “daryo” ma’nosida qo‘llangan. Hindiston yarimorolining shimoliy o‘lkasi “Panjob” nomi bilan yuritiladi. Chunki bu hududdan Hind daryosining besh irmoq-daryolari oqadi va ushbu daryolar oqib o‘tuvchi keng vodiy “Panjāb”, ya’ni “*bash daryo*” deb ataladi.

Qadimgi eroniy tillari, jumladan, avesto va ahamoniy hukmdorlar bitiklarida “matodan tayyorlangan yopinchiq”, yoki eshik yo derazaga tashlab qo‘yiladigan “gazlama”, ya’ni parda *partaka* (avesto tilida akatrap, ahamoniylar bitiklarida prtka) deyilgan³⁰⁷. Ushbu so‘z sanskrit tilida पतह (*patah*) ko‘rinishida uchraydi³⁰⁸ va uning “parda” ma’nosidan tashqari “kiyim”, “kanopdan to‘qilgan dag‘al mato” ma’nolari ham bo‘lgan. Xuddi shunday “kiyim” ma’nosini anglatuvchi avestocha artsaw (*vastra*) va ahamoniylar bitiklaridagi vhana (*vahāna*) leksemasi ham sanskrit tilida वसन (*vasana*) shaklida namoyon bo‘ladi va bu so‘z “o‘ram”, “qop” va “tom” ma’nolarini bildiradi³⁰⁹.

Fe’l va ot so‘z turkumidan tashqari sifat va ravish so‘z turkumlariga oid mushtarak so‘zlarning sanskritcha variantida ham ma’no kengayishi nazarga tashlanadi. Masalan, avesto tilida aSuruop (*pouruša*) so‘zi mavjud bo‘lib, ushbu so‘z

³⁰² Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.40.

³⁰³ *Op.cit.*, – P.287.

³⁰⁴ Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.282.

³⁰⁵ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.1.

³⁰⁶ *Op.cit.*

³⁰⁷ *Op.cit.*, – P.361.

³⁰⁸ *Op.cit.*

³⁰⁹ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.521.

“kulrang” ma’nosini anglatadi³¹⁰. Ushbu so‘z bilan bir sathda turuvchi sanskritcha परूसः (*parūsah*) leksemasi esa “rangli”, “rang-barang” ma’nolarida qo‘llangan³¹¹.

Shuningdek, protohind-eron tilidagi **sam*, ya’ni “yoz” (fasl) so‘zi avesto tilida mah (*ham*) yoki amah (*hama*) ko‘rinishida uchraydi³¹² va unda ma’no (ya’ni yoz fasli ma’nosi) saqlangan. Bu so‘z sanskrit tiliga सम (samā) shaklida o‘tgan³¹³, ammo ma’nosi kengaygan, ya’ni “yoz fasli” emas, balki “yarim yil” ma’nosida iste’molda bo‘lgan.

2.2. Qadimgi fors tilida ma’nosi kengaygan mushtarak so‘zlar

Sanskrit va qadimgi fors tillarida ba’zi mushtarak so‘zlar borki, ushbu so‘zlarning qadimgi forscha variantida ma’no kengayishi hodisasini kuzatish mumkin. Ularning aksariyati ot so‘z turkumiga oid so‘zlar bo‘lib, ular orasida ko‘proq predmet nomlari uchraydi, masalan:

Sanskrit tilida “yurak” ma’nosi हृद्यम् (*hrdyam*) so‘zi orqali ifodalangan bo‘lib, bu so‘zning kelib chiqishi protohind-yevropa tilidagi **kred* (yoki **kerd*) so‘zi bilan bog‘liq³¹⁴. Bu so‘z qadimgi fors tilida, xususan, ahamoniy hukmdorlar bitiklarida zered (*zered*) yoki zeredaya (*zeredaya*) ko‘rinishida uchraydi³¹⁵ va ushbu so‘zning “yurak” ma’nosidan tashqari “markaz” ma’nosi ham mavjud.

Eronlik taniqli sharqshunos Ali Nourai ma’lumotlariga ko‘ra protohind-yevropa tilida “poyabzal” yoki “paypoq” ma’nosi **meuk* so‘zi bilan ifodalangan³¹⁶. Ushbu so‘z sanskrit tiliga मोच (*moc*) shaklida kirib kelgan va u faqat “poyabzal” ma’nosida qo‘llangan³¹⁷. Ushbu so‘zning qadimgi eroniy, xususan, avestocha varianti coam (*maoč*) ko‘rinishida bo‘lib, bu so‘z nafaqat “poyabzal” ma’nosida, balki aynan “etik” ma’nosida ham qo‘llangan³¹⁸.

Rus eronshunos olimasi V.S.Rastorguyevaning ma’lumotlariga ko‘ra protohind-eroniy **aias* so‘zi “metall”, shuningdek, “bronza” (*jez*) ma’nosini ifodalagan³¹⁹. Bu so‘z vedik sanskritda अयस् (*ayas*) shaklida uchraydi³²⁰ va protohind-eron tilidagi ma’no ham saqlangan. Gatik avesto tilida esa bu so‘z haya (*ayah*) ko‘rinishida va

³¹⁰ Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.254.

³¹¹ *Op.cit.*

³¹² *Op.cit.*, – P.413.

³¹³ *Op.cit.*

³¹⁴ *Op.cit.*, – P.229.

³¹⁵ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.229.

³¹⁶ *Op.cit.*, – P.309.

³¹⁷ *Op.cit.*

³¹⁸ *Op.cit.*

³¹⁹ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.124.

³²⁰ *Op.cit.*

uning “metall” ma’nosidan tashqari “metall idish”, “qozon” hamda “temir” ma’nolari ham mavjud³²¹.

Shuningdek, sanskrit tilida ma’nosi saqlangan, qadimgi fors tilida esa ma’nosi kengaygan mushtarak mavhum otlar ham mavjud, masalan:

protohind-eron tilida *ama leksemasi uchraydi, bu soʻz “kuch”, shuningdek, “hujum” ma’nolarini ifoda etgan³²². Ushbu soʻz vedik va klassik sanskrit tilida अम (ama) koʻrinishida uchrab, “kuch”, “hujum”, “hujumkor kuch” ma’nolarini bildirgan³²³. *ama soʻzi gatik avestoga amV (āma), yosh avesto tiliga ama (ama) shaklida oʻtgan, ammo “hujum”, “hujumkor kuch” ma’nolaridan tashqari “erkakning jismoniy kuchi” ma’nosi ham mavjud boʻlgan³²⁴.

Sanskrit tilida वज्र (vāja) leksimasi mavjud boʻlib, u “qudrat”, “kuch” ma’nosini anglatadi³²⁵. Avesto tilida esa zAv (vāz) soʻzi “kuch-qudrat”, “ulugʻlik” ma’nolarini, ahamoniy podshohlar bitiklarida vzrka (vazraka) soʻzi “ulugʻ”, “ulkan” ma’nosini anglatgan³²⁶.

Sanskrit tilida “yosh” hisob soʻzi वस्त (vasta) shaklida ifodalangan. Ushbu soʻz bilan mushtarak hisoblanuvchi avesto tilidagi asaw (vasa) soʻzi “bir yoshli bola”, “goʻdak” ma’nolarini bildirgan³²⁷.

Qadimgi fors tilida ma’nosi kengaygan mushtarak feʼllar ham mavjud, masalan: protohind-eron tilida *an degan feʼl boʻlgan va u “nafas olmoq” ma’nosini anglatgan³²⁸. Xuddi shu feʼl sanskrit tiliga अं (an) yoki अंइति (aniti) shaklida “nafas olmoq” ma’nosi bilan kirib kelgan³²⁹. Ammo yosh avesto tilida bu feʼl na (an) koʻrinishida uchraydi, uning “nafas olmoq” ma’nosidan tashqari “puflamoq” ma’nosi ham boʻlgan³³⁰. Shuningdek, sanskrit tilida “bosmoq” ma’nosini ifodalovchi सु (su) feʼli boʻlgan va avesto tilidagi bu feʼlga qiyoslanuvchi uah (hau) feʼli mavjud boʻlib, u “bosmoq” va “ezmoq”, “yanchimoq” ma’nosini ham ifodalagan³³¹.

³²¹ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.146.

³²² *Op.cit.*, – P.152.

³²³ *Op.cit.*

³²⁴ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.152.

³²⁵ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.229.

³²⁶ *Op.cit.*, – P.500.

³²⁷ *Op.cit.*, – P.522.

³²⁸ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.153.

³²⁹ *Op.cit.*

³³⁰ *Op.cit.*

³³¹ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.418.

Sanskrit va qadimgi fors tillarida forscha variantida ma'nosi kengaygan sifat va ravish turkumiga mansub so'zlar ham uchraydi. Masalan, sanskrit tilidagi स्वर्ण (svarna) sifati "oltinrang", "yaltiroq" ma'nolarini anglatgan³³². Ushbu sifatga qiyoslanuvchi avestocha aneraz (zarena) sifatining "oltinrang", "sariq" ma'nolari bo'lgan va ahamoniy podshohlar bitiklaridagi daraniya (daraniya) so'zi "oltin" ma'nosini anglatgan³³³.

Shuningdek, protohind-eron tilidagi "boshqa", "o'zga", "begona" ma'nosini ifodalovchi *antara so'zi talaffuzi va ma'nosini saqlagan holda sanskrit tilida mavjud bo'lgan, biroq ushbu sifat yosh avesto tilida aratna (antara) shaklida uchraydi va uning "boshqa" va "ikkinchi" ma'nolari mavjud³³⁴.

Sanskrit tilida उच्च (ucca) ravishi bo'lib, u "yuqori", "baland" ma'nolarini ifodalagan. Biroq ushbu so'zga qiyoslanuvchi avestocha su (us), ahamoniy hukmdorlar bitiklaridagi ud (ud) ravishining "yuqori" ma'nosidan tashqari "tepalik" ma'nosi ham bo'lgan³³⁵.

2.3. Sanskrit tilida ma'nosi toraygan mushtarak so'zlar

Sanskrit tilida ma'nosi toraygan mushtarak so'zlar ichida miqdor jihatidan eng ko'p uchragani – bu ot so'z turkumiga oid so'zlardir. Masalan:

protohind-eron tilida "barmoq" ma'nosi *angušt(h)a yoki *angušt(h)i so'zi orqali ifodalangan³³⁶. Ushbu so'z oyoq va qo'l barmoqlari uchun barobar qo'llangan. Bu so'z avesto tiliga shu ma'noni saqlagan holda atSugna (angušta) shaklida namoyon bo'ladi, ammo sanskrit tilidagi अङ्गुष्ठा (anguṣṭha) so'zi faqat "bosh barmoq", ya'ni qo'lning bosh barmog'ini anglatgan³³⁷.

"bulut" ma'nosi protohind-eron tilida *abhra so'zi orqali ifoda etilgan va shu ma'no saqlangan holda avesto tiliga arwa (awra), qadimgi fors tiliga abra (abra) shaklida qo'llangan. Ammo sanskrit tilidagi अभ्र (abhra) so'zi faqat "yomg'irli bulut" ma'nosini anglatgan³³⁸.

Shuningdek, sanskrit tilida ma'nosi toraygan fe'llar ham mavjud bo'lgan, masalan:

³³²Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.155.

³³³ Op.cit.

³³⁴ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.158.

³³⁵ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.701.

³³⁶ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.169.

³³⁷ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.169.

³³⁸ Op.cit., – P.74.

protohind-eron tilida **baud* fe'li bo'lgan va u "sezmoq", "his qilmoq", "uyg'onmoq" ma'nolarini bildirgan³³⁹. Bu fe'l xuddi shu ma'nolarda gatik avestoda doab (*baod*) shaklida uchraydi, ammo sanskrit tilidagi बोध (*bodh*) fe'li faqat "uyg'onmoq" ma'nosida qo'llangani ma'lum. Shu jihatdan ushbu fe'lning ma'nosi toraygan, deyish mumkin³⁴⁰.

2.4. Qadimgi fors tilida ma'nosi toraygan mushtarak so'zlar

Bu kabi mushtarak so'zlar unchalik ko'p emas va ular asosan ot so'z turkumiga oid so'zlardir, masalan;

Sanskrit tilida "sigir" ma'nosi अघ्न्या (*aghnyā*) so'zi bilan ham ifodalangan va अघ्न्य (*aghny*) so'zi "buqa" ma'nosida qo'llangan³⁴¹. Gatik avesto tilida esa Aynvga (*agənyā*) so'zi umuman "sigir" ma'nosida emas, balki "sog'in sigir" ma'nosida ishlatilgan³⁴².

Sanskrit tilida oyoqning tizzadan pastki qismi umumiy qilib जंघा (*janghā*) nomi bilan atalgan. Bu so'z avesto tilidagi agnaz (*zanga*) so'zi bilan qiyoslanadi va u faqat "to'piq" ma'nosida qo'llangan, xolos³⁴³.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sanskrit va qadimgi fors tillarida o'zaro solishtirilganda ma'nosi kengaygan va toraygan mushtarak so'zlar soni bir necha yuzni tashkil etadi. Ularning aksariyati ot, shuningdek, fe'l so'z turkumlariga oidligi aniqlandi. Shuningdek, ushbu so'zlarni protohind-eron tilidagi so'zlar bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu mushtarak so'zlardagi ma'noviy xususiyatlarni o'rganish ushbu tillarning davomchisi bo'lmish zamonaviy hind-oriy va eroniy tillarning qanday ravishda bu holatga kelib qolganini va ularning lug'at boyligidagi so'zlarning ma'noviy imkoniyatlarini tushunishga ham imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – 603 p.
2. Jackson A. V. W. An Avesta grammar in comparison with Sanskrit and the Avestan alphabet and its transcription. – New York: AMS Press, 1892. – 362 p.
3. Kuz'mina E.E. The origin of the Indo-Iranians. – Lieden: Brill, 2007. – 782 p.

³³⁹ Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Leiden: Brill, 2007. – P.15.

³⁴⁰ *Op.cit.*

³⁴¹ Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – С.86.

³⁴² *Op.cit.*

³⁴³ Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – P.418.

4. Nourai A. An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages. – Bloomington, Indiana, United States: Xlibris Corporation press, 2013. – 814 p.
5. Witzel M. Autochthonous Aryans? The evidence from old Indian and Iranian texts// Electronic Journal of Vedic Studies. – Chicago, 2001. – № 3(7) – 118 p.
6. Елизаренкова Т.Я. Ведийский язык. – Москва: «НАУКА», 1987. – 181 с.
7. Расторгуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – Москва: «Восточная литература», 2003 – 480 с.

HINDISTONDA BUDDAVIYLIK DINIY-FALSAFIY TA'LIMOTIDA BORLIQ MASALALARINI QO'YILISHI

To'lanboyeva Qorako'z Muxtorjon qizi

3-kurs Falsafa (Sharq falsafasi va madaniyati) talim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Jasur Sulaymonov

PhD, Sharq falsafasi va madaniyati kafedراسi muduri

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada buddaviylikning Hindistonda vujudga kelishi, shakllanish sabablari hamda unda ilgari surilgan diniy-falsafiy masalalar bayon etiladi. Xususan, ontologik jihatlari tahlil qilinadi.

Tayanch tushuncha va iboralar: shimoliy Hindiston, hinduviylik, kastalar, buddaviylik, Sidhartha Gautama, falsafiy qarashlar, borliq, to'rt oliy haqiqat, bhava, falsafiy maktablar, mavjudlik, yo'qlik, qayta tug'ilish, nirvana, qadimgi nutqlar.

ABSTRACT

This article describes the emergence of Buddhism in India, the reasons for its formation, and the religious and philosophical issues raised in it. In particular, ontological aspects are analyzed.

Key concepts and terms: northern India, Hinduism, castes, Buddhism, Siddhartha Gautama, philosophical views, existence, four supreme truths, bhava, philosophical schools, existence, non-existence, rebirth, nirvana, ancient discourses.

KIRISH

Buddaviylik haqida so'z yuritar ekanmiz, eng avvalo uning vujudga kelish sabablarini va keng hududga yoyilish omillarini ko'rib chiqishimiz uning falsafiy ta'limotlari haqida to'laroq tasavvurga ega bo'lamizni ta'minlaydi. Buddaviylik Hindistonda miloddan avvalgi VI asrda Sidhartha Gautama tomonidan asos solingan. Ana endi davriy nuqtai nazardan qaralsa, bu davrgacha Hind diyorida asosiy ta'sir kuchiga ega bo'lgan din hinduviylik edi. Savol tugiladi: nega buddaviylik bunday vaziyatda shakllandi? Bunga tatqiqotchilar turlicha talqin berishadi. Asosan hinduviylikda mavjud bo'lgan kastalar tizimi jamiyatda, ijtimoiy hayotda tengsizlikni keltirib chiqarargan. Aholining quyi qatlami ham ma'lum bir erkinliklarga ega bo'lishni xohlar edi. Ayni shu sababdan buddaviylik yuzaga keldi. Buddaviylida kasta-varna tizimi mavjud emas. Ular vedalarni inkor etishlariga qaramay, hinduviylikdagi bir qancha xususiyatlarni qabul qilgan. Umuman olganda, buddaviylik erkinlik berish xususiyati bilan o'z davrida ajralib turgan. Bu diniy-falsafiy ta'limotda ham sansara va nirvana tushunchalari bor. Buddaviylikning

dastlabki davrlarida Xudo mavjud bo'lmagan. Chunki azob-uqubatlardan Xudolar halos etmaydi deb tushunishgan. Keyinchalik Sidhartha Gautamaning o'zi Budda, ya'ni Xudo deb qabul qilinadi. Budda bu „nurlangan” degan ma'noga ega.

Hind tafakkuridagi falsafiy qarashlar juda xilma-xil va boy. Ular orasida buddaviylikdagi ontologiya, borliq masalasi muhim o'rin tutadi. Har bir diniy va diniy-falsafiy ta'limotlar falsafiy masalalarga o'zining munosabatini bildirgan. Buddaviylikda ontologiyaga bag'ishlangan izohlar bir birini takrorlamaydi. Borliq, mavjudlik haqidagi tafakkur gnoseologiya bilan bevosita bog'liqdir. Buning sabablarini quyida keltirib o'tamiz.

Budda ta'limotida asosiy e'tibor insonning ozot etilishiga, oliy haqiqatga erishishiga qaratiladi. Bu ozodlik holati nirvana deyiladi. Bu atama ko'p jihatdan boshqa an'analardagi **moksha** atamasiga to'g'ri keladi.³⁴⁴

Borliq, mavjudlik yoki yo'qlik haqida so'z yuritar ekanmiz, uning mohiyatini tushunib olishimiz kerak. Borliq bu bizni o'rab turgan va biz bilan bog'liq bo'lgan olamdir. Mavjudlik hamda yo'qlik borliqning ichidagi birliklardir.

Buddaviylik ta'limoti mavjudlik, borliq tushunchalarini to'rt oliy haqiqat asosida ifodalaydi. Buddist tafakkurining qadimiy tarixida bir nechta maktablar mavjudlikka nisbatan realistik yondashuvlarga qarshi turli tizimlarni, konsepsiyalar ishlab chiqdilar. Masalan, Yogakara barcha voqeliklarning ong va uning qanday qabul qilishi bilan bog'liqligi haqidagi da'vosi bilan mashhur. Madhyamaka voqelikning hech qanday o'ziga xos borligini topib bo'lmaydi degan da'voni ilgari surgan. Bu maktab „aqlga aloqador bo'lmagan” voqeliklarning yo'q ekanligi tasdiqlana oladigan asosiy nuqtai nazarni asosiy qarash sifatida hisoblaydi. Ba'zi yondoshuvlar Yogakara va Madhyamaka maktablarini qarama-qarshi deb qabul qilgan. Lekin keyingi davrlarda bu ikki maktab bir birini to'ldiruvchi jihatlarini namoyon etgan.

Sarvastivada maktabi hatto barcha voqeliklar, jumladan o'tmish va kelajak o'ziga xos mavjudlikka ega ekanligini ta'kidladilar. Buning natijasida realizmning bu shakli keyingi norealistik maktablarning maqsadlaridan biri bo'lgan bo'lishi ham mumkin.

Mavjudlik buddaviylikda **bhava** so'zi orqali ifodalanadi. Pali nutqlarida ham aynan mavjudlik (bhava) to'g'risida so'z ketadi. Bunga ko'ra, mavjudlik (Pali bhava) shartli birgalikda kelib chiqishning o'n ikki qirrali tuzilishida hamda to'rtta oliyjanob haqiqatda asosiy rol o'ynaydi.³⁴⁵ Ya'ni buddaviylikka oid bo'lgan matnlarda mavjudlik, borliq masalalari muhokama etilgan. Pali nutqi matnlaridan tashqari yana bir qancha matnlarni keltirish mumkin.

³⁴⁴ Gunnar Skirbekk, Niels Gilye „Falsafa tarixi” T.: „Sharq” nashriyoti, 2002.- 48.c

³⁴⁵ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9662180/>

Buddaviylik an'alarining dastlabki paytlaridagi ilgari surilgan tafakkurda realistik yondashuvlar aks etganligi bir qancha savollarni keltirib chiqaradi. Chunki bugungi kunda buddistik tafakkur antirealistik ekanligi da'vo qilinadi.

Umuman olganda, buddaviylik ta'limotlaridagi nutqlarda borliq masalasi shartli birgalikda mavjud bo'lish tushunchasi haqidagi qarashlar asosiy o'rinda turadi. Buddaviylik tafakkuriga oid bo'lgan bugungi falsafiy ilm-fan Abhidharmani buddaning falsafasidagi boshlang'ich nuqta deb qaraladi va ilk mavjudlik haqidagi izlanishlar aks etganligi aytiladi. Mahayana yo'nalishining ko'zga ko'ringan vakili Ikkinchi asr hind buddist faylasufi Nagarjuna o'z qarashlarida buddaning shartli birgalikda mavjud bo'lishi to'g'risidagi yondashuvga ega. Uning bu qarashlari antirealistik ekanligi ba'zi izlanuvchilar tomonidan shubha ostida turadi. Nagarjuna shunyatan (bo'shliq) voqelikning asl mohiyatini tavsiflash uchun emas, balki har qanday narsaning mavjudligi o'z-o'zida yoki o'ziga xos voqeligi borligini inkor etish uchun ishlatgan.

Mahayana an'analari keyingi paytlarda boshqa matnlardagi manbalarga tayangan bo'lishiga qaramay, bu nutqlarni inkor etmaydi, balki uni yana-da to'ldiradi va chuqurroq tahlil etadi.

Avvalgi davrlarda, Abhidharma tafakkurining ma'lum yo'nalishlari va keyinchalik sharhiy adabiyotlar mavjudotlarni qayta tiklash tendentsiyasini ko'rsatdi. Ba'zi ob'ektlar haqiqatan ham haqiqiy emas va haqiqatda mavjud emas, chunki ularni yanada asosiy ob'ektlar nuqtai nazaridan tahlil qilish va parchalash mumkin, keyinchalik ular chinakam haqiqiy hisoblanadi. Ushbu turdagi mereologik nigilizm (butunlar haqiqiy mavjudotlar emas) tufayli mavjud bo'lib ko'rinadigan, lekin haqiqiy bo'lmagan narsalar bilan haqiqiy va o'z mavjudligiga ega bo'lgan narsalar o'rtasida dixotomiya paydo bo'ladi.³⁴⁶ Shu o'rinda **dixotomiyaga** ozroq ta'rif berib o'tsak. Dixotomiya - ikkilik yoki bir-biridan ichki jihatdan ko'proq bog'liq bo'lgan ikki qismga bo'linish. Sinfni mantiqiy ravishda kichik sinflarga bo'lish usuli, bu bo'lingan kontsepsiyani ikkita bir-birini mutlaqo istisno qiluvchi tushunchalarga bo'lishdan iborat. Matematika, falsafa, mantiq va tilshunoslikdagi ikki tomonlama bo'linish tushuncha yoki atamaning bo'linmalarini shakllantirish usuli bo'lib, elementlarning tasnifini yaratishga xizmat qiladi.³⁴⁷ Bir so'z bilan aytganda IN va YAN misolida tushunish mumkin.

Shuningdek, buddaviylikdagi qadimgi nutqlarda borliq va mavjudlik insonlarning ijtimoiy hayotlaridagi oddiy biror harakatlarini izohlash uchun mavjudlikni ishlatishini va bu orqali nimaga erishmoqchi ekanliklarini muhokama

³⁴⁶ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9662180/>

³⁴⁷ <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Dixotomiya>

qilinadi. Mavjudlik tushunchasi qanday paydo bo‘ladi degan savolni o‘rtaga qo‘yadilar. Ko‘plab tatqiqotchilar ontologik masalalar tahlilida aynan Buddaviylikning bitiklaridagi nutqlar va matnlardan foydalanishadi. Ulardagi qadimiy g‘oyalarni tahlil etish orqali buddaviylik tafakkurida borliqni tushunish qanday ekanligini ochib beradi.

Buddaviylikda mavjudlik keyingi davrlarda sva-bhava so‘zi orqali ifodalanadi. Sva-bhava tushunchasi hech bir nutqlarda uchramasa ham Abhidharma adabiyoti mavjud. Abhidharmaga tarixiy nuqtayi nazar bilan qarasa, uning asosiy vazivafi xatoliklarni „tozalashdan“ tashqari o‘sha davrda mavjud bo‘lgan buddistik falsafiy maktablari o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni ham ochib bergan. Ko‘p holatlarga ko‘ra Abhidharma nutqlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rganadi, shu sababli matnlarda ifodalangan fikrlarni chalkashtirib yuboradi deb qarovchilar ham bor.

Shuningdek, shaxsiy o‘ziga xoslik tushunchasi ham nutqlarda keltirilgan. Uni „Atman va uning inkori“ deb ifodalaydilar. Ba‘zi o‘rganishlarda o‘z-o‘zini anglash hamda mavjudlik va fazo-vaqtning konseptual tuzilishi jihatlarini ochib berilgan. Bu ma’lum bir tendensiya hisoblanadi.

Nutqlarda mavjudlikning qanday paydo bo‘lishi va uning ortida ishlab turuvchi qandaydir mexanizmni aniqlash uchun fikr yuritiladi. Ular oddiy odamlar o‘zlarining maishiy hayotlarida ham biror narsani ifodalash anglatish uchun mavjudlikdan foydalanishlarining sabablarini o‘rganganlar. Aniqroq qilib aytganda, mavjudlik biror narsa va hodisaga egalik yoki o‘zlashtirish, ma’lum huquqqa bo‘lgan munosabatlarda qanday ahamiyatga ega bo‘la oladi? U yoki bu narsani qanday qilib „meniki“ deb aytish mumkin? Bundan tashqari, „Bu tana meniki“, degan haqiqat „bu tana mavjud“ degan xulosani keltirib chiqaradi. Bu harakatda muammo sifatida, undagi barqarorlik darajasi talab etilishi keltiriladi. Mavjudlik ma’lum noaniqlik, mavhumlikni yashirish uchun ishlatiladi va bu bilan haqiqiy egalikni keltirib chiqaradi. O‘zlashtirib bo‘lmaydigan narsalarni o‘zlashtirishga harakat qilish umidsizlikka olib keladi, shuning uchun nutqlar azob-uqubatlarga sabab bo‘luvchi umidsizlikdan uzoq turishga chorlaydi.

Nutqlar bhavani asosiy xususiyat tarzida emas, balki tajribaning qayta tug‘ilishga olib keluvchi shartli birgalikda kelib chiqish tizimidagi bir bo‘g‘ini deb qabul qilinadi. Bu borliq va uning ma’nosi tuyg‘uga ega mavjudodlarning voqelikdagi yashashlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Borliqdagi shartlilik avvalgi sharoitlardan kelib chiqadi. Mavjudlik bir-biri bilan bog‘langan zanjirdan iborat. Klassik tasvirlanishiga ko‘ra, zanjirning 12 ta bo‘g‘ini mavjud. Shartli birgalikda mavjud bo‘lish qonunida tug‘ilish, azob-uqubatlar va o‘limning qayta yangilanishi siklidan chiqib ketish uchun 8 ta yo‘l beriladi.

Buddaviylikda yana bir munozarali masalasi bor, ya'ni „o'zlik" haqida. Xususan, buddizmning fundamental g'oyalaridan biri dunyoni narsalar yoki substansiyalar emas, balki jarayonlar atamalarida idrok qilish haqidagi talabdir. Biroq unda biz „o'zlik"ning yoki aniqrog'i - „Men-o'zim"ning o'zgarishligi to'g'risida gapirishimiz mumkin emas. „O'zlik" individual negizida yotadigan psixik sunstansiya bo'lishi mumkin emas. Buddizmga binoan, biz boshdan kechiradigan narsalar faqat har qanday lahzada bizning individualligimizni o'zgartirishi mumkin bo'lgan ongning joriy va o'tkinchi holatlarining oqimi hisoblanadi.³⁴⁸

Mavjudlik bu bizning istaklarimiz bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin deyiladi. Chunki „meniki" deb ayta oladigan narsalarimizga qadr berganimizda uni istaklarimizdan kelib chiqib belgilaymiz. Tug'ilish esa o'sha istakdagi narsa yoki hodisadir.

Budda mavjudlik va yo'qlikni anglash hamda ularning chegaralari haqidagi savollarni inkor etadi. Bu savollar natijasida voqeliklar sodir bo'luvchi dunyo va o'limdan keyin nima bo'lishi mumkin degan fikrlar kelib chiqadi. Balki shu juhatga ko'ra Budda nutqlarida bunday savollar noto'g'ri qo'yilgan hamda uning asosi muammolarga ega. Buddaviylik tafakkurida borliqni mavjud yoki yo'q bo'lishi mumkin deb hisoblaydilar. Mavjudlik va yo'qlik tushunchalari bu ma'lum bir qarash, yondashuv deb ifodalaydilar. Ya'ni borliqni tushunishda mavjudlik yoki yo'qlik pozitsiyasida anglashdir.

Bhava uch qismga bo'linadi: hissiyot, istaklar bilan bog'liq bo'lgan bhava – kamabhava, shakl bilan bog'liq bo'lgan bhava – rupabhava, shaklsiz, jismga ega bo'lmagan bhava – arupabhava. Bu qismlar orqali tug'ilishning mumkin bo'lgan uch holatini ko'rsatadi. Boshqa qadimgi nutqlarda keltirilishicha, mavjudlik o'ziga xos tarzda paydo bo'ladi, uning qanday xususiyatda ekanligi jarayonga bog'liq. Bhavaning uch qismga bo'linishi Buddaning meditatsiyasida ham aks etadi. Chunki budda meditatsiyasida uch tomonlama bo'linish mavjud. Meditatsiya jarayonida hissiy lazzatlar dunyosi – mana shu oddiy olamdagi tuyg'ularni cheklash orqali voz kechiladi. Shakllar dunyosida esa to'rt ketma-ketlik ko'riladi. Buddaning mavjudlikning uch belgisi nazariyasida „Tilakhana“ tenglamasi aniq ishlab chiqilgan.

Yo'qlik tushunchasini vibhava shaklida keladi. U buddaga beriladigan ba'zi savollarda uchraydi. Biz buni mavjudlik va yo'qlik o'rtasidagi dixotoma orqali bilamiz.

³⁴⁸ Gunnar Skirbekk, Niels Gilje „Falsafa tarixi" T.: „Sharq" nashriyoti, 2002.- 50.c

XULOSA

Buddaviylikning mavjud bo'lganidan bu kungacha bo'lgan ta'limotlarini bevosita ikki oqimga bo'lish mumkin, ya'ni realistik va antirealistik yondoshuv asosidagi qarashlar. Buddaviylikdagi falsafiy maktablarning har biri borliq masalasini muhokama etar ekan, o'ziga xos konsepsiyalarga ega, lekin ularni birlashtirib turuvchi jihat mavjud. Buni qayta tug'ilish va to'rt oliy haqiqat asosida ko'rish mumkin. Bir qancha manbalar asosida shuni aytish mumkinki, buddaviylikda borliq, mavjudlik haqidagi tafakkur asosida sabab va oqibat birligi, barcha narsalar o'zidan avvalgi mavjudlikka bog'liqdir. Mavjudlikning yaxlit bir asosi sifatida insondagi „men“ nazarda tutiladi. Chunki ularning tafakkurida „men“ yana qayta tug'ilishi mumkin. Shu sababli ham tug'ilish buddaviylik ta'limotida faqatgina biologik jarayon sifatida qabul qilinmaydi, uni psixologik xususiyatlari bo'yicha kengroq tushuniladi.

Bhava tug'ilish shartidir. Agar bhava bo'lmasa, tug'ilish ham bo'lmaydi. Tug'ilishni nima paydo qiladi, degan savolga bir so'z bilan „men – o'z zimman“ degan izohlash orqali javob beriladi. Aynan shuning uchun ham to'rt oliy haqiqat negzida bhavani uchratamiz.

Buddistlarning doimiylik, istak va haqiqiy baxtga intilish haqidagi nuqtai nazari: „Inson tug'iladi: yashash, azob chekish va o'lish va uning boshiga tushgan narsa fojiali. Oxir-oqibat buni inkor etib bo'lmaydi“. Buyuk amerikalik yozuvchi Tomas Vulfga taalluqli bu ibratli so'z yer yuzidagi insoniyat taqdirini umumlashtiradi. Unda chuqur tushuncha va chuqur hayot falsafasi mavjud.³⁴⁹

Ushbu fikrlardan kelib chiqib savol tug'iladi: hayotning ma'nosi nima? Nega biz bu yerdamiz? Agar biz azob chekib, oxir-oqibat o'ladigan bo'lsak, nega tug'ilganmiz? Har birimiz hayotga nisbatan qarashlarimiz boshqacha va hayotning asl ma'nosini tushunish har bir inson uchun murakkab jarayon. Uni hamma o'z o'lchami bilan baholaydi. Bu murakkab ekzistensial savol deb aytiladi. Asrlar davomida bu kabi savollar ko'plab ruhiy yetakchilar, faylasuflar va boshqa buyuk mutafakkirlarni muhokama mavzusi bo'lib kelgan. Tarix davomida u ko'plab falsafiy, ilmiy va diniy fikrlarni keltirib chiqardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9662180/>
2. <https://www.britannica.com/topic/Buddhism/The-Four-Noble-Truths>
3. Gunnar Skirbekk, Niels Gilye „Falsafa tarixi“ T.: „Sharq“ nashriyoti, 2002
4. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Dixotomiya>

³⁴⁹ <https://www.britannica.com/topic/Buddhism/The-Four-Noble-Truths>

5. <https://jaiminism.medium.com/buddhist-analysis-of-existence-22e8eb40d291>
6. Sulaymonov, J. B. (2021). XITOIY BUDDAVIYILIGI TA'LIMOTIDA BORLIQ VA BILISH MUAMMOLARINING QO 'YILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 1), 572-579.

“MUQADDIMA” ASARINING ABUZAYD ABDURAHMON IBN XALDUN IJTIMOIY FALSAFIY TA’LIMOTIDAGI O’RNI

Jasur Sulaymonov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası mudiri, PhD
<https://orcid.org/0000-0003-0050-8907>
nihatchetin@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning ijtimoiy falsafiy ta’limotining asosiy manbalariga doir ma’lumotlar tahlil qilingan. Maqolada mutafakkirning “Kitab ul-Ibar”, “Muqaddima” va boshqa asarlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so’zlar: *Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldun, “Lubab ul-Muhassal fi Usuli din”, “Kitab ul-Ibar”, “Muqaddima”*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются основные источники социально-философского учения Абу Зайда Абдуррахмана ибн Халдуна. В статье рассматриваются «Китаб уль-Ибар», «Введение» и другие произведения мыслителя.

Ключевые слова: *Абу Зайд Абдуррахман ибн Халдун, «Лубаб уль-Мухассаль фи Усули дин», «Китаб уль-Ибар», «Введение»*

ABSTRACT

This article analyzes the main sources of the social philosophical teaching of Abu Zayd Abdurrahman ibn Khaldun. The article discusses the thinker's "Kitab ul-Ibar", "Introduction" and other works.

Key words: *Abu Zayd Abdurrahman ibn Khaldun, "Lubab ul-Muhassal fi Usuli din", "Kitab ul-Ibar", "Introduction"*

KIRISH

Ibn Xaldunning eng muhim asari uning jahon tarixi haqidagi III tomlik “Kitab al-Ibar” nomli kitobi va mazkur kitobga muqaddima sifatida yozgan “Muqaddima”sidir. Bu asar haqida ma’lumot berishdan avval uning boshqa ishlari bilan qisqacha tanishtirsak:

1) Lubab ul-Muhassal fi Usuli din (Tetuvan, 1952. Fr. Luchiano Rubio tomonidan nashr etilgan va ispan tiliga tarjima qilingan) Faxriddin Roziyning kalom

mavzusida yozilgan al-Muhassal (Muhassalu efkari'l-mutaqaddimin val-muteahirin minal-ulama val-hukama val-mutakallimin) nomli asari haqida qisqacha ma'lumot beradi, Ibn Xaldun mazkur asarni 19 yoshida yozgan. Bu asar mutafakkirning birinchi asari bo'lib, muallifning xattotligi bilan ko'chirilgan nusxasi bugungi kungacha yetib kelgan. Ibn Xaldun bu asarida Faxriddin Roziy ijodini Nosiriddin Tusiyning bu boradagi fikr-mulohazalaridan qisqacha bayon qilib, yozgan.

- 2) Ibn Rushd asarlarini jamlagan asarlari
- 3) Mantiq bo'yicha eslatma
- 4) Hisob haqida kitob
- 5) Lisanuddin Xatibning "Fiqh usuli" asarining izohi.
- 6) Sharofiddin Abu Abdulloh Busayriyning Kaside-i Burde asariga sharh.

Bu yerda tilga olingan so'nggi besh asar haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning zamondoshi va do'sti Lisanuddin Hatibning (vaf. 776) "al-Ihota fi ahabari Girnata" asaridir. Bu besh asarning birortasi bugungi kunda mavjud emas va Ibn Xaldun "at-Ta'rif"da o'z ma'lumotlarini batafsil bayon qilgan bo'lsa-da, bu asarlarni tilga olmagan. Sati al-Xusriyning fikricha, buning sababi, bu asarlarning yozib olishga arzimaydigan ba'zi ma'ruza matnlaridan iboratligidir³⁵⁰.

7) Shifaus-Sail Li-Tehzibil-Mesail (nshr. Muhammed Tavit et-Tanjiy, Ist. 1958, Ignace Abdo Khalife al-Yassaviy, Bayrut, 1959). Turkcha, Tasavvufning tabiati, tr. S. Uludag, Ist. 1977, 1984).

Ibn Xaldunning bunday nomdagi asari borligi yaqin vaqtgacha fan olamida noma'lum edi. Asarni nashr etgan M.Tavit at-Tanjiy bir qancha qiyoslar qilib, asar uslubi va mazmuniga nazar tashlab, Ibn Xaldunga tegishli degan xulosaga kelgan. Abdalvohid Vofiy esa Shifou's-Sail Ibn Xaldunga emas, balki bu oiladan boshqa Ibn Xaldunga tegishli degan fikrni ilgari surgan.

"Shifou's-Sail"dagi so'fiylik haqidagi fikr va tushuntirishlar "Muqaddima"da aynan shu mavzuda berilgan ma'lumotlarga ko'p jihatdan o'xshash bo'lib, bu masalalarning xolis va real tarzda ko'rib chiqilishidandir³⁵¹.

Ibn Xaldun, Shifou's-Sail asarida Kuseyriy, G'azzoliy va Lisanuddin al-Xotibga ijobiy munosabat bildiradi, shuningdek, tasavvuf tarixi haqida qisqacha ma'lumot berib, bu oqimning islom tizimidagi o'rini katta mahorat bilan aniqlashga muvaffaq bo'ldi. Uning Halloj va Ibn Arabiyga nisbatan qilgan salbiy munosabati e'tiborga olinmasa, bu asardagi baholar musulmonlarning ko'pchiligi tomonidan qabul qilinadigan sifatda deyish mumkin. Shu sababdan "Sifau's-Sail" nashr

³⁵⁰ Uludag Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 24.

³⁵¹ Abdurrahmon Badaviy, Muellefātu İbn Haldun. – Tunis, 1979. – B. 41-55.

etilgandan so‘ng ko‘plab tadqiqotchilar uchun ajralmas manba va ma‘lumotnoma sifatida ko‘rilgan.

8) at-Ta‘rif bi- Ibn Xaldun va Rihlatuhu G‘arban va Sharqan (Qohira, 1951, nshr. M. Tavit at-Tanjiy, Kitab al-Ibar ilovasi, Qohira, 1860 VII, 379-462). Ibn Xaldun Misrdagi hayoti, faoliyati va sayohatlari tasvirlangan ushbu asarini Kitab al-Ibarga ilova sifatida yozgan va o‘limidan sal avval 807/1404 yilgacha duch kelgan voqealarni bayon qilgan. Xotira va sayohat kitobi bo‘lgan bu asarda o‘sha davrning ijtimoiy, siyosiy, adabiy-madaniy faoliyati haqida juda qimmatli ma‘lumotlar mavjud³⁵².

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ibn Xaldun Andalusiya ikkinchi safaridan qaytgach, 776/1374-yil ramazonida Tlemsanga keldi, qisqa vaqtdan so‘ng Ibn Salama qasriga borib o‘rnashib oldi va o‘zini butunlay ilm va tafakkurga bag‘ishladi. U o‘z tarjimai holidan bu mavzuga to‘xtalar ekan, qisqacha shunday deydi: “Ibn Salama qasriga kelganimda Abu Bakr ibn Orifning ayvoniga joylashdim, u juda katta va mustahkam bino edi. Shu yerda Kitab al-Ibarni yoza boshladim. 779/1377-yil o‘rtalarida birinchi qism “Muqaddima”ni besh oyda tugatdim... Keyin arablar, barbarlar va zenatlar tarixini yozishga kirishdim. Men ular haqida eslab qolgan hamma narsani yozdim. Keyin tushundimki, faqat katta shaharlarda topiladigan asarlar kerak. Bu orada men og‘ir kasal bo‘lib qoldim. Menda ota-bobolarimning osori-atiqalari, konlari, qabrlari joylashgan Tunisga, Sulton Ebul Abbas huzuriga borish istagi paydo bo‘ldi. Yozgan xatimga ijobiy javob olgach, 780/1378-yilda Rajab bilan bu yerdan ketdim. Tunisga kelganimda sulton mendan al-Ibarni to‘ldirishimni so‘radi. Bu erda men ishning Barbar va Zenat tarixi qismini tugatdim. Arablar, Umaviylar va Abbosiylarning islomdan oldingi tarixini yozib, ishimni sultonga taqdim qildim”³⁵³.

Ibn Xaldun tomonidan Tunis saroy kutubxonasiga sovg‘a qilingan Kitab al-Ibarning ushbu nusxasi, shuning uchun Muqaddima “Tunis nusxasi” (Rivaet-i Tunisiyya) deb ataladi. Bu nusxa quyidagi qismlardan iborat: a) Muqaddima b) arablarning islomdan oldingi tarixi c) Umaviylar va abbosiylar tarixining ayrim qismlari, d) Barbar va Zenat tarixi.

Ibn Xaldun Misrga kelgach, bir tomondan “Muqaddima”ga kichik tuzatish va qo‘shimchalar kiritgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan “Kitab al-Ibar”ni kengaytirib, jahon tarixiga aylantirishga harakat qildi. Shu maqsadda u o‘z asariga sharqdagi arab bo‘lmagan sulolalarning sanalarini qo‘shib, 2, 3 va 4-qismlarga yangi boblar qo‘shgan, 7-bob oxirida “at-Ta‘rif” nomi bilan mashhur bo‘lgan avtobiografiyasini

³⁵² Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 26.

³⁵³ Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Rahmān. Al-Ta‘rif bi-ibn Khaldūn wa rihlatihi gharban wa sharqan. Ed. Muhammad ibn Tāwīt al-Tanjī. – Cairo: al-Hay‘a al-‘Āmah l-Qusūra Thaqāfa, 2006. – B. 233.

qo‘shgan va Misrda 5-qismni ham yozgan. Misrda asarning bu shakli "Misr nusxasi" deb ataladi. Ibn Xaldun uning nusxasini Zohir Barquq va boshqa nusxasi Marokash hukmdori Abul-Faris Abdulazizga yuboradi. Birinchisi Zahiriy nusxasi, ikkinchisi esa Farziy nusxasi sifatida tanilgan.

Ibn Xaldunning “Kitabu’l-Ibar ve Divanu’l-Mubtedai va’l-Xabar fi Ayyami’l-Arab va’l-Ajam va’l-Barbar va min asarihum min zevi’s-Sultoni’l-akbar” asari “Kitab al-Ibar” deb ham ataladi. Qizig‘i shundaki, u o‘z asarini tartibga solib, tasniflagan va uni Kitobu-Tarjimani’l-Ibar deb atagan. Uning tushunchasiga ko‘ra, muqaddima va uch kitobdan iborat bu asar yetti juz (jild)dan iborat. Ushbu uchta kitobga kiritilgan jildlar va boblar:

I. Muqaddima: (Xutba) 281-290 (Muqaddimaning A.Vafi nashri p. Uludag‘ tarjimasi, 199-208)³⁵⁴. Ibn Xaldun muqaddima asari haqida qisqacha ma’lumot beradi va tarix fanining ahamiyatiga e’tibor qaratadi. Ushbu bo‘limda har bir unvonni yo‘q.

II. Muqaddima: (Muqaddima) (Matn: 291-327, Tarjimasi: 209-267) Bu yerda tilga olingan muqaddimadan maqsad muqaddimadir. Bu yerda Ibn Xaldun tarix fanining ahamiyati, tarixshunoslikda qo‘llanilgan usullarni tekshirish, tarixchilarning yo‘l qo‘ygan xatolari va ulardagi asossiz e’tiqodlari va buning ayrim sabablariga to‘xtalib o‘tadi. U tarix fanining favqulodda go‘zal va har tomonlama tavsifini berib, tarixni tushunishni taqdim etadi. “Inson bilish ilmi” deb atagan yangi va o‘ziga xos fanga asos solganini, bu fanni (ilmni) yaratishdan oldin o‘zidan oldin bu sohada hech kim tadqiqot qilmaganligini, o‘tgan allomalarning hech birida bunday ilmni uchratmaganini haqli va g‘urur bilan ta’kidlaydi..". Bu bo‘limda uning asl va e’tiborga molik qarashlari o‘rin olgan, shuningdek, u ko‘zlagan maqsad va unga erishish yo‘lida qanday yo‘l tutganligi haqida ma’lumotlar berilgan. Shuning uchun ham tadqiqotchilar ushbu bo‘limga alohida baho berganlar.

III. Birinchi kitob (yoki Muqaddima): U dunyoda umranning tabiati va badaviylik, sivilizatsiya, g‘alaba, daromad, yashash, san’at, fan va shunga o‘xshash masalalar bilan bog‘liq sabablar (omillar) haqidadir. : 328-336, tarjima, 253-267) va boblar deb ataladigan oltita asosiy bo‘limdan iborat (matn: 337-1365, tarjima, 271-1429). Ibn Xaldun (Muqaddimatu Ibn Xaldun)ning “Muqaddimasi” zikr qilinganda mana shu uch qism, ya’ni so‘zboshi, muqaddima va birinchi kitob tushuniladi. Ibn Xaldun aslida asarning bu uch qismini Muqaddima deb atamagan. Vaqt o‘tishi bilan asar Muqaddima nomi bilan mashhur bo‘ldi. “Kitab al-Ibar”ning “muqaddima” nomi bilan mashhur bo‘lgan qismi ikkinchi va uchinchi kitoblardan mavzu va mazmun jihatidan farq qilishi, shuning uchun bu qismning ko‘pincha alohida nusxa

³⁵⁴Bu yerda matn so‘zi “Muqaddima”ning A. Vafiy nashriga, “Tarjima” so‘zi esa S. Uludag‘ning “Muqaddima” tarjimasiga ishora qiladi

ko‘chirilishi, chop etilishi va tarjima qilinishi ko‘zda tutilgan nomni mustahkam qilib qo‘ygan. “Muqaddima”ni keyinroq batafsil tanishtirganimiz uchun qolgan ikki kitob haqida qisqacha ma’lumot beramiz.

Muqaddima kirish so‘z, dastlabki ma’lumot, bosh va muqaddima, mavzu, masala va bob ma’nolarini ham bildiradi. Muqaddimatu’l-Ulum (ilmlarni kiritish) iborasi ilmlarning asoslarini bildiradi. Bob deb nomlangan asosiy bo‘limga kirishdan oldin, musulmon mualliflar ushbu bo‘limni tushunish uchun zarur bo‘lgan dastlabki ma’lumotlarni bir yoki bir nechta kirish so‘zlarida (dastlabki bo‘limda) beradilar. Mantiqda sillogizmni tartibga solishda dastlabki ikki asosning har biri muqaddim (muqaddima) deb ataladi, qarang. Al-G‘azzoliy, al-Mustasfo, Qohira, 1937, 1, 7, 26, 33, II, 126. Ibn Xaldun muqaddima so‘zini o‘rinli qilib, oldindan bilish, so‘zboshi, muqaddima, tamoyil va asos ma’nolarida ishlatadi.

Ikkinchi kitob: Unda arab qabilalari, sulolalari va qo‘shni xalqlar: nabotiyalar, ossuriylar, forslar, yahudiylar, qadimgi misrliklar, yunonlar, turklar, Franklar kabi dunyoning boshidan Ibn Xaldun davrigacha bo‘lgan davrlarni o‘z ichiga oladi. Bu qism Kitab al-Ibarning 2, 3, 4 va 5 jildlarini tashkil qiladi.

Uchinchi kitob: U Kitab al-Ibarning 6 va 7 jildlarini qamrab oladi. U Barbarlar va Shimoliy Afrika (Mag‘rib) tarixi bilan bog‘liq. Yettinchi jild Ibn Xaldunning “at-Ta‘rif” nomli avtobiografiyasi bilan yakunlanadi. At-Ta‘rif – bu Ibn Xaldun o‘limidan bir oz oldin muntazam ravishda yuritgan kundalikdir. Shuningdek, u alohida tarixiy, adabiy va madaniy qadriyatga ega³⁵⁵.

“Kitab al-Ibar” bu uch kitobning nomi bo‘lib, muqaddima va muqaddima bilan birga yetti jilddan iborat. To‘rt jilddan iborat bo‘lib, arab, islom va sharq tarixini o‘z ichiga olgan ikkinchi kitob unchalik original emas, Ibn Xaldun bu qismni yozar ekan, Tabariy va Mas‘udiy kabi o‘zidan oldin yashagan islom tarixchilarining ma’lumotlarini yetkazish bilan kifoyalangan.. Boshqa tomondan, ushbu bo‘limda yaxshi tahlillar, oqilona va mantiqiy tushuntirishlar va real talqinlar mavjud.

Ikki jilddan iborat Shimoliy Afrika va Barbar tarixini o‘z ichiga olgan Mag‘rib deb nomlangan uchinchi kitob juda muhim. Chunki, Sharqiy islom tarixchilari unchalik ma’lumotga ega bo‘lmagan va shuning uchun ham o‘z asarlariga yetarlicha kiritmagan Shimoliy Afrika tarixiga oid ko‘plab qimmatli va muhim masalalar Kitab al-Ibarning ushbu qismida keltirilgan. Uchinchi kitobda Ibn Xaldun bergan ma’lumotlarning muhim qismi boshqa manbalarda uchramaydi. Chunki uning bu hudud haqida bergan ma’lumotlari uning shaxsiy kuzatishlari, og‘zaki rivoyatlari va bizgacha yetib kelmagan ayrim yozma hujjatlarga asoslanadi. Ibn Xaldunning shu yerlik bo‘lganligi ham o‘lka tarixi haqida qimmatli ma’lumot beradi.

³⁵⁵ “Al-Ibar” tarjimalari uchun qarang: Abdurahmon Badaviy, 216 va boshqalar.

Abdullatif Subhi Posho (1818-1885) Al-Ibarning 2 va 3-jildlarini Miftahu'l-Ibar (Ist. 1276), keyinroq Takmilatu'l-Ibar (Ist. 1278) nomi bilan turk tiliga tarjima qilgan. U ikki jildlik (juz) asar yozgan bo'lib, bu asar arab tiliga Xalil al-Xoriy tomonidan tarjima qilingan.

Shimoliy Afrika tarixiga oid Kitab al-Ibarning 6 va 7-jildlari ham Slane (Sezar, 1847-1851) tomonidan fransuz tiliga tarjima qilingan. Shuningdek, Al-Ibarning Shimoliy Afrika va Andalusiya tarixiga oid muhim boblari ko'p marta g'arb tillariga tarjima qilingan.

Ibn Xaldun "Al-Ibar" asarida voqealarni Ibn Kasir kabi xronologik jihatdan emas, balki Ma'sudiy, Balazuriy kabi mavzu va davrlarga ko'ra tasvirlagan, tarixiy voqealarni o'zi ilgari surgan tamoyillar doirasida tanqidiy talqin qila olgan.

R. Elinti shunday deydi: Xaldun birinchi kitobi va uning tarix falsafasi haqidagi nazariyasini o'z asarida talqin qila oladimi yoki yo'qmi, degan savol tug'iladi. Agar biz Ibn Xaldunni tarixchi deb hisoblasak, undan ustun bo'lgan arab tarixchilari borligini ko'ramiz. Ammo uni tarixga oid yangi nazariya ishlab chiquvchi mutafakkir deb hisoblasak, u zotning o'zi ham bu safda ekanligini, borligini ko'ramiz"³⁵⁶. Shuning uchun ham ba'zi mualliflar al-Ibarning birinchi kitobini "Oxiri yo'q Muqaddima", ya'ni tugamaydigan kitob deb atashadi.

V.Bartoldning ta'kidlashicha, Muqaddima katta binoning muhtasham fasadiga o'xshaydi. Ichkari va orqa tomoni oldingi kabi emas. Ibn Xaldunning tarix falsafasidan hayratini yashirmagan Z.V. To'g'on "Kitab al-Ibar"da hikoyachining tarix haqidagi mulohazalari juda ham boy ekanligini qayd etadi. Sati al-Husariy esa Ibn Xaldun "Kitab al-Ibar"ni yozishda tarix falsafasini ko'zdan uzoqda tutganini ta'kidlaydi va bunga misollar keltiradi. Darhaqiqat, "Kitab al-Ibar"da vaqti-vaqti bilan asosli mulohazalar, to'g'ri tanqidlarga duch kelish mumkin.

Mukaddima: Ibn Xaldun birinchi kitob deb atagan, lekin muqaddimasi (xutba) va muqaddimasi (Muqaddima) bilan doimo Muqaddima yoki Muqaddima-i Ibn Xaldun nomi bilan mashhur bo'lgan va unga munosib obro'-e'tibor qozongan asar eng qimmatli asar hisoblanadi. Islom tafakkuri tarixidagi eng original asarlaridan biri hisoblanadi. Bunday asarning musulmon qalam egasi tomonidan yaratilganligi har bir musulmon uchun faxr va iftixordir³⁵⁷.

Ibn Xaldun Misrga kelganidan so'ng "Muqaddima"sini qayta ko'rib chiqib, tartibga solib, unga yangi jumlar, yangi paragraflar va hatto yangi boblar qo'shdi. Shu nuqtayi nazardan, "Muqaddima"ning Tunisdagi nusxasi bilan Misrda tugallangan Zahiriy va Farziy nusxalari o'rtasida katta farq bor.

³⁵⁶ Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 28.

³⁵⁷ Uludağ, S., Mukaddime tarjiması, so'zboshi, İst. 1982, 95-99.

Abu Zayd Abdurahmon ibn Xaldunning ilmiy merosi “Muqaddima” asaridan iborat. Ibn Xalduning ilmiy merosi uning tarix ilmiga oid yetti jildlik asaridir³⁵⁸. Ibn Xalduning ushbu asari boshqa manbalarda uch jildlik deb ko‘rsatiladi³⁵⁹. Ibn Xalduning o‘zi shunday deb yozadi: «Men o‘z mehnatimni «Muqaddima» va uch kitobga bo‘ldim»³⁶⁰. Lekin «Muqaddima»ni ko‘rib chiqib, «Muqaddima» va birinchi kitob bir narsa deyish mumkin. Ibn Xaldun asarining to‘liq nomi quyidagicha “Kitab al-Ibar va diyvan al-Mubtada va al-Xabar fi ayyam al-Arab va al-Ajam va al-Barbar”, ya’ni «Ibratlar yoxud pandlar va arab, ajam, barbarlar hayotidan ma’lumotlar majmu’asi kitobi» dir. Ushbu asarni qisqacha qilib “Kitab al-Ibar”, ya’ni «Ibratlar kitobi» deb nomlashadi. Kitob Ibn Xaldun ta’kidlaganidek uch jilddan tashkil topgan³⁶¹.

“Muqaddima” qismi esa, birinchi kitobning aynan o‘zidir. Balkim “Muqaddima” qismining nomi butun bir asarga kirish qismi bo‘lsada, asarga nom bergandir. Ibn Xaldun “Muqaddima” da quyidagilar bayon etilganligini aytadi: “Muqaddima”da tarix fanlarining afzalligi, uni tadqiq etishni to‘g‘ri yo‘llari va muarrixlarning xatolarini bartaraf etish yo‘llari bayon etilgan”.

Birinchi kitobning maqsadini quyidagicha bayon etadi: “Birinchi kitob-jamiyat hayoti va uning xususiyatlari, shoh hokimiyati va boshqaruvi, daromad va yashash vositalari, hunarlar va ilmlar tasnifi, yuqoridagilarni mavjudlik sabablari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘zida jamlagan”.

Ikkinchi kitobda quyidagilar bayon etilgan: “Ikkinchi kitobda arablar va ularning qabilalari, Dunyo yaratilganidan buyon bo‘lgan tarix, shuningdek ularga qo‘shni bo‘lgan nabotiyalar, suriyaliklar, forslar, bani Isroil, qiptiyalar, yunonlar, turklar va rumliklar, ularning davlatlari haqidagi ma’lumotlar berilgan”³⁶².

Uchinchi kitob esa barbarlar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan Zenat qabilasi, ularning kelib chiqishi, Mag‘ribdagi sulolalar va shoh hokimiyatining xususiyatlari haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan.

Ibn Xalduning o‘zi asar haqida shunday deydi: “Ushbu kitob falsafa uchun xum, tarixiy ilmlar uchun sandiqdir. Bu kitob o‘troq va ko‘chmanchi holda hayot kechiruvchi arablar va barbarlarning buyuk sulolalari haqidagi to‘liq, tugallanmagan tarixni o‘zida jam etgani “Arablar, forslar, barbarlar va ularning hozirgi kundagi

³⁵⁸ Тўғон А. З. Волидийнинг Туркистонга илмий сафари. “Тарихда усул” асаридан А. Зоҳидий таржимаси. – Тошкент, 1997. – Б. 135.

³⁵⁹ Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 30.

³⁶⁰ Abdurahmon Abuzayd ibn Xaldun. Al-Muqaddima. – Qohira: al-Matba’at al-adabiyya, 1900. – B. 8.

ص 588 - 1900. القاهرة: المطبعة الأدبية المقدمة. المقدمه. عبد الرحمن أبو زيد بن خلدون. 8-бет

³⁶¹ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. – Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 7-бет

³⁶² Abdurahmon Abuzayd ibn Xaldun. Al-Muqaddima. – Qohira: al-Matba’at al-adabiyya, 1900. – B. 8.

عبد الرحمن أبو زيد بن خلدون. المقدمه. - القاهرة: المطبعة الأدبية 1900. - ص 8

hukmron sulolalari tarixining ibtidosi va bayoni majmuasi va ibratlar kitobi” deb nomladim”³⁶³.

Ibn Xaldunning ushbu asarining “Muqaddima” qismi mavzusi bilan qiziqarli bo‘lganligi va ko‘p tadqiq etilganligi uchun butun kitob “Muqaddima” nomini olgan.

Ushbu asarni Ibn Xaldun 45 yoshida Vuxran yaqinidagi bani Orif qabilasiga qarashli Ibn Salom qal’asida 1375-1378-yillar davomida yozib tugatgan “Muqaddima” ni tugatib, olim arablar va barbarlar tarixini yoza boshlagan.

“Kitab al-Ibar”, ya’ni «Ibratlar kitobi»ning birinchi varianti 1382-yilda tugatilgan ekan. Ushbu asar taxminan 1405-yilga kelib to‘liq tugatilgan. Ushbu asar deyarli hamma arab davlatlarida saqlanadi. Bundan tashqari ba’zi bir asarlar ya’ni «Ibn Xaldun avtobiografiya qo‘lyozmalari» asosiz ravishda «Ibn Xaldunning sharqqa va g‘arbga qilgan sayohatlari» nomli ostida nashr etilgan³⁶⁴. Olimning boshqa asarlari ma’lum emas. Mutafakkirning ushbu asari asosan tarix ilmiga bag‘ishlangan bo‘lib, shuningdek, o‘zida iqtisodiyot, jamiyatshunoslik, falsafa, siyosatshunoslik ilmlari tasnifiga oid ma’lumotlarni mujassamlashtirgan.

XULOSA

Ibn Xaldunning ijtimoiy-siyosiy faoliyati davomida davlat va jamiyat haqidagi qarashlari o‘zgarib bordi. Mutafakkirning ma’naviy merosi asosi sifatida keltirilgan “Kitab al-Ibar” asari hamda uning muqaddimasi bo‘lgan “Muqaddima” asarida jamiyat haqidagi qarashlari muntazam o‘zgarishda shakllanib bordi.

REFERENCES

1. Sulaymonov, Jasur Baxtiyorovich (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA“ ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (6), 9-14.
2. Bakhtiyorovich, S. J. (2023). Analysis of the Phenomenon of " Assabiya" In the Socio-Philosophical Concept of Abdurahman IBN Khaldun. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 219-223.
3. Сулаймонов, Жасур Бахтиёрович (2022). ИБН ХАЛДУН ҚАРАШЛАРИДА “ТААССУБ” КАТЕГОРИЯСИНИНГ АҲАМИЯТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (Special Issue 23), 864-871. doi: 10.24412/2181-1784-2022-23-864-871
4. Жасур Бахтиёрович Сулаймонов (2022). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИДА

³⁶³ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 8-бет

³⁶⁴ Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Rahmān. Al-Ta’rīf bi-ibn Khaldūn wa rihlatihi gharban wa sharqan. Ed. Muhammad ibn Tāwīt al-Tanjī. – Cairo: al-Hay’a al-‘Āmah l-Qusūra Thaqāfa, 2006. – B. 16.

“АСАБИЙЎА” КАТЕГОРИЯСИ ТАҲЛИИ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 719-726

5. Sulaymonov, J. B. (2021). Ibn Xaldunning „Muqaddima“ asarida jamiyat taraqqiyotiga ta’sir qiluvchi omillar talqini. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.

6. Жасур Сулаймонов (2021). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. Academic research in educational sciences, 2 (Special Issue 1), 451-455.

7. Uludağ Süleyman. İbn Haldun. Hayatı. Eserleri. Fikirleri. – Ankara. Harf Eğitim Yayıncılığı. 2022. – B. 24.

8. Abdurrahmon Badaviy, Muellefātu Ibn Haldun. – Tunis, 1979. – B. 41-55.

9. Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Rahmān. Al-Ta’rīf bi-ibn Khaldūn wa rihlatihi gharban wa sharqan. Ed. Muhammad ibn Tāwīt al-Tanjī. – Cairo: al-Hay’a al-‘Āmah l-Qusūra Thaqāfa, 2006. – B. 233.

10. Abdurahmon Abuzayd ibn Xaldun. Al-Muqaddima. – Qohira: al-Matba’at al-adabiyya, 1900. – B. 8.

NASIRIDDIN AT-TUSIYNING “ASOS AL-IQTIBOS” ASARI HAQIDA

Abduvaxobova Gulsara Akromjon qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

abduvakhobovagulsara@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Xo‘ja Nasiriddin at-Tusiyning mantiq ilmiga bag‘ishlangan “Asos al-iqtibos” haqida bo‘lib, maqolada asar haqida qisqacha ma‘lumot, asar tuzilishi va undagi bayon etilgan masalalar yoritilgan.

***Kalit so‘zlar:** Xo‘ja Nasiriddin at-Tusiy, “Asos al-iqtibos”, falsafa, mantiq, o‘rta asrlar, qadimgi yunon falsafasi, musulmon falsafasi, qo‘lyozma.*

ABSTRACT

This article is about Khwaja Nasiruddin al-Tusi's "Asos al-Iqtibas" dedicated to the science of logic. The article provides brief information about the work, the structure of the work, and the issues discussed in it.

***Key words:** Khwaja Nasiriddin al-Tusi, "Asos al-iqtibas", philosophy, logic, middle ages, ancient Greek philosophy, Muslim philosophy, manuscript.*

KIRISH

Sharqning serqirra olim-u mutafakkirlaridan biri, Ibn Sino maktabining vakili, ko‘plab fan sohalariga o‘zining ilmiy merosi bilan katta hissa qo‘shgan eronlik faylasuf Nasiriddin at-Tusiy hisoblanadi. Xo‘ja Nasiriddin at-Tusiy 1201-yilning 18-fevralida Xurosonning Tus shahrida Firuzshox Jehrudiy nomi bilan tanilgan Shayx Vajhiddin ibn Hasan nomli kishining oilasida tug‘ilgan³⁶⁵. O‘zidan juda katta ilmiy meros qoldirgan faylasuf, Erondagi Marog‘a rasadxonasining asoschisi ham hisoblanadi. Agar biz Nasiriddin Tusiyning ilmiy merosiga yaxshiroq nazar soladigan bo‘lsak, uning ba‘zi asarlari nafaqat bitta alohida sohaga, balki boshqa turli xil sohalarga oid ekanligiga guvohi bo‘lamiz. Mutafakkirning “Asos al-iqtibos” nomli asari shu kabi bir nechta sohaga oid asarlaridan biri hisoblanadi. “Asos al-iqtibos” adabiy asari ham fan va madaniyatning turli sohalariga bag‘ishlangan. “Asos al-iqtibos” asarida mantiq, falsafa, tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalariga bag‘ishlangan ma‘lumotlar umumlashtirilgan. Shuni ta‘kidlab o‘tish kerakki, mazkur asar darslik sifatda qo‘llanilmaganligi bois, asarga dastavval katta e‘tibor qaratilmagan. Yillar davomida asardagi ko‘plab ilmiy ma‘lumotlar tadqiqotchilar nazaridan chetda qolgan. Shu sababli ham ko‘plab g‘arb va sharq tillaridagi asarning tarjimalari hozirgi kunga qadar mavjud emas. Asar faqatgina ingliz, fors va arab

³⁶⁵ Қўшшаева Н. М. Носириддин Тусий шахсияти. – НамДУ илмий ахборотномаси, 2020. – Б. 251.

tillarida mavjud. Bundan tashqari XV asrda usmonlilar olimi va shayxi Mulla Xusrav Nasiriddin Tusiyning “Asos al-iqtibos” asarini arab tilida qayta ko‘chirib, Sulton Mehmedga taqdim etgan³⁶⁶i haqida manbalarda ma’lumotlar keltirilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asarning qo‘lyozma variantiga to‘xtaladigan bo‘lsak, uning arab va fors tilidagi qo‘lyozma shakllari mavjud bo‘lib, hozirgi kunda arab tilida yozilgan varianti King Saud University (Riyadh) fondida 3168 raqami (1-ilova) ostida saqlanadi. Fors tilidagi varianti esa, Fisher - University of Toronto fondida 2013-yildan buyon saqlanib kelinmoqda. Saqlanish raqami 740 (2-ilova). Mazkur qo‘lyozma to‘liq holda bizgacha yetib kelgan bo‘lib, 110 sahifani o‘z ichiga oladi. Asarning arab va fors tilidagi qo‘lyozmalari to‘liq va yaxshi saqlangan holatda bizgacha yetib kelgan. Afsuski, asarning qo‘lyozmasi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanib kelinmoqda. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida mavjud emas.

Qo‘lyozma ilmiy tilda yozilganligi tufayli hoshiyalarsiz yozilgan. Shunga qaramay, Tusiy qo‘lyozmaning estetik tus olishi uchun matnlarni kirish va xulosa qismida turli shakllar bilan qayd etadi. Asarning basmalasi uchburchak shaklda yozib chiqilgan. Bundan tashqari Tusiy kerakli iboralarni qizil siyoh bilan ajratilgan holda keltirgan. Ushbu asarning mazmuni haqida gapirishdan oldin, avvalo asarning tuzilishiga to‘xtalib o‘tish zarur. Nasiriddin Tusiyning “Asos al-iqtibos” asari o‘ziga xos tuzilishga egadir. Kitob muqaddimasi o‘sha davrga xos bo‘lgan usul shartli so‘zlar, ya’ni basmala bilan boshlanadi. Muallif kitob muqaddimasida bu asarning qaysi fanga mansubligi ekanligi va yaratilish yo‘li haqida to‘xtalib, kitobga nima uchun “Asos al-iqtibos” nomini qo‘yganligi haqida shunday izoh beradi: “Olim bu san’atning qoida va usullariga ko‘ra, o‘ziga ayon bo‘lgan yo‘lni sharhlashi kerak. Va botil dinni (yo‘l, usulni) har jihatdan bekor qilishdan (noto‘g‘ri, yo‘q qilishdan) imkon qadar tiyilishi, agar ba’zi hollarda buzuq mazhabni zikr qilish zarurati tug‘ilsa, uni mahorat bilan qisqartirishi kerak. Va bu ilm boshqa ilmlar bilan solishtirganda, yozib olinadigan va tuziladigan hikmatning bir qismi bo‘lgani uchun bu butunlik (asos al-iqtibos) deb ataladi”³⁶⁷.

Asar muqaddimasida mantiq ilmi haqida gapirib, mantiq fanining turli masalalari, bu fanning boshqa fanlardan farqi, mantiq atamasining izohi va hokazolar

³⁶⁶ Recep C. Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar. – Bursa, 2001. – S.196.

³⁶⁷ Норқўчқоров Ш. Ш. “Асос-ул-иктибос”-и насируддини тўси (сохт ва структураи ба худ хоси ин рисола) // Academic Research in Educational Sciences, 3(12). – Душанбе, 2022. – С.343.

haqida o‘z fikrlarini bildirgan. Kitobning asosiy qismi to‘qqiz maqoladan iborat bo‘lib, ayrim maqolalar (boblar) fanlarga bo‘lingan va alohida bo‘limlardan iborat.

Har bir maqola (bob) mavzu (qism) va bo‘limlarga ajratilgan bo‘lib, uning tuzilishi quydagicha: “Mantiq mazmunida” birinchi maqolasi to‘rt qismdan iborat. Ikkinchi maqola to‘qqiz bo‘limdan iborat. Uchinchi maqola ikkita mavzudan iborat bo‘lib, ushbu mavzular ham o‘z navbatida bir nechta bo‘limlarni qamrab olgan. To‘rtinchi maqola (O‘xshatish ilmi haqida) ikkita mavzudan iborat bo‘lib, birinchi mavzu ikki qismdan iborat. Beshinchi maqola ikki mavzudan iborat. Oltinchi maqola uch mavzudan iborat bo‘lib, yettinchi maqola uchta bo‘limni o‘z ichiga oladi.

Sakkizinchi maqola (Nutq va uni to‘g‘ri qo‘llash to‘g‘risida) uchta mavzudan tashkil topgan. To‘qqizinchi maqola (She‘r va uni metafora sifatida o‘qish haqida) uch bo‘lim, birinchi bo‘lim she‘rning mazmun-mohiyati va foydasi va unga nima aloqadorligini ko‘rsatuvchi, ikkinchi bo‘lim tasavvur va tasavvurni o‘rganish, hodisaning izohi (sabab) va undan foydalanish haqida. Va oxirgi uchinchi bo‘lim she‘riyat mazmunida va she‘riy san‘atga havolalardan tashkil topgan.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, Xo‘ja Nasiriddinning “Asos al-iqtibos”ida adabiyotshunoslik masalalari asarning to‘qqizinchi maqolasida keltirilgan. To‘qqizinchi maqolaning birinchi qismida she‘riyat masalalari va uning xususiyatlari, qadimda she‘r qanday bo‘lganligi haqida ma‘lumotlar berilgan. Nasiriddin Tusiy she‘rga uchta ta‘rif bergan bo‘lsa, birinchisi “O‘tmish an‘anasida”, ikkinchisi “Keyingilar tadqiqotchilar” va uchinchisi “So‘ggi davr tadqiqotchilari” ta‘rifidir. “Asos ul-iqtibos” asarining “she‘r ilmida” bo‘limida uchinchisini ta‘kidtib o‘tgan. Tusiy “Asos ul-iqtibos” asarida she‘riyat haqida shunday fikr bildiradi: “She‘r san‘ati hazil va tasavvurga asoslangan mahorat bo‘lishi va u alohida san‘at turi bo‘lishi zarur”³⁶⁸. Bu yerda muallif she‘riyatni san‘at turi deb ta‘riflaydi. Yana bir narsa shundaki, she‘rda muhayyal (tasavvur), mavzuli (og‘ir) va mutasaviy (teng) va tinish belgilari (qofiya) kabi so‘zlarni nazarda tutadi. Xuddi shu o‘rinda u she‘r mavzusiga oid o‘z fikrini quyidagi shaklda ifodalaydi: “Mavzu so‘zi esa ko‘proq ikki ma‘noli otdan iborat: biri to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘nosi bo‘lib, bir harakatlar va hikoyaning qolgan qismini muhokama qilish uchun qo‘llangan so‘zdir. Ikkinchisi esa majoziy: hayotiydir, qadimgi Xusravoniyda bo‘lgani kabi ko‘rinishda o‘xshash bo‘lish uchun fikr va dalillar tengligi nuqtai nazaridan qo‘llangan. Bitta she‘rda ritm har xil bo‘lishi va muzla va musadalarning mazmuni bo‘lishi kerak”³⁶⁹. Bu yerda u vaznli nutqni ikki ma‘noda izohlaydi: birinchisi, harakatlanuvchi (unli) va sokin (sukunli) harflar, ikkinchisi esa majoziy: nutqning o‘xshash shakldagi tengligi. Qolaversa, bo‘g‘inlar

³⁶⁸ 578. خواجه نصیرالدین طوسی، اساس الاقتباس، به کوشش مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ص.

³⁶⁹ Норқўчқоров Ш. Ш. “Асос-ул-иктибос”-и насируддини тўси (сохт ва структураи ба худ хоси ин рисола) // Academic Research in Educational Sciences, 3(12). – Душанбе, 2022. – С. 348.

soni mutasaviy (ustun va ustunlar) jihatidan teng bo‘lishi kerak, – deydi notiq. Shundan so‘ng “pauza” atamasi haqida o‘z fikrini aytadi: “Va pauza ma’nosida; bu hikoyaning oxiri mustaqil bo‘lish o‘rniga o‘xshash bo‘lishi kerak. Yana bir o‘rinda “qofiya qadimda bo‘lmagan va faqat arablarga xos” deydi. Bu masalani Ibn Sino “Shifo” asarida shunday izohlagan: “She’r bir mavzudagi so‘zlardan yasalgan xayoliy nutqdir; arablar uchun esa qofiyasi ham bo‘lishi kerak³⁷⁰. Qolaversa, qofiyaning she’riyatdagi o‘rnini uning musiqiyiligini ta’minlash uchun deb biladi. Nasiriddin Tusiy mantiqning ta’rifi haqida shunday deydi: “Mantiqiy qarash xayolga xosdir. Demak, she’riyat mantiq yoqasidagi xayoliy so‘zdir”. Bundan kelib chiqadiki, mantiqqa ko‘ra, she’r xayoliy so‘z bo‘lishi kerak va u keyingi davrni shunday izohlaydi: “Va qofiyalash vazni bo‘lgan har bir so‘z, quruq gap bo‘ladimi, yolg‘onmi, ritorikmi yoki rostmi, agar u xuddi tavhid (birlik) yo bo‘sh gap kabi bo‘lsa ham, uni she’r qilib o‘qing. Va agar u vazn va qofiyadan xoli bo‘lsa, hatto xayoliy bo‘lsa ham, she’r qilib o‘qimaslik kerak³⁷¹.”

So‘nggi davr olimlari she’riyatda qanday so‘z bo‘lmasin, vazn va qofiyaning zarur deb biladilar. Shu o‘rinda Tusiy ham she’rda vazn va qofiyaning muhim ekanligini alohida ta’kidlaydi. Agar she’r vazn va qofiyadan xoli bo‘lsa, xayoliy bo‘lsa ham, she’r deyilmaydi. Biroq, dastlabki davrlarda xayoliy so‘zlar she’r sifatida o‘qilgan, biroq u haqiqiy she’r bo‘lmagan. U qadimgi yunon, ibroniy, suriy va fors she’riyati haqida shunday fikr bildiradi: “Yunon she’riyati ham shunday bo‘lgan, boshqa qadimgi ibroniy, suryoniy va fors lug‘atlarida esa haqiqiy vazn hisobga olinmagan³⁷². Shuning uchun qadim zamonlarda vazn hisobga olinmagan. She’rning asosini tasavvur hosil qilib, Nasiriddin she’rga ta’rifida shunday deydi: “Mantiqiy tasavvurning asosi esa, iste’mol qilinsa ham, doim amalda bo‘lishi kerak. Bu san’at esa mazali, ta’mi she’rning boshqa holatidan farq qiladi. Demak, she’rning mazmuni nutqdir. Uning surati esa oxirgisiga yaqin, og‘ir va qofiyali, tasavvur mantiqiga yaqin bo‘lishi kerak³⁷³.”

Albatta, hikoya va mavzuda shoir mavzuga mutanosib ravishda vazn tanlaydi. Biroq har bir she’rning mazmuni va mavzusi muayyan vaznga mos keladi. Xo‘ja Nasiriddin yunon she’riyatida har bir janrning o‘ziga xos tarafkashligi haqida shunday deydi: “Yunonlar qamrovi, she’riyati cheklangan bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos vaznga ega bo‘lgan, masalan, yaxshi amallarni zikr qilishni o‘z ichiga olgan tur va shu turlardan birini maqtash laqabini ham o‘z ichiga olgan, “tarofudyo”

³⁷⁰ خواجه نصیر الدین طوسی، اساس الاقتباس، به کوشش مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷. ص ۳۹۱

³⁷¹ Норқўчқоров Ш. Ш. “Асос-ул-иктибос”-и насируддини тўсей (сохт ва структураи ба худ хоси ин рисола) // Academic Research in Educational Sciences, 3(12). – Душанбе, 2022. – С.349.

³⁷² خواجه نصیر الدین طوسی، اساس الاقتباس، به کوشش مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷. ص ۳۹۱

³⁷³ Норқўчқоров Ш. Ш. “Асос-ул-иктибос”-и насируддини тўсей (сохт ва структураи ба худ хоси ин рисола) // Academic Research in Educational Sciences, 3(12). – Душанбе, 2022. – С.351.

(trogediya) deb atalgan) va u eng yaxshi she'r turi bo'lib, bu juda shirali vazn hisoblangan. Va yana bir turi g'alayonlar va janjallarni zikr qilish va kimningdir kinoyasi bilan bog'liq bo'lsa, yana bir turi urush va nizolar ishlari bilan bog'liq bo'lgan. Va boshqa bir turi boylik ishlari va yomon xulqni yetkazib berish bilan bog'liq, boshqa turi esa shodlik va baxtga muhtojlik bilan bog'liq va yana bir turi siyosat bilan bog'liq edi. Mulk borasdagi va boshqa turlar mavjud bo'lgan va har bir tur maqsadga muvofiq tashkil etilgan va xos bo'lgan o'ziga xos tarkibiy qismga ega bo'lgan³⁷⁴.

Xo'ja Nasiriddin Tusiyning ushbu kitobni yozishdan maqsadi, u muqaddimada aytib o'tganidek, mantiq ilmi bo'yicha o'zining boshqalardan olgan bilimlarini ham, bu fandagi shaxsiy fikr va mulohazalarini ham o'z ichiga olgan keng qamrovli texnik va tadqiqot ishini taqdim etish edi³⁷⁵.

Ushbu kitobda mantiq mavzulari to'qqiz qismdan iborat. Ushbu usulda mantiqiy mavzular quyidagi nomlar bilan 9 bo'limga bo'lingan: 1. Kirish; 2. O'n birlik toifalar; 3. Teoremlar; 4. Analogiya; 5. Dalil; 6. Munozara; 7. yolg'on; 8. Nutq; 9. She'riyat³⁷⁶.

Ibn Sinoning asosiy asari "Kitob ash-shifo"da mantiqqa oid fikrlar 9 qismdan iborat bo'lib, ularning nomlanishi va tartibi Forobiyniki kabidir. Ibn Rushd ham bu usuldan foydalanganlar. Bundan tashqari Ibn Sino "Kitob al-ishorot" asarida ham qo'llagan. Xuddi shu singari Nasiriddin Tusiyning "Asos al-iqtibos" asarini ham 9 qismdan iborat shaklda yozadi.

"Asos al-iqtibos" asari darslik sifatida ko'rilmagani bois unga ko'p e'tibor berilmagan va unga izoh va sharhlar kam yozilgan. Uning nashr etilishi ham yillar davomida kechiktirildi. Bu kitob birinchi marta hijriy 1326-yilda nashr etilgan. U Muhammad Toqi Modares Razaviyning tuzatishi bilan nashr etilgan. Uning yana bir nashri 1375-yilda Sayyid Abdulloh Anvarning tuzatish va izohlari bilan ikki jild holida nashr etilgan. (Birinchi jildida asarning asosiy matni, ikkinchi jildda esa tuzatilgan eslatmalar mavjud).

At-Tusiyning mantiqqa qo'shgan asosiy hissasi uning ismoiliylik davrida yozilgan forscha "Asos al-iqtibos" ("Ilm olish uchun zamin") asarida mavjud. Tusiyning islom dunyosi mantig'ining odatiy o'n bo'limiga ko'ra bo'lingan va uning mazmuni haqidagi muhokamasi so'nggi yillarda tadqiqotchilar e'tiborni tortdi (Morewedge 1975). Bu, shuningdek, at-Tusiyning arab terminologiyasini ravon va nafis uslubga kiritib, fors tilida texnik mavzular haqida yozish qobiliyatidan dalolat

³⁷⁴ Хоҷа Насириддини Тӯсӣ. Асосулиқтибос. – Техрон, 1355. – С.103

³⁷⁵ <https://fa.m.wikipedia.org/wiki/>

³⁷⁶ خواجه نصیر الدین طوسی، اساس الاقتباس، به کوشش مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷. ص ۳۷۳

beradi. At-Tusiyning arabcha mantiq qo‘llanmasi “Tajrid al-mantiq” (Mantiq abstrakti) uning shogirdi Alloma al-Hilliy tomonidan sharhlangan.

Shayx ar-Rais Ibn Sinoning “Shifo” nomli mantiqiy kitobi va Ibn Rushdning Arastuning mantiqiy risolalariga yozgan sharhi, shuningdek, Nasiriddin Tusiyning “Asos al-iqtibos” asari islom madaniyatidagi eng katta hajmli mantiq kitoblaridan sanaladi. Nasiriddin Tusiyning “Asos al-iqtibos” asari sifat jihatidan yuqoridagi kitoblarning hammasidan ba’zi mavqelarda ustundir desak, mubolag‘a qilmagan bo‘lamiz. U o‘z ishiga tegishli bo‘lgan mantiqda materiya va shaklning ikki tashqi komponentini ko‘rgan va o‘z fikrini asos qilib olgan va shu ikki komponent asosida ish olib bordi. U “vakil” va “argument” va uning qo‘shimchalari asosida mantiqiy shaklni ta’riflaydi. Undan keyin Aristotelga ergashga mantiqchilar ham uning uslubiga ergashgan va “Asos al-iqtibos” kitobi ham xuddi shu yo‘ldan borgan.

Tusiyning Ibn Sino falsafasining tarjimoni sifatidagi tan olinishiga sabab bo‘lgan asosiy matn uning ismoiliylar hukmronligining oxirida yozgan “Kitob al-ishorot” (“Mulohazalar va pand-nasihatlari”)ga yozgan sharhi hisoblanadi. At-Tusiy asari qisman, Faxriddin ar-Roziyning xuddi shu matnga bergan sharhiga javob sifatida mo‘ljallangan edi. Bu asar Nasiriddin Tusiyning Ibn Sino mantiq‘ida mavjud bo‘lmagan g‘oyalari bilan to‘ldiriladi va tahlil oldingi faylasuflar mantiq‘ining zaif tomonlarini ochib berishi mumkinligini ko‘rsatadi. Uning o‘zi faylasufni xulosalar haqidagi oldindan o‘ylangan fikrlarga ko‘ra emas, balki o‘z dalillarining asosliligiga qarab baholashni talab qilishi uning Ibn Sinoning o‘ziga xos uslubiga sodiqligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, u Ibn Sinoning nazariyalarini ko‘p hollarda himoya qilganda, o‘zi o‘rinli deb topsa, uning fikrlariga qarshi chiqqan holatlar ham kuzatiladi. Masalan, garchi at-Tusiy Ibn Sinoning biluvchi va ma’lum o‘rtasidagi shaklning o‘xshashligi haqidagi nazariyasini boshqa mavjudotlarga nisbatan qo‘llash mumkinligi haqidagi nazariyasini butunlay inkor etmasada, emanatsiya nazariyasini talqin qilishda Alloh ilmining tabiati borasida as-Suhravardiy qarashlariga qisman qo‘shiladi. Xudoning Birinchi Aql va uning asosida yuzaga kelgan butun koinot haqidagi bilimga ko‘ra Birinchi Aqlning mavjudligi bilan qolgan mavjudotlarning mavjudligi bir xil bo‘lib, emanativ zanjirdagi quyi mavjudotlar o‘z bilimlarini shakllar va tasvirlar, shuningdek mavjudlik orqali oladilar. At-Tusiyning sharhi aniq va tizimli bo‘lib, Ibn Sinoning qiyin va murakkab nazariyasini tiniq tushuntirgani uchun hozirgacha asl matn bilan o‘rganilmoqda.

XULOSA

Mantiq bo‘yicha uning “Asos al-iqtibos”, “Sharh-i mantiq al-ishorot”, “Ta’dil al-mi’yor”, “Tajrid fi’l-mantiq” kabi asarlari kiradi. Ulardan birinchisi, Ibn Sinoning “Shifo”da mantiqiy yo‘nalishlari bo‘yicha fors tilida mavzuning har tomonlama va

ravshan bayonini beradi. Shuning uchun Tusiy mantiq'i Arastu va Ibn Sino mantiq'ining sintezi hisoblanadi va u musulmon peripatetizm vakillariga qaraganda Aristotel mantiq'iga ko'proq sodiq edi, bu uning "Asos al-iqtibos" deb nomlangan asosiy mantiqiy asarida o'z ifodasini topgan. Albatta, bu Ibn Sino g'oyalari uning mantiq'ida va epistemologiyasida yo'qligini anglatmaydi. Nasiriddin Tusiyning mantiqiy va epistemologik qarashlarining shakllanishiga yunon-rim mantiq'ining ta'siri qanchalik katta bo'lmasin, baribir uning dunyoqarashi va uning barcha g'oyalari Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining ma'naviy merosiga asoslangan edi. Nasiriddin Tusiy o'zining falsafiy mulohazalarida Aristotel an'analarini davom ettirib, haqiqat masalasida ratsionalizm va sensualizm ikkala rol ni ham o'ynashini ko'rsatishga intildi. Nasiriddin Tusiy shu tarzda falsafaning barcha yo'nalishlarida o'ziga xoslikka erishadi.

REFERENCES

1. Umarov M. L. Nosiruddin Tusiyning gnoseologik va mantiqiy qarashlari hamda mazkur masalalarga muallif asarlaridan misollar // *Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 9, 2022.* – B.135-141.
2. Recep C. Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar. – Bursa, 2001. – S.196.
3. Болтаев М. Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. – Душанбе, 1965. – С. 600.
4. Қўшшаева Н. М. Носириддин Тусий шахсияти. – НамДУ илмий ахборотномаси, 2020. – Б. 251.
5. Норқўчқоров Ш. Ш. "Асос-ул-иктибос"-и насируддини тўсӣ (сохт ва структураи ба худ хоси ин рисола) // *Academic Research in Educational Sciences, 3(12).* – Душанбе, 2022. – С.343.
6. Хоча Насириддини Тўсӣ. Асосулиқтибос. – Техрон, 1355. – С.103.
7. خواجه نصیرالدین طوسی، اساس الاقتباس، به کوشش مصحح: محمدتقی مدرس رضوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷. ص ۳۹۱
8. Jurayev, S. S. O. G. L. (2023). ABU ALI IBN SINONING FALSAFIY QARASHLARIDA "INOYAT"(العناية) TUSHUNCHASI VA UNING MOHIYATI. *International scientific journal of Biruni, 2(1), 43-47.*

XALQARO TAJRIBADA SUD XARAJATLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Babajanov Farrux Qadamboevich-

O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar Oliy kengashi huzuridagi Sudyalar Oliy
maktabi mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola turli mamlakatlarning sud xarajatlarini optimallashtirish bo'yicha qabul qilgan strategiyalari va usullarini tahlil qiladi. Maqola xalqaro miqyosda sud xarajatlarini kamaytirishning muvaffaqiyatli misollarini o'rganish orqali, texnologiyalar qo'llanilishi, qonuniy islohotlar, moliyalashtirish modellari va xalqaro hamkorlikning ahamiyatini ta'kidlaydi. Shuningdek, adolat va samaradorlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maqola, shu bilan birga, kelajakda sud xarajatlarini boshqarish sohasida kutilayotgan tendensiyalar va istiqbollarni ham ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: *sud xarajatlari, xalqaro tajriba, qonuniy islohotlar, texnologik integratsiya, moliyalashtirish modellari, adolat va samaradorlik, xalqaro hamkorlik, kelajakdagi tendensiyalar, elektron sudlov tizimlari, huquqiy yordamga kirish.*

ABSTRACT

This article analyzes the strategies and methods adopted by various countries to optimize court costs. The article highlights the importance of the use of technology, legal reforms, financing models and international cooperation by examining successful examples of reducing litigation costs internationally. Special attention is also paid to the issues of maintaining a balance between fairness and efficiency. The article also examines future trends and prospects in the field of litigation cost management.

Key words: *court costs, international experience, legal reforms, technological integration, financing models, fairness and efficiency, international cooperation, future trends, electronic justice systems, access to legal aid.*

KIRISH

Sud xarajatlarini kamaytirishga oid global muammolar turli mamlakatlar uchun dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar hamda ilgari surilayotgan yechimlar har xil. Biroq, asosiy muammolar orasida moliyaviy resurslarning cheklanganligi, sud jarayonlarining murakkabligi va vaqt talab qiluvchanligi, shuningdek, fuqarolarning adolatli sudlovga kirishdagi tengsizliklar alohida ta'kidlanadi.

Moliyaviy resurslarning cheklanganligi katta muammo hisoblanadi. “Ko'p hollarda, sud tizimi uchun ajratilayotgan mablag'lar yetarli emas, bu esa sud jarayonlarining sekinlashuviga va sud qarorlarini chiqarish muddatlarining uzayishiga olib keladi”³⁷⁷. Shuningdek, bu vaziyat advokatlar va sud xodimlariga yetarli darajada haq to'lanishiga ham ta'sir qiladi, bu esa ularning ish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Sud jarayonlarining murakkabligi va vaqt talab qiluvchanligi ham diqqatga sazovor. Sud ishlarini ko'rib chiqish jarayoni ko'pincha bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi, har bir bosqich esa o'z navbatida turli byurokratik to'siqlar va qog'ozbozliklar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu esa nafaqat moliyaviy resurslarni, balki vaqtni ham talab etadi, natijada sud tizimi samaradorligi pasayadi.

Fuqarolarning adolatli sudlovga kirishdagi tengsizliklar esa ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda keskin namoyon bo'ladi. “Sud xarajatlari ba'zi hollarda shunchalik yuqori bo'lishi mumkin-ki, o'rtacha daromadga ega fuqarolar uchun advokat yollash yoki sud jarayonlarida ishtirok etish deyarli imkonsizga aylanadi”³⁷⁸. Bu esa jamiyatdagi adolat tizimiga bo'lgan ishonchni susaytiradi va ijtimoiy adolatsizlik hissiyotlarini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun turli yechimlar taklif etilmoqda. Masalan, elektron sudlov tizimlarini joriy etish orqali qog'ozbozlikni kamaytirish, sud jarayonlarini tezlashtirish va shaffoflikni oshirish mumkin. Biroq, ushbu yechimlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan texnologik va moliyaviy resurslarni ta'minlash ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Sud xarajatlarini samarali boshqarish sohasidagi xalqaro tajribalarni o'rganish, turli mamlakatlardagi islohotlar va yondashuvlarni tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon, ayniqsa, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda katta ahamiyat kasb etadi, chunki sud xarajatlari adolatli va samarali huquqiy tizimni ta'minlashning asosiy omillaridan biridir.

Masalan, Skandinaviya mamlakatlari (Shvetsiya, Daniya va Norvegiya) o'zlarining sud xarajatlarini boshqarishdagi samaradorliklari bilan tanilgan. Bu mamlakatlar elektron sudlov tizimlarini joriy etish orqali sud jarayonlarini tezlashtirish va sud xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishga muvaffaq bo'lishgan. Elektron hujjatlar aylanishi, onlayn da'vo arizalari va masofaviy sud majlislarini o'tkazish kabi tizimlar, sud xarajatlarini optimallashtirishda muhim rol o'ynaydi.

³⁷⁷ Herbert E. B. The role of the International Court of Justice in actualising global peace //Indian Journal of International Law. – 2021. – T. 59. – №. 1. – PP. 323-354.

³⁷⁸ Paúl Á. Translation Challenges of the Inter-American Court of Human Rights and Cost-Effective Proposals for Improvement //Inter-Am. & Eur. Hum. Rts. J. – 2012. – T. 5. – P. 3.

Bundan tashqari, Angliya va Uels sud tizimi ham sud xarajatlarini kamaytirish bo'yicha bir qator islohotlarni amalga oshirgan. Bu mamlakatlarda "Costs Management" tizimi joriy etilgan bo'lib, u sud jarayonlarida vaziyatni boshqarish va xarajatlarni oldindan prognoz qilish imkonini beradi. Shuningdek, sud xarajatlari bo'yicha maslahatchilar tizimi, sud jarayonlarini yanada samarali va tejamkor qilish maqsadida kiritilgan.

Yaponiya esa, sud jarayonlarini soddalashtirish va tezlashtirish orqali sud xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan yondashuvni tanlagan. Yaponiya sud tizimida kichik da'volarni ko'rib chiqish uchun maxsus tezkor sudlar tashkil etilgan, bu esa umumiy sud xarajatlarini pasaytirishga yordam bergan.

Umuman olganda, xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, sud xarajatlarini samarali boshqarish uchun texnologik yechimlarni qo'llash, sud jarayonlarini soddalashtirish va sud xarajatlarini prognoz qilish tizimlarini ishlab chiqish muhimdir. Bu yondashuvlar sud tizimining samaradorligini oshirishga va fuqarolarning huquqiy yordamga bo'lgan kirishini kengaytirishga xizmat qiladi.

“Xalqaro miqyosda sud xarajatlarini optimallashtirishning samarali yechimlari turli xil strategiyalarni o'z ichiga oladi”³⁷⁹. Ushbu strategiyalar, eng avvalo, sud jarayonlarini avtomatlashtirish va elektron sudlov tizimlarini joriy etish orqali sud tizimining samaradorligini oshirishga qaratilgan. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida, elektron hujjat aylanishi tizimlari va onlayn sudlov jarayonlari joriy etilgan, bu esa nafaqat vaqt va mablag' tejashga, balki shaffoflik va adolatli sudlov ta'minlanishiga ham yordam beradi. Shuningdek, bu tizimlar fuqarolarning huquqiy jarayonlarga kirishini osonlashtiradi va sudlarning ish yukini kamaytiradi.

Bundan tashqari, sud xarajatlarini optimallashtirishda muhim yondashuvlar qatoriga davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish kiradi. Masalan, Avstraliya va Kanadada xususiy sektor bilan hamkorlikdagi loyihalar, sud xizmatlarini ko'rsatishda samaradorlikni oshirish maqsadida amalga oshirilmoqda. Bu kabi tajribalar sud xarajatlarini moliyalash tizimini diversifikatsiya qilish va davlat byudjetiga bo'lgan yukni kamaytirish imkonini beradi.

Yana bir samarali yechim sifatida, sud xarajatlari bo'yicha subsidiyalarni oqilona taqsimlash tizimini ishlab chiqish va joriy etishni ko'rsatish mumkin. Masalan, Skandinaviya mamlakatlarida sud xarajatlari bo'yicha subsidiyalarni taqsimlash tizimi, aholining turli qatlamlariga huquqiy yordamga kirish imkoniyatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu subsidiyalar asosan kam ta'minlangan fuqarolar yoki ijtimoiy

³⁷⁹ Ahmed R. K. et al. Improving court efficiency through ICT integration: identifying essential areas of improvement //ICT Analysis and Applications: Proceedings of ICT4SD 2019, Volume 2. – Springer Singapore, 2020. – C. 449-461.

himoyaga muhtoj shaxslar uchun mo'ljallangan bo'lib, ularning huquqiy himoyaga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, sud jarayonlarini soddalashtirish va tezkorligini oshirish ham sud xarajatlarini kamaytirishning muhim omilidir. Masalan, Angliya va Velsda joriy etilgan "Fast Track" va "Multi Track" tizimlari, turli darajadagi murakkablikdagi ishlarni tez va samarali hal etish imkonini beradi. Bu tizimlar orqali sud ishlari tezroq yakunlanadi va sud xarajatlari sezilarli darajada kamayadi.

Texnologiyalar sohasidagi yangiliklar, ayniqsa elektron sudlov tizimlari va boshqa zamonaviy texnologiyalar, sud xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy texnologiyalar sud tizimining samaradorligini oshirish orqali jarayonlarni tezlashtiradi va sud xodimlari hamda fuqarolar uchun qulayliklar yaratadi.

Elektron sudlov tizimlarining joriy etilishi sud jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, hujjatlar bilan ishlashni soddalashtiradi va sud jarayonlarining tezligini oshiradi. Masalan, hujjatlar va arizalarni elektron tarzda yuborish va qabul qilish imkoniyatlari sudya va sud xodimlarining ish yukini kamaytiradi, shuningdek, qog'oz sarfini keskin qisqartiradi. Bularning barchasi sud tizimining umumiy xarajatlarini pasaytirishga yordam beradi.

Shuningdek, texnologiyalar sud tizimining shaffofligini va hisobdorligini oshirishga yordam beradi. Masalan, sud majlislarini onlayn tarzda translyatsiya qilish orqali fuqarolarning sud jarayonlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlash mumkin. Bu holatda, fuqarolar sud jarayonlarini bevosita kuzatib borish imkoniyatiga ega bo'lib, bu esa adolatli va ochiq sudlovni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnologiyalar shuningdek, sud tizimida ma'lumotlar bazasini yaxshilash va ma'lumotlarni boshqarish tizimlarini modernizatsiya qilish imkonini beradi. Bu orqali sud tizimi o'z faoliyatini yanada optimallashtirishi mumkin, natijada sud qarorlarini qabul qilish vaqti qisqaradi va sud xarajatlari kamayadi.

Sud xarajatlarini moliyalashning yangi modellari global miqyosda tobora ko'proq e'tibor qozonmoqda, chunki bu masala adolatli va samarali sudlov tizimining muhim komponenti hisoblanadi. Ushbu yangi moliyalash usullari sud tizimi xarajatlarini boshqarishda an'anaviy yondashuvlarga qaraganda ko'proq samaradorlik va shaffoflikni ta'minlash maqsadida ishlab chiqilgan.

Birinchi navbatda, sud xarajatlari bo'yicha progressiv tariflarni joriy etish g'oyasi ko'rib chiqilmoqda. Bu yondashuv bo'yicha, sud ishtirokchilari o'z daromad va moliyaviy ahvoriga qarab to'lovlar amalga oshiradi. Bu model, ayniqsa, kam ta'minlangan fuqarolarni huquqiy himoyaga kirish imkoniyatidan mahrum qilmaslik maqsadida ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, u yuqori daromadli shaxslar va

korporatsiyalardan ko'proq mablag' yig'ish imkonini beradi, bu esa sud tizimining moliyaviy barqarorligini oshirishga yordam beradi.

Ikkinchi yondashuv sifatida, “sud xarajatlarini moliyalashda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish taklif etilmoqda”³⁸⁰. Bunday modelda, xususiy sektor sud jarayonlarini moliyalashtirishga jalb etiladi, masalan, sud jarayonlarini tezkor va samarali o'tkazish uchun zarur bo'lgan texnologik yechimlarni taqdim etish orqali. Bu hamkorlik sud tizimining samaradorligini oshirishga va davlat byudjetiga bo'lgan yukni kamaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchi muhim model sifatida sud xarajatlarini to'lashda sug'urta yondashuvini joriy etish mumkin. Bu modelda, fuqarolar yoki korporatsiyalar sud jarayonlari uchun oldindan sug'urta polisini sotib olishlari mumkin, bu esa kelajakdagi huquqiy xarajatlarni prognoz qilishga va moliyaviy xavflarni boshqarishga yordam beradi. Sug'urta kompaniyalari esa bu xizmatlarni turli shartlar asosida taqdim etishi mumkin, bu esa sud tizimida moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Shu bilan birga, sud xarajatlarini moliyalashning ushbu yangi modellari har bir mamlakatning huquqiy tizimi, iqtisodiy sharoitlari va madaniy xususiyatlarini inobatga olgan holda moslashtirilishi kerak. Har bir modelning o'ziga xos ustunliklari va kamchiliklari borligini tahlil qilish, shuningdek, ularni amaliyotda qo'llash natijalarini kuzatib borish muhimdir. Bunday chuqur tahliliy yondashuvlar sud xarajatlarini samarali moliyalashning eng maqbul usullarini aniqlashga yordam beradi.

Sud xarajatlari fuqarolarning huquqiy yordamga kirish huquqiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Bu masala, ayniqsa, daromadi past va o'rta daromadli aholi uchun juda dolzarbdir. Katta miqdordagi sud xarajatlari fuqarolarni huquqiy himoyadan mahrum qilishi mumkin, chunki ularning ko'pchiligi sud jarayonlarining qimmatligi sababli o'z huquqlarini himoya qilishdan voz kechishadi. Bunday vaziyatlarda, adolatga erishish imkoniyatlari cheklanadi va bu, o'z navbatida, jamiyatda norozilik va adolatsizlik hissiyatini kuchaytiradi.

Shu bois, sud xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan qonuniy islohotlar zarur. Bunday islohotlar orasida sud jarayonlarini soddalashtirish, raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali jarayon vaqtini qisqartirish, shuningdek, sud xarajatlarini moliyalashtirishning yangi modellarini joriy etish mumkin. Masalan, sud xarajatlarini davlat byudjeti hisobidan qisman moliyalashtirish yoki huquqiy yordam fondlarini tashkil etish, bu kabi yechimlar huquqiy yordamga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi.

³⁸⁰ Zeynalzade J. A comparative Study of the Scandinavian Development Cooperation Policies: Evaluating and Contrasting the Similarities and Differences between Denmark, Norway and Sweden. – 2021.

Xalqaro hamkorlik ham sud xarajatlarini optimallashtirishda muhim o'rni bor. Turli mamlakatlar tajribasini o'rganish va eng yaxshi amaliyotlarni almashish, sud xarajatlarini samarali boshqarishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Masalan, Skandinaviya mamlakatlari, Germaniya va Kanada kabi davlatlarda sud xarajatlari optimallashtirish borasida amalga oshirilgan islohotlar boshqa mamlakatlarga ibrat bo'lishi mumkin. Bular orasida elektron sudlov tizimlarini keng joriy etish, sud jarayonlarini avtomatlashtirish va sud qarorlarini tezkor qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirish misollarini keltirish mumkin.

Shunday qilib, sud xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan islohotlar, xalqaro hamkorlik va tajriba almashinuv fuqarolarning huquqiy yordamga bo'lgan kirishini kengaytirishga va adolatli jamiyat qurishga xizmat qiladi. Bu borada amalga oshiriladigan har qanday o'zgarishlar, nafaqat fuqarolarning huquqlarini himoya qilish, balki umuman jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Sud xarajatlarini kamaytirish har qanday mamlakatning adliya tizimini isloh qilish dasturining muhim qismidir. Biroq, bu jarayon adolat va barqarorlik o'rtasidagi nozik muvozanatni ta'minlashni talab qiladi. Adolat tizimi samarali va tejamkor bo'lishi kerak, lekin bir vaqtda fuqarolarning huquqlari va adolatga erishish imkoniyatlarini cheklamay, ularga teng va adolatli munosabatda bo'lishi ham zarur. Shu sababli, sud xarajatlarini qisqartirish chog'ida, adolatli sudlovni ta'minlash va sud jarayonlariga kirish imkoniyatlarini yaxshilash muhimdir.

Kelajakda sud xarajatlarini optimallashtirish bo'yicha tendensiyalar turli texnologik yechimlarni qo'llashga asoslanadi. Masalan, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali sud jarayonlarini avtomatlashtirish, hujjatlarni elektron shaklda saqlash va qayta ishlash tizimlari kabi amaliyotlar sud xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Bunday texnologiyalar nafaqat xarajatlarni qisqartirishga yordam beradi, balki sud tizimining shaffofligini va tezkorligini oshiradi, bu esa fuqarolarning adliya tizimiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Biroq, texnologiyalarni joriy etishda adolatli va barqaror sudlovni ta'minlash masalasiga alohida e'tibor berish kerak. Texnologiyalarning noto'g'ri qo'llanilishi yoki ulardan foydalanishda bo'lgan tafovutlar, ayniqsa kam ta'minlangan va marginalizatsiyalangan guruhlarga nisbatan adolatsizliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, texnologiyalar bilan bir qatorda, sud xodimlarining malakasini oshirish va ularni yangi tizimlar bilan ishlashga tayyorlash ham muhimdir.

Shuningdek, xalqaro hamkorlik va tajriba almashinuv sud xarajatlarini kamaytirishdagi muhim omil bo'lib, bu orqali davlatlar bir-birlarining eng yaxshi amaliyotlaridan o'rganishi va ularni o'z tizimlariga moslashtirishi mumkin. Kelajakda

xalqaro miqyosda bu boradagi hamkorlik kengaytirilishi, sud tizimlarining samaradorligini oshirish va xalqaro adolat me'yorlariga muvofiq ishlashini ta'minlash uchun zarur bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sud xarajatlarini kamaytirish bo'yicha ishlar faqatgina moliyaviy tejamkorlikka qaratilmay, balki adolatli va barqaror sudlov tizimini ta'minlash bilan ham integratsiyalangan bo'lishi kerak. Bu jarayon, adolat tuyg'usini kuchaytirish va fuqarolarning huquq va erkinliklariga bo'lgan ishonchini oshirish orqali, jamiyatdagi umumiy barqarorlikka xizmat qiladi. Adolatli sudlov tizimi, har bir fuqaro huquqlarining himoyalanganligini va har qanday sud jarayonining ochiq va adolatli o'tkazilishini ta'minlaydi, bu esa fuqarolarning huquqiy tizimga bo'lgan ishonchini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kelajakdagi tendensiyalar sud xarajatlarini kamaytirishni yanada samarali amalga oshirish uchun zamonaviy texnologiyalar va sun'iy intellekt kabi innovatsiyalarni faol qo'llashni taqazo etadi. Masalan, raqamli sudlov tizimlari, hujjatlarni elektron shaklga o'tkazish va sud jarayonlarini avtomatlashtirish, sud ishlarini tez va samarali bajarishga imkon beradi. Bunday texnologik yondashuvlar nafaqat xarajatlarni kamaytirishga, balki sud tizimining shaffofligi va tezkorligini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, xalqaro hamkorlik sud xarajatlarini kamaytirish sohasida muhim ahamiyat kasb etadi. Davlatlar bir-birlarining eng yaxshi amaliyotlaridan o'rganish, tajriba almashinuv orqali yangi g'oyalarni joriy etish va muammolarga qarshi kurashishda birgalikda ishlash imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Bu esa global miqyosda adolatli sudlov tizimlarini rivojlantirish va har bir fuqaro uchun adolatga erishish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Herbert E. B. The role of the International Court of Justice in actualising global peace //Indian Journal of International Law. – 2021. – T. 59. – №. 1. – PP. 323-354.
2. Paúl Á. Translation Challenges of the Inter-American Court of Human Rights and Cost-Effective Proposals for Improvement //Inter-Am. & Eur. Hum. Rts. J. – 2012. – T. 5. – P. 3.
3. Ahmed R. K. et al. Improving court efficiency through ICT integration: identifying essential areas of improvement //ICT Analysis and Applications: Proceedings of ICT4SD 2019, Volume 2. – Springer Singapore, 2020. – C. 449-461.

4. Zeynalzade J. A comparative Study of the Scandinavian Development Cooperation Policies: Evaluating and Contrasting the Similarities and Differences between Denmark, Norway and Sweden. – 2021.
5. Sapaev V. O. THE INTERACTION OF CHANGES IN HUMAN CONSCIOUSNESS AND THINKING WITH SOCIAL LIFE RENEWALS //ПСИХОЛОГИЯ И ПЕДАГОГИКА 2021. – 2021. – С. 12-17.
6. Sapaev V. TARBIYA FANINI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISHDA O'QITUVCHI FAOLIYATIVA SHAHSIYATINING ROLI //Наука и технология в современном мире. – 2023. – Т. 2. – №. 19. – С. 35-39.

КУЛЬТУРНЫЕ СХОДСТВА ПЕРЕДАЧИ ЛОЗУНГОВ В ГАЗЕТАХ "ДЖАНСАТТА" И "НАРОДНОЕ СЛОВО"

Исматуллаева Мутабар Хушвакт қизи

Преподаватель языка хинди кафедры языков Южной и
Юго-Восточной Азии.

mutabarismatullaeva@gmail.com

+998909351045

АННОТАЦИЯ

Тема исследует лозунги в газетах, их лингвокультурные особенности и роль в формировании общественного мнения. Лозунги как особый вид заголовков используют лаконичные, эмоционально насыщенные и выразительные фразы. Эти языковые конструкции выполняют несколько функций: привлекают внимание читателей, передают ключевые идеи материала и формируют отношение к новостям и событиям.

Лингвокультурный анализ лозунгов выявляет их взаимосвязь с историческими, социальными и культурными контекстами. В разных странах и культурах лозунги могут отражать национальные ценности, стереотипы и актуальные социально-политические реалии. Особенности языка, используемого для создания лозунгов, могут указывать на степень информационной политики изданий и их пристрастности.

В исследовании рассматриваются методы создания эффективных лозунгов, их стилистические особенности и типичные приемы, такие как аллитерация, рифма, игра слов и метафоричность. Также исследуются различия в подходах к созданию лозунгов в ведущих газетах западных и восточных культур.

Выводы основываются на анализе большого массива примеров из разных периодов времени и регионов, что позволяет проследить эволюцию газетных лозунгов и их роль в современных медиа.

Ключевые слова: *лозунги, лингвокультурные особенности, лингвокультурный анализ, национальные ценности, стереотипы и актуальные социально-политические реалии.*

Лозунги в газетах играют важную роль в привлечении внимания читателей и передаче основного сообщения издания. Они представляют собой короткие и запоминающиеся высказывания, которые часто используются для подчеркивания ключевых моментов статьи или вызывания интереса к

материалу. В этой статье мы рассмотрим лингвокультурные особенности лозунгов в газетах и их влияние на читателей³⁸¹.

Одной из основных задач лозунга является привлечение внимания читателя к статье или рекламному объявлению. Поэтому важно, чтобы они были краткими, яркими и лаконичными. Часто в лозунгах используются ритм, рифмовка, аллитерация и другие стилистические приемы, которые делают их более запоминающимися.

Кроме того, лингвокультурные особенности лозунгов могут отражать национальные традиции и ценности. Например, в узбекских газетах часто встречаются лозунги, подчеркивающие патриотизм, межнациональные отношения. Такие лозунги могут быть наполнены патриотическими символами и образами, что делает их особенно привлекательными.

Лозунги в газетах играют важную роль в коммуникации с читателями и передаче ключевых идей и ценностей. Их лингвокультурные особенности отражают национальные традиции и ценности и помогают привлечь внимание аудитории. Важно уметь правильно использовать стилистические приемы и адаптировать лозунги под конкретную аудиторию, чтобы получить желаемый эффект³⁸².

Привлекающей внимание своими уникальными и задающими пищу для размышлений лозунгами, является "Народное слово". Эта узбекская газета на переднем крае доставляет новости и комментарии о социальных и политических проблемах, вызывая отклик у своих читателей за счет запоминающихся и впечатляющих лозунгов.

Один из лозунгов, выделяющихся на страницах "Народного слова", - "Свежие новости каждый день". Этот лозунг отражает суть миссии газеты - держать своих читателей информированными и в курсе последних событий в мире. Обещая свежие новости ежедневно, "Народное слово" обращается к читателям, которые ищут достоверную и актуальную информацию в быстро меняющемся мире.

Использование лозунга "Свежие новости каждый день" может привести к информационному перенасыщению у читателей, так как им может быть трудно следить за постоянным потоком новостей.

³⁸¹ Онищенко, Е.И. Культурно-логический анализ лозунгов англоязычных газет. // Актуальные проблемы филологии и журналистики. - 2018. - С. 45-56.

³⁸² Капустин, А.В. Роль лозунгов в формировании образа газеты и влияние на читателей. // Журналистика и медиакommunikации. - 2020. - С. 73-86.

Хотя постоянный поток новостей может быть подавляющим, "Народное слово" гарантирует, что его репортажи тщательны и точны, обеспечивая читателей необходимой информацией, которая помогает оставаться информированными, не чувствуя перегрузки.

Ещё один из лозунгов, выделяющихся на страницах "Народного слова": Чжу Фэнлянь, представитель Управления по делам Тайваня Госсовета Китая, заявил, что это нарушает принцип «одного Китая».

«Пункты соответствующего законопроекта Конгресса США, включающие Тайвань, серьезно нарушают принцип «одного Китая» и положения трех совместных китайско-американских коммюнике и посылают неправильный сигнал силам, выступающим за независимость Тайваня, что мы решительно отвергаем. Выступайте против», — сказал Чжу Фэнлянь³⁸³.

Одним из самых значимых лозунгов "Народного слова" является "Принимаем точку зрения каждого гражданина", что означает "Мы приветствуем точку зрения каждого гражданина". Этот лозунг воплощает преданность газеты предоставлению голоса разнообразным мнениям и точкам зрения своих читателей. "Народное слово" выступает как маяк инклюзивности и открытости, приглашая всех участвовать в демократическом процессе диалога и дискуссии.

Еще одним важным лозунгом газеты является "Истина важнее всего", что подчеркивает неизменное обязательство газеты к журналистской честности и прозрачности. В мире, перенасыщенном дезинформацией и фейками, "Народное слово" остается надежным источником достоверной информации, стремясь к соблюдению высочайших стандартов точности и правдивости в своей работе.

Наконец, лозунг "Голосуйте за свои права" воплощает пропаганду газеты за гражданское участие и общественную активность. Побуждая своих читателей активно участвовать в демократическом процессе, "Народное слово" дает возможность гражданам проявить себя и способствовать позитивным изменениям в своих общинах. Через свою работу и редакционную позицию, газета вдохновляет и обучает своих читателей важности осуществления своих прав и обязанностей в качестве информированных граждан.

В заключение, лозунги "Народного слова" - это не просто слова, а направляющие принципы, которые определяют и формируют идентичность и

³⁸³ «Народное слово». «Китай решительно выступил против законопроекта США о помощи Тайваню». - [Xalqso'zi \(xs.uz\)](http://Xalqso'zi(xs.uz))

миссию газеты. Благодаря поддержке инклюзивности, истины и гражданского участия, газета продолжает³⁸⁴.

Лозунги на хинди — это мощный инструмент, используемый в газетах для привлечения внимания, привлечения аудитории и передачи ключевых сообщений. История печатных СМИ в Индии тесно связана с использованием лозунгов, которые играют важную роль в формировании мнений, политических движений и общественных настроений. Введение в тему "Лозунги на хинди из газет" требует анализа их исторического развития, культурного значения и современного использования.

Применение лозунгов в индийской прессе можно наблюдать с момента появления первых националистических движений, особенно в период борьбы за независимость. В то время лозунги были средством мобилизации масс и пробуждения чувства патриотизма. В последующие годы, с ростом газетной индустрии и увеличением числа газет на хинди, лозунги стали еще более разнообразными и специализированными.

Современные лозунги в хинди языковых газетах играют двойную роль: они информируют и убеждают. Они могут отражать социальные, политические и экономические реалии страны, а также служить инструментом маркетинга и рекламы. Их конструкция часто мастерски сочетается с культурными и лингвистическими особенностями, что делает их весьма эффективными на локальном уровне.

Исследование данной темы включает в себя анализ содержания различных газет, изучение влияния лозунгов на общественное мнение и оценку их эффективности в контексте массмедиа. Такое исследование помогает понять, как слова, представленные в лаконичной форме, могут иметь глубокое значение и влиять на аудиторию.

Действительно, современные лозунги в хинди играют важную роль в формировании общественного сознания в Индии. Давайте разберем их немного подробнее:

1. सशक्त भारत, सशक्त महिलाएं (Сильная Индия, сильные женщины) – Этот лозунг подчеркивает значимость женского равенства и прав, призывая к укреплению позиций женщин в обществе. Он способствует борьбе за гендерное равенство и расширение возможностей для женщин.

2. स्वच्छ भारत, सुंदर भारत (Чистая Индия, красивая Индия) – Ключевой элемент кампании "Swachh Bharat Abhiyan", направленной на улучшение

³⁸⁴ "Голосуйте за свои права" - [Народное слово \(xs.uz\)](http://Народное слово (xs.uz))

гигиенических условий и общей чистоты в стране. Этот лозунг отражает стремление к экологически чистой и здоровой Индии.

3. हर वोट, हर अधिकार (Каждый голос, каждое право) – Лозунг, который акцентирует внимание на важности участия в демократическом процессе. Он напоминает гражданам о том, что их голос имеет значение и что участие в выборах является обязательным для сохранения демократических ценностей.

4. आत्मनिर्भर भारत (Самодостаточная Индия) – Подчеркивает стремление к экономической независимости и самодостаточности путем развития внутренних производств и уменьшения зависимости от иностранных продуктов. Этот лозунг стал особенно актуальным на фоне глобальных экономических вызовов.

5. संविधान हमारा, अवसर हमारा (Конституция наша, возможности наши) – Напоминание о важности Конституции Индии и тех прав, которые она предоставляет. Лозунг нацелен на укрепление правосознания и гражданских свобод, побуждая к защите конституционных ценностей.

Эти лозунги не только отражают текущие вызовы и цели общества, но и вдохновляют на активное участие в жизни страны. Через них передаются ключевые идеи, призывающие к действиям во благо всех граждан. Вот несколько индийских лозунгов, которые отражают национальные ценности, стереотипы и актуальные социально-политические реалии:

1. जय जवान, जय किसान (Джай джаван, джай किसान) – "Слава солдату, слава фермеру." Это лозунг подчеркивает важность сельского хозяйства и национальной безопасности. Лозунг "जय जवान, जय किसान" (Jai Jawan, Jai Kisan) занимает значительное место в истории и политике Индии. Этот мощный лозунг стал популярным благодаря бывшему премьер-министру Индии Лал Бахадур Шастри во время индо-пакистанской войны 1965 года и символизирует важность как солдата, так и фермера в развитии и безопасности страны.

В своей знаменитой речи 11 января 1966 года Лал Бахадур Шастри подчеркнул важные роли, которые играют солдаты, защищающие границы страны, и фермеры, трудящиеся, чтобы обеспечить продовольствие нации. Он считал, что как солдат (jawan), так и фермер (kisan) имеют одинаковое значение для прогресса и процветания Индии.

Лозунг "Jai Jawan, Jai Kisan" стал призывом к нации во времена кризисов и трудностей. Он вдохновил чувство единства, патриотизма и солидарности среди народа Индии. Он служил в честь жертв и тяжелого труда солдат и фермеров, посвятивших свои жизни служению нации.

Значение этого лозунга выходит за рамки слов. Он воплощает ценности самоотверженности, преданности и служения нации. Он напоминает нам о необходимости уважать и поддерживать тех, кто неутомимо трудится на благо общества.

В заключение, лозунг "जय जवान, जय किसान" (Jai Jawan, Jai Kisan) мощно напоминает о важных ролях, которые играют солдат и фермер в формировании судьбы Индии. Он символизирует единство и силу нации в часы нужды и подчеркивает важный вклад тех, кто бескорыстно служит стране. Этот лозунг продолжает вдохновлять поколения индийцев поддерживать ценности патриотизма, упорного труда и преданности на благо общества.

2. विविधता में एकता (Вивидхта ме экта) – "Единство в разнообразии." Это отражает многокультурный и многорелигиозный характер индийского общества.

3. सबका साथ, सबका विकास (Сабка саатх, сабка викас) – "Участие всех, развитие для всех." Этот лозунг акцентирует внимание на инклюзивном росте и социальном равенстве.

4. बेटी बचाओ, बेटी पढ़ाओ (Бети бачхао, бети пхадхао) – "Спасите дочь, обучите дочь." Лозунг поддерживает права девочек и женщин, подчеркивая необходимость образования и защиты девочек.

5. निर्मल भारत (Нирмал Бхарат) – "Чистая Индия." Кампания за чистоту и улучшение санитарных условий, которая также борется с привычкой к открытой дефекации.

6. सत्यमेव जयते (Сатьямев Джаяте) – "Истина всегда побеждает." Это национальный девиз Индии, отражающий моральную и этическую основу страны.

7. मेरा भारत महान (Мера Бхарат Махан) – "Моя великолепная Индия." Этот лозунг подчеркивает патриотизм и гордость за страну.

8. हम दो, हमारे दो (Хам до, Хамаре до) – "Мы двое, наши двое." Пропаганда контроля рождаемости и планирования семьи.

9. वन्दे मातरम् (Ванде Матарам) – "Приветствую тебя, Мать." Национальный гимн, выражающий почтение к родине как к матери.

10. गरीबी हटाओ (Гариби хатао) – "Устраните нищету." Призыв к борьбе с бедностью и неравенством.

Эти лозунги отражают как исторические корни, так и современные вызовы и стремления индийского общества.

Когда речь идет о медийном мире, лозунги играют решающую роль в привлечении внимания аудитории и передаче ключевых сообщений. В своей статье "Роль лозунгов в медиа" Шарма (2014) исследует, как лозунги могут эффективно использоваться для усиления воздействия различных форм медиа³⁸⁵.

Первым ключевым моментом, который обсуждает Шарма, является сила лозунгов в создании узнаваемости бренда. Лозунги часто являются первой точкой контакта между потребителем и брендом, и играют решающую роль в установлении имиджа бренда. Хорошо выверенный лозунг может помочь отличить бренд от его конкурентов и оставить длительное впечатление в умах потребителей. Используя запоминающиеся и запоминающиеся лозунги, компании могут повысить узнаваемость бренда и укрепить лояльность потребителей.

Кроме создания узнаваемости бренда, лозунги также могут использоваться для передачи ключевых сообщений и ценностей аудитории. Шарма (2014) указывает на то, что лозунги могут служить мощным инструментом для выражения сути бренда или кампании кратким и воздейственным образом. За счет перевода сложных идей в простые и запоминающиеся фразы лозунги могут помочь установить эмоциональную связь с аудиторией и создать сильное чувство резонанса.

Более того, Шарма подчеркивает роль лозунгов в влиянии на потребительское поведение. Лозунги способны формировать восприятие и отношение к бренду или продукту и в конечном итоге повлиять на потребительские решения. Используя лозунги для акцентирования ключевых преимуществ или уникальных особенностей продукта, компании могут убедить потребителей выбрать их бренд перед конкурентами. Таким образом, лозунги могут быть мощным инструментом для маркетинга и рекламы.

В целом статья Шармы (2014) проливает свет на важность лозунгов в медиа и на то, как их можно эффективно использовать для усиления узнаваемости бренда, передачи ключевых сообщений и влияния на потребительское поведение. Понимая роль лозунгов в медиа, компании могут использовать их мощь для создания воздейственных и успешных маркетинговых кампаний³⁸⁶.

В современные времена слоганы играют решающую роль в формировании общественного мнения и передаче сообщений кратким и воздействующим

³⁸⁵ Sharma, K. (2014). "The Role of Slogans in Media". *Journal of Indian Media Studies*, 22(3), 45-67

³⁸⁶ Sharma, K. (2014). "The Role of Slogans in Media". *Journal of Indian Media Studies*, 22(3), 45-67.

образом. Это особенно верно в сфере газет на хинди, где заманчивые слоганы используются для привлечения внимания читателей и выделения ключевых вопросов или ценностей. В данном эссе мы исследуем некоторые современные слоганы, найденные в газетах на хинди, и проанализируем их эффективность в передаче идей и пропаганде различных причин.

Использование слоганов в газетах на хинди служит мощным инструментом для вовлечения читателей и создания ощущения единства и солидарности вокруг определенных вопросов. Эти слоганы часто короткие и прямые, что делает их легкими для запоминания и повторения. Они призваны вызывать эмоции и вызывать реакцию аудитории, будь то воодушевление к действию или поддержка гордости к своему языку и культуре.

Одной из распространенных тем, обнаруживаемых в слоганах газет на хинди, является пропаганда социального гармонии и единства. Слоганы, такие как "एकता में शक्ति है" (Единство есть сила) и "विविधता में एकता" (Единство в разнообразии), акцентируют внимание на важности объединения как общины, независимо от различий в языке, религии или происхождении. Эти слоганы ставят своей целью пропагандировать инклюзивность и терпимость, и побуждают читателей принять разнообразие как источник силы, а не раздора.

Ещё одной распространенной темой в слоганах газет на хинди является защита социального справедливости и укрепление власти. Слоганы вроде "शिक्षा सभी का अधिकार है" (Образование - право каждого) и "स्त्री शक्ति सम्मान है" (Сила женщин - уважение) подчеркивают важность обеспечения равных возможностей и прав для всех членов общества. Эти лозунги стремятся привлечь внимание к вопросам неравенства и дискриминации, и вдохновить читателей к действиям в создании более справедливого и равноправного общества.

При сравнении лозунгов, найденных в узбекской газете "Народное слово" и хинди-газете "Джансатта", становится очевидным, что обе публикации придает приоритет распространению информации, которая резонирует с их соответствующими аудиториями. Хотя лозунги могут различаться по языку и культурному контексту, основное сообщение о поощрении единства, осуществлении возможностей и социальных изменениях остается постоянным как в одной, так и в другой публикации.

В "Народном слове" такой важный лозунг, как "Вместе мы сила", отражает приверженность газеты созиданию чувства общности и солидарности среди своих читателей. Этот призыв подчеркивает важность единства в преодолении препятствий и работе над общей целью. Аналогично слоганы, как "Думай о

народе!", подчеркивают фокус газеты на проблемах, затрагивающих более широкую популяцию, и стимулируют читателей к критическому мышлению о социальных вопросах.

С другой стороны, "Джансатта" использует лозунги на хинди, предназначенные для резонанса с его преимущественно индийской аудиторией. Слоганы вроде "समर्थन करो, बदलाव लाओ" (Поддерживайте и вносите изменения) подчеркивают акцент газеты на активизме и социальной реформе. Использование народного языка в слоганах, как "जनता की आवाज" (Голос народа), служит для связи с базовым уровнем и усиления голосов маргинализированных сообществ.

Несмотря на языковые и культурные различия между двумя публикациями, как "Народное слово", так и "Джансатта" разделяют общую цель выступать в качестве платформы для диалога, пропаганды и наставничества. Используя силу слоганов, эти газеты эффективно коммуницируют свои ценности и цели своим читателям, вдохновляя их принять меры и оказать положительное влияние на свои сообщества.

В заключение, хотя лозунги в "Народном слове" и "Джансатта" могут быть выражены на разных языках и отражать различные культурные мнения, основные темы единства, силы и эмансипации остаются окружающими.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Kumar, A. (2010). *Media and Culture in India*. Oxford University Press.
2. Sharma, K. (2014). "The Role of Slogans in Media". *Journal of Indian Media Studies*, 22(3), 45-67.
3. Singh, R. (2005). *Communication in Context: The Lok Sabha Campaigns and Media*. Sage Publications.
4. Joshi, N. (1998). "Hindi Newspapers and Political Mobilization". *Indian Historical Review*, 35(2), 123-140.
5. Chatterjee, P. (2021). *Language and Power in the Indian Media*. Routledge.

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ В СИСТЕМЕ ЗАЩИТЫ ТОВАРНОГО ЗНАКА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ВЫЗОВЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Мансурова Наргис Нематовна

студентка 3-курса бакалавриата факультета «Частного право»
Ташкентского государственного юридического университета

Научный руководитель:

Сатвалдиева Юлдузхон Хатамжан кизи

Старший преподаватель

Кафедры «Гражданское право»

Ташкентского государственного юридического университета

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается сущность понятия «товарного знака», также рассматриваются теоретические подходы и мнения ученых в данной сфере. В ходе исследования проанализировано текущее состояние системы защиты товарного знака в Республике Узбекистан, выявлены основные проблемы, с которыми сталкиваются правообладатели, и предложено пути их решения. Кроме того, проведен сравнительно-правовой анализ с зарубежным законодательством в области защиты товарных знаков, чтобы предложить рекомендации по совершенствованию системы защиты товарного знака в нашей стране на основе комплексного анализа проблем и передового опыта мировых практик.

***Ключевые слова:** защита товарного знак, правовая охрана, конкуренция, рыночная экономика, правосознание, правовая культура, интеграция в мировое сообщество.*

ANALYSIS OF PROBLEMS IN THE TRADEMARK PROTECTION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: CHALLENGES, PROSPECTS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

ABSTRACT

The article reveals the essence of the concept of "trademark", also examines theoretical approaches and opinions of scientists in this field. The study analyzes the current state of the trademark protection system in the Republic of Uzbekistan, identifies the main problems faced by copyright holders, and suggests ways to solve them. In addition, a comparative legal analysis was conducted with foreign legislation in the field of trademark protection in order to offer recommendations for

improving the trademark protection system in our country based on a comprehensive analysis of problems and best practices of world practices.

Keywords: *trademark protection, legal protection, competition, market economy, legal awareness, legal culture, integration into the world community.*

ВВЕДЕНИЕ

В мире, где конкуренция бурно развивается, и рынок насыщен разнообразными продуктами и услугами, защита товарного знака приобретает особенное значение. Товарный знак, как символ уникальности и качества, играет важную роль в современном бизнесе, который служит для отличия товаров и услуг друг от друга, а также выступает важным элементом формирования известности компании бренда. Глубокое изучение правовых аспектов защиты товарного знака в гражданском праве открывает перед нами путь возможностей для обеспечения устойчивого развития рыночной экономики и защиты интересов предпринимателей.

Под товарным знаком следует понимать знак или комбинацию знаков, которая используется для того, чтобы отличить товары или услуги одного производителя от товаров или услуг другого.³⁸⁷ Согласно Гражданскому Кодексу РУз, обладатель права на товарный знак имеет исключительное право пользования и распоряжения принадлежащим ему знаком. Право на неприкосновенность товарного знака принадлежит обладателю права на товарный знак.

Защита товарного знака основывается на принципах гражданского права, которые регулируют отношения между субъектами, связанные с использованием и охраной интеллектуальной собственности. Данные правоотношения регулируются Гражданским кодексом РУз и основным законом «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» от 30.08.2001 года. Правовая охрана товарного знака обеспечивается регистрацией в установленном порядке и возможностью привлечения к ответственности за нарушение прав на него.

На сегодняшний день наша страна направляет силы на обновление и усовершенствование законодательства по обеспечению защиты товарного знака, а также отечественные ученые стараются выявить существующих проблем и предлагают пути их решений. К примеру, Рахромова Мохичерхра

³⁸⁷ В.Н. Шелестюков, И. П. Мачнев. Некоторые проблемы правовой охраны товарных знаков в сети интернет// Издательство: Молодой ученый. Международный научный журнал № 18. ISSN 2072-0297. 2020г. С-346. (URL: <https://moluch.ru/archive/308/69483/>) (Дата обращения: 31.03.2024г.)

преподаватель кафедры «Право интеллектуальной собственности» ТГЮУ, в своей статье «Проблемы правоприменительной практики защиты прав на товарные знаки и возможные пути их разрешения» подчеркивает ряд проблем, связанные с выпуском контрафактной продукции путем копирования либо имитации продуктов всемирно известных компаний и «параллельным импортом», т. е. незаконным ввозом на территорию республики контрафактных товаров, содержащих объекты интеллектуальной собственности, без согласия правообладателя.³⁸⁸

Далее, данная область права остается очень актуальной в современном мире, особенно с увеличением международной торговли и конкуренции на рынке. С учетом этого, зарубежные страны также уделяют особое внимание на это, поскольку важно обеспечить эффективную защиту товарных знаков как на национальном, так и на международном уровнях. Ученый Шелестюков Виталий Николаевич в своей статье «Некоторые проблемы правовой охраны товарных знаков в сети Интернет» рассматривает в новом масштабе проблему обеспечения защиты товарного знака в социальных сетях. Он утверждает, что права на товарные знаки носят территориальный характер, поэтому их использование и защита прав на них могут осуществляться в пределах тех государств, где такие права были предоставлены. Но, ситуация усложняется в виртуальном мире, так как в сети Интернет нет физических границ, а доступ к нему возможен из любой точки мира. Во всем мире исключительные права на товарные знаки, используемые в отношении сходных или даже идентичных товаров или услуг, могут сосуществовать в разных странах. Перед нами возникает проблема, когда такие знаки могут периодически встречаться в Интернете и становиться причиной конфликта исключительных прав.³⁸⁹

Обобщая вышеизложенное, можно сказать, что товарный знак в гражданском праве выступает как инструмент защиты бренда (товара и услуг), обеспечения конкурентных преимуществ и является средством индивидуализации товаров и услуг. Регистрация товарного знака предоставляет его владельцу эксклюзивное право использовать знак в коммерческой деятельности, это позволяет предотвращать незаконное использование или

³⁸⁸ Рахмонова Мохичехра. Проблемы правоприменительной практики защиты прав на товарные знаки и возможные пути их разрешения // Издательство: Фуқаролик Хуқуқи. Тадбиркорлик Хуқуқи. Оила Хуқуқи. Халқаро Хусусий Хуқуқ. С-102. (URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/problemy-pravoprimeritelnoy-praktiki-zaschity-prav-na-tovarnye-znaki-i-vozmozhnye-puti-ih-razresheniya.pdf>) (Дата обращения: 31.03.2023г.)

³⁸⁹ В.Н. Шелестюков, И. П. Мачнев. Некоторые проблемы правовой охраны товарных знаков в сети интернет// Издательство: Молодой ученый. Международный научный журнал № 18. ISSN 2072-0297. 2020г. С-346. (URL: <https://moluch.ru/archive/308/69483/>) (Дата обращения: 31.03.2024г.)

копирование знака другими лицами. Владелец товарного знака имеет право на защиту своих интересов и возмещение убытков в случае нарушения его прав.

Защита товарного знака выступает законным способом охраны индивидуализации товаров или услуг, поэтому необходимо развивать данную сферу и усовершенствовать законодательство нашей страны, так как на сегодняшний день наблюдается немало проблем, требующих их устранения, например недостаточность профессиональных кадров, низкий уровень правосознания и правовой культуры у субъектов правоотношения, старые процедуры законодательства. Процесс защиты товарного знака не стоит на месте, а продолжает эволюционировать и совершенствоваться, обеспечивая надежную защиту индивидуализации товара и его узнаваемость в постоянно развивающемся мире современной экономики, поэтому необходимо предпринимать меры по решению данных проблем, чтобы наши национальные бренды смогли конкурировать на международной арене.

Методология:

Товарный знак помогает потребителям легко идентифицировать продукцию или услуги конкретной компании и является способом охраны интеллектуальной собственности законодательными средствами, поэтому наша страна в настоящее время уделяет особое внимание и направляет силы на совершенствование данной области права. Многими научными исследователями также были изучены проблемы в обеспечении защиты товарного знака и предложены пути их решения, и самое главное каждый из них определяет роль защиты товарного знака в гражданском праве, исходя из своих взглядов и законодательство. К примеру, Ходжиақбар Раҳманқулович Раҳманқулов и Иқрам Бекенович Закиров в книге «Гражданское право (Особенная часть)» определяют, что «товарный знак и знак обслуживания - это зарегистрированное в установленном порядке обозначение, служащее для отличия товаров и услуг одних юридических и физических лиц от однородных товаров других юридических и физических лиц. В качестве товарных знаков могут быть зарегистрированы изобразительные, словесные, объемные и другие обозначения или их комбинации в любом цвете или цветовом сочетании».³⁹⁰

По мнению Рахмоновой Мохичерхры преподавателя кафедры «Право интеллектуальной собственности» ТГЮУ, «товарные знаки, в свою очередь, являются фактором успешного ведения предпринимательской деятельности ввиду того, что они составляют значительную часть нематериальных активов

³⁹⁰ Ходжиақбар Раҳманқулович Раҳманқулов и Иқрам Бекенович Закиров. Учебное пособие «Гражданское право (Особенная часть)». Издательство ТГЮИ. Ташкент 2009. С-736.

крупных международных и национальных компаний, являясь средством индивидуализации их товаров и услуг». ³⁹¹

Охрана объектов интеллектуальной собственности, в частности товарного знака является актуальным вопросом изучения не только для нашей страны, но и мировому сообществу. По мнению Г.Ф. Шершеневич, «под именем товарного знака понимается тот знак, которым торговец отличает свои товары в отличие от товаров других лиц». ³⁹²

Далее, С. И. Раевич рассматривал товарные знаки в качестве постоянных знаков, являющихся «все же чем-то извне прикрепленным, приданным товару, но отнюдь не составляющим часть его самого». И. Э. Мамяфа считал, что «товарным знаком является отражение в общественном сознании объективно существующей установленной связи между специфическими потребительскими свойствами товара определенного рода и характерной внешней чертой этого товара или его упаковки». ³⁹³

По мнению С.П. Гришаева, товарный знак представляет собой условное символическое обозначение, размещаемое на самих товарах или продукции, на упаковке или сопроводительной документации. Ю. Сокольников в книге «Товарный знак и логотипы» определяет товарный знак как любое графическое изображение слова, символа, понятия или события. Э.П. Гаврилов подчёркивает, что товарный знак представляет собой наиболее широко распространенное и самое важное средство индивидуализации товаров, работ и услуг. По мнению В.В. Орловой, товарные знаки предназначены для маркировки продукции, товаров, а знаки обслуживания — для индивидуализации услуг. ³⁹⁴

Следовательно, В.М. Сергеев определял товарный знак как «обозначение, используемое в установленном порядке для маркировки определенных видов

³⁹¹ Рахмонова Мохичехра. Проблемы правоприменительной практики защиты прав на товарные знаки и возможные пути их разрешения // Издательство: Фуқаролик Хуқуқи. Тадбиркорлик Хуқуқи. Оила Хуқуқи. Халқаро Хусусий Хуқуқ. С-102. (URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/problemy-pravoprimenitelnoy-praktiki-zaschity-prav-na-tovarnye-znaki-i-vozmozhnye-puti-ih-razresheniya.pdf>) (Дата обращения: 31.03.2023г.)

³⁹² М. Н. Аширбаева. Б.Ж. Рахматов. Ю. Х. Сатвалдиева. Товарные знаки: Анализ законодательства Республики Узбекистан // Научная статья. Издательство: Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. (E)ISSN:2181-1784. 2023г. С-238. (URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/tovarnye-znaki-analiz-zakonodatelstva-respubliki-uzbekistan.pdf>) (Дата обращения: 31.03.2024г.)

³⁹³ М. Н. Панкова. Понятие товарного знака как средство индивидуализации // Издательство: КиберЛенинка. (URL : <file:///C:/Users/User/Downloads/ponyatie-tovarnogo-znaka-kak-sredstva-individulizatsii.pdf>)

³⁹⁴ М. Н. Панкова. Понятие товарного знака как средство индивидуализации // Издательство: КиберЛенинка. (URL : <file:///C:/Users/User/Downloads/ponyatie-tovarnogo-znaka-kak-sredstva-individulizatsii.pdf>)

товаров с целью их рекламы и отличия от однородных товаров других предприятий».³⁹⁵

Безусловно, зарегистрированный товарный знак способствует повышению авторитета компании и конкурентоспособность его товаров. Хорошо придуманный товарный знак поможет выделиться на рынке, привлечь внимание к продукции и создать уникальный образ бренда. Потребители смогут легко узнать продукт определенной организации среди множества других аналогичных товаров на рынке.

Таким образом, мы можем сказать, что товарные знаки помогают компаниям защитить свои уникальные символы и названия, повысить узнаваемость бренда и отличиться от конкурентов. Помимо этого, приносит предпринимателю прибыль, увеличивая конкурентоспособность его продуктов (услуг) в условиях рыночной экономики и способствует дальнейшему национальному прогрессу.

Обсуждение:

В 2020 году 12 октября в Республике Узбекистан было проведено совещание по мерам совершенствования системы охраны объектов интеллектуальной собственности. По данным статистики было выявлено, что в нашей стране ежегодно регистрируется около 4,5 тысячи объектов интеллектуальной собственности, в том числе более 2 тысяч товарных знаков.³⁹⁶

Исходя из вышеуказанного, можно заметить возрастающую роль интеллектуальной собственности в нашей стране, что в свою очередь, требует совершенствования защиты исключительных прав на товарные знаки, поскольку на сегодняшний день существует ряд проблем, требующих их устранения.

Президент Республики Узбекистан в совещании 12 октября 2020 года отметил, что в сфере интеллектуальной собственности наша страна отстает от мировых достижений. Ни соответствующие ведомства, ни руководители регионов не уделяют внимания вопросу интеллектуальной собственности. Действующие требования к процедуре регистрации также устарели, поэтому

³⁹⁵ М. Н. Аширбаева. Б.Ж. Рахматов. Ю. Х. Сатвалдиева. Товарные знаки: Анализ законодательства Республики Узбекистан // Издательство: Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023г. С-238. (URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/tovarnye-znaki-analiz-zakonodatelstva-respubliki-uzbekistan.pdf>) (Дата обращения: 31.03.2024г.)

³⁹⁶ Обсуждены вопросы охраны объектов интеллектуальной собственности. Интернет ресурс: <https://president.uz/ru/lists/view/3887>. (Дата обращения: 31.03.2024г.)

необходимо предпринимать меры по совершенствованию данной области права и направить силы на устранение следующих проблем.

Необходимо устранить неясности в регистрационных процедурах. На практике становимся очевидцами случая: со стороны должностных лиц не разъясняются права и обязанности обратившихся лиц, и в целом каким образом проходит данная процедура, его сроки. Лицам не имеющим юридического образования, данные процедуры окажутся сложными, их необходимо осведомить об их защищаемых правах и интересах. В связи с этим регистрационный процесс задерживается.

Согласно специальному отчету (2018 Special 301 Report) от апреля 2018 года, который был опубликован со стороны офиса торгового представителя США United State Trade Representative (USTR), Узбекистан был в списке торговых партнеров, не обеспечивающие эффективную защиту на права интеллектуальной собственности.³⁹⁷

Как отмечалось Президентом РУз в совещании 2020 году, основанием этого служит, на практике существуют регистрация отдельными предпринимателями товарных знаков, идентичных известным международным брендам. Действительно, практика регистрации отдельными предпринимателями товарных знаков, которые являются очень похожими на известные международные бренды, может негативно сказаться на притоке иностранных инвестиций. Подобные действия могут создавать путаницу среди потребителей и вводить их в заблуждение, а также наносить ущерб репутации и защите интеллектуальной собственности известных брендов. Данная проблема создает нестабильность и негативно влияет на деловую среду. Иностранные компании могут опасаться вложения средств из-за не эффективного механизма защиты интеллектуальной собственности, что в конечном итоге может препятствовать развитию экономики и притоку инвестиций.

Кроме того, статистика судебной практики в области интеллектуальной собственности в Республике Узбекистан дает нам понять, что в судебной системе также существуют проблемы, а именно в обеспечении защиты в данной области. К примеру, 2021 году Гражданские суды рассмотрели только одно дело, но оно было оставлено без изменений, а в 2023 году было рассмотрено только 4 дела.³⁹⁸

³⁹⁷ Special 301 Report. Office of the United States Trade Representative. 2018г. С-68. (URL: <https://ustr.gov/sites/default/files/files/Press/Reports/2018%20Special%20301.pdf>) (Дата обращения: 31.03.2021г.)

³⁹⁸ Azizov and Partners // Правовая защита интеллектуальной собственности. часть 2. 25.03.2024г. (URL: <https://azizovpartners.uz/en/memos/pravovaya-zashhita-intellektualnoj-sobstvennosti-chast-2/>) (Дата обращения: 31.03.2021г.)

Проблема проявляется с одной стороны в недостаточности опыта судей для рассмотрения дела, с другой стороны в низком правосознании лиц, обращающихся в суды, непонимании и незнание своих прав, и их неумение предоставлять доказательства.

В нашей стране ввиду отставания данной сферы, многие должностные лица профессионально не специализированы, также обращающиеся в суд лица не осведомлены о своих защищаемых правах. В целом, почвой возникновения этих проблем является низкий уровень правовой культуры и правосознания субъектов правоотношения. Необходимо направить силы подготовке высококвалифицированных кадров, чтобы они умели анализировать и применять нормативно-правовые акты РУз на практике должным образом и выполняли свои обязанности в рамках законодательства. Должностные лица должны уважать и верить духу Верховенства закона, таким образом, они смогут передать данное доверие населению и способствовать повышению правового сознания.

Необходимо также проводить процедуры по повышению квалификации должностных лиц, а также мероприятия среди народа, разъяснять их законные права и обязанности. Самое главное каждая сторона должна взять на себя ответственность за свои действия, как права и обязанности. Государство может только способствовать устранению проблем посредством предпринимаемых мер, но собственные усилия сторон по соблюдению закона, понимание их сути и цели, способствуют выработке подлинной правовой культуры и совершенствованию данной области права.

Следовательно, следует отметить, несмотря на наличие проблем, нашей страной предпринимаются позитивные шаги, для улучшения защиты интеллектуальной собственности, включая разработку нормативно-правовых актов, направленные на устранение вышеуказанных проблем, а также год за годом повышается политическое внимание к данной сфере на высоком уровне, наблюдается прогресс в разработке новой национальной стратегии и в правоприменении.

К примеру, во время совещания 2020 году были обсуждены вопросы совершенствования законодательства в этой сфере, усиления охраны объектов интеллектуальной собственности, внедрения научных достижений в каждом ведомстве и отрасли. Министерству юстиции и Агентству интеллектуальной собственности поручено разработать трехлетнюю программу развития сферы, организовав ее широкое обсуждение с участием всех ведомств и регионов, университетов и исследовательских учреждений. Особое внимание глава

государства уделил вопросу международной регистрации местных товарных знаков. Министерству инвестиций и внешней торговли дано указание, расширить международную регистрацию местных брендов и поддержать их выход на мировой рынок.³⁹⁹

Последовательно были приняты множество нормативно-правовых актов, одним из важных является Постановление Президента РУз от 28.01.2021 г. № ПП-4965 «О мерах по совершенствованию системы охраны объектов интеллектуальной собственности». Данный нормативно-правовой акт направлен на совершенствование системы охраны объектов интеллектуальной собственности, который является основным фактором интеграции нашей страны в мировое сообщество.

Далее, необходимо отметить о Постановлении Президента РУз «О мерах по совершенствованию государственного управления в сфере интеллектуальной собственности» от 08.02.2019 г. № ПП-4168. Целью принятия данного законодательного акта является устранение таких проблем, как невыполнение обязанностей должностным лицом, пресечению правонарушений в сфере интеллектуальной собственности, неэффективность системы оказания государственных услуг и нехватка квалифицированных кадров в области интеллектуальной собственности.

Для поддержания международного сотрудничества РУз присоединился к Протоколу Мадридского соглашения о международной регистрации знаков от 1989 года. Мадридская система предлагает владельцам товарных знаков возможность охраны принадлежащим им знаков в нескольких странах-членах Мадридского союза путем подачи одной заявки непосредственно в национальное ведомство по товарным знакам своей страны.⁴⁰⁰

Безусловно, в дальнейшем эти все принятые нормативно-правовые акты, которые направлены на предотвращение проблем в сфере защиты товарного знака, возможно, принесут свои положительные плоды.

За последние годы связи с развитием международного сотрудничества, увеличении инвестиций и в целом сферы бизнеса наблюдается, как становится значительным вопрос регистрации товарного знака и его защита. При рассмотрении опыта зарубежных стран можно столкнуться иным видом механизма регулирования. В судебной практике таких зарубежных стран, как Канада, Испания, Италия, Франция, Швеция, Бельгия, Дания, Финляндия,

³⁹⁹ Обсуждены вопросы охраны объектов интеллектуальной собственности. Интернет ресурс: <https://president.uz/ru/lists/view/3887>. (Дата обращения: 31.03.2024г.)

⁴⁰⁰ Мадридская система. Дата публикации: 01.04.2022. Интернет ресурс : https://rospatent.gov.ru/ru/activities/inter/coop/wipo/madrid_system#:~:text= (Дата обращения: 31.03.2023г.)

Норвегия дела, касающиеся интеллектуальной собственности рассматриваются учрежденными для этого специализированными судами. К примеру, в Японии существует Высший суд по интеллектуальной собственности, в Мексике региональный суд, а в Великобритании даже Трибунал по авторским правам и Патентный суд. Согласно статистике и проведенным исследованиям, в этих странах благодаря созданию специализированных судов, заметно снизилось количество нарушений прав в области интеллектуальной собственности. Причиной являлось то, что раньше суды, как и в других странах имели только узкую специальность в этой сфере из-за сложности и профессиональной специфики дел.⁴⁰¹

Более эксклюзивная система защиты товарного знака наблюдается в законодательстве Франции. Основой правового регулирования товарных знаков во Франции является Седьмая книга Кодекса интеллектуальной собственности, кроме того, регулятивные положения содержатся в Гражданском, Торговом, Гражданско-процессуальном и Уголовном кодексах, а также в директивах Европейского союза.⁴⁰²

На наш взгляд, применение международного опыта и внедрение в Гражданский процессуальный кодекс, Экономический процессуальный кодекс и Кодекс об административной ответственности Республики Узбекистан соответствующие главы, устанавливающие процедуру судебного разрешения споров, связанных с правами интеллектуальной собственности, данный метод будет способствовать конкретизации, что позволит эффективно и быстро разрешать такие споры, предотвращая путаницу.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Резюмируя вышеизложенное, можно сделать вывод, что защита товарного знака является важным аспектом для любого предпринимательства, поскольку он позволяет защитить уникальность продукта или услуги от копирования и незаконного использования другими лицами. Благодаря совершенствованию данной области наши местные компании смогут выйти на международный рынок, что способствует увеличению инвестиций, развитию предпринимательства и рыночной экономики. Устранение проблем и развитие данной сферы должны стать нашей целью для интеграции в мировое

⁴⁰¹ Azizov and Partners // Правовая защита интеллектуальной собственности. часть 2. 25.03.2024г. (URL: <https://azizovpartners.uz/en/memos/pravovaya-zashhita-intellektualnoj-sobstvennosti-chast-2/>) (Дата обращения: 31.03.2021г.)

⁴⁰² А. В. Тимофеева. Правовое регулирование товарных знаков в странах Европы (на примере Франции) // Издательство: Экономика. Право. Общество. том 5, №2 (22). 2020г. С-67. (URL: <https://epo.rea.ru/jour/article/view/308/308>) (Дата обращения: 31.03.2021г.)

сообщество и чтобы наши продукты (услуги) были признаны в качестве международного бренда.

Анализируя вышеизложенное, на наш взгляд можно предпринять следующие меры для решения существующих проблем:

- внедрение строгих нормативных актов, которые обеспечат надлежащую защиту прав интеллектуальной собственности;

- следует обеспечить их исполнение на практике, чтобы предотвратить незаконное использование или регистрацию поддельных или копий брендов;

- повышение квалификации кадров;

- расширение контроля и надзора со стороны государственных органов и правоохранительных органов либо создать новый орган при Министерстве внутренних дел Республики Узбекистан, который непосредственно занимался бы устранением правонарушений в сфере интеллектуальной собственности;⁴⁰³

- проведение образовательных мероприятий о важности защиты интеллектуальной собственности и последствиях нарушений. Это поможет повысить осведомленность и понимание вопросов защиты товарных знаков;

- развитие международного сотрудничества и подписание соответствующих соглашений и конвенций для обеспечения защиты товарных знаков на международном уровне. Это поможет предотвратить незаконное использование брендов за пределами границ страны;

Таким образом, реализация данных мер позволит улучшить защиту товарных знаков, обеспечить справедливую конкуренцию на рынке, способствует развитию нашей рыночной экономики и создать благоприятные условия для привлечения иностранных инвестиций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» от 30.08.2001 г. № 267-П
2. Гражданский Кодекс Республики Узбекистан от 29.08.1996г.
3. Постановление Президента РУз «О мерах по совершенствованию системы охраны объектов интеллектуальной собственности» от 28.01.2021 г. № ПП-4965

⁴⁰³ Рахмонова Мохичехра. Проблемы правоприменительной практики защиты прав на товарные знаки и возможные пути их разрешения // Издательство: Фуқаролик Хуқуқи. Тадбиркорлик Хуқуқи. Оила Хуқуқи. Халқаро Хусусий Хуқуқ. С-102. (URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/problemy-pravoprimitelnoy-praktiki-zaschity-prav-na-tovarnye-znaki-i-vozmozhnye-puti-ih-razresheniya.pdf>) (Дата обращения: 31.03.2023г.)

14. Обсуждены вопросы охраны объектов интеллектуальной собственности. Интернет ресурс: <https://president.uz/ru/lists/view/3887>. (Дата обращения: 31.03.2024г.)
15. Special 301 Report. Office of the United States Trade Representative. 2018г.(URL:<https://ustr.gov/sites/default/files/files/Press/Reports/2018%20Special%20301.pdf>)(Датаобращения: 31.03.2021г.)
16. Yakubova, I., & Satvaldieva, Y. (2020). Comparative legal analysis civil-law protection of honor, dignity and business reputation in the civil legislation of Uzbekistan and Japan. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(2), 584-594.
17. Satvaldieva, Y. K. Q. (2022). INDUSTRIAL PATTERN AS AN OBJECT OF PATENT LAW. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 56-61.
18. Satvaldieva, Y. K. Q. (2022). THE LEGALISATION OF INDUSTRIAL DESIGNS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 226-232.
19. Сатвалдиева, Ю. (2023). ПРОМЫШЛЕННЫЙ ОБРАЗЕЦ КАК РЕЗУЛЬТАТ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(8), 247-252.

МЕСТО ЦЕННОСТЕЙ ИСЛАМА В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ МАВЕРАУННАХРА

Уракова Наргиза Саломовна

Кандидат философских наук

nariza.urakova@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается место ценностей ислама в духовной культуре народов Маверауннахра. Посредством исторического анализа, изучения религиозных текстов и культурных традиций региона, автор показывает, как исламские ценности глубоко укоренились и оказали значительное влияние на формирование уникальной духовной культуры Маверауннахра. В результате исследования выявлено, что исламские ценности гармонично сочетались с доисламскими традициями региона, создавая богатую и многогранную культуру.

***Ключевые слова:** ислам, Маверауннахр, духовная культура, исламские ценности, культурный синтез.*

MAVORAUNNAHR XALQLARINING MA'NAVIY MADANIYATIDA ISLOM QADRIYATLARINING O'RNI

ANNOTATSIYA

Maqolada Mavoraunnahr xalqlarining ma'naviy madaniyatida Islom qadriyatlarining o'rni ko'rib chiqiladi. Tarixiy tahlil, mintaqaning diniy matnlari va madaniy an'alarini o'rganish orqali muallif Islom qadriyatlari qanday chuqur ildiz otganini va Mavoraunnahrning noyob ma'naviy madaniyatini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Islom qadriyatlari mintaqaning islomgacha bo'lgan an'alarini bilan uyg'unlashib, boy va ko'p qirrali madaniyatni yaratgan.

***Kalit so'zlar:** Islom, Mavoraunnahr, ma'naviy madaniyat, Islom qadriyatlari, madaniy sintez.*

THE PLACE OF ISLAMIC VALUES IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE PEOPLES OF MAVERUNNAHR

ABSTRACT

The article examines the place of the values of Islam in the spiritual culture of the peoples of Maverunnahr. Through historical analysis, the study of religious texts and cultural traditions of the region, the author shows how Islamic values are deeply

rooted and have had a significant impact on the formation of the unique spiritual culture of Maverunnahr. The study revealed that Islamic values were harmoniously combined with the pre-Islamic traditions of the region, creating a rich and multifaceted culture.

Keywords: *Islam, Maverunnahr, spiritual culture, Islamic values, cultural synthesis*

ВВЕДЕНИЕ

Маверауннахр, известный также как Трансоксиана, - исторический регион Центральной Азии, расположенный между реками Амударья и Сырдарья [1]. На протяжении веков этот регион был местом пересечения различных культур, религий и цивилизаций. Особое место в формировании духовной культуры народов Маверауннахра занял ислам, пришедший сюда в VIII веке в результате арабских завоеваний [2].

Целью данной статьи является анализ места и роли исламских ценностей в духовной культуре Маверауннахра. Для достижения поставленной цели автором были использованы методы исторического анализа, сравнительного религиоведения, культурологии. Материалами исследования послужили труды средневековых историков и богословов, современные научные публикации по данной теме, а также полевые исследования автора.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОВ

Вопросы взаимодействия ислама и культуры народов Центральной Азии рассматривались в трудах многих исследователей. Среди наиболее значимых работ можно выделить фундаментальный труд В.В. Бартольда "Туркестан в эпоху монгольского нашествия" [3], где автор подробно анализирует культуру и религию региона в средние века. Большой вклад в изучение суфизма в Центральной Азии внес французский исламовед А. Корбен [4].

Из современных исследований стоит отметить работы Ш. Хисматулина [5], Д. ДеВиза [6], Е.А. Резвана [7], в которых детально рассматриваются различные аспекты исламской культуры региона.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исторический анализ показывает, что проникновение ислама в Мавераннахр происходило постепенно. Первые мусульманские завоевания региона относятся к 670-м гг., однако потребовалось еще около двух столетий, чтобы ислам утвердился здесь в качестве доминирующей религии [2, с. 45]. Этот длительный процесс объясняется наличием в регионе развитых доисламских религиозных традиций - зороастризма, буддизма, христианства и местных культов.

Принятие ислама народами Мавераннахра не привело к полному вытеснению прежних верований. Скорее, произошел синтез исламских ценностей с местными традициями, в результате чего сформировалась уникальная духовная культура региона. Этот синтез проявился в религиозных практиках (культ местных святых, почитание могил праведников), обычаях и обрядах (весенний праздник Навруз, сохранивший многие доисламские черты), а также в материальной культуре (орнаменты на архитектурных памятниках, сюжеты миниатюр и т.д.) [5, с. 128].

Особую роль в духовной жизни региона сыграл суфизм - мистическое течение в исламе. Благодаря деятельности многочисленных суфийских орденов (Яссавия, Кубравия, Накшбандия и др.), ислам проник в широкие слои населения Мавераннахра. Суфийские шейхи пользовались огромным авторитетом, а их обители становились центрами духовной и интеллектуальной жизни [4, с. 211]. В учении суфиев исламские идеи тесно переплетались с местными религиозно-философскими представлениями, что способствовало большей адаптации ислама к культурным реалиям региона.

Значительное влияние ислам оказал на развитие науки и образования в Мавераннахре. Многие крупные города региона (Бухара, Самарканд, Мерв и др.) стали признанными центрами исламской учености [3, с. 96]. Здесь были созданы многочисленные медресе, обсерватории, библиотеки. Учеными Мавераннахра были сделаны выдающиеся открытия в области математики, астрономии, медицины, внесшие большой вклад в сокровищницу мировой науки.

АНАЛИЗ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведенное исследование показывает, что исламские ценности оказались глубоко восприняты населением Мавераннахра и заняли центральное место в его духовной культуре. При этом необходимо отметить, что этот процесс не был односторонним. Ислам не просто наложился на существовавшую культуру региона, но вступил с ней в сложное взаимодействие. С одной стороны, исламские ценности и идеи трансформировали многие стороны жизни местного населения. С другой стороны, сам ислам в Мавераннахре приобрел уникальные региональные черты, впитав в себя элементы доисламских верований и традиций.

Примечательно, что ислам смог утвердиться в регионе, несмотря на наличие здесь развитых религиозных систем (зороастризм, буддизм), имевших многовековую историю. Этому способствовал ряд факторов: 1) гибкость и адаптивность ислама, его способность включать в себя местные культурные

элементы; 2) активная деятельность мусульманских миссионеров, прежде всего суфиев, сумевших найти подход к местному населению; 3) поддержка правящих династий региона (Саманиды, Караханиды и др.), видевших в исламе источник легитимации своей власти [6, с. 315].

Необходимо подчеркнуть, что восприятие исламских ценностей народами Мавераннахра было творческим процессом. Многие исламские идеи и концепции подверглись здесь существенной переработке в соответствии с местными культурными реалиями. Так, в суфийской поэзии региона (Руми, Навои и др.) исламские образы и символы тесно переплетаются с доисламскими мотивами, создавая неповторимый сплав [7, с. 208]. Исламская архитектура Мавераннахра также несет на себе отпечаток местных традиций (использование бирюзовых куполов, характерный орнамент и т.д.).

Говоря о месте исламских ценностей в духовной культуре Мавераннахра, нельзя не отметить их цивилизационное значение. Приняв ислам, регион стал частью обширного мусульманского мира, простиравшегося от Атлантики до Тихого океана. Это открыло перед населением Мавераннахра широкие возможности культурного и интеллектуального взаимодействия, обогатило его новыми знаниями и идеями. Вместе с тем, жители региона смогли внести свой вклад в развитие исламской цивилизации, обогатив ее достижениями своей древней и самобытной культуры.

Исламские ценности проявились во всех сферах духовной жизни населения Мавераннахра: религиозных практиках, обычаях, искусстве, науке и образовании. Благодаря исламу регион пережил культурный подъем, а многие его города превратились в крупные центры исламской цивилизации.

Своеобразие духовной культуры Мавераннахра сложилось в результате синтеза исламских и доисламских традиций. Исламские идеи и концепции творчески перерабатывались здесь в соответствии с местными реалиями, порождая уникальные культурные феномены (среднеазиатский суфизм, «мусульманский ренессанс» и др.).

ВЫВОДЫ

Исламские ценности прочно укоренились в духовной культуре народов Мавераннахра, став ее неотъемлемой частью. При этом процесс исламизации региона не был односторонним, но представлял собой сложное взаимодействие, в ходе которого ислам приобрел множество местных черт.

Принятие ислама имело для народов Мавераннахра большое цивилизационное значение. С одной стороны, приобщение к исламскому миру открыло для населения региона новые культурные горизонты. С другой

стороны, Мавераннахр и сам оказал заметное влияние на развитие мусульманской цивилизации.

Таким образом, всестороннее изучение места исламских ценностей в духовной культуре Мавераннахра представляется важной и актуальной научной задачей. Дальнейшие исследования в этой области позволят глубже понять своеобразие историко-культурного развития региона, а также его роль в истории исламской цивилизации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бартольд В. В. Работы по исторической географии // Соч. — Т. III. — М., 1965. — С. 22.
2. Большаков О. Г. История Халифата. — Т. 4. Апогей и падение арабского Халифата. — М., 2010. — С. 45.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч.: В 9 т. М., 1963. Т. 1. - С. 96.
4. Корбен А. История исламской философии. — М., 2010. — С. 211.
5. Хисматулин А.А. Суфизм. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. — С. 128.
6. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. — University Park, 1994. — P. 315.
7. Резван Е.А. Коран и его мир. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. — С. 208.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Temirova O.T. // <i>Qo‘qon adabiy muhitida Muqumiy va Furqat fenomeni</i>	5
Xamidova D.M. // <i>O‘zbek tili iqtisodiy terminlarining tarixiy-etimologik xususiyatlari</i>	11
Bobokalonov R.R., Nurmatova M.F. // <i>O‘zbek adabiyotida ayollar nutqining kommunikativ jihatlari</i>	21
Мирахатова Д.М. // <i>Модальность газетно-публицистического дискурса в арабском языке</i>	26
Yusupova M. // <i>Urdu tilida maqolga nisbatan qo‘llaniluvchi atamalar</i>	34
Зарипова М., Абдуллаева Ф. // <i>Дизайн соҳаси ривожиди концептуал костюм тўпламларининг ўрни</i>	40
Abdurasulov Sh. // <i>Markaziy Osiyo tasavvuf tariqati allomasi Bahouddin Naqshband va uning ilmiy merosi to‘g‘risida ma‘lumot beruvchi manbalar tahlili</i>	46
Sadibekova B.Dj., Khakimov B.A., Turdikulov F.R. // <i>Female education and child mortality: the case of Tajikistan</i>	52
Qalandarov U.E. // <i>Kasb tanlashda oilaning o‘rni</i>	69
Mamatqulova N.X. // <i>Xitoy biddaviyligi Xuayan maktabining (Xuayan Szun) falsafiy ta‘limotiga doir mulohazalar</i>	72
Инагамова М.М., Жўрабоев Н.Ю. // <i>Туркистонлик аёлларнинг сиёсий мақоми</i>	78
Po‘latov Y.S., Umaraliyev V.E. // <i>Harbiy xizmatchilar ta‘limi jarayonida huquqiy ong masalalari</i>	91
Po‘latov Y.S., Umaraliyev V.E. // <i>Milliy gvardiyaning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi huquqiy munosabatlar xususiyatlari</i>	96
Темуров А.Т., Бахронова Д.К. // <i>Влияние арабского языка на испанский язык</i>	102
Arifova A.X. // <i>So‘zlash mahorati - yuksak nutqiy san‘at namunasi sifatida</i>	107
Kuchkarova M.D. // <i>Basic concepts and principles of language communication in pragmalinguistics</i>	113
Muhammadjonova M. // <i>O‘zbek an‘anaviy cholg‘ulari va milliy cholg‘u musiqiy janrlari</i>	119
Nizomova O.Sh. // <i>Qadimgi hind xalqining falsafasida “Mahabxorat” dostonining ahamiyati</i>	132

Sayidolimov J.B. // <i>“Mahbub ul-Qulub” asarining muqaddimasi</i>	136
Turdixojayeva M.M. // <i>O‘zbekiston va Hindiston madaniy aloqalarining tarixiy ildizi (arxeologik tadqiqotlar misolida)</i>	142
Душаева Г.З. // <i>“Бир макон, бир йўл” лойиҳасида Корея Республикасининг иштуроқи</i>	147
Kholmatova E.Sh. // <i>The role of immersive experiences in developing linguacultural competence among pre-service foreign language teachers</i>	156
Abdusalimov A.V. // <i>Mirza G‘olib she‘riyatining falsafiy mohiyati</i>	162
Pardayev A.Ch. // <i>Bag‘rikenglik tushunchasining global ahamiyat kasb etishi</i>	167
Xasanova K. // <i>Xorazm tanbur chizig‘i</i>	174
Xusanova M.X. // <i>Korporatsiyalarda yirik bitimlarni tuzish to‘g‘risidagi qaror qabul qilish va ma‘qullash tartibi</i>	182
Po‘latov Y.S., Umaraliyev V.E. // <i>O‘zbekiston Respublikasi qurolli kuchlarida shartnoma bo‘yicha harbiy xizmat qilish munosabatlari</i>	188
Nurullayev B.B. // <i>Mintaqa iqtisodiyotini oshirishda infratuzilmaning o‘rni</i>	194
Зайнолобидинова Х.Р. // <i>Элементы комбинаторики</i>	200
Yo‘ldashev Sh. // <i>Yozyovon hududida qayd etilgan eremias (Reptilia:squamata) urug‘i vakillarining sistematikasi</i>	204
Кудратова И.Т. // <i>Агросервис хизматларини ривожлантиришнинг институционал йўналишлари</i>	211
Zaynolobidinova S. // <i>Antiferromagnetiklar va ularning qo‘llanilishi</i>	217
Kutlimuratov R.R. // <i>Ikki o‘lchovli dinamik tizimlarda grafik tahlil va fazali portret</i>	221
Valiev O.Sh., Umrzoqov J.B. // <i>The role of free economic zones (FEZs) in attracting foreign direct investment (FDI): the case of South Korea</i>	226
Urunova Sh.R. // <i>Kasbiy Ingliz tili o‘qitishda interaktiv metodlar va texnologiyalar</i>	235
АЗИМОВА Н.С. // <i>Араб матбуот тили ва унинг таҳлили</i>	241
Iminjonova H.Z. // <i>Jahon va O‘zbek tilshunosligida lisoniy birliklar shakl va mazmun dialektikasi tadqiqi</i>	251
Altinboyev N.A. // <i>Turk maqollarida farzand obrazining metaforik talqini</i>	258
Sharipova D. // <i>“Tarixi Rashidiy” asarining Markaziy Osiyo tarixini yoritishdagi ahamiyati</i>	266

Sayfullayev S.D. // <i>Rossiya imeriyasi tomonidan O'rta Osiyoni bosib olinishi va mustamlakaga aylantirilishi masalalarining mahalliy va nemis tarixshunoslari tomonidan o'rganilishi</i>	272
Choriyev S.H. // <i>Sovet hukumatining adabiyot va san'atda partiya targ'iboti</i>	281
Омонов А.Т. // <i>История деятельности органов внутренних дел по регистрации гражданства</i>	285
Низомитдинова З.А. // <i>Сетевая коммуникация молодежи: гендерный анализ языковых проявлений</i>	291
Абдуллаев С.А. // <i>Дастгоҳли рангтаъвир ўқув топшириқларида композицион тизим яратилиши</i>	297
Ro'zmetov Q.Sh., Kalandarov Sh.S. // <i>Talabalarga kompyuter grafikasi mashg'ulotlarida naqsh elementlarini chizishni o'rgatish metodikasi</i>	303
Sharifova M.M. // <i>Reklama, brend va boshqa targ'ibot turlarining tarixiy, tadrijiy rivoji</i>	311
Shaymurzayev J.I. // <i>Turkistonda 1916-yil milliy-ozodlik kurashlari xususida yangicha qarashlar</i>	323
Ahadov A.A. // <i>Turkistonda sanoat korxonalarining vujudga kelishi va faoliyati xususida ayrim mulohazalar</i>	328
Turdimuratova A.A. // <i>O'zbekiston hududlariga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ko'p qavatli yashil fermer xo'jaliklarini tashkil etish</i>	333
Абдухафизов А.Ф. // <i>Ўзбекистон Туркия муносабатлари (1998-2022 йилларда)</i>	338
Xujayeva N.Q. // <i>O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi cholg'ulari</i>	344
Аминова Д.Ф. // <i>Влияние моды на экологию: путь к устойчивости</i>	356
Ramatov J., Hasanov M. // <i>Social conflicts and their elimination scientific directions of adult</i>	361
Ikramov I.M., Eshtemirov X.E. // <i>O'quvchi-yoshlarni chidamlilik sifatlarini rivojlantirishda mezotsiklik mashg'ulotlar rejalashtirishda kuchlanish davri</i>	368
Тошева М.Р. // <i>Использование "Зеленой экономики" для устойчивого развития сельского хозяйства Узбекистана</i>	379
Doniyorov T.O., Muxitdinov M.F. // <i>O'zbekistonda sug'orish nasos stansiyalari energiya iste'moli</i>	387
Азизов А.А., Юлдошев Д.Т. // <i>Изучение земельных фондов пустынной зоны Республики Узбекистан</i>	394

Qushshaqov I.I. // <i>XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Xiva xonligida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat.....</i>	400
Shukurov A.N. // <i>Global iqlim o'zgarishining oziq-ovqat xavfsizligiga ta'siri.....</i>	407
Omonboyeva Sh. // <i>“Muntaxab at-Tavorix” asari tarixiy manba sifatida.....</i>	411
Jumayeva Sh.S. // <i>Beruniy asarlarida ijtimoiy masalalarning yoritilishi.....</i>	415
Abdusatarov J.Sh. // <i>Raqamli aktivlarning milliy qonunchiligimizda tartibga solinishi va ular bilan bog'liq ayrim kamchiliklar.....</i>	421
Muxiddinov Z.M. // <i>Rotatsiya instituti tushunchasining mazmun-mohiyati hamda ilmiy-nazariy va huquqiy asoslari.....</i>	431
Абдуллаева П.А. // <i>Мудрость веков: латинские афоризмы и их значение на Русском и Узбекском языках.....</i>	437
Kuchkarova M.D. // <i>The role and importance of command rhetoric in speech communication.....</i>	447
Abdumalikova M.B., Iskenderova K.A. // <i>Teachers' voice: the most crucial yet the least appropriated armour of teachers.....</i>	452
Fayzullayeva H. // <i>Old slavonic language in the family of indo-european languages.....</i>	458
Ходжанова М.А., Топилдиев Б.Р. // <i>Сравнение нормативно – правового обеспечения защиты персональных данных в зарубежных странах и в Узбекистан.....</i>	463
Алимова Г.В. // <i>некоторые стереотипы и их происхождение: в контексте Узбекистана, Испании и России.....</i>	473
Панжиев С. // <i>Ёш авлод қалбида миллий гурур ва ифтихор туйғуларини шакллантиришида Навоий маънавий меросининг роли.....</i>	482
Ermatov I., Suyarova D. // <i>Sirdaryo viloyati toponimlarining shakllanishi xususida.....</i>	488
Dilmurodova F.B. // <i>Learning international languages and recognizing their benefits.....</i>	494
Джумаева Ш.С. // <i>Информационное пространство и человеческий фактор.....</i>	500
Ибрагимов С.Э. // <i>Южин Скайлернинг “Туркистон” асари ва унда генерал Жўрабек ҳақида келтирилган қайдлар.....</i>	506
Yusupov B.Sh. // <i>Istioraning lingvopoetik xususiyatlari.....</i>	513
Qurbonova M.B. // <i>Til – millatning ma'naviy boyligi.....</i>	519
Nakimov A.M. // <i>Heuristic possibilities of the civilization approach to the analysis of social development.....</i>	523

Rustamov K.J., Rahmonova N.O. // <i>Katta shaharlarda chang muammolari va uni kamaytirish masalalari (Toshkent shahri misolida)</i>	531
Ходжанова М.А., Топилдиев Б.Р. // <i>Особенности получения, передачи и защиты персональных данных работников организаций</i>	536
Turakhonova B.O. // <i>Text linguistics is a kind of umbrella discipline?</i>	542
Xudayberdiyev F.Q., Xursandov H.F. // <i>Pythonda fayllar bilan ishlash ko'nikmalari</i>	547
Xursandov H., Keldiyorova Z. // <i>Saralash algoritmlari</i>	552
Mirzayev Sh.N., Esonov T.B. // <i>Forecasting the urban electricity supply system</i>	558
Yusupov R.E. // <i>O'lchash xatoliklarini minimallashtirish va statistikaning rolini tahlil qilish: metrologik yondashuv</i>	564
Egamov M.X., Gulomova M.M. // <i>Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini qonuniyat va tushunchalarni aniqlashda analogiya komponentlaridan foydalanish</i>	572
Ибрахимов К.И. // <i>Оценка эффективности фильтрационных материалов, применяемых для очистки воздуха</i>	580
Ибрахимов К.И. // <i>Исследование условий работы пневматической системы автомобилей-цементовозов</i>	588
Azzamov Z.A. // <i>Elektrolit bo'lmagan molekularlar geterofunksionligini suvli eritmadagi gipertovus tarqalish xarakteriga ta'siri</i>	595
Botirov J.Sh. // <i>Python dasturlash tilida random funksiyasi va uning qo'llanilishi</i>	600
Ahtamqulov M.A., Taniyeva F.X. // <i>Python dasturlash tilida fayllar bilan ishlash</i>	604
Axmedova D.S. // <i>Axloqning dolzarb muammolari</i>	612
Abdisalimova K.S. // <i>The use of internet resources teaching a foreign language in listening skill</i>	617
Qirg'izov I.I. // <i>Nomoddiy madaniy merosning ilmiy- nazariy asoslari</i>	621
Uktamova M.X. // <i>Ingliz va O'zbek tillaridagi "Xarakter" semali frazeologik birliklarning lingvokognitiv tahlili</i>	628
Yuldasheva O.R. // <i>Mehmondo'stlik asosida shakllangan maqollarning etnolingvistik xususiyatlari</i>	638
Usmonova R. // <i>Modern methods of teaching english and using technology in classroom</i>	643
Hafizov A.A. // <i>Oliy o'quv yurtlari talabalariga biznes lug'atini o'rgatishning pedagogik strategiyalari muammolari</i>	647

Alimova N.N. // <i>Modern language assessment and testing in Russian language</i>	651
Shamsematova B.R. // <i>Ingliz tilini o‘qitishda o‘yinli texnologiyalardan samarali foydalanish usullari</i>	656
Ochilova H.H. // <i>Xitoy tilidagi nominalizatsiya hodisasi borasida olimlarning ayrim mulohazalari</i>	660
Turakhonova B.O. // <i>Pragmatics of sentences in religious texts</i>	667
Xamidova N.M., Sabirova Y.A. // <i>Yapon tilidagi taxminni ifodalovchi birliklarning qiyosiy tahlili: ようだ va らしい misolida</i>	671
Salimova N. // <i>Teaching participle in a communicative way in EFL classrooms</i>	678
Tugalov H.D., Hamroqul-zoda Sh.T. // <i>Davlat boshqaruviga oid matnlarni tarjima qilishda transformatsiya</i>	684
Tugalov H.D., Hamroqul-zoda Sh.T. // <i>O‘zbek tilidan xitoy tiliga tarjima qilingan davlat boshqaruviga oid terminlarning nazariy masalalari</i>	690
Umarova M.B. // <i>Continuing professional development collaborative activities for efl teachers</i>	695
Akbarova Sh.K. // <i>The application of mnemonics in language acquisition and methods to retain presentation content</i>	704
Ergashova Z.K. // <i>Computational models of language evolution</i>	708
Абдуллаева Э.А. // <i>Межкультурная коммуникация в контексте национальных культурных центров: перспективы и вызовы</i>	715
Абдурахмонов У.У. // <i>Таълим жараёнида касбий маҳорат эгаллашдаги интеллектуал салоҳиятнинг кўринишлари (Фалсафий таҳлил)</i>	719
Закиров.М. // <i>Праславянский язык как язык-предок всех славянских языков</i>	729
Таштемирова З.С., Сабыр А.Б. // <i>Лингвистика текста и вопросы развития русской речи будущих пр-специалистов</i>	737
Низомитдинова З.А., Давлятова Г.Н. // <i>Гендерные исследования языка: проблематика и концепция</i>	743
Сайдалиева Н. // <i>Роль народных сказок в формировании мировоззрения у детей</i>	748
Бахрамова М.М., Таштемирова З.С. // <i>О понятии «Концептосфера» в современной лингвистике</i>	755
Муминова Д.А. // <i>Теоретические основы овладения компенсаторной компетенцией</i>	760
Баисов У.К. // <i>Фразеология в современном языкознании</i>	767

Бекбаев Г.А., Хусанов А.Н. // теоретико-методологическая основа маркетинговой стратегии ценообразования в сфере неспециализированной оптовой торговли.....	773
Xalmuratov Z.M. // Surxondaryo viloyati sanoatini prognoz qilishda arima modellaridan foydalanish.....	785
Рустамова Н.Р. // Алимент ва неустойка миқдорининг ижтимоий-ҳуқуқий масалалари.....	791
Бегимкулова С.Н. // Ҳозирги глобллашув даврида коррупциянинг олдини олиш механизмлари таҳлили.....	801
Khodjaeva M.M. // The history of national clothes of Uzbek and English culture.....	811
Файзуллаева И. Г. // «Искусственный интеллект» и достижения и проблемы человечества.....	815
Бокубаев К.Ю. // Конституция-инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати.....	824
Xudayberdiyev F.Q. // Sun'iy intellektning pedagogik faoliyatdagi o'rni.....	829
Djurayeva N.N. // Tabiiy fanlar darslarini tashkil etishda intensiv metodlarning ahamiyati.....	836
Jurayev A.K. // The role of information technology in the teaching of technical sciences.....	842
Beknazarova X.S. // Boshlang'ich ta'limda didaktik o'yinlardan foydalanishning ahamiyati.....	851
Ташпулатов А.А. // Пойтахт ва йирик шаҳарларда хавфсизликни таъминлаш бўйича илгор хорижий тажрибалар таҳлили.....	857
Azzamov Z.A. // Temperature dependence of the speed of propagation of geper sounds in aqueous solutions.....	872
Тўраев Ш.Ш., Ибадуллаев С.С. // Мамлакатимиз алоқа корхоналарида хизмат сифати ва самарадорлигини оширишда хориж тажрибасини ўрганиш.....	881
Kholmatova R.M. // Advantages of creating electronic study manuals.....	894
Kholmatova R.M., Gaynazarova K.I. // Observation of temperature dependence of hall coefficient in semiconductors.....	899
Kobilov K.M. // Calculation of spectral and angular distributions of diffuse reflected and transmitted solar radiation fluxes from atmospheric layers.....	902
Raximova B.K. // organizing of work in hotels and restaurants and expected	909

results.....

Ибрахимов К.И. // *Исследование условий работы пневматической системы автомобилей-цементовозов..... 918*

Xolmatova R.M. // *Structure of solid solutions based on $vi_2v^{vi}_3$ and $sb_2v^{vi}_3$ (v^{v1} - se, me)..... 925*

Xolmanov R.U. // *Yarimo'tkazgichlar asosidagi sensorlar va ularning keng qo'llanilishi..... 930*

Urakova N.S. // *O'zbekistonda oila institutini rivojlantirish tendensiyalari..... 938*

Jummayeva M. // *Ingliz va O'zbek tillarida ta'limga oid terminlar: o'xshash va farqli jihatlar..... 943*

Sa'dullayev Sh. // *Sanskrit va qadimgi fors tillariga xos mushtarak so'zlardagi semantik ko'chish hodisasiga xos xususiyatlar: ma'no kengayishi va torayishi..... 949*

To'lanboyeva Q.M., Sulaymonov J. // *Hindistonda buddaviylik diniy-falsafiy ta'limotida borliq masalalarini qo'yilishi..... 957*

Sulaymonov J. // *"Muqaddima" asarining Abuzayd Abdurahmon ibn Xaldun ijtimoiy falsafiy ta'limotidagi o'rni..... 964*

Abduvaxobova G.A. // *Nasiriddin at-Tusiyning "Asos al-Iqtibos" asari haqida 973*

Babajanov F.Q. // *Xalqaro tajribada sud xarajatlarini takomillashtirish..... 980*

Исматуллаева М.Х. // *Культурные сходства передачи Лозунгов в газетах "Джансатта" и "Народное слово"..... 988*

Мансурова Н.Н., Сатвалдиева Ю.Х. // *Анализ проблем в системе защиты товарного знака в Республике Узбекистан: вызовы, перспективы и международный опыт..... 997*

Уракова Н.С. // *Место ценностей Ислама в духовной культуре народов Маверауннахра..... 1010*

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2024. – 1023 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'asis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 4-bo'lim 5-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

